I

شەرقىي تۈركىستان تارىخى

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا

كابۇل، 1940

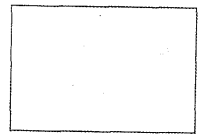

ياۋروپا ھۇن ئىمپېراتورلۇقى

غەربىي ھۇن ئىمپېراتورلۇقى

بۇيۇك ھۇن ئىمپېراتورلۇقى

ئاۋار ئىمپېراتورلۇقى

كۆكتۈرك ئىمپېراتورلۇقى

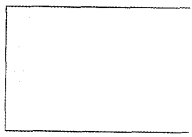

ئاق ھۇن ئىمپېراتورلۇقى

قاراخانىلار دۆلىتى

ئۇيغۇر دۆلىتى

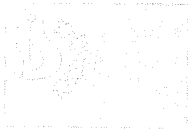

ھازار ئىمپېراتورلۇقى

خارەزىمشاھلار دۆلىتى

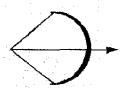

بۇيۇك سالجۇق ئىمپېراتورلۇقى

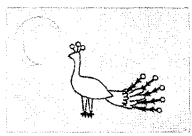

غەزنىلار دۆلىتى

شەرقىي تۈركستان جۇمھۇرىيىتى

بۇيۇك تۆمۈر ئىمپېراتورلۇقى

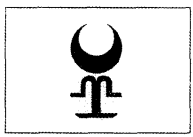

ئالتۇن ئوردو دۆلىتى

تارىخ بويىچە قۇرۇلغان مۇستەقىل دۆلەتلىرىمىزنىڭ شەرقىي تۈركستان ئاسمىنىدا
لەپىلدىگەن شانلىق بايراقلىرى

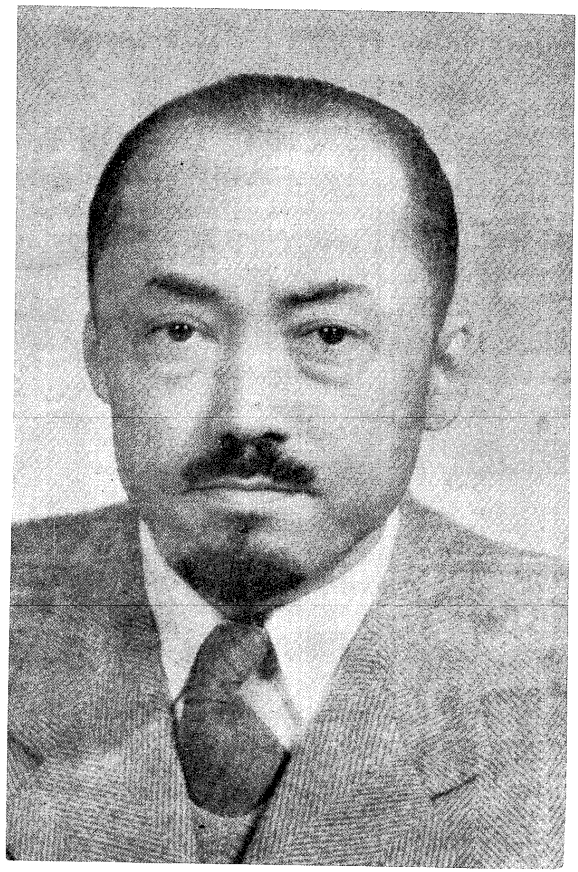

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا

ئۈرۈمچى، 1948 - يىلى

(رەسمنى «نيۇيورك تايمس» گېزىتى مۇخبىرى Frank Robertson تارتقان).

(٧٧١)

شرقى تورکستان نینگ ملى انقلابى توگادیمو یادوام قیلماقده مو

بو سوال نینگ جوابیده - شرقى تورکستان اهالى سى نینگ روحیاتى نى تدقیق
اتمگان و بو انقلاب نینگ نتیجه سیده عموماً اهالى نینگ یوراکى ده یرلاشکان
حسیات دین خبرتاپمغان و یاکه دنیا ملتلرى نینگ تأریخى نى بیلمگان
کشى لر ((توگادى)) دیب جواب بیرادور . چونکه بولر فقط
کوزغه کورونوش ده شرقى تورکستان اهالى نینگ تولیده یراغ یوقلوقى نى
و دشمن نینگ قاهر قوتى نى کورمکده دورلر و بو سبب دین اهالى نینگ هیچ
بیر حرکت غه قدرت سیز حالده تقدیرغه بویون ایگیب تورغانى نى انقلاب
نینگ توگاگانى دیب حکم قیلماقده دورلر . و حاضرقى کونلرده دشمن
نینگ هم یالغان پروپاگند و هم تاریخ تدهیش لر بیلان اهالى نینگ روحیاتى
نى زهرلامک و ملى استعدادلرى نى یوق اتمک اوچون فعالیت ده بولغانى
و ملت نینگ خواهى اجتماعى و خواهى سیاسى حقوقى نى طلب قیلماقى غه
هیچ امکان برمکانى بو دعواغه بیر دلیل صورتى ده کورونمکده دور ،
و ینه شرقى تورکستان نى تورت طرفدین دنیا نینگ آن ایگیز تاغلرى
و آن یمان چوللرى احاطه قیلغانى و هیچ بیر تنگیزغه یاقین ایماسلیکى
و توروغدین هم مدنى مملکت لردین اوزاق توشکانى دین عبارت

(٧٧٤)

لرنینگ موجود بولغانی بو یورت وملت نینگ غایت نورانی و سعادت لیک
بیر مستقبل غه قاو وشماقی نینگ آ ٹ بم ماملی دور و بولرنینگ خواهی
خارجده وخواهی داخلده ممکن بولغان قدر درست حرکت ده بولغانلری
و بو حرکت لر عمومی اهالی نینگ یوتاریقی مستحکم ایمانی و حسیاتی غه قوشولوب
غایت عمومی و نهایت فایده لیغ بیر انقلاب حرکتی دور
معلوم بولدی که شرقی تورکستان نینگ انقلابی توگامدی و تا انقلابی
نعمتی حاصل بولغونچه بو انقلاب نینگ توگامکی امکانسیز دور

اولوغ و قادر تنگریمیز دین بو فلاکت زده
بنده لری غه رحمت و نصرت و
دشمن لری غه غضب
و هزیمت
تیلایمیز
آمین

محمد امین

١٣٥٩ھ ٩ ربیع الاول پنجشنبه - ١٩٤٠م ١٨ - اپریل -

شەرقىي تۈركستان مىللىي ئازاتلىق كۈرىشىنىڭ رەھبەرلىرىدىن

مەرھۇم مەھەممەد ئىمىن بۇغرا نىڭ

بۇ ئەسەرى، 1987 - يىلى ئەنقەرە نەشرىگە ئاساسەن

دۇختۇر مەھەممەد ياقۇپ بۇغرا تەرىپىدىن

هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملاسى بىلەن نەشرقىلىنىپ، تارقىتىلدى.

تىراژى: 2000 - 1

1998 ئەنقەرە

بۇ كىتاب
يۇرت ۋە مىللەت
يولىدا جېنىنى ۋە مېلىنى
ئايىمغان ۋەتەنپەرۋەر لەرگە
بېغىشلاندى.

بىرىنچى نەشرى	كەشمر، 1941 ـ يىلى
مىللىي ئىقىلاب قىسمى	كەشمر، 1970 ـ يىلى
تولۇقلانغان نەشرى	ئەنقەرە، 1987 ـ يىلى
كىرىل ھەرپلىرى بىلەن كۆچۈرۈلگەن نەشرى	ئالمائاتا، 1991ـ يىلى
ھازىرقى زامان ئۇيغۇرچە نەشرى	ئەنقەرە، 1998 ـ يىلى

(مۇئەللىپنىڭ رۇخسىتسىز بېسىشقا ۋە تەرجىمە قىلىشقا بولمايدۇ).

مۇندەرىجە

مۇئەللىپنىڭ كىرىش سۆزى ..... (xiv)
پايدىلانغان مەنبە ئەسەرلەر .....(xx)
تولۇقلانغان نەشرىگە كىرىش سۆز .....(xxii)
مۇئەللىپنىڭ تەرجىمەھالى ..... .(xxiii)
تەقرىزلار (بېغىشلىما) ....(xxxiii)
كىرىل ھەرپلىرى بىلەن كۆچۈرگۈچىدىن كىرىش سۆز .....(xxxvi)
ھازىرقى زامان ئۇيغۇرچە نەشرىگە كىرىش سۆز .....(xxxvii)

بىرىنچى باب: ئومۇمىي تارىخ

بىرىنچى بۆلۈم :
ئومۇمىي تارىخنىڭ بىر خۇلاسەسى(1)
1 ـ پەسىل. **تارىخ ئىلمىنىڭ ماھىيىتى** (2)
2 ـ پەسىل. **ئىنسان ئومۇمىي تارىخنىڭ باشلىنىشى**(3)
ئىككىنچى بۆلۈم:
تۈرك ئومۇمىي تارىخنىڭ بىر خۇلاسەسى
1 ـ پەسىل. **تۈرك تارىخنىڭ باشلانغۇچى**(8)
2 ـ پەسىل. **تۈركلەرنىڭ مەدەن دەۋرىدىكى مەدەنىيەتى**(10)
3 ـ پەسىل. **تۈركلەرنىڭ ئومۇمىي كۆچۈش دەۋرى** (13)
4 ـ پەسىل. **كۆچۈش دەۋرىدىن كېيىنكى تۈرك ئانا يۇرتى**(16)
قەدىمكى تۈركلەردە يېزىق، (17) قەدىمكى تۈركلەردە تەشكىلات، (18) قەدىمكى تۈركلەردە ھوقۇق، (58)قەدىمكى تۈركلەردە دىن(60)

ئىككىنچى باب: شەرقىي تۈركىستاننىڭ خۇسۇسى تارىخى

شەرقىي تۈركىستاننىڭ قىسقىچە جۇغراپىيىسى (27)
بىرىنچى بۆلۈم :
رىۋايەتلەر ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەردە شەرقىي تۈركىستاننىڭ قەدىمكىي تارىخى(29)
ئىران رىۋايەتلىرى، (30) ئاسۇر رىۋايەتلىرى، (31) يۇنان رىۋايەتلىرى، (32) ھىندىستان رىۋايەتلىرى، (34) تۈرك رىۋايەتلىرى، (36) تەنقىت ۋە مۇھاكىمە، (38) خۇلاسە، (42) ئاپراسىياپ مەرسىيەسى (43)

ئىككىنچى بۆلۈم:

ئىسكەندەر دەۋرىدىن تارتىپ ھۇن دەۋرىگىچە شەرقىي تۈركستان (49)

ئۈچىنچى بۆلۈم :

شەرقىي تۈركستاننىڭ ھۇن ئىتتىپاقىغا قوشۇلغاندىن تارتىپ ئىسلامغىچە بولغان دەۋرى (49)

1 ـ پەسىل. **بۇيۇك ھۇن ئىمپېراتورلۇقى** (49)

ھۇن دۆلىتىنىڭ كېڭەيگەنلىكى، (50) چىن ئۇرۇشى، (51) ياۋچى ئۇرۇشى، (52) ئۇغۇزخان ۋاپات قىلغاندىن كېيىنكى ۋەقەلەر، (53) چىن ھۆكۈمىتىنىڭ ھۇنلارغا قارشى ئېلىپ بارغان سىياسىتى ۋە ھۇن ـ چىن ئۇرۇشى، (53) ھۇن دۆلىتىدىكى ئىچكى قالايمىقانچىلىقلەر، (55) ھۇن تەكرىقۇتنىڭ چىنىنى مەغلۇپ قىلغانلىقى، (56) ھۇن دۆلىتىنىڭ ئىككىگە بۆلۈنگەنلىكى، (57) ھۇن دۆلىتىنىڭ ماھىيىتى، (58) ھۇنلار دە دىنى ئېتىقاد، (60).

2 ـ پەسىل. **ھۇن دۆلىتى دەۋرىدە شەرقىي تۈركستان** (60)

چىنىنىڭ شەرقىي تۈركستانغا بىرىنچى قېتىم تاجاۋۇز قىلغانلىقى ۋە مەغلۇپ بولغانلىقى، (61) چىنىنىڭ شەرقىي تۈركستانىنى بىرىنچى قېتىم بېسىۋالغانلىقى، (62) شەرقىي تۈركستانىنىڭ چىن ئىستىلاسىدىن قۇتۇلغانلىقى، (62) ثالثى ـ شەھەرخانلىرى ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ، (62) شەرقىي تۈركستان بىلەن چىن ئوتتۇرىسىدا 30 يىل داۋام قىلغان ئۇرۇش(63)

3 ـ پەسىل. **قۇشخان (كۇشان) ئىمپېراتورلۇقى**(66)

ثالثى شەھەرنىڭ قۇشخان ئىمپېراتورلۇقىغا قوشۇلغانلىقى، (67) قۇشخانلار دەۋرىدە شەرقىي تۈركستاندا دىن ۋە مەدەنىيەت، (68) شەرقىي تۈركستاندا قۇشخانلارنىڭ تەسىرى يوقولۇپ خانلارنىڭ مۇستەقىل بولغانلىقى (70)

4ـ پەسىل. **سيانپى بىرلەشمە دۆلىتى**(70)

چىن ئىستىلاسىدىن سيانپى ئىتتىپاقىغا ئۆتۈش ئارىلىقىدىكى دەۋردە شەرقىي تۈركستاننىڭ شەرق ۋە شىمال قىسىملىرى، (70) سيانپى تۈركلىرىنىڭ ئىستىقلالىي ۋە شەرقىي تۈركستان، (71) شەرقىي تۈركستاندىكى خانلىقلارنىڭ ئىستىقلالى (72)

5 ـ پەسىل. **تۇپا تۈرك دۆلىتى** (73)

قۇجۇ ۋە ثالثى شەھەرخانلىقلىرىنىڭ تۇپا ئىمپېراتورلۇقىغا قوشۇلغانلىقى، (74) تۇپا تۈركلىرى مەدەنىيىتى(74)

6 ـ پەسىل. **جۇجان ـ تاتار ئىمپېراتورلۇقى**(74)

تۈلۈن قاغانىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تۈركستانىنى ئالغانلىقى (75)

7 ـ پەسىل. **يەپتىل(ھەفتال) ئىمپېراتورلۇقى**(76)

شەرقىي تۈركستاننىڭ يەپتىل دۆلىتىگە تەۋە بولغانلىقى(77)

8 ـ **پەسىل: كۆكتۈرك دۆلىتى(77)**

شەرقىي تۈركستاننىڭ كۆكتۈرك ئىتتىپاقىغا قېتىلغانلىقى، (78) قاغانىنىڭ قوشنا دۆلەتلەر بىلەن مۇناسىۋىتى، (79)

كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ ئىككىنچە بۆلۈنۈشى، ئىككى كۆكتۈرك دۆلىتى ئارىسىدا چىن بۇزغۇنچىلىقى نەتىجىسىدە يۈز بەرگەن ھادىسىلەر، (81) شەرقي كۆكتۈرك دۆلىتى ۋە چىن ، (82) شەرقي كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ يىقىلىشى، (83) غەربىي كۆكتۈرك دۆلىتىدە ئىچكى ئۇرۇش ۋە چىن تاجاۋۇزى، (84) غەربىي كۆكتۈرك قاغانىنىڭ ئىران شاھى يەزدىگەرد بىلەن بىرلىشىپ ئىسلام لەشكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشقانلىقى، (85) غەربىي كۆكتۈركلەر نىڭ يېڭىدىن كۈچلەنگەنلىگى، (85) غەربىي كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ يىقىلىشى ۋە تۈركستانىغا چىن تاجاۋۇزى، (86) شەرقي تۈركستانىنىڭ جەنۇبىي قىسىملىرىغا تىبەتلىكلەرنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى (88)

9 ـ پەسىل. **قۇتلۇق ۋە تۈركەش دۆلەتلىرى** (88)

كۆك تۈرك دۆلىتىنىڭ تىرىلىشى، (88)شەرقتە قۇتلۇق دۆلىتى، (88) غەربتە تۈركەش دۆلىتى، (89) قۇتلۇق ۋە تۈركەش دۆلەتلىرىنىڭ بىرلەشكەنلىكى ۋە تۈركستانىنىڭ چىن ئاسارىتىدىن قۇتۇلغانلىقى، (90) تۈرك قۇتلۇق دۆلىتى بىلەن ئىسلام ئەمىرلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈزبەرگەن ۋەقەلەر، (90) قۇتەيبەبىن مۇسلىم، مۇھەللەب بىن ئەبى سەفرە ،(91) بىر تارىخىي ھەقىقەت، (95) يەنە بىرتارىخىي ھەقىقەت، (85) شەرقي تۈركستانىنىڭ ئىچكىي ۋەقەلىرى، (96) كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ سىياسىي ئىجتىمائىي ئەھۋاللىرى ۋە مەدەنىيەت ئەسەرلىرى، (97) ئىچكىي سىياسەت، (97) دۆلەت تەشكىلاتى، (98) ئۆرپ ـ ئادەت ۋە ئەخلاق، (99) ھۈنەر ـ سانائەت، (100) تىجارەت، (101) دىن، (101) ئۇرخۇن ئابىدىلىرى(102)

10 ـ پەسىل. **شەرقي تۈركستاندا ئىككىنچى تۈركەش دۆلىتى**(103)

سۇلۇقاغانىنىڭ ئەرەب ئەسكەرلىرى بىلەن سوقۇشقانلىقى، (104) سۇلۇقاغانىنىڭ ۋاپاتى ۋە تۈركەشلەر دە ئىچكىي ئىختىلاپلار(120)

11 ـ پەسىل. **شەرقي تۈركستانغا يەنە چىن ئىستىلاسى**(111)

12 ـ پەسىل. **شەرقي تۈركستانىنىڭ چىن ئىستىلاسىدىن قۇتۇلغانلىقى ۋە ملڭ يىلغىچە چىن تاجاۋۇزىدىن خاتىرجەم بولغانلىقى(112)**

13 ـ پەسىل. **قارلۇق دۆلىتى** (112)

14 ـ پەسىل. **ئالتى شەھەر ۋە قۇچۇدىكى مۇستەقىل دۆلەتلەر ۋە كىچىك خانلىقلار**(114)

15 ـ پەسىل. **ئالتى شەھەردە تىبەتلىكلەر نىڭ ئىككىنچى قېتىملىق ئىستىلاسى ۋە بۇ ئىستىلادىن قۇتۇلۇشى**(115)

16 ـ پەسىل. **شەرقي ئۇيغۇر دۆلىتى**(115)

شەرقي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ يىقىلىشى، (117) شەرقي ئۇيغۇر لارنىڭ دىنى، (118) شەرقي ئۇيغورلارنىڭ مەدەنىيىتى، (119) ئۇيغۇرىيىزىقى(121)

17 ـ پەسىل. **قەدىمكى زامانلار دىكى تۈرك ۋە چىن سىياسەتلىرى ھەققىدە**(124)

تۈرك سىياسىتى، (124) چىن سىياسىتى127)

تۆرتىنچى بۆلۈم :

قاراخانلار دەۋرىدىن موغۇل دەۋرىگىچە شەرقي تۈركىستان (129)

1 ـ پەسىل. **قاراخانلار دۆلىتى** (129)

قۇرۇلىشى، (129) دۆلەتنىڭ كېڭەيگەنلىكى، (130) شەرقىي تۈركىستاندا ئىسلامىيەتنىڭ تارقىلىشى، (131) سۇتۇق بۇغرا خاننىڭ غازاتلىرى، (132) مۇسا بۇغراخان، (133) هارۇن بۇغراخان، (134) غەربىي تۈركىستاننىڭ قاراخانلار دۆلىتىگە قېتىلغانلىقى، (134) قاراخان يۈسۈپ قېدىرخان، (136) سامانى دۆلىتىنىڭ مۇنقەرىز بولۇشى، (137) ئەلى تىكىن ئىلىكخان بىلەن سامانىلاردىن مۇنتاسىر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش، (138) ئىلىكخان بىلەن سۇلتان مەھمۇد ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش(138) قاراخان يۇسۇپ قېدىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇد ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش ، (139) توغان ئىلىخان ۋە خىتاي ئۇرۇشى، (141) ئىلىكخان ئاتالغۇسى ئۈستىدە تەتقىق، (142) ئىلىكخانلارنىڭ قاراخانلارغا ئاسىلىق قىلغانلىقى، (145) قاراخان يۈسۈپ قېدىرخاننىڭ سۇلتان مەھمۇد بىلەن كۆرۈشكەنلىكى، (145) ئەلى تىكىن ئىلىكخاننىڭ ئىككىنچى ئىسيانى، (147) سەلجوق ئوغۇللىرىنىڭ شەرقي تۈركىستانغا تىگىشلىك تارىخچىسى، (149) قاراخان يۈسۈپ قەدىرخان ۋە ئەلى تىكىن ئىلىكخاننىڭ ۋاپاتى، (151) قاراخانلار دۆلىتىنىڭ ئىككىگە بۆلۈنگەنلىكى، (152) ئىككىنچى هارۇن بۇغرا خاننىڭ قاراخانلىق دەۋرىدىكى ۋەقەلەر، (153) قاراخانلار دۆلىتىنىڭ يىقىلىشى، (155) قاراخانلار دەۋرىدە ئىدارىي ۋە ئەسكىرىي تەشكىلات، (156) قاراخانلار دەۋرىدە شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستاننىڭ مەدەنىيەت، ئىلىم ـ پەن، سانائەت، تىجارەت، ئاۋاتلىق ۋە تېرىلغۇ ئىشلىرى، (158) قاراخانلار دەۋرىدە شەرەپ ئۇنۋانلىرى، (163) قاراخانلار دەۋرىدە تۈركلۈك ۋە تۈرك ئەدەبىياتى، (164) قاراخانلار دۆلىتىنىڭ زامانداش باشقا دۆلەتلەر ئارىسىدىكى سىياسي ئورنى، (166) قاراخانلار ۋە بۇلار دىن بورۇنقى بۈيۈك تۈرك دۆلەتلىرىنىڭ يىقىلىشىلىرىدىكى سەۋەپلەر توغرىسىدا قاراش(167)

2 ـ پەسىل. **شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستاندا قاراخىتاي دۆلىتى**(168)

قاراخىتايلارنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستاننى ئىستېلا قىلغانلىقى، (170) گوبىڭ، گۇبياڭ خاتۇن ۋە تىرىگ خانلار نىڭ گۈرخان بولغانلىقلىرى، (172) ئىدىقۇت ۋە قىلىچخانلارنىڭ چىڭگىزخانغا تەۋە بولىشى(176) قاراخىتاي دۆلىتىنىڭ يىقىلىشى،(177)كۈچلۈك دىگەن كىم؟ ۋە ئۇنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا كېلىشىنىڭ سەۋەبى، (178) بىر تارىخى ئۇيدۇرما توغرىسىدا، (180) قاراخىتاي دۆلىتىنىڭ تەشكىلاتى(183)

بەشىنچى بۆلۈم: **شەرقىي تۈركىستاندا موغۇل دەۋرى**

1 ـ پەسىل. **چىڭگىزخاننىڭ شەرقىي تۈركىستاننى ئىستېلاقىلىشى** (184)

شەرقىي تۈركىستاننىڭ چىڭگىزخان دەۋرىدىكى ئەھۋالى، (186) چىڭگىزخان ئۆلگەندىن كېيىنكى شەرقىي تۈركىستان (186)

2 ـ پەسىل. **چاغاتاي خانىدانى دۆلىتى**(187)

شەرقىي تۈركىستاندا ئۆكتاي خانىدانىنىڭ هۆكۈمرانلىغى، (188) شەرقىي تۈركىستاننىڭ يەنە چاغاتايلارغا تەۋە

بولغانلىقى، (188) مۇستەقىل چاغاتاي دۆلىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى، (191) تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ خان بولغانلىقى، (192) تۇغلۇق تۆمۈر خانىنىڭ غەربىي تۈركستانىنى ئالغانلىقى، (193) تۆمۈربەگ ئىسيانى، (196) تاشكۆۋرۈك ئۇرۇشى، (197) ئىلياس غوجا ئوغلانىنىڭ خان بولغانلىقى، (193) شەرقىي تۈركستاندا ئىسيان، (200) شەرقىي تۈركستان ھۆكۈمدارلىرى ۋە تۆمۈربەگ ئوتتۇرىسىدا 10 يىل داۋام قىلغان ئۇرۇش، (202) خىزىر غوجا ئوغلانىنىڭ خان بولغانلىقى ۋە شەرقىي تۈركستاندا بىرلىك، (205) قەمىرددىن بەگنىڭ توختامىش خان بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەنلىكى، (205) شەرقىي تۈركستاندا ئىچكىي ئىختىلاپ ۋە قەمىرددىن بەگنىڭ ۋاپاتى، (207) تۆمۈربەگنىڭ شەرقىي تۈركستانغا تاجاۋۇزى، (208) خىزىر خوجاخانىنىڭ ئىجرا قىلغان ئىشلىرى(209)، تۆمۈر بەگنىڭ ئۆلۈمى (211) شىرمەھەممەد خانىنىڭ خان بولغانلىقى، (213) شىرمەھەممەد ۋە ئۇلۇغبەگ مىرزا ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش. (214) ئۇۋەيسخانىڭ خان بولغانلىقى، (216) ئۇچىنچى ئەسەن بوغاخان ۋە ئۇنىڭ پەرغانە نى ئالغانلىقى، (219) يۇنۇس خانىنىڭ خان بولغانلىقى(221) يۇنۇس خانىنىڭ ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى ۋە تاشكەنتنى پايتەخت قىلغانلىقى، (223) سۇلتان يۇنۇس خانىنىڭ مەدەنىيەت ئۆچۈن قىلغان ئىككى مۇھىم خىزمىتى، (221) مەھمۇد خانىنىڭ خان بولغانلىقى، (222) سۇلتان مەھمۇدنىڭ گورگانلار بىلەن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى، (224) مەھەممەد شىبانى خانىنىڭ خىيانىتى، (226) سۇلتان مەھمۇدنىڭ بابۇرمىرزا بىلەن مۇناسىۋىتى، (227) قەشقەر ئۇرۇشى ۋە ئابابەكرى مىرزىنىڭ ئۆچىنى ئالغانلىقى، (228) سۇلتان مەھمۇدنىڭ شىبانى خانغا قارشى پائالىيەتلىرى، (229) شىبانى خانىنىڭ تاشكەنتنى بېسىۋېلىشى، (230)خانلارنىڭ ئەسىرلىكتىن قۇتۇلغانلىقى، ئالاچەخانىنىڭ ۋاپاتى ۋە شەرقىي تۈركستاندا ئىنقىلاب، (231) سۇلتان مەھمۇدخانىنىڭ شېھىت بولغاندىن كېيىنكى ۋەقەلەر، (232) شەرقىي تۈركستاندا چاغاتاي دۆلىتىنىڭ يىقىلىشى، (233) چاغاتاي دەۋرىدە شەرقىي تۈركستانىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە تەشكىلى ئەھۋاللىرى (234)

3 ـ پەسىل. **ئالتى شەھەر دۇغلات ھۆكۈمدارلىرىنىڭ تارىخچىسى**(239)

سۇلتان ئابابەكرى مىرزانىڭ ئالتى شەھەردە مۇستەقىل دۆلەت قۇرغانلىقى، (242) سۇلتان ئابابەكرى مىرزا نىڭ ئەقلىي نۇرمالسىزلىقى، (246) شەرقىي تۈركستان دۇغلات دۆلىتىنىڭ يىقىلىشى، (247) سۇلتان ئابابەكرى مىرزا نىڭ ئىدارىي تەشكىلاتى(250)

4 ـ پەسىل. **ئۆزبېك ۋە قازاق ئاتالغۇلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى**(252)

ئۆزبېك، (252) قازاق (254)

5 ـ پەسىل. **شەرقىي تۈركستاندا سەئىدىيە دۆلىتى**(255)

سۇلتان سەئىدخانىنىڭ تەرجىمەھالى، (255) مەنسۇرخانىنىڭ سۇلتان سەئىدخانغا بەيئەت قىلغانلىقى، (259) ھىجرى 923 دىن 926 غىچە بولغان ۋەقەلەر، (261) ھىجرى 927 دىن 9931 غىچە بولغان ۋەقەلەر، (262) شەرقىي تۈركستانىنىڭ شىمالىي قىسىملىرىنىڭ قولدىن كېتىشى، (263) بىلۇرستان ۋە بەدەخشانغا يۈرۈش، (264) ئابدىرىشىت سۇلتانىنىڭ ۋەلىئەھد بولغانلىقى ۋە كەشمىر بىلەن تىبەتنىڭ پەتھى، (265) سۇلتان سەئىد خانىنىڭ ۋاپاتى، (268) ئابدۇرىشىت خانىنىڭ سۇلتان بولغانلىقى (269) ھىجرى940 دىن تارتىپ 1038 ـ يىلغىچە بولغان ۋەقەلەر، (271)

ئابدۇللاخانلىق خانلىق دەۋرى، (273) ئابدۇللاخانلىق يېقىلىشى، (273) ئىسمائىل خانلىق خان بولغانلىقى ۋە ئاپاق خوجانلىق تۈزكورلىقى، (274) سەئىدىيە مىللى دۆلىتىنىڭ يېقىلىشى، (275) سەئىدىيە دۆلىتىدە ئىدارىي تەشكىلات، ئەسكىرىي، ئىقتىسادىي، ئىلىم - پەن ، مائارىپ ئەدەبىيات ئىشلىرى ۋە ئومۇمىي خەلقنىڭ ئىجتىمائىي ۋە روھىي ھالىتى(276)

6 - پەسىل. **شەرقىي تۈركستاندا قالماق تاجاۋزى(281)**

قالماقلار نىڭ قىسقىچە تارىخى، (281 ئاپاق غوجىنىڭ ئەۋلادلىرى ئارىسىدىكى كۈرەشلەر، (285) ئاپاق غوجا ئەۋلادلىرى دەۋرىدە شەرقىي تۈركستان (287)

ئۈچىنچى باب: چىنىڭ شەرقىي تۈركستانىنى ئىستىلا قىلىشى ۋە مىللىي ئىنقىلابلار دەۋرى

بىرىنچى بۆلۈم :

بىرىنچى قېتىملىق چىن تاجاۋزى (290)

1 - پەسىل. **چىن ئىستىلا تارىخىدىن تارتىپ مىلادى 1816 - يىلغىچە ئىستىلاچىلار تەرەپىدىن شەرقىي تۈركستان مىللىتىگە قىلىنغان زۇلۇم (291)**

2 - پەسىل. **شەرقىي تۈركستاندا چىنغا قارشى تۇنجى قېتىملىق ئومۇمىي ئىنقىلاب (297)**

3 - پەسىل. **چىنىڭ شەرقىي تۈركستانىنى ئىككىنچى قېتىملىق تاجاۋزى(298)**

4 - پەسىل. **شەرقىي تۈركستاندا ئىككىنچى قېتىملىق ئومۇمىي ئىنقىلاب (299)**

5 - پەسىل. **مىلادى 1815 - 1863 يىللىرى ئارىسىدا شەرقىي تۈركستانىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى(301)**

6 - پەسىل. **شەرقىي تۈركستاندا ئۈچىنچى ئومۇمىي ئىنقىلاب (302)**

ئىلى ۋە يەتتەسۇ ئىنقىلابى(305) كۆچا ئىنقىلابى، (309) راشىدىن خوجىنىڭ يەكەن ۋە خوتەن ئىنقىلابچىلىرى بىلەن ئۇرۇشقانلىقى(311) كۆچا ئىنقىلابچىلىرىنىڭ ئاقىۋىتى، (314) خوتەن ئىنقىلابى، (316) خوتەن ئىنقىلابچىلىرىنىڭ ئاقىۋىتى، (318) ھاجى پاشا نىڭ ئىدارىي تەشكىلاتى، (321) قەشقەر ئىنقىلابى ۋە ئاقىۋىتى، (323) يەركەن ئىنقىلابى ۋە ئاقىۋىتى(324)

7 - پەسىل. **روسلارنىڭ شەرقىي تۈركستان چېگرىسىدىكى تۈرك يۇرتلىرىنى بېسىۋالغانلىقى(326)**

8 - پەسىل. **ياقۇپ بەگ (328)**

ياقۇپ بەگنىڭ ھۆكۈمدار بولغانلىقى، (329) خوتەنگە يۈرۈشى، (329) كۈچاغا يۈرۈشى، (331) ياقۇپ بەگنىڭ كۆچلەنگەنلىكى، (333) تۈرپان، ئۈرۈمچى ۋە ئىلىنى ئالغانلىقى، (333) ياقۇپ بەگنىڭ مۇستەقىللىق ئىلان قىلىپ، بەدەۋلەت ئۇنۋانى بىلەن ئاتالغانلىقى، (335) ياقۇپ بەگنىڭ چەتئەللەر بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتقانلىقى، (336) ئۈرۈمچى ۋە غۇلجىنىڭ تۈزگەنلار تەرەپىدىن ئىككىنچى قېتىم ئىشغال قىلىنغانلىقى، (237) چىنىڭ شەرقىي تۈركستانغا تاجاۋۇز قىلغانلىقى، (337) ياقۇپ بەگنىڭ ئۆلۈمى ۋە شەرقىي تۈركستاندا ئىچكىي قالايمىقانچىلىقلار (338) شەرقىي تۈركستان ئىستىقلالىنىڭ يېقىلىشى، (340) ياقۇپ بەگنىڭ مۇستەبىتلىگى، (341) ياقۇپ بەگنىڭ

ئىداري تەشكىلاتى(343) ياقۇپ بەگنىڭ تارىخ سەھىپىسىدىكى ئورنى(344)

ئىككىنچى بۆلۈم :

شەرقي تۈركستانغا تۆتىنچى قېتىملىق چىن ئىستىلاسى (347)

1 - پەسىل. **مانجۇ ئىمپېراتورلۇقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە شەرقي تۈركستان (347)**

2 - پەسىل. **روسلارنىڭ ئىلى ۋە يەتتە سۇنى بېسىۋالغانلىقى (348)**

3 - پەسىل. **چىن ئىمپېراتورلۇق تۈزۈمى مۇنقەرىز بولۇش ئالدىدا شەرقي تۈركستان(350)**

چىڭ سۇلالىسى ئىمپېراتورلۇقىنىڭ شەرقي تۈركستاندا يۈرگۈزگەن ئىستىبدادىلىق پىلانلىرى (351) مانجۇ ئىمپېراتورلۇقىنىڭ شەرقي تۈركستاندىكى ئىقتىسادي سىياسىتى، (352) شەرقي تۈركستاندا تۇنجى نۇپۇس ئىنقىلاش، (355) چىن(مانجۇ) ئىمپېراتورلۇقى دەۋرىدە شەرقي تۈركستاندا ھۆكۈمەت تەشكىلاتى(357)

4 - پەسىل. **چىن جۇمھۇرىيىتى دەۋرىدە شەرقي تۈركستان (358)**

شەرقي تۈركستاندا «ئىككى يېرىم ھۆكۈمەت»، (360) قارا سېپەچىلەر(گېلاۋخۇي) جەمئىيىتى، (362)

5 - پەسىل. **شەرقي تۈركستاندا مىللىي ئويغۇنۇش (364)**

6 - پەسىل. **شەرقي تۈركستاندا چىن جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتىنىڭ تەسىرىنىڭ يوقىلىشى(369)**

ياڭ زىڭشىننىڭ سىياسىتى ، (369) شەرقي تۈركستاندا سايلام ، (372) شەرقي تۈركستاندا فابرىكا ۋە سىمسىز تېلېگراف، (369) يا ڭ زىڭشىننىڭ شەرقي تۈركستانىنىڭ ئىقتىسادي بايلىقىغا ۋە مەدەنىيىتىگە قىلغان خىيانەتلىرى، (275) ياڭ زىڭشىننىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى(379)

7 - پەسىل. **جىن شۇرىن دەۋرى (380)**

تۆتىنچى باب: **شەرقي تۈركستاندا تۆتىنچى ئۇمۇمي ئىنقىلاب**

مۇئەللىپنىڭ تەھلىلى(385)

1 - پەسىل. **قۇمۇل ئىنقىلابى**، (387)

2 - پەسىل. **تۇرپان ئىنقىلابى**، (391)

3 - پەسىل. **خوتەن ئىنقىلابى**(399)

4 - پەسىل. قارا شەھەر، كورلا، كۇچا، ئاقسۇ ۋە قەشقەر ۋەقەلىرى(409)

5 - پەسىل. ئالتاي، چۆچەك ۋە غۇلجا ئىنقىلابلىرى(412)

6- پەسىل. ئالتى شەھەردە تۇڭگانلارنىڭ يوقۇتۇلغانلىقى ۋە تۆت مۇستەقىل ھۆكۈمەت (413)

7 - پەسىل. چىن ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقي تۈركستانىنى ئۆچ قىسىمغا بۆلگەنلىكى(415)

8 - پەسىل. خۇتەن قۇۋۇەتلىرى بىلەن تۇمۇر سىجاڭ ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ بوزۇلۇشى(416)

9 - پەسىل. غۇجىنىياز ھاجىنىڭ ئالتى شەھەرگەكېلىشى، خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇنى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەئىسى دەپ رەسمىي تونۇغانلىقى(423)
10 - پەسىل. تۆمۈرسىجاڭنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى(424)
11- پەسىل. ئۈرۈمچىدىكى ھادىسىلەر(426)
12 - پەسىل. مىللىي ئىنقىلابچىلىرىنىڭ چەتئەللەر بىلەن مۇناسىۋىتى(430)
13 - پەسىل. غۇجىنىياز ھاجى ۋە تۇڭگانلار(432)
14 - پەسىل. يەنە خوتەن ۋە قەشقەر ۋەقەلىرى(433)
15 - پەسىل. غۇجىنىيازھاجىنىڭ شەخسىيىتى ھەققىدە بەزى كۆزقاراشلار(436)
16- پەسىل. تۇرپان ۋە ئىلىدىكى تۇڭگانلارنىڭ ئالتى شەھەرگە يىغىلغانلىقى(438)
17 - پەسىل. 20 - رامىزاندىن زۇلقەدىنىڭ 10 - كۈنىگىچە بولغان ۋەقەلەر(440)
18 - پەسىل. ماجۇڭيىڭنىڭ قەشقەرگە كەلگەنلىكى(443)
19 - پەسىل. ئىنقىلابنىڭ پاجىئەلىك سەھنەلىرى(44)
20 - پەسىل. خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ ىنىڭ يىقىلغانلىقى(452)
21- پەسىل. ئىنقىلابنىڭ ئاخىرقى سەھىپىلىرى(455)
22 - پەسىل. شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئىنقىلابچىلىرىنىڭ ھەربىي ۋە سىياسىي ئەھۋالى(459)
ئىچكىي سىياسى ۋەزىيەت، (494) تاشقىي سىياسى ۋەزىيەت، (463)
23 - پەسىل. شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ ماھىيىتى(464)
شېڭ شىسەي دېگەن كىم؟ (466)
ئاخىردا: شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئىنقىلابى تۈگىدىمۇ؟ (467)

رەسىملەر.....(471)
خەرىتىلەر.....(498)

بۇكىتابنى تەلەپ قىلىشنى ئارزۇ قىلغانلار ئۈچۈن ئادرىسلار.

مۇئەللىپنىڭ كىرىش سۆزى :

بسم الله الرحمن الرحيم

مـــۇقـــەددىـــمـــە

ئۇنتۇرا ئاسىيا غا جايلاشقان بۇيۇك تۈرك يۇرتى، ھازىرقى زامان ئىستىلاھىدا غەربىي تۈركستان ۋە شەرقىي تۈركستان دەپ ئاتىلىدۇ[1]. بۇ تۈرك يۇرتى ھەرجەھەتتە ئىنتايىن ئەھمىيەتكە ئىگە بىر دىيار. بۇيەر تارىخ دەۋرىگە كىرىشتىنمۇ قەدىمكى زاماندىن تارتىپ تۈركلەرنىڭ يېرى ۋە يۇرتى بولۇپ كەلگەن . دۇنياغا ھەممىدىن بۇرۇن ئىنسان ۋە مەدەنىيەت تارقاتقان بىرجايدۇر . قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا چاغلاردا بۇ جايلاردا ياشىغان تۈركلەر، ئۆز تارىخىنى ۋە ئىش ئىزلىرىنى مىڭلەرچە سەھىپىگە يېزىپ قالدۇرغان. ئەپسۇسكى، كېيىنكى ئەسرلەردە شەرقىي تۈركستان خەلقى پىكىر ئاسارىتى ئاستىدا ئىزلىمەكتە ئىدى . بۇ دەۋردە مىللىتىمىزنىڭ بار - يوق ھەرنەرسىسى غەرەزلىكلەرنىڭ مەنپەئەتىگە پىدا بولغىنىدەك، تارىخىمۇ قورقۇنچلۇق بىرخىيانەتكە ئۇچراپ قەدىمكى زاماندىن قالغان تارىخى ئەسەرلىرى يوقالدى. بۇلارنىڭ ئورنىنى غەرەزلىك ئۇيدۇرما ئەپسانىلەر ۋە خۇراپات ئىگەللىدى. شۇ زامانلاردا تۈركستاندا بۇيۇك ئالىملار، مەشھۇر يازغۇچىلار كۆپ يېتىشىپ چىققان بولسىمۇ زامانىنىڭ ئادىتى ۋە ئەتراپىتكى سىياسى مۇھىتنىڭ تەسىراتىگە بېقىندى بولغانلىق سەۋەبىدىن، ئۆز مىللىي تارىخىغا ئەھمىيەت بەرمەستىن باشقا مەۋزۇلار ئۈستىدە نۇرغۇن كىتابلار يېزىلغان. دوست ياكى دۈشمەن مۇئەللىپلەرنىڭ سۆزلىرىگە ھەدەپ ئەگىشىپ، ئۇلار نېمە دېگەن بولسا شۇ پېتى قوبۇل قىلغان. شۇ دەۋردە يېزىلغان «تارىخى رەشىدى» ۋە باشقا تارىخ كىتابلىرىغا قارايدىغان بولساق بۇلار تۈركستان ھەققىدە بەك ئاز ۋە چەكلىك بىرزامانىنىڭ تارىخىي ۋەقەلىرىدىن خەۋەر بەرگەنلىكىنى كۆرىمىز. ھەردەۋردە بىزگە دۈشمەن بولۇپ كەلگەن ئىران ۋە چىن قاتارلىق قوشنا مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى تارىخ كىتابلىرىدا تۈركستان تارىخىغا ئائىت مەلۇماتلارخېلى كۆپ بولسىمۇ، بۇلارنىڭ تولاراق مەزمۇنى قەلەم ئىنتىقامى ۋە بىرتەرەپلىمىلىك كۆز قاراشتىن ئىبارەت بولۇپ، ئىشەنچىگە لايىق ئەمەس. توغرا بولغانلىرى بەك ئاز. ئىسلام تارىخلىرىدىمۇ ئىسلام دەۋرى ۋە بۇنىڭغا يېقىنراق بولغان دەۋرلەرگە ئائىت بىرقىسىم مەلۇماتلار بار. تۈركستان ياكى تۈركلەر تارىخىدىن سۆز ئېچىلمىغان.

بۇگۈنكى ئىلىم ۋە پەن - تەتقىقات دەۋرىمىزدە ياۋروپا ۋە ئامېرىكا شەرقشۇناسلىرى، تۈركستانىنىڭ تارىخىنى بىر قەدەر ئەتراپلىق تەتقىق قىلدى.گېئولوگىيە (يەرقاتلاملىرى ئىلمى)، ئېتنولوگىيە(ئىنسان گورۇھلىرى ئىلمى)، ئېتنوگرافىيە(مىللەتلەر نەسلىنى تەتقىق ئىلمى)، ئېپىۇگرافىيە(قەدىمكى يېزىقلارنى ئوقۇش ئىلمى) ۋە ئارخېئولوگىيە(ئاساره - ئەتىقە ئەسەرلىرىنى

[1] ئىستىلاھ - تېرمىن، ئاتالغۇ، دېگەن مەنىدە (ن. ش. ھ.).

تونۇش - بېكىتىش ئىلمى) قاتارلىق ئىلىم - پەنلەردىن پايدىلىنىپ، بۈگۈنگىچە ھېچبىر تارىخچى ئوتتۇرىغا قويمىغان، ھەتتا خىيالىغىمۇ كەلتۈرۈپ باقمىغان نۇرغۇن تارىخى ماتېرىياللىرىمىزنى ئوتتۇرىغا چىقاردى ۋە تۈركستان مىللىتىنىڭ دۇنيادا ئەڭ قەدىمكى ۋە ئەڭ مەدەنىيەتلىك مىللەت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ياۋروپالىق ساياھەتچىلەر ۋە ئارخېئولوگلار نىڭ جاپالىق ئىزدىنىشلىرى ۋە ھەرخىل ئىلمىي تەكشۈرۈشلىرى ئارقىلىق كەشپ قىلىنغان ئەسەرلەر نەتىجىسىدە تۈركستان ئىلىدە ياشىغان تۈرك مىللىتىنىڭ 10 مىڭ يىلدىن ئوزاقراق بىر زاماندىن تارتىپ داۋام قىلىپ كەلگەن بەكمۇ قەدىمىي ۋە كىشىنى ھەيران قالدۇرغىدەك ئۇستۇن مەدەنىيەت ۋە شەرەپلىك تارىخقا ئىگە بىرمىللەت ئىكەنلىكى دۇنياغا مەلۇم بولدى.

لېكىن، يۇقىرىدا سۆزلەنگەن ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسى چەتئەل تىللىرىدا يېزىلغان ئەسەرلەر ئىچىدە بولۇپ بۇلاردىن ھېچبىرى مۇستەقىل ياكى ئومۇمىي سۈرەتتە شەرقىي تۈركستان تارىخىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. بەلكى، بۇلارنىڭ ئىچىدىن بىرەر يۆز پارچىسىنى ئوقۇپ چىقسا ئاندىن تۈركستان ھەققىدە يېتەرلىك مەلۇماتقا ئېرىشكىلى بولىدۇ. مانا بۇ قېينچىلىقلار تۈپەيلىدىن بىز تۈركستان خەلقى ئۆز ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ شانلىق تارىخىدىن ۋە ھەشەمەتلىك خاقانلىق دەۋرىلىرىدىن ۋاقىپ بولالمايمىز. بەزى كىشىلەر تۈركستاننى تېخىچە تارىخى مەلۇم بولمىغان سىرلىق بىر مەملىكەت دەپ گۇمان قىلىدۇ. بەزىلىرى بولسا دۇشمەنلىرىمىزنىڭ غەرەزلىك تەشۋىقلىرىغا ئالدىنىپ، شەرقىي تۈركستان مىللىتىنى باشقا مىللەتلەردەك ئورۇنغا ئىگە ئەمەس دەپ قارايدۇ.

بىزنى بەكمۇ ئېچىندۇرىدىغان يېرى شۇكى، دۇشمەنلەر ۋە ياكى دۇشمەنلەر تەرىپىدىن پايدىلىنىلىدىغان كىشىلەر ئۆز شەخسى مەنپەئەتىنى دەپ قەدىمكى ۋە يېڭى تارىخىمىزنى قەستەن بۇرمىلاپ، مىللىتىمىزنى تارىختا ھېچقاچان مۇستەقىل دۆلەت قۇرمىغان، باشقا مىللەتلەرنىڭ قول ئاستىدا ياشاپ كەلگەن ۋە ئارقىدا قالغان بىرمىللەت دەپ كۆرسەتتى ۋەكۆرسىتىپ كەلمەكتە. لېكىن، بۇ غەرەزلىك كىشىلەر بىرمىللەتنىڭ تارىخىنى يوشۇرۇش «كۈندوزى كۆننى يوشۇرىمەن» دېگەندەك مۇمكىن بولمايدىغان بىرئىش ئىكەنلىكىنى بىلمەيدۇ. مانا بۇسەۋەپلەر بىلەن ئۇلۇغ ۋەتىنىم ۋە ئەزىز مىللىتىمنىڭ تارىخىغا ئائىت توغرا مەلۇماتلارنى توپلاپ، ئەزىزمىللىتىمگە ئۆزىنىڭ تارىختىكى ئورنىنى كۆرسىتىش ۋە نەچچە مىڭ يىللىق ئەزىمەت ۋە ئۇلۇغۋارلىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇشنى ئۆزەمگە بىر ۋەزىپە دەپ، بىلىپ كەلمەكتە ئىدىم. مۇساپىرچىلىك ھاياتىدا كابۇل، (ئافغانىستان) دىكى ئىمكانىيەت ۋە ۋاقىتمدىن پايدىلىنىپ، قولغا كەلتۈرۈشكە مۇمكىن بولىدىغان ھازىرقى زامان مەنبەلىرىدىن شەرقى تۈركستان تارىخىغا ئائىت مەلۇماتلار توپلاپ، بىرقانچە يىل تەتقىق قىلغاندىن كېيىن بۇكىتابنى شەرقىي تۈركستان شۇسى بىلەن ھازىرلاپ، ئەزىز مىللىتىمگە تەقدىم قىلدىم.

بۇ كىتاب، شەرقىي تۈركستاندا ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ ۋە ئۆزلۈكسىز مەدەنىيەتكە

ئىگە بولۇپ ياشاپ كەلگەن تۈرك قوۋملىرى ئائىلىسىدە، دۇنيامىللەتللىرىنىڭ ئالدىنقى قاتاردا ئورۇن ئىلىپ كەلگەن بىرمىللەتنىڭ تارىخىنىڭ ئازغىنە بىرقىسمىنلا بايان قىلىدۇ.

بۇ ۋاقىتقىچە شەرقىي تۈركستانىنىڭ ئۆز ئەۋلادىنىڭ قەلبىدىكى بىلەن بۇنداق بىر كىتاب يېزىلمىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ كىتاب بۇندىن كېيىن مىللىتىم ئىچىدىن يېتىشىپ چىقىدىغان ۋەتەنپەرۋەر بىلىم ئىگىلىرىنىڭ تەنقىد قىلىشلىرى ئۈچۈن بىرئۇلگە ۋە تولۇقلاش ئۈچۈن بىر باشلىنىش بولىدۇ دەپ ئۈمىد قىلىمەن. شۇ كۈنلەردە ياشاۋاتقان مۇھىتىمنىڭ چەكلىك بىر دائىرە ئىچىدە بولغانلىق سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان كەمچىلىكلەر ۋە ئۆزەمدىن ئۆتۈلگەن سەھۋەن ـ خاتالىقلىرىم ئۈچۈن كىتابخانلاردىن ئۆزرە تىلەيمەن.

كىتابنىڭ ئىسمى توغرىسىدا شۇنى ئەسلىتىشنى خالايمەنكى، بۇئەسەرنىڭ ئاساسى مەزمۇنى بۇ گۈن چىن ھاكىمىيىتى ئاستىدىكى تۈرك ئىرقىغا مەنسۇپ خەلقلەرگە ئائىت تارىخىي ۋەقەلىكلەردىن ئىبارەت. شۇنداقلا، تېخىمۇ كەڭ زېمىنگە تارقالغان «تۈرك ئانا يۇرتى» دا بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەرمۇ خۇلاسە قىلىپ بايان قىلىندى. ھەر كىتابنىڭ ئىسمى ۋە ئۇنىڭدىكى بۆلۈملەرنىڭ مەۋزۇ باشلىرى، ئۇ كىتابنىڭ ئاساسى مەزمۇنىنى ئىپادىلىشى تەبىئي ئەھۋالدۇر. كىتابىمىز نىڭ ئاساسى مەزمۇنىغا تىگىشلىك ئىسىم بۇ گۈنكى كۈنلەردە چوڭ تالاش ـ تارتىش ئۈستىدە تۇرماقتا. چىن ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بۇمەملىكەتنى «شىنجاڭ»، يەنى، « يېڭى ئۆلكە» دەپ ئاتايدۇ. خەلقئارا دىپلوماتىيەدە «شىنجاڭ» نىڭ ترانسكرىپسىيەسى بولغان Sinkiang ئاتالغۇسى قوللىنىدۇ. يۇرتىمىزنىڭ ئۆز ئىسمىنى قوللۇنۇشنى خالايدىغان ھەم بۇ گۈنكى سىياسى ۋەزىيەتنى كۆزدە تۇتىدىغان بەزى يۇرتداشلىرىمىز «چىن تۈركىستان» دەپ ئاتاشنى تەشەببۇس قىلماقتا. بەزىلەر غەربىي تۈركىستان ھازىرقى سىياسى قۇرۇلۇشى نەتىجىسىدە پارچىلىنىپ باشقا ـ باشقا ئىسىملار بىلەن ئاتالماقتا، شۇنىڭ ئۈچۈن، «شەرقىي» دېگەن سۆزنىڭ كېرىكى يوق يالغۇز«تۈركستان» دەپ ئاتىساق يېتەرلىك دەپ قارايدىغانلارمۇ بار.

تۈرك ئىرقىغا مەنسۇب قەۋملەرئولتۇراقلاشقان يۇرتلارنىڭ ئەڭ شەرق قىسمىغا جايلاشقان بىر مەملىكەت بولغانلىقىنى كۆزدە تۇتقان ئالىملار، ئۆز ئەسەرلىرىدە بۇ يۇرتنى«شەرقىي تۈركستان» دەپ ئاتايدۇ. «شىنجاڭ، چىن تۈركستان» دېگەنگە ئوخشاش ئاتالغۇلار زامانىمىزدىكى ئىچكى ۋە تاشقى سىياسەتلەرنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ھېچقانداق تارىخىي ۋە ئىلمىي ئاساسى يوقتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ ئىسىملارنىڭ ھېچبىرى، ئىلمىي ئەسەر بولغان كىتابىمىزغا ئىسىم بولۇش سالاھىيىتىگە ئىگە ئەمەس. چۈنكى سىياسەت ئۆزگۈرۈشچان خاراكتېرلىك، بىركېلىپ ـ بىركېتىپ تۇرىدىغان ھادىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. داۋام خاراكتېرلىك، تەرەققى تەبىئەتلىك ۋە ئىلىم ساھاسىدا ئۇرۇن ئالىدىغان بىرئەسەر ھېچبىر زامان سىياسەت زەنجىرى بىلەن باغلىنىشنى قوبۇل قىلمايدۇ.

«شەرقىي تۈركستان» دېگەن ئاتالغۇ، جۇغراپىيىلىك بىرئىسىم، سىياسەت بىلەن ئالاقىسى يۇق، پۈتۈنلەي ئىلمىي بىرئىسىم بولغانلىقىدىن بۇ ئەسەرنىمۇ «شەرقىي تۈركستان تارىخى» دەپ ئاتايمەن.

1930 ـ يىلىدىن تارتىپ ئىنقىلابچىلىرىمىزمۇ بۇئىسمىنى قوللاندى. شۇنىڭ ئۈچۈن، چىن ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بۇئىسمىنى سىياسى ئاتالغۇ دەپ قارشى تۇرۇپ كەلمەكتە. بۇ توغرا ئەمەس. بۇ، ئىنقىلابچىلىرىمىز يېڭىدىن ئىجات قىلىپ چىققان بىرئىسىم بولماستىن ئۇزۇن زاماندىن بىرى تارىخ ۋە جۇغراپىيە ساھەسىدە قوللۇنۇپ كېلىۋاتقان ئىلمى بىرئىسىم. مىللىي ئىنقىلابچىلىرىمىزبۇ ئىسمىنى رەسمىلەشتۇرۇشتىن باشقا بىر ئىش قىلغىنى يوق.

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا

ھىجرى 1359 ـ يىلى(مىلادى 1940 ـ يىلى، كابۇل).

كىتابنىڭ ئىككىنچى قېتىم نەشرقىلىنىشىنىڭ سەۋەبى

«شەرقىي تۈركستان تارىخى» ئاتالىق بۇئەسەرنىڭ يۇرت تېشىدا ئۆتكەن 14 يىللىق مۇساپىرەچىلىق ھاياتىمدىن، كابۇلدىكى ۋاقتىمدا (1934 ـ 1940ـ يىللىرى ئارىسىدا) داۋام قىلغان ئىلمىي ئەمگەكلىرىمنىڭ مەھسۇلىدۇر.

بۇكىتابنى باستۇرۇپ نەشرقىلىش ئىشىنى ئۈستىگە ئالغان ھىندىستانىدىكى«شەرقىي تۈركستان بىرلىك جەمئىيىتى»، 1941 ـ يىلى بۇئىشقاكىرىشكەن بولسىمۇئىقتىسادىي جەھەتتىن ۋە ئۇچاغدىكى دۇنيا ئۇرۇشى سەۋەبىدىن ئىش توختاپ قېلىپ كىتابنىڭ تولۇق بېسىلىپ چىقىشى 1947ـ يىلى مۇمكىن بولدى. بۇبېسىلغان نۇسخىدىن قولۇمغا بىردانىسلا تەگدى. بۇ باسمىدا تۆۋەندىكى كەمچىلىكلەرنى كۆردۇم:

1ـ باسما خاتالىقلىرى ناھايىتى كۆپ.

2 ـ باشتىكى قوشۇمچىلار بېسىلمىغان.

3 ـ كىتابنىڭ ئايا غ قىسمى بولغان 1930 ـ 1934 ئىنقىلابى ۋە شېڭ شىسەي دەۋرىگە ئائىت ۋەقەلەرنى باسماي قالدۇرۇپ قويغان.

4 ـ يۇرتىمىزنىڭ ھەر دەۋردىكى جۇغراپىيىلىك ۋەزىيىتىنى كۆرسىتىدىغان 23 پارچە خەرىتىنى باسمىغان.

5 ـ بېسىلىشى كېرەك بولغان رەسمىلەرنى ھېچ باسمىغان.

6 ـ بەزى بىر چۈشەنچىگە قاراپ، بىرنەچچە يەرگە ئۆزگىرىش كىرگۈزۈلگەن.

بۇ كەمچىلىكلەرنىڭ ئۈستىگە بېسىلغان نۇسخىنىڭ بارى 300 دانە بولۇپ يۇرت تېشىدىكى يۇرتداشلارغا ئاران يەتكەن. يۇرتقا كەلگىنى بەك ئاز بولۇپ خەلقىمىز ئومۇمىيۈزلۈك پايدىلىنالمىدى.

مانا بۇ سەۋەبلەر كىتابنى ئىككىنچى قېتىم بېسىشنى زۆرۈر قىلماقتا ئىدى. يەنە بىرسەۋەب، كىتابنى باستۇرۇشقا بەرگەن چاغدىن بۇگۈنگىچە قولۇمغا كەلگەن قەدىمكى ۋە يېڭى ئەسەرلەر تارىخىي ماتېريياللارنى تەتقىق قىلىشقا داۋام قىلىشمىنىڭ نەتىجىسىدە نۆۋەتتىكى يېڭىلىقلار مەيدانغا چىقتى:

1 ـ بىرىنچى باسمىدا يېزىلمىغان كۆپ مەلۇماتلارنىڭ قولۇمغا كېلىشى.

2 ـ كېيىنكى تەكشۈرۈش بىلەن سېزىلغان بەزى خاتالىقلارنى تۈزۈتۈش ئېھتىياجى.

3 ـ بەزى مەزمۇنلارنى ئېنىقلاشنىڭ لازىملىقى.

مانا بۇ سەۋەبلەرگە بىنائەن، كىتابنى، يېڭى مەلۇماتلارنى قوشۇپ، بىرىنچى بېسىلغان نۇسخىسىدىن خېلى كەمچىلىكلىرى مۇمكىن قەدەر تولۇقلانغان ۋە سۈپىتى تېخىمۇ ياخشىراق بىر ھالدا ئىككىنچى قېتىم باستۇرۇشنى قارار قىلدىم [2]. شۇنى ئەسلىتىپ ئۆتۈشنى مۇھىم دەپ ھېسابلايمەنكى، بۇ كىتابنى تولۇق بىرشەرقىي تۈركستان تارىخى دېيىش توغرا ئەمەس. چۈنكى، تۈركستان ھەققىدە يېزىلغان تارىخىي كىتابلار بەك ئاز بولۇپ، بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى تېخىچە نەشرىمۇ قىلىنمىدى. بۇ كىتابنى يازغان ۋاقتىمدا مەن قولغا كەلتۈرەلمىگەن پايدىلىنىشقا تېگىشلىك نۇرغۇن قىممەتلىك ئەسەرلەر بارئىدى. تارىخىمىز نىڭ بىلىنمىگەن تەرەپلىرىنى ئايدىڭلاشتۇرىدىغان ئاساره ـ ئەتىقىلىرىمىزنىڭ 90% ى، ھەتتا بۇنىڭدىنمۇ كۆپرەك قىسمى تۇپراق ئاستىدا ئارخېئولوگىيلىك قېزىش ـ تەكشۈرۈشنى كۈتۈپ ياتماقتا . مانا بۇ ئەسەرلەرنىڭ نەشر قىلىنىشى ۋە ئاساره ـ ئەتىقىلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى بىلەن تارىخىمىز نىڭ دائىرىسى كۈنسايىن كېڭەيگۈسى.

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا

1948 ، ئۈرۈمچى.

2 1948 ـ يىلى، 6 ـ ئايغىچە بۇ ئەسەرنىڭ 2 ـ نەشرىنىڭ يۇز بەتكەيىقىن قىسمى ئۈرۈمچىدە مەتبۇەدىن چىققانىدى. كىرىش سۆزنىڭ بۇقسمى، مۇئەللىپ شۇچاغدا يېزىپ ئىلاۋە قىلغان نۇسخىدىن ئېلىندى (ن . ش . ھ .).

پايدىلانغان ئەسەرلەر

.م. شەمسەددىن گۈنئالتاي، « *Müfassal Türk Tarihi* »، (تۈركچە)، 5 توم، ئىستانبۇل، 1933.
تۈركىيە مائارىپ مىنىستىرلىكى، «*Türk Tarihinin Ana Hatları*»، ئىستانبۇل،1931.
«*Çin Tarihi*» ئىنگلىزچىدىن تۈركچە تەرجىمىسى (مۇئەللىپ ۋە تەرجىمانىڭ ئىسمى ئېنىق ئەمەس).
مۇراد رەمزى (ۋاپاتى1935)، «**تلفق الاخبار وتلقح الاسرارفى احوال قازان وبولغاروملوك التاتار**» (ئەرەبچە)، 2 توم، ئورنبورگ، 1908.
Deguigne ، «**ھۇنلارنىڭ، تۈركلارنىڭ، موغوللارنىڭ ودھا سائرتاتارلارنىڭ تاريخ عمومىسى**»، 1758. جاھىد يالچىن فرانسۇزچىدىن تۈركچىگە تەرجىمە قىلغان، 5 توم، ئىستانبۇل، 1923.
مۇھەممەد ھەزەرى، «**محاضرات تاريخ الامم اسلامية**»، ئەرەبچە)، قاھىرە، 1936.
ئۇبۇلغازى باھادۇرخان (ۋاپاتى1663)، «**شجرة الترك**»، (ئەرەبچە)، رىزانۇر نەشرى، ئىستانبۇل، 1925.
سىيد زەيىنى دەخلان، «**الفتوحات الاسلامية**»، (ئەرەبچە).
Stanley Lanepool. «**دول الاسلامية**»، 1889. ئىنگلىزچىدىن خ. ئەدھەم تۈركچىگە تەرجىمە قىلغان نەشرى، ئىستانبۇل، 1927.
Stanley Lanepool، «**طبقات سلاطين**» ، ئىنگلىزچىدىن ئابباس ئىقبالنىڭ پارسچەتەرجىمىسى، (ئىسلام ـ ھۆكۈمدارلىرىنىڭ نەسەبنامىلىرى، تەختكە چىقىش مۇراسىملىرى ۋە تارىخلىرى)، 4 توم، تاھران، 1934.
مەھمۇد قەشقەرى، «**ديوان لغات الترك**» (**تۈرك تىللىرى دىۋانى**)، ئىستانبۇل، 1917.
Edvard Dugini، « **تۆمۈرلەڭ**» (**ئاقساق تۆمۈر**)، ئىنگلىزچىدىن ن. تەۋفىق تۈركچىگە تەرجىمە قىلغان، ئىستانبۇل، 1931.
Namuk Kemal Orhun *"Eski TürkYazıtları"* (قەدىمكى تۈرك يېزىقلىرى) ، 3 توم، ئىستانبۇل، 1936.
موللا مۇسا سايرامى(كۆچالىق مۇسائاخۇن)، «**تاريخ امينيه**»، (تۈركچە)، قازان، 1904.
مۇھەممەد فەرىد ۋەجدىي، « **دائرة المعارف القرن الرابع عشرين**»، (ئەرەبچە)، قاھىرە، 1936.
مىرخەندە مۇھەممەد خاۋەندشاھ، «**روضة الصفا فى سيرة الانبياء و الملوك والخلفاء**»، (پارسچە)، 7 توم، بومباي، 1804.
رەشىددىن فەزلىللاھ (ۋاپاتى 1318)، «**جامع التواريخ**»، (پارسچە)، 2 توم، لوندون، 1911.
مىرزا ھەيدەر دۇغلات (ۋاپاتى 1551)، «**تاريخ رشيدى**»، (پارسچە) قوليازما نۇسخىسى ۋە DensonROSE نىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخىسى، لوندون، 1895.
جورجي زەيدان، «**تاريخ تمدن اسلامى**»، (ئەرەبچە)، قاھىرە، 1902.

«**تاريخ سيستان**»، (پارسچە)، مۇئەللىپى مەلۇم ئەمەس ، 1732 ـ يىلى تاھراندا يېزىلغان ۋە 1938ـ يىلى نەشرقىلىنغان.

مىرزا زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر شاھ (ۋاپاتى 1530)، «**بابرنامە**»، (تۈركچە)، لوندون 1905.

ئەزىزىددىن ئىبنۇلئەسىر (ۋاپاتى1231)،«**الكامل في التاريخ**»، (ئەرەبچە)، 13توم، قاھىرە، 1883.

ئەبۇ سەئىد بىن زاھاك ئەلگەردىزى، «**زين الاخبار**»، (پارسچە)، 1040 ـ يىلى يېزىلغان ، تاھران، 1937.

ئەبۇلفەزل بىن ھۈسەيىن ئەلبەيھەقى(ۋاپاتى1077)، «**تاريخ بەيھيقى**»، (پارسچە)،كالكۇتتا 1862.

ئەبۇنەسىر ئابدۇلجاپپار ئەلئۇتبى(ۋاپاتى 1036)، «**تاريخ يمينى**»، (ئەرەپچە)، 2 توم، 1868 قاھىرە نەشرىدىن، ناسىھ جەنزفارقاتى نىڭ پارسچە تەرجىمىسى، تاھران، 1893.

مۇھەممەد ئەزەم كەشمىرىي، «**تاريخ كشمير**»، (پارسچە)، سىرىنەگەر، 1936.

«**تاريخچەء افغانستان**»، (پارسچە)، ئافغانىستان ئەدەبىيات جەمئىيىتى، كابۇل، 1932.

«**تاريخچەء آسيا**»، ئافغانىستان ئەدەبىيات جەمئىيىتى، كابۇل، 1933.

Encyclopedia Britanica ، 14 ـ نەشرى، لوندون، 1929.

بارتولىد، «**ايران تاريخى وجۇغرافياسى**»، رۇسچە ئەسەرىدىن پارسچە تەرجىمىسى، 1903.

ئالائىددىن ئاتامەلىك جۈۋەينى (ۋاپاتى 1283) ، «**تاريخ جاھانكشائى**»، (پارسچە)، لوندون،1937.

ئاۋرۇلشتايىن. *Ancient Khotan* «قەدىمكى خوتەن»، (ئىنگىلىزچە)، ئوكسفورد،1911 نەشرى.

ئاۋرۇلشتايىن، *Sri India* ، (ئىنگىلىزچە) 5 توم، ئوكسفورد،1921 نەشرى.

ئاۋرۇلشتايىن، «*The Inner Asia*» ، (ئىنگىلىزچە) 5 توم، ئوكسفورد، 1928 نەشرى.

موللاقاسىم ھىندشاھ، «**تاريخ فرشتە**»، (پارسچە)، 2 توم، بومباي، 1831.

ياقۇت ئەلئەماۋىي (ۋاپاتى1229)، «**مجمع البلدان**»، (ئەرەبچە)، 7 توم، 1866 لايىپزىك نەشرى، 1906، مىسىر نەشرى، 10 توم.

مۇھەممەد بىن ئەلىى ئەلشابانگىرائي، «**مجمع الانساب**»، (پارسچە، قوليازما).

قازى مۇنھاججىددىن ئەبۇئۆمەرئوسمان جۇرجانىي (ۋاپاتى 1288)، «**طابقات ناصرى**»، (ئەرەبچە)، كالكۇتا، 1864.

پەندىت ھەرگوپال، «**تواريخ گلدستەء كشمير**»، (ئوردۇچە)، سىرىنەگەر، 1935.

H.Geep «*The Arab Conquest in Central Asia*» ئىنگىلىزچەلوندون، 1923

ھۈسەيىن نامۇق ئورھۇن، «**ھونلر**»، (تۈركچە) ئەنقەرە، 1935.

تولۇقلانغان نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن

پاتمە بۇغرا

ئىيۇن1987 - ئەنقەرە.

ئۇلۇغ تەڭرىمگە شۈكۈر! بۇئەسەرنى مۇئەللىپنىڭ ئارزۇسىغا مۇۋاپىق شەكىلدە نەشرقىلىش، يېزىلىشىدىن 47 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، بۇگۈن بىزگە، نەسىپ بولدى. بۇمۇقەددەس ۋەزىپىنى ئورۇنداشتا ماددىي ياردەملىرىنى ئايىمغان ھەممەتلىك ۋەتەنداشلارغا رەھمەت ئېيتىمەن[3].

ئەسەرنىڭ مەتنى (تېكستى) مۇئەللىپ ئۆزقەلمى بىلەن يازغان قولىيازما نۇسخىسىدىن رەتلەندى. بۇئەسەر شەرقىي تۈركستاننىڭ بۇندىن 40 - 50 يىل بۇرۇن قوللانغان ئەدەبىي تىلىمىزنىڭ نەمۇنىسى بولغاچقا، بۇئالاھىدىلىككە دەخلى يەتكۈزۈپ قويۇشتىن تارتىندوق. لېكىن، ياش كىتاپخانلارنىڭ بۇخىل ئىملالارنى ئوقۇشتىكى قىيىنچىلىقلىرىنى كۆزدە تۇتۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبى تىلى، خەلقئارا ۋە تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى تۈركچىسىنىڭ يېزىق شەكىللىرىنى كۆزىستىدىغان بىر سىلىشتۇرما جەدۋىلىنى قوشۇپ قويدۇق. كېيىرەكلىك يەرلەردە ھىجرى يىلنامىلىرىنىڭ يېنىغا ياكى ئورنىغا مىلادى يىلىدىكى تەڭداشلىرى بېرىلدى.

رەڭلىك خەرىتىلەرنى مۇئەللىپ ئۆزى سىزغان. رەڭسىزخەرىتىلەر، سىزما رەسىملەر ۋە فوتو سۈرەتلەر نەشرگە تەييارلىغۇچى تەرىپىدىن ئورۇنلاشتۇرۇلدى. كىتابنى مۇنداق زىنەتلەشتە بىزگە بۇئىمكانىنى يارىتىپ بەرگەن تارىخ تەتقىقاتچىلىرىدىن باھائىددىن ئۆگەل، ئەمەل ئىبسىن خانىم، ئاندىرىيۇفورىبس ۋە ئېرىك نايمان قاتارلىق ئالىملاردىن ۋە «يىپەك يولى» نى فىلمگە ئالغان جۇڭگو - ياپۇن ئارخېئولوگىيە ھەيئىتىگە مىننەتدارمىز.

ئەسەرنىڭ كۆپرەك قىسمى (بىرىنچى نەشرى)1941 - يىلى كەشمىرده مەرھۇم مەتقاسىم ھاجىم دامۇللام باشچىلىقىدىكى «شەرقىي تۈركستان مۇھاجىرلىرى جەمئىيىتى» تەرىپىدىن نەشرقىلىنغان. قالغان قىسمى(شەرقىي تۈركستان مىللى ئىنقلاب قىسمى ئىسمى بىلەن) مەرھۇم قارىقاش ئىلاجىم (ئەلى رۇزى ئەلخوتەنلى) نىڭ خىراجىتى بىلەن، 1971 - يىلى كەشمىرده مەتقاسىم ھاجىم دامۇللام تەرىپىدىن باستۇرۇلغان. ھەر ئىككى نەشرى 300 تىراژدا بېسىلغان بولۇپ، خەرىتىلەر ۋە رەسىملەر بېسىلمايى قالغان. مۇئەللىپ ھاياتىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىگە قەدەر ۋەتەن تارىخىنى تەتقىق قىلىشنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەنىدى. ئەسەرنى قايتا كۆزدىن كەچۈرۈپ يېڭىباشتىن يېزىپ چىقىش ئۈچۈن پۈرسەت ئىزدەپ تۇرغىنىدا 1965 - يىلى ۋاپات بولدۇ.

[3] ياردەمدە بولغان ۋەتەنداشلىرىمىزنىڭ تىزىملىگى1987 - يىلدىكى نەشرىدە بېرىلدى (ن. ش. ھ.).

بۇندىن 4 ـ 5 يىل بۇرۇن مۇھتەرەم زۇنۇن ھاجىم، مۇئەللىپنىڭ ئارخىپلىرىدىن پايدىلىنىپ، بۇ ئەسەرنى يېڭىباشتىن رەتلەپ نەشر قىلىشنى تەكلىپ قىلدى.كېرەكلىك خراجەت بىلەن تەمىنلىدى[4]. بۇتەكلىپكە بىنائەن بىز بىرمەزگىل ئىشلىگەندىن كېيىن يېڭىباشتىن رەتلەشتە، ئەگەر، بىزنىڭ ئۆز ئىپادىمىزدىن بىرنەرسە قوشۇلۇپ قالغان تەقدىردە بۇنىڭ تېكىستىكى مۇئەللىپنىڭ شەخسىيىتىدىن كېلىپ چىققان ئالاھىدىلىكنى ساقلاپ قىلىش جەھەتتە توغرا بىرھەرىكەت بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، بۇئەسەرنى ئۆز پېتى بىلەن بىرتوم قىلىپ نەشر قىلىشنى شۇنداقلا مۇئەللىپنىڭ ئارزۇسىغا ئەڭ ئۈيغۇن بولغان شەكىلدە نەشرقىلىشنى، ئەسەرگەكېرەكلىك ۋەسىقەلەر، ئىزاھاتلار ۋە قوشۇمچە مەلۇماتلار نى بولسا ئىككىنچى بىر توم قىلىپ نەشرقىلىشنى مۇناسىپ كۆردۇك. ئىككىنچى تومغا كىرىدىغان قوشۇمچىلارنىڭ پېرى بۇنەشىردە ئۇششاق رەقەملەر بىلەن كۆرسىتىلدى.[5]

نەگۈ ئۈل تىرىكلىك نەگۈ ئۈل ئۆلۈم؟
قايۇ دىن كىلەر مەن قايۇقا يولۇم؟

(ھايات نېمە يۇ ـ ئۆلۈم نېمە، قاياقتىن كەلدىم، قاياققا يول ئالدىم)

(يۈسۈپ خاس ھاجىپ 1070 ـ مىلادى.(قۇتادغۇ بىلىگ ، 1135 ـ بەيت)

[4] بۇخراجەت ئۇچۇن تەمىن قىلىنغان مىقتار 20،000 دوللار .

[5] قولىكىزدىكى نەشىردە بۇ ئىشارەتلەر ۋە قوشۇمچە جەدۋەل قويۇلمىدى (ن. ش. ھ.).

مۇئەللىپنىڭ قىسقىچە تەرجىمە ھالى

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا، 1901- يىلى شەرقىي تۈركستاننىڭ خوتەن شەھەرئىچىدىكى خەلىپىلىك ھويلا مەھەللىسىدە ئورتاھال ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. دادىسى فەرىددىن ھاجىم، خوتەننىڭ مۇتىۋەر دىنى ئالىملىرىدىن بولۇپ، مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا كىچىك چېغىدىلا ۋاپات بولۇپ كەتكەن. تۇنجى ئوغۇل، ئىككى قىز قېرىندىشى بىلەن ئانسى سكىنە بانۇخانىمنىڭ تەربىيىسىدە چوڭ بولدى[6]. بۇغرا 9 يېشىدا باشلانغۇچ مەكتەپنى، 21 يېشىداخوتەن ۋە قاريقاشتىكى مەدرىسىلەردە يۇكسەك دىنىي ئىلىمنى ئىسلام بىلىملىرى ساھىسىدە پۇختاردى. 1922 - يىلدىن 1933- يىللىغىچە قەدەر خوتەن ۋە قاريقاشتا قۇرئان تەفسىرى ۋە ھەدىس ئىلىملىرىدە باش مۇدەررىسلىك ۋەزىپىلىرىدە بولدى. ئۇستۇن ئىلمىي قابىلىيىتى ۋە يېقىملىق شەخسىيىتى بىلەن قىسقا بىر مۇددەت ئىچىدە ئەتراپتا نام قازانغان مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا، شەرقىي تۈركستان خەلقىنىڭ ئاتاقلىق ۋە ھۆرمەتكە سازاۋەر دىنىي زاتلىرىغا بېرىلىدىغان «ھەزرىتىم» ئۇنۋانى بىلەن ئاتالدى. بۇگۈنمۇ شەرقىي تۈركستان خەلقى مەرھۇمنى «ھەزرىتىم» نامى بىلەن ياد ئەتمەكتە.

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا ياش چېغىدىن باشلاپلا، ئۇيغۇرچە، ئەرەبچە ۋە پارسچە شېئىرلار يېزىشقا باشلىغان. ئۇنىڭ شېئىرلار توپلىمىدا ئەرەبچە ۋە پارسچە شېئىرلارنى خېلى كۆپ ئۇچرىتىمىز. بۇنىڭ بىلەن بىللە مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا ئۆزىنى ھەر پۇرسەتتە زامانىۋىي ئىلىملەر بىلەنمۇ يېتىشتۇرۇشكە تىرىشقان. شۇ دەۋرلەردە تەشەببۇس قىلىنغان «مائارىپتا يېڭىلىققا كۆچۈش» ھەرىكىتىنى قوللاپ - قۇۋۋەتلىگەن. مائارىپتا يۇرگۈزۈلگەن يېڭىلىق ۋە ئىسلاھاتچىلىق تەرەپدارى بولغانلىقى تۈپەيلىدىن شۇ زامانىنىڭ مۇتەئەسسىپ كىشىلىرىنىڭ قارشىلىقىغا ۋە چەتكە قېقىشىغا ئۇچرىغان.

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا قاريقاشتا ياش مۇدەررىس ۋە تالىپلارنى تەشكىللەپ، زالىم مۇستەملىكىچى چىن ھۆكۈمرانلىرىنىڭ دەھشەتلىك زۇلمى، مىللىي تەڭسىزلىكى ۋە ئېزىشلىرىدىن خەلقىمىزنى قانداق قۇتۇلدۇرۇش يولىدا چارە - تەدبىر ئىزلىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئىشنى ئالدى بىلەن ئۆگىنىش، تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلىش بىلەن باشلىغان. مۇھىتىدىكى ناھايىتى پېتەرسىز ۋە ئاز ئىمكانىيەتلەردىن پايدىلىنىشتىن باشقاخوتەندىن ھىندىستانغا بېرىپ - كېلىپ تۇرىدىغان سودىگەرلەر ۋە ئەرەبستانغا بارغان ھاجىلار بىلەن تاغىسىنىڭ ئۆيىدە ئۆتكۈزۈلگەن سۆھبەتلەرنى قىزىقىپ ئاڭلىغان. بۇ كىشىلەر چەت ئەلدىن ئېلىپ كەلگەن گېزىت - ژۇر ناللارنى ئوقۇپ، بىلىمىنى ئاشۇرۇپ دۇنيا ۋەزىيىتىدىن خەۋەردار بولغان . نەتىجىدە كۆڭلىدە، ئۆز ۋەتىنى ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىش زوقى توغۇلغان. بۇغرا بۇنىڭ بىلەنلاچەكلىنىپ قالماي 30 - يىلى پۈتۈن شەرقىي تۈركستاننىڭ مۇھىم

6 سەكىنە بانۇ خانىم، 1836 - يىلى خوتەن مۇستەقىل خانلىقىنى قۇرغان ئابدۇراھمان پاشا نىڭ پەيغەمبەرسىي(ن. ش. ھ.).

شەھەرلىرىنى ئايلىنىپ چىقىپ، بۇجايلاردىكى چىن ھۆكۈمىتىنىڭ كۈچى ۋە خەلقىنىڭ روھىي ھالىتى قاتارلىق ستراتىگىيىلىك ۋەزىيەتنى ئۆزى بىۋاستە كۆرۈپ ئۆگەنگەن. دىنىي ۋە سىياسى جەھەتتە مۆتىۋەر ساۋۇت دامۇللام قاتارلىق زاتلار بىلەن كۆرۈشۈپ پىكىرلەشكەن. نەتىجىدە، **چىن زۇلمىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن شەرقىي تۈركستاننىڭ ئۇ ۋەزىيىتىدە قوراللىق مىللىي ئىنقىلابدىن باشقا چارە يوق**، دېگەن تونۇشقا كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن 1930 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىلىرىدا خوتەنده مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا رەھبەرلىگىدە بىر يوشۇرۇن «مىللىي ئىنقىلاب كومىتېتى» تەشكىلاتى قۇرۇلدى. بۇغرا قوماندانلىقىدا 1932 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى، قاراقاشتا باشلانغان مىللىي ئازاتلىق ئىنقىلابى نەتىجىسىدە، 1934 ـ يىلى7 ـ ئايغا قەدەر غەربىدە، يېڭىسارىدىن تارتىپ شەرقتە، بولغان جايلارچىن مۇستەملىكىچىلەر دىن ئازات قىلىندى ۋە پۈتۈن شەرقىي تۈركستانغا يېيىلغان مىللىي ئازاتلىق ئىنقىلابىغا ماددىي ۋە مەنىۋىي جەھەتتە مۇھىم ياردەملەر قىلىندى. بۇتارىختىن باشلاپ، مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا خوتەن مۇجاھىدلىرى باش قوماندانى بولۇپ «ئەمىر ھەزرىتىم» ئۇنۋانى بىلەن، چەت ئەلدە بولسا «خوتەن ئەمىرى» دەپ تونۇلدى.

1934 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا مىلىتارىست تۆڭگان ماخۇسەنىنىڭ ھۇجۇملىرىدىن مەغلۇپ بولۇپ ھىندىستانغا ھىجرەت قىلدى. ھىندىستان ۋە ئافغانىستانىنىڭ شەرقىي تۈركستانغا چېگرىداش بولغان پامىر ۋە ۋاخان تاغلىق رايونلىرىدا « قوراللىق يىغىلىش ۋە يۈرتقا قايتىش» پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بارىدى. بۇ جەريانىدا بىخەتەرلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، بۇغرا «ئابدۇللاخان يارکەندى» دېگەن ئىسىمنى قوللانغانىدى. شۇنىڭ بىلەن ئافغانىستان ۋە كەشمىرنىڭ شەرقىي تۈركستانغا تۇتاش بولغان «بۇرۇغىل» جىلغىسىغا ئورۇنلىشىپ، بۇ يەردىن پارتىزانلىق تاكتىكىسى بىلەن بىرقىسىم زېمىن ئىگەللەپ، شەرقىي تۈركستان مىللىي ئازاتلىق ئۇرۇشىنى داۋاملاشتۇرۇشنى قارارقىلدى. لېكىن ئافغانىستانىنىڭ چېگرا رايونىدىكى «ۋاخان» قەبىللىرىدىن سېپتىپ ئالغان قوراللار ۋە ۋەدە قىلىنغان باشقا ياردەملەرقولغا كەلمىدى[7]. غەربىي تۈركستانىنى بېسىۋالغان روسلار ۋە ھىندىستاندا ئەۋج ئېلىۋاتقان مىللىي ئازاتلىق ھەرىكەتلىرىدىن قانتىق ئەندىشىگە چۈشكەن ئىنگىلىزلار ئۆز چېگرالىرى ئەتراپىدا بۇمىللى ئازاتلىق ئۇچقۇنلىرىدىن، يەنى، مۇھەممەد ئىمىن بۇغرانىڭ قوراللىق كۈرەشلىرىدىن قاتتىق چۆچۈپ كېتىشى تەبىئىي ئىدى. بىتەرەپلىك سىياستى ئىجرا قىلىۋاتقان ئافغانىستان ھۆكۈمىتىمۇ بۇ ھەقتە ئەندىشىلىك ئىدى. نەتىجىدە، مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا بىرىيل دۇام قىلغان چېگرىدىكى ئاكتىپ ھەرىكەتلىرىنى توختىتىپ، ئافغانىستانغا چېكىنىشكە

7 بۇغرا نىڭ يېقىن سەپداشلىرىدىن شېرئەلىخان ھاجىم، مەتقاسىم ھاجىم دامۇللام ۋە غاپپارھاجىملارنىڭ سۆزلەپ بېرىشىچە، ئافغان قەبىللىرى بىلەن بولغان بۇ كېلىشىم ئەسلى ئافغان بولغان يەكەنلىك قۇربانىنىللا دېگەن كىشى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، قورال ـ يار اقلار دىن باشقا قور اللىق1000 كىشىلىك ئاتلىق بىرئەترەت سىلەن يارەدىم بېرىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭغا تەخمىنەن بىرمىليون سەر كۆمۈش تۆلەنگەن ئىكەن. ئەمما، ئافغان قەبىللىرىنىڭ كېلىشىمگە خىيانەت قىلىشى بىلەن بۇلار ئەمەلگە ئاشمىغان (ن.ش. ھ.).

مەجبۇر بولدى ۋە 1942 - يىلغا قەدەركابۇل شەھرىدە سىياسى مېھمان سۈپىتى بىلەن ياشىدى. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ شەرقىي تۈركستان تارىخى ھەققىدە ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى. خەلقئارا دىكى مەشھۇر كىتاپخانىلار ۋە تارىخى تەتقىقات ئورۇنلىرى بىلەن ئالاقىلىشىپ، ماتېرىيال توپلىدى. تۆت يىللىق جاپالىق ئەمگەك نەتىجىسىدە، مىللىتى ئۇچۇن تۇنجى قېتىم ئۆز پەرزەندىنىڭ قەلىمى بىلەن يېزىلغان شەرقىي تۈركستاننىڭ ئەتراپلىق بىرتارىخى «**شەرقىي تۈركستان تارىخى**» كىتابىنى يېزىپ پۈتتۈردى.

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا نىڭ بۇ ئەسەرنى يازغانلىقىغا يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت بولغان بولسىمۇ ئالدى بىلەن گومىنداڭچىلار كېيىن،گۇڭسەنداڭچىلار ئۆزىنىڭ مۇستەملىكىچى ھاكىمىيتى ئۈچۈن ئەڭ چوڭ خەۋپ دەپ تونۇپ كەلمەكتە. بولۇپمۇ ، شەرقىي تۈركستاندىكى مىللىي ئويغىنىش يالقۇنلانغانسېرى ئۇلارنىڭ بۇ ئەندىشىلىرى تېخىمۇ ئاشماقتا. چىن كوممۇنىست پارتىيىسى ئىچىدىكى ئىدېئولوگىيە تەربىيە مۇتەخەسسىس بولغان چېيەن بۇچۇەننىڭ، 1991 - يىلى 8 - ئاينىڭ 23 - ۋە 24 - كۈنى «شىنجاڭ گېزىتى» دە ئېلان قىلغان «شەرقىي تۈركستان تارىخىغا رەددىيە» دېگەن ئۇزۇن بايانات‌ىدا مۇنداق دەپ يېزىلغان:

« مۇھەممەت ئىمىن (بۇغرا) بۇكىتابىدا، يات مىللەتلەرنىڭ (خەنزۇلارنى كۆزدە تۇتىدۇ) تۈركلەرگە قىلغان ئىقتىسادىي ئېكسپىلاتاتسىيسى ۋە سىياسى زۇلمىنى پاش قىلىپ، يات دۆلەت (جۇڭگونى دېمەكچى) نىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلغانلىقى ئۈستىدە شىكايەت قىلىپ، بۇنىڭدىن كېيىن بۇ كىتاب ۋەتەننى سۆيۈش ئېڭىنى ئۆستۈرۈش، مىللىتىمىزنىڭ ئەركىنلىكىنى قوغداپ قېلىشتا بىرئۇلۇش كۈچ بولالىسا، بۇ مەن ئۇچۇن ئېپتىخارلىنارلىق ئىش بولاتتى دېگەن. دېمەك، ئۇ بۇيەردە بۇكىتابنى يېزىشتىكى غەرىزى ــ ئۆزمىللىتىنىڭ ۋەتەننى(مۇستەقىل بولغان شىنجاڭنى دېمەكچى) سۆيۈش، مىللىتىنىڭ ھاياتىنى قوغداش، ئازاتلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئاڭلىقلىقىنى ۋە ئاكتىپلىقىنى ئۆستۈرۈش ئىكەنلىكىنى بايان قىلغان. قىسقىسى، مەھەممەت ئىمىن بۇرۇن قولغا قورال ئېلىپ ئاتاكىغا ئۆتۈپ شەرقىي تۈركستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنى بەرپا قىلغان بولسا، قورالنى تاشلاشقا مەجبۇر بولغاندىن كېيىنمۇ قولغا قەلەم ئېلىپ، ئاتالمىش شەرقىي تۈركستان تارىخىنى يېزىپ، يەنە ۋەتەن بىرلىكىنى پارچىلاش ئۇچۇن خىزمەت قىلغان.گەرچە شە كلى ئوخشاش بولمىسىمۇ، ماھىيىتى تامامەن بىردەك. ئۇ شەرقىي تۈركستان ئەزەلدىن مۇستەقىل دۆلەت ئىدى دەپ، داۋراڭ سالغان ۋە قەدىمكى ۋەتىنىمىزنى جۇڭگونىڭ بىرقىسمى ئەمەس ئىدى، شەرقىي تۈركستان ئەزەلدىن مۇستەقىل ئىدى، دېگەن سەپسەتىنى كۆچەپ تەرغىب قىلغان .... شىنجاڭدا زىيالىلار ۋە باشقا ياشلارئارىسىدا تۈرك مىللەتچىلىك ئېقىمىنىڭ يامراپ كەتكەنلىكىدە 1932 - يىللىرى مەتىمىن بۇغرا يېتەكچىلىگىدە يۈزبەرگەن شەرقىي تۈركستان مىللىي ئازاتلىق قوزغۇلىڭىنىڭ قالدۇرغان تەسىرى ۋە كېيىنچە ئۇنىڭ يازغان «شەرقىي تۈركستان تارىخى» دېگەن كىتاۋى ئاساسى ئىدېئولوگىيىلىك رول ئويناماقتا. ... مۇھەممەت ئىمىن بۇ كىتابىدا، شەرقىي تۈركستان خەلق ئىنقىلابىنىڭ مەقسىتى جۇڭگونىڭ ئاسارىتىدىن مەڭگۈ قۇتۇلۇپ، دۇنيا دىكى

ئەركىن مىللەتلەرگە ئوخشاش ئەركىن، ئازاد تۈرمۇشتىن بەھرىمەن بولۇش دېگەن. بۇ شۇنجاكىدا يېكىندىن پەيدا بولغان مىللىي بۆلگۈنچىلەرنىڭ ھەربىكەت نىشانىسى.... شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۈرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈش پىكىر ئېقىمى ئەدەپ كەتتى، تارمىللەتچىلىك كەيپىياتى بىرئاز ئۆسۈپ قالدى، ئايرىم مىللىي بۆلگۈنچىلەر قۇتراپ كېتىشتى. مەھەممەت ئىمىننىڭ «شەرقىي تۈركستان تارىخى» كىتاۋىنىڭ چۈكتۈر تەسىرى يېكىباشتىن ئاشكارلىنىشقا باشلىدى. ..... ھەردەرىجىلىك پارتىيە رەھبىرى ئورگانلىرى بۇخەۋپىنىڭ ئېغىرلىقىنى تونۇق مۆلچەرلەپ، بۇنىڭغا قارشى چارە-تەدبىر ئېلىشى لازىم...»

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا، 1937- يىلى ئۇيغۇرچە، ئەرەبچە ۋە پارسچە يازغان شېئىرلىرىنىڭ بىرقىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان « قصائد وطنيه» (قاسائىدى ۋەتەنىيە) شېئىرلىرى توپلىمىنى بېسىپ تارقاتتى.

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا شەرقىي تۈركستان مىللىي ئازاتلىق ئىنقىلابىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى سەۋەپلەردىن بىرسى، ئىنقىلاب قوشۇنىدا زامانىۋى بىلىمگە ئىگە كىشىلەرنىڭ يوق دېگۈدەك ئاز بولغانلىقىنى تونۇپ يەتكەنلىكتىن، مۇھاجىرەتتىكى شەرقىي تۈركستانلىق ياشلاردىن بىرقانچىسىنى ئافغانىستانغا ئېلىپ كېلىپ، پەننى مەكتەبلەردە ئوقۇتتى ۋە بۇلاردىن بەزىلىرىنى تۈركىيىگە ئەۋەتىپ ھەربىي مەكتەپتە ئوقۇتتى.

2 - دۇنيا ئۇرۇشى جەريانىدا شەرقىي تۈركستانىنىڭ سىياسى ۋەزىيىتىدە چوڭ ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا، بۇ ئۆزگىرىشلەردىن پايدىلىنىش بىلەن ۋەزىيەتكە ماسلىشىپ شەرقىي تۈركستان مىللىي ئازاتلىق كۈرىشىنى«قەلەم كۈرىشى » يولى بىلەن، يەنى، سىياسى ۋە ئىدىيىۋىي سەپلەردە ئېلىپ بېرىشنىڭ ۋاقتى كەلگەنلىكىنى ھىس قىلدى ۋە چىن ھۆكۈمىتى بىلەن دىئالوگ ئورنىتىشنىڭ يوللىرىنى تەتقىق قىلىشقا باشلىدى.

شۇ پەيتتە(1940 - يىلى) ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىن چىن مۇسۇلمانلىرى دوستلۇق ھەيئىتىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئافغانىستانغا كەلگەنىدى. مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ چىن ھۆكۈمىتى بىلەن ئالاقە قىلىش يوللىرى ھەققىدە ئەيسا ئالپتېكىن بىلەن ئۇزۇن مۇزاكىرىلەر ئېلىپ بېرىپ، بىر پىكىرگە كېلىشتى. مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا، خاتىرىسىدا بۇ مۇزاكىرىنى مۇنداق دەپ يازىدۇ: « ئەيسا بەگدىن جاڭ كەيشى قاتارلىق چىنىڭ مۇھىم رەھبەرلىرىگە خەت يېزىپ ئەۋەتتىم. بىرمەزگىلدىن كېيىن چىن ھۆكۈمىتىدىن مېنىڭ ھىندىستانغا كېلىپ جۇڭگۇ - تۈركستان ئورتاق مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشىمغا قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ جاۋاپ خەت كەلدى....» مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا، پائالىيەتلىرىنى تېخىمۇ ئەركىن ۋە كۆتاشا ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، 1942 - يىلى ھىندىستانىنىڭ پىشاۋۇر شەھىرىگە كەلدى[8]. بۇقېتىم كالكۇتتىدىكى چىن باش كونسۇلى چىن مەركىزى ھۆكۈمىتىنىڭ

[8] ھازىرقى پاكىستاندا(ئ. ش. ھ.).

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرانىڭ ھىندىستاندا تۇرۇشىغا قوشۇلمايدىغانلىقىنى ۋە چاپسانراق چىنگە كېتىشىنى تەلەپ قىلماقتا ئىدى. مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا چىنغا بېرىشنى رەت قىلىدۇ. نەتىجىدە، ھىندىستان خەلقىنىڭ مىللىي ئازاتلىق ھەرىكەتلىرىنى باستۇرۇۋاتقان ئىنگىلىز دائىرىلىرى، ياپۇن ئۇرۇشىنىڭ ھىندىستانغا يېقىنلىشىپ كېلىۋاتقان بىر مەزگىلىدە مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا دەك بىر مىللىي ئازاتلىق رەھبىرىنى «خەتەرلىك ئۇنسۇر» دەپ پىشاۋۇر، مەركىزى تۇرمىسىدا نازارەت ئاستىغا ئالدى. 1943 - يىلى 1 - ئاينىڭ 8 - كۈنى، چىنغا كېتىش شەرتى بىلەن قويۇپ بېرىلدى.

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا، 1945 - يىلىغا قەدەرچۇڭچىڭ(چىننىڭ ئۇرۇش مەزگىلىدىكى پايتەختى) دا تۇردى. بۇ مەزگىلدە چىن ئىستېلاچىلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى بىلەن يۈزمۇ - يۈز تۇرۇپ، سىياسىي مىللىي ئىنقىلاب ئېلىپ باردى. سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي تەشكىلاتلاردا شەرقىي تۈركىستاننىڭ مىللىي ئازاتلىق داۋاسىنى ئاڭلاتتى. مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا نىڭ كېلىشىدىن ئىلگىرى چىنغا كېلىپ، ئولتۇراقلاشقان مىللىي مۇجاھىد سەپداشلىرى دوختۇر مەسئۇد سەبرى بايقۇزى، ئەيسا يۇسۇپ ئالپتېكىن، قادىرئەفەندى سامانى ۋە ئىسمائىل ئەفەندى قاتارلىقلار بىلەن «يۇرتداشلار جەمئىيىتى» دە سىياسىي ساھادا بىرلىكتە كۈرەش قىلدى. چىن خەلق ئاممىسىغا شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسىنى تونۇشتۇرۇش، ھۆكۈمەت بېشىدىكى گومىنداڭ پارتىيىسىنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا قارىتا يۈرگۈزۈۋاتقان «چوڭ چىن مىللەتچىلىك» سىياسىتىنى پاش قىلىش ۋە ئۇنىڭغا بىرلىكتە قارشى تۈرۈشنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن چىن نەشرىيات، ئاخبارات ئورگانلىرىدا چىنچە چىقىدىغان گېزىت، ژورناللاردا ماقالىلار بېزىپ ئېلان قىلدى. بۇ ماقالىلارچىن ئەپكار ئاممىسى ئارىسىدا زور تەسىر قوزغىدى.

قەلەم كۈرەشلىرى داۋامىدا ئەڭ كوچلۇك تەسىر پەيدا قىلغان ماقالىلىرىدىن بىرى 1944 - يىلى 10- ئاينىڭ 12 - كۈنى، چۇڭچىڭدا چىقىدىغان ھۆكۈمەتنىڭ ئورگان گېزىتى«داگۇڭباۋ» دا ئېلان قىلىنغان «شىنجاڭ ئەمەس شەرقىي تۈركىستان» ۋە « شەرقىي تۈركىستانلىقلار تۈركتۈر» دېگەن ماۋزۇلاردىكى ماقالىلار ئىدى. ئىلمىي بەس - مۇنازىرە شەكلىدە داۋام قىلغان بۇماقالىلارمەھەممەد ئىمىن بۇغرانىڭ ئاتاقلىق چىن مىللىيەتچى تارىخ ئالىمى لى دۇڭفاڭنىڭ شەرقىي تۈركىستاننى چىننىڭ بىر پارچىسى، دەپ، ئوتتۇرىغا قويغان «داگۇڭباۋ» دىكى ماقالىسىغا رەددىيە بېرىپ يېزىلغان ماقالىلىرى ئىدى. مۇھەممەد ئىمىن بۇغرانىڭ ئىلمىي ئاساستا ۋە پۈتۈنلەي چىن تارىخى ماتېرىياللىرىنى پاكىت قىلىپ، رەددىيە بەرگەن بۇماقالىلىرى ئالدىدا لى دۇڭفاڭ «جاۋاپسىز» قالدى ۋە ئۆزىنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنى ئېتىراپ قىلدى. بۇنىڭغا ئوخشاش ئىلمىي ۋە ئاشكارا مۇنازىرىلەر چىن پارلامېنتىدا، چىننىڭ داھىسى سۇن جۇڭسەننىڭ ئوغلى دوختۇرسۇن باشچىلىغىدىكى بىرتۈركۈم پارلامېنت ئەزالىرىدىن تەركىپ تاپقان شەرقىي تۈركىستان داۋاسىغا ھېسداشلىق قىلىدىغان بىرگۇرۇپپىنىڭ مەيدانغا چىقىشىغا سەۋەپ بولدى. چىننىڭ ئاتاقلىق ئالىملىرىدىن تارىخشۇناس جيەن بۇجەن، تىلشۇناس گومورۇ ۋە ماجۇڭيىڭلار

بۇغرانى يوقلاپ كېلىپ، تەبرىكلىدى ۋە ھېسداشلىق قىلدى. مۇھەممەدئىمىن بۇغرا، 1943 - يىلى چىننىڭ ئاساسى قانۇن تۈزۈپ چىقىش قۇرۇلتايىغا سەپداشلىرى بىلەن بىرلىكتە شەرقىي تۈركستان مەسلىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىرتەكلىپ لايىھەسنى بەردى. بۇتەكلىپ لايىھەسىنىڭ مۇھىم ماددىلىرىدا «شىنجاڭ» دېگەن سۆز نى «تۈركستان » دەپ تۈزۈتۈلىشىنى ھەمدە تۈركستان مىللىتىنىڭ «تۈرك» ئىكەنلىكىنى ئوچۇق ۋە ئېنىق بىرشەكىلدە ئوتتۇرىغا قويۇشنى تەلەپ قىلدى.

1945 - يىلى، چىندا يالغۇز بىرپارتىيە ھاكىمىيەت بېشىدا بولغان تۈزۈمدىكى گومىنداڭنىڭ چوڭ قۇرۇلتايىدا چىن دۆلەت باشلىقى شەرقىي تۈركستانغا قارشى قارار چىقارماقچى بولغاندا، مەجلىستىكى شەرقىي تۈركستان ۋەكىللىرى بۇنىڭغا نارازلىق بىلدۈرۈپ مەجلىسنى تاشلاپ چىقىپ كېتىشىنى(بويقوت قىلىشنى) قارار قىلغاندا مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا قىلچە ئىككىلەنمەستىن چىن دۆلەت باشلىقى قاتاشقان قۇرۇلتايىنى نارازلىق بىلدۈرۈپ، تاشلاپ چىقىپ كەتكەن. بۇ چىننىڭ قۇرۇلتايىلىرىدا ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان بىر نارازلىق ھەرىكىتى ئىدى. مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا، بۇ ھادىسە ھەققىدە خاتىرىسىدە مۇنداق دەپ يازغان: **«مەجلىس باشلانىدى. مەن مەجلىس رەئىسى ئولتۇرغان سەھنە ئالدىغا كەلدىم. يىغىن زالىغا بىرقاراپ چىقتىم ۋە ئودۇل ماڭغان پېتىم زالدىن يۇرۇپ، يىغىننى تاشلاپ چىقىپ كەتتىم. پۈتۈن ۋەكىللەر ماڭا ھەيرانلىق بىلەن قاراپ قېلىشتى. بۇ بىر «بويقوت» ئېلان قىلىشقا ئوخشاش ھەرىكەت بولدى. مەندەك يالغۇز بىر كىشىنىڭ مەجلىسنى تەرك ئېتىپ چىقىپ كېتىشىگە باشقىلار ئانچە پەرۋاسىز قىلماس ئىدى. لېكىن، مەن بۇنى ۋەتىنىم ئۈچۈن بىر شەرەپ نامايىشى دەپ بىلىپ، ئاقۇۋەتتىنىڭ نېمە بولىشىغا ھېچ پەرۋا قىلماستىن بۇ ھەرىكەتنى قىلدىم.»**

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرانىڭ يۇقىرىقىدەك پائالىيەتلىرى نەتىجىسىدە، چىن مەركىزى ھۆكۈمىتى شەرقىي تۈركستان توغرىسىدىكى بەزى مەسىلىلەردە تېخىمۇ راتسىئونال بىر سىياسەت ئىجرا قىلىشنىڭ كېپەكلىكىنى سەزدى.

1945 - يىلىنىڭ ئاخىرىلىرىدا مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا شەرقىي تۈركستانغا كەلدى. شەرقىي تۈركستاندا ۋەزىيەت بەكمۇ ئېغىر ئىدى.گومىنداڭ مەركىزى ھۆكۈمىتى شەرقىي تۈركستان مەسلىسىدە پۈتۈنلەي ئېككى يۈزلىمىچىلىك سىياسەت يۈرگۈزمەكتە ئىدى. ئىشلار ئېغىزدا بىرخىل ۋە ئەمەلىيەتتە باشقا بىرخىل ئىجرا قىلىنماقتا ئىدى. ۋەدە قىلىنغان ئىسلاھاتلارنىڭ ھەممىسى قەغەز يۈزىدىلا قالدى. چىن ھاكىمىيتى شەرقىي تۈركستان خەلقىنى ئىككىنچى سىنىپ پۇقرا قاتارىدا تۇتۇۋەن كۆرۈپ، ھاقارەتلەپ، مۇئامىلە قىلاتتى. شەرقىي تۈركستانىنىڭ مىللىي بايلىقىنى ئۇچۇقتىن - ئۇچۇق تالان - تاراج قىلىپ ئىچكىرىگە توشۇماقتا ئىدى. مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا چىن ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ قىلمىشلىرىغا قارشى پائالىيەت باشلىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن مىللىي ئويغىنىش، مىللىي سەۋىيىنى يۇكسەلدۈرۈشنى ئاساس قىلغان ئاقارتىش پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ باردى. چىندىن يېڭى قايتىپ كەلگەن

سەپداشلىرى مەسئۇد سەبرى ۋە ئەيسا ئالپتېكىن بىلەن بىرلىكتە، «ئالتاي ژورنىلى» ۋە «ئەرك» كۈنلۈك گېزىتىدە ماقالىلار ئېلان قىلىپ، مىللەتنى ئويغىتىش پائالىيەتلىرىنى تېخىمۇ كەڭ قانات يايدۇردى. بۇ پائالىيەتلەر قىسقا بىرۋاقت ئىچىدە مېۋە بېرىشكە باشلىدى. بۇ ۋەزىيەتتە مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا شەرقي تۈركستاندا بىر سىياسي پارتىيە قۇرۇشنىڭ پەيتى كەلگەنلىكىنى سەزدى ۋە «شەرقي تۈركستان مىللەتچى پارتىيسى» نى قۇرۇشنىڭ ئالدىنقى باسقۇچىنى تاماملىدى. بۇقېتىم روس كونسۇلى ۋە چىن ھۆكومەت دائىرىلىرى بۇنىڭغا قاتتىق نارازلىق بىلدۈرۈپ قارشى چىقتى. نەتىجىدە، پارتىيە رەسمى پائالىيەتكە ئۆتەلمىدى. چىن مەخپى ساقچىلىرى مۇھەممەد ئىمىن بۇغرانىڭ ھەرىكەتلىرىنى كۈزىتىشكە باشلىدى. خوتەندە سايلام ئىشلىرىنى كۈزدىن كۆچۈرۈشكە بارغاندا چىن ساقچى ئىدارىسى تەرىپىدىن پىلانلانغان مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا نى ئۆلتۈرىۋېتىش سۇيقەست پىلانى پاش بولۇپ قالدى. كىرىيدە مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا نى قارشى ئېلىش ئۈچۈن يىغىلغان خەلق ئۈستىگە چىن ئەسكەرلىرى ئوق چىقىرىپ يەتتە كىشىنى ئۆلتۈردى.

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا، شەرقي تۈركستاندا 1947 - يىلى قۇرۇلغان ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزاسى ۋە تەمىرات نازىرلىقىغا تەيىن قىلىندى. شۇنداقلا «ئەرك» گېزىتىنىڭ باش مۇھەررىرى ۋە ئۇيغۇرئۇيۇشمىسى ئىلمي ھەيئەت رەئىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولغان. ئۈرۈمچى دارىلفۇنۇننىڭ پەخرى پروفېسسور ئۇنۋانى بىلەن دەرس بەرگەن ۋە بىرقانچە ئىلمي كونفرانسلاردا دوكلاتلار بەرگەن. ئۇنۋېرسىتىت تارىخىدا تۇنجى قېتىم «ئاتوم ئىنىرگىيسى» ئۇستىدە ئىلمي لېكسىيە سۆزلەپ، كۆپ تەسىر قوزغىغان. 1948 - يىلى 12 - ئاينىڭ 29 - كۈنى، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە تەينىلەنگەن.

1949- يىلى 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، شەرقي تۈركستان چىن كوممۇنىستلىرى تەرەپىدىن ئىستېلا قىلىنغاندا ئائىلىسى ۋە بىرقىسىم سەپداشلىرى بىلەن ھىندىستانغا ھىجرەت قىلدى ۋە شۇنىڭ بىلەن مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا نىڭ ئىككىنچى مۇھاجىرەت ھاياتى باشلاندى. بۇجەريانداا كوممۇنىست دەھشىتىدىن ۋەتەننى ۋە بار- يوق ھەر نەرسىسىنى تاشلاپ چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان مىڭلارچە شەرقي تۈركستانلىق كەشمىرگە يىغىلغان ئىدى. بۇلار ئۈچۈن دەرھال بىرئىسانى يارىدەم، يەنى، يېمەك - ئىچمەك ۋە باشلىرىنى قويۇپ ياتالغىدەك بىرماكان تېپىش كېرەك ئىدى. غەربىي تىبەتتە يەنە، يۈزلەرچە كىشى پانا تىلەپ، چېگرادىن ئۆتۈش ئۈچۈن توپلانغان ئىدى. ئۇلار ئارقىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقان چىن ئەسكەرلىرى ۋە چېگرانى توسۇپ تۇرۇۋاتقان ھىندىستان چېگرا قىسملىرى ئوتتۇرىسىدا قىسىلىپ قالغان ئىدى، مانا بۇلارنى دەرھال ھەل قىلىش ئۈچۈن چارە تېپىش مۇھاجىرلىرىمىز ئۈچۈن ھايات - ماماتلىق بىرمەسىلە ئىدى. مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا ئەھۋالغا كۆرە، بەزىدە «شەرقي تۈركستان مىللەتچى پارتىيسى باشلىغى»، «سابىق شەرقي تۈركستان ئومۇمىي ۋالى مۇئاۋىنى» ۋە بەزىدە « پانا

هايات ـ ماماتلىق برمەسلە ئىدى. مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا ئەھۋالغا كۆرە، بەزىدە «شەرقىي تۈركىستان مىللەتچى پارتىيىسى باشلىغى»، «سابىق شەرقىي تۈركىستان ئومۇمىي ۋالىي مۇئاۋىنى» ۋە بەزىدە « پانا تىلەپ چىققان يۇرتداشلىرىنىڭ ۋەكىلى» سۈپىتىدە كەشمىر ھۆكۈمەت ئەربابلىرى بىلەن ، ھىندىستان ھۆكۈمىتى ۋە تاشقى ئىشلىرى مىنىستىرلىكى بىلەن ئالاقە باغلاپ، مۇزاكىرىلەر ئېلىپ بارىدى. ئامېرىكا قوشما شىتاتلىرى، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ۋە تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىگە مۇراجىئەت قىلدى. مۇھەممەد ئىمىن بۇغرانىڭ ئەيسا ئالپتېكىن ۋە باشقا سەپداشلىرى بىلەن بىرلىكتە ئېلىپ بارغان جاپالىق تىرىشچانلىقلىرى قىسقا بىرۋاقىت ئىچىدە نەتىجە بەردى ۋە مۇھاجىرلار ۋاقتلىق بولسىمۇ ھىندىستان ھۆكۈمىتىنىڭ قولايلىق يارىتىپ بېرىشىگە ئېرىشتى.

تۈركىيە ھۆكۈمىتىگە ئارقا ـ ئارقىدىن ئىلتىماس قىلىپ، مۇھاجىرلىرىمىزنى تۈركىيىگە قوبۇل قىلىشنى تەلەپ قىلدى . 1952ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى تۈركىيە ھۆكۈمىتى مىنىستىرلار كابىنىتى رەسمىي قارارنامە ماقۇللاپ 1850 نەپەر شەرقىي تۈركىستانلىق پانا تەلەپ قىلغۇچىلارنى «ئىسكانلىق (ئولتۇراقلاشقان) كۆچمەن» سۈپىتى بىلەن تۈركىيىگە كېلىپ يەرلىشىشنى قوبۇل قىلدى. شۇنداقلا يۇقىرىقىدەك 1949ـ ۋە 1952 ـ يىللىرى ئارىسىدا سەئۇدى ئەرەبىستانغا بېرىپ تۇرغان يۇرتداشلىرىمىزنىڭ ئىقامەت (ئولتۇراقلىشىش رۇخستى) مەسىللىرىنمۇ يۇقىرىقىدەك تىرىشچانلىقلار بىلەن ھەل قىلدى.

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا، 1952 ـ يىلى تۈركىيەگە كەلدى ۋە 1955ـ يىلى تۈركىيەجۇمھۇرىيىتى پۇقرالىقىغا ئۆتتى. بۇ ، دۇنيادا «سوغۇق ئۇرۇش» نىڭ تازا ئەۋج ئالغان دەۋرى بولۇپ، تۈركىيە «غەرپ دۇنيا» سېپىگە مەنسۇپ بولغان ۋە كوريىە(چاۋشەن) ئۇرۇشىغا قاتناشقان ئىدى. بۇغرا بۇ ۋەزىيەتتە، سوۋېت رۇسسىيەسى ۋە چىن كوممۇنىستلىرىغا بىرلىكتە قارشى تۇرۇشنىڭ مۇھىملىقىنى تەشەببۇس قىلغان ۋە غەربىي تۈركىستانلىق. كافكاسىيە، ئىدىل ئۇرال ۋە ئەزەربەيجانلىق مىللىي رەھبەرلەر بىلەن «تورك ـ بىرلىكى»، «تۈرك ئۇرتاق فرونتى» غا ئوخشاش تەشكىلاتلارنى قۇرۇشقا كۈچ چىقىرىپ، 1953 ـ يىلى ئىستامبۇلدا، تۈركچە« Türkistan »ئىسىملىك ئايلىق ژورنال چىقاردى. شۇنداقلا شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ داۋاسىنى ۋە جاپالىق كۈرەشلىرىنى تۈرك خەلقىگە ۋە پۈتۈن دۇنيا جامائەتچىلىكىگە ئاڭلىتىش ئۈچۈن ھارماي ـ تالماي ئىشلىدى. 1956 ـ يىلى تۈركچە ۋە ئىنگلىزچە تىللىردا «تۈركىستان ئاۋازى» ئىسىملىك ژورنالنى چىقاردى. ئەرەپ ۋە ئاسىيا دۆلەتلىرىگە بىرىپ، ۋەتەن داۋاسىنى ئاڭلاتتى. ئۇنىڭ «ئازاتلىق رادىئوسى» ۋە « ئامېرىكا ئاۋازى» قاتارلىق رادىئولاردىن سۆزلىگەن تۈركچە، ئەرەبچە ۋە پارسچە نۇتۇقلىرى ئونتۇرا ۋە يېقىن شەرقتە، پۈتۈن دۇنيادا ۋە شەرقىي تۈركىستاندا ياڭرىدى.

1952 ـ يىلىدىن باشلاپ، دۇنيا ئىسلام تەشكىلاتىنىڭ شەرقىي تۈركىستان ۋەكىلى بولدى. بۇ تەشكىلاتنىڭ مەككە، باغدات، كاراچى، تاھران ۋە قاھىرە قاتارلىق يىغىنلىرىغا قاتناشتى. 1958 ـ يىلى

دۇنيا جامائەتچىلىگىنىڭ ۋە بولۇپمۇ، ئىسلام دۇنياسىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن پەۋقۇلئادە كۈچ سەرپ قىلدى. مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا شۇيىللار دا: *DoğuTürkistan'ninTarihi,Coğrafi ve Şimdiki Durum* (1952 ـ يىلى، ئىستانبۇل) ۋە *DoğuTürkistaninHürriyet Davasi ve Çin siyaseti* (1954 ـ يىلى، ئىستانبۇل) ئەسەرلىرىنى نەشرقىلدى. بۇلاردىن كىيىنكىسى تەيۋەن (گومىنداڭ) ھۆكۈمىتى دۆلەت ئەربابى جۇجياخۇا بىلەن شەرقىي تۈركستان ھەققىدە ئېلىپ بېرىلغان مۇنازىرىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ بۇ ھەر ئىككى ئەسەرجۇمھۇرىيەت تۈركچىسىدىن، ئىنگلىزچىغمۇ تەرجىمە قىلىندى.

ئۇنىدىن باشقا، شۇچاغلاردىكى گومىنداڭنىڭ تۈركىيەدە تۇرۇشلۇق ئەلچىسىنىڭ شەرقىي تۈركستان ھەققىدىكى يالغان ـ ياۋىداق بايانلىرىغا قارىتا رەددىيە بېرىپ ماقالىلەر ئېلان قىلدى.

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا مەيلى ياش تالىپ ياكى مۇدەرىسلىك چاغلىردا بولسۇن، مەيلى ئۇرۇمچىدە، چۆچىكدە، مەيلى كەشمىردە، پامىر تاغلىردا بولسۇن، ئەنقەرەدە ھاياتىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىگىچە بولسۇن، ئۇيغۇرچە ـ تۈركچە، ئەرەبچە، فارسچە، مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىغان ۋە ياكى ئېلان قىلىنمىغان، 1400 مىسراغا يېقىن شېئىرلىرىدا باشتىن ـ ئاخىر قىلچە ئىككىلەنمەستىن ئۆزىنىڭ پاك ۋىجدانىنى، ۋەتەن مىللەت ئۈچۈن بارلىقىنى بېغىشلاشتەك جەسۇر روھىنى ئىپادىلىدى. ئۇنىڭ پامىرتاغلىرىدىكى سەپىرى جەريانىدىكى جاپالىق كەچۈرمىشلىرىنى بايان قىلغان ئېپىك داستانى، «شۇكقارىم» ناملىق لىرىك شېئىرى، « ۋەتەن بىزنىكىدۇر» قاتارلىق شېئىرلىرى خەلقنىڭ قايغۇسى بىلەن تەڭ قايغۇرۇپ، خەلقنىڭ دەردى بىلەن تەڭ يىغلايدىغان ئىچكى روھىي دۇنياسىنى ئېچىپ بەرسە، «ئويغان مىللەت، سىلكىن، توپلان» قاتارلىق شېئىرلىرى مىللەتنى ھۆرلۈك، ئازاتلىق ۋە ئەركىنلىك ئۈچۈن كۈرەشكە چاقىرغان جەڭگىۋار شېئىرلىرىدۇر.

بۇغرانىڭ تۈرلۈك شەكىلدە يېزىلغان شېئىرلىرى تىلىنىڭ رەڭدارلىقى، ئىستېلىستىك ۋاستىلىرىنىڭ بايلىقى، لىرىك ھىسسىياتنىڭ كۈچلۈكلىگى ۋە تۇراق، ۋەزىن، قاپىيىلىرىنىڭ مۇكەممەللىگى بىلەن ئۇيغۇر شېئىريىتىدە مەڭگۈ ئۇنتۇلمايدىغان ئەدەبىي قىممىتىنى نامايان قىلماقتا.

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرانىڭ پۈتۈن ھاياتى دىن، مىللەت ۋە ۋەتەن يولىدا جاپا ـ مۇشەققەتلىك، تىلارغاگە داستان بولىدىغان، قىلچە ۋە قەلىمى بىلەن ئېلىپ بارغان كەسكىن كۈرەشلەر بىلەن تولغان. ئۇ شەخسىي ھاياتىدا مۇستەھكەم ئىرادە بىلەن ئاددى ـ ساددى ياشىدى. بۇجەسۇر ئىرادىسىنى چۈڭ ئۇمتىلەر بىلەن داۋاتقان قىلۇاتقان بىرچاغدا ئۇنىڭ ھارماس يۇرىكى 1965 ـ يىلى 6 ـ ئايىنىڭ 14 ـ كۈنى، چۈش ۋاقتى بىلەن، ئەنقەرەدىكى ئۆيىدە سېلىشتىن توختىدى. مەرھۇمنىڭ جىنازىسى رەسمى دۆلەت مۇراسىمى بىلەن تۈركىيەجۇمھۇرىيىتىنىڭ ئال بايرىغى ۋە شەرقىي تۈركستانىنىڭ كۆك بايراقلىرىنى يۇپۇق قىلىپ ئەنقەرە دىكى ئەسرى مازارلىقتا دەپنە قىلىندى.

بۇگۈن، بۇغرانىڭ تۇپراق بېشى ئەنقەرەگە يولى چۈشكەن ھەرقانداق بىرشەرقىي تۈركستانلىقنىڭ چۈقۇم زىيارەت قىلىدىغان بىر يېرى بولۇپ قالدى.

يانقان يېرى جەننەت بولسۇن !

نەشر قىلىنغان ئەسەرلىرى

«**شەرقىي تۈركستان تارىخى**» - بىرىنچى نەشرى كەشمىر، 1941 - يىلى. ئىككىنچى نەشرى(**مىللىي ئىنقىلاب قىسمى**)كەشمىر، 1971 - يىلى. **تولۇقلانغان نەشرى** ئەنقەرە،1987 - يىلى.

«**قصائد وطنيه**» - (ئۇ يغۇرچە، پارسچە، ئەرەبچە شېئىرلىرى توپلىمى) كابۇل، 1942 - يىلى.

«**ۋەتەن قايغۇسى**» - (تولۇقلانغان شېئىرلار توپلىمى) ئەنقەرە، 1990 - يىلى.

«**قەلەم كۈرىشى**» -(ئۇيغۇرچە) بىرىنچى نەشرى ئۈرۈمچى، 1947 - يىلى. ئىككىنچى نەشرى ئەنقەرە،1990 - يىلى.

«**قۇتلۇق تۈركان ئوپپىراسى**»-(ئۇيغۇرچە) بىرىنچى نەشرى ئۈرۈمچى، 1948 - يىلى. ئىككىنچى نەشرى ئەنقەرە، 1990 - يىلى.

«Türk Yürtlarında Arab -İslam Futuhatı» (تۈركچە) ئىستانبۇل، 1954 - يىلى.

«Doğu Türkistan'ın,Tarihi Coğrafi ve Şimdiki Durumu» (تۈركچە) ئىستانبۇل، 1952 - يىلى.

«Doğu Türkistan'ın Hürriyet Davası ve Çin Siyaseti» (تۈركچە) ئىستانبۇل، 1954- يىلى.

«Doğu Türkistan Kızıl Muhtariyeti Red eder» (تۈركچە) ئەنقەرە، 1955 - يىلى.

«Taşkent Konferansın'in İç Yüzü ve Kominist MemleketlerdekiYazarların- Durumu» (تۈركچە ۋە ئىنگلىزچە) ئەنقەرە، 1959 - يىلى.

«Tibet ve Doğu Türkistan Hakkında Bilinmeyen Siyasi Konular» (تۈركچە)1959- يىلى.

«Dehli Konferansı ve Tibet» (تۈركچە ۋە ئىنگلىزچە) ئەنقەرە،1960 - يىلى.

«Doğu Türkistanda Radioaktif Serpintimı ya Kızıl Komplomu?» (تۈركچە) ئەنقەرە، 1961 يىلى.

«Şarki Türkistan ve Hürriyet Savaşları» (تۈركچە)، ئەنقەرە، 1962 - يىلى.

تەرجىمە ئەسەرى:

«**تارخ رشيدى**»: مېكرو فىلىمگە ئېلىنغان ئورگىنال قولىيازمىسى، پارسچە نۇسخىسى ۋە بىرىنچى تومىنىڭ

جۈمھۇرىيەت تۈركىچىسىگە تەرجىمىسى. (بۇماتېريالارنىڭ بىر فوتوكوپىيىسى بۇغرا ئائىلىسى تەرەپىدىن ھاجى نۇرھاجى ئارقىلىق چىن تارىخ پەنلىرى ئاكادېمىيىسىگە بېرىلدى).

نەشر قىلىنىشنى كۈتۈپ تۇرغان ئەسەرلىرى:

شەرقىي تۈركىستان تارىخى 2 - توم (ئورگىنال ۋەسىقىلەر ۋە ئىزاھاتلار قىسمى).

خەلقئارا يېغىنلاردا سۆزلەنگەن نۇتۇقلار.

خەلقئارا تەشكىلاتلارغا، ھۆكۈمەتلەرگە يوللىغان مۇختىرا (مېمۇراندۇم) لار ۋە مەكتۇپلىرى.

گېزىتچى ۋە ژورنالىستلارغا بەرگەن باياناتلىرى.

دۆلەت ئەربابلىرى ۋە ئالىملار بىلەن پېزىشقان خەتلىرى.

نوت (شەخسى قىسقا خاتىرە) لىرى ۋە مەكتۇبلىرى.

بۇغرا ئائىلىسىدىن تاللانمالار(فوتو رەسىملەر) .

تەقرىز (بېغىشلىما) لار

مىيان ھەسەنخان

كابۇل دارىلمۇئەللىمىن مۇدىرى

(ئەسلى يەركەنلىك)

كابۇل، 1940

شەرقىي تۈركىستاننىڭ پىداكار مىللەتچىسى، بۈيۈك مۇجاھىدى تالانتلىق ئالىم مۆھتەرەم مۇھەممەد ئىمىن ھەزرەتلىرىنىڭ ۋۇجۇتقا چىقارغان بۇقىممەتلىك ئەسەرى، ھەقىقەتەن شەرقىي تۈركىستان مىللىتى ئۈچۈن مىسلىسز ھەدىيە ۋە بىر خوشاللىق بىشارىتىدۇر. شۇنىسى ئېنىقكى، بۇنداق ئەترابلىق ۋە مۇكەممەل بىرئەسەرنىڭ يالغۇز بىر زات تەرەپىدىن رەتلىنىپ قەلەمگە ئېلىنىشى، بەكمۇ مۇشكۈل مۇشەققەتلىك ئىش بولۇپ، تىنىم تاپماي تىرىشىش ۋە كۈرەش قىلىش بىلەنلا مۇمكىن بولىدۇ. ئەجەبا! شۇنچىلىك جاپا مۇشەققەتكە بەرداشلىق بېرىپ، ھارماستىن تىرىشىپ، بۇ قەدەر كۈرەش قىلىشتىكى مەقسەت ۋە تۈيغۇ نېمە؟ ئۆزىنى كۆرستىشمۇ؟ ياكى شۆھرەت قازىنىشمۇ؟ ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس! كۈنلەر، ھەپتىلەر، ئايلار ۋە يىللار مەشغۇل بولۇپ، ئۆتمۈشتە قالغان، ھەتتا، ئىزىدىن ئەسەرمۇ قالمىغان بۇ تارىخى ھادىسىلەرنى ئىككىنچى قېتىم جانلاندۇرۇپ ۋە تۈنجى قېتىم مىللەتنىڭ تارىخ سەھىپىلىرىنى بۇ پەخىرلىنىشكە لايىق ۋەقەلىكلەر بىلەن زىننەتلەپ جابدۇغان تۈيغۇ ۋە مەقسەت، ھەرقانداق بىر تەمەننا ۋە شۆھرەت قازىنىش ئارزۇسىدىن تامامەن پاك بىر ئالى غايە ۋە مەپكۇرىدىن

ئىبارەتتۇر. يۇرەككە يەرلەشكەن ۋەتەن ئىشقى ۋە پۈتۈن روھىنى قاپلىغان مىللەت قايغۇسىدۇر. بۇ زات چۈكقۇرئىلمى ۋە ئاساسلىق ھىسسىياتلىرى بىلەن شۇنى چۈشۈنۈپ يەتكەنكى، تارىخى مەلۇم بولمىغان مىللەتنىڭ ئەسلى - نەسلى ۋە تىگى - تەكتىمۇ مەلۇم بولمايدۇ. بۇخۇددى بىر كىشىنىڭ شەخسى ھاياتىدا، ئۇتمۇشتىكى ھادىسىلەرنى ئەسلىمگىنىدە، ھېچقانداق بىر ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقالمىغىنىغا ئوخشايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىر مىللەت ئىجتىمائىي ھاياتتا تارىخسىز بىر مىللىي ۋەقەنى ياخشى چۈشۈنۈپ توغرا تەھلىل قىلالمايدۇ. ئۇتكەن ۋەقەلىكلەر يالغۇز، بولۇپ ئۇتكەنلىكى جەھەتتىلا ئەمەس، بەلكى، ۋەقەلىكلەر نىڭ ھازىرقى ۋە كەلگۈسى ھاياتىمىز ئۈچۈن غايەت زور تەسىرى بولغانلىقى ئۈچۈن ئەھمىيەتلىكتۇر.

بىرمىللەتنىڭ ئويغۇنۇشى ۋە ئۇزىنى تونۇشى، شۇ مىللەت ئىچىدىن چىققان تارىخچىلىرىنىڭ كىشىنى ھەيرەتتە قالدۇرغىدەك چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى يەنە، تارىختىن مەلۇمدۇر. ئۇتمۇش تارىخى بولمىغان بىر مىللەتنىڭ ئەھۋالى، بىر تەرەپتىن ئۇتمۇشىنىڭ قاراڭغۇلىقى يەنە بىرتەرەپتىن كەلگۈسىنىڭ بىلىنمەسلىكىدىن ئىبارەت گۇمانلىق ۋە پەرىشان بىر مەنزىرىدە قالىدۇ. چۈنكى، بىرمىللەتنىڭ ھازىرقى ۋە كەلگۈسىدىكى قىيىن مەسىللىرى ئۇتمۇشتىكى ھادىسەلەردىن تەجرىبە - ساۋاق ئېلىش بىلەن ھەل بولىدۇ.

بىرمىللەتنىڭ ئۇتمۇشتىكى ئەنئەنىۋى دەۋرى، قۇرغان ھەشەمەتلىك دۆلەتلىرى، غەيرەتلىك كۆرەشلىرى ۋە ئاتا - بوۋلىرىنىڭ شانلىق تارىخى ئۇمىللەتنىڭ روھىي جەھەتتە ۋە مىللىي مەدەنىيەتنىڭ يۇكسىلىشىدە ئەڭ زور تەسىر كۆرسەتكۈچى ئامىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ مۇھتەرەم زات مەزكۇر ئەسىرنى يېزىپ چىقىپ ۋە نەشرقىلىپ، بۇ ئۇلۇغ غايەلەرنى كۆزدە تۇتۇپ، جاپا مۇشەققەتكە چىداپ مىللى ۋەزىپىسىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغىنى ئەملگە ئاشۇردى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ قىممەتلىك ئەسەرنىڭ نەشر قىلىنىشى مۇناسىۋىتى بىلەن پۈتۈن ۋەتەنداشلىرىمنى تەبرىكلەيمەن. بۇئەسەرنى ئوقۇغان چاغلىردا ئۇتمۇشتىكى بىرھىكايىنى ئوقۇپ چىققاندەك ئەمەس، ھەربىر پەسلىنى ھەر بىر بابىنى ئوقۇغاندىن كېيىن بىر ئاز بولسىمۇ مىللەت ۋە ۋەتەن چۈشەنچىسى بىلەنمۇ مەشغۇل بولۇپ قويۇشنى سورايمەن.

ئىسمائىل ھېكمەت بەگ

تۈركىيەھۆكۈمىتى مائارىپ مىنىستىرلىكىنىڭ مۇپەتتىشى،
ھازىر ئافغانستان مائارىپ مىنىستىرلىكى مەسلىھەتچىسى.
كابۇل، 1940

مانا بۇ، بىرتۈرك ئوغلىنىڭ قولى بىلەن قۇرۇلغان ئۆزلىمەس تۈرك ئابىدىسى «شەرقي تۈركستان تارىخى». بۈيۈك تۈرك ۋەتىنىنىڭ بۈگۈن كۆپلىگەن تۈركلەر تەرىپىدىن تامامەن دېگۈدەك ئۇنتۇلوپ كەتكەن بىر بۆلۈكى بولغان شەرقى تۈركستان، بۈگۈن بۇ قىممەتلىك ئەسەر سايىسىدە خۇددى بۆلوتلار ئارىسىدىن سۈزۈلۈپ چىققان قۇياشتەك كۆز ئالدىمىزدا پارلىماقتا. ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ بۇ ئەزىز پارچىسى ھەققىدە، ھىندىستاندا تۈرك ئىمپېراتورلىغىنى قۇرۇپ چىققان ئۇلۇغ پادىشاھ، بابۇرشاھنىڭ تۇغقىنى بولغان مىرزا ھەيدەر دوغلات بىر يېرىمىدا ئەسەر يېزىپ قالدۇرغان بولسىمۇ، بۇ ئەسەرنى كۆرۈش ھەركىمگە نېسىپ بولمىغان.

ھاياتتا، تارىخنى ياراتقۇچىلار ۋە تارىخنى يازغۇچىلار بولىدۇ. بۇلار ئايرىم - ئايرىم بىرەر خۇسۇسىيەتكە ئىگە. پەقەت، «شەرقي تۈركستان تارىخى» نىڭ مۇئەللىپى، ئەمىر مۇھەممەد ئىمىن ھەزرەتلىرى ھەم تارىخ ياراتقۇچى ھەم تارىخنى يازغۇچى، ئۇ مەسئۇد، بەختلىك، قەھرىمان بىرتۈرك ئوغلىدۇر. تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ۋەتىنىنىڭ ئەمەللىرى بىلەن جانلانغان، ئەلەملىرى بىلەن يىغلىغان. تېخى ئانا قۇچىغىدا ئىكەن، ئانىسىنىڭ ئەللەي ناخشىلىرىدا، ياشلىقىدا قوشاق ۋە ناخشىلاردا، قەھرىمانلىق ھىكايىلىرىدا پىداكارلىق ئەپسانىلىرىنى ئاڭلىغان ۋە ئاڭلاپلا قالماستىن، بۇلار مىڭسىگە، يۈرىكىگە نەقىشلىنىپ، سىڭىپ كەتكەن. ۋەتەننىڭ دەرت - ئەلەملىرىنى ئۆزىنىڭ دەردىدەك سەزگەن ۋە ھاياتى بويىچە خەلقىنى بۇ ئىزتىراپلاردىن چوقۇم قۇتقۇزۇشقا چىن قەلبىدىن قەسەمىيات قىلغان. ئالدىغا كەلگەن بۇ پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي، قەھرىمان ئەجدادلىرىنىڭ شان ۋە شەرەپ يادىگارى بولغان ئۆتكۈر قىلىچىنى قولىغا ئالغان. ئاتا- بوۋىلىرىنىڭ جان ھەمراسى بولغان ئاتقا ئاتلانغان بۇغرا، ئەجدادلىرىدىن قالغان ئۆچمەس شەرەپ دەستانلىرىنىڭ بىر يېڭىسىنى تارىخ سەھىپىلىرىگە يازدى. ھەرخىل ھادىسىلەرگەكۆكرەك كېرىپ، تاقابىل تۇرۇشتىن ئەسلاچىكىنىمگەن بۇغرا، ئۆزىدىن نەچچە ئون ھەسسەكۆچلۈك دۈشمەن بىلەن ھارماي - تالماي ئېلىشىپ، ئاخىرىدا، ۋەتەنداشلىرى سېغىنغان غەلبە ۋە مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈردى. ئەپسۇسكى، كاج تەلەي ئالدىدا چارىسىز قالدى. مۇبارەك ۋەتىنىنى قېنى ۋە جېنى بىلەن قوغداش ئۈچۈن، كېچە - كۈندۈز تىرىشقان بۇ قەھرىمان، غىلىپسىغا سىلىپ قويغان قىلىچى بىلەن قەلبىنى ئۇشلاپ، ۋەتەن ئۈچۈن يېڭى بىرجەڭگە ئاتلىنىپ، بۇكۈرەشنىڭ غەلبە ئابىدىسىنى تىكلىدى. مانا بۇ ئابىدە «شەرقي تۈركستان تارىخى» دۇر.

كىرىل ھەرپلىرى بىلەن كۆچۈرگۈچىدىن

باتۇرراشدىن

ئالماتا،1991

خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن بۇ تارىخ، ئۇيغۇرتارىخى بويىچە ئۆز مىللىي تارىخچىمىز يازغان ۋە تۈنجى مۇكەممەل بىرئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا بۇكىتاب، كېيىن يېزىلغان شەرقي تۈركستان تارىخلىرىنىڭ ئاتىسى بولۇپ قالماقتا.

بىزگە مەلۇم بولغىنىدەك، تا ھازىرغىچە ئۇيغۇر تارىخىنى يېزىش خىتاي ھەم روسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ مونوپولىسىدە بولۇپ كەلمەكتە. ئۇلارنىڭ ئۆز مۇستەملىكىلىرىگە تارىخ يېزىپ بېرىش مەقسىدى شۇنىڭدىن ئىبارەت بولۇپ كەلدىكى، بۇ، چارىسىز، خەلقنىڭ ئۆزلىرىگە شەرتسىز بويسۇنۇش پىسخولوگىيىسىنى ئۇلاردا شەكىللەندۈرۈشتۇر. مۇستەملىكىچىلەر تەرىپىدىن تېڭىلغان ئەشۇ خىل ئەكسىيەتچى، ساختا تارىخچىلارغا كۆچلۈك رەددىيە بەرگەن مەزكۇر شەرقي تۈركستان تارىخى، بىز ئۆچۈن ئۆز تارىخىمىزنىڭ ھەقىقەتىنى بىلىشتە ۋە مۇستەملىكىچى تارىخچىلارغا قارشى رەددىيە بېرىشتە كۆچلۈك قورال بولۇپ كەلدى. شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەش لازىمكى، مەھەممەت ئىمىن بۇغرا زامانىسىدا، 1920 ـ 1940 ـ يىللىرى تۈركى خەلقلىرىنىڭ تارىخى بىر تۇتاش «تۈركستان تارىخى» سۈپىتىدە قارىلىپ كەلگەنىدى ۋە بەلكى، بۇ تارىخ ھازىرقىدەك ئۇيغۇر، ئۆزبېك، قازاق ۋە قىرغىز غا ئوخشاش خەلقلەرگە بۆلۈنۈپ قارالمىغان. شۇنداقلا، 1934 ـ يىلى ئۇيغۇر مىللىتى رەسمىي شەرقي تۈركستان مىللىتى دەپ قارالغان بولسىمۇ، لېكىن، كونا ئوقۇمۇشلۇق ئۇيغۇر ئاتالىرى يەنىلا تۈركچىلىك (تۈرك مىللىتىنىڭ بىرلىك غايىسى) نىڭ پرىنسىپىدا پىكىر يۈرگۈزۈشكەن. شۇڭلاشقا مىللەتنىڭ بۇ خىل تۈركلىك چۈشەنچىسى ئۇنىڭ مەزكۇر ئەمگەكىگە باشتىن ئاياغ سىڭگەنلىكى ئېنىق. ماھىيەتە، ئۇيغۇرلار(شۇ جۈملىدىن پۈتۈن تۈركى خەلقلەر) تارىخنى كەڭ ھەم چوڭقۇرچۈشۈنۈشتە، تۈركلىك چۈشەنچىسى بىلەن تۈركى خەلقلەرنىڭ تارىخنى بىرتۇتاش قاراش ئۇسۇلى تارىخ ئىلمىدا كام بولسا بولمايدىغان زۆرۈرىيەت دېيىشكە بولىدۇ. ئەنە شۇ مەنىدە، مۇئەللىپ ئۆز ئەمگىكىنى، «شەرقي تۈركستان تارىخى» نى ئومۇمىي تۈركى خەلقلىرى تارىخىنىڭ بىر بۆلۈمى ھېسابلايدۇ. ئۇيغۇرىستان، ئۆزبېكستان، قازاقستان ۋە قىرغىزستان قاتارلىق مىللىي ئۆلكىلەرنى «بىرپۈتۈن تۈركستان» ئىچىدىكى بۆلۈنمىلەر دەپ ۋە بۇ تۈركى خەلقلىرىنى تۈركستانىنىڭ يارىتىلىشىدىن تارتىپ ئىگىلىرى ھېسابلايدۇ. شۇڭا تارىخچى، شەرقي تۈركستان تارىخىنىڭ مەسىللىرىنى ئومۇمىي تۈرك تارىخ مەسلىسى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ، تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنى قوللانغان.

كۆچۈرۈش ئىشىدا شۇنى ئېيتىشقا بولىدۇكى، مۇئەللىپ ئەسلىدە كونا ئۇيغۇرچە(چاغاتاي) ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاخىرقى دەۋرى بىلەن يېڭى زامان ئۇيغۇرتىلىنىڭ شەكىللىنىش دەۋرىدە ياشىغانلىقى

ئۇچۇن، شۇ ئارىلىق دەۋر تىلىنى بۇكتابتا قوللانغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە، كونا خەت ئىملاسىمۇ بۇ كتابتا ھۆكۈم سۈرگەن. بۇھال بىزنى تۆۋەندىكىچە ئىش قىلىشقا مەجبۇرقىلدى:

(1) مۇئەللىپنىڭ تىلى، جۈملە تۈزۈش شەكلى، ئاتالغۇلار بىلەن ئىسىملەرنى قوللۇنۇشى، يېزىش شەكلى قانداق بولسا شۇنداق بېرىش قائىدىسىگە ئەمەل قىلدۇق. بىراق، ھازىرقى يېزىش قائىدىسى شەرت قىلىندى. مەسىلەن، «ھەيبەتلىك» دېگەن سۆز«ھەيۋەتلىك»، «يازىلغان» دېگەن سۆز«يېزىلغان» دەپ ئىلىنغانغا ئوخشاش(2) ئەرەپچە، پارسچە ۋە باشقا بىرقىسىم ئاتالغۇلار تىرناق ئىچىدە ئىزاھلاندى.

(3) سۆز ئاخىرىداكېلىدىغان «دۇر» ۋە«لار» غا ئوخشاش قوشۇمچىلار ئىلىنمىدى. «ئۇلتۇرماقتا بولغان» دېگەنگە ئوخشاش ئايرىم بىرلەشكەن سۆزلەر«ئولتۇرغان» دەپ ئىلىندى.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇرچە نەشرىگە تەييارلىغۇچىدىن

دوختۇر مەھەممەد ياقۇپ بۇغرا

ئەنقەرە، 1988

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا ھاياتى داۋامىدا قىلىچى ۋە قەلىمى بىلەن مىللىي زۇلۇم، تەكسىزلىك ۋە مۇستەملىكچىلىككە قارشى مىللەتنىڭ بەخت ـ سائادىتى ۋە ئەركىنلىكى ئۈچۈن كۈرەش قىلدى. ئىنقىلابنىڭ قان ۋە مىلىتى دۇرىسى پۈراپ تۇرغان مۇھىتلىرىدا چېنىقتى. جەڭ مەيدانلىرىدا ئۆزىدىن قاتمۇقات كۈچلۈك بولغان دۈشمەنگە چۇماق، نەيزە ۋە قىلىچ بىلەن كۆكرەك كېرىپ قارشى تۇردى. مۇساپىرچىلىكىنىڭ ئېغىر مۇشەققەتلىك كۈنلىرىدە ۋەتەن ۋە مىللەت ھەسرىتىدەكۆيدى. سىياسەت مەيدانلىرىدا ئۆزىنىڭ ئىلمىي قابىلىيىتى ۋە ئۇستۇن ناتىقلىق تالانتى بىلەن ئاشكارە ۋە يوشۇرۇن دۈشمەنلىرى بىلەن تىنمۇ ـ تىنچ ئېلىشتى. ئەدەبىيات ساھەسىدە ئىلمىي ماقالىلىرى بىلەن شەرقي ـ تۈركستان خەلقىنىڭ تارىخىنى ۋە مەدەنىيىتىنى دۇنياغا تونۇشتۇردى ۋە قوغدىدى. مەيلى چىندە ۋە ياكى چەتئەلدە بولسۇن، تۈركستان داۋاسى ئۈچۈن مەتبۇئاتلاردا ئېلىپ بېرىلغان مۇنازىرىلەردە قايىل قىلارلىق ماقالىلىرى بىلەن قارشى تەرەپنىمۇ ھەيرانلىقتا قالدۇردى. خەلقئارا سەھنىدە بولسا، ئەرەبچە ۋە پارسچىنى ياخشى بىلگەن بۇغرا، شەرقي تۈركستان خەلقىگە بولغان زۇلۇم، تاجاۋۇز ۋە ئادالەتسىزلىكلەرنى ئاڭلاتتى. شەرقي تۈركستانىنىڭ كۆمۈلۈپ قالغان دۈشمەنلىرى تەرەپىدىن قەستەن بۇرمىلانغان ئۆتمۈشتىكى تارىخىنى ۋە مەدەنىيىتىنى ھارماي ـ تالماي ئوتتۇرىغا قويدى. پۈتۈن بۇكۈرەشلەرجەريانىدا تەجرىبىلەرنى ماھىرلىق بىلەن يەكۈنلەپ، ئىنقىلابنىڭ زامان ۋە ماكان

مۇناسۋىتىنى توغرا بىرتەرەپ قىلدى. قوراللىق قۇزغۇلاڭدىن باشقا چارە قالمىغاندا خەلقىنى باشلاپ، قوزغالدى. چىن ھۆكۈمىتىگە ۋە پارلامېنتىگە كىرىش ۋە سۆزلەش پۇرسىتى كەلگەندە قانۇن ۋە قائىدە ئۈستىدە تۇرۇپ، ۋەتەن ۋە مىللەت ئۈچۈن كۈرەش قىلدى. مانا يۇقىرىقىدەك بوران - چاپقۇنلۇق ھاياتتا چېنىقىپ، يېتىشىپ چىققان مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا، دۇنيادا ئاز ئۇچرايدىغان بىرشەخسىيەت، يەنى، ھەم ئىنقىلاپچى، ھەم دۆلەت ئەربابى، ھەم شائىر ۋە تارىخچى ئىدى. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە مىللەت ئۈچۈن ئىشلەشتە بىردەم بولسىمۇ بوشاشماي، بۇدۇنيادىن ئۈتكەن بۇغرا، مىللىتىگە، ۋەتىنىگە مىسلىسىز تۆھپە، يەنى، «شەرقي تۈركستان تارىخى» نى يېزىپ قالدۇردى. ئۇ مىللەتنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ياشايدۇ.

«شەرقي تۈركستان تارىخى» ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا زامانىۋي تارىخچىلىقنىڭ بىر ئۈلگىسى. ئەسەردىكى مېتود، ئۇسلۇب، ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئارگىنال مەلۇماتلار ۋە پايدىلانغان مەنبە ئەسەرلەردىكى ھەرتەرەپلىمىلىك ھۆججەتلەرگە باي ۋەسىقىلار بۇنى ئىسپاتلايدۇ. ئەسەرنىڭ باشلانغۇچ قىسمى بولسا، ئانا مەنبەنى ئاساس قىلغانلىقتىن كىشىنى چۈڭقۇر قايىل قىلىدۇ. شەرقي تۈركستان ھازىرقى زامان تارىخى قىسمىغا كەلسەك، بۇ قىسمىدىكى ئاساسى ۋەقەلىكلەرگە مۇئەللىپ ئۆزى بىۋاستە قاتناشقان،كۆرگەن، بىلگەن ۋە تەتقىق قىلغان ھادىسىلەر بولۇپ، ئۇرگىنال ماتېرىياللاردىن ئىبارەت. شۇڭا بۇ ئەسەر خەلقئارادا شەرقي تۈركستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا‌غا دائىر يېزىلغان ئىلمىي ئەسەرلەرنىڭ پايدىلىنىش ماتېرىياللار تىزىملىكىدە ئاساسلىق يەرئالماقتا.

مۇستەملىكىچىلەرنىڭ چەكلىشى ۋە تەھدىتلىرىگە قارىماستىن ۋەتەنپەرۋەرخەلقىمىز بۇ ئەسەرنى قولدىن - قولغا تارقاتتى. ھاياتىنىڭ خەتەرگە ئۇچرىشىنى بىلىپ تۇرۇپ، «شەرقي تۈركستان تارىخى» نى قول بىلەن كۆچۈرۈپ كۆپەيتىپ، يوشۇرۇن تارقاتتى. بەزى زىيالىلىرىمىز ئۆزلۇمدىن قورقماي بۇ ئەسەرنى شىفىگېرافتا بېسىپ، يۈزلەرچە نۇسخە ھازىرلاپ، مەكتەپلەر ۋە تەتقىقات ئورۇنلىرىدىكى مىللەتچى زىيالىلار ئارىسىغا تارقىتىۋەتتى. بۇكىتابنى ئوقۇغان ۋە ياكى ساقلىغان نۇرغۇن ۋەتەنپەرۋەرلىرىمىز قولغا ئېلىنىپ، تۈرمىلاردا ئازاپ چەكتى ۋە بەزىلىرى شېھىت بولدى.

بۇئەسەر مەرھۇمنىڭ ئارزۇسىغا ئەڭ ئۈيغۇن ۋە تولۇقلانغان ھالدا قىزى پاتىمە بۇغرا تەرىپىدىن 1987 - يىلى، ئەنقەرەدە نەشر قىلىنىپ، پۈتۈن دۇنياغا تارقىتىلدى. بۇشەرقي تۈركستانىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئىنتايىن زۇر بىر ئىش بولدى. مىللىتىمىز مىسلىسىز روھىي ئوزۇقىغا ئىگە بولۇپ خوشاللىقىغا چۆمدى. مۇستەملىكىچىلەرنىڭ ئارىسىدا بولسا خۇددى تارىخچىمىز باتۇر راشىدىن ئېتقاندەك «زىلزىلە» كەلتۈرۈپ چىقاردى ۋە ئۇلار بۇ ھەقىقەت ئالدىدا پايپىتەك بولۇپ كېتىشتى. شەرقي تۈركستان تارىخىنىڭ تولۇقلانغان نەشرى خەلقىمىز بىلەن يۈزكۆرۈشكەندىن كېيىن، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى، بولۇپمو شەرقي تۈركستاندىكى يېڭىدىن يېتىشۇاتقان ياشلىرىمىزنىڭ جىددى

تەلەپلىرىگە ئاساسەن مەن بۇ ئەسەرنى 1987- يىلى نەشرىگە ئاساسەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە شۇسى بىلەن ھازىرلاپ، نەشر قىلىپ تارقاتتىم. بۇنىشتا، ماڭا ھەرجەھەتتە دائىم يار - يۆلەكتە بولغان ئائىلەمدىن مىننەتدارمەن.

ھازىرلانغان نۇسخىنى نەشر قىلىش ئالدىدا مۆھتەرەم ھاجى ياقۇپ يۈسۈفى ۋە م. كامال، باشتىن - ئاخىرغىچە كۆزدىن كەچۈرۈپ، تۈزۈتۈپ بەردى. ئۇلارغا ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمەن.

تەجرىبىسىزلىك ۋەكومپيۇتېردىكى مەسىلىەردىن كېلىپ چىققان خاتالىقلارنى كەچۈرۈپ، تۈزۈتۈپ ئوقۇپ كېتىشلىرىنى ئۈمىت قىلىمەن.

ئەسكەرتىش:

(1) مۇئەللىپ بەزى ئاتالغۇ لارنى، بولۇپمۇ چىنچە ئىسىم ۋە ئاتالغۇ لار ترانسكرىپسىيىسىنى40 - يىللىردا قوللىنىۋاتقان شەكلى بىلەن بەرگەن بولۇپ، مەن بۇلارنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇرچىدا قوللىنىۋاتقان شەكلى بويىچە ئالدىم. مەسىلەن: ھوانگىتى(**خۇاڭدى**) تايسۇڭ (**تاڭ تەيزۇڭ**)، پانچاۋ(**بەن چاۋ**)، چاڭكىياڭ (**جاڭچىيەن**) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

(2) ھازىرقى زامان ئۇيغۇرچە ئىملا ۋە تەلەپپۇز بىلەن كۆچۈرۈپ چىقىشتا، ئەدەبىياتىمىزدا قوللىنىۋاتقان ئاتالغۇ ۋە باشقا خۇسۇسلار دا، نەشرىگە ھازىرلىغۇچى(قىسقارتىلمىسى، **ن. ش. ھ.**) نامىدىن ئىزاھات بېرىلدى. بۇ ئىزاھاتلاردا: ئە. بايتۇر نىڭ «**شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تارىخى**»، ت. ئالماسنىڭ «**ئۇيغۇرلار**»، ھ. نۇرھاجىنىڭ «**قاراخانىلار تارىخى**» ۋە ھاجى ياقۇپ يۈسۈپى ئۇيغۇرچەتەرجىمىسىنى ئىشلىگەن سىماچىيەننىڭ «**تارىخي خاتىرىلەر**» قاتارلىق كىتابلىرىدىن پايدىلاندىم.

(3) مۇئەللىپ بەزى تارىخلاردا چىنگە ھوكۇمرانلىق قىلغان ئازسانلىق مىللەت ھاكىمىيەتلىرىنىمۇ «چىن ھاكىمىيىتىتى» دەپ ئالغاندى. مەسىلەن: چىڭ خانىدانلىقىنى. بىز كىتاپخالارغا ئېنىق بولسۇن ئۈچۈن بەزىدە خانىدانلىقنىڭ ئۆز ئىسمى بىلەن ئالدۇق.

بىرىنچى باب

ئۇمۇمىي تارىخ

بىرىنچى بۆلۈم

ئومۇمي تارىخنىڭ بىر خۇلاسىسى

شەرقي تۈركستان تارىخىنى باشلاشتىن ئىلگىرى تارىخ ئىلمىنىڭ ماھىيىتى ۋە ئومۇمي ئىنسانلىق تارىخىنىڭ باشلانغۇچى ھەققىدە بىرئاز توختىلىپ ئۆتۈشنى لازىم كۆردۇم. چۈنكى، شەرقي تۈركستان خەلقىنىڭ بۇلارنى بىلىش ئېھتىياجى بار دەپ تونۇيمەن.

1 - پەسىل

تارىخ ئىلمىنىڭ ماھىيىتى

تارىخ ئىلمى ئىنسان جەمئىيەتلىرىنىڭ كەيپىياتىنى، تۈرمۇش ۋە مەدەنىيەت سەۋىيەلىرىنى توغرا سۈرەتتە ئۆگىتىدىغان بىر پەن. تارىخ بىلىملىرى ئىنسان بىلىملىرىنىڭ ئەڭ توغرى بولغىنى ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، بۇ ئىلىم بىلەن ھەركىم ئۆزىنىڭ ئىنسانلار توپلىمى ئىچىدىكى ئورنىنى ۋە ئۆزىمىللىتىنىڭ دۇنيا مىللەتلىرى ئارىسىدىكى مەرتىۋىسىنى بىلەلەيدۇ. دۇنيا مىللەتلىرىنىڭ تەرەققى قىلىش، سائادەتكە ۋە مەدەنىيەتكە ئېرىشىشنىڭ سەۋەپ ۋە ئامىللىرىنى ئۆگۈتىدىغان، ئۆتمۈشتىكى ئىنسانلارنىڭ باشلىرىدىن ئۆتكەن ھادىسىلەردىن ئىبرەت ئېلىپ ۋە بۇ يوللار بىلەن مىللەتنىڭ ۋە ياكى پۈتۈن ئىنسانلىق ئالىمىنىڭ كەلگۈسىدىكى بەخت سائادىتىنى تەمىن قىلىش يوللىرىنى كۆرسىتىدىغان ئىلىم، مانا شۇ تارىخ ئىلمىدۇر.

تارىخ ئىلمى، «ئومۇمي تارىخ» ۋە «مەخسۇس تارىخ» دەپ ئىككىگە ئايرىلغان. بىرىنچىسى، پۈتۈن دۇنيا مىللەتلىرىنىڭ ۋە ياكى كۆپچىلىك مىللەتلەرنىڭ تارىخىنى بايان قىلىدۇ. ئىككىنچىسى بولسا، بىرمىللەت، بىر قەبىلە، بىر يۇرت، بىرشەھەر، بىركىشى ياكى مۇھىم بىر ۋەقەلىككە ئائىت تارىخي مەلۇماتلارنى بايان قىلىدۇ.

تارىخ قاينىقلىرى

تارىخي مەلۇماتلار تۆۋەندىكى قاينىق (مەنبە) لاردىن ئېلىنىدۇ:

1 - توغرى رىۋايەتلەر ــ رىۋايەتلەرنىڭ چىنلىقى(توغرىلىقى) نىڭ ئالامەتلىرى بولسا، بۇلارنىڭ داۋاملىق بىر شەكىلدە مەشھۇر بولغان رىۋايەتلەردىن بولۇشىدۇر. رىۋايەتلەرنىڭ مەتىنىدە تولا ئىختىلاپ بولماسلىقى، رىۋايەت قىلغۇچىنىڭ تارىخ ئەھلى بولۇشى ياكى بىتەرەپ كىشى بولۇشى، يالغانچى ئەمەسلىكى باشقا مىساللاردا ئىسپاتلانغان بولۇشى، رىۋايەتلەرنىڭ مەنبەلەرگە مۇۋاپىق بولۇپ، زامان ماكان ئېھتىياجىغا خىلاپ كەلمەسلىكى لازىم. شۇنداقلا، تۆۋەندىكى مەنبەلەرگە ئەڭ يېقىن بولۇشى كېرەك.

2 ـ جۇغراپىيەنىڭ داۋاملىق تارىخقا ياندىشىپ كېلىدىغانلىقى، بىرئاز تارىخ ئوقۇغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسگە مەلۇم. چۈنكى، بىر ئىنسان جەمئىيىتىنىڭ دۇنيانىڭ قايسى يېرىدە بولغانلىقى، تۇپراق ۋە سۇ ۋەزئىيىتى، ھاۋا كېلىماتى، دېڭىزغا ئوزاق ـ يېقىنلىقى، ئۆسۈملۈكلىرى، ھايۋان يېتىشتۇرۇش قاتارلىق ئامىللارنىڭ شۇ مىللەتنىڭ تارىخى بىلەن زىچ مۇناسىۋىتى بولىدۇ. ۋە يەنە بىر مىللەتنىڭ باشقا مىللەتلەر بىلەن بولغان ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي مۇناسىۋەتلىرىنى بىلىش لازىم. بۇلارنىڭ ھەممىسى جۇغراپىيەدىن مەلۇم بولىدۇ.

3 ـ قەدىمكى زامانلارغا ئائىت دىنى، مىللىي، سىياسىي، ئىجتىمائىي كىتابلار، لۇغات، قامۇس ۋە ئەدەبىيات ئەسەرلىرى.

4 ـ قەدىمكى سەنئەت ئەسەرلىرى.

5 ـ شەھەر ۋە ئاۋات بولغان جايلارنىڭ ئىزلىرى، خارابىلەر، ئابىدىلەر، ھەيكەللەر ۋە كىتابەلەر(يازما يادنامىلار ـ مەڭگۈتاشلار).

قەدىمكى زامانلاردا تارىخ مەنبەلىرى يالغۇز رىۋايەتلەر ۋە ئەپسانىلەر(ئەدەبىي ئەسەرلەر) دىن ئىبارەت ئىدى. كېيىنكى 200 يىلدىن بېرى، تارىخ ئىلمى ناھايىتى تەرەققى قىلدى. رىۋايەت ۋە ئەپسانىلەردە ئۇچرىمىغان توغرا ۋە قىممەتلىك مەلۇماتلار مەيدانغا چىقتى. بەزى توغرا ۋە ئىشەنچلىك دەپ قارىلىپ كەلگەن ۋە تارىخ كىتابلىرىغىمۇ يېزىلغان رىۋايەتلەر تەكشۈرۈلۈپ، بۇلارنىڭ توقۇلما ئەپسانە ۋە قۇرۇق گەپتىن ئىبارەت ئىكەنلىگى ئىسپاتلاندى ۋە تارىخى رىۋايەتلىك سۈپىتىنى يوقاتتى. دۇنيا تارىخ سەھنىسىدە ھېچ تونۇلمىغان بىرقانچە مىللەتنىڭ تارىختا غايەت مۇھىم ئورۇن تۇتقانلىقى ئوتتۇرىغاچىقتى. مانا بۇ يېڭىلىق ۋە تەرەققىياتلارنىڭ سەۋەبى. جۇغراپىيە ئىلمىنىڭ ئادەتتىن تاشقىرى بىر سۈرەتتە تەرەققى قىلغانلىقى ۋە يېڭى كەشپىياتلارنىڭ مەيدانغا چىقىشى؛ قەدىمكى ئەسەرلەرنىڭ تەتقىق قىلىنىشى،گېئولوگىيە ۋە ئارخېئولوگىيە پەنلىرىنىڭ ئومۇميۈزلۈك تەرەققى قىلىشى، سايامەت ۋە ئىلمىي قېزىش ۋە قېدىرىش پائالىيەتلەر نەتىجىسىدە قولغا كەلگەن قەدىمكى شەھەرقالدۇقلىرى، خارابە لىرىنىڭ كۆندىن ـ كۈنگە كۆپلەپ ئوتتۇرىغا چىقىشلىرىدىن ئىبارەت.

1 ـ پەسىل

ئىنسان ئومۇمىي تارىخىنىڭ باشلىنىشى

ئىنسان يارىتىلىپ، دۇنيادا ھاياتنىڭ باشلانغان ۋاقتى ھازىرغىچە ئېنىق بىلىنگىنى يوق. بۇنى بىلىش ئۈچۈن تارىخچىلار ھەرخىل يوللارنى سىناپ كۆرگەن بولسىمۇ قانائەتلەنگۈدەك بىر نەتىجە چىققىنى يوق. ھەممىدىن بۇرۇن يەھۇدىيلار ھەزرىتى ئادەمنىڭ يارىتىلىشىنى تەخمىن قىلىشقان ئىدى. ئۇلارچە، ئىنسانىنىڭ يارىتىلغانلىقىغا ھىجرىنىڭ 1351 ـ يىلى، 59445 يىل بولغان بولىدۇ. يەھۇدىلەر، بۇ زامانىنى

ئىنسان تارىخىنىڭ باشلىنىشى دەپ ھېسابلايدۇ. ئىسلام تارىخچىلىرىدىن بىر قىسمى بۇنى قوبۇل قىلسىمۇ يەنە بىرقىسمى، بۇنى ئىسرائىلىيەتنىڭ ھېچبىر ئاساسى بولمىغان ۋە باشقا ھېچبىر ساماۋىي دىندا كۆرسىتىلمىگەن بىر ئەپسانەۋىي ئېتىقادى دەپ، رەد قىلىدۇ ۋە يەنىلا بۇنى ئېنىقلانمىغان مەسىلە دەپ قارايدۇ. ھازىرقى زامانىۋىي نەتىجىلەر، ئېتنولوگىيە ئالىملىرى يەرىۋىزىدە ئىنسانىيەتنىڭ باربولغانلىقى«جاۋا» (ھىندۇنىزىيە) دە كەشىپ قىلىنغان ئەڭ قەدىمكى ئىنسان سۆڭەكلىرىگە قاراپ، بۇ زامانىنى 600 مىڭ يىل دەپ تەخمىن قىلىدۇ. غەربىي تۈركىستاندا، 1938 - يىلى تۆشۈكتاش ۋە ئەمىرتۇمۇر ئۆڭكۈرىدە تېپىلغان ئىنسان سۆڭەكلىرىگە قاراپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىمۇ شۇ زامانغا يېقىنراق چاغلاردىن تارتىپ ئىنسانلارنىڭ ياشىغانلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

ئىنسانىنىڭ دۇنيا دىكى ھايات دەۋرلىرى - تارىخ دەۋرىگە كىرىشتىن بۇرۇنقى چاغ ۋە تارىخ دەۋرىگە كىرگەندىن كېيىنكى چاغ، دەپ، ئىككىگە ئايرىپ تەتقىق قىلىندۇ. تارىخ دەۋرىگە كىرىشتىن بۇرۇنقى چاغ دېگىنىمىز، ئىنسانلار ۋەقە ۋە ئەھۋاللىرىنى خاتىرىلەپ يازغىلى باشلىغاندىن ئەۋۋەلقى زامانىنى كۆرسىتىدۇ. تارىخ دەۋرى بولسا ئىنسانلار ۋەقە ۋە ئەھۋاللىرىنى يازغىلى باشلىغان چاغلاردىن كېيىنكى زامانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇندىن تەخمىنەن 200 يىل ئىلگىرى، تارىخ دەۋرىگە كىرىشتىن بۇرۇنقى ئىنسانلار ھەققىدىكى تارىخ ئىلمىنىڭ مەلۇماتلىرى، قورئان ۋە تەۋراتتا زىكر قىلىنغان پەيغەمبەرلەر قىسسىلىرىدىن ئىبارەت ئىدى. مەلۇمكى، بۇ مەلۇماتلار قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ئازغىنە بىر قىسمىنىڭ دىنى ئەھۋالىدىن خەۋەر بېرىدۇ. يېقىنقى 200 يىلدىن بېرى ئىلمىي ۋە پەننىي ئۇسۇللار بىەن ئېلىپ بېرىلغان يەرئاستى قېزىش، تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش نەتىجىسىدە، ئۇتتۇرىغا چىقىرىلغان سوقۇش قوراللىرى، ئوۋ(شىكار) ئەسۋاپلىرى، قەدىمكى شەھەرلەر، ئاۋات بولۇپ ئۆتكەن يەرلەر ۋە قەدىمكى ئۆڭ - ئىمارەتلەرنىڭ خارابىلىرى، ئىزلىرى ۋە سەنئەت ئەسەرلىرىدىن تارىخ دەۋرىگە كىرىشتىن بۇرۇنقى ئىنسانلار ھەققىدە خېلى كۆپ مەلۇماتلار قولغا كەلدى ۋە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ياشىغان قەدىمكى ھايات شەكلى، تۇرمۇش يوللىرى، مەدەنىيەتكە ئۆتۈشتىكى باسقۇچلىرى، مەدەنىيەت سەۋىيەلىرى، سانائەت، ئىلىم - پەن ۋە باشقا ئىجتىمائىي ئەھۋاللىرى توغرىسىدا ناھايىتى ئېنىق مەلۇماتلار قولغا كەلمەكتە. شۇنىڭ بىلەن تارىخ ئىلمى ئۈيدۈرما ئەپسانە ۋە چۆچەكلەر قاراڭغۇلۇقىدىن قۇتۇلدى. بۇ سۈرەتتە تارىخ ئىلمى كۈندىن - كۈنگە رىۋاجلىنىپ، تەرەققى قىلماقتا ۋە نەتىجىدە كۈندىن - كۈنگە يېڭى مەلۇماتلار كەشپ قىلىنماقتا. خۇلاسە قىلىپ ئېتىقاندا، ھازىرقى زامانىۋىي تارىخ كىتابلىرىدىكى تارىخ دەۋرىگە كىرىشتىن بۇرۇنقى زامانغا ئائىت يېزىلغان مەلۇماتلار ئومۇمەن، بۇخىل يەرئاستىدىن قېزىپ تەكشۈرۈش(گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش) ۋەكەشپىياتلاردىن ئېلىنغان مەلۇماتلاردىن ئىبارەتتۇر. تارىخىتىن بۇرۇن ياشىغان ئىنسانلارنىڭ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئەسەرلەردىن ئېلىنغان مەلۇماتلارغا قاراپ تەخمىنەن مەلۇم

بولغان هايات دەۋرلىرى - يونما تاش دەۋرى، سىلىق تاش دەۋرى ۋە مەدەن دەۋرى دەپ ئۈچ باسقۇچقا ئايرىلىدۇ.

يونما تاش دەۋرىدىكى ئىنسانلار ئىنتايىن ئاددى هايات كەچۈرگەن. هايۋانلارنى ئوۋلاپ گۆشىنى يەپ، تېرىسىنى يېپىنجا قىلىپ، ئىسسىق - سوغوقتىن ساقلانغان. ئوۋلايدىغان هايۋانلار كۆپ بولغان جاڭگاللارنى، بېلىق كۆپ بولغان سۇلارنى تالىشىپ، بىر- بىرلىرى بىلەن سوقۇشقان. بۇ خىل هاياتلىرىنى قولايلاشتۇرۇش ئۈچۈن ۋە ئاسان ئوۋ ئوۋلاش ئۈچۈن دۇشمەن بولغان باشقا ئىنسانلار ۋە يىرتقۇچ هايۋانلاردىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۆتكۈر قورال لازىملىقىنى چۈشۈنۈپ تاشنى تاشقا ئۇرۇپ چاقماق، تاشنى توخماققا باغلاپ، تاشچوماق ۋە ئۇچلۇق تاش بىلەن نەيزە قاتارلىق قوراللارنى ياساپ چىققان. ئىنسانلار بۇ خىل هايات شەكلى بىلەن خېلى ئۇزۇن بىر زامان ياشىدى. بۇ دەۋردە ئىنسانلار ئوت قالاپ ئىسىنىش، كېچىدە تۇرارجايلىرىنى يورۇتۇش، يىرتقۇچ هايۋانلارنى ئۇركۈتۈش ۋە يېمەكلىرىنى پىشۇرىشنى ئۆگەندى. هايۋان سۆڭەكلىرىدىن خەنجەر، پىچاق ۋە هەرخىل زىننەت بۇيۇملىرى ياساپ ئىشلەتتى. بۇ دەۋرنىڭ قاچان باشلانغانلىقى ئېنىق ئەمەس. ئارخېئولوگىيە ۋە گېئولوگىيە ئالىملىرىنىڭ تەخمىن قىلىشلىرىغا قارىغاندا، بۇدەۋرنىڭ باشلىنىشى بۇندىن 50,000 بىلەن 100,000 يىل بۇرۇن بولغان.

سىلىق تاش دەۋرىدە، ئىنسانلار تاشتىن ئەسۋاپ ياشاشتا بارغانسىرى ئۇستىلىشىپ، چاقماق تېشىدىن نازۇك، چىرايلىق نەرسىلەرنى ياساپ چىقىپ، بۇلارنى قۇم تېشىغا سۈرۈپ، سىلىغلاپ ئىشلىتىش ۋە سېتىشقا باشلىدى. تۇرمۇشلىرىدا خېلى كۆپ ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا كەلدى. ۋەھشى هاياتتىن تامامەن ئايرىلغان، يېڭى بىر ياشاش دەرىجىسىگە يەتتى. چۈنكى، بۇ دەۋرگە كەلگەندە، ئىنسانلارنىڭ بىرقىسمى كۆچمەنلىك هاياتىنى تاشلاپ، بىر ئاتا ئەۋلادلىرى، يەنى، قەبىلە جەمئىيىتى شەكىلىدە يەرلىشىپ، ياشىغىلى باشلىغان. بۇنداق ئىجتىمائىي هاياتنىڭ باشلىنىشىنىڭ ئاساسىدا، ئىنسانلار تېرىقچىلىقنى ئۆگىنىپ، هايۋانلارنى كۆندۈرۈپ، ئوي هايۋانلىرى يېتىشتۇرۇپ چىققان ۋە تۇرمۇشلىرىنى دېھقانچىلىق بىلەن قامداپ ئوت - چۆپ ۋە ئۈسۈملۈك يىلتىزى يېيىشنى تاشلىغان. ئىنسانلار بۇ دەۋرىگە كىرەر - كىرمەس مال مۇلىكىكە ئىگە بولۇشتى، شۇنىڭ بىلەن بۇ مالمۇلكىنى قوغداش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش هەۋىسى تۇغۇلدى. تەبىئىكى، بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ئىنسانلارنىڭ ئۆزئارا يارەملىشىش ۋە ئورتاق مەنپەئەتلىرىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئىجتىمائىي بىر تەشكىل قۇرۇپ چىقىشقا توغرى كەلدى.

بۇ دەۋردە ئىنسانلار تۇرار جاي ۋە قورغان ياسىغىلى باشلىدى. دەسلەپتە بۇلار خېلى مۇستەھكەم ئىدى، بۇلار تاملىرى تاشتىن ۋە ئۈستى ياپىلاق تاشلار بىلەن يېپىلغان كىچىك هوجرا ئۆيلەردىن ئىبارەت بولۇپ، «دولمان» دەپ ئاتالغان. بۇ دولمانلاردىن بۇزۇلماي زامانىمىزغىچە ساق قالغانلىرى،

جايلاردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ۋە تەكشۈرۈشلەر، دە تۇپراق ئاستىدىن كۆپ ساندا ئوتتۇرىغا چىقتى. قورغانلار بولسا تاشتىن قېلىن تام قىلىپ ياسالدى. بۇخىل ئىمارەت ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى خېلى تېز بولدى. ئىنسانلار تاش پالتىلىرى بىلەن ياغاچلارنى كېسىپ، تۇرارجايلىرىنىڭ ئۈستىنى ياغاچ بىلەن يېپىپ، كەڭ ئازادە ئۆيلەر ۋە قورغانلار ياساپ، كېچىك تېپتىكى شەھەرلەر بىنا قىلدى. بەزى قەبىلىلەر كېچىلىرى باشقىلارنىڭ ھۇجۇم قىلىپ، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشلىرىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۆي - جايلىرىنى كۆللەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا ياكى سۇ بويلىرىغا يېقىن قىلىپ قوزۇقلار ئۈستىگە بىنا قىلغان. كۈندۈزى قويۇپ، كېچىسى تارتىۋالىدىغان كۆرۈكلەر ياسىغان. بۇ خىل ئىمارەت ۋە قورغانلار شۇ زامانىنىڭ ئەڭ مۇستەھكەم قورغانلىرى ئىدى. كېيىنچە، تاش پالتىلىرى بىلەن چوڭ - چوڭ دەرەخلارنى كېسىپ، پۈتۈن بىر قەبىلە سىغقۇدەك چوڭ قورغانلارنى ياساپ چىقتى. بۇنداق قۇرۇلۇشلارنى سېلىش، ئۇ شارائىتلاردا بەكمۇ قىيىن ئىش بولسىمۇ ئىنسانلار نىڭ ھاياتقا بولغان زوق بۇ قېتىنچىلىقلارنى يەڭگەن. تاش بوقۇسا (ساپان) ۋە ياغاچ كەتمەنگە ئوخشاش تېرىلغۇ ئەسۋاپلىرىنى قوللىنىش، كالا ئۈكۈزلارنى قوشقا قوشۇپ، تېرىلغۇ،ھايۋانلىرى قىلىپ ئىشلىتىش، ئات، ئېشەك ۋە تۆگە قاتارلىق ھايۋانلارنى كۆندۈرۈپ يۈك ۋە مىنەك ھايۋانلىرى قىلىپ ئىشلىتىش، مانا شۇ دەۋردە ئىجات قىلىنغان ئىدى.

سىلىق تاش دەۋرىگە كەلگەندىمۇ، يونما تاش ئەسۋاپلىرى قوللۇنۇلغان، ھەتتا، مەدەن دەۋرىگە كەلگەندىمۇ تۆمۈركەشپ قىلىنغانغا قەدەر بۇ ئىككى خىل تاش ئەسۋاپلىرى قوللىنىلىپ كەلگەن. تارىخچىلار، بۇ دەۋرلەرنى ئېنىق ئايرىش ئۈچۈن، سىلىق تاش سەنئىتى كەشپ بولغان زامانىنى - **سىلىق تاش دەۋرى**، مەدەن كەشپ بولغان زامانىدىن باشلاپ - **مەدەن دەۋرى**، دەپ ھېسابلايدۇ.

ئىنسانلىق ئالىمىنىڭ ھاياتى يوقىرىدا ئېيتىلغىنىدەك، تاش ئەسۋاپ ۋە قوراللار بىلەن ئىنتايىن كۆپ قېتىنچىلىقلار غا دۇچ كەلمەكتە ئىدى. كېيىنچە، ئىنسانلار باشقا ماددە ئارىلاشمىغان ھالدا يارىتىلغان ئالتۇن ۋە مىس كانلىرىنى ئۇچراتتى. تەجرىبىلەر ئارقىلىق بۇ مەدەنلەرنى ئوتقا سېلىپ، خالىغان شەكىلدە ھەرخىل نەرسىلەر ياسىغىلى بولىدىغانلىقىنى كەشپ قىلدى. ئالتۇن ۋە مىسنى دۇنيادا ھەممىدىن بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسيادا ياشىغان تۈركلەر كەشپ قىلغان. بۇكەشپىيات بۇگۈندىن، تەخمىنەن 11,000 يىل ئىلگىرى بولغانلىقى ئىسپاتلاندى.

ئىنسانلار ئالتۇندىن زىننەت ئەسۋاپلىرى، مىستىن قىلىچ، سۇ ئۈگۈ(نەيزە)، دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە باشقا نەرسىلەرنى ياساپ ئىشلەتكەن. لېكىن، مىس ئانچە چىداملىق بولمىغانلىقتىن يونما ۋە سىلىق تاش ئەسۋاپلىرىنى ئىشلىتىشنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. كېيىنچە تەرەققىيات يولىدا، يەنە بىرقەدەم ئىلگىرىلىگەن ئىنسانلار مىسنى قەلەي بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ تۈچنى كەشپ قىلدى. تۈچ مىستىن چىداملىق بولغانلىقتىن كىشىلەر قورال - ياراغ ۋە باشقا ئەسۋاپلارنى تۈچتىن ياسىغىلى باشلىدى. مەدەن دەۋرىمۇ

تۇچ سەنئىتىنىڭ تەرەققى قىلغان زامانىدىن باشلاپ ھېسابلىنىدۇ. قەلەي مىسقا قارىغاندا ئاز ئۇچرايدىغان مەدەن بولغاچقا تۇچ ئىشلەپ چىقىرىش ئاسان ئەمەستى. شۇنىڭ ئۈچۈن تۇچ ئەسۇاپلار ئېھتىياجنى دېگەندەك قاندۇرالمىغان ۋە تاش ئەسۇاپلارمۇ تامامەن تاشلۇبتىلمىگەن.

كېيىنچە تۆمۈر كەشپ قىلىندى. بۇ مەدەنىي باشقا ماددىلاردىن ئېرىغداپ، ساپ ھالغا كەلتۈرۈش ئانچە ئوڭاي بولمىسمۇ تۆمۈرنىڭ باشقا مەدەنلەرگە قارىغاندا چىداملىق ۋە ئۆتكۈر بولۇشى، تۆمۈر قورال ـ ئەسۇاپلارنىڭ چىداشلىق بولۇشى بۇ مەدەنگە بولغان تەلەپنى ئاشۇردى. تۆمۈركانلىرىنىڭ دۇنيادا ھەر جايدا كەڭتاشا بولۇشى تۆمۈر ئىشلەپ چىقىرىشنى تېز رىۋاجلاندۇردى. قورال ـ ياراغ ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرى تۆمۈردىن ياساپ ئىشلىتىلدى ۋە تاش سايمانلارغا ھاجەت قالمىدى.

ئالتۇن،كۈمۈش، مىس ۋە تۇچ قاتارلىق باشقا مەدەنلەر ئۇزىگە مۇناسىپ يەرگە ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. زامانىمىزدىكى ئىلمىي تەتقىقاتلار غا ئاساسەن، تۆمۈرنى ھەممىدىن ئەۋۋەل كەشپ قىلغانلارنىڭ تۇركلەر ئىكەنلىكى بىلىنمەكتە. مەدەن دەۋرىنى تارىخچىلار **مىس دەۋرى، تۇچ دەۋرى ۋە تۆمۈر دەۋرى** دەپ ئۈچكە ئايىرىدۇ. تارىخ دەۋرىگە كىرگەن چاغ بولسا، ئىنسانلارنىڭ تاشقا، مەدەندىن ياسالغان نەرسىلەرگە، بىنا(ئىمارەت)، ئابىدە(مەڭگۈتاش) لەرگە يېزىلغان ياكى ئويۇلغان خەت ۋە سىزما رەسىملەر، تاشتىن ۋە مەدەندىن ياسالغان ھەيكەللەر قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ بارلىققا كەلگەن ۋاقتىدىن تارتىپ باشلىنىدۇ. بۇ دەۋر دۇنيادا ئوخشاش بىرۋاقىتتا باشلانمىغان. زامانىمىزدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەرگە قارىغاندا، بۇلار ھەممىدىن بۇرۇن تۇركلەردىن بولغان «ھىتتىلەر» «سۇمەرلەر» ۋە «ئىلاملار» دا باشلانغان. مىسرلىقلارنىڭ بۇ دەۋرىگە ئوخشاش زاماندا ياكى بىرئاز كېيىنرەك كىرگەنلىكى مەلۇم. مىسرلىقلار بۇ ئۇسۇل بىلەن مۇنتىزىم ئىشلەپ ئۆزلۈكسىز رىۋاجلاندۇرغانلىقتىن قالدۇرغان ئەسەرلىرى كۆپ. شۇنىڭ ئۈچۈن، تارىخ ئالىملىرى مىسرلىقلارنىڭ ئەسەرلەر يېزىپ قالدۇرغان ۋاقتىنى« تارىخ دەۋرىگە كىرىشنىڭ باشلىنىشى» دەپ بىرەك ئېتىراپ قىلىشماقتا. مىسرلىقلار يېزىپ قالدۇرغان بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئەڭ قەدىمقىسى ملاتتىن بۇرۇنقى 5000 يىلغا ئائىت ئىككەنلىكىنى ئاساس قىلىپ، ئالىملار ئىسانلارنىڭ تارىخ دەۋرىگە كىرگەن زامانىنى ملاتتىن 5000 يىل بۇرۇن دەپ بەلگىلىگەن. بۇلار تۆۋەندىكى تۆت دەۋرگە ئايرىلىدۇ:

باشلانغۇچ ئەسىر، ملاددىن بۇرۇنقى 5000 ـ يىلدىن ملاددىن كېيىنكى395 ـ يىلغىچە.

ئوتتۇرا ئەسىر، ملادىنىڭ 395 ـ يىلدىن 1493 ـ يىلغىچە.

ئاخىرقى ئەسىر، ملادىنىڭ 1493 ـ يىلدىن 1789 ـ يىلغىچە.

ھازىرقى ئەسىر ملادىنىڭ 1789 ـ يىلدىن باشلاپ ھازىرغىچە.

ئومۇمىي ئىنسان تارىخىنىڭ باشلىنىشى ھەققىدە بۇ كىتابتا شۇنچىلىك بايان قىلدىم. تولۇقراق مەلۇمات ئۈچۈن مۇناسىۋەتلىك تارىخ كىتابلىرىغا قاراشلىرىنى سورايمەن.

ئىككىنچى بۆلۈم

ئۇمۇمىي تۈرك تارىخىنىڭ بىر خۇلاسىسى

1- پەسىل

تۈرك تارىخىنىڭ باشلىنىشى

شەرق دۇنياسىنىڭ ئەڭ قەدىمكى تارىختا رىۋايەت قىلىنغان چىن، ھىندىستان ۋە ئىراننىڭ تارىخ ۋە دىنى كىتابلىرىدا، شۇنداقلا ئوتتۇرا ئەسىردە يېزىلغان ئەرەپ - ئىسلام ئۇمۇمىي تارىخ كىتابلىرىغا قارىغاندا، بۈگۈنكى ئىستىلاھتا(تېرمىندە) شەرقىي تۈركستان ۋە غەربىي تۈركستان دەپ ئاتالغان مەملىكەتلەرنىڭ تارىخى، دۇنيانىڭ ئەڭ قەدىمكى ۋە ئىنتايىن مۇھىم تارىخلىرى دەپ قارىلىدۇ. يەنە، بۇ ئەسەرلەردە ئىتتىپاق بىلەن پىكىر بىرلىكىگە كېلىنگەن بىر مەسىلە، « **تۈركلەرنىڭ نىڭ ئانا يۇرتى**»، ئاسىيانىڭ شەرقىدىن غەربىگىچە سوزۇلغان پايانسىزئوتتۇرا ئاسىيا ياياقلىرى بولۇپ، بۇلار ئاسىيا قىتئەسىنىڭ بەل ئۇمۇرتقىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ ياياقلارنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنىڭ ئېگىزلىكى ۋە كەڭلىكى ھەيۋەتلىك بىر مەنزىرىگە ئىگە. بۇ ئوتتۇرا قىسىم، ھىمالايا تاغ تىزمىلىرى خەزەر[7](كاسپى) دېڭىزى ۋە بايقال كۆلى ئارىسىدا بولۇپ، دۇنيا نىڭ ئەڭ ئېگىز ۋە ئەڭ كەڭ مۇنبەت ياياقلىرىدىن ئىبارەت. ئاسمانغا تاقاشقۇدەك ئېگىز تاغلىرى، بۇك باراقسان ئورمانلىرى، قورقۇنوچلۇق جاڭگاللىرى ۋە سۇ بويلىرىغا جايلاشقان ياپ - يېشىل ئاۋات شەھەر - كەنتلىرى ئوتتۇرا قىسىم ياياقلاردا بىر - بىرىگە گىرەلىشىپ كەتكەن. مانا بۇ شەكىلدە تەرىپلەنگەن ئوتتۇرا ئاسىيا ياياقلىرىدىكى شەرقتە قىدىرخان (ھىنگان) تاغلىرىدىن باشلاپ، شىمالدا بايقال ۋادىسى، ئالتاي تاغلىرى، غەربدە ئىدىل(ۋولگا) دەريا سى، خەزەر دېڭىزى، جەنۇبدا ھىندۇقۇش، پامىر، قاراقۇرۇم ۋە قاراڭغۇتاغ (كۇئىنلۇن) تىزمىلىرى ۋە سىرىق دەريا(خۇاڭخې) بىلەن قايتىدىن قىدىرخان تاغلىرى بىلەن تۇتىشىدىغان بىر سىزىق ئىچىدىكى بۇ جايلار تۈركلەرنىڭ ئانا يۇرتىدۇر. بۇ مەنتىقە(رايون)، تارىخى بىلىنمىگەن چاغ (تارىخ دەۋرىگە كىرىشتىن بۇرۇنقى زامان) دىن تارتىپ، ھازىرغىچە تۈركلەرنىڭ ماكانى ۋە يۇرتى بولۇپ كەلدى. تۈرك قوۋملىرى بۇ جايلاردىن دۇنيانىڭ ھەرتەرىپىگە ھىجرەت قىلىپ، دۇنيانى ئاۋات قىلغانىدى». تۈرك تارىخىنىڭ باشلىنىشى دېيىشتىكى مەقسىدىم، تۈركلەرنىڭ كىمنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكى ياكى ئۇلارنىڭ نەسەپ - سىلسىلىسىنى بايان قىلىش ئەمەس.

[7] ھازىرقى ئۇيغۇرچە ئەسەرلەردە، «ھازەر»، «خازەر» دەپمۇ ئېلىنىدۇ(ن. ش. ھ).

ئسلام تارىخلىرىدا بۇھەقتە بايانلار بولسىمۇ بۇلارنى ھازىرچە توغرا دەپ ئېيتالمايمىز. چۈنكى، بۇلار ئسرائىلىيەتتىن ۋە موڭغۇل مىللىي ئەپسانە(مېتالوژى) لەردىن ئېلىنغان. مەقسىدىم ئىلمىي تەتقىقاتلار ۋە تارىخىي ۋەسىقىلەر ئوتتۇرىغا قويغان پاكىتلارغا ئاساسەن تۈركلەر توغرىسىدا قولغا كەلگەن ئەڭ قەدىمكى مەلۇماتلارنى تەقدىم قىلىشتۇر.

گېئولوگىيە(يەرقاتلاملىرى ئىلمى) ۋە ئارخېئولوگىيە(ئاسارئەتىقە ئىلمى) نىڭ تەتقىقاتلىرى نەتىجىسىدە كەشپ قىلىنغان مەلۇماتلارغا قارىغاندا ھازىرقى زامانىمىزدىن 12,000 يىل بۇرۇن بۇ تۈرك ئانا يۇرتىنىڭ ھالى ھازىرقىدەك چۆللىرى كۆپ، نۇپۇسى ئاز ئەمەستى.

ئۇ چاغلاردا تەڭرى - تاغلىرى (تىيانشان) پۈتۈنلەي مۇزتاغ بولۇپ، بۇتاغدىن تۆت ئەتراپقا يۇزلەرچە دەريا ئېقىپ، مۇنبەت تۈپراقلارنى سۇغىراتتى. قاراڭغۇتاغ (كۇئىنلۇن) تىزمىلىرىدىنمۇ ھازىرقىدىن نەچچە ھەسسە كۆپ ئېقىنلار ئېقىپ، تەكلىماكان چۆلىنى باشتىن ئاياغقىچە سۇبىلەن تەمىنلەيتتى. ئورال ۋە بالقاش كۆللىرىدەك ئىچكى دېڭىزلىرىمۇ نۇرغۇن ئىدى.

لوپنۇر كۆلىمۇ بۇگۈنكىدىن كۆپ چوڭ بىر ئىچكى دېڭىز بولغانلىقى ھەممىگە مەلۇم. مانا بۇسەۋەپتىن تەبىئى ئىقلىمدا ھېچبىر قۇملۇق چۆل يوق ئىدى. مۇنبەت تۈپراقلىرى خىلمۇ - خىل ئۆسۈملۈكلىرى، سانسىز ياۋايى ھايۋانلىرى ۋە ھەرخىل يەرئاستى بايلىقلىرى بىلەن تولۇپ تاشقانىدى.

ئىقلىم ۋە تەبىئەتتىكى بۇشارائىتىنىڭ تەرەققىيات ۋە مەدەنىيەتكە بولغان قولايلىقىدىن، تۈركلەر باشقا ئىنسانلاردىن بالدۇر مەدەنىيەتكە قەدەم قويغان. باشقا يەرلەردىكى ئىنسانلار تېخى ئۆڭكۈرلەردە ۋە دەرەخ كامالىرىدا ياشاپ، تاش دەۋرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈۋاتقان چاغلاردا تۈرك ئاناىيۇرتىدا بۇ تاش دەۋرى ئاللاقاچان ئاياغلىشىپ مەدەن دەۋرى باشلىنىپ، مىس ۋە تۇچ دەۋرى تەرەققى قىلماقتا ئىدى.

تۈركلەر مەدەنلەرنى كەشپ قىلىپ، قورال - ياراغ، تېرىلغۇ سايمانلىرى ۋە ئالتۇندىن زىننەت بۇيۇملىرى ياساپ ئىشلىتىپ، ھەتتا، بۇلارنىڭ تىجارىتىنمۇ باشلىغان ئىدى. يايلاقلاردىن ياۋا بوغداي، ئارپا قاتارلىق دانلارنىڭ ئۇرۇغىنى تېپىپ كېلىپ، سۇ بويلىرىدا تېرىپ ئۆستۈرۈش بىلەن كەڭ تېرىلغۇ ئېتىزلىرىنى بەرپا قىلغانىدى.

نۇرار جاي ۋە تېرىلغۇ يەرلىرىنىڭ ئەتراپلىرىغا قورغان ياساپ شەھەرلەر بىنا قىلغان، ئات - ئېشەك ۋە تۇگىگە ئوخشاش ئۇلاغلىرى، قوي، ئەچكۇ ۋە كالادىن ئىبارەت چارۋا- ماللىرى ئۇمۇملاشقان، ساپالدىن كۇزا- قاچا قۇمۇچ ياساش سەنئىتى خېلى تەرەققى قىلغانىدى. بۇ ھەقتە كىتابىمىزنىڭ 2 - تومى(ئىزاھاتلار قىسمى) دا تەپسىلى بايان قىلىمىز.

2 - پەسىل

تۈركلەرنىڭ مەدەن دەۋرىدىكى مەدەنىيىتى

هازىرقى چىن تىلىدا «داگوبي»، يەنى، بۇيۇك چۆل دەپ ئاتىلىدىغان موغۇلستان (موڭغۇلىيە) ۋە شىمالىي چىننىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان قۇملۇق چۆللەردە يەنى، تەكلىماكان، قىزىلقۇم ۋە قارا قۇم چۆللىرىدە بۇگۈن ھېچقانداق بىرجانلىق مەخلۇقاتنىڭ ياشاش ئىمكانىيىتى بولمىغان بۇجايلاردا، دەريا ئېقىنلىرىنىڭ ئىزلىرى، تېرىلغۇيەرلەر، زىرائەت، ئېتىز ئىزلىرى، شەھەر - كەنت خارابىلىرى، تاش، مىس، تۆمۈر، چويۇن ۋە ساپال - كۈزاسايمانلىرى ناھايىتى تولا ئۇچرايدۇ. بۇ يەرلەرنىڭ بىر زامانلار ھەممىسى ئاۋات يۇرتلار ئىكەنلىكى ۋە بۇجايلاردا ياشىغان تۈركلەرنىڭ خېلى يۇكسەك مەدەنىيەتكە ئىگەبولغانلىقىدا ھېچ شەك يوق. بۇجايلاردا تەتقىقات ئېلىپ بارغان ئالىملار بۇ ئىزلارنىڭ ئېغىر قۇرغاقچىلىق ئاپىتىگە ئۇچراپ يەرلىرىنى تاشلاپ كۆچۈپ كەتكەن كىشىلەرنىڭ ياشىغان ماكانلىرىغا ئائىت ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىققان. بۇلارنىڭ ئەڭ ئاز دېگەندە 9000 يىل بۇرۇنقى ئەسەرلەر ئىكەنلىكى تەخمىن قىلىنماقتا. 1904 - يىلى خەزەر دېڭىزىنىڭ شەرقىدىكى ئاشقابات ۋە مەرۋ شاھەرلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئانۇ قورغىنى» دا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقات ئىشلىرىغا رەھبەرلىك قىلغان ئالىم R. Pumpelly (رافائىل پومپىللى) بۇ مەدەنىيەت ئەسەرلىرىنىڭ بۇندىن 10000 يىل بۇرۇنقى دەۋرىگە ئائىت ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە يەنە بۇ بىياھا ئاساره- ئەتىقىلەرنى بىتەرەپلىك مەيدانىدا تۇرۇپ تەتقىق قىلغان ئامېرىكىلىق ئالىم «بۇ تۈرك ئانا يۇرتىدا مەدەنىچىلىك ۋە سەنئەت مەدەنىيەتىنىڭ مىلادىن بۇرۇنقى 9000 - يىللىرىدا، يەنى، زامانىمىز دىن 10000 يىل بۇرۇن باشلانغان» دېگەن كۆزقاراشنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ نەزەرىيە گە ئاساسلانغانداتۈرك يۇرتلىرىدا كانچىلىق ۋە مەدەنچىلىك باشقا يەرلەردىن 1000 يىل بۇرۇن باشلانغان. ئالتاي تاغلىرى ئېتەكلىرى ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىدە كەشپ قىلىنغان قەدىمكى تۈرك قورغانلىرىدىن تېپىلغان ۋە بۇگۈن موسكۇا ۋە لېنىنگراد مۇزېيلىرىدا ساقلىنىۋاتقان قەدىمكى تۈرك سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ بىر قىسمى تۆمۈر دەۋرىگە ۋە بىرقىسمى تۇچ دەۋرىگە ئائىت. بۇلارنىڭ ئىچىدە قىلىچ (تۇتقۇچى كۆپسۈنچە ھايۋان بېشى سۈرىتىدە)، ئوق ئۇچى، پىچاق، سۇڭگۇ(نەيزە)، ئوغاق، قايچا، پالتا، كەكە، ئۇشكە، يېڭنە، توقا، ئۆزەڭگە، يۈگەن، قازان - تاۋا، بۇلارنىڭ ھەممىسى تۇچتىن ياسالغان. مۇنچاق، تۇغمە، بىلەيزۈك، ئەينەك قاتارلىق زىنەت بۇيۇملىرىنىڭ بىرقىسمى تۇچتىن ۋە كۆپرەك قىسمى ئالتۇندىن ياسالغان. بۇ نەرسىلەر ئىچىدە كەتمەن، پالتا، ئۇشكە، پىچاق، ئوق ئۇچى، قىلىچ ، سۇڭگۇ، قىپتان (ساۋۇت -

تۆمۇركسيم)، چاقماق، ئۈزەڭگە، بوقۇسا چىشى، ھەرخىل چوڭ - كىچىكلىكتىكى كەمەر توقىسى ۋە كەمەر زىننەتلىرى قاتارلىق نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى تۆمۇر. بۇ سەنئەت بۇيۇملىرى ۋە ئەسۋاپ - سايمانلارنى بۇ مۇپىزىلەردا كۆرگەن كىشىنىڭ بۇ نەرسىلەرنىڭ مىلاتتىن بۇرۇن ياسالغانلىقىغا ئىشەنگۈسى كەلمەيدۇ. چۈنكى، بۇ نەرسىلەرنىڭ ياسىلىشىدىكى نازۇكلۇق ۋە ئۇستىلىقىنى كۆرۈپ، كىشىلەر بۇلارنى ھازىرقى زامانىمىزدا مەدەنىيەتلىك بىرەر شەھەردە ياسالغان دەپ ئويلاپ قالىدۇ. لوندوندىكىBritishMuzeum دا تۇرك ئانا يۇرتىدىن تېپىلغان تۆمۇر ۋە تۇچتىن ياسالغان ئەسەرلەرنىڭ بەك ياخشى كوللېكسىئونى(كوللىيگىيسى) ساقلانماقتا. تۇرك ئانا يۇرتلىرىنىڭ بولۇپمۇ ئالتايىنىڭ نۇرغۇن جايلىرىدىن تېپىلغان كان ۋە مەدەن ئېرىتىش ئۇچاقلىرى قەدىمكى تۈركلەر نىڭ

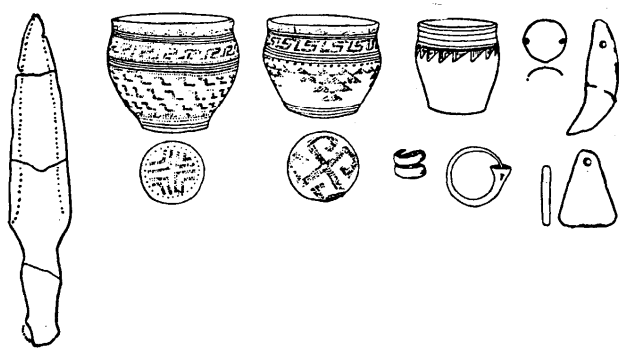

ئالتايدىن تېپىلغان، مىلاددىن 3000 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە ئائىت تاش، ساپال ۋە ئالتۇندىن ياسالغان ئەسەرلەر

كانچىلىق ۋە مەدەن ئېرىتىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئارخېئولوگىيىلىك قىزىشلار جەريانىدا مەيدانغا چىققان كان ۋە ئېرىتىش ئۈچاقلىرىنىڭ زامانىمىزدىكىلىرىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغان مۇكەممەللىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. مانا بۇلارغا قارىغاندا تۈركلەر قەدىمكى مەدەن دەۋرلىرىدە كانچىلىق ۋە كان مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەپ چىقىرىش جەھەتتە خېلى تەرەققى قىلغان. بۇخىل مەدەن كانلىرى ۋە ئېرىتىش ئۈچاقلىرىنىڭ ئادەتتىن تاشقىرى كۆپ ساندا تېپىلىشى تۈركلەرنىڭ بۇ دەۋردە مەدەن مەھسۇلاتلىرى بىلەن تۈز ئېھتىياجلىرىنى قامدايلا قالماستىن باشقا مىللەتلەرگە ساتقان ۋە تاشقى سودا تىجارەتنى كېڭەيتىش ئۈچۈن مەدەن ئىشلەپ چىقىرىش سەنئىتى بىلەن كۆپ شۇغۇللانغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇ ھەقتىكى تەپسىلى مەلۇماتلار ئۈچۈن «مۇپەسسەل تۈرك تارىخى» دېگەن ئەسەرگە قارالسۇن.

ئەپسۇسكى، شەرقىي تۈركىستاندا تارىخ دەۋرىگە كىرىشتىن بۇرۇنقى چاغلارغا ئائىت ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار بەك ئاز. شۇنداق بولسىمۇ سەۋىن ھىدىن باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم ياۋروپالىق ساياھەتچى ئالىملارنىڭ چوڭ غەيرەت ۋە تىرىشچانلىقلىرى نەتىجىسىدە بەزى مەلوماتلار قولغا كەلدى.

شەرقىي تۈركىستاندا تېرىلغۇ ـ زىرائەت ئىشلىرىنىڭ كەشپ قىلىنىشى ھايۋانلارنى كۆندۈرۈپ، تېرىلغۇ ئىشلىرىدا ئىشلىتىش بىلەن بوغداي، ئارپا، تېرىق ۋە زىغىرغا ئوخشاش ئاشلىقلارنى يېتىۋ ئۆسۈملۈكلەردىن ئايرىپ يېتىشتۈرۈپ ئاشلىق دان قىلىپ تېرىش ئىشلىرى باشقا تۈرك يۇرتلىرىدىن بۇرۇن بولدى. ئۇندىن باشقا يېتىۋ ئات، ئېشەك، كالا ـ ئۆكۈز قاتارلىق ھايۋانلارنى كۆندۈرۈپ ئۆي ھايۋانلىرى يېتىشتۈرۈش ئىشمۇ تۇنجى قېتىم شەرقىي تۈركىستاندا ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان دەپ ئېتىلايمىز. چۈنكى ئاشلىق يېكى ئوي ھايۋانلىرى بولسۇن بۇلارنىڭ ئەسلى ياۋايى بولۇپ، باشلانغۇچ دەۋردىكى ئىنسانلارنىڭ بۇلارنى ئەقلى ئىدراكى ۋە ئەمگەكلىرى بىلەن (تەسادىپ ئۇچرىتىپ،) بۇلارنى ئۆز لىرىگە پايدىلىق قىلىپ ئۆزگەرتىپ ۋە كۆندۈرۈپ ئىشلەتكەنلىكى ئېنىق بىر مەسىلە. ھەر قانداق بىرقەدىمكى نەرسىنىڭ ۋۇجۇدى ۋە يېكى مەۋجۇتلىقى(باربولۇشى)، ۋۇقۇئى (ھادىسىنىڭ يۈزبەرگەنلىكى) غا ئۇنىڭ ھازىر كۆرۈنمەكتە بولغان قالدۇق ئىزلىرىغا قاراپ باھا بېرىش ۋە تەھلىل قىلىش، ئىلىم ساھاسىدا مۇئايىنى كۆرۈلگەن ئەڭ توغرى كۆزقاراشتۇر. شەرقىي تۈركىستان تاغلىرىدا ـ تەكرىتاغ جىلغىلىرىدا ۋە باغراش كۆلى ئەترابلىرىدا، ياۋا بوغداي، ئارپا ۋە تېرىق قاتارلىق دانلىقلارنىڭ ياۋا تۈرلىرى ھازىرمۇ تولا ئۇچرايدۇ. ياۋا ئات، ياۋا ئېشەك (قوتان)، ياۋا تۆگە ۋە ياۋاكالا(ياۋا قوتاز) قاتارلىقلار قاراڭغۇ تاغ ۋە قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ يايلاقلىرىدا ھازىرمۇ ئۆۋچىلىرىمىز تەرىپىدىن بىلىنىپ ئۆۋلانماقتا. لېكىن، باشقا مەملىكەتلەردە بۇ ئۆسۈملۈك ۋە بۇخىل ھايۋانلارنىڭ ئەسلى ۋە نەسلىدىن ئەسەرى يوق دېگۈدەك ئاز. كان ۋە مەدەن ئىشلىرىغا كەلسەك

يۇقىرىدا بايان قىلىنغىنىدەك كان ياكى مەدەن ئېرىتىش ئوچاقلىرى ئوتتۇرىغا چىقىرىلىپ، چەتئەلدە دۇنيا نىڭ مەشھۇر مۇزېيلىرىگە يۆتكەپ كېتىلگەن ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى شەرقىي تۈركستاندىن ئېلىپ كېتىلگەن ئەسەرلەر ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. تەكرىتاغلىرى، قاراڭغۇتاغ ۋە ئالتۇن (ئالتاي) تاغ تىزمىلىرىنى بويلاپ سايادەت قىلغان ئالىملار، قەدىمكى زامانىدا ئىشلىتىلىپ تاشلىنىپ قالغان بۇخىل مەدەن ئوچاقلىرىنى كۆپ ئۇچراتقان. تەكلىماكان چۆلى ۋە تۇرپان چۆللىرىدا ھېلىمۇ پات - پات تېپىلىپ، ئوتتۇرىغا چىقىپ تۇرىدىغان مىس، تۇچ، ئالتۇن، چويۇن، تۆمۈر، كۈمۈش ۋە ساپالدىن ياسالغان سەنئەت ۋە ھەرخىل مەدەن خام ماددىسى قاتارلىقلار بۇجايلار قۇرغاقچىلىق ئاپىتىگە ئۇچراشتىن بۇرۇنقى دەۋىردە ئىشلەپ چىقىرىلغان نەرسىلەر بولۇپ، بۇ يۇرتلاردا بۇ نەسىلەرنى ياسالايدىغان ماھىر ئۇستىلارنىڭ كۆپ بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. تەكلى ماكان، تۇرپان ۋە قۇمۇل چۆللىرىدە سۇ بويلىرىدىن بىر قانچە كۈنلۈك يىراق يەردە تېپىلغان قەدىمكى شەھەرخارابەلىرىنى يېقىنقى زامانغا ئائىت دېسەكمۇ، بۇ چۆللەرنىڭ ئىچكىي قىسمىلىرىدا بۇگۈن ھېچقانداق بىرجانلىقنىڭ ھايات كەچۈرۈشى مۇمكىن بولمايدىغان ھالەتتىكى جايلاردىن تېپىلغان شەھەرخارابەلىرى، تېرىلغۇ يەر، ئېرىق - ئۆستەك (تىم)،گەمە ۋە سېپىل - قورغان ئىزلىرى بۇجايلارنىڭ قۇرغاقچىلىق ئاپىتىگە ئۇچراشتىن بۇرۇنقى ھايات ئىزلىرىدىن دېرەك بېرىدۇ.

3 - پەسىل

تۈركلەرنىڭ ئومۇمىي كۆچۈش دەۋرى

قەدىمكى زامانلاردىكى تۈرك ئانا يۇرتىنىڭ ئاۋات - بایاشات ۋەزىيىتى يۇقىرىدا بايان قىلىندى. بىرىيۇرتنىڭ تۇپرىقىنىڭ مۇنبەت، سۇيىنىڭ مول ۋە ھاۋاسىنىڭ گۈزەل بولۇشى قاتارلىق ئامىللىرى خەلقنىڭ مەدەنىيەتّ جەھەتتە تىز يۈكسىلىشى، نۇپۇسنىڭمۇ سۈرئەت بىلەن كۆپىيىشى ئۇچۇن مۇھىم ئاساس بولىدىغانلىقى ھەممىگە ئايان. مانا، بۇسەۋەپلەر بىلەن تۈرك ئانا يۇرتىدا قەدىمكى تۈرك نۇپۇسى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، يۇرت - شەھەرلەر گۈللەپ - ياشناپ كەتكەنىدى. يەنە بىر تەرەپتىن يامغۇر - يېشىن ئاز يېغىپ سۇ مەنبەلىرى ئازقالغان. تەكرىتاغلىرى ۋە قاراڭغۇتاغلىرىنىڭ ئەسلىدىكى مۇزلىرى ئىرىپ تۇگەپ ئۇنىڭ تارماق ئېقىنلىرى قۇرۇپ كەتكەن. يەنە بىر تەرەپتىن ئىچكى دەريالار ۋە كۆللەر مۇ قۇرۇشقا باشلىغان. نەتىجىدە، يۇزلەرچە دەريا قۇرۇپ كېتىپ، قۇرغاقچىلىق ئاپىتى باشلىغان. نۇپۇسنىڭ ھەددىدىن ئارتۇق كۆپىيىشى ۋە قورغاقچىلىق ئاپەتلىرى خەلقنىڭ تىرىكچىلىكىنى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغان. شۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى قەبىلىلەر ئۆز ھاياتلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئۇچۇن باشقا بىرىنىڭ ئۇستىگە تاجاۋۇز قىلىپ ۋە مەغلۇپ بولغان تەرەپنى ھەيدەپ چىقىرىپ، يەر

ـ سۇلىرىنى ئىشغال قىلىشتەك ئېچكىي ئۇرۇش ھەرتەرەپنى قاپلىغان. شۇنىڭ بىلەن بىرقىسىم خەلق ئۆز يېرىنى تاشلاپ تەرەپ ـ تەرەپكە كۆچۈپ كېتىشكەمەجبۇر بولغان.

ئۆز يەرلىرىنى تاشلاپ چىقىپ كەتكەن كۆچمەنلەر ئاستا ـ ئاستا دۇنيا نىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىگە تارىلىپ، ئۆز ھاياتلىرىغا مۇناسىپ بىرىەر تېپىشقا باشلىدى. تارىخچىلار بۇ دەسلەپكى كۆچ دەۋرىنىڭ ھازىرقى كۈندىن تەخمىنەن 9,000 يىل بۇرۇن يۈز بەرگەنلىكىنى بىردەك ئېتىراپ قىلماقتا. بۇكۆچۈشلەردىن بىرقىسمى خۇددى ئالدىنى توسقىلى بولمايدىغان كەلكۈندەك قەھرى ـ غەزىپى بىلەن ئىلگىرلەپ، بارغانلا يەردىكى خەلقلەرنى يوقىتىش، ھەيدەپ چىقىرىش ياكى ئۆزلىرىگە بويسۇندۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى. بەزىلىرى بولسا قۇمغا سىڭىپ كەتكەندەك سەزدۇرمەستىن ئەمەلگە ئاشتى. بۇلار بارغان يەردىكى خەلقلەرگە مەدەنىيەت ۋە ئىنسانى ئەخلاق ئۆگىتىپ، ھاكىمىيەت بېشىدىكىلەرگە بويسۇنۇپ، ھەمكارلىشىپ ياشاپ ئۆز ھاياتلىرىنى تەمىنلىدى. بۇكۆچۈشلەر بىر ئەسىردىلا يۈزبەرگەن ئەمەس، بەلكى، مىلاد دىن بۇرۇنقى 7 ـ 8 مىڭ يىل ئىلگىرىدىن باشلاپ مىلادى 4 ـ ئەسىردىكى سىيانپى كۆچۈشىگە قەدەر داۋام قىلغان. ئۇنىدىن كېيىن كۆكتۈرك، ئۇيغۇر، ئۇغۇز، سەلجوق، قىتاي ۋە موڭغۇل كۆچۈشلىرى تارىخ ئوقۇغان ھەممەكىشىگە مەلۇمدۇر. بۇئومۇمىي كۆچۈشنىڭ تۈرك ئانا يۇرتىدىن دۇنيانىڭ تۆت تەرىپىگە كەتكەن يوللىرى، باشلىنىش نۇقتىسى ۋە بېرىپ توختىغان جايىي بىرىنچى خەرىتىدە كۆرسىتىلدى. تۆۋەندە يالغۇز شەرقىي تۈركستاندىن چىققان قاپىلە(كارۋان) توغرىسىدا بىرئاز توختىلىپ ئۆتىمىز:

تۇرپان ئۆلكىسىدىن يولغا چىققان كۆچمەنلەر كارۋانىنىڭ بىر تارمىقى توغرا شەرققە قاراپ مېڭىپ، ئوتتۇرا چىن، يەنى، سېرىق دەريا(خۇاڭخې) ۋە كۆك دەريا (ياڭزىجاڭ) ئوتتۇرىسىدىن چىنىڭ ئەڭ مۇنبەت ۋە يېشىللىق بولغان ئۆلكىسىنى ئىگەللەپ يەرلەشتى. لوپ ئۆلكىسىدىن چىققان ئىككى تارماق قاپلىدىن بىرى، شەرقىي جەنۇب تەرەپكە قاراپ يولغا چىقىپ، كۆك دەريانىڭ باش تەرىپىگە، ھازىرقى سىچۈەن ۋە يۈننەن ئۆلكىلىرىدە يەرلەشتى. چىنىڭ بۇجايلاردىكى ئىنسانلىرى تېخىچە تامامەن ۋەھشى ئىدى. تۇرك كۆچمەنلەر بۇلار نى جايلىرىدىن ھەيدەپ چىقاردى. ئۇلار تاغ ۋە جۆل ـ باياۋانلارغا قېچىپ بېرىپ، شۇ يەردە تۇگۇشۇپ كەتتى. بۇ كاراۋاننىڭ ئىككىنچى تارمىقى جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ، كۆك كۆل (كۆكتۇرا) (ھازىرقى چىڭخەي ئەتراپى) غا بېرىپ، ئۇ يەردىمۇ ئۇزۇن تۇرالمايى، ئۇچ تارماققا بۆلۈنۈپ بىرى سىچۈەنگە بىرى ھىندىچىنغا يەنە بىرى ھىندىستانغا بېرىپ يەرلەشتى. تىرىم (تارىم) ۋادىسىدىن، يەنى، بۇگۈنكى ئالتى شەھەر ئۆلكىسىنىڭ ئوتتورا قىسمىدا قۇرغاقچىلىق ئاپىتىگە ئۇچراپ قۇرۇپ كەتكەن تەكلىماكان قىسمىدىن يولغا چىققان كۆچمەنلەر، ئارقا ـ ئارقىدىن غەربىي تىبەت (لاداخ) ۋە پامىر يوللىرى بىلەن مېڭىپ، ھىندىستانغا توپلاندى. بۇلار ھىندىستانىنىڭ ئەڭ مۇنبەت يېرى بولغان سىند ،گانگا ۋە براھما پۇترا دەريالىرى

ۋادىسىغا يەرلىشىپ، يەرلىك خەلقلەرنى جەنۇبقا سۈرۈپ، ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ، بۇجايلاردا ئاۋات شەھەر ۋە ئۆلكىلەر بىنا قىلدى. بۇ تەپسىلاتلار، زامانىمىزدا سىندە دەريا‌سى بويىدىكى ھارا‌پا (ھارا‌پپا) ۋە موھىنجۇدارا شەھەرخارابىلىرىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈلۈشى جەريانىدا تېپىلغان ماتېرىياللاردىن ئىسپاتلاندى.

مىلاددىن ئىلگىرى 2500 - يىللىرى تارۇلتاي (تارباغاتاي) ۋە ئىلى رايۇنلىرىدىن يولغا چىققان كاراۋانلار ئۇدۇل غەرپكە مېڭىپ، ئورال تاغلىرىنى ئاشقاندىن كېيىن، تۆت قولغا ئايرىلىپ، پۇتۇن شىمالىي ياۋروپا، فرانسىيە، ئەنگلىيە ۋە ئىرلاندىيىگىچە ئىشغال قىلدى. تاغ ئۆڭكۈرلىرىدە ۋە دەرەخ كامالىرىدا تېخىچە ئىپتىدائىي دەۋرى ھاياتى ياشاۋاتقان يەرلىك خەلقلەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇردى. قارا ئېرتىش ۋادىسىدىن (ھازىرقى ئالتاي ۋىلايىتىدىن) بىرقاپىلە شىمالغا قاراپ يولغا چىقىپ سىبىرىيەنى ئىگەللەپ شىمالىي مۇز دېڭىزىغىچە تارالدى. بۇكارۋان بولسا مىلادى 4 - ئەسىردە شەرقىي تۈركستان خانلىق دۆلەتلىرىدىن مەغلۇپ بولۇپ، شىمالغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان سىيانپى - تاتار تۈركلىرى بولۇپ. بۇلارنىڭ مەركىزى قارا ئېرتىش ۋە تانۇتۇلا تاغلىرى ئىدى.

شەرقىي تۈركستاندىن كۆچكەن تۈركلەرنىڭ ئومۇمىي كۆچۈش ئەھۋالى يۇقىرىدا قىسقىچە بايان قىلىندى (1- 2 - خەرىتىگە قارا‌ڭ). بۇنىڭدىن شەرقىي تۈركستاندىن كۆچكەنلەرنىڭ ھەممىدىن كۆپ بولۇپ، ئىگەللىگەن يەرلىرىنىڭمۇ مۇھىم جايلار ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. تۈرك ئاتا يۇرتىنىڭ باشقا يەرلىرىدىن كۆچكەنلەرنىڭ تەپسىلى ئەھۋالى كىتابىمىزنىڭ ئىزاھاتلار قىسمى(2 - تۇم)[8] دا بايان قىلىندۇ.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا دۇنيانىڭ باشقا جايلىرى تېخى مەدەنىيەتتىن خەۋەرسىز قاراڭغۇلۇق بىر دەۋر ئىچىدە ياشاماقتا ئىكەن، تۈرك قوۋملىرى ئىسلام ۋە مەدەنىيەت نېمەتلىرىگە ئېرىشىپ، خۇداۋەندكەرىمىنىڭ ئۇنىڭغا ئاتا قىلغان، باشقا جايلاردىكى بەندىلىرىنى ئىسلام ۋە مەدەنىيەت نېمەتلىرىگە ئىگەقىلىش ۋە يەر يۈزىنى ئاۋات قىلىشتەك ئۇلۇغ بىر ۋەزىپىنى ئەمەلگە ئاشۇرغان. چۈنكى، تۈركلەر بارغان جايلارغا ئۆزىنىڭ ئىسلام، سەنئەت ۋە مەدەنىيەتلىرىنى ئېلىپ باردى ۋە يەرلىك خەلقنى ئۆگەتتى. ئۇيەرنى ئۆز ئاتا يۇرتىدەك ئاۋات قىلدى. بۇيۇك شەھەرلەر بىنا قىلدى.

[8] ئىزاھاتلار قىسمى تېخى نەشر قىلىنمىدى. (ن. ش. ھ.).

4 - پەسىل

كۆچۈش دەۋرىدىن كېيىنكى تۈرك ئانا يۇرتى

كۆچ دەۋرىدە بولسۇن ياكى كۆچتىن كېيىنكى چاغلاردا بولسۇن، مەيلى تۈرك ئانا يۇرتىدا ياكى تۈركلەر كۆچۈپ بېرىپ ئاۋات قىلغان يۇرتلاردا بولسۇن، تۈركلەر يۈكسەك مەدەنىيەتكە ئىگە بىرەرخانلىق يەنى، ھەرخىل نام بىلەن بىرئىدارە بىرلىكلىرىنى قۇرۇپ چىقتى. مەسىلەن: شەرقي تۈركستاندا تارىم ۋادىسى بويلىرىدا- ھازىرقى ئالتى شەھەر، تۇرپان رايونى، ئىسسىقكۆل ئەتراپى، يەتتە سۇ، ئىلى ۋادىسى. ھازىرقى شىمالىي موغۇلستاندا- سېلىنگا ۋە ئورخۇن دەريا بويلىرى، ھازىرقى غەربىي گەنسۇ، دەپ، ئاتالغان قارا دەريا بويلىرى ۋە چۈ دەريا بويىدىكى قەدىمكى زامانلاردا ئارغۇ دەپ ئاتالغان يۇرتلاردا ۋە غەربىي تۈركستاندا - سىر دەرياسى(ئىنجى دەريا سى) ھاۋزىسى، ئۆگۈز(ئامۇ دەريا) ھاۋزىسى ۋە سۇغۇت (سۇغد) (زەرەپشان) دەريا ھاۋزىسى قاتارلىق جايلاردا ئوخشىمىغان دەۋرلەردە غايەت ئۇستۇن مەدەنىيەتلىك يۇرتلەر بەرپا قىلدى.

شەرقي تۈركستاندىكى يۇقىرىدا ئېيتىلغان بۇ يۇرتلارنىڭ ھەممىسى سۇ بويلىرىغا جايلاشقانلىقتىن بۇ يۇرتلەر بىر - بىرىدىن ئارىسىدىكى كەڭ كەتكەن قۇم چۆللىرى ۋە ئېگىز تاغلار پاسىل بولۇشى ئارقىلىق ئايرىلىپ، پەرقلىق ئىسملار بىلەن ئاتالغان. خەلقلىرىمۇ شۇ يەر ئىسملىرى بىلەن ئاتالغان. مەسىلەن؛ خوتەننىڭ ئەسلى ئىسمى «ئۇدۇن» بولۇپ خوتەنلىكلەرمۇ ئۇدۇن، دەپ ئاتالغان. قەشقەر خەلقى «كاچغەر»، قاشغەر» دەپ ئاتالغان. بەزى ئالىملار ئىراندىكى «قاچار» دېگەن تۈركلەرنىڭ ئەسلى شۇ قەشقەر تۈركلىرى بولسا كېرەك دەپ قارايدۇ. «كۇچا» دېگەنمۇ شۇجايدىكى يەرلىك خەلقنىڭ ئىسمى ئىكەنلىكى رىۋايەت قىلىنىدۇ. ئاقسۇ ئۆلكىسىنىڭ كونا ئىسمى «ئۇچ» ئىدى. يېقىنقى زامانلارغىچە بۇ ئىسىم بار ئىدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا بۇ ئۆلكىدە ئۇچ قەبىلە ياشايدىكەن ۋە بۇلار بىر ھاكىمىيەت ئاستىدا بولغانلىقلىرى ئۈچۈن «ئۇچ» دەپ ئاتىلىپ، خەلقىمۇ «ئۇچ» دېيىلىدىكەن.

كۈنسېرى تەرەققى قىلىپ ئىلىم - پەن، سەنئەت ۋە مەدەنىيەت ساھاسىدا يۈكسەلگەن بۇ ئۆلكىلەرنىڭ ھەر بىرى ئۆز ئالدىغا بىر مۇستەقىل ئىدارە ئاستىدا بولۇپ، رەئىسى«خان» دەپ ئاتالغان. خانىنىڭ قول ئاستىدىكى ھۆكۈمدار«بەگ» دەپ ئاتالغان. بۇلارنىڭ ئىدارى تەشكىل تۈزۈمى ياساق ياكى تۈزۈت (قانۇن - تۈرۈم) بىلەن باشقۇرۇلغانلىقى ھەققىدە كۆپلىگەن مەلۇماتلار بار. بىر زامانلاردا شەرقي تۈركستانىنىڭ ئالتى شەھەر، ئىسسىقكۆل ۋە چۈ دەريا بويىدىن ئىبارەت غەربىي قىسمىدا 10 مۇستەقىل خانلىق دۆلەت بار ئىدى. قۇچۇ(تۇرپان)، ئىلى، ئېمىل(تارۇتاي)، تارباغاتاي، ئالتاي ۋە

بەشبالىقتىن ئىبارەت شەرقىي قىسمىدا بولسا، توققۇز خانلىق بولغانلىقى رىۋايەت قىلىنىدۇ.

بۇخانلىقلار نىڭ قاچانغىچە داۋام قىلغانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق ۋە بۇ دەۋردىكى ھادىسىلار توغرىسىدىمۇ ئىشەنچىلىك ماتېرىياللار يوق. بۇ خانلىقلار ئىچىدە داۋاملىق ئىچكىي ئۇرۇشلار يۈز بېرىپ تۇرغاندىن باشقا، تاشقىرىدىن كېلىدىغان تاجاۋۇز خەۋپىمۇ ھەر دائىم مەۋجۇد ئىدى. بۇسەۋەپتىن خانلىقلار بىرلىشىپ، بۈيۈك بىردۆلەت تەشكىلاتى ئاستىغا كىردى. بۇنى تۆۋەندە بايان قىلىمىز.

قەدىمكى تۈركلەردە يېزىق

قەدىمكى تۈركلەر دە يېزىق كۆچ دەۋرىدىن ئىلگىرىمۇ بار ئىدى. يېزىق « پۈتۈك»، دەپ ئاتىلاتتى. يېزىقنىڭ شەكلى قەدىمكى مىسىر يېزىقى ھېرۇغلىف (ھېرۇگلىف) غا ئوخشاپ كېتىدىغان رەسىم ۋە شەكىللەردىن ئىبارەت ئىدى. فىرات ۋە دىجلە دەريالىرى بويىغا كۆچكەن سۇمەر ۋە ئاققاد تۈركلىرى بۇ جايلاردا ئۆزلىرىنىڭ يېزىقىنى ئۇمۇملاشتۇرغان. كىتاۋىمىزدا بۇ يېزىقلار ھەققىدە تەپسىلى توختالمايمىز. (تەپسىلى مەلۇمات ئۇچۇن مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەرگە قارالسۇن). بۇ يەردە كۆچ دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئەسىردە تۈركلەر ئارىسىدا ئومۇملاشقان يېزىقنى بايان قىلىمىز.

كۆكتۈرك دۆلىتى دەۋرىگە ئائىت ئورخۇن ۋە يەنسەي» دەريا بويلىرىدىن تېپىلغان مەڭگۈ تاشلىرىدا بۇخىل يېزىقلار كۆپ ئۇچرىغانلىقتىن تارىخ ئالىملىرى بۇ يېزىقلارغا «كۆكتۈرك ئېلىپبەسى» ۋە ياكى « ئورخۇن ـ يەنسەي يېزىقى» دەپ نام بەرگەن. مەن بۇلارنى« قەدىمكى تۈرك ئېلىپبەسى»، دەپ ئاتاش مۇناسىب دەپ ھېسابلايمەن. چۈنكى، بۇ ئېلىپبە بىلەن يېزىلغان ئەسەرلەر باشقا پۈتۈن تۈرك يۇرتلىرىدا ئوتتۇرىغا چىقماقتا.

بۇ ئېلىپبە 38 ئىشارەت، يەنى، ھەرپتىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلاردىن تۆتى سوزۇق تاۋۇش قالغىنى ئۇزۇك تاۋۇش ھەرپىدۇر. يازغاندا ئوڭدىن سولغا ياكى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قىلىپ يېزىلىدۇ. قەدىمكى تۈركلەردە بۇلاردىن باشقا بىرقانچە خىل يېزىق شەكىللىرىمۇ بار بولۇپ، بۇلار بىرقەبىلە ۋە بىر يۇرت ئاھالىسى بىلەنلا چەكلىك ئىدى. پۈتۈن تۈرك ئايماقلىرى ئىچىدە ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىپ كەلگەن ئېلىپبە، تۆۋەندە بىز كۆرسەتكەن ئېلىپبە ئىدى. ھەتتا شۇ زامانلاردا ياۋروپادا ھۆكۈم سۈرگەن تۈركلەرمۇ بۇ يېزىقنى قوللانغان.كېيىنچە ئالاھىدە ئېلىپبە ئىشلىتىشكە باشلىغان. ئۇيغۇرلار تاملارغا، ئابىدىلەر(ئىبادەتخانىلار)، مازار تاشلىرىغا ۋە باشقا تاش ئويما كىتابەلەردە(يازما يادىكارلىقلاردا) بۇ ئېلىپبەنى قوللانغان.

مىلادى 7 ـ ئەسىرگە كەلگەندە بىر قانچە تارىخىي سەۋەپلەر بىلەن ئورخۇن يېزىقى ئەمەلدىن قېلىپ، ئۇيغۇر ئېلىپبەسى ئومۇملاشتى. بۇنىڭ تەپسىلاتىنى «ئۇيغۇرلار» دېگەن بابدا بايان قىلىمىز.

قەدىمكى تۈرك ئېلىپبەسى

ھەرپلەر —	ئوقۇلۇشى	ھەرپلەر	— ئوقۇلۇشى
1 -	ئا، ئە	20 -	ئىنچ
2 -	ئي، ئى	21 -	ى (يۇمشاق تاۋۇشلۇق)
3 -	ئو، ئۇ	22 -	ى (قاتتىق تاۋۇشلۇق)
4 -	ئۆ، ئۈ	23 -	ى (بەزى شۇندە «ن»)
5 -	ق (قاتتىق تاۋۇشلۇق)	24 -	ك
6 -	ق (ئىق تاۋۇشى بىرىدۇ)	25 -	ن (قاتتىق تاۋۇشلۇق)
7 -	ق (ئوق تاۋۇشنى بىرىدۇ)	26 -	ن (يۇمشاق تاۋۇشلۇق)
8 -	غ	27 -	م
9 -	ك	28 -	ر (يۇمشاق تاۋۇش)
10 -	ك (ئۆ، ئۈ نىڭ ئالدى كېيىنىدە)	29 -	ر (قاتتىق تاۋۇشلۇق)
11 -	گ	30 -	ل (قاتتىق تاۋۇشلۇق)
12-	ت (قاتتىق تاۋۇشلۇق)	31 -	ل (يۇمشاق تاۋۇشلۇق)
13 -	ت (يۇمشاق تاۋۇشلۇق)	32 -	چ
14 -	د (قاتتىق تاۋۇشلۇق)	33 -	س
15 -	د(يۇمشاق تاوۇشلۇق)	34	ش (س)
16 -	پ	35 -	ز( )
17 -	ب(قاتتىق تاۋۇشلۇق)	36 -	ند
18 -	ب (يۇمشاق تاۋۇشلۇق)	37 -	لەد
19 -	ئىچ	38 -	ئايرىش بەلگۈسى

كۆكتۈرك خاقانى بىلگەخاقانىنىڭ قەبرىندىشى كۆلتېكىننىڭ قەۋرى تېشىغا مىلادى 732 - يىلى قويغۇزغان، ئورخۇن مەڭگۈ تېشى (كۆلتىگىن مەڭگۈتېشى) دىن 8 قۇرلۇق بىر پارچە :-

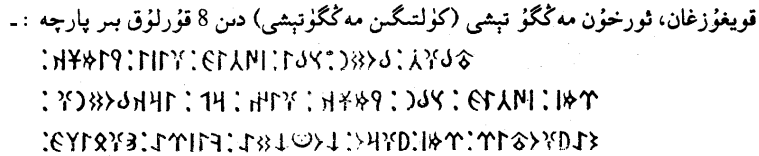

ئوقۇلۇشى:- تابغاچ بودۇن سابى سۈچىگ ئاغسى يىمشاق ئەرمىش. سۈچىگ سابىن يىمشاق ئاغىن ئاراپ ئىراق بودۇنوغ ياغۇتىر ئەرمىش. ياغۇرۇ قوندۇقتا كسىرە ئايىغ بىلىگ ئانتا ئۆيۈر ئەرمىش. ئەرگۈ بىلگە كىشىگ ئادگۈ ئالپ كىشىگ يورتماز ئەرمىش . بىر كىشى ياڭىلسار ئۇگۈشى بولۇنى بىشۈكىگە تەگى قىدماز ئەرمىش. سۈچىگ سابىڭا يىمشاق ئاغسىڭا ئارتۇرۇپ ئۆكۈش تۈرۈك بودۇن ئۆلتۈگ.

مەنىسى:- تابغاچ (چىن مىللىتىنىڭ) سۆزى تاتلىق ئېھك رەخلىرى يۇمشاق ئىكەن. تاتلىق سۆز ۋە يۇمشاق ئېھكلىرى بىلەن ئالداپ، يىراق بولغان مىللەتلەرنى ئۆزىگە يېقىنلاشتۇرىدىكەن. يېقىنلىشىپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، يامان چۈشەنچە(پىلان) لىرىنى ئۇ ۋاقىتتا تارقاتقىلى باشلايدىكەن. ياخشى، ئالىم كىشىلەرنى ۋە ياخشى باتۇر كىشىلەرنى ئالغا باستۇرمايدىكەن. بىر كىشى ئۆزگىرىش قىلسا ئۇنىڭ خەلقىگە، مىللىتىگە، ھەتتا، بۈشۈكتىكى ئۇرۇق - ئەۋلادىغىچە رەھىم قىلمايدىكەن. تاتلىق سۆزىگە، يۇمشاق ئېھكلىرىگە ئالدىنىپ، كۆپلىگەن تۈرك مىللىتى ئۆلدۈك.

قەدىمكى تۈركلەردە دۆلەت تەشكىلاتى

ۋە ھۇقۇق

قەدىمكى تۈركلەر دۆلەتنى «ئىل»، ھاكىمىيەت قۇدرىتىنى «قۇت» دەپ ئاتايتتى. ئومۇمەن تۈركلەر دۆلەت ۋە ياكى ھۆكۈمەت قۇرۇشنىڭ مەقسىدى خەلقنىڭ تىنچ - ئامان ۋە ئادالەت ئىچىدە، بايلىقات ياشىشىنى تەمىن قىلىشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى بىلگەندى. بۇ مەقسەتتە ئۇيغۇن بىرقانۇن بىلەن باشقۇرۇلىدىغان، ھاكىمىيەتكە ئىتائەت قىلدىغان مۇستەقىل توپلۇمنى تۈركلەر «ئىل» (دۆلەت) دەپ تونىغان. بۇ ئىلنىڭ بېشىدىكى كىشى«خان» ئىدى. ئومۇمىي قانۇننى شەرق ۋە شىمالدىكى تۈركلەر ئۆز

شۇبلىرىگە قاراپ، «تۈرە» ۋە يا «تۇرە» دەپ ئاتايىتتى. ئۇيغۇرلار بولسا «تۇزۇت» ، «تۇزۇك» ۋە «ياساق» دەپ ئاتىغان. بىز شەرقي تۈركستاندا ھازىرمۇ «تۇزۇت» ئاتالغۇسىنى قوللىنىمىز.

دېمەك، تۈرك خانلىرى ئۆز ئىلىنى تۇزۇت بويىچە باشقۇرۇشقا مەجبۇر ئىدى. تۇزۇت، مىللەتنىڭ رەسمىيەت ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرىدە قوبۇل قىلىنغان تۈرمۇشتىكى قائىدە ـ يۇسۇنلاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇلار ئاساسەن ئۇچ يول بىلەن مەيدانغا كېلەتتى: 1 ـ ئۆرپ ـ ئادەت ياكى دىنىي ئېتىقات شەكلىدە ئاستا ـ ئاستا ئاساس سالغان قائىدەلەر . 2 ـ خانلىقنىڭ مىللەت تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان يارلىق (پەرمان) لىرى. 3 ـ خەلق چوڭ يىغىنى (قۇرۇلتاي) دا ماقۇللانغان قارارلار. خەلقنىڭ چوڭ يىغىنلىرى بۇ گۈنكى پارلامېنتلارغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئىنتايىن مۇھىم بىر تەشكىل بولغانلىقتىن، بۇنى بىرئاز تەپسىلىرەك بايان قىلىمىز:

قەدىمكى تۈركلەردە دۆلەتنىڭ باشقۇرۇش ئىشلىرىدا خەلقنىڭ مۇھىم رولى بار ئىدى. مەسىلەن: خان (خاقان، قاغان) بەلگىلەش، ھۆكۈمەت تەشكىلاتىدا ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئۇرۇش ئېلان قىلىش ياكى سۈلھى كېلىشىملىرىنى تۈزۈشكە ئوخشاش مۇھىم مەسىلىلەردە بىر ئومۇمىي چوڭ يىغىن ئېچىلاتتى. ھەرقانداق بىر ئۇرۇش قورالى كۆتىرىلگۈدەك قۇۋۋەتتى بولغان ھەرقانداق كىشىنىڭ بۇ يىغىنغا قاتنىشىش ھەققى بولاتتى. بۇنداق ئومۇمىي يىغىنلار «قۇرۇلتاي» ياكى «ساۋرۇن (سورۇن)» دەپمۇ ئاتالغان. مۇھىم ئىشلار بۇنىڭغا ئوخشاش سورۇندا ھەل قىلىناتتى. خانلىقنىڭ قول ئاستىدا دۆلەت ئىشلىرىنى قىلىدىغان «بەگ» ۋە بۇلارنىڭ قارمىغىدا شاداپىت (ئىل ئۆگىسى)، «تارخان (تارقان)» ۋە «بۇيرۇق» دېگەن، ئەمەلدارلار بارئىدى. قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك توپلۇلۇقلىرى غايەت توغرا ۋە ئىنسانىيەت تۈرمۇشىغا ئۇيغۇن قانۇنغا ئاساسلانغان جەمئىيەتلەر دىن ئىبارەت ئىدى. مىسال ئۇچۇن بۇلاردىن ئاساسلىق بەزىلىرىنى بايان قىلىمىز:

قەدىمكى تۈركلەردە تۈرمۇش قۇرۇش ئائىلە ئۇسۇلىي بىلەن بولغان نىكاھقا باغلىق ئىدى. نىكاھ رەسمى مۇراسىملار بىلەن، يەنى، «توي» بىلەن ئىجرا قىلىناتتى. نىكاھ ئۇچۇن كېلىننىڭ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ رازىلىقى شەرت ئىدى. كۈيئوغول تەرەپ قانداقلا بولمىسۇن كېلىن تەرەپكە بىر مىقتار مال بېرىشى لازىم بولۇپ، بۇ «قالىق» دەپ ئاتىلاتتى. قالىق ئۇچۇن، بېشى ئات ئايىغى قويغا قەدەر مال بېرىش ئادەت بولغان. ئېرى ئۆلسە مىراس خوتۇنىغا قالاتتى. بالىلىرىغا ئانىسى ئىگىدارچىلىق قىلاتتى. كۆكتۈرك خاقانى ئىلتەرىش قاغان ئۆلگەندىن كېيىن بالىلىرىغا ئانىسى بىلگە قاتۇننىڭ ۋەسى بولغانلىقى ئۇرخۇن ئابىدىلىرىدىكى كىتابە(مەڭگۈ تاشتكى يازما يادىگارلىق) لەردە يېزىلغان. تۇل قالغان ئاكىسىنىڭ خوتۇنىنى ئىنىسى ۋە ياكى ھايانتا بار چوڭ ئاكىسى نىكاھىغا ئېلىش تۈركلەرنىڭ قەدىمدىن تارتىپ رېئايە قىلىپ كەلگەن ۋە بەزى تۈرك قەۋىملىرى زامانىمىزدىمۇ رېئايە قىلىپ كېلىۋاتقان ئادەتلىرىدىن بىرىدۇر.

خۇسۇسى ئىگىدارچىلىق تۈزۈمى، تۈركلەر دە ئەڭ قەدىمكى زاماندىن تارتىپ بار ئىدى. ھەركىمنىڭ ئۆز ئىگىدارچىلىغىدا تېرىلغۇ يەرلىرى بار ئىدى. بۇ خۇسۇسى ئىگىدارچىلىققا ھۆرمەت قىلىشنى ھەركىشى ئىنسانلىق ۋەزىپە دەپ بىلەتتى. ھايۋانلارغا تامغا بېسىش مۇلكىيەت (ئىگىلىك) ئالامىتى ھېسابلىناتتى . ئايماقلار ياكى شەخسلەر ئارىسىدا يەر، يايلاق ۋە باشقا مال ـ مۈلكلەر ھەققىدە ئىجرا قىلىنىدىغان كېلىشىم بېزىلاتتى. بۇ كېلىشىم ئانت (قەسەم) بېرىش بىلەن كۆچكە ئىگە بولاتتى. بۇلارنىڭ خەلق ئىچىدىكىلىرى، «پىچغاس»، خانلەر ۋە ھۆكۈمدارلار ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن بىتىمنامەلار «پىچىغ» دەپ ئاتىلاتتى.

قەدىمكى تۈرك دۆلەتلىرى ئىنتايىن كۆچلۈك بىر ئاساسقا قۇرۇلغانلىقتىن، يۇرتتا تىنچلىق ـ ئامانلىق ۋە تەرتىپ ئىنتىزام ئورنىتىلغانىدى. مۇنداق تەرتىپ ـ ئىنتىزامنىڭ مەۋجۇد بولۇشى، ماقۇل ۋە ئادالەتلىك جازا قانۇنلىرىنىڭ بولۇشىغا باغلىق ئىدى. ئومۇمەن، سۇ ج (جىنايەت) ئېغىر ۋە يېنىك دەپ ئىككىگە ئايرىلغان. ئېغىر جىنايەتنىڭ جازاسى ئۆلۈم بولۇپ، بۇنىڭغا، يۇرت ۋە ئەلگە خىيانەت قىلغانلار، زىنا قىلغانلار، قاتىللار، جەڭدە قورقۇپ قاچقانلار، ئەلچىلىك ۋەزىپىسىدە خائىنلىق ئۆتكۈزگەنلەر، ھۆكۈمەت بېشىغا چىقىۋالغان قابىلىيەتسىزلەر، ئۆز ھۆكۈمىتىگە قارشى چىققانلار ۋە باغلاغلىق ئاتىنى ئوغۇرلىغانلار كىرەتتى. يېنىك جىنايەتلارغىمۇ مۇۋاپىق جازا ھۆكۈملىرى بارئىدى. بۇلارغا قارىغاندا قەدىمكى تۈرك دۆلەتلىرىنىڭ، ئىنتىزامنى قوغداش ئۈچۈن ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەنلىكلىرى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

قەدىمكى تۈركلەردە دىن

قەدىمكى تۈركلەرنىڭ تارىختا بىلىنگەن دىنى «شامان» (قام) دىنى ئىكەنلىكى مەلۇم. قەدىمدىن تارتىپ تۈركلەرنىڭ قان قېرىنداش قوۋملىرى، قوشنا بولغان باشقا مىللەتلەرمۇ شامان دىنىغا ئېتىقات قىلغان. «شامان» دېگەن سۆز ئەسلىدە «قام» نىڭ باشقىلار تەرىپىدىن بۇزۇپ ئېيتىلىشىدۇر. بۇ دىنىنىڭ رۇھانىلىرى (شېيخلىرى) «تويىن» ۋە «قام» دەپ ئىككىگە ئايرىلغان. تويىنلەر ــ خەلقتە دىنىنىڭ ھۆكۈملىرىنى ئاڭلىتىش، قۇربانلىق قىلىش قاتارلىق دىنىي مۇراسىملارغا رەھبەرلىك قىلاتتى. كېسەللەرنى داۋالاپ ۋە ئىبادەتخانىلاردا تۇرۇپ، زاھىتلىق قىلىپ، ئىبادەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىناتتى. بۇلار خەلقتە ئارىلاشماي ئىلىم ۋە ئەمەل بىلەنلا بولىدىغان ھەقىقى دىنىي پېشۋالار ئىدى. تويىنلارنىڭ چوڭلىرى «تەڭرىگەن» يەنى، خۇدانىڭ ئالىملىرى دەپمۇ ئاتالغان. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ دىنىنى بەزىلەر «تويىن دىنى » دەپ ئاتايدۇ. قاملار ــ تۈركلەرنىڭ دىنى زاتلىرى بولۇپ خەلقتە ئارىلىشىپ يۈرۈپ سېھرـ جادۇ قىلىش، دەم سېلىش، تۇمار يېزىپ بېرىش، بالا تۇغدۇرۇش ۋە پىرە ئويىنتىشتەك ئىشلارنى قىلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ دىنىنى «قام دىنى» دېگۈچىلارمۇ بار. كېيىنچە، بۇ دىندا ئىلمىلىك ئازىيىپ، خۇراپىيلىق كۆپىيىشكە باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن قاملارنىڭ تەسىرى كۈچلىنىپ

تويىنلار ئازايدى ۋە تاريختتا بۇلار«قام دىنى» دېگەن ئىسىم بىلەن ئاتالدى. بۇ دىنىنىڭ ماھىيىتى تاريختا تۆۋەندىكىچە تەرىپلىنىدۇ:

يەر ۋە كۆكنى يوقتىن بارقىلغان بىرتەڭرى بار. بۇ تەڭرىنىڭ ئىسمى «قاراخان تەڭرى». قاراخان تەڭرى سەككىزىنچى قات ئاسماندا ئولتۇرىدۇ. دۇنيانى باشقۇرۇش ئىشىنى قىلمايدۇ. يورۇقلۇق ئاتا قىلىش، رىزق بېرىش، بەرىكەت بېرىش، بارقىلىش (يارىتىش - تۇغدۇرۇش)، ئۆستۈرۈش - ئۇندۇرۇش قاتارلىق ياخشى ئىشلارنى ئىدارە قىلىدىغان ئىككىنچى دەرىجىلىك يەنە بىر تەڭرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى«ئۇلكەن». ئۇ بىرىنچى قات ئاسماندا ئولتۇرۇپ، يۇقىرىقى ئىشلارغا مۇئەككەل بولغان باشقا كىچىك تەڭرىلەرنى نازارەت قىلىدۇ.

قاراڭغۇلۇق، ئۆلۈم، ئاپەت، ئاچارچىلىق، قۇرغاقچىلىق، بوران، ئوت، سەل ۋە كېسەللىك قاتارلىق ھەرخىل يامانلىقلارنى باشقۇرىدىغان تەڭرىنىڭ ئىسمى «يەرلىكخان». بۇ يەتتە قات يەرنىڭ تىگىدە قاراڭغۇلۇقتا ئولتۇرۇپ، پۈتۈن يامانلىقلارنى باشقۇرىدۇ. يەر يۈزىدىكى ھەممە يامانلىق ئەرۋاھلىرىمۇ بۇنىڭغا قارايدۇ. يەر ۋە سۇ تەڭرىسى، ۋە تۇغۇت تەڭرىچىسى « قاقىن ۋە ياكى ئۇماي قانۇن» قاتارلىقلار قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ئەڭ مۆتىۋەر بىلىپ، چۇقۇنىدىغان كىچىك تەڭرىلىرى ئىدى. يىلنىڭ بەلگىلىك چاغلىرىدا، بۇ تەڭرىلەرگە ئاتاپ ئايرىم - ئايرىم يەرلەردە قۇربانلىق قىلىپ، ئىبادەت قىلىش مۇراسىملىرى بار ئىدى. قۇربانلىقنىڭ ئەڭ ئەلاسى، قارا قاشقا ئات قۇربانلىق قىلىش بولۇپ، ئەرتە يازنىڭ باشلىنىش كۈنىدە، ئېگىز بىر يەرگە ئېلىپ چىقىپ بوغۇزلاپ قۇربانلىق قىلىناتتى. شامان دىنىنىڭ باشقا ئەقىدە ۋە ئىبادەت شەكىللىرى، مۇراسىملىرى، تويىنى، قاملارنىڭ ۋەزىپىلىرى، دەرىجىلىرى ۋە خەلق بىلەن تەڭرى ئارىسىدا ئويناىدىغان رولى ھەققىدە بېيزىلغان مەخسۇس ئەسەرلەر بار. شامان دىنىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە مۇنداق ئىككى خىل كۆزقاراش بار:1 - ئىسلام ئالىملىرىدىن قەدىمكى تۈرك دىنلىرىنى تەتقىق قىلغۇچىلار[9]. شامان دىنىنى ئەسلى ساماۋى بىردىن بولۇپ تۈرك پەيغەمبەرلىرى ئارقىلىق تارقالغان تەۋھىد(بىر تەڭرىگە ئىشىنىش) دىندۇر. كېيىنچە بۇ دىنىنىڭ ئاساسىغا

9 «**شرح اسامي المسلمين**» دىن ئېلىنغان رىۋايەتكە كۆرە 25 تۈرك پەيغەمبەرلەرنىڭ ئىسمىلىرى شۇ لار:
(1) ئامان (2) ئەمىيت(ھايات دېگەن مەنىدە) (3) ئومىيت (4) بىراخ ياكى بۇراق (5) ئاھىن(تامۇ دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئەسلى ئىسمى تابۇدى (6)گۇسسان (ئەرەپ تارىخچىلىرى جەسسام دەپ يازىدۇ. بۇ زات تەۋراتتىمۇ زىكر قىلىنىدۇ، تۈركلەر ئۇنى گۇلدۇج دېگەن لەقەم بىلەن ئاتايدۇ) (7) ھەركىل (ئەسلى ئىسمى ئەركىل) (8) سايۇس(ساۋان، ساۋاس دەپمۇ ئاتىلىدۇ) (9) سۇقۇن (قەدىمكى تۈركچىدە، ئۇممىدلەنمەك دېگەن مەنىدە) (10) دويۇل (بۇكىشى تۈرك بىن ئامۇر نىڭ دادىسى) (11) سا لاق (12) تاپقىر (ئابىد مەنىسىدە) (13) ئانۇق(ئاڭلاش دېگەن مەنىدە) (14) غەددات، (15) قېتىن (16) گەدۇك (17) لايچۇر(ئەزىز دېگەن مەنىدە) (18) نارۇن (19) قامۇن (20) قىچاق (21) قىپچىل (22) قىمدۇن (23) ياسان (24) يەۋەك (ياۋرۇق دەپمۇ ئاتىلىدۇ) (25) ياقۇر ـ تۈرك بىن ياپەسنىڭ ئوغلى (مۇئەللىپنىڭ ئىزاھاتى).

ھەرخىل خۇراپلىق ئارىلىشىپ، بىرخىل بۇتپەرەستلىك ياكى تەبىئەتپەرەستلىك دىنغا ئايلىنىپ كېتىپ شامان دىنىغا ئۆزگەرگەن، دەپ، قارايدۇ. 2 - ياۋروپالىق تارىخ ئالىملىرى، قەدىمكى ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ھەممىسىدە دىنلەر، ئىنسانلىقنىڭ بەدەن، پىكىر، يەر ۋە ھاۋا شارائىتى ۋە تۇرمۇش-ھايات شەكىللىرىنىڭ تولۇقلىنىش باسقۇچلىرىغا ئەگىشىپ تەرەققى قىلغان ئىشىنىشلىرى دىن كېلىپ چىققان دەپ قارايدۇ. مەسىلەن: ئىپتىدائىي ئىنسانلار جەمئىيىتىدە- «تۈتەمىزىم» يەنى، ياخشى كۆرگەن ياكى قورققان بىر ھايۋان، بىردەرەخ، بىرچوقا تاش ۋە يا بىر تاغقا ئوخشاش نەرسىلەرنى تەڭرى دەپ بىلىپ ئۇنىڭغا چوقۇنۇش، يەنى، ئىبادەت قىلىش كېلىپ چىققان. ئىككىنچى باسقۇچتا - «ئانىمىزىم» روھقا چوقۇنۇش (ئۆلگەن دادىسى ياكى بىر كاتتا كىشىنىڭ روھىغا ئىبادەت قىلىش) كېلىپ چىقتى. ئۈچىنچى باسقۇچتا - «ناتۇرىزىم» تەبىئەتكە، يەنى، تۇپراق، سۇ، ئوت، تۆمۈر ۋە شۇنىڭغا ئوخشىغان نەرسىلەرگە ئىبادەت قىلىش ئوتتۇرىغا چىقتى. تۆتىنچى باسقۇچتا- «كۆك ناتۇرىزىمى» يەنى، ئاسمانغا، كۈنگە ئايغا ۋە يۇلتۇزلارغا چوقۇنۇش كېلىپ چىققان. ئۇندىن كېيىن ئەقىللىرى تەرەققى قىلغانسىرى خۇدا غا ئىشىنىش پەيدا بولدى. بۇكۆز قاراش، بۇگۈن ئىلمىي كۆز قاراش، دەپ، قوبۇل قىلىنغان بولسىمۇ، بىرىنچى كۆزقاراشنى تامامەن ئىنكار قىلىدىغان كۈچكە ئىگە ئەمەس. شامان دىنىنى تەتقىق قىلىپ كۆرگىنىمىزدە، بۇ دىندا «ساماۋىيلىك » نىڭ ئىزلىرىنىمۇ بايقايمىز. شۇنىڭدەك، قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ئېتىقات ۋە ئىبادەتلىرىدە تۇتىزىم، ئانىمىزىم، ناتۇرىزىم ۋەكۆك (ئاسمان) ناتۇرىزىمىنىڭ ئىزلىرى خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن شامان دىنىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە، قەتئىي بىر ھۆكۈم چىقىرىش مىنىڭچە توغرا بولمىسا كېرەك. تۈرك پەيغەمبەرلىرى دەپ تونۇلغان 25 كىشىنىڭ ئىسىملىرىنى «ئويدۇرما» دەپ كۆرسىتىش مۇمكىن بولمىغىنىدەك، «دىۋانى لۇغا تىت تۈرك » تە ئىسمى ۋە بىرقەدەر ئەھۋالى تونۇشتۇرۇلغان «قۇلىاق» دېگەن زاتنى پەيغەمبەردېگۈچىلارمۇ بار.

ئىككىنچى باب

شەرقىي تۈركستاننىڭ خۇسۇسىي تارىخى

تارىخىي مەلۇماتلارنى باشلاشتىن بۇرۇن، شەرقىي تۈركستاننىڭ جۇغراپىيەسىنى قىسقىچە كۆزدىن كەچۈرۈشنى پايدىلىق كۆردۇم. چۈنكى تارىخنىڭ قىلاۋۇزى (يول كۆرسەتكۈچسى) جۇغراپىيەدۇر.

شەرقىي تۈركستاننىڭ قىسقىچە جۇغراپىيىسى

شەرقىي تۈركستان ئاسىيا قىتئەسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان كەڭرى بىر ئۆلكە. دۇنياخەرىتىسىدىكى ئۇرنى: 34 دەرىجە ــ 25 مېنۇت ۋە 49 دەرىجە- 30 مېنۇت شىمال. 73 دەرىجە ـ 25 مېنۇت ۋە 96 دەرىجە ـ 46 مېنۇت شەرقتە بولۇپ، شەرق تەرەپتە چىن ۋە موغۇلىستان، شىمالدا سىبىرىيە، قازاقستان، قىرغىزستان جۇمھۇرىيەتلىرى غەربدە ئۆزبېكستان جۇمھۇرىيىتى ۋە ئافغانىستان. جەنۇبدا كەشمىر ۋە تىبەتكە تۇتىشىدۇ.

يەر كۆلىمى

1.640.000كۋادرات كىلومېتر بولۇپ بۇنىڭ ئىچىدە:

تەكلى ماكان چۆلى ــــــــــــ 445.000كۋادرات كىلومېتر

قۇمۇل چۆلى ــــــــــــ 50.000كۋادرات كىلومېتر

ئالتاي چۆلى ــــــــــــ 56.000كۋادرات كىلومېتر

ئالتى شەھەردىكى پارچە چۆللەر ــ 550.000كۋادرات كىلومېتر

يالاڭاچ ۋە مۇز تاغلار ــــــــــــ 155.000كۋادرات كىلومېتر

بۇجەمئى 761.000 كۋادرات كىلومېتر يەر ئىنسان ياكى ھايۋان ياشاش مۇمكىن بولمىغانلىقتىن، ئىقتىسادىي جەھەتتە پايدىسىز بىر قىسىم ھېسابلىنىدۇ. قالغان 879.000كۋادرات كىلومېترقىسمىنىڭ 17.062.651 مو(1.066.416ھېكتار) تېرىلغۇ يەر، 867.775 كۋادرات كىلومېتر يايلاق ۋە ئورمانلىقتۇر.

نۈپۇس

شەرقىي تۈركستاندا بۇگۈنگىچە ئىلمىي ئۇسۇل بىلەن بىرنۈپۇس ساناش ئىشى ئېلىپ بېرىلغىنى يوق. 1945 ـ يىلى ساقچى ئىدارىسى ئومۇمىي نۈپۇسنى 4.010.925 كىشى دەپ ئېلان قىلغان. 1946 ـ يىلى بۇنى 4.879.708 دەپ كۆرسەتكەن. بۇ سانلىق مەلۇماتلارنىڭ ھېچبىرى تولۇق بىر ئىستاتىستىك قىممەتكە ئىگە ئەمەس. ئەمەلىيەتتەنۈپۇسنىڭ بۇساندىن قات ـ قات ئارتۇق ئىكەنلىكىدە شۈبھە يوق.

1946 ـ يىلىدىكى سانغا ئاساسەن تۈرك ئايماقلىرى ئومۇمىي سانىنىڭ 90% نى، خىتاي 4.40% ، تۇنگان 2.06، موڭغۇل1.31%، شۇە، سۇلان، مانجۇ ۋە رۇس بۇ تۆت مىللەت 1.23% نى تەشكىل قىلىدۇ. ھەر

10كۈادرات كىلومېتر گە 14 كىشى توغرا كېلىدۇ .

تاغلار

پامىرتاغلىرى - يۇرتنىڭ غەربىي چېگرىسىدا بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا تاغلىرىنىڭ ئانسى ھېسابلىنىدۇ . ئەڭ ئېگىز يېرى تاغدۇمباش دېگىز يۈزىدىن 6218 مېتر يۈكسەكلىكتە .

قاراقورام تاغلىرى - پامىردىن باشلىنىپ، يۇرتنىڭ غەربىي جەنۇب چېگرىسىنى قاپلايدۇ . ئەڭ ئېگىز يېرى ئېغىل دەپسەڭ، دېگىز يۈزىدىن 8548 مېتر ئېگىزلىكتە بولۇپ، دۇنيا بويىچە ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ . (ئېۋىرىست چوققىسىدىن229 مېتر تۆۋەن).

قاراكۇمۇ تاغ - پامىردىن باشلىنىپ يۇرتنىڭ جەنۇبىي چېگرىسىنى قاپلايدۇ . ئەڭ ئېگىز چوققىسى تاغ - ئاتا، 7371 مېتر .

ئالتۇن تاغ - قاراكۇمۇتاغدىن 82 دەرىجە شەرقى - شىمالغا سوزۇلۇپ، ئىچكىي چىنگە كىرىپ كېتىدۇ . ئەڭ ئېگىز چوققىسى قېقىرتاغ، 4068 مېتر .

تەكرىتاغلىرى - پامىردىن باشلىنىپ، غەرب ۋە غەربىي شىمالدا غەربىي تۈركستان ۋە قىرغىزىستان ئارىسىدا چېگرالىق خىزمەتتە بولۇپ خان تەڭرى چوققىسىدىن تارتىپ يۇرتنى جەنۇب ۋە شىمال ئىككى قىسمغا بۆلۈپ، توغرا شەرققە قاراپ ئۇزاپ كېتىدۇ . ئەڭ ئېگىز چوققىسى خان تەڭرى، 7137 مېتر .

قۇرۇق تاغ - تەكرىتاغلىرىدىن باش ئەگمەدە ئايرىلىپ، شەرق - جەنۇب تەرەپكەسلجىپ كېتىدۇ . ئەڭ ئېگىز چوققىسى ئەلسىن تاغ ، 2554 مېتر .

جۇڭغارىيە ئالاتاغ - غولجا ۋىلايىتىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، شەرقىي تۈركستان ۋە قازاقىستان چېگرالىرىدۇر . ئەڭ ئېگىز يېرى كۆك ئاتان، 2800 مېتر .

تارباغاتاي تاغلىرى - چۆچەك ۋىلايىتىنىڭ شىمالىدا بولۇپ قازاقىستان چېگرالىرىدۇر . ئەڭ ئېگىز چوققىسى ساۋۇر مۇزتېغى، 3662 مېتر .

ئالتاي تاغلىرى - ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ شىمال ۋە شەرقىدە بولۇپ، شەرقىي تۈركستان، قازاقىستان ۋە موڭغۇلىستان ئارىسىدا چېگرا تەشكىل قىلىدۇ . ئەڭ ئېگىز چوققىسى بىيەلىكا، 4540 مېتر .

مۇھىم دەريالىرى

تېرىم دەريا سى - (بەزىلەر بۇزۇپ «تارىم» دەپ ئاتايدۇ) تۈركستانىنىڭ ئەڭ ئۇزۇن دەريا سى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 910 كىلومېتر . قاراقورام تاغلىرىدىن باشلىنىپ، تېرىم (لوپ) كۆلىگە تۆكۈلىدۇ .

خوتەن دەريا سى، ئاقسۇ دەريا سى، چەرچەن دەريا سى ۋە كۆنچى دەريا سى - بۇلار ئالتى

شەھەردائىرسىدىكى دەريالار بولۇپ، تېرىم دەريياسىنىڭ باش تارماقلىرىدىن ئىبارەتتۇر.
ئىلا دەريياسى(بۇنى زامانىمىزدا «ئىلى دەريياسى» دەپ ئاتاش ئادەت بولغان) ـ تەڭرىتاغلىرىدىن باشلىنىپ، بالقاش كۆلىگە تۆكۈلىدۇ. سۇيىنىڭ كۆپلىكى بىلەن بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ.
ئېرتىش دەريياسى ـ ئالتاي تاغلىرىدىن باشلىنىپ، شىمالىي مۇز دېڭىزىغا تۆكۈلىدۇ. شەرقىي تۈركستاندا بۇلاردىن باشقا چوڭ ـ كىچىك ئېقىن سۇلارمۇ خېلى كۆپ.

ھاۋا كېلىماتى

ئاساسەن مۆتىدىل بولۇپ، جەنۇبىدىكى تۈز يەرلەردە ئەڭ يۇقىرى ئىسسىق 38C ، شىمالىدىكى تۈز يەرلەردە 33C ، دېڭىز يۈزىدىن تۆۋەن بولغان تۇرپان ئويمانلىغىدا 44C نىڭمۇ ئۈستىگە چىقىدۇ. تاغ ئېتەكلىرىدىكى ئىسسىقلىق دەرىجىسى تېخىمۇ تۆۋەندۇر. يۇقىرىقى جايلاردىكى ئىسسىقلىقنىڭ نولدىن دىن تۆۋەنگە چۈشۈشى بەك ئاز كۆرۈلىدۇ.

يېغىن

قار، يامغۇر جەنۇبىدىكى تۈز يەرلەردە بەك ئاز ياغىدۇ. ھەتتا، يىل بويى ھېچ يېغىن ياغمايدىغان يەرلەر مۇبار. ئامما شىمالىي ئولايەتلەردە ۋە تاغلىق جايلاردا يېتەرلىك يېغىن ياغىدۇ. ئومۇمەن، يىلدىن يىلغا قۇرغاقچىلىق ئارتماقتا.

ئىقتىسادىي ۋەزىيەت

شەرقىي تۈركستان باشقا ئاسىيا مەملىكەتلىرىدەك زىرائەت مەملىكىتىدۇر. مۇھىم مەھسۇلاتلىرى بۇغداي، ئارپا، گۈرۈچ، قوناق ۋە باشقا ھەرخىل ئاشلىق ۋە ياغلىق دانلىرىدۇر. مۆتىدىل بەلۋاغنىڭ ھەرخىل يىمىشلىرىدىن ئۈزۈم، ئالما، ئانار، ئەنجۈر، ئۆرۈك، شاپتۇل، نەشپۈت، ئامۇت، يانىڭاق، كاۋا، قاپاق، بادام، قوغۇن، تاۋۇز، ھەرخىل ئۆتياش ئېھتىياجغا يەتكۈدەك چىقىدۇ. ئىقتىسادىي زىرائەتلىرى بولسا پاختا، كەندىر ۋە چىگە قاتارلىقلاردىن ئىبارەتتۇر. ئىككىنچى ئىقتىسادىي مەنبەئى چارۋىچىلىق بولۇپ، ئات، كالا، قوي، ئۆچكە، تۆگە، قېچىر ۋە ئېشەكلەردىن 18 مىليۇن چارۋا مال بار. بۇلاردىن ئېلىنىدىغان تېرە ۋە يۇڭمۇ مۇھىم ئىقتىسادىي مەنبە ھېسابلىنىدۇ.

كان

ئالتۇن،كۈمۈش، تۆمۈر، مىس، قوغۇشۇن، ۋۇلفرام، مۇلىبدىن، ئارسىنىك، گۇڭگۇرت ۋە گىرافىت قاتارلىق مەدەنلەر مول بولۇپ بۇلاردىن بەزىلىرى ھازىر غىچەكونا ئۇسۇللار بىلەن قېزىپ چىقىرىلىدۇ. بۇلاردىن كۆپرەكى تېخىچە يەرئاستىدا كۆمۈلۈپ ياتماقتا.

ھۆنەر ـ سانائەت

شەرقىي تۈركستاندا ھەرخىل خام ئەشيا ئىنتايىن كۆپ بولسىمۇ، بۇگۈنگىچە ماشىنالاشقان سانائەت قۇرۇلغىنى يوق. ئاساسەن قول سانائەت ياكى يېرىم ماشىنالاشقان ئۇسۇل بىلەن يىپەكچىلىك، توقۇمىچىلىق، تېرىچىلىك، زىلچە ـ گىلەمچىلىك، زەرگەرچىلىك ۋە باشقا ئاددى سانائەتتىن ئىبارەتتۇر.

تىجارەت

تاشقى تىجارەت چىن، سوۋېت، پاكىستان ۋە ھىندىستان بىلەن بولۇپ، تاۋارلار يىپەك، پاختا، يۇڭ، تېرە، تىرىك مال (ھايۋان) گىلەم ۋە قۇرۇق يىمىشتىن ئىبارەت. ئالىدىغان مالىلار بولسا ھەرخىل ماشىنا، ئاۋتوموبىل، كىيىملىك رەخ، دورا، بوياق، چاي، زىننەت بۇيۇملىرى ۋە باشقا پىششىق مالىلاردۇر.

ئىچكىي تىجارەت، جەنۇبنىڭ قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى شىمالغا يۆتكەپ سېتىشتىن ئىبارەت بولۇپ،كۆپ ئەھمىيىتى بار.

ھۇنلارنىڭ دىنى مۇراسىملىرىدا قۇربانلىق ئۈچۈن جابدۇپ ھازىرلانغان «قارا قاشقا» ئاتلار.

شەرقىي تۈركستاننىڭ تارىخىي
دەۋرلىرى

شەرقىي تۈركستاننىڭ مىلاددىن ئىلگىرى 2000 - يىللىرا، تۆمۈر ۋە مىس دەۋرىنىڭ زامانىسىغا لايىق ئەڭ يۇقىرى باسقۇچىغا يېتىپ كەلگەنلىكىنى ۋە قوشنا دۆلەتلەرگە تۆمۈر ۋە قۇيۇچ (پولات) تىن نەرسەكېرەكلەر ياساپ ساتقانلىقىنى بىلىمىز. شەرقىي تۈركستاننىڭ تارىخ دەۋرىگە كىرىشىنى، ئەنە شۇچاغلاردىن باشلانغان بولۇشى مۇمكىن دەپ تۇنۇساقمۇ، ئەپسۇسكى، بۇلارنى توغرىلايدىغان ۋەسىقلەر تېخىچە ئوتتۇرىغا چىقمىدى. شۇنداقلا، شەرقىي تۈركستان تارىخى ھەققىدە ئاستايىدىل بىر ئىلمىي تەكشىرىشمۇ باشلانغىنى يوق. شۇڭا، بۇگۈنكى تارىخىي ماتېرىياللارغا قاراپ، شەرقىي تۈركستاننىڭ تارىخ دەۋرىگە كىرىش زامانىنى، مىلاددىن ئىلگىرىكى 7- ئەسىردىن بۇرۇن باشلانغان دەپ، تەخمىن قىلىمىز ۋە تۆۋەندىكىچە بەش دەۋرىگە بۆلۈپ كۆزدىن كەچۈرىمىز:

1 - رىۋايەتلەر ۋە قەدىمكى ئەدەبىي ئەسەرلەرگەكۆرە قەدىمكى تارىخ دەۋرى
2 - ھۇن بىرلەشمە دۆلىتىگە قوشۇلۇشتىن ئىلگىرىكى دەۋرى
3 - ھۇن بىرلەشمە دۆلىتىگە قوشۇلغاندىن تارتىپ، ئىسلام دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى دەۋرى
4 - شەرقىي تۈركستان خانلىرىنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنكى دەۋرى
5 - مانجۇ ئىستىلاسىدىن شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىگىچە ئۆتكەن دەۋرى

بىرىنچى بۆلۈم

رىۋايەتلەر ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرگە كۆرە شەرقىي تۈركستاننىڭ قەدىمكى تارىخى

تۈركستاندا مىلاددىن بىرقانچە ئەسىر ئىلگىرىكى زامانلاردا بۇيۇك دۆلەتلەرنىڭ قۇرۇلغانلىقى رىۋايەتلەر، ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋە زامانىۋىي تەتقىقاتلاربىلەن ئىسپاتلانغان. پەقەت بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئىسىملىرى ياكى سانى، قانداق قۇرۇلغانلىقى ھەققىدىكى رىۋايەتلەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ماتېرىياللار بەك ئاز. ھەمدە، بۇلار بىر - بىرىگە زىت كېلىدۇ. بۇ دەۋرلەرگە ئائىت ئاساس مەنبە بولغان ئارخېئولوگىيەلىك تەتقىقاتلار تۈرك يۇرتلىرىدا بولۇپمۇ شەرقىي تۈركستاندا بەك ئاز ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، قولغا كەلگەن ماتېرىياللار ئۈستىدە دېگەندەك ئىلمىي تەتقىقاتلار ئېلىپ

بېرىلمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، قەدىمكى تارىخىمىزدىكى مەلۇماتلار ئىلىم ساھاسىدا ئۆزىگە يارىشا ئورۇنغا ئېرىشكىنى يوق. شۇنداق بولسىمۇ، تۈركستانىنىڭ ئۇ دەۋرىگە ئائىت ھازىر بار ماتېرىياللاردىن ئېلىنغان مەلۇماتلارنىڭ قىممىتى ئىرانىنىڭ «پىشدادىيان» ئەپسانىلىرىدىن، ھىندىستانىنىڭ «ۋىدا» لىرىدىن، چىنىنىڭ «بەش ئىمپېراتورلۇق ، ئۆچ سۇلالە ھىكايە» لىرىدىن، روما ۋە يۇنان ئەپسانىلىرىدىن كۆپ ئۈستۈن تۇرىدۇ. چۈنكى، بۇ مەملىكەتلەرنىڭ باشلانغۇچ تارىخىي ۋەقەلىرى ئېقىلغا تۇغرا كەلمەيدىغان خۇراپات ۋە ئەپسانىلەر، تەبىئەت قانۇنىغا ئۇيغۇن بولمىغان مۇبالىغە ۋە خىيالىي تەسەۋۋۇرلار بىلەن تولغانلىقىنى كۆرىمىز. ۋاھالەنكى، تۈركستانىنىڭ ئەڭ قەدىمكى دەۋرلىرىگە ئائىت بولغان تارىخىي مەلۇماتلاردا ئۇنداق مۇبالىغە ئۇچرىمايدۇ. بۇ ھەقتە قولىمىزغا كەلگەن ئەدەبىي رىۋايەتلەر ۋە باشقا ۋەسىقەلەردىن مۆھتەرەم كىتابخانلارغا قىسقىچە مەلۇمات بېرىمەن.

ئىران رىۋايەتلىرى

ئىرانىنىڭ تارىخىي رىۋايەتلىرىگە قارىغاندا، مىلاددىن ئىككى مىڭ نەچچە يۈز يىل ئىلگىرى تۈركستاندا **تۈران** دېگەن چوڭ بىر دۆلەت بار ئىدى. ئىران بىلەن بۇ دۆلەت ئارىسىدا يىللارچا داۋام قىلغان ئۇرۇشلاردىن كېيىن، تۈران دۆلىتى ئىران ۋە غەربىي ئاسىيانى ئۆزىگە قوشۇۋالغان بولسىمۇ. كېيىنچە مەغلۇپ بولۇپ چېكىنىپ چىقىپ كەتكەن. ئىران شاھلىرىدىن فەرىدۇن ۋە مۇنۇچەھرە بىلەن تۈران خاقانى ئاپراسىياپ ئوتتۇرىسىدا داۋاملىق ئۇرۇش بولۇپ تۇراتتى. ئىران شاھى نوزەرنىڭ زامانىسىدا، ئاپراسىياپ 40,000 كىشىلىك بىر قوشۇن بىلەن ئىرانغا بېسىپ كىرىپ، نوزەر نى ئۆلتۈرۈپ، ئىراننى قولغا كىرگۈزدى ۋە 12 يىل ھۆكۈم سۈردى. ئىراندا يۈز بەرگەن ئېغىر قۇرغاقچىلىق ئاپىتى ۋە ئارقىسىدىن كەلگەن ئاچارچىلىق سەۋەبىدىن ئىرانلىق تاشلاپ چىقىپ كەتكەن. زاپ ۋە كەيقۇباد قاتارلىق ئىران شاھلىرىمۇ، ئاپراسىياپ بىلەن بىر قانچە قېتىم ئۇرۇشۇپ، ئاپراسىياپنى چېكىندۈرگەن. كەيكاۋۇس، دەسلەپتە ئاپراسىياپقا بويسۇنۇپ، باج تۆلەپ، دوستلۇق بىلەن ئۆتكەن بولسىمۇ، كېيىن ئارىلىرى بۇزۇلۇپ كۆپ قان تۆكۈلدى. كەيكاۋۇسنىڭ ئوغلى سىياۋۇشنى، ئاپراسىياپ دەسلەپتە ئۆزىگە كېيۈغول قىلىۋالغان بولسىمۇ كېيىن ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. سىياۋۇشتىن كېيىنكى ئىران شاھى بىلەن ئاپراسىياپ ئوتتۇرىسىدا بىرقانچە چوڭ ئۇرۇشلار بولدى. ئىران ئاپراسىياپتىن ئۇرۇش مەيدانىدا ئىنتىقام ئالالمىي، مەخپى ئادەم يوللاپ، سىياۋۇشنىڭ تۈركستاندا تۇغۇلغان ئوغلى كەيخۇسراۋنى ئېلىپ قاچتى. كەيخۇسراۋ ئىران تەختىگە چىققاندىن كېيىن، دادىسىنىڭ ئۆچىنى ئېلىش ئۈچۈن مىلاددىن بۇرۇنقى 530 ـ يىلى، ئاپراسىياپقا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى ۋە بۇ ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى. مىلاددىن بۇرۇنقى 529 نچى يىلى، ئىرانلىقلار ئاپراسىياپنى بىر يۇشۇرۇن سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈردى ۋە شۇنىڭ بىلەن كەيخۇسراۋ تۈركستانىنىڭ غەربىي قىسمىنى «

ئۆرە تەپە» گىچە بېسۇالدى. يۇنان كىتابلىرىدا بۇ جاينى«كىروپولىس» دەپ ئاتايدۇ. بۇ ھادىسە نەتىجىسىدە، تۈركلەرنىڭ ئىتتىپاقى بۇزۇلدى. لېكىن، تۈركلەر پۇرسەت تاپسىلا، كەيخۇسراۋ بېسۇالغان جايلارغا ھۇجۇم قىلىشنى داۋاملاشتۇرۇپ تۇردى. لەھراسىرىپ زامانىسىغا كەلگەندە، تۈركلەر يەنە بىرلىشىپ، ئىرانلىقلارنى ئۆگۈز(ئامۇ) دەرياسىنىڭ غەرب ياقىسىغا قەدەر ھەيدەپ چىقاردى. لەھراسىرىپ پۈتۈن ھاياتى بويىچە (رىۋايەتلەرگە قارىغاندا 120 يىل) تۈركلەر دىن مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن بەلخ شەھىرىدە تۇرغان. كېيىنچە، تۈرك خاقانى «ئەرجاسىپ» ئىرانغا ھۇجۇم قىلدى ۋە بۇ ئۇرۇشتا لەھراسىرىپ ئۆلدى. ئۇرنىغا تەختكە چىققان گىشتاسىپ، ئەرجاسىپقا باج - سېلىق تۆلەپ، ئۇنىڭ قول ئاستىدا ئىرانىي ئىدارە قىلدى. بۇ جەريانداا ئىراندىكى ئوتقا چوقۇنىدىغان «ئاتەشپەرەست» لىكىنىڭ ئىجادچىسى «زەردۇشت» نىڭ تەشۋىقى بىلەن، گىشتاسىپ ئەرجاسىپنى بۇ دىنغا دەۋەت قىلدۇ. بۇنىڭغا غەزەپلەنگەن ئەرجاسىپ، ئۇرۇش ئېلان قىلدۇ ۋە ئۇزۇن داۋام قىلغان ئۇرۇشلاردىن كېيىن گىشتاسىپ مەغلۇپ بولىدۇ. ئەرجاسىپ ئۇنىڭ قىزلىرىنى گۆرۈ ئېلىپ، تۈركستانغا ئېلىپ كېتىدۇ. ئاخىردا، گىشتاسىپنىڭ ئوغلى «ئىسپەندىيار» بىر سۇيىقەست بىلەن ئەرجاسىپ ۋە دۆلەت كاتتالىرىنى ئۆلتۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، تۈركلەر تا ئىسكەندەرنىڭ ئىرانىي بېسۇالغانلىقىغا قەدەر، ئىرانغا ھۇجۇم قىلالىغۇدەك بىركۈچلۈك دۆلەت قۇرالمىدى. يۇقىرىقى ئەھۋاللەردىن بىز، بۇ 2000 يىللىق زامان ئىچىدىكى تۈركستان خاقانىنىڭ «ئاپراسىياپ» دېگەن ئىسىم بىلەن ئاتىلىپ كەلگەنلىكىنى كۆرىمىز. يەنە شۇنىمۇ ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ئىران رىۋايەتلىرىگە قارىغاندا بۇ «ئافراسىياپ» دېگەن كىشىنىڭ بىر كىشى ئىكەنلىكى ئېنىق. لېكىن،كەيخۇسراۋ زامانىسىدىكى خارەزىم ئۇرۇشىدا بۆكتۈرمە(يۇشۇرۇن سۇيىقەست) بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن تۈرك خاقانىنىڭ ئىسمىنىڭ ئىرانلىقلار ئېتىقاندەك «ئاپراسىياپ» ئىكەنلىكى باشقا مەنبەلەردىنمۇ ئىسپاتلىنىدۇ. بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى تۈرك خاقانلىرىنى «ئاپراسىياپ» دەپ ئاتاش، رىۋايەتچىلەرنىڭ خاتاسى بولسا كېرەك.

ئاسۇر رىۋايەتلىرى

ئاسۇرلاردىن قالغان قەدىمكى يادىگار كىتابەلەرگە قارىغاندا «ئاسارھادۇن» (مىلاددىن بۇرۇنقى 669 - 680 - يىللىرى) دەۋرىدە، قاراڭغۇلۇق دەرياسىدىن چىققان كىمىرلار قافقاس(كافكاسىيە) تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، ھېچبىر توسالغۇغا ئۇچرىماستىن ئانادولۇ يېرىم ئارىلىنى ئىشغال قىلدى. ئۇندىن كېيىن، ئىشغۇزاي (يۇنانلارچە ئىسكىت) لەر قافقاسىنىڭ شەرقىگە يۇرۇش قىلىپ، غەربىي ئىرانىي ۋە ئاسۇر(ئىراق) نىڭ كۆپ يەرلىرىنى ئىشغال قىلدى ۋە بىرقىسىم يەرلىرىنى ۋەيران قىلىۋەتتى. ئاسۇر پادىشاھى ئۇرۇشتا ئىسكىتلەرنىڭ باشلىقى ئىشياكايا نى ئۆلتۈردى .

يۇنان رىۋايەتلىرى

يۇنان رىۋايەتلىرىدە، مەشھۇر يۇنان تارىخچىسى ھىرودوت (Herodotos مىلاددىن - بۇرۇنقى 385 - 425 - يىللىرى) نىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، غەربتە تۇنا دەريادىن، شەرقتە تۈركستاننىڭ ئىچكى قىسىملىرىغىچە سوزۇلغان كەڭ يەرلەردە ئىسكىت دۆلىتى بار ئىدى. بۇ دۆلەتنىڭ خاقانى پروتاسىينىڭ ئوغلى مادىياس(ئاپراسىياپ) مىلاددىن 603 يىل ئىلگىرى ئىرانغا يۈرۈش قىلدى ۋە شۇ چاغدىكى ئىران شاھى كىياخەسرانى بۈيسۈندۇرۇپ، ئىران ۋە غەربىي ئاسىياغا 28 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. كىياخەسرا(كىياكسارىس) مادىياسقا ئىتائەت قىلىپ جان باقماقتا ئىدى. مىلاددىن بۇرۇنقى 625 - يىلى كىياخەسرا، بىر زىياپەتتە سۈيىقەست پىلانلاپ، مادىياس ۋە ئۇنىڭ قۇماندانلىرىنى مەس قىلىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. باشلىقلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان ئىسكىتلار كىياخەسرانىڭ ھۆجۇملىرىغا قەيسەرلىك بىلەن قارشى تۇرغان بولسىمۇ ئاخىرى مەغلۇپ بولۇپ، ئىسكىت مەملىكىتىگە چېكىنىپ كەتتى.

ئىران شاھى دارا II(مىلاد ىدىن ئىلگىرىكى (485 ــ 825 - يىللىرى) نىڭ دوختۇرى (تېۋىپى) بولغان يۇنانلىق تارىخچى كتاسياس (Ctesis) نىڭ رىۋايىتىگە كۆرە، قېرۇش(كەيكاۋۇس) ئىرانىڭ شەرقىي چېگرا سىدىكى جەڭگاۋار قەھرىمان خەلقنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن، چوڭ بىر قوشۇن بىلەن شەرقتە يۇرۇش قىلدى، 5 - 6 يىل شىددەتلىك ئۇرۇشلار داۋام قىلدى. دەسلەپتە، قېرۇش باختىرىيا (باكترىيە) ئۆلكىسى(بۈگۈنكى ئافغانىستاننىڭ بەلخ، مەيمەنە ۋە قەتىغەن دېگەن جايلىرى) گە ھۇجۇم قىلدى. بۇ يەردىكى خەلق يۇنانچە «داخى» دەپ ئاتىلاتتى. بۇخەلق، دەسلەپتە قاتتىق تۇرۇپ ئۇرۇشۇپ يۇرتىنى قوغدىغان بولسىمۇ، كېيىن، قېرۇشنىڭ مەد پادىشاسى ئىستياغ (ئىستياگ) نىڭ نەۋرىسى ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىر ئىرقتىن ئىكەنلىكىنى ئۇقۇپ، ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلدى. (داخىلار بولسا بۈرۈنقى تۇرانلار دىن ئىدى). ئۇنىدىن كېيىن، ماڭيانا(خۇراسان)، ۋارىزىمىيە(خارەزىم) ۋە سۇغدىيانا(سەمەرقەنت) لارنى ئالدى. ئىران قوشۇنلىرى ياكسارت (سىر دەريا سى) بويلىرىغا يېقىنلاشتى. ئوتتۇرا ئاسىيادىن كېلىدىغان ھۇجۇمنى توسوش ئۈچۈن، بىرقانچە قورغانلار ياسالدى. بۇلار دىن ئەڭ چوڭى، ياكسارتنىڭ مۇھىم كېچىكلىرىدىن بىرىنىڭ ئالدىغا سېلىنغان «قېرۇشخانە» (يۇنانچە - كىروپولىس) بۇگۈنكى ئۆزەتېپە قورغىنى ئىدى. بۇھادىسە مىلاددىن بۇرۇنقى 546 ــ 539 - يىللىرى ئارىسىدا يۈزبەرگەن. مەشھۇر يۇنان پەيلاسوپى سۇقرات نىڭ شاگىرتلىرىدىن، خىنوفانىس(مىلاددىن ئىلگىرىكى 380 ــ 320 - يىللىرى) نىڭ رىۋايەتلىرىگە كۆرە، شۇنىڭدىن كېيىن، قېرۇش(كەيكاۋۇس) شەرقتىكى، يەنى، بۈگۈنكى شەرقىي تۇركستاندىكى قەدىمكى تۇرانلاردىن بولغان قەھرىمان ساقا لارغا ھۇجۇم قىلدى. بۇ ئۇرۇشتا ساقالار نىڭ خاقانى ئامۇرگىز قېرۇشنىڭ قولىغا ئەسىر چۈشتى[10].

[10] ھازىرقى ئۇيغۇرچە ئەسەرلەردە ساقا «ساك»، ئامۇرگىز«ئامۇرغى» دەپ ئېلىنماقتا. ت. ئالماس، 56 - 57 - 58 - بەت (ن. ش. ھ.).

بۇنىڭ بىلەن قېرۇش ساقالار مەملىكەتىنى قولغا كەلتۈردۇم دەپ خىيال قىلغان بولسىمۇ، ئامۇرگىزنىڭ ئايالى سىياراترا قالغان ساقا ئەسكەرلىرىنى يىغىپ،300,000 ئەر ۋە 200,000 ئايالدىن تەركىپ تاپقان 500,000 كىشىلىك بىرقوشۇن تەشكىللەپ قېرۇشقا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنىڭ نۇرغۇن ئەسكىرىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىرئالدى. قېرۇش سۇلھى قىلىپ چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. سىياراترا ئەسىر ئىران ئەسكەرلىرىنى قايتۇرۇپ بېرىپ، ئېرى خاقان ئامۇرگىزنى قۇتقازدى. قېرۇش باج - سېلىق تۆلەشكە ۋە ئۇرۇشتا ئەسكەر چىقىرىپ يارىدەم قىلىشقا ماقۇل بولۇپ، پۈتۈشتى.

ھىرودوتىس(ھىرودوت) نىڭ يەنە بىر رىۋايىتىگە قارىغاندا‌قېرۇش. ياكسارت (سىر دەريا‌سى) نىڭ شەرقىدىكى ماساجىتتلارنىڭ ئايال خانى مەلىكە «تومىرىس» (يۇنانچە ئاتىلىشى تۇمارىس) بىلەن ئويلىنىشنى تەلەپ قىلغان. تومىرىس بۇتەلەپنى رەد قىلغان. قېرۇش بۇنى بىر ھاقارەت دەپ بىلىپ ماساجىتتلارنىڭ يۇرتىغا ھۇجۇم قىلغان. ئۇرۇشتا، مەلىكە تومىرىسنىڭ باشقوماندان ھەم ۋەلىئەھدى بولغان ئوغلى سىيارغاس يارىدار بولۇپ ئەسىرچۈشكەن. سىيارغارىس. ئەسىرلىكنى نۇمۇس دەپ بىلىپ سىيارغاس ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدۇ. ئوغلىنىڭ ئۆلۈمىدىن ناھايىتى قاتتىق غەزەبلەنگەن ئايال خان تومىرىس، چوڭ بىر قوشۇن بىلەن قىرۇشقا ھۇجۇم قىلدى. ھىرودوتسىنىڭ رىۋايىتىگە قارىغاندا ئۇزامانغا قەدەر ھېچبىر مىسلى كۆرۈلمىگەن ئۇزۇن ۋە قانلىق ئۇرۇش خېلى بىر مۇددەتكىچە بەراۋەرلىكتە داۋام قىلىپ ئاخىرى، ماساجىتتلار غەلىبە قىلىپ. ئىران قوشۇنلىرىنىڭ بۈيۈك بىرقىسمى ئۆلۈپ ئازراق بىرقىسمى قېچىپ قۇتۇلغان. مەلىكە تومىرىس، ئۆلگەنلەر ئارىسىدىن قېرۇش(كەيكاۋۇس) نىڭ جەسىدىنى تاپقۇزۇپ. بېشىنى كېسىپ. قان بىلەن تولدۇرۇلغان بىر تۇلۇمغا سېلىپ ئېسىپ قويۇپ، «مەن غەلىبە قىلدىم ۋە ياشاۋاتىمەن. سەن ئوغلۇمنى ھىيلە بىلەن مەندىن ئايرىدىڭ، قانغا تويمىغان قانخۇر ئەندى مەن سېنى قانغا تويغۇزىمەن!» دەپ ئۆچىنى ئالغانمىش. (بۇ ۋەقە مىلاددىن ئىلگىرىكى 520 - يىلى بولغان)

كىتاسياسنىڭ رىۋايىتىگە كۆرە، دارا I ، 800,000 ئەسكىرى بىلەن ئانادولىغا بېسىپ كىرىپ، ئۈيەردىن ئىستانبۇل بوغىزىغا كۆۋرۈك سالدۇرۇپ ئۆتۈپ، بالقان يولى بىلەن تونا ۋە دون دەريا‌سى بويلىرىدىكى غەربىي ئىسكىت لارغا ھۇجۇم قىلدى. لېكىن ئىسكىتلەر پوتون تېرىلغۇلىرىنى ، يايلاقلىرىنى ۋە مال - مۈلكلىرىنى كۆيدۈرۈپ ھەمتا، قۇدۇقلىرىنىمۇ تىندۇرۇۋېتىپ پايانسىز يۇرتلىرىنى بىرچۆلگە ئايلاندۇرۇپ قويۇپ، ئۆزلىرى يېراقلارغا چېكىنىپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن دارا نىڭ ئەسكەرلىرى ئاچلىق، سۇسىزلىق ۋە يۇقۇملوق كېسەللىكلەر دەستىدىن نۇرغۇنلىرى ئۆلۈپ كەتكەن.

دارا بۇ ئۇرۇشتا ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ قايتىپ كەتكەن. لېكىن، دارانىڭ قەبرى بېشىغا قويۇلغان «نىستۇن (ھېستىيۇن)» يازما يادىگارلىقلىرىدا بۇ ئۇرۇشتىن سۆز ئاچماستىن، تۈركستاندا، ساقالارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشتا ئۇلارنى بۇيسۇندۇرغانلىقلا يېزىلغان.

ھىرودوتنىڭ يەنە بىر رىۋايىتىدە ئىران ئىمپېراتورلۇقىنىڭ ئەڭ كۈچلەنگەن دەۋرى بولغان دارا I -

نىڭ شاھلىق زامانىسىدا(مىلاددىن ئىلگىرىكى 521 ـ 485 يىللىرى)، غەربىدە مىسىر، يۇنان، سۇرىيە ۋە ئانادول قاتارلىق جايلار ئىران ئىمپېراتورلۇقىنىڭ تەۋەسىدە بولۇپ، شەرقتە ياكسارتقا (سىردەريا) چېگرىداش ئىكەنلىكى يېزىلغان. بۇنىڭغا قارىغاندا، ئىرانلىقلار ۋە يۇنانلار«ساقا»، دەپ، ئاتىغان تۈركستان خەلقلىرىنىڭ يۇرتىنىڭ ـ غەربىي قىسمى ئىران چاكىگلىغا چۈشۈپ قالغان بولسىمۇ، شەرقىي قىسمى مۇستەقىل ئىدى.

خىنۇفاس بىر رىۋايىتىدە: ئىران شاھى ئەردىشىر ئۆلگەندىن كېيىن، پارىس ئىمپېراتورلوقىنىڭ ئىسكەندەر تەرىپىدىن مۇنقەرىز قىلىنىشىغا قەدەر(مىلاددىن ئىلگىرىكى 359 ـ 330 ـ يىللىرى)، ساقالار ئىران ئىمپېراتورلوقىنىڭ تەۋەلىكىدە بولمىغان مۇستەقىل ۋە دوست بىرخانلىق ئىدى.

مىلادى بىرىنچى ئەسىردە ياشىغان يۇنان تارىخچىسى Diodor نىڭ رىۋايىتىگە قارىغاندا، دارا III تەختكە چىققاندا، ئىراننىڭ شەرقىي چېگرا سىي ئاكسۇس (ئامۇ) دەريا سى ئىدى. يەنى، بۇ، ساقالار مۇستەقىل ئىدى، دېگەنلىك بولىدۇ. ماكېدونىيىلىك بۇيۇك جاھانگىر ئىسكەندەر ئىرانىي ئالغاندىن كېيىن، ساقا مەملىكىتى (تۈركستان) گە يۈرۈش قىلغان بولسىمۇ، ساقالار ئۆز يۇرتىنى ناھايىتى قەھرىمانلىق بىلەن قوغدىدى. نەتىجىدە، ساقالارنى زورلۇق بىلەن بويسۇندۇرۇشتىن، ئۇلارنى دوست ۋە يارەمچى ھالغا كەلتۈرۈشنىڭ تېخىمۇ پايدىلىق ئىكەنلىكىنى سەزگەن ئىسكەندەر، سۇغدىيانا(بۇخارا ۋە سەمەرقەند) خاقانى ئوقسىيارتنىڭ قىزى مەشھۇر روكسانا(روشنىك) بىلەن ئۆيلەندى. شۇنىڭ بىلەن ئىسكەندەر سىر دەريا سى بويلىرىغا قەدەر ئىلگىرلەپ كىروپولىس (ئۆرەتېپە) نى ئاخىرقى ئىستېھكام قىلىپ ياساپ قايتتى. قايتىشتا، قەھرىمان ۋە ئۇستا ئوقچى ساقالار دىن بىر ئاتلىق قوشۇن تەشكىللەپ، ئۆزىنىڭ ئەسكىرى قىسمىغا قوشتى. خىنۇفاسنىڭ بۇ رىۋايىتىدە، ئىسكەندەرنىڭ سىردەريا بويىدىن قايتىشتىكى سەۋەبلەردىن سۆز ئاچمىغان. «دىۋان لۇغاتىت تۈرك» تە ئىسكەندەرنىڭ قايتىش سەۋەبى تەپسىلى بايان قىلىنغان. بۇلارنى بىرى كەلگەندە بايان قىلىمىز.

ھىندىستان رىۋايەتلىرى

ھىندىلارنىڭ مۇقەددەس دىنىي كىتابلىرىدا ساكادۇپا (ئىسكىت مەملىكىتى) دا تۈرۈشكا ئىسىملىك خەلقلەر ياشايدۇ دەپ، يېزىلغان. ھىندىستانىنىڭ مىلاددىن بۇرۇنقى زامانىغا ئائىت تەزكىرىلىرىدە تۈرۈشكا لارنىڭ تۇران خاقانى فېرىدۇننىڭ ئەۋلادى ۋە ئۇلارنىڭ خاقانى بولغان ئاپراسىياپنىڭ ھىندىستانغا ھۆكۈمران بولۇپ، كېيىنچە سەمەرقەنتتە ۋاپات قىلغانلىقى قاتارلىقلار يېزىلغان. ھىندىستانىنىڭ ئۇدەيپۇر راجالىرىنىڭ ئائىلە تارىخنامىلىرىدا، ئۇلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئەجدادى تۈرۈشكا دىن بولغان «باپا» ئىسىملىك بىر قەھرىمان ئىكەنلىكى يېزىلغان[11]. باپا ئۇدەيپۇرغا كېلىپ،

[11] راجا ـ ھىندىستانىنىڭ كىچىك يەرلىك ھۆكۈمدارلىرى، كىنەزلىرىنى كۆرسىتىدۇ. (ن. ش. ھ.).

دۆلەت قۇرغاندىن كېيىن، ئورنىغا ئوغلى قۇمان نى قويۇپ، يۇرتىغا قايتىپ كەتكەنمىش. ھازىرغىچە داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئۇدەيپۇر راجالىقىنىڭ راجا لىرى، ئۆزلىرىنى قۇماننىڭ ئەۋلادى دەپ ھېساپلاپ، قۇماننىڭ بۇزۇپ ئېيتىلىشى بولغان «ھۇمان» دېگەن لەقەمنى قوللىنىپ كەلمەكتە. ئاۋرۇلشتايىن نەشر قىلغان «رايانارىنگان» دېگەن، كەشمىرنىڭ قەدىمكى تارىخنامىسىدا، ھىندىستاندا ئۆتكەن پادىشالاردىن كۇشكا، ھۇشكا ۋە كانىشكا لارنىڭ تۇرۇشكا لاردىن ئىكەنلىكى ئوچۇق كۆرسىتىلدۇ. تۇرۇشكا نى چىن تارىخچىلىرى «يۆچى»، ھىندىستان تارىخچىلىرى بولسا «ساقا» دەپ ئاتايدۇ ۋە مىلادى 1 - ئەسىردە دۆلەت قۇرغانلىقلىرىنى يازىدۇ.

10 - ئەسىردە ئۆتكەن ئەڭ ئۇلۇغ تارىخ، جۇغراپىيە ۋە فىزىك ئالىمى ئەبۇ رەيھان بىرۇنى مەشھۇر كانىشكا ئۇستىدە توختالغاندا ئۇنىڭ ئىسمىنى «قانىق» دەپ، ئالىدۇ. دېمەك بۇ ھۆكۈمدارنىڭ ئەسلى ئىسمى تۈركىلەردە قەدىمدىن تارتىپ مەخسۇس ئىسىم ۋە ياكى بىر ئايماق ئىسمى سۈپىتىدە قوللىنىپ كەلگەن «قانىق»، دېگەن ئاتالغۇنىڭ دەل ئۆزى ئىكەنلىكى ئېنىق. ئاسىيا تىللىرى ئىچىدە ئالاھىدە بىرخۇسۇسىيەتكە ئىگە قەدىمكى ھىند تىلى بولغان سانسكرىت ترانسكرىپسىيسى بۇيىچە «قانىق»كانىشكا دەپ، تەلەپپۇز قىلىندۇ. بۇخۇددى بىزنىڭ تىلىمىز بىلەن چىن تىلىنىڭ سۆز قۇرۇلۇشى ئايرىم بولغانلىقتىن چىنلىقلار تىلىمىزكەلىمەلىرىنىڭ ھېچبىرىنى بۇزمايۋ تەلەپپۇز قىلالمىغانلىقىغا ئوخشايدو. مەسىلەن، چىنلىقلارنىڭ مۇھەممەد نى «موخامەيدى»، تۇرسۇننى «توئەرسوك» ... دېگەنلىرىگە ئوخشاش.

ئەبۇ رەيھان بىرۇنىنىڭ بۇئاتالغۇنىڭ ئەسلى تەلەپپۇزىنى كۆرسىتىپ بېرىشى، بىزنىڭ قەدىمكى ھىند تارىخىي ئەسەرلىرىدىكى بىر قانچە ئاتالغۇلارنىڭ ئەسلى شەكلىنى ئېنىقلاپ چىقىشىغا يول ئېچىپ بەردى. بىز بۇ يول بىلەن مېڭىپ، «تۇرۇشكا» سۆزىنىڭ ئەسلىنى «تۇرك »، ھۇشكا» سۆزىنىڭ ئەسلىنى «ئۇيغۇك ۋە ياكى ھۆيۈك» ۋە «كۇشكا» سۆزىنىڭ ئەسلىنى بولسا «كۆيۈك» دەپ، جۇرئەتلىك ئېيتالايمىز. يەنە ئەبۇرەيھان بىرۇنى، ئافغانىستانىنىڭ ناگىرگۇت قەلئەسىدىن كابۇلدا ئۆتكەن تۇرك پادىشالىرىنىڭ بىرىپەك تۇمارغا يېزىلغان نەسەب شەجەرىسى تېپىلغانلىقىنى ۋە بۇنىڭدا ئاتىمىشقا يېقىن(مىلاددىن بۇرۇنقى10 - يىلىدىن تارتىپ مىلادىي 1030 - يىلغا قەدەر ئۆتكەن) ھۆكۈمدارلارنىڭ شەجەرىسى يېزىلغانلىقىنى رىۋايەت قىلىدۇ. بۇيەردە شۇنى ئەسلىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مەيلى قەدىمكى تارىخچىلىرى بولسۇن مەيلى، ھازىرقى زامان تارىخچىلىر بولسۇن، ھەممىسى بىردەك بۇ شەجەرىدە ئىسمى يېزىلغان كابۇل پادىشاھ لىرىنىڭ «ساقا» لاردىن ئىكەنلىكىنى تەئىيد قىلماقتا. بەزى تارىخچىلار بولسا ئۇلارنى، بىزيۇقىرىدا بىرئاز سۆزلەپ ئۆتكەن (تۆۋەندە تەپسىلى بايان قىلىمىز)، كانىشكا يەنى قانىقلارغا مەنسۇب قۇشخان (كۇشان) لارنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئافغانىستاندا يېزىلغان « تارىخچەء آسيا» دېگەن ئەسەردە «ئىران تارىخىلىرىدا ئاپراسىياپ، دەپ، ئاتىغان تۇرك خاقانىنىڭ

تۈركچە ئىسمى **بۇقاخان** بولۇپ، ئافغانىستان ۋە ئىراننى ئىشغال قىلغان، بىرقانچە يىل ھۆكۈم سۈرگەن، كېيىنچە، چېكىنىپ تۈركستانغا قايتىپ كەتكەنلىكى يېزىلغان.

تۈرك رىۋايەتلىرى

تۈرك شەجەرەسىنىڭ يازغۇچىسى ئەبۇلغازى باھادىرخاننىڭ رىۋايىتىگە قارىغاندا، ئەڭ قەدىمكى چاغلاردا تۈركلەر 19 ئايرىم دۆلەت بولۇپ ياشىغان. بۇلاردىن ئونى غەربتە بولۇپ غەربىي شىمال ۋە جەنۇبدىكى ئېگىز مۇزتاغلار ۋە شەرقتىكى پايانسىز قۇملۇق چۆللەر بىلەن چېگرالانغان ناھايىتى كەڭ بىرزېمىنگە ئىگە بولغانىكەن. توققۇزى بولسا چۆلنىڭ شەرقىي قىسمىدا بولۇپ، تېخىمۇ كەڭ يۇرتقا ئىگە ئىكەن. بىر زامانغا كەلگەندە غەربدىكى ئون دۆلەتنىڭ ھۆكۈمدارلىرى بىر يەرگە كېلىپ، كۆچلۈك بىر دۆلەت قۇرۇشقا قارارقىلىشىپتۇ. ئارىلىرىدىن بىرىنى بۇ بىرلەشكەن دۆلەتكە خان قىلىپ بەلگىلەپ ئۇنىڭغا«ئەل ئىلتەر» دېگەن ئۇنۋان بېرىپتۇ ۋە بۇ دۆلەتنى «ئون ئۇيغۇرلار» دەپ ئاتاپتۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، شەرقتىكى توققۇز دۆلەتمۇ بىرلىشىپ بىردۆلەت قۇرغان. بۇلارنىڭ خانى «كۆل ئەركىن» دەپ ئاتىلىپ، دۆلىتىگە « توققۇز ئۇيغۇرلار» دەپ نام بەرگەن. بۇ ئىككى دۆلەت ئۇزۇن يىللار داۋام قىلىپ، كېيىنچە، بۇ ئىككى دۆلەت بىرلىشىپ، دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ كۆچلۈك دۆلەت ھالىغا كەلگەن. بۇيۇك دۆلەتنىڭ ھۆكۈمدارى «قاراخان» ئۇنۋانىنى ئالغان. مەشھۇر ئاپىراسىياپ بۇ قاراخانلاردىن بىرى ئىدى. بۇ دۆلەتنىڭ قاچان يىقىلغانلىقى ھەققىدە مەلۇماتىمىز يوق. ئۇستادىم مۇراد رەمزى ئەپەندىنىڭ «تلفيق الاخبار» دېگەن ئەسىرىدە، بەزى زامانىۋى تارىخ كىتابلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ مەيدانغا چىقىشىنى ئوغۇزخان زامانىسىغا يەنى مىلاددىن بۇرۇنقى 2850 يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ؛ دەپ. كۆرسەتكەنلىكىنى يازغان.

« تۈركى تىلىار دىۋانى» دا، مەھمۇد قەشقىرى مۇنداق دەپ رىۋايەت قىلغان: [12] « ئاپىراسىياپنىڭ ئۇنۋانى خاقان ئىدى. بۇ ئۇنۋان بىلەن ئاتالغانلىقى ھەققىدە ئۇزۇن ھېكايىلەر بار. «خان» ئۇنۋانى بولسا، ئاپىراسىياپ جەمەتىدىن بولغان ئەرلەرگە بېرىلەتتى. ئايالىرى «قاتۇن (خاتۇن)» ياكى « تىرىم» دېگەن ئۇنۋان بىلەن ئاتىلاتتى. ئاپىراسىياپ قەشقەرنىڭ ھاۋاسىنى ياخشى كۆرۈپ، قەشقەردە تۇراتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن قەشقەر ئوردا كەندى(پايتەخت) دەپمۇ ئاتالغان. بارچۇق ئاپىراسىياپ زامانىسىدىكى بىر شاھەرنىڭ ئىسمى بولۇپ، بەختىنەسىر(نابۇقۇن ئاسۇر 7 ـ ئەسىردە ئۆتكەن ئاسۇر پادىشاسى) نىڭ ئوغلى بىتزىن نى بۇ شاھەردە قاماققا ئالغان. ئىراندىكى قەزۋىن شەھرىنى ئاپىراسىياپنىڭ قىزى «قازقاتۇن» بىنا قىلغانمىش. بەزىلەر ئىراندىكى قەزۋىين ۋە قۇم شەھرلىرىنى شۇچاغدىكى تۈرك يۇرتلىرى چېگراسى ئىچىدە ئىدى، دەپ، قارايدۇ. «قۇم» دېگەن تۈركچە سۆز. قاز قاتۇن قۇم شەھرىنى ياخشى

[12] «تۈركى تىلىار دىۋانى»1ـ تۇم 122ـ بەت، 3ـ تۇم 656ـ بەت؛ بېسىم ئاتالاي «دىۋانى لۇغاتت تۈركىنىڭ تۈركچەتەرجىمىسى» 90 ـ بەت، 3ـ تۇم 416ـ بەتلەرگە قارالسۇن (ن. ش. ھ.).

كۆرگەنلىكتىن داۋاملىق بۇ شەھەردە تۇراتتى ۋە ئوغا چىقاتتى. ئالىپ ئەرتۇڭا(ئاپراسياپ) مەرۋ شەھىرىنى بىنا قىلغان. بۇخارا نىڭ يېنىدا «يېڭى كەنت» (يېڭى كەنت) دېگەن بىر شەھەر بارئىدى. ئىرانلىقلار بۇ شەھەرنى«روبىندوژ»، يەنى، تۇچتىن ياسالغان قورغان دەپ ئاتايدۇ. چۈنكى، بەك مۇستەھكەم بىر قورغان ئىدى. ئاپراسياپ، قىزى قازاقاتۇننىڭ ئېرى سياۋۇشنى (ئىران شاھزادىسى) بۇ شەھەردە ئۆلتۈرگەن. ئىلىدىكى قاز(قاش) دەريا سىنىڭ بۇ ئىسىم بىلەن ئاتىلىشى، قاز قاتۇننىڭ بۇ دەريا بويىدا ئېگىز بىر قورغان ياساتقانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. بارمان ۋە بارسغان شەھەرلىرىنى ئاپراسياپنىڭ «بارمان» ۋە «بارسغان» ئىسىملىك ئىككى ئوغلى بىنا قىلىپ، شەھەرگە ئۆز ئاتلىرىنى قويغان. مېنىڭ دادام (مەھمۇد قەشقىرى ئۆزىنىڭ دادىسىنى دېمەكچى) ئۇشبۇ شەھەردىن» . مەھمۇد قەشقىرى ئۆز ئەسىرىدە يەنە، ئىسكەندەرنىڭ تۈركستانغا بېسىپ كىرگەنلىكى ۋە ئاخىردا مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ سۇلھى قىلىپ چېكىنىپ چىقىپ كەتكەن جەريانىنى بايان قىلىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئىسكەندەر سەمەرقەنتنى ئىگەللەپ بولۇپ، تۈركستانغا تېخىمۇ ئىلگىرلەپ يۈرۈش باشلىغاندا تۈركستاننىڭ خانى «شۇ» ئىسىملىك ياش بىركىشى بولۇپ، ئۇنىڭ قۇدرەتلىك بىر قوشۇنى بار ئىدى. خاقان «شۇ» ئۆزىخەلقىگە ۋە ئەسكەرلىرىگە ھېچ تۈيغۇزماستىن، باشقوماندان مۇھاپىزەتچىلىرىدىن 40 كىشىنى تاللاپ، خوجەند دەرياسى بويىغا يوشۇرۇنچە يوللايدۇ. بۇلارغا، ئىسكەندەرنىڭ سىر دەريادىن ئۆتۈشىنى ۋە شەرقتە قاراپ يۈرۈش يولىنى بايقاپ، دەرھال خاقانغا خەۋەر قىلىش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرغان. بىركۈنى دۆلەتنىڭ كاتتىلىرى خاقاندىن «ئىسكەندەر يېقىنلىشىپ قالدى، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشمىزمۇ ياكى باشقا بۇيرۇقىڭىز بارمۇ؟ » دەپ سورايدۇ. خاقان بۇلارغا پەرۋا قىلماستىن، سارايىدىكى كۈمۈش كۆلچەكتە ئۆزۈپ ئويناپ يۈرگەن غاز - ئۆردەكلەرنى كۆرسىتىپ، «بۇلارنى تاماشا قىلىڭلار» دەپ، جاۋاب بېرىدۇ. ئۇلار تازا خاپا بولۇشۇپ، خاقانىڭ ئۇرۇش قىلىش ياكى چېكىنىش پىلانى يوقىكەن، دېگەن تونۇشقا كېلىدۇ. لېكىن، خاقان خاتىرجەم ئىدى. چۈنكى، خەۋەرچىلەرنىڭ مەلۇماتىغا قاراپ ئۆزىنىڭ يولغا قويىدىغان بىرپىلانى بار ئىدى. بىركېچە، خەۋەرچىلەر قايتىپ كېلىپ ئىسكەندەرنىڭ دەريادىن ئۆتكەنلىكىنى خەۋەر قىلدى. خاقان دەرھال يۈرۈش دۇمبىقىنى چالدۇرۇپ كېچىلەپ ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ شەرقتە قاراپ مېڭىپ كەتتى. بۇنداق، تۇيۇقسىز قاچقاندەك يۈرۈپ كېتىشىدىن ئەنسىرىگەن خەلقمۇ، قولىغا ئۇچرىغانىنى ئېلىپ ئۇلاغلىرىغا يۈكلەپ، خاقانىڭ ئارقىسىدىن شەرقتە قاراپ قاچتى. ئەرتىسى يۈرتتا ھېچكىم قالمىدى. يۈرت ئادەمسىز بىرچۆلگە ئايلاندى. ئۇچاغدا بۇمەملىكەت خەلقى چېدىرلاردا ياشايتتى. بالاساغۇن ۋە ئىسپىجاپ قاتارلىق شەھەرلىرى تېخى بىنا قىلىنمغانىدى. خاقان شۇ ئەسكەر ۋە خەلقىنى باشلاپ، ئاستا - ئاستا شەرقتە قاراپ كېتىۋاتاتتى. ئىسكەندەر خاقانىنى قاچتى دەپ بىلىپ، ئارقىسىدىن قوغلاپ شۇ ماڭغىنىچە پۈتۈن چىننى ئالمەن دەپ خىيال قىلغانىدى. خاقان ئۇزۇن يول مېڭىپ ئۇيغۇلار يۇرتىغا

يېقىنلاشقاندا، تۈيۇقسىز ئارقىسىغا قايتتى. 4000 جەڭگىۋار يېگىتنى تاللاپ ئۇلارغا بىر ئۆگە(تەجرىبىلىك ياشانغان سەركەردە) نى باشلىق قىلىپ، ئىسكەندەرنىڭ ئۇستىگە باسقۇن قىلىشقا ئەۋەتتى. بۇ ئەسكەرلەرنىڭ بېشىغا كىيگەن قالپاقلىرىنىڭ ئىككى تەرىپىدە لاچىنىڭ قانىتىغا ئوخشاش قانات بار ئىدى. ئۇلار ئالدىغا ئوق ئېتىپ نىشانغا نەق تەككۈزگەندەك ئارقىچىلاپمۇ دەل نىشانغا تەككۈزەلايدىغان بەكمۇ ئۇستا نىشانچىلار ئىدى. ئىسكەندەر بۇلارنى كۆرۈپ ھەيران قالغانمىش. بۇنۇرك ئەسكەرلىرى، بىركېچە ئىسكەندەرنىڭ ئەسكەرلىرىگە ئۇشتۇمتۇت باسقۇن قىلدى ۋە قاتتىق زەربە بېرىپ، پەرىشان قىلۇەتتى. مەھمۇد قەشقىرى، بۇ ئۇرۇشتا يۈزبەرگەن بىر تارىخىي ۋەقەنى بايان قىلىپ، مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بىرتۈرك ئەسكىرى ئىسكەندەرنىڭ ئەسكەرلىرىدىن بىرىنى قىلىچ بىلەن چېپىپ،كىندىكىگىچە ئوتتۇرىدىن ئىككىگە بۆلۇۋەتكەن. بۇ ئەسكەرنىڭ بېلىدا بىرخالتا تىللا بارئىكەن. قىلىچ بۇ خالتىنىمۇ پارچىلىغان. قانغا بۇلانغان ئالتۇن تىللالار يەرگە تۆكۈلۈپ ھەرتەرەپكە چېچىلىپ كەتكەن. ئەرتىسى تۈرك ئەسكەرلىرى قانغا بۇلانغان ئالتۇن تىللالارنى كۆرۈپ ھەيرانلىقتا، بۇلار نېمە؟ دەپ سوريغاندا، ئەسكەرلەردىن بىرى «ئالتۇن قانغۇ!» دەپ جاۋاب بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن يەردىكى كىچىك بىرتاغنىڭ ئىسمى «ئالتۇن» تاغ بولۇپ قالغان. بۇگۈنمۇ (مەھمۇد قەشقىرىنىڭ زامانىسىدا) ئۇيغۇر يۇرتىغا يېقىن جايدىكى بىر تاغ تۆپىسى ئالتۇن قان دەپ ئاتىلىدۇ. ئەتراپتىكى چارۋىچىلار بۇ يەرگە كېلىپ مالىلىرىنى ئوتلىتىدۇ. بۇ ئۇرۇشتا ئىسكەندەر يېڭىلىپ خاقان شۇ بىلەن سۆلھى تۈزۈپ قايتىپ كەتكەن. خاقان شۇ ئىسكەندەرنىڭ ئارقىسىدىن كېلىپ، بالاساغۇنغا يېقىن جايدا بىر شەھەر بىنا قىلىپ، بۇ شەھەرگە«شۇ» دەپ نام بەرگەن». شۇ قەدىمكى «چۇ» بولسا كېرەك. بۇ شەھەردىن ھېچ ئەسەر يوق. ئەمما، يېقىندىكى بىرەۋيا چۇ دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ[13].

تەنقىد ۋە مۇھاكىمە

يۇقىرىقى رىۋايەتلەر ئىچىدە ئىران رىۋايەتلىرى، خۇراپاتلىق ئارىلاش ھېكايىلار ئارىسىدىن سۆزۈپ ئېلىشقا مۇمكىن بولغان ۋە ئېقىلغا مۇۋاپىق پارچىلارنىڭ قىسقىچە مەزمۇنىدىن ئىبارەت. بۇلارنىڭ

[13] خاقان «شۇ» نىڭ بۇ ھەرىكىتى، قېچىش بولماستىن بەكمۇ ئۇستىلىق بىلەن ئېلىپ بېرىلغان بىر ئۇرۇش تاكتىكىسى ئىدى. چۈنكى، پۈتۈن دۇنيا دۆلەتلىرىنى يېڭىپ، يۇنانىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغىچە بېسىپ كەلگەن بۇيۇك «جاھانگىرئىسكەندەر» نى سىر دەريا بويىدا توساپ، ئۇرۇشۇش خاقانغا مەغلۇبىيەتتىن باشقا نەتىجە بەرمەيتتى. ئىسكەندەرنى سىر دەريا بويىدىن تارتىپ ئۇرۇمچىنىڭ يېقىنلىرىغا قەدەر مىڭلارچە كىلومېتىر ئىنسانسىز ۋە سۇسىز چۆللەردە سۈرەپ يۈرۈپ، تازا ھارغۇزۇپ، كۆچىنى ئاجىزلاشتۇرغاندىن كېيىن، قىستاپ ئۇنى ھازىرلىقسىز بىر پەيتتە ئۇرۇشقا مەجبۇرقىلىش «بۇيۇك ئىسكەندەر» نى يېڭىشنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى ئىدى.

(مۇئەللىپنىڭ ئىزاھاتى)

يېزىلغان ۋاقتى، ئۇبۇلقاسىم مەنسۇر فىردەۋسى(ھىجرى 329 ـ 411 يىللىرى) نىڭ «شاھنامە» سى بىلەن باشلىنىدۇ. فىردەۋسى بۇلارنى، ئىران خەلقىنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ياكى شۇ چاغلاردا تېپىلغان قەدىمكى ئەسەرلەردىن ئالغان بولسا كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن بەزى ھازىرقى زامان تارىخچىلىرى «شاھنامە» نى خەلق ھېكايىلىرى دەپ قارايدۇ. بۇنىڭغا قارىغاندا ئىران رىۋايەتلىرىنىڭ بىرقىسمىغا ئىشەنچ قىلغىلى بولمايدۇ دەپ، قاراش توغرا ئەمەس. چۈنكى، بۇ رىۋايەتلەرنىڭ بىرقىسمىنى ئىشەنچلىك مەنبەلەر ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن:

(1) ئىرانىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 10 ـ ئەسىردە يېزىلغان دىنىي كىتابلىرىدىن ئويىستا(ئاۋېستا) نىڭ باش قىسمىدىكى «زائوسترا» دېگەن بابدا، يۇقىرىقى رىۋايەتلەرنى تەستىقلەپ تۇران خاقانلىرىدىن «پىران» ۋە «ئىران» دېگەنلەر ھەققىدە ئوچۇق مەلۇمات بېرىدۇ.

(2) دۇنيادا ئەڭ قەدىمىي كلاسسىك تارىخ كىتابلىرى دەپ ھېسابلانغان يۇنان مەنبەلىرىدىن ئېلىنغان يۇقىرىقى رىۋايەتلەرنىمۇ، ئىران رىۋايەتلىرى تەستىقلايدۇ.

(3) ھىندىستاندا مىلادىدىن ئىلگىرى يېزىلغان ۋە بۈگۈنگىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ھىندۇ دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرى ۋە تەزكىرە نامىلىرىدىكى ۋەسقىلەرمۇ يەنە، بۇ رىۋايەتلەرنى تەستىقلايدۇ.

يۇنان رىۋايەتلىرى بولسا، ئىلىم دۇنياسىدا تارىخىي ھۆججەت دەپ ئېتىراپ قىلىنغان كلاسسىك تارىخ كىتابلاردىن ئېلىنغان. رىۋايەت قىلغۇچىلار(ھېرودوت، كتسياسياس ۋە خىنۇماس قاتارلىقلار) مىلادىدىن بىرقانچە ئەسىر بۇرۇن ئۆتكەن مەشھۇر ئالىملار بولۇپ، يازغان ئەسەرلىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە ھۆججەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىران رىۋايەتلىرىدىن ئېلىنغان پارچىلارمۇ ئىلمىي قىممەتكە ئىگە ھۆججەتتۇر. بۇلارغا يەنە، قوشۇمچە بەزى رىۋايەتلەرمۇ بار. مەسىلەن: ئەڭ قەدىمكى يۇنان مەنبەلىرىدىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 850 ـ يىللىردە ئۆتكەن، ھومېرۇسنىڭ «ئىلىيادا ۋە ئودىسا» دېگەن ئەسەرلىردە مىلادىدىن بۇرۇنقى 9 ـ ئەسىردە ياشىغان «ھۇسۇد» بىلەن مىلادىدىن بۇرۇنقى 5 ـ ئەسىردە ياشىغان «ئىشىل» ئىسىملىك يۇنان شائىرلىرىنىڭ ئەسەرلىردە، ئىسكىتلارنى ئەڭ ئۈستۈن مەدەنىيەتكە ئىگە بىر مىللەت دەپ تەرىپلەيدۇ. ھېرودوت قاتارلىق مەشھۇر يۇنان تارىخچىلىرىمۇ، ئىسكىتلارنى شۇ چاغدىكى مىللەتلەر ئىچىدە ئەڭ باتۇر، مەدەنىيەت ۋە سەنئەتتە ئۈستۈن بىر مىللەت دەپ يازىدۇ. بۇ تارىخچىلار يەنە، يۇنان پادىشا (قەيسەر) لىرى بىلىرىنى ئوقۇتۇش ئۈچۈن ئىسكىتلاردىن ئوقۇتقۇچى ئېلىپ كەلگەن، دەپ، يازىدۇ.

ئودىسا، كىيف (كېۋ)، موسكۋا ۋە لېنىنگراد مۇزېيلىرىدا ئىسكىتلارنىڭ ئۈستۈن مەدەنىيەتىنى كۆرسىتىدىغان قىممەتلىك ئارخېئولوگىيىلىك ھۆججەتلەر تولۇپ تاشىدۇ. كېيىنكى چاغلاردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلارجەريانىدا ئوتتۇرىغا چىققان پاكىتلارمۇ ئىسكىت مەدەنىيەت تارىخىنىڭ مىلادىدىن مىڭلارچە يىل ئىلگىرى باشلانغانلىقىنى ئىسپاتلىماقتا.

ئەسەرلەردىن ۋە ياتمەنبەلەردىن ئۆگىنىۋاتىمىز. ۋەھالانكى، بۇلار بىزنىڭ تولۇق تارىخىمىزنى يېزىش ۋەزىپىسى بولمىغانلار. تۈركلەردە ئۆز مىللىي تارىخىنى يېزىپ قالدۇرۇش ئادىتى قەدىمكى زامانلاردا يوقمىدى؟ بولسىمۇ بۇلارنىڭ ئىزى يوقاپ كەتتىمۇ؟ ئەپسۇسكى، بۈگۈنگىچە ئىلىم دۇنياسىدا قەدىمكى تارىخىمىز ھەققىدە يېزىلغان بىرمۇ مىللىي ئەسەر ئوتتۇرىغا چىقمىدى. بار - يوق ھۆججەتلىرىمىز ئەجنەبىلەرنىڭ رىۋايەتلىرى ۋە ئازغىنا بىرقىسىم ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىكى بۇيۇك تۈرك دۆلەتلىرى، غايەت پارلاق نۇرچېچىپ تۇرغان ھەيبەتلىك بىر ھەيكەلدەك، ئىلىم دۇنياسىدا ئۆزىنى كۆرسىتىپ تۇرسىمۇ، ئۇنىڭ تەپسىلى تارىخىي ئەھۋالىنى ئىلمىي يول بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇش مۇمكىن بولمايۋاتىدۇ. كەلگۈسىدىكى ئىلمىي تەكشۈرۈش - تەدقىقاتلار ۋە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردىكى كەشپىياتلار بىلەن بۇ جەھەتلەردە كۆپ مەلۇماتلار مەيدانغا چىقىدۇ ۋە تارىخىمىزدا بۈگۈنگىچە قالغان بوشلۇقنى تولۇقلايدۇ دەپ ئىشىنىمەن.

ئافراسىياپ مەرسىيەسى

(1)	(2)	(3)
ئالپ ئەرتۇڭا ئۆلدىمۇ	بەگلەر ئاتسىز ئارغۇزۇپ	ئاۋلىشىپ ئەرەن بۆرلەيۇ
ئىسسىز ئاۋۇن قالدىمۇ	قازغۇئانى تۇرغۇزۇپ	يىرتىپ ياقا ئۆر لەيۇ
ئۆزلەك ئۆچىن ئالدىمۇ	مەڭزى يۈزى سارغارىپ	سىقرىپ ئۇنى يۇرلايۇ
ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر	كۆركۈم ئاڭا تۇرتۇلۇر	سىغتاپ كۆزى ئۆرتۇلۇر
(4)	(5)	(6)
ئۆزلەك ياراغ كۆزەتتى	كۆكۈلۈم ئىچىن ئۆرتەدى	ئۆزلەك قامۇغ گۆرەدى
ئوغرى تۇزاق ئۇزاتتى	يەتمىش ياشىغ قارنادى	يۇنچىغ ياۋۇز تەپرەدى
بەگلەر بېگىن ئازيتتى	كەچمىش ئوزۇگ ئەرتەدى	ئەردەم ئارىغ ساۋرەدى
قاچسا قالى قۇرتۇلۇر	تۇن كۇن كىچىپئەرتەلۇر	ئاۋۇن بىگى چەرتەلۇر
(7)	(8)	(9)
بىلگە بۆگۈ يۇنچىدى	ئۆزلەك كۇنى تەپرەتۇر	ئاتسا ئوقىن گەزگىرىپ
ئاۋۇن ئانى يەنچىدى	يالكۇق كۇچىن گۆرەتۇر	كىم تۇر ئانى يېغدىچى
ئەردەم ئاتى تىنجىدى	ئەردىن ئاۋۇن ساۋرەتۇر	تاغىق ئاتىپ ئوغراسا
يەرگە تىگىپ سۇرتۇلۇر	قاچسا تەقى ئەرتەلۇر	ئۆزى قويى يىرتىلۇر

بۇلارغا باھا بەرگىلى بولمايدۇ. «دىۋانۇلۇغاتت تۈرك» نىڭ رىۋايەتلىرىگە كەلسەك، ئاپراسىياپنى، ئۇنىڭ ئائىلىسىنى، مۇھىم تۈرك شەھەرلىرىنى، ئىسكەندەرنىڭ ھۇجۇمىغا قارشى تۈرك خاقانىنىڭ مۇڭۇپيەقىيەتلىك مۇداپىئە قىلغانلىقىنى ناھايىتى جانلىق ۋە ئېنىق سۈرەتتە بايان قىلغان. ئىران، يۇنان، ھىندىستان ۋە باشقا مەنبەلەردىن ئاڭلىغان شەرەپلىك تارىخىمىزنى «دىۋانۇلۇغاتت تۈرك»، تۈرك مىللىي ئۇسلۇپ بىلەن زىننەتلەپ، ئۇ رىۋايەتلەردىن قولغا كەلگەن مەلۇماتلارنى تولۇقلايدۇ. ئاپراسىياپنىڭ «خاقان، ئالپ ئەر تۇڭا ۋە بەگلەربېگى» دېگەنگە ئوخشاش ساپ تۈركچە ئۇنۋانلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئاپراسىياپنىڭ قىزىنىڭ ئىسمىنى ئىرانلىقلار«فىرەنكىس» دەپ يازغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ تۈركچە ئىسمىنىڭ «قازخاتۇن» ئىكەنلىكىنى دىۋاندىن بىلدۇق. بۇلاردىن باشقا يەنە، بىرقانچە مەسىلىلەرنىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىدۇ. مەسىلەن، ئىسكەندەرنىڭ تۈركستاندىن قايتىپ كېتىشىنىڭ سەۋەبى ئىران، يۇنان ۋە باشقا مەنبەلەردە ئوچۇق كۆرسىتىلمىگەن. بۇنداق ئاچكۆز ۋە پۈتۈن دۇنياغا ھاكىم بولمەن دەپ بارغانلا جايدا غەلىبە قىلىپ، كېلىۋاتقان جاھانگىر «بۈيۈك ئىسكەندەر» نىڭ ئېقىلغا ماقۇل كېلىدىغان بىرسەۋەپ بولماي تۇرۇپ، چېكىنىپ كېتىشى مەنتىقىغە ھېچ توغرا كەلمەيدىغان بىرئىش. ئەلبەتتە. ئىسكەندەرنىڭ چېكىنىشىدە مۇھىم بىر سەۋەپ بارلىقىنى لېكىن، تارىختا ئىسكەندەرنىڭ ۋەقەنۇۋىسلىرىنىڭ بۇسەۋەپنى بىلىپ تۇرۇپ، قەستەن يازمىغانلىقى، ھەرقانداق بىر تارىخچىنى چوڭقۇر ئويغا سالىدۇ. بەلكى، بۇ چېكىنىشنىڭ سەۋەبى چوڭ بىر يېڭىلىش بولۇشى مۇمكىن. ئۇنداق بولغاندا بۇنى يېزىش ئىسكەندەرنىڭ غەزىپىنى كەلتۈرۈپ قويىدۇ. چۈنكى، بۇ شەكىلدىكى بىرمەغلۇبىيەت، ئىسكەندەرنىڭ شەرەپى ئۈچۈن، غۇرۇرى ئۈچۈن بىر نۇمۇس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ۋەقەنۇۋىسلار بۇ ۋەقەنى يېزىشقا جۇرئەت قىلالمىغان بولۇشلىرى مۇمكىن. مانا، تارىخچىلارنىڭ دىققەت ئېتىۋارىنى جەلب قىلىۋاتقان بۇ مەجھۇل سەۋەپنى بىزگە دىۋان ناھايىتى ئېنىق كۆرسىتىپ بەردى. يەنى خاقان شۇ ئىنتايىن ئۇستىلىق بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرغان بىر ئۇرۇش تاكتىكىسى بىلەن ئىسكەندەرنى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتقانلىقىنى ۋە ئىسكەندەرنىڭ ئەسكەرلىرىنى پۈتۈنلەي قىرىلىپ تۈگەپ كېتىشتىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئۇرۇشنى توختىتىپ، سۈلھى قىلىش ۋە چاپسان قايتىپ كېتىشتىن باشقا چارە تاپالمىغانلىقىنى دىۋاندىن ئاڭلىدوق. بۇ پاكىتلارغا ئاساسەن، دىۋاننىڭ رىۋايەتلىرىنى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە ھۆججەت دەپ باھا بېرىمىز. دىۋان رىۋايەتلىرىنىڭ بىرلا كەمچىلىگى، بۇ رىۋايەتلەرنىڭ قىسقا بولۇشىدۇر. چۈنكى، دىۋان بىر تارىخ كىتابى ئەمەس، لۇغات كىتابى بولغانلىقىدىن بىرسۆزنىڭ مەنىسىنى چۈشەندۈرۈش مەقسىدى بىلەن مىسال كەلتۈرگەن ۋەقەلىكىنى مۇمكىن قەدەر قىسقىچە سۆزلەپ ئۆتكەن. دىۋاندىكى ئاپراسىياپ مەرسىيەسى، ئاپراسىياپنىڭ تۈرك تارىخىدا قانچىلىك بۈيۈك بىر شەخسىيەت ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭ پۈتۈلمەس تۈرك مىللىتىنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىدا ئىنتايىن چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغانلىقىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ(ئافراسىياپ مەرسىيىسىگەقارالا).

خۇلاسە

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا يۇقىرىدىكى رىۋايەتلەر ۋە ماتېرىياللاردىن ئىسپاتلانغان ھەقىقەت شۇكى، مىلادىدىن نەچچە ئەسىر ئىلگىرىدىن تارتىپ، شەرقىي تۈركستان مۇھىم مەركەز قىلىنغان ھالدا تۈرك يۇرتلىرىدا بىر ياكى برقانچە چوڭ دۆلەتلەر بارلىققا كەلگەن. بۇ دۆلەتلەرنىڭ قۇرغۇچىلىرى تۇران، ساقا (ساك) ۋە ماساجىت (ماساگىت) دېگەنلەرگە ئوخشاش ئىسىملەر بىلەن ئاتالغانلىقىنى ئىران، يۇنان ۋە ھىندىستاننىڭ قەدىمكى رىۋايەتلىرى ۋە تارىخىي ۋەسىقلىرى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، كەشمىر ۋە ھىندىستان مەنبەلىرىدە بۇ دۆلەتلەرنىڭ ھەرقايسى زامان ۋە ماكانىدىكى قۇرغۇچىلىرى بولغان خەلقلەرنىڭ ئېتنوگرافىيىلىك ئىسمىنىڭ «تۈرك» ئىكەنلىكى ئەڭ كۆچلۈك پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلانماقتا. بۇ دۆلەتلەرنىڭ دەسلەپ قۇرۇلغان ۋاقتىنى بۇ رىۋايەتلەردىن بىلگىلى بولمىسىمۇ، ئىران ۋە يۇنان مەنبەلىرىدە تۈرك دۆلەتلىرىنىڭ مىلادىدىن 2000 يىل بۇرۇن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ چوڭ دۆلەتلەر دىن بولۇپ، تازا روناق تاپقانلىقىنى يازىدۇ. شۇ چاغلاردا تۈرك مىللىتىگە ۋە ئۇنىڭ دۆلىتىگە قارشى تۇرغان دۆلەت ئىران ۋە بىتەرەپ تۇرغان دۆلەت يۇنان ئىدى. بىتەرەپ مەنبەلەرنىڭ ئىلمىلىك جەھەتتە ئەڭ ئادىل ھۆججەتلەر ئىكەنلىكى ھەممىگە مەلۇمدۇر. دۇشمەننىڭ قارشى تەرەپنىڭ پايدىسىغا بەرگەن گۇۋاھلىقى ھەممە كىشىنى قايىل قىلىدىغان دەلىلدۇر. بۇ ھۆججەت ۋە دەلىللەرگە بىتەرەپ بولغان ھىندىستان مەنبەلىرىنىڭ، تېخىمۇ ئايدىڭلاتقۇچى ۋەسىقلەرنى قانقانلىقىنى يۇقىرىدا كۆزدىن كەچۈردۇك.

شۇنداقلا «تارىخچەء آسيا»، ئۇبۇلغازى باھادىرخان ۋە مەھمۇد قەشقىرىنىڭ قوشۇمچە ئىزاھاتلىرى يۇقىرىدىكى بەس - مۇنازىرە ۋە دەلىل - ئىسپاتلارنى تېخىمۇ كۈچلەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى: بۇگۈنگىچە يۇقىرىدىكى پاكىتلارنى رەد قىلىدىغان ياكى يالغان دەپ ئىسپاتلىيالايدىغان ھېچقانداق بىر رىۋايەت ياكى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىيال ئوتتۇرىغا چىققىنى يوق. ئەكسىچە، بۇگۈنگىچە ئوتتۇرىغا چىقىرىلىپ، موسكۋا، لېنىنگىراد، لوندون، بېرلىن ۋە دېھلى مۇزېيلىرىغا قويۇلغان نۇرغۇن ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار بۇ رىۋايەتلەرنى ئىسپاتلايدۇ.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگەن پاكىتلارغا قاراپ، تارىختا ئەڭ قەدىمكى بۇيۇك دۆلەتلەرنى ئوتتۇرا ئاسيادا ھەممىدىن بۇرۇن تۈركلەرنىڭ قۇرغانلىقىنى قەتئى ئىشەنچ بىلەن ئېيتالايمىز. بۇ دۆلەتلەرنىڭ بېشىدا ئەجدا دلىرىمىز دىن ئاپىراسياپ (بۇقاخان - ئالپ ئەرتۇڭا - بەگلەر بېگى)، پىران، تىرايانا، پروتاسىيە، مادايىس، ئامۇرگىز ۋە خاقان شۇ قاتارلىق خاقانلىرىمىز ۋە بۇيۇك جاھانگىرلارنى يەڭگەن قەھرىمان تومرىس(تومارىس) خاتۇن ۋە سىياتىرا(سماتىرا) خاتۇن قاتارلىق قىرالچە لىرىمىزنىڭ بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپتۇق[15]. بىراق، بۇ ھەقىقەتلەرنىڭ كۆپ قىسمىنى ئەجنەبىلەر يازغان

15 «قىرالىچە ياكى كىرالىچە» ئەسلى سلاۋيانچە، ئايال پادىشا (ئۇيغۇرچە «خانىش») دېگەن مەنىدە (ن. ش. ھ.).

ئەسەرلەردىن ۋە ياتمەنبەلەردىن ئۆگىنىۋاتىمىز. ۋەھالانكى، بۇلار بىزنىڭ تولۇق تارىخىمىزنى يېزىش ۋەزىپىسى بولمىغانلار. تۈركلەردە ئۆز مىللىي تارىخىنى يېزىپ قالدۇرۇش ئادىتى قەدىمكى زامانلاردا يوقمىدى؟ بولسىمۇ بۇلارنىڭ ئىزى يوقاپ كەتتىمۇ؟ ئەپسۇسكى، بۈگۈنگىچە ئىلىم دۇنياسىدا قەدىمكى تارىخىمىز ھەققىدە يېزىلغان بىرمۇ مىللىي ئەسەر ئوتتۇرىغا چىقمىدى. بار - يوق ھۆججەتلىرىمىز ئەجنەبىلەرنىڭ رىۋايەتلىرى ۋە ئازغىنا بىرقىسىم ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىكى بۇيۇك تۈرك دۆلەتلىرى، غايەت پارلاق نۇرچېچىپ تۇرغان ھەيبەتلىك بىر ھەيكەلدەك، ئىلىم دۇنياسىدا ئۆزىنى كۆرسىتىپ تۇرسىمۇ، ئۇنىڭ تەپسىلى تارىخىي ئەھۋالىنى ئىلمىي يول بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇش مۇمكىن بولمايۋاتىدۇ. كەلگۈسىدىكى ئىلمىي تەكشۈرۈش - تەدقىقاتلار ۋە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردىكى كەشپىياتلار بىلەن بۇ جەھەتلەردە كۆپ مەلۇماتلار مەيدانغا چىقىدۇ ۋە تارىخىمىزدا بۈگۈنگىچە قالغان بوشلۇقنى تولۇقلايدۇ دەپ ئىشىنىمەن.

ئافراسىياپ مەرسىيەسى

(1)	(2)	(3)
ئالپ ئەرتۇڭا ئۆلدىمۇ	بەگلەر ئاتسىز ئارغۇزۇپ	ئاۋلىشىپ ئەرەن بۆرلەيۇ
ئىسسىز ئاۋۇن قالدىمۇ	قازغۇئانى تۇرغۇزۇپ	يىرتىپ ياقا ئۆر لەيۇ
ئۆزلەك ئۆچىن ئالدىمۇ	مەڭزى يۈزى سارغارىپ	سىقرىپ ئۇنى يۇرلايۇ
ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر	كۆركۈم ئاڭا تۇرتۇلۇر	سىغتاپ كۆزى ئۆرتۇلۇر
(4)	(5)	(6)
ئۆزلەك ياراغ كۆزەتتى	كۆكۈلۈم ئىچىن ئۆرتەدى	ئۆزلەك قامۇغ گۆرەدى
ئوغرى تۇزاق ئۇزاتتى	يەتمىش ياشىغ قارنادى	يۇنچىغ ياۋۇز تەپرەدى
بەگلەر بېگىن ئازيتتى	كەچمىش ئوزۇگ ئەرتەدى	ئەردەم ئارىغ ساۋرەدى
قاچسا قالى قۇرتۇلۇر	تۇن كۇن كىچىپئەرتەلۇر	ئاۋۇن بىگى چەرتەلۇر
(7)	(8)	(9)
بىلگە بۆگۈ يۇنچىدى	ئۆزلەك كۇنى تەپرەتۇر	ئاتسا ئوقىن گەزگىرىپ
ئاۋۇن ئانى يەنچىدى	يالكۇق كۇچىن گۆرەتۇر	كىم تۇر ئانى يېغدىچى
ئەردەم ئاتى تىنجىدى	ئەردىن ئاۋۇن ساۋرەتۇر	تاغىق ئاتىپ ئوغراسا
يەرگە تىگىپ سۇرتۇلۇر	قاچسا تەقى ئەرتەلۇر	ئۆزى قويى يىرتىلۇر

(10)	(11)
ياغى ئوتىن ئۆچۈرگەن	تۇرغان ئۇلۇق ئىشلاقا
تويدىن ئانى كۆچۈرگەن	تەرگى ئاۋرۇپ ئاشلاقا
ئىشلار ئۇزۇپ كەچۈرگەن	تومۇق قەدىر قىشلاقا
تەگدى ئوقى ئۆلدۈرۈ	قودىتى ئەرىگ ئۇمدۇرۇر

هازىرقى زامان ئۇيغۇرچىدا نەسرى يەشمىسى:

قەھرىمان يولۇاس ئۆلدىمۇ؟ يامان دۇنيا بىزگە قالدىمۇ؟ پەلەك (زامان) ئۇنىڭدىن ۋە بىزدىن ئۆچمنى ئالدىمۇ؟ ئەمدى بۇ مۇسىبەتتىن يۈرەكلىرىمىز پارە - پارە بولماقتا. بۇ ئېغىر مۇسىبەتتە، بەگلەر ئاتلىرىنى ھەرتەرەپكە چاپتۇرۇپ ھارغۇزدى. قايغۇدىن ئورۇقلاپ، ياداڭغۇلىشىپ كەتتى. يۈزلىرى ۋە كۆزلىرى زەپەر سۈرۈپ قويغاندەك ساغرىپ كەتتى. ئۇلار ئاپراسىياپقا ماتەم تۇتۇپ يىغلاپ، بۆرىدەك ھۇلاشتى. ئاھ ئۇرۇپ ياقىلىرىنى يىرتتى. دەرت بىلەن مۇڭلۇق نەغمە ئاۋازىدا ئۇن سېلىپ پەريات قىلىشتى. كۆپ يىغلاشتىن ئۇنلىرى پۈتۈپ قالدى. تولا يىغلاپ كۆزلىرى كۆرمەس بولۇپ قالدى. پەلەك ئۇزۇن زاماندىن بىرى ئاپراسىياپقا دۈشمەن بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ كۈچى يەتمەي، پۈرسەت كۈتۈپ تۇرغانىدى. تۇزاق قۇرۇپ، بەگلەر بېگىنى ئالداپ، تۇزاققا چۈشۈردى. پەلەكنىڭ بۇنداق ئالدامچىلىقى ۋە سۈيىقەستىدىن قانداق قېچىپ قۇتۇلغىلى بولسۇن؟ ئاپراسىياپنىڭ ئۆلۈمى يۈرىكىمىزنى ئىچىدىن كۆيدۈردى. ساقايغان جاراھەتنى ئاتىلاپ قانائتى. كۆڭلۈم ئۆتكەن ياخشى چاغلارنى ھەسرەت بىلەن ئەسلەيدۇ. كېچىلەر ۋە كۈندۈزلەر ئۆتكەنسىرى، كۈنلەرنى ھەسرەت بىلەن ئەسلەيمەن. زامان پۈتۈنلەي ئاجىز بىرھالغا كېلىپ قالدى. تۆۋەندىكى بىلىمسىز سىنىپلار ۋە يامانلار قوزغالدى. پەزىلەت ياكى ئىلىم - ئەخلاق قالمىدى. بۇنىڭ سەۋەبى، دۇنيا ھۆكۈمدارى ئاپراسىياپنىڭ ۋاپات قىلغانلىقىدۇر. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئالىملار ۋە ھۆكۈمالارنىڭ ھالى يامان بولدى. دۇنيا ئۇلارنى ئەزدى. پەزىلەتنىڭ نامى سېسىدى، سېسىق ئەتكە ئوخشاش خارلاندى ۋە نەپرەتكە ئۇچرىدى. خۇددى يەرگە چۈشۈپ سۈرۈلۈپ قالغىنەك. پەلەك كۈنلىرىنى ھەرىكەتلەندۈرىدۇ ۋە ياخشى ئىنسانلارنىڭ كۆچى ئازقالدۇ. شۇنىڭ بىلەن دۇنيادا ئەرلەر (باتۇرلار) ۋە يارامليق كىشىلەر قالمايدۇ. پەلەك، قارشى تۇرغانلارغا تېخىمۇ بېسىم ئىشلىتىپ، ئۇلارنى يوقاتماي قالمايدۇ. پەلەك ئوقنى نىشانغا بەتلەپ ئاتسا، ئۇنى كىم توسالايدۇ؟ ئەگەر ئوق بىلەن تاغنى ئېتىپ يوق ئېتىشنى كۆزلىگەن بولسا تاغ چوققىسىنى پارچىلاپ، جىلغىنى تىندىرۇۋېتىدۇ. پەلەكنىڭ ئادىتى شۇنداق. بۇنىڭدىن باشقا يەنە، چوقۇم ھەرخىل باھانە ۋە بۆھتانلىرى بار. ئەگەر، قەستلەپ ئاتسا، تاغ چوققىسىمۇ توزۇپ كېتىدۇ. ئۇ دۇشمەنلىنىڭ ئوتنى ئۆچۈرگەن ۋە لەشكەرگاھلىرىدىن قۇغلاپ چىقارغانىدى. بېشىدىن نۇرغۇن ئىشلار ئۆتتى. شۇنداق بولسىمۇ ئەجەل ئوقى تېگىپ ئۆلدى.

ئىككىنچى بۆلۈم

ئىسكەندەر دەۋرىدىن ھۇن دەۋرىگىچە شەرقىي تۈركستان

بۈيۈك جاھانگىر ئىسكەندەرنىڭ مىلادىدىن بۇرۇن 327 - يىلى شەرقىي تۈركستاندا يېڭىلىپ، چېكىنىپ قايتىپ كەتكەنلىكى يۇقىرىدا بايان قىلىندى. شۇنىڭدىن باشلاپ شەرقىي تۈركستاننىڭ ھۇن دۆلىتىگە قوشۇلغان زامانغا قەدەربولغان تارىلىق، يەنى، 120 يىللىق بىرمەزگىل، تارىخ سەھنىسىدە ئەڭ قاراڭغۇلۇقتا قالغان دەۋرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، بۇ دەۋرىگە ئائىت ھېچقانداق بىر يازما ئەسەر ۋە ياكى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىيال تېپىلمىدى. پەقەت، مىلادى 150 - يىلى بېزىلغان ۋە دۇنيا ئىلىم ساھاسىدا دەسلەپكى بېزىلغان ئىلمىي قىممەتكە ئىگە جۇغراپىيە كىتابى دەپ تونۇلغان «بىتلامىيۇس - پتولېمايۇس» (*Ptolemis*) جۇغراپىيىسىدا، تۆۋەندىكى مەلۇماتلارنى كۆرىمىز:

غەربىدە (ولغا) ۋولگا دەرياسى، شەرقتە بۈيۈك دېڭىز بىلەن چېگرالانغان مەملىكەت ئۇمۇمەن «ئىسكىتا» دەپ ئاتىلىدۇ. ئىسكىتانى، ئىماۋۇس تاغلىرى ئوتتۇرىسىدىن، غەرب ۋە شەرق ئىككى قىسىمغا ئايرىپ تۇرىدۇ. جەنۇبدا بولسا، ئىمۇئۇيىل تاغلىرى شەرقتىن غەربكە قاراپ سوزۇلغان. بۇ كەڭ مەملىكەتنى ئىماۋۇس تاغلىرى غەرب تەرەپتە تۆۋەندىكى مەملىكەتلەرگە بۆلۈدۇ:

1 - ۋولگا دەرياسىدىن باشلاپ تەخمىنەن ئالتايغىچە ــ ئاسىيا سارماتىياسى

2 - جەنۇبداخەزەر (كاسپى) دېڭىزى، ھىندۇقۇش تاغلىرى ۋە ئامۇ دەرياسى ئوتتۇرىسىدا- باكتىرىيانا

3 - ئوكسۇس(ئامۇ) ۋە ياكسارت (سىر) دەرياسى ئوتتۇرىسىدا ــ سۇغدىيانا

4 - سۇغدىيانانىڭ شەرقىدىن ئىماۋۇسغىچە سوزۇلغان جاي ساقارۇم (ساقا) يۇرتى [16]

5 - ئىماۋسنىڭ شەرقىدىكى مەملىكەت ــ ئىسكىتيا سىرىكا دۇر.

پتولېمايۇسنىڭ بۇ مەلۇماتلىرى كۆرۈنۈشتە، تەبىئىي جۇغراپىيە ۋەزىيىتىنى كۆرسەتسىمۇ، دىققەت قىلىشقا ئەرزىدىغان يېرى شۇكى، ئۇنىڭدا «ئىسكىتيا» يەنى، ئىسكىتلار مەملىكىتىنىڭ چېگرىسى دەپ كۆرسىتىلگەن چېگرا، ھۇن دۆلىتىنىڭ چېگرا سىزىقى دەل ئۆزى. چۈنكى، پۈتۈن تارىخچىلارنىڭ بىرلىككەكەلگەن پىكرىچە، «مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ھۇن دۆلىتىنىڭ

[16] بىتلامىيۇستا كۆرسىتىلگەن بۇ جايلارنى ھازىرقى زامانىۋى جۇغراپىيىگە سېلىشتۇرۇپ كۆرگىنىمىزدە: «ئىماۋۇس تاغلىرى» ئالتاي تاغلىرىغا توغرا كېلىدۇ. بۇگۈنكى قاراڭغۇ تاغ، قاراقۇرۇم، پامىر ۋە ھىندۇقۇش تاغلىرىدىن ئىبارەت ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۈمۈرتقا سۆڭىكىنى پتولېمايۇس «ئىمۇئۇيىل» دېگەن بىرئىسىم بىلەن ئاتايدۇ. بۇگۈنكى شەرقىي تۈركستاننى بولسا، «ساقارۇم» يەنى، «ساقا مەملىكىتى» دېگەن ئىسىم بىلەن ئاتىغان (مۇئەللىپنىڭ ئىزاھاتى).

تېرىتورىيسى غەربىدە، ۋولگا دەرياسى، خەزەر دېڭىزى. جەنۇبدا ھىندۇ قۇش، پامىر، قاراقۇرۇم، قاراكۇغۇ تاغ (كۇئىنلۇن)، ئالتۇن تاغلار ۋە سېرىق دەريا. شەرقتە كورىيە ۋە ياپۇن دېڭىزى، شىمالدا سىبىرىيە يايلاقلىرىدىن ئىبارەت ئىدى.

يۇقىرىقىلارغا ئاساسەن بىز شۇنى ئېيتالايمىزكى، بۇيۇك ھۇن خاقانى باغاتۇر (باتۇر- چىنچە تەلەپپۇزقىلىنىشى مۇتا، مۇدۇ ياكى بۇدۇ) ئۆز تېرىتورىيىسىنى تۆت ئەتراپقا كېڭەيتكەندە، غەربىدىكى ئىسكىت دۆلىتىنى ئاغدۇرۇپ، ۋولگا غەچە بولغان پۈتۈن ئىسكىت مەملىكىتىنى ھۇن دۆلىتىگە قوشقان. غەرب ئالىملىرى بۇ ھادىسىنى بىر ئىسكىت دۆلىتىنىڭ مۇنقەرىز بولۇشى ئەمەس، بەلكى، يېڭى بىر ئىسكىت ئائىلىسىنىڭ تېخىمۇ كۈچلىنىپ، يېڭىدىن ئوتتۇرىغا چىقىشى دەپ ھېسابلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن «ئىسكىت» دېگەن بۇ ئاتالغۇنىڭ غايىەت كەڭ بىر زېمىنگە يەرلەشكەن ـ سامارات، باكتىر، سوغد، ساقا ۋە سىرىك قاتارلىق قوۋملارنىڭ ئورتاق ئېتنوگرافىيىلىك ئىسمى بولغانلىقىنى، ھەمدە پتولېمايۇس جۇغرابىيەسىدە سىرىكلەر يۇرتى دەپ كۆرسەتكەن «ئىسكىتياسىرىكا» ئاھالىسىدىن بولغان ھۇنلارنىڭ ئىسكىتلار توپلىمىنىڭ بىر پارچىسى ئىكەنلىكى بىلىنمەكتە.

چىن مەنبەلىرىدا، شەرقىي تۈركستانغا ئائىت مەلۇماتلار مىلاددىن ئىلگىرىكى138- 115 - يىللىرى ئارىسىدا شەرقىي تۈركستانغا سايا‌ھەت قىلغان جاڭ چىيەننىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرى بىلەن باشلايدۇ. ئۇندىن بۇرۇنقى پۈتۈن چىن مەنبەلىك مەلۇماتلارنىڭ ھەممىسى، تەخمىنىي ۋە ئەسلىسز خۇراپىي سۆزلەردىن ئىبارەت بولۇپ ئېتىبارقىلىشقا ئەرزىمەيدۇ. دېمەك، چىن مەنبەلىرىدىكى مەلۇماتلار ھۇن خاقانلىقىنىڭ تۈركستاندىكى ھاكىمىيىتىنىڭ 91 - يىللىرىدىن باشلايدۇ. يەنە، بۇمەلۇماتلارغا قارىغاندا ھۇنلار دەۋرىدە، ھۇن دۆلىتىگە تەۋە 30 دىن ئۇشۇق يەرلىك بەگلىك - خانلىقلار بارئىدى.(بۇلارنى «ھۇن دۆلىتى» دېگەن بابدا تەپسىلى بايان قىلىمىز). بۇلاردىن شۇنى كۆرىمىزكى، تۈركستاندا مىلاددىن بۇرۇن بىر قانچە ئەسىردىن باشلاپ بىرفېئوداللىق (يەرلىك خان) سىستېمى ھۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى. بۇخىل ئىدارىي سىستېمى بىلەن بۆلۈنگەن تارقاق ھالدىكى دۆلەتلەر داۋاملىق بىر - بىرلىرى بىلەن بوغۇشۇپ بىرلىك ۋە كۈچ - قۇدرەتتىن مەھرۇم قالماقتا ئىدى. قىسقىسى، 120 يىللىق بىر دەۋرنىڭ ئومۇمىي مەنزىرىسى مانا، بۇلاردىن ئىبارەت ئىدى.

تۈرك ئىرقىغا مەنسۇب ئەڭ قەدىمكى دۆلەتلەر، ئۆز تەۋەلىكىدىكى يەرلىك خان ۋە بەگلەرنى ئۆز چېگرالىرى ئىچىدە (ئىچكى جەھەتتە) مۇستەقىل دەپ ئېتىراپ قىلاتتى. ئۇلارنىڭ مەركەزدىكى خاقانغا ھەر يىلى بەلگىلەنگەن مىقداردا باج - سېلىق تۆلەش، كېرەك بولغاندا ئەسكەر چىقىرىپ، خاقان بىلەن بىرسەپتە ئۇرۇشقا كىرىش ۋە خاقان ئوردىسىدا بىردىن ۋەكىل تۇرغۇزۇش مەجبۇرىيىتى بارئىدى. ئىچكىي ئىشلىرىدا تامامەن مۇستەقىل ئىدى. ھەتتا قوشنا خانلىقلار بىلەن ئۇرۇش قىلىش ياكى سۇلھى قىلىشتا ئەركىن ئىدى. ئىتائەت قىلىشدا گۇمانلانلىق بولغان ياكى ئىسيانى باستۇرۇلغان يەرلىك

خانلارنىڭ بالىلىرى ۋە ياكى ئىنىلىرى خاقان ئوردىسىدا گۆرۈدە تۇتۇلاتتى.

دېمەك، بۇيۇك تۈرك خاقانلىقى يۇقىرىدا بايان قىلىنغىنىدەك، يەرلىك خان ۋە بەگلەرنى بىر ئومۇمىي يۇكسەك ئىدارە ئاستىدا بىرلەشتۈرگەن، كونفېدراتسىئون (بىرلەشمە) دۆلىتىدىن ئىبارەت ئىدى. بۇ دۆلەتنىڭ بېشىدىكى خاقان سىياسىي ۋە ھەربىي جەھەتتە قابىلىيەتلىك، داۋاملىق دۆلەت ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولىدىغان، شەخسىي مەنپەئەت ۋە راھەتكە بېرىلمەيدىغان ئالىجاناب كىشىلەر دىن بولۇپ، دۆلەتنىڭ بەل ئومۇرتقىسى ئورنىدا ئىدى.

ھەرقانداق بىردۆلەت يېڭى قۇرۇلغىنىدا، مۇنداق پەزىلەتلىك، كۆچلۈك ۋە قابىلىيەتلىك رەھبەرلەر يېتىشىدۇ. بۇلارنىڭ كۆچى بىلەن دۆلەت قۇدرەت ۋە رونىق تاپىدۇ. لېكىن، ئىبنى خالدۇننىڭ ئېيتقىنىدەك، زامان ئۆتكەنسىرى دۆلەت قېرىغىلى باشلايدۇ. دۆلەت تەختىگە لايىقەتسىز، ئىش بىلمەيدىغان راھەتپەرەست ۋە بىپەرۋا شاھزادىلار چىقىدۇ. يەنە بىرتەرەپتىن ئۆزئارا تەخت تالىشىپ، ئىچكى ئۇرۇشلار داۋاملىق بولۇپ تۇرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ھەرخىل قوراللىق گۇرۇھلار مەيدانغا چىقىپ خانلىقنىڭ مەركىزى كۆچى ئاجىزلىشىدۇ.

بۇخىل ئەھۋاللار تۈرك خانلىقلاردا ناھايىتى كۆپ يۈزبەرگەن. خاقانلاردىن كېيىن تەختكە لايىقەتسىز ۋە راھەتپەرەست شاھزادىلارچىقىدۇ. بۇ لارنىڭ ئەتراپىدىكى يامان نىيەتلىك كىشىلەر قۇتراتقۇلۇق قىلىپ، داۋاملىق تەخت تالىشىش ئۇرۇشى چىقىرىپ دۆلەتنىڭ كۆچىنى ئاجىزلاشتۇرىدۇ. بۇ پۈرسەتتىن پايدىلانغان يەرلىك خان ۋە بەگلەر ئىتائەتتىن چىقىپ، مۇستەقىل بولۇۋالىدۇ. بارا ـ بارا خاقانلىق كىچىك بىرخانلىق دەرىجىسىگە چۈشۈپ قېلىپ، شۇنىڭ بىلەن تۈركستاندا بىرقانچە مۇستەقىل دۆلەت بارلىققا كەلگەن. بۇ دۆلەتلەر ئارىسىدا يۈز بەرگەن ئۆزلۈكسىز سوقۇش جەريانىدا كۆچلۈكلەرنىڭ غالىبىيىتى بىلەن شەرقىي تۈركستاندا بىر زامانلار 8 ـ 10 دۆلەتنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكىنى كۆرىمىز. يەنە بەزى چاغلاردا بۇ دۆلەتلەرنىڭ پارچىلىنىپ، 30 دىن كۆپ ئۇششاق دۆلەتلەرگە ئايرىلغانلىقىنى كۆرىمىز. تارىخچى دوگېننى، مىلاددىن ئىلگىرىكى ئەسىرلەردە شەرقىي تۈركستاندا تۆۋەندىكى خانلىقلارنىڭ بارلىقىنى يازىدۇ.

(1) قۇمۇل خانلىقى ــ بۇگۈنكى قۇمۇل ۋىلايىتى. تەۋەسىدە جەمئى يەتتە شەھەر بارئىدى.

(2) لاۋلان (روران) خانلىقى ــ بۇگۈنكى لوپ كۆلىنىڭ شىمالىدا بولۇپ يەتتە شەھىرى بارئىدى.

(3) ئۇدۇن خانلىقى ـ بۇگۈنكى خوتەن. تەۋەلىكىدە ئون شەھەر، شەرقتە ۋە تاغدا بەش بەگلىكى بار ئىدى.

(4) ياركەند خانلىقى ــ بۇگۈنكى يەركەن تەۋەسىدە، تاشقورغان بەگلىكى ۋە تاغدا باشقائىككى بەگلىك بارئىدى.

(5) كاشغەر خانلىقى ــ بۇگۈنكى قەشقەر ۋىلايىتى ۋە ئەتراپىدىكى جايلار. تەۋەلىكىدە ئون چوڭ ۋە

ئون كىچىك شەھەر بارئىدى. پتولېمايۇس جۇغراپىيىسىدە، بۇ شەھەرنى «كاسىيا» دەپ پايتەختى ئوردۇكەند (ئوردا كەنت) دەپ يازغان.

(6) كۇچار(كۇچا) خانلىقى ـ ئالتى شەھەرنىڭ ئەڭ مۇھىم خانلىقلىرىدىن بولۇپ، تەۋەلىكىدە، قۇما (بۇگۈنكى باي ۋە ئەتراپى) ۋە ئۇرۇكسۇ(چىنلىقلار بۇنى بوزۇپ، ۋىنسۇ دەپ، تەلەپپۇز قىلىدۇ) بۇگۈنكى ئاقسۇ ۋە ئەتراپىدىكى جايلار.

(7) يۇنجۇ خانلىقى ـ تۈركستاندا ئەڭ كۆپ ئىسمى ئۆزگەرگەن يەردىكى خانلىق. قەدىمكى ئىسمى يۇنچۇ بولۇپ، كېيىنچە كىنگىت، سالاق، چالىش ۋە ئەڭ ئاخىردا قارا شەھەر بولغان. پايتەختى يۇلدۇز كۆلى(باغراش كۆلى) نىڭ ئەتراپىدىكى كىنگىت شەھىرى ئىدى. تەۋەلىكىدىكىيە گلىكلەر سېڭگىر خانلىقى(قۇرۇق تاغدا)، ئۇيسۇ بەگلىكى (بۇگۈنكى ئۇششاقتال ۋە ئەتراپى)، بۇگۇر، ئۇلا(كورلا)، چۇلۇي (كورلىنىڭ غەربىي ـ جەنۇبدا) ۋە چەرچەن.

(8) قۇچۇخانلىقى ـ ئۇچ ناھىيىسى ۋە بۇگۈنكى تۇرپاندا قۇرۇلغان. تەۋەلىكىدىكى شەھەرلەر، قۇچۇ (بۇگۈنكى تۇرپاننىڭ جەنۇبىدىكى خارابىلىق، لاچىن (چىنلىقلار بۇنى لياۋچېڭ دەپ ئاتايدۇ. بۇ بىزەكلىك بولسا كېرەك) ۋە بۇگۈنكى قارا قۇچۇ قاتارلىقلار. تەۋەلىكىدىكى بەگلىكلەر، قۇتۇ(بۇگۈنكى توقسۇن بولسا كېرەك. بەزى چىن تارىخچىلىرى ھازىرقى لۇكچۇننى قۇتۇ دەپ يازىدۇ) ۋە قولۇي (چىنلار بۇنى «شىدۇيي خانلىقى» دەپ، ئاتايدۇ.

(9) بەشبالىق خانلىقى ـ بۇگۈنكى ئۈرۈمچى ۋە ئەتراپى. چوڭ بىرخانلىق بولۇپ، جەنۇبدا قوچۇ خانلىقى، شىمالدا ھۇن دۆلىتى، غەربىدە ئۇسۇن (ئۇيسۇن) خانلىقى بىلەن تۇتىشىدۇ. تەۋەلىكىدە، چەمى(بۇگۈنكى قۇتۇبى)، چوڭبالىق(بۇگۈنكى گۇچېڭ ۋە ئەتراپى)، ئوپۇڭكۆل (ماناس ۋە ئەتراپى)، چۇ (ئۈرۈمچى ۋە پۇكاك ئوتتۇرىسىدىكى جايلار) ۋە بەيلو(پۇكاك، يۇلىش، جىمسار ۋە ئەتراپى)

(10) ئۇسۇن خانلىقى ـ شەرقتە ئىرتىش دەرياسى، غەربىدە تاشكەنت خانلىقى، جەنۇبدا تەڭرىتاغلىرى، شىمالدا سىبىرىيە گىچە سوزۇلغان كەڭ بىر يەرگە جايلاشقان چوڭ بىرخانلىق. چىن مەنبەلىرىدە «ئۇسۇن» ۋە ياكى «ئۇيسۇن» دەپ يازىدۇ. يۇنان مەنبەلىرىدە «ماساجىت ۋە ياكى ماساگىت» دېگەنلەر، مۇشۇلار بولسا كېرەك. بىتلامىيۇس بۇلارنى «ئابى ۋە ئايپۇكاڭى ئىسكىتلىرى» دەپ ئاتايدۇ. پايتەختى چەقۇ شەھىرى بولۇپ، ئىلى دەرياسى بويىدا ئىدى.

(11) ھۇن خانلىقى ـ شەرقتە مانجۇرىيە، غەربىدە ئىرتىش دەرياسى، قۇمۇل ۋە بەشبالىق خانلىقلىرىغا چېگىرىداش ئىدى.

دېمەك، بۇگۈنكى شەرقىي تۈركستاننىڭ ئالتاي ۋىلايىتى ۋە قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ ئازراق بىر قىسمىلاھۇن خاقانلىقىغا تەۋە ئىدى.

ئۇچىنچى بۆلۈم

شەرقىي تۈركستاننىڭ ھۇن ئىتتىپاقىغا قوشۇلىشىدىن تارتىپ ئىسلامغىچە بولغان دەۋرى

شەرقىي تۈركستان فېئوداللىق دەۋرىدەتۇرۇۋاتقان مەزگىلىدە، موغۇلستاندا قەدىمدىن تارتىپ ھۆكۈم سۈرۈپ كېلىۋاتقان ھۇنلار كۈچلىنىپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 300 - يىللاردىن تارتىپ ئەترابىدىكى تۈرك خانلىقلارنى ئۆز بايرىقى ئاستىغا يىغىپ، تەسىردائىرىسىنى كېڭەيتىشكە باشلىغان.[18]

مىلادىدىن بۇرۇنقى 206 - 180 - يىللىرى، پۈتۈن شەرقىي تۈركستان خانلىرى ۋە ئاسىيادىكى باشقا تۈرك قوۋملىرىنىڭ كۆپ قىسمى ھۇن ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىرىپ، غايەت چوڭ بىرتۈرك كونفىدراتسىيىسى (بىرلەشمە) دۆلىتى مەيدانغا كەلگەنىدى. ئەڭ قەدىمكى تارىخىمىزدا ۋە يېقىنقى زامان تارىخىمىزدىكى تۈرك تارىخىدا ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان ۋە دۇنياغا داڭ چىقارغان ھەرخىل يالغان بۇھتانغا ئۇچراپ كەلگەن بۇ، ئېسىل تۈرك ئىمپېراتورلۇقىنىڭ تارىخىي ۋەقەلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇ دۆلەتنىڭ مەزكۇر بۇھتانلاردىن پاك ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇشنى لازىم كۆردىمەن.

1 - پەسىل

بۇيۇك ھۇن ئىمپېراتورلۇقى

جەنۇبىي شىمالىدىن موغۇلستان (موڭغۇلىيە) نىڭ شىمالىدىكى ئورخۇن دەرياسى بويلىرى ۋە تاننۇئولا(چوغاي) تاغلىرى ئېتەكلىرىدە ياشىغان تۈركلەرنى چىن مەنبەلىرىدە «ھيۇڭنۇ» (شۇڭنۇ) ياۋروپا مەنبەلىرىدە« ھۇن» دەپ ئاتايدۇ. لېكىن، بۇ تۈركلەر ئۆزلىرىنى قايسى نام بىلەن ئاتىغانلىقلىرى تارىختا مەلۇم ئەمەس. بىز ئۇلارنى «ھۇن» دېگەن نام بىلەن زىكىر قىلىمىز.

ھۇن دۆلىتىنىڭ تارىخى مىلادىدىن بۇرۇنقى 1500 يىل بۇرۇنقى چاغدىن باشلايدۇ. بۇ مەجھۇل دەۋرنىڭ ئەھۋالى بىزگە قاراڭغۇ. جەنۇبىي تارىخىي مەنبەلىرىدە ھۇنلارغا ئائىت تارىخىي مەلۇمات (گەرچە بۇلارنىڭ تولىسى ئىشەنچسىز، بۇرمىلانغان بولسىمۇ) مىلادىدىن ئىلگىرىكى 300 - يىلدىن باشلايدۇ. بۇ تارىختىن باشلاپ، چىن ھۆكۈمدارلىرى، ھۇنلار بىلەن جەنۇبلار ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش

[18] موڭغۇل - چاغاتايچە، پارسچە ۋە ئەرەبچىدە«موغۇل»، موڭغۇلىيە- «موغۇلستان» دېيىلىدۇ. ئە. يىتۈر 750 - يەت.(ن. ش. ھ.).

باشلىغان. چىن ھۆكۈمدارلىرى ھۇنلارنىڭ ھۇجۇمىنى توسوش ئۈچۈن، ھەرىيەردە ئىستېھكام ۋە قەلئە(سېپىل) لەرنى سالغىلى باشلىغان. ئاخىرى، مىلادىدىن بۇرۇنقى 249 - يىلى پۈتۈن چىننى ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىرگۈزۈپ بولغان ئىمپېراتور شى خۇاڭدى بۇ سېپىللەرنى بىر - بىرىگە ئۇلاپ پىچلى دېڭىزىدىن گەنسۇ غىچە 3000 كىلومېتر يەنى، تەخمىنەن 600 پوتەي ئۇزۇنلۇغدا بىر ئىستېھكام ياساپ چىقتى. مانا بۇ تارىختىكى داڭلىق «سەددى چىن» سېپىلى بولۇپ بۇ گۈن دۇنيادىكى ئاجايىپ ئاسارە ئەتىقەلەردىن بىرىدۇر. (بۇسېپىل ھەققىدە «قەدىمكى زامانىدا تۈركلەر ۋە چىنلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى سىياسەتلەر توغرىسىدا» دېگەن بابدا تەپسىلى بايان قىلىمىز)

خۇاڭدى بۇ سېپىلدىن ياخشى پايدىلاندى. ھۇنلار ھۇجۇم قىلىپ كەلگەندە چىنلىقلار بۇ سېپىل ئۈستىدە تۇرۇپ مۇداپىئە قىلىپ، ھۇنلارنىڭ ھۇجۇملىرىنى چېكىندۈرگەن. خۇاڭدى ئۆلگىچە ھۇنلار سەددىچىندىن ئۆتەلمىدى. چۈنكى، خۇاڭدى زامانىسىدا چىننىڭ بىر مىليۇن ئەسكىرى بۇسېپىلدە داۋاملىق تۇرغۇزۇلغان. خۇاڭدى، مىلادىدىن بۇرۇنقى 211 - يىلى ئۆلدى.

ھۇن دۆلتىنىڭ كېڭەيگەنلىكى

ھۇن ھۆكۈمدارى، «تەڭرىقۇت» يەنى، «تەڭرىنىڭ بەرىكىتى» دەپ ئاتىلاتتى. دەسلەپكى تەڭرىقۇتلارنىڭ ئىسمى مەلۇم ئەمەس. پەقەت، شى خۇاڭدى (يىن جىن) بىلەن زاماناداش بولغان تەڭرىقۇتنىڭ ئىسمى «تۇمان خان» (تۇمەنخان) ئىدى. تۇمان خان چىنلىقلار بىلەن ئۇرۇشۇشنى قويۇپ ئىچكىي جەھەتتەكۈچىنى ئاشۇرۇشقا كىرىشتى. ئورخۇن ۋە سېلىنگا دەريا بويلىرىدىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرى ۋە باشقا چوڭ - كىچىك بىر قانچە خانلىقلارنى ئۆزىگە تەۋە قىلىپ، خېلى كۈچلۈك بىرئەسكىرىي قۇۋۋەتكە ئىگە بولدى. چىن ئىمپېراتورى خۇاڭدى ئۆلگەندىن كېيىن، ئەۋلادلىرى ئارىسىدا تەخت تالىشىش كۈرىشى باشلاندى ۋە چىنىڭ ھەر تەرىپىدە ئىسيانلار باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن سەددىچىن سېپىلىدىكى ئەسكىرىي كۈچ ئازالدى. تەڭرىقۇت تۇمانخان بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى209 - يىلى چىنگە ھۇجۇم قىلدى. سەددىچىندىن ئۆتۈپ، شەنشى ۋە سەنشى قاتارلىق ۋىلايەتلىرىنى ئىشغال قىلدى. تۇمانخاننىڭ ئۆلۈمى بىلەن ھۇنلارنىڭ بۇ يۇرۇشلىرى توختاپ قالدى.

تۇمانخان ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى مىتەخان (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 274 - 209 يىللىرى) تەڭرىقۇت بولدى . تۇركلەر بۇ زاتنى «ئوغۇزخان» دېگەن مەشھۇر ئۇنۇڭانى بىلەن ئاتايدۇ[19]. ئوغۇزخان چىن بىلەن ئۇرۇشنى توختاتىپ، پۈتۈن تۈرك خان ۋە بەگلەرنى بىرلەشتۈرۈپ، قۇدرەتلىك بىر تۈرك بىرلەشمە دۆلىتىنى قۇرۇش يولىغا ماڭدى. ئالدى بىلەن غەربىدىكى تۈرك خانلىقلىرىنى ئۆزىگە تەۋە قىلدى. موغۇلىستان ۋە ئەتراپتىكى تۈرك خانلىرىنىڭ بەزىلىرى ئۆزئىختىيارى بىلەن، بەزىلىرى قورقۇپ،

[19] مىتە - چىن مەنبەلىرىدە «مۇدۇ» ۋە ئوغۇزخان «مۇدۇچەنيۈ» دەپ، ئىلىنىدۇ. ئە. بايتۈر، 153 - بەت (ن. ش. ھ.).

ئوغۇزخانغا بويسۇندى. مانجۇربيەدىكى قەدىرخان (ھىنگان) تاغلىرى ئېتەكلىرىدە ئولتۇرۇشلۇق تۈرك خانلىقلىرى يەنى، سيانپى، ۋۇخۇان، تۇپا ۋە جۇجان (گۇجان) لار بولسا، بوي ئەگمەي مۇستەقىل قالدى. (بۇلارنى موغۇل تارىخچىلىرى تاتار دەپ يازىدۇ). ئۇندىن باشقا ئىلىدىكى ۋۇسۇن (ئۇيسۇن) خانلىقى،گەنسۇ ۋە ياۋچى تۈركلىرىنىڭ خانلىرىمۇ ئوغۇزخانغا ئىتائەت قىلمىدى .

ئوغۇزخان مىلادىدىن بۇرۇنقى 209 - يىلى ئۇيسۇن خانلىقىغا يۈرۈش قىلدى. ئۇرۇشتا ئۇيسۇن خانى ئېغىر ھالدا مەغلۇپ بولۇپ، ئۆلتۈرۈلدى. ئورنىغا قەبىلىسىدىن بىركىشىنى خان قىلىپ تەيىن قىلدى. بۇھادىسىدىن قورقۇپ كەتكەن باشقا تۈرك خانلىرى ئارقا - ئارقىدىن تەسلىم بولدى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر، خوتەن (ئۇدۇن)، يەركەن، ئۈچ، كوچا ، لولان (روران) ۋە قۇچۇ قاتارلىق 36 خانلىق ئوغۇزخانغا تەۋە بولۇپ، ئىچكى جەھەتتە ئۆز مۇستەقىللىقلىرىنى ساقلاپ قالدى. كېيىنچە غەربدىكى پۈتۈن تۈرك خانلىرىمۇ بىر - بىرلەپ ئوغۇزخانغا تەۋە بولدى. شۇنىڭ بىلەن خەزەر دېڭىزى ۋە ئېتىل دەريا بويلىرىغىچە بولغان جايلار ئۇنىڭ قول ئاستىغا كىردى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 200 - يىلغا كەلگەندە بۇيۇك ھۇن دۆلىتىنىڭ تېرىتورىيىسى، غەربدە ھازەر دېڭىزى ۋە ئېتىل دەريا‌سى، شەرقتە ھىنگان تاغلىرىغىچە كېڭەيىپ كىچىك خانلاردىن باشقا 26 چوڭ كىچىك خانلىق ۋە بەگلىكلەر ئوغۇزخانغا تەۋە بولدى (3 - خەرىتىگە قارالسۇن).

چىن ئۇرۇشى

ھۇن تەڭرىقۇتلىرى ئۆزلىرىنى چىن ئىمپېراتورلىرىدىن، مەرتىۋە جەھەتتە ئۈستۈن تۇتاتتى. تەڭرىقۇتىنىڭ ئىمپېراتورغا يازغان خەتلىرىدە بۇنى ئۇچۇق كۆرگىلى بولىدۇ. بۇخەتلەر مۇنداق باشلىناتتى: «**كۆك ۋە يەر تۇغۇپ، قوياش بىلەن ئاي تەختكە ئولتۇرغۇزغان، تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ تەڭرىقۇتى، تابغاچ خاندىن شۇنى ئارزۇقىلىدۇكى** ....»[20]

تۈرك خەلقىرىمۇ ئۆزىنى چىنلىقلاردىن ئۈستۈن كۆرەتتى. ئۇلارنى« تابغاچ» دەپ ئاتايتتى(«تەۋەمىزدىكى» دېگەن مەنىدە). چىڭسىخوانىڭ ئۆلگەندىن كېيىن، چىننىڭ ھەر تەرىپىدە ئىسيان چىقتى. ئاخىردا ئىسيانچىلاردىن ئەسلى ئىسمى «لىۋباڭ» ئۇنۇانى «گاۋجۇ» [21] دېگەن بىرسى ئىمپېراتور بولدى. بۇمەشھۇر «ھان» سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسىدۇر. («ھان» ياۋروپا تارىخچىلىرىنىڭ تەلەپپۇزى. توغرىسى«خەن» بولۇشى كېرەك. خەن سۇلالىسى چىنلىقلارنىڭ ئەڭ پارلاق سەلتەنەتلىك دەۋرى ئىدى. شۇڭا ھازىرمۇ چىنلىقلار ئۆزلىرىنى «خەنزۇ رېن» يەنى، خەن نەسلىگە مەنسۇپ كىشى دەپ ئاتايدۇ.)

لىۋباڭ، ھۇنلاردىن شەنشى ۋە سەنشى قاتارلىق جايلارنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن مىلادىدىن بۇرۇنقى 199 - يىلى شەنشىگە ھۇجۇم قىلىپ، بىر ئىككى شەھەرنى قايتۇرۇپ ئالدى. بۇنى ئاڭلىغان تەڭرىقۇت

[20] ئۇغۇزخان نىڭ ئىمپېراتورخەن ۋېنىدىگە مىلادىدىن يىل176 بۇرۇن يازغان خەت. ت. ئالماس، 116 - بەت(ن. ش. ھ.)

[21] چىن مەنبەلىرىدە، خەن گاۋزۇ دەپ ئېلىنغان «تارىخىي خاتىرىلەر »95 - بەت (ن . ش. ھ.).

ئوغۇزخان 30,000 كىشىلىك بىر قوشۇننى باشلاپ، شەنشىگە كەلدى. بىر مەيدان ئۇرۇشتىن كېيىن، خۇاڭدى لېۋباڭ ئېغىر ھالدا مەغلۇپ بولدى ۋە ساق قالغان ئازغىنە ئەسكەرلىرى بىلەن چاڭئەن (بۈگۈنكى شىئەنفۇ) شەھىرىگە يېقىن بىر تاغدىكى سېپىل ئىچىدە مۇھاسىرىگە ئېلىندى. لېۋباڭ ئەسكەرلىرىنىڭ پۈتۈنلەي قىرىلىپ، ئۆزىنىڭ ئەسىرگە چۈشۈپ قېلىشىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، تەڭرىقۇت بىلەن سۇلھى قىلىپ، ھەرىيلى بەلگىلىك مىقدارda بلىج تاپشۇرۇش كېلىشىمى تۈزۈشكە مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن چىن ئىمپېراتورلۇقى ھۇن تەڭرىقۇتلۇقىغا تەۋە بولدى. كېيىنچە، ئوغۇزخان چىن ئىمپېراتورىنىڭ قىزىنى نىكاھىغا ئالدى. ئوغۇزخان ۋاپات بولغاندىن كېيىنمۇ تەڭرىقۇتلارنىڭ چىن ئىمپېراتورلىرىنىڭ قىزلىرىنى ئېلىش رەسمى داۋام قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرئەسىرگە يېقىن بىرزامان ئىچىدە ئۆز ئارا دوستلۇق مۇناسىۋەت داۋام قىلدى .

ياۋچى ئۇرۇشى

ئوغۇزخاننىڭ كۈچ - قۇدرىتى شۇنچە ئاشقان بولسىمۇ ياۋچىلارخانى ئۇنىڭغا بويۇن ئەگمىدى. ئاخىرى ئوغۇزخان ئوغلى باغادىرخاننى نۇرغۇن ئەسكىرىي كۈچ بىلەن ياۋچىلار ئۈستىگە يوللىدى. شىددەتلىك ئۇرۇشتىن كېيىن، باغادىرخان مەغلۇپ بولۇپ، پۈتۈن ئەسكەرلىرىنى يوقىتىپ ئۆزى ئاران جېنىنى قۇتقۇزۇپ قېچىپ كەلدى. ئۇندىن كېيىن، يەنە بىر قانچە ئۇرۇشلار بولدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 175 - يىلى بولغان ئۇرۇشتا ياۋچىلارخانى ئۆلدى. ئەسكەرلىرى قىرىلىپ كېتىپ، ياۋچىلار پاراكەندە بولۇپ يۇرتلىرىنى تاشلاپ، ھەر تەرەپكە قېچىپ كەتتى. غەرب تەرەپكە قاچقانلار، لوپنۇر كۆلى ئەتراپىغا يەرلەشكەن بولسىمۇ شەرقتىن ھۇنلار، غەربىي شىمالدىن روران، قۇچۇ ۋە خوتەن خانلىرىنىڭ ھۆجۇمىغا ئۇچرىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇلار ئىككى قولغا بۆلۈنۈپ، بىرى تىبەتكە كەتتى. بۇلار «كىچىك ياۋچىلار» دەپ ئاتىلىدۇ. ھازىرقى تىبەت خەلقىنىڭ تېگى مانا بۇلاردىن بولۇش ئېھتىمالى كۈچلۈك. يەنە بىرقولى غەربىي شىمالغا مېڭىپ، ئىلغا ھۆجۇم قىلدى. ئىلدىكى ئۇيسۇن خانى نانتۇمى(نانداۋبەك) قانتتىق تۇرۇپ مۇداپىئە قىلغان بولسىمۇئەسكىرى ياۋچىلارغا قارىغاندا بەك ئاز بولغانلىقى ئۈچۈن ئېغىر مەغلۇپ بولدى. تارىخ كىتابلىرىغا كۆرە، ئومۇمىي نۇپۇسى بىر مىليۇنغا يېقىن بولغان ياۋچىلارنىڭ ئىچىدە قولىغا قورال ئالغانلارنىڭ سانى 5 - 6 يۈزمىڭ ئەتراپىدا ئىدى. مانا، بۇ سەۋەپتىن ئۇيسۇنلار مەغلۇپ بولۇپ، نانداۋبەك ئۆلتۈرۈلگەن. بۇ ھادىسىدىن كېيىن، ياۋچىلار ئىلدا يەرلىشىمەكچى بولۇپ تۇرغاندا، ئوغۇزخان كېلىپ، ياۋچىلارنى غەربكە ھەيدەپ چىقاردى. ياۋچىلار ئىسسىقكۆلنىڭ شىمال تەرىپىدىن ئۆتۈپ، ئىنجە(سىر) دەريا بويىدا(ھازىرقى تاشكەنت ئەتراپىدا) يەرلەشتى. لېكىن، ياۋچىلار بۇ يەردىمۇ ئۇزاق تۇرالمىدى. نانداۋبەگنىڭ كۈيىنماۋ ئىسىملىك بىر ناربىسىدە ئوغلى تىرىك قالغانىدى. ئوغۇزخان ئۇنى تەربىيلەپ دادىسىنىڭ ئورنىغا ئۇيسۇن خانى قىلىپ

تەينلەيدۇ. كۈينماۋ مىلادىدىن بۇرۇنقى 165 - يىلى ئوغۇزخاننىڭ نەۋرەسى كيۈكخان تەڭرىقۇتتىن ياردەم ئېلىپ ياۋچىلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇلارنى سىر دەريا بويلىرىدىن قوغلىۋەتتى. ياۋچىلار قېچىپ ئامۇ دەريا بويىغا يەرلەشتى.

ئوغۇز خاننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىنكى ۋەقەلەر

ئوغۇزخان تەڭرىقۇت مىلادىدىن بۇرۇنقى 174 - يىلى ۋاپات بولدى. ئورنىغا ئوغلى باغدىرخان تەڭرىقۇت بولدى. ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئوغلى كيۈكخان (كۈنخان) تەڭرىقۇت بولدى . بۇنىڭ زامانىسىدىكى ۋەقەلەردە، ياۋچىلارنى ئىنجە دەريا بويىلىرىدىن قوغلاپ چىقىرىلغانلىقتىن باشقا بىر مۇھىم ۋەقە يوق. تەڭرىقۇت كۈنخان مىلادىدىن بۇرۇنقى160 - يىلى ئۆلدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى تەڭرىقۇتلارنىڭ ئىسمى ۋە سانلىرى ھەققىدە مەلۇماتىمىز يوق. ئەمما، شۇ تەرىپى ئېنىقكى، چىن ئىمپېراتورلىرىنىڭ يۇقىرىقىدەك سەۋەپلەر بىلەن ھۇن تەڭرىقۇتلىرىغا قىز بېرىپ، باج تۆلەپ، دوستلوق بىلەن ئۆتۈش مەجبۇرىيىتى، تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى 130 - يىلىغىچە داۋام قىلغان.

ئۆگۈز(ئامۇ) دەريا بويىدىكى ياۋچى خانلىرى ۋە باكتىر(بەلخ، شىمالىي ئافغانىستان) دىن تارتىپ خەزەر(كاسپى) دېڭىزىغىچە بولغان يەرلەردە ئولتۇراقلاشقان ساكا(ساقا) تۈرك خانلىرى ۋە ئۇنىڭدىن باشقا پۈتۈن تۈرك خانلىقلىرىنىڭ ھەممىسى ھۇن تەڭرىقۇتىغا ئىتائەت قىلغان. بۇ پايانسىز كەڭ تېرىتورىيە ئىچىدىكى تۈرك دۆلەتلىرىدە تىنچ - ئامانلىق ۋە باياشاتلىق ھۆكۈم سۈرگەن. سىيانپى، ۋۇخۇەن، جۇجان ۋە توپالاردىن ئىبارەت مانجۇرىيەدە ياشاۋاتقان تۈرك قوۋملىرىنىڭ ھەممىسى ھۇن تەڭرىقۇتىغا بويسۇنغان بولۇپ، بۇ ئۇلۇغ دۆلەتنىڭ چېگرىسى يېپۈن دېڭىزىغىچە كېڭەيگەن. (3-خەرىتىگە قارالسۇن)

چىن ئىمپېراتورلۇقىنىڭ ھۇن خاقانلىقىغا قارشى يۈرگۈزگەن سىياسى خىيانەتلىرى ۋە ھۇن - چىن ئۇرۇشلىرى

چىن ئىمپېراتورلۇقى، مىلادىدىن بۇرۇنقى 190 - يىلدىن تارتىپ، ھۇن تەڭرىقۇتلىرىغا داۋاملىق باج تۆلەپ ئىتائەت قىلىپ، تۇرغان بولسىمۇ، ھەردائىم بۇ ۋەزىيەتتىن قۇتۇلۇشنىڭ يولىنى ئىزدەپ تۇرماقتا ئىدى. بۇيۇك ھۇن ئىتتىپاقىنىڭ قۇدرەتلىك كۈچى ئالدىدا بۇنىڭغا جۈرئەت قىلالماي، بۇخورلۇقنى كۆتۈرۈشكە مەجبۇرئىدى. ئاخىرى چىن ئىمپېراتورى بۇ ئەھۋالدىن قۇتۇلۇشنىڭ تۆۋەندىكى يوللار دىن باشقا چارىسى يوقلىقىنى چۈشەندى.

(1) ھۇن ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت پەيدا قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقىنى بۇزۇپ، پارچىلاش ۋە

ئاجىزلاشتۇرۇش.

(2) تەڭرىقۇت ئوردىسىدىكى چىنلىق مەلىكە ـ خېنىملار، شاھزادىلار ۋە ئۇلارنىڭ چىندىن بىرلىكتە ئېلىپ كەلگەن خىزمەتكارلىرى ئارقىلىق تەڭرىقۇت جەمەتى ئىچىدىكى تېكسن(شاھزادە) لەر ئوتتۇرىسىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىپ، ھۇن دۆلىتىنىڭ مەركەزچىلىك تۈزۈمىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ ھۇن ـ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش.

بىرىنچى خىيانەت پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن چىن ئىمپېراتورى ۋۇدى جاڭ چىيەن ئىسىملىك بىر ئادەمنى سايلاھەتچى نىقابى بىلەن تۇرك يۇرتىغا يوللىدى. ئۇنىڭغا تاپشۇرۇلغان ۋەزىپە، تۇركستاندىكى ئەڭ كۆچلۈك ھۆكۈمدارلاردىن ئۈيسۇن ۋە ياۋچىلارخانلىرىنى ھۇن تەڭرىقۇتىغا قارشى باش كۆتۈرۈشكە قۇتراتتىشتىن ئىبارەت ئىدى. جاڭ چىيەن قارا قۇرۇم شەھىرى (ھۇنلارنىڭ پايتەختى) گە كەلگەندە تەڭرىقۇت ئۇنىڭ سۈيىقەستچىلىك ئېپتىنى سېزىپ قېلىپ، ئۇنى قاماققا ئالدى. جاڭ چىيەن مىلادىدىن بۇرۇنقى139 ـ يىلىدىن 129 ـ يىلىغا قەدەر قاماقتا قالدى. كېيىنچە، ھۇن تەڭرىقۇت ئوردىسىدىكى مەلىكىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن بولسا كېرەك، قاماقتىن چىقىپ، ئۆز يولىنى داۋام قىلدى. پەرغانە ۋە سەمەرقەنت يولى بىلەن مىلادىدىن بۇرۇنقى 125ـ يىلى ئۆگۈز بويىدىكى ياۋچىلارنىڭ پايتەختىگە كەلدى. ئۇلارنى ھۇن تەڭرىقۇتىغا قارشى ئىسيانغا تەشۋىق قىلىپ، چىن ئىمپېراتورىنىڭ ياردىمى بىلەن ئەسلى يۇرتلىرى بولغان كۆكنۇر(گەنسۇ) غا قايتىپ كېتىشكە قۇتراتتى. لېكىن، ھۇشيار ياۋچىلارجاڭ چىيەنگە ئالدىنىپ، دۇشمەنگە قولچۇماق بولۇشنى قەتئى رەت قىلدى. ۋە ئۇنى يۇرتلىرىدىن قوغلاپ چىقاردى.

جاڭ چىيەن مەخپى ھالدا شەرقىي تۈركستانىنىڭ جەنۇبى قىسمىغا ئۆتۈپ، ئۇ يەردىن چىنگە قايتىپ كەتتى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 115ـ يىلى يەنە بىرقېتىم تۈركستانغا كەلدى. بۇ قېتىم ئىلغا بېرىپ، ئۈيسۇن خانى بىلەن كۆرۈشتى. قۇتراتقۇلۇق قىلىپ، «سىز باشقا پۇتۇن تۈرك خانلىرىدىن قۇدرەتلىك تۇرسكىز، ھۇن تەڭرىقۇتىغا بويسۇنۇش نۇمۇس ئەمەسمۇ» دەپ، ھۇن دۆلىتىگە قارشى ئىسيانغا دەۋەت قىلدى. ھۇن دۆلىتىدىن ئايرىلىپ چىقسا، چىن ئىمپېراتورىنىڭ ھىمايىسىگە ئىگە بولىدىغانلىقىغا ۋەدە قىلدى. شۇنىڭغا ئوخشاش نۇرغۇن تەشۋىق ۋە ئىغۋالار نەتىجىسىدە ئۈيسۇن خانى تەڭرىقۇتتىن يۈز ئۆرۈپ ئۆزئالدىغا مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. بۇنى ئاڭلىغان تەڭرىقۇت دەرھال نۇرغۇن ئەسكەر يوللاپ ئۈيسۇن خانىنىڭ ئەدىۋىنى بېرىپ، ئۇنى ئىتائەت قىلدۇردى.

جاڭ چىيەنىڭ يۇقىرىقىدەك ھىيلە ـ مىكىرلىرى ھېچبىرنەتىجە بەرمەي چىنگە قايتىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۇ بۇسەپەرلىرىدە تۈرك يۇرتلىرىدا كەڭ مىقياستا چارلاش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ سىياسى، تەشكىلىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردە نۇرغۇن ئاخبارات توپلاپ، چىن ئىمپېراتورىغا مەلۇم قىلدى ۋە ھۇن ئىتتىپاقىدىكى خانلارکۆرۈنۈشتە تەڭرىقۇتقا تەۋە بولسىمۇئەمىلىيەتتە ئايرىم بىرەر كىچىك

مۇستەقىل دۆلەتلەر ئىكەنلىكىنى، بۇ خانلىقلاردا تەڭرىقۇتنىڭ ئەسكىرى يوقلىقىنى، پەقەت ھەر قايسى خان ئوردىسىدا تەڭرىقۇتنىڭ بىرقانچە كىشىدىن ئىبارەت ۋەكىللىرى بارلىقىنى، مانا بۇ ئەھۋاللاردىن پايدىلىنىپ، بۇ كىچىك خانلار ئارىسىدا ئىختىلاپ پەيدا قىلىپ، پارچىلاش بىلەن ئۇلارنى چىن كونترولى ئاستىغا كىرگۈزۈشنىڭ ئوڭاي ئىكەنلىكىنى ئاڭلاتتى. شۇنىڭ بىلەن ئىمپېراتور ۋۇدى تۈركىستاننى ئىستىلاقىلىش كويىغا چۈشتى. لېكىن، كۈچى يەتمەيدىغانلىقىنى بىلەتتى.

چىن ئىمپېراتورىنىڭ جاڭ چىيەن ئارقىلىق ئېلىپ بارغان بۇ بۇزغۇنچىلىقلىرى نەتىجىسىدە، ئىككى دۆلەتنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بۇزۇلدى ۋە ئۇزۇنغا سوزۇلغان قانلىق ئۇرۇشلار باشلاندى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 119 ـ يىلى، خۇچۇبىڭ قوماندانلىقىدىكى چىن قوشۇنلىرى بىلەن بولغان گەنسۇ يېقىنلىرىدىكى بىر ئۇرۇشتا ھۇنلار مەغلۇپ بولۇپ،گەنسۇ چىنلىقلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، چىن ئەسكەرلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا ھۇجۇملىرى باشلاندى (بۇلارنىڭ تەپسىلاتى ئۈچۈن «ھۇن دۈلىتى دەۋرىدە شەرقىي تۈركىستان» دېگەن بابقا قاراڭ).

ھۇن ـ چىن سوقۇشى، ئىمپېراتور ۋۇدى ئۆلگىچە توختىماستىن داۋام قىلدى. بەزىدە چىنلىقلار غالىب بولسا، بەزىدە ھۇنلار غالىب بولغان. چىن تارىخلىرىدا ئۇ دەۋرگە ئائىت بايانلارنىڭ خۇلاسىسى يۇقىرىقىدەك بولۇپ، ۋەقەلىكلەرنىڭ تەپسىلاتلىرى ئىشەنچلىك ئەمەس.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 74ـ يىلى، چىندە ئىمپېراتورغا قارشى ئىسيان باشلاندى. ئىسيانچىلار تەڭرىقۇتتىن ياردەم تەلەپ قىلدى ۋە تەڭرىقۇتنىڭ ياردىمى بىلەن غەلىبە قازاندى. خەن ۋۇدى ئۆلدى. شۇنىڭ بىلەن خەن سۇلالىسى ئىمپېراتورلۇقى غەربىي ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسى دەپ ئىككىگە بۆلىنىپ كەتتى. نەتىجىدە، چىن ئىمپېراتورلۇقى ئاجىزلىشىپ، شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستاندىكى بۇرۇن چىنلىقلار بېسىۋالغان خانلىقلار ھۇنلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆز يۇرتلىرىدىن چىنلىقلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، قايتىدىن ھۇن ئىتتىپاقىغا قېتىلدى. بۇلارنى تۆۋەندە تەپسىلى بايان قىلىمىز.

ھۇن دۆلىتىدىكى ئىچكىي قالايمىقانچىلىقلار

ئوغۇزخان زامانىسىدا قېچىپ مانجۇرىيەنىڭ شىمالىدا يەرلەشكەن ۋۇخۇەن ۋە سىيانپىلارنى چىن ئىمپېراتورى داۋاملىق يۇشۇرۇن ھالدا ھۇن تەڭرىقۇتىغا قارشى كۈشكۈرتۈپ تۇراتتى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 70 ـ يىلى سىيانپى ۋە ۋۇخۇەنلار بىلەن ھۇنلار ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش باشلاندى. بىرقېتىملىق ئۇرۇشتا ھۇنلار مەغلۇپ بولۇپ سىيانپىلار ھۇن پايتەختى قاراقۇرۇمنى بېسىۋالدى ۋە بۇشەھەرنى ۋەيران قىلىۋەتتى. ھەتتا، ئوغۇزخان قاتارلىق ھۇن تەڭرىقۇتلارنىڭ مازارلىرىنىمۇ چېقىپ تاشلىدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 54 ـ يىلىغا كەلگەندە، تەڭرىقۇت ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ، پۈتۈنلەي يوقاتتى. قالغانلىرى ئۆز يۇرتىغا قاچتى. كېيىن، تەڭرىقۇت پۈتۈن مانجۇرىيەنى قول ئاستىغا ئېلىپ، دۆلەت

تېرىتوريىسىنى ياپۇن دېڭىزىغا قەدەر كېڭەيتتى (3 خەرىتىگە قارالسۇن).
مىلادىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى ھۇن تېخىن لىرىدىن چىچى خان ۋە خۇجانسى(قوغشارخان) خانلار ئۆزئارا تەخت تالىشىپ، ئۇرۇش باشلاندى . بۇ تەخت تالىشىش ئۇرۇشى، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 51 - يىلغا قەدەر داۋام قىلدى. ئاخىرى خۇجانسى خان چىندىن ياردەم تەلەپ قىلدى ۋە چىن ياردەمى بىلەن چىچى خاننى مەغلۇپ قىلدى. چىچى خان يېقىن ئادەملىرىنى ئېلىپ، غەرب تەرەپكە قاچتى. ئىلدىكى ئۇيسۇن خانىنى مەغلۇپ قىلىپ، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدا قۇدرەتلىك بىردۆلەت قۇردى. كېيىنچە، سۇغد(بۇخارا ۋە سەمەرقەنت) خانلىرىنىمۇ ئۆزىگە تەۋە قىلىپ، پايتەختىنى سۇغدغا يۆتكىدى. سوغد يېقىنلىرىدا يېڭىدىن چوڭ بىرشەھەر بىنا قىلىپ يەرلەشتى. تەڭرىقۇت خۇجانسى خان بىر تەرەپتىن چىچى خان ۋە يەنە بىرتەرەپتىن سيانپى، ۋۇخۇەن لارنىڭ دۇشمەنلىك پائالىيەتلىرى ئوتتۇرىسىدا قالدى. ئۇزۇندىن بېرى مۇنداق بىر پۇرسەتتىنى ماراپ ياتقان چىن ئىمپېراتورى، چاڭ كى(جىڭجى) ئىسىملىك قۇماندان باشچىلىقىدا چوڭ بىر قوشۇن بىلەن شەرقىي تۈركستانغا يۈرۈش قىلدى، (بۇلارنى « شەرقىي تۈركستانغا بىرىنچى قېتىملىق چىن ئىستىلاسى » دېگەن بابدا تەپسىلى بايان قىلىمىز). چىن ئىمپېراتورى شەرقىي تۈركستانىنى ئىستىلا قىلغاندىن كېيىن، سوغد دىكى چېچىخانغا ئەلچى يوللاپ، ئۇنى چىنگە بويسۇنۇشنى تەلەپ قىلدى. بۇنىڭغا چىچى خان چىن ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ جاۋاپ بەردى. بۇنى ئاڭلىغان جىڭجى سۇغدغا ھۇجۇم قىلدى. بۇ ئۇرۇش ئۇزۇنغىچە داۋام قىلىپ ئاخىرى چىچى خان بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا ئۆلدى. جىڭجى ئۇنىڭ كاللىسىنى كېسىپ ئىمپېراتورغا يوللىدى. شۇنىڭ بىلەن سۇغد(ھازىرقىي غەربىي تۈركستان) چىنگە تەۋە بولۇپ باج - سېلىق تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. شۇنداق قىلىپ، چىن ئىمپېراتورى، تۈركلەرنىڭ ئۆز ئىچىدىكى ئىختىلاپتىن تازا پايدىلىنىپ تۈركستانىنى بېسىۋالدى.

ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ چىنىي مەغلۇپ قىلغانلىقى

ھۇن ۋە چىن دۆلەتلىرى ئارىسىدىكى دۇشمەنلىك ۋە ئۇرۇشلار توختىماستىن داۋام قىلماقتا ئىدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 25 - يىلغا كەلگەندە ھۇنلارچىنلىقلارنى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. شەرقىي ۋە غەربىي تۈركستانىدىكى چىنىنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي كۈچىنى ئۆزۈل كېسىل يوقاتتى ۋە بۇ جايلاردىكى تۈركلەرنى چىن ئاسارىتىدىن قۇتقازدى. تۈرك خانلىرىنىڭ ھەممىسى ھۇن تەڭرىقۇتى ئەتراپىدا بىرلەشتى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 10 - يىلى گەنسۇنىمۇ چىنلىقلاردىن قايتۇرۇۋالدى.

ھۇن دۆلىتىنىڭ ئىككىگە بۆلۈنگەنلىكى

بۇيۇك ھۇن دۆلىتى شاھزادىلىرىدىن خۇجانسى(قوغشار) خانىنىڭ بىرئوغلى، مىلادى 48 - يىلى قۇملۇق چۆلىنىڭ جەنۇبىدا بىر ھۆكۈمەت قۇرۇپ، مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. ھازىرقى ئىچكى موغۇلىستانىنى كېيىنچە شەنشى ۋە گەنسۇ ئۆلكىلىرىنىمۇ ئىگىلىدى. بۇ تارىختىن باشلاپ، يېڭى قۇرۇلغان بۇ ھۇن دۆلىتى «جەنۇبىي ھۇن دۆلىتى»، بۇرۇنقىسى (قۇملۇق چۆلىنىڭ شىمالىدىكى) ھۇن دۆلىتى «شىمالى ھۇن دۆلىتى» دەپ ئاتالدى، (3 - خەرىتىگە قارالسۇن).

بۇ چوڭ بۆلۈنۈشنىڭ سەۋەبىنى چىن تارىخچىلىرى شۇچاغدا يۈز بەرگەن ئاچارچىلىق دەپ كۆرسىتىدۇ. ئەمما، بىتەرەپ تارىخچىلار، بۇ بۆلۈنۈشنىڭ سەۋەبى، چىن ئىمپېراتورىنىڭ تەكرىقۇت ئوردىسىدىكى چىنلىق مەلىكىلەر ۋە ئۇلارنىڭ چىندىن بىرلىكتە ئېلىپ كەلگەن خىزمەتچى خادىملىرى ۋاستىسى بىلەن يۈرگۈزگەن سۈيىقەستلىك پىلانلارنىڭ نەتىجىسى ئىدى، دەپ باھا بېرىدۇ. لېكىن، چىن ئىمپېراتورى بۇنىڭدىن دەرھال پايدىلىنالمىدى. چۈنكى، ئۇچاغلاردا ھۇنلار قىسقىغىنە بىرمۇددەت ئىچىدە كۈچلىنىپ، تۈركستاندىكى باشقا پۈتۈن خانلىقلارنى ئۆزىگە تەۋە قىلىۋالغانىدى. چىن تارىخچىلىرى، «مۇنداق بىر ۋەزىيەت ئاستىدا چىن ئىمپېراتورى، ھۇن تەكرىقۇتىغا بويۇن ئېگىپ، مادارا قىلىپ تۇرۇش سىياسىتى قوللىنىشقا مەجبۇر ئىدى» دەپ يازىدۇ. جەنۇبىي ھۇن دۆلىتى چىن بىلەن ئىتتىپاقداش بولسىمۇ چىن نۇپۇزىغا پىسەن قىلمايتتى. چىن تارىخچىلىرىنىڭ «جەنۇبىي ھۇن دۆلىتى، چىن دۆلىتىگە ئەل بولغانىدى» دېگەنلىكلىرى بۇ ۋەقەدىن 55 يىل ئۆتكەندىن كېيىنكى ھادىسىدۇر. بۇلارنى نۆۋىتى كەلگەندە بايان قىلىمىز.

شىمالىي ھۇن تەكرىقۇتلىقىنىڭ يېقىلىشى

شىمالىي ھۇن دۆلىتىگە دۈشمەن بولغان جەنۇبىي ھۇن تەكرىقۇتى سىيانپى ۋە ۋۇخۇەن خانلىرى شىمالىي تەكرىقۇتنىڭ كۈندىن - كۈنگە قۇدرەت تېپىپ، كۈچلىنىۋاتقانلىقىدىن ئەندىشە قىلماقتا ئىدى. چىن ئىمپېراتورى كۆرۈنۈشتە چەتتە قاراپ تۇرغان بولسىمۇ، ھەردائىم پۈرسەت كۈتۈپ تۇراتتى. ئاخىرى مىلادى 70 - يىلى چىن ئىمپېراتورى خەن مىڭدى(مىندى) جەنۇبىي ھۇن تەكرىقۇتى، سىيانپى ۋە ۋۇخۇەنلار بىلەن بىر ئىتتىپاق تەشكىل قىلىپ، شىمالىي ھۇن تەكرىقۇتىغا ھۇجۇم قىلدى. 23 يىل داۋام قىلغان بۇ شىددەتلىك ئۇرۇشلاردا شىمالىي تەكرىقۇتى بۇ بىرلەشمە دۈشمەن كۈچلىرىنى بىرقانچە قېتىم مەغلۇپ قىلدى. ئاخىرى بۇ ئۈچ بىرلەشمە كۈچ «چۇخەبىيەن» ئىسىملىك چىن قوماندانىنىڭ بېتەكچىلىگىدە، مىلادى 93 - يىلى شىمالىي ھۇن تەكرىقۇتلىقىغا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ، پايتەختى قاراقۇرۇم شەھىرىنى بېسىۋالدى ۋە شەھەر نى تامامەن ۋەيران قىلىۋەتتى. تەكرىقۇت ئۆز ئادەملىرىنى

ئېلىپ غەربىي موغۇلستانغا چېكىندى. ئارقىسىدىن قوغلاپ كەلگەن دۈشمەنلەر بىلەن تاننۇئولاتاغ ئېتەكلىرىدە قاتتىق تۇرۇپ ئۇرۇشقان بولسىمۇمەغلۇپ بولدى ۋە ھېچ يەردە تۇراماستىن ئاخىرى ئورال تاغلىرى ۋە خەزەر دېڭىزى ئارىسىدىكى جايغا يەرلەشتى.كېيىنچە، بۇلار ياۋروپانىڭ 3/4 قىسمىنى ئىگىلەپ، غايەت چوڭ بىر دۆلەت قۇرۇپ چىقتى. تارىختا «غەربىي ھۇنلار» دەپ ئاتالغانلار مانا، شۇ مۇھاجىرلاردىن ئىبارەت. (تەپسىلى مەلۇمات ئۇچۇن «ئومۇمىي تارىخ » قا قارالسۇن)

جەنۇبىي ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ ئاقۇتىتى

شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتلۇقى يىقىلىپ، غەربكە كەتمىگەنلەردىن بەزىلىرى ئۆز جايىدا قالدى ۋە سىيانپىلارغا قېتىلىپ كەتتى. بىرقىسمى جەنۇبقا كۆچۈپ بېرىپ جەنۇبىي ھۇنلارغا قېتىلدى. شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتلۇقى يىقىلغاندىن كېيىن، چىن ئىمپېراتورلۇقىنىڭ ئالدىدا يالغۇز قالغان جەنۇبىي ھۇن تەڭرىقۇتى، چىن ھىمايىسىغا كىرىپ، خىراج تۆلەپ بويسۇنۇپ جان بېقىشقا مەجبۇر بولدى. بۇ ۋەزىيەت 230 يىل داۋام قىلدى. كېيىنچە كۈچلىنىپ، مىلادى 304 ـ 308 ـ يىلى چىنگە ھۇجۇم قىلدى.
چىن ئىمپېراتورىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنى ئەسىرگالدى. ئۆزىنى چىن ئىمپېراتورى ئېلان قىلىپ، لىنفەن (ھازىرقى پېڭياڭ) نى پايتەخت قىلدى. بۇ دۆلەت چىن تارىخىدا«لياؤ» خانلىقى دەپ ئاتىلىدۇ . كېيىنچە توپالار كېلىپ بۇ دۆلەتنى يوقاتتى. شۇنىڭ بىلەن ئاسىيا قىتئەسىدە ھەرخىل نام ۋە شەكىللەر بىلەن 2000 يىل ھۆكۈم سۈرگەن بۈيۈك ھۇن تەڭرىقۇت دۆلىتى يىقىلدى.

ھۇن دۆلتىنىڭ ماھىيىتى

بۇ بۈيۈك تۈرك دۆلىتى، بىرقانچە ئايرىم تۈرك خانلىق ۋە بەگلىكلەرنىڭ بىر چوڭ دۆلەت باشلىقىنىڭ رەھبەرلىكىدە بىر ئىتتىپاق، يەنى، كونفېدراتسىئون (قەدىمكى ئۇيغۇر ئىتتىپاقىغا ئوخشاش) بىرلەشمە دۆلەت شەكلىدىكى بىر ئىمپېراتورلۇق دۆلىتى ئىدى. مۇھىم ۋە چوڭ ئىشلارنى، بولۇپمۇ چەت دۆلەت بىلەن ئۇرۇشقا كىرىش مەسىلىسىدە دۆلەت باشلىقىغا قەتئىي ئىتائەت قىلىش شەرت ئىدى. باشقا كىچىك ئىشلاردە، مەسىلەن، خانلىق ۋە بەگلىكنىڭ ئىچكي ئىشلىرىنى ئۇلار ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ئىدى. ھەتتا قوشنا خانلىقلار بىلەن ئۇرۇشۇش ۋە ياكى يارىشىشتا پۈتۈنلەي ئەركىن ئىدى. بۇخانلىق ۋە بەگلىكلەردە تەڭرىقۇت ئەسكەر تۇرغۇزمايتتى. ھەرقايسى خانلىقلاردا تەڭرىقۇتنىڭ بىر ۋەكىلى، ئۇنىڭ كاتىبى ۋە خىزمەتچىلەردىن تەركىپ تاپقان دائىمي ھەيئىتى تۇراتتى. تەڭرىقۇت
چەت ئەللەرگە قارشى ئۇرۇشقا كىرىشكەندە ئىتتىپاق ئىچىدىكى خانلىقلار كۆچىگە قاراپ، بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، تەڭرىقۇت بىلەن ئۇرۇشقا كىرەتتى. بۇلار دىن باشقا يەنە خانلىقلارنىڭ ھەربىلى تەڭرىقۇت خەزىنىسىگە مەلۇم مىقداردا تارتىق (مادىي ياردەم) تاپشۇرۇش مەجبۇرىيىتى بارئىدى.

چىن، ئىران ۋە بەزى ياۋروپا تارىخلىرىدا ھۇنلارنى بۇلاڭ ـ تالاڭ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ۋەھشى بىر قوۋم دەپ كۆرسىتىپ كەلمەكتە. بۇ سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ھەقىقەتكە ئۇيغۇن بولمىغان تۆھمەتتۇر. بۇ، قىلىچ بىلەن تاقابىل تۇرۇشقاكۆچى يەتمىگەن دۈشمەنلىك، قەلەم بىلەن ئىنتىقام ئېلىشقا ئۇرۇنۇشدىن باشقا نەرسە ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھۇنلارنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى، شانلىق تارىخىنى ۋە يۈكسەك مەدەنىيىتىنى بىرئاز بولسىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇپ ئايدىڭلاشتۇرۇش بىر تارىخچىنىڭ ۋەزىپىسى دەپ ھېسابلايمەن. لېكىن، بۇھەقتە، يەنە، چىن مەنبەلىرىدىن پايدىلىنىشقا مەجبۇرمىز. بۇ مەنبەلەردە ھۇنلار ۋە باشقا تۈرك خەلقلىرىنى كۆچمىنىڭ بېرىچە يامان كۆرسىتىشكە ئۇرۇنغان بولسىمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇلارنىڭ ئۇستۇن مەدەنىيەتى، ئىنسانى ـ ئەخلاق پەزىلەتلىرى ۋە دۆلەت تەشكىلى جەھەتتىكى ئارتۇقچىلقلىرى ھەققىدىمۇ مەلۇمات بېرىشكە مەجبۇر بولغان.

قەدىمكى چىن تارىخلىرىدىكى، ھۇنلارغا ئائىت مەلۇماتلارغا كۆرە، ھۇنلار ناھايىتى چوڭ ۋە مۇنتىزىم بىردۆلەت تەشكىلىنى قۇرۇپ چىققان. يۇرتتا تەرتىپ ـ ئىنتىزام ۋە ئامانلىق تۇرغۇزۇلغانىدى. ئەدلىيە ۋە قانۇن تۈزۈملىرى مۇكەممەل بولۇپ، ئەدلىيە مەھكىمىسى، سوت ۋە تۇرمە قاتارلىق تەشكىلى ئورگانلار قۇرۇلغان. دۆلەت تەشكىلاتى، مەركەز ۋە يەرلىك، دەپ ئايرىلغان. دۆلەت ئىچىدە ھەرخىل ئىجتىمائىي خەلق تەشكىلاتلىرى بولۇپ، خەلقنىڭ پىكرى بىلەن «تۈزۈت» يەنى قانۇن تۈزۈپ چىقىش ۋە دۆلەتنىڭ مۇھىم مەسىللىرىنى ھەل قىلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان. ھەربىي جەھەتتە بولسا، ھۇن دۆلىتىدە مۇنتىزىم 30,000 كىشىلىكتىن كۆپرەك قوشۇن ھەردائىم ھازىر ئىدى. پۈتۈن پۇقرالارنىڭ ھەربىي ئىنتىزام ۋە تۈزۈمگە رىئايە قىلىش مەجبۇرىيتى بار ئىدى. يەنى، ھەر بىر تۈرك بىر ئەسكەر ئىدى. ئىگىلىك جەھەتتە ھەربىر كىشى، مەلۇم مىقداردىن تېرىلغۇ يەر ۋە ياكى ياياق (ئوتلاق) قا ئىگە ئىدى. كانچىلىق، سانائەت ۋە سودا ـ تىجارەت ئىشلىرى پۈتۈن يۇرتتا تازا تەرەققى قىلغان. چىنلار ھۇن مەدەنىيىتىدىن كۆپ پايدىلانغان [22]. ھۇن دۆلىتى، ھەربىي تەشكىلاتنى ئاساس قىلغان ھالدا ئوڭ، سول ۋە ئوتتۇرا«قول» لارغا ئايرىلغان. ئوتتۇرا قولنىڭ ھەربىي ئىشلىرى بىۋاستە تەڭرىقۇتقا قارايتتى. سول قول، يەنى شەرق تەرەپ «بارانغار» دەپ ئاتىلىپ، ۋەلىئەھدگە ۋە ئوڭ قول يەنى غەرب تەرەپ «جۇنغار» دەپ ئاتىلىپ بۇ تەرەپنىڭ ھەربىي ئىشلىرى تەڭرىقۇت ئائىلىسىدىن بىر تېكىن(شاھزادە)گە قاراشلىق ئىدى. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، يۇرتنىڭ شەرقى يەنى، كۈن چىقىش تەرىپى مۇقەددەس ھېسابلىناتتى. ھۇن تەڭرىقۇتلىرى ئۆزلىرىنى دائىم چىن ئىمپېراتورىدىن ئۈستۈن تۇتاتتى.

[22] بەزى تارىخچىلار خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ھۇنلار كەشپ قىلغان 12 ھايۋانلىق كالېندارنىڭ چىنچىگە تەرجىمە قىلىنىپ پايدىلىنىلىنغانلىقىنى يازىدۇ. ھازىرمۇ شەرقى تۈركستاندا قوللىنىۋاتقان، ساچقان بىلەن باشلىنىپ ئۇي بىلەن ئاخىرلىشىدىغان، 12 ئاينىڭ نامى بىلەن تۈزۈلگەن كالېندارمانا، چىنلىقلارنىڭ قەدىمكى تەقۋىم دېگەنلىرىنىڭ دەل ئۆزى(مۇئەللىپنىڭ ئىزاھاتى).

مانا يوقىرىدىكىلەر، بىزگە دۇشمەن تەرەپنىڭ تارىخچىلىرى يەنى، چىن تارىخچىلىرىنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشى بىلەن ئىسپاتلانغان پاكىتلار بولۇپ، بۇلار شۇ زامانىنىڭ ئەڭ يۇكسەك دەپ سانالغان مەدەنىيەتىدۇر. بىر ئاز تارىخ ئوقۇغان كىشىگە مەلۇم بىر ھەقىقەتتۇر.

ھۇنلاردا دىنىي ئېتىقادى

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ھۇنلارنىڭ دەسلەپكى دىنى «تويىن دىنى» ئىدى. كېيىنچە، ئۇلاردا «كۆپ تەڭرىچىلىك» ئېتىقادى راۋاجلاندى. بۇ دىننىڭ ئېتىقادىغا كۆرە، دۇنيانى بىرلا تەڭرى ئىدارە قىلمايدۇ. ھەربىر ئىش ئۈچۈن ئايرىم تەڭرىلەر مۇئەككەل بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەربىرى ئۆزئالدىغا بىر تەڭرىدۇر. مەسىلەن، قوياش، ئاي ۋە ئاسمان دۇنيانى يارىتىدىغان ۋە يوقىتىدىغان تەڭرىلەردەپ، ئېتىقاد قىلىندۇ. بۇ تەڭرىلەرنىڭ ھەربىرى ئۈچۈن ئالاھىدە ئىبادەت ۋە قۇربانلىق قىلىش مۇراسىملىرى بارئىدى. يەرنى ئىنسانىنىڭ جىسمانى قوغدىغۇچىسى دەپ ئۇنىڭغا ئاتاپ باشقا قۇربانلىق قىلىناتتى. تەڭرىلەر ئۈچۈن ئايرىم يەرلەردە(كۆپرەك ئات) قۇربانلىق قىلىناتتى.

2 - پەسىل

ھۇن دۆلىتى ددەۋرىدە
شەرقىي تۈركستان

مىلادىدىن بۇرۇنقى 206 - يىللىرى، شەرقىي تۈركستانىدىكى 36 خانلىق يۇقىرىدا بايان قىلىنغان سەۋەپلەر بىلەن ھۇن ئىتتىپاقىغا قېتىلغانىدى. بۇنارىختىن تارتىپ 100 يىلغا يېقىن بىر مەزگىل، شەرقىي تۈركستان ئاھالىسى پۈتۈنلەي تىنچ بىردەۋر دە ياشىدى. بۇ تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك نەتىجىسىدە شەرقىي تۈركستاندا تېرىلغۇ- زىرائەت، مال - چارۋىچىلىق، سودا تىجارەت ۋە سانائەت راسا ئىلگىرلەپ، مەدەنىيەتمۇ ناھايىتى تىز تەرەققى قىلغانىدى. خانلىقلاردا تەڭرىقۇتنىڭ ئەسكىرىي يوقتى. ھەرقايسى خان ئۇرۇدىسىدا، داۋاملىق تەڭرىقۇتنىڭ بىر دىن ۋەكىلى باشلىق بىر قانچە كىشىلىك ھەيئەت تۇراتتى. خانلارنىڭ ھەرىيلى بەلگىلەنگەن مىقداردا باج تۆلەش ۋە تاشقى دۇشمەنلەرگە قارشى ئۇرۇشقا ئەسكەرچىقىرىپ، تەڭرىقۇت بىلەن جەڭگە قاتنىشىش مەجبۇرىيىتى بارئىدى. دېمەك، ئومۇمىي جەھەتتە خانلار تەڭرىقۇتقا بويسۇنۇپ ئىچكى جەھەتتە ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ئىدىلەر. خان ئۆلگەندىن كېيىن ئورنىغا ئوغلى ياكى خانىدانىدىن بىركىشى ياكى خەلق تەرىپىدىن سايلانغان ۋە تەڭرىقۇت تەرەپىدىن تەسدىقلانغان بىرى خان بولاتتى. بۇ دەۋر مىلادىدىن بۇرۇنقى 108 - يىلىغىچە داۋام قىلدى. بۇ مەزگىلدە، خانلىقلار بىلەن چىن ۋە باشقا يات دۆلەتلەربىلەن ھېچقانداق دوستلۇق مۇناسىۋەت ياكى ئاداۋەت يوقتى.

چىنىڭ شەرقىي تۈركستانغا بىرىنچى قېتىملىق تاجاۋۇزى ۋە مەغلۇپ بولۇشى

مىلادىدىن بۇرۇنقى 119 - يىلى گەنسۇ ئۇرۇشىدا ھۇنلارمەغلۇپ بولۇپ،گەنسۇ(كەڭسۇ) چىنىڭ قولىغا ئۆتتى. شۇنىڭ بىلەن ئىمپېراتور ۋۇدى غالجىرلىشىپ، تاجاۋۇزچىلىق قولىنى شەرقىي تۈركستانغا ئۈزاتقىلى باشلىدى. گەنسۇغا چېگراداش بولغان لولان (روران) ۋە قوچۇ خانلىرى چىنىڭ تاجاۋۇزىغا قاتتىق، تۇرۇپ قارشى تۇرغان بولسىمۇ ، ئاخىرى چىن ئىمپېراتورى، چاۋپونۇ نىڭ قۇماندانلىقىدا غايەت زۇر بىر قوشۇن بىلەن لولان خانلىقىغا ھۇجۇم قىلدى. شىددەتلىك ئۇرۇشلاردىن كېيىن، لولان خانى مەغلۇپ بولۇپ ئەسىرگە چۈشتى. ئارقىدىن قوچۇخانىمۇمەغلۇپ بولدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركستاننىڭ ئىككى كۈچلۈك خانلىقى چىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 115 - يىلى، ئىمپېراتور ۋۇدى شەرقىي تۈركستاندىكى ئەڭ چوڭ خانلىق بولغان ئۇيسۇن خانلىقىغا جاڭ چيەن نى ئەلچى قىلىپ يوللىدى. جاڭ چيەن ئۇسۇن خانى بىلەن دوستلۇق كېلىشىمى تۈزدى. ئىمپېراتور قىزىنى ئۇيسۇن خانىغا يانىلىق قىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئالتى شەھەر ۋە ئىسسىقكۆل ئەتراپىدىكى خانلىقلار چىن ھاكىمىيىتىنى تونۇشقا مەجبۇر بولدى.

چىن ئىمپېراتورى، غەربىي تۈركستانىنىمۇ ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن، پەرغانە خانى ئالدىغا ئەلچى يوللىدى. پەرغانەخانى بۇنىڭغا چىن ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ جاۋاپ بەردى. ئىمپېراتور مىلادىدىن بۇرۇنقى 104- يىلى نۇرغۇن ئەسكەر يوللاپ، پەرغانىغا ھۇجۇم قىلدى. پەرغانە خانى چىنىڭ بۇ ھۇجۇمىنى چېكىندۈرۈپ چىن ئەسكەرلىرىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. بۇئېغىرمەغلۇبىيەتنىڭ ئىنتقامىنى ئېلىش ئۈچۈن مىلادىدىن بۇرۇنقى102 - يىلى، ۋۇدى پەرغانىغا 60,000 كىشىلىك قوشۇن بىلەن ھۇجۇم قىلدى. بىرقانچە قېتىملىق قانلىق ئۇرۇشلارنىڭ بىرىدە پەرغانە خانى ئۆلدى ۋە پەرغانە چىنىلىقلارنىڭ قولىغا ئۆتتى.چىنلىقلار بىر پەرغانىلىقنى خان قىلىپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي تۈركستانمۇ چىن ئىستىلاسى ئاستىدا قالدى. ئەمما، بۇ ئىستىلا ئۇزۇنغا بارمىدى. بۇلارنى يەنە چىن مەنبەلىرىدە كۆرىمىز. چىن تارىخ كىتابلىرىدا بۇ ۋەقەلەرنى مۇنداق دەپ يازىدۇ: « ئىمپېراتورنىڭ ھاكىمىيىتى بۇ جايلاردا(غەربىي تۈركستاننى دېمەكچى) ئۇزۇن داۋام قىلمىدى. چۈنكى، خانلار پۈرسەت تاپسىلا چىنگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، چىنلىقلارنى ھەيدەپ چىقىراتتى. ئارقىسىدىن چىن ئەسكەرلىرى كېلىپ قاتتىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن، بىرقانچە شەھەرنى قايتۇرۇپ ئالسىمۇ ، ھۇنلار كېلىپ، يەنە چىنلىقلارنى چىقارسا، چىنلىقلار يەنە كېلىپ ئۇلارنى ھەيدەپ چىقىراتتى.» شۇنداق قىلىپ تۈركستان تۈپراقلىرى، تۈركستان ۋە چىن ئەسكەرلىرى ئوتتۇرىسىدا جەڭ مەيدانىغا ئايلانغان ئۇرۇشلار 22 يىل داۋام قىلدى.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 68 - يىلىغا كەلگەندە، چىنده ئىمپېراتور غا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈلدى ۋە

ۋۇدى ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركىستاندىكى پۈتۈن خانلىقلار ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ ياردىمى بىلەن يۇرتلىرىدىن چىن ئەسكەرلىرىنى ھەيدەپ چىقىرىپ ھۇن ئىتتىپاقىغا قوشۇلدى. شەرقىي تۈركىستاندىكى خانلار ھۇنلارنىڭ بىرلىشىپ، 37 يىل بىر مۇددەت ئىچىدە تىنچ ئامان ياشىدى.

شەرقىي تۈركىستاندا بىرىنچى قېتىملىق چىن ئىستىلاسى

(مىلادىدىن بۇرۇنقى 59 -10 - يىللىرى)

مىلادىدىن بۇرۇنقى 60 - يىلى، ھۇن شاھزادىلىرىدىن چىچى خان ۋە قۇغشار(خۇجانسى) خان ئوتتۇرىسىدا يۈزبەرگەن ئىچكى ئۇرۇشلار ۋە سىيانپىلارنىڭ ھۇنلارغا قارشى ھۇجۇملىرىنى پۈرسەت بىلگەن چىن ئىمپېراتورى، «جېڭجى» ئىسىملىك قوماندان باشچىلىغىدا چوڭ بىر قوشۇننى شەرقىي تۈركىستانغا يوللىدى. جېڭجى مىلادىدىن بۇرۇنقى 95 - يىلى لولان ۋە قوچۇ خانلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ بۇجايلارنى بېسىۋالدى. ئۇندىن كېيىن كىنگىت، (ھازىرقى قارا شەھەر) كوچا، يەركەن، قەشقەر ۋە ئۇدۇن[23] قاتارلىق 36 خانلىق ئارقا - ئارقىدىن مەغلۇپ بولۇپ، چىنگە بويسۇنۇشقا مەجبۇر بولدى.

ئىمپېراتۇر ئىستېلا ۋەزىپىسىنى ئۇرۇنداپ بولغان جېڭجىنى، شەرقىي تۈركىستانغا ئومۇمىي ۋالى قىلىپ تەينىلىدى. جېڭجى لوپنور كۆلى بېيىدا ۋولى دېگەن جايىنى مەركەز قىلىپ تۇردى. (ھازىر بۇ جايدىن ھېچ ئەسەر قالمىغان) چىن تارىخلىرىغا قارىغاندا بۇ ئىستىلا 49 يىل داۋام قىلغانمىش.

شەرقىي تۈركىستانىنىڭ چىن ئىستىلاسىدىن قۇتۇلۇشى

مىلادىدىن بۇرۇنقى 10 - يىلى، ھۇن تەڭرىقۇتى شەرقىي تۈركىستانغا يارىدەم بېرىش ئۈچۈن، قوشۇن يوللىدى. بۇ قوشۇننىڭ يېتىپ كېلىشى بىلەن ھەر قايسى خانلار ئۆز يۇرتلىرىدىكى چىنلىقلارنى يوقاتتى ۋە ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ ھىمايىسى ئاستىغا كىردى. لېكىن، جەنۇبدا ئۇدۇن، يەركەن، ئۇچ ۋە كۇچا خانلىرى ھۇن دۆلىتىگە قوشالماي دوست بولۇپ، ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل قالغان. بۇخانلىقلار ئىچىدەيەركەن خانلىقى ھەممىسىدىن كۈچلۈك ئىدى.

شەرقىي تۈركىستان خانلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر

مىلادىنىڭ 40 - يىلى، يەركەن خانى پۈتۈن شەرقىي تۈركىستانىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ شەرقىي تۈركىستاندا ئۆز رەھبەرلىگىدە بىر تۈرك دۆلىتى قۇرۇش يولىدا، ئالدى بىلەن ئۇدون خانى ئىپارخان

[23] بۇ دەۋردە خوتەن، « ئۇدۇن» دەپ ئاتىلاتتى(ن. ش. ھ .).

بىلەن ئۇرۇش باشلىدى. قىسقا بىر ۋاقىت ئىچىدە ئىپارخاننى مەغلۇپ قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇدۇن ۋە ئۇندىن كېيىن قەشقەرمۇ يەركەننىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىردى. مىلادى 41 - يىلى كۇچانمۇ ئالدى ۋە ئوغلىنى كۇچاغا ھاكىم قىلىپ تەينىلدى. ئۇندىن كېيىن يەركەن خانى كىنگىت، لولان ۋە قوچۇ خانلىقلىرىنمۇ ئۆزىگە تەۋە قىلىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، ئۇلارنى ھۇن تەڭرىقۇتى ھمايە قىلىپ تۇرغانلىقتىن بۇنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى.

مىلادىنىڭ 48 - يىلى ھۇن دۆلىتى ئىككىگە بۆلۈنگەندىن كېيىن، شەرقىي تۈركستاندا ھۇن دۆلىتىنىڭ تەسىرى قالمىدى. ئامما، بۇ ۋەزىيەت ئۇزۇن داۋام قىلمىدى. چۈنكى، شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتلۇقى كۈچلىنىپ قوچۇ، لولان، كىنگىت ۋە شىمالدىكى باشقا خانلىقلارنىمۇ ئۆزىگە تەۋە قىلدى. كۇچا مۇ يەركەن خانلىقىدىن قۇتۇلۇپ تەڭرىقۇتقا قېتىلدى. يەركەن خانلىقىنىڭ ئۇدۇن، قەشقەر ۋە ئۇچ قاتارلىق جايلاردىكى ھاكىمىيىتى مىلادىنىڭ 60 - يىللىرىغىچە داۋام قىلدى. بۇجەرياندا شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتلۇقى بىلەن دوستانە ۋە ياخشى مۇناسىۋەتتە ئۆتتى. بۇرۇن يەركەن خانلىقى تەرەپتىن ئۆلتۈرۈلگەن ئۇدۇن خانى ئىپارخاننىڭ جىيەنى كۈنتۇغدى خان مىلادىنىڭ 60 - يىللىرى ئارىسىدا يەركەن خانىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ چىقىپ ئۇدۇننى قولغا ئالدى. تېخىمۇ ئىلگىرلەپ، قەشقەر، ۋە ئۇچ نىمۇ ئېلىپ يەركەن خانلىقىنىڭ ئورنىغا كۈچلۈك بىرخانلىق قۇرۇپ چىقتى. كۈن تۇغدى خان بىلەن شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتلۇقى ئارىسىدا دوستانە مۇناسىۋەت ئورنىتىلغان بولۇپ، تەڭرىقۇتنىڭ بىر دائىمي ئەلچىسى ئۇدۇن (خوتەن) دە تۇراتتى.

شەرقىي تۈركستان بىلەن چىن ئوتتۇرىسىدىكى 30 يىللىق ئۇرۇش

يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك، شەرقىي تۈركستانىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى خانلىقلار ھۇن تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا ۋە غەربىدىكى(ئۇدۇن، قەشقەر ۋە ئۇچ) خانلىقلار كۈن تۇغدىخانىنىڭ قول ئاستىدا ياشىماقتا ئىدى. مىلادى 73 - يىلى چىن ئىمپېراتورى مىڭدى(مىڭدى) شەرقىي تۈركستانىنى ئىستىلا قىلىش ئۈچۈن، بەن چاۋ نىڭ قوماندانلىقىدا چوڭ بىر قوشۇن يوللىدى. بۇ دۈشمەننىڭ ھۈجۇمىنى توسۇش ئۈچۈن، تەڭرىقۇت ۋە شەرقىي تۈركستان خانلىقلىرىنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى باريكۆل ئەتراپىدا يىغىلدى. بەن چاۋ باريكۆلگە ھۈجۇم قىلدى. ناھايىتى شىددەتلىك ئۇرۇشلاردىن كېيىن، تەڭرىقۇت ۋە خانلارنىڭ قوشۇنى مەغلۇپ بولدى. بەن چاۋ، باريكۆل ۋە قۇمۇل خانلىقلىرىنى بېسىۋالدى. بۇغەلىبىدىن كۆرەڭلەپ كەتكەن چىن ئىمپېراتورى، بەن چاۋغا نۇرغۇن ئەسكىرىي ياردەم يوللاپ، شەرقىي تۈركستانىنىڭ قالغان جايلىرىنمۇ قولغا چۈشۈرۈشكە بۇيرۇق بەردى.

بەن چاۋ مىلادىنىڭ 75 - يىلى لولانغا ھۇجۇم قىلدى. بىرقانچە قېتىملىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن، لولاننى بېسىۋالدى. لولان خانىنى ھۇن ئەلچىسى قاتارلىق لولاندا تۇرۇشلۇق ھۇن ئەمەلدارلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، چىن ئىمپېراتورىغا سادىق بولمەن دەپ قەسەمياد قىلىشقا مەجبۇرقىلدى. ئۇندىن كېيىن، بەن چاۋ جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ چەرچەننى بېسىۋالدى . 77- يىلى خوتەنگە ھۇجۇم قىلدى. كۈن تۇغدىخان ئۇزۇن داۋام قىلغان ئۇرۇشلار دىن كېيىن سۇلھى قىلىشقا مەجبۇر بولدى. بەن چاۋ خوتەن ئوردىسىدىكى ھۇن تەكرىقۇت ۋەكىلىنى ئۆلتۈرۈپ، چىنگە بويسۇنۇش شەرتى ئاستىدا كۈن تۇغدى خان بىلەن پۈتۈشتى. خان بۇ كېلىشىمگە ئەمەل قىلىپ ھۇن ئەلچىسىنى ئۆلتۈردى ۋە چىن ھىمايىسىنى قوبۇل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن يەركەن، قەشقەر ۋە ئۇچ خانلىرىمۇ چىنغا بويسۇندى.

بۇ ۋەقەلەردىن كېيىن، كۇچا خانى ھۇن تەكرىقۇتىدىن يارىدەم ئېلىپ، قەشقەر ۋە ئۇچنى بەن چاۋ ۋە كۈن تۇغدى خانىدىن تارتىۋالدى. بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، بەن چاۋ قەشقەرنى تارتىۋالغان بولسىمۇ ئۇچنى ئالالمىدى. چىن ئىمپېراتورى شەرقىي تۈركستانغا بىر ئومۇمىي ۋالى تەيىن قىلىپ بەن چاۋنى چىن ئەسكەرلىرىنىڭ باش قوماندانى قىلىپ بەلگىلىدى. ئىچكى ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىپ بۇرۇنقى قەشقەر خانىنىڭ ئوغلىنى قورچاق خان قىلىپ تەينىلىدى.

مىلادىنىڭ 80 - يىلى كوچا، كىنگىت ۋە ئۇچ خانلىرى كۈنخان بىلەن بىرلىشىپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى ۋە چىن ئەسكەرلىرىنى ئېغىر ھالدا مەغلۇپ قىلىپ تامامەن دېگۈدەك يوقاتتى. چىن ئومۇمىي ۋالىسىنى كىنگىت ئەسكەرلىرى تۇتۇپ ئۆلتۈردى. بەن چاۋ ئازغىنە ئەسكەرلىرى بىلەن خوتەنگە قاچتى. بۇ ئېغىر مەغلۇبىيەتتىن كېيىن چىن ئىمپېراتورى مىكتى، بەن چاۋنى قالغان ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ چىنغا قايتىشنى بۇيرۇدى. بەن چاۋ قايتىشقا ھازىرلىنىپ تۇرغىنىدا، كۈن تۇغدى خان كېلىپ، ئۇنى قايتىشتىن توساپ قالدى. چۈنكى، ئۇ كوچا ۋە كىنگىت خانلىرىنىڭ ئىنتىقام ئېلىشىدىن قورقاتتى. بۇنى ئاڭلىغان چىن ئىمپېراتورى، بەن چاۋغا بىر مىقدار ئەسكەر يوللاپ، ئۇنىڭ شەرقىي تۈركستانىدىكى تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىنى داۋاملاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بەن چاۋ، كۇچ توپلاپ مىلادى 85- يىلى قەشقەرنى قايتا بېسىۋالدى.

ئۇچ، كوچا ۋە كىنگىت خانلىرى بىلەن بەن چاۋ ئوتتۇرىسىدا داۋاملىق ئۇرۇش بولۇپ تۇردى. مىلادىنىڭ 90 - يىلى باختىر(باكتىريە) ۋە ھىندىستانىنىڭ پادىشاسى بولغان ۋايما كادفايسىز (كادپىسىس) 70.000 كىشىلىك زور بىر قوشۇننى تۈركلەرگە يارىدەم بېرىش ئۈچۈن، بەن چاۋ نىڭ ئۈستىگە يوللىدى. ئۇزۇن ۋە تاغلىق يوللاردىن مېڭىپ قاتتىق ھېرىپ كەتكەن بۇ ئەسكەرلەر ئۇرۇشتا قاتتىق مەغلۇپ بولدى. قوماندانى ئۆلدى ۋە ساق قالغان ئازراق ئەسكەرلىرى قايتىپ كەتتى (بۇنى تۆۋەندە تەپسىلى بايان قىلىمىز).

بۇ ھادىسە، چىنىڭ ئاچكۆز ۋە تاجاۋۇزچىلىق ھەۋىسىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇۋەتتى ۋە چىن

ئەسكەرلىرى تۈركۈملەپ ئارقا ـ ئارقىدىن كەلگىلى باشلىدى. مىلادى 91 ـ يىلى بەن چاۋ كۈچانى ۋە ئۇچنى بېسىۋالدى. لېكىن، قانچە قىلسىمۇ كىنگىت خانلىقىنى بويسۇندۇرالمىدى ۋە ئۇرۇش داۋام قىلىۋەردى. ئىلىدىكى ئۇيسۇن خانى مۇستەقىل بولسىمۇ، چىن ئىمپېراتورى بىلەن مۇناسىۋىتى يېقىن ئىدى. بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، كۈيئوغلى ھەم يارداەمچىسى ئىدى. دېمەك، چىنلىقلارغا بويۇن ئەگمەي قىلىچ كۈچى بىلەن تاقابىل تۇرۇپ، مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ تۇرغان، بىرلا قاراشھەر خانلىقى ئىدى. بەن چاۋ كۈچانى مەركەز قىلىپ، چىن ئاسارىتىدە قالغان خانلار ئۇستىدە ھۈكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزۈپ ئومۇمىي ۋالى سۈپىتى بىلەن مىلادىنىڭ 102 ـ يىلىغىچە شەرقىي تۈركستانىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىشغال قىلىپ تۇردى. ئامما، بۇ جاغلاردا كىنگىت بىلەن ئۇرۇش داۋام قىلماقتا ئىدى. بەن چاۋ 103 ـ مىلادىدا چىنگە قايىتتى. ئورنىغا ئوغلى بەن يۈڭ ئومۇمىي ۋالى بولدى.

بەن چاۋ كەتكەندىن كېيىن، خوتەن (ئۇدۇن) ۋە يەركەن خانلىرى مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. بۇ نىڭ بىلەن بەن يۈڭنىڭ قولىدا، يالغۇز قەشقەر، ئۇچ، روران، قوچۇ ۋە كۇچا قاتارلىق جايلار قالدى. بەن يۈڭنىڭ كۈچى كۇندىن ـ كۇنگە ئاجىز لاشماقتا ئىدى.چىن تارىخلىرىغا كۆرە، بۇخانلىقلارنىڭ بىر قىسمى ئۆز كۈچلىرى بىلەن بىر قىسمى ھۇن تەكۈرىقۇتنىڭ ياردىمى بىلەن چىن ھاكىمىيىتىدىن قۇتۇلۇپ مۇستەقىللىق ئېلان قىلغان. يەنە چىن تارىخىرىدا، بۇ جەريانىدا چىنىنىڭ غەرب بىلەن بولغان تاشقى سودا ـ تىجارىتىگە دەخلى يەتمىگەن. يەنى، مۇستەقىل بولغان بۇ خانلار چىنىنىڭ تىجارەت مالىلىرىنى ئۆتكۈزۈشكە رۇخسەت قىلغانلىقىنى تىلغا ئالغان.

يۇقىرىقى ھادىسىلەردىن مىلادىنىڭ 73 ـ ۋە 103 ـ يىللىرى ئارىسىدا شەرقىي تۈركستانىنىڭ بىر ئۇرۇش مەيدانىغا ئايلانغانلىقىنى كۆرىمىز. بۇ جەريانىدا چىن ئىستىلاسى ھېچبىر زامان ئۈزۈن مۇددەت پۈت تىرەپ تۇرالمىغان. بەن چاۋ خوتەن خانى بىلەن كۇچا خانى ۋە باشقا خانلارنىڭ ئۆز ئارىسىدىكى زىددىيەتتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى بىر ـ بىرىگە ئۇرۇشقا سېلىپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي ـ تۇركستاندا 30 يىل داۋام قىلغان بۇ قانلىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بېرىپ، شەرقىي تۈركستانىنىڭ بىرقىسىم جايلىرىنى قىسقا بىر مەزگىل ئىشغال قىلغان بولسىمۇ بەن چاۋ قايىتىپ كەتكەندىن كېيىن. مىلادى 103 ـ يىلىدىن باشلاپ، بۇ ئىستىلانىڭ ئۆمرى تۇگىگەن. بىز بۇ 30 يىللىق مەزگىلنى «شەرقىي تۈركستان بىلەن چىن ئوتتۇرىسىدىكى 30 يىللىق ئۇرۇش» دەپ ئېيتىمىز. شۇنداقلا بەزى تارىخ كىتابلىرىدا تەپسىلى جەريانىنى سۆزلىمەي «بۇ مەزگىل ئىچىدە شەرقىي تۈركستان چىن ئىستىلاسى ئاستىدا ئىدى» دەپ يازغانلىقىغا ئېتىبار قىلمايمىز. ئافغانستان تارىخىدا، ۋايما كادىپسىسنىڭ بۇ ئېغىر مەغلۇبىيىتىدىن كېيىن، ياۋچى پادىشالىرى چىن ئىمپېراتورىغا مىلادى 103 ـ يىلىغىچە خىراج (باج ـ سېلىق) تۆلەشكە مەجبۇر بولغان. شۇ تارىختا كانىشكاي (كانىشكا) چىن ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، شەرقىي تۈركستانىنى ئالغان دەپ، بايان قىلىنغان. ئەمما، چىن تارىخلىرىدا بۇنىڭ يوق. لېكىن زامانىمىزدىكى

تارىخ كتابلىرىنىڭ بىرلىككە كەلگەن پىكىرلىرىدە، مىلادى 130 - يىللىدىن بۇرۇن شەرقىي تۈركستاندا كۆچلۈك بىر چىن نۇپۇزى پەيدا بولغانلىقى، ھەتتا، پەرغانە ۋە سۇغد ئۆلكىلىرىگە قەدەر چىن ئەسكەرلىرى كىرگەنلىكىنى مۇجمەل بىر سۈرەتتە بايان قىلىدۇ. ئەمما، تەپسىلى ئەھۋاللار مەلۇم ئەمەس.

3 - پەسىل

قوشخان ئىمپېراتورلۇقى

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك ياۋچىلار باكتىرىيە، يەنى بەلخ، تاخارىستان (بەدەخشان ۋە قەتەغەن) ۋە سوغد(سەمەرقەنت ۋە بۇخارا) قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ، ئۇيەردىكى ساكا(ساقا) تۈركلىرىنى ھەيدەپ چىقىرىپ، بۇئۆلكىلەردە بەش مۇستەقىل خانلىق قۇرۇپ چىقتى. ھۇن تەگۈقۇتى كۆچلۈك بولغان چاغلاردا ئۇنىڭ ھىمايىسى ئاستىغا كىردى. تەخمىنەن مىلادىنىڭ 40 - يىلى ياۋچىلارنىڭ باكتىرىيەدىكى قۇشخان قەبىلىسىنىڭ خانى كادفايسېز (كادفايسېز) باشقا پۈتۈن ياۋچىلارنى بويسۇندۇرۇپ، شىمالىي ئافغانىستاندا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان يۈنانلىقلارنى يوقىتىپ، چېگرىسى ھىندۇقۇش تاغلىرىغىچە كېڭەيگەن قۇشخان ئىمپېراتورلۇقىنى قۇرۇپ چىقتى. باكتىر(بەلخ) شەھرىنى مەركەز قىلدى. ياۋرۇپا ۋە چىن تارىخلىرىدا بۇ ئىمپېراتورلۇق «كۇشان ئىمپېراتورلۇقى» دەپ ئاتىلىدۇ. كادپىسېس مىلادىنىڭ 50 - يىلى كاپسا(قەدىمكى كابۇل) قەندىھارنى ئۇنىڭدىن كېيىن، ھېرات ۋە سىستان قاتارلىق شەھەرلەرنى ئىگىلىدى. ھىندىستانغا يۈرۈش قىلىپ جېھلىم دەرياسىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى جايلارنى بېسىۋالدى. كادپىسېس مىلادى 78 دە ئۆلدى. ئوغلى«كادپىسېس II » ئۇنۋانى بىلەن تەختكە چىقتى ۋە ھاكىمىيىتىنى سىند دەرياسى بويىغا قەدەر كېڭەيتتى. بۇ جايلاردىكى پۈتۈن ساقالارنى ئۆزىگە تەۋە قىلدى. شەرقىي تۈركستان بىلەن چىن ئوتتۇرىسىدىكى 30 يىللىق ئۇرۇش مەزگىلى ۋايما II - كادپىسېس زامانىسىغا توغرا كېلىدۇ. چىن ئىمپېراتورىنىڭ تۈرك خانلىرىغا قارشى ئېلىپ بارغان تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرى ۋە بىرقانچە خانلىقلارنى بېسۇالغانلىقى كادپىسېسنى ئەندىشىگە سېلىپ قويدى.

كادپىسېس ئۆزىنى چىن ئىمپېراتورى بىلەن تەڭ كۆرەتتى. شۇنىڭ.ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 90 - يىلى چىنغا بىرئەلچى ئەۋەتتى. ئۇنىڭدىن ئىمپېراتورغا خەت يېزىپ، تۈرك خانلىرىغا قىلىۋاتقان تاجاۋۇزچىلىقىنى دەرھال توختىتىش ۋە چىن ئىمپېراتورلىرىنىڭ تۈرك خاقانلىرىغا قىز تارتۇق قىلىش ئەنئەنىسىگە بىنائەن ئىمپېراتور قىزىنى بېرىشىنى، تەلەپ قىلدى. ئەلچى قەشقەرگە كەلگەندە بەن چاۋ ئۇنى تۇتۇپ قاماپ قويدى. كېيىنچە قويۇپ بېرىپ، چىنگە بارغۇزماي باكتىرىيىگە ھەيدەۋەتتى. بۇنى ئاڭلىغان كادپىسېس دەرھال «سى» ئىسىملىك قوماندانىنى 70,000 كىشىلىك بىر قوشۇن بىلەن بەنچاۋنىڭ ئۇستىگە يوللىدى. بۇ قوشۇن ھازىرقى ۋاخان ۋە تاشقورغاننىڭ يامان تاغلىق يوللىرى بىلەن يۈرۈپ، مىڭبىر مۇشەققەتتە

قەشقەرگە كەلدى. ئەسكەرلەر ئۈزۈن ۋە مۇشەققەتلىك يولدا قاتتىق چارچاپ كەتكەنلىكتىن بەنچاۋنىڭ ئەسكەرلىرىدىن قاتتىق زەربە يەپ مەغلۇپ بولدى. قوماندان ئۆلدى. 70,000 كىشىدىن ئازراق كىشى ساق قۇتۇلۇپ، قېچىپ كەتتى. بۇ ئېغىر يېڭىلىش نەتىجىسىدە كادېمىس چىن تاجاۋۇزىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن سۈلھى قىلىپ چىنگە باج تۆلەشكە مەجبۇر بۇلدى. بۇنداق باج بېرىپ تۇرۇش مەجبۇرىيىتى كانىشكانىڭ زامانىسىغىچە داۋام قىلدى. يۇقىرىدىكى ۋەقەلەر ئافغانىستان تارىخلىرىدا تەپسىلى بايان قىلىنغان بولسىمۇ، چىن مەنبەلىرىدە بۇ ھەقتە مەلۇمات يوق.

مىلادى 110 - يىلى ۋايماكادېسىس ئۆلدى. ئورنىغا ئوغلى بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا توغقىنى كانىشكا تەختكە چىقتى. كانىشكا تازا سىياسەتچى ۋە جاھانگىرتەبىئەتلىك بىرئادەم ئىدى. تەختكە چىقىش بىلەن تەڭ چىنگە بېرىدىغان سېلىقنى توختاتتى. ھىندىستانغا يۈرۈش قىلىپ، گانگى دەرياسىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى يەرلەرنى ئىشغال قىلدى. ھىندىستاندىكى بىرقانچە يەرلىك خانلىقلارنى يوقىتىپ كەشمىرنىمۇ ئىگىلىدى ۋە باكتىردە بىرسىنى ۋالى تەيىن قىلىپ، قويۇپ پايتەختى پۇرۇشپۇر(ھازىرقى پىشاۋۇر) غا قايتىپ كەتتى(تەپسىلى مەلۇماتلار ئۇچۇن ھىندىستان ۋە ئافغانىستان تارىخلىرىغا قارالسۇن).

ئالتى شەھەرنىڭ قۇشخان دۆلىتىگە تەۋە بولغانلىقى

مىلادى 150- يىلىغا قەدەر بولغان ئارىلىقتا يۈزبەرگەن ۋەقەلىكلەر ھەققىدە قولىمىزدا تولۇق مەلۇمات يوق. لېكىن، 2 - ئەسىرنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك تۈرك ئىمپېراتورى بولغان قۇشخان (كۇشان) لارنىڭ مەشھۇر پادىشاسى كانىشكا شەرقىي تۈركستانغا يۈرۈش قىلىپ، ئالتى شەھەرنى قول ئاستىغا كىرگۈزگەنلىكى سىياسى جەھەتتە مۇھىم بىرھادىسە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى، شەرقىي تۈركستاننىڭ تارىخىدا بىر بۇرۇلۇش دەۋرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، بۇ دەۋردە شەرقىي تۈركستاندا دىن ۋە مەدەنىيەت ساھاسىدا زور ئىنقىلاب مەيدانغا كەلدى. بۇلارنىڭ مۇھىملىرىدىن بىرئاز سۆزلەپ ئۆتىمىز.

كانىشكا مىلادى 130 - يىلىدىن باشلاپ ئۆگۈز نەڭ شىمالى تەرىپىدىن بېسىپ كىرىپ، چىن ئەسكەرلىرى بىلەن توقۇنۇش باشلاندى. مىلادى 150 - يىلىغا كەلگەندە، قۇدرەتلىك بىر قوشۇن تەشكىللەپ، شەرقىي تۈركستانغا ھۇجۇم قىلدى. ۋاخان يولى بىلەن مېڭىپ، تاغدۇمباش ئارت (ۋاغجىر داۋانى) دىن ئېشىپ، سېرىق قولنى ئىگەللىدى. ئۇندىن كېيىن، قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇ يەردىكى چىن ئەسكەرلىرىنى پۈتۈنلەي تار - مار قىلىپ قەشقەر، يەركەن، خوتەن ۋە ئۇچ قاتارلىق خانلىقلارنى ئۆزىگە تەۋە قىلدى. بۇ خانلىقلارنى كېيىنچە يۈز ئۆرۈپ ئاسى بولۇپ كەتمىسۇن دەپ، بۇلارنىڭ بىردىن ئوغۇللىرىنى ئۆزى بىلەن گۆرۈ ئېلىپ، پايتەختى پىشاۋۇرغا قايتتى.

كانىشكا گۆرۈ ئالغان بۇخانزادىلارغا ياخشى مۇئامىله قىلىپ پادىشالارغا لايىق كۈتۈۋالدى. بۇلارنى يازدا كاپىسا(هازىرقى كابۇل) دا، قىشتا بولسا قەندىهاردا ساقلىدى.

مەن بۇ يەردە قۇشخان ئىمپېراتورلۇقىنىڭ شەرقىي تۈركستانغا تىگىشلىك قىسىملىرى ئۈستىده، ۋەقەلىكلەرنى ئافغانىستان ۋە جەن تارىخلىرىدىن ئېلىپ مۇهىتەرەم كىتابخانىلارغا تەقدىم قىلمەن (قۇشخان دۆلىتىنىڭ كانىشكا دەۋرىدىكى كېڭەيگەن دۆلەت تېرىتورىيەسى 4 ـ خەرىتىده كۆرسىتىلدى).

قۇشخانلار دەۋرىده شەرقىي تۈركستاندا
دىن ۋە مەدەنىيەت

شەرقىي ۋە غەربىي تۈركستاندا، ياۋچى ۋە ساقا تۈركلىرى ئىچىده كانىشكا دەۋرىگىچه قەدىمكى تۈرك دىنى تويىن دىنى راۋاج تاپقان. باكتىرىيە ئۇ دەۋرده ياۋچىلارنىڭ سىياسى مەركىزى بولۇپلا قالماستىن، ئەينى زامانداا دىنى مەركىزى هېسابلىناتتى. باكتىرىيە دىكى«نوبار» دەپ، ئاتالغان ئىبادەتخانه تويىن دىنىنىڭ ئەڭ مۇقەددەس مەئبىدى ئىدى. ئىران تارىخلىرىدا بۇ ئىبادەتخانه «نەۋباهار» دېگەن نام بىلەن مەشھۇردۇر. بۇ ئىبادەتخانه يەفتىللەر(ئېفتالىتلار) نىڭ مۇنقەرىز بولۇشغا قەدەر تويىن، شامان ۋە بۇددا دىنلىرى ئۈچۈن، بىردىن ئايرىم بۆلۈملىرى بولغان بىرچوڭ ئىبادەتخانه ئىدى. يەفتىللەر مۇنقەرىز بولغاندىن كېيىن، نوشرۇان بۇ ئىبادەتخانىنى مەجۇسىلەرنىڭ «ئاتەشگىدىسى» (ئوتقا چوقۇنىدىغان ئىبادەتخانىسى) قىلغان. ئىسلام دەۋرىگه كەلگەندىمۇ، مەجۇسىلارنىڭ ئەڭ مۇقەددەس جايى بولۇپ هېسابلىناتتى. هىجرى 4 ـ ئەسىرده يەقلىدى. كانىشكا هىندىستانىنىڭ «پەتنە» دېگەن جايىنى ئالغان چاغدا، بۇجايدىكى بۇددا دىنىنىڭ مەشھۇر پېشۋاسى ئاسۇگۇشا نىڭ تەشەببۇسى بىلەن بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىگه تەۋه بولغان پۈتۈن يۇرتلاردا بۇدىنىنىڭ تارقىلىشى ۋە راۋاجلىنىشى ئۈچۈن كۆپ كۈچ چىقاردى. نەتىجىده، بۇددا دىنى رەسمىي دۆلەت دىنىغا ئايلىنىپ ئافغانىستان، باكتىرىيە، سوغد ۋە تاخارىستان قاتارلىق جايلاردا تازا راۋاج تاپتى. شەرقىي تۈركستاندا بۇددا دىنىنىڭ تەرەققى قىلىشى شۇنچىلىك چاپسان بولدىكى، قىسقىغىنه بىر ۋاقىت ئىچىده بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ سانى تويىن دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلاردىن كۆپ ئېشىپ كەتتى. بۇددا دىنىنىڭ مۇهىم مۇقەددەس كىتابلىرى شەرقىي تۈركستان مۇهەررىرلىرى تەرەپىدىن تۈركچىگه تەرجىمه قىلىندى ۋە ئۇيغۇرھەرپى بىلەن يېزىلىپ نەشر قىلىندى.كانىشكا نىڭ تەكلىپى بىلەن، بۇددا راهىپلىرى شەرقىي تۈركستانغا كېلىپ

دىن تارقىتىش پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ باردى.«ئافغانىستان تارىخى» غا كۆرە، «ئۇدۇن بۇددا دىنىنىڭ مەركىزى بولغان. ئۇدۇندا 100گە يېقىن بۇددا ئىبادەتخانىلىرى بولۇپ بۇلاردا 5000 بۇددا راھىبلىرى بارئىدى». يەنە بىر چىن سەيياھىمۇ ئۆز ساياھاتنامىسىدا يۇقىرىقىغا ئوخشاش ئەھۋالنى بايان قىلىدۇ.[24]

چىن تارىخلىرىغا كۆرە، كانىشكانىڭ دەۋرىتى بىلەن شەرقىي تۈركستانغا كەلگەن بۇددا راھىبلىرىنىڭ ئاتاغلىقراق بولغىنى كۇماراجىۋا ئىدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇ راھىپ كۇچادا ئولتۇرغان ۋەكۇچا خانىنىڭ قىزى بىلەن ئۆيلەنگەن ئىكەن. يەنە چىن رىۋايەتلىرىگە قارىغاندا، شەرقىي تۈركستان شۇ چاغلاردا، ھىندىستاندىن قالسا بۇددا دىنىنىڭ ئىككىنچى مەركىزى ئورۇنىدا ئىدى. بۇددا دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن، ئۇدۇن، قەشقەر ۋە كۇچا دىن نۇرغۇن راھىپلار شۇ چاغدىكى چىن پايتەختى بولغان لويانڭ (ھازىرقى خېنەندە) غا بارغان ۋە بۇ جايلاردا كۆپلىگەن بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنى بىنا قىلغان. كېيىنچە، قۇجۇ(تۇرپان) بۇددا دىنىنىڭ تازا راۋاج تاپقان يەرلىرىدىن بىرى بولدى. شەرقىي تۈركستان راھىپلىرىنىڭ شەرقتىكى مەملىكەتلەرگە بېرىپ تەبلىغ قىلىشلىرى بىلەن ئورخۇن ۋە سېلىنگا دەريالىرى بويلىرىدىكى ئۇيغۇرلارمۇ بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلدى.

دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە بۇ باغلىنىشلار سايىسىدە ھىندىستان، ئافغانىستان ۋە چىن خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدا بىر يېقىنلىق پەيدا بولدى. نەتىجىدە، بۇ يېقىنلىق يالغۇز دىن بىلەنلاچەكلىنىپ، قالماي يەلكى بۇ مەملىكەتلەرنىڭ مەدەنىيەت، سەنئەت ۋە سانائەت قاتارلىق جەھەتلىرىدە بىر - بىرگە كۆپ تەسىر كۆرسەتتى. ھىندىستاندىن كۆپلىگەن سەنئەت ئەربابلىرى شەرقىي تۈركستانغا كەلگىلى باشلىدى. بۇ ئەھۋال شەرقىي تۈركستانىنىڭ ئۆز سانائەتىنى راۋاجلاندۇردى ۋە ھىندىستان سەنئەتىنىمۇ بۇ يەرلەردە تەرەققى قىلدى.

خوتەن خەلقى ھىندىستانغا ئەڭ يېقىن قاتناش يولىنى كەشپ قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ھىندىستانغا بېرىش - كېلىش كۆپەيدى ۋە سودا- تىجارەت كارۋانلىرى قاتناشقا باشلىدى. بۇ ھەر ئىككى تەرەپنىڭ تىجارەت تەرەققىياتىنى ئالغا سۈردى. شەرقىي تۈركستاندىن چىنگە بارغانلار، بىدە ئۇرۇقى ۋە تال كۆچەتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، چىنلىقلارغا بىدە تېرىشنى ئۇزۇملۇك باغ يېتىشتۇرۇشنى ئۆگەتتى. شەرقىي تۈركستاندىن چىنگە باغان رورانلىق «شايلۇن» ئىسىملىك بىر كىشى، چىندىن قەغەزچىلىك سەنئىتىنى ئۆگىنىپ كېلىپ، شەرقىي تۈركستاندا قەغەزچىلىك سەنئىتىنى يايدى. ھازىرخوتەن ۋە يەركەندە راۋاجلانغان قەغەزچىلىك، مانا شۇ زاماندىن قالغان قەدىمكى سەنئەتىنىڭ ئۆزىدۇر. چىن تارىخلىرىغا قارىغاندا رورانلا، قەغەزچىلىك مىلادىنىڭ 105 ۋە 150 - يىللىرى تازا تەرەققى قىلغان ئىكەن.

[24] چىننىڭ ئاتاغلىق بۇددا راھىبى فاشيەن ساياھەت قىلىپ، ئۇدۇنغا(خوتەنگە)كەلگەن. قايتىشتا كەشمىر يولى بىلەن ھىندىستانغا كەتكەن. ئۇ ساياھەت خاتىرىسىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئۇ چاغلاردا ئۇدۇن بۇددا دىنىنىڭ جەننىتى ئىدى..غايەت چوڭ ۋە زىننەتلەنگەن ئىبادەتخانىلار بولۇپ، بۇلاردىن بىرىدە 5000 راھىپ بار ئىدى(مۇئەللىپنىڭ ئىزاھاتى).

شۇنداق قىلىپ، دىنىي ئېتىقاد بىرلىكى نەتىجىسىدە ئۆزئارا، زىيارەتلەر ۋە بېرىش - كېلىشلار كۆپەيىپ، شەرقىي تۈركستاندىن ھىندىستان ۋە چىن قاتارلىق جايلارغا بارغانلار ئۇيەرلەردە تۈركستان مەدەنىيىتىنى تارقاتتى ۋە ئۇلاردىكى سانائەت، ئىلىم ۋە باشقا مەدەنىيەت ئامىللىرىنى للىرىنى ئېلىپ كەلدى. مانا، بۇ ئەھۋال يۇرتنىڭ مەدەنىيىتىدە مۇھىم ئۆزگىرىشنى ۋە يېڭىلىقنى، يەنى، بىر ئىنقىلابنى مەيدانغا كەلتۈردى.

شەرقىي تۈركستاندا قۇشخانلارنىڭ تەسىرى يوقلىپ، يەرلىك خانلارنىڭ مۇستەقىل بولغانلىقى

كانىشكا مىلادى 140 - يىلى ۋاپات بولدى. ئورنىغا ئوغلى ھۇشكا (ھۇۋىسكا) پادىشا بولدى . بۇنىڭ زامانىسىدا شەرقىي تۈركستاندا ھېچقانداق بىر ئۆزگىرىش بولمىدى. ھۇۋىسكا تەخمىنەن مىلادى 172 - يىلى ئۆلگەندىن كېيىن، ئورنىغا ۋاسۇدېۋا دېگەن زات پادىشا بولدى. ۋاسۇدېۋا بىلەن ئىران شاھلىرى(ساسانىلار) ئوتتۇرىسىدا داۋاملىق ئۇرۇش بولۇپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ھىندىستاندىكى بەزى راجالار ئىسيان كۆتۈرۈپ مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. نەتىجىدە، قۇشخان دۆلىتى ئاجىزلاشقىلى تۇردى. ئەمما، ئالتى شەھەردىكى قۇشخانلار ھاكىمىيتى يەنىلا كۈچىنى يوقاتمىغانىدى. ۋاسۇدېۋا نىڭ مىلادى 220 - يىلى ۋاپات بولۇشى بىلەن ئالتى شەھەر خانلىرىمۇ مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. ئالتى شەھەر خانلىقلىرىنىڭ بۇ مۇستەقىللىقى، ھېچقانداق بىرباشقا ھاكىمىيەتنىڭ تەسىرى ئاستىغا كىرمەستىن، تاكى ئۇلارنىڭ سىياسىي ئىتتىپاقىغا كىرىشىگە قەدەر 140 يىل داۋام قىلدى.

4 - پەسىل

سىياسىي بىرلەشمە دۆلىتى

چىن ئىستىلاسىدىن سىياسىي ئىتتىپاقىغا ئۆتۈش ئارىلىقىدىكى دەۋردە شەرقىي تۈركستاننىڭ شەرق ۋە شىمال قىسىملىرى

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، مەشھۇرچىن قوماندانلىرىدىن بەن چاۋ شەرقىي تۈركستاننىڭ شەرقىنى ئىستىلا قىلغان تارىختىن باشلاپ، قوجۇ، بارىكۆل، روران ۋەكىنگىت قاتارلىق جايلار ھەققىدە ئىشەنچلىك مەلۇمات يوق. ئۇ تارىختىن باشلاپ مىلادىنىڭ 220 - يىلىغىچە بولغان زامان، خەن سۇلالىسىنىڭ ئەڭ كۈچلەنگەن دەۋرى بولۇپ، موغۇلىستان ۋە ئالتايدىكى تۈرك خانلىقلىرى چىنگە باج - سېلىق تۆلەپ تەۋەلىك ۋەزىيەتتە ئىدى. مانا بۇنىڭغا قاراپ، شەرقىي تۈركستاننىڭ ئۇ قىسىملىرىنىڭمۇ چىن ئىستىلاسى ئاستىدا بولۇشى كېرەك دەپ، گۇمان قىلىنىدۇ . ئىلى، ئىسسىقكۆل ۋە يەتتەسۇ خانلىقلىرىنىڭ مۇستەقىل ئىكەنلىك ئېھتىمالى كۈچلۈك. ئىمىل (تارۇتاي) ۋە ئىككى -

ئۆگۈز(ھازىرقى ئالتاي) خانلىقلىرى چىن ئىمپېراتورلۇقىنىڭ ھىمايىسىدا بولۇپ، موغۇلستاندا دۆلەت قۇرغان سىيانپى تۈركلىرىگە تەۋە ئىدى.

مىلادى 220 - يىلى، خەن خاندانى يېقىلىپ چىندىكى ئىككى تۈرك ۋە بىر چىن دۆلەتلىرىنىڭ ئىچكى ئۇرۇشلىرى نەتىجىسىدە شەرقىي تۈركستاننىڭ بۇ قىسمى تامامەن مۇستەقىل بولدى. بۇلارغا قارىغاندا ئالتى شەھەرخانلىقلىرىنىڭ قۇشخانلار نۇپۇزىدىن قۇتۇلۇشى ۋە شەرقىي تۈركستاننىڭ شەرقىي قىسمىدىكى خانلىقلارنىڭ چىن نۇپۇزىدىن قۇتۇلۇشى تەخمىنەن بىرلا ۋاقىتتا بولغان. بۇلار 140 يىلغا يېقىن مۇستەقىل ياشىدى.

سيانپى تۈركلىرىنىڭ مۇستەقىللىقى
ۋە شەرقىي تۈركستان

شىمالىي ھۇن دۆلىتى يېقىلغاندىن كېيىن، سيانپى تۈركلىرىنىڭ ئالتاي ۋە تانئۇئۇلا تاغلىرى ئارىسىدا يەرلەشكەنلىكىنى يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتتۇك. موغۇل تارىخىدا، مانجۇرىيە ۋە شەرقىي موغۇلستاندىكى تۈركلەرنى ئومۇمەن «تاتار» دەپ ئاتايدۇ. چىن تارىخچىلىرى بۇلارنى «تونگوز» (تۇڭگۇس) دەپ ئايرىيدۇ. لېكىن، بۇلار ئەسلىدە تۈركلەر جۇملىسىدىن بولۇپ، يۇرتى قەدىرخان تاغلىرىنىڭ سيانپى جىلغىسىدا بولغانلىقتىن بۇلار تارىختا «سيانپىلار» دەپ ئاتالدى. ھازىرقى تارىخ كىتابلىرىدىمۇ« سيانپى تۈركلىرى» دەپ، زىكىر قىلىنماقتا. سيانپىلار ئالتاي تاغلىرىغا كەلگەندىن باشلاپ، چىن ئىمپېراتورلۇقىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا دۆلەت قۇرۇپ، بارا - بارا يۇرتلىرىنى كېڭەيتىپ، شىمالى ھۇن دۆلىتىگە تەۋە جايلارنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگەللىدى.

خەن ئىمپېراتورلۇقىنىڭ مۇنقەرىز بولۇشى بىلەن تەڭ چىنىدە ئىسيان كۆتۈرۈلۈپ، قاتتىق قالايمىقانچىلىق يۈزبەرگەندە بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، سيانپى خانى شىمالىي موغۇلستانىنى بېسىۋالدى. مىلادىنىڭ 225 - يىلى مۇستەقىللىق ئېلان قىلىپ، ئۆزىنى «تەڭرىقۇت» ئېلان قىلدى. لېكىن بۇ چاغدا جەنۇبىي ھۇنلارمۇ مۇستەقىللىق ئېلان قىلىپ، شىمالىي چىننى ۋە كۆك دەريا (چاڭجياڭ) نىڭ شىمالىنمۇ ئۆز تەۋەلىكىگە ئېلىپ، لياۋ خانلىقىنى قۇرغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، سيانپىلار شەرق ۋە جەنۇبقا كېڭىيەلمەي، يەتتەسىنى ۋە ئىلنى ئىگەللەپ تۇردى. بۇ ھال 100 يىلدىن كۆپرەك داۋام قىلدى. مىلادىنىڭ 350 - يىلى مانجۇرىيەدىكى توپا تۈركلىرى لياۋ خانلىقىنى مۇنقەرىز قىلدى. كېيىنچە توپالارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ماجرالار تۇغۇلۇپ، ئۆز ئارا جەدەل باشلىدى. بۇ قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلانغان سيانپى خانى فۇخان (چىنلىقلار بۇنى بوزۇپ «فوكېئىن» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ) مىلادى 351 - يىلى،گەنسۇ ۋە شەنشى ئۆلكىلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، بېسىۋالدى ۋە ئۆزىنى چىن ئىمپېراتورى ئېلان قىلدى. توپالار بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇلارنى بويسۇندۇردى. تېرىتورىيەسى مىلادى 381 - يىلغا كەلگەندە

شەرقته ياپۇن دېڭىزى، جەنۇبدا كۆك دەريا، غەربده ئنجه(سر) دەرياسى ۋە پامىر تاغلىرىغچه يېتىپ بارغان. بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئۆگۈز دەرياسى ۋە ئورال كۆلىگىچه ئىدى (5 ـ خەرىتىگە قارالسۇن).

تەڭرىقۇت فۇخان مىلادى 351 دە گەنسۇنى ئېلىپ، چاڭئەن (هازىرقى شىئەنفۇ) نى پايتەخت قىلغاندىن كېيىن، قوجۇ ۋە روران خانلىرى تەڭرىقۇت فۇخانغا بويسۇنۇپ ئۇنىڭ هۆجۇملىرىدىن ساقلىنىشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، مىلادى 360 ـ يىللىرى ئەتراپىدا بۇ ئىككى خان چاڭئەنگە بېرىپ، تەڭرىقۇتنى زىيارەت قىلدى ۋە ئۇنىڭغا بوسۇندىغانلىقلىرىنى بىلدۈردى. تەڭرىقۇت بۇ ئىشتىن كۆپ خوش بولۇپ ئالتى شاھەردىكى باشقاخانلارنىمۇ ئىتائەت قىلدۇرۇش ئۈچۈن، لوخان (چىنچە ـ لوگۇڭ) دەپ تەرجىمە قىلىنىدۇ) دېگەن بىر سىنىڭ قوماندانلىقىدا شەرقىي تۈركستانغا ئەسكەر يوللىدى. ئالتى شاھەرخانلىرى، مەغلۇپ بولۇپمۇ ياكى ئۆز ئىختىيارى بىلەنمۇ، بۇلار تازا ئېنىق ئەمەس، سىيانپىلار گە بويسۇندى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركستان سىيانپى تەڭرىقۇتنىڭ ئىتائىتى ئاستىغا كىردى. لۇخان، سىيانپى تەڭرىقۇتنىڭ شەرقىي تۈركستاندا تۈرۈشلۇق ئومۇمىي ۋالىسى بولدى.

شەرقىي تۈركستاندىكى خانلىقلارنىڭ مۇستەقىللىقى

تەڭرىقۇت فۇخان مىلادى 383 ـ يىلى جەنۇبىي چىننى ئالىمەن دەپ، جەنۇبىي چىن دۆلىتى بىلەن ئۇرۇشقا كىرىشتى ۋە قاتىق مەغلۇپ بولدى. نەتىجىدە، قول ئاستىدىكى شىمالى چىنىدە ئىسيان كۆتۈرۈلۈپ بۇ يەرلەرمۇ قولدىن كەتتى ۋە سيانپى دۆلىتى تامامەن كۈچىنى يوقاتىپ، كونا يۇرتى بولغان ئالتاي تاغلىرىغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. بۇ ۋەزىيەتتىن سيانپىلار قول ئاستىدىكى خانلار تازا پايدىلاندى ۋە سيانپى تەڭرىقۇتلۇقىغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى. ئاخىرى، مىلادى 390 ـ يىلغا كەلگەندە شەرقىي تۈركستان خانلىرى سيانپىلارنى ئالتايدىن شىمالىي سىبىرىيىگە كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇرقىلدى. شۇ نىڭ بىلەن ئۇ ئۇلۇغ تۈرك دۆلىتى ، سەل ئېقىتىپ كەتكەندەك يوق بولۇپ كەتتى. شەرقىي تۈركستانغا سيانپىلارنىڭ ئومۇمىي ۋالىيسى قىلىپ قويغان لوخان بىرقىسىم ئادەملىرى بىلەن كۆكۆ(كۆككۆل) غا قېچىپ بېرىپ شۇ يەردە كىچىك بىر دۆلەت قۇردى. 14 يىل ياشىغان بۇ دۆلەتنى، چىن تارىخىدا «خوۋلىياڭ» (كېيىنكى لياڭ) خانلىقى دەپ يازىدۇ . مانا، شۇنداق قىلىپ، شەرقىي تۈركستان خانلىقلىرى مىلادى 386 ـ دە هەربىرى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇۋېلىپ، بۆلۈنمە خانلىقلار شەكىلدە هۆكۈمرانلىقلىرىنى داۋام قىلدى. بۇ ۋەزىيەت مىلادى 448ـ يىلغىچە داۋام قىلدى. يەنى، شەرقىي تۈركستان خانلىرىنىڭ توپا ئىمپېراتورلۇقىغا تەۋە بولۇشلىرىغا قەدەر داۋام قىلدى.

5 ـ پەسىل

توپا تۈرك دۆلتى

شەرقىي تۈركستاننىڭ توپا(توبا) ئىمپېراتورلۇقىغا تەۋە بولۇپ تۇرغان ۋاقتى ئانچە ئۇزۇن ئەمەس. ئەمما، بۇ دۆلەتنىڭ تۈرك تارىخىدا قەدىمكى مەدەنىيەتلەر جەھەتتە زور ئەھمىيىتى بار. شۇنىڭ ئۈچۈن قىسقا بولسىمۇ بىرئاز سۆزلەپ ئۆتىمىز[25]:

ھۇنلار دەۋرىدىن تارتىپ، ھۇن تەڭرىقۇتىغا بويسۇنمايى قەدىرخان تاغلىرىنىڭ شىمالىدا مۇستەقىل ياشاپ كەلگەن بىر قىسىم تاتارلار «توپالار» دەپ ئاتالغان (6 ـ خەرىتىگە قارالسۇن).

ھۇن دۆلىتى يىقىلغاندىن كېيىن، توپالار ئاستا ـ ئاستا جەنۇبقا كۆچۈپ شەرقىي موغۇلىستانغا كېلىپ، يەرلەشتى. كېيىنچە تېخىمۇ تۆۋەنگە قاراپ مېڭىپ، سەددى چىندىن ئۆتۈپ، شەنشى ئۆلكىسىنى ئىگىلەپ،كىچىك بىر بەگلىك قۇردى ۋە بارغانسىرى كۈچلەندى. تەخمىنەن مىلادىنىڭ 300 ـ يىلى توپالارخانى ئىلۇ جەنۇبىي ھۇن دۆلىتى بىلەن دۈشمەنلىشىپ، 311 ۋە 315 ـ يىللىرى ئاربدا قاتتىق ئۇرۇشلار بولدى. ئىلۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئورنىغا خان بولغان يۇلۇ موغۇلىستان دىكى تۈرك خانلىرى ۋە سىيانپى تەڭرىقۇتى بىلەن ئۇرۇشۇپ تېررىتورىيەسىنى ئالتاي تاغلىرىغىچە كېڭەيتتى (6 ـ خەرىتىگە قارالسۇن). ئۇندىن كېيىن توپالارغا خان بولغان بىرزات (چىنلىقلارئۇنى «مايۇگ» دەپ ئاتايدۇ) مىلادى 350ـ دە جەنۇبىي ھۇن تەڭرىقۇتى شايمان بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇنى مەغلۇپ قىلدى ۋە شايمان ئەسىر ئېلىنىپ، ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن جەنۇبىي ھۇن تەڭرىقۇتلۇقى تامامەن مۇنقەرىز بولدى. لېكىن، ئۇندىن كېيىن، توپالارنىڭ ئىچكى ئىختىلاپلىرى نەتىجىسىدە دۆلەت پارچىلاندى. مايۇگنىڭ بۇ ئاجىزلاشقان ھالىدىن پايدىلىنىپ، سيانپى تەڭرىقۇتى فوخان، ئۇنى مەغلۇپ قىلىپ بويسۇندۇردى.

يۇقىرىدا ئېتىقىنىمىزدەك، سيانپىلار جەنۇبىي چىن بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مىلادى 383 ـ يىلى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، توپالارخانى كۈيى مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى ۋە مىلادى 386 ـ يىلىغا كەلگەندە، سيانپىلارنى جەنۇبىي چىندىن تامامەن ھەيدەپ چىقاردى ۋە ئۆزىنى شىمالىي چىن ئىمپېراتورى ئېلان قىلىپ، «ۋېي» ئۇنۋانىنى ئالدى. دۆلىتى، چىن تارىخىدا ۋېي ئىمپېراتورلۇقى دەپ نام ئالدى. سيانپىلار ئاجىزلاشقاندا، چىنىنىڭ پىچىلى ئەتراپىدا مۇستەقىللىق ئېلان قىلىپ، بىر دۆلەت قۇرغان ۋۇخۇۋەن يەنە بىرئىسمى «يەن» بولغان تۈرك دۆلىتىنىمۇ، ۋېي خانى مەغلۇپ قىلىپ بويسۇندۇردى. ئۇندىن كېيىن، ۋېي خانلىرى خۇنەن، شەنشى، گەنسۇ ۋە شىمالىي چىنىنىڭ باشقا جايلىرىنمۇ ئىشغال قىلىپ توپا دۆلىتىنى كۈك دەريا غىچە كېڭەيتتى(6 ـ خەرىتىگە قارالسۇن).

25 بەزى تەتقىقاتچىلار سيانپى ۋە تۇپالارنى ھۇنلار تۇپلۇمىدىكى «غەيرى تۈرك» كاتېگورىيەسىدە كۆرسىتىدۇ. (ن. ش. ھ.).

قۇجۇ ۋە ئالتى شەھەرخانلىقلىرىنىڭ
توپا ئىمپېراتورلۇقىغا قوشۇلۇشى

جىن تارىخىدىكى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، جۇجان ئىمپېراتورلۇقى مىلادىنىڭ 429 - يىلى موغۇلستاننىڭ شىمالىدىكى قىرغىزلار ۋە ئورخۇن دەرياسى بويىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىشىپ، پۈتۈن موغۇلستان، ئالتاي، غەربىي گەنسۇ ۋەكۆككۆل ئۆلكىلىرىنى ئىگەللىدى. مىلادىنىڭ 435 - ۋە 437 - يىللىرى ئارىسىدا، شەرقىي تۈركستان خانلىرى جۇجان ئىستىلاسىدىن قورقۇپ، ئۆز ئىختىيارى بىلەن توپا ئىمپېراتورلۇقىغا قېتىلدى. تۈركچە «ئۇمۇمىي تارىخ» دېگەن ئەسەرنىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، مىلادى 448 - يىلى توپا(ۋېي) ئىمپېراتورلۇقى شەرقىي تۈركستانغا ئەسكەر يوللاپ، قوچۇ ۋە ئالتى شەھەر خانلىرىنى ئۆزىگە بويسۇنۇشقا مەجبۇرقىلغان (6 - خەرىتىگە قارالسۇن). ئەمما، بۇ قوشۇلۇش ئۇزۇن داۋام قىلمىدى. چۈنكى، ئۇ چاغلاردا تۈرك يۇرتلىرىدا ناھايىتى تىز كۈچلىنىپ، ھۆكۈمرانلىق قۇرغان جۇجان دۆلىتى، مىلادى 460 - يىلغا كەلگەندە توپا ھاكىمىيىتىنى يوقاتتى.

توپا تۈرك مەدەنىيىتى

مىلادى 5 - ئەسىردە شىمالىي جەنۇبتا ئىلغار بىرمەدەنىيەت ۋە تەرەققىيات دەۋرى باشلاندى. مانا، بۇ مەدەنىيەت ۋە تەرەققىيات توپا تۈركلىرىنىڭ ئەسەرى ئىدى. جەنۇبتا بۇ دەۋردە ھەربىي، سىياسىي ئىقتىسادى ۋە بىناكارلىق - قۇرۇلۇش ۋە باشقا مەدەنىي جەھەتلەردە ناھايىتى زور تەرەققىياتلار مەيدانغا كەلگەنىدى. شۇ چاغلاردا شەرقىي تۈركستانىنىڭ بىر پارچىسى بولغان ۋە ھازىرقى گەنسۇنىڭ بىرقىسمى بولۇپ قالغان دۇڭخۇاڭ دىكى تاغدىن ئويۇپ ياسالغان ئىبادەتخانىلارنىڭ مىمارلىق، ھەيكەلتاراشلىق، رەسساملىق ۋە نەققاشلىق سەنئەت ئەسەرلىرى، توپا مەدەنىيىتىنىڭ شىمالىي جەنۇبتا ھالقىپ ئۆتۈپ، شەرقىي تۈركستانغىمۇ يېتىپ كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. جىن ۋە ياۋروپا مۇزېيلىرىدا توپالارغا ئائىت سەنئەت ئەسەرلىرى بەك تولا.

6 - پەسىل

جۇجان - تاتار ئىمپېراتورلۇقى

جۇجان تاتارلىرى ئەسلىدە شەرقىي موغۇلستان ۋە مانجۇرىيىدە يەرلەشكەن «تاتار» دەپ تونۇلغان تۈركلەرنىڭ بىر قەبىلىسى بولۇپ، قەدىمكى تۈرك رىۋايەتلىرىدە«گۈجان» دەپ ئاتالغان ۋە توغرىسىمۇ شۇ بولۇشى مۇمكىن. «جۇەنجۇ» ۋە «چەجەن» دېگەن ئاتالغۇلار بولسا، يازغۇچىلارنىڭ تەلەپپۇزنى بۇزۇپ يېزىشلىرىدىن بولۇش ئېھتىمالى كۈچلۈك. چىنلىقلار بۇلارنى «پوپەن» دەپمۇ يازىدۇ. بەزى ياۋروپالىق تارىخچىلار بۇلار «ئاۋار تۈركلىرى» دەپ ئاتايدۇ. بۇ ئاپتاشكارا خاتا. چۈنكى، ئاۋارلار

بۇتارىختىن خېلىلا بۇرۇن ياۋروپادا شانلىق بىرتۈرك دۆلىتى قۇرۇپ چىققان ئىدى. بىز بۇيەردە ئۇلارنى تارىختا مەشھۇر بولغان «جۇجان» ئىسمى بىلەن ئاتايمىز. مىلادى 310 - يىلى كىچىك بىر خانلىق شەكىلدە قۇرۇلغان بۇ دۆلەت، يارغانسىرى كۈچلىنىپ، شەرقتە ۋە غەربكە قاراپ سىلجىپ، قاراقۇرۇم شەھرىنىڭ شىمالىنى(قاختا بولۇشى كېرەك) پايتەخت قىلدى.كېيىنچە، پۈتۈن ئالتاي ۋە ئەتراپىنى ئۆگەلىگەن خاندىن تارتىپ، ئۆزىنى تەڭرىقۇت دەپ ئېلان قىلىپ، «قاغان» ئۇنۋانىنى قوللاندى. مىلادى 402 - يىلى تولۇن قاغان تەڭرىقۇت بولدى. مىلادى 424 - يىلىدىن تارتىپ توپالار بىلەن ئۇرۇشقىلى باشلىدى. مىلادى 440- يىلى، تولۇن قاغان غەربكە يۈرۈش قىلىپ، ئىلى، يەتتەسۇ ۋە ئىسسىقكۆل ئەتراپىدىكى جايلارنى ئۆزىگە قاراتتى. يارغانسىرى ئىلگىرلەپ، ئاخىرىدا خەزەر دېڭىزى ۋە يايىق (ئورال) غىچە بولغان ئارىلىقتىكى پۈتۈن تۈرك يۇرتلىرىنى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئالدى.

تولۇن قاغانىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تۈركستانىنى ئالغانلىقى

تولۇن قاغان، غەرپ ۋە شەرقتىكى غەلبىلىك ئىلگىرىلەشلەردىن كېيىن، مىلادى 460 - يىلى جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ، قوچۇ ۋە ئالتى شەھەر ئۆلكىلىرىنى توپالاردىن تارتىۋېلىپ ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئالدى. ئۇندىن كېيىن، پەرغانە ۋە سوغدىدىكى تۈرك خانلىرىنى ئۆزىگە تەۋە قىلدى. ئۆگۈز(ئامۇ) دەرياسىدىن ئۆتۈپ، باكتىرىدىكى قۇشخانلارنىڭ قالدۇقلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنى كابۇل تەرەپكە چېكىنىشكە مەجبۇرقىلدى. شۇنىڭ بىلەن جۇجان ئىمپېرىتورلۇقىنىڭ تېررىتورىيەسى ھۇن ئىمپېراتورلۇقىنىڭكى بىلەن تەڭلەشتى (7 - خەرىتىگە قارالسۇن).

جۇجان ئىمپېراتورلۇقى كۈندىن كۈنگە كۈچلىنىپ، راسا كېڭىيىۋاتقان بىر پەيتتە، تولۇنخان قاغان ۋاپات بولدى. قاغانلىق جەمەتى ئىچىدە تەخت تالىشىش جېدەللىرى چىقىپ، ئىچكى ئۇرۇش باشلىنىپ كەتتى. دۆلەتنىڭ بۇرۇنقى قۇدرەت ۋە ھەيۋىتى قالمىدى. تۇخارىستان (ھازىرقى بەدەخشان ۋە قەتەغەن) دە يېڭىدىن كىچىك بىر دۆلەت قۇرۇپ چىققان يەفتىل تۈركلىرى بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ باكتىرىيە، سوغد ۋە پەرغانە قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالدى.

كېيىنچە، جۇجانلار ئىچكى ئىختىلاپلىرىنى تۈگىتىپ، كۈچلەندى ۋە مىلادى 550 - يىلى شەرقىي تۈركستانغا يۈرۈش قىلىپ، يەفتىللەرنى مەغلۇپ قىلىپ، شەرقىي تۈركستاندىكى خانلىقلارنى بويسۇندۇردى ۋە بىر مەزگىل تىنچ ياشىدى. مىلادى 555 - يىلى بۇ دۆلەت يەقلىپ، ئورنىغا قۇرۇلغان كۆكتۈرك دۆلىتى شەرقىي تۈركستاندا ھۆكۈم سۈرگىلى باشلىدى. جۇجان تاتارلىرى، توپا ۋە قۇشخان (كۇشان) لارغا قارىغاندا ئارقىدا قالغاندەك كۆرۈنسەمۇ، شۇ چاغدىكى باشقا مىللەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا خېلى ئۈستۈن مەدەنىيەتكە ئىگە ئىدى. بولۇپمۇ ھەربىي جەھەتتە، ناھايىتى تەرتىپ - ئىنتىزاملىق ئىدى.

بىز باشتا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، تولۇنخان قاغان ھەربىي، مەمۇرىي ۋە ئىقتىسادىي ساھادا ناھايىتى داھىيانە قانۇن ۋە تەرتىپ - ئىنتىزام تۈزۈملىرىنى ئورناتقان. پۈتۈن دۆلەت خادىملىرى ئەسكەرلەر ۋە ئومۇمىي خەلقنىڭ ھەممىسى بۇ قانۇن - ئىنتىزامغا رىئايە قىلىشقا مەجبۇرئىدى. جۇجان قاغانلىرىنىڭ، شىمالىي چىندىكى ۋېي (توپا) ۋە جەنۇبىي چىندىكى چۇ ئىمپېراتورلۇقلىرى ۋە ئىرانىنىڭ ساسانى شاھلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى چىن، ھىندىستان ۋە ياۋروپا تارىخلىرىدا تىلغا ئېلىنغان.

7 - پەسىل

يەفتىل ئىمپېراتورلۇقى

يەفتىللەر سەددى چىنىنىڭ شىمالىدا ئولتوراقلاشقان چوڭ بىر تۈرك قەبىلىسى ئىدى. بۇلارنى چىن تارىخ مەنبەلىرىدا«خۇ» ۋە بەزى يەردە «يەنتا» دەپ ئاتايدۇ. مىلادى 424 - يىلى، يۇرتلىرىنى تاشلاپ غەربكە يۈرۈپ، دەسلەپتە سىر دەرياسى بويىغا يەرلەشتى، ئۇ يەردىن كۆچۈپ ئۆگۈز دەرياسىنىڭ باش تەرەپىگە ۋە ئۇندىن كېيىن، مىلادى 450 - يىلى ئەتراپىدا ھازىرقى بەدەخشانىنىڭ يەفتىل (بەزى مەنبەلەردە ھەفتىل) دېگەن جايىنى پايتەخت قىلىپ يەرلەشتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ تۈركلەر«يەفتىللەر» دەپ، ئاتالغان. ھىندىستان تارىخىدا بۇلارنى ئافتال ۋە ياكى ئافتالىت دەپ ئاتايدۇ. ئەرەب تارىخچىلىرى بولسا بۇلارنى «ھياتىلە» ۋە ياكى «ھيتال» دەپ يازىدۇ. ياۋروپا تارىخلىرىدا «ئەپتالىتلار» ۋە مەشھۇر«ئاق ھۇنلار» دەپ ئاتالغان تۈرك دۆلىتى مانا شۇلار.

يەفتىللەر دۆلەت قۇرۇپ، تۇخارىستاندا ھۆكۈمرانلىقنى ئىگەللىگەن چاغدا جۇجانلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكي ئىختىلاپ تازا ئۇچىغا چىققان زامان ئىدى. ئافغانىستانىدىكى قۇشخانلار دۆلىتى پارچىلىنىپ، مۆنقەرىز بولۇشقا يۈز تۇتقان، پەنجاب (ھىندىستانىدىكى) راجالىرئى ئىچكي ئۇرۇش باشلىغان بىر زامانغا توغرا كەلدى. بۇنداق پۇرسەتتىن ناھايىتى تېزلىك بىلەن پايدىلانغان يەفتىللەر، قىسقىغىنا بىر ۋاقىت ئىچىدە ئىنتايىن كۈچلىنىپ كەتتى. پۈتۈن ئافغانىستاننى، غەربىي تۈركىستاننى ۋە شەرقىي تۈركىستاننىڭ جەنۇبىي قىسمىنى بېسىۋالدى. بۇنىڭ بىلەنلا قالماي، ھىندىستانغا ھۇجۇم قىلىپ پەنجاب ۋە سىند قاتارلىق ئۆلكىلىرىنى ئىشغال قىلدى. مىلادىنىڭ 470 ۋە 480 - يىللىرىغا كەلگەندە قۇدرەتلىك بىرئىمپېراتورلۇق قۇرۇپ چىقتى(8 - خەرىتىگە قارالسۇن). ئاز بىر زامان ئۆتكەندىن كېيىن، يەفتىللەر ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. بىرى شىمالىي يەفتىل دۆلىتى بولۇپ، پايتەختى قەتەغەندىكى قۇندۇز شەھرىگە يېقىن تۆۋەنكى يەفتىل ئىدى. يەنە بىرى جەنۇبىي يەفتىل دۆلىتى بولۇپ، بۇنىڭ پايتەختى، پەنجابدىكى ساكلا شەھرى ئىدى. مىلادى 522 - يىللىرىدا، شىمالىي يەفتىلنىڭ خانى ئاق شۇ كۇقار ۋە جەنۇبىي يەفتىلنىڭ خانى تۇرامان دېگەن زاتلار ئىدى. جەنۇبدىكى خان شىمالدىكى خانىنىڭ قول ئاستىدا بولغانلىقى ھەققىدە مەلۇماتلار بار.

شەرقىي تۈركستاننىڭ يەفتەل دۆلىتىگە تەۋە بولغانلىقى

(مىلادى 470 ـ 500)

مىلادى 470 ـ يىلى، جۇجانلارنىڭ ئىچكىي قالايمىقانچىلىقىدىن پايدىلانغان يەفتەللەر غەربىي تۈركستانىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى ۋە نەتىجىدە قەشقەر، ياركەند(يەركەن)، خوتەن، كۇچا تاكى قوچۇ غىچە بولغان شەرقىي جەنۇبىي تۈركستاننىڭ ھەممىسى يەفتەل دۆلىتىنىڭ ھاكىمىيتى ئاستىغا كىردى (8 ـ خەرتىگە قارالسۇن).

يەفتەل دۆلىتىنىڭ بۇ جايلاردىكى ھاكىمىيتى تەخمىنەن، مىلادى 500 ـ يىللىرىغىچە داۋام قىلدى. شۇ تارىختا، جۇجانلارنىڭ يەفتەللەرنىمۇمەغلۇپ قىلىشى بىلەن شەرقىي تۈركستاندىكى يەفتەل دۆلىتىنىڭ ھاكىمىيتى ئاياغلاشتى.

8 ـ پەسىل

كۆكتۈرك دۆلىتى

ھۇن دۆلىتى يېقىلغاندىن كېيىن، بىرقىسىم تۈۋكلەر قېچىپ، ئالتاي تاغلىرىنىڭ كىرىش ـ چىقىش قىيىن بولغان جىلغىلىرىدىن بىرىسىگە كىرىپ يەرلەشكەن. قەدىمكى تۈرك ئەپسانىلىرىدىن مەشھۇر«ئەرگىنەقۇن» نامىنى ئالغان بۇجىلغىدا تۈركلەر600 يىل ياشىدى. يايلاقلىرى مۇنبەت، سۇيى مول بولغان بۇجايدا، ئۇلارنىڭ چارۋاماللىرى كۆپەيدى. نۇپۇسىمۇ تازا ئارتتى ۋە تۆمۈر كانىنى كەشپ قىلدى. تۆمۈر سانائىتىنى راۋاجلاندۇردى. بۇ بايلىقات تۈرمۈشلىرى بىلەن بىرگە مەدەنىيەتتىمۇ يۇكسىلىش بارلىققا كەلدى. جۇجان تۈركلىرى دۆلەت قۇرۇپ، باشقا تۈرك قوۋملىرىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇشقا باشلىغاندا بۇ ئەرگىنەقۇن تۈركلىرىنىمۇ ھاكىمىيتى ئاستىغا ئالدى. ئەمما، بۇلارمۇ باشقا خانلىقلارغا ئوخشاش قاغانغا تەۋە بىرخانلىق بولۇپ، ئىچكىي ئىشلىرىدا مۇستەقىل ئىدى. ئەرگىنەقۇن تۈركلىرىنىڭ خانى قەھرىمان «بۇمىن خان» مىلادىنىڭ 552 ـ يىلى جۇجانلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، جۇجان ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلدى. ئۆتۈگەن تاغلىق مەنتىقىسىدىكى ئۆتۈگەن (ئۆتۈكەن) شەھرىنى پايتەخت قىلىپ، يېڭى بىر دۆلەت قۇرۇپ چىقتى ۋە بۇ دۆلىتىگە «كۆكتۈرك خانلىقى» دەپ نام بەردى. شۇنىڭ بىلەن تەۋەلىكىدىكى پۈتۈن تۈركلەرنىڭ «تۈرك» دېگەن ئىسمىنى دۆلەت نامىدىن ئېلان قىلدى. ئۇ كۈندىن باشلاپ بۇرۇن تارىخ سەھنىسىدە ھەرخىل ئىسىملار بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان تۈرك قوۋملىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى ئىسىملىرى بىلەن مەيدانغا چىقتى. «تۈرك» ئىسمى ئۇكۈندىن تارتىپ، زامانىمىزغىچە ئومۇميلىقىنى ساقلاپ كەلمەكتە. يەنى، كۆكتۈرك دەۋرىگىچە تارىخ سەھنىسىدەكىلىپ ـ كەتكەن تۈركلەر ئىچىدە تۈرك ئىسمى بىلەن ئاتالغانلار يوقتى. ئۇلار

ئۇيغۇر، ھۇن، سيانپى، جۇجان، تۇپا ۋە باشقا ئىسىملار بىلەن تونۇلغانىدى. كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن پۈتۈن تۈرك قوۋملىرى بۇئەسلى ۋە ئومۇمىي ئىسىملىرى ئاستىدا بىرلەشتى.

بۇمىن خان، جۇجانلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، «ئىلخان» دېگەن ئۇنۋانىنى ئالدى.(بۇقاغاندىن بىر دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغان ئونۇۋان) ئىلخان بۇمىن بايراق ئۇستىگە «بوز بۆرە بېشى» نىڭ رەسمىنى قويدى . چۈنكى ئوغۇز تۈرك ئەپسانىلىرىدىكى «ئالانقۇۋا» ھېكايەسىگە كۆرە، ئوغۇز تۈركلىرى بوز بۆرىنى مۇقەددەس دەپ، ئېتىقاد قىلاتتى.كۆكتۈركلەر بولسا بوز بۆرىنى ئۇلۇغلاپ مەئبۇدلۇق (ئىلاھلىق) دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ ئېتىقاد قىلاتتى. بوزبۆرە توغرىسىدا ئەرگىنەقۇن ئەپسانىسى ۋە موغۇل (موڭغۇل) ھېكايىسى ئالانقۇۋادا بۇمەشھۇر رىۋايەتلەر زىكىر قىلىنىدۇ . ئىلخان بۇمىن 2 ـ 3 يىلدەك قىسقا بىر زامان ئىچىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پۈتۈن تۈرك خانلىقلىرىنى « بوزبۆرە باشلىق بايراق » ئاستىدا بىرلەشتۈردى.

شەرقىي تۈركستاننىڭ كۆكتۈرك ئىتتىپاقىغا قېتىلغانلىقى

ئىلخان بۇمىن، ئۆزىنى «قاغان» ئېلان قىلىپ، جەنۇبقا قاچقان جۇجانلارنى يوقاتماق ئۈچۈن، ئوغلى مۇقان خاننى تۇرغۇن ئەسكەر بىلەن يوللىدى. مۇقان خان، جۇجانلارنى قوغلاپ يوقىتىپ، مىلادى 555ـ يىلى پۈتۈن شەرقىي تۈركستانىنى ۋە غەربىي تۈركستاننىڭ بىرقىسمىنى ئىشغال قىلدى.

بۇنىڭ بىلەن شەرقىتەكوريە، غەربىدە خەزەر دېڭىزىغىچە سوزۇلغان پۈتۈن تۈرك خانلىقلىرىنى كۆكتۈرك ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئالدى. شۇنىڭ بىلەن كۆكتۈرك دۆلىتى ناھايىتى كۈچلۈك بىر ئىمپېراتورلۇق بولۇپ قالدى. چىن تارىخلىرىدا ۋە چىن تارىخلىرىنى مەنبە قىلىپ، يېزىلغان زامانىۋى تارىخلاردا بۇ دۆلەتنى تۈجۈيى ۋەيا تۈچۆ دەپ يازىدۇ . بۇ ، ئۆز تىلىدىن باشقا تىللەردىكى سۆزلەرنى بۇزماستىن تەلەپپۇز قىلالمايدىغان چىنلىقلارنىڭ ئەسلى تەلەپپۇزنى بۇزۇپ ئېيتىشىدىن ئىبارەتتۇر .

بۇمىن قاغان، ئىنىسى ئىستىمى(ئىستېمى) خاننى غەرپ تەرەپتىكى خانلىقلارغا ئومۇمىي ۋالىي قىلدى ۋە «يابغۇ» ئۇنۋانىنى بەردى . بۇ ئۇنۋان قەدىمكى تۈركلەردە قاغاندىن قالسا ئۈچىنچى دەرىجىدىكى ئۇنۋان بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . يابغۇنىڭ مەركىزى تالاس شەھىرىدە ئىدى. دۆلەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن بولۇپ، شەرق قىسمى بىۋاستە قاغانغا قارايتتى. غەرب قىسمى بولسا يابغۇنىڭ قارىمىغىدا ئىدى. شەرقىي تۈركستاننىڭ قۇمۇل ۋە باركۆل خانلىقلىرى شەرقىي قىسمىغا تەۋە بولۇپ، باشقا جايلىرى غەربكە قارايتتى.

مۇقان قاغانلىقى قوشنا دۆلەتلەر بىلەن مۇناسىۋىتى

بۇمىن قاغان ۋاپات قىلغاندىن كېيىن ئورنىغا ئىنسى قاغان بولدى. لېكىن، بىر يىل ئۆتمەي ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا بۇمىن قاغانلىقى ئوغلى مۇقان خان قاغانلىق تەختىگە چىقتى. مۇقانخاننى چىن تارىخلىرىدا «مۇخو» دەپ يازىدۇ. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، مۇقان خاننى بەزى زامانىۋى تارىخ كىتابلىرىدا «دىزابول» دەپ ئاتايدۇ ۋە ئەرەب تارىخچىلىرى «سەيجبۇر» دەپ يازىدۇ. بۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى توغرا ئەمەس. ھەقىقەت شۇكى، بۇ ئىككى ئاتالغۇ غەرب يابغۇسى ئىستىمى خانلىقىنىڭ بۇزۇپ ئېيتىلىشىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، «يابغۇئىستىمى خان» دېمەكتۇر، مۇقان خان ئەمەس. ئىستىمى خان داۋاملىق غەربدە تۇرغانلىقتىن، ئۇنىڭ شۆھرىتى غەربىي ئاسىيا ۋە ياۋروپا غا تونۇلغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ زاماندىكى ياۋروپا ۋە ئىران تارىخچىلىرىنىڭ بىرقىسمى، ئىستىمى خاننى كۆكتۈرك قاغانى(دىزابۇل ۋە يا سەيجبۇر) دەپ خاتا خىيال قىلغان. بۇلارغا ئەگىشىپ، يەنە بەزىلىرى بۇئىككى ئىسمىنى مۇقان خانلىقىنىڭ ئىسمى دەپ ئىككىنچى بىرخاتاغا چۈشمەكتە.

كۆكتۈرك دەۋرىدە، شىمالىي چىندە توپا(ۋېي) جەنۇبىي چىندە جوۋ ئىمپېراتورلۇقى بارئىدى. مۇقان خان قاغانلىق تەختىگە چىققاندا، بۇ ئىككى دۆلەت بىرلىشىپ، كۆكتۈرك دۆلىتىگە قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى. مۇقانخان بۇ ئىككىسىنىمۇ مەغلۇپ قىلدى. ئۇلار باج - سېلىق تۆلەش شەرتى بىلەن كۆكتۈرك دۆلىتىگە بويسۇندى. ئىمپېراتورنىڭ قىزىنى مۇقانخان نىكاھىغا ئالدى. شۇنىڭ بىلەن قاغانلىقنىڭ شەرق تەرىپىدە تىنچلىق ئورنىتىلدى.

مىلادىنىڭ 563 - يىلى ئىران شاھى نۇشىرۋان مۇقانخان قاغانغا ئەلچى يوللاپ، يەفتىللەرگە قارشى ئىتتىپاق تۈزۈشنى تەكلىپ قىلدى ۋە بىتمىنامە ئىمزالاشتى . بۇ بىتمىنامىگە ئاساسەن قاغانلىقى بۇيرۇقى بىلەن يابغۇ ئىستىمى خان مىلادى 565 - يىلى شەرقتىن، نۇشىرۋان غەربىدىن يەفتىللەرگە قارشى ھۇجۇم باشلىدى. مىلادى 567 - يىلى يەفتىللەرخانى، ئىستىمى خان تەرەپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن شىمالىي يەفتىل دۆلىتى يىقىلدى. يەفتىللەرنىڭ كۆپ قىسمى ياۋروپا تەرەپلىرىگە قاچتى. ئىستىمى خان بىلەن نۇشىرۋان يەفتىللەرنىڭ توپراقلىرىنى ئۆز ئىچىدە تەقسىم قىلىشۋالدى. ئۆگۈز(ئامۇ) دەريىاسى ئوتتۇرىدا چېگرا قىلىپ بەلگىلەندى. كېيىنچە، مۇقانخان قاغان بىلەن نۇشىرۋاننىڭ دوستلۇق مۇناسىۋەتلىرى بۇزۇلدى. نۇشىرۋاننىڭ رىم ئىمپېراتورى بىلەن داۋاملىق يۇز بېرىپ كەلگەن توقۇنۇشلىرىدىن پايدىلانغان مۇقان قاغان، يابغۇ ئىستىمى خانلىقى قوماندانلىقىدا ئىرانغا چوڭ بىر قوشۇن بىلەن ھۇجۇم قىلدى. ئىستىمى خان ئۆگۈزدەريياسىدىن ئۆتۈپ نۇشىرۋاننىڭ ئەسكەرلىرىنى ئېغىرمەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. باكتر(بەلخ)، تاخارىستان (قەتەغەن ۋە بەدەخشان) قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى. ۋولگا دىن قىرىم يېرىم ئارىلىغچە سوزۇلغان يەرلەرنى قولغا كىرگۈزدى. شۇنىڭ بىلەن

كۆكتۈرك دۆلىتى، مىلادىنىڭ 6 - ئەسرىنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئاسىيادا ئەڭ چوڭ ئەسكىرىي ۋە سىياسىي كۈچكە ئىگە بىر دۆلەت بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقتى. (9 - خەرىتىگە قارالسۇن)

كېيىنچە، نۇشرۇۋان بىلەن مۇناسىۋەت ياخشىلىنىپ، ئىستەمى خانىنىڭ قىزى بىلەن نۇشرۇۋان ئۆيلەندى. بۇ ئۇغقانچىلىقنى نۇشرۇۋان ئۆزىگە چوڭ بىر شەرەپ دەپ ھېسابلىغانلىقى ئۈچۈن تارىخلىرىدا رىۋايەت قىلىنىدۇ.

مىلادى 568 - يىلى مۇقان قاغان نامىدىن يابغۇ ئىستەمى خان رىم (بىزانس - بىزانتىيە) ئىمپېراتورى جوستىنىيانۇس (جۇستىنۇس) قا مانىئاق تەرخان نى ئەلچى قىلىپ يوللىدى ۋە ئۆز ئارا تىجارەت كېلىشىملىرىنى ئىمزالىدى. رىم ئىمپېراتورى جۇستىنۇس زىمارك (زىمارخ) دېگەن ئەلچىسىنى مۇقانخان ھۇزۇرىغا ئەۋەتتى.

مىلادى 570 - يىلى مۇقانخانىنىڭ ھۇزۇرىدا ئۆتكۈزۈلگەن كېلىشىم ئىمزالاش مۇراسىمىغا رۇم، ئىران ۋە چىن ئەلچىلىرىنىڭ ھازىر بولغانلىقى ھەققىدە مەلۇماتلار بار. كېيىچە مۇقان قاغان تاغما تەرخاننى رىم ئىمپېراتورلۇقىدا تۇرۇشلۇق ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن. نۇشرۇۋانىنىڭ مۇقان قاغانىنىڭ ئەلچىلىرىنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرگەنلىك ۋەقە يۈز بېرىپ، مۇناسىۋەت بۇزۇلدى ۋە ئوتتۇرىدا ئۇرۇش باشلاندى. نەتىجىدە، كۆكتۈركلەر باكتىر ۋە تاخارىستانىنى تارتىۋالدى.

پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇغۇلغانلىرى مىلادى 570 - يىلى بولۇپ، بۇ مۇقان خان زامانىسىغا توغرا كېلىدۇ.

مۇقان قاغان مىلادى 572 - يىلى ۋاپات بولدى. ئورنىغا ئىنىسى دۇپۇخان قاغان بولدى. بۇنىڭ زامانىسىدىكى مۇھىم ۋەقەلەر دىن بىرى رىم ئىمپېراتورلۇقى بىلەن بولغان ئۇرۇش ئىدى. رۇم ئىمپېراتورلۇقىغا تۇتاش بولغان شەرقىي ياۋروپاغا يەرلەشكەن ئاۋارا تۈركلىرى كۆكتۈرك دۆلىتىگە قېتىلماي ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇپ، كۆكتۈركلەرىلەن دۇشمەنلىك مەيدانىدا تۇراتتى. رىم ئىمپېراتورى ئاۋارا لار بىلەن سودا تىجارەت كېلىشىمى ئىمزالىدى. بۇنى كۆكتۈركلەر، تۈرك - رىم دوستلۇق كېلىشىمىگە خىلاپ دەپ تونۇپ، رىملارغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى. بوقاخان قوماندانلىقىدىكى تۈرك قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 575 - يىلى ئىتىل دەرياسىدىن ئۆتۈپ، قىرىمغا ھۇجۇم قىلدى. رىم ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، قىرىم يېرىم ئارىلى ۋە بوسفۇر قەلئەسىنى ئېلىپ خەرسۇن شەھىرىنى مۇھاسىرىگە ئالدى. شۇنىڭ بىلەن دۇپۇ قاغان زامانىسىدا كۆكتۈرك قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى تېخىمۇ كېڭەيدى (9 - خەرىتىگە قارالسۇن).

كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ ئىككىنچە بۆلۈنگەنلىكى

مىلادى581 - يىلى، دۇپۇقاغان ۋاپات قىلىپ، ئورنىغا ئىسپراخ (ئىشبارا) ئىسىملىك بىر شاھزادە قاغان بولدى. ئىشبارا قاغان ئىلگىرىكى قاغانلاردەك قابىلىيەتلىك ئەمەستى. بۇ ئاردا ئىستىمى يابغۇمۇ ئالەمدىن ئۆتتى ۋە ئورنىغا ئوغلى تاردۇخان (تاردۇشخان) يابغۇ بولدى. قاغانلىقنىڭ لىياقەتسىزلىكىدىن يابغۇ بىلەن قاغان ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ پەيدا بولۇپ، يابغۇ مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن مىلادى 582 - يىلىدە غەربىي ۋە شەرقىي قاغانلىقتىن ئىبارەت ئىككى قاغانلىق كېلىپ چىقتى.

كۆكتۈرك دۆلىتىدە چىن خىيانەتكارلىقى نەتىجىسىدە يۈزبەرگەن ھادىسىلەر

چىن ئىمپېراتورى ئىچكى زىددىيەتلىرى تۈپەيلىدىن ئاجىزلاشقان، تۈرك دۆلەتلىرىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش مەقسىتى بىلەن مەخپىي ھالدا ئاغدۇرمىچىلىق ھەرىكەتلىرى ئېلىپ بېرىشقا باشلىدى. بۇ خىل ئاغدۇرمىچىلىق ۋە سۇيىقەست ھەرىكەتلىرىدىن مۇھىملىرىنى چىن مەنبەلىرىدىن ئېلىپ ئاڭلىتىمىز:

(1) چىن ئىمپېراتورىنىڭ ئاغدۇرمىچىلىق ۋە سۇيىقەستكە ئىنتايىن ئۇستا فىگۇ (فېي جۇ) ئىسىملىك بىر ۋەزىرى بار ئىدى. بۇ ۋەزىر ئالدى بىلەن ھەرئىككى قاغان بىلەن ناھايىتى سەمىمىي مۇناسىۋەت ئورناتتى. ئۇندىن كېيىن، بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا پىتنە - ئىغۋا تېرىپ جىددى ئىتتىپاقسىزلىق پەيدا قىلدى. نەتىجىدە بۇ ئىككى قاغان ئوتتۇرىسىدا قانتىق ئۇرۇشلار بولدى. ئەمما، كېيىنچە ئىتتىپاقلاشتى ۋە چىنىڭ مەقسىدى ئەمەلگە ئاشمىدى. (2) فېي جۇ يەنە جىم تۇرماستىن ھەرئىككى قاغانلىققا نەۋە بولغان كۆچلۈك قەبىلىلەر ئارىسىغا كىرىپ، ئۇلارنى ئازدۇرۇپ، ھەدەپ قاغانغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشكە كۆشكۈرتكەن. ئاخىرى غەربىي كۆكتۈرك قاغانلىقىغا تەۋە «تۇلۇ» قەبىلىسى تاردۇش قاتارىغا قارشى ئىسيان كۆتەردى. بۇ قەبىلە ئېھتىمال، ھازىرقى قالماقلارنىڭ نەسلى بولۇشى كېرەك. بۇلار شۇچاغلاردىكى كۆچمەن تۈرك قەبىلىلەرئارىسىدا ئەڭ كۈچلۈكلىرى بولغىنى ئىدى. تاردۇش قاغان بۇ ئىسيانىنى باستۇرۇش ئۈچۈن قانتىق ئۇرۇشتى. لېكىن مىلادى 603 - يىلى ئېغىرمەغلۇپ بولۇپ قېچىپ، ھېچ يەردە تۇرالماي، تىبەت خانى يېنىدا پانا تاپتى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي كۆكتۈرك دۆلىتى بىرقانچە يىل قاغانسىز قېلىپ، ئېغىر پاراكەندىچىلىك تارتىپ تولا قان تۆكۈلدى. مىلادى 610 - يىلى غەربىي كۆكتۈرك جەمەتىدىن شىخۇي (شەكۇي) ئىسىملىك بىر زات قاغانلىق تەختىگە چىقىپ، ئىسيانچىلارنى تامامەن بېسىقتۇردى. يۇرتنى تىنچلاشتۇرۇپ، غەربىي كۆكتۈرك دۆلىتىنى مىلادى 623 - يىلىغىچە، تىنچ ۋە قۇدرەتلىك بىر ۋەزىيەتتە ئىدارە قىلدى.

شەرقىي كۆكتۈرك دۆلىتى ۋە چىن

كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ ئىككىگە بۆلۈنگەنلىكىنى، بۇ دۆلەتنى يوقىتىش ئۈچۈن ياخشى بىر پۇرسەت دەپ بىلگەن چىن ئىمپېراتورى، قاغانلار ئوردىسىدىكى چىنلىق مەلىكە خېنىملار ۋە ئۇلارنىڭ چىنلىق خىزمەتكارلىرى ۋاستىسى بىلەن، مۇمكىن بولغان ھەرخىل ئاغدۇرمىچىلىق ۋە پىتنە - پاسات تېرىشقا ئوخشاش خىيانەتكارلىق پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ باردى. بۇ خىل خىيانەتكارلىقنىڭ ئاساسى، قاغانلىقتىكى شاھزادىلار ئوتتۇرىسىدا ئاداۋەت پەيدا قىلىپ، بىر - بىرىگە قارشى تۇرغۇزۇش ۋە قاغانلىق تەۋەسىدىكى باشقا كۆچلۈك خانلىقلارنى ۋە قەبىلىلەرنى قاغانغا قارشى ئىيانغا كۈشكۈرتۈشتىن ئىبارەت ئىدى. نەتىجىدە بۇ ئىككى تۈرك دۆلىتى داۋاملىق ئىچكى قالايمىقانچىلىقنى بېسىقتۇرۇش بىلەن ئاۋارە بولغانلىقتىن چىن ئىمپېراتورى بۇلارنى ئەمدى ئاجىزلاشتى دەپ ئويلىدى ۋە ئىمپېراتور سۇي - ياڭدى مىلادى 615 - يىلى، شەرقىي كۆكتۈرك قاغانلىقىنىڭ قولىدىكى شەنشى ئۆلكىسىگە ھۇجۇم قىلدى. ئەمما، ئۇلار تېخى خېلى كۈچلۈك ئىدى ۋە سۇي ياڭدىنىڭ ئەسكەرلىرى شەنشىگە كىرەر - كىرمەس ئالدىدىن توسۇپ، قاتتىق زەربە بېرىپ، مەغلۇپ قىلدى. سۇي ياڭدى قىلىچتىن ئېشىپ قالغان ئاز غىنەئەسكىرى بىلەن بىر سېپىلگە كىرىپ ساقلاندى. تۈركلەر بۇ سېپىلنى مۇھاسىرىگە ئالدى. سۇي ياڭدى ئىككى ئاي مۇھاسىرىدە قالدى. ئاخىرى بىر ھىلە- مىكر ئىشلىتىپ قېچىپ قۇتۇلدى. شۇ قاچقان پېتى ھېچ يەردە توختىماي، جېنىنى قۇتقۇزۇپ، كۆك دەريا بويىدىكى ياڭجۇ شەھىرىگە كەلتى. شۇنىڭ بىلەن شىمالىي چىن ئىمپېراتورلۇقىنىڭ كۆك دەريا سىغىچە بولغان يېرى شەرقىي كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىردى. شەرقىي كۆكتۈرك قاغانى، شۇ چاغدىكى شەنشى ۋالىيسى بولغان لى يوئاننى شىمالىي چىنگە ئىمپېراتور قىلىپ، چاڭئەن شەھىرىدە ئولتۇرغۇزۇپ قويدى[26]. لى يوئان داھى بىر ئادەم ئىدى. ئۇ شىمالىي چىننى تولۇق ئىنتىزامغا كىرگۈزۈپ، جەنۇبىي چىنىنىڭ ئاجىزلىشىپ قالغان ئىمپېراتورى جوۋ سۇلالىسىغا قارشى ھۇجۇم قىلىشقا باشلىدى. بىرقانچە يىل ئىچىدە جەنۇبىي چىن ئىمپېراتورلۇقىنى يوقىتىپ، پۈتۈن چىنگە ئۆزىنى ئىمپېراتور" ئېلان قىلدى. خانىدانىغا «تاڭ - سۇلالىسى» دېگەن نامنى بەردى. لى يۈن يۇقىرقىدەك شان - شەۋكەتكە ئىگە بولغان بولسىمۇ، يەنىلا شەرقىي كۆكتۈرك دۆلىتىگە باج - سېلىقنى كام قىلماي، ۋاقتىدا تۆلەپ تۇرغانىدى. مىلادى 620 - يىلىغا كەلگەندە لى يۈن كۈچىگە ئىشىنىپ، شەرقىي كۆكتۈرك قاغانلىقىغا ئۇرۇش ئېلان قىلدى. قاغان دەرھال چىنگە قايتۇرما ھۇجۇم قىلىپ، لى يۈنگە بىرقانچە قېتىم ئېغىر زەربە بەردى. ئاخىرى لى يۈن مەغلۇپ بولدى، ئاۋالقىدەك تەۋە بولۇپ باج سېلىقنى ۋاقتىدا تۆلەپ، قاغانغا ۋاپادار بولۇشقا ۋەدە قىلىپ، جېنىنى ۋە يۇرتىنى قۇتقۇزۇپ قالدى. شۇ يىلى شەرقىي كۆكتۈرك قاغانى ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ

[26] ئۇيغۇرچە ئەسەرلەردە، لى يوئەن «لى يەن» (ت. ئالماس 204 - بەت)، «لى يۈن» (بايتۇر 30 - بەت) دەپ ئېلىنماقتا.

ئۇرنىغا ھىلى (ئىل ياكى ئىلىگ) ئىسىملىك بىر شاھزادە قاغان بولدى. بۇنىڭ زامانىسىدا دۆلەت تازا كۈچلەندى. لى يۈن مىلادى 624 - يىلى ئۆلدى ۋە ئورنىغا ئوغلى «تاڭ تەيزۇڭ» ئىمپېراتور بولۇپ، دەرھال مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى ۋە قاغانغا بېرىدىغان باج - سېلىقنى توختاتتى . نەتىجىدە، تۈرك ۋە چىن دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش باشلاندى. ئىل قاغان نۇرغۇن ئەسكەر باشلاپ، چىنگە ھۇجۇم قىلدى. چىن ئەسكەرلىرى ئېغىر ھالدامەغلۇپ بولدى. تۈركلەر چاكىنىنى مۇھاسىرىگە ئالدى. تاڭ تەيزۇڭ، بۇررۇنقىدىن بىرقانچە ھەسسە كۆپ باج - سېلىق ۋە قاغانغا داۋاملىق بويسۇنىدىغانلىقىغا ۋەدە قىلىپ، سۇلھى قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنىڭ ھاياتىنى ۋە ئەسكەرلىرىنىڭ تامامەن قىرىلىپ تۈگەپ كېتىشتىنى ساقلاپ قالدى.

غەربىي ئاسىيادا يېڭى بىر دەۋرنىڭ باشلانغانلىقى

تۈرك ۋە چىن يۇرتلىرىدا، يەنى، ئوتتۇرا ۋە شەرقىي ئاسىيادا يۇقىرىقى ۋەقەلەر بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە غەربىي ئاسىيا (ئەرەبستان) دا، پۈتۈن دۇنياغا ئىسلام نۇرىنىڭ يېيىلىش دەۋرى باشلانغانىدى. يەنى، مىلادى 610 - يىلى مۇھەممەد ئەلەيھىسسلام پەيغەمبەر بولۇپ، ۋەھىي نازىل بولدى ۋە مىلادى 622 - يىلى 22 - سىنتەبىر كۈنى مەدىنىگە ھىجرەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن دۇنيادا يېڭى بىر تارىخ، يەنى، ھىجرى تارىخى دەۋرى باشلاندى. بىز بۇندىن كېيىن مەۋزۇلىرىمىزدا ھازىر شەرقىي تۈركستاندا ئۇلۇغلىنىپ، ئىشلىتىلۈاتقان بۇ «قەمەرى ھىجرى» تارىخىنى بىرلىكتە يازىمىز.

شەرقىي كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ يىقىلىشى

چىن ئىمپېراتورى تاڭ تەيزۇڭ، مىلادى 622 - يىلىدىكى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، تۈركلەر بىلەن ئاشكارا قورالىلىق كۈرەش قىلىش سىياسىتىنى تاشلاپ، چىننىڭ بۇررۇنقى سىياسىتى بولغان مۇناپىقلىق ۋە يۇشۇرۇن ئاغدۇرمىچىلىق سىياسىتىنى يولغا قويدى. پىتنە - ئىغۇا تارقىتىپ، قاغان شاھزادىلىرىنى بىر - بىرىگە دۇشمەن قىلدى ۋە قاغانغا تەۋە بولغان بەزى قەبىلىلەرنى قاغانغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشكە قۇتراتتى. نەتىجىدە، تۈلۇ قەبىلىسى ئىسيان كۆتەردى. ئىل (ئىلىگ) قاغان باشقا بىر قەبىلىنىڭ باشلىقى بولغان تولىشخان (تولىش خان) نى بۇ ئىسيانىنى باستۇرۇشقا ئەۋەتتى. تولىش خان ئىسيانچىلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ قايتىپ كەلسە، قاغان ئۇنى خائىنلىق قىلدى دەپ گۇمان قىلىپ، جازالىدى. بۇنى ئاڭلىغان تاڭ تەيزۇڭ، ھەيلە - نەيرەڭ ئىشلىتىپ، تولىش خاننى قاغانغا قارشى قۇتراتىشقا باشلىدى. ئاخىرى بۇلار تەسىر قىلىپ، تولىش خان قاغانغا قارشى ئىسيان كۆتەردى ۋە تاڭ تەيزۇڭدىن ياردەم تەلەپ قىلدى. پۇرسەتنى غەنىمەت دەپ بىلگەن تاڭ تەيزۇڭ،كۈچىنىڭ يېتىشىچە كۆپ چىن ئەسكىرى توپلاپ، تولىش خان ۋە تۈلۇ قەبىلىسىدەك ئاسلار بىلەن بىرلىشىپ، ئۆزى

قوماندان بولۇپ، تۈرك يۇرتىغا ھۇجۇم قىلدى. ھىجرىنىڭ 9 - (مىلادى 630 -) يىلى دۇشمەن قوشۇنلىرى شەرقىي كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ پايتەختى بولغان قاراقۇرۇم شەھرىنى ئىشغال قىلدى. ئىلىگ قاغان ئەسىر ئېلىندى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي كۆكتۈرك دۆلىتى يىقىلدى. چىنگە يارەمچى بولغان يۇقىرىقى خائىنلارمۇ چىن خىزمەتكارى ۋە ئەركىنلىكى بولمىغان رەزىل قۇللاردىن بولۇپ ياشىدى.

غەربىي كۆكتۈرك دۆلىتىدە ئىچكى ئۇرۇش

ۋە چىن تاجاۋۇزى

شەرقىي كۆكتۈرك دۆلىتى يىقىلغاندىن كېيىن، چىنلىقلارغەربىي كۆكتۈرك دۆلىتىدىمۇ پىتنە - پاسات تېرىش ۋە تۈرك دۆلىتىنى ئاغدۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى باشلىدى. ھىجرىنىڭ 12 - (مىلادى 633 -) يىلى غەربىي كۆكتۈرك خانى كۈنخان ۋاپات بولدى ۋە ئوغۇللىرى ئارىسىدا تەخت تالىشىش ماجىرالىرى باشلىدى. ئىككى ئوغلىدىن بىرسى ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىدىكى بەش تۈرك قەبىلىسى بىلەن بىرلىشىپ، تالاس شەھىرىنى پايتەخت قىلىپ، ئۆزىنى قاغان ئېلان قىلدى. يەنە بىر ئوغلى ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقىدىن بارىكۆلگىچە بولغان بەش تۈرك قەبىلىسى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇ يەرلەردە قاغانلىق دەۋاسى قىلغىلى باشلىدى. بۇ پىتنە - پاساتلارجەريانىدا شەرقىي تۈركستانىڭ جەنۇبىدىكى قوجۇ، كىنگىت ۋە ئالتى شەھەر خانلىقلىرى قاتارلىقلار بىتەرەپ بولۇپ، ھېچقايسىسى قاغانغا تەۋە بولمىغانىدى. بۇ ۋەزىيەت ھىجرى 19 -(مىلادى 640 -) يىلىغىچە داۋام قىلدى. چىن ئىمپېراتورى تاڭ تەيزۇڭ، غەربىدە بۇ پىتنە- پاساتلار نى تېخىمۇ ئۇلغايتىش ئۈچۈن مۇمكىن بولغان پۈتۈن چارە - تەدبىرلىرىنى ئىشقا سالماقتا ئىدى. تۈرك شاھزادىلارغا ۋە يۇرتىنىڭ كاتتىلىرىغا يۇشۇرۇنچە سوغا - سالام يوللاپ، ئۇلارغا يارەم قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، ئىتتىپاقسىزلىقنىڭ ئۇرۇقىنى چاچماقتا ئىدى. ئاخىرى تاڭ تەيزۇڭ مەركەزنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىدىن پايدىلىنىپ، شەرقىي تۈركستانغا ئەسكەر يوللىغىلى باشلىدى. چىنگە چېگىرداش بولغان قوجۇخانى قاتتىق تۇرۇپ، مۇداپىئە قىلغان بولسىمۇ، ھىجرىنىڭ 19 -(مىلادىنىڭ 640 -) يىلى قوجۇخانى مەغلۇپ بولۇپ، بۇ ئۆلكە چىنلىقلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. چىنلىقلار تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ كىنگىت خانلىقىغا ھۇجۇم قىلدى. كىنگىت (قاراشەھەر) خانى تۆت يىل قاتتىق قارشى تۇرغان بولسىمۇ چىنلىقلار ئاخىرى ھىجرى 24 - (مىلادى 644 -) يىلى كىنگىتنى ئىشغال قىلدى. ئۇندىن كېيىن، نوۋەت كۇچاغا كەلدى.كۇچا خانىمۇ ئۇدا تۆت يىل ئۇرۇشۇپ، ھىجرى 28 - يىلى مەغلۇپ بولدى ۋە كۇچامۇ چىنلىقلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى.

غەربىي كۆكتۈرك قاغانلىقى ئىران شاھى يەزدىگەرد كەيارەم قىلىپ ئىسلام ئەرەب ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشقانلىقى

بۇ ۋاقىتتا پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ۋاپات بولۇپ، ھەزرىتى ئۆمەرنىڭ خەلىپىلىك دەۋرىدە مۇسۇلمانلار ئىراننىڭ خېلى كۆپ جايلىرىنى پەتھى قىلغان ئىدى[27]. ھىجرىنىڭ 23 ـ (مىلادى 644) ـ يىلى ئىران ساسانى شاھلىرىنىڭ ئاخىرقىسى بولغان يەزدىگەرد مۇسۇلمانلاردىن مەغلۇپ بولۇپ، قېچىپ ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، تالاستىكى كۆكتۈرك قاغانىدىن پانا تىلىدى ۋە ئۇنىڭدىن ياردەم تەلەپ قىلدى. قاغان ئۇنىڭغا نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن ياردەم قىلىپ، يولغا سالدى.

يەزدىگەرد قاغانلىقى تۈرك ئەسكەرلىرى بىلەن كۆچلىنىپ، ئىسلام ئەسكەرلىرى بىلەن توختىماستىن ئۇرۇشتى. ئاخىرى، مەرۋە شەھىرىگىچە قەدەر بولغان ئۆلكىلەرنى قايتۇرۇۋالدى. مەرۋە شەھىرى بېيىدا ئىسلام ئەمىرى ئەھنەف بىن قەيسنىڭ رەھبەرلىكىدىكى ئىسلامنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك قوشۇنى بىلەن ئىنتايىن شىددەتلىك ئۇرۇش بولدى. ئۇرۇش تازا قىزىۋاتقان بىرچاغدا، چىنىنىڭ كىنگىتنى ئىشغال قىلغانلىق خەۋىرى كېلىپ، قاغانىدىن تۈرك ئەسكەرلىرىنىڭ دەرھال قايتىشىغا بۇيرۇق كەلدى ۋە بۇ بۇيرۇققا بىنائەن تۈرك ئەسكەرلىرى ئەھنەف بىن قەيس بىلەن ئۇرۇشماي قايتىپ كەتتى. ئىسلام تارىخىدا بۇ ھادىسىنى «جانابى ئاللە نىڭ مۇسۇلمانلارغا ئاتا قىلغان بىر نۇسرىتى، دەپ، تونۇيمىز» دەپ يازىدۇ. بۇ ئەرەب ۋە غەربىي كۆكتۈركلەر ئوتتۇرىسىدىكى بىرىنچى قېتىملىق ئۇرۇش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

غەربىي كۆكتۈركلەرنىڭ يېڭىدىن كۈچلەنگەنلىكى

ھىجرىنىڭ 28 ـ (مىلادى 649 ـ) يىلى تۇن خان قاغانلىقى ئوغۇللىرىدىن قۇلاخان ئۆزىگە قارشى چىققان پۇتۇن كۈچلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، غەربىي كۆكتۈرك دۆلىتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ئۆزىنى قاغان دەپ ئېلان قىلدى ۋە تۈركستاندىكى پۇتۇن چوڭ ـ كىچىك خان ۋە بەگلەرنى ئۆز بايرىقى ئاستىدا بىرلەشتۈردى. كۈچا، كىنگىت ۋە قوجۇ دىكى ئىشغالىيەتچى چىن قوشۇنلىرىنى تامامەن يوقىتىپ، بۇ جايلارنى ئاسارەتتىن قۇتقازدى. شۇنىڭ بىلەن مىلادى 650 ـ يىلىدا، غەربىي كۆكتۈرك دۆلىتى يېڭىباشتىن كۈچلەندى.

[27] پەتھى كەلىمىسى، جىھاد كەلىمىسگە ئوخشاش مۇسۇلمانلارنىڭ غەيرى مۇسۇلمانلاردىن يەرقولغا كەلتۈرۈش ئۇچۇن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىنىڭ غەلىبىسىنى، تارىختىكى ۋە زامانىمىزدىكى ئىستىلا ۋە بىسىۋېلىش ئۇرۇشلىرىدىن پەرقلەندۈرۈش مەقسىتىدە ئىشلىتىلىدۇ. ئىبنى مەنزۇر« فتح» 536 ـ 549ـ بەتكە قاراڭ (ن. ش. ھ.).

غەربىي كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ يەقلىشى ۋە تۈركستاندا چىن ئىستىلاسى

غەربىي كۆكتۈرك قاغانى قۇلاخانىڭ پۈتۈن تۈرك خانلىرىنى بىرلەشتۈرگەنلىكىدىن چىن ئىمپېراتورى قاتتىق قورقۇپ كەتتى. تۈركلەرنىڭ كۈچلىنىپ كېتىشىنى توسۇش ئۈچۈن مىڭبىر چارىلارنى ئىشقا سالغان بولسىمۇ، مۇۋەپپەق بولالمىدى. ئاخىرىدا، چىن دۆلىتى پۈتۈن كۈچى بىلەن تۈرك دۆلىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى يوقۇتۇش ياكى ھېچ بولمىغاندا كۈچلىنىپ قۇدرەت تېپىشىنى توسۇشنى قولغا كەلتۈرۈشكە قارارقىلدى.

ھىجرىنىڭ 35 ـ (مىلادى 656 ـ) يىلى چىننىڭ ئايال ئىمپېراتورى ۋۇزېتيەن غەربىي كۆكتۈرك دۆلىتىگەناھايىتى چوڭ بىرقوشۇن بىلەن ئۈچ قولدىن ھۇجۇم باشلىدى. بىرىنچى قولدىن، ئالتايغا ھۇجۇم قىلىپ، ئىرتىش دەرياسى بويىدىكى قارلۇق قاتارلىق تۈرك قەبىلىلەر بىلەن بىرقانچە قېتىملىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن قارلۇقلار مەغلۇپ بولدى. ئىككىنچى قولدىن ھۇجۇم باشلىغان چىن ئەسكەرلىرى ئىمىل (بۇگۇنكى چۆچەك) كە ھۇجۇم قىلىپ، تارۇتاي تاغلىرى ئېتەكلىرىگە يېغىلغان تۈرك ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلدى. ئۈچىنچى قولدىن ھۇجۇمغا ئۆتكەن چىن قوشۇنلىرى، قۇجۇنى بېسىۋالدى.كىنگىت (قاراشەھەر) يېقىنلىرىدا بىر يىل داۋام قىلغان شىددەتلىك ئۇرۇشلاردىن كېيىن تۈركلەر ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. ھىجرىنىڭ 37 ـ (مىلادى 657 ـ) يىلى قۇلاخان ئەسىر ئېلىنىدى ۋە چىن پايتەختى چاڭئەنگە ئېلىپ كېتىلدى. بۇنىڭ بىلەنمۇ، چىنلىقلار تۈركستاننى تولۇق ئىشغال قىلىپ كېتەلمىدى. تۈركلەر رەھبەرسىز قالسىمۇ، ئىككى يىل قاتتىق تۇرۇپ، مۇداپىئە قىلدى. نەتىجىدە، چىن ئەسكەرلىرى بەك چارچاپ ئامالسىز ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. مانا بۇ چاغدا چىنلىقلار يەنە تۈركلەر ئوتتۇرىسىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىپ، پارچىلاش كۆيىغا چۈشتى. تۈرك شاھزادىلىرىدىن بەزىلىرىگە «قاغانلىق» ۋەدە قىلىپ، سوغاسالام يوللاپ، ئۆزىگە تارتتى. شۇنىڭ بىلەن قاغانلىق تەختىگە چىقىشنى تەمە قىلىپ، بۇ ئەخمەق شاھزادىلار مۇداپىئە قىلىشتىن ۋازكەچتى. بەزىلەر ۋەنپەرۋەرلەر گە قارشى سەپكە ئۆتتى. يەنە بىرقىسىم يۇرت كاتتىلىرى ۋە قەبىلە باشلىقلىرىمۇ تەمە خۇرلۇق ۋە ھەسەتخۇرلۇق قىلىپ چىنلىقلارنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ، ئۆز مىللىتى ۋە دۆلىتىگە خىيانەت قىلدى. نەتىجىدە، تۈركلەر پارچىلىنىپ كۈچى ئاجىزلىشىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن، مىلادى 659 ـ يىلى چىنلىقلار پۈتۈن تۈركستاننى ئىشغال قىلدى ۋە 107 يىل ھۆكۈم سۈرگەن بۇ بۈيۈك دۆلەت يېقىلدى. ئەمما، بۇ يېقىلىش ۋاقىتلىق بولۇپ، 23 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، غايەت قۇدرەتلىك ۋە ئەزەمەتلىك بىر شەكىلدە يەنە قايتا تىرىلدى. بۇلارنى «قۇتلۇق تۈركەش دۆلىتى» بابىدا بايان قىلىمىز.

چىنلىقلار تۈركستاننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، يۇقىرىقى خائىنلاردىن بىرىنى «غەربىي تۈركلەر ھاكىمى» قىلىپ، ئىچكى ئىشلارنى باشقۇرۇشقا تەيىن قىلدى. مانا، بۇ سۈرەتتە شەرقىي تۈركستان،

فەرغانە، سۇغد(سۇغدىيانا، يەنى، سەمەرقەنت ۋە بۇخارا) ئۆلكىلىرىدىكى يەرلىك خانلار جەنگە ھەرىيلى نۇرغۇن مىقتاردا باج - سېلىق تۆلەپ تەۋە بولۇپ جېنىنى ساقلاپ تۇرۇشنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇرىولدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ لار، شەرقتىن كېلىدىغان دۈشمەندىن خاتىرجەم بولۇپ، كۆچمىنى غەربىدىن ھۇجۇم قىلىۋاتقان ئىسلام ئەرەب قوشۇنلىرىدىن مۇداپىئەلىنىشكە قارايتتى.

ئۇندىن كېيىن، چىن ئەسكەرلىرى بەدەخشان يولى بىلەن ئافغانىستانىنىڭ جەنۇبىدىكى بىلۇرىستان (ھازىرقى چەترال ۋە نۇرىستان) جىلغىلىرىغا قاراپ يۇرۇش قىلىپ، پىشاۋۇر يېقىنلىرىغا قەدەر ئىستىلا قىلدى. ئەمما، بۇجايلاردىكى ئىستىلالىرى ئۇزۇن پۈت تىرەپ تۇرالمىدى. چىن تارىخلىرىدىكى«بىز شىمالىي ھىندىستانىنىمۇ ئىستىلا قىلغانىدۇق» دېگەنلىرى مانا شۇ قىسقا مۇددەتلىك بىلۇرىستان ئىستىلاسىدىن ئىبارەتتۇر.

شەرقىي تۈركستانىنىڭ جەنۇبىي قىسىملىرىغا تىبەتلىكلەرنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى

مىلادى 7 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا (630 -703) تىبەتتە كۈچلۈك بىر دۆلەت قۇرۇلغانىدى. بۇ دۆلەتنىڭ ھۆكۈمدارى گەنبو مىلادى 663 - يىلى كۈكۈ(ھازىرقى كۆكنۇر يەنى چىڭخەي) ئۆلكىسىدىكى تىنگۇت (تۇيۇھۇن - تانغۇت) ئىسىملىك تۈرك قەبىلىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، بىرقانچە قېتىملىق قاتتىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن تانغۇت خانى مەغلۇپ بولدى[28]. گەنبۇ بۇنىڭغا قانائەت قىلماي، شەرقىي تۈركستانىنىمۇ ئىشغال قىلىشقا ئۇرۇندى.

شۇنىڭ بىلەن چىن ئىمپېراتورى گەنبۇغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى ۋە بۇ ئۇرۇشلار جەريانىدا، ھىجرىنىڭ 50 - (مىلادى 670 -) يىلى چىن ئەسكەرلىرى ئىبغىر ھالدا مەغلۇپ بولۇپ، پەرىشانلىق ئىچىدە قاچتى. شۇنىڭ بىلەن گەنبۇ، كۈكۈدىن يۇرۇپ، ئالدى بىلەن چەرچەننى، ئۇندىن كېيىن ئۇدۇن (خوتەن)، يەركەن ۋە قەشقەرنى ئىشغال قىلدى. شۇنىڭ بىلەن چىن ئىمپېراتورلۇقى ئالدىغا تۇركستان مەسلىسىدە، ئەرەبلەردىن باشقا يېڭى بىر رەقابەتچى دۆلەت ئوتتۇرىغا چىقتى. تىبەتلىكلەر قەشقەرنى پايتەختىت قىلىپ، مىلادى 692 - يىلىغىچە داۋام قىلغان بۇ ئىستىلا جەريانىدا چىنلىقلار بىرقانچە قېتىم كېلىپ ئۇرۇشقان بولسىمۇ، نەتىجە ئالالمىدى. چۈنكى، سىياسى جەھەتتە تۈركستان ئاھالىسى تىبەتلىكلەرنى چىنلىقلاردىن ياخشى كۆرۈپ، دايىم تىبەتلىكلەرگە يارىدەم قىلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن چىنلىقلار ھەربىر ھۇجۇملىرىدا ئىبغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايتتى. ئاخىرى مىلادىنىڭ 692 - يىلىغا كەلگەندە، چىنلىقلار غالىپ كېلىپ خوتەن، يەركەن ۋە قەشقەرنى تارتىۋالدى.

[28] بەزى تەتقىقاتچىلەر تانغۇتلارنىمۇ غەيرى تۈرك كاتېگورىيەدە كۆرسىتىدۇ(ن. ش. ھ.).

9- پەسىل

قۇتلۇق، تۈركەش دۆلەتلىرى ۋە كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ تىرىلىشى

كۆكتۈرك دۆلىتى يىقىلىپ، چىن ئاسارىتىدە قالغان تۈركلەرگە بۇ ئاسارەت بەك ئېغىر كەلگەن. چىن ئىمپېراتورىدىن مەنسەپ ۋە سوغا ـ سالام ئالغان بەزى خائىن خانلار ۋە ئەمەلدارلار بۇ ۋەزىيەتتىن خوش بولسىمۇ، مىللەتپەرۋەرخەلق، چىندىن كەلگەن ھەر قانداق بىر نەرسىنى نەپرەت كۆزى بىلەن قاراپ قارشى چىقىپ، ئۆز مىللىي ئورپ ـ ئادەتىگە ۋە شەرەپلىك ئەنئەنىلىرىگە قەتئىي سادىق ئىدى. چىن ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ھەر زامان پۇرسەت كۈتۈپ تۇرغان ۋە پۇرسەت كەلگەن ھامان چىنلىقلارغا قارشى چىقىپ، مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن قوللىرىدىن كەلگىنىچە تىرىشماقتا ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تۈرك يۇرتلىرىدا ھەر دائىم ئۈيەر ـ بۈيەردە ئىسيانلار كۆتۈرۈپلا تۇراتتى. ئاخىرى، تۆۋەندە بايان قىلىنىدىغان ئىككى قېتىملىق ئىنقىلاب مۇۋەپپەقىيەت قازىنىپ، تۈركلەر چىن ئاسارىتىدىن قۇتۇلدى ۋە كۆكتۈرك دۆلىتى يېڭىباشتىن تىرىلدى.

شەرقىتە قۇتلۇق دۆلىتى

مىلادى 680 ـ 742 ، (ھىجرى 60 ـ 125)

ئورخون ئابىدىلىرىدىن«كۈلتېكىن ۋە تۇنيۇقۇق ئابىدە» لىرىدە يېزىلغىنىغا كۆرە،كۆكتۈرك ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن ئېتىمش بەگ ئىسىملىك بىر ھۆكۈمدار بولۇپ، ئۇكىشى ئۆتۈكەن شەھىرى ۋە ئەتراپىدىكى تۈركلەرگە، چىن ئىمپېراتورىغا تەۋە سۇپىتى بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. ئېتىمش بەگنىڭ ئوغلى ئېلتەرىش بەگ يېنىغا 17 كىشىلىك بىر قۇۋۋەت توپلاپ، ھىجرىنىڭ 60 ـ (مىلادى 680 ـ) يىلى تۈيۇقسىز ئۆتۈكەن شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، شەھەردىكى چىنلىقلارنى تامامەن يوقىتىپ ئوتتۇرىغا چىقتى ۋە ئۇنىڭغا قوشۇلغانلار شۇكۇنىلا 70 ئاتلىق كىشىگە يەتتى. قىسقىغىنا بىر ۋاقىت ئىچىدە 700 ئاتلىق ئەسكەرگە ئىگە بولۇپ، بۇ قەھرىمان، چىنلىقلارغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى ۋە پۈتۈن تۈرك مىللىتىنى چىنگە قارشى ئىنقىلابقا قاتنىشىشقا چاقىردى. بۇنىڭ بىلەن شىمالىي موغۇلىستاندىكى پۈتۈن تۈركلەر، ئېلتەرىش بەگنىڭ مۇستەقىللىق بايرىقى ئاستىدا بىرلەشتى ۋە ئېلتەرىش بەگكە «ئىدات شات» دېگەن ئۇنۋاننى بەردىلەر .(بۇ شاھزادىلارغا بېرىلىدىغان ئەڭ يۇقىرى ئۇنۋان ئىدى) مىلادى 682 ـ يىلى ئېلتەرىش بەگ ئىدات شات، پۈتۈن موغۇلىستاندىكى چىن ئەسكەرلىرىنى ھەيدەپ چىقىرىپ تۈرك ئىستقلالىنى ئېلان قىلدى. مىللەت ئېلتەرىش بەگ ئىداتشاتنى قاغان سايلىدى. چىن تارىخلىرىغا قارىغاندا بۇقاغاننىڭ ئۇنۋانى «قوتلۇق» ئىكەن. بۇ مۇبارەك پادىشا دېگەنلىكتۇر . لېكىن، ئورخۇن مەڭگۈ تاشقا يېزىلغان خەتلەردە بۇ ئۇنۋان زىكىرقىلىنمايى، ئىسمى

ئېلتەرىش قاغان ۋە دۆلىتى، تۈرك دۆلىتى دەپ يېزىلغان. مانا شۇنىڭ بىلەن، شەرقىي كۆكتۈرك دۆلىتى قايتا تىرىلدى. ئېلتەرىش قاغان (قۇتلۇق قاغان) ھىجرى 72- (مىلادى691) - يىلى ۋاپات قىلىپ ئورنىغا ئىنىسى قاپاغان خان قاغانلىق تەختىگە چىقتى. چىن تارىخچىلىرى بۇقاغاننىڭ ئىسمىنى موچۇ(بوگۇچۇر) دەپ يازىدۇ. قاپاغان قاغان شەرقتە مۇھىم غەلىبىلەرنى قولغاكەلتۈرۈپ، مانجۇرىيە ۋە كورىيە قاتارلىق يۇرتلارنى ئىشغال قىلدى. (10 - خەرىتىگە قاراڭ)

غەربدە تۈركەش دۆلىتى

ھىجرى 71 - 122 (مىلادى 690 - 739)

چىنلىقلارخاتا تەلەپپۇزقىلىپ، «تۈكېشى» دەپ ئاتايدىغان تۈركەشلەر، تەڭرى تاغنىڭ شىمالىدا كۆكتۈرك ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلغان، ئون چوڭ قەبىلىدىن بىرى ئىدى. بۇلار مىلادى 7 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، تۇبۇل ۋە ئېرتىش دەريالىرى بويىدىكى يايلاقلاردا ياشىغان. كېيىنچە، ئۇ يەردىن كۆچۈپ، ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقىگە يەرلەشتى. (11 - خەرىتىگە قاراڭ) كۆكتۈرك دۆلىتى يىقىلغاندىن كېيىن، بۇ ئون قەبىلە، ئۆز ئىچىدە داۋاملىق تىركىشىپ - توقونۇشۇپ تۇراتتى. نەتىجىدە، چىننىڭ بۇ جايلاردىكى ئىشغالىيىتى كۆپۈنچە قىسقا سۈرگەن. ئاخىرى تۈركەش قەبىلىسىدىن ئىسمى ئۆچئالا[29] ئۆنۈانى «باغاتەرقان» بولغان خانى بارغانسېرى كۈچلىنىپ، ئەتراپىدا چوڭ نۇپۇز پەيدا قىلدى ۋە ھىجرى 71 - (مىلادى 690 -) يىلى، پۈتۈن ئون قەبىلىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغىلى باشلىدى. «چىن ئىمپېراتورنىڭ ياردەمچىسى» دېگەن ئۇنۇان بىلەن غەربدىكى تۈركلەرگە ھۆكۈمران بولغان قوشالۇ (بۇ نى چىن تارىخلىرىدا، «ئاشناھىن»، «ئاشنا» دەپ ئاتايدۇ) نى مەغلۇپ قىلىپ چىنگە ھەيدىۋەتتى.

ئۆچئالا باغاتەرقاننىڭ پايىتەختى ئىككى جايدا بولۇپ، بىرى بەش قەبىلىنىڭ مەركىزى بولغان توقماق شەھىرى، يەنە بىرى ئىلىنىڭ شىمالىدىكى يەتتە سۇ ئىدى. شۇنىڭ بىلەن، ئۆچئالا باغاتەرقان، غەربدە ئىنجە دەرياسى، جەنۇبدا تەڭرىتاغلىرى، شەرقتە بارىكۆل ۋە شىمالدا، قىرغىز يايلاقلىرى ئارىسىدىكى كەڭ زىمىندە، بىر تۈرك دۆلىتى قۇرۇپ چىقىپ، غەربىي كۆكتۈرك دۆلىتىنى تىرىلدۇردى. بۇ چاغدا، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى جايلاردىن، قۇجۇ، روران، كىنگىت، كوچا ۋە ئۈچ قاتارلىق جايلار چىن ئىشغالىيىتى ئاستىدا قەشقەر، يەركەن ۋە ئۇدۇن، تىبەتلىكلەرنىڭ ئىشغالىيىتى ئاستىدا قالغانىدى. فەرغانە ۋە سوغد خانلىقلىرى بولسا، چىنگە باج تۆلەپ، ئۆزئالدىغا مۇستەقىل ياشىماقتا ئىدى. (11 - خەرىتىگە قاراڭ) ئۆچئالا باغاتارقان، جەنۇبدىكى بۇ تۈرك يۇرتلىرىدىن ئالدى بىلەن چىن ۋە ئۇندىن كېيىن تىبەت ئىستىلاسىنى يوقىتىپ، غەربىي كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ بۇرۇنقى تېررىتورىيىسى ئىچىدىكى بارلىق جايلارنى بىر تۈرك بايرىقى ئاستىدا بىرلەشتۇرۇشنى مەقسەد قىلغان بىر سىياسى پىلان

[29] ھازىرقى ئۇيغۇرچە ئەسەرلەردە «ئۇجۇلا باغاتارقان» دەپ ئىلىنىدۇ. ئە. بايتۇر، 361 - بەت (ن. ش. ھ.).

تۈزۈپ چىقتى. بۇ پىلان بويىچە، ئالدى بىلەن غەربدىكى ئىسلام ئەسكەرلىرى ۋە جەنۇبدىكى تىبەتلىكلەربىلەن بىرلىشىپ، چىنلىقلارنى پۈتۈنلەي ھەيدەپ چىقارماق، ئۇندىن كېيىن ئەرەبلەرنى تۈرك يۇرتىدىن ئۇزاقلاشتۇرۇشنى مەقسەت قىلاتتى. ئۆچئالا باغاتەرقان بۇ جەھەتتە ناھايىتى كۈچ تېرىشىپ، ئىسلام ئەسكەر لىرى ۋە تىبەتلىكلەر بىلەن بىرلىشىپ، چىنگە قارشى ئۇرۇش باشلىدى. لېكىن، بۇ غەيرەت ۋە كۈچ بىرلىكى بىلەنمۇ ئۇچاغدىكى چىننىڭ زورکۇچىنى يېڭەلمىدى. شۇنداقتىمۇ، بۇ ئۇچ كۈچ ، ئۇنتۇرىسىدا قالغان چىن ئۆز تەۋەسىنى ئاران قوغداپ تۈركەش، ئەرەب ۋە تىبەتلىكلەرگە تاجاۋۇز قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىدى.

قۇتلۇق ۋە تۈركەش دۆلەتلىرىنىڭ بىرلەشكەنلىكى ۋە تۈركستانىنىڭ چىن ئاسارىتىدىن قۇتۇلغانلىقى

يۆقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، تۈركەش دۆلىتى قۇرۇلغاندىن تارتىپ، غەربدىن ئەرەب ـ ئىسلام ئەسكەرلىرى، شەرقتىن چىنلار ۋە جەنۇبدىن تىبەتلىكلەرنىڭ داۋاملىق تەھدىتىگە ئۇچراپ تۇرغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شەرقىي تۈرك يۇرتلىرىدىكى ئېلىتەرىش قاغانىنىڭ ئورنىغا تەختكە چىققان قاپاغان قاغان، تۈركەش ۋە باشقا غەربىي تۈركلەرگە تەۋە بولغان پۈتۈن تۈركلەرنى قول ئاستىغا ئېلىشقا تىرىشماقتا ئىدى. ئاخىرى ھىجرىنىڭ 79 ـ(مىلادى699) ـ يىلى قاپاغان قاغان تۈركەش دۆلىتىنى بېسۇالدى ۋە چىن ئەسكەرلىرىنى يوقىتىپ، شەرقىي ۋە غەربىي تۈركستاننى ئۆز بايرىقى ئاستىغا يىغىپ قەدىمكى تۈرك دۆلىتىگە ئوخشاش بىر دۆلەت شەكلى بىلەن ھاكىمىيەت باشلىدى. غەربىي تۈرك خانلىرىغا ئوغلىنى «يابغۇ» قىلىپ تەينىلىدى. ئۆچئالاباغاتارقان، قاپاغان قاغانىنىڭ ئالى ھۆكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلىپ، بويسۇنۇپ، ئىچكى جەھەتتە مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالدى.(10 ـ خەرىتىگە قارالسۇن)

بۇلاردىن بىر يىل بۇرۇن (مىلادى 698 ـ يىلى) قاپاغان قاغان چىنگە ھۇجۇم قىلىپ، پىچىلى ۋە شەنشى قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ چىن ئىمپېراتورىنى باج ـ سېلىق تۆلەپ، قۇتلۇق دۆلىتىگە تەۋە بولۇشقا مەجبۇر قىلغانىدى. مىلادى 700 ـ يىلى قاپاغان قاغان ئېلىتەرىش قاغانىنىڭ ئوغلى «كۈلتېگىن» نى پەرغانە ۋە سۇغد ۋە تاخارىستان (قەتەغەن ۋە بەدخشان) دىكى تۈرك خانلىرىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن ماۋەرائۇننەھرىگە ئەۋەتتى. كۈلتېگىن بۇجايلارنى ئۆز بايرىقى ئاستىغا ئېلىپ، ئومۇمىي ۋالىي سۈپىتى بىلەن غەربىي تۈركستاندا يەرلىشىپ، ئەرەب ـ ئىسلام ئەسكەرلىرىدىن مۇداپىئە قىلىشقا ھازىرلاندى.

تۈرك قۇتلۇق دۆلتى بىلەن ئىسلام ئەمرلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ۋەقەلەر

بۇ پەسلىمىزدە ئەرەب ئىسلام ئەسكەرلىرىنىڭ تۈرك يۇرتلىرىدىكى غەلىبىلىرى ۋە بۇ ئارىدىكى

ئۇرۇشلارنىڭ قىسقىچە تارىخىنى بايان قىلىمىز:

دەسلەپتە، ھەزرىتى ئۆمەرنىڭ خەلىپىلىك زامانىسىدا ئىران شاھىنى«نېھاۋەند» ئۇرۇشىدا مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، خوراسان ئەتراپىدىكى تۈركلەر ئۈستىدە ئەرەب ھۆكۈمرانلىقى باشلىدى[30]. ھەزرىتى ئۇسماننىڭ خەلىپىلىك دەۋرىدە، كۆپچىلىك ئاھالىسى مۇسۇلمان بولغان خوراسان، ئەرەب ئىسلام ئەسكەرلىرىنىڭ قولىغا ئۆتتى. ھىجرى 32 ـ (مىلادى653 ـ) يىلى، خوراسان ۋالىسى ئەھنەف بىن قەيس باشچىلىقىدىكى ئەرەب ئىسلام قوشۇنى، شەرققە قاراپ يۈرۈش باشلىدى. ۋە بەلخ شەھىرىنى پەتھى قىلدى. ئۇندىن كېيىن، تۆۋەن تاخارىستان (قەتەغەن) ۋە يۇقىرى تاخارىستان (بەدەخشان) دىكى تۈرك خانلىقلىرى ئۈستىگە ھۇجۇم قىلدى. بۇ جايلىكى تۈركلەر قاتتىق تۇرۇپ قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ ئاخىرى مەغلۇپ بولدى. «جىزىيە» بەرمەك سۈرىتى بىلەن بويسۇنۇپ، ئىچكى مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قېلىش شەرتى بىلەن سۈلھى قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن، ئەھنەف ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ قايتىپ كەتتى. كېيىن، ئەھنەف يەنە، خارەزمدىكى تۈرك خانلىقلىرىغا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ غەلىبە قىلالمىدى. مانا شۇنىڭ بىلەن ھەزرىتى ئوسمان زامانىسىدا، ئىسلام ئەرەب ئەسكەرلىرى ئۆگۈز دەريا بويىغا كېلىپ توختىغان. ھىجرىنىڭ 80 ـ يىلىغىچە ئەرەب ۋە تۈركلەر ئوتتۇرىسىدا چوڭ ئۇرۇش يۈز بەرمىدى. تاخارىستان خانلىرى مۇستەقىل بولۇپ ياشىدى. تۆۋەندە ئابدىلمەلىك زامانىسىدىن باشلاپ تۈرك يۇرتلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان غازاتلار ۋە مەشھۇر ئەرەب قوماندانلىرىنىڭ ۋەقەلىرىنى بايان قىلىمىز.

مۇھەللەب بىن ئەبى سۇفرە ۋە قۇتەيبەبن مۇسلىم

ئابدىلمەلىكنىڭ ئىراقتىكى ۋالىيسى مەشھۇر«ھۇججاج زالىم» ئەينى زامانداكى خوراسانىنىڭمۇ ۋالىيسى ئىدى. ھۇججاجنىڭ قوماندانلىرىدىن بىرى بولغان مۇھەللەب بىن ئەبى سۇفرە، ئىسلام ئەسكەرلىرىنىڭ ئاتاغلىق قوماندانلىرىدىن بىرى بولۇپ، ھۇججاج ئۇنى خۇراسانغا ۋالىي تەينىلەپ تاخارىستان ۋە سوغد دىكى تۈرك خانلىرى ئۈستىگە غازات يۈرۈشى قىلىشقا بۇيرۇق بەردى. مۇھەللەب ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ھىجرىنىڭ 80 ـ يىلى بەلخكە كېلىپ ، ئامۇ دەريادىن ئۆتتى ۋە دەريا بويىدىكى كەش قەلئەسىنى پەتھى قىلدى. ئارقىسىدىن سوغد ئۆلكىسىدىكى بۇخاراخانى ۋە خىتلان (قاراتېكىن) خانى بىلەن ئىككى يىل ئۇرۇشۇپ، نەتىجە ئالالمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەتراپىتىكى تۈركلەر ھەر تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ، ئەرەبلەرنى تازا قىستاققا ئالدى. خەتەرلىك بىرئەھۋالدا قالغان مۇھەللەب پۈتۈن

30 نېھاۋەند ئۇرۇشى، ھىجرىنىڭ 22 ـ (مىلادى 643 ـ642 ـ) يىلى. تولۇق مەلۇمات ئۈچۈن مۇئەللىپنىڭ تۈركچە ئەسەرى Tűrk Yurdlarında Arab - İslam Futuhatları sayfa 21 گە قارالسۇن (ن. ش. ھ).

ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، مەرۋىگە قايتىپ كەتتى ۋە ئۇزۇن ئۆتمەي ۋاپات بولدى. ئورنىغا ئوغلى يەزىدبىن مۇھەللەب ۋە ئۇندىن كېيىن، مۇپەسسەل بىن مۇھەللەب خوراسان ۋالىسى بولدى. بۇلارمۇ ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار قىلغان بولسىمۇ، ھېچ قانداق فۇتۇھات (پەتھىلار) قولغا كەلتۈرەلمىدى. ھىجرىنىڭ 86 - يىلى ھۇججاج خوراسانغا قۇتەيبەبىن مۇسلىم ئىسىملىك قوماندانىنى ۋالىي قىلدى. قۇتەيبە، خوراساننىڭ مەركىزى مەرۋىگە كېلىپلا تاخارىستانغا يۈرۈش قىلدى. تۆۋەن تاخارىستاندىكى بىرخانلىقنىڭ پايتەختى بولغان تالقان شەھرىنى ئالدى. ئۇچاغدا، تاخارىستاندا بىر- بىرىگە دۈشمەن بولغان تۆت خانلىق بار ئىدى. قۇتەيبە بۇلارنىڭ ئىچكى ئاداۋەتتىدىن پايدىلىنىپ، بۇلاردىن ساغىنىيان (ھازىرقى شغنان) خانىنى ئۇرۇشمايلا بويسۇندۇردى. قالغان ئۈچ خانىنى، ئارقا - ئارقىدىن مەغلۇپ قىلىپ، جىزيە[31] بەرمەك شەرتى بىلەن ئىتائەت قىلىشقا مەجبۇر قىلدى. قۇتەيبە، تاخارىستاندا يېتەرلىك ساندا ئەسكەر قويۇپ، مەرۋىگە قايتتى. ھىجرىنىڭ 87 - يىلى قۇتەيبە بەلخ شەھرىگە كەلدى ۋە ئۆگۈز دەرياسىدىن ئۆتۈپ بايكەند شەھرىگە ھۇجۇم قىلدى. تۈركلەر قاتتىق تۇرۇپ مۇداپىئە قىلدى. ھەتتا قۇتەيبە باشلىق پۈتۈن ئىسلام ئەسكەرلىرىنى ئىككى ئاي مۇھاسىرىگە ئالدى. ھۇججاج بىلەن قۇتەيبە ئارىسىدىكى ئالاقىمۇ ئۈزۈلدى. شۇنداق بىر پەيتتە بىركىچە ئەرەبلەر مۇھاسىرىنى يېرىپ چىقىپ، تۈركلەرگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. خەۋەرسىز ھالدا غاپىل ياتقان تۈركلەر بۇ زەربىدىن مەغلۇپ بولۇپ، شەھەرگە كىرىۋالماق ئۈچۈن، ئارقىغا ياندى. لېكىن، بىر بۆلۈك ئىسلام ئەسكەرلىرى، تۈركلەر بىلەن شەھەر ئوتتۇرىسىدىكى يولنى توسۇۋالغانلىقتىن، شەھەرگە كىرەلمەي پاراكەندە بولۇپ ھەرتەرەپكە قېچىپ كەتتى. ئازراق قىسمى شەھەرگەكىرىۋالالىغان بۆلسىمۇ، مۇسۇلمانلار سېپىلىنىڭ بەزى يەرلىرىنى يېقتى. شۇنىڭ بىلەن تۈركلەرمەغلۇپ، بولۇشلىرىنى بىلىپ، قۇتەيبە بىلەن سۆلھى قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. قۇتەيبە تەسلىم بولۇش شەرتى بىلەن تۈركلەرنىڭ جېنى ۋە مېلىغا تەگمەسلىككە ماقۇل بولۇپ سۆلھى قىلدى. ۋە مۇسۇلمانلاردىن بىرىنى بايكەنتكە ۋالىي قىلىپ، ئۆزى مەرۋىگە قايتتى. قۇتەيبە كەتكەندىن كېيىن، شەھەردە ئىسيان چىقتى. ھاكىم ئۆلتۈرۈلدى. بۇنى ئاڭلىغان قۇتەيبە كېلىپ، ھادىسىنىڭ سەۋەبىنى ۋە جاۋابكارلارنى سۈرۈشتۈرمەستىن، بايكەنت خەلقىنى قەتلىئام قىلدى. خەلقىنىڭ پۈتۈن نەرسەكېرەكلىرىنى ئولجىغا ئېلىپ، شەھەرگە ئوت قويۇپ تامامەن ۋەيران قىلىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن سوغد خانلىقىنىڭ ئەڭ ئاۋات، باي ۋە چىرايلىق شەھەرى بايكەنت يوق بولدى . قۇتلۇق كۆكتۈرك قاغانى قاپاغان قاغان، غەربىدىكى تۈرك يۇرتلىرىغا ئومۇمىي ۋالىي قىلىپ ئەۋەتكەن كۈلتېگىن، بۇچاغقىچە مۇھەللەب ۋە قۇتەيبەدىن مۇداپىئە قىلىش ئۇرۇشلىرىغا بۇاستە ئارىلاشماي، تاخارىستان ۋە سوغد خانلىرى ئۆزلىرى مۇداپىئە قىلماقتا ئىدى. بايكەنتتىكى دەھشەتلىك قەتلىئام ۋە شەھەرنىڭ ۋەيران قىلىنىشىدىن كېيىن، كۈلتېگىن ئەرەبلەرگە قارشى مۇداپىئە

[31] جىزيە، مۇسۇلمان بولمىغان پۇقرالاردىن ئېلىنىدىغان مەخسۇس باج (ن. ش. ھ.).

ئۇرۇشىنىڭ قوماندانلىقىنى ئۆز ئۈستىگە ئالدى. پەرغانە ۋە سوغدىدىكى پۇتۇن تۈرك كۈچلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ قۇتەيبە، ئىشغال قىلغان پۇتۇن جايلارنى قايتۇرۇۋالدى ۋە ئامۇ دەرياسى بويىدىكى تەرمىز نى مەركەز قىلىپ، يەرلەشتى. ھىجرىنىڭ 88 - (مىلادى707 -) يىلى قۇتەيبە پۇتۇن كۈچىنى يىغىپ، سوغدىغا ھۇجۇم قىلدى. كۈلتېگىن بىلەن تەرمىز يېقىنلىرىدا قاتتىق توقۇشتى. نەتىجىدە، مەغلۇپ بولغان قۇتەيبە بەلختىمۇ تۈرالماي قالغان ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، مەرۋىگە كەتتى. ھىجرىنىڭ 89 - يىلى يەنە بىرقېتىم تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، مەغلۇپ بولدى. بۇ ئىككى قېتىملىق مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، قۇتەيبە ماۋەرائۇننەھردىن ئۇمىدىنى ئۈزدى ۋە ھۇجىجاجغا تۈركلەرنىڭ قەھرىمانلىقى ۋە جەڭگىۋارلىقى ھەققىدە ئۇزۇن خەت يازدى. ماۋەرائۇننەھرنىڭ خەرىتىسىنى يوللاپ: «ئەگەر بىز يەنىلا، تۈركلەر بىلەن ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرىدىغان بولساق، ئەرەب ئەسكەرلىرى تامامەن يوق بولىدۇ» دەپ يازدى. بۇنى كۆرگەن ھۇجىجاج قۇتەيبىگە مالامەت قىلىپ، يەنە بىرتەرەپتىن ئۇنى غەيرەتلەندۈرۈپ خەت يازدى ۋە نۇرغۇن ئەسكىرىي كۈچ يارداەمگە ئەۋەتتى. ئىراندىكى يېڭى مۇسۇلمان بولغانلارنى جىھاتقا دەۋەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ يارداەمگە ئېرىشتى. بۇقۇتەيبە بىلەن قۇتەيبە، ھىجرىنىڭ 90 - (مىلادى 709-) يىلى بۇخارا غا يۈرۈش قىلدى. كۈلتېگىن بۇنى ئاڭلاپ، ئۆز ئەسكەر لىرىنى ۋە پەرغانە بىلەن سوغد ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، سەمەرقەنتتىن بۇخاراغا يۈرۈش قىلدى. قۇتەيبە بۇرۇن كېلىپ، بۇخارانى مۇھاسىرىگە ئالغان ئىكەن. كۈلتېگىن كېلىپ، مۇسۇلمانلارغا قاتتىق ھۇجۇم قىلدى. دەھشەتلىك ئۇرۇشدىن كېيىن مۇسۇلمانلار مۇھاسىرىنى تاشلاپ، چېكىنىشكە مەجبۇرىبولدى. ئۇرۇش ئاخشامغىچە داۋام قىلدى. تۈركلەر، مۇسۇلمانلارنى بۇخارادىن خېلى ئۇزاقلاشتۇردى. مۇسۇلمانلار بىر ئېقىندىن ئۆتۈپ توختىدى. كۈلتېگىنمۇ ئىگىز بىرىيەرگە چۈشتى. كېچىسى قۇتەيبە، تۈركلەر ئۈستىگە باسقۇن قىلىشقا بۇيرۇغان بولسىمۇ، بۇنىڭغا ھېچكىم جۈرئەت قىلالمىدى.

ئاخىرى مۇسۇلمانلارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ قوماندانى ۋەكىئى بىرقىسىم ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ ئېقىندىن ئۆتۈپ، تۈركلەرنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈشكە مۇۋەپپەق بولدى. غاپىل ھالدا ئوخلاۋاتقان تۈرك ئەسكەرلىرىنىڭ ئارقىسىدىن ھۇجۇم قىلدى. تۇيۇقسىز كەلگەن بۇ زەربىدىن ئالاقزادە بولۇپ كەتكەن تۈرك ئەسكەر لىرى، پاراكەندە ھالدا قاچتى. مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن يالغۇز قالغان كۈلتېگىن جىددى تۈرۈپ ئۇرۇشقان بولسىمۇ، يارالاندى ۋە فەرغانىغا قاچتى. بۇ مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، قۇتەيبەنىڭ ئالدىدا يالغۇز قالغان بۇخارا، سەمەرقەنت، سوغد ۋە خىتلان خانلىرى جىزيە تۆلەش، ئۆز ئىچكى ئىشلىرىدا مۇستەقىل بولۇش شەرتى بىلەن سۇلھى قىلىشنى تەلەپ قىلدى. قۇتەيبە بۇنى ئۆزى ئۈچۈن چوڭ ئۇتۇق دەپ بىلىپ، دەرھال ماقۇل بولدى. بۇ جايلاردىن جىزيە يىغىش ۋە خانلارغا نازارەت قىلىش ئۈچۈن، بۇخارا دا بىر ۋالىي ۋە يېتەرلىك ئەسكەرى كۈچ قالدۇرۇپ قۇتەيبە مەرۋىگە قايتتى.

بۇ ئارىدا شەرقتە توققۇز ئۇيغۇر ۋە خىتاي ئىسيانلىرى يۈز بەردى. چىندىمۇ ئىسيان كۆتۈرۈلدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن قاپاغان قاغان، كۆلتېگىننى پايتەخت قاراقۇرۇمغا قايتۇرۇپ كەتتى.

ھىجرىنىڭ 93 ـ (مىلادى 712ـ) يىلى قۇتەيبە، خارەزمگە ھۇجۇم قىلدى. پۈتۈن خارەزم خانلىرى بىرلىشىپ، قارشى تۇرغان بولسىمۇ، ئاخىرى مەغلۇپ بولدى. جىزيە بېرىپ بويسۇنۇشقا مەجبۇرىبولدى. قۇتەيبە بۇندىن ئىلگىرىكى بىر ئۇرۇشتا ئىنسى ئابدۇراھماننىي ئەسىرئالغان تۈرك ئەسكىرىي قىسمىنىڭ 4000 ئەسكىرىنى زالىملارچە قەتلىئام قىلىپ، قىرىپ تاشلىدى.

سەمەرقەنت خانى قۇتەيبە دىن يۈز ئۆرۈپ ئىسيان كۆتەردى ۋە مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. ئەمما، مىلادى 712 ـ 713 ـ يىللىرى قۇتەيبە سەمەرقەنتكە ھۇجۇم قىلىپ، قايتا بېسىۋالدى. شەھەر ئىچىدە چوڭ بىرجامە مەسجىد بىنا قىلدى. ئىسلام تارىخىغا كۆرە، قۇتەيبەنىڭ بۇ قېتىمقى غەلىبە قازىنىشىدا، بۇخارا ۋە خارەزمدىكى مۇسۇلمان بولغان تۈركلەر مۇھىم رول ئويناغان. ئابدۇللا ئىسمىلىك بىرىنى سەمەرقەنتكە ۋالىي قىلىپ قويۇپ، قۇتەيبە ئۆزى مەرۋگە قايتتى.

ھىجرىنىڭ 83 ـ (مىلادى 713ـ) يىلى قۇتەيبە، يەنە نۇرغۇن كۈچ بىلەن كېلىپ، فەرغانىغا ھۇجۇم قىلدى. خوجەنت خانىنى مەغلۇپ قىلىپ، تېخىمۇ شەرقتە قاراپ مېڭىپ، (كاسان) شەھىرىنى پەتھى قىلدى. تاشكەنت خانى ئۇرۇشماستىن تەسلىم بولدى.

مانا، يۇقىرىقلار داڭلىق ئىسلام ئەرەب قوماندانى «قۇتەيبە بىن مۇسلىم» نىڭ تۈرك يۇرتلىرىدا ئېلىپ بارغان شانلىق پەتھىلىرى. قۇتەيبە بۇ ئاخىرقى غەلىبىسىدىن باشقا بىر غەلىبە قازىنالمىدى. ھىجرى 96 ـ يىلىدا، بىر رىۋايەتتە 97 ـ(مىلادى 715ـ) يىلىدا ئۆز ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

بىر تارىخىي ھەقىقەت

شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ئىسلام تارىخىلىرىنىڭ بەزىلىرىدە«قۇتەيبە ھىجرىنىڭ 96 ـ يىلى قەشقەرنى پەتھى قىلغان. ئۇچاغدا بۇ يۇرتلار چىن ئىمپېراتورلۇقىغا تەۋە ئىدى ۋە قۇتەيبە چىن ئىمپېراتورى بىلەن سۇلھى تۈزدى .....» دېگەنلەرگە ئوخشاش ئۆزۈن ـ ئۇزۇن رىۋايەتلەر بار. بۇلارنىڭ ھەممىسى يالغان، ھېچ يۈزبەرمىگەن ۋە ئويدۇرما رىۋايەتلەردىن ئىبارەت. ھەقىقەت شۇكى، ئۇ چاغلاردا شەرقىي تۈركستان «قۇتلۇق تۈرك» قاغانى قاپاغان قاغان ھۆكۈمرانلىقىدا مۇستەقىل خانلىق بولۇپ، چىن بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى يوقتى. قۇتەيبەنىڭ قەشقەرنى ئېلىشى ئۇياقتا تۇرسۇن، غەربىي تۈركستانىنىڭ ھەممىسىنى پەتھى قىلالمىغانلىقى تارىخىي تەتقىقاتلار بىلەن ئىسپاتلانغان بىر مەسىلە. قۇتەيبەنىڭ مەرۋە شەھىرىدە، ھىجرىنىڭ 96 ـ يىلى ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ھەققىدە كۆچلۈك دەلىللەر بار. ئەگەر، ئىسلام ئەسكەرلىرىنىڭ يۇرتىمىزغا بالدۇرراق كېلىپ، ئاتا ـ بوۋالىرىمىزنى بۇرۇنراق ئىسلام دىنى بىلەن شەرەپلەندۈرگەنلىكى راست بولسا ئىدى، بۇ بىز ئۈچۈن بىر پەخىر دەسمايىسى بولغان بولاتتى. لېكىن، تارىختا يۈز بەرمىگەن مۇنداق يالغان رىۋايەتلەرگە ئالدىنىپ، ئاساسسىز بۇ پەخرىنى

قوبۇل قىلىش ئەيىپ بىر ئىشتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھادىسىنىڭ ھەقىقى ماھىيىتىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇق.

يەنە بىر تارىخىي ھەققەت

ئىسلام تارىخلىرىنىڭ كۆپچىلىگىدە، قۇتەيبە بىن مۇسلىمنى « ئىسلامنىڭ بۈيۈك فاتىھى» ، ئىسلامغا چوڭ خىزمەت قىلغان، ئىسلامنىڭ ئۇلۇغ خادىمى» دەپ، كۆرسەتكەن. لېكىن، ئىسلام تارىخچىلىرىنىڭ ھەققانىيەت تەرەپتارلىرى ۋە بىتەرەپ تارىخچىلارىبولسا، قۇتەيبە بىن مۇسلىمنىڭ ئىسلام فاتىھلىرى(ئىسلام ئۈچۈن جىھاد قىلىپ غەلىبە قىلغان قوماندانلىرى) ئىچىدە ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغانلىقى توغرا. چۈنكى، ئەھنەف بىن قەيس ۋە مۇھەللەب بىن ئەبۇسۇفرە قاتارلىق ئىسلامنىڭ ئاتاغلىق قوماندانلىرى قولغا كەلتۈرەلمىگەن غەلىبىنى، قۇتەيبە قولغا كەلتۈردى. تاخارىستان ۋە ماۋەرائۇننەھردىكى ئىنتايىن كۈچلۈك ۋە جەڭگىۋار تۈرك خانلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، بۈيەرلەردە ئىسلامنىڭ بايرىقىنى تىكلىدى. ئەمما، بۇنىڭ بىلەن قۇتەيبەنى، مۇقەددەس ۋە ئۇلۇغ بىر كىشى دېيىش جايىز ئەمەس. چۈنكى، قۇتەيبە ئىسلام دۇنياسىدا مىسلىسز زالىملىقى بىلەن داڭقى چىققان مەشھۇر «ھۇججاج زالىم» نىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ئادىمى. زالىملىقتا، ناھەق قان تۆكۈشتە ھۇججاجدىن ھېچ كام قالمىغان دەپ قارايدۇ. ھەقىقەتەنمۇ، ئۇ، تۈرك يۇرتلىرىدا تەسلىم بولغان تۈركلەرنى، باشقىلارنى قورقۇتۇش ئۈچۈن ۋە ئىبرەت بولسۇن دەپ، دەھشەتلىك ئۇسۇللار بىلەن قەتلىئام قىلىپ، بىگۇنا كىشىلەرنى بىرىنمۇ ساق قويماي ئۆلتۈرگەن. شەھەرلەرنى بولاپ ـ تالاپ ئوت، قويۇپ ۋەيران قىلغان ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش خەلقنىڭ ئىسلامدىن نەپرەتلىنىشىگە سەۋەپ بولىدىغان، ۋەھشىلەرچە قىلمىشلىرى ئىنتايىن كۆپ ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەڭ باي ۋە تەرەققى قىلغان شەھەرلىرىدىن بىرى بولغان، بايىكەنت شەھىرىنى ئەرزىمەس بىر باھانە بىلەن ۋەيران قىلۋەتتى. تاخارىستاننى پەتھى قىلغاندا، تالقان شەھىرىنىڭ پۈتۈن ئاھالىسىنى قەتلىئام قىلدى. ياراغلىرىنى تاشلاپ، تەسلىم بولغان مىڭلارچە ئىنسانىنى شەھەر ئەتراپىدىكى دەرەخلەرگە تىرىك تۇرغۇزۇب ئېسىپ قويۇپ، ئۆلتۈردى. قۇتەيبىنىڭ بۇنىڭغا ئوخشاش زۇلۇم ۋە قەتلىئام قىلغانلىقىنىڭ كۆپلىگەن مىساللىرى تارىخ كىتابلىرىدا تەپسىلى يېزىلغان. ئۇنىڭ ئىسلام شەرىئىتى ۋە ئىنسانىيەت قانۇنلىرىدا مەنئى قىلىنغان تەسلىم بولغانلارنى ئۆلتۈرۈش، خەلقنى ئەسىرگە ئېلىش، شەھەرنى بۇلاپ تالاش، ئوت قويۇپ ۋەيران قىلىشتەك قەبىھ قىلمىشلىرى تۇپەيلىدىن تۈركلەردە ئىسلامغا قارشى بىر نەپرەت ھىسسىياتى تۇغۇلغان. بۇ زۇلۇم ۋە ھەقسىزلىك ئىچىدە، مۇسۇلمانلاردىن نەپرەت قىلىپ، ھەردايىم ئۇلاردىن ئىنتىقام ئېلىشقا پۇرسەت كۈتۈپ تۇرغان تۈركلەر قۇتەيبەنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئاڭلىغان ھامان (ھىجرىنىڭ 96 ـ مىلادىنىڭ 714 ـ يىلى) ئىسيان كۆتۈرۈپ، مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. پەقەت سەمەرقەنت ۋە بۇخارا شەھەرلىرىدە ئەرەب ئەسكەرلىرى كۆپ بولغانلىقىدىن ۋە ئاھالىسىنىڭ كۆپچىلىگى مۇسۇلمان بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئىككى شەھەرلا

ئسلام دۆلتى تەۋەلىكىدە قالدى. ئسلام ئەسكەرلىرى بىلەن تۈركلەر ئوتتۇرىسىدىكى باشقا ماجىرالارنى نوۋىتى كەلگەندە بايان قىلىمىز.

شەرقىي تۈركستاننىڭ ئىچكى ۋەقەلىرى

قاپاغان قاغان، 24 يىل ھۆكۈم سۈرۈپ، ئاسىيادا كۆكتۈرك دۆلتىنى يېڭىدىن تىرىلدۈردى. مىلادى 709 - يىلى كۈلتېگىن بۇخارا سۇغۇشىدىن ياردىار بولۇپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، قاپاغان قاغان ئەرەبلەر بىلەن ئۇرۇش قىلمىدى. بۇنىڭ سەۋەبى، بىرتەرەپتىن چىن بىلەن ئۇرۇش باشلىغانىدى. يەنە بىرتەرەپتىن موغۇلستاننىڭ غەربىدىكى توققۇز ئوغۇز ۋە مانىجۇرىيىنىڭ جەنۇبىدىكى خىتاي قەبىلىسى ئىسيان كۆتەرگەن ۋە قاغان بۇلارنى بېسىقتۇرۇش بىلەن مەشغۇل ئىدى. ھىجرى86 - يىلى ھۇججاج خوراسانغا قوماندان قۇتەيبە بن مۇسلىمنى ۋالىي قىلدى. قاپاغان قاغان، ھىجرى 97 (مىلادى716 -) يىلى ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا قۇتلۇق قاغاننىڭ چوڭ ئوغلى بىلگەخان قاغان بولدى. بىلگە قاغاننىڭ زامانىسىدا، بىزىۋىقىردا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئىنىسى كۈلتېگىن تۈرك ئەسكەرلىرىنىڭ باش قوماندانى ئىدى. بىلگەخان، مىلادى 734 - يىلى ۋاپات بولۇپ ئورنىغا ئوغلى ئىچىن(ئىرەن) خان قاغان بولدى. ئىچىن خان مىلادى 739 - يىلى ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا قۇتلۇق بىلگەخان قاغان بولدى. بۇ قاغان مىلادى 742 دە ۋاپات بولدى. بۇنىڭ زامانىسىدا چىن دۆلتى كۈچلىنىپ، شەرقتە نۇرغۇن جايلارنى تارتىۋالدى. ئىچكى تەرەپتىن باسمىل ۋە قارلۇق قەبىلىلىرى ئىسيان كۆتۈرۈپ، پاراكەندىچىلىك تۇغدۇردى. قۇتلۇق بىلگە قاغاندىن كېيىن، ئورنىغا ئۆزمىش تېگىن قاغان بولدى. بۇقاغاننىڭ زامانىسىدا چىننىڭ ھۆجۇملىرى ۋە ئىچكى ئىسيانلار كۆپەيىپ، دۆلەت تازا ئاجىزلىدى. ھىجرىنىڭ 126 - (مىلادى 744-) يىلى ئۇيغۇر باسمىل ۋە قارلۇقلار بىرلىشىپ، ھۇجۇم قىلدى ۋە پايتەخت قاراقۇرۇم شەھرىنى تارتىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن 65 يىل ھۆكۈم سۈرگەن قۇتلۇق تۈرك دۆلتى يىقىلدى.

تۈركەش دۆلىتى خانى ئۆچىالا باغاتەرقاننىڭ، قۇتلۇق دۆلىتىنىڭ قاغانى قاپاغان قاغانغا بويسۇنغانلىقىنى يۇقىردا سۆزلەپ ئۆتتۇق. بۇ ۋەزىيەت ئۆچىالا باغاتەرقاننىڭ ۋاپاتىغا قەدەر داۋام قىلدى. ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئوغلى سۇئوقو(ساقال)خان، تەختكە چىقتى. لېكىن، ئىنىسى چانۇخان بىلەن تەخت تالىشىپ، ئۇرۇش باشلاندى. ئۇزۇن داۋام قىلغان بۇ ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە، يۇرتتا ئېغىرھالدا تىنچسىزلىق ۋە ۋەيرانچىلىق يۈز بەردى. قاپاغان قاغان بۇ ئىككى ئاكا- ئوكىنى تۇتۇپ ئۆلتۈردى. بۇنىڭ بىلەن ئۆچىالاباغاتەرقان جەمەتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى يىقىلدى. بۇلارنى «تۈركەش دۆلتىنىڭ ئىككىنچى قېتىم قۇرۇلۇشى» دېگەن بابتا تەپسىلى بايان قىلىمىز.

ھىجرىنىڭ 80 -(مىلادى699 -) يىلى قاپاغان قاغانىنىڭ چىنلىقلارنى ھەيدەپ چىقارغاندىن كېيىن، شەرقىي تۈركستاندىكى پۈتۈن يەرلىك خانلار قاپاغان قاغانغا تەۋە بولغان ۋە بۇ ۋەزىيەت ئۇنىڭ ۋاپاتىغا قەدەر داۋام قىلدى. بۇ ئارىدا چىنلىقلار شەرقىي تۈركستانغا ھۇجۇم باشلىغان بولسىمۇ، مىلادى 714 - يىلى مۇستەقىللىق ئېلان قىلغان سۇلۇقاغانىنىڭ غەيرىتى بىلەن چىنلىقلار مەغلۇپ بولۇپ، قاچتى. شۇ تارىختىن باشلاپ، تاكى مىلادى 739 - يىلىغىچە شەرقىي تۈركستان خانلىرى تۈركەش قاغانىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا مۇستەقىل ياشىدى.

كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ سىياسى ، ئىجتىمائىي ئەھۋالى ۋە مەدەنىيەت ئەسەرلىرى

كۆكتۈرك دۆلىتى، ئاسىيانىڭ ئومۇمىي مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. شەرقىي كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ ئىككىنچى خانىدانى بولغان قۇتلۇق قاغانلىقى دەۋرىدىن، بۇگۈن بىزگىچە يېتىپ كەلگەن، «ئورخۇن ئابىدىلىرى» دەپ، ئاتالغان مەشھۇر قەدىمكى تۈرك كىتابەلىرىنى بىزگە مىراس قالدۇرۇپ، قەدىمكى تۈرك مەدەنىيەت تارىخىغا غايەت چوڭ بىرخىزمەت كۆرسەتكەن[32] (بۇنى تۆۋەندە تەپسىلى بايان قىلىمەن).

غەربىي كۆكتۈرك دۆلىتى ئۆزىنىڭ جۇغراپىيەلىك ئورنىنىڭ مۇھىملىگى سەۋەبى بىلەن ئومۇمىي تارىختا تېخىمۇ چوڭ ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ دۆلەت يالغۇزچىن بىلەنلا ئەمەس، بەلكى، ئىران (ساسانى) دۆلىتى، روما (بىزانس، رىم) ئىمپېراتورلۇقى قاتارلىق چوڭ دۆلەتلەر بىلەن سىياسى ۋە ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت ئورناتقان. بۇ دۆلەتلەرگە دائىمىي تۇرۇشلۇق ئەلچىلەر ئەۋەتكەن ۋە ئۇ دۆلەتلەرنىڭمۇ ئەلچىلىرى كۆكتۈرك ئوردىسىدا تۇرغان. كۆكتۈرك دۆلەتلىرى مىلادى 6 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا يالغۇ چىن ئىمپېراتورلۇقىنى دەھشەتكە سېلىپلا قالمىدى، شۇنداقلا، ساسانى ۋە ئەمەلىيەتتە بىزانسنىمۇ تىترەتكەن قۇدرەتكە ئىگە ئىدى.

ئىچكى سىياسەت

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، كۈچ قۇدرەت تاپقان كۆكتۈرك دۆلىتى، بىر ئەسىردەك مۇددەت ئىچىدە ھىنگان تاغلىرىدىن ۋولگا(ئىدىل) دەرياسىغىچە ۋە ئالتاي تاغلىرىدىن ھىندىستان چېگرىسىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى پۈتۈن تۈرك قوۋملىرىنى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىدا بىرلەشتۈرۈپ، ئىدارە قىلدى. بۇ جايلاردىكى تىنچلىق ۋە ئامانلىقنى ساقلاپ، تەرتىپ - ئىنتىزام ئورناتتى. بۇ تىنچ

[32] كىتابە - قەدىمكى زامانىدىن قالغان تاشقا ئويۇپ يېزىلغان يازما يادىگارلىق. تاش پۈتۈك (ن. ش. ھ.).

پاراۋانلىق ۋە تەرتىپ ئىنتىزاملار نەتىجىسىدە، ئەترابتىكى دۆلەتلەردىن چىن، ئىران، ھىندىستان ۋە رۇم قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن ئۆز ئارا سودا - تىجارەت ئىشلىرىنى جانلاندۇردى. بىر - بىرلىرى بىلەن سانائەت ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش پائالىيەتلىرىنى خاتىرجەم ئېلىپ بېرىپ، بۇجەھەتلەردە ئۆزئارا پايدىلىنىشقا ياخشى ئىمكانىيەتلەر تۇغۇلدى. ئىران ۋە رۇم (رىم) نىڭ مەدەنىي مەھسۇلاتلىرىنى، تىجارەت مالليرىنى تۇشۇغان چوڭ - چوڭ كارۋانلار تۈرك يۇرتىنىڭ ئىچىدىن ئۆزۈلمەي بىخىرامان ئۆتۈپ، تاكى چىن ۋە ياپۇنىيىگىچە قاتناپ تۇردى ۋە ئۇ يەرنىڭ مالليرى غەرب دۇنياسى بازارلىرىغىچە يېتىپ باردى. بۇ ئۆز ئارا ئالماشتۇرۇش، يالغۇز سودا - سانائەت بىلەنلاچە كىلىنىپ قالمىدى. بىرمۇنچە ئىدىيە ۋە دىنىي ئېتىقاتلارمۇ مىللەتلەر ئارىسىدا بىر - بىرلىرىگە تەسىر كۆرسەتتى. بۇ مەزگىلدە، ئىراندا راۋاج تاپقان مانى دىنى ۋە ھىندىستاندىكى بۇددا دىنى ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرىپ، تەرەققى قىلدى. ۋە چىنغا تارقالدى. بۇ تەرەققىياتلارنىڭ يۈز بېرىشىدىكى ئاساسىي سەۋەپ، تۈرك يۇرتلىرىدىكى تىنچلىق ۋە ئامانلىقنىڭ مۇستەھكەم ئورنىتىلغانلىقى، جەمئىيەتتىكى تەرتىپ ئىنتىزامنىڭ مۇكەممەللىكى ۋە سايادەت - تىجارەت ئەركىنلىكىنىڭ بولغانلىقىدىندۇر.

دۆلەت تەشكىلاتى

كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ تەشكىلاتى ھۇنلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتلىرىغا ناھايىتى ئوخشايتتى. كۆكتۈرك دۆلىتى، يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن باشقا تۈرك دۆلەتلىرىگە ئوخشاش، خانلىقلار ۋە بەگلىكلەر ئومۇمىي ئىشلاردا بىر رەئىسنىڭ بايرىقى ئاستىدا بىرلەشتۈرۈلگەن بىرلەشمە (كونفېدراتسىئۇن) دۆلەت بولۇپ، ھازىرقى دۆلەتلەردەك مەركەزلەشتۈرۈلگەن دۆلەت تۈزۈمى ئەمەستى. تۈرك خانلىرى ۋە بەگلىرىنىڭ كۆكتۈرك قاغانىغا تۆۋەندىكى ئىشلاردا بوي سۇنۇش مەجبۇرىيىتى بار ئىدى:

1 - يات دۆلەتلەربىللەن ئۇرۇش قىلغاندا، ھەر بىرخان ۋە بەگ ئۆز ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، قاغانىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئۇرۇشقا قاتنىشاتتى.

2 - يۇرتىنىڭ ئومۇمىي تىنچلىقىنى قوغداش جەھەتتە قاغانىنىڭ ئەمرى قاتتىق بولۇپ، بۇيرۇققا ئىتائەت قىلىشلىرى لازىم ئىدى.

3 - خانلار ۋە بەگلەر قاغان خەزىنىسگە ھەرىيلى بەلگۈلەنگەن مىقداردىكى تارتۇق (باج - سېلىق) نى ئۆز ۋاقتىدا يوللاپ بېرىشى كېرەك ئىدى.

4 - قاغانىنىڭ تەسىدىقى بولماستىن، يات ئەللەربىلەن دوستلۇق مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا رۇخسەت قىلىنمايتتى.

ئۇندىن باشقا پۇتۇن ئىچكى ئىشلاردا ھەر بىرخان ۋە بەگ ئۆز تەسىر دائىرىسى ئىچىدىكى يەرلەردە مۇستەقىل ئىدى. قوشنا خانلىق ۋە بەگلىك بىلەن كېلىشىم تۈزۈش ياكى سوقۇش قىلىش

ئۇلارنىڭ ئۆز ئىختىيارىغا باغلىق ئىدى. مەنسەپ ئەۋلاتقا مىراس قالاتتى.

كۆكتۈرك دەۋرىدە، ئىلخان، يابغۇ، تېگىن، شاد (شات)، ئابىتشات، تەرخان (تارقان)، بۇيرۇق ۋە چور دېگەنگە ئوخشاش شەرەپ ئۇنۋانلار بارئىدى. قاغان جەمەتىگە مەنسۇپ شاھزادىلار«تېگىن، شات ياكى ئابىتشات» دېگەن ئۇنۋان بىلەن ئاتىلاتتى. ئورخۇن ئابىدىلىرىدىكى تاش پۈتۈكلەردە يېزىلغان مەزمۇنلارغا قارىغاندا: «تېگىن» مۇتلەق شاھزادە دېگەنلىك بولىدۇ. تېگىنلەردىن بىرەر ۋىلايەتكە ۋالىي يا قەبىلىگە باشلىق بولغانلىرى «شات»، بىر قانچە ۋىلايەتكە ئومۇمىي ۋالىي ياكى بىر قانچە قەبىلىگە باشلىق بولغانلىرى «ئابىتشات» ياكى «ئىدىتشات» دەپ ئاتىلىدۇ. « يابغۇ» بولسا، مەملىكەتنىڭ بىر بۆلۈمىنى ئىداره قىلىدىغان قاغاننىڭ ئورۇنباسارى دەرىجىدىكى شاھزادىلارغا مەخسۇس بېرىلىدىغان ئۇنۋان ئىدى. دۆلەتنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى «بۇيرۇق» ۋە «بەگ» دېگەن مەنسەپلەرگە بۆلۈنگەنىدى. قاغان جەمەتىدىن بولمىغان ئەمما، يۇرتتا يۈز - ئابرويى ۋە چوڭ ئىناۋىتى بولغان مەشھۇر زاتلار«ئىلخان» دېگەن ئۇنۋان بىلەن ئاتىلاتتى. ئىلخاندىن كېيىن كېلىدىغان مەرتىۋىدىكى ئۇنۋانلار بولسا، تارقان، باغاتارخان (قان)، چور (قەبىلە بېگى) قاتارلىقلار دىن ئىبارەت ئىدى. غەربىي كۆكتۈرك دۆلىتىدە، ھۆكۈمەتنىڭ كاتىبات ۋە ھېسابات ئىشلىرىغا مەسئول بولغان ئەمەلدار«تامغىچى» دەپ ئاتىلاتتى. مانا بۇ مەلۇماتلاردىن كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ ناھايىتى مۇنتىزىم ئىنتىزاملىق بىر ئىدارى تەشكىلاتقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

ئۆرپ ـ ئادەت ۋە ئەخلاق

كۆكتۈركلەر ھازىرقى موغۇلىستان ۋە ئالتايدا ياشىغان. ئاھالىسىنىڭ بىرقىسمى كۆچمەن ھالدا چارۋامال بېقىپ، ئوۋ ئوۋلاپ ھايات كەچۈرگەن. بۇلار تېرىدىن ياسالغان چېدىرلاردا ئولتۇرۇپ، يايلاقتىن يايلاققا كۆچۈپ، يۇرگەن. بۇلارنىڭ بىرقىسمى، شەھەر ـ كەنتلەردە ياشاپ دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىق ۋە ئورمانچىلىق بىلەن تىركىچىلىك قىلىپ، يازدا يايلاققا چىقاتتى. «كۆكتۈركلەر دەۋرىدە موغۇلىستان ۋە ئالتايدا شەھەر يوقتى» دېگەن رىۋايەتلەر يالغان. چۈنكى، ئورخۇن، سېلىنگا، ئونۇن، كىرولىن، ئىنفرا(ئانگارا)، ياما (يەنسەي) ئىرتىش ۋە باشقا ئېقىن بويلىرىدا يۈزلەرچە چوڭ ـ كىچىك شەھەرلەر ۋە ئاۋات جايلار بار ئىدى. ھازىرقى زامانىمىزدا بۇلارنىڭ خارابىلىرى ئوتتۇرىغا چىقماقتا.

شەھەرخەلقىنىڭ كۆپىنچىسى سودا ـ سانائەت بىلەن شۇغۇللانغان، كارۋانچىلىق قىلىپ، ئۇزاقلارغا بېرىپ تىجارەت قىلىدىغانلارمۇ ئاز ئەمەستى. زىرائەت ۋە باغلارنى سۇغۇرۇش ئۈچۈن، ئېرىق ئۆستەڭ ۋە ئازما(توسما) قاتارلىق سۇ قۇرۇلۇشلارنى ياسايدىغان ماھىر ئۇستالارمۇ كۆپ ئىدى. ئۇ چاغدا تۈركلەرنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى چىنلىقلار نىڭكىگە بىر ئاز ئوخشاپ قالاتتى. ئەمما، چىنلىقلار ئەكسىچە، تۈركلەر، پەشلىرىنى ئوڭدىن سولغا قىلىپ يۆگەيتتى. چاچلىرىنى چۈشۈرمەي ئۇزۇن

قويۇۋېتەتتى. ھەممەكىشى ئاتقا مىنىشكە ۋە ئوقيا ئېتىشقا ماھىر ئىدى. تۈركلەرنىڭ كەسكىن قىلىچلىرى، ھايۋان مۇڭگۈزىدىن ياسىغان ئوقيالىرى ۋە ئىسقىرتقاندەك ئاۋاز چىقىرىدىغان ئوقلىرىنىڭ داڭقى ھەرتەرەپكە تارقالغان ئىدى. ئالتۇن ـ كۈمۈش ۋە قىممەتباھالىق تاشلار بىلەن زىنەتلەنگەن زىرە-مونچاق قوللىناتتى. قىمىز ۋە ئارپا ھاريقى ئىچەتتى.

كۆكتۈركلەر، جەڭگىۋار تەبىئەتلىك بولۇشى بىلەن تەڭ، ئىنسانپەرۋەر ۋە رەھىمدىل ئىدى. شۇ چاغلاردىكى «ئاسۇر» ۋە «كىلدان» دېگەن مىللەتلەرنىڭ زەپەر ئابىدىلىرىدە يېزىلغان، خاتىرىلىرىدىن ئۆزلىرىنىڭ ۋەھشىلەرچە يۇرگۈزگەن قەتلىئام، بۇلاڭ ـ تالاڭ ۋە بۇزۇش، يوقىتىش، قاتارلىق ھەرىكەتلىرىنى پەخىرلەنگەن ھالدا يېزىپ قالدۇرغانلىقىنى كۆرىمىز. لېكىن، تۈركلەرنىڭ زەپەر ئابىدىلىرىدە بۇنداق نەرسىلەر ھېچ ئۇچرىمايدۇ. ئۆزىنى تەڭدىشى يوق مەدەنىي بىرمىللەت دەپ ئاتىۋالغان چىنلىقلارنىڭ تارىخىغا بىر قارايدىغان بولساق، مەيلى ئۆز جايلىرىدا بولسۇن، مەيلى تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن جايلاردا بولسۇن ئېلىپ بارغان قەتلىئاملىرى، بۇزۇش، يوقىتىش قاتارلىق ۋەھشى قىلمىشلىرىنىڭ مىساللىرى بىلەن تولۇپ تاشقان.

ھۆنەر ـ سانائەت

كۆكتۈركلەر ئەرگەنەقۇن دىكى چاغلىرىدا، كاندىن تۆمۈرچەۋھىرى (رودىسى) چىقىرىپ، تۆمۈردىن ھەرخىل ھەربىي قورال، ئەسۋاپ ـ سەرەمجانلارنى ئىشلەپ چىقىرىشتا تازا ۋايىغا يەتكەنىدى. چىن تارىخلىرىغا كۆرە كېيىنچە، كۆكتۈركلەرنىڭ تەۋەلىكىدىكى جۇجان تاتارلىرى ئۇلاردىن ئۆگىنىپ، بۇ سانائەتتىن بەك پايدىلانغان ئىكەن. كۆكتۈركلەر قاغانلىق قۇرغاندىن كېيىن، بۇ سانائەتنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇرغانىكەن. بۇ قاغانلىق دەۋرىدە، موغۇلىستان ۋە ئالتاي خەلقى ئالتۇن ـ كۈمۈش قاتارلىق مەدەنلەرنى كەشپ قىلىپ، پىششىقلاپ ئىشلەپ ھەرخىل زىننەت بۇيۇملىرى ياساپ، باشقا مىللەتلەرگە سېتىشقا باشلىغان. شۇچاغدىكى تۈرك سەئىتىنىڭ تەرەققىياتى ھەققىدە، مىلادى 669 ـ يىلى رىم ئىمپېراتورى جۇستىنىيان (جۇستىنۇس) تەرىپىدىن غەرب يابغۇسى ئىستىمى خانىنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتىلگەن ئەلچى زىمارك (زىمارخ) نىڭ قاغان ئوردىسىدا كۆرگەنلىرىدىن يازغان خاتىرىسى بۇلارنى ئىسپاتلاشقا يېتەرلىكتۇر. ئۇخاتىرىسىدا مۇنداق دەپ يازغان: «.... تۈرك يۇرتلىرىدىكى ئالتۇندىن ياسالغان نەرسىلەرنىڭ نازۇكلىقى، چىرايلىقلىقى ۋە سەنئەتتىكى ئۇستىلىقى، رىم ئىمپېراتورلۇقىدا ياسالغانلىرىدىن ھېچ قېلىشمايدۇ. مەن ئىستىمى خانىنىڭ، بىر قانچە ئوردىسىدىكى ئالتۇن بۇيۇملارنىڭ كۆپلىگىگە ھەيران قالدىم. مېنى ئىستىمى خان، تەنتەنىلىك بىر مۇراسىم بىلەن ھۇزۇرىغا قوبۇل قىلدى. ئوردىسى پۈتۈنلەي يېپەك زىلچە، يېپەك كۆرپە ـ ياستۇق ۋە يېپەك پەردىلەر بىلەن زىنەتلەنگەن. ئىستىمى خان ، مېنى بۇ ئوردىدا، ئالتۇن تەختىدە ئولتۇرۇپ، قوبۇل قىلدى.

ئوردىنىڭ ھەشەمەتلىك بىزىلىشى، رىم ئىمپېراتور سارايلىرىنىڭكىدىن قېلىشمايىتتى. بۇ يەردە بىرنەچچە قۇمغان (ئاپتۇۋا) كۆردۇم. بۇ قومغانلارنىڭ ئۈستىگە ناھايىتى چىرايلىق نەقىش ۋە رەسىملەر بەكمۇ ئۈستالىق بىلەن ئويۇلغان. ئوردىنىڭ تۈۋرۈكلىرىنىڭ ھەممىسى ئالتۇن بىلەن قاپلانغان. ئوتتۇرىدا تۆرت ئالتۇن توز قوش ئۈستىگە ئورنىتىلغان غايەت ھەشەمەتلىك بىر ئالتۇن تەخت تۇرىدۇ. ئوردىدىكى ئالتۇن قاچا - قۇمۇشلارنى، قىممەت باھالىق بىسات - سەرەمجانلارنى ۋە ئالتۇن كۆمۈشتىن ياسالغان ھايۋان سۈرەتلىرىنى ھەيرانلىق بىلەن تاماشا قىلدىم. تۈركلەرنىڭ بۇخىل مەدەن مەھسۇلاتلىرىدىن ياسىغان ھەرخىل ئەسۋاپ، قورال - ياراغ ۋە باشقا جابدۇقلارنى تۈرك يۇرتلىرىنىڭ باشقا جايلىرىدىمۇ كۆپ ئۇچرايتتىم».

تىجارەت

كۆكتۈرك زامانىسدا تۈركلەرنىڭ تىجارەت ئىشلىرى ئەڭ تەرەققى قىلغان دەۋر ئىدى. بىزانتىيە(رىم)، ئىران، ھىندىستان ۋە چىن قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئۆزئارا تىجارىتى شۇ دەۋرنىڭ ئەڭ چوڭ سودىگەرلىرى بولغان شەرقىي ۋە غەربىي تۈركستانلىق تىجارەتچىلەرنىڭ قولىدا ئىدى. بولۇپمۇ، چىننىڭ يىپەك رەخلىرى، تاۋار، دۇردۇن ۋە كىمخاپ قاتارلىق يىپەك توقۇلمىلىرىنى يالغۇز تۈركستان سودىگەرلىرى، قۇرۇغلۇقتىكى كارۋان يولى بىلەن رىم، ئىران ۋە ھىندىستانغا ئاپىرىپ سېتىپ، ئۇ يۇرتنىڭ مالىلىرىنى ئېلىپ كېلىپ، تۈركستان ۋە چىن بازارلىرىدا ساتاتتى. تۈركلەرنىڭ تاشقى سودىدىكى بۇ تەرەققىيات بۇ مەملىكەتلەردىكى مىللەتلەر ئارىسىدا ئۆز ئارا ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردە زور تەسىر كۆرسەتكەنلىكىگە ئائىت تارىخىي ئەسەرلەر ھازىر شۇمەملىكەتلەرنىڭ مۇزېيلىرىدا كۆرگەزمە قىلىنماقتا. ياپۇنىيەنىڭ «ھارىۋىي» بۇتخانا مۇزېيىسىدا، ساسانى ھۆكۈمدارى زامانىسدا ئېلىپ كېلىنگەن بىرمۇنچە قاچا - قۇچلار ساقلانماقتا.

دىن

بۇ دەۋردە تۈركلەر، قەدىمكى تۈركلەر ۋە ھۇنلارنىڭ دىنى بولغان «تويىن» ۋە شامان (قامان) دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. كۆكتۈركلەر، ئۇستىدىكى ئاسمانىنى ۋە ئاستىدىكى يەر نى مۇقەددەس دەپ بىلىپ چوقۇناتتى. ئۇلارغا ئاتاپ قۇربانلىق قىلاتتى. يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان دىنىي مۇراسىمدا كۆككە(ئاسمانغا) ئىبادەت قىلاتتى. ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا يېزىلغىنىغا قارىغاندا، تەڭرىنىڭ ئىسمى« تۈرك تەڭرىسى» دەپ ئاتالغان ۋە قاقىن ئوماي ئىسىملىك تەڭرىچىنىڭ بۇۋاق ۋە كىچىك بالىلارنى تەربىيەت قىلىدىغانلىقى يېزىلغان. دېمەك، كۆكتۈرك قاغانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشىدىن ئىلگىرى چىنده راۋاج تاپقان بۇددا ۋە مانى دىنلىرى تېخى بۇ يەردە تارقالمىغاندى.

كۆكتۈركلەردە ئۆلۈم - يېتىمدە دەپنە مۇراسىمى ۋە ئايىن (دۇئا تەلەپ) لار«يۇغ» دەپ ئاتىلاتتى.

ۋاپات بولغان كىشى نەپەس ئۈزگەن ئۆيدە ياتقۇزۇلوپ، پۈتۈن ئۇرۇق - تۇغقانلار كېلىپ، بىرەر ئات، كالا ۋە ياكى بىرقوي چاغلىق ھايۋان قۇربانلىق قىلاتتى. ئۇندىن كېيىن، مېيىت ياتقۇزۇلغان ئۆينىڭ ئەتراپىغا يېغىلىپ، ئۇلتۇرۇپ يىغى - زارە قىلىشقا باشلايتتى. بىردەمدىن كېيىن، ھەممىسى قوپۇپ ئاتلىرىغا مىنىشىپ، ئۆينىڭ ئەتراپىنى يەتتە قېتىم ئايلىنىپ كېلىپ، ھەرقېتىم ئىشىك ئالدىغا كەلگەندە ئۇن سېلىپ يىغلىغىلى باشلايتتى. ۋە پىشانىلىرىنى پىچاق بىلەن تىلىپ، قان چىقىرىپ، ئاققان قانىنى ياشلىرى بىلەن يۇز - كۆزلىرىگە سۈرتۈپ ماتەم بىلدۈرەتتى. دەپنە قىلىش، ئۇلارنىڭ ئېتىقادى بويىچە مۇبارەك دەپ ھېسابلىنىدىغان كۈنگىچە ساقلاپ، بىرقانچە كۈن ئارقىغا سوزۇلاتتى. بەزىدە كۆزدە ئۆلگەن كىشىنىڭ ئەرتىيازدا دەپنە قىلىنغانلىقى رىۋايەت قىلىنىدۇ. دەپنە قىلىش كۈنى كەلگەندە، ئالدى بىلەن مەرھۇمنىڭ ياخشى كۆرگەن ئېتىنى كۆيدۈرۈپ كۈلىنى ۋە باشقا ياخشى كۆرگەن نەرسە كېرەك ۋە قورالىنى بىرگە دەپنى قىلىش ئادەتكە ئايلانغان. دەپنە مۇراسىمى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، مۇراسىمغا ھازىر بولغانلار توپلىشىپ، قەبرە ئەتراپىدا يەتتە ياكى توققۇز ئايلىنىپ، قوربانلىق قىلىش بىلەن مۇراسىم ئاخىرلىشاتتى. مەرھۇم ھاياتىدا قانچە دۈشمەن ئۆلتۈرگەن بولسا، شۇنچە تاش ۋە ياكى «بالبال» دەپ ئاتالغان بېشى يوق ئادەم ھەيكىلىنى قەبرە ئەتراپىغا تىزىپ قويۇلاتتى.

ئورخۇن ئابىدىلىرى

كۆكتۈركلەر زامانىسىدا، شەرق (موغۇلىستان) تۈركلىرى، ئۆز تارىخى ھادىسىلىرىنى تاشقا، مۇنارغا ۋە تاش تاملارغا ئويۇپ يېزىپ، يادىگار قىلىپ قويۇش ئادىتى ئەۋج ئالغانىدى. بۇ يادىگارلىقلار ئابىدىلەر(مەڭگۈتاشلار)، كۆكتۈركلەرنىڭ تارىخىنى بىزگە يەتكۈزگەندىن باشقا شۇ چاغدىكى تۈرك تىلىنىڭ تەرەققى قىلىپ، ناھايىتى ئۇستۈن بىر ئەدەبىي سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

بۇ مەڭگۈ تاشلارنىڭ بۇگۈنگىچە تېپىلغانلىرىدىن مۇھىمراق بولغانلىرى، شىمالىي موغۇلىستانىدىكى ئورخۇن دەرياسىنىڭ كونا ئېقىنى بويىدىكى خوشۇت - سايىدام يېنىدا، بىركىلومېتىر ئارىلىقتا تېپىلغان ئىككى مەشھۇرمەڭگۈ تاشتۇر. بۇلاردىن بىرى، مىلادى 732 - يىلى ۋاپات بولغان مەشھۇر كۈل تېكىن مەڭگۈتېشى بولۇپ، مىلادى 732 - يىلى تىكلەنگەن. ئىككىنچىسى، مىلادى 734 - يىلى ۋاپات بولغان بىلگە قاغان مەڭگۈتېشى بولۇپ، مىلادى 735 - يىلى تىكلەنگەن. بۇ مەڭگۈتاشلارنىڭ تۆت تەمىغا، ھازىر «ئورخۇن ئېلىپبەسى» دەپ نام بېرىلگەن قەدىمكى تۈرك ئېلىپبەسى بىلەن تۈركچە خاتىرىلەر تاشقا ئويۇپ، يېزىلغان. بۇ يازما يادىگارلىقلار نىڭ كۆپرەكى قاغانىنىڭ ئۆز ئاغزىدىن يېزىلغان بولسىمۇ بىرقىسمى، قاغان جەمەتىدىن بولغان ئۇلۇغ (يوللىغ) تېگىننىڭ ئاغزىدىن يېزىلغانلىقى بىلىنمەكتە. بۇ

يازما يادىگارلىقلاردا شەرقىي كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ چىنلىقلار تەرەپىدىن كېيىنكى ئىستىلا دەۋرىدە، چىنلىقلارنىڭ زۇلۇم ۋە كەمسىتىشلىرى، شۇڭغاشدىكى بەزى تۈرك بەگلىرى ۋە بايلارنىڭ ئومۇمىي تۈرك مىللىتىگە قىلغان خىيانەتكارلىقلىرى ۋە ئۇندىن كېيىن، ئىلتىرىش[33] قاغانىنىڭ قانداق قىلىپ بۇ دۆلەتنى قۇتقۇزۇپ، يېڭىدىن قۇرۇپ چىققانلىقى غايەت جانلىق ۋە تەسىرلىك ئىبارىلەر بىلەن يېزىپ قالدۇرۇلغان.

بۇلاردىن بىرقىسمى چىنچە يېزىلغان. بۇ چىنچە قىسمى شۇ چاغدا كۆكتۈرك قاغانلىقىغا باج - سېلىق تۆلەپ، تەۋە بولۇپ تۇرغان چىن ئىمپېراتورى شۆەنزۇڭ نىڭ ئاغزىدىن يېزىلغان تەزىيە نامە ۋە مەدھىيىلەردىن ئىبارەت. شىمال تەرەپتىكى مەڭگۈتاشلاردىن ئىككىسىگە يېزىلغىنى بولسا، ئىلتىرىش قاغان، بىلگە قاغان ۋە قاپاغان قاغانغا ۋەزىر بولغان تونيۇقۇق بەگنىڭ ئاغزىدىن يېزىلغان. بۇلاردىن باشقا يەنە بىرقانچە مەڭگۈ تاشلارمۇ تېپىلدى.

بۇلارنىڭ ھەممىسى ئالىملار تەرىپىدىن ئوقۇپ يىشىپ چىقىلدى. بۇ يازما يادىگارلىقلارنىڭ تارىخي قىممىتىدىن ئەدەبىي قىممىتى تېخىمۇ چوڭراق. بۇ مەڭگۈ تاشلاردىكى خەتلەرنىڭ بەزىلىرى بۇزۇلۇپ ئۆچۈپ كەتكەن بولسىمۇ، كۆپ قىسمى ئۆز پېتىچە ساقلىنىپ قالغان. بۇلاردىن ئىككى پارچىسىنى، ئەسلى تۈرك بولغان فىنلاندىيەلىك سايياھەتچى ئالىم ئۆز يۇرتىغا ئېلىپ كېتىپ، ھېلىسنكى شەھىرىدىكى مىللىي مۇزېيىگە قويغان. بۇلاردىن بىرقانچە نۇسخىسىنى تاپتىم، ئىنشائاللا ئۆز لەھجەمىز بىلەن نەشرقىلىمەن.

10 - پەسىل

شەرقىي تۈركستاندا ئىككىنچى تۈركەش دۆلىتى

(ھىجرىنىڭ 97 - 122، مىلادىنىڭ 716 - 739 - يىللىرى)

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، قۇتلۇق كۆكتۈرك قاغانى قاپاغان قاغان، مىلادى 711 - يىلى تۈركەش جەمەتى دۆلىتىنى يىقىتقاندىن كېيىن، بۇ دۆلەت قارىمىقىدىكى باشقا ھەرقايسى قەبىلىلەر ئايرىلىپ، توپ - توغرا قاغانلىقى ئالى ھاكىمىيىتىگە تەۋە بولدى. بۇئوتتۇرىدا، تۈركەش قەبىلىسىگە سۇلۇخان قەبىلە باشلىقى بولدى. سۇلۇخان قابىلىيەتلىك قەھرىمان بىركىشى بولۇپ، قاغانغا سادىق كۆرۈنۈپ، ئاستا - ئاستا ئەتراپىدىكى بۇرۇنقى تۈركەش دۆلىتىگە تەۋە بولۇپ تۇرغان قەبىلىلەرنى ئۆزىگە قارىتتى ۋە قىسقىغىنە زامان ئىچىدە تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتتى. بۇ ۋەزىيەت قاپاغان قاغانلىقى

[33] ئىلتىرىش قاغاننى، ئىلتىرىش قاغان (ت. ئالماس،217 - بەت)، ئىلتەرىس قاغان، (كە. بايتۇر 481 - بەت) دەپ ئاللىدۇ.

ۋاپاتىغا توغراكەلدى ۋە مىلادى 716 - يىلى قاپاغان قاغان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، سۇلۇخان مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. بۇچاغلاردا قوجۇ(قۇچۇ) ۋە ئالتى شەھەرگە ھۇجۇم قىلىۋاتقان چىنلىقلارنى مەغلۇپ قىلىپ، بۇ جايلاردىكى خەلقنى چىن ئاسارىتى خەۋپىدىن ساقلاپ قالدى. بىلگە قاغان ۋە كۈلتېگىن، سۇلۇ قاغانىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن ئۇزۇن مۇددەت ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، مۇۋەپپەق بولالمىدى. ھىجرى 97 - (مىلادى 715-) يىلى سۇلۇ قاغان ، ئەرەبلەر بىلەن ئۇرۇشماسلىق كېلىشىمى ئىمزالدى. تىبەتلىكلەر بىلەنمۇ جېنگە بىرلىكتە قارشى تۇرۇش ھەققىدە كېلىشىم ئىمزالدى. شۇنىڭ بىلەن سۇلۇقاغان چىنلىقلارنىڭ قۇرقىدىغان دۈشمىنى بولۇپ قالدى. چىن دۆلىتى بولسا، ھەر پۈرسەتتە سۇلۇقا غانغا دوستلۇق ئىزھار قىلىپ تۇراتتى. سۇلۇقاغان، بۇنىڭ بىر سەمىمىي دوستلۇق ئىپادىسى بولماستىن، مەجبۇرىيەت ئاساسىدا قىلىنۇاتقان مۇناپىقلىق ئىكەنلىكىنى بىلىپ، كۆرۈنۈشتە دوستلۇق كۆرسىتىپ، پەردە ئارقىسىدا چىنلىقلارغا ھەردائىم قىينىچىلىق پەيدا قىلىشتىن ھېچ تارتىنمايتتى.

سۇلۇ قاغانىنىڭ ئەرەپ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشقانلىقى

قۇتەيبەبىن مۇسلىم ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، يەزىد بىن مۇھەللەب خوراسان ۋالىيسى بولدى. سۇلەيمان بىن ئابدۇلمەلىكنىڭ خەلىپىلىك زامانىسىدا يالغۇز سوغدىيانا ئۆلكىسى مۇسۇلمانلارنىڭ قولىدا بولۇپ، تاخارىستان، فەرغانە ۋە ئاشكەنت قاتارلىق جايلارنىڭ خانلىرى ھەممىسى سۇلۇ قاغانىنىڭ ئالى ھاكىمىيىتىگە قارايتتى. سۇلۇقاغانىنى ئىسلام تارىخلىرىدا «خاقان الترك» يەنى، تۈركلەرنىڭ خاقانى دەپ ئاتايدۇ. يەزىد بىن مۇھەللەب تۈركلەر بىلەن ئۇرۇشماسلىق بىتىمنامىسى ئىمزالىغان . شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنىڭ زامانىسىدا تۈركلەر بىلەن ئۇرۇش بولمىدى. ئۇچاغلاردا مۇسۇلمانلار كافكاز تەرىپىدىكى «خازار» دېگەن تۈرك قەبىلىسى بىلەن ئۇرۇشماقتا ئىدى. ھىجرى 99- (مىلادى 718 -) يىلى، سۇلەيمان بىن ئابدۇلمەلىكنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆمەر بىن ئابدۇلئەزىز خەلىپە بولدى. بۇ زاتنىڭ زامانىسىدىمۇ ئەرەپ ۋە تۈركلەر ئۇتتۇرىسىدا مۇھىم بىر ۋەقە بولمىدى.

پەقەت، سەمەرقەنتلىكلەر ، ئۆمەربىن ئابدۇلئەزىزنىڭ ئالدىغا بىر ھەيئەت يوللاپ « قۇتەيبە بىزگە غەدىر(ھەقسىزلىق) قىلىپ، بىز تەسلىم بولۇپ، ئىتائەت قىلغاندىن كېيىنمۇ سۆزىدە تۇرماي بىزنى قەتلىئام قىلىپ ئۆلتۈردى، شەھەرلىرىمىزنى كۆيدۈرۈپ، ۋەيران قىلدى، يەرلىرىمىزنى تارتىۋالدى، بىز تارتىۋالغان ھەق ۋە ھۇقۇقىمىزنى تەلەپ قىلىمىز !» دەپ ئەرز قىلدى. ئۆمەربىن ئابدۇلئەزىز بۇنى ئاڭلاپ سەمەرقەنت ۋالىيسى سۇلەيمان بىن ئەلسۇرھگە مۇنداق دەپ بۇيرۇق يازدى: « سەمەرقەنت خەلقى قۇتەيبەبىن مۇسلىمنىڭ زۇلمى ۋە خەلقنى يېرىدىن ھەيدەپ چىقارغانلىقى توغرىسىدا ماڭا

شكايەت قىلدى. مىنىڭ بۇ خىتمنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، دەرھال قازىنى بۇلارنىڭ شكايەتلىرىنى ئاڭلاپ، ھەق قايسى تەرەپكە بولسا(كىمنىڭ دېگىنى توغرا بولسا) شۇ تەرەپنىڭ پايدىسىغا ھۆكۈم قىلىشقا ئەمر قىلسەن. ئەگەر سەمەرقەنتلىكلەرنىڭ دېگىنى توغرا بولسا قۇتەيبە بىن مۇسلىم غەلبە قىلىشتىن ئىلگىرىكى يەرلىرىنى قايتۇرۇپ بېرىپ، ئۆز ئەسكەرلىرىنى تۇرغۇزۇڭلار. سىلەرمۇ دەرھال شۇ چاغدىكى ئەسكەرگاھىڭلارغا چېكىنىپ چىقىڭلار». بۇيرۇق يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ۋالىي سەمەرقەنت قازىسىنى بۇ بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىشقا تەييىنلىدى. قازى «سەمەرقەنتلىكلەرمۇ ئەرەبلەرمۇ ئارىلىرىدىكى پۇتۇن سۇلھى كېلىشىملىرىنى بىكار قىلسۇن ۋە بۇرۇنقى ئەسكەرگاھلىرىغا چېكىنسۇن. ئۇندىن كېيىن سۇلھى قىلسۇن ياكى ئۇرۇش قىلسۇن» دەپ ھۆكۈم قىلدى. سەمەرقەنت ۋە پۈتۈن سوغدىيانا ئۆلكىسىنىڭ كاتتىلىرى، بۇنداق قىلغاندا چوقۇم ئۇرۇش بولىدۇ ۋە ئۇرۇشنىڭ نەتىجىسىنىڭ نېمە بولۇشنى ھېچكىم بىلمەيدۇ. ئەگەر، ئەرەبلەرغالىپ بولسا، بىزگە يېڭىدىن دۇشمەنلىك قىلىشقا باشلايدۇ. بېشىمىزغا تېخىمۇ چوڭراق بالايى - ئاپەت كېلىدۇ دېگەن چۈشەنچىگە كېلىپ شكايەتلىرىدىن ۋاز كەچتى ۋە تالاش - تارتىشنى توختاتتى. ئىسلام تارىخچىلىرى ئۆمەرنىڭ ئابدۇلئەزىزنىڭ بۇ ئادالەتلىك ھۆكۈمنى، دۇنيادا مىسلى كۆرۈلمىگەن بىر ئادالەت دەپ باھا بېرىدۇ. ھەقىقەتەن شۇنداق بولسىمۇ، سوغدىيانا تۈركلىرىگە بۇ ئادالەتنىڭ بىر پايدىسى بولمىدى. ئۆمەر بىن ئابدۇلئەزىز ۋاپات بولغاندىن كېيىن، (ھىجرى 101 - مىلادى 719 - يىلى) تۈركلەر ئەرەبلەرگە بويسۇنۇشنى تاشلاپ، پۈتۈن سوغدىكى ئەرەب ئەسكەرلىرىنى ھەيدەپ چىقاردى. بۇنى ئاڭلىغان خوراسان ۋالىيسى سىيد ئەلخەبرىشى ناھايىتى چوڭ بىر قۇشۇن بىلەن كېلىپ، تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلدى. قەتلىئام ئېلىپ بېرىپ، شەھەرلەرگە ئوت قويۇپ، ۋەيران قىلىۋەتتى. سوغد خەلقى تۇڭغەپ كېتىشكە ئاز قالدى. بىر قىسمى شەرقىي تۈركستانغا قاچتى.

سۇلۇ قاغان، سوغدىيانا تۈركلىرىنىڭ بېشىغا كەلگەن بۇ ھادىسىنى ئاڭلاپ، ئۇلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ھىجرىنىڭ 103 - (مىلادى 721 -) يىلى سەمەرقەنتكە ھۇجوم قىلدى. ئەرەبلەر بىلەن بىرقانچە قېتىم ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ مەغلۇپ بولۇپ قايتتى. ھىجرى 106 - (مىلادى 725 -) يىلى مۇسلىم بىن سەئىد قوماندانلىقىدىكى ئەرەب ئەسكەرلىرى پەرغانىغا ھۇجوم قىلىپ، خوجەند شەھرىنى ئالدى. بۇنى ئاڭلىغان سۇلۇقاغان، تالاستىن يۇرۇش قىلىپ، مۇسلىم بىن سەئىدنى مەغلۇپ قىلدى ۋە خوجەندنى تارتىۋالدى. خوجەند ئەتراپىدا بولغان ئۇرۇشتا، سۇلۇقاغانىنىڭ ئەسكەرلىرى مۇسلىم بىن سەئىدنى ئەسكەرلىرى بىلەن قورشاۋغا ئالغان. ئەرەبلەر ئۆلەر- تىرىلىشىگە قارىماي، قايتارما ھۇجوم قىلىپ، قورشاۋنى يېرىپ قاچتى. ھىجرىنىڭ 108 - يىلى خوراسان ۋالىيسى ئەسەد بىن ئابدۇللا- ئەلقەسرى، ئامۇ دەريادىن ئۆتۈپ، ماۋەرائۇننەھرىدە چوڭ بىر ئەسكىرىي ھەرىكەت باشلىماقچى بولدى. بۇنىڭغا قارشى سۇلۇقاغان يېتىپ كېلىپ، ئەسئەتكە قاتتىق زەربە بەردى ۋە ئەرەبلەر ئارقىغا چېكىندى. قاغانمۇ

قايتىپ كەتتى. شۇئاردا، ئەسىەد بىن ئابدۇللا ۋالىيلىقتىن ئېلىپ تاشلاندى ۋە ئۇنىڭ ئورنىغا ئەشرەس بىن ئابدۇللا ۋالىي بولدى.

ئەشرەس ۋالىي بولغاندىن كېيىن، «ئەبۇسىەيد ئەسلەھ بىن تەرىف» ئىسمىلىك مەشھۇر دىنى ئالىمنى ماۋەرائۇننەھرىگە تۈركلەرنى ئىسلامغا دەۋەت قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتتى. ئەسلەھ بىن تەرىف، خەلققە ئىسلامنىڭ ھەقىقىتىنى ئۈچۈق بايانلار بىلەن چۈشەندۈرۈپ تەبلىغ قىلدى. بۇ دەۋەت نەتىجىسىدە تۈركلەر ئىسلام دىنىنىڭ ھەق بىردىن ئىكەنلىكىنى، ئىنسانىيەتكە بەخت سائادەت ۋە كامالەتكە يېتىشنىڭ يولىنى تولۇق كۆرسىتىپ بېرىدىغان دىن ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ، ئىنتايىن زوق - شوق بىلەن مۇسۇلمان بولغىلى باشلىدى. ھەر يەردە مەسجىدلەر سېلىندى، قۇرئان ئوقۇش ۋە شەرىئەت ھۆكۈملىرىنى ئۆگىنىش باشلاندى. ئىككى يىل ئىچىدە سوغدىيانا خەلقىنىڭ كۆپچىلىكى مۇسۇلمان بولدى. شەرىئەتگە ئاساسەن، مۇسۇلمان بولغانلاردىن جىزيە ئېلىنمىدى. نەتىجىدە، خەلىپىلىك مەركىزى(شامدىكى) خەزىنىسىنىڭ كىرىمى بىردىن ئازلاپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن خەلىپىلىكنىڭ مالىيە ئىدارىلىرىدىكىلەر قاتتىق ئەندىشىگە چۈشتى ۋە ۋالىي ئەشرەسگە مۇنداق دەپ بۇيرۇق يوللىدى: «مالىيەنىڭ كىرىمى ئازلاپ كەتتى. مۇسۇلمانلارنىڭ كۆچى ئىقتىساتقا باغلىق. ئاڭلىشىمىزچە، سۇغدىيان ۋە باشقا يۇرتلاردىكى جىزيە تۆلەش مەجبۇرىيىتى بولغانلار(مۇسۇلمان بولمىغان پۇقرالار) ئۆز قىزغىنلىقى بىلەن مۇسۇلمان بولماي، پەقەت جىزيە بېرىشتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن مۇسۇلمان بولغانمىش. سىز بۇلارنى تەكشۈرۈپ چىقىپ، خەتنە قىلغان، پۇتۇن پەرز لەرنى ئادا قىلغان ۋە قۇرئاننى ياد ئالغان كىشىلەردىن جىزيە ئالماڭ. ئۇندىن باشقىلاردىن، بىز مۇسۇلمان دېگىنىگە قارىماي ھەممىسىدىن جىزيە ئىلىڭ». بۇ بۇيرۇقنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن ئەمەلدارلار تۈرك مۇسۇلمانلاردىن جىزيە تەلەپ قىلغىلى باشلىدى. تۈرك مۇسۇلمانلار بولسا جىزيە بېرىشنى رەت قىلدى. ئەسلەھ بىن تەرىف ئوتتۇرىغا چۈشۈپ، مۇسۇلمانلاردىن جىزيە ئالماق شەرىئەتكە خىلاپ دەپ ئېلان قىلدى. ئەمەلدارلار بۇنىڭغا پەرۋا قىلماستىن زورلۇق بىلەن جىزيە ئېلىشتا چىڭ تۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئەسلەھ بىن تەرىف، ھەقىقەت تەرەپتارلىرى بىرقىسىم ئەرەبلەر ۋە مۇسۇلمان تۈركلەر بىرلىشىپ، ھۆكۈمەتكە قارشى ئىسيان كۆتەردى. ۋالىينىڭ سەمەرقەنتتىكى ۋەكىلى ھىيلە- مىكىر ئىشلىتىپ، ئەسلەھ بىن تەرىف ۋە ئۇنىڭغا ئەگەشكەن ئەرەب ۋە تۈركلەرنىڭ كاتتىلىرىنى تۈتۈپ قامىدى. بۇ ناھەقچىلىق ۋە زۇلۇمغا تاقەت قىلالمىغان پۇتۇن سوغدىيانادىكى تۈرك مۇسۇلمان ۋە غەيرى مۇسلىم تۈركلەر بىرلىشىپ، سۇلۇ قاغاندىن يارەم تەلەپ قىلدى. ھىجرىنىڭ 110- (مىلادى 728-) يىلى سۇلۇ قاغان ناھايىتى چوڭ بىر قوشۇن بىلەن غەربىي تۈركستانغا كېلىپ، پەرغانە، تاشكەنت قاتارلىق سوغدىيان تۈركلىرىنى ئۆز بايرىقى ئاستىدا بىرلەشتۈرۈپ، ئەرەبلەرگە قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى ۋە پۇتۇن سوغدىيانا ئۆلكىلىرىنى ئىشغال قىلىپ، ئەرەبلەرنى ھەيدەپ چىقاردى. بۇنى ئاڭلىغان ئەشرەس،

مەرۇدىن يۇرۇش قىلىپ، ئامىل شەھرى يېنىدا ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتتى. سۇلۇ قاغانمۇ يېتىپ كېلىپ، ئۇرۇش باشلاندى. ئەشرەسىنىڭ ئەسكەرلىرى مەغلۇپ بولۇپ، چېكىندى. يەنەكۈچ توپلاپ، قايتا ھۇجۇم قىلىپ، بۇ قېتىم قاغاننى مەغلۇپ قىلىپ، بايكەنت شەھرىنى ئىشغال قىلدى. تۈركلەر ئەشرەسنى بايكەنتتە مۇھاسىرىگە ئالدى ۋە شەھەرگە كىرىدىغان سۇنى توختىتىۋالدى. ئەرەب ئەسكەرلىرى سۇسىزلىقتىن ئۆلگىلى باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئەرەبلەر ئۆلۈمنى باشلىرىغا ئېلىپ، قاتتىق بىرھۆجۇم بىلەن مۇھاسىرىدىن چىقىپ سۇنى قولغا چۈشۈردى ۋە تۈركلەرنى شەھەر ئەتراپىدىن ئۇزاقلاشتۇردى. سۇلۇقاغان ئەرەبلەرنى غەربىي تۈركستاندىن چىقىرىش ئۈچۈن، بايكەنت ۋە سەمەرقەتنى ئۆزىگە قويۇپ، باشقا يول بىلەن خوراسانغا ھۇجۇم قىلىپ، خوراسانىنىڭ ئەڭ چوڭ شەھرى بولغان كەمەرچە شەھرىنى مۇھاسىرە قىلدى. شەھەردىكى مۇسۇلمان تۈركلەر بىلەن ئەرەبلەر قاتتىق تۇرۇپ مۇداپىئە قىلدى. ئاخىرى، قاغان مۇسۇلمانلارنىڭ شەھەرنى تاشلاپ، چىقىپ كېتىشىگە ماقۇل بولدى. يارەمسىز قالغان مۇسۇلمانلار شەھەرنى تاشلاپ چىقىپ كەتتى. ئۇندىن كېيىن ئەشرەس يەنەكېلىپ، كەمەرچىنى قايتۇرۇپ ئېلىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ مۇۋەپپەق بولالمىدى. كەمەرچە شەھرىنى بىتەرەپ شەھەر دەپ ئېلان قىلىپ، ئەسىرلەرنى ئالماشتۇرۇپ، ھەرئىككى تەرەپ ئۆزەمەركەزلىرىگە قايتتى. شۇنىڭ بىلەن يالغۇز بۇخارا ۋە سەمەرقەنت شەھەرلىرىلا مۇسۇلمانلارنىڭ قولىدا قېلىپ، پەرغانە، قارا تېگىن، تاخارىستان ۋە سوغدىيانانىڭ كۆپ قىسمى سۇلۇقاغان ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا قالدى. ھىجرىنىڭ 111 ـ (مىلادى729 ـ) يىلى ئەشرەس ۋالىيلىقتىن ئېلىپ تاشلاندى ۋە ئورنىغا جۇنەيد بىن ئابدۇراھمان ۋالىي بولدى. جۇنەيد، ھىجرى 111 ـ يىلى تاخارىستان (تۇخارىستان) غا غازات يۇرۇشى باشلىدى. سۇلۇ قاغان بۇنى ئاڭلاپ، دەرھال مۇسۇلمانلارنىڭ قولىدىكى سەمەرقەنتگە ھۇجۇم قىلىپ، قورشاۋغا ئالدى. سەمەرقەنت ئەمىرى «سەۋرە بىن ئەلھەرقان» تۈركلەرگەكۈچى يەتمەسلىكىنى چاغلاپ، جۇنەيددىن تېز يارەم تەلەپ قىلىپ، قاناتلىق خەت ئەۋەتتى. جۇنەيد، بۇخەۋەرنى ئاڭلاپ توخارىستانغا يۇرۇش قىلىشنى قويۇپ، سەمەرقەنتكە قاراپ ماڭدى. سەمەرقەنتكە تۆت فەرسەخ يول قالغاندا ئىككى تەرەپ قوشۇنلىرى ئۇچرىشىپ، ئۇرۇش باشلاندى ۋە جۇنەيد ئەسكەرلىرى بىلەن مۇھاسىرىگە چۈشتى. جۇنەيد، سەمەقەنت شەھرى ئىچىدە مۇھاسىرىدە قالغان سەۋرە بىن ئەلھەرگە تۈركلەرنىڭ ئارقا تەرىپىدىن(شەھەردىن) تۇيۇقسىز چىقىپ، ھۇجۇم قىلىشقا ئەمر قىلدى. سەۋرە، بىركېچە 10,000 كىشىلىك قوشۇنى بىلەن تۇيۇقسىز مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ، تۈركلەرگە ئارقا تەرەپتىن ھۇجۇم قىلدى. تۈركلەر ئاساسى كۈچىنى ئارقىدىن كەلگەن بۇ ھۇجۇمغا قاراتقانلىق پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ، جۇنەيد مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدى. ئەمما، سەۋرە بىن ئەلھەرقان،10,000 ئەسكىرى بىلەن بۇ ئۇرۇشتا شېھىت بولدى. مۇھاسىرىدىن قۇتۇلغان جۇنەيد، سەمەرقەنتكە كىرىپ، كۈچىنى توپلاپ مۇداپىئەدە تۇردى. بۇ ۋەزىيەتتە سۇلۇ قاغان سەمەرقەنتنى قويۇپ، بۇخاراغا ھۇجۇم

قىلىپ ئىشغال قىلدى. جۇنەيد، سەمەرقەنتنى تاشلاپ، ئۆزى ساق سالامەت چىقىپ كېتەلىشى ئۈچۈنمۇ ۋە ياكى سەمەرقەنتتە تۇرۇپ، قاغانغا قارشى مۇداپىئە ئۇرۇشى قىلشىنمۇ تۈركلەرگەكۆچى يەتمەي پۈتۈنلەي تۇگىشىپ كېتىدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، خوراسانغا ئارقىمۇ - ئارقا ئادەم ئەۋەتىپ يارىدەم تەلەپ قىلدى. بۇ يارىدەم كەلگەندىن كېيىن جۇنەيد، سەمەرقەنتتىن چىقىپ، ئۇرۇشۇپ تۇرۇپ چېكىنىش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، خوراسانغا قاراپ ماڭدى. قاغان ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ زەربە بېرىش ئۈچۈن تۈرك خانلىرىدىن بىرىنىڭ قوماندانلىقىدا زور بىر قوشۇن يوللىدى. ھەرئىككى تەرەپ قوشۇنلىرى تار بىر جىلغىدا ئۇچرىشىپ شىددەتلىك توقۇنۇشتى . ئۇرۇشتا تۈركلەرنىڭ قوماندانى ئۆلگەنلىكتىن تۈركلەر پاراكەندە بولۇپ مەغلۇپ بولدى. شۇنىڭ بىلەن جۇنەيد خوراسانغا قېچىش ئۈياقتا تۇرسۇن، ئارقىسىغا يېنىپ ھۇجۇم قىلىپ، بۇخارانى تارتىۋالدى. سۇلۇ قاغان تالاسقا قايتىپ كەتتى. خوراساندىكى ئەرەبلەر، تۈركەش قاغانى ۋە جۇنەيد ئوتتۇرىسىدىكى بۇ ئۇرۇشتا غالىب بولغانلىرىدىن پەخرلىنىپ بۇ ئۇرۇشنى«يوم الشعب » مۇھاربىسى دەپ ئاتىدى.

ئەرەب تارىخچىلىرى بۇ ئۇرۇشتا قاغانىنىڭ بىرئوغلى ئەسىرگە ئېلىنغان، جۇنەيد ئۇنى خەلىپەھۇششامغا يوللاپ بەرگەن دەپ يازىدۇ. بۇ ئۇرۇشتىن كېيىن، خوراسانداً ئىچكى قالايمىقانچىلىقلارچىقىپ، ئۆز ئىشى بىلەن بولۇپ قالغان ئەرەبلەر ماۋەرائۇننەھرىگە تاجاۋۇز قىلالمىدى. سۇلۇ قاغانمۇ ئالتە يىلغا قەدەر تىنچ ئۆتتى. ھىجرىنىڭ 118 -(مىلادى 736) - يىلى خوراسان ۋالىسى ئەسەد بىن ئابدۇللا ئەلقەسرى، قاراتېگىن ئۆلكىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، بىرقانچە قەلئەنى ئىگەللىۋالدى. سۇلۇقاغان دەرھال يېتىپ كېلىپ، ئەسەدنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. ئەسەد قىلىچتىن ئېشىپ قالغان بىرقىسىم ئىسلام ئەسكەرلىرى بىلەن قاچتى ۋە ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، بەلخ شەھىرىدە توختىدى. سۇلۇقاغان ئەسەدنى قوغلاپ، ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتتى ۋە بەلخ شەھىرى يېقىنلىرىدىكى ئىككى قېتىملىق ئۇرۇشتا ئىسلام ئەسكەر لىرىگە ئېغىر زەربە بەردى. كېيىنچە، قاغان ئامۇ دەرياسى بويىدا مۇداپىئە قىسىملىرىنى قويۇپ ئۆزى تالاسقا قايتتى.

بۇ ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە بۇخارا ۋە سەمەرقەنت شەھەرلىرى ئەرەبلەرنىڭ قولىدىن چىقىپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن پۈتۈن ماۋەرائۇننەھر ۋە توخارىستان (بەدەخشان ۋە قەتەغەن) دىن ئىبارەت تۈرك يۇرتلىرى سۇلۇ قاغانىنىڭ ھاكىمىيىتىگە تەۋە بولدى. مانا بۇ تۈركەش دۆلىتىنىڭ ئەڭ كېڭەيگەن ۋە گۈللەنگەن دەۋرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. (11 - خەرىتىگە قارالسۇن)

سۇلۇقاغاننىڭ ژاپاتى ۋە تۈركەشلەر ئىچىدىكى ئىچكى قالايمىقانچىلىقلار

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، تۈركەش دۆلىتى، 10 قەبىلىنىڭ بىرلەشمىسىدىن ئىبارەت بىر ئىتتىپاقداش دۆلىتى ئىدى. غەرب تەرەپتىكى بەش قەبىلە، بىۋاستە قاغانغا قاراشلىق بولۇپ «قاراتۈركەش» يەنى، غەربىي تۈركەش دەپ، ئاتىلاتتى. ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقىدىكى (ئىلى، ئالتاي بەشبالىق، بارىكۆل ۋە ئىمىلدىكى) بەش قەبىلە بولسا، «باغاتارقان» ئۇنۇقلىق بىر ئومۇمىي ژالىينىڭ قارىمىغىدا بولۇپ قاغاننىڭ ئالى ھاكىمىيىتىگە تەۋە ئىدى. بۇلار «سىرىق تۈركەش»، يەنى، شەرقىي تۈركەش دەپ ئاتىلاتتى. سۇلۇ قاغان، مىلادى 736 - يىلى ماۋەرائۇننەھر ئۇرۇشلىرى بىلەن بولۇپ، قاغانلىق مەركىزىدىن ئۇزاقلاشقان كۈنلەردە سىرىق تۈركەشلەرنىڭ ئومۇمىي ژالىيسى كۆلچۇر باغاتارقان خېلى نۇپۇز پەيدا قىلىپ، قاغانلىق تەختىنى قولغا ئېلىش ھەۋىسىگە چۈشتى ۋە مەخپى ھالدا سىرىق تۈركەشلەرنى ئەتراپىغا يىغىشقا باشلىغاندى.

ھىجرىنىڭ 121 - (مىلادى 738 -) يىلى سۇلۇ قاغان ماۋەرائۇننەھر ئۇرۇشىدىن غەلىبىلىك بىلەن پۈتۈن غەربىي تۈركىستانىنى ئىشغال قىلىپ، قايتىپ كەلگەندە، كۆلچۇر باغاتارقان كۆرۈنۈشتە قاغانىنى زىيارەت قىلىش مەقسىدىدە، لېكىن، پۈرسەت تاپسىلا قاغانىنى يوقىتىش نىيىتى بىلەن، يېنىغا ئىشەنچلىك ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، توخماق شەھىرىگە كەلدى ۋە قاغانىنى زىيارەت قىلدى. بىرقانچە كۈننى ئۆتكۈزۈۋېتىپ، بىركېچە ئۆز ئادەملىرى بىلەن تۈيۇقسىز باسقۇن قىلىپ، قاغانىنى ئۆلتۈردى. ئىسلام تارىخىدا، خوراسان ژالىسى ئەسىرى، سۇلۇ قاغاننىڭ ئۆلتۈرۈلۈشىدىن ئىبارەت ئەرەبلەر ئۈچۈن ناھايىتى مۇھىم بولغان بۇ ۋەقەنى دەرھال خەلىپە ھۇشامغا مەلۇم قىلغاندا، خەلىپە بۇ كۈچلۈك دۈشمەندىن قۇتۇلغانلىقىغا خوش بولۇپ، شۈكران سەجدىسى قىلغانلىقىنى يازىدۇ.

سۇلۇقاغان ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، قارا تۈركەشلەر كۆلچۇرغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن قارا ۋە سىرىق تۈركەشلەر ئوتتۇرىسىدا شىددەتلىك ئۇرۇش باشلاندى. بۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، چىنلىقلار كۆلچۇرگە ياردەم بېرىش باھانىسى بىلەن شەرقىي تۈركىستانغا نۇرغۇن ئەسكەر كىرگۈزدى. چىن ياردىمى بىلەن كۆلچۇر باغاتارقان، قارا تۈركەشلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، بويسۇندۇردى ۋە مىلادى 739 - يىلى ئۆزىنى تۈركەش قاغانى ئېلان قىلدى.

سۇلۇ قاغاننىڭ ئۆلۈمى بىلەن تۈركەشلەر ئىچىدە چىققان قالايمىقانچىلىقنى پۈرسەت دەپ بىلگەن خوراسان ژالىيسى ئەسەد بىن ئابدۇللا مىلادى 737 - (ھىجرى119-) يىلى قاراتېكىن ئۆلكىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، بىرقانچە قەلئەنى قولغا چۈشۈردى. نەتىجىدە قاراتېكىننىڭ ئەسكەرلىرى مەغلۇپ بولۇپ، قاچتى. ئەرەب ئەسكەرلىرى ئالدىغا ئۆچرىغان ھەر ئىنسانىنى ئەسىر ئېلىپ، كۆزى كۆرگەن ھەرنەرسىنى

ئولجا ئېلىپ ماڭدى. كۆپلىگەن خەلق شەرقىي تۈركستانغا قاچتى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن، ئەسئەد ۋالىيلىقتىن ئېلىپ تاشلاندى. ئورنىغا «نەسرىبن سەييار» ئىسىملىك كىشى ۋالىي بولدى. نەسر بىن سەييار توخارىستان ۋە ماۋەرائۇننەھرخانلىرى بىلەن كۆپ ئۇرۇشتى ۋە بۇلارنىڭ ھەممىسىدە غالىب بولدى. مىلادى 743- (ھىجرى 125 -) يىلىغىچە پۈتۈن تاخارىستان، سوغدىيان، قاراتېكىن، پەرغانە ۋە تاشكەنتتىكى تۈرك خانلىقلىرىنى ئەرەب ئىسلام دۆلىتىگە جىزىيە بېرىش شەرتى بىلەن بويسۇندۇردى.

نەسر بىن سەييار، خوراسانغا ۋالىي بولۇپ، تۈرك يۇرتلىرىغا بېسىپ كىرگەن ئەرەب ۋالىيلىرىنىڭ ئارىسىدا، ئىناپلىق ۋە دىنداررراق بولغان بىركىشى ئىدى. غەربىي تۈركستان خانلىرىنىڭ جىزىيە تۆلەپ بويسۇنۇشلىرىغا قانائەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ باشقا مال ـ مۈلكلىرىگە قول ئۇزاتمىدى ۋە تۈركلەرنى ئۆزىگە دوست قىلدى. بۇنىڭ زامانىسىدا، ئىسلام ئالىملىرى ماۋەرائۇننەھرىگە كۆپلەپ كېلىپ، تۈركلەرنى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇتقان يوللىرىغا مۇۋاپىق ياخشى تەبلىغ ۋە ئىلمىي يول بىلەن تەربىيە بېرىپ، ئىسلامنى چۇشەندۇردى ۋە ئىسلامغا دەۋەت قىلدى. نەتىجىدە تۈركلەرنىڭ كۆپ قىسمى مۇسۇلمان بولدى.

11 ـ پەسىل

شەرقىي تۈركستانغا يەنە چىن ئىستىلاسى

چىنلىقلار كۆلچۇر باغاتارقانغا يارداەم قىلىش باھانىسىدا، سېرىق تۈركەشلەرنىڭ شەرقىي تەرىپى(ئىمىل ۋە ئالتاي) دا يەرلەشكەن قارلۇق، ياغما ۋە توخسى قاتارلىق قەبىلىلەر ئارىسىغا كۆپلىگەن ئەسكەر كىرگۈزۈپ، ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى ئىشغال قىلىشقا باشلىدى. بۇ قەبىلىلەر قەھرىمانلارچە ئۆز ئىستىقلالىنى مۇداپىئە قىلغان بولسىمۇ، ئاخىرى مەغلۇپ بولۇپ، بويسۇنۇشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن چىن ۋە كۆلچۇر ئۆتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بۇزۇلدى ۋە ئۇرۇش باشلىدى. ئۇچ يىل داۋام قىلغان ئۇرۇش نەتىجىسىدە، كۆلچۇر مەغلۇپ بولدى ۋەچىن ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ئەسىرئېلىندى. مىلادى 744 ـ يىلى ئۆلتۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن قارا ۋە سېرىق تۈركەشلەر چىن ئىستىلاسى ئاستىدا قالدى. سىر دەريا ۋادىسىغىچە ۋە ئارال كۆلى، خەزەردېڭىزى بويلىرىغىچە تارقالغان پۈتۈن تۈرك قوۋملىرى چىن ئىستىلاسى ئاستىدا قالدى. قۇچۇ ۋە ئالتى شەھەردىكى خانلىقلارمۇچىن ھاكىمىيىتىگە بويسۇنۇشقا مەجبۇر بولدى.

چىننىڭ بۇ ئىستىلاچى قوشۇنىنىڭ قوماندىنى ئەسلى كورىيە(چاۋشەن) لىك بولغان گاۋشەنجى ئىدى. ئىستىلا ئەمەلگە ئېشىپ بولغاندىن كېيىن، گاۋشەنجى پۈتۈن تۈرك يۇرتىغا ئومۇمىي ۋالىي بولۇپ تەينىلەندى. گاۋشەنجى كۆرۈنۈشتە مەركىزى ھۆكۈمەتكە قارايدىغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۆز

ئالدىغا بىر دىكتاتۇرەك ھۆكۈم سۈردى. پامىر تاغلىرىدىكى كانجۇت تىبەتلىكلەرنمۇ بويسۇندۇردى.

تۈركلەرنىڭ بۇ پالاكەتكە ئۇچرىغانلىق ئەھۋالىدىن ئەرەب ئىسلام ئەمىرلىرى پۈرسەت بىلىپ، پۈتۈن غەربىي تۈركستاننى بېسىۋالغانىدى (بۇلارنى تۆۋەندە بايان قىلىمىز). ئۇچاغدا شەرقىي تۈركستان ھېساپلىنىدىغان تاشكەنت خانى، چىن ئىستىلاسىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن جىزىيە بېرىش شەرتى ئاستىدا ئىسلام دۆلىتىنىڭ ھىمايىسىگە كىرگەنىدى. خەلىپە تەرىپىدىن خوراسانغا ئومۇمىي ۋالىي بولۇپ تەيىنلەنگەن نەسىر بىن سەييار ،گاۋشەنجى بىلەن ئۇرۇشماسلىق توختامنامىسى ئىمزالىغان. مىلادى 737 - يىلى خوراساندا مەشھۇر«ئابامۇسلىم خوراسانى» نىڭ رەھبەرلىكىدە ئىنقىلاب كۆتۈرۈلدى. نەتىجىدە، نەسىر بىن سەييارمەغلۇپ بولۇپ، 739 - يىلى تاشكەنت ۋە غەربىي تۈركستان ئابامۇسلىمنىڭ قولىغا ئۆتتى.گاۋشەنجى بۇ ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ، مىلادى 748 -(ھىجرى 131 -) يىلى تاشكەنتكە ھۆجۇم قىلىپ ئىشغال قىلدى. خانىنى ئەسىرئىلىپ، خەلقنى بۇلاپ - تالاپ دەھشەتلىك قەتلىئام قىلىپ، توخماققا قايتتى. تاشكەنت خانى چىنگە ئەۋەتىلدى ۋە ئۇ يەردە ئۆلتۈرۈلدى. خانىنىڭ ئوغلى خوراسانغا قېچىپ بېرىپ. ئابامۇسلىمدىن ياردەم تەلەپ قىلدى

12 - پەسىل

شەرقىي تۈركستانىڭ چىن ئىستىلاسىدىن قۇتۇلغانلىقى ۋە مىڭ يىلغىچە چىن تاجاۋۇزىدىن خاتىرجەم بولغانلىقى

گاۋشەنجىنىڭ يۇقىرىقى قىلمىشلىرىنى ئابا مۇسلىم ئاكىلىغان ھامان، ھىجرى 134- (مىلادى 751-) يىلى زىياد بىن سالىھ قوماندانلىقىدا چوڭ بىر قوشۇننى گاۋشەنجى ئۈستىگە يوللىدى. گاۋشەنجى قارلۇق قاتارلىق تۈرك قەبىلىلىرىدىن نۇرغۇن ئەسكەر ئېلىپ، زىياد بىن سالىھ بىلەن ئۇرۇشۇشقا يولغا چىقتى. تالاس شەھىرى يېقىنلىرىدا ئىككى دۈشمەن قۇشۇنلىرى ئۇچرىشىپ، ئۇرۇش باشلاندى. سەككىز يىلدىن بېرى چىن ئىستىلاسىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن پۈرسەت كۈتۈپ تۇرغان تۈركلەر بىرلىشىپ، چىن ئەسكەرلىرىنىڭ ئۈستىگە قاتتىق ھۇجۇم قىلدى.گاۋشەنجى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، جېنىنى ئېلىپ قاچتى. قالغان ئەسكەرلىرى تۈرك قىلىچى ئاستىدا جان بەردى.گاۋشەنجى شۇ قاچقانچە ھېچ يەردە توختىماي چىن چېگرىسى ئىچىگە كىرىپ جېنىنى قۇتقازدى.كېيىنچە ئىمپېراتور تەرىپىدىن ئۆلۈم جازاسىغا مەھكۇم بولدى.گاۋشەنجىنى مەغلۇپ قىلغان تۈرك ئەسكەرلىرىنىڭ تولاراقى، قارلۇق قەبىلىسىگە مەنسۇپ ئىدى. چىنلىقلار بۇ مەغلۇبىيەتتىن كېيىن 1000 يىلدىن كۆپرەك بىر زامانغىچە تۈركستانغا تاجاۋۇز قىلىشقا پېتىنالمىدى. شۇنىڭ بىلەن ھىجرى 1172- (مىلادى 1759 -) يىلغىچە تۈركستان خەلقى چىن ھۇجۇمىدىن قۇتۇلۇپ خاتىرجەم ياشىدى.

13 - پەسىل

شەرقىي تۈركستاندا قۇرۇلغان مۇستەقىل دۆلەتلەر

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، گاۋشەنجى قاچقاندىن كېيىن شەرقىي تۈركىستان خانلىرى ئۆزىچە مۇستەقىل بولۇپ قالدى. بەشبالىق، ئىمىل ۋە ئالتاي ئۆلكىلىرىدىكى قارلۇق قەبىلىسى بۇجايلاردا بىر دۆلەت قۇردى. قۇچۇ، قۇمۇل، باركۆل ۋە ئالتى شەھەردىكى خانلارمۇ ئۆزئالدىلىرىغا مۇستەقىل بىرەر دۆلەت قۇرۇۋالدى. ئالتى شەھەرخانلىرىمۇ ھەربىرى ئۆز ئۆلكىسىدە مۇستەقىل بولدى. بۇ دۆلەتلەر ئىچىدە تارىخى ئەھمىيىتى جەھەتتىن قارىغاندا قارلۇق دۆلىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، قارلۇق دۆلىتىنىڭ تارىخىنى بىرئاز تەپسىلى بايان قىلىمىز.

قارلۇق دۆلىتى

قارلۇق قەبىلىسى، غەربىي ۋە شەرقىي كۆكتۈرك دۆلەتلىرى ئىچىدە ئەڭ كۆپ ۋە ئىستابىل مۇھىم ئۇرۇندا تۇرىدىغان بىر تۈرك قەبىلىسى ئىدى[34]. بۇلارنىڭ بىرقىسمى ئۆتۈكەن تاغلىرىدا ئولتۇراقلىشىپ بولۇپ، شەرقىي كۆكتۈرك دۆلىتىگە تەۋە ئىدى. يەنە بىرقىسمى، بەشبالىق، ئىمىل ۋە ئالتاينىڭ غەربىي تەرىپىگە يەرلەشكەن بولۇپ، غەربىي كۆكتۈرك دۆلىتىگە تەۋە ئىدى. چىن ئىستىلاسى دەۋرىدە، چىن ئىشغالىيىتى ئاستىدا قالغان. چىنلىقلار ئاجىزلىشىپ، تۈركەشلەرنىڭ چىنگە قارشى ئۇرۇشلىرى باشلانغاندا تۈركەشلەر تەرىپىگە ئۆتۈپ، چىننى مەغلۇپ قىلغان. نەتىجىدە، ئىسسىقكۆلنىڭ جەنۇب ۋە غەربىدىكى جايلارغا كۆپ ساندا قارلۇقلار كۆچۈپ كەلگەن. قۇتلۇق كۆكتۈرك دۆلىتى دەۋرىدە پۈتۈن قارلۇقلار بۇ دۆلەتنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا ئىدى. سۇلۇ قاغان زامانىسىدا، ئۆتۈكەن رايونىدىن باشقا جايلاردىكى قارلۇق قەبىلىسىنىڭ ھەممىسى سۇلۇ قاغانغا تەۋە بولۇپ، «شەرىق تۈركەشلەر» دەپ ئاتالغان بەش قەبىلە بىرلەشمىسى ئىچىدىكى قەبىللەردىن بىرى بولۇپ تەشكىللەنگەن. سۇلۇقاغان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، قارلۇقلار چىن نۇپۇزى ئاستىغا كىرىپ قالدى. چىنلىقلار بىلەن ياخشى مۇناسىۋەتتەبولغانلىقتىن قارلۇقلارنىڭ تولىسى گاۋشەنجىگە ئەسكەر بولغان.

ھىجرى 134 - (مىلادى751-) يىلى زىياد بىن سالىھ بىلەن گاۋشەنجى ئوتتۇرىسىدىكى تالاس ئۇرۇشىدا چىنگە قارشى تۇرغان ۋە چىن ئەسكەرلىرىنى تامامەن يوقىتىپ، شۇ يىلى بەشبالىق، ئىمىل ۋە غەربىي ئالتايدا بىر قارلۇق دۆلىتى قۇرۇپ چىققان. ئۆتۈكەن تاغلىرى ئېتە كلىرىدىكى قارلۇق قەبىلىسى بولسا، موغۇلستاندا دۆلەت قۇرۇپ چىققان شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا ئىدى[35].

[34] چىن تارىخىدا بۇلارنى«كۇكۇ» ئورخۇن ئابىدىلىرىدە بۇلسا بۇلارنى «ئۈچ قارلۇقلار» دەپ ئاتايدۇ(مۇئەللىپتىن).

ھىجرى 140-(مىلادى757-) يىلىدىن تارتىپ، قارلۇق ۋە ئۇيغۇر دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش باشلىدى. نەتىجىدە ئۆتۈكەندىن قارلۇقلارئالتاي ئەتراپىغا كۆچۈپ كېلىشكە مۇۋاپىق بولدى. شۇنىڭ بىلەن قارلۇق دۆلىتى چوڭ بىر كۆچكە ئىگە بولۇپ قالدى. ھىجرى149 - (مىلادى 766-) يىلى قارلۇقلار غەربكە يۈرۈش قىلىپ، ئىسسىقكۆل ئەتراپىدىكى خانلىق ۋە بەگلىكلەرنى ئۆزىگە تەۋە قىلىپ، شىمالدا ئالتاي، يەتتەسۇ، كۆكچە دېگىز(بالقاش كۆلى) غەربىدە سىر دەرياسى ۋە جەنۇبدا تەڭرى تاغلىرى ئارىسىدىكى تۈرك يۇرتلىرىنى ئىشغال قىلدى (12- خەرىتىگە قارالسۇن).

مانا شۇنداق قىلىپ، تەشكىللەنگەن قارلۇق دۆلىتى قاراخانىلار[36] دۆلىتى قۇرۇلغىچە ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ياشىدى. قاراخانىلاردۆلىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، يابغۇلۇق دەرىجىسى بىلەن قاراخانىلارغا تەۋە بولدى. دېمەك، ھىجرى 247 - (مىلادى 861 -) يىلىغىچە تولۇق مۇستەقىل قالدى.

قارلۇقلار، خەلىپە ھارۇن رەشىد زامانىسىدا(مىلادى 793- يىلى) پەرغانىنى ئالدى. لېكىن، كېيىنچە ئىسلام ئەسكەرلىرى غالىپ كېلىپ، قارلۇقلار پەرغانىنى تاشلاپ، چىقىپ كەتتى. ھىجرى 189 - (مىلادى 804)- يىلغاكەلگەندە قارلۇق خانى، ئۇيغۇرخانى ۋە جەنۇبىي تۈركستانىنى ئىستىلا قىلغان تىبەت خانى بىرلىشىپ، ئەرەب ئىسلام ھاكىمىيىتىگە قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى. بىرقانچە قېتىملىق ئۇرۇشلار دىن كېيىن، شۇ چاغدا خوراسان ۋالىسى بولۇپ تۇرغان ھارۇن رەشىدنىڭ ئوغلى (مامۇن) تۈركلەر بىلەن ياخشى مۇناسىۋەتتە بولۇش سىياستىنى ئىجرا قىلغانلىقتىن تىنچلىق ئورنۇتۇشنى تەكلىپ قىلدى ۋە ئوتتۇرىدا سۇلھى بولۇپ پۈتۈشتى. ئۇندىن كېيىن، قارلۇقلار ئارىسىدا ئىسلام دىنى تارقىلىشقا باشلىدى. غەربىي تۈركستاندىكى تۈرك سامانى ئىسلام دۆلىتى ۋە قارلۇق دۆلەتلىرى ئارىسىدا ئۇزۇن ئۇرۇشلار يۈز بەرگەن بولسىمۇ، بىر - بىرىگە يېقىن قوشنا بولغان بۇ ئىككى دۆلەت بىرمۇددەت تىنچ بىرگە ياشىدى. بۇ ئەھۋالمۇ قارلۇقلار ئارىسىدا ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشىدا مۇھىم ئامىل بولدى.

قارلۇق دۆلىتىنىڭ ھىجرى 267 - (مىلادى 880-) يىلى قاراخانىلار دۆلىتىگە قوشۇلۇشى، قاراخانىلارنىڭ قۇدرەت تېپىپ، بىر تۈرك ئىمپېراتورلۇقى بولۇپ، مەيدانغا چىقىشىدا مۇھىم رول ئوينىغان. قارلۇقلار قاراخانىلارغا تەۋە بولغاندىن كېيىن، ئىلى دەريا ۋادىسى دىن تارتىپ ئىرتىش دەريا ۋادىسىغىچە سوزۇلغان يەتتەسۇ ئۆلكىسىدە، ئىچكىي جەھەتتە مۇستەقىل ھالدا ياشىدى. بۇلارنىڭ خانلىرى «يابغۇ» ئۇنۋانى بىلەن ئاتالدى. بۇ ۋەزىيەت چىڭگىزخان زامانىسىغىچە داۋام قىلدى. يەتتە سۇنى ھازىر رۇسلار «سىمىرچىنسكى» دەپ ئاتايدۇ.

[35] بەزى مەنبەلەرگە كۆرە، قارلۇقلار 8 - ئەسىرنىڭ ييرىمىدا چۇ دەريا ۋادىسىدا ئوتتۇرىغا چىققان (مۇئەللىپتىن).

[36] ھازىرقى ئۇيغۇرچە ئەسەرلەردە قاراخانىلار دەپ ئېلىنىدۇ. (ن. ش. ھ.).

14 ـ پەسىل

ئالتى شەھەر ۋە قۇچۇدىكى مۇستەقىل كىچىك خانلىقلار

بۇ تارىخلاردا شەرقىي تۈركستاندا جەمئىي قانچە مۇستەقىل دۆلەت بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىق بىر مەلۇمات بولمىسىمۇ، چىن تارىخلىرى خوتەن، يەركەن، قەشقەر، كۇچا، روران، كىنگىت ۋە قۇچۇدا مۇستەقىل خانلىقلارنىڭ بارلىقىنى خەۋەر بېرىدۇ. تۆۋەندىكىلەردىن بۇلارنىڭ سىياسى ئۇرنى ۋە كۆچمىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ (12 ـ خەرىتىگە قارالسۇن).

گاۋشەنجى قاچقاندىن كېيىن، بۇ مۇستەقىل خانلىقلار بىر بىرلىرى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەتتە بولۇپ تىنچ ياشىماقتا ئىدى. شەرقىي شىمالدىكى، يەنى، موغۇلىستاندىكى ئۇيغۇر دۆلىتى بىلەنمۇ كېيىنكى چاغلارغىچە مۇناسىۋەتلىرى ياخشى ئىدى. چىن ئىمپېراتورلۇقىنىڭ بۇتارىختا تۇرىكلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلالىغىدەك كۈچى يوقتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، چىقىشىپ تۇرۇش سىياسىتىنى ئىجرا قىلىپ، ئۇيغۇرقاغانلىقى، قارلۇق، كۇچا ۋە خوتەن قاتارلىق خانلىقلارنىڭ ھۆكۈمدارلىرىغا داۋاملىق سوغا ـ سالام يوللاپ، بۇلارنى ئۆزىگە دوست قىلىشقا تىرىشماقتا ئىدى.

ھىجرى 138 ـ (مىلادى 755ـ) يىلى ئۆگۈلۈك خان (چىنچە «ئەن لۇشەن» دەپ تەلەپپۇزقىلىنىدۇ) ئىسىملىك بىرتۈرك قوماندان چىن ئىمپېراتورىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، چىننىڭ شەرقى ۋە شىمالىدىكى ئۆلكىلىرىنى ئىشغال قىلدى ۋە ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، پايتەخت چاڭئەنگە يۈرۈش قىلدى. ئىمپېراتور شۈەنزۇڭ ئۇيغۇر، قارلۇق ۋە باشقا تۈرك ھۆكۈمدارلىرىدىن ياردەم سوراپ يالۋۇردى. ئۇيغۇرخاقانى ئۆز ئوغلىنىڭ قوماندانلىقىدا زور بىرقوشۇننى ئۆگۈلۈك ئىسيانىنى باستۇرۇش ئۈچۈن چىن ئىمپېراتورىنىڭ ياردىمىگە ئەۋەتتى. قارلۇق خانىمۇ ئەسكەر يوللىدى. ئالتى شەھەرنىڭ ئەڭ كۆچلۈك خانى بولغان خوتەن خانى ئۆزى نۇرغۇن ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، چىنگە ياردەمگە كەلدى. بۇ تۈرك قوشۇنلىرى غەربىي ۋە شىمالىي چىندىن ئېچكىرلەپ كىرىپ ئۆگۈلۈك خان بىلەن ئۇرۇشۇپ ئۇنى سۇرگەنچە چاڭئەنگە يېتىپ باردى. بۇئاردا ئىمپېراتور شۈەنزۇڭ ئۆلۈپ ئورنىغا ئوغلى سۇزۇڭ ئىمپېراتور بولدى. سۇزۇڭ چاڭئەننى تاشلاپ قېچىپ كېتىپ، ئۆگۈلۈك خان چاڭئەننى ئىشغال قىلغان ئىدى. تۈرك ئەسكەرلىرى چاڭئەننى ئېلىپ، قېچىپ كەتكەن ئىمپېراتور سۇزۇڭنى تېپىپ كېلىپ، تەختكە ئولتۇرغۇزۇپ قويدى. تۈرك قوشۇنلىرى ھىجرى 146ـ (مىلادى 763ـ) يىلىغىچە چىندە تۇرۇپ تىنچلىق ئورناتتى. ئۇيغۇر قاغانى بۆگۈ (بۆگۈ) قاغان شەنشى يولى بىلەن بېسىپ كىرىپ ئۆگۈلۈك خاننىڭ پايتەختى بولغان لويا ڭغا ھۇجۇم قىلىپ، ئىشغال قىلدى ۋە ئۇ يەردە بىر يىل

تۇردى. ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ جەنۇبىي يابغۇسىغا چىن ئىمپېراتورى قىزىنى ياتلىق قىلدى. ئۇيغۇر دۆلىتى ۋە باشقا چىنگە ياردەم قىلغان تۈرك دۆلەتلىرىگە چىن ئىمپېراتورى ئالاھىدە سوغا ـ سالام تەقدىم قىلدى ۋە داۋاملىق باج ـ سېلىق بېرىدىغان بولدى. ياردەمگە كەلگەن تۈرك ئەسكەرلىرى قايتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇزۇن بىر زامانغىچە چىن، بۇ چوڭ ـ كىچىك تۈرك دۆلەتلىرىگە باج تۆلەپ، ئۇلارنىڭ ئورتاق نۇپۇزى ئاستىدا ياشىدى.

15 ـ پەسىل

ئالتى شەھەرگە تېبەتلىكلەرنىڭ ئىككىنچى ئىستىلاسى ۋە بۇ ئىستىلادىن قۇتۇلغانلىقى

تېبەت دۆلىتى ھىجرى 150ـ (مىلادى 767ـ) يىلىدىن باشلاپ تازا كۈچلەنگەنىدى. مىلادى 765ـ يىلى چىنگە يۈرۈش قىلىپ، ھەتتا چاكىنىنى بىر مەزگىل مۇھاسىرىدە تۇتۇپ قايتقانىدى. ھىندىستان تەرەپلىرىگىمۇ يۈرۈش قىلىپ، قۇنۇچ شەھرىنى ئالغانلىقى رىۋايەت قىلىنىدۇ. بۇ قەدەر كۈچلەنگەن تېبەتلىكلەر، ھىجرى 183 ـ (مىلادى 800 ـ) يىللىرى ئەتراپىدا شەرقىي تۈركستانغا ھۇجۇم قىلىپ، چەرچەن، خوتەن ۋە يەركەن قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى. كېيىنچە، قەشقەرنىمۇ ئالدى. ئۇچ، كۇچا ۋە كىنگىت خانلىرىمۇ تېبەتلىكلەرگە باج تۆلەپ، بويسۇنۇشقا مەجبۇر بولغان. بۇ ئىستىلا تەخمىنەن 21 يىل داۋام قىلدى. بۇ زامان ئىچىدە شەرقىي تۈركستاندا يۇز بەرگەن ۋەقەلەر توغرىسىدا ئىشەنچلىك مەلۇمات يوق. تېبەتلىكلەر ھىجرى 206ـ (مىلادى 821 ـ) يىلى چىنلىقلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن باشلاپ، ئاجىزلاشتى ۋە بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئالتى شەھەرخانلىرى بىرلىشىپ، تېبەتلىكلەرنى ھەيدەپ چىقاردى.

تېبەتلىكلەرنى ھەيدەپ چىقارغاندىن كېيىن، خوتەن، يەركەن، قەشقەر، ئۇچ، كىنگىت ۋە چەرچەن خانلىرى بۇرۇنقىدەك مۇستەقىل بولدى. كېيىنچە قەشقەرخانى كۈچلىنىپ، خوتەن، يەركەن ۋە ئۇچ قاتارلىق خانلىقلارنىمۇ ئۆزىگە تەۋە قىلغانلىقى مەلۇم. يۇقىرىدا ئېتىقىنىمىزدەك، بۇ دەۋرىگە ئائىت تەپسىلى مەلۇماتىمىز يوق. ھىجرى 226 ـ (مىلادى 840 ـ) يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقىي تۈركستانغا كۆچۈپ كېلىشى سەۋەبى بىلەن يۇز بەرگەن ھادىسىلەرنى تۆۋەندە بايان قىلىمىز.

16 ـ پەسىل

شەرقىي ئۇيغۇر دۆلىتى

ئالدىنقى پەسىللەردىن بىرىدە سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، بۇگۈنكى شىمالىي موغۇلستاندا ياشىغان دۆلەت قۇرغان، «ئۇيغۇر» دېگەن ئىسىم بىلەن تونۇلغان، بىر تۈرك تارىمىنى تارىخ كىتابلىرىدا ئۇيغۇر قەبىلىسى دەپ ئاتايدۇ. بۇ بۆلۈمدە، بايان قىلىنىدىغان «ئۇيغۇر دۆلىتى» مانا، شۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادى

8 ـ ئەسىردە قۇرغان يېڭى دۆلىتىدۇر. بىز بۇلارنى «شەرقىي ئۇيغۇرلار» دەپ زىكىرقىلىمىز. شەرقىي ئۇيغۇرلارشەرقىي تۈركىستان تارىخىدا مۇھىم ئورۇنغا ئىگە.

شەرقىي ئۇيغۇرلار ھۇن دۆلىتى دەۋرىدە، ھۇنلارغا تەۋە بىرخانلىق بولۇپ ياشىغانىدى. ھۇن دۆلىتى يىقىلغاندىن كېيىنكى دەۋرىگە ئائىت مەلۇماتىمىز يوق[37]. كۆكتۈركلەر دەۋرىدە ئۇلارنىڭ تەۋەلىكىدىكى ئەڭ كۈچلۈك خانلىق ئىدى. كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ تۇنجى قېتىم يىقىلىشى بىلەن چىن ئىشغالىيىتىئاستىدا قالغان. ئىلتىرىش قاغان كۆكتۈرك دۆلىتىنى قايتا تىرىلدۈرگەندە شەرقىي ئۇيغۇرلار ئۇنىڭغا تەۋە بولدى. قاپاغان قاغان ۋاپات بولغانىدىن كېيىن، شەرقىي ئۇيغۇرلار قۇتلۇق كۆكتۈرك دۆلىتىگە قارشى باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى ۋە بىردىن تارىخ سەھنىسىدە ئوتتۇرىغا چىقتى. ھىجرى 226 ـ (مىلادى 840 ـ) يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلار، بايقال كۆلى ئەتراپىدا ئولتۇراقلاشقان باسمىل ۋە ئۆتۈكەن تاغلىرىدىكى بىر قىسىم قارلۇق قاتارلىق باشقا تۈرك قەبىلىلىرىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرغانىدىن كېيىن، ئۆزىمش قاغانغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى ۋە بىر قانچە قېتىم ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتتى. مىلادى 744 ـ يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلار ئۆزىمش قاغانىنى يوقىتىپ، قۇتلۇق كۆكتۈرك دۆلىتىنى مۇنقەرىز قىلدى. قارا قۇرۇمنى ئىشغال قىلغان بولسىمۇ، ئۇجاينى پايتەخت قىلماي، ئورخۇن دەرياسىنىڭ غەربىي تەرەپىدىكى قارابالغاسۇن شەھىرىنى پايتەخت قىلدى. شەرقىي ئۇيغۇرخانى«قاغان» ئۇنۋانى بىلەن ئاتالدى. ھازىرقى موغۇلىستان ۋە پۈتۈن سىبىرىيىدىكى تۈرك قەۋملىرىنى قول ئاستىغا كىرگۈزدى. شۇنىڭ بىلەن غەربتە ئالتايغىچە، جەنۇبدا گەنسۇ ۋە شەنشىگىچەبولغان تۈرك بۇ يىرىنى ئۆزئىچىگە ئالغان كەڭرى زېمىندا«شەرقىي ئۇيغۇر قاغانلىقى» قۇرۇلدى (13 ـ ھەسىگە قارالسۇن).

شەرقىي ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ چىندىكى «ئۆگۈلۈك خان ئىسيانى» نى باستۇرغانلىقىنى. بۆگۈ قاغانىنىڭ مىلادىي 762 دە لوياڭ شەھىرىنى ئىشغال قىلغانلىقىنى ۋە بۇ ۋەزىيەت ئاستىدا، باشقا تۈرك دۆلەتلىرى بىلەن سىياسى جەھەتتە بىرلىككە كېلىپ، چىن دۆلىتىنى بىر «بىرلەشكەن تۈرك دۆلەتلىرى» ھىمايىسى ئاستىغا ئالغانلىقىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلدى. مىلادى 765 ـ يىلى تىبەتلىكلەر چىنگە ھۇجۇم قىلىپ، چاڭئەنىنى مۇھاسىرىگە ئالغاندا ئىمپېراتور (تاڭ) سۇزۇڭ، بۆگۈ قاغانىدىن ياردەم تەلەپ قىلغان. قاغان دەرھال چوڭ بىرقوشۇن بىلەن ياردەمگە كېلىپ، تىبەتلىكلەرنى قوغلىۋەتتى. شەرقىي ئۇيغۇرلار بۇ دۆلەتنى قۇرۇپ چىقىشتىن بۇرۇنمۇ خېلى يۇكسەك مەدەنىيەتكە ئىگە ئىدى. ئورخۇن ۋە سېلىنگا دەريا بويلىرىدا ئىنتايىن كۆركەملىك، ئاۋات ۋە چىرايلىق شەھەرلىرى بارئىدى. ھۇن دۆلىتى دەۋرىدە، كۆكتۈركلەر دەۋرىدە، باشقا تەڭرىقۇتلۇق ۋە قاغانلىق دۆلەتلىرى دەۋرلىرىدە پۈتۈن مالىيە- ھېسابات ئىشلىرى ۋە دۆلەتنىڭ كاتىبلىق ئىشلىرى بۇشەرقىي ئۇيغۇر لارنىڭ قولىدا ئىدى. ئۇيغۇزخان (مىتە-

37 ئورخۇن ئابىدىلىرىدە بۇلارنى «ئون ئۇيغۇرلار» دەپ يازىدۇ (مۇئەللىپنىڭ ئىزاھاتى).

باتۇر تەڭرىقۇت) نىڭ ۋەزىرى ئۇيغۇر ئىدى، دېگەن رىۋايەتلەرخىلى مەشھۇر[38]. شەرقىي ئۇيغۇرلار، كۆكتۈرك دۆلىتىنى يىقىتىپ، قاغانلىقنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، بۇلاردىكى مەدەنىيەت تېخىمۇ تېز يۇكسەلدى. موغۇلستان ۋە گەنسۇ تۇزلەڭلىرىدە، شەرقىي ئۇيغۇرلىرىنىڭ شۇ چاغدىكى ئىلىم، مەدەنىيەت ۋە سانائەت ئەسەرلىرىنىڭ ئىزلىرى ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. شەرقىي تۈركستانىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تۇپراقلاردىن زامانىمىزدا قېزىپ چىقىرىلغان شەرقىي ئۇيغۇرلارغا ئائىت ئاسارە-ئەتىقە ئەسەرلەركىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. بۇلارنى تۆۋەندە بايان قىلىمىز

شەرقىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ يىقىلىشى

شەرقىي ئۇيغۇر دۆلىتىگە تەۋە تۈرك قوۋملىرى پات - پاتلا ئىسيان چىقىرىپ تۇراتتى. بۇ ئىسيانلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن قاغانلىقنىڭ مۇھىم كۈچىنى سەرپ قىلىشقا مەجبۇر بولاتتى. بۇ ئىسيانلار داۋام قىلىپ، ئۇيغۇر دۆلىتى ئاجىزلىشىپ قالدى. بۇ ئىسيانكار قوۋملەر ئىچىدە ئەڭ كۈچلۈكى يەنسەي دەريا سى بويىدىكى قىرغىزلارئىدى. قىرغىزلار ھىجرى 226 - (مىلادى 840 -) يىلى قارابالغاسۇن شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ ئىشغال قىلدى. مەغلۇپ بولغان ئۇيغۇر لار 1000 يىلدىن بېرى ياشاپ كەلگەن يۇرتلىرىدىن كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. شەرقىي ئۇيغۇرلار بۇ ھادىسە نەتىجىسىدە ئىككى قولغا ئايرىلىپ، ئازبىرقىسمى گەنسۇنىڭ شىمالىغا بېرىپ يەرلەشتى. چىنلىقلار بۇلارنى چىنىقەن ۋە ياكى«ۋەھشى ئۇيغۇرلار» دەپ ئاتايدۇ[39]. يەنە بىرچوڭراق قىولى شەرقىي تۈركستانغا قاراپ مېڭىپ، ئۇچ ئەل (ھازىرقى غەربىي گەنسۇ)، قۇمۇل، قۇچۇ، بەشبالىق، ئىلى، كىنگىت ۋە روران قاتارلىق ئۆلكىلىرىدە يەرلەشتى. ئۇزۇنغا قالماي كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار ئەسلى (يەرلىك) تۈرك قېرىنداشلىرى بىلەن ئارىلىشىپ كەتتى. ھەتتا ئۇلارنى باشقۇرۇپ ھاكىمىيەتتە باشقا چىقتى ۋە بۇجايلارنىڭ خانلىرى بۇ ئۇيغۇرلاردىن بولدى. كېيىنچە ھەممىسى بىرلىشىپ. بىرخانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوبۇل قىلدى. بۇ بىرلەشكەن خانلىقنىڭ چوڭى «ئىدىقۇت» دەپ ئاتالدى. بۇ ئۇيغۇرچىدا «دۆلەت ئىگىسى» دېگەنلىك بولىدۇ. ئىدىقۇت دۆلىتىنىڭ قاراخانىلار دۆلىتى قۇرۇلغىچە تولۇق مۇستەقىل بولۇپ تەسىر دائىرىسىنى، كىنگىت ۋە كۈچاغىچە كېڭەيتكەنلىكى رىۋايەت قىلىنىدۇ. شەرقتە ئۇۋۇي(ھازىرقى لىياڭجوۋ) شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى ۋۇۋەرشى تېغىغىچە بولغان جايلارنى ئىشغال قىلدى. ئۇنىدىن 200 يىل ئۆتكەندىن كېيىن خىتاي(قىتان) دۆلىتى بۇلارنى سەددىچىنىنىڭ ئىچكى قىسمىدىن سۈرۈپ چىقاردى. قاراخانىلار دۆلىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قاراخانىلارغا تەۋە بولۇپ، ئىچكى ئىشلىرىدا مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قالدى. قاراخانىلارغا تەۋە بولغاندىن تارتىپ، ئۇيغۇرلار باش

[38] «تارىخي شەجەرەئى تۈرك»، 26 - 27 - بەتلەر(ن. ش. ھ.).

[39] ت. ئالماس 286 - بەت « چۆل تۈركلىرى»، ئە. بايتۈر471- بەت «چەۋۈك» دەپ، ئالغان (ن. ش. ھ.).

ئەرگۈن (ئەگسم) ۋە قۇزۇق تاغنىڭ ئۇ تەرىپىدە يەرلەشكەن ۋە قۇرۇقتاغ تىزمىسىنى چېگرا قىلىپ، «سېڭگىر» دەپ ئاتىغان. (سېڭگىر ۋە ياكى سىنر تۈركچە چېگرا دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ ئىسىم ھازىرمۇ قوللىنىدۇ) قاراخانىلار دەۋرىدە تۇرپان، قۇمۇل، ئىلى، ئالتاي، ئىمىل، غەربىي گەنسۇ ۋەكىنگىت (قاراشەھىر) قاتارلىق جايلار«ئۇيغۇر يۇرتى» ۋە خەلقلىرى «ئۇيغۇرلار» دەپ ئاتىلاتتى.

قاراخانىلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئىدىقۇت باشلىق ئۇيغۇرلار قاراخانىلارغا قارشى ئىسيان كۆتەردى ۋە ئوتتۇرىدا نۇرغۇن ئۇرۇشلار بولدى. ئەمما، ئاخىردا ئۇيغۇرلار يەنە قاراخانىلارغا بويسۇندى. لېكىن ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى مۇستەقىللىقى ھىجرى 800 ـ (مىلادى 1397ـ) يىلىغىچە داۋام قىلدى. ئىدىقۇت پايتەختى دەسلەپتە قۇچۇ ئۆلكىسىنىڭ قۇچۇ شەھىرى ئىدى. بۇ شەھەرنىڭ خارابىسى ھازىر خەلق ئىچىدە «دەقيانۇس شەھىرى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر. بۇ نىڭ ئەتراپىدىكى كەنت ھازىر قاراغوجا(قاراقۇچۇ) دەپ ئاتىلىدۇ. ئىدىقۇت خانلىقى قاراخانىلاردىن يۈز ئۆرۈگەندىن كېيىن، پايتەختىنى بەشبالىققا يۆتكىگەن. «بەشبالىق» بەش قەلئە ۋە ياكى بەش شەھەر دېگەنلىكتۇر[40]. بەش بالىق ھازىرقى ئۈرۈمچى شەھىرى بولۇپ، چىن ئىستىلاسىدىن كېيىن، چىنلىقلار بۇنى چىنچەلەشتۇرۇپ «ئۇلۇمۇچى» دەپ ئاتاشقا باشلىدى.

شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ دىنى

قەدىمكى زامانىدا ئۇيغۇرلار «تويىن» دىنىدا ئىدى. مىلادى 150 ـ يىلى شەرقىي تۈركستانىدا بۇددا دىنى راۋاج تاپقاندىن كېيىن، شەرقىي تۈركستانلىق بۇددا راھىپلىرى موغۇلستانغا بېرىپ، ئۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارنى بۇ دىنغا كىرگۈزگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ، شەرقىي ئۇيغۇرخانلىرى ۋە يۇرت كاتتالىرىنىڭ ھەممىسى بۇددا دىنىغاكىرگەن بولۇپ، بۇ دىن شەرقىي ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەڭ كۈچلۈك دىن ئىدى. شەرقىي ئۇيغۇر قاغانى بۆگۈقاغان ھىجرى 145ـ (مىلادى 762 ـ) يىلى چىنگە بېرىپ، لوياڭ شەھىرىنى ئىشغال قىلىپ، بىرمەزگىل تۇرغان چاغدا، مانى دىنىنىڭ راھىپلىرىدىن تۆت كىشى بىلەن تونۇشتى ۋە بۇلارنى بىرگە قارا بالغاسۇنغا ئېلىپ كەلدى. بۆگۈ قاغان، بۇ راھىپلارنىڭ تەشەببۇس قىلىشى بىلەن مانى دىنىغا كىرىدى ۋە بۇدىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىلىشىغا كۆپ كۈچ چىقاردى. بۇگۈن قارا بالغاسۇننىڭ خارابىلىرى ئاستىدىن تېپىلغان ئۇيغۇر ئابىدىلىرى (يازما يادىگارلىقلىرى) بۇلارنى ئىسپاتلايدۇ. شەرقىي ئۇيغۇرلار شەرقىي تۈركستانغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا مانى دىنى بىر ئاز راۋاج تاپقان بولسىمۇ، بۇددا دىنىدا يەنىلابۇددا دىنى ئاساسى ئۇرۇندا ئىدى. شەرقىي

[40] شۇنى ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، شەرقىي ۋە غەربىي تۈركستان خەلقى شەھەرنى«كەنت» دەپ ئاتايتتى. ياركەنت، ئۆزكەنت، ئوردا كەنت، يېڭى كەنت، سىمىزكەنت (سەمەرقەنت) قاتارلىقلار مانا بۇ سۆز دىن كېلىپ چىققان. موغۇلستان ئەتراپىدىكى تۈركلەر شەھەرنى بالىق دەيتتى. مەشبالىق، چوڭبالىق ۋە ئىلىبالىق دېگەنلەرگە ئوخشاش. چىڭگىزخان زامانىسىدا قاراقورۇم شەھىرى «خانبالىق» دەپ ئاتالغان. قۇبلاي خان زامانىسىدابېيجىڭ «خانبالىق» دەپ ئاتالدى. (مۇئەللىپتىن).

تۈركىستانلىقلار ئارىسىدا مانى دىنى ئانچە راۋاج تاپالمىدى. مىلادى 981 ـ يىلى شەرقىي تۈركىستاندا ساياھەت قىلغان بىرچىنلىق سەيياھ ئۆزخاتىرىسىدە، ئىدىقۇت پايتەختى بولغان قۇچۇ شەھىرىدە 50 بۇددا ئىبادەتخانىسى ۋە بىر مانى ئىبادەتخانىسى بار دەپ يازغان. (5 ـ ئىزاھاتقا قاراڭ) ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مانى دىنى بارغانسىرى ئازىيىپ كېيىنچە پۈتۈنلەي يوقالدى. بۇددا دىنى ھىجرى 800 ـ(مىلادى1397 ـ) يىلىغىچە تۇرپان، بەشبالىقتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ دىنى ئىدى. بۇتارىختىن كېيىن، پۈتۈن ئۇيغۇرلار مۇسۇلمان بولدى. (بۇلارنى«خىزىرغۇجاخان» بابىدا تەپسىلى بايان قىلىمەن). مىلادى 14 ـ (ھىجرى 8 ـ) ئەسىردە بەشبالىق شەھىرىدە ياشىغان بىرئۇيغۇر يازغۇچى تەرجىمان چىن تىلىدا يېزىلغان بۇددا كىتابى«سۇترا» نى ئۇيغۇر يېزىغى بىلەن تۈركچىگە تەرجىمە قىلغان. «ئالتۇن يارۇق» يەنى، ئالتۇن ھىدايەت، دەپ نام بېرىلگەن بۇكىتاب ھازىر ياۋروپا مۇزېيلىرىدا ساقلانماقتا.

شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى

شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسى مەۋقەسى يالغۇز بىر ئەسىرلىك زامان بىلەن چەكلىنىپ قالغان ۋە ئىگەللىگەن يەرلىرى، پەقەت، ھازىرقى موغۇلىستان ۋە سىبىرىيىدىن ئىبارەت تۈرك يۇرتلىرىنىڭ ئازراق بىر قىسمى بولغانلىقتىن، سىياسى ئېتىبارى جەھەتتىكى ئەھمىيىتى بۇرۇنقى تۈرك ئىمپېراتورلۇقلىرىغا يەتمىسىمۇ، مەدەنىيەت، ئىلىم ـ پەن ۋە سانائەت جەھەتتە شەرقىي ئۇيغۇرلار نىڭ مەرتىۋىسى موغۇلىستان ۋە مانجۇرىيە ئۆلكىلىرىدىكى پۈتۈن تۈرك قوۋملىرىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقى ھازىرقى ئەسرىمىزدە ئىلمىي تەتقىقات ۋە ئارخېئولوگىيلىك باھالاش نەتىجىسىدە ئىسپاتلىنىپ، ئۇيغۇرمەدەنىيىتى دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم بىر ئورۇنغا ئىگە، دەپ، تونۇلماقتا. قارابالغاسۇن شەھىرىنىڭ خارابىلىرى ئاستىدىن ۋە موغۇلىستاننىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن قېزىپ چىقىرىلغان كىتابەلەر، يازما يادىگارلىقلار ۋە سەنئەت ئەسەرلىرى ناھايىتى كۆپ. شەرقىي ئۇيغۇرلار يەرلەشكەن ساھالىرىدا كۆپلىگەن شەھەر ۋە كەنتلەر قۇرۇپ ئاۋات قىلدى. ۋەيران بولغان بەشبالىق شەھىرىنى ئۇيغۇرلار يېڭىدىن بىنا قىلىپ چىقتى. شۇنداقلا، بەشبالىقنىڭ شەرقدە ناھايىتى چوڭ ۋە چىرايلىق بىرشەھەر بىنا قىلىپ ئۇنىڭغا «چوڭبالىق» دەپ ئات قويدى. بۇشەھەر ھازىرمۇ بار. بۇنى چىنلىقلار قەدىمكى شەھەر مەنىدىكى «گۇچېڭ» دېگەن ئىسىم بىلەن ئاتايدۇ. ئۇندىن باشقا ئىلىدا «ئىلىبالىق» ۋە «مىڭلاق» دېگەن شەھەرلەرنى بىناقىلدى. بۇگۈنكى ئالتاي ۋىلايىتىدە «سۇمىي تالاس» ۋە لوپ كۆلى يېقىنلىرىدا «ئۇشمىي»، «تېرىم»، «سۇلمىي» دېگەن شەھەرلارنىمۇ بۇ ئۇيغۇرلار بىنا قىلغان دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ. دېمەك، بۇلارنىڭ بىنا قىلغان ۋە ئاۋات قىلغان شەھەر ـ كەنتلىرى كۆپ. ئۇندىن باشقا، دۇڭخۋاڭ

(دۇخان) دىن لىياڭجوۇغىچە، سۇجوۇ ۋەگۇاڭجوۇ ئەتراپلىرىدا، ئۇيغۇرلار ياسىغان سېپىل ۋە ئاۋات قىلغان شەھەر نىڭ خارابىلىرى 15تىن ئاشىدۇ[41]. شەرقىي ئۇيغۇرلار نىڭ مىمارلىق سەنئىتىدە، ئىمارەتلەرنى ناھايىتى مۇستەھكەم ۋە كۆركەم پۇختا ياساش ماھارىتى ئالاھىدە كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. شەھەر ئەتراپىنى چۆرىدەپ ئىگىزلىكى 20 قېرى[42] كەڭلىكى 5 قېرى تام (سېپىل) بار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ، ئۇيغۇرلارنىڭ بىنا قىلغان شەھەر ، ئىمارەتلىرى، سېپىللىرى ۋە تام، تورۇسلىرى بۈگۈنگىچە ساق قېلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتىنى دۇنياغا نامايان قىلماقتا. ھازىر تۈركىيەدىكى خارابىلار ۋە مەۋجۇد بولغان ئىمارەتلەرنىڭ تولاراقى مانى ئىبادەتخانىلىرىدۇر. شۇنداقلا، بۇددا ۋە مانى دىنلىرىغا مەنسۇپ ئەپسانىلارنى تەسۋىرلەيدىغان رەسىملەر، ھۆكۈمدارلار ۋە راھىپلارنىڭ سۈرەتلىرىدىن ئىبارەت تامغا سىزىلغان رەسىملەر، ھەرخىل تۈرك ئېلىپبەسى بىلەن يېزىلغان يازما يادىكارلىقلار(كىتابەلەر) دىن ئىبارەت. تۈركىيەدىن ھازىرقى ئەسىرىمىزدە گېرمانىيىلىك، شۋېتسارىيىلىك ۋە ئىنگلىز سایاھەتچى ئالىملىرى تەرىپىدىن كۆپ ساندا تاختا پۈتۈكلەر(خەت ئۇيۇپ يېزىلغان تاختىلار) ئىنتايىن نەپىس يېپەك توقۇلما رەخلەر ۋە ھەرخىل زىننەت بويۇملىرى قاتارلىقلار كەشپ قىلىندى. بۇلاردىن بىرقىسمىنى بۇ سایاھەتچىلەر ئۆز يۇرتلىرىغا ئېلىپ كېتىپ، مۇزېيلىرىدا قويغان بولسىمۇ ، يەنە تولاراقى ئۆز يېرىدە تۇرماقتا. يەنە ، قۇچۇنىڭ شىمالىدا مۇرتۇق دېگەن جايدىكى ئىبادەتخانىدا، بۇددانىڭ پۈتۈن ھایاتىنى تەسۋىرلەپ تامغا سىزىلغان رەسىملەر بار. بېزەكلىكتىكى ئىبادەتخانىدا ئۇستىلىق بىلەن سىزىلغان رەڭلىك رەسىملەر بار. قارا شەھەرگە يېقىن جايدا بىر ئۇيغۇر ئىبادەتخانىسىدىن بۇددانىڭ رەسىملىرى تېپىلدى. دۇخان (دۇڭخوا) دىن سەككىز مىل شەرقىي جەنۇبدا بىر تاغدا گەمە شەكلىدە ئويۇپ ياسالغان تۆت ئىبادەتخانە بولۇپ، بۇلار بىر - بىرلىرىدىن 500 قېرى ئۆزاقلىققا جايلاشقان. بۇيەردىن ھەرخىل ھەيكەللەر ، مۇجەسسەملەر ،كىتابخانە ۋە تامامەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە ئائىت تارىخىي ئەسەرلەر تېپىلدى. ئەنشى شەھرىنىڭ 24 مىل جەنۇبدا بىرتاغدىكى گەمىدە ئۇيغۇرلارغا ئائىت بولغان نۇرغۇن ئەسەر ئۇنتۇرىغا چىقتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ، ياۋۇچىلار ۋە توپالارغا ئائىت ئەسەرلەر كۆپ. بۇگەمىنى چىنلىقلار ئۇيغۇرگەمىسى دەپ ئاتايدۇ . بۇجايلاردىن تېپىلغان، ئۇيغۇرلارغا ئائىت ئەسەرلەر ئىچىدە مۇھىملىرى، مىڭلارچە دىنى ۋە ئەپسانۋىي كىتابلار ۋە بىرقانچە ياغاچ مەتبە تاختىسى ۋە مەتبەگە كېرەكلىك سەرەمجانلاربولۇپ، بۇ ياغاچ مەتبەدە خەتلەر ئۇيغۇر ھەرپلىرى بىلەن ياغاچ تاختىغا ئويۇلغان ۋە بۇ تاختىلار نى ھەربىرىگەتلىنىدىغان چاقاغا ۋە پۈزە ئارىسىغا يەرلەشتۈرۈلگەن بۇ ياغاچ مەتبەلەردە كىتابلار بېسىلغان. بۇلارغا قارىغاندا ئۇچاغلاردا چىنلىقلاردا بولغان مەتبەچىلىك سەنئىتى،

41 غەربىي گەنسۇدا ئۇيغۇرلار بىنا قىلغان شەھەرلەردىن ۋەيران بولمىغانلىرى ھازىرمۇ بار.چىنلىقلاربۇ شەھەرلەرنىڭ ئىسمىغا چىنچە «ئۇيغۇر» دېگەن مەنىدىكى «چىڭ» دېگەن سۆزنى قوشۇپ ئېيتىدۇ. (مۇئەللىپتىن)

42 قەدىمكى ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى. بىر قېرى ــ 4 قېرىچ، 10 قېرى ــ بىرتاناپ (ن. ش. ھ.).

ئۇيغۇلاردىمۇ بار ئىدى. يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسى، ئۇيغۇرلارنىڭ غايىەت يۈكسەك بىر مەدەنىيەتكە ئىگە بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ ئەسەرلەر ھەققىدە،گىرمانىيەلىك ئالىم مۇنداق دەپ باھا بېرىدۇ: «ئىنگلىيە، گىرمانىيە ۋە فرانسىيە دە مۇنداق نەرسىلەر ھېچ يوق، تۈركلەر، بۇنداق گۈزەل ۋە بۈيۈك مەدەنىيەت ئىگىسى ئاتا- بوۋىلىرى بىلەن پەخىرلىنىشكە ھەقلىقدۇر»

ئۇيغۇر ئېلىپبەسى

ئومۇمىي تۈرك قوۋملىرى ئارىسىدا ئىشلىتىلگەن قەدىمكى تۈرك ئېلىپبەسى(ئورخۇن ئېلىپبەسى) دىن باشقا، شەرقىي ۋە غەربىي تۈركستاندا ئىككى خىل يېزىقنىمۇ قوللىنىاتتى. بۇلاردىن بىرى ئون تۆت ھەرپلىك «سوغد» ئېلىپبەسى بولۇپ سوغد (زەرەپشان) ۋادىسىدىكى تۈركلەرنىڭ پۈتۈكى ئىدى. يەنە بىرى، ئۇيغۇر ئېلىپبەسى بولۇپ، سوغد ئېلىپبەسىگە يەنە باشقا ئون تۆت ھەرپ قوشۇلغان جەمى، يىگىرمە ئالتە ھەرپلىك ئېلىپبە ئىدى. ئېلىپبەسىنىڭ ئون تۆت ھەرپى سوغد يېزىقىغا ئوخشىغانلىقى ئۈچۈن، بەزى تارىخچىلار ئۇيغۇر ئېلىپبەسىنى سوغد ئېلىپبەسىدىن ئېلىنغان دەپ تەخمىن قىلىشىدۇ.

بۇئۇيغۇر ئېلىپبەسى، قەدىمكى ئۇيغۇرلار زامانىسىدىن باشلاپ، شەرقىي تۈركستانىنىڭ مىللىي يېزىقى بولۇپ، مىلادى 7 - ئەسىرغىچە پەقەت ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قوللىنىلىپ كەلگەن بولسىمۇ، مىلادى 7 - ئەسىردىن باشلاپ، پۈتۈن تۈرك قوۋملىرى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللانغان ۋە ئورخۇن يېزىقى قېپقالغان. قاراخانىلار دەۋرىدە، (11 - 12- ئەسىر ئارىسىدا) بۇنىڭ ئورنىنى ئەرەب ئېلىپبەسى (ھازىر ئىشلىتىۋاتقان يېزىقىمىز) ئىگەللىدى. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇيغۇر يېزىقى، بۇخاقانىيە يېزىقى دەپ نام بېرىلگەن يېزىق بىلەن بەزىدە بىرلىكتە (ياندىشىپ) ياكى بەزىدە ئايرىم ھالدا 15 - ئەسىرگىچە ئىشلىتىلىپ كەلگەن. بىراق شەرقىي تۈركستاندا 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىمۇ ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ قوللىنىلغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان ۋەسىقلەرنى كۆردۇم.

ئۇيغۇر ئېلىپبەسىنىڭ ئون سەككىزى، ئەسلى ۋە سەككىزى، قوشۇمچە ھەرپلەر. قوشۇمچە ھەرپلەر بەزى ئەسلى ھەرپلەرگە چىكىت قويۇپ شەكىللەندۈرۈلگەن. بۇگۈن دۇنيانىڭ چوڭ - چوڭ كىتابخانىلىرىدا بولۇپمۇ چىن، ھىندىستان، ئىران ، رۇسىيە ۋە تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئارخىپلىرىدا ئۇيغۇر ئېلىپبەسى بىلەن يېزىلغان تارىخى ۋەسىقلەر ناھايىتى كۆپ. بۇلاردىن بىرقىسمى ئوقۇلغان بولسىمۇ بىرقىسمى تېخى ئوقۇپ چىقىلمىدى. بۇلار ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ تارىخىنى تەكشۈرگۈچىلەرنى كۈتۈپ تۇرماقتا.

«دىۋانۇلۇغاتت تۈرك» دىكى مەلۇماتلاردىن ۋە «قۇتاد غۇبىلىگ» نىڭ ئۇيغۇرچە قولىيازمىسىدىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇر ئېلىپبەسىنى تۆۋەندىكىچە رەتلەپ چىقتىم:

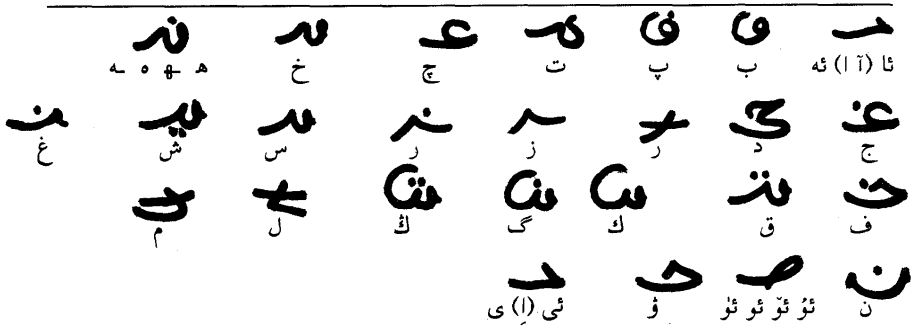

قوشۇپ يېزىلىش شەكىلدىن بىرقانچە مىساللار:

تۆۋەندە نامسىز بىرشائىرنىڭ يازغان بېيتى:

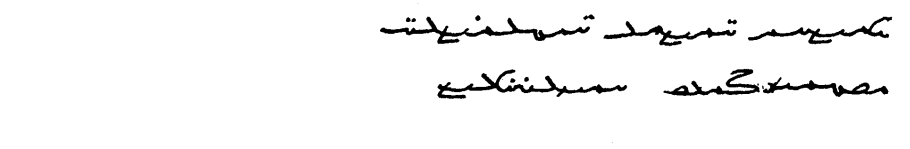

ئوقۇلۇشى:

كەلسە قالاي قانىقلىق، ئۆتەر دەيۇ سەرەنگىل

ئاۋۇيەلەك ئىشىن بىلىپ تۇر، ئانچە ئاڭا تىرىنگىل

ھازىرقى ئۇيغۇرچىدا نەسرى يەشمىسى:

ھەرقانداق قاتتىقلىق(قىنىچىلىق) يۈز بەرسىمۇ، بۇمۇ ئۆتۈپ كېتىدۇ دەپ، ئۆزەگگە تەسەللى بەرگىن.

زامان (پەلەك) نىڭ ئادىتىنى بىلىپ تۇرغىن ۋە ئۇنىڭغا ئانچە ئىشىنىپمۇ كەتمە.

تۆۋەندىكى ۋەسىقە، سۇلتان ئەبۇسەئىدخاننىڭ ھىجرىنىڭ 832 - (مىلادى 1428 - يىلى) رەبىئۇلئەۋۋەلدە ساچقان يىلى، «ئۇزۇن ھەسەن» گە يازغان پۈتۈكى(خېتى) نىڭ بىرقىسمى بولۇپ، ئىستانبۇل توپ قاپى سارايى» مۇزېيى ئارخىپىدا ساقلانماقتا. بۇخەتتە ئۇستىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئاستىدىكى خاقانىيە يېزىقى يانداشىپ يېزىلغان:

ئىستانبۇل توپ قاپى سارايى» مۇزېيى ئارخىپىدا ساقلانماقتا. بۇخەتتە ئۇستىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئاستىدىكى خاقانىيە يېزىقى يانداشىپ يېزىلغان:

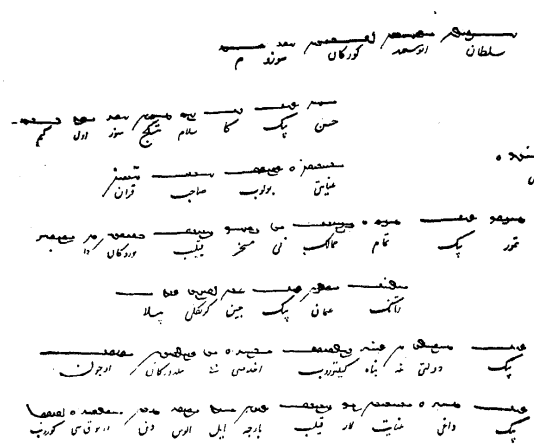

قەدىمدىن تارتىپ ئۇيغۇرلار ساپ،كەڭ ۋە باي بىر ئەدەبىي تىلغا ئىگە بولۇپ، يات سۆزلەرنى قوللىنىشتىن قاچىدىغانلىقى بىلىنمەكتە. چۈنكى، ئۇ دەۋردىكى مۇئەللىپلەر چەت ئەللەردىن كەلگەن ھەرقانداق ئۆز يېرىدىكى نامى بىلەن يازماي، ئۇنىڭغا بىر تۈركچە ئات قويۇپ يازغان.

مەسىلەن، ھىندىستاندىن كېلىدىغان زەپىرانىنى «كۆركۈم»، رەڭنى «چۈۋۈت»، زۇرۇنباد دېگەن دارىنى، «بوزۇغا» (بۇ بوز دورا دېگەن بولىدۇ)، پىلنى «ياغان»، چىندىن كېلىدىغان يىپەك توقۇما رەختنى«چۇز» دەپ يازغان. ئۇندىن باشقا ئەڭ قىيىن پىكرلەرنى ئىپادىلەشكە توغراكەلگەندە ئۇنى تۈركچە سۆزلەر بىلەن ئىزاھلىغان. تەڭرىنىڭ ئىسمى ۋە سۈپەتلىرى ، ئاخىرەت مەپكۇرىسى، ئىلىم ۋە پەلسەپەدىكى ئاتالغۇ ، تېرمىن، ھۆكۈمدارلار ۋە ئالىملارغا ھۆكۈمالار ۋە دىنىي پېشىۋا لارغا بېرىلگەن لەقەم ۋە ئۇنۋانلىرى ئۇ دەۋرىنىڭ خەلق ئەدەبىياتلىرىدا، كىتابە لىرىداكۆرگەن كىشى، ئەدەبىي تىلدىكى ساپلىق ماھارىتىگە ھەيران قالىدۇ.

17- پەسىل

قەدىمكى زامانلاردىكى تۈرك ۋە چىن سىياسەتلىرى ھەققىدە

قەدىمكى زامان تۈرك ۋە چىن ئارىسىدىكى سىياسى ۋە تارىخى مۇناسىۋەتلەر، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان «شەرقي ئۈيغۇرلىرىنىڭ ئورخۇن بويىدىكى دۆلىتى يىقىلغاندىن كېيىن ئۇزۇلدى. چۈنكى، ئۇندىن كېيىن، چىڭگىزخان دەۋرىگىچە تۈرك ۋە چىنلىقلار ئوتتۇرىسىدا مۇھىمراق بىرەر ھادىسە يۈز بەرمىگەن. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن، قەدىمكى زامانىدىكى تۈرك ۋە چىن سىياسەتلىرى ھەققىدە تارىخي كىتابلاردا يېزىلغان، تۈركلەر ھەققىدىكى يالغان بۆھتانلار ۋە چىن توغرىسىدىكى رىياكارلىقلارنىڭ ھەققىي ماھىيىتىنى مۆھتەرەم كىتابخانلارغا تەقدىم قىلىش مەقسىتى بىلەن، چىن تارىخچىلىرىنىڭ ئۆز ئىقرارلىرىدىن تۆۋەندىكى خۇلاسىنى چىقىرىمىز:

چىن تارىخلىرىدا ۋە ئۇنى مەنبە قىلىپ ئالغان زامانىۋى تارىخ كىتاپلىرىدا قەدىمكى تۈركلەرنى«ۋەھشى»، «سوقۇشقاق»، «قان ئاقتۇرىدىغان» ۋە«بۇلاڭچى » دەپ يازىدۇ. يەنە شۇ چىن تارىخچىلىرى، تارىخچىلىق ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىش مەجبۇرىيىتىنى ھىس قىلمىشىپ، بەزىدە تۈركلەر ھەققىدىكى ئۇ سۆزلىرىنىڭ پەقەت، قەلەم ئىنتىقامىدىن ئىبارەت بۆھتان ئىكەنلىكىنىمۇ ئىقرار قىلىدۇ. شۇنداقلا، تۈرك سىياسىتىنىڭ تىنچلىقپەرۋەر، ئىنسانىيەتچىل توغرا- كۆڭۈل ۋە ئالىجاناپ ئىزەت - نەپسى ئۈستىگە قۇرۇلغان سىياسەتىن باشقا نەرسە ئەمەسلىكىنى ئېتىراپ قىلماقتا. يەنە، چىن تارىخچىلىرى چىن مەدەنىيىتىنى ۋە سەنئىتىنى دائىم ماختاپ يازغان بولسىمۇ، چىننىڭ سىياسىتىنى ئىستىلاچى، ئىنسانىيەتسىزلىك ۋە ھىلىگەرلىكتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنىمۇ ئېتىراپ قىلىشقا، بەزى يەردە مەجبۇر بولماقتا. بۇلارنى تۆۋەندىكى ئىككى بۆلۈمدە بايان قىلىمىز.

تۈرك سىياستى تىنچلىقپەرۋەر، ئىنسانىيەتچىل، توغرا كۆڭۈل ۋە ئالىجاناپ ئىزەت نەپسىدىن ئىبارەت

ھۇن، جۇجان، كۆكتۈرك ۋە باشقا تۈرك - ئىمپېراتورلىرى بىلەن چىنلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى پۈتۈن ئۇرۇش ۋە تىنچلىق كېلىشىم ۋەقەلىرىنى تارىخچىلارنىڭ ھەممىسى چىن تارىخلىرىدىن ئالغان. پۈتۈن بۇ تارىخي كىتاپلاردا، تەپسىلى رىۋايەت قىلىنغان ۋەقەلەردە، ھۇنلارنىڭ، جۇجانلارنىڭ ياكى كۆكتۈركلەرنىڭ چىنگە قىلغان ھۇجۇملىرى دائىما، چىننىڭ زالىملارچە تاجاۋۇز لىرىدىن مۇداپىئە

قىلىش ياكى ئۇنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش ئۈچۈن، يۈز بەرگەنلىكى يېكىر بىرلىكى بىلەن قەلەمگە ئېلىنغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. چىن «سەددى چىن سېپىلى» نى تۈركلەر نىڭ باسقۇن ۋە تالانلىرىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن سېلىشقا مەجبۇر بولغان دېگەن سۆزمۇ تۈركلەرگە قىلىنغان بۆھتاندۇر. سەددى چىن سېپىلىنى سېلىشلىرىدىكى شەۋەپ، شۇڭغاندىكى چىن ئىمپېراتورى چىنشىخۇاڭ ھۇن دۆلىتىنىڭ مۇدھىش سۈرەتتە يۈكسىلىشىدىن قاتتىق قورقۇپ كەتكەن ۋە ھۇنلاردىن ئەسكىرىي كۈچ بىلەن قوغدىنىشنىڭ ئىمكانسىز ئىكەنلىكىنى چۈشۈنۈپ، تۈرك ۋە چىن ئۆلكىلىرى ئۈتتۇرىسىغا «ئېشىپ ئۆتكىلى بولمايدىغان» بىر توسالغۇ سېلىش مالىخۇلىياسىغا مۇپتىلا بولغان[43]. چىنشىخۇاڭ پەقەت، بۇ قورقۇ ۋە ۋەسۋەسىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، بۇ سېپىلىنى سالدۇرغانىدى. تۈركلەر، ئەگەر چىن تارىخچىلىرىنىڭ دېگەنلىرىدەك، ۋەھشى ۋە باش - باشتاق ئىنتىزامسىز بىر تالانچى خەلق بولغان بولسا، جىنىدەك نۇيۇسى كۆپ، قورال - جابدۇقلىرى تولا ۋە مۇكەممەل ئەسكىرىي كۈچى بولغان بىر دۆلەت، ئۇزىنى ئۇلاردىن ناھايىتى ئاسان مۇداپىئە قىلالايتتى ۋە سېپىل سېلىش ئۇچۇن، مىليۇنلارچە ئىنسانىنى، يىللارچە مۇشەققەتلىك ئىشقا سېلىشنىڭ ھېچ ھاجىتى يوقتى. ۋەھالەنكى، بۇ سېپىلنى سېلىش جەريانىدا، يېرىم مىليۇن ئادەمنىڭ ئىنتايىن مۇشەققەتلىك ئەمگەك ئاستىدا ئۆلگەنلىكى چىن تارىخلىرىدا رىۋايەت قىلىنىدۇ. چىنشىخۇاڭ ھايات ۋاقتىدا، بۇسېپىل مۇكەممەل بىر ئىستېھكاملىق ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىپ، ئۇستىدە داۋاملىق تۇرغۇزۇلغان بىرمىليۇندىن ئۇشۇقراق چىن ئەسكىرىي كۈچى، ھۇنلاردىن مۇداپىئەلىنىشنى ئاسانلاشتۇرغان بولسىمۇ، چىن ئىمپېراتورى خىيال قىلغىنەدەك، پەۋقۇلئادده بىر توسالغۇمۇ بولالمىدى. چۈنكى، كېيىنچە، ھۇن ئەسكەرلىرى بۇ سېپىلنى ھېچ كۆزگە ئىلماي، بۆسۈپ كىرىۋەردى. بىر ياۋروپالىق سايياھەتچى ئۇزىنىڭ سەددى چىن سېپىلى ھەققىدە يازغان كۆز قاراشلىرىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ: «سەددى چىن سېپىلىنى سېلىشنىڭ سەۋەبى، تارىخچىلارنىڭ گۇمان قىلغىنەدەك تۈركلەردىن مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى، بۇنىڭ ئەسلى سەۋەبى شۇ زامانىدىكى شاھەر لەرنى سېپىل بىلەن ئىھاتە قىلىپ (چۆرىدەپ) سېلىش ۋە مەملىكەتنىڭ چىگرىسىغا سېپىل ۋە قەلئە سېلىش ئادەتلىرىدىن كېلىپ چىققان بىر ئىشتۇر. چۈنكى، بۇنداق سېپىللار ئۇ زامانىدا دۇنيانىڭ ھەممىلايىردە سېلىنۇاتقان بىرچاغ ئىدى. چىنىڭ باشقا جايلىرىغا سېلىنغان بۇنداق سېپىللار زامان ئۆتكەنسېرى تامامەن يوق بولدى، بەزىلىرىنىڭ ئاز - تولا يۇچۇغى قالدى. ئەمما، شىمالىي چىنىڭ تۇيۇقسىز ئىنتايىن قاتتىق بولغاچقا سەددى چىن سېپىلى، ھازىرغىچە يېقىلماي ساق قالغان».

تۈركلەر، غەلبە قىلغان چاغلىرىدا، پۈتۈن چىنىي قول ئاستىغا ئېلىپ، چىنىڭ چەكسىز بايلىقىنى ئىگەللەپ ئېلىشلىرىغا ھېچ بىر توسالغۇ قالمىغان چاغلاردىمۇ، چىنىي ئۇزىنىڭ بىر مۇستەملىكىسى قىلمىدى. چىن ئىمپېراتورىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇش بىلەنلا قانائەت قىلدى،

[43] مالىيخۇلىيا - بىرخىل ئەسەبىي كېسەللىك (ن. ش. ھ.).

مۇستەقىللىقىنى قولىدىن ئالمىدى. مەغلۇپ بولغان، ئەسىرلىك ھالىتىگە چۈشۈپ، پۈتۈن ئەسكەرلىرى پاراكەندە چېچىلىپ كەتكەن چىن ئىمپېراتورى، سۈلھى تەلەپ قىلسا، تۈرك ھۆكۈمدارلىرى دەرھال كېلىشىم تۈزۈپ سۈلھىگە ماقۇل بولاتتى.

چىنلىك ئەسكىرىي كۈچى ئاجىزلىشىپ، ھەربىي يۈرۈش قىلىش ئىمكانىيىتى قالمىغان چاغلاردا، تۈركلەر زور ئەسكىرىي كۈچ ۋە ھەربىكەت قابىلىيىتىگە ئىگە بولسىمۇ، چىنلىك ئاجىزلاشقان پۇرستىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئىستىلاقىلىشنى قەسلىمگەنىدى. بەلكى، بۇنى ئىككى خوشنا مىللەت ئوتتۇرىسىدا تىنچلىق ۋە بايلىقات يىلى ئۈچۈن مۇھىم بىر پۇرسەت دەپ بىلىپ، چىنگە دوستلۇق قولىنى ئۇزاتقان ۋە ئىچكىي ئامانلىقنى ساقلاش ئۈچۈن مۇھىم يارىدەملەرنى قىلغانىدى.

بۇھەقتىكى مىساللارچىن تارىخلىرىدا تولا ئۇچرايدۇ. چىنده يۈز بەرگەن بىرقانچە قېتىملىق ئىچكىي ئىسيان ۋە قان تۆكۈلۈشلەرنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن، چىن ئىمپېراتورلىرىغا تۈرك ھۆكۈمدارلىرى كېلىپ يارىدەم قىلغان، ئامانلىق ۋە تەرتىپ - ئىنتىزام ساقلانغاندىن كېيىن، يۇرتىنى ئۆز ئەھلىگە قويۇپ بېرىپ قايتىپ چىققان. بۇنداق پۇرسەتلەردىن پايدىلىنىپ، تۈركلەرنىڭ چىننى ئىستىلا قىلىش نىيەتلىرى بولمىغانلىقى تارىخنى ئوقۇغان ھەرقانداق كىشىنىڭ كۆز ئالدىدا قايتا - قايتا نامايان بولىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسنى چىن تارىخلىرىدا ياكى چىن تارىخلىرىنى مەنبە قىلىپ، يېزىلغان زامانىۋي ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسىده ئۇچرىتىشىمىز مۇمكىن.

چىن تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىده چىن ۋە تۈركلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلاردا تۈركلەر غالىب بولغاندىن كېيىن، قولغا چۈشۈرگەن چىن تۇپراقلىرىدا چىن ئاھالىسىنى قىرغىن قىلغان ياكى شەھەر لىرىنى ۋەيران قىلغانلىقلىرىغا دائىر ئىشەنچ قىلغۇدەك ھېچبىر رىۋايەت يوق.

تۈرك ئىمپېراتورلىرى چىندىن مەغلۇپ بولۇپ،كۆچسىز ھالغا چۈشۈپ قالغان چاغلىرىدىمۇ، ھېچبىر زامان چىنگە بۇيسۇنۇشنى، باج - سېلىق تۆلەپ، قول ئاستىدا تۇرۇشنى قوبۇل قىلمىغان. قۇل بولۇپ ياشاشتىن، جاسارەت بىلەن ئۆلۈمنى ھالدا ئۆلگەن. بىر مەزگىل ۋاقىتلىق چىنلىقلارغا بويسۇنۇپ، ئىتائەت قىلغانلاربولسا، بەزى كىچىك خانلار ياكى تۈرك ئىمپېراتورىغا خىيانەت قىلغان بەزى ئىسيانچىلار ئىدى. ئەمما، تۈرك ئىمپېراتورلىرىدىن ھېچبىرىنىڭ ھەققىده مۇنداق بىر رىۋايەت چىن تارىخلىرىدىمۇ ئۇچرىمايدۇ.

چىن سىياستى
ئىستىلاچىلىق، ئىنسانىيەتسىزلىك ۋە ھىلىگەرلىك

تۈركلەرنىڭ مۇداپىئە كۈچى ئاجىزلىشىپ قالسا چىن ئىمپېراتورلىرى دەرھال پۈتۈن تىنچلىق كېلىشىملىرىنى يىرتىپ تاشلاپ، ئىككى مىللەت خەلقىنىڭ ئامانلىقى ۋە راھىتىنى ئويلاپمۇ قويماي تۈرك يۇرتلىرىغا ھۇجۇم باشلايتتى. چىنلىقلارنىڭ بېسىپ كىرگەن جايلاردا قەتلىئام قىلغان، شەھەرلەرنى ۋەيران قىلغان، قەتلىئامدىن ساق قالغان بىگۇناھ خەلقلەرنى ئۆز يۇرتلىرىدىن ھەيدەپ چىقىرىپ، چۆل - باياۋانلاردا ئاچلىقتىن ئۆلۈشكە مەھكۇم قىلغان. چىنىنىڭ بېراق - بۇلۇڭلىرىغا سۈرگۈن قىلىپ، ئۇلارنى زورلۇق بىلەن چىنلاشتۇرغانغا ئوخشاش قەبىھ قىلمىشلىرى كۆپ. بۇ خىل ۋەھشىلەرچە زۇلۇم سىياسەتلىرىنى چىنىنىڭ مۇتەئەسسىپ ۋە ئىنتىقامچى تارىخچىلىرى پەخىرلىنىپ يېزىشىپ، خوشاللىنىپ كېتىشىدۇ موغۇلستاندا چىنىنىڭ ئارقا - ئارقىدىن ئېلىپ بارغان بىرقانچە قېتىملىق قەتلىئاملىرى نەتىجىسىدە. بۇ ئۆلكىنىڭ ۋەيران بولغانلىقىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتتۇق. شەرقىي تۈركستاندا قۇمۇل، باركۆل، قۇجۇ، روران قاتارلىق ئۆلكىلەر، بىر قانچە قېتىم چىن ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن خاراب قىلىنغان ۋە خەلقلىرى قەتلىئامغا ئۇچرىغانلىقى مەلۇم. بۇ ئۆلكىلەر ئىچىدە 20 گە يېقىن شەھرى بولغان روران ئۆلكىسى، چىنىنىڭ قەتلىئام ۋە بۇزۇپ - چېقىشى بىلەن پۈتۈنلەي ۋەيران بولۇپ، بىرچۆلگە ئايلاندى[44]. مىلادىنىڭ 1757- يىلى(ھىجرىنىڭ 1172- يىلى) چىن ئەسكەرلىرى پۈتۈن بەشبالىق ۋە ئىلى ئۆلكىسىنىڭ ئاھالىسىنى قىرىپ تاشلىغاندىن كېيىن، ساق قالغانلارنى چىنگە ھەيدەپ ئېلىپ كەتكەن. نەتىجىدە، بۇ ئۆلكىلەر بىرقانچە يىل ئادەمسىز بىر چۆلگە ئايلىنىپ قالغان. كېيىنچە، ئالتى شەھەر ۋە تۇرپاندىن كۆچۈپ كەلگەن تارانچى(دېھقان) لارنىڭ بۇ ئۆلكىلەرنى يېڭىباشتىن ئاۋات قىلغانلىقىنى شەرقىي تۈركستاندا ھەممەكىشى بىلىدۇ. چىن تارىخچىلىرى ئۆز ئەسەرلىرىدە بۇ پاجىئەلىك قىرغىنچىلىقلىرىدىن لەززەتلەنگەن ھالدا مەغرۇرلىنىپ، بايان قىلىدۇ.

چىن دۆلىتى ئاجىزلاشقان ياكى تۈركلەرنىڭ كۈچى ئاشقان چاغلاردا، چىن ئىمپېراتورلىرىنىڭ تۈركلەرگە قىلغان خوشامەتلىرى ۋە تۈرك ھۆكۈمدارلىرىغا، شاھزادىلىرىغا، ھەتتا كىچىك خانلارغا قىزلىرىنى بېرىپ، چىنىنىڭ ئېسىل ۋە نەپىس ماللىرىنى سوغات قىلىپ، بۇ دۇرۇست، كۆڭلى تۈز قەھرىمان خەلقنى ئۆزىگە دوست قىلىپ، بۇلارنىڭ يۇرۇشلىرىدىن(بېسىپ كېلىشلىرىدىن) ساقلىنىش ياكى ئۇلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىش نىيىتىدە بولغانلىقىغا دائىر مىسالىلەرنى، چىن تارىخلىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، يوقىرىدا تولا سۆزلەپ ئۆتتۇك. ئەمما، چىنلىقلارنىڭ بۇ ھەرىكەتلەردىن مەقسەتلىرى، تىنچلىق ۋە خەۋپسىزلىك بولماستىن بەلكى قۇدرەتلىك ئىتتىپاقى ۋە كۈچلۈك ئەسكىرىي كۈچى بىلەن

[44] "Bilinmiyen İç Asya'da" دېگەن ئەسەرنىڭ Bezeklik Mabedi قىسمىغا قارالسۇن (ن. ش. ھ.).

جەھەتتە، چىنلىقلاردىن ئۇستۈن تۈركلەرنىڭ ئارىسىغا ئىتتىپاقسىزلىقنىڭ، پىتنە - پاساتنىڭ ئۈرۈقىنى چېچىشنى مەقسەت قىلىشتىن ئىبارەت بولۇپ، تۈركلەرنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، دۆلىتىنى يېقىتىپ، يۇرتلىرىنى مۇنقەرىز قىلىشنى مەقسەت قىلغان. تىنچلىقپەرۋەر ۋە كۆڭلى تۈز تۈركلەر، چىنلىقلارنىڭ بۇنداق ھىيلە - مىكىر توزاقلىرىغا خېلى كۆپ چۈشتى. بۇ ۋەقەلەرنى، كۈلتېگىن مەڭگۈتېشى دا بىلگە قاغان ئىنتايىن چۈڭقۇر، چۈشۈنۈشلۈك ۋە تەسىرلىك ئىبارىلەر بىلەن بايان قىلغان. چىن دۆلىتى، مەيلى كۈچلۈك ۋاقتلىردا بولسۇن ياكى كۈچى ئاجىزلاشقان چاغلىردا بولسۇن، تۈرك مىللىتىنى ئۆزىنىڭ جان دۈشمىنى دەپ بىلگەن. مەيلى تىنچلىق دەۋرلىردە بولسۇن ياكى ئۇرۇش زامانلىردا بولسۇن، ھېچقاچان ئىنسانىيەتچىل ياكى دۈرۈست بولمىغانلىقى. تارىخ سەھىپىلىرىدىكى ئىنكار قىلىپ بولمايدىغان ھەقىقەتتۇر. مانا بۇلار، چىن تارىخىنىڭ بەرگەن مەخسۇس مەلۇماتلىرىدىن ئېلىنغان نەتىجىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىنساپ بىلەن قارايدىغان ھەر بىر كىشىنىڭ نەزىرىدە ئۈپۈچۈق ئىسپاتلانغان بىر داۋا دىن ئىبارەتتۇر.

يۇقىرىدا مىلادى 732 - يىلى ۋاپات بولغان، كۆكتۈرك قەھرىمانى كۈلتېكىننىڭ ھەيكىلىنىڭ باش قىسمى. ئۆتۈكەندىن تېپىلغان. ھازىر گىرمانىيەدە لايپىزىك مۇزېيىسىدە.

تۆتىنچى بۆلۈم

قاراخانىلار دەۋرىدىن موغۇللار دەۋرىگىچە شەرقىي تۈركستان

1- پەسىل

قاراخانىلار دۆلىتى

قاراخانىلار دۆلىتىنى قۇرغۇچىلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قايسى تۈرك قوۋملىرىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكلىرى توغرىسىدا ئوخشىمىغان كۆز قاراشلار بار. چىن تارىخلىرىدا بۇلارنى قارلۇق قەبىلىسىگە مەنسۇپ دەپ تەخمىن قىلىنىدۇ. بەزى مەنبەلەردە بۇلارنى ئۇيغۇرلاردىن دەپ كۆرسەتكەن بولسىمۇ، شەرقىي ئۇيغۇرلاردىنمۇ، ياكى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلاد لىرىدىنمۇ، بۇ تازا ئېنىق ئەمەس دېيىشىدۇ. ئەمما، بۇلار دەللىسىز تەخمىنلەر دىن ئىبارەت بولۇپ، تارىخىي نوقتىنەزىرىدە ئىتىبارغا ئالغۇدەك ىپرى يوق.

قاراخانىلار دەۋرىدە يېزىلغان كىتابلارغا، تارىخىي ۋە ئەدەبىي ۋەسىقىلەرگە قارىغاندا بۇلارنىڭ ئەسلى، قەدىمدىن تارتىپ ئۇزۇلمەي داۋاملىق سۇرەتتە قەشقەرگە خان بولۇپ كەلگەن بىرخانىدان (جەمەت) ئىكەنلىكى بىلىنمەكتە. بۇ قەشقەرخانلىق خاندانى ئۆزلىرىنى قاراخانلاردىن مەشھۇر بوقاخان «ئاپراسىياپ» نىڭ ئەۋلادى دەپ داۋا قىلاتتى. مانا بۇئېتىبار بىلەن ئۇلار ئۆزلىرىنى باشقا تۈرك خانلىرىدىن ئۈستۈن كۆرەتتى.

شەرقىي تۈركستان خانلىرى، ھىجرى 206 - (مىلادى 821 -) يىلى تىبەتلىكلەرنى ھەيدەپ چىقىرىپ، مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن، قەشقەرخانى بارغانسىرى قۇۋۋەت تېپىپ، يەركەن، خوتەن، ئۇچ قاتارلىق ئۆلكىلەردە نۇپۇزىنى(تەسىرداىرىسىنى) يېيىشقا مۇۋەپپەق بولدى. كېيىنچە، كۆچانىمۇ ئىتائەت قىلىشقا مەجبۇرقىلدى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەرخانى پۈتۈن ئالتى شەھەرنى ئۆزئىچىگە ئالغان قۇدرەتلىك بىر تۈرك دۆلىتى قۇرۇپ چىقتى.

تەكرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى قارلۇق دۆلىتى ۋە بالقاش كۆلى ئەتراپىدىكى ياغما، توخسى، ئوغراق، چىگىل قاتارلىق مۇستەقىل قەبىلىلەر غەرب تەرەپتىن، ماۋەرائۇننەھەردىكى مۇسۇلمان سامانىلار دۆلىتى ۋە شەرقتىن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ھۇجۇملىرىغا ئۇچراپ، خەۋپ ئاستىدا قالغانىدى. تەخمىنەن ھىجرى 256 - (مىلادى 870-) يىلى قارلۇق دۆلىتى ۋە يۇقىرىقى مۇستەقىل قەبىلىلەرنىڭ خانلىرى ئارقا - ئارقىدىن قەشقەرىدىكى ئالتى شەھەر خانىغا بويسۇنۇدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈپ، ئۇنىڭ ھىمايىسىغا كىرگەن. شۇنىڭ بىلەن قەشقەرخانى تەكرىتاغنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدىكى ئوندىن كۆپرەك تۈرك

خانلىقىنى ئۆز بايرىقى ئاستىدا بىرلەشتۈرۈپ بىر بىرلەشمە تۈرك ئىمپېراتورلۇقىنى قۇرۇپ چىقتى. قەدىمكى ئاتا- بوۋىلىرىنىڭ ئۇنۇتۇلماس بولغان «قاراخان» دېگەن ئۇنۇانىنى ئالدى. ئەرەب تارىخچىلىرى بۇنىڭدىن بۇرۇنقى قاغانلارنى ئاتىغاندەك، بۇلارنىمۇ «خاقانىتۈرك» دەپ يازىدۇ.

دۆلەتنىڭ كېڭەيگەنلىكى

ھىجرى 267 ـ (مىلادى 880ـ) يىلى قاراخانلىق تەختىگە كۆل بىلگە قاراخان (بوقاخان) چىقتى ۋە ئۇزۇنغا قالماي شەرقتە قۇرۇق تاغ تىزمىسىنىڭ جەنۇبىدىكى لوپ، چەرچەن، ئابدال ۋە مىران قاتارلىق جايلارنى ئىگەللىدى. بۇجايلار ئەسلىدە، ئۇيغۇر ئىدىقۇتلۇقىغا تەۋە يەرلەر ئىدى. بۇنىڭ بىلەن قاراخانلاردۆلىتى ۋە ئۇيغۇر دۆلىتى ئارىسىدا قۇرۇق تاغ تىزمىسى چېگرا بولۇپ قالدى.

كۆل بىلگە قاراخان (بوقاخان) شەرقتىكى بۇ مەملىكەتلەرنى ئالغاندىن كېيىن، شىمالدىكى قارلۇق ۋە باشقا خانلارنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن، ئۇ تەرەپلەرنىمۇ قولغاكەلتۈرۈشنى مەقسەت قىلىپ، ھازىرقى توخماق شەھىرىگە يېقىن بالاساغۇن شەھىرىنى پايتەخت قىلدى. ئىنجە(سىر) دەرياسىنىڭ شەرق ياقىسى بىلەن ئورالغىچە ۋە ئورالدىن شەرققە قاراپ، كۆكچە دېڭىزىنىڭ شىمالىدىكى سۇرۇق تاغلىرى (ھازىرقى سىمى پىلاتىنىسكى) قوشۇلۇپ ئىرتىش، دەرياسىغىچە سوزۇلغان پۈتۈن تۈرك يۇرتلىرىنى ئۆز ھاكىمىيتى ئاستىغا ئالدى. ئۇندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئىدىقۇتىمۇ كۆل بىلگە قاراخانغا تەۋە بولۇشنى قوبۇل قىلدى. بۇنىڭ بىلەن قاراخانلار دۆلىتىنىڭ تېرىتورىيىسى غەربىدە پامىر تاغلىرى، سىر دەرياسى ۋە ئورال كۆلى، شىمالدا قىرغىز يايلاقلىرى ۋە ئالتاي تاغلىرى، شەرقتە ئالتاي تاغلىرى ۋە لىياڭجوۋنىڭ شەرقىدىكى ۋۇشى تېغى، جەنۇبدا تاڭغۇت (كۇكۇ) خانلىقى، قاراڭغۇتاغ (كۇئىنلۇن) قاراقورۇم تىزمىسىغىچە كېڭەيدى (14 ـ خەرىتىگە قارالسۇن).

كۆل بىلگە قاراخاندىن باشلاپ، قاراخانلارنىڭ پايتەختى ئىككى يەردە بولۇپ، قاراخان يازدا بالاساغۇندا، قىشتا قەشقەردە تۇراتتى. ئەمما، ھەقىقىي پايتەختى قەشقەر ئىدى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن قەشقەر ئوردا كەنت(كەنت) يەنى، پايتەخت شەھەر دەپ ئاتالغان. كۆل بىلگە قاراخانىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا قاراخان بولغانلار توغرىسىدا سۇتۇق بۇغراخانغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ۋەقەلەر دىن مەلۇماتسىز يوق.

سۇتۇق بۇغراخاننىڭ دادىسى قاراخان بارخان (بازىرخان) « بۇغراخان»، ھىجرى 302 ـ يىلى ۋاپات بولدى. ئوغلى سۇتۇق تېكىن تېخى ئارىسىدە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىنىسى ئەسەن بۇغراخانىنى ئۆز ئورنىغا ۋەلىئەھەد قىلىپ، ئەسەن بۇغراخاننىڭ ۋەلىئەھد سۇتۇق تېكىن بولدۇ، دەپ، ۋەسىيەت قىلغان[45].

[45] بەزى مەنبەلەردە بۇ قاراخانىنى «ئارسلان خان» ئۇنۇانى بىلەن بازىرخان، ئەسەن (ئەبىسەن)خانىنى«ئوغۇلچاق خان» دەپ ئالغان. ت. ئالماس، 430 ـ بەت (ن. ش. ھ.).

ئېسەن بۇغراخان، قاراخانلىق تەختىگە چىقىپ، ئاكسىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلىپ سۇتۇق تېكىننى ۋەلىئەھەد قىلدى ۋە قەدىمكى تۈرك ئەنئەنىسىگە مۇۋاپىق سۇتۇق تېكىننىڭ ئانىسىنى نىكاھىغا ئالدى. لېكىن، ئەسەن بۇغراخان سۇتۇق تېكىننى ۋەلىئەھدلىكتىن ئېلىپ تاشلاپ، ئورنىغا ئۆز ئوغلىنى ۋەلىئەھەد قىلىش كۆيىغا چۈشتى. سۇتۇق تېكىن ئىنتايىن ھۇشيار ۋە ئەقىللىق بىر شاھزادە ئىدى. 20 ياشقا كىرگەندە ئۇ مەخپى ھالدا مۇسۇلمان بولدى.

شەرقىي تۈركستانىڭ ئىسلام تارىخى

قاراخانىلار دۆلىتى قۇرۇلماستىن بۇرۇن غەربىي تۈركستان تۈركلىرى تامامەن مۇسۇلمان بولغانىدى. قەدىمدىن تارتىپ، مەۋجۇد بولغان شەرقىي ۋە غەربىي تۈركستان خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى مىللىي بىرلىك ۋە ئىقتىسادىي ئالاقە ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى. تۇغقانچىلىق ۋە تىجارەت مۇناسىۋەتلىرى بىلەن بۇ ئىككى تۈركستان خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى بېرىش ـ كېلىش ئىنتايىن قويۇق ئىدى. مانا، بۇ ۋاستىلار بىلەن ھىجرى 3 ـ ئەسرىئىچىدە ئىسلام دىنى شەرقىي تۈركستاندا خېلى تارقالغانىدى. لېكىن، قاراخان جەمەتى ۋە يۇرت كاتتىلىرى مۇسۇلمان بولمىغان. قەشقەر ۋە بالاساغۇن تەرەپلىرىدە خەلقنىڭ بېرىمىدىن تولىسىنىڭ مۇسۇلمان بولغانلىقى رىۋايەت قىلىنىدۇ.

ھىجرى 320 ـ (مىلادى 932 ـ) يىلى بۇخارادىكى سامانى خانىدانىغا مەنسۇپ، «ئەبۇنەسرسامانى» دېگەن ئالىم، سودىگەر قىياپىتى بىلەن بىركارۋاننى باشلاپ ئۆزكەنت ـ تورغات يولى بىلەن ئاتۇشقا كەلگەن. ئەبۇ نەسر سامانى، يولدا ھەمراللىرى بىلەن جامائەت بولۇپ ناماز ئوقۇۋاتقان پەيتتە، ئوۋغا چىققان سۇتۇق تېكىن ئۇ يەرگە كېلىپ قالىدۇ ۋە بۇلارنىڭ مۇسۇلمان ئىكەنلىكىنى ئۇقۇپ، ئۇلار ناماز ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، سۇتۇق تېكىن ئەبۇنەسر ساماندىن ئىسلامنىڭ ھەقىقىسىنى سورايدۇ. مۇنەۋۋەر ۋە ھەقپەرەست شاھزادە بولغان سۇتۇق تېكىن. ئىسلام توغرىسىدا ئەبۇنەسرنىڭ سۆزلەپ بەرگەنلىرىدىن بەك تەسىرلەنگەن ۋە ئەبۇ نەسرنى ئاتۇشتا بىرقانچە كۈن تۇرۇشقا تەكلىپ قىلىدۇ. ئالدى بىلەن ئۆزى يالغۇز مەخپى ھالدا مۇسۇلمان بولىدۇ. ئۇندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك مۇھاپىزەتچىلىرىنى ۋە يېقىنلىرىنى ئىسلامغا كىرگۈزۈپ، ئاستا ـ ئاستا باشقا مۇسۇلمانلارنى ئۆزىگە تارتىشقا باشلايدۇ. 5 ـ 6 ئاي ئىچىدە سۇتۇق تېكىن باشچىلىقىدا 5 ـ 6 يۈزكىشىلىك ياش مۇسۇلمانلار تەشكىلاتى بارلىققا كېلىدۇ. سۇتۇق تېكىن بۇلارنى تولۇق قوراللاندۇرۇپ، گۈرۈپپىلارغا ئايرىپ، مەخپى ھالدا قەشقەر شەھىرىگە كىرگۈزىدۇ. بۇلارنى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئەسكىرىي ئورۇنلارغا، ھۆكۈمەت سارايىغا ياكى دۆلەت كاتتىلىرىنىڭ ئۆستىگە كېچىدە ۋاقتىدا تۇيۇقسىز باسقۇن قىلىشقا بەلگىلەيدۇ. بۇپلان بويىچە ئالدى بىلەن سۇتۇق تېكىن 40 مۇھاپىزەتچىسىنى ئېلىپ، قەشقەرگە كىرىپ

ئۆگەي دادىسى ئەسەن (ئوغۇلچاق) بۇغراخانغا مېھمان بولۇپ ئوردىغا چۈشىدۇ.

پىلان قىلىنغان ھۇجۇم سائىتى كەلگەندە سۇتۇق تېكىن 40 مۇھاپىزەتچىسى بىلەن قاراخان ئۇخلاۋاتقان ئۆيگە بېسىپ كىرىپ، ئۇنى ۋە ئوردىدىكى بەزى تېكىن ۋە مەنسەپدارلارنى ئەسىر ئالدى ۋە ئۆلتۈردۇ. باشقا جايلارغا باسقۇن قىلىشقا تەييارلىگەن قىسملارمۇ ۋەزىپىلىرىنى مۇۋەپپەقىيەت بىلەن تاماملايدۇ. شۇنداق قىلىپ، سۇتۇق تېكىن بىركېچە ئىچىدە قەشقەر شەھىرىنى قولغا كەلتۈردۇ. شەھەرئەتراپىدىكى تەڭدىن تولىسى مۇسۇلمان بولغان قەشقەرخەلقى تەرەپ - تەرەپتىن سۇتۇق تېكىنلىك ياردەمگە كېلىدۇ ۋە سۇتۇق تېكىن 2 - 3 كۈن ئىچىدە پۈتەرلىك كۈچكە ئىگەبولىدۇ. پۈتۈن قەشقەرسۇتۇق تېكىنلىك ھاكىمىيىتىنى قوبۇل قىلىدۇ.

سۇتۇق تېكىن، ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەپ، بولۇپ ئۆزىنى «قاراخان» ئېلان قىلدى ۋە قەھرىمان مەنسىنى ئىپادىلەيدىغان «بۇغرا» ئۇنۋانىنى ئالدى [46]. مۇسۇلمان بولمىغان خەلقلەرنى ئىسلامغا دەۋەت قىلىپ، غازات يۈرۈشلىرىنى باشلىدى. قەشقەر، يەركەن، ئۇچ، بالاساغۇن ۋە بارسىغان (ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقى) ئۆلكىلىرىدە ۋە قارلۇق دۆلىتىدە ئىسلام دىنى ھېچقانداق توسالغۇسىز راۋاج تاپتى. غەربىي تۈركستاندىكى سامانى ئىسلام دۆلىتى شەرقىي تۈركستاندا ئىسلام دىنىنىڭ ۋە ئىسلام ئىلىملىرىنىڭ تارقىلىشىدا، قاراخان سۇتۇق بۇغراخانغا كۆپ ياردەم قىلدى. تەفسىر، ھەدىس ۋە فېقھى ئالىملىرى غەربىي تۈركستاندىن قەشقەر ۋە بالاساغۇنغا ئۆزۈلمەي كېلىپ تۇردى. سۇتۇق بۇغراخان مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، ئىسلام ئالىملىرى ئۇنىڭغا «ئابدۇلكەرىم» دېگەن نامنى بەرگەنلىكى مەلۇم. سۇتۇق بۇغراخان قۇيدۇرغان تىللا لىرىدا(مىلادى 920 - يىلىدىن 956 - يىلىغىچە) «قاراخان سۇتۇق ئابدۇلكەرىم» دېگەن ئىبارىلەر بار. بۇ تىللالار دىن پېترىسبۇرگ (لېنىنگىراد) مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

قاراخان سۇتۇق بۇغرا خانىنىڭ غازاتلىرى

قاراخان سۇتۇق بۇغرا خان مۇسۇلمان بولۇپ قاراخانلىق تەختىگە چىققاندىن كېيىن، ئۇ ۋاقىتنىچە ئىسلامغا ھېچ كىرمىگەن ۋە بۇددا دىنىنىڭ مەركىزى بولغان خوتەن، كۇچا، سېرىق ئۇيغۇرخانلىرى ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت دۆلىتى قاراخان دۆلىتىدىن يۈز ئۆرۈپ مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. شىمالدىكى ئوغراق، يىغما ۋە توخسى قەبىلىلىرىمۇ ئىسيان كۆتەردى. قاراخان سۇتۇق بۇغراخان، بۇلارنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن، بۇخانلىق ۋە قەبىلىلەر ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى. خوتەن خانى قاتتىق تۇرۇپ قارشىلىق

46 ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە تۆگىنىڭ ئەركىگىنى «بۇغرا»، شىرنى «ئارسلان» دەيدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانلىرىنى ۋە قاراخانىلىرىنى «بۇغراخان» ۋە «ئارسلان خان» دەپ ئاتىشى، ئۇلارغا كۆچلۈك، باتۇرلۇق سۈپەتلىرىنى بەرگەنلىكىدۇر. ت. ئالماس، 426 - بەت.

كۆرسەتتى. قاراخان سۇتۇق بۇغراخان ئۆزى خوتەنگە يۈرۈش قىلىپ، ئۇزۇن داۋام قىلغان ئۇرۇشتىن كېيىن، خوتەن خانى مەغلۇپ بولۇپ شەھەردە مۇھاسىرە ئىچىدە قالدى. ئۇزۇن داۋام قىلغان قورشاۋ نەتىجىسىدىمۇ شەھەر ئېلىنمىدى. ئاخىرى شەھەر ئىچىدىكى بەگلەردىن بىرى مۇسۇلمان بولۇپ ئىسيان كۆتۈرۈپ چىققاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ياردىمى بىلەن شەھەر پەتھى بولدى. ئۇندىن كېيىن، قاراخان سۇتۇق بۇغراخان كۇچانى پەتھى قىلدى. لېكىن، كۇچا خەلقىنىڭ بىر قىسمى مۇسۇلمان بولمىدى ۋە قەدىمكى دىنى بۇددا دىنىدە قالدى. ئۇيغۇر ئىدىقۇتى ئۇستىگە قارا شەھەر ۋە ئىلى تەرەپتىن ئىككى يولدىن نۇرغۇن ئەسكەر يوللىدى. قاتتىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن، ئىدىقۇت مەغلۇپ بولدى ۋە بۇرۇنقىدەك قاراخانلىق مەركىزىگە تەۋە ئىچكىي ئىشلىرىدا ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇش ۋە قەدىمكى ئۆز دىنلىرىنى ساقلاپ قېلىش شەرتى بىلەن سۇلھى تۈزدى.

شىمالدىكى ياغما، توخسى ۋە ئوغراق قەبىلىلىرى ئۇستىگىمۇ تولا غازات يۈرۈشلىرى ئېلىپ، بېرىلدى. يۇقىرىقى غازاتلارنىڭ ھەممىسىدە ئەبۇنەسرسامانىنىڭ ئوغلى ئابدۇلپەتتاھ قەھرىمانلىق كۆرسىتىپ، شۆھرەت قازاندى. قاراخان سۇتۇق بۇغراخان ئۇنىڭغا «ئالىپ تېكىن غازى» دېگەن ئۇنۋاننى بەردى.

قاراخان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ۋاپاتى
ۋە مۇسا بۇغراخان

قاراخان سۇتۇق بۇغراخان 22 يىل قاراخان بولغاندىن كېيىن، ھىجرى 344 ـ (مىلادى 955 ـ) يىلى ۋاپات بولدى. ئورنىغا ئوغلى مۇسا بۇغراخان قاراخان بولدى.

سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ۋاپات بولغانلىق خەۋىرى تارقالغاندىن كېيىن، خوتەن ۋە باشقا ئۇيغۇرخانلىرى ئىسيان كۆتەردى. مۇسا بۇغراخان ئالدى بىلەن خوتەنگە يۈرۈش قىلىپ، ئىسيانچىلارنى بويسۇندۇردى ۋە ئۇندىن كېيىن، ئالىپ تېكىن غازىنى ئىلدىكى ئۇيغۇرلارنى تىنجىتىشقا يوللاپ، ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى «مىڭلاق» (ھازىرقى غولجا شەھىرى) نى پەتھى قىلىپ، ئۇيەردىكى بۇتخانىلارنى چېقىپ تاشلىدى ۋە بۇددىست ئۇيغۇرلارنى مىڭلاقتىن ھەيدەپ چىقىرىپ، ئۇلارنىڭ يېرىگە مۇسۇلمان تۈركىلەرنى يەرلەشتۈردى. 2 ـ 3 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، مۇسا بۇغرا قاراخان، ئالىپتېكىن غازىنى كىنگىت (قاراشەھەر) يولى بىلەن ئۇيغۇر ئىدىقۇتى ئۇستىگە يوللىدى. ئالىپتېكىن غازى، كىنگىتنى پەتھى قىلىپ، قۇچۇغا يۈرۈش قىلدى. دەھشەتلىك ئۇرۇشلاردىن كېيىن، ئۇيغۇر ئىدىقۇتى مەغلۇپ بولۇپ، قۇچۇنى تاشلاپ، تەكرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى بەشبالىق شەھىرىگە يەرلىشىپ، ئۇ يەرنى پايتەخت قىلدى. ئالىپتېكىن غازى، قۇچۇنى ئالغاندىن كېيىن، بەشبالىققا قاراپ يۈرۈش قىلدى. ئىدىقۇت بەشبالىقنىڭ شىمالىدىكى تاغ يوللىرىنى ئىستىھكام قىلىپ چوڭ بىر قوشۇن

يىغىپ تۇرغانلىقتىن، ئىككى ئاردا قانتىق ئۇرۇش بولدى. بەشبالىق يېقىنلىرىدىكى بىر تاغ (چىنلىقلار هازىر بۇتاغنى نەنسەن يەنى جەنۇبىي تاغ دەپ ئاتايدۇ) ئېتىكىدىكى بىر قېتىملىق قانتىق ئۇرۇشتا ئالپتېكىن غازى شېھىت بولدى. نەتىجىدە، ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى پاراكەندە بولۇپ قانتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. ئۇيغۇرلار قۇچۇ ۋە كىنگىتنى قايتۇرۇۋالدى. ئالپتېكىن غازىنىڭ مازىرى هازىرمۇ نەنسەن تېغى ئېتىكىدە. بۇ مازار، خەلق ئىچىدە «ئەلپەتتا خوجام مازىرى» دەپ ئاتىلىدۇ.

هارۇن بۇغراخان

مۇسا بۇغرا خان هىجرى 372 ـ (مىلادى 982 ـ) يىلى ۋاپات بولدى. ئورنىغا ئىنىسى هارۇن خان قاراخانلىق تەختىگە چىقىپ، ئۇمۇ «بۇغرا» ئۇنۋانىنى ئالدى. هارۇن بۇغرا قاراخان ناهايىتى تەدبىرلىك بىر سىياسەتچى ئىدى. ئۇ قاراخانلار تەختىگە چىقىپ، ئۇزۇنغا قالماستىن ئۇيغۇر ئىدىقۇتىنى قەتئىي سۇرەتتە بويسۇندۇردى ۋە باشقا پۈتۈن خانلار ۋە قەبىلە بەگلىرىنمۇ ئىتائەت قىلدۇردى. شۇنىڭ بىلەن قاراخانلار مەملىكىتىدە تىنچلىق ـ ئامانلىق ئورنىتىلدى. هارۇن بۇغرا قاراخان ئۆز تەۋەسىدىكى مۇسۇلمان بولمىغان تۈركلەردىن تەركىپ تاپقان ئىنتايىن كۈچلۈك ۋە مۇنتىزىم بىر قوشۇن تەييارلىدى. بۇنىڭ بىلەن دۆلەتنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتى پەۋقۇلئاددە يۇكسىلىپ، مەملىكەتنى كېڭەيتىشنىڭ ۋاقتى يېتىپ كەلگەنىدى.

غەربىي تۈركستانىنىڭ قاراخانلار دۆلىتىگە قوشۇلغانلىقى

بۇ ئاردا غەربىي تۈركستان، ئافغانىستان ۋە ئىرانغا هۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان سامانى تۈرك دۆلىتى ئاجىزلاپ، مۇنقەرىز بولۇش باسقۇچىدا ئىدى. تەۋەسىدىكى ۋالىي ۋە قوماندانلار سامانى دۆلىتى مەركىزىگە بويسۇنماستىن، ئۆز يەرلىردە مۇستەقىل سۇرەتتە هۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىغان. شۇنىڭ بىلەن مەملىكەت پارچىلىنىشقا يۈز تۇتقان. بۇلاردىن غەزنە ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى ئەمىر ساۋۇق تېكىن(سۇبۇق تېكىن) ئافغانىستانىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگەللەپ كۈچ توپلاپ هىندىستانغا يۈرۈش قىلىپ، سامانى دۆلىتىنىڭ مەركىزى بولغان بۇخارانىڭ ئىچكي ئىشلىرىگىمۇ ئارىلاشقىلى باشلىغانىدى.

هارۇن بۇغراقاراخان، مۇنقەرىز بولۇش ئالدىدىكى بۇدۆلەتكە ئىگە بولۇشنى كۆزلەپ، هىجرى 383 ـ ۋە ياكى 384 ـ(مىلادى994 ـ) يىلى فەرغانىغا هۇجۇم قىلىپ قولغا ئالغاندىن كېيىن، سەمەرقەنتنىمۇ قولغا چۈشۈردى. بۇخاراغا هۇجۇم قىلىپ، سامانى هۆكۈمدارى ئەمىرنۇھ نى مەغلۇپ قىلدى ۋە بۇخارانى مۇهاسىرىگە ئالدى. ئەمىرنۇھ بۇخارادىن مەخپى هالدا قېچىپ، ئۆگۈز دەريا سىدىن ئۆتۈپ ئىمىل شەهىرىگەكەتتى ۋە ئۇ جاينى پايتەخت قىلىپ تۇردى. قاراخان، بۇخارانى

ئۇرۇشماستىن قولغا چۈشۈردى. سەمەرقەنتنى غەربىي تۈركستاننىڭ پايتەختتى قىلىپ ئولتۇرۇپ، ماۋەرائۇننەھردىكى پۈتۈن ئۆلكىلەرنى ئارقا - ئارقىدىن ھاكمىيىتى ئاستىغا كىرگۈزدى.

ھارۇن بۇغراقاراخان سەمەرقەنتتە 3 يىل تۇردى. ئاغرىپ قېلىپ، بۇ كېسىلدىن ساقىيالماسلىقىنى سېزىپ قەشقەرگە قايتتى ۋە يولدا (ھىجرى387 - يىلى) ۋاپات بولدى.

ھارۇن بۇغراقاراخان قايتىش ۋاقتىدا، قېرىندىشى (مۇسا بۇغراخان) نىڭ ئوغلى ئەلى تېكىننى غەربىي تۈركستانغا ئومۇمىي ۋالىي قىلىپ تەينىلىدى ۋە ئۇنىڭغا «ئىلىكخان» ئۇنۋانىنى بەردى. ئىلىكخان قەدىمكى تۈركچىدىكى «ئىلخان» مەنىسىدە بولۇپ شاھ، مەلىك ۋە ياكى خان دېگەنلىكتۇر. بۇقاخان زامانىسىدىن تارتىپ تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى ئۆلكىلەرنى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن قاراخان جەمەتىدىن بىر تېكىن(شاھزادە) ئومۇمىي ۋالىي بولۇپ تەينىلىنەتتى ۋە ئۇ تېكىنگە «ئىلىكخان» دېگەن ئۇنۋان بېرىلەتتى. غەربىي تۈركستانغا بىر ئىلىك خان تەيىن قىلىنىشى بىلەن قاراخانىلار دۆلىتىدە غەرب ئىلىكخانى ۋە شىمال ئىلىكخانى دەپ ئىككى ئىلىكخان بارلىققا كەلگەن.

سامانى ھۆكۈمدارى ئەمىرنۇھ ، بۇخارادىن قاچقان كۈنىدىن تارتىپ، سۇبۇق تېكىن ۋە باشقا ۋالىيلاردىن ياردەم تەلەپ قىلىپ، كۈچ توپلاشنىڭ كويىغا چۈشكەن ئىدى. سىر دەرياسىنىڭ ئاياق تەرەپىدىكى جەند ئۆلكىسىنى ئىگىلەلەپ تۇرغان سەلجۇق قەبىلىسىنىڭ خانى سەلجۇق سۇباشى دىنمۇ ياردەم سورىغان بولسىمۇ ، بۇلار ئۆز ئىچكى جېدەل - ماجىرالىرى تۈپەيلىدىن، ھەمدە قاراخانىنىڭ كۈچىدىن قورقۇپ، ئەمىر نۇھقا ياردەم بەرمىگەن. قاراخانىنىڭ ۋاپات بولغان خەۋىرى تارقالغاندىن كېيىن، ئەمىر نۇھ پۈتۈن كۈچىنى يىغىپ، بۇخاراغا ھۇجۇم قىلىشقا ھازىرلاندى.

سۇباشى سەلجۇق ئوغلى ئارسلان قوماندانلىقىدا بىرئەسكىرىي قۇۋۋىتنى ياردەمگە ئەۋەتتى. ئەمىر بۇ كۈچ بىلەن بۇخاراغا ھۇجۇم قىلىپ، ئىلىكخان ئەلى تېكىننى مەغلۇپ قىلدى ۋە بۇخارانى ئالدى. ئۇ بۇرۇنقىدەك بۇخارانى پايتەخت قىلىپ، ھۆكۈمرانلىقىنى باشلىدى. ئىلىكخان بوخاراغا قايتارما ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلاندى. بۇنى ئاڭلىغان ئەمىر نۇھ، سۇبۇق تېكىندىن ياردەم تەلەپ قىلدى. سۇبۇق تېكىن نۇرغۇن ئەسكىرى بىلەن بۇخارا يېقىنلىرىغا كەلگەندە، سۇبۇق تېكىننىڭ ئۇنىڭغا خىيانەت قىلىشىدىن قورقۇپ، ۋەزىرى ئابدۇللاھ بىن مۇھەممەد بىن ئەزىزنى ئىلىكخانىنىڭ قېشىغا ئەۋەتىپ ئۇنىڭ بىلەن كېلىشىم تۈزۈپ سۇلھى قىلدى. بۇ ئەھۋالنى سۇبۇق تېكىنگە مەلۇم قىلدى ۋە ئىلىكخان بىلەن ئۇرۇش بولمايدىغانلىقىنى ۋە سۇبۇق تېكىننى غەزنىگە قايتىپ، كېتىشىنى بىلدۈردى. سۇبۇق تېكىننىڭ غەزنىگە قايتتى. بۇ كېلىشىمگە ئاساسەن بۇخارا ۋە سەمەرقەنت ئوتتۇرىسىدىكى «قەتۋان چۆلى» چېگرا بولۇپ، غەرب تەرەپ ئەمىرنۇھقا شەرق تەرەپى بولسا ئىلىكخانغا قالدى.

قاراخان يۈسۈپ قېدىرخان

هارۇن بۇغرا قاراخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ۋەلىئەھەدى بولغان ئوغلى يۈسۈپ تېكىن قاراخانلىق تەختىگە چىقتى ۋە «قېدىرخان» ئۇنۋانىنى ئالدى[47] .

يۈسۈپ قېدىرخان قاراخانلىق تەختىگە چىقىپ ئاز كۆندە(ھىجرى 387 ـ، مىلادى997ـ يىلىنىڭ ئاياغلىرىدا) ئەمىرنۇھ ۋاپات قىلىپ ئورنىغا ئوغلى مەنسۇر پادىشا بولدى. شۇكۈنلەردە، بەلخ يېقىنلىرىدا سۇبۇق تېكىنمۇ ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئوغۇللىرى ئىسمائىل ۋە مەھمۇد (داڭلىق سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى) ئۆز ئارىلىرىدا تەخت تالىشىپ، ئۇرۇشۇۋاتاتتى. دەسلەپتە، مەنسۇر بىلەن ئىلىكخانىنىڭ مۇناسىۋىتى ياخشى ئىدى (دوستلۇق كېلىشىمگە بىنائەن). لېكىن، مەنسۇر ھۆكۈمدارلىق لىياقىتى يوق غاپىل بىرشاھزادە بولغانلىقى ئۈچۈن، يۇرت كاتتىلىرى ئۇنىڭدىن يۈزئۆرۈدى ۋە ئۇنىڭ ۋەزىرلىرى ئابدۇللاھ بىن مۇھەممەد بىن ئەزىز ۋە قوماندانى فائىقلار بىرلىشىپ، ئەبۇ مەنسۇرئىسپىجاپ نىڭ باشچىلىقىدا قاراخان يۈسۈپ قېدىرخان ھۇزۇرىغا بىرئەلچى ھەيئىتى ئەۋەتىپ، قاراخانغا بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شۇنداقلار قاراخاندىن، بۇخارانى مەنسۇردىن قۇتقۇزۇشنى ئىلتىماس قىلدى. قاراخان سەمەرقەنتتىكى ئەلى تېكىن ئىلىكخانغا بۇخاراغا يۈرۈش قىلىشقا بۇيرۇق قىلدى. ئەلى تېكىن ئىلىكخان بۇخاراغا ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىنىۋاتقان بىر پەيتتە، يۇقىرىقى ۋەزىر ئابدۇللاھ، قوماندان فائىق ۋە ئەلچى ئەبۇمەنسۇرلار قېچىپ، ئەلى تېكىنىڭ قېشىغاكېلىۋالدى. ئەلى تېكىن، بۇلاردىن گۇمانلىنىپ، قاماپ قويدى. پەقەت فائىقنى 300 ئەسكەربىلەن ئالدىغا سېلىپ، قاراۋۇل قىلىپ ماڭدۇرۇپ ئۆزى ئارقىسىدىن ماڭدى. بۇنى ئاڭلىغان ھامان ئەمىر مەنسۇر بۇخارانى تاشلاپ، قاچتى ۋە ئۆگۈز دەرياسىدىن ئۆتۈپ توختىدى. فائىق بۇخاراغا كىرىپلا، ئىلىكخاندىن يۈز ئۆرۈپ، بۇخارا خەلقى بىلەن بىرلىشىپ، قارشى سەپكە ئۆتۈۋالدى ۋە ئەمىرمەنسۇرغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ بىلەن پادىشالىق ئىسمى مەنسۇردا ۋە ھوقۇق فائىقتا بولۇش شەرتى بىلەن پۈتۈشتى. شۇنىڭ بىلەن ئەمىر مەنسۇر بۇخاراغا قايتىپ كەلدى. بۇ ۋەزىيەت ئاستىدا ئىلىكخان سەمەرقەنتكە قايتىپ كەتتى. ئەمىر مەنسۇر ۋە فائىق، سۇبۇق تېكىنىڭ ئوغۇللىرى ئارىسىدىكى جېدەل ـ ماجىرادىن پايدىلىنىپ، خوراسانىنى سۇبۇق تېكىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن تارتىۋېلىش ئۈچۈن، بەگ تۈزۈن ئىسمىلىك بىرسىنىڭ قوماندانلىقىدا يۇرۇش باشلىدى. لېكىن، بەگتۈزۈن بۇ ئىشتا بىرنەتىجىگە ئېرىشمەي تۇرۇپ، سۇبۇق تېكىنىڭ چوڭ ئوغلى مەھمۇد غەلىبە قىلىپ، دادىسىنىڭ تەختىنى قولغا كەلتۈردى ۋە ئۆزىنى «سۇلتان» دەپ ئېلان قىلدى. سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى كۈچ توپلاپ، بەگتۈزۈن بىلەن ئۇرۇش باشلىدى. ئەمىر مەنسۇر ۋە

47 «قېدىرخان» قەدىمكى تۈركچىدە كۈچلۈك، ۋە نۇيۇزلۇق ھۆكۈمدار، دېگەنلىك. بەزى تارىخچىلارنىڭ ئويلىغىنىدەك ئەرەبچە«قۇدرەت» سۆزىدىن تۈرەلگەن «قادىر» كەلىمىسى ئەمەس. «ئۇيغۇر لۇغاتتۈرك» كە قارالسۇن (مۇئەللىپتىن).

فائىق نۇرغۇن ئەسكەرلىرى بىلەن خوراسانغا كېلىپ، سۇلتان مەھمۇدنى مەغلۇپ قىلدى ۋە خوراسانىنى ئالدى. كېيىنچە، فائىق بىلەن بەگتۈزۈن ئەمىر مەنسۇردىن گۇمانلىنىپ، ئۇنى تەختتىن چۈشۈرۈپ، قاماققا ئالدى ئۇنىڭ ئورنىغا ئىنسى ئابدۇلمەلىك بىن نۇھنى تەختكە چىقىرىپ، بەلخ شەھرىنى مەركەز قىلدى. ئۇندىن كېيىن، سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋى ئەمىر ئابدۇلمەلىك بىن ۋە فائىق بىلەن ئۇرۇشۇپ ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ، خوراسانىنى ئىگىلدى. بۇخاراغا قاچقان فائىق ئۆلدى. ئابدۇلمەلىك تېخى نارىسىدە بولغانلىقتىن بۇخارا ھاكىمىيىتى قالايمىقانلىشىپ، خەلق ئىچىدە تىنچسىزلىق باشلدى. ئەلى تېكىن، ئۇزۇندىن بېرى بۇخارانى قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن، مۇنداق بىر پۇرسەتنى كۈتۈپ ئۇرغاندى. مانا، بۇ پۇرسەت كەلگەنلىكتىن ئىلىكخان نۇرغۇن ئەسكىرىي كۈچ بىلەن بۇخاراغا يۈرۈش قىلدى.

سامانى دۆلىتىنىڭ يىقىلىشى

ئىلىكخان بۇخاراغا يېقىن كەلگەندە بەگتۈزۈن، بىرمىقدار ئەسكەر بىلەن ئىلىكخانىنى توساش ئۈچۈن ئالدىغا چىقتى. ئەمما، مەغلۇپ بولدى ۋە بىرقانچە سامانى دۆلەت كاتتىلىرى بىلەن ئەسىر ئېلىندى. ھىجرىنىڭ 389 ـ يىلى 10 ـ زۇلھەج كۈنى، يەنى، قۇربان ھېيتىنىڭ بىرىنچى كۈنى ئىلىكخان ھېچقانداق قارشىلىققا ئۇچرىماستىن بۇخاراغا كىردى ۋە پادىشالىق سارايىغا يەرلىشىپ، ئەلنى تىنچىتتى. ئەمىر ئابدۇلمەلىكنى قېچىپ، يوشۇرۇنۇپ ياتقان يېرىدىن تۇتۇپ كېلىپ، ئۆزكەنت شەھىرىدە نەزەربەنت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن 128 يىل ھۆكۈم سۈرگەن سامانى دۆلىتى مۇنقەرىز بولدى. سامانى دۆلىتى ئىسلامغا ۋە ئىلىمگە بەك كۆپ خىزمەت قىلغان بىرتۈرك دۆلىتى ئىدى. ئۇندىن كېيىن ئىلىكخان پۈتۈن ماۋارائۇننەھرىنى ئىگەللىدى. سۇلتان مەھمۇد بىلەن مۇناسىۋەتنى ياخشىلىدى. بۇ ئىككى ھۆكۈمدارنىڭ مەملىكەتلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۆگۈز دەريىاسى چېگرا ئىدى. (14 ـ خەرىتىگە قارالسۇن)

ھىجرى 390 ـ (مىلادى 998 ـ) يىلى قاراخان يۈسۈپ قېدىرخان، سۇلتان مەھمۇدقا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ يېڭى قۇرغان دۆلىتىنى تەبرىكلىدى ۋە ئۆز ئارا بىر دوستلۇق ئەھدىنامىسى تۈزۈپ چىقىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى بۇ تەكلىپنى خوشاللىق بىلەن قوبۇل قىلدى ۋە قاراخان جەمەتىدىن ئۆيلىنىشنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. قاراخان يۈسۈپ قېدىرخان ئىلىكخانىنىڭ قىزى چىگىل خاتۇننى سۇلتان مەھمۇتقا ياتلىق قىلدى. ئۆزكەنتتە تۇي مۇراسىمىنى ئۆتكۈزۈپ، چىگىل خاتۇننى غەزنىگە ئۇزاتتى [48].

[48] چىگىل خاتۇن، ئەلى خان ئىلىكخانىنىڭ قىزى ئەمەس. شىمال ئىلىكخانى توغان خانىنىڭ قىزى (مۇئەللىپنىڭ ئىزاھى)

ئەلى تېكىن ئىلىكخان بىلەن سامانى خاندانىدىن مۇنتەسىر ئارىسىدىكى ئۇرۇش

ئەسىرنوھنىڭ ئىسمى، ئەبۇ ئىبراھىم ۋە لەقىمى «مۇنتەسىر» بولغان ئوغلى ئىلىكخانىنىڭ تۇرمىسىدىن قېچىپ، خارەزمگە كەلدى ۋە ئۇ يەردە ئۆزىگە تەرەپتار توپلاپ، ئاتا - بوۋالىرىنىڭ دۆلىتىنى قولغاكەلتۈرۈش ئۈچۈن، تىرىشچىلىق باشلىدى. مۇنتەسىر ھىجرى 391 - يىلى بىركېچىدە تۈيۇقسىز بۇخاراغا ھۇجۇم قىلدى. لېكىن، ئىلىكخان سەمەرقەنتتىن ئەسكەر يوللاپ، مۇنتەسىرنى قوغلۇۋەتتى. مۇنتەسىر ئۈيەردىن خوراسانغا ئۆتۈپ، سۇلتان مەھمۇدخانىنىڭ ئىنىسى نەسىر بىلەن ئۇچرىشىتى ۋە ئېغىر ھالدا مەغلۇپ بولۇپ، قاچتى. ھىجرى 939 - يىلى سەلجۇق قەبىلىسى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇلارنىڭ يارىدەمى بىلەن سەمەرقەنت ئەتراپلىرىغا كېلىپ، پاراكەندىچىلىك سالغىلى باشلىدى. لېكىن، مۇۋەپپەق بولالماي قاچتى. ئۇندىن كېيىن، تاكتىكسىنى ئۆزگەرتىپ، بۇخارادا مەخپى ھالدا سامانى خانىدانىغا مەنسۇپ كىشىلەرنى ئەتراپىغا توپلىدى. سەلجۇق قەبىلىسى ۋە شەھەر ئىچىدىكى تەرەپتارلىرىنىڭ يارىدەمى بىلەن بىركېچە تۈيۇقسىز ھۇجۇم بىلەن بۇخارانى ئىشغال قىلدى. بۇنى ئاڭلىغان ئىلىكخان، سەمەرقەنتتىن يۈرۈش قىلدى. سەلجۇقلار ئىلىكخاندىن قورقۇپ، مۇنتەسىرنى تاشلاپ جەندگە قايتىپ كەتتى. مۇنتەسىرنىڭ قوماندانلىرىدىن ئەبۇلھەسەن ئەتتاق 5000 ئەسكىرى بىلەن ئىلىكخان تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتتى. ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان سامانىلاردىن كۆپى ئەسىرگە ئېلىندى. مۇنتەسىر ئازراق ئادەمى بىلەن ئۆگۈز دەريا دىن ئۆتۈپ، قاچتى. ئۇندىن كېيىن، مۇنتەسىر پۇرسەت تاپسىلا، سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋى ۋەيا ئىلىكخانىنى ئاۋارە قىلىپ تۇرغاندى. سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋى، مۇنتەسىرنى تامامەن يوقۇتۇپ، خاتىرجەم بولۇشقا قارار قىلدى. مۇنتەسىرنى ھەرىيەردە قوغلاپ يۈرۈپ، ئاخىرى بىرقانچە ئادەملىرى بىلەن قورشاۋغا ئالدى. ئەمما، مۇنتەسىر يالغۇز قېچىپ قۇتۇلدى ۋە سەرگەردان ھالدا قاراقۇمدىكى كۆچمەنچى قەبىلىسىنىڭ رەئىسى ئىبنىنى بەھىج نىڭ قېشىدا پانا تاپتى. مۇنتەسىر ھىجرى 395 - (مىلادى 1004-) يىلى ئىبنى بەھىج تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

ئەلى تېكىن ئىلىكخان بىلەن سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى ئارىسىدىكى ئۇرۇش

ھىجرى 397 - (مىلادى 1005 -) يىلى بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ ئۆگۈز بويىدىكى چېگرا مۇھاپىزەتچىلىرى ئۈتتۈرىسىدا بىر قوراللىق توقۇنۇش يۈز بەردى. ئۇچاغدا سۇلتان مەھمۇد ھىندىستاندا «غازات» قىلۋاتقان ئىدى. غەزىنىدە ئۇنىڭ ئۇرنىغا ئارسلان جازىپ ئىسىملىك بىر قوماندان ۋەكىللىك قىلاتتى. بۇ ۋەقە ھەققىدە ئىلىكخان ۋە ئارسلان جازىپ ئارىسىدا يېزىشقان خەتلەردە قانتىق سۆز

ئىبارىلەر قوللانغانلىقتىن ئوتتۇرىدا سوغۇقلۇق پەيدا بولدى. نەتىجىدە، ئۇرۇش باشلاندى ۋە ئىلىكخان، سۇلتان مەھمۇدنىڭ يۇرتىغا ئىككى قولدىن ئەسكەر يوللىدى. بۇلاردىن بىرقولى ئىلىكخاننىڭ ئىنىسى چاغرى تېكىننىڭ قوماندانلىقىدا بەلخقە، يەنە بىرى قاراخان جەمەتىدىن بولغان سۇباشى تېكىننىڭ قوماندانلىقىدا خوراسانغا يۈرۈش قىلدى . چاغرى تېكىن ئۆگۈزدىن ئۆتۈپ، پۇتۇن بەلخنى ۋە ھىندىقۇش تاغلىرىغىچە ئىشغال قىلدى. سۇبشى تېكىن بولسا مەرۋە، ھىرات ۋە خوراسان قاتارلىق شەھەرلەرنى ئالدى. ئارسلان جازىپ ۋە سۇلتان مەھمۇد نىڭ ۋەزىرى ئەبۇئىلياس فەزل بىن ئەھمەد پۇتۇن كۈچلىرىنى توپلاپ بەلخ يوللىرىنى مۇداپىئە قىلدى ۋە سۇلتان مەھمۇد قا خەۋەر يوللىدى. سۇلتان مەھمۇد ھىندىستاندىكى ئىشلىرىنى چالا قويۇپ غەزنىگە قايتىپ كەلدى. ئافغانلارنىڭ «قابائىل» قەبىلىسىدىن زور بىرقوشۇن توپلاپ، كابۇلغا كەلدى ۋە ھىندىقۇش تاغلىرىنى ئېشىپ بەلخ شەھرىگە ھۇجۇم قىلدى. چاغرى تېكىن بۇ دەھشەتلىك كۈچكە تاقابىل تۇرالماي بەلخ شەھرىنى تاشلاپ قاچتى ۋە ئۆگۈزدىن ئۆتۈپ تېرمىزگە كېلىپ توختىدى. سۇلتان مەھمۇدنىڭ قوماندانلىرىدىنئارسلان جازىپ 10000 كىشىلىك بىرقوشۇن بىلەن خوراسانغا كېلىپ، سۇباشى تېكىن ئېغىرمەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى ۋە سۇباشى تېكىننىڭ ئىنىسى بىلەن 700 ئەسكىرىنى ئەسىرگە ئالدى.

سۇباشى تېكىن قالغان ئەسكەرلىرى بىلەن بۇخارا غا قايتىپ كەلدى. بۇنى ئاڭلىغان ئىلىكخان، سۇباشى تېكىنگە 10000كىشىلىك بىرقوشۇننى يارىدەمگە ئەۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن ئۇ دەرھال ئۆگۈزدىن ئۆتۈپ، سۇلتان مەھمۇدنى مەغلۇپ قىلدى. سۇباشى تېكىن بەلخنى ئەمدى قولغا چۈشۈرۈپ تۇرغىنىدا ئارسلان تېكىن، غايەت زور بىركۈچ بىلەن سۇلتان مەھمۇدنىڭ يارىدەمگە يېتىشىپ كېلىپ، قىسقا بىر توقۇنۇشتىن كېيىن، چاغرى تېكىن مەغلۇب بولدى ۋە بەلخ قايتىدىن سۇلتان مەھمۇدنىڭ قولىغا ئۆتتى. چاغرى تېكىن ئەسكەرلىرىنى ئىنتىزام بىلەن ئۆگۈزدىن ئۆتكۈزۈپ، تېرمىزگە كېلىپ توختىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇقېتىمقى ئۇرۇش ئاياغلاشقان بولدى.

قاراخان يۈسۈپ قېدىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش

يۇقىرىقى ئۇرۇشتىن كېيىن، سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى ھەدەپ چېگرا غا ئەسكەر توپلىغىلى باشلىدى. بۇنىڭدىن ئەندىشىلەنگەن قاراخان يۈسۈپ قېدىرخان، سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى بىلەن ئۇرۇشۇش قارارىغا كەلدى. ھىجرى 398 ـ (مىلادى 1007 ـ) يىلى يۈسۈپ قېدىرخان زور بىرقوشۇن بىلەن قەشقەردىن يولغا چىقتى ۋە شىمال ئىلىكخانى تۇغان ئىلىكخانىنى دەرھال ئۆز قوشۇنلىرىنى ئېلىپ، سەمەرقەنتكە بېرىشقا بۇيرۇدى. قاراخان يۈسۈپ قېدىرخان، تۇغان ئىلىكخان ۋە ئەلى ئىلىكخانلار سەمەرقەنتتە ئۇچرىشىپ، 50 مىڭ كىشىلىك غايەت ھەشەمەتلىك بىرقوشۇن بولۇپ تەشكىللەندى ۋە

ئۆگۈزدىن ئۆتۈپ بەلخنى ئىشغال قىلدى. بۇ ۋەزىيەتتە سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىمۇ 500 پىلنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىنتايىن ھەيۋەتلىك قوشۇن بىلەن كېلىپ بەلختىن 8 مىل ئۇزاقلىقتىكى كەتەر دېگەن سايدا توختىدى[51]. شۇنىڭ بىلەن قاراخان يۈسۈپ قېدىرخان ۋە سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىنىڭ ئەسكەرلىرى بىر بىرىگە قارشى كەتەر سېپىدا سەپ تارتىشتى. قاراخانلار قوشۇنىنىڭ قەلب (قول) قىسمىداقاراخان يۈسۈپ قېدىرخان ، مەيمەنە(ئوڭ) دا ئەلى تېكىن ئىلىكخان، مەيسىرە(سول) دا چاغرى تېكىن سەپ تارتتى. سۇلتان مەھمود، ئىنسى نەسرنى ۋە جۇرجان ۋالىيسى ئەبۇنەسرنى قولغا، ئالتۇنتاشنى ئوڭغا ۋە ئارسلان جازىپنى سولغا يەرلەشتۇردى ۋە سەپنىڭ ئالدىغا 500 پىلنى قاتار تۇرغۇزۇپ، ئىستىھكام قىلدى. مانا، بۇ پىلان بىلەن ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىككى دەھشەتلىك قوشۇن ئوتتۇرىسىدا ھىجرى 398- (مىلادى 1008 -) يىلى 22 - رەبىئىسسانى كۈنى ئۇرۇش باشلاندى. سۇلتان مەھمۇدنىڭ پىللىرى قاراخانلارغا خېلى زىيان يەتكۈزگەن بولسىمۇ ئەلى ئىلىكخان 500 ئەسكىرى بىلەن پىللەرگە ھۇجۇم قىلىپ پىللەرنى قاچۇردى ۋە سۇلتان مەھمۇد نىڭ ئەسكەرلىرى چېكىندى. كەچتە سۇلتان مەھمۇد پۈتۈن ئەسكەرلىرىنى توپلاپ، پىللەرنى ئالدىغا سېلىپ، قاراخانلار قوشۇنىنىڭ «قول» قىسمىغا ھۇجۇم قىلدى. پىللەر ئالدىنقى قاتاردىكى ئەلەمدار لاردىن بىرقانچىسىنى يېقىتتى. سەپنىڭ ئارقىسىدا، ئېھتىيات قىسمىلىرىنىڭ قوماندانى بولغان تۇغان ئىلىكخان بۇنى كۆرۈپ، ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ ئارقىغا قاراپ قاچتى. بۇنى كۆرگەن تۈرك ئەسكەرلىرى بىردىن قالايمىقانلىشىپ، ئىنتىزامسىزلىق يۈز بەردى. بۇ پايدىسىز ۋەزىيەتنى كۆرگەن قاراخان، ئەسكەرلىرىنى بەلخقە چېكىنىشكە بۇيرۇق قىلدى. ئۆزى كەچتە ئۇرۇش پەسەيگەندە بەلخگە قايتتى ۋە ئەسكەرلەرنى توپلاپ، ئىنتىزام بىلەن چېكىنىپ، ئۆگۈزدىن ئۆتتى. تارىخچىلاربىرىدەك، بۇ قېتىمقى مەغلۇبىيەتنىڭ بىردىن - بىرسەۋەبى تۇغان ئىلىكخانىنىڭ سەۋەپسىز قېچىشى دەپ قارايدۇ. يەنە بەزى تارىخچىلار، تۇغان خان بىلەن سۇلتان مەھمۇد مەخپى ئالاقىلىشىپ پۈتۈشكەن ۋە ئۇرۇش مەيدانىنى سەۋەپسىز تاشلاپ قاچقان دەپ رىۋايەت قىلىشىدۇ. سۇلتان مەھمۇد مۇشۇنچىلىك غەلىبىدىن خوشاللىنىپ، قاراخانىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ ماڭسا، ئۆزىنىڭ ئېغىر بىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدىغانلىقىنى سېزىپ، قاراخان ئۆگۈزدىن ئۆتۈپ بولغىچە كەتەر سېپىدا مىدىرلىماي جىم تۇرغان.

قاراخان يۈسۈپ قېدىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇد ئارىسىدا كېلىشىم

يۇقىرىقى ئۇرۇشتىن كېيىن سۇلتان مەھمۇد، يۈسۈپ قېدىرخانىنىڭ يەنەبىر ھۇجۇمىنىڭ ئاقىبىتىدىن قاتتىق قورقۇپ، قاراخان يۈسۈپ قېدىرخانغا، ئەلى ئىلىكخان ئىلىكخانغا ۋە توغان ئىلىكخانغا باشقا -

51 8 مىل دېگىنىمىز 12كىلومېترغا تەڭ (ن. ش. ھ.).

باشقا خەت يېزىپ، ئەلچىلەر ئەۋەتكەن ۋە ئۇلار بىلەن سۆلھى قىلىپ، تېنچلىق ئورنۇتۇشنى تەلەپ قىلغان. يۈسۈپ قېدىرخان بۇنى رەد قىلغان بولسىمۇ، ئۇ، ئۇرۇشتىن سۆلھىنى ياخشى كۆرەتتى. ئەلى ئىلىكخان ئۇرۇش تەرەپتارى ئىدى. توغان ئىلىكخان سۇلتان مەھمۇدنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزئالدىغا پۇتۇشتى ۋە ھىجرى 400 (مىلادى 109) - يىلى سۇلتان مەھمۇد قا بىۋاسته ئەلچى ئەۋەتىپ، مۇناسىۋەت باغلىدى. يۈسۈپ قېدىرخان ئۆتكەنكى ئۇرۇشتا قاراخانلارنىڭ مەغلۇپ بولىشىغا سەۋەپچى بولغانلىقىدىن، توغان ئىلىكخاندىن قاتتىق نارازى ئىدى. بۇقېتىم مۇستەقىل ھۆكۈمدارىدەك ئۆزئالدىغا ئىش قىلىپ، سۇلتان مەھمۇد بىلەن پۇتۇشكەنلىكىگە تېخىمۇ غەزەپلىنىپ، ئۇنىڭ جاجىسىنى بېرىش ئۈچۈن، ئاكسى ئەلى ئىلىكخانىنى (ھىجرى 401 - يىلى قىشتا) سەمەرقەنتتىن بالاساغۇنغا يوللىدى.

قاتتىق سوغۇق ۋە قار ياغقانلىقتىن، ئەلى تېكىن ئۆزكەنتتىن ئۆتەلمەي تۇرۇپ قالدى. بۇ يۇرۇشتىن خەۋەر تاپقان سۇلتان مەھمود دەرھال يۈسۈپ قېدىرخانغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا ماقۇل كېلىدىغان مۇڭاپىق شەرتلەر ئاساسىدا سۆلھى قىلىشنى تەكلىپ قىلدى ۋە تۇغان خانىنىڭ خاتالىقىنى ئەپۇ قىلىشنى سورىدى. يۈسۈپ قېدىرخان بۇ شەرتلەرنى ئۆزىگە پايدىلىق ۋە مۇڭاپىق دەپ بىلىپ، قوبۇل قىلدى. ئەلى ئىلىكخان تېكىننى سەمەرقەنتكە قايتىشنى بۇيرۇپ، ئۆزىمۇ ئۆزكەنتتىن سەمەرقەنتكە قايتتى. بۇندىن كېيىن، يۈسۈپ قېدىرخان ۋە سۇلتان مەھمۇد ئوتتۇرىسىدا ھەمدە بۇلاردىن كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئوتتۇرىسىدىمۇ بۇ دوستلۇق مۇناسىۋەت داۋام قىلدى.

تۇغان ئىلىكخان ۋە ختاي ئۇرۇشى

ھىجرى 408 - (مىلادى 1018) - يىلى ختاي[52] ئىسىملىك تۈرك قەبىلىسى (بۇلار ھەققىدە مۇناسىۋەتلىك بۆلۈمدە تەپسىلى توختىلىمەن) يۇزمىڭ ئاتلىق قوشۇن بىلەن ئالتاي تاغلىرىنى ئېشىپ، شەرقىي تۈركىستانغا ھۇجۇم قىلدى. «ئىككى ئۆگۈز» (ھازىرقى ئالتاي ۋىلايىتى) ۋە ئىمىل قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ ئىلغا قاراپ، ئىلگىرىلەپ ئىلى دەريالىق بويىغا يېقىنلاشتى . تۇغان ئىلىكخان ئۆكۈنلەردە قاتتىق كېسەل بولغانلىقتىن، ختايلارنىڭ ئالدىنى توساش ئۈچۈن يوللىغان ئەسكەرلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتىنى ئاڭلاپ، كۆپ، غەمكىن بولغان ۋە خۇداغا يىغلاپ ئۆزىگە شىپا تىلىگەن. بىر كېچىدە تۇغان خان شىپا تېپىپ، قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ماغدۇرىغاكەلدى. قاراخاندىن ۋە باشقا تەرەپلەردىن بالاساغۇنغاكەلگەن يارەمىلەر بىلەن كۈچىنى ئاشۇرۇپ، ختايلارنىڭ ئۈستىگە يۈردى ۋە ئۇلارنىڭ

52 بەزى تارىخ تەتقىقاتچىلىرىغا كۆرە «قىتان»، «قىتاي» ۋە «ختاي» دېگەنلەر بىرئىسىم بولۇپ، تارىختا تەلەپپۇزى ئۆزگىرىپ كەلگەن، ھازىرختاي دېيىش ئومۇملاشقان. قىتان، قىتاي ياكى ختايلار ھۇنلار توپلۇمىدىكى غەيرى تۈركلەر كاتېگورىيەسىدە كۆرسىتىلىدۇ. ئە. بايتۇر ،721 - يەت، ھ . نۇر ھاجى 172 - يەتلەن . ش . ھ .).

كۆپ قىسمىنى ئۆلتۈرۈپ، قاچقانلىرىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ ئىملغا باردى. 10 مىڭدىن كۆپرەك خىتاينى ئەسىرئالدى. قالغانلىرىنى قوغلاپ ئالتاي تاغلىرىدىن ئۆتكۈزۈۋېتىپ قايتتى. بۇقېتىمقى ئۇرۇشتا ھېساپسىز چارۋا مال غەنىمەت ئېلىنغانلىقى رىۋايەت قىلىنىدۇ.

بۇ غالىبىيەتتىن ئاز ۋاقىت ئۆتۈپ، تۇغان ئىلىكخان ۋاپات بولدى. ئورنىغا ئىنىسى ئارسلان خان شىمالىي تۈركستانغا ئىلىكخان بولدى. بۇ زاتنى ئەرەب تارىخچىلىرى «ئارسلان ئەلئاسىم» دەپ يازىدۇ. بىر رىۋايەتتە، يۇقىرىقى خىتاي ئۇرۇشى مانا شۇ ئارسلانخان زامانىسىدا يۈزبەرگەن دېيىلىدۇ. لېكىن، تارىخچىلارنىڭ كۆپچىلىگى يۇقىرىقى رىۋايەتنى تەستىقلىماقتا. بۇمەغلۇبىيەتتىن كېيىن، خىتاي دۆلىتى قاراخانغا باج - سېلىق تۆلەش شەرتى بىلەن تەۋە بولۇپ تۇرغان.

ئىلىكخان دېگەن ئاتالغۇ توغرىسىدا

تولاراق ئىسلام تارىخ كىتابلىرىدا قاراخانلار دۆلىتىنى، ئىلىكخانلار دۆلىتى دەپ ئاتاپ، بۇ دۆلەتنى «ئۆز زامانىسىنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋە كۈچلۈك ئىسلام دۆلىتى» دەپ تەرىپلەيدۇ. ئىلىكخانلارنىڭ ۋەقەلىرىنى بەزىدە تەپسىلى بايان قىلسىمۇ بەزىدە ناھايىتى مۇجمەل سۆزلەپ ئۆتۈپ كېتىدۇ. لېكىن «ئىلىكخان» لارنىڭ ئۇنۋانى (مەرتىبىسى) نىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى، بۇ ئۇنۋان بىلەن ئاتالغان زاتلارنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ بىرقانچە مەركەزلەردە ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقلىرىنى، ھەرخىل زامانلاردا ئۆتكەن بىرقانچە زاتنىڭ بىر كىشىمۇ ياكى باشقا - باشقا كىشىلەرمۇ ئىكەنلىكىنى ۋە بىر دۆلەت خانىدانى مۇئەسسىسى ئىكەنلىكىنى ئىسلام تارىخچىلىرىنىڭ تولىسى بىلمەيدۇ. نەتىجىدە كۆپ جايدا بۇ ھەقتە ئېغىز گۇمان بەيدا قىلىپ قويىدۇ. تۆۋەندە بۇ تارىخچىلارنىڭ سۆزلىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان تەرەپلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەندىن كېيىن، ئۆزەمنىڭ تەتقىق قىلىپ، ھاسىل قىلغان نەتىجەمنى ئۆتتۈرىغا قويۇمەن.

« ئىلىكخان ھىجرى 407 - (مىلادى 1016 -) يىلى ماۋەرائۇننەھرنىڭ بەزى مەنتىقەلىرىدە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى (بەيھەقى، 744 - بەت).

«ئىلىكخان ھىجرى 403 -(مىلادى1012 -) يىلى ۋاپات بولدى» (ئۇتبى، 291 - بەت)

«ئىلىكخان ھىجرى 407 - يىلىغىچە ھايات ئىدى» (موسىيۇساچىۇ، خارەزىم تارىخى، 2 - توم 120- بەت).

«ئىلىكخان» دېگەن كەلىمە، تۈركستان خاقانى تەرىپىدىن سەمەرقەنت ۋە بۇخاراغا ۋالىي بولغان كىشىنىڭ لەقىمى ئىدى. بەزىلەرگۇمان قىلغاندەك ئىلىكخان خاقان ئىمەس» (رەۋزەتۈسسەفا، 777 - بەت).

رەۋزەتۈسسەفانىڭ يەنە بىر يېرىدە «تارىخلاردا مەشھۇربولغان ئىلىكخانىنىڭ ئىسمى ئەلى تېكىن ئىدى» دەپ يېزىلغان.

ستانلىي لىنپول ئۆزىنىڭ «ئىسلام ھۆكۈمدارلىرى شەجەرىسى» دېگەن ئەسەرىنىڭ «ئىلىكخانلار دۆلىتى» دېگەن بۆلۈمىدە قاراخانلارنى، غەرب ئىلىكخانلىرىنى، ۋە شىمال ئىلىكخانلىرىنى بىر - بىرىدىن ئايرىماستىن ئارىلاشتۇرۇپ، بىر سۈرەتتە ئۇلارنىڭ ئىسمىلىرىنى، تەختكە چىققان ۋە ۋاپات بولغان تارىخلىرىنى يازغان. بۇنىڭدا ئەينى زاماندا بىرقانچە ئىلىكخانلارنىڭ بارلىقىنى كۆرىمىز.

«ئەلى تېكىن بۇخاراغا ھۆكۈمران بولغان ئىلىكخانلاردىن ئىدى. ئۇ تۇغان خانىنىڭ ئىنىسى، بۇغراخانىنىڭ بۇرادەر زادىسى(جىيەنى) ۋە سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋى ۋە قاراخان يۈسۈپ قەدىرخانلارنىڭ زامانىدىشى ئىدى» (بريتانىيە ئىسلام ئانسىكلوپېدىيىسى،297 - بەت).

«ئەلى تېكىن، قەدىرخانىنىڭ دادىسىنىڭ بۇرادەرزادىسى(جىيەنى) ئىدى» (مەجمەئۇل ئەنساپ، 297 - بەت).

« ھىجرى 462 - يىلى سۇلتان مەسئۇدنىڭ ھۇزۇرىغا ئىلىكخانىنىڭ ئەلچىسى كەلدى. مەن (بەيھەقى) ئۇ مەجلىستە ھازىر ئىدىم. سۇلتان مەسئۇد ئەلچىدىن، بۇرادىرىم ئىلىكخانىنىڭ ئەھۋالى قانداق؟ دەپ، سورىدى. بۇ ئىلىكخان مەقسۇد ئەينىڭ ئوغلى ئىدى» (بەيھەقى، 431 - بەت).

«ئەلى تېكىن بۇخارايى نىڭ ئىنىسى تۇغانخان. قەدىرخان بىلەن ئىلىكخانىنىڭ تەختىنى تالىشىپ، ھىجرى 414 - يىلى ئۇزۇشتى ۋە تۇغان خان غەلىبە قىلىپ. ئىلىكخانىنىڭ پايتەختى بالاساغۇننى ئېلىۋالدى» (بەيھەقى، 655 - بەت).

« ئىلىكخان ھىجرى 403 - يىلى تۇلدى. ئورنىغا ئىنىسى ئەھمەد تۇغانخان چىقتى. ئەھمەد توغانخان ھىجرى 408 - يىلى ۋاپات بولۇپ، ئۇرنىغا ئىنىسى ئەبۇ مەنسۇرئارسلانخان تەختكە چىقتى ۋە قىزىنى سۇلتان مەھمۇدنىڭ ئوغلى مەسئۇتقا بەردى. ھىجرىنىڭ 414 - يىلى ئالەمدىن ئوتتى. ئۇنىڭ تەختىنى تالىشىپ قەدىرخان ۋە ئەلى تېكىن بۇخارائى نىڭ ئىنىسى توغانخان ئۇرۇشتى. نەتىجىدە، تۇغانخان غەلىبە قىلىپ مەرھۇم ئارسلانخانىنىڭ پايتەختى بالاساغۇننى ئىگەللىدى.» (ئىبنۇلئەسىر، 2 - توم، 210 - بەت).

ئۇتىمۇ ئوز ئەسەرىنىڭ 293 - 294 - بەتلىرىدە ئىبنۇلئەسىرگە ئۇخشاش زىكىرقىلىدۇ. مانا بۇلار بىرقىسىم قەدىمكى ۋە ھازىرقى زامان ئىسلام تارىخلىرىدىكى كىشىنى شۇبھىلەندۈرىدىغان بايانلار. ۋە يەنە بىرقانچە ئىسلام تارىخلىرىدا «ئىلىكخان » دېگەن سۆزنى بىرتۈرك پادىشاسىنىڭ ئىسمى دەپ كۆرسىتىدۇ ۋە بۇلارغا ئائىت ۋەقەلىكلەرنى ئىنتايىن تۇراقسىز ۋەئىشەنچىسىز بايان قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ كىتابلاردىكى بايانلارنى بۇيەردە بېرىپ ئولتۇرمىدۇق.

يۇقىرىقى تارىخچىلارنىڭ شۇبھە تۇغدۇرىدىغان بۇ بايانلىرى ئۇلارنىڭ ، قاراخانلارنىڭ دۆلەت قۇرۇلۇشى، ماھىيىتى ۋە دۆلەت تەشكىلاتى ھەققىدە تولۇق مەلۇماتلىرى بولمىغانلىقىلىرىدىن كېلىپ چىققان . چۈنكى، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىگى تۈركستانىنىڭ ئەسلى ھۆكۈمدارلىرىنىڭ قەشقەرىدىكى «قاراخان» لار ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمەت شەكلىدىكى ئۆزلىرىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى ۋە «ئىلىكخان» ئۇنۋانلىق كىشىلەرنىڭ مەزكۇر قاراخان تەرىپىدىن مەملىكەتنىڭ شىمال ۋە غەرب قىسمىغا

تەينلىنىپ كەلگە ئومۇمىي ۋالىيلىرى ئىكەنلىكىنى بىلمەيدۇ. قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ دۆلەت تەشكىلاتىغا ئۇيغۇن ئىلىكخانلار ئالاھىدە ھوقۇق ۋە سالاھىيەتكە ئىگە بولغان ۋالىيلىرى ئىكەنلىكىنى بىلمىگەنلىكتىن، ئۇلارنى ئۆزئالدىغا مۇستەقىل بىر ھۆكۈمدارەپ گۇمان قىلىشقان. مەن بۇ ھەقتە ئۇزۇن مۇددەت تەكشۈرۈپ ـ تەتقىق قىلىشنى ئېلىپ بېرىپ بۇخاتالىقنى تۈزىتىش ئۈچۈن، ئاز بولسىمۇ ھەقىقىي ماھىيەتنى بىلىشكە مۇۋاپىق بولدۇم. بۇلارنى مۆھتەرەم كىتابخانىلارغا تۆۋەندە قىسقىچە ئوتتۇرىغا قۇيىمەن؛

قاراخانىلار دۆلىتى كۈچلىنىپ، تېرىتورىيەسى كېڭەيگەندىن كېيىن، ئىككى يەردە مەركەز قوۇرۇلدى. بىر مەركىزى، ئەسلى پايتەختتى قەشقەر شەھەرى ئىدى ۋە قاراخان تولاراق بۇ يەردە تۇرۇپ، ئالتى شەھىر خانلىقلىرىنى ئۆزى بىۋاستە باشقۇراتتى. ئىككىنچى مەركىزى بالاساغۇن ئىدى. ئۇ يەردە قاراخان خانىدانىدىن بىر تېكىن قاراخانىنىڭ نايىبى يەنى، يارەمچىسى بولۇپ، ئومۇمىي ۋالىيلىق سۈپىتى بىلەن تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى تۈرك خانلىقلىرىنى ئىدارە قىلاتتى. بۇلار «ئىلىكخان» دەپ ئاتىلاتتى.

ھارۇن بۇغراخان غەربىي تۈركستانىنى ئىگىلىگەن چاغدا، ئۇجايلارنى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن قېرىندىشىنىڭ ئوغلى ئەلىنى ئومۇمىي ۋالىي قىلىپ تەينىلىدى ۋە ئۇنىڭغىمۇ «ئىلىكخان» دېگەن ئۇنۋاننى بەردى. بۇنىڭ بىلەن ئىككى ئىلىكخان مەيدانغا چىقتى. بۇلاردىن بىرى شىمال ئىلىكخان ئىدى. بۇنىڭ مەركىزى بالاساغۇن بولۇپ، تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە ئىنجە (سىر) دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى ئۆلكىلەرنى قاراخانغا ۋاكالىتەن باشقۇراتتى. يەنە بىرى غەرب ئىلىكخانى ئىدى. بۇنىڭ مەركىزى سەمەرقەنت بولۇپ، ئىنجە ۋە ئۆگۈز ئاربىسىدىكى، ئەرەبلەر«ماۋەرائۇننەھر» دەپ ئاتايدىغان يەرلەرنى قاراخانغا ۋاكالىتەن ئىدارە قىلاتتى. يۇقىرىدىكى تارىخچىلاردىن ئۇتبى، ئىبنۇلئەسىر ۋە ساجۇنىڭ رىۋايەتلىرى ۋە بەيھەقىنىڭ 1ـ ۋە 3 ـ رىۋايەتلىرى شىمال ئىلىكخانلىرىغا تېگىشلىكتۇر. «رەۋزە تۇسسەفا»، «ئىسلام ئانسىكلوپېدىيەسى» ۋە «مەجمەئۇلئەنساب» رىۋايەتلىرى ۋە بەيھەقىنىڭ 2 ـ رىۋايىتى غەرب ئىلىكخانلىرىغا ئائىتتۇر. غەرپ ئىلىكخانلىرىنىڭ بىرىنچىسى ئەلى تېكىن ئىلىكخان بولۇپ، سامانى دۆلىتىنى يەقتىقان، سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋى بىلەن مۇناسىۋەت باغلىغان ۋە كېيىنچە سۇلتان مەھمۇد بىلەن ئۇرۇشقان ، مانا شۇ ئەلى ئىلىكخان. شۇنداقلا ، تۆۋەندە بايان قىلىنىدىغان سەۋەپلەر بىلەن يۈسۈپ قېدىرخانغا ئاسىلىق قىلىپ، سولتان مەھمۇد ۋە يۈسۈپ قېدىرخانلارنىڭ بىرلەشكەن كۈچىنىڭ ھۇجۇمىدىن قېچىپ، سەلجۇق ئوغۇللىرى بىلەن بەزىدە بىرلىشىپ، بەزىدە دۈشمەنلىشىپ تۇرغانمۇ شو ئەلى ئىلىكخان. كېيىنچە غەربىي تۈركستانىنى قايتا ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن، سۇلتان مەھمۇد ۋە يۈسۈپ قېدىرخانىنىڭ بىرلىكتە قوشۇن يوللىغانلىقىنى ئاڭلاپ، قورقۇپ يۈسۈپ قېدىرخاندىن ئەپۇ سوراپ، قايتىدىن ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلغان ئەلى ئىلىكخانمۇ ئەنە شۇئەلى ئىلىكخان. بەزى ئىسلام

تارىخچىلىرى بۇ ئەلى ئىلىكخاننى باشقا بىر كىشى دەپ گۇمان قىلىشىدۇ. بەزىلىرى ئەلى ئىلىكخاننى بۇخارالىق بىر كىشى ۋە سامانى دۆلىتىنىڭ ئادەملىرىدىن بىرسى ئىدى دەپ تېخىمۇ زور بىرخاتا چۈشەنچىدە بولغان. بۇ خىل چۈشەنچىنىڭ مەنبەئى، ئەلى ئىلىكخان يۈسۈپ قېدىرخانغا ئاسلىق قىلىپ تۇرغان چاغلىرىدا، قاراخان دۆلەت ئەربابلىرى ۋە ۋەقە نوۋىسلەر ئۇنى «ئەلى تېكىن» دەپ ئۇنىڭ ئىسمىغا ئىلىكخان دېگەن سۆزنى قوشمايدىغان بولغان. سۇلتان مەھمۇدمۇ ئۇنىڭ يۈسۈپ قېدىرخانغا ئاسى بولغانلىقىدىن ئۇنى ئىلى خان دەپلا ئاتايتتى. خەلق ئىچىدىمۇ ئەلى ئىلىكخان ھەققىدە ئۇنى ئاسلىق بىلەن ئەيىبلەيدىغان تەشۋىقات تارالغانىدى. ھەقىقىي ئەھۋالنى بىلمىگەن بەزى تارىخچىلار بۇ ئەلىخاننى، ئەلى تېكىن ئىلىكخاندىن باشقا بىر كىشى دەپ ئويلىغان ۋە يۇقىرىقىدەك خاتا چۈشەنچىلەر ئېغىزدىن ئېغىزغا تارقىلىپ يۈرگەن.

ئىلىكخانلارنىڭ قاراخانلىققا ئاسلىق قىلغانلىقى

ھىجرى 414- (مىلادى1023-) يىلى شىمال ئىلىكخانى ئەبۇ مەنسۇرئارسلانخان ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا قاراخان خانىدانىدىن «تۇغان خان» ئىسىملىك بىرتېكىن ئىلىكخان بولدى. لېكىن، بۇ كىشى ئىلىكخان بولغان كۈنىدىن باشلاپ، قاراخان يۈسۈپ قېدىرخانىنىڭ بۇيرۇقلىرىغا بويسۇنماي ئىتائەتسىزلىق قىلىپ باشلىدى. يۈسۈپ قېدىرخان بۇنىڭ ئەدىبىنى بېرىش ئۈچۈن، قەشقەردىن بالاساغۇنغا يۈرۈش قىلدى. تۇغان خان قاتتىق تۇرۇپ، قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكى نەتىجىسىدە يۈسۈپخان مەغلۇپ بولدى ۋە بالاساغۇننى تاشلاپ، قەشقەرگە پېنىپ كەلدى.

غەرب ئىلىكخانى ئەلى ئىلىكخان، يۈسۈپ قېدىرخانىنىڭ مەغلۇب بولغانلىقىنى كۆرۈپ، يۈسۈپ قېدىرخانىنى يەكتىپ، ئۇرنىغا قاراخان بولۇش خىيالىغا چۈشتى ۋە جۈند ۋىلايىتىدىكى سەلجۇق قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئارسلان يابغۇ بىلەن بىرلىشىپ، قاراخان يۈسۈپ قېدىرخانغا قارشى ئىسيان كۆتەردى. يۈسۈپ قېدىرخان ئۇنى جازالماق ئۈچۈن ئەسكەر يوللىغان بولسىمۇ بۇ ئەسكەرلەر مەغلۇب بولۇپ قايتىپ كەلدى. بۇ ۋەقەلەر ھىجرى 514 -(مىلادى 1120 -) يىلىنىڭ ئۆتتۇرىلىرىدا يۈزبەرگەن.

قاراخان يۈسۈپ قېدىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىنىڭ كۆرۈشكەنلىكى

ئەلى ئىلىكخان قاچقاندىن كېيىن سۇلتان مەھمۇد ۋە يۈسۈپ قېدىرخان سەمەرقەنتكە كېلىپ، كۆرۈشۈشكە قارارقىلىشتى. سۇلتان مەھمۇد سەمەرقەنتكە بۇرۇنراق كەلدى. يۈسۈپ قېدىرخان

ھىجرى 416، سەپەرئېيىنىڭ 29 ـ كۈنى(مىلادى 1025 ـ يىلى 4 ـ ئايىنىڭ 3 ـ كۈنى) سەمەرقەنتكە كىردى. بۇ ئىككى بۈيۈك شەۋكەتلىك تۈرك ئىسلام ھۆكۈمدارلىرى تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن بىر دەبدەبىلىك مۇراسىم بىلەن كۆرۈشتى. تارىخچىلاردىن بەيھەقى ۋە گەردىزى ئۆز كىتابلىرىدا بۇ كۆرۈشۈشنى تەرىپلەپ، مۇراسىمنىڭ سەلتەنەتلىكلىكىنى، ئۆز ئارا تەقدىم قىلىشقان سوغاتلار نىڭ كۆپلۈكى، نەفىسلىكىنى ۋە نەچچە خەزىنىنى تولدۇرغىدەك قىممەت باھالىق ئىكەنلىكىنى تەپسىلاتى بىلەن يازغان. تەپسىلى مەلۇمات ئۇچۇن يۇقىرىقى ئىككى ئەسەردىن باشقا بارتولدنىڭ « ئىران تارىخى ۋە جۇغراپىيەسى» دېگەن ئەسەرىگە قارالسۇن.

بۇ تارىخىي كۆرۈشۈش بىرقانچە كۈن داۋام قىلدى. بۇ جەريانىدا ئىككى دۆلەت ھۆكۈمدارلىرى ئىككى مۇھىم بىتىمنامىگە قول قويۇشتى. بۇلاردىن بىرى لازىم بولغاندا بىر ـ بىرلىرىگە ئەسكىرىي يارىدەمدە بولۇش ۋە قوللاش. يەنە بىرسى، تۈركىستان ۋە خوراسان بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ خەۋپسىزلىكىگە تەھدىت سېلىۋاتقان سەلجۇق ئوغۇللىرىنىڭ كۈچىنى يوقىتىش. بۇنىڭ ئۈچۈن، ئىككى دۆلەت بىرلىكتە ئۇلارنى تەۋەلىرى بىلەن قوشۇپ ئىران، تۈركىستان ۋە خوراسانىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقىتىۋېتىشنى قارارقىلدى. ئۇندىن باشقا بۇ دوستلۇق مۇناسىۋەتلىرىنى تۇغقانلىق رىشتىسى بىلەن تېخىمۇ مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، غايەت ھەشەمەتلىك ئىككى تويى مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. بۇلاردىن بىرى يۈسۈپ قەدىرخانىنىڭ ئوغلى مەھمۇد ياغان تېكىنگە سۇلتان مەھمۇدنىڭ قىزى زەينەپ خاتۇننى نىكاھ قىلدى. يەنەبىرى سۇلتان مەھمۇدنىڭ ئوغلى شاھزادە مۇھەممەدگە يۈسۈپ قەدىرخانىنىڭ قىزىنى نىكاھ قىلدى. بۇ مۇھىم ئىشلىرىنى تۈگىتىپ، سۇلتان مەھمۇد غەزنىگە قايتتى. بۇ ئاردا تۇغان خان يۈسۈپ قەدىرخاندىن ئەپۇ تىلەپ، بويسۇندى.

شەرقىي تۈركستاندا
ئىسيان

قاراخان يۈسۈپ قەدىرخانىنىڭ سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلىشى بىلەن شەرقىي تۈركىستاندىكى ئەسكىرىي كۈچنىڭ تولاراقى غەربىي تۈركستانغا يۆتكەپ كېتىلگەنىدى. بۇ ۋەزىيەتنى پۈرسەت دەپ بىلگەن خوتەن خانى ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇتى ئىسيان كۆتەردى. ئۇچاغدا خوتەنده مۇسۇلمان بولمىغانلارنىڭ سانى كۆپ ئىدى. خوتەن ئىسيانچىلىرى قاراخانىنىڭ خوتەندىكى مەمۇرىي ۋە ھەربىي ئادەملىرىنى يوقىتىپ، تاقۇۋېتىلگەن «پۇرخان ئۆي» يەنى، بۇددا بۇتخانىلىرىنى پېكىنباشتىن ئېچىپ، بۇددا ۋە قامان دىنىنىڭ ئىبادەتلىرىنى باشلۇۋەتتى. يەنە بىرتەرەپتىن ئۇيغۇر ئىدىقۇتى مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى ۋە ھىجرى 417- (مىلادى 1026 ـ) يىلى سۇلتان مەھمۇتقا ئەلچى ئەۋەتىپ، قاراخان يۈسۈپ قەدىرخانغا قارشى بىركېلىشىم تۈزۈشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ سۇلتان مەھمۇد بۇنى رەت قىلدى.

گەردىزى ئۆزىنىڭ «زەينۇل ئەخبار» ئىسىملىك تارىخ كىتابىدا، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تارىختا «خىتاي خانىمۇئىدىقۇتىنىڭ ئەلچىسى بىلەن بىرئەلچى ئەۋەتىپ سۇلتان مەھمۇد بۇنى قاراخان يۈسۈپ قەدىرخانغا قارشى كۈشكۈرتمەكچى بولغاندا سۇلتان مەھمۇد بۇنى قەتئىي رەت قىلغان» دەپ يازىدۇ.

شەرقىي تۈركستاندا بۇ ھادىسىلەر يۈزبەرگەن چاغدا، قاراخان يۈسۈپ قەدىرخان تېخى سەمەرقەنتتە ئىدى. بۇخارا ۋە سەمەرقەنت خەلقى ئىچىدە ئىسلام ئۇچۇن، غازاتقا چاقىرىق قىلىپ، تەخمىنەن 20,000 كىشىلىك قوشۇن توپلاپ بىرقىسىم دىنى ئالىملار ۋە سىيىدلەرنىڭ رەھبەرلىكىدە شەرقىي تۈركستانغاچوڭ بىرغازات قوشۇنى يولىدى. (بەزى مۇھىم ئىشلىرى سەۋەبىدىن ئۆزى سەمەرقەنتدە قالغان) بۇ قوشۇن قەشقەرگە كېلىپ، ھىجرى 416(مىلادى 1025)- يىلى رەبئۇسسانى ۋە ياكى جامادىل ئاخىرئايىدا خوتەنگە ماڭدى. شەھەر ئىچىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ يارىدىمى بىلەن شەھەر ئۇڭاي پەتھى بولغان بولسىمۇ مۇسۇلمان بولمىغان بۇددىست خوتەنلىكلەر شەھەرنى تاشلاپ، قېچىپ تاغلىق رايونلارغا بېرىپ توپلاندى ۋە قارشىلىق كۆرسەتىشكە باشلىدى. مۇسۇلمانلار قوشۇنى ئۇلارنى تاغ ئارىلىرىدا قوغلاپ يۈرۈپ ئۇرۇشتى. ئەمما، بۇددىستلار بۇلارنى تاغ جىلغىلىرى ئارىسىدا ئېزىقتۇرۇپ يۈرۈپ، قوشۇننى پارچىلاپ ھۇجۇم قىلىپ، ھەممىسىنى شېھىت قىلىپ تۇگەتتى. خوتەندىكى « تۆت ئىمام زەبھۇللاھ» ھىكايىسىنىڭ ئەسلى مانا بۇ ۋەقەلىكتىن ئىبارەت. بۇ ۋەقەلەر يۈزبەرگەن كۈنلىرى (يەنى شابان ئايىدا) يۈسۈپ قەدىرخان، قەشقەرگەكېلىپلا خوتەنگە يۈرۈش قىلدى. ئىسيانچىلارنى پۈتۈنلەي يوقاتتى. خوتەن خانى مۇسۇلمان بولۇپ، تولۇق ئىتائەتكە كىردى. ئىدىقۇت دۆلىتى خىتايلارنىڭ يارىدىمى بىلەن بىرمەزگىل قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ ئاخىرى ھىجرى 416 - يىلىنىڭ ئاياغلىرىدا قەتئىي سۈرەتتە مەغلۇب بولۇپ، باج تۆلەپ، قارخانغا تەۋە بولۇش شەرتى بىلەن ئىچكى جەھەتتىكى مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالدى.

گەردىزىنىڭ «زەينۇل ئەخبا»ر دېگەن تارىخ كىتابىدا، ئۇيغۇر ئىدىقۇتى بىلەن خىتاي خانى سۇلتان مەھمودقا ئەلچى ئەۋەتىپ، قاراخان يۈسۈپ قەدىرخانغا قارشى ئىتتىپاق تۈزمەكچى بولغانلىقى ۋە سۇلتان مەھمۇدنىڭ بۇنى رەت قىلغانلىقى ھەققىدىكى بايانلىرى مانا شۇ چاغلاردا يۈزبەرگەن ئەھۋالنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ئەلى تېكىن ئىلىكخانىنىڭ ئىككىنچى ئىسيانى

يۈسۈپ قەدىرخان سەمەرقەنتتىن كۆپرەك ئەسكىرىي كۈچنى ئېلىپ، خوتەندىكى ئىسيانىنى بېسىقتۇرۇش بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقان بىرچاغدا ئەلى تېكىن بۇنى پۇرسەت بىلىپ، سەلجۇق ئوغۇللىرى بىلەن بىرلىكتە كۈچ توپلاپ، قولدىن كەتكەن ئىلىكخانلىقىنى قولغاكەلتۈرۈش خىيالىغا

چۈشتى. سەلجۇق ئوغۇللىرىدىن تۇغرۇلبەگ ۋە چاغرى بەگلەرئەلى تېكىننىڭ بۇ تەكلىپىنى قوبۇل قىلمىدى. ئەمما، سەلجۇق ئوغۇللىرى نىڭ نەۋرىسى يۈسۈپبەگ ئۆز تەۋەسى بىلەن ئەلى ئىلىكخان تەرەپكە ئۆتتى. شۇنىڭ بىلەن ئەلى ئىلىكخان سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلىپ، ئۇ يەردىكى ئىلىكخان كۆچلىرىنى مەغلۇپ قىلدى ۋە سەمەرقەنت بىلەن بۇخارانى ئىشغال قىلىپ، مۇستەقىل ھۆكۈمرانلىق قىلغىلى باشلىدى. يۈسۈپ قېدىرخان ئەلى ئىلىكخانغا قارشى ئەسكەر يوللىغان بولسىمۇ ئۇلار مەغلۇپ بولۇپ قايتتى. نەتىجىدە ،ئەلى ئىلىكخان كۇندىن ـ كۇنگە كۈچلەندى. ھىجرى 416 ـ يىلىنىڭ ئاياغلىرىدا قېدىرخان ئوغلى مەھمۇد ياغان تېكىننىڭ رەھبەرلىكىدە سۇلتان مەھمۇتقا ئەلچى ئەۋەتىپ ئەلى ئىلىكخان ۋە يۈسۈپبەگلەرگە قارشى ئەسكىرىي ياردەم تەلەپ قىلدى. ياغان تېكىن غەزنىگە كەلگۈچە سۇلتان مەھمۇد ھىندىستاندىكى مەشھۇر«سومنات» جېڭىدا غازات بىلەن مەشغۇل ئىدى. سۇلتان مەھمۇد ھىندىستاندىن قايتقاندىن كېيىن ياردەمگە ئەسكەر ئەۋەتىشكە ۋەدە قىلدى ۋە ياغان تېكىن قايتىپ كەلدى. يۈسۈپ قېدىرخانمۇ ئۇكۇنلەردە ئۇيغۇر ئىدىقۇتىنىڭ ئىسيانىنى بېسىقتۇرۇش ئۈرۈشى بىلەن بولوۋاتقانلىقتىن ئەلى تېكىننىڭ ئەدىبىنى بېرىش ئىشىنى سۇلتان مەھمۇد نىڭ ۋەدىسىگە قاراپ كېچىكتۈردى. بۇئاردا ئەلى ئىلىكخان بىلەن يۈسۈپبەگنىڭ ئارىسى بوزۇلۇپ يۈسۈپبەگنى ئۆلتۈردى ۋە قالغان سەلجۇق ئوغۇللىرىنىمۇ مەغلۇپ قىلىپ، شەرقىي تۈركىستانغا ھەيدەۋەتتى. (بۇ ۋەقەنى تۆۋەندە بايان قىلىمىز) نەتىجىدە، ھەر قېتىم ئىسيان چىقارغىنىدا ياردەم بېرىدىغان سەلجۇق ئوغۇللىرىمۇ ئەلى ئىلىكخاندىن ئايرىلىپ كەتتى ۋە ئۇ يالغۇز قالدى. ھىجرى 418 ـ(مىلادى 1027 ـ) يىلىنىڭ باشلىرىدا يۈسۈپ قېدىرخان ئوغلى ياغان تېكىن باشچىلىقىدا زور بىرقوشۇننى ئەلى ئىلىكخانىنىڭ ئۈستىگە يوللىدى. سۇلتان مەھمۇدمۇ «ئەبۇبەكرى ھەسەنى» ئىسمىلىك قوماندىنىنى ياردەمگە ئەۋەتتى. بۇنى ئاڭلىغان ئەلى ئىلىكخان قورقۇپ كېتىپ، دەرھال يۈسۈپ قېدىرخاندىن ئەپۇ تىلىدى. غەرب ئىلىكخانلىقىنىڭ پۈتۈن شەرتلىرىگە بويسۇنۇدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، قاراخانلىق مەركىزىگە مەكتۇپ سادىق قالىدىغانلىقىغا ۋەدە قىلدى. قاراخان يۈسۈپ قېدىرخان ئەلى ئىلىكخانىنىڭ بۇ سۆزلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ياغان تېكىن ۋە ئەبۇبەكرى ھەسەنىنى سەمەرقەنتكە ھۇجۇم قىلماي قايتىپ كېلىشكە بۇيرۇدى. ئۇ تارىختىن باشلاپ ئەلى ئىلىكخان ئىلىكخان ۋاپاتىغا قەدەر قاراخانلىق مەركىزىگە ۋاپادار بولۇپ، قەتئىي بويسۇنۇپ كەلدى.

شىمال ئىلىكخانى ئىككىنچى تۇغانخان ۋاپات قىلغاندىن كېيىن، قاراخان بۇئىلىكخانلىقنى ئۆزىگە باغلاپ (مەركەزگە قوشۇپ) ئوغلى II ـ ئارسلانخاننى شىمال ئىلىكخانى قىلىپ تەينىلەپ، ئۇنىڭغا «شەرەفى دەۋلە» يەنى، «دۆلەتنىڭ شان ـ شەرىپى» دېگەن ئۇنۋاننى بەردى.

سەلجۇق ۋە ئوغۇللىرىنىڭ شەرقىي تۈركستانغا ئائىت قىسقا تارىخى

ئىسلام تارىخلىرىدا غايەت مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان «سەلجۇق» خانىدانى دۆلىتىنى قۇرۇپ چىققانلارنىڭ ئەسلى شەرقىي تۈركستان تۈركلىرىدىن ئىدى. قاراخانىلار ۋە ئىلەكخانىلار بىلەن ئارىلىرىدا يۈزبەرگەن ۋەقەلىكلەر شەرقىي تۈركستان تارىخىدىكى مۇھىم سىياسى ھادىسىلەرنى تەشكىل قىلىدۇ. شۇنىڭ، ئۇچۇن بۇ يەردە سەلجۇق خانىدانىنىڭ ئەسلى ۋە بىرقىسىم ۋەقەلىكلەرنىڭ قىسقىچە تارىخىنى بايان قىلىشنى پايدىلىق دەپ ھېسابلايمەن.

سەلجۇق خانىدانىنىڭ ئەسلى تاقاغ بەگنىڭ ئوغلى سۇلچۇك سۇباشى نىڭ ئەۋلادلىرىدۇر[53]. تاقاغ بەگ قارلۇق قەبىلىسى ئىچىدىكى «قانىق» ئەشىرەت (ئايماق) نىڭ بېگى ئىدى. قارلۇق يابغۇسى تاقاغ بەگنى بەك ياخشى كۆرەتتى. تاقاغ بەگ ئۆلگەندىن كېيىن، ئورنىغا ئوغلى سەلجۇق (سۇلچۇك) بەگ بولدى. سەلجۇق بەگ ناھايىتى جەسۇر ۋە قابىلىيەتلىك كىشى ئىدى. شۇنىڭ ئۇچۇن قارلۇق يابغۇسى سەلجۇق بەگنى يېنىغا تارتىپ، ئۇنى ئەسكەر لىرىگە قوماندان قىلدى ۋە «سۇباشى» يەنى، باش قوماندان دېگەن ئۇنۋاننى بەردى. بارغانسىرى سەلجۇق بەگنىڭ ئەسكەرلەرئىچىدە ئىناۋىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، ئەسكىرىي ھوقۇق قولىغا ئۆتتى. خەلقىمۇ سەلجۇق بەگنى ياخشى كۆرۈپ، ئۇنى بەك ھىمايە قىلاتتى. بۇ سەۋەپلەر بىلەن يابغۇ سەلجۇق بەگنىڭ يۇز ئۆرۈپ، ئىسيان كۆتۈرۈشىدىن قورقۇپ قالدى ۋە سەلجۇق بەگنى يوقىتىشنىڭ كۆيىغا چۈشتى. بۇنى بىلىپ قالغان سەلجۇق سۇباشى ئۆز قەبىلىسىدىن نۇرغۇن كىشىنى ئەگەشتۈرۈپ، يەتتەسۇدىن قېچىپ، سىر دەرياسىنىڭ ئايا غ قىسمى ۋە شەرقىي قىرغاقلىرىدىكى جەند ئۆلكىسىگە كېلىپ، جايلاشتى. جۇندىنىڭ يەرلىك خەلقى مۇسۇلمان ئىدى. سەلجۇق سۇباشى بۇلارنىڭ تەسىرى بىلەن ئىسلامنى قوبۇل قىلدى ۋە ئەتراپىدىكى مۇشرىك تۈرك قەبىلىلەر ئۈستىگە غازات يۇرۇشى ئېلىپ بېرىپ، خېلى كۆچلىنىپ قالدى.

ھىجرى 374 (مىلادى 997 ـ) يىلى سەلجۇقسۇباشى ئوغلىئارسلان بەگنىڭ قوماندىلىقىدا زور بىرقوشۇن تەشكىللەپ، ئەمىر نوھنىڭ ئىلكخانىغا قارشى ئۇرۇشىغا ياردەم بەردى ۋە ئىلكخانىنى مەغلۇپ قىلىپ بۇخارانى تارتىۋالدى. شۇنىڭدىن تارتىپ سامانى خانىدانى ۋە سەلجۇق سۇ باشى ئارىسىدا دۇستلۇق مۇناسىۋەت ئورنىتىلدى. ھىجرى 393 ۋە 394 ـ يىللىرى سەلجۇق سۇباشى مۇنتەسىرگە ئىككى قېتىم ئەسكەرچىقىرىپ ئىلكخانىغا قارشى ئۇرۇشتا ياردەم قىلدى.

سەلجۇق سۇ باشى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئوغۇللىرىئارسلان بەگ، مىكائىل بەگ ۋە مۇسا

53 «سۇلجۇك» دېگەن بۇ ئىسىم ھازىر يۇزۇلۇپ، سەلجۇق، سەلجۇق دەپ ئېلىنماقتا. بىزمۇ ئادەت بولۇپ قالغان بۇ تەلەپپۇزنى قوللىنىمىز «سۇباشى» ئەسكەر بېشى دېگەنلىك «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» 1 ـ توم 478 ـ بەتكەقاراڭ (مۇئەللىپتىن)

بەگلەر سەلجۇق قەبىلىسىنى باشقۇردى. مىكائىل بەگ بىر غازاتتا شېھىت بولدى ۋە ئۇزۇن ئۆتمەي مۇساببەگمۇ ئالەمدىن ئۆتتى. شۇنىڭ بىلەن خەلقىقە رەھبەرلىك ۋە باشقا پۈتۈن ھوقۇقلارئارسلان بەگنىڭ قولىغا ئۆتتى. ئارسلان بەگ ئۆزىنى «يابغۇ» ئېلان قىلدى.

ئەلى ئىلىكخان، ئىلىكخان قاراخانلىق مەركىزىدىن يۇز ئۆرۈپ بىرىنچى، قېتىم ئىسيان كۆتەرگەندە، ئارسلان يابغۇ پۈتۈن كۈچى بىلەن ئۇنىڭغا ياردەم قىلدى. ئەمما، مەغلۇپ بولۇپ، قىزىل قۇم چۆلىگە قاچتى. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگىنىدەك، سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋى ۋە قاراخان يۈسۈپ قېدىرخانلارنىڭ مەشھۇر ئۇچرىشىشى جەريانىدا بىتىمنامىگە بىنائەن سەلجۇق ئايمىقىنى تۈركستان ۋە خوراسان ئۆلكىلىرىگە تارقىتىۋېتىپ، بۇلارنىڭ كۈچىنى يوقىتىش قارارلاشتۇرۇلغانىدى. سۇلتان مەھمۇدئارسلان يابغۇنى تەۋەلىرى بىلەن غەزنىگە چاقىرىپ، ئۇنىڭغا ياخشى مۇئامىلە قىلىپ ئوبدان ۋەدىلەرنى بەردى.ئارسلان يابغۇ ئازراق ئادەملىرى بىلەن كېلىپ، قېرىنداش ئوغۇللىرى تۇغرۇل بەگ، مەھمۇد بەگ، چاغرى بەگ ۋە يۈسۈپبەگلەر قەبىلىنىڭ چوڭ بىرقىسمى بىلەن جۇنىد دە قالدى. ئارسلان بەگ غەزنىگە كەلگەن ھامان سۇلتان مەھمۇد ئۇنى قولغا ئېلىپ، ھىندىستاندىكى«كالىنجىر» قەلئەسىدىكى زىندانغا تاشلىدى. ئۆزجايلىرىدا قالغان تۇغرۇل بەگ، مەھمۇدبەگ، چاغرى بەگ ۋە يۈسۈپ بەگلەر سۇلتان مەھمۇدنىڭ خوراساندىكى ۋالىيسى ئالتۇنتاشتىن قورقۇپ، جۇنىد دىن ھىجرەت قىلىپ، بۇخاراغا تەۋە نۇرئاتا يايلاقلىرىغا كېلىپ يەرلەشتى. يۈسۈب قېدىرخان بۇلارنى شەرقىي تۈركستانغا كېلىپ يەرلىشىشكە دەۋەت قىلغان بولسىمۇ، ئۇلار ئارسلان يابغۇغا ئۇخشاش بىر ئاقۇەتكە ئۇچراپ قىلىشىدىن قورقۇپ، شەرقىي تۈركستانغا بارماي، نۇرئاتا يايلاقلىرىدا قاراخانغا تەۋە بولۇپ تۇرۇشنى ئىلتىماس قىلىپ، شۇ جايدا قالدى.

شۇجەريانىدا ئەلى ئىلىكخانىنىڭ 2 - قېتىملىق ئىسيانى يۈزبەردى. بۇنىڭغا يۈسۈپبەگ ئۆز تەۋەلىكلىرى بىلەن كېلىپ ياردەم قىلدى. ئەلى ئىلىكخان، يۈسۈپبەگنى ناھايىتى ھۆرمەتلەپ ئۇنىڭغا «ئىنانچ يابغۇ» دېگەن ئۇنۋانىنى بەردى. ئەلى ئىلىكخان بۇئارىدا، تۇغرۇل بەگ، چاغرى بەگ ۋە مەھمۇد بەگلەرنى ئۆزىگە تەۋە قىلىشقا مۇۋەپپەق بولالمىغاندىن كېيىن، يۈسۈپبەگنى بۇلارنىڭ ئۈستىگە ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇدى. لېكىن، يۈسۈپ بەگ بۇ بۇيرۇققا ئىتائەت قىلمىدى ۋە ئۇلار بىلەن مەخپى ھالدا بىرلىشىۋالدى. بۇنى ئاڭلىغان ئەلى تېكىن «ئالىپ قارا» ئىسىملىك قوماندانىنى يۈسۈپبەگنى يوقىتىشقا ئەۋەتتى. ئالىپ قارا كېلىپ، يۈسۈپبەگنى ۋە نۇرغۇن يېقىنلىرىنى ئۆلتۈردى. توغرۇل بەگ، چاغرى بەگ ۋە مەھمۇد بەگلەر يۈسۈپبەگنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئەلى ئىلىكخانىنىڭ قوشۇنلىرىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. ئالىپ قارانى 100 ئادەمى بىلەن تۇتۇۋېلىپ كۆزلىرىنى ئويۇپ تاشلاپ، بوغۇزلىۋەتتى. ئەلى ئىلىكخان بۇلارنى ئارقىسىدىن قوغلاپ قلتتىق زەربە بېرىپ مەغلۇپ قىلدى ۋە ماۋەرائۇننەھرنى تاشلاپ قېچىشقا مەجبۇر قىلدى.

تۇغرۇل بەگ بىلەن چاغرى بەگ قېچىپ، شەرقىي تۈركستان چېگراسىغا كىردى ۋە قاراخان يۈسۈپ قېدىرخانغا يېڭىباشتىن بويسۇنۇشنى تىلەپ، يەرلىشىشكە جاي كۆرسىتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. يۈسۈپ قېدىرخان بۇلارغا قەشقەرگە يېقىن بىرجاينى كۆرسىتىپ بەردى. بۇلار يەنىلا يۈسۈپ قېدىرخاندىن قورقۇپ تۇراتتى. بۇلارنى قاراخان ھۇزۇرىغا چاقىرسا، بىر باھانە سەۋەپ كۆرسىتىپ ھېچ بىر زامان ئىككىسى بىرلىكتە كەلمەيتتى. ئاخىرى، يۈسۈپ قېدىرخان بىرئامال قىلىپ تۇغرۇل بەگنى تۇتۇپ ئېلىپ قالدى. چاغرى بەگ بۇنى ئاڭلاپ، دەرھال قەشقەردىن قاچتى. قېچىپ كېتىۋېتىپ، يولدا قاراخان خانىدانىدىن ئوۋ دىن قايتىپ كېلىۋاتقان بىرقانچە تېكىن(شاھزادە) لەرنى تۇتۇۋېلىپ بىرگە ئېلىپ قاچتى. يۈسۈپ قېدىرخان ئەسىر گە ئېلىنغان تېكىنلەرنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن، تۇغرۇل بەگنى قۇيۇپ بېرىشتىن باشقا چارە يوقلىقىنى سېزىپ، ئۇنى تۇرمىدىن چىقاردى ۋە بىرمىقدار ئىنئام ۋە ھەدىيەلەر بىلەن ئەسىرلەرنى ياندۇرۇپ ئەۋەتىشكە ۋەدە ئېلىپ، يولغا سالدى. چاغرى بەگ شۇ قاچقانچە جۇندگە بېرىپ توختىدى. تۇغرۇل بەگ ئارقىسىدىن يېتىپ بېرىپ تۇتۇۋالغان تېكىنلەرنى ياندۇرۇپ بەردى. بۇ ۋەقە، تەخمىنەن ھىجرى 419 ـ (مىلادى 1028) ـ يىلى يۈز بەرگەن. بۇنىدىن كېيىن، سەلجۇق ئوغۇللىرى ئۈچۈن، جۇنىدە تۇرۇش خەتەرلىك بولۇپ قالدى. چۈنكى جۇند ئۈلكىسى، شىمال ئىلىكخانى II ـ ئارسلان خانىنىڭ تەۋەلىكىدە بولۇپ، يۈسۈپ قېدىرخانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى يەرنىدى. تۇغرۇل بەگ ۋە چاغرى بەگلەر باشقا جايغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولۇپ، خارەزم ۋالىيسى ھارۇن بىن ئالتۇنتاشتىن يەرتىلىدى. ھارۇن بۇلارغا خارەزم يايلاقلىرىدىن پېتەرلىك يەركۆرسىتىپ بەردى ۋە سەلجۇق ئوغۇللىرى بۇيەرگە كۆچۈپ كەلدى. كېيىنچە، ئەلى ئىلىكخانىدىن يازكۈنلىرى نۇرئاتادا تۇرۇشقا رۇخسەت ئالدى ۋە قىشتا خارەزم ۋە يازدا نۇرئاتا يايلاقلىرىدا كۆچۈپ يۈرۈپ مال بېقىپ، ياشىدى. ھىجرى 426ـ (مىلادى 1034) ـ يىلى ئەلى ئىلىكخان، ئىلىكخانىنىڭ ئوغلى نەسرئىلىكخان، سەلجۇق ئوغۇللىرىنى ماۋەرائۇننەھردىن پۈتۈنلەي ھەيدەپ چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار خارەزم ۋە خوراسان ئەتراپلىرىدا ياشاشقا مەجبۇر بولدى. سەلجۇق ئوغۇللىرىنىڭ بىزنىڭ تارىخىمىزغا تىگىشلىك يېرى يۇقىرىقىلاردىن ئىبارەت. بۇلارنىڭ ئۇنىڭدىن تارىخي ۋەقەلىرى توغرىسىدا تەپسىلى مەلۇماتلار ئۇچۈن ئىسلام تارىخلىرىغا قارالسۇن.

قاراخان يۈسۈپ قېدىرخان ۋە ئەلى ئىلىكخانىنىڭ ۋاپاتى

ھىجرى421 ـ (مىلادى 1030ـ) يىلى سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى ۋاپات بولۇپ، ئۇرنىغا ئوغلى مەسئۇد سۇلتان بولدى. بۇ قاراخان يۈسۈپ قېدىرخانىنىڭ كۈيئوغلى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئىككى دۆلەت مۇناسىۋىتى بەك ياخشى ئىدى. لېكىن، ھىجرى 423 ـ(مىلادى 1032 ـ) يىلى سۇلتان مەھمۇدنىڭ خوراساندىكى ۋالىيسى ئالتۇنتاش بىلەن ئەلى ئىلىكخان ئۆتتۇرىسىدا بىرچېگرا مەسىلىسىدىن توقۇنۇش

يۈزبەردى. بۇ ئۇرۇشتا ئالتۇنتاش ئۆلتۈرۈلدى، يەنى، ئەلى ئىلەكخان مەسلىنى قىلىچ كۆچى بىلەن ھەل قىلدى. ھىجرى 423 ـ(مىلادى 1032ـ) يىلى قاراخان يۈسۈپ قېدىرخان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇرنىغا چوڭ ئوغلى مەھمۇد ياغان تېكىن قاراخانلىق تەختىگە چىقتى ۋە «بۇغراخان» ئۇنۋانىنى ئالدى. مەھمۇد بۇغراخان، تەجرىبىلىكى سىياسەتچى ۋە قابىلىيەتلىك بىر ئىدارىچى ئىدى. ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە قاراخانلار دۆلىتى بەكمۇ تىنچ ۋە پاراۋان بىردەۋىر ياشىدى. مەيلى غەرپ ۋە شىمال ئىلەكخانلىرى بولسۇن، مەيلى ئۇيغۇرئىدىقۇتى ۋە قارلۇق يابغۇسى بولسۇن بۇلارنىڭ ھەممىسى بۇيۇك قاراخانلىق مەركىزىگە چەكسىز سادىق بولۇپ، دۆلەتنىڭ بىرلىكى مۇستەھكەملەنگەنىدى. شۇنداق قىلىپ، مەھمۇد بۇغراخاننىڭ بىرەر تاشقى دۈشمەن بىلەن مۇھىمراق ئۇرۇش قىلغانلىقى ياكى ئىچكى جەھەتتە بىرەر ئىسيان يۈز بەرگەنلىكى توغرىسىدا رىۋايەت قىلىنمايدۇ. ھىجرى 426 ـ (مىلادى 1035ـ) يىلى ئەلى ئىلەكخان ۋاپات بولدى. ئورنىغا مەھمود بۇغرا قاراخاننىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئەلى ئىلەكخاننىڭ ئوغلى ئۇبۇلھەسەن ناسىر ئىلەكخان بولدى. ناسىرئىلەكخان قاراخانلىق مەركىزىگە سەممىيەتلىك بىلەن ئىتائەت قىلماقتا ئىدى. ئۇ سەلجۇق ئوغۇللىرىنى قاراخانلىق ئۇچۇن ئاقىۋەتتە بىرخەۋپ كەلتۈرۈشى مۇمكىن دەپ، ئۇلارنى ماۋەرائۇننەھرىدىن پۈتۈنلەي سۈرۈپ چىقاردى. نەسىر ئىلەكخان بىلەن سۇلتان مەسئۇد نىڭ مۇناسىۋىتى بەك ياخشى بولۇپ، سۇلتان مەسئۇد، نەسىر ئىلەكخاننى بۇرادىرىم، دەيىتتى. مەھمۇد بۇغرا قاراخان ھىجرى 439 ـ (مىلادى 1047 ـ) يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇرنىغا ئىنىسى تۇغرۇل تېكىن قاراخان بولدى ۋە ئۇمۇ بۇغراخان ئۇنۋانىنى ئالدى. تۇغرۇل بۇغرا قاراخان، دادىسى ۋە ئاكىسىدەك قابىلىيەتلىك بىرسى ئەمەستى. راھەتپەرەست بىركىشى بولغانلىقىدىن ئۇنىڭ دەۋرىدە قاراخانلىق مەركىزىنىڭ كۆچى ئاجىزلاشتى.

قاراخانلار دۆلىتىنىڭ ئىككىگە بۆلۈنگەنلىكى

تۇغرۇل بۇغراخان تەختكە چىقىپ ئىككى يىلدىن كېيىن ھىجرى، 440 ـ (مىلادى 1048ـ) يىلى ناسىرئىلەكخان ۋاپات بولدى. ئۇرنىغا ئوغلى « ئەبۇل مۇزەففەر ـ ئامەددىدەۋلە» ئىبراھىم تېكىن ئىلەكخان بولدى. شۇ يىلى مۇستەقىللىق ئېلان قىلىپ، غەربىي تۈركستان قاراخانلىقتىن رەسمىي ئايرىلدى ۋە ئۆزىگە «تاۋغاچ قاراخان» يەنى، ئىككىنچى دەرىجىدىكى قاراخانلىق مەرتىۋىسىنى ئىپادىلەيدىغان ئۇنۋانىنى ئالدى. ئەمما، يەنە قاراخانلىقلىقمۇ ھۆرمەت قىلاتتى. بۇنىڭ بىلەن پامىر ۋە ئالاي تاغلىرى، ئىنجە دەريا سى ئوتتۇرىسىدا چېگرا بولغان ئىككى دۆلەت مەيدانغا چىقتى. تۈركستانىنىڭ بىرىنچى قېتىم «شەرقىي» ۋە «غەربىي » دەپ ئىككىگە ئايرىلىشى مانا، شۇنىڭدىن باشلانغان. تۇغرۇل بۇغراخان قابىلىيەتسىز ۋە راھەتكە بېرىلگەن بىركىشى بولغانلىقىدىن ئىبراھىم تېكىنىنىڭ بۇ ھەرىكىتىگە جىددى ۋە ئەمەلى بىر قارشىلىق كۆرسەتمىدى. ئۆزىگە ھۆرمەت قىلغانلىقىغا قانائەت قىلدى. (بۇ 2 دۆلەتنىڭ

چېگرىسى 14- خەرىتىدە كۆرسىتىلدى) بۇ جەريانىدا سەلجۇق ئوغۇللىرى (ھىجرى 439 - يىلى) غەزنىۋى دۆلىتىنى مۇنقەرىز قىلىپ، خوراسان ۋە ئىراننىڭ بىرقىسىم جايلىرىنى ئىشغال قىلدى ۋە تۈغرۇل بەگ باشچىلىقىدا مەشھۇر سەلجۇق دۆلىتىنى قۇردى.

II - ھارۇن بۇغراخاننىڭ قاراخانلىق دەۋرىدىكى ۋەقەلەر

تۈغرۇل بۇغرا قاراخان ھىجرى 455- (مىلادى 1063 -) يىلى ۋاپات بولدى. ئۇرنىغا ئىنىسى ھارۇن تېكىن قاراخان بولدى ۋە ئىككىنچى ھارۇن بۇغرا قاراخان دەپ ئاتالدى. شۇيىلى ئالپ ئارسلان سەلجۇق دۆلىتىگەسۇلتان بولدى. II - ھارۇن بۇغرا قاراخان بىلەن سۇلتان ئالپ ئارسلاننىڭ مۇناسىۋىتى دوستانە بولۇپ، بىر- بىرلىرىنىڭ ئوردىلىرىدا ئەلچى تۇرغۇزغاندى.كېيىنچە، سۇلتان ئالپ ئارسلاننىڭ ۋەلىئەھدى مەلىكشاھ II- ھارۇن بۇغرا قارا خاننىڭ قىزى تۇركان خاتۇن بىلەن ناھايىتى كاتتا بىرتوي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ ئۆيلەندى. مەلىكشاھنىڭ ئۇرنىغا سۇلتان بولغان سۇلتان مەھمۇد مانا شۇ تۇركان خاتۇننىڭ ئوغلى. (بۇھەقتىكى تەپسىلى مەلۇماتلار ئۇچۇن ئىسلام تارىخلىرىغا قارالسۇن).

لېكىن، غەربىي قاراخانلىق ھۆكۈمدارى ئىبراھىم تاۋغاچ قاراخان بىلەن سۇلتان ئالپ ئارسلاننىڭ ئارىسى ياخشى ئەمەستى. ئاخىرى، بۇ يامان مۇناسىۋەت، ھەرئىككىسىنىڭ ئۆلۈمى بىلەن ئاخىرلاشتى. ھىجرى 465 -(مىلادى 1072 -) يىلى سۇلتان ئالپ ئارسلان بىلەن تاۋغاچ ئىبراھىم قاراخان ئارىسىدا خارەزم چېگرىسىدا بىرتوقۇنۇش يۈز بېرىپ، سوقۇشتا ئىبراھىم تاۋغاچ قاراخان شېھىت بولدى. ئەسكەرلىرى چېچىلىپ كەتتى. ئالپ ئارسلان ئىگىرلەپ، ئۆگۈز دەرياسىدىن ئۆتتى. دەريا بويىدا تاۋغاچ قاراخانىنىڭ چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى قوماندانى خارەزملىك يۈسۈپبەگ قاتتىق تۇرۇپ ئۇرۇشتى. ئاخىرى مەغلۇپ بولۇپ ئەسىرگە ئېلىنىپ، سۇلتاننىڭ ئالدىغا ئېلىپ كىرگەندە سۇلتان ئۇنى تۆت قوزۇقتا تارتىپ ئۆلتۈرۈشكە ھۆكۈم قىلدى. يۈسۈپبەگ « مەندەك بىرقەھرىمانغا بۇنداق مۇئامىلە قىلىشىڭ توغرىمۇ؟ دەپ، سۇلتانغا ياندى. ئاچچىقى كەلگەن سۇلتان يۈسۈپبەگكە قارىتىپ ئۇق ئاتتى. ئەمما، ئوق يۈسۈپبەگكە تەگمىدى. يۈسۈپبەگ، « ئالدىڭدىكى بىرئەسىرگە ئوق ئېتىپ تەككۈزەلمەيسەنۇ بۇ نامەرتلىكىڭ بىلەن بىزنىڭ يۈرتىمىزنى ئالمەن دەپ كەلدىڭمۇ؟» دېگەن. ئالپ ئارسلان بۇ ھاقارەتكە غەزەپلىنىپ قىلىچىنى سۇغۇرۇپ، يۈسۈپبەگكە ئېتىلغاندا، ئايىغى تېيىلىپ يىقىلىپ چۈشىدۇ. يۈسۈپبەگ چاقماق تېزلىكىدە ئالپ ئارسلاننىڭ ئۈستىگە ئۆزىنى ئېتىپ يېنىدا يۇشۇرۇۋالغان خەنجەر بىلەن ئالپ ئارسلاننىڭ قارنىنى يېرىپ تاشلايدۇ. مۇھاپىزەتچىلەر يۈسۈپبەگنى قىيما- قىيما قىلىۋېتىدۇ. ئەمما، سۇلتان ئالپ ئارسلانمۇ ئۆلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بىر ھەسەد نىڭ نەتىجىسىدە ئىككى چوڭ ئىسلام ھۆكۈمدارى ئۆلتۈرۈلۈپ، مىڭلارچە بىگۇناھ ئىنسان قېنى تۆكۈلىدۇ.

تاۋغاچ قاراخانلىق تەختىگە، ئىبراھىمنىڭ ئوغلى شەمسۇلمۇلۇك II - نەسرچىقىدۇ. بۇ زات

ھىجرى 472 - يىلى ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا ئەلى ئىلىكخانىنىڭ ئوغلى ئەبۇئەلى ھەسەن تېكىن تاۋغاچ قاراخان بولدى ۋە بۇغراخان ئۇنۋانىنى ئالدى. بۇ ئىككى ھۆكۈمدارنىڭ دەۋرىدىكى ۋەقەلەر ھەققىدە مەلۇماتىمىزيوق. ھەسەن تاۋغاچ قاراخان ھىجرى 474 - يىلى ئەتراپلىرىدا ئالەمدىن ئۆتتى ئورنىغا II - نەسىر تاۋغاچ قاراخانىنىڭ ئوغلى تەختكە چىقتى. بۇتاۋغاچ خانىنىڭ ئىسمى مەلۇم ئەمەس. بۇكىشى ئۇزۇن ئۆتمەي ۋاپات بولدى ۋە ئورنىغا ئوغلى ئەھمەد تېكىن تاۋغاچ قاراخان بولدى. ئەھمەد تاۋغاچ قاراخان دەۋرىدە قاراخانلىق مەملىكىتى سەلجۇق سۇلتانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىرىپ قالدى ۋە بەش يىل ۋاقىتلىق بىرمەزگىل مۇستەقىللىقنى يوقاتتى. بۇلارنى تۆۋەندە بايان قىلىمەن.

ھىجرى 481 - (مىلادى 1088 -) يىلى سەلجۇق سۇلتانى مەلىكشاھ غەربىي تۈركستانغا يۈرۈش قىلدى. ئەھمەد تاۋغاچ قاراخان بىرقانچە قېتىملىق ئۇرۇشتىن كېيىن مەغلۇپ بولۇپ، مەلىكشاھ تەرىپىدىن ئەسىر ئېلىنىدى. كېيىنچە، مەلىكشاھ ئەھمەد تاۋغاچ قاراخانىنى ئۆزىگە تەۋە بولۇپ، ھاكىمىيىتىنى قوبۇل قىلىش شەرتى بىلەن ئۇنى غەربىي تۈركستان ھۆكۈمدارى قىلىپ قويۇپ، قايتىپ كەتتى. لېكىن ئۆزكەنتنىڭ خانى مەلىكشاھنىڭ ھاكىمىيىتىنى قوبۇل قىلماي مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. مەلىكشاھ ھىجرى 482 - يىلى غەربىي تۈركستانغا يەنە كېلىپ، ئۆزكەنت خانى بىلەن ئۇرۇشۇپ، بويسۇندۇردى. مەلىكشاھنىڭ بۇ مۇھىم ئىككى قېتىملىق يۈرۈش بىلەن قولغا كەلتۈرگەن ھاكىمىيىتى ئاران بەش يىل داۋام قىلدى. مەلىكشاھ ھىجرى 485 - يىلى ۋاپات بولۇپ، ئوغۇللىرى مەھمۇد ۋە بەركىيارۇق ئوتتۇرىسىدا سۇلتانلىق تالىشىش ئۇرۇشى چىقتى. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئەھمەد تاۋغاچ قاراخان مۇستەقىللىق ئېلان قىلىپ مەلىكشاھنىڭ غەربىي ۋە مەمۇرىي كىشىلىرىنى قوغلىۋەتتى. ئەھمەد تاۋغاچ قاراخان، ھىجرى 488 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا خانىدانىدىن مەھمۇد تېكىن تاۋغاچ قاراخان بولدى ۋە 490 - يىلى ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا نەۋرىسى، قېدىرخان بىن ئۆمەرخان بىن ئەھمەد تاۋغاچ قاراخانلىق تەختىگەچىقتى. بۇ كىشى ھىجرى 495 - يىلى ۋاپات بولدى. دېمەك، II - ھارۇن بۇغراخان دەۋرىگە ئائىت مەلۇماتىمىز شۇنچىلىك. 41 يىل ھۆكۈم سۈرگەن بۇ بۈيۈك دۆلەتنىڭ ئېچكىي ۋە تاشقىي جەھەتتە تارىخىي ۋەقەلىرىنىڭ كۆپ بولۇشى تەبىئى. ئەپسۇسكى، بۇ ئۇزۇن بىر دەۋرگە تېگىشلىك تارىخىي رىۋايەتلەر بەك قىسقا ۋە مۇجمەل بايان قىلىنغان.

بۇدەۋىردىكى شىمال ئىلىكخانلىق ھەققىدىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، شىمال ئىلىكخانلىقى يۈسۈپ قېدىرخان زامانىسىدىن تارتىپ، 2. ئارسلانخانىنىڭ قولىدا ئىدى. بۇ ئىلىكخانلارداۋاملىق قاراخانلىق مەركىزىگە ۋاپادار بولۇپ، ئىتائەت قىلىپ كەلگەن. بۇ ئىلىكخانلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

بىز يۇقىرىدا يۈسۈپ قېدىرخان ئۆز ئوغلى «شەرەفۇددەۋلەئەبۇشۇجا» تېكىننى شىمال ئىلىكخانى قىلىپ تەيىن قىلغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتكەن ئىدۇك. بۇ زات ھىجرى 424 - يىلى ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا چاغرى (چىغرى) تېكىن ئىلىكخان بولدى. چاغرى تېكىن ھىجرى 440 - يىلى ۋاپات بولۇپ، ئۇرنىغا

ئىنسى، رۇكنۈدەۋلە مەھمۇد تېكىن ئىلىكخان بولدى. بۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، مەھمۇد ئىلىكخانىنىڭ 3- ئوغلى ئىككىنچى ئارسلانخان ئىلىكخان بولدى. بۇندىن كېيىنكىلەر ھەققىدە تەپسىلى مەلۇمات تاپالمىدىم. ئەمما، ھىجرى 528 - يىلىغىچە شىمال ئىلىكخانلىقى II - ئارسلانخانىنىڭ ئەۋلادلىرى بىلەن داۋام قىلغانلىقى ۋە بۇئىلىكخانلارنىڭ ئاخىرغىچە قاراخان دۆلىتىنىڭ سادىق ۋە مۇھىم بىر پارچىسى بولۇپ كەلگەنلىكى توغرىسىدا رىنۋايەتلەر بار.

قاراخانلار دۆلىتىنىڭ يىقىلىشى

II - ھارۇن بۇغراخان ھىجرى 496- (مىلادى 1103 -) يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. بۇندىن كېيىنكى ۋەقەلەر ھەققىدە تولۇق مەلۇماتىمىز يوق. لېكىن، بۇ دۆلەتنىڭ ھىجرى 530 - (مىلادى 1136 -) يىلىغا قەدەر داۋام قىلغانلىقى ھەققىدە تارىخىي رىۋايەتلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك باھالاشلار بىلەن پىكىر بىرلىكىگە كەلگەنلىكى مۇقىملاشتى.

ھىجرى 530 - يىلى قاراختاي خانى نوسى گۇرخان پۈتۈن شەرقىي تۈركستانىنى ئىشغال قىلىپ، قاراخانلار دۆلىتىنى يىقىتتى[54]. (بۇلارنى تۆۋەندە قاراختاي دۆلىتى دېگەن پەسلىدە بايان قىلىمەن) شۇنىڭ بىلەن 280 يىل داۋام قىلغان شەرقىي ۋە غەربىي تۈركستان يۇرتلىرىنى ئىلىم ۋە مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ يۇكسەك مەرتىۋىسىگە يەتكۈزگەن ئۇلۇغ تۈرك قاراخانلىرى (قاغانلىرى) دۆلىتى يىقىلدى.

ئەمما، غەربىي تۈركستاندىكى غەربىي قاراخان دۆلىتى، كۈچسىزلىكىنىڭ ھەرخىل پالاكەتلىرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، ھىجرى 619 (مىلادى 1222) - يىلىغىچە ياشىدى. «تاۋغاچ قاراخان» قېدىرخان 495 - يىلى ۋاپات بولۇپ، ئوغلى قىلىچ خان تەختكە چىقتى ۋەبۇغراخان ئۇنۋانىنى ئالدى. بۇ زاتنىڭ زامانىسىدا، يەنى، ھىجرى 520 - يىلى ئەتراپىدا، سەلجۇق سۇلتانى سەنجەر غەربىي تۈركستانغا ھۇجۇم قىلدى. قىلىچ خان بۇ ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، سەنجەرگە بويسۇنۇشقا مەجبۇر بولدى. ھىجرى 531 - يىلى قاراختاي گۇرخانى نۇسى غەربىي تۈركستانغا ھۇجۇم قىلىپ، قىلىچ بۇغراخاننى ئۆزىگە تەۋەقىلدى. قىلىچ بۇغراقاراخان ھىجرى 558 - يىلى ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا ئوغلى جالالىددىن ئەلى كورگان قاراخان بولدى. بۇنىڭدىن كېيىنكى قاراخانلار توغرىسىدا مەلۇماتىمىز يوق. لېكىن، قارا خىتايلارنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە غەربىي تۈركستانىنىڭ قاراخانى، سۇلتان ئوسمان ئىكەنلىكى بىلىنمەكتە. بۇكشى ھىجرى 606 - يىللىرى خارەزىم شاھىغا تەۋە بولۇپ، ھىجرى 619 - يىلى مەھەممەد خارەزىم شاھ قولىدا شېھىت بولدى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي قاراخانلىقى تامامەن يىقىلدى. دېمەك، غەربىي قاراخانلىقى ھىجرى 520 - يىلىدىن باشلاپ، دەسلەپتە سۇلتان سەنجەرگە ئۇندىن كېيىن قاراختاي دۆلىتىگە ۋە ئاخىرىدا خارەزىم شاھىغا تەۋە بولۇپ، ئىچكى مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ ياشىغان ئىدى.

[54] ھازىرقى ئۇيغۇرچەئەسەرلەردە، بۇ قاراختاي گورخانىنى «يېلۇداشى» دەپ، ئالغان. ت. ئالماس، 570 - يەت (ن . ش. ھ.).

(قاراختاي دۆلىتى بابىدا بۇلارنى بىرئاز تەپسىلراق بايان قىلىمەن)

قاراخانىلارنىڭ ئىدارى تەشكىلاتى

قاراخانىلار دۆلىتىدە، قەدىمكى تۈرك ئەنئەنىسى ساقلاپ قېلىنغان بولۇپ، دۆلەتنىڭ بېشىدىكى خانىدانىنىڭ ئەڭ چوڭى بولغان زاتقا «قاراخان» دېگەن ئۇنۋان بېرىلەتتى. قاراخانىنىڭ قول ئاستىدىكى ھۆكۈمدارلار ئومۇمەن مۇنداق ئىككى دەرىجىگە بۆلۈنگەنىدى:

بىرىنچى دەرىجە- ئىلىكخانلىق دەرىجىسى ئىدى. ئىلىكخانلاردۆلەت مەركىزىدىن ئۇزاقتىكى مەملىكەتنىڭ چوڭ بىرقىسمىدا قاراخانىنىڭ نائىبى(ئورۇنباسارى) سۈپىتى بىلەن ئۆزىگە تەۋە بولغان مەنتىقە(رايۇن) دا ناھايىتى زور ئىمتىيازغا ئىگە بولۇپ، ئۇجايلارنى نىسبەتەن مۇستەقىل بىر سۈرەتتە ئىدارە قىلاتتى. ئۆز ئىسمىدا پۇل چىقىرىش، چېگرىداش بولغان يات دۆلەتلەر بىلەن ئۇرۇش ياكى سۈلھى قىلىش، ئۇ دۆلەتلەر بىلەن ئۆزئارا ئەلچى ئەۋەتىش قاتارلىق چوڭ ئىشلاردا ئۆز ئالدىغا تولۇق ھوقۇقلۇق ئىدى. مانا شۇ سەۋەپتىن تولاراق ئىسلام تارىخچىلىرى ئىلىكخانلارنى مۇستەقىل ھۆكۈمدارلاردەپ گۇمان قىلىشقان.

ئىككىنچى دەرىجە- قاراخان دۆلىتىگە تەۋە بولۇپ، ئىچكىي مۇستەقىللىقىغا (مۇختارىيەتكە) ئىگە يەرلىك خان ۋە بەگلىك دەرىجىسى ئىدى. قاراخانلىق بۇلارنىڭ ئىچكى ئىستىقلالىغا ھۆرمەت قىلاتتى. بۇلار ئۆز تەۋەلىرى ئىچىدە دىن، ئۆرپ ئادەت ۋە ئۆزلىرىگە خاس ئىدارىي شەكىللەردە ئەركىن ئىدى. خان، بەگ ۋە باشقا يەرلىك مەنسەپ ئەۋلادلىرىغا مىراس قالاتتى. قاراخانلار دۆلىتى بۇنداق ئىشلارغا ئارىلاشمايتتى. بۇ لاردىن مۇھملىرى شۇلار: قۇجۇ، بەشبالىق، ئىمىل(چۆچەك)، ئىككى - ئۆگۈز(ئالتاي)، قۇمۇل، بارىكۆل ۋە ئۇچ ئىل(غەربىي گەنسۇ) بۇجايلار ئۇيغۇرئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئىدارىسىدە ئىدى. خوتەن، «قىلىچ خان » ئۇنۇڭلىق بىر يەرلىك خانىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى. ئىلى دەريانسىنىڭ شەرقىدىن باشلىنىپ، ئىرتىش دەريانسغىچە سوزۇلغان يەتتەسۇ ئۆلكىسى قارلۇق خانىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ، قارلۇق خانىنىڭ ئۇنۇڭى «يابغۇ» ئىدى. تىرمە، يەنى، تارىم (ھازىرقى لوپنۇر) ۋە چەرچەندىكى سېرىق ئۇيغۇرلارنى بىرىيەرلىك خان ئىدارەقىلاتتى. كۆكچەدېڭىزى (بالقاش كۆلى) نىڭ شىمالىدا يەرلەشكەن ياغما، توخسى ۋە ئوغراق قەبىلىلىرى بىرەرخان ياكى بەگنىڭ باشقۇرىشىدا ئىدى. بۇخان ۋە بەگلەرنىڭ ئۆزئالدىغا پۇل چىقىرىش ۋە يات ئەللەر بىلەن مۇناسىۋەت باغلاش ھوقۇقى يوقتى. قاراخان ياكى ئىلىكخانلار تەرىپىدىن تەيىن قىلىنىدىغان ئەسكىرىي، مەمۇرىي، دىنى(قازى) ۋە مالىيە مەنسەپتار لىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىشغا يارىدەملىشىشكە مەجبۇر بولۇپ، بۇ ئىشلاردا بىۋاستە قاراخانغا ياكى ئىلىكخانغا باغلىق ئىدى. مالىي كىرىملىرىدىن بەلگىلەنگەن قىسمىنى مەركەزگە تاپشۇرۇش ۋە مەلۇم ساندا ئەسكەر بېرىشى شەرت ئىدى.

غەرب ئىلىكخانىنىڭ ئىدارىي تەشكىلى قاراخانىلىقنىڭ باشقا جايلىرىدىكىدىن پەرقلىنەتتى. ماۋەرائۇننەھردىكى ئۆلكىلەر ئۈزۈن زاماندىن تارتىپ، ئىسلام ھۆكۈمەتلىرىنىڭ قول ئاستىدا قالغانلىقتىن، ئۇلاردا مۇستەقىل خان ۋە بەگ يوقتى. ھەرقايسى جايلار ۋالىي، ھاكىم ۋە باشقا مەمۇرلارنى مەركەزدىن تەيىنلەش ئۈسۈلى بىلەن باشقۇرۇلغاندى. بۇ ئۆلكىلەر قاراخانىلارنىڭ قولىغا ئۆتكەندىن كېيىنمۇ، ئىلىكخانلار ياكى كېيىنكى تاۋغاچ قاراخانىلارمۇ شۇ ئۈسۈل بىلەن ئىدارە قىلىپ كەلدى. ئومۇمىي ئىدارە قىلىش ئىشلىرىنى، ئەسكىرىي ۋە مالىيە ئىشلىرىنى قارارلىق ۋە تەرتىپ - ئىنتىزام بىلەن كۆزىتىپ تۇرۇش ئۈچۈن ۋە يەرلىك خان ۋە بەگلەرنى ئىتائەت قىلىشتا چىڭ تۇتۇش ئۈچۈن، مەملىكەت بىرقانچە ۋىلايەتلەرگە تەقسىم قىلىنغان. ھەربىر ۋىلايەتتە قاراخان ياكى ئىلىكخان تەرىپىدىن ۋەكىللەر، ئەسكىرىي ئەمەلدارلار، قازىلار، مالىيە ئەمەلدارلىرى ۋە يېتەرلىك ساندا ئەسكەر تۇرغۇزۇلغان بولۇپ، ۋىلايەتلەر «ئىل» دەپ ئاتىلاتتى (14 - خەرىتىگە قارالسۇن).

ئومۇمەن پۈتۈن دۆلەت ئىچىدە بىر ئالاقە - خەۋەرلىشىش خىزمىتى(پوچتا) ئورنىتىلغاندى. يەنە مۇھىم ھادىسىنى مەركەزگە ياكى مەركەزدىن ئۇزاقتىكى جايلارغا ئۆز ۋاقتىدا تېزلىك بىلەن يەتكۈزۈش ئۈچۈن، قەشقەر - بالاساغۇن ئارىسىدا ۋە پۈتۈن چېگرا بويلاپ مۇنتىزىم بىر سىزىق ئۈستىدە قاتارقىلىپ مۇنارلار سېلىنغاندى. مۇھىم خەۋەرلەرنى بۇ مۇنار ئۈستىدە داۋاملىق تۇرغۇزۇلغان كىشىلەر كۈندۈزى بايراق ھەربىتى بىلەن كېچىسى ئوت يېقىپ، ئىشارەت بېرىش ئۈسۈلى بىلەن ئۇبىر مۇناردىكى ئادەمگە خەۋەر قىلىش ئارقىلىق تېگىشلىك يەرگە يەتكۈزەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئەڭ يىراق چېگرىدا يۈز بەرگەن بىر ۋەقەنىڭ خەۋىرى بۇ يول بىلەن بىر ئىككى كۈن ئىچىدىلا پايتەختكە يېتىپ كېلەتتى. مانا بۇ ئۈسۈل ھازىرقى زامانىمىزدىكى تېلىگىرافنىڭ خىزمىتىنى بېجىرگەن. بۇمۇنار لاردىن ساق قالغانلىرى ھازىرمۇ بار. بۇ مۇنارلارنى جەنۇبدىكى ئۆلكىلەردە «تەم» شىمال ۋە شەرقتىكى جايلاردا بۇلارنى «تۇر» ۋە ياكى «تۇرا» دەپ ئاتايتتى.

ھەربىي تەشكىلات

قاراخانىلار ئۆزىگە تەۋە بولۇشنى قوبۇل قىلغان تۈرك قوۋملىرىدىن مالىي مەبلەغ ۋە ئەسكەرگە ئېلىش تۈزۈمىنى بىكىتكەن. بۇتۈزۈمدە مۇسۇلمان ياكى مۇسۇلمان بولمىغانلار دەپ ئايرىماستىن ھەممىگە بىردەك مۇئامىلە قىلىناتتى. بۇنداق بىر ئومۇمىي سىياسەت نەتىجىسىدە، دۆلەت خەزىنىسىنىڭ كىرىمى ئارتقان. شۇنداقلا، جەڭگىۋار ۋە شىجائەتلىك ئەسكەرلەر كۆپىنچە، مۇسۇلمان بولمىغان ۋە جەڭگىۋار قەبىلىلەردىن كېلەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن قاراخانىلار قوشۇنى مۇسۇلمان ۋە مۇسۇلمان بولمىغان تۈركلەردىن تەركىپ تاپقان مۇرەككەپ ۋە ئىنتايىن قۇۋۋەتلىك، ئىنتىزاملىق ئەسكىرىي كۈچتىن تەركىپ تاپقاندى. قوشۇن مۇكەممەل بىر تەشكىلاتقا ئىگە بولۇپ، شۇ تۈت قىسمغا بۆلۈنەتتى:

1ـ ھۇجۇمچى قول (قسىم).

2 ـ كېچىدە دۈشمەنگە تۈيۇقسىز باسقۇن قىلىپ، قاراۋۇللىرىنى تۇتۇپ كېلىدىغان مەخسۇس قىسىم.

3 ـ كېچە كۈندۈز ئەسكەرلەرنى دۈشمەننىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلايدىغان كۆزەتچى قىسىم.

4 ـ ئەسكەرلەرنىڭ سانى، ئوزۇق ـ تولۇك كىرىم چىقىم ۋە ھېسابات ئىشلىرىنى ئىنتايىن مۇنتىزىم بىرسۈرەتتە باشقۇرىدىغان ئارقا سەپ تەمىنات قىسىم.

قاراخانىلارنىڭ بايرىقى ئال رەڭ شايىدىن ھازىرلانغان توققۇز دانە بايراقتىن ئىبارەت ئىدى. قاراخان بېشى ئۈستىدە ھال رەڭ شايىدىن ياسالغان بىركۈنلۈك تۇتۇلغان، تۆت ئەتراپىدا توققۇز دانە ھال رەڭ شايىدىن تىكىلگەن بايراق كۆتۈرۈلگەن ھالدا ماڭاتتى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن قاراخانىنىڭ «توققۇز تۇغلۇق خان» دەپمۇ ئاتايىتتى. (9 سانىنى بەخت كەلتۈرىدۇ دەپ مۇبارەك بىلىدىغان بۇ مىللىي ئەنئەنىمىز ھازىرمۇ خەلقىمىز ئارىسىدا داۋام قىلماقتا) قاراخاندىن تۆۋەن دەرىجىدىكىلەرنىڭ بايرىقىمۇ ھال رەڭ بولۇپ سانى توققۇز دىن ئاز بولاتتى.

ئەسكىرىي قىسىملاردا مارش مۇزىكىسى بارئىدى. ھازىرقى ناغرا، كاناي، دۇمباق ۋە سۇنايلىرىمىز قاراخانىلارنىڭ ئەسكىرىي مۇزىكىلىرىنىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن نەمۇنىلىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇرۇش جەريانىدا ئالدىنقى سەپ ۋە مەركەز ئارىسىدا پوچتا ئالاقە سىستېمىسى بار ئىدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە شەرقىي ۋە غەربىي تۈركستاننىڭ مەدەنىيىتى

قاراخانىلار دەۋرىدە غەربىي تۈركستاندا مەدەنىيەتنىڭ ناھايىتى ئۇستۇن بىر سەۋىيەدە راۋاجلانغانلىقى تارىخ كىتابلىرىدا تازا ئوچۇق كۆرسىتىلگەن. سەمەرقەنت، بۇخارا، مەرغىنان، ئۆزكەنت قاتارلىق شەھەرلەر ئۇ زامانىنىڭ ئەڭ داڭلىق ئىلىم ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرى ئىدى. بۇ ئۆلكىلەردە قاراخانىلارنىڭ بىنا قىلغان جامە، مەدرىسە، ھۆكۈمەت بىنالىرى، سارايلار، لەنگەر ـ ئۆتەڭلەر، يول، كۆرۈك، مازار ۋەگۈمبەزلەر بەك كۆپ ئىدى. بۇلاردىن بەزىلىرىنىڭ خارابىلىرى ۋە ئىز ـ ئەسەرلىرى ھازىرمۇ مەۋجۇد. ئەمما، شەرقىي تۈركستاننىڭ شۇچاغدىكى مەدەنىيىتى ۋە ئاۋاتلىقى توغرىسىدا ئىسلام تارىخچىلىرى بەك قىسقا، ئېنىقسىز ۋە ئۇزاقتىن ئاڭلىغان مەلۇماتلارنى بېرىدۇ. شەرقىي تۈركستاننىڭ ئۆز ئاھالىسىدىن بولغان ۋە ئۆزكۆزى بىلەن كۆرگەنلەرنىڭ رىۋايەتلىرى ۋە بۇ ئەسىرىمىزدە كۆرسىتىلگەن، يېڭىدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك ئەسەرلەرگە قارىغاندا، قاراخانىلار دەۋرىدە شەرقىي تۈركستان مەدەنىيەت ۋە تەرەققىيات جەھەتتە ئالتۇن دەۋرىنى ياشىغانلىقى ئىسپاتلانماقتا. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ پارلاق مەنزىرە لەرنى ئايرىم ـ ئايرىم ماۋزۇ قىلىپ، بايان قىلىمەن.

ئىسلام

قاراخانىلار ئاچقان مەدرىسلەردىن پەلسەپە، ئىجتىمائىي ئىلىملەر ۋە ئىسلام ئىلىملىرىدە يېتىشكەن نۇرغۇن ئالىملارچىققانىدى.گەرچە، تارىخ كىتابلىرى ئۇ زامانىدا يېتىشكەن ئالىملارنىڭ ئىسمى ۋە تەرجىمەھاللىرىدىن بەك ئاز سۆز قىلغان بولسىمۇ، بىزگە ئىسمى، تەرجىمەھاللىرى ۋە ئەسەرلىرى مەلۇم بولغان شەرقىي تۈركستانلىق پەيلاسوپ، ئەدىپ ۋە ئالىملىرىمىز ئاز بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئىسلام دۇنياسىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن كىشىلەردىن بولغانلىقى ـ ئۇ زامانىدا شەرقىي تۈركستاندا ئالىملارنىڭ كۆپ يېتىشكەنلىكىنىڭ، ئىلىم ۋە مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققى قىلغانلىقىنىڭ ئەڭ قۇۋۋەتلىك دەلىلى.

ئىسلام پەيلاسوپلىرىنىڭ ئەڭ چوڭى دەپ ھېسابلانغان ۋە ئۇنىڭ ئىلمىي دەرىجىسىگە ھېچكىم يېتىشەلمىگەن بۈيۈك ئالىم، ئەبۇنەسر مەھەممەد فارابى شەرقى تۈركستانلىقتۇر. بۇ زات (فارابى) بالاساغۇن يېقىنلىرىدىكى تالاس ئىلىگە تەۋە فاراب شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، «تارخان» ئۇنۋانلىق بىر قارلۇق ئېسىلزادىسىنىڭ ئوغلى. ئۇ ئوقۇشىنى تالاس، بالاساغۇن ۋە قەشقەردە پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئىسلام دۇنياسىنى سایاھەت قىلىپ چىققان. ئۇنىڭ بىلىمىگە باغدات، شام ۋە مىسىر پەيلاسوپلىرى ھەيران قالغان. ئىسلام پەيلاسوپلىرى ئۇنىڭغا «II ـ ئارىستۇ» دېگەن ئۇنۋاننى بەرگەن. ئۇنىڭ مەنتىق ئىلمىدا يازغان، «احصاالعلوم والتعرف باغراضها» دېگەن ئانسكلوپېدىيىسى ۋە «السياسة المدنيه» گە ئوخشاش برقانچە ئەسەرى زامانىمىزغىچە يېتىپ، كەلگەن[55]. مەشھۇر ئىسلام ھېكىمى بۇخارا تۈركلىرىدىن ئەبۇئەلى ئىبنى سىنا، ئىلمىنى فارابىنىڭ كىتابلىرىدىن يىغىۋالغان (ئۆگەنگەن) لىقىنى يازىدۇ. پەيلاسوپ فارابى ھەر ئىلمىدە تەڭداشسىز بولغىنىدەك، مۇسىقى ئىلمىدىمۇ مىسلىسز بىر ماھىر ئىجاتكار ئىدى. مۇسىقى ئالىملىرى تېخىچە سىرىنى بىلەلمىگەن، تىڭشىغۇچىنى كۆلدۇرىدىغان، يىغلىتىدىغان ۋە ئۇخلىتىدىغان سازنى فارابى ئىجاد قىلغان. ساز چالغۇلىرىدىن «قالۇن» نى فارابى ياساپ چىققان دېگەن رىۋايەت بار. فارابى 70 تىن ئوشۇق تىل بىلەتتى. شۇنچىلىك بىلىم ۋە ئارتۇقچىلىقلىرى بار تۇرۇپ، ھېچبىر مەنسەپ ياكى ئۇنۋاننى قوبۇل قىلمىغان. ھەتتا ئۆيىمۇ تۇتماي زاھىدلىق بىلەن دۇنيادىن ئۆتكەن. ئۇ كۆپچىلىك بار جايدىن قېچىپ، يالغۇز سۇبويىدا، دەرەخلەر ئارىسىدا ئولتۇرۇپ، پىكىر يۈرگۈزەتتى ۋە كىتاب يازاتتى. ئۆمرىنىڭ تولاراقىنى باغدات، شام ۋە مىسردا ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ تۈرك دۇنياسى بىلەن دايىم چوڭقۇر مۇناسىۋەتتە بولغان. ھاياتى بويىچە تۈركچە كىيىم كىيگەن. 80 يېشىدا شامدا ۋاپات بولغان.

[55] احصاالعلوم والتعرف وباغراضها- ئىلمىلەرنىڭ تۈرى، تەرتىپى ۋە غايىلىرى. السياسة المدنية - شەھەر سىياسىتى (ن. ش. ھ.)

تەفسىر، ھەدىس ۋە فىقھى ئىلىملىرىدا «ئىمام» ئۇنۋانى ئالغانلارمۇ خېلى كۆپ. ئىمام مۇھەممەد فىقھى بالاساغۇنى ۋە ئىمام ئالائىددىن خوتەنى بۇلار دىن بەزلىرى.

ئەدەبىياتقا كەلسەك، تۈرك يۇرتلىرىنى ساياھەت قىلىپ، تۈرك لۇغىتىنى ۋە خەلق ئەدەبىياتىنى توپلاپ «دىۋانى لۇغاتىت تۈرك» ئىسىملىك بىرقامۇس يېزىپ چىققان مەھمۇد بىن مۇھەممەد قەشقەرى، قەشقەرلىق بۇيۇك ئالىم ۋە ئەدىب ئىدى. بۇ قامۇسنىڭ ئۆز زامانىسىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن ۋە تامامەن يېڭىدىن ئىجاد قىلىش سۈرىتى بىلەن يېزىلغان بىر كتاب ئىكەنلىكى تارىخ ئوقۇغان ھەر كىشىگە مەلۇم.

شۇنىڭ ۋە ئەدەبىيات ساھاسىدا، تۈرك لۇغىتىنى يىغىشتا ۋە تۈركلەرنىڭ ئىجتىمائىي مەرتىبىسىگە تىلماچلىق قىلىشتا تەڭداشسىز بولغان «قۇتادغۇبىلىك» ئىسىملىك نەزمە شەكلىدىكى كىتابنىمۇ بالاساغۇنلۇق يۈسۈپ تايانغۇ يېزىپ چىققان.

ئاۋاتلىق

قاراخانىلار دەۋرىدە شەرقىي تۈركستان ھازىرقىدىن نەچچە ھەسسە ئاۋات بىر مەملىكەت ئىدى. ئۇچاغدىكى شەھەرلەردىن تۆلىسى ھازىر يوق. بۇشەھەرلەرنىڭ بەزلىرىنىڭ خارابىلىرى بار ۋە ئىسىملىرى بىلىنسىمۇ، بەزلىرىنىڭ ئىزىمۇ قالمىغان ۋە ئىسىمىمۇ ئۇنتۇلۇپ كەتكەن. شۇنداقلا تارىخ كىتابلىرىدا ئىسمى تىلغا ئېلىنغان بىرقانچە شەھەرلەرنىڭ ھازىر خارابلىرىمۇ قالمىغان.

«تارىخىي رەشىدى» نىڭ مۇئەللىپى، ئۆزىنىڭ خوتەن ساياھىتى جەريانىدا كۆرگەن شەھەر خارابىلىرى، مۇنارلار، گۈمبەزلەر، جامەلەر ۋە مەدرىسىلەرنىڭ خارابىلىرى توغرىسىدا ئۇزۇن - ئۇزۇن توختىلىپ، تەپسىلى بايان قىلغان. بۇشەھەرلەردىن تارىختا ئىسمى تىلغا ئېلىنغان، تەتقىقات جەريانىدا ئىسپاتلانغان ياكى تەخمىن قىلىنغانلىرى 14 - خەرىتىدە كۆرسىتىلدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە يول، ئېرىق - ئۆستەڭ، سۇ قۇرۇلۇشلىرى، ئىمارەت، جامە، مەدرىسە ۋە مۇنارلار كۆپ ياسالغان. بولۇپمۇ، قەشقەر، خوتەن، كۇچا، بالاساغۇن ۋە بارسغان شەھەرلىرى چوڭ ۋە مۇكەممەل ئاۋاتلىق ۋە تەرەققىياتىنىڭ ئۇلگىسى ئىدى. قۇچۇ، بەشبالىق، چوڭبالىق، ئىلىبالىق ۋەكىنگىت شەھەرلىرى، قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئەڭ چىرايلىق ۋە ئاۋات مەنزىرىسىنى بۇگۈنمۇ نامايان قىلماقتا. ئۆز زامانىسىدا 20 دىن ئۇشۇق شەھىرى بولغان خوتەننىڭ ھازىر6 شەھىرى قالغان.

ھۆنەر - سانائەت

قەدىمدىن تارتىپ، ھۆنەر- سانائەتتە ناھايىتى ئۇستا بولغان شەرقىي تۈركىستانلىقلار قاراخانىلاردەۋرىدە تېخىمۇ تەرەققى قىلغان. پىلە قۇرۇتى بېقىپ، يىپەك ئىشلەپ چىقىرىپ شايى، ئەتلەس ۋە بەقەسەم توقۇش قاراخانىلار زامانىسىدا راۋاجلانغان. مىمارلىق نەققاشلىق سانائىتى قاراخانىلار دەۋرىدە كامالىغا يەتكەن دەپ، ئېيتالايمىز. چۈنكى، ئۇچاغدا بىنا قىلىنغان جامە، مەدرىسە، مۇنار،

گۈمبەز ۋە ھاممام ۋە باشقا ئىمارەتلەرنىڭ خارابلىرىدىكى ئۇستا ھۈنەر ئىزلىرى بۇنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ بىناكارلىق ئەسەرلىرىنىڭ بۈگۈنگىچە ئۆز ھالى بىلەن ساق قالمىغانلىقىنىڭ مۇنداق ئىككى سەۋەبى بار:
(1) قۇرۇلۇشتا بۇئىمارەتلەرگە تاش ماتېرىيال ئىشلەتمەي، ياغاچ ۋە كېسەك ئىشلىتىلگەنلىكى(2) قاراخانىلاردىن كېيىن شەرقىي تۈركستانغا ناھايىتى مۇتەئەسسىپ، ھەر نەرسىنى كۆيدۈرۈپ، بۇزۇپ، ۋەيران قىلىدىغان بۇلاڭچىلارنىڭ ئارقا- ئارقىدىن تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىدۇر. خوتەن، كېرىيە، چەرچەن، قەشقەر، ئۇچتۇرپان، كۇچا، قاراشەھەر، تۇرپان، قۇمۇل، ئۇچئەل (دۇڭخۇاڭ) ئەتراپلىرىدىن تېپىلغان يىپەك، يۇڭ ۋە بۆز كىيىم - كېچەك پارچىلىرى خۇسۇسەن يۇسۇپ قېدىرخان زامانىسىدا خوتەنده شۆھرەت بولغان ئىسلام ئەسكەرلىرىنىڭ كىيەنلىكلىرىگە قاراپ، تۇركلەرنىڭ قاراخانىلاردەۋرىدىكى توقۇمىچىلىق ماھارىتىنى تەقدىرلەشكە ئەرزىيدۇ. ئۇ دەۋردە ياسالغانلىقى ئىسپاتلانغان ھەرخىل ئالتۇن كۇمۇش، مىس ۋە تۆچ زىننەت بۇيۇملىرى، قورال - ياراق، ئۆي سەرەمجانلىرى ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرى. بولۇپمۇ قاشتېشى بىلەيزۈك، ئۈزۈك، كەمەر توقىسى، ئاياق، تەخسە ۋە پىيالە قاتارلىق سەنئەت بۇيۇملىرىنىڭ تېپىلىشى بۇنى ياسغان سەنئەتكارلارنىڭ ئۆز ھۈنىرىدە قانچىلىك تەرەققى قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مەدەنىيەتكى ئىشلەپچىقىرىش مەھسۇلاتى ئۆز ئىھتىياجلىرىدىن ئېشىپ تۇرغانلىقتىن شەرقىي تۈركستاندىن ئۇ دەۋردە يات مەملىكەتلەرگە ئالتۇن. مىس ۋە قاشتېشى چىقىرىپ ساتقانلىقى مەلۇم. قاراخانىلار ۋە ئىلىكخانىلارنىڭ دەسلەپ چىقىرىلغان ئالتۇن،كۇمۇش ۋە مىس يارماقلار ھازىر پېتىرىسبورگ، بېرلىن ۋە لوندۇن مۇزېيلىرىدا كۆرگەزمە قىلىنماقتا. تارىخچى ستانلىنپول، قاراخانىلارنىڭ ۋە ئىلىكخانىلارنىڭ ئىسمىنى. تەختكە چىققان ۋاختىنى ۋە ۋاپات بولغان تارىخلىرىنى مانا بۇ مۇزېيلاردىكى يارماق (پۇل) لا دىن ئالغانلىقىنى بايان قىلىدۇ.

تېرىلغۇ، تىجارەت ۋە ئىقتىسادىي بايلىقى

شەرقىي تۈركىستانىنىڭ ئالتى شەھەر ۋە تۇرپان ئۆلكىلىرىنى كۆرگەن ھەرقانداق كىشى بىرقاراپلا بۇيەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىپ سۇغۇرۇپ، تېرىلغۇ قىلىدىغان ئېتىزلار بەرپا قىلىپ ئاۋات قىلغانلىقىنى بايقايدۇ ۋە بۇنىڭىز بۇيەرلەرنىڭ ئاۋات بولۇشىنىڭ مۇمكىن بولمايدىغانلىقىنى كۆرىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى بۇ يۇرت خەلقىنىڭ نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى كەنت ھاياتى (شەھەرلەردە ئولتۇراقلاشقان) ياشىغان ۋە تېرىلغۇ، تىجارەت ۋە ھۈنەر - سانائەت بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

ھازىرقى ئاۋات جايلاردىكى ئېرىق - ئۆستەڭ ۋە ئۇغان(ئازما) قاتارلىق سۇ قۇرۇلۇشلىرىنىڭ تولىسى قاراخانىلار دەۋرىدە ياسالغانلىقى مەلۇم. بۈگۈن ۋەيرانە ھالىتىدە تۇرغان ئەمما، قاراخانىلار دەۋرىنىڭ

ئاۋات يۇرتلىرىدىكى ئېرىق - ئۆستەكلەرنى ئازمالارنىڭ ئىزلىرىنىڭ كۆپلىكى، شۇ چاغلاردا يەر سۇغۇرۇش ئىشائاتلىرىنىڭ ناھايىتى ئىلگىرلىگەنلىكىنى ۋە تېرىلغۇ يەرلىرىنىڭمۇ ناھايىتى كۆپ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. سۇسىز يەرلەرنى سۇغىرىش ئۈچۈن تاغنى تېشىپ سۇئۆتكۈزۈش ۋە«كارىز»كولاپ سۇنى يىراق تاغ باغرىدىن ئېتىزغا باشلاشقا ئوخشاش سۇ قۇرۇلۇشلىرى قاراخانىلار زامانىسىدا بەك راۋاجلانغان. بۇ تاغ تەشمەلىرى ۋە كارىزلاردىن زامانىمىزغا قەدەر يېتىپ كەلگەنلىرىمۇ تولا. تېرىلغۇدا دانلىق زىرائەتتىن باشقا كۆزە(پاختا)، ھەرخىل ئوتياش(سەبزاۋات)، بىدە،كەندىر ۋە ياغلىق دان قاتارلىقلارنى كۆپ تېرىغان. شۇنداقلا باغۋەنچىلىكمۇ ناھايىتى تەرەققى قىلغان.

ئىچكى تىجارەتتە، شەرقىي تۈركستاننىڭ جەنۇبىدىن ھەرخىل مەھسۇلاتلارنى شىمالغا ئېلىپ كېلىپ، ھايۋان ۋە مەدەن مەھسۇلاتلىرىغا ئالماشتۇرۇش تىجارىتى كەڭ راۋاچ تاپقان. شۇنىڭغا ئوخشاش كارۋان تىجارەتلىرى ۋە ئولتۇراقلاشقان تىجارەت يەنى، دۇكاندارچىلىق تازا راۋاجلانغان ئىدى. كارۋانچى سودىگەرلەر«ئارقىش»، دۇكاندارلار «كىبەتچى» دەپ ئاتالغان. تاشقى تىجارەتتە شەرقىي - تۈركستانلىق كارۋان سودىگەرلەرچىن، تىبەت، غەربىي تۈركستان، ئىران ۋە ھىندىستانغا قاتناپ، شەرقىي تۈركستاندىن سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى ۋە مەدەن مەھسۇلاتلىرىنى ئاپىرىپ ساتاتتى. قايتىشتا چىندىن يېپەك تۇقۇلما مالالەر، يېپەك كىيىم - كېچەك، چىنە قاچا، ھىندىستاندىن دورا - دەرمان ۋە رەڭ ئېلىپ كېلەتتى. ھىندىستان ۋە تىبەتتىكە بولغان تىجارەت خوتەنلىك سودىگەرلەرنىڭ قولىدا ئىدى.

دېمەك، قاراخانىلار دەۋرىدىكى جەمئىيەت تەرتىپ - ئىنتىزامىنىڭ تۇراقلىقلىقى ۋە تىنچ ئامان - بايلىقات ۋەزىيىتى سايىسىدە ئىچكى ۋە تاشقى تىجارەت تازا تەرەققى قىلىپ، ئاسىيانىڭ شەرقىي ۋە غەربىي ئارىسىدىكى سودا - تىجارەتنى شەرقىي تۈركستانلىق تىجارەتچىلەر قولغا ئالغانىدى. قاراخانىلار ھۆكۈمىتى سايالىمەت ۋە تىجارەت سەپەرلىرىنى ئاسانلاشتۇرۇش ۋە بىخەتەرلىكىنى ساقلاش ئۈچۈن يول ئۈستىدە قۇدۇق كۆلاپ، ئۆتەڭ - لەنگەر ۋەكارۋان سارايلىرى بىنا قىلغان. يولۇچىلارنىڭ دەم ئېلىشى ۋېمەك - ئىچمەك بىلەن تەمىنلىنىشى ۋە ئات - ئۇلاغلىرىنىڭ يەم - خەشەكلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا ھەربىرچۈشكۈدە مەخسۇس «لەنگەرچى» تەيىن قىلىنغان. بۇلارنىڭ كىرىم - چىقىملىرىنى قامداش ئۈچۈن ۋەقپىلەرنى قۇرۇپ چىققان. بۇ لەنگەر ۋە ۋەقپىلەردىن زامانىمىزغىچە قالغانلىرىمۇ خېلى بار. چۆللەردە سەپەر قىلغان يولۇچىلارنىڭ ئېزىقىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن يول بويىغا ياغاچ تۈۋرۈك تىكلەپ ئىشارەت قويولغان. بۇ ئىشارەت تۈۋرۈكلىرى ئۇ زامانىدا «ئۇلا» ياكى «ئىلا» دەپ ئاتالغان.

قاراخانىلار دەۋرىدە شەخسىلەرنىڭ ياسىتقان ئۆي - ئىمارەتلىرىنىڭ خارىبلىرىدا كۆرۈلگەن ئالتۇندىن ھەل بىرىلگەن ۋە نەقىشلەر، جاۋاھىرات كۆز قويۇلغان ئالتۇن ۋەكۈمۈش ئۆي

سەرەمجانلىرى، ئالتۇن - كۈمۈش يامبۇلار ۋە جاۋاھىرات بىلەن زىننەتلەنگەن كىيىم - كېچەكلەرگە قارىغاندا شەرقىي تۈركستان خەلقىنىڭ قاراخانىلاردەۋرىدە تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە باي بولغانلىقى مەلۇم بولىدۇ.

قاراخانىلار دەۋرىدە شەرەپ ئۇنۋانلىرى

قاراخانىلارنىڭ ھەرخىل ئۇنۋانلىرى بارئىدى. قەھرىمانلىقى ۋە جاسارەتلىكى بىلەن مەشھۇر بولغان قاراخان « بۇغراخان»، «قارا بۇغراخان» ياكى «تۇڭگاخان» (قاپلان خان) قاتارلىق ئۇنۋانلار بىلەن ئاتىلاتتى.

دۆلەتنىڭ مەركىزى ھاكىمىيىتىنى كۈچلەندۈرگەن ۋە دولەتلەرئارا قاراخانىلقنىڭ سىياسى ئورنىنى يۇقىرى پەللىگە چىقىرىشقا مۇۋەپپەق بولغان قاراخانىلار«قېدىرخان» (نۇپۇزى كۈچلۈك دېمەكتۇر) ئۇنۋانىنى ئالاتتى.

قارارقىلىشتا قەتئىي ۋە ئۆتكۈر بولغانلىقى ئۈچۈن «قىلىچ خان» ئۇنۋانى بېرىلگەن قاراخانىلارمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. ئىلىم - بىلىمدە شۆھرىتى چىققان قاراخان «كۆل بىلگەخان - دېگۈزدەك چەكسىز بىلىملىك» دەپ ئاتالغان.

قاراخانىلار جەمەتىدىن بولغان شاھزادىلار ئومۇمەن «تېكىن» دەپ ئاتالغان. قىسمەنلىرى «تېرىم» دەپمۇ ئاتالغان. يۇرەكلىكلىكى بىلەن تونۇلغان شاھزادىلار« تۇڭگا تېكىن» (قاپلاندەك باتۇرشاھزادە)، ئالپ تېكىن (پەھلىۋان شاھزادە)، ياغان تېكىن (پىلدەك قۇۋۇەتلىك شاھزادە) دېگەنگە ئوخشاش ئۇنۋانلاربىلەن شەرەپلەندۈرۈلگەن. قاراخان خانىدانىدىن بولمىسىمۇ دۆلەتكە پەۋقۇلئاددە ھەربىي خىزمەت كۆرسەتكەن ئېسىلزادىلەرگىمۇ «ئالپ تېكىن» ئۇنۋانى بېرىلەتتى. دۆلەت ئەربابلىرىدىن ۋەزىرنى «يۇغرۇش » دەپ ئاتايتتى. ئىشىك ئاغاسىنى «دەربار ۋەزىرنى» «تايانغۇ» دەپ ئاتايتتى. بۇ قاراخان بىلەن پۇقرالار ئوتتۇرىسىدا ئالاقە قىلىشتا ئىشەنچلىك كىشى دېمەكتۇر.

مەملىكەتنىڭ بۈيۈك بىرقىسمىدا، قاراخانىنىڭ مۇئاۋىنى بار بولۇپ، تۇرغان تېكىن « ئىلىكخان» دەپ ئاتالغان. ئىچكى ئەركىنلىكىگە ئىگە يەرلىك خانلاردىن بىرىنچى دەرىجىدىكىلىرىگە«چۇۋەي» (جۇۋەي)، ئىككىنچى دەرىجىدىكىلىرىگە «يابغۇ»، ئۈچىنچى دەرىجىدىكىلىرىگە «توقسۇن»، تۆتىنچى دەرىجىدىكىلىرىگە « باشقان، بۇشقان ياكى بۇشقا» ئۇنۋانى بېرىلەتتى. پەقەت، يەرلىك خانلاردىن ئۇيغۇر ئىدىقۇتى « ئىدىقۇت» ئۇنۋانىنى ساقلاپ قالغان.

قاراخانىلارنىڭ خۇسۇسى كاتىپلىرى «ئىلىمغا» دەپ ئاتىلاتتى. ئەسكىرىي مەنسەپتارلار ئومۇمەن «باشقان» دەپ ئاتالغان. «سۇباشى» يالغۇز باش قوماندانغا مەنسۇپ بىر ئۇنۋان ئىدى. قەھرىمانلىقتا 1- دەرىجىدە داڭقى چىققان ئەسكەرگە«ئالپ» ۋە 2 - دەرىجىدىكىگە «سۇقمان» ئۇنۋانى بېرىلەتتى (ھەر ئىككىسى پەھلىۋان دېگەن مەنىدە).

تۈركچە تىلدا يېزىلغان. كىتابدىكى ئەرەبچە كەلىمىلەر 100 دىن ئاشمايدۇ. ھەرخىل مەسىلە توغرىسىدا ناھايىتى قىممەتلىك پەلسەپەۋي ۋە ئىجتىمائىي چۈشەنچىلەر، پىكىرلاردىن ئىبارەت بولغان بۇ كىتاب، ئۇ دەۋردە شەرقىي تۈركستاندىكى مۇسۇلمان تۈركلىرى جەمئىيىتىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتە ناھايىتى تەرەققى قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مۇئەللىپ، ئەسلى بالاساغۇنلۇق بولۇپ، قەشقەردە قاراخانىنىڭ «تايانغۇ» سى يەنى، «خاس ھاجىپ» ياكى «ئىشىك ئاغىسى» بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپتۇر. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەسرىنى ھىجرى 462 -(مىلادى 1069 -) يىلى يېزىپ تۈگەتكەن ۋە شۇ تارىختىن كېيىن، كىتابنى غەرب «تاۋغاچ قاراخان»ى ئەبۇئەلى ھەسەن تاۋغاچ قاراخانغا ھەدىيە قىلغان. قۇتادغۇبىلىك تامامەن ئۇيغۇر ئېلىپبەسىدە يېزىلغان بولۇپ، ھازىر بېيسلىغان نۇسخىسى ئەنە شۇ ئەسلى نۇسخىسىغا ئاساسەن بېسىلغان.

2 - «دىۋانى لۇغاتىت تۈرك» بۇ كىتاب، قەشقەر ئالىملىرىدىن بولغان مەھمۇد بىن مۇھەممەد ئىلك تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتىنى توپلاش ئۈچۈن، پۈتۈن تۈرك يۇرتلىرىنى بىرقانچە يىل ساياھەت قىلىپ، توپلىغان تۈركچەسۆز بايلىقىنى بىرىكتۈرگەن ئۇچ تومлۇق مىسلىسىز بىرقامۇس. دۇنيادا ئۇچاغدا تېخى باشقا بىر مىسالى بولمىغان ئۇسۇل ۋە تەرتىپ بىلەن ئىشلەنگەن بۇ سۆزلۈك، تۈركىستانلىق مۇئەللىپلارنىڭ ئۇستۇن يازۇچىلىق قابىلىيىتىنى نامايان قىلماقتا. بۇقامۇستا، بىرتۈركچە لۇغاتنى ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلىشتا، تۈركچە بىر بېيت بىلەن ياكى بىر مەسەلنى مىسال كەلتۈرۈپ، يېشىپ چۈشەندۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللانغان. دېمەك، «دىۋانى لۇغاتىت تۈرك» قەدىمكى تۈرك لۇغىتىنى ۋە قەدىمكى تۈرك خەلق ئەدەبىياتىنى بىرىيەرگە يېغىپ،كۆرسەتكەن پەۋقۇلئاددە قىممەتلىك بىر كتاب. مۇئەللىپنىڭ بۇئەسرىنى ئەرەبچە چۈشەندۈرۈپ يېزىشىنىڭ سەۋەبى، ئۇ زامانداشلىرىنىڭ دۆلەت ئەربابلىرى ۋە يۇكسەك ئەسكىرىي ۋە مەمۇرىي خادەملىرىنىڭ كۆپچىلىكى تۈركلەردىن بولۇپ، خەلىپىنىڭ تۈركچە بىلىشگە ناھايىتى ئېھتىياجى بار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەھمۇد بىن مۇھەممەد بۇ ئەسەرنى تۈركچە - ئەرەبچە لۇغات شەكلىدە يېزىپ، شۇ زامانىنىڭ خەلىپىسى ئەلمۇقتىدىر بىئەمرۇللاھ ئابباسى غا تەقدىم قىلغان.

ئوتتۇرا زامانلىرىدا تۈركستاندا تۈرك تىلىغا يات كەلىمىلەر، بولۇپمۇ، ئەرەبچە ۋە پارسچە كەلىمىلەر بەك كۆپ كىرگەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە زامانىمىزغىچە ئۆتكەن مۇئەللىپ، مۇھەررىر ۋە شائىرلىرىمىز ئوز ئەسەرلىرىدە قەستەن يات كەلىمىلەرنى بەك تولا ئىشلەتكەن. مانا بۇ سەۋەبتىن تۈركستاندا كۆپ نەرسىلەرنىڭ تۈركچىسى ئۇنتۇلۇپ كەتكەن. بۇ ئۇنتۇلغان گۈزەل تۈركچە سۆز لەرنى دىۋانى لۇغاتىت تۈركتە تاپالايمىز.

يۇقىرىقى ھەرئىككى كتاب تۈركىيە ۋە بىرقانچە ياۋروپا دۆلەتلىرىدە باستۇرۇلدى. تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتىنى تەدقىق قىلىدىغان ئالىملار ئىلمىي تەدقىقات ئىشلىرىدا مانا بۇ ئىككى كتاپقا مۇراجىئەت

يۇرتنىڭ ئىسىلزادىلىرىگە 1 ـ دەرىجىدە «تارخان»، 2 ـ دەرىجىدە «بەگ» ۋە 3 ـ دەرىجىدە «باي» دېگەن ئۇنۋان بېرىلەتتى.

قاراخانىلار دەۋرىدە تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى

قاراخانىلار دەۋرىدە تۈركچىلىك ۋە تۈرك ئەنئەنىلىرىگە تولۇق سادىق قېلىش بىلەن بىللە تۈركچە تىلمۇ ناھايىتى ياخشى مۇھاپىزەت قىلىنغانىدى. دۆلەتنىڭ رەسمى تىلى خاس تۈركچە ئىدى. شەرقي تۈركستان يازغۇچىلىرى تەبئىي ھالدا ئەسەرلىرىدە يات كەلىمىلەرنى ئىشلىتىشتىن ساقلىنىپ، چەتتىن كىرگەن نەرسىلەرگە تۈركچە ئات قويغان ۋە ئەڭ ئىنچىكە پىكىرلىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈنمۇ تۈركچە كەلىمە ئىجاد قىلىشقا بەك تىرىشقان. ئەدەبىياتمۇ قاراخانىلار دەۋرىدە تازا تەرەققى قىلغان. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن باشقا مەكتەپ ۋە تەئلىف (يازۇ ـ تەھرىر) ئەدەبىياتىمۇ مەۋجۇد بولغان . خاس تۈركچە تىلدا كۆپلىگەن دىنىي، ئەدەبىي، نەزمىي ۋە نەسرىي كىتابلار يېزىلغان. مانا بۇ شەكىلدە ساپ تۈركچە ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە راۋاجلانغان.

پۈتۈن رەسمى يېزىشمالار، ھېساۋات دەپتەرلىرى، خەلق ئىچىدىكى ۋەسىقىلەر، مۇئامىلە دەپتەرلىرى ۋە خاتىرىلەرنىڭ ھەممىسى تۈركچە بولۇپ، ئۇيغۇرئېلىپبەسى بىلەن يېزىلاتتى. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، ئۇ دەۋردە ئەرەپ ئېلىپبەسى رەسمى سۈرەتتە ھەم خەلق ئىچىدىمۇ ئومۇمىي رەۋىشتە قوبۇل قىلىنمىغان. ئۇدەۋردە يېزىلغان كىتابلارنىڭ تولىسى دىنىي كىتابلار بولۇپ، ھەممىسى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى بىلەن يېزىلغان. بەزى ئۆلىمالار پارسچە ئەسەرلىرىنى ئەرەپ ھەرپلىرى بىلەن يازغان. قاراخانىلارنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە كەلگەندە، ئەرەپ ھەرپلىرىنى قوللىنىش ئومۇملاشقان. لېكىن، تەركىپ جەھەتتە ئەرەپچە قائىدە بويىچە يېزىش قوبۇل قىلىنمىغان. بەلكى ئۇيغۇرچە ئىملا قائىدىسىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇلغان. مەسىلەن: ئەرەب ئېلىپبەسىدىكى ئىشارەتلەر دىن«زەبەر» نىڭ ئورنىغا «ا»، «پىش» نىڭ ئورنىغا « و» ۋە « زىر» نىڭ ئورنىغا «ي» نى يېزىشنى قائىدە قىلغان. بۇ قائىدە زامانىمىزدىمۇ كۆچقا ئىگە [56]. مىسال قىلىپ ئالغاندا، «بەرگەن، تورسون، قىلدىم» دېگەن سۆزلارنى نوقۇل ئەرەب ئېلىپبەسى بىلەن يازغاندا ـ « بَرگَنَ، تُرسُن، قِلدِم » شەكلىدە يېزىلاتتى. دېمەك، قاراخانىلار دەۋرىدە ئەرەبچە رەسمى سۈرەتتە ھېچ قوبۇل قىلىنمىغان ۋە قاراخانىلىقنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگىچە رەسمى يېزىق داۋاملىق ئۇيغۇر ھەرپلىرى ئىدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە ساپ تۈركچە تىلدا نەسر ۋە نەزم ئەسەرلەركۆپ يېزىلغانلىقى مەلۇم. ئەمما بۇلاردىن بىزگىچە تۆۋەندىكى ئىككىسى يېتىپ كەلگەن:

1ـ قۇتادغۇبىلىك (بەختە سائادەتكە يەتكۈزگۈچى بىلىم) ـــ 6545 بېيت، 13290 مىسرادىن تەركىپ تاپقان باشتىن ئاياغ نەزمىدىن ئىبارەت چوڭ ھەجىملىك بىركىتاپ بولۇپ، خاس ۋە پاك

[56] مۇئەللىپ بۇ يەردە، 30 ـ يىللىرىدىكى ئۇيغۇر ئىملاسىنى كۆزدە تۇتىدۇ (ن. ش. ھ.).

تۈركچە تىلدا يېزىلغان. كىتابدىكى ئەرەبچە كەلىمىلەر 100 دىن ئاشمايدۇ. ھەرخىل مەسىلە توغرىسىدا ناھايىتى قىممەتلىك پەلسەپەۋي ۋە ئىجتىمائىي چۈشەنچىلەر، پىكىرلاردىن ئىبارەت بولغان بۇ كىتاب، ئۇ دەۋردە شەرقىي تۈركستاندىكى مۇسۇلمان تۈركلىرى جەمئىيىتىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتە ناھايىتى تەرەققى قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مۇئەللىپ، ئەسلى بالاساغۇنلۇق بولۇپ، قەشقەردە قاراخانىنىڭ «تايانغۇ» سى يەنى، «خاس ھاجىپ» ياكى «ئىشىك ئاغىسى» بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپتۇر. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەسرىنى ھىجرى 462 -(مىلادى 1069 -) يىلى يېزىپ تۈگەتكەن ۋە شۇ تارىختىن كېيىن، كىتابنى غەرب «تاۋغاچ قاراخان»ى ئەبۇئەلى ھەسەن تاۋغاچ قاراخانغا ھەدىيە قىلغان. قۇتادغۇبىلىك تامامەن ئۇيغۇر ئېلىپبەسىدە يېزىلغان بولۇپ، ھازىر بېيسلىغان نۇسخىسى ئەنە شۇ ئەسلى نۇسخىسىغا ئاساسەن بېسىلغان.

2 - «دىۋانى لۇغاتىت تۈرك» بۇ كىتاب، قەشقەر ئالىملىرىدىن بولغان مەھمۇد بىن مۇھەممەد ئىلك تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتىنى توپلاش ئۈچۈن، پۈتۈن تۈرك يۇرتلىرىنى بىرقانچە يىل ساياھەت قىلىپ، توپلىغان تۈركچەسۆز بايلىقىنى بىرىكتۈرگەن ئۇچ تومлۇق مىسلىسىز بىرقامۇس. دۇنيادا ئۇچاغدا تېخى باشقا بىر مىسالى بولمىغان ئۇسۇل ۋە تەرتىپ بىلەن ئىشلەنگەن بۇ سۆزلۈك، تۈركىستانلىق مۇئەللىپلارنىڭ ئۇستۇن يازۇچىلىق قابىلىيىتىنى نامايان قىلماقتا. بۇقامۇستا، بىرتۈركچە لۇغاتنى ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلىشتا، تۈركچە بىر بېيت بىلەن ياكى بىر مەسەلنى مىسال كەلتۈرۈپ، يېشىپ چۈشەندۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللانغان. دېمەك، «دىۋانى لۇغاتىت تۈرك» قەدىمكى تۈرك لۇغىتىنى ۋە قەدىمكى تۈرك خەلق ئەدەبىياتىنى بىرىيەرگە يېغىپ،كۆرسەتكەن پەۋقۇلئاددە قىممەتلىك بىر كتاب. مۇئەللىپنىڭ بۇئەسرىنى ئەرەبچە چۈشەندۈرۈپ يېزىشىنىڭ سەۋەبى، ئۇ زامانداشلىرىنىڭ دۆلەت ئەربابلىرى ۋە يۇكسەك ئەسكىرىي ۋە مەمۇرىي خادەملىرىنىڭ كۆپچىلىكى تۈركلەردىن بولۇپ، خەلىپىنىڭ تۈركچە بىلىشگە ناھايىتى ئېھتىياجى بار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەھمۇد بىن مۇھەممەد بۇ ئەسەرنى تۈركچە - ئەرەبچە لۇغات شەكلىدە يېزىپ، شۇ زامانىنىڭ خەلىپىسى ئەلمۇقتىدىر بىئەمرۇللاھ ئابباسى غا تەقدىم قىلغان.

ئوتتۇرا زامانلىرىدا تۈركستاندا تۈرك تىلىغا يات كەلىمىلەر، بولۇپمۇ، ئەرەبچە ۋە پارسچە كەلىمىلەر بەك كۆپ كىرگەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە زامانىمىزغىچە ئۆتكەن مۇئەللىپ، مۇھەررىر ۋە شائىرلىرىمىز ئوز ئەسەرلىرىدە قەستەن يات كەلىمىلەرنى بەك تولا ئىشلەتكەن. مانا بۇ سەۋەبتىن تۈركستاندا كۆپ نەرسىلەرنىڭ تۈركچىسى ئۇنتۇلۇپ كەتكەن. بۇ ئۇنتۇلغان گۈزەل تۈركچە سۆز لەرنى دىۋانى لۇغاتىت تۈركتە تاپالايمىز.

يۇقىرىقى ھەرئىككى كتاب تۈركىيە ۋە بىرقانچە ياۋروپا دۆلەتلىرىدە باستۇرۇلدى. تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتىنى تەدقىق قىلىدىغان ئالىملار ئىلمىي تەدقىقات ئىشلىرىدا مانا بۇ ئىككى كتاپقا مۇراجىئەت

قىلدۇ. بۇ ئىككى ئەسەر ھازىرقى تۈرك تىلىمىزنىڭ ئىسلاھ خىزمىتىدە مۇھىم رول ئوينىغۇسى.

قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ زامانداش باشقا دۆلەتلەر ئارىسىدىكى سىياسى ئورنى

قاراخانىلار بىلەن ئابباسىي خەلىپىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر توغرىسىدا مەلۇماتىمىز يوق. ئۇ چاغلاردا خەلىپىلىك مەركىزىنىڭ سىياسى نۇپۇزى يوقالغانلىقى مەلۇم. ئەمما، قاراخانىلارنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە غەربىي تۈركستان، ئافغانىستان ۋە ئىرانغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان سامانىي دۆلىتى بىلەن قاراخانىلارنىڭ مۇناسىۋىتى باشتا دوستانە ئىدى. سامانىي دۆلىتى مۇنقەرىز بولۇش ئالدىدا، ھارۇن بۇغراقاراخان مۇناسىۋەتنى بۇزۇپ، دۆلەتنى يىقىتىپ، ئورنىغا دەسسىگەنلىكىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتتۇم. ئۇنداق كېيىن، قاراخانىلار ئاسىيا دۆلەتلىرىنىڭ ئەڭ ئەسلى ۋە مەنسۇبي نۇپۇزىغا ئىگە يىگانە خانىدانى دەپ تونۇلدى. ئۇ زامانىنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك ئىسلام ھۆكۈمدارى بولغان سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋىنىڭ ئوغلى سۇلتان مەسئۇد، قاراخانىلارنى ئۆزلىرىدىن ئېسىل ۋە ئۈستۈن مەرتىۋىدە كۆرۈپ، كۆپ ھۆرمەتلەيتتى. قاراخانىلار بىلەن دوستانە ئۆتۈشكە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرەتتى. سەلجۇق سۇلتانلىرىمۇ، قاراخانىلارنى ئومۇمىي تۈرك توپلىمىنىڭ «ئىمپېراتورى» ئورنىدا كۆرۈپ بەك ھۆرمەت قىلاتتى. شەرقتىكى تاڭغۇت خانلىرى ۋە خىتاي خانلىرى[57] رەسمى قاراخانىلارغا تەۋە بولمىسىمۇ، مەرتىۋىدە ئۆزلىرىنى بىردەرىجە تۆۋەن ھېسابلاپ، قاراخانىلىقىقا داۋاملىق سوغا- سالام تەقدىم قىلىپ تۇرۇش بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ، نۇپۇزى تەسىرى ئاستىدا قىبلىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ قاراخانىلارنىڭ بېسىۋىلىشىدىن ساقلىنىشقا تىرىشاتتى.

«دىۋانى لۇغاتىت تۈرك» تە يېزىلغىنىغا قارىغاندا قاراخانىلار چىن ئىمپېراتورلىرىغا خەت يازسا ئۇيغۇرچە(ئۇيغۇر ھەرپلىرى بىلەن) يازاتتى. چىن ئىمپېراتورلىرىمۇ قاراخانىلارغا ئۇيغۇرھەرپلىرى بىلەن خەت يازاتتى. مانا بۇ رىۋايەت، قاراخانىلارنىڭ چىن ئىمپېراتورلىرى ئۈستىدە بىرمەنسۇبي نۇپۇزغا ئىگە بولغانلىقىنى، سىياسى جەھەتتىنمۇ يۇقىرى ئورۇندا بولغانلىقلىرىنى ئىسپاتلايدۇ. قاراخانىلارنىڭ زامانداش باشقا دۆلەتلەر ئارىسىدىكى بۇ ئۈستۈنلۈكىنىڭ ئاساسى، قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئەسكىرىي ، ئىقتىسادىي جەھەتتە باشقا دۆلەتلەردىن كۈچلۈك ۋە سىياسى ئىتىبار جەھەتتە بۇ دۆلەتلەردىن ئۈستۈن بولغانلىقى مەلۇم. ئەپسۇسكى، قاراخانىلارنىڭ بۇنداق كۈچلۈك سىياسى ئۇرۇنغا ئىگە بولغانلىقىدىكى ۋەقەلىكەلەرنىڭ تەپسىلى ئەھۋالىنى تولۇق بىلمەيمىز.

[57] بۇ يەردە مۇئەللىپنىڭ «خىتاي» «قىتان» دېگىنى قەبىلىسىنى كۆرسىتىدۇ. چىنلىقلار ئەمەس (ن. ش. ھ.).

قاراخانىلار ۋە بۇلاردىن بۇرۇنقى بۇيۇكۇ تۈرك دۆلەتلىرىنىڭ يەقلىشلىرىدىكى سەۋەپلەر توغرىسىدا بىر كۆز قاراش

ھۇنلار، جۇجانلار، يەفتىللەر، كۆكتۈركلەر، تۈركەشلەر، ئۇيغۇرلار ۋە قاراخانىلارغا ئوخشاش تۈرك دۇنياسىدا چوڭ دۆلەتلەر قۇرغان خانىدانلارنىڭ ئەڭ ئۇزۇن 300 يىلدىن ئۇزاققا قالمايى يەقلىغانلىقى تارىختىن مەلۇم بولماقتا. بۇدۆلەتلەرنىڭ يەقلىشىدا ئەلبەتتە، ئوخشىمىغان بەزى سەۋەپلەرنىڭ بولۇشى تەبئىي. لېكىن، بەزى ھازىرقى زامان تارىخچىلىرىنىڭ چۈشەنچىلىرىگە قارىغاندا، بۇ دۆلەتلەرنىڭ يەقلىشىدا ئەڭ مۇھىم مۇنداق بىر ئوخشاش سەۋەپ بار:

قەدىمكى زامانىدىن تارتىپ، تۈرك توپلۇمىدىكى ھەربىر كىشىنىڭ نەزىرىدە مۇستەقىللىق ھەرقانداق نەرسىدىن ئەزىز(ئۇستۈن تۇرىدىغان) ھەققى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەڭ ئالىي ھۆكۈمدار بولغان زات، ھەرقايسى ئۆلكىلەردىكى يەرلىك خانلارنىڭ ۋە بەگلەرنىڭ مۇستەقىللىقىغا ھۆرمەت قىلىشقا ۋە پەقەت، يات دۈشمەنگە قارشى ئاتلانغاندا پۈتۈن تۈرك قوۋملىرىنىڭ بىر بايراق ئاستىدا بىرلىشىپ، كۈرەش قىلىشىغا قانائەت قىلىشقا مەجبۇرئىدى. يەرلىك خان ۋە بەگلەر بولسا ئەڭ ئالىي ھۆكۈمران بولغان كىشىنى«تۈرك قوۋملىرىنىڭ ئىتتىپاقى ۋە مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇشىنىڭ ھامىسى» دەپ قاراپ، ھۆرمەتلەپ ئىتائەت قىلاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مەملىكەتنىڭ مەركەزدىن ئۇزاق قىسىملىرىغا مەسئۇل ھۆكۈمران جەمەتىدىن بولغان نائىب (مۇئاۋىن) ئۆز يېرىدە تولۇق ھوقۇقلۇق مۇستەقىل بىر ھۆكۈمدارەك سەلتەنەت سۈرەتتى. ئىچكى، تاشقى، ئەسكىرى ۋە مالىيە ئىشلىرىنىڭ ھەممىسى بۇ نائىبلارنىڭ ئىختىيارى ۋە سالاھىيىتىگە باغلىق ئىدى. بۇخانلىق ۋە نائىبلىق مەنسەپلىرى دادىسىدىن بالىسىغا مىراس قالاتتى. قەدىمدىن تارتىپ تۈرك دۆلەتلىرىنىڭ دۆلەت باشقۇرۇش ئەنئەنىسى شۇنداق بولۇپ كەلگەن ۋە ھەرگىم بۇ ئەنئەنىگە رىئايە قىلمىشى ئىنسانىي بۇرچى ۋە مەجبۇرىيىتى دەپ ئېتىقاد قىلغان. بىردۆلەت قۇرۇلوپ، ئاردىدىن بىر زامان ئۆتكەندىن كېيىن نائىبلار ياكى يەرلىك خانلاردىن بەزىلىرى ھەسەتخور ۋە شەخسىيەتچى بولۇپ چىقىپ، چوڭ ھۆكۈمدارغا ئاسىلىق قىلاتتى. ئۆزجايلىردا ئەزەلدىن مۇستەقىل بولۇپ، ئەسكىرى ۋە مالىيە ۋە باشقا ئىشلارنىڭ ئىختىيارى ئۆز قولىدا بولغان بۇ ئاسىيلارنىڭ ئىسيانى ئوڭايلا مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشەتتى. يەنە بىرتەرەپتىن تۈركلەر ئىچىدە پاراكەندىچىلىك پەيدا بولۇش پۇرىستىنى كۈتۈپ تۇرغان قوشنا دۆلەتلەرنىڭ بۇ ئىسيانچىلارغا ياردەم بېرىپ، دۆلەتنى ئاجزلىتىشى ئۇچۇن ھېچبىر قىينىچىلىق يوقتى. قىسقىسى، بۇخىل ئىدارە قىلىش ئەنئەنىسى، ئىچكى ئۇرۇشقا مەيدان ھازىرلاش ۋە تاشقى دۈشمەننىڭ ھۇجۇمىغا يول ئېچىپ بېرىشنىڭ مۇھىم سەۋەبى بولۇپ، بۇنىڭ بىلەن دۆلەت مەركىزى ئاجزلاپ، دۆلەتنىڭ مۇنقەرىز بولۇشى تەبئىي ئەھۋالغا ئايلىنىپ قالاتتى. بۇ كىتابدا ۋەقەلىكلىرى بايان قىلىنغان تۈرك دۆلەتلىرىنىڭ تارقىلىپ كېتىشى

ۋە يەقلىشدىكى ھادىسىلەرنى تەھلىل قىلىدىغان بولساق ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ يەقلىشىدىكى ئەڭ مۇھىم سەۋەبنىڭ يۇقىرىدىكى سەۋەپ ئىكەنلىكىنى ئاشكارا كۆرۈۋالالايمىز.

2 - پەسىل

غەربىي ۋە شەرقىي تۈركستاندا قاراختاي دۆلىتى

(ھىجرى528 ـ 608، مىلادى 1134ـ1211ـ يىللىرى)

مانجۇرىيەنىڭ جەنوبى قىسمىدا ئولتۇراقلاشقان «قىتاي» ئىسمىلىك كۆچلۈك بىر تۈرك قەبىلىسى بارئىدى. بۇلارنى تۈركستانلىقلار«خىتاي» دەپ ئاتايىتتى. چىن تارىخلىرىدا بۇلارنى «لياۋ» دەپ ئاتاشلىرىنىڭ سەۋەبىي، بۇلار ھۆكۈمەت قۇرۇپ خانىدانىغا «لياۋ سۇلالىسى» دەپ نام بەرگەنلىكىدىندۇر. بۇلارنىڭ ئەسلى يۇرتلىرىنى ھازىرمۇ«لياۋنىڭ» دەپ ئاتايدۇ. خىتاي قەبىلىسى قەدىمدىن تارتىپ تېرىلغۇ ۋە تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، تىنچ ياشاپ كەلگەن بىر قوۋم ئىدى.

كۆكتۈرك قاغانلىقى دەۋرىدە بۇ قاغانلىققا تەۋە ئىدى. كېيىنكى قۇتلۇق كۆكتۈركلەر دەۋرىدە قىتايلار قانتىق قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇپ ئىسيان چىقاردى. قاپاغان قاغان بۇلارنىڭ ئىسيانىنى خېلى تەسلىكتە بېسىقتۇرغان. كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ 2 ـ قېتىم يەقلىغاندىن كېيىن، قىتايلار ئاستا ـ ئاستا كۈچلىنىپ پۇرسەت كەلگىنىچە يۇرتلىرىنى كېڭەيتىشكە تىرىشتى. شەرقىي ئۇيغۇرلارنى مەغلۇپ قىلىپ، موغۇلستاندا ھۆكۈم سۈرىۋاتقان قىرغىزلار بىلەن داۋاملىق تىركىشىپ تۇراتتى. ئاخىردا قىتايلار يۇللى (يېلۈي) خان [58] ئىسمىلىك خانىنىڭ رەھبەرلىكىدە قىرغىزلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئورخۇن بويىدىكى پايتەختىنى ئىشغال قىلىپ، قىرغىزلارنى ئەسلى يۇرتىنى بولغان يەنسەيگە قوغلىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن قىتايلار ئۇرخۇن بويىدىكى بىرشەھەرنى پايتەخت قىلىپ، پۈتۈن موغۇلستان ۋە مانجۇرىيەنىڭ جەنۇب قىسمىنى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئالدى. ھىجرى 258 ـ (مىلادى 871 ـ) يىلى يېلۈي خان 3000 ئاتلىق ئەسكىرى بىلەن شىمالىي چىنغا ھۇجۇم قىلىپ، پېچىلى ۋىلايىتىنى ئېلىپ بېجىڭ شەھىرىنى پايتەخت قىلدى. يېلۈي خان ئۆز دۆلىتىنى، ئۇ دەۋردە چىننىڭ ھۆكۈمدارى بولغان سۇڭ سۇلالىسى ئىمپېراتورلۇقىدىن مۇۋەپپەقىيەتلىك بىلەن مۇداپىئە قىلىپ تۇرغانىدى. يېلۈي خان ئۆلگەندىن كېيىن ئوغلى خان بولدى ۋە ئۆزىنى شىمالىي چىن ۋە شەرق تۈركلىرىنىڭ ئىمپېراتورى دەپ ئېلان قىلدى.

ھىجرى 381 ـ (مىلادى ـ 991) ـ يىلى قىتايلار مانجۇرىيەنىڭ ئوتتۇراقسمىدا ياشاۋاتقان تۇڭگۇس

58 بەزى مەنبەلەردە بۇ ئىسمىنى نۇسى خان، يېلۈي تاشى، يېلۈي داشى، يېلۈي تاشىن، يەللىغ تاشىن، يېلۈي دېگۈالڭ دەپ يازىدۇ. ت. ئالماس، 570 ـ 571 ـ بەتلەر(ن. ش. ھ.).

تۈركلەرنىڭ جۇرجەن قەبىلىسىنى ئۆزىگە بويسۇندۇردى.(ئىسلام تارىخىدا جۇرجەنلەرنى «جۇرجەت» دەپ يازىدۇ). ھىجرى 383 ـ (مىلادى 993 ـ) يىلى قىتاي ئىمپېراتورى كورىيەنى ئىشغال قىلدى. مانا بۇ قىتاي دۆلىتىنىڭ ئەڭ كېڭەيگەن دەۋرى ھېسابلىنىدۇ(15 ـ خەرىتىگە قارالسۇن). ھىجرى 395 ـ (مىلادى 1004ـ) يىلى قىتانلار چىنگە ھۇجۇم قىلىپ، شۇچاغدىكى پايتەختى بولغان كەيفېڭنى مۇھاسىرىگە ئالدى. چىن ئىمپېراتورى قىتاي خانىغا ھەر يىلى بىرمىقدار باج بېرىش شەرتى بىلەن سۈلھى قىلىپ، ئۆزىنى ۋە دۆلىتىنى يوقىلىشتىن ساقلاپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن چىن دۆلىتىمۇ قىتاي دۆلىتىنىڭ نۇپۇزى ئاستىغا كىردى.

بۇيەردىن باشلاپ «قىتاي» نى ئۆز مىللىي رىۋايەتلەرىمىزگە ئاساسەن خىتاي دەپ يازىمىز. خىتاي دۆلىتىنىڭ تېرىتورىيىسى غەربىدە قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ چېگرالىرىغا تۇتاش ئىدى. بۇ سەۋەپتىن ھىجرى 408 ـ (مىلادى 1018 ـ) يىلى خىتايلار100,000گە يېقىن ئەسكىرى بىلەن شەرقىي تۈركىستانغا كىردى. ئالتايغا قاراپ ئىلگىرىلىگەن بۇ قوشۇن ئىككى ئۆگۈز(ھازىرقى ئالتاي) ۋە ئىمىل(چۆچەك) نى ئالدى ۋە تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ مىڭلاقنى ئالدى. بۇنىڭغا قارشى شىمالىي ئىلىكخانى I. تۇغانخان خىتايلارغا قاتتىق زەربە بېرىپ، ئېغىر ھالدا مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى ۋە چېگرالىرىغىچە قوغلاپ كۆپ قىسمىنى ئۆلتۈردى ۋە 10,000 غا يېقىنىنى ئەسىرگە ئالدى. بۇ مەغلۇبىيەت نەتىجىسىدە خىتاي خانى قاراخانىلارغا باج تۆلەشكە مەجبۇر بولۇپ خېلى ئۇزۇن بىر مۇددەتكىچە قاراخانىلىقنىڭ نۇپۇزى ئاستىدا قالدى. شۇنىڭدىن تارتىپ خىتاي دۆلىتى بۇرۇنقىدەك كۈچگە ئىگە بولالمىدى.

خىتاي دۆلىتىگە تەۋە بولغان جۇرجىنلەر ھىجرى 515 ـ (مىلادى 1120 ـ) يىلى ئىسيان چىقاردى ۋە بەش يىل داۋام قىلغان بۇ ئىچكي ئۇرۇش نەتىجىسىدە مىلادى 1125 ـ يىلى جۇرجىنلەر خىتايلارنىڭ پايتەختى بېيجىڭنى ئىشغال قىلدى ۋە شۇنىڭ بىلەن خىتاي دۆلىتى يىقىلدى. خىتايلارنىڭ بىرقىسمى جۇرجىنلەرگە بويسۇندى ۋە بىرقىسمى قېچىپ، يەنىسەي دەريىاسى بويىلىرى(قىرغىزلار يۇرتى) غا كېلىپ يەرلەشتى. لېكىن قىرغىزلار خىتايلارنى بۇجايدا ئارامدا قويمىدى ۋە ئۇلار باشقا يەرگە كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. خىتايلار جەنۇب تەرەپكە مېڭىپ، قاراخانىلاردىن يەر تىلىدى. شىمال ئىلىكخانى ئۇلارغا ئىمىل ئۆلكىسىدە يەر كۆرسىتىپ بەردى. خىتايلار ئىمىل ئۆلكىسىگە يەرلەشكەن چاغدا، قاراخانىلار دۆلىتى تازا ئاجىزلاشقان چاغ ئىدى. بۇ ۋەزىيەتتىن پايدىلانغان خىتايلار ئىمىل ئۆلكىسىدە بىرخانلىق قۇرۇپ چىقىپ، ئىمىل شەھرىنى پايتەخت قىلدى. ئەسلىدە كىچىك بىر شەھەر بولغان بۇ جاي، ئاز بىر مۇددەت ئىچىدە 40000 نۇپۇسلۇق چوڭ بىرشەھىرگە ئايلاندى. بۇشەھەرنىڭ خارابىلىرى ھازىرمۇ مەۋجۇد. مانا شەرقىي تۈركىستانغا كۆچۈپ ئىمىل ئۆلكىسىگە يەرلەشكەن بۇخىتايلارنى تۈركلەر «قاراخىتاي» لار دەپ ئاتايدۇ. چىن تارىخىدا «شى لياۋ» دەپ يازىدۇ. ھەر ئىككى سۆزنىڭ مەنىسى ئوخشاش، يەنى، غەربىي خىتاي دېگەنلىكتۇر.

قاراخىتايلارنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تۈركستاننى ئىستىلا قىلغانلىقى

قاراخانىلار دۆلىتى بارغانسىرى ئاجىزلىشىپ ناھايىتى كۈچسىز ۋە نۇپۇزسىز بىرھالەتكە كېلىپ قالغان ۋە غەرب تاۋغاچ قاراخانىلىقى، سەلجۇق سۇلتانى سەنجەرنىڭ ھىمايىسى ئاستىغا كىرگەنىدى. شىمال ئىلىكخانلىقىدىكى قەبىلىلەر ئارقا - ئارقىدىن ئىسيان چىقارماقتا ئىدى. قاراخان ھۆكۈمدارلىرى ئەيىش - ئىشرەت بىلەن بولۇپ كەتكەن ۋە دۆلەت چۆكۈش دەۋرىنى ياشىماقتا ئىدى.

تەخمىنەن ھىجرى 525 -(مىلادى1130 -) يىلىدا شىمال ئىلىكخانى ئىمىلدىكى قارا خىتايلارنىڭ بېگى «نۇسى» (يېلۈي داشى) نى بالاساغۇنغا چاقىرىپ، ئۇنى ئىسيان كۆتەرگەن قەبىلىلەر ئۈستىگە يوللىدى. نۇسى ئىسيانچىلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنى ئىلىكخانغا بويسۇندۇردى. ئىلىكخان بۇ خىزمىتىگە مۇكاپات ئۈچۈن، يېلۈي داشىنى ئەسكەر بېشىلىق مەنسىپگە تەيىنلىدى ۋە بالاساغۇندا تۇرۇشقا بۇيرۇدى. يېلۈيداشى كۆرۈنۈشتە ناھايىتى ساداقەتلىك بىلەن خىزمەت قىلغاندەك قىلىپ، ئاستا - ئاستا ئىمىلدىكى ئادەملىرىنى بالاساغۇنغا ئېلىپ كېلىپ، ئۇچ يىل ئىچىدە يېنىغا خېلى كۈچلۈك بىر قۇۋۋەت توپلىدى ۋە پۇتۇن ئىشنى قولغا ئېلىۋالدى. ھىجرى 528 -(مىلادى 1134-) يىلى تۈيۇقسىز بىرھۇجۇم بىلەن ئىلىكخاننى ۋە پۇتۇن خانىدانىنى قولغا ئالدى ۋە3 -4 ئاي ئىچىدە شىمال ئىلىكخانلىقىغا تەۋە پۇتۇن جايلارنى ئىشغال قىلدى. ھىجرى 530 - (مىلادى 1136 -) يىلى قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى ۋە قاراخاننى مەغلۇپ قىلىپ، قەشقەرنى ئالدى. يەركەن، خوتەن، كۇچا ۋە ئۇچ قاتارلىق جايلارنىمۇ قىسقا بىر زامان ئىچىدە بويسۇندۇردى. شۇنىڭ بىلەن قاراخانىلار دۆلىتى پۇتۇنلەي يىقىلدى. بۇ غالىبىيەتتىن كېيىن يېلۈيداشى ئۆزىنى « گۇرخان» (جۇڭ خان) دەپ ئېلان قىلدى. يېلۈي گۇرخان، قاراخانلارنىڭ ئىدارى باشقۇرۇش ئەنئەنىسىگە رىئايە قىلىپ، بويسۇنغان يەرلىك خانلارغا ئىچكى جەھەتتە مۇستەقىللىق بەردى. خوتەن خانلىرىدىن قىلىچ خان، ئۇيغۇر خانلىرىدىن ئىدىقۇت، قارلۇق خانلىرىدىن يابغۇلار بۇخانلاردىن تارىختا مەشھۇر بولغانلىرىدۇر.

ھىجرى 531 - (مىلادى 1137-) يىلى گۇرخان غەرب تاۋغاچ قاراخانلىقىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن، پەرغانىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۆزكەنت ۋە كاسان قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى. بۇنى ئاڭلىغان قىلىچ تاۋغاچ بۇغرا قاراخان سەمەرقەنتتىن يۈرۈش قىلدى. خوجەند شەھىرى يېقىنلىرىدا قاتتىق ئۇرۇش بولدى. بۇ ئۇرۇشتا قىلىچ خان مەغلۇب بولۇپ سەمەرقەنتكە چېكىندى. گۇرخان ئارقىسىدىن قوغلاپ سەمەرقەنتكە يېقىنلاشقاندا قىلىچ تاۋغاچ بۇغرا قاراخان سۇلھى قىلىشنى تەلەپ قىلدى. گۇرخان باج سىلىق تۆلەش بىلەن ئىچكى جەھەتتە مۇستەقىل بولۇش شەرتى ئاستىدا سۇلھى قىلىشنى قوبۇل قىلدى. سۇلھى بولغاندىن كېيىن گۇرخان قىلىچ بۇغراخاننى غەربىي تۈركستانىنىڭ ھۆكۈمدارى دەپ ئېتىراپ

قىلىپ،گۈرخاننىڭ بىر ئالى دەرىجىلىك ئەمەلدارىنى ۋە يېتەرلىك ساندا ئەسكەرلىرىنى قويۇپ، ئۆزى بالاساغۇنغا قايتتى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي تۈركستان قاراختايلارنىڭ ھاكىمىيتى ئاستىدا قالدى. (15-خەرىتىگە قارالسۇن) بەزى تارىخ كىتابلىرىدا غەربىي تۈركستانغا قاراختايلار ئىستىلاسى رۇكنىددەۋلە مەھمۇدخان زامانىسىدا يۈز بەرگەن دەپ يازىدۇ. بۇ توغرا ئەمەس، چۈنكى، بۇكشى شىمال ئىلىكخانلىرىدىندۇر.

سەلجۇق سۇلتانى سەنجەر، ئۆز ھمايىسىدىكى غەربىي تاۋغاچ قاراخانىلىقىنىڭ گۈرخان تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىشى بىلەن غەربىي ۋە شەرقىي تۈركستاندىن ئىبارەت بۈ ئىككى چوڭ ئىسلام مەملىكىتىنىڭ بىر بۈتىۋەرەس ھۆكۈمدارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكىدىن قاتتىق تازاپلانغان. ھىجرى 536 - (مىلادى 1141 -) يىلى سۇلتان سەنجەر جىھاد يۈرۈشى باشلاپ يولغا چىقىپ، ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ بۇخارانى پەتھى قىلدى ۋە سەمەرقەنتكە قاراپ ئىلگىرىلىدى. قارشى تەرەپتىن گۈرخان پۈتۈن كۈچىنى يىغىپ، سەمەرقەنتكە كەلدى. بۇخارا ۋە سەمەرقەنت ئوتتۇرىسىدىكى قەتۋان چۆلىدە قاتتىق ئۇرۇش باشلىنىپ، نەتىجىدە سولتان سەنجەر ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. ئەسكەرلىرى ناھايىتى پەرىشان ھالدا قاچتى. سۇلتان سەنجەر ئەسكەرلىرىنى ھېچ يەردە يىغالماي پايتەختتى مەرۋگە چېكىندى. بۇ ئۇرۇشتاسەنجەرنىڭ داڭلىق قوماندانلىرىدىن ئەمىر تاجىددىن نۇرغۇن ئەسكەرلىرى بىلەن گۈرخاننىڭ قولىغا ئەسىر چۈشتى. گۈرخان بۇلارنى بالاساغۇنغا ئېلىپ كەتتى. ھىجرى 538 - يىلى گۈرخان بۇ ئەسىرلەرنى ئازات قىلىپ قايتۇرۇپ بەردى.

سۇلتان سەنجەر تەرىپىدىن خارەزىمگە، ئاتالىرىدىن مىراس قالغان ۋالىيلىققا «خارەزمشاھ» ئۇنۋانى بىلەن ھۆكۈمدار قىلىپ، تەيىنلەنگەن ئاتسىزخارەزىمشاھ ھىجرى 530 - يىلدىن باشلاپ، سۇلتان سەنجەرگە بەزىدە ئاسىلىق قىلىپ، بەزىدە بويسۇنۇپ تۇرغان. سەنجەر بىلەن گۈرخان ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش مەزگىلىدە خارەزىمشاھ تۈركستان چېگرالىرىدە پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرغىلى باشلىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن گۈرخان ئارىز ئىسىملىك قوماندانىنى نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن خارەزىمشاھنىڭ ئۇستىگە يوللىدى. ئارىز خارەزىمشاھنى مەغلۇپ قىلىپ، نۇرغۇن يەرلىرىنى ئىشغال قىلدى. ئاخىرى خارەزىمشاھ مۇداپىئەگە ئاجىز كېلىپ، سۇلھى قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ھەر يىلى گۈرخانغا 30 مىڭ تىللاخىراج تۆلەش ۋەگورخاننىڭ بىرچوڭ مەنسەپدارى بىلەن بىرلىكتە گۈرخاننىڭ ئالى ھاكىمىيتىنى يۈرگۈزۈش شەرتى بىلەن سۇلھى قىلدى ۋە ئارىز ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ قايتىپ كەتتى.

شۇنىڭ بىلەن خارەزىمشاھلار ھىجرى 606 - يىلىغىچە يەنى، تەخمىنەن 70 يىل قاراختايلارنىڭ نۇپۇزى ئاستىدا قالدى. بۇئارىدا، بەزىدە بۇ نۇپۇز دىن قۇتۇلغان زامانلىرىمۇ بولدى. بۇلارنى تۆۋەندە بايان قىلىمەن.

گوبىكۇ،گوياكۇ قاتۇن ۋە تىرگىخانلارنىڭ گۈرخان بولغانلىقى[59]

ھىجرى 537 ـ (مىلادى 1142ـ) يىلى بىرىنچى گۈرخان تۇغۇلدى. ئۇرنىغا ئوغلى گوبىكۇ(يىلۇ يىلى) گۈرخان بولدى. ئۇ تېخى كىچىك ياشتا بولغانلىقى ئۈچۈن دۆلەت ئىشلىرىنى ئانىسى ئىدارە قىلدى. ھىجرى 545 ـ (مىلادى 1150 ـ) يىلىغاكەلگەندە گوبىكۇ دەۋلەتنى ئىدارە قىلىشنى قوبۇل ئالدى. بۇ ئارىدا ئاتىسىز خارەزىمشاھ بۇرۇنقىدەك گۈرخانغا ئىتائەت قىلىپ كەلگەنىدى. ئاتىسىز ھىجرى 551 ـ(مىلادى 1156ـ) يىلى ۋاپات قىلىپ ئۇرنىغا ئوغلى ئىلئارسلان خارەزىمشاھ بولدى. ئىنىسى سۇلەيمان شاھنى خارەزىمشاھ قىلىش تەرەپتارى بولغان بەزى بەگلەرنى ئۆلتۈردى. بەزىلىرى قېچىپ قىلىچ تاۋغاچ بۇغراقاراخانىنىڭ قېشىدا پانا تاپتى. ئىلئارسلان بۇ بەگلەرنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا، قىلىچ تاۋغاچ بۇغرا قاراخان بۇ تەلەپنى رەد قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئىل ئارسلان نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلدى. بۇنى ئاڭلىغان گۈرخان ئىلىكتۇركمەن ئىسىملىك قوماندانىنىڭ رەھبەرلىكىدە 10 مىڭ كىشىلىك بىر قوشۇننى قىلىچ تاۋغاچ بۇغرا قاراخانىنىڭ ياردىمىگە ئەۋەتتى. سەمەرقەنت دەرياسى بويىدا ئۇرۇش بولدى ۋە ئۇرۇشتا ئىلئارسلان مەغلۇپ بولۇپ خارەزىمگە چېكىندى. بۇمەغلۇبىيەت نەتىجىسىدە ئىل ئارسلان دادىسىدىنمۇ كۆپرەك باج ـ سېلىق تۆلەشكە مەجبۇرىبولدى.

ھىجرى 558 دە قىلىچ تاۋغاچ بۇغرا قاراخان ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا ئەبۇئەلى ھەسەن تاۋغاچ بۇغرا قاراخانىنىڭ ئوغلى جالالىددىن ئەلى كۈرگان تەختكە چىقتى. بۇزات قاراخان ئۇنۇڭانىنى تاشلاپ «سۇلتان» ئۇنۇڭانىنى ئالدى. ئۇنىدىن كېيىن ئورنىغا چىققانلارمۇ سۇلتان ئۇنۇڭانى بىلەن ئاتالدى.

ھىجرى 559 ـ (مىلادى 1163 ـ) يىلى ئىل ئارسلان خارەزىمشاھ گۈرخانغا باج ـ سېلىق تۆلەشنى توختىتىپ، گۈرخانىنىڭ ئالى ئەمەلدارىنى ھەيدەپ چىقاردى.گۈرخان دەرھال نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن خارەزىمگە يۈرۈش قىلدى. خارەزىمشاھمۇ مۇداپىئەگە ھازىرلىنىپ قوماندانىنى ئەمىر بەگ باشچىلىقىدا بىرقوشۇن يوللىدى. ئۇرۇش نەتىجىسىدە ئەمىيارىبەگ مەغلۇپ بولۇپ،گۈرخانغا ئەسىر چۈشتى ۋە ئەسكەرلىرى پاراكەندە بولۇپ چېچىلىپ كەتتى. بۇھالەتتەگۈرخان بىردىن قاتتىق كېسەل بولۇپ قېلىپ بالاساغۇنغا قايتىشقا مەجبۇر بولدى ۋە شۇنىڭ بىلەن خارەزىمشاھ بىربالادىن قۇتۇلۇپ قالدى.

گۈرخان گوبىكۇ خارەزىمدىن ئېغىر كېسەللىك ھالىتىدە قايتىپ كېلىپ، ھىجرى 559 ـ (مىلادى

59 ھازىرقى ئۇيغۇرچەئەسەرلەردە، 1 ـ گۈرخان نوسىنى «يىلۇداشى، گوبىكۇ نى «يىلۇ يىلى»،1گۈرخانىنىڭ خاتۇنىنى «تابۇيان»، گۈرخانىنىڭ قىزى گۈياكۇ خاتۇنىنى«بۇساۋەن» ۋە بۇنىڭ ئوغلى تىرگۈخانىنى«بىلۇ حىلىگۇ» دەپ ئالىدۇ بت. ئالماس، 570 ـ571 ـ بەت (ن. ش. ھ.).

1163) ـ يىلى تۇلدى. ئورنىغا سىكلىسى گويالىك قاتۇن گۈرخان بولدى. گويالىك قاتۇن ناھايىتى تەدبىرلىك ۋە سىياسەتچى بىر ئايال ئىدى. بۇنىڭ دەۋرىدە، ئىل ئارسلان ۋاپات بولۇپ، ئوغلى سۇلتانشاھ تەختكە چىقتى. ئىنىسى تىگىش تەخت تالىشىپ، ئۇرۇش قوزغىدى[60]. نەتىجىدە، تىگىش مەغلۇب بولۇپ قېچىپ،گۈرخان گويالىك قاتۇننىڭ قېشىغا بېرىپ پانا تىلەپ يارىدەم سورىدى.گويالىك قاتۇن ئىرى قارمابەگنىڭ قوماندانلىقىدا نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن تىگىشنى خارەزمگە يوللىدى. تىگىش بۇ يارىدەم بىلەن خارەزىم تەختىنى قولغا كەلتۈردى. ئاكىسى سۇلتانشاھ قېچىپ نىشاپۇر ھۆكۈمدارى مەلىك مۇئەييد نىڭ قېشىغا بېرىپ پانا تىلىدى.

تىگىش خارەزمشاھ بولغاندىن كېيىن گۈرخان گويالىك قاتۇنغا كۆپ مىقداردا باج ـ سېلىق تۆلەپ گۈرخانلىقنىڭ ھامىيلىقىدا تۇرغان. بارغانسىرى كۈچ ـ قۇۋۋىتە تاپقان تىگىش بۇ قۇۋۋىتىگە ئىشىنىپ، ھىجرى 570 ـ يىلى گۈرخانلىقنىڭ ئالى ئەمەلدارىنى ئۆلتۈرۈپ، مۇناسىۋەتنى ئۈزدى ۋە دۈشمەنلىشىش باشلاندى. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان سۇلتانشاھ گۈرخان گويالىك قاتۇننىڭ ھۇزۇرىغا بېرىپ ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ تىگىشكە قارشى يارىدەم قىلىشنى تەلەپ قىلدى. گۈرخان ئىرى قارما بەگ باشچىلىقىدا چوڭ بىر قوشۇن بىلەن تىگىشنىڭ ئۈستىگە يوللىدى. قارما بەگ خارەزمگە يېقىنلاشقاندا تىگىش قورقۇپ كېتىپ، گۈرخاندىن ئەپۇ سوراپ بۇرۇنقىدىنمۇ كۆپرەك باج ـ سېلىق تۆلەشنى ۋە يېنىدا گۈرخانلىقنىڭ ئالى ۋەكىلىنى تۇرغۇزۇشنى قوبۇل قىلىپ، سۇلھى تەلەپ قىلدى. قارمابەگ بۇ شەرتلەر ئاستىدا بىتتىمنامە تۈزۈپ بالاساغۇنغا قايتتى.

ھىجرى 574 ـ يىلى 2 ـ گۈرخان گوبىكىنىڭ ئوغلى تىرگو ، گويالىك قاتۇننى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى گۈرخانلىق تەختىگە چىقتى. ئۇنىڭغا قارشى چىققان ئىنسىنمۇ ئۆلتۈردى. 3 ـ گۈرخان تىرگوغا باج ـ سېلىق تۆلەپ تەۋە بولۇپ تۇرغان خارەزمشاھ تىگىش، ھىجرى 589 ـ يىلى خوراسان ۋە ئىسپاھان قاتارلىق چوڭ بىرمەملىكەتنى بېسىۋالدى ۋە تېرىتورىيىسىنى كېڭەيتىپ كۈچ ـ قۇۋۋىتىنى ئاشۇرۇدى. گۈرخانلىقنىڭ نۇپۇزىدىن چىقىپ كېتەلىگىدەك كۈچكە ئىگە بولغان بولسىمۇ ، ئۇ يەنىلا گۈرخانغا قارشى ھېچبىر ھەرىكەتتە بولماي دوستلۇقنى ساقلاپ قالدى. چۈنكى، بۇئاردا موغۇلىستاندا چىڭگىزخان چوڭ بىر كۈچگە ئىگە بولۇپ ئەتراپتىكى تۈرك خانلىرىنى ئارقا ـ ئارقىدىن يوقىتىپ، يۇرتلىرىنى ئىشغال قىلماقتا ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن خارەزمشاھ تىگىش، ئۇ ھەيۋەتلىك كۈچ ئالدىدا گۈرخان بىلەن بىرلىشىپ تۇرۇشنىڭ لازىملىقىنى كۆرگەنىدى. ھىجرى 596 ـ(مىلادى 1199 ـ) يىلى خارەزمشاھ تىگىش ئالەمدىن ئۆتتى. ۋاپاتىدىن ئىلگىرى ۋەلىئەھدى قۇتبىددىن مۇھەممەدگە« گۈرخان بىلەن مادارا قىل، ئۇنىڭغا مەن بەرگەندەك خىراج بېرىپ تۇرغىن. چۈنكى گۈرخان قۇدرەتلىك بىرپادىشاھ . ئۇنىڭ مەملىكىتىنىڭ شەرقىدە قۇۋۋىتلىك بىردۇشمەن بار.گۈرخان بىزنى ئۇنىڭدىن

60 «تىگىش» بەزى مەنبەلەردە «تەكەش» دەپ ئېلىنغان. ئە. بايتۇر ، 730 ـ بەت (ن. ش. ھ.).

مۇداپىئە قىلدۇ. مانا بۇنىڭ ئۈچۈن گۈرخان بىلەن بولغان دوستلۇق مەملىكىتىمىزنىڭ تىنچلىقى ئۈچۈن كېرەك» دەپ ۋەسىيەت قىلغان. تىگىشىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن مەھەممەد خارەزىمشاھ بۇ ۋەسىيەتكە ئاز بىر زامان ئەمەل قىلىپ كېيىن بۇنى چۆرۈۋەتتى. نەتىجىدە، ھەرئىككى مەملىكەت پالاكەتكە ئۇچرىدى. مەھەممەد خارەزىمشاھ ئافغانىستان پادىشاسى سۇلتان شاھابىددىن غۇرى بىلەن بىرقانچە قېتىم ئۇرۇشۇپ مەغلۇپ بولدى. سۇلتان شاھابىددىن غۇرى بەلىخ ۋە ئاندىخوي قاتارلىق جايلىرىنى بېسىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن قالماي تېخىمۇ ئىلگىرلەپ خوراسانغا يۈرۈش قىلدى. خارەزىمشاھ 80 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە بولسىمۇ، شاھابىددىن غۇرغا تەڭ كېلەلمەيمەن دەپ قورقۇپ، گۈرخاندىن ياردەم تەلەپ قىلدى ۋە مەرۋ شەھرىگە ئەسكەرلىرىنى يىغىپ مۇداپىئەدە تۇردى. سۇلتان شاھابىددىن غۇرىمۇ كېلىپ مەرۋىگە يېقىن بىرجايدا لەشكەرگاھ قۇردى. دەل ئۇرۇش باشلىنىش ئالدىدا گۈرخاننىڭ خارەزىمشاھنىڭ ياردىمىگە يوللىغان ئەسكەرلىرىنىڭ ئافغانىستان چېگراسىغا يېقىنلاشقانلىق خەۋىرى كەلدى. سۇلتان شاھابىددىن غورى ئۆز مەملىكىتىنىڭ غېمىگە چۈشۈپ خارەزىمشاھقا تۈيغۇزماستىن بىر كېچىدە قاچقاندەك يۈرۈپ قايتىپ كەتتى. گۈرخان ئەۋەتكەن ئەسكەرلەرخېلى كۆپ ئىدى . ئۇنىڭ ئۇستىگە سەمەرقەنتتىكى قاراخان سۇلتانى ئوسمانمۇ گۈرخاننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن ئۆز ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، بۇ ياردەم قوشۇنىغا قېتىلغانىدى.گۈرخان ۋە سۇلتان ئوسمانىنىڭ بىرلەشكەن قوشۇنى ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئاندخوي ئۆلكىسىگە كىردى. سۇلتان شاھابىددىنمۇ يېتىپ كېلىپ سوقۇش باشلاندى. نەتىجىدە، سۇلتان شاھابىددىن ئېغىرچىقىمغا ئۇچراپ ، ئۆزى ئازغىنە ئەسكىرى بىلەن بىرقەلئە ئىچىگە قامىلىپ قالدى. سۇلتان ئوسمان قاراختايلار بىلەن سۇلتان شاھابىددىننىڭ ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچىلىك قىلىپ، شاھابىددىن پۈتۈن خەزىنىسىنى ۋە مالليرىنى قاراختاي ئەسكەرلىرىگە بېرىپ، ئۆزى، ۋە ئادەملىرى جانلىرىنىغىنە ئېلىپ چىقىپ كېتىش شەرتى بىلەن پۈتۈشۈپ شاھابىددىننىڭ جېنىنى قۇتقۇزۇپ قويدى. مەھەممەد خارەزىمشاھ، سۇلتان شاھابىددىننىڭ بۇمەغلۇبىيىتىدىن پايدىلىنىپ ئۆزىگە ئارام بەرمەي ئۇرۇشۇپ يۈرۈپ، ئافغانىستان ۋە ئىرانىنى تارتىۋالدى ۋە ئۆزى چوڭ بىر دۆلەتكە ئىگە بولدى. بارغانسېرى كۈچ قۇدرەتى ئاشقان خارەزىمشاھ گۈرخانغا باج ـ سېلىق بېرىشتىن قۇتۇلۇشنىڭ كۆيىغا چۈشۈپ، غەربىي تۈركىستان خانى سۇلتان ئوسمانىنى ئۆزىگە تارتىپ ئۇنىڭ بىلەن مەخپى ھالدا ئىتتىپاق تۈزدى. ئۇندىن كېيىن مەھەممەد خارەزىمشاھ بىر باھانە تېپىپ گۈرخاننىڭ ئالى ئەمەلدارىنى ئۆلتۈردى.

گۈرخان بۇھادىسىنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن ۋەزىرى مەھمۇد بايىنى خارەزىمگە ئەۋەتتى. خارەزىمشاھ مەھمۇد بايىنى ياخشى كۆتۈۋالمايى ئۇنى ھاقارەتلىدى. بۇنىڭ بىلەن ئاردىكى مۇناسىۋەت تېخىمۇ يامانلاشتى. ئۇندىن باشقا خارەزىمشاھ ئۆزىنىڭ ئىستىلا مەقسىدىنى ئاسانلاشتۇرۇش ئۈچۈن «مۇسۇلمانلارنى كاپىر قاراختايلارنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن فى سەبىللاللاھ جىھاد قىلمەن»

دەپ كەلگەن مقياستا تەشۋىق تارقىتىپ، غەربىي تۈركستان خەلقىنى ئۆزىگە مايىل قىلدى.

ھىجرى 604 ـ (مىلادى 1207ـ) يىلى نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ سەمەرقەنتكە قاراپ يۈرۈش قىلدى. بۇئاردا سۇلتان ئوسمانشاھمۇ خارەزمشاھقا تەۋە بولغانلىقىنى ئېلان قىلدى ۋە ئۆنىڭ ئىسمىدا خۇتبە ئوقۇتتى ۋە ئۇنىڭ ئىسمىدا پۇل چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي تۈركستان گۇرخانىنىڭ ھامىيلىقىدىن چىقىپ، خارەزمشاھنىڭ ھامىيلىقىغا كىردى.گۇرخان، مەھەممەد خارەزمشاھ ۋە سۇلتان ئوسمانشاھنىڭ ئۇستىگە تالاس ۋالىيسى نىكۇبەگنىڭ قوماندانلىقىدا بىرقوشۇن يوللىدى. سەمەرقەنت يېقىنلىرىدا شىددەتلىك ئۇرۇش بولدى. نەتىجىدە نىكۇبەگ يارىدار بولۇپ ئەسىرگە ئېلىندى. ئەسكەرلىرى پاراكەندە بولۇپ قېچىپ كەتتى. خارەزمشاھ قاچقانلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ، سىردەريادىن ئۆتۈپ، گۇرخانىنىڭ 2 ـ پايتەختى دەپ ئاتالغان «ئوترار» شەھرىنى ئىشغال قىلىپ، شەھەرنىڭ ھاكىمىنى بالا- چاقالىرى بىلەن ئەسىرئېلىپ قايتتى. خارەزمگە كېلىپ نىكۇبەگنى سۇدا بوغۇپ ئۆلتۈرۈۋەتتى.

قارا خىتايلارنىڭ مەغلۇبىيىتىدىن كېيىن خارەزمشاھ بىلەن سۇلتان ئوسمان ئارىسىدىكى دۇستلۇق تېخىمۇ كۈچلاندى. خارەزمشاھ قىزىنى سۇلتان شاھقا بەرمەكچى بولدى. بۇ ئاردا خارەزمشاھ گۇرخانىنىڭ يېنىدا پانا تېپىپ تىرىگلىك قىلىۋاتقان نايمان قەبىلىسىنىڭ خانى كۈچلۈك نى مەخپى ھالدا گۇرخانغا قارشى كۈشكۈرتۈپ، ئۇنى بۇ ئىشقا تەييارلىغاندى. بۇ سەۋەپتىن خارەزمشاھ ۋە سۇلتان ئوسمان گۇرخانىنىڭ خارەزمگە ھۇجۇم قىلىشىدىن خاتىرجەم ئىدى. سۇلتان ئوسمانشاھ خارەزمگە كېلىپ توي ھازىرلىقلىرىغا كىرىشىپ كەتتى. ئۇ بىر تەرەپتەگۇرخان كۈچلۈكنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشىدىن خەۋەرسىز، ھىجرى 605 ـ(مىلادى 1208 ـ) يىلى گۇرخان غەربىي تۈركستانغا ھۇجۇم قىلدى. يول ئۈستىدىكى پۈتۈن شەھەرلەرنى ئېلىپ سەمەرقەنتنى مۇھاسىرىگە ئالدى. شەھەر پەتھى بولاي دەپ قالغان بىر پەيتتە كۈچلۈكنىڭ ئىسيان كۆتەرگەن خەۋەرى كېلىپ، گۇرخان سەمەرقەنتلىكلەر بىلەن سۇلھى قىلىپ بالاساغۇنغا قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. بىر رىۋايەتكە قارىغاندا سۇلتان ئوسمان گۇرخانىنىڭ ھۇجۇمىدىن قېچىپ خارەزمگەكەلگەن.

ھىجرى 606 ـ (مىلادى 1209 ـ) يىلى گۇرخان سەمەرقەنتتىن چېكىنىپ كەتكەندىن كېيىن خارەزمشاھ سەمەرقەنتكە كېلىپ،كۈچلۈك بىلەن گۇرخانىنىڭ ئۇرۇشۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلىدى ۋە دەرھال شەرقىي تۈركستانغا يۈرۈش قىلدى. لېكىن گۇرخان ئاللاقاچان كۈچلۈكنى مەغلۇپ قىلىپ، قوغلۇەتكەن ۋە خارەزمشاھنىڭ ھۇجۇمىغا مۇداپىئە ئۇچۇن تەييارلانغان ئىدى. خارەزمشاھنىڭ يۈرۈشنى ئاڭلىغان گۇرخان دەرھال تالاسنىڭ غەربىدە خارەزمشاھ نىڭ ئالدىنى توسۇپ قاتتىق ئېلىشتى. نەتىجىدە خارەزمشاھ ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ ئەسكەرلىرى ئىنتايىن پەرىشان ھالدا قاچتى. خارەزمشاھ بىرقانچە خاس ئادەملىرى بىلەن گۇرخانىنىڭ ئەسكەرلىرى ئارىسىدا قالدى. لېكىن

خارەزمشاھ قاراختايچە كىينىۈالغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى ھېچكىم تونۇماي بىرنەچچە كۈن گۈرخانىنىڭ ئەسكەرلىرى ئارىسىدا يۈرۈپ، كېيىنچە پۈرسەت تېپىپ قاچتى ۋە سىردەريانى بويىدىكى ئەسكەرلىرىنىڭ ئارقىسىدىن يېتىشتى.

ئىدىقۇت ۋە قىلىچخانلارنىڭ چىڭگىزخانغا تەۋە بولغانلىقى

ئۇيغۇر ئىدىقۇتى گۈرخانىنىڭ بەشبالىقتا تۇرۇشلۇق ئالى ئەمەلدارىنىڭ تەكەببۇرلۇقى ۋە زوراۋانلىق - زومبۇلۇقىدىن داۋاملىق نارازىلىق بىلدۈرەتتى. بۇ سەۋەپتىن گۈرخانىنىڭ ھاكىمىيىتىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن پۈرسەت ئىزدەپ يۈرەتتى. بۇئارىدا خارەزمشاھ ۋە گۈرخان ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش نەتىجىسىدە يۈز بەرگەن بوھراندىن پايدىلىنىپ، ئىدىقۇت ھىجرى 605 - يىلى گۈرخانىنىڭ ئىدىقۇت ئوردىسىدا تۇرۇشلۇق ئالى ئەمەلدارى شادكامنى ئۆلتۈرۈپ، مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى ۋە دەرھال چىڭگىزخانغا نۇرغۇن سوغات بىلەن ئەلچى ئەۋەتىپ، ئوتتۇرىدا دوستلۇق ئىزھارقىلدى. چىڭگىزخانمۇ دۇربای ئىسمىلىك ئەلچىسىنى ئىدىقۇتقا ئەۋەتىپ، ئوتتۇرىدا دوستلۇق كېلىشىمى ئىمزالىدى. بۇنىڭ بىلەنلا قالماي، چىڭگىزخان ئىدىقۇتنىڭ قىزى بىلەن ئۆيلەندى ۋە ئىدىقۇتقا ئىنىسىنىڭ قىزىنى بەردى. چىڭگىزخانىنىڭ تەلەپ قىلىشى بىلەن ئىدىقۇت يۈزلەرچە ئوقۇتقۇچى ۋە كاتىپلەرنى چىڭگىزخانغا ئەۋەتىپ بەردى ۋە بىرقىسىم قورال - ياراق بىلەنمۇ تەمىنلىدى. بۇ سۈرەتتە ئىدىقۇت خانلىقى چىڭگىزخان بىلەن ئىككى يىل سەمىمىي دوست بولۇپ تولۇق مۇستەقىل ياشىدى. ھىجرى 606 - (مىلادى 1209 -) يىلى گۈرخانىنىڭ خارەزمشاھنى مەغلۇپ قىلغانلىقىنى كۆرۈپ قورقۇپ كېتىپ ئۆزى موغۇلىستانغا بېرىپ، چىڭگىزخاننى زىيارەت قىلىپ، ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ چىڭگىزخانىنىڭ ھامىيلىقىغا كىردى. شەرقىي تۈركستان مۇسۇلمانلىرى بۇتپەرەس قاراختايلارنىڭ ھاكىمىيىتىگە دايىم نەپرەت كۆزى بىلەن قارايتتى. لېكىن،گۈرخانىنىڭ كۈچىگە تەڭ كەلگىدەك قۇۋۋەتلىرى يوقتى. خوتەن خانى قىلىچخان گۈرخانىنىڭ ھىجرى 605 - يىلىدىكى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان ۋەزىيىتىدىن پايدىلىنىپ، گۈرخانىنىڭ خوتەنده تۇرۇشلۇق ئالى ئەمەلدارىنى ئۆلتۈرۈپ مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. بۇ ئارىدا چىڭگىزخانىنىڭ دۈشمىنى بولغان تاڭغۇت شاھزادىسى خوتەنگە قېچىپ كەلگەنىدى. چىڭگىزخان بۇ شاھزادىنى تەلەپ قىلدى ۋە قىلىچخان چىڭگىزخانىنىڭ دوستلۇقىنى قولغا كەلتۈرۈشكە مەجبۇر بولغانلىقى ئۈچۈن تاڭغۇت شاھزادىسىنى چىڭگىزخانغا ئەۋەتىپ بەردى. نەتىجىدە، چىڭگىزخان بىلەن دوستلۇق كېلىشىمى ئىمزالىدى. ئەمما، بۇ دوستلۇق ئۇزۇنغا بارمىدى. ھىجرى 608 -(مىلادى 1211 -) يىلى گۈرخان مەغلۇپ بولۇپ، كۈچلۈك خان بىر بالايى ئاپەت بولۇپ ئوتتۇرىغا چىققاندا قىلىچخان چىڭگىزخانىنىڭ ھامىيلىقىغا ئۆتتى.

قاراختاي دۆلتىنىڭ يىقىلىشى

خوتەن، قۇجۇ، بەشبالىق، قۇمۇل ۋە باركۆل قاتارلىق جايلار قاراختاي دۆلتىدىن بىر - بىرلەپ ئاجراپ، بۇ دۆلەتنىڭ نۇپۇزى ۋەكۆچى ناھايىتى ئاجىزلاشتى. خارەزىمشاھ بۇ ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ كۆچلۈكىنى شەرق تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىشقا دەۋەت قىلدى. لېكىن، ئۇچاغدا كۆچلۈكىنىڭ بۇنىڭغا كۆچى يەتمەيتتى. ئاخىرى ھىجرى 607 - يىلى خارەزىمشاھ شەرقىي تۈركىستان چېگرالىرىغا تاجاۋۇز قىلىشقا باشلىدى. ئوترار ۋە تاشكەنتنى ئىشغال قىلدى.گۈرخان بۇنى ئاڭلاپ، پۈتۈن كۆچى بىلەن خارەزىمشاھقا قارشى يۈرۈش قىلدى. ئالاسقا يېقىن بىرجايدا قاتتىق ئۇرۇش بولدى. نەتىجىدە، گۈرخان ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ چېكىندى.

بۇنىڭ بىلەن بالاساغۇندا «خارەزىمشاھ گۈرخانىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىۋاتىدۇ» دېگەن سۆز تارقالدى ۋە بالاساغۇن خەلقى « مانا، ئەندى بىز مۇسۇلمانلارنىڭ بۇتپەرەس كاپىر قاراختايلاردىن قۇتۇلىدىغان ۋاقتىمىزكەلدى» دەپ ھەممىسى قوراللىنىپ، شەھەردىكى قاراختايلارنى ئۆلتۈرۈپ، شەھەرنىڭ سىپىلىنى تاقاپ تۇرۇشتى. شۇ ھالەتتە گۈرخان ئەسكەرلىرى بىلەن كەلدى خەلق ئۇنى شەھەرگە كىرگۈزمەي قاتتىق مۇداپىئە قىلدى. گۈرخان شەھەرنى 18 كۈن مۇھاسىرە قىلدى. خارەزىمشاھنىڭ گۈرخانىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقان خەۋىرىمۇ يالغان چىقىپ ئۇنىڭ سىردەريا بويىدىكى فاراب شەھىرىنى ئېلىپ، ئالغا ئىلگىرلىيەلمەي قايتىپ كەتكەنلىكى مەلۇم بولدى. گۈرخان شەھەرخەلقىنى مەغلۇپ قىلىپ، شەھەرگە بېسىپ كىرىپ مۇسۇلمانلارنى قەتلىئام قىلدى. رەۋزەتۇسساپانىڭ رىۋايىتىگە قارىغاندا بۇ قەتلىئامدا 47000 مۇسۇلمان شېھىت بولغان.

بۇ ئۇرۇشلار نەتىجىسىدەگۈرخانىنىڭ خەزىنىسى پۈتۈنلەي توگەپ قۇرۇپ كەتتى. خىتەنىڭ قولىدىمۇ بىرنەرسە قالمىدى ۋە دۆلەت ئېغىر بىرئىقتىسادىي بۆھرانغا دۇچار بولدى. نەمما. ئەسكىرىي سىستېمىنىڭ قولىدا پۇل - مال كۆپ ئىدى. گۈرخان بۇ مالنى بۆھرانغا چارە ئىپتىش ئۈچۈن، ئەسكەرلەرنىڭ قولىدىكى پۇل - مالنى زورلۇق بىلەن خەزىنىگە ئالغىلى باشلىدى. بۇنىڭغا نارازى بولغان ئەسكەرلەرنىڭ تولىسى ئىسيان چىقاردى. بۇ ئارىدا ئىمىل شەھىرى ئەتراپىدا خېلى كۆپ كۆچكە ئىگە بولۇپ قالغان ۋە مۇنداق بىر پۇرسەتنى ماراپ ياتقان كۆچلۈك، ھىجرى608 - (مىلادى 1211 -) يىلى بالاساغۇنغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ببسپ كىردى. گۈرخان پۈتۈن كۆچى بىلەن قارشى تۇرغان بولسىمۇ مەغلۇپ بولۇپ، تەسلىم بولدى. كۆچلۈك گۈرخانىنى نازارەت ئاستىغا ئېلىپ ئۆزىنى گۈرخان ئېلان قىلدى. 34 يىل ھۆكۈم سۈرگەن 3 - گۈرخان تىرگوخان ئەسىرلىكتە ئىككى يىل ياشاپ ھىجرى 610 - يىلى ئۆلدى. گۈرخانىنىڭ تەسلىم بولۇشى بىلەن 80 يىل داۋام قىلغان قاراختاي دۆلتى يىقىلدى.

كۈچلۈك كىم ۋە ئۇنىڭ شەرقىي تۈركستانغا كېلىش سەۋەبى

موغۇلستاننىڭ غەربىدە ئۇزۇن زاماندىن تارتىپ مۇستەقىل خانلىق ئىدارىسىدە ياشاپ كەلگەن «نايمان» ئىسىملىك بىرقەبىلە بارئىدى. شۇ تارىخلاردا داڭلىق موغۇل دۆلىتىنى قۇرغان چىڭگىزخان ھىجرى 603 ـ(مىلادى 1206 ـ) يىلى نايمانلارغا ھۇجۇم قىلىپ، نايمان خانى تايان خاننى ئۆلتۈرۈپ قەبىلىسىنى پاراكەندە قىلىۋەتتى. تايان خاننىڭ ئوغلى كۈچلۈك خان بىرقانچە ئادەملىرى بىلەن شەرقىي تۈركستانغا قېچىپ گۇرخاننىڭ يېنىدا باش پانا تاپتى. گۇرخان ئۇنىڭغا ياخشى مۇئامىلە قىلىپ ھەمايىسىگە ئالغانىدى. بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا گۇرخان كۈچلۈككە قىزىنى بېرىپ ئۇنى كۈيئوغۇل قىلىۋالغانمىش.

ھىجرى 604 ـ يىلى چىڭگىزخان تاڭغۇت خانى بىلەن ئۇرۇشۇپ، موغۇلستاندىكى ئەسكىرى ئاز قالغانىدى. كۈچلۈك بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ چىڭگىزخاندىن ئىنتىقام ئېلىش ئۈچۈن، گۇرخاننىڭ رۇخسىتى بىلەن ئىمىل ۋە ئالتاي تاغلىرىدا سەرگەردان ھالدا ياشاۋاتقان نايمانلارنى توپلاپ موغۇلستانغا ئۇيەر ـ بۇيەردىن ھۇجۇم قىلىپ، ئۆزىگە خېلى كۆپ كۈچ توپلىدى. خارەزمشاھ ئۇنىڭ بۇ ۋەزىيىتىنى ئاڭلاپ، مەخپىي ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇنى گۇرخانغا قارشى ئىسيانغا كۈشكۈرتكىلى باشلىدى. ئەگەر، كۈچلۈك بۇ ئىسياندا مۇۋەپپەقىيەت قازانغان تەقدىردە خارەزمشاھ سىر دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى پۈتۈن ئۆلكىنى (پۈتۈن شەرقىي تۈركستان) دە ئۇنىڭ گۇرخان ئۇنۋانى بىلەن مۇستەقىل ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلدۇرماقچى ۋەدە قىلدى. كۈچلۈك بۇ ۋەدىگە ئىشىنىپ، پۇرسەت كۈتۈپ تۇرغىنىدا يۈقىرىدا سۆزلەنگەندەك، گۇرخاننىڭ سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلىپ، بالاساغۇندىكى كۈچىنىڭ ئازقالغانلىقىنى ئاڭلاپ كۈچلۈك بالاساغۇنغا ھۇجۇم قىلدى. بالاساغۇندىكى گۇرخاننىڭ ئەسكەرلىرى شەھەرگە كىرىۋېلىپ قاتتىق تۇرۇپ ئېلىشتى. شۇ ھالدا گۇرخان سەمەرقەنتتىن قايتىپ كېلىپ، كۈچلۈكنى ئېغىر ھالدا مەغلۇپ قىلدى. كۈچلۈكنىڭ ئادەملىرىدىن كۆپ كىشى ئۆلدى ئۆزى بولسا ئازراق يېقىنلىرى بىلەن قېچىپ، ئىمىل ئەتراپىدا يۈرۈپ، قاراقچىلىق قىلىشقا باشلىدى.

كۈچلۈكنىڭ شەرقىي تۈركستان ئىستىلاسى

ۋە زۇلمى

تىرگوگۇرخان تەسلىم بولغاندىن كېيىن كۈچلۈكخان ئۆزىنى گۇرخان دەپ ئېلان قىلدى. ئۇنىڭ بىرىنچى بولۇپ قىلغان ئىشى خەلقنى ئىسلامدىن يانداۇرۇپ، شامان دىنىغا كىرىشكە تەشەببۇس قىلىشتىن ئىبارەت بولدى. ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتى تۈركستان مۇسۇلمانلىرى ئىچىدە ئومۇمىيۈزلۈك نەپرەت

ھىسسىنى قوزغىدى. ئىلىنىڭ باش تەرىپىدىكى ئالمىلىق (ئىلى بالىق) خەلقى ئۆز ئىچىدىن بىر كىشىنى خان قىلىپ كۆچلۈك بىلەن ئۇرۇشقىلى تەييارلاندى. قارلۇق خانى ئارسلان يابغۇ چىڭگىزخانىنىڭ ھامىيلىقىغا كىردى. قەشقەر، ئۈچ ۋەكۇچا خەلقى كۆچلۈكىنىڭ ھاكىمىيىتىنى قوبۇل قىلماي ئۇنىڭغا قارشى چىقتى. كۆچلۈك ئالدى بىلەن ئالمىلىق خانى بىلەن ئېلىشىپ، بىرقانچە قېتىملىق ئۇرۇشتىن كېيىن ئالمىلىق خانى شېھىت بولدى ۋە ئالمىلىق كۆچلۈكىنىڭ قولىغا ئۆتتى ۋە بۇ ئۆلكىدىكى پۈتۈن شەھەرلەرنى ۋەيران قىلىۋەتتى. ئۇندىن كېيىن كۆچلۈك قەشقەر ۋە ئۈچ ئۆلكىلىرىگە تاجاۋۇز قىلدى. خەلق ناھايىتى قەھرىمانلىق بىلەن يۇرتىنى مۇداپىئە قىلغانلىقى ئۈچۈن، كۆچلۈك بۇ يۇرتلاررنىڭ شەھەرلىرىگە كىرەلمىدى. ئاخىرى كۆچلۈك بۇ شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىلارغا قاراقچىلارنى ئەۋەتىپ دېھقان چارۋىچىلارنى بولاپ تالىدى، ئۆلتۈردى. زىرائەتلىرىگە، يايلاقلىرىغا ۋە ئۆي جايلىرىغا ئوت قويۇپ ۋەيران قىلىۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن 2 يىل ئىچىدە قەشقەر ۋە ئۈچ شەھەرلىرىدە ئاچارچىلىق باشلىدى ۋە خەلق شەھەرنى مۇداپىئەقىلىشتا ئاجىزقالدى. كۆچلۈك ھىجرى 610 ـ (مىلادى 1213 ـ) يىلى قەشقەرنى ئىشغال قىلىپ شەھەرگە ئوت قويۇپ پۈتۈنلەي ۋەيران قىلىۋەتتى. شەھەر ئەتراپىدىكى خەلقلەرنى ئۆيلىرىدىن ھەيدەپ چىقىرىپ ئۆز ئادەملىرىنى يەرلەشتۈردى.

ھىجرى 611 ـ يىلى كۆچلۈك خوتەنگە ھۇجۇم قىلدى. ئۇرۇشتا قىلىچخان شېھىت بولدى ۋە شەھەرگە كىرگەن كۆچلۈك قەتلىئام قىلىپ ۋە ئوت قويۇپ خوتەننى ۋەيران قىلىۋەتتى. ئۇندىن كېيىن خوتەن خەلقىنى ئىسلام دىنىدىن چىقىرىپ، شامان دىنىغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن ھەرخىل زۇلۇم سالغىلى باشلىدى. لېكىن، خەلق ئىسلام دىنىدا چىڭ تۇرغانلىقتىن بۇنىڭدا مۇۋەپپەق بولالمىدى. كۆچلۈك بۇنىڭ سەۋەبى خوتەندە ئىسلام دىنى ئالىملىرىنىڭ كۆپ بولغانلىقىدىن دەپ تونۇپ، بۇددىنىي زاتلارنى يوقىتىشنىڭ كويىغا چۈشتى ۋە بىركۈنى « پۈتۈن ئالىملار يېغىلسۇن، دىن ھەققىدە بەس ـ مۇنازىرىلىشىمىز، بۇ مۇنازىرە دەكمىنىڭ توغراچىقسا شۇنىڭغا قوشۇلىمىز» دەپ ئېلان قىلدى. ئەرتىسى بىر مەيدانغا 3000 دەك ئالىم يېغىلدى. كۆچلۈك ئەسكەرلىرى بىلەن ھازىر بولدى ۋە مۇنازىرە باشلاندى. خوتەن ئالىملىرىدىن ئىمام ئالائىددىن ئىسلامنىڭ ھەقىقىتىنى، ئىسلامنىڭ ھەق (راست) دىن ئىكەنلىكىنى ۋە بۈتپەرەسلىكنىڭ باتىل (يالغان) ۋە ئاساسسىزلىقىنى ئىنتايىن كۆچلۈك دەللىلەر بىلەن ئىسپاتلىدى. بۇ دەللىلەرگە قارشى كۆچلۈك بىرنەرسە دېيەلمەي مات بولۇپ، ئىسلامغا ۋە پەيغەمبىرىمىز ئەلەيھىسسالامغا ھاقارەت قىلغىلى باشلىدى. ئىمام ئالائىددىن بۇقېتىم مىسلسىز غەيرەت بىلەن ۋە تەمكىنلىك بىلەن جاۋاپ بېرىپ،كۆچلۈكنى تېخىمۇ مات قىلدى. بۇ ۋەزىيەتنى ئالىملارنى يوقىتىشنىڭ باھانىسى قىلىپ،كۆچلۈك ئەسكەرلىرىگەبىردىن بۇيرۇق قىلىپ توپلانغان ئالىملارنىڭ ھەممىسىنى قىلىچ بىلەن شېھىت قىلدى. شۇكۈندىن تارتىپ ئەزان ئوقۇش، جامائەت يىغىلىپ ناماز ئوقۇش قاتارلىق ئىسلام ئىبادەتلىرى پۈتۈنلەي مەنئى قىلىندى. مەسجىت ۋە مەدرىسىلەر ۋەيران

قىلىندى،كىتابلار كۆيدۈرۈلدى ۋە مۇسۇلمانچىلىقنى ئىزھارقىلغان كىشى مىڭبىر قېتىن - قېتاقلار بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. كۆچلۈك بۇ زالىملىق بىلەن تۆت يىل ھۆكۈم سۈردى. بۇمۇددەت ئىچىدە مۇتەئەسسىپ «تويىن» ۋە «قام» لارنىڭ يول كۆرسىتىشى بىلەن شەرقىي تۈركستان خەلقىگە سالمىغان زۇلمى قالمىدى. ئىلىم ۋە مەدەنىيەتكە تولغان بۇمەملىكەتنى بىرخارابىگە ئايلاندۇرۇۋەتتى. خەلق داۋاملىق كۆچلۈككە قارشى چىققانلىقى ئۈچۈن قانلىق باستۇرۇلۇپ تۆلىسى شېھىت بولدى. قالغانلىرى قېچىپ كەتتى ۋە يۇرت ئاھالىسى بارغانسىرى ئازقالدى.

ھىجرى 615- (مىلادى 1218 -) يىلى چىڭگىزخاننىڭ ئەسكەرلىرى شەرقىي تۈركستان خەلقىنىڭ ياردىمىگە يېتىشتى. كۆچلۈكنى ئۆلتۈرۈپ، خەلقنى ئۇنىڭ زۇلمىدىن قۇتقازدى، دىندە ۋە ھەر ئىشتا خەلقنىڭ ئەركىنلىكىنى ئېلان قىلدى.

بىرتارىخي ئۇيدۇرما توغرىسىدا

خرىستىيان پاپا مەنبەلىرىدىن ئېلىنغان تۆۋەندىكى رىۋايەتلەر ھازىرقى زامانداشكى بەزى تارىخ كىتابلىرىدا يېزىلماقتا. مىنىڭ تەدقىق قىلىپ كۆرۈشىمچە بۇ رىۋايەتلەر ئاساسسىز بولۇپ، ئۆز غەرەزلىرى ئۈچۈن خرىستىيان مىسسىئونېرلىرى تەرىپىدىن توقۇلغان ئۇيدۇرما ھىكايىلاردىن ئىبارەت[61]. مەسىلەن:

1 - كۆچلۈكخانىنىڭ قەبىلىسى بولغان نايمانلارنىڭ دىنى خرىستىيان دىنى ئىدى . كۆچلۈكمۇخرىستىيان بولۇپ، دادىسىنىڭ ئىسمى «يۇھەننا» ئىدى. شەرقىي تۈركىستاننى ئالغاندىن كېيىن خوتۇنى (گۈرخاننىڭ قىزى) نىڭ تەسىرى بىلەن شامان دىنىغا كىرگەن.

2 - «يۇھەننا» ئىسىملىك تۈرك خانى گىرايىت (كىرايىت) قەبىلىسىنىڭ خانى بولۇپ، چىڭگىزخاندىن بۇرۇنقى تارىختا ئۆتكەن ياكى چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادلىرىدىن بىرىنىڭ زامانىسىدا ئۆتكەن كىشى. يۇھەننا خرىستىيان دىنىنىڭ چوڭ ئالىملىرىدىن ياكى ئەۋلىيالىرىدىن بىرى.

3 - يۇھەننا نىڭ قەبىلىسى بولغان كىرايىت قەبىلىسى كۆكۈ(كۆكنۇر) ۋە ئۈدۈن (خوتەن) ئۆلكىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا، يەنى، ھازىرقى چەرچەن ۋە چارقىلىقتا ئولتۇراقلاشقان.

مانا بۇ بىر- بىرىگە ئوخشىمايدىغان رىۋايەتلەرنى تارىخچى ئەبۇلفەرج جۇرجىس«مۇختەسىرىلدەۋل» ئاتلىق كىتابىدا يازىدۇ . بۇ ، زامانى ۋە ماكانىنىڭ تايىنى يوق «يۇھەننا» ئەپسانىسى كېيىنكى دەۋرلەردە روسلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغان تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ تارىخىنى بۇئەپسانە بىلەن بويىاپ كۆرسىتىپ، ئۇلارنى خرىستىيانلاشتۇرۇش ئۈچۈن، بەزى خرىستىيان پاپالىرى تەرىپىدىن ئويدۇرۇلغان ئاساسسىزھېكايە ئىكەنلىكىنى ياۋروپا تارىخچىلىرى ئوتتۇرىغا چىقاردى. مانا بۇ رىۋايەتلەرنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن يۇھەننا ھەققىدە بىر - بىرىنى ئىنكارقىلىدىغان ئاجايىپ قىسسىلەر بار. (بۇقىسسىلەر«تەلفىق ئەلئەخبار» دېگەن تارىخي ئەسەردە بايان قىلىنغان)

61 خرىستىيان پاپاسى - خرىستىيانلارنىڭ رۇھانى داھىسى. مىسسىئونېر- خرىستىيان دىنىنى تارقاتقۇچى(ن. ش. ھ.).

يۇقىرىقى رىۋايەتلەر ۋە قىسسەلەرنى موغۇلستاننىڭ مۇھىتىگە ئۇيغۇن دېيىلگەندىمۇ يالغانلىقى ئاشكارا كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. چۈنكى، چىڭگىزخاندىن بۇرۇنقى زامانىدا نايمان بولسۇن ياكى كىرايىت ياكى باشقا موغۇل قەبىلىلىرى بولسۇن ئۇلارنىڭ ئەجنەبى(يات) لاربىلەن خۇسۇسەن خرىستىيان دۇنياسى بىلەن ھېچ مۇناسىۋىتى يوقلىقى ۋە بۇلارنىڭ پۈتۈنلەي كۆچمەن، دىن ۋە مەزھەپ بىلەن جىددى بىرئالاقىسى بولمىغان قوۋم ئىكەنلىكى مەلۇمدۇر. كىرايىت قەبىلىسى بولسا موغۇلستاننىڭ شەرقىي شىمالىدىكى مەشھۇر ۋە قۇۋۇەتلىك بىرقەبىلە بولۇپ ئىستىقلالى چىڭگىزخان تەرەپىدىن يوقىتىلغانلىقى تارىختىن مەلۇم.

چەرچەن ۋە ئەتراپىدا بىرقانچە يۈزيىلدىن بېرى سېرىق ئۇيغۇرلاردىن باشقا بىرتۈرك قوۋمى يوقلىقىغا تارىخ گۇۋالىق بەرمەكتە. يەنە، تۈرك ۋە موغۇل تارىخلىرىنى پۈتۈن تەپسىلاتلىرى بىلەن يازغان يۈزلەرچە ئىسلام ۋە چىن تارىخچىلىرىدىن ھېچبىرى زىكىر قىلمىغان رىۋايەتلەرنى شامنىڭ «كەشش» لىرىدىن بولغان مالتالىق ئەبۇلپەرج جورجىس نىڭ يۇقىرىقىدەك بىر- بىرىگە زىت ئىبارىلەر بىلەن بايان قىلغانلىقى بۇ رىۋايەتلەرنىڭ توقوما سۆزلەر ئىكەنلىكىگە يېتەرلىك دەلىلدۇر[62].

ئۇنداقتا، نايمان ياكى كىرايىتلارغا خرىستىيانلىق نەدىن كەلگەن دېگەنگە جاۋاپ تېپىش ئۈچۈن «ئۇيغۇرلاردىن كەلگەن» دېگەننى ئىسپاتلايمىز دەپ، تۈرپاندا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلارجەريانىدا بەزەكلىكتىن خرىستىيانلىققا ئائىت ئەسەرلەر تېپىلدى، دېگەن سۆزنى تاراتماقتا. ئۇيغۇرلاردا دەسلەپتە بۇددا ۋە مانى دىنى بارئىدى. كېيىنچە مانى دىنى يوقىلىپ، يالغۇز بۇددا دىنلا قالغانلىقىنى تارىخ بىردەك ئىسپاتلايدۇ ۋە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلارداتېپىلغان ئەسەرلەر بىلەنمۇ ئىسپاتلانغان. تۈرپاندا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلارجەريانىدا بەزەكلىكتىن ۋە باشقا جايلاردىن چىققان ئەسەرلەر بېرلىن ئېتنۇگرافىيا مۇزېيىدا ۋە لوندون بېرىتىش مۇزېيىدا كۆرگەزمە قىلىنماقتا بولۇپ بۇلاردا خرىستىيانلىقنىڭ ئەسەرى بار يوقلۇقى مەيدانىدا تۇرۇپتۇ.

ھازىر چىن ھۆكۈمىتىنىڭ رۇخسەت قىلىشى بىلەن شەرقىي تۈركستاننىڭ بەزى شەھەرلىرىدە خرىستىئانلىقنى تەبلىغ قىلىش ئۈچۈن مەخسۇس تەشكىلىيورگانلار قۇرۇلۇپ چىققان بولسىمۇ بۇ ئىشتا مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغان شۇنتسارىيىلىك مىسسىئونېرلىرنىڭ بەزىلىرى «چىڭگىزخاندىن كېيىن شەرقىي تۈركستان ھۆكۈمدارى بولغان ئوغلى چاغاتايخان خرىستىيان ئىدى ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە ئونتۇرا ئاسىيادا خرىستىيانلىق راۋاج تاپقانىدى. قەشقەردە چوڭ بىر پاپا ئولتۇراتتى. چىنگە بارغان مەشھۇر سایاھەتچى ماركوپولو يەركەندە ئىككى چىركاۋ كۆرگەنلىكىنى ئېيتقان» دەپ يازىدۇ.

چاغاتاي خانانىڭ خرىستىيان بولۇپ بولمىغانلىقى ھەققىدە تارىخچىلار تەتقىقات ئېلىپ بارغان. بولار بىزنىڭ مەۋزۇيىمىزنىڭ تېشىدىكى بىر مەسىلە. شەرقىي تۈركستاندا موغۇل دەۋرىدىن ئۇچ ئەسىر

62 خرىستىئانلىقتا مۇرىت ياكى سوپى «كەشش» دەپ ئاتىلىدۇ (ن. ش. ھ.).

بۇرۇن ئىسلام دىنىنىڭ ناھايىتى مۇستەھكەم يىلدىز تارتقانلىقى، بولۇپمۇ قەشقەر ۋە يەركەندە قاراخانىلار زامانىسىدا مۇسۇلماندىن باشقا توپلۇم قالمىغانلىقىنى تارىخ شەك - شۇبھىسىز ئوتتۇرىغا قويىدۇ. قاراختائىلار شامان دىنىدا بولسىمۇ، مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىگە ھېچبىر مۇداخىلە قىلمىغان ۋە ئۇلارنىڭ دەۋرىدىمۇ ئالتە شەھەردە ئىسلامدىن باشقا بىردىنىڭ يوقلىقى ھەممىگە مەلۇم. چىڭگىزخان ئوغۇللىرىنىڭ دىن بىلەن جىددى بىر ئالاقىسى بولمىغانلىقى، يەنى، ھېچبىر دىننى راۋاجلاندۇرمىغان ياكى دۇشمەنلىك قىلمىغانلىقى ئازغىنە تارىخ بىلگەن كىشىگە ئايدىڭ بولغان بىرمەسلە.

ماركوپولونىڭ سايياھەتنامىسىدا بولمىغان سۆزلەرنى، ئىسلام ۋە شەرق تارىخلىرىدا ھېچ كۆرۈلمىگەن بو توقۇلما يالغانلارنى ئويدۇرۇپ چىققان ئۇ مىسسىئونېرلارنىڭ مەخسىدى خەلقنى بولۇپمۇ بىرقىسىم جاھىل(ئىلمىسىز) كىشىلەرنى بۇسۆزلىرى بىلەن قايمۇقتۇرۇپ « قاراڭلار! پادىشاھىڭلار، ئاتا - بوۋاڭلار خرىستىيان ئىدى. سىلەر ئاتا - بوۋاڭلارنىڭ بۇ يولىنى تاشلاپ ئازدىڭلار» دەپ، ئۆزلىرىنىڭ خرىستىيانلىقىنى تارقىتىش ۋەزىپىلىرىگە دەسمايە قىلىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. خرىستىيان مىسسىئونېرلىرىنىڭ بۇنداق ھىيلە - ئەپسۇنلىرى توغرىسىدىكى مىسالار مىسىر، شام، تۇركىيە، تۇنىس ۋە ماراكەش قاتارلىق ئوتتۇرا شەرق ۋە شىمالىي ئافرىقا تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە كۆپ ئۇچرايدۇ. موغۇل دۆلىتى زامانىسىدا رىم پاپاسى موغۇلىستانغا بىرقانچە قېتىم مىسسىئونېرلار ئەۋەتىپ، چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادلىرىنى ۋە تۈرك قەبىلىلىرىنى خرىستىيانلىققا كىرگۈزۈش ئۈچۈن تىرىشقان بولسىمۇ نەتىجىسىز قالغانلىقىنى ياۋروپا تارىخچىلىرى بىردەك قوشۇلوپ ئوتتۇرىغا قويۇدۇ. ماركو پولومۇ رىم پاپاسى تەرىپىدىن موغۇلىستانغا ئەۋەتىلگەن بىرئىتالىيەلىك «كەشىش» ئىدى. بۇئادەم موغۇلىستان ۋە چىنگە بېرىپ، بىرچاغدا قۇبلاي خاننىڭ قېشىدا مەنسەپكىمۇ چىققان، 25 يىل چىن ۋە موغۇلىستاندا خرىستىيانلىقنى تارقىتىشقا تىرىشقان بولسىمۇ ھېچ نەتىجە ئالالماي ئاخىردا سايياھەتنامە يېزىپ قايتىپ كەتكەن. ھەرقانداق بىر ياۋروپالىقنىڭ سۆزىنى ھەقىقەت دەپ تونۇيدىغان بەزى زامانىۋى شەرق يازغۇچىلىرى يۇقىرىقى سۆزلەرنى ھېچ تەدقىق قىلماستىن تارىخىي ۋەقەلەر قاتارىدا كىتابلىرىدا يازغان. ۋاھالەنكى بۇرۇنقى خرىستىيان مۇئەللىپلارنىڭ ۋە زامانىمىزدىكى مىسسىئونېر تەشۋىقاتچىلىرىنىڭ تۈرك ۋە ئىسلام جامىئەسى ھەققىدىكى بۆھتانلىرىنى «ھەئە» دەپ، تەستىقلايدىغان زامان ئۆتۈپ كەتتى. ھازىرقى ياشاۋاتقان ئەسىرىمىز بولسا تەدقىق ۋە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدىغان ئەسىرىدۇر.

موغۇل ھۆكۈمىتى دەۋرىدىكى خرىستىيان پاپالىرىنىڭ تەشەببۇسلىرى ھەققىدە «تۈرك تارىخ تەدقىق جەمئىيىتى» تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ئومۇمىي تارىخ» تا يېزىلغان بىر ئابزاسنى مۇھتەرەم كىتابخانىلارغا سۇنۇمەن:

« چىڭگىز ياساسى(قانۇنى) غا بەك رىئايە قىلىدىغان ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى، تەۋەسىدىكىلەرنىڭ

ۋىجدانىي ئازاتلىقىغا ھېچ دەخلى قىلمايتتى. يانلىرىدا مۇسۇلمان، خرىستيان، بۇددىست، شامان ۋە باشقا مەزھەپلەرگە مەنسۇپ كىشىلەر بار ئىدى ۋە ئۇلارغا پەرقسىز مۇئامىلە قىلىپ، ئوخشاش خىزمەتتە قويياتتى. بىر زامانلار رىم پاپالىرى ئارقا - ئارقىدىن مىسسىئونېرلەر ئەۋەتىپ، موغۇل دۆلىتى خانىدانىنى خرىستيان قىلىش ئۈچۈن تىرىشتى ۋە بۇنىڭدىن سەلىب ئۇرۇشلىرىدا[63] يېيتەلمىگەن مەقسەتلىرىگە، يەنى، مۇسۇلمانلارنى مەغلۇب قىلىپ ئىزىش مەقسەتلىرىگە، موغۇل ھۆكۈمدارخانىدانى ئەزالىرىنى خرىستيان قىلىپ، بۇلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئېرىشىشنى خىيال قىلدى. پەقەت، چېڭگىز نەۋرىلىرىدىن بىرقانچە شاھزادە ۋە ئولارنىڭ خوتۇنلىرىنى خرىستيان قىلغان بولسىمۇ ئاخىردا بۇ تەشەببۇسلىرى بىكار بولدى. چۈنكى، چىڭگىزخانىدانى ئىمپېراتورلىرى پاپا ۋە ئۇنىڭ راھىبلىرى قولدا ئويۇنچاق بولۇشنى خىياللىرىغىمۇ كەلتۈرمەيتتى. موغۇل دۆلىتىگە تەۋە ئۆلكىلەردىن چىندىن باشقا جايلارنىڭ ھەممىسىدە ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى باشقا ھەرقانداق تەسىرگە غالىپ كەلدى. ئالتۇن ئوردا خانلىرى، چاغاتاي خانىدانى ۋە ئىلخانلار ھەممىسى مۇسۇلمان بولدى ۋە بۇنىڭ نەتىجىسىدە تېخىچە مۇسۇلمان بولمىغان باشقا نۇرغۇن تۈرك قوۋملىرى ئىسلامغا كىردى».

قاراختايلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى

قاراختايلار ئۆزۈن بىرزامان چىنىدە ئولتۇراقلاشقانلىقلىرى ئۈچۈن رەسمى دۆلەت ئىشلىرىدا چىن تىلىنى قوللىنىاتتى ۋە دۆلەت تەشكىلاتىغا ئائىت كۆپلىگەن ئاتالغۇلار چىنىچە ئىدى. پەقەت ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئۇنۋانلىرىدا «گۈرخان» دېگەن تۈرك كەلىمىسىنى قوللانغان.

ھەربىي ئىشلار توغرىسىدىن توغراگۈرخانغا قارايتتى. قوماندانلارنىڭ قول ئاستىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ سانى 100دىن ئاشمايتتى. گۈرخاننىڭ ھامىيلىقىدىكى يەرلىك خانلارنىڭ ئېچكىي مۇستەقىللىقىغا ھۆرمەت قىلىپ، بىز يۇقىرىدا تەكرار- تەكرار سۆزلەپ كېلىۋاتقان تۈرك دۆلىتى ئەنئەنىسىگە رىئايەقىلىنغانىدى. مالىيە تۈزۈمىدە چىنىدە يولغا قويۇلغان ئۇسۇل بويىچە ئۆي بېشىدىن ھېسابلاپ سېلىق ئېلىش، يەنى، يىلدا ھەرئۆي بېشىدىن دۆلەتكە بىرتىللا بېرىش مەجبۇرىيتى بار ئىدى. بۇ ئۇسۇل ئوتتۇرا ئاسىيادا تېخى يېقىنقى زامانلارغىچە داۋام قىلىپ كەلگەن. خەلق دىنى ۋە ئىجتىمائىي ئىشلىرىدا ئەركىن بولۇپ بۇنىڭغا دۆلەت ئارىلاشمايمايتتى. پۇتۇن دىنلەر ئەركىن ئىدى. غەربىي تۈركستان ۋە شەرقىي تۈركستاندا(قۇچۇ، بەشبالىق، قۇمۇل ۋە كىنگىتتىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار ۋە تېرىم، چەرچەن ئۆلكىلىرىدىكى بۇددىست سېرىق ئۇيغۇرلاردىن باشقا) مۇسۇلمانلار ياشايتتى. پەقەت ئارال كۆلى بويىدىكى ئازراق بىرقەبىلە خرىستيانلىقنىڭ نەستۇرىي مەزھەبىدە ئىدى. بۇ يەردە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارنىڭ سانى كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلاتتى. ئىسلام ئىلملىرى ۋە مەدەنىيىتىدىكى تەرەققىيات

[63]«سەلىب» خرىستئانلىقنىڭ ئالامىتى. سەلىب ئورۇشى «ئىسلام ۋە خرىستيانلىق ئۇرۇشى. (ن. ش. ھ .).

قاراخىتاي دەۋرىدىمۇ قاراخانىلار دەۋرىدىكى سەۋىيەسىنى ساقلىيالىغاندى. بالاساغۇن، قەشقەر، خوتەن، بارسغان، تالاس، ئىلىبالىق ۋە غەربىي تۈركستاندا چوڭ - چوڭ ئالىملار يېتىشىپ چىققان ۋە غايەت مەشھۇر بولغان كىتابلار يېزىلىپ چىققاندى. ئەرەبچە ئەدەبىيات ئىلمىنى ئۆزئىچىگە ئالغان «مۇپتاھ ئەلئۇلۇم» نىڭ مۇئەللىپى ئىمام ياقۇب يۈسۈپ ئەلسەكاكى بالاساغۇن ئالىملىرىدىن ئىدى. ھەنىپى مەزھەبىنىڭ ئەڭ مۆتىۋەر كىتابلىرىدىن « ھىدايە» نىڭ مۇئەللىپىمۇ ئەبۇلھەسەن بۇرھانىددىن مەرغىنانلىق ئالىملاردىن بولۇپ، ئەڭ توغرا پەتۋاكىتابىنى يازغان ئىمام قازىخانمۇ ئۆزكەنتلىك ئىدى. بۇ ئىككى زات قاراخىتايلار زامانىسىدا يېتىشىپ چىققان ئىسلام ئالىملىرىدۇر. قاراخىتايلار دەۋرىدە شەرقىي تۈركستاندا مۇسۇلمانلار ساندا بولغانلىرىدەك مەدەنىيەت جەھەتتىمۇ باشقالاردىن ئۈستۈن ئىدى. مانا بۇنىڭ نەتىجىسىدە شەرقىي تۈركستاندا مەيلى قاراخىتايلار دەۋرىدە بولسۇن مەيلى موغۇل دەۋرىدە بولسۇن ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ باشقا دىن ۋە مەدەنىيەتلەرگە ئۈستۈن كەلگەنلىكىنى تارىخ سەھىپىلىرىدە كۆرمەكتىمىز. بەزى ياۋروپا تارىخچىلىرى قاراخىتايلار موغۇللارغا مەدەنىيەت جەھەتتە چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن دەپ، يازىدۇ. بۇ ئۇنداق ئەمەس. چۈنكى، موغۇللارغا مەدەنىيەت جەھەتتە ئەڭ زور تەسىر كۆرسەتكەنلەر بىرىنچىدىن مۇسۇلمان تۈركلەر، ئىككىنچىدىن بۇددىست ئۇيغۇرلاردۇر. موغۇل دۆلىتىدە ئىدارىي تەشكىلىنىڭ ئاساسى تەركىبى مۇسۇلمان تۈركلەر، بۇددىست ئۇيغۇرلار، قاراخىتايلار، تاڭغۇت ۋە مانىجۇرلاردىن مەيدانغا كەلگەنلىكى مەلۇمدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن موغۇل مەدەنىيىتىدە بۇتۇرك قوۋملىرىنىڭ مەدەنىيەتلىرىنىڭ تەسىرى كۆرۈلمەكتە.

خىتايلار توغرىسىدىكى بايانىمىزنىڭ ئاخىرىدا، چىنلىقلارنى خىتاي دېيىشنىڭ توغرى ئەمەسلىكىنى ئەسلىتىپ ئۆتۈش كېرەك دەپ ھېسابلايمەن. قاراخانىلار دەۋرىدىن تاكى چىڭگىزخان دەۋرىگىچە شىمال ۋە غەرب شىمال چىندە ھاكىمىيەت خىتايلارنىڭ قولىدا ئىدى. بۇ سەۋەپتىن موغۇلىستان ۋە شەرقىي تۈركستاندا ئۇلارنىڭ شۆھرىتى زىيادە بولۇپ، موغۇلىستان ۋە شەرقىي تۈركستان خەلقى چىندا ئولتۇراقلاشقان خەلقلەرنىڭ ھەممىسىنى«خىتاي» دەپ ئاتايتتى. ھازىرقى زامانىدا چىنلىقلارنى خىتاي دېيىش شۇ چاغدىن قالغان بىرخاتا چۈشەنچىدىن كېلىپ چىققان ئادەتتۇر. ئەمما، ئەمىلىيەتتە خىتايلار چىنلىق بولماستىن، بىر تۈرك قەبىلىسىدۇر. چىنلىقلارنى خىتاي دېمەستىن «چىنلىق» دېيىش لازىمكى، بۇشانلىق تۈرك قوۋمىنىڭ تارىخى چىن تارىخى ئىچىگە كىرىپ كۆمۈلۈپ كەتمىسۇن.

شەرقىي تۈركستاندا چىڭگىزخان

ئىستىلاسى

چىڭگىز خانىنىڭ ئەسلى، دۆلەت قۇرغانلىقى، سوقۇشلىرى، ياسا(قانۇن) لىرى ۋە باشقا ۋەقەلەر ھەققىدە تارىخ كىتابلىرىدا غايەت تەپسىلى مەلۇماتلاربار. بۇ كىتابىمىزدا يالغۇز شەرقىي تۈركستانغا

ئائىت وەقەلەرنىلا بايان قىلىمەن.

چىڭگىزخان موغۇلستان ۋە شىمالىي چىندا ئىمپېراتورلۇقنى قۇرۇپ چىققاندىن كېيىن ئەشەددى دۈشمىنى كۈچلۈك خانىنى يوقىتىش ۋە شەرقىي تۈركستاننى ئۆز ئىمپېراتورلۇقىغا قوشۇۋېلىشنىڭ كۈيىغا چۈشتى.

ھىجرى 614 (مىلادى 1217-) يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا چىڭگىزخان چەتە(جەبە) نويان ئىسىملىك قوماندانىنى 20,000 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن شەرقىي تۈركستانغا يوللىدى. جەبە نويانغا ئۇيغۇر ۋە قارلۇق قاتارلىق تۈرك قوۋملىرىدىن نۇرغۇن ئەسكەر قوشۇلوپ كەلمەكتە ئىدى. كۈچلۈكمۇ پۈتۈن كۈچىنى ئېلىپ خوتەندىن يولغا چىقىپ، ئىسسىقكۆلنىڭ يېنىدا توختىدى. ئۇتەرەپتىن نويان يېتىپ كېلىپ ئۇرۇش باشلاندى. نەتىجىدە، كۈچلۈك ئېغىرھالدا مەغلۇپ بولۇپ پۈتۈن قوشۇنى تارمار بولدى. ئۆزى ئازغىنە ئادەملىرى بىلەن قېچىپ، قەشقەرگە كەلدى. قەشقەرخەلقى بۇ زالىمنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ تازا ئىنتىقام ئالدى. كۈچلۈك ئۇچ ئادەمى بىلەن قېچىپ، قەشقەرنىڭ جەنۇبىدىكى تاغلارغا چىقىۋالدى. چەتە نويانىنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، بەدەخشان تەرەپكە قاچتى ۋە سېرىق قولغا كەلدى.ا ئۇ يەردىكى بۇرۇن كۈچلۈكىنىڭ زۇلمىدىن قېچىپ كېلىپ، ئۇۋچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرۈۋاتقان تۈركستانلىقلار ئۇنى تۇتۇۋېلىپ، نويانىنىڭ ئەسكەرلىرىگە بەردى. چەتەنويان ئۇنىڭ بېشىنى كېسىپ، چىڭگىزخانغا ئەۋەتتى.

چەتە(جەبە) نويان ئۇندىن كېيىن يەركەن، خوتەن ۋە كۇچانى ئۇرۇشمايلا قولغا چۈشۈردى ۋە بۇ جايلاردىكى ئىشغالىيەت تاماملانغاندىن كېيىن چىڭگىزخان بېكىتكەن قانۇنغا ئاساسەن دىن مەزھەپ، تىجارەت، تېرىلغۇ ۋە باشقا تۇرمۇش ئىشلىرىدا خەلقنىڭ ئەركىن ئىكەنلىكىنى ئېلان قىلدى. مانا بۇ سۇرەت بىلەن باشقا يۇرتلارنىڭ بېشىغا بالا بولغان چىڭگىزخان شەرقىي تۈركستان ئۈچۈن بىرقۇتقازغۇچى بولدى.

ھىجرى 615 - (مىلادى 1218 -) يىلى چېڭگىزخان ئۇيغۇر، قارلۇق ۋە سېرىق ئۇيغۇرلاردەك يەرلىك خانلىقلارغا ئۆز خانلىرىنىڭ ئىدارىسى ئاستىدا ئىچكىي مۇستەقىللىق بەردى. ئالتى شەھەر مەنتىقىسىنىڭ يەرلىك ھۆكۈمدارى يوقتى. شۇنىڭ ئۈچۈن چېڭگىزخانىنىڭ ئالدىدا چوڭ ئىناۋەتكە ئىگە بولغان يۇرت كاتتىلىرىدىن ماڭلاي سۇيە[64] ئىسىملىك كىشىنى ئالتى شەھەرگە يەرلىك خانلاردەك ھوقۇقلۇق ۋالى قىلىپ ئەۋەتتى. ماڭلاي سۇيەنىڭ بىر پۈتى ئاقساق بولغانلىقى ئۈچۈن چىڭگىزخان ئۇنى «دوغلات» دەپ ئاتايتتى («دوغلات» موغۇلچە «ئاقساق» دېمەكتۇر) شۇنىڭ ئۈچۈن ھىجرى 921- (مىلادى 1515-) يىلىغىچە ئالتى شەھەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ماڭلاي سۇيە خانىدانى تارىخ كىتابلىرىدا «دوغلات» خانىدانى دەپ يېزىلىدۇ.

64 «تارىخى رەشىدى» نىڭ مىكروفىلمگە ئېلىنغان نۇسخىسى 13- بەتتە، «ماڭلاي سۇيە» نىڭ مەنىسى «ئاپتاپرۇي» (ن . ش . ھ.).

شەرقىي تۈركستاننىڭ چىڭگىزخان زامانىسىدىكى ئەھۋالى

شەرقىي تۈركستان خەلقىنىڭ قەدىمدىن تارتىپ تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەنلىكى مەلۇم. قاراختايلارنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى كۈچلۈكخان زامانىسىدا يۈزبەرگەن قالايىيمقانچىلىقلار سەۋەبى بىلەن خەلق تىجارەتنى تاشلاشقا مەجبۇر بولغانىدى. چىڭگىزخان ئىستىلاسىدىن كېيىن تىنچلىق ئەكسىگە كېلىپ، خەلق يەنە تىجارەتكە يۈزلەنگىلى تۇردى. ئۇچاغلاردا شەرقىي تۈركستاننىڭ تاشقىي تىجارىتى ئاساسەن غەربىي تۈركستان بىلەن ئىدى. چىڭگىزخان بۇ يولنى ئېچىش ئۈچۈن، مەھمۇد يالۋاچ ئىسىملىك مۇسۇلمان ۋەزىرىنى خارەزمشاھنىڭ قېشىغا ئەۋەتىپ، بىرتىجارەت كېلىشىمى ئىمزالاتتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ھىجرى 616 ـ (مىلادى 1219 ـ) يىلىدىن باشلاپ شەرقىي تۈركستان تىجارەتچىلىرى پەرغانە، بۇخارا، خارەزىم ۋە بەلخكە بېرىپ ـ كېلىشكە باشلىدى. لېكىن بۇ تىجارەت ئاران بىرىيل داۋام قىلىپ، 400 شەرقىي تۈركستانلىق تىجارەتچىنى ئوتراردا شەھىرىدە ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىك ۋەقەسىنىڭ يۈز بېرىشى بىلەن توختىدى. بۇ ۋەقەنىڭ جەريانى مۇنداق: ھىجرى 617 ـ يىلى 400 كىشىلىك چوڭ بىركارۋان شەرقىي تۈركستاندىن نۇرغۇن مال بىلەن خارەزمگە قاراپ يولغا چىقىپ، سىر دەريا بويىدىكى ئوترار شەھەرىگە كەلگەندە شەھەرنىڭ ھاكىمى كارۋان ئىچىدىكى بىرئادەم بىلەن شەخسىي ئاداۋىتى بولغانلىقى ئۈچۈن، پۈتۈن كارۋاننى توختىتىپ قويىدى ۋە خارەزمشاھقا «چىڭگىزخاننىڭ 400 نەپەر جاسۇسى سودىگەر قىياپىتىدە كەلدى. بۇلارنى نېمە قىلىمەن؟» دەپ خەت يازدى. خارەزمشاھ ھېچ ئويلاپ تۇرماستىن «ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈپ ماللىرىنى ئال ۋە بۇخاراغا ئەۋەت» دەپ بۇيرۇدى. شۇنىڭ بىلەن ھاكىم 400 شەرقىي تۈركستانلىق بىگۇناھ مۇسۇلماننى ناھەق ئۆلتۈرۈۋەتتى ۋە ماللىرىنى ئالدى. مانا شۇنىڭ بىلەن شەرقىي ۋە غەربىي تۈركستان ئوتتۇرىسىدىكى تىجارەت توختىدى. بۇ ۋەقە چىڭگىزخاننىڭ غەربىي تۈركستانغا ۋە باشقا ئىسلام مەملىكەتلىرىگە يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن، يول ئېچىپ بەردى . شۇنىڭ بىلەن مەشھۇر«موغۇل ئىستىلاسى پاجىئەسى» مەيدانغا چىقتى. نەتىجىدە مىليونلارچە مۇسۇلمان جېنىدىن ۋە مېلىدىن ئايرىلدى (تەپسىلى مەلۇمات ئۈچۈن موغۇل ۋە ئىسلام تارىخلىرىغا قارالسۇن).

چىڭگىزخان ئۆلگەندىن كېيىنكى شەرقىي تۈركستان

چىڭگىزخان ئۆزى ھايات چېغىدا قول ئاستىدىكى پۈتۈن جايلارنى 4 ئوغلىغا تەقسىم قىلىپ بەرگەنىدى. بۇ تەقسىماتتا پۈتۈن غەربىي تۈركستان ۋە شەرقىي تۈركستاننىڭ ئالتاي ۋە ئېمىلدىن باشقا جايلىرى چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاي خانىنىڭ ھەسسىسى ئىدى. ئالتاي ۋە ئېمىلنى

ئۇچىنچى ئوغلى ئوكتاي خانغا بەرگەن (16 ـ خەرىتىگە قارالسۇن).

چىڭگىزخان هايات ۋاقتىدا چاغاتاي خان ئاز بىر زامان ئالمىلىق شەھىرى (هازىرقى قورغاس) نى پايتەخت قىلىپ، ئالمىلىق ۋە بالاساغۇن ئارىسىدا يۇرۇپ ھاكىمىيەت سۈرگەنىدى. چىڭگىزخان ئۆلگەندىن كېيىن(ھىجرى 624 ـ مىلادى 1227 ـ يىلى) چاغاتاي خان داۋاملىق قارا قۇرۇمدا تۇرۇپ چىڭگىزخاننىڭ ئورنىغا قاغان بولغان تۇلۇخانغا مەسلىھەتچى بولۇپ تۇرغانىدى. ئۇندىن كېيىن چوڭ خان بولغان يەنە بىرئىنىسى ئۆكتاي خان زامانىسىدىمۇ ئۇنىڭغا مەسلىھەتچى بولدى. ئۇدەۋردە تۈركستان «چاغاتاي ئۇلۇسى» دەپ ئاتالسىمۇ، ئۇجايلار ئەمىلىيەتتە چاغاتاينىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىدا ئەمەستى.

غەربىي تۈركستان مەھمۇد يالۋاچ ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى مەسئۇد يالۋاچنىڭ باشقۇرۇشىدا، سىر دەريادىن ئېمىلغىچە تەكرى تاغلىرىنىڭ شىمالى يەرلىك بەگلەر ئىدارىسىدە، ئالتى شەھەر بولسا ماۋىلاي سۇيە دۇغلاتنىڭ قارىمىغىدا ئىدى. قۇچۇ، بەشبالىق، قۇمۇل ۋە باركۆلنى ئۇيغۇر ئىدىقۇتى ئىدارە قىلاتتى. بۇ يەرلىك ھۆكۈمدارلار ئىچكىي مۇستەقىللىقىغا ئىگە بولۇپ، ئۆز ئۆلكىلىرىنى چاغاتاي خان نامىدا ئەمەس، بەلكى، قاغاننىڭ نامىدا ئىدارە قىلاتتى. دېمەككى، بۇ ئۆلكىلەرنى چاغاتاي ئۇلۇسى دېيىش، پەقەت ئىسىم ئېتىبارى بىلەنلا ئىدى. شەرقىي تۈركستان خەلقى بۇ دەۋردە تېچ ياشاپ ئىقتىسادىي ۋە ئىلمىي جەھەتلەردە خېلى ياخشى تەرەققى قىلغانىدى.

شەرقىي ۋە غەربىي تۈركستاندا چاغاتاي خانىدانى دۆلىتى

چاغاتاي خان، ھىجرى 639 ـ (مىلادى 1241 ـ) يىلى ئۆلدى . تۈركستاندىن ئىبارەت چاغاتاي ئۇلۇسى بۇرۇنقىدەك يەرلىك خانلارنىڭ «قاغان» نامىدا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ھاكىمىيەت شەكلىدە ئىدى. ھىجرى 644 ـ (مىلادى 1124 ـ) يىلى چوڭ قاغانلىق تەختىگە چىققان كۈيۈكخان، چاغاتاي خانىنىڭ ھايات چېغىدا بىرئۇرۇشتا ئۆلگەن ئۇغلى مۇتۇگەننىڭ ئوغلى قارا ھۇلاكۇنى چاغاتاي ئۇلۇسىغا خان قىلىپ تەيىنلىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، تۈركستان بىۋاستە چاغاتاي خانىدانىنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىردى. قارا ھۇلاكۇ ئالمىلىقنى پايتەخت قىلدى. كۈيۈك قاغان چاغاتاي خانىنىڭ ئوغلى يېسۈمۆڭكۈنى قارا ھۇلاكۇنىڭ ۋەلىئەھدى قىلىپ تەيىنلىگەنىدى. ھىجرى 646 ـ (مىلادى1249ـ) يىلى يېسۈمۆڭكۈ قارا ھۇلاكۇبىلەن ئۇرۇشۇپ مەغلۇپ قىلىپ، ئۆزى خان بولۇۋالغان بولسىمۇ بىرىيلدىن كېيىن ئۆلدى. ئورنىغا خان بولغان ئوغلى مۇبارەكشاھ كىچىك بولغانلىقى ئۈچۈن ئانىسى ئەرگىنە

خاتۇن خانلىقنى ئىداره قىلاتتى. لېكىن، شۇيىلىنىڭ ئايىغىدا چاغاتاي خانىنىڭ يەنەبىر نەۋرىسى ئالغۇ، ئەرگىنە خاتۇننى ئۆلتۈرۈپ تەختنى تارتىۋالدى[65]. قارا ھۇلاكۇنىڭ تەختكەچىقىشى بىلەن ئالغۇنىڭ تەختكە چىقىشى ئارىلىقىدىكى 6 يىل ئىچىده چاغاتاي خانىدانى ئىچىده داۋاملىق جېدەل ـ ماجىرا بولۇپ تۇرغانلىقتىن شىمالىي تۈركستانىنىڭ كۆپلىگەن شەھەرلىرى ۋەيران بولدى. ئالغۇ بۇ قالايمىقانچىلىقنى تۈگىتىپ، يۇرتنى تىنچىتتى ۋە پۈتۈن تۈركستانىنى ئۆزئىدارىسى ئاستىغا ئالدى. يالغۇز ئالتى شەھەردىكى دۇغلات خانىدانى ۋە بەشبالىقتىكى ئىدىقۇتنى ئۆزىگە تەۋە جايلىرىدا خانىنىڭ ئورۇنباسارى سۈپىتى بىلەن ئىش ئېلىپ بېرىشقا تەيىنلىدى. خارەزىم ۋە ئافغانىستانىنىمۇ بويسۇندۇرۇپ، چاغاتاي دۆلىتىگە قاتتى. ھىجرى 655 ـ يىلى قۇبىلاي قاغانىنىڭ قاغانلىق مەركىزىنى قارا قۇرۇمدىن بېيجىڭغا يۆتكەپ، تۈركستاندىن بەك ئۇزاقلىشىپ كەتكەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، ئالغۇ مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي ۋە غەربىي تۈركستان، خارەزىم ۋە ئافغانىستان قوشۇلغان ھالدا بىرچاغاتاي ئىمپېراتورلۇقنى قۇرۇپ، پايتەختىنى ئالمىلىقتىن سەمەرقەنتكە يۆتكىدى.

ھىجرى 664ـ (مىلادى 1265ـ) يىلى ئالغۇ ئۆلدى ۋە ئورنىغا قارا ھۇلاكۇنىڭ ئوغلى مۇبارەكشاھ يەنە تەختكە چىقتى. مۇبارەكشاھ چاغاتاي ئەۋلادىدىن تۇنجى مۇسۇلمان بولغان خاقان بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مۇبارەكشاھنىڭ زامانىسىدا چاغاتاي خانلىقىدا يالغۇز غەربىي تۈركستان ۋە ئافغانىستانىنىڭ ئاز بىرقىسمىلا قېلىپ، شەرقىي تۈركستانىنى ئۆكتاي خانىدانى ئىگەللىدى.

شەرقىي تۈركستاندا ئۆكتاي ھاكىمىيتى

ئۆكتاي خانىدانىدىن غەربىي موغۇلستان، ئالتاي ۋە ئېمىل ئۇلكىلىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، زارغالانتۇ (ھازىرقى قۇبدۇ) دا تۇرۇۋاتقان قايدۇخان، ئالغۇخان ئۇلگەنىدىن كېيىن ئىلى، ئالتى شەھەردىكى دۇغلات بەگلىكى، قۇچۇ ۋە بەشبالىقتىكى ئۇيغۇر ئىدىقۇتلۇقى بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇلارنى بويسۇندۇرۇپ ئۆزىگە تەۋە قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ھىجرى 665 ـ يىلى شەرقىي تۈركستان قايدۇخانىنىڭ ھاكىمىيتى ئاستىغا كىردى. قايدۇخانىنىڭ ئۆلۈمىگە قەدەر بۇ ھاكىمىيەت مەۋجۇد بولۇپ تۇرغان. قايدۇخان ھىجرى 702 ـ يىلى ئۆلدى ۋە ئورنىغا ئوغلى چاپارخان تەختكە چىقتى. بۇچاغداغەربىي تۈركستاندا چاغاتاي خانىدانىدىن دۇۋاي چىچەن خان ھۆكۈمرانلىق قىلماقتائىدى[66]. ئۇشەرقىي تۈركستانىنى چاغاتاي دۆلىتىگە قوشۇۋېلىش ئۈچۈن چاپارخانغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى ۋە بىرتەرەپتىن

65 بەزى مەنبەلەردە مۇتۇگەن خانىنى «مۆڭكەخان» ۋە چىگگىزخانىنىڭ نەۋرىسى ھۇلاگۇنى«ھۇلاكۇ»، «ھىلاكۇ» يېسۈمۈڭكەنىڭ«يېسۈمۈڭكە» ۋە ئەرگىنەخاتۇننى«ئورخاناخاتۇن» دەپ ئالغان. ئە. بايتۇر 791ـ 801 ـ بەتلەر (ن. ش. ھ).

66 ھازىرقى ئۇيغۇرچەمەنبەلەردە دۇۋاي چىچەنخان «داۋايخان» ياكى «داۋاخان» يېزىلىدۇ. ئە. بايتۇر 817ـ بەت (ن. ش. ھ.)

دۇغلات خانى بايدارخاننى يېنغا تارتتى. غەربدىن دۇۋاي چىچەن خان ۋە جەنۇبدىن بايدارخان ھۇجۇم قىلىپ، ئاخىرى چاپارخاننى مەغلۇپ قىلىپ قوغلۇۋېتىپ شەرقىي تۈركستاندا40 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۆكتاي ھاكمىيىتىنى يىقىتتى.

شەرقىي تۈركستاننىڭ يەنە چاغاتاي خانىدانى ھاكمىيىتى ئاستىغا كىرگەنلىكى

دۇۋايخان ھىجرى 706-(مىلادى 1306-) يىلى پۈتۈن شەرقىي تۈركستانىنى ئىشغال قىلدى. بەش يىل داۋام قىلغان بۇ ئۇرۇش جەريانىدا بىرجەك مەيدانغا ئايلانغان ئىلى، يەتتەسۇ ۋە ئىسسىقكۆل ئەتراپىدىكى شەھەرلەر ۋەيران بولدى، خەلقلەر قەتلىئام قىلىندى. دۇۋاي چىچەنخان بۇئىشغالىيەت جەريانىدا ياردەم قىلغانلىقى ئۈچۈن بايدارخاننى مۇكاپاتلاپ ئىسسىقكۆل ئەتراپىنى، شىمالدا توخماقنى، ئالمائاتا ۋە شەرقتە يەتتەسۇ قاتارلىق جايلارنى ئالتى شەھەردىكى دۇغلات ھۆكۈمىتىگە قوشۇپ بەردى. بۇنىڭ بىلەن دۇغلات ھۆكۈمىتى خېلى كەڭ ۋە مۇنبەت زېمىنگە ئىگە مەملىكەت بولۇپ كۆچلىنىپ قالدى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن دۇغلات خانىدانىنىڭ ھاكمىيىتىنىڭ كۈچلىنىشى ۋە شۆھرەت تېپىشى بايدارخان زامانىسىدىن تارتىپ باشلانغان. بۇلارنى دۇغلات تارىخچىسى پەسلىدە بايان قىلمەن. چىڭگىزخان ۋە ئۆكتاي قاغان زامانىسىدا خېلى ياخشى بولغان شەرقىي تۈركستانىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ئۇلاردىن كېيىن، مۇغۇل شاھزادىلىرىنىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلغان جېدەل - ماجىرا ۋە ھەسەتخورلۇقلىرى نەتىجىسىدە پۈتۈنلەي بۇزۇلغاندى. يەنە بىرسەۋەبى چاغاتاي ئۇلۇسى دەپ ئاتالغان تۈركستان ئۆلكىلىرىنىڭ ھېچبىرى دېگىزغا تۇتاش ئەمەس ۋە تۆت تەتراپى بىر - بىرىگە دۈشمەن مۇغۇل ھۆكۈمەتلىرىنىڭ زېمىنلىرى بىلەن ئورالغانلىقى ئىدى. بۇ ۋەزىيەتتە تۈركستان ئاھالىسىنىڭ سىرتقا چىقىپ تىجارەت قىلىش ئىمكانى بولمىغانلىقتىن ئىقتىسادىي ئەھۋالى ناچارلاشتى. دۇۋايخان بۇ مەسىلىگە چارە تېپىش ئۈچۈن پۈتۈن چىڭگىز ئوغۇللىرى ئوتتۇرىسىدا بىر ئومۇمىي سۇلھى تۈزۈشكە تىرىشقان بولسىمۇ ئۆمرى ۋاپا قىلماي ھىجرى707- يىلى ئۆلدى. ئورنىغا ئوغلى كانجۇكخان تەختكە چىقتى. ئۇ مۇبىر يىلدىن كېيىن ئۆلدى ۋە ئورنىغا چاغاتاي خانىدانىدىن تالغۇ خانلىق تەختىگە چىقتى. تالغۇ ئۆلگەندىن كېيىن دۇۋايخانىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى كېپەك خان بىلەن ئىنىسى ئىسەن بوغاخان[67] تەخت تالىشىپ، ئىسەن بوغاخان غالىپ كەلدى ۋە ھىجرى 710- يىلى خانلىق تەختىگە چىقتى.

ئىسەن بوغاخان تۈركستانىنى بىرمەزگىل تىنچىتقان بولسىمۇ ئۇنىڭ دەۋرىدە تۈركستانىنىڭ بېشىغا بۇچاغغىچە كۆرۈلۈپ باقمىغان پالاكەتلەر كەلدى. قۇبىلاي خان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى چىنىدە تۇرۇپ

67 چاغاتايچە بوغا ئۆيغۇرچىدىكى كالىنىڭ «بوقا» سى،كېيىكنىڭ «بوغا» سى ئەمەس. «تارىخى رەشىدى» فارسچە نۇسخىسى 13 - بەتتە «بوغاخان» دەپ يېزىلغان. ئۇيغۇرچە ئەسەرلەردە «بوقاخان» دەپ ئالىدۇ.(ن. ش. ھ .).

ئۆزلىرىنى«پۈتۈن چىڭگىز ئەۋلادىنىڭ قاغانى» ھېسابلىسىمۇ ، تۈركستانىدىكى چاغاتاي خانىدانى، قىپچاق ئۆلكىسىدىكى ئالتۇن ئوردا(جۇجى) خانىدانى خانلىرى ئۇ قاغانلارغا ھېچ بويسۇنماستىن ئۆزئالدىغا مۇستەقىل ياشىدى. ئىراندىكى ئىلخانلار(ھۇلاكۇخانىدانى) يالغۇز ئېغىزدا قاغانغا ھۆرمەت قىلاتتى. مانا بۇ سەۋەبلەردىن قاغانلار ھەر زامان چاغاتاي خانىدانىنى ۋە ئالتۇن ئوردا خانلىرىنى بويسۇندۇرۇش پۇرسىتىنى كۈتەتتى. ئېسەن بوغاخان تەختكە چىققان يىلى قۇبىلاي خانىڭ نەۋرىسى«بويانتۇقاغان» موغۇل ۋە چىن ئەسكەرلىرىدىن تەركىب تاپقان غايەت زور بىرقوشۇن بىلەن تۈركىستانغا يۈرۈش قىلدى. ئېسەن بوغاخان بىلەن ئالتۇن ئوردا خانى توقتاي خان ئارىسىدا دۇشمەنلىك بارئىدى. بۇ سەۋەبتىن ئالتۇن ئورداخانى قاغان تەرىپىگە ئۆتۈپ، 100 مىڭ كىشىلىك بىرقوشۇن بىلەن ياردەم قىلدى. ئېسەن بوغاخان قاتتىق مۇداپىئەدە تۇرۇپ، ئۇرۇشقان بولسىمۇ ئاخىرى مەغلۇپ بولدى ۋە بىرقىسىم ئەسكەرلىرى بىلەن مۇستەھكەم تاغلىق رايونغا چېكىنىپ، ئۆزىنى ۋە ئەسكەرلىرىنى خەتەردىن ساقلاپ قالدى. بويانتۇقاغان تۈركستاندا 2 يىلچە تۇردى ۋە بۇ مەزگىل ئىچىدە قەتلىئام يۈرگۈزۈپ، شەھەرلەرنى ۋەيران قىلدى. تۈركستاندا ناھايىتى ئېغىر ئاچارچىلىق يۈز بېرىپ قەتلىئامدىن ساق قالغان خەلقمۇ ھەرتەرەپكە قېچىپ كەتتى. نەتىجىدە قاغانىڭ ئەسكەرلىرىمۇئاچلىقتىن ئۆلگىلى باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن قاغان چىنگە قايتىشقا مەجبۇرىبولدى. قاغانىڭ چىنگە قايتقانلىقىنى ئاڭلىغان ئېسەن بوغاخان قاچقان يېرىدىن ئەسكەرلىرى بىلەن قايتىپ كېلىپ، يۇرتىنى قولغا ئالدى ۋە ھىجرى 718 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا ئاكىسى كېپەكخان ئىككىنچى قېتىم خان بولدى. كېپەكخان ھىجرى 721 - يىلى ئۆلدى ۋە ئورنىغا ئىنىسى ئىلچىكداي خان ئالتە ئاي خانلىق قىلغاندىن كېيىن ئۆلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئىنىسى دۇۋاي تۆمۈرخان خان بولدى ۋە بىرىيلدىن كېيىن (ھىجرى 722) ئۆلدى ۋە ئورنىغا ئىنىسى تارماشىرخان تەختكە چىقتى[68].

تارماشىرخان تەختكە چىققاندىن كېيىن ئىسلام بىلەن مۇشەررەف بولدى ۋە ئۆزىگە ئالائىددىن دېگەن لەقەمنى ئالدى. چىڭگىزخانىڭ ياساسى(قانۇنى) نى تاشلاپ، ئىسلام شەرىئىتى بىلەن ئىش ئېلىپ بېرىپ تەۋەلىكىدىكى باشقا پۈتۈن چاغاتاي خانىدانىغا مەنسۇپ شاھزادىلارنى، خان ۋە بەگلەرنى ئىسلامغا كىرگۈزۈشكە تىرىشقىلى باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن تېخى شەرقىي تۈركستاندا مۇسۇلمان بولمىغان دۇغلات خانىدانى، ئۇيغۇر ئىدىقۇتى ۋە باشقا چاغاتاي ئەۋلادلىرى نارازى بولۇپ تارماشىرخانغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتقىلى تۇردى. تارماشىرخان بۇ ئىسيانلارنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن جىددى بىرھەرىكەت قىلمىدى. ئاخىرى چاغاتاي دۆلىتى ئىككىگە ئايرىلىپ كەتتى.

68 بەزى مەنبەلەردە ئىلچىكدايىنى، «ئىلچىگىداي» ۋە تارماشىرخانىنى «تارماشىرىخان» دەپ ئالغان. ئە . بايتۇر ، 839- بەت (ن. ش. ھ.).

مۇستەقىل چاغاتاي دۆلىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى

تارماشىرخان ۋاپات قىلغىچە شەرقىي تۈركستاندىكى يەرلىك ھۆكۈمدارلار مۇستەقىل ياشىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى كىچىك بىرساھادا ئايرىم - ئايرىم ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقتىن بىرلىك يوقتى. تاشقى دۈشمەننىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى بىلەن ھەر زامان يوقىلىپ كېتىش خەۋپى بار ئىدى. ئۇلارنىڭمۇ بىرچاغاتاي ھۆكۈمدارىنىڭ رەھبەرلىكى ئاستىدا بىرلىشىش ئارزۇلىرى بارئىدى.

تارماشىرخان ھىجرى 730 -(مىلادى1330 -) يىلى جىيەنى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن غەربىي تۈركستاندا بىرئىغىرئىچكىي قالايىمقانچىلىق پەيدا بولدى. شەرقىي تۈركستاندىكى يەرلىك ھۆكۈمدارلارنىڭ ئەڭ كۈچلۈكى بولغان دۇغلات ھۆكۈمدارى پۇلاچى بەگ بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، تارماشىرخاننىڭ تېخى مۇسۇلمان بولمىغان ئىنىلىرىدىن ئىمال خوجا نى بۇخارادىن قاچۇرۇپ، شەرقىي تۈركستانغا ئېلىپ كەلدى. چاغاتاي خانىدانى ۋە دۇغلات خانىدانىغا مەنسۇپ كاتتا كىشىلەر، قەدىمكى تۈرك مۇراسىمى بويىچە ئالمىلىق شەھىرىدە بىرىيەرگە يىغىلىپ، ئىمال غۇجىنى بىر ئاق كىگىزدە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۇنىڭغا بەيئەت قىلدى ۋە «ئېسەن بوغاخان» دېگەن نامنى بەردى. بۇچاغاتاي خانىدانىدىن ئېسەن بوغاخان ئىسىملىك 2 - ھۆكۈمدارىدۇر[69]. II - ئېسەن بوغاخان ئالمىلىقتا تەختكە چىقىپ، ئۇزۇنغا قالماي شەرقىي تۈركستاندىكى يەرلىك ھۆكۈمدارلارنى ۋە قەبىلە بەگلىرىنى ئۆزىگە تەۋە قىلدى. تەختكە چىقىشىدا ئەڭ چوڭ ياردەم قىلغان پۇلاچى بەگنى «بەگلەربېگى» دېگەن ئۇنۋان بىلەن ئۆزىگە ۋەزىر قىلدى ۋە ھۆكۈمەتنىڭ پۈتۈن ئىختىيارىنى ئۇنىڭغا تاپشۇردى.

II - ئېسەن بوغاخان ئاستا - ئاستا ئەسكەرىي كۈچىنى ئاشۇرۇپ، غەربىي تۈركستاندىكى چاغاتاي ھۆكۈمىتى ئۈستىدىمۇ سىياسى نەزىرىنى سىلكىۋالدى ۋە ئۆزىنى پۈتۈن چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ چوڭ خانى دەپ ئېتىراپ قىلدۇردى. كۆرۈنۈشتە غەربىي تۈركستاندىكى چاغاتاي ھاكىمىيىتى ۋە II - ئېسەن بوغاخاندىن ئىبارەت ئىككى ھاكىمىيەت بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە II - ئېسەن بوغاخاننىڭ ھاكىمىيىتى مەركىزى ۋە ئاساسلىق ھۆكۈمەت ئىدى. II - ئېسەن بوغاخان ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە بۇ ئورنىنى ساقلاپ ھىجرى 741- (مىلادى 1310-) يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا چىققۇدەك ئوغلى بولمىدى. كىچىك خوتۇنىدىن بولغان تۇغلۇق تۆمۈر دېگەن ئوغلىنى گۈدەك چېغىدا چوڭ خوتۇنى موغۇلىستانغا ھەيدىۋەتكەنىدى. بۇئوغلى، II - ئېسەن بوغاخان ۋاپات بولغاندا سەككىز ياشقا كىرگەنلىكتىن تەختكە چىقىدىغان ۋەلىئەھد يوق، تەخت بوش قالدى. نەتىجىدە يەرلىك ھۆكۈمدار لار ئۆزجايلىرىدا مۇستەقىل بولۇۋېلىپ، بىر - بىرلىرى بىلەن ئۇرۇشقىلى باشلىدى. بۇ ھەسەتخورلۇق ۋە ئىچكي جېدەل - ماجىرا سەككىز يىل داۋام قىلدى. بۇ مۇددەت ئىچىدە پۇلاچى بەگ ئېسەن بوغاخاننىڭ نارىسىدە

[69] بەيئەت، ئىسلامدا مۇراسىم بىلەن ھۆكۈمدارغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقىغا ئەھدى بايان قىلىش(ن. ش. ھ.).

ئوغلىنى موغۇلستاندىن ئېلىپ كېلىپ، تەختكە چىقىرىشنىڭ غېمىدە ئىدى. باشقا يەرلىك ھۆكۈمدارلار بۇنىڭغا قارشى ئىدى. بىرمۇنچە چاغاتاي شاھزادىلىرى تەختكە چىقىشنى تەمە قىلىپمۇ بۇ ئىشقا قارشى چىقىپ، ئۆزلىرىگە تەرەپتار پەيدا قىلىش ئۈچۈن، ھەرىرەدە جېدەل ـ ماجىرا چىقىرىپ تۇرغانىدى. بۇ سەككىز يىل ئىچىدە غەربىي تۈركستان ۋە ئۆكتاي خانىدانى ئوتتۇرىسىدا توختىماستىن قانلىق ئۇرۇشلار بولۇپ تۇردى. ئاخىرى غەربىي تۈركستان تەختىنى قولغا ئالغان غازان خان (چاغاتاي) شەرقىي تۈركستاندىكى ئىچكىي زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، بۇ يەرنىمۇ ئىشغال قىلىش كۆيىغا چۈشتى. شەرقىي تۈركستانىنىڭ يەرلىك ھۆكۈمدارلىرى ۋە بىرقىسىم شاھزادىلار غازانخان شەرقىي تۈركستانىنى ئىستىلا قىلۇالسا شۇنىڭ بىلەن ئۆزلىرىنىڭمۇ يوقىلىپ تۈگىشىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئېغىرخەتەرنى سەزدى ۋە پۈلاچى بەگ بىلەن بىرلىشىپ، بۇ خەتەرنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا قارارقىلدى ۋە پۈلاچى بەگنىڭ ئەتراپىغا توپلاندى.

پولاچى بەگ، تۇغلۇق تۆمۈرنى خانلىق تەختىگە چىقىرىپ شەرقىي تۈركستاندا كۈچلۈك بىرھۆكۈمەت قۇرۇپ چىقماستىن تۇرۇپ، ھەرقانداق ئىچكىي ۋە تاشقىي خەتەردىن ساقلانغىلى بولمايدىغانلىقىنى بۇ يەرلىك ھۆكۈمدار ۋە شاھزادىلارغا چۈشەندۈرۈپ ئۇلارنى قايىل قىلدى. تۇغلۇقتۆمۈرنى ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن موغۇلستانغا ئادەم ئەۋەتتى. ئۇكىشى بىرىيل بويى موغۇلستانىنى ئايلىنىپ يۈرۈپ ئاخىرى بىرىيلدىن كېيىن تۇغلۇق تۆمۈرنى تېپىپ ئالمىلىققا ئېلىپ كەلدى. تۇغلۇق تۆمۈرنى تەختكە چىقىرىشقا تەرەپلەر بىردەك قارار قىلىشتى.

تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ خان بولغانلىقى

ھىجرى 748 ـ مىلادى1347ـ) يىلى تۇغلۇق تۆمۈرخاننى ئاق كىگىزدە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۇنىڭغا بەيئەت قىلىش مۇراسىمىنى ئۆتكۈزۈپ، خانلىق تەختىگەچىقاردى. ئۇچاغدا تۇغلۇق تۆمۈرخان 18 ياشقا كىرگەنىدى. تۇغلۇقتۆمۈرخان پۈلاچى بەگنى «بەگلەربىگى» ئۇنۋانى بىلەن پۈتۈن دۆلەت كاتتالىرىنىڭ ئەڭ ئۈستىدىكى ۋەزىرلىك مەنسەپكە تەيىن قىلىپ، ئالتى شەھەر ۋە ئىسسىقكۆلدىن ئىبارەت دۇغلات خانلىقىنى بەردى. پۈلاچى بەگ بۇ جايلارنى ئىنلىرى قەمەرىددىن بەگ، شەمسىددىن بەگ ۋە شەيخ دۆلەت بەگنى ۋالى قىلىپ بەلگىلەپ ئىدارە قىلدى. تۇغلۇق تۆمۈرخان ھاكىمىيىتىنىڭ 4 ـ يىلى يەنى، ھىجرى 752ـ يىلى مەۋلانا ئەرشىدىن ئىسمىلىك بىرئالىمنىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن ئىسلامنى قوبۇل قىلدى. تۇغلۇق تۆمۈرخان مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، پۈلاچى بەگ باشلىق پۈتۈن دۆلەت كاتتالىرىنى ۋە باشقا مۇسۇلمان بولمىغانلارنى ئىسلامغا دەۋەت قىلىشقا باشلىدى. نەتىجىدە، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىسلام بىلەن شەرەپلەندى. تۇغلۇق تۆمۈرخان نۇرغۇن ئالىملارنى ئالمىلىققا ئېلىپ كېلىپ، خەلقىگە ئىسلام ئەھكاملىرىدىن تەلىم بەرگۈزدى. مەۋلانا ئەرشىدىن كېيىنچە تۇغلۇق تۆمۈرخاندىن

ئىجازەت ئېلىپ،كۆچاغا يەرلەشتى ۋە شۇيەردە ۋاپات بولدى. بۇ كىشىنىڭ تۇپراق بېشى هازىر كۆچانىڭ تەبەررۈك مازارلىرىدىن بىرى بولۇپ، بۇ گۈنگىچە كۆچادا ئۆتكەن دىنى زاتلارنىڭ كۆپىنچىسى شۇ كىشىنىڭ ئەۋلادلىرىدىندۇر. هىجرى 762 - يىلى پۈلاچى بەگ ئالەمدىن ئۆتتى ۋە تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇنىڭ مەنسۇبىنى ۋە دۇغلات هوكۈمدارلىق ۋەزىپىسىنى ئۇنىڭ يەتتە ياشقا كىرگەن ئوغلى خۇدادادىخانغا بەردى. خۇدادادىخاننىڭ ياغىسى قەمەرىددىن بەگ ئۇنىڭغا ۋاكالىتەن بەگلىكنى باشقۇردى. تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىنتايىن پائال ۋە ئەسكىرىي جەهەتتە قابىلىيەتلىك بىرىگىت ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن كۈندىن كۈنگە ئەسكىرىي قۇۋۋىتىنى ئاشۇردى ۋە پۈتۈن شەرقىي تۈركستان خەلقىنى تولۇق ئىتائەتكە كىرگۈزدى. شۇنىڭ بىلەن تۇغلۇق تۆمۈرخان يۇرتتا تىنچلىق ۋە ئامانلىقنى مۇكەممەل يولغا قويدى ۋە پۈتۈن چاغاتاي ئۇلۇسىنى ئۆزبايرىقى ئاستىغا ئېلىشقا تەييارلاندى.

تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ غەربىي تۈركستانىنى ئالغانلىقى

هىجرى737- (مىلادى 1336 -) يىلىدىن باشلاپ، غەربىي تۈركستاندا چىڭگىزخان نەسلىدىن بولمىغان، بارلاس دېگەن بىرتۈرك قەبىلىسىنىڭ بېگى بولغان ئەمىر قازغانخان كۆچلىنىپ، ھۆكۈمەتنىڭ هوقۇقىنى قولىغا ئېلىۋالغاندى. كۆرۈنۈشتە چاغاتاي خانىدانىدىن بىرىنى تەختكە چىقىرىپ قويۇپ، ئۇنىڭغا قارشى چىققان خانىنى دەرهال يوقىتىپ، ئۇرنىغا باشقا بىرسىنى خان قىلىپ تىكلەيتتى. ئاخىرى ئەمىر قازان ئۆلتۈرۈلدى نەتىجىدە، غەربىي تۈركستاندا ناهايىتى ئېغىر قالايمىقانچىلىق ۋە باشباشتاقلىق يۈز بېرىپ ئىچكي ئۇرۇش باشلىنىپ كەتتى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان بۇ ۋەزىيەتنى ئۆزىنىڭ مەنپەئىتىگە بەكمۇ ئۆيغۇن دەپ كۆرۈپ، هىجرى 760 - يىلى چوڭ ۋە غايەت مۇنتىزىم بىر قوشۇن بىلەن غەربىي تۈركستانغا يۈرۈش قىلدى. غەربىي تۈركستاندىكى بىر- بىرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇۋاتقان بەگلەر بۇنى ئاڭلاپ ئالاقزادە بولۇپ كېتىشتى. بارلاس قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئەمىر هاجى بارلاس باشلىق بىرقىسىم بەگلەر ئۆز تەۋەسىدىكىلىرىنى ۋە مال مۈلۈكلىرىنى ئېلىپ هېرات ۋەكابۇل تەرەپلىرىگە قاچتى. جالايىر قەبىلىسىنىڭ بېگى ، پەرغانە هۆكۈمدارى بەيازىدبەگ ۋە بارلاس ئېسىلزادىلىرىدىن كېيىن(يېشىل) شەهىرىنىڭ هاكىمى تۆمۈربەگ (داڭلىق دۇنيا فاتىهى ئەمىرتۆمۈر[70]) قاتارلىق بىرقانچە بەگلەر تۇغلۇق تۆمۈرخانغا بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. خان بۇلارغا چوڭ ئىلتىپاتلارنى قىلىپ، ئۆزجايلىرىنى ئۆزلىرىگە بەردى. شۇنداق قىلىپ، تۇغلۇق تۆمۈرخان غەربىي تۈركستانىنى هېچ ئۇرۇش قىلماستىن قولغا كىرگۈزدى. لېكىن غەربىي تۈركستاندا چوڭقۇر يىلدىزتارتىپ كەتكەن پىتنە - پاسات ۋە ئىنتىزامسىزلىق نەتىجىسىدە يۇرتتا باشباشتاقلىق ۋەجەمئىيەتتە ئېغىرهالدا تىنچسىزلىق هۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى. بۇلارنى بىرتەرەپ قىلىش

70 تارىختىكى داڭلىق هۆكۈمدار تۆمۈر لەڭ يەنى «ئاقساق تۆمۈر» (ن. ش. ھ.).

ئاسان ئەمەستى. شۇنىڭ ئۈچۈن تۇغلۇق تۆمۈرخان غەربىي تۈركىستاندا ئىككى يىل تۇرۇپ، بۇئىشلارنى تۈزەتىشكە تىرىشتى. بۇ مەزگىلدە تۆمۈربەگ سەمەرقەنتتكە كېلىپ، تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ قېشىدا تۇرغاندى. تۆمۈربەگ 23 ياشقا كىرگەن ناھايىتى ئەقىللىق ۋە تەدبىرلىك بىرىگىت بولغانلىقى ئۈچۈن تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇنى يېنىغا ئېلىپ ئۆزىگە سەمىمىي بىرخادىم قىلىپ يېتىشتۇرۇپ، ئۇنىڭ ۋاستىسى بىلەن غەربىي تۈركىستانىنى ئىدارە قىلىشقا قارار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن تۆمۈربەگكە يېپىل شەھرىنىڭ ھاكىملىقىنىڭ ئۈستىگە تۇمەن بەگ(ئونىمىڭ ئەسكەرگە قوماندان) لىك مەنسۈبىنى بەردى. ئۇندىن باشقا بارلاس قەبىلىسىنىڭ بەگلىكىنىمۇبېرىپ، ئالتۇن تامغۇلۇق مەنشۇرنامە(يارلىق نامە) ۋە بىرتامغا بەردى. بۇنىڭ بىلەن تۆمۈربەگ غەربىي تۈركىستاندىكى يەرلىك بەگلەرئىچىدە ئەڭ ئۈستۈن ئىمتىيازغا ئىگە كىشى بولدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ غەربىي تۈركىستاندا ئىككى يىل تۇرۇشى، ئۇيەردىكى ئىسلاھاتلارنى تاماملىشىغا يەتمىدى ۋە ئالمىلىق ئەترپىدا چوڭ بىرئىسيان يۈز بەرگەنلىكتىن غەربىي تۈركىستانىنى ئىدارە قىلىش ئىشىنى تۆمۈربەگ ۋە بەيازىدبەگلەرگە تاپشۇرۇپ، ئۆزى شەرقىي تۈركىستانغا قايتتى.

ئىسيانىنىڭ جەريانى مۇنداق: تۇغلۇق تۆمۈرخان بىرىنچى قېتىم سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلغان كۈنلىردە ئىككى مەنسەپتارخەلقىنى بۇلاپ ـ تالاپ، نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش يىغىۋالغاندى. خان بۇنى ئاڭلاپ ئۇلارنى جازالماقچى بولغاندا ئۇئىككى مەنسەپتار ئۆزئادەملىرى بىلەن قېچىپ كەتكەن ۋە ئىلى ئەتراپىدىكى بەزى قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ بۇلاڭچىلىق قىلغىلى باشلىغاندى. دەسلەپتە خان بۇلارنى ئاددى بۇلاڭچىلاردەپ كۆرۈپ، ئانچە ئەھمىيەت بەرمىدى. چۈنكى، ئۇلارنىڭ خانلىققا قارشى بىرئىسيان كۆتەرگىدەك ھالى يوقتى. لېكىن، خانىنىڭ ئورنىدا ئورۇنباسارخانلىق سۈپىتى بىلەن پايتەختتە تۇرۇپ ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇۋاتقان بەگلەربىگى پولاچى بەگنىڭ ھىجرى 762 ـ يىلى ۋاپات قىلىشى بىلەن بۇ بۇلاڭچىلار ناھايىتى كۈچلىنىپ، بىر ئىسيانچىلارگورۇھى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقتى ۋە ھەرىيەردە پاراكەندىچىلىك سېلىپ، بارغانسىرى پايتەخت ئالمىلىققا تەھدىت سالغىلى باشلىدى. مانا بۇسەۋەپتىن خان غەربىي تۈركىستاندىكى ئىسلاھات ئىشلىرىنى چالا قويۇپ قايتىپ كەلگەندى. بىرىيل داۋام قىلغان شىددەتلىك قوغلاپ يۈرۈپ يوقىتىش ئۇرۇشى نەتىجىسىدە ئىسيانچىلارنى يوقاتتى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان شەرقىي تۈركىستاندا ئىسيانچىلارنىڭ ئەدەۋىنى بېرىشكە مەشغۇل بولۇۋاتقان كۈنلەردە ھاجى بارلاس بەگ ۋە باشقا قېچىپ كەتكەن بەگلەر بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، غەربىي تۈركىستانغا كەلدى ۋە ھاجى بارلاس سەمەرقەنتنى ئىشغال قىلىۋالدى. جالايىر قەبىلىسىنىڭ بېگى بەيازىد بەگمۇخاندىن يۈزئۆرۈپ، باشتارتىپ چىقتى. ئەمما، تۆمۈربەگ خانىنىڭ بىر ۋاپادارخادىمى سۈپىتى بىلەن ھاجى بارلاس ۋە بەيازىد بەگلەرگە قارشى كۈرەش قىلدى. ھاجى بارلاس تۆمۈربەگنى يوقىتىش ئۈچۈن بىرھىلە بىلەن سۇيىقەست ئېلىپ بارغان بولسىمۇ مۇۋەپپەق بولالمىدى. بەيازىد بەگ

بۇمۇڭەپپەقىيەتسىزلىكتىن كېيىن ھاجى بارلاستىن ئايرىلىپ كەتتى. ئاخىرى بارلاس بەگ پۈتۈن كۈچى بىلەن تۆمۈربەگنى يوقىتىش ئۈچۈن، يېشىل شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى. تۆمۈربەگ «مەن تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئادىمى، قولۇمدا ئۇنىڭ ماڭا بەرگەن يارلىقنامىسى بار. ھاجى بارلاسقا بويۇن سۇنمايمەن» دەپ قاتتىق تۇرۇپ ئۇرۇشۇپ ئاخىرى ھاجى بارلاسنى مەغلۇپ قىلىپ، سەمەرقەنتكە قاچۇردى. تۆمۈربەگ قوغلاپ سەمەرقەنت يېقىنلىرىغا بارغىنىدا ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى بارلاس قەبىلىسىدىكىلەر يۈز ئۆرۈپ ھاجى بارلاس تەرەپكە ئۆتۈۋالدى. نەتىجىدە، تۆمۈربەگنىڭ كۈچى ئاجىزلىدى ۋە بالاچاقالىرىنى ئېلىپ كابۇلدىكى قېيىن ئاتىسى ئەمىر ھۆسەينىڭ يېنىغا قېچىپ كەتتى. ئەمىرھۆسەين بىلەن بىرلىشىپ كابۇل ئەتراپىدىكى ئافغان قەبىلىلىرىدىن ۋە باشقا تۈرك قەبىلىلەردىن ئەسكەر يىغىپ غەربىي تۈركستانغا يۈرۈش قىلدى ۋە ھاجى بارلاسنى مەغلۇپ قىلىپ، تۆمۈربەگ يېشىل شەھەرنى ئەمىرھۆسەين سەمەرقەنتنى ئىگىلىلەپ ئولتۇردى. شۇنىڭ بىلەن تۆمۈربەگ بىلەن ئەمىرھۆسەين بىرتەرەپ، ھاجى بارلاس بىلەن بەيازىد بەگ بىرتەرەپ بولۇپ ئوتتۇرىدا دەھشەتلىك بىرئىچكىي ئۇرۇش باشلىنىپ كەتتى. بۇجېدەل تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ «بىرمۇنچە قوشلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئاسماندىن تۈيۇقسىز بىرتاش چۈشكەندەك» قىلغان ئۇشتۇمتوت ھۇجۇمغا قەدەر داۋام قىلغان. ھىجرى 764- (مىلادى 1363-) يىلى توغلۇق تۆمۈرخان زور بىر ئەسكىرى قوشۇن بىلەن غەربىي تۈركستانغا يۈرۈش قىلدى. خان بۇقېتىمقى يۈرۈشتە، ئىسيانچىلارنى پۈتۈنلەي يوقىتىپ غەربىي تۈركستانىڭ ھاكىمىيىتىنى تامامەن ئۆز قولىغا ئېلىپ، ئۇ يەردە يىللاردىن بىرى داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان پىتنە - پاسات ۋە قان تۆكۈلۈشلەرنى قەتئىي تۈگىتىشنى مەقسەت قىلغان جىددى بىر پىلان بىلەن كەلگەنىدى. خان خۇجەندگە كېلەر- كەلمەس بەيازىد بەگنى ئالدىنقى قېتىم باشباشتاقلىق قىلىپ ھاجى بارلاس بىلەن بىرلەشكەنلىكى ئۈچۈن ئەيىپلاپ ئۆلتۈردى. ھاجى بارلاس ۋە ئەمىرھۇسەين خانىڭ قاراۋۇل قىسىملىرى بىلەن ئازراق توقۇنۇشۇپ قاچتى ۋە شۇ قاچقىنىچە كابۇلغا بېرىپ توختىدى. تۆمۈربەگ بولسا بۇرۇنقىدەك ئىتائەتكارلىق مەيدانىدا تۇرۇپ، خانىنى قارشى ئالدى.

توغلۇق تۆمۈرخان دەسلەپتە تۆمۈربەگنى سەمەرقەنتكە ۋالىيى تەيىن قىلىپ، كېيىنچە ۋاللىقتىن ئېلىپ تاشلىدى. باشقا پۈتۈن مۇخالىپلىرىنى ھېچبىرىنى قويماي يوقاتتى. بويسۇنۇپ ئىتائەت قىلغانلارغىمۇ بۇرۇنقىدەك ھوقۇقنى بەرمەي ھەرئىشنى مەركەزگە تەۋە ھاكىم ياكى بىر ھەربىي قوماندانغا باغلىدى. تۆمۈربەگ بۇقېتىم خاندىن چوڭ بىرمەنسەپ تەمەقىلغانىدى. لېكىن، تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇنىڭغا بۇرۇنقى مەنسەپلىرىدىن يېشىل شەھىرىنىڭ ھاكىملىقى ۋە بارلاس قەبىلىسى ئۈستىدە تۇمەن بەگلىكتىن باشقا مەنسەپ بەرمىدى. تۆمۈربەگنىڭ كېيىنچە تۇغلۇق تۆمۈرخانغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ چىقىشىنىڭ مۇھىم سەۋەپلىرىدىن بىرى بۇ بولدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان ئوغلى ئىلياس خوجا ئوغلانىنى غەربىي تۈركستانغا ئۇمۇمىي ۋالى تەيىنلەپ

كىچىك بەگ ئىسىملىك بىرقوماندانىنى يېتەرلىك دەرىجىدە ئەسكەرىبىلەن سەمەرقەنتتە قويىدى. پۈتۈن چېگرا ۋە شەھەرلەرگە ھاكىم بەلگىلەپ، ئۆزى ھىجرى 765- (مىلادى 1363-) يىلى ئالمىلىققا قايىتتى.

تۆمۈربەگنىڭ ئىسيانى

تۇغلۇق تۆمۈرخان كەتكەندىن كېيىن تۆمۈربەگ ئىسيان كۆتۈرۈش ئۈچۈن، پۇرسەت كۈتمەكتە ئىدى. ئىلياس خوجا ئوغلان ۋە كىچىك بەگ باشلىق ئەسكىرىي ۋە مەمۇرىي كىشىلەر موغۇللارنىڭ ئادىتىنى قىلىپ، كۆپىنچىسى تۈرك ۋە مۇسۇلمان بولغان ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى قۇل قىلىپ ساتقىلى باشلىدى. غەربىي تۈركستان خەلقى بۇ مۇسۇلمان ئەسىرلەرنى قۇل قىلش ئىسلام شەرىئىتىگە خىلاپ بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ ئىشقا قاتتىق نارازى بولغان. ئۆنىڭ ئۈستىگە كىچىك بەگ بەك زالىم بىرئادەم ئىدى ۋە ئەسكەرلىرىنىڭ خەلققە زۇلۇم قىلىشىنى توسمايىتتى. ئىلياس خوجا ئوغلان ياش ۋە مەغرۇر بىرشاھزادە بولۇپ، داۋاملىق ئۆۋ ئۆۋلاش بىلەن مەشغۇل ئىدى. بۇسەۋەپلەردىن غەربىي تۈركستان ئاھالىسى ئىچىدە ئىلياس خوجائوغلان بىلەن كىچىك بەگكە بولغان نەپرەت ئارتماقتا ئىدى.

تۆمۈربەگ بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، دوست ۋە يېقىن يۇرۇقلىرىنى مەخپىي ھالدا ئىسيانغا تەشۋىق قىلغىلى باشلىدى ۋە يەنە بىرتەرەپتىن خەلقنى ئۆزىگە جەلب قىلىشقا تىرىشتى. ھىجرى 765 - يىلى تۆمۈربەگ يېشىل شەھەر ئەتراپىدىكى ئەسكەرلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ قولىدىكى ئەسىرلەرنى زوربىلەن تارتىۋېلىپ ئازات قىلغىلى باشلىدى. بۇنى ئاڭلىغان ئىلياس خوجا ئوغلان خانغا خەت يېزىپ تۆمۈربەگنىڭ بۇ ھەرىكىتىنى «خەلقنى ئىسيانغا تەشۋىق قىلىۋاتىدۇ» دەپ مەلۇم قىلدى. خان تۆمۈربەگنى يوقىتىشقا ئەمىر قىلىدى. تۆمۈربەگ بۇ بۇيرۇقتىن خەۋەر تاپ-قۇلۇپ، بىرىكچىدە ئالچىقالىن ۋە 25 كىشىلىك ھەمراھلىرىنى ئېلىپ قېچتى. ئامۇدەريادىن ئوتۇپ مىكىرمۇشەققەت بىلەن قەشقا شەھىرى ھۇسەينى بىلەن بىرلەشتى. ئافغانىستان ۋە بەلخ ئارىسىدا يورۇپ. ئۇزىگە تەرەپتار توپلاپ 60 مىڭ كىشىلىك بىر قۇۋۋەت يىغدى. بۇ كۈچ بىلەن ئەمىرھۇسەيىن ۋە تۆمۈربەك ئامۇ دەرياسىغا يېقىن بەلخ ئەتراپىدا بىريەرگە يەرلەشتى. تۆمۈربەگ بۇ كۈچ بىلەن غەربىي تۈركستانغا ھۇجۇم قىلىش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى بىلەتتى. ئۇنىڭ مەقسىدى بۇ كۈچ بىلەن ئاستا - ئاستا غەربىي تۈركستاندىكى تەرەپتارلىرىنى كۆپەيتىپ ۋە يېنىغا توپلاپ، يېتەرلىك مىقتاردا قۇۋۋەتكە ئىگە بولغاندىن كېيىن غەربىي تۈركستانغا يۈرۈش قىلىش ئىدى. لېكىن، ئەمىرھۇسەيىن تۆمۈربەگكە مەسلىھەت سالماستىن ئامۇدەريادىن ئۆتۈپ، ئىلياس خوجا ئوغلانىنىڭ چېگرا قىسىملىرىغا ھۇجۇم قىلدى ۋە ئېغىرھالدا مەغلۇپ بولۇپ، قېچىپ ئاران تۆمۈربەگنىڭ قېشىغاكېلىۋالدى. ئەمىرھۇسەيىننىڭ بۇ ۋاقتىسز ھۇجۇمى ۋە مەغلۇبىيىتى تۆمۈربەگنىڭ پىلانلىرىغا چوڭ زەربە بولدى. يەنە ئۇ تەرەپتىن ئىلياس خوجائوغلانىنى ئويغىتىپ قويدى ۋە ئۇ ئامۇدەريادىنىڭ

ئۇتەرەپىدە كۆچلۈك بىردۈشمەن بارلىقىنى بىلىپ، دەرھال كىچىك بەگ قوماندانلىقىدا دەريا بويىغا 20000 كىشىلىك بىر كۆچ يوللىدى.

تاشكۆۋرۈك ئۇرۇشى

ئەمىرھۇسەينىنىڭ ئېغىر مەغلۇبىيىتى تۆمۈربەگ ئۈچۈن ئۈمىتسىزلىك كەلتۈرىدىغان بىرھادىسە ئىدى. لېكىن، جاھانگىرلىك تەبىئىتى بىلەن يارىتىلغان تۆمۈربەگ بۇ ھادىسىدىن ھېچ تەسىرلەنمىدى ۋە دەرھال ھەربىكەتلىنىپ، پاراكەندە بولۇپ چېچىلىپ كەتكەن ئەسكەرلەرنى مۇمكىنقەدەر توپلىدى. ئۇنىدىن باشقا غەربىي تۈركستانىدىكى ۋە باشقا يەرلەردىكى تەرەپتارلىرىنى بىرئامال قىلىپ، يېنىغا تارتىشقا تىرىشتى. شۇنداق قىلىپ، قىسقا بىرۋاقت ئىچىدە خېلى كۆچ توپلىدى. تۆمۈربەگ بۇ قۇۋۋەت بىلەن بىر ئاز ئىلگىرلەپ ئامۇ دەرياسىنىڭ تاشكۆۋرۈك دېگەن كېچىگىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كېلىپ، يەرلەشتى. ئۇ تەرەپتىن كىچىكبەگ پۈتۈن يول ئېغىزلاردا ئەسكەر قويۇپ، ئۆزى ئاساسى قىسمىنى ئېلىپ، تاشكۆۋرۈكنىڭ ئۇ تەرەپىگە كەلدى ۋە تۆمۈربەگنىڭ كۆچى ئۆزىنىڭ كۆچىگە قارىغاندا ئازئىكەنلىكىنى سېزىپ دەريادىن ئۆتۈپ ھۇجۇم قىلىشنى لازىم كۆرمەي تۇردى.

تۆمۈربەگ شۇ ھالەتتە بىرئاينى ئۆتكۈزىۋېتىپ ئەمىرمۇسا دېگەن قوماندانىنى 500 ئەسكەر بىلەن تاشكۆۋرۈكتە قويۇپ ئۆزى پۈتۈن ئەسكىرىنى ئېلىپ، بىر كېچىدە مەخپى ھالدا ئايىغ تەرەپتىن ئامۇدەريادىن ئۆتۈپ، كىچىكبەگنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئارقىسىغا ئۆتتى ۋە ھەممە ئىگىزلىكلەرنى ئىگىلىۋالدى. كىچىكبەگ ئەرتىسى ئۆزىنىڭ دۈشمەن قورشاۋى ئىچىدە قالغانلىقىنى كۆردى. لېكىن بۇنىڭغا ھودۇقۇپ قالماستىن كەچكىچە شىددەت بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، ئۆز سېپىنى ساقلاپ قالدى. كېچىسى تۆمۈربەگنىڭ چارچاپ كەتكەن ئەسكەرلىرىنىڭ دەم ئېلىۋاتقانلىقىدىن پايدىلىنىپ، قورشاۋنى يېرىپ چىقىپ كەتتى. شۇ ھالەتتە ئەمىر ھۇسەينىن نۇرغۇن ئافغان ۋە تۈرك ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، تۆمۈربەگنىڭ يارىدىمگە يېتىپ كەلدى. ئۇنىدىن باشقا غەربىي تۈركستانىدىن بىرقىسىم قەبىلىلەر ھەتتا قولىغا ياراغ ئالالىغۇچىلىكىمۇ بولمىغان ئەرـ ئاياللاردىن بىرقانچە مىڭ كىشى يارىدەمگە يېتىشتى. بۇنىڭ بىلەن تۆمۈربەگنىڭ كۆچى كىچىكبەگنىڭ كۆچىدىن ئېشىپ كەتتى ۋە بۇ كۆچ بىلەن تۆمۈربەگ كىچىكبەگنىڭ ئارقىسىدىن قوغلىغىلى باشلىدى. ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقان تۆمۈربەگنىڭ مۇنتىزىم ئەسكەرلىرىنىڭ ۋە يانىدىن ئۇرۇۋاتقان غەربىي تۈركستانلىق ئىنتىزامسىز پىدايىلارنىڭ زەربىسىدىن گاڭگىراپ كەتكەن كىچىكبەگ قېچىشنىڭ يولىنى تۇتتى. تۆمۈربەگنىڭ كۈندىن كۈنگە ئېشىۋاتقان كۆچىنى كۆرگەن ئىلياس خوجا ئوغلان ئۆزىنى ۋە ئەسكەرلىرىنى خەتەردىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن غەربىي تۈركستانىنى بوشتىپ چىقىپ كەتتى ۋە سىردەريادىن ئۆتۈپ، پۈتۈن كۆچىنى توپلاپ مۇداپىئەدە تۇردى. تۆمۈربەگ بىلەن ئەمىرھۇسەينمۇ كېلىپ، دەريا بويىغا چۈشتى.

بىر رىۋايەتكە كۆرە بىر كۈنى ئىلياس خوجا ئوغلان دەريا بويىدا ئاتلىق يۈرۈۋاتقانىكەن تۆمۈربەگ بىلەن ئەمرھۈسەيىن دەريا بۇيىغا كېلىپ، ئاتلىرىدىن چۈشكەن ھالدا قارشى قىرغاقتا تۇرۇپلا تازىم بىلەن سالام بېرىپ، ئېھتىرام مۇراسىمنى بەجاكەلتۈرگەن.

ئىلياس خوجائوغلاننىڭ خان بولغانلىقى

ھىجرى767-(مىلادى 1365-) يىلى تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ياش، ناھايىتى ئەقىللىق، ئادىل ۋە سىياسەتتە بىرداھى ئىدى. ئۇ دەۋردە چىڭگىزخانىدانى ۋە ئالتۇن ئوردا خانلىقىدىن باشقىلىرى مۇنقەرىزلىككە يۈز تۇتۇپ، چۆكۈش دەۋرىنى ياشماقتا بولۇپ، ئەھمىيىتىنى يوقاتقانىدى. تۇغلۇق تۆمۈرخان دۆلەتنى يېڭىدىن جانلاندۇرۇشقا تىرىشماقتا ئىدى. ئۆنىڭ بۇيۇك جاھانگىرلىك پىلانلىرى بار ئىدى. لېكىن، 36 يېشىدا ۋاپات بولۇپ، بۇ مەقسەتلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى. ئاخىردا بۇمەقسەتلەرنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۇنىڭ دۈشمنى تۆمۈربەگكە نىسىپ بولدى.

تۇغلۇقتۆمۈرخان ۋاپات بولغىچە ئىلياس خوجائوغلان بىلەن تۆمۈربەگ ئارىسىدا ئۇرۇش بولمىدى. خانىنىڭ ئۆلۈم خەۋەرى كەلگەن زامان ئىلياس خوجا ئوغلان كىچىكبەگ ۋە باشقا 2 قوماندانىنى يېتەرلىك مىقتاردا ئەسكەر بىلەن قويۇپ ئۆزى ئالمىلىققا قايتىپ ئۇ يەردە مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ خانلىق تەختىگە چىقتى. بۇئاردا تۆمۈربەگ بىلەن كىچىكبەگ ۋە ئەمرھۈسەيىن ئوتتۇرىسىدا قانتىق ئۇرۇش باشلىنىپ، ئاخىرى خانىنىڭ ئەسكەرلىرى مەغلۇپ بولدى. كىچىكبەگ ۋە باشقا قوماندانلار باشلىق نۇرغۇن ئەسكەرلەر تۆمۈربەگنىڭ ئەسكەرلىرىگە ئەسىرچۈشتى. تۆمۈربەگ بۇلارغا ئۇرۇشتا كۆرسەتكەن قەھرىمانلىقلىرى ۋە خانىنىڭ تۇزىغا بولغان ۋاپادارلىقلىرى ئۈچۈن ناھايىتى كاتتا بىر زىياپەت ئۆتكۈزۈپ كۈتۈۋالدى. زىياپەتتە تۆمۈربەگ، كىچىكبەگدىن «سىلىگە قانداق مۇئامىلە قىلىشىمنى ئۈمىت قىلىسلار؟» دەپ سورىغىنىدا، كىچىكبەگ ھېچ ھايا جانلانماي پەرۋاسىزتۇرقى بىلەن «بىزگەقانداق مۇئامىلە قىلىش سېنىڭ ئىختىيارىڭدىكى ئىش. ئۆلتۈرسەڭ، ئىنتىقام ئالغان بولىسەن. قويىۋەتسەڭ، ئۆز پايداڭنى كۆزلىگەن بولىسەن. ئەمما، بىز ئۈچۈن، ھەرئىككىسىنىڭ پەرقى يوق. چۈنكى، بىز بېلىمىزگە قىلىچ ئاسقان كۈندىن باشلاپ، ئۆلۈمگە ئۆزىمىزنى تەككەن ئىدۇك» دەپ جاۋاپ بەرگەن. تۆمۈربەگ بۇنداق جاسارەتلىك جاۋابىتىن تەسىرلىنىپ ئۇلارنىڭ ياراغلىرىنى ۋە ئاتلىرىنى بېرىپ ئازات قىلىپ، ئالمىلىققا ئەۋەتىۋەتكەنىكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن تۆمۈربەگ بىلەن ئەمرھۈسەيىنمۇ سەمەرقەنتكە قايتتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككىسى پۈتۈن غەربىي تۈركستانىنى، ئافغانىستاننىڭ كابۇلغىچە ۋە غەزنىنىڭ بېرىمىنى ئىشغال قىلىپ، ئورناق ھۆكۈمرانلىقلىرى ئاستىغا ئالدى. ئىلياس خوجا ئوغلانخان تەختكەچىققان كۈندىن باشلاپ كۈچلۈك، مۇنتىزىم ۋە تولۇق قورالانغان بىرئەسكىرىي قۇۋۋەت تەييارلاپ، تۆمۈربەگ ۋە ئەمرھۈسەيىننى قەتئى سۈرەتتە مەغلۇپ قىلىپ،

غەربىي تۈركستاننى چوقۇم قولغا كەلتۈرۈشنى ئەڭ مۇھىم مەقسەت قىلدى. تۆمۈربەگ ۋە ئەمرىھۇسەينمۇ يېڭىدىن قۇرۇپ چىققان بۇدۇلىتى ئۈچۈن ھەر زامان ئەڭ كۈچلۈك ۋە دائىمىي بىرخەۋپ دەپ ھېساپلاپ ئىلياس خوجا ئۇغلانخانغا ھېچ ئارام بەرمەي داۋاملىق قاتتىق ھۇجۇم قىلىپ، ئاجىزلاشتۇرۇشقا تىرىشماقتا ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار غەربىي تۈركستان خەلقى ۋە ئافغانىستاندىكى ئافغان ۋە غوربىي قەبىللىرىدىن تەشكىللەنگەن غايەت زور ئەسكىرىي كۈچ بىلەن ھىجرى 767 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا يۈرۈش قىلىپ، سىردەريا بويىغا كەلدى ۋە دەريادىن ئۆتۈپ خانىنىڭ ئەسكەرلىرىنى مەغلۇب قىلىپ ئىگىرلىگىلى باشلىدى. ئۇنەرەپتىن ئىلياس خوجائوغلانخان مۇنتىزىم ۋە تولۇق قوراللانغان غايەت چوڭ بىرقوشۇن بىلەن ئالمىلىقتىن يولغاچىقىپ ھەرئىككى قوشۇن تاشكەنت يېقىنلىرىدا ئۇچراشتى ۋە ئۇرۇشقا تەييارلاندى.

بۇئىككى بۈيۈك ئەسكىرىي قۇۋۇەتنىڭ ھەربىي جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا بەزى تارىخ كىتابلىرىدا يېزىلغان مۇلاھىزىلارنى ھۆرمەتلىك كىتابخانلارغا بايان قىلىپ ئۆتىمەن:

تۆمۈربەگنىڭ ئەسكەرلىرى سان جەھەتتە ئىلياس خوجا ئوغلانخانىنىڭكىدىن خېلى كۆپ ئىدى. لېكىن، ھەربىي سۈپىتى جەھەتتە ئىلياس خوجائوغلانخانىنىڭ ئەسكەرلىرى بەك ئۈستۈن تۇراتتى. چۈنكى خانىنىڭ ئەسكەرلىرىدە ياخشى بىرتەرتىپ - ئىنتىزام قائىدىسى يولغا قويۇلغان بولۇپ،كۈچلۈك ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئارقىلىق ھەربىي تەجرىبىلىرى مۇكەممەل، تولۇق قوراللانغان، قوماندانلىرىغا ئىتائەتكار، مىللىتىگە ۋەتىنىگە سادىق بىرمىللەتنىڭ ئەۋلادلىرى ئىدى. ئەمما، تۆمۈربەگنىڭ ئەسكەرلىرىدە بۇ سۈپەتلەر بەك ئاز ئىدى. تۆمۈربەگنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئاساسى قىسمى ئۇنىڭغا ئەگىشىپ يۈرىدىغان بىرقىسىم ماشايىخلارنىڭ تەشۋىقاتى بىلەن كېلىپ قوشۇلغان «ئەلئامان» چى پىدائىلار، ئۇرۇشنى ئۇزاقتىن ئىشتىكەن، ئەمما، ھېچ ئۇرۇش كۆرمىگەن ئافغان ۋە غۇربىي قەبىلىسىدىن تەركىپ تاپقان ھەربىي ساالاھىيىتى يوق كىشىلەر ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ تۆمۈربەگنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ سان جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكلىرى ۋە بەزى رۇھانىي مەدەتكارلىرىغا ئىشىنىپ غەلىبە قىلىدىغانلىقلىرىدىن شۇبھى قىلمايتتى. ئەمما، تۆمۈربەگ بىلىملىك ۋە تەجرىبىلىك بىرھەربىي كىشى بولغانلىقىدىن يۇقىرىقى پەرقنى بىلەتتى. ئاز بولسىمۇ ئەسكەرلىرى ئىچىدىكى بىرقىسىم ھەربىي ساالاھىيىتى باربولغان ئەسكەرلەرنى توپلاپ، ئەسكىرى مانېۋىر بىلەن غەلىبە قىلىدىغانلىقىنى ئۈمىت قىلاتتى.

ئۇرۇش باشلار - باشلىماس بىردىن ھاۋا بۇزۇلدى ۋەگۈلدۈرماما بىلەن چاقماق چېقىلىپ شىددەتلىك بوران چىقىپ، ئالەم قاراڭغۇلىشىپ قاتتىق يامغۇر يېغىش بىلەن قورقۇنچ بىر ۋەزىيەت بارلىققاكەلدى ۋە بىردەمنىڭ ئىچىدىلا مەيدانلەر پاتقاق دېڭىزغا ئايلىنىپ، ئادەم ۋە ئاتلار ماڭالماي قالدى. بۇھالەتتە ئۇرۇش داۋام قىلىپ كەچكە يېقىن ئالدى بىلەن ئەمىر ھۇسەين ئېغىرمەغلۇبىيەتكە

ئۈچراپ مەيداندىن قاچتى ۋە ئۇنىڭ ئارقىسىدىن تۆمۈربەگمۇ مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى. ئەتىسى تۆمۈربەگ ئەسكەرلىرىنى توپلاپ، قايتارما ھۇجۇمغا تەييارلاندى. يامغۇر تۇنۇگۈنكىدەك توختىماستىن يېغىپ تۇراتتى. شۇنداق بىر پەيتتە ئىلياس خوجائوغلانخانىنىڭ ئەسكەرلىرى تۆمۈربەگنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئارقا ئېلىۋېلىپ دەھشەتلىك بىر قىلىچۇازلىق ئۇرۇشى باشلىنىپ كەتتى. ئاخىرى تۆمۈربەگنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ تولىسى قىرىلىپ تۈگىدى، تۆمۈربەگ قاچتى ۋە شۇ قاچقانچە سەمەرقەنتكە بېرىپ توختىدى.

تۆمۈربەگنىڭ تۇزىنى يېگەن ۋەقەنۇۋىسىلەر ۋە ئۇلارغا تەۋە بەزى تارىخچىلار بۇمەغلۇبىيەتنىڭ مۇنداق ئىككى خىل سەۋەپتىن بولغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويماقتا: (1) موغۇل سېھىرگەرلىرى يادا قىلىپ يامغۇر ياغدۇرغان.[71] (2) ئەمىرھۇسەيىن غەيرەتسىزلىك قىلىپ قېچىپ كەتكەن.

تۆمۈربەگ سەمەرقەنتىمۇ ئەسكەرلىرىنى توپلىيالمىدى. خەلقنى مۇداپىئەگە تەشۋىق قىلىپ «پات يېقىندا كۈچ توپلاپ قايتىمەن» دەپ ۋەدە قىلىپ يېشىل شەھەرگە كەتتى. ئىلياس خوجا ئوغلانخان ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىپ، سەمەرقەنتنى مۇھاسىرىگە ئالدى. بۇنى ئاڭلىغان تۆمۈربەگ خاندىن مۇداپىئە قىلىشقا كۈچى يەتمەسلىكىنى چاغلاپ، يېشىل شەھەرنى تاشلاپ، ئادەملىرى بىلەن قاچتى ۋە ئامۇدەريادىن ئۆتۈپ بەلخكە يېقىن بىرجايدا توختىدى. خان سەمەرقەنتتىن باشقا غەربىي تۈركستاننىڭ پۈتۈن شەھەرلىرىنى ئالدى. سەمەرقەنت قەلئەسى بەك مۇستەھكەم بولغانلىقى ۋە خەلقنىڭ قورالانغانلىقى ئۈچۈن قاتتىق تۇرۇپ مۇداپىئەقىلدى. شۇنداق بىر پەيتتە شەرقىي تۈركستاندا چوڭ بىرئسىيان كۆتۈرۈلۈپ، خان سەمەرقەنت ئەتراپىدا ۋە باشقا جايلاردا يېتەرلىك ئەسكەرقويۇپ ھىجرى 768 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا شەرقىي تۈركستانغا قايتتى.

شەرقىي تۈركستاندا ئىسيان

ئىلياس خوجا ئوغلان خان ئەسكىرى ئىنتىزام ۋە ھەربىي پەن جەھەتتە خېلى ماھىربولسىمۇ يېشى كىچىك، مەغرۇر ۋە سىياسى جەھەتتە تەجرىبىسىز بىرىگىت ئىدى. ئۇدۇلەت ئىشلىرىدا ياش يىگىتلارغا ئېتىبار بېرىپ، يۇرتىنىڭ نۇپۇزلۇق ۋە تەجرىبىلىك پىشقەدەملىرىنى چەتكە قاقتى ۋە ئۇلارنىڭ نارازىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇلاردىن مۇھىم بولغانلىرىدىن بىرىنى مىسال قىلىپ ئۆتىمەن:

تۇغلۇق تۆمۈرخان زامانىسىدا دۆلەتنىڭ ئەڭ چوڭ ئادەملىرىدىن ۋە ئەڭ تەدبىرلىك كىشىلىرىدىن بولغان دۇغلات قەمەرىددىن بەگ، دۇغلات شەمسىددىن بەگ ۋە دۇغلات شەيخدۆلەت بەگلەرنى ئىشتىن چىقىرىۋەتتى. بۇلارنىڭ ئورنىغا بۇرادەرزادىلىرىدىن ئەمدى 20 ياشقا كىرگەن خۇدا دادىخاننى

[71] يادا قىلىش - سېھىرجادۇ قىلىش (ن . ش. ھ.).

بەگلەربېگى ھەم دۇغلات بېگى قىلىپ تەينىلىدى. بۇلارغا ئوخشاش بىرقانچە ئىدارىي ۋە سىياسى خاتالىقلار ئۆتكۈزۈپ، يۇرتنىڭ كاتتالىرىدىن تولىسىنى نارازى قىلدى. ئىش بېشىغا چىققان ياش ئادەملەرنىڭ تەجرىبىسىزلىكىدىن دۆلەت ئىشلىرى قالايمىقانلىشىپ مەملىكەتنىڭ ئىچكي ئىنتىزامى بۇزۇلدى. شۇنىڭ بىلەن ئىلياس خوجائوغلانخانىنىڭ ھۆكۈمىتىدىن زىرىككەن كىشىلەر بارغانسېرى كۆپەيدى.

ئىلياس خوجائوغلانخان يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگىنىدەك، تاشكەنت ئۇرۇشى بىلەن پۈتۈن ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ كېتىپ تەخمىنەن بىرىيل مەركەزدىن ئۇزاقلاشقانىدى. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان قەمەرىددىن بەگ باشلىق خانغا نارازى بولغان بەگلەر بىرلىشىپ كۈچ توپلاپ، ئىسيان چىقاردى. شىمالدىكى جەڭگۈار قەبىلىلەرنىڭ كۆپىنچىسى قەمەرىددىن بەگكە قوشۇلدى ۋە ھىجرى 768 - يىللىرى ئالمىلىققا ھۇجۇم قىلغىلى باشلىدى. ئىلياس خوجا ئۇغلانخان بۇخەۋەرنى ئاڭلاپ سەمەرقەنتنى پەتھى قىلىشنى قويۇپ ئالمىلىققا كەلدى ۋە ئىسيانچىلار بىلەن ئۇرۇشقا كىرىشىپ كەتتى. غەربىي تۈركستاندا قالدۇرۇپ قويغان ئەسكەرلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئىسيانچى قەبىلىلەرگە مەنسۇپ كىشىلەر بولغانلىقتىن بۇلار قېچىپ كەلگىلى تۇردى. يەنە بىرتەرەپتىن غەربىي تۈركستاندا ئات ۋاباسى تارقىلىپ ئەسكەرلەرنىڭ ئاتلىرى ئۆلگىلى باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن ئاتسىز قالغان ئەسكەرلەر پىيادە ئۇرۇش قىلىشنى ئىمكانسىز كۆرۈپ، غەربىي تۈركستاننى تاشلاپ ھەممىسى قايتتى. نەتىجىدە غەربىي تۈركستاندا ئەسكەرقالمىغاندىن كېيىن ئەمىرھۇسەيىن كېلىپ، سەمەرقەنت ۋە بۇخارانى ئىگىلەپ ئۆزىنى ھۆكۈمدار ئېلان قىلدى، تۆمۈربەگ ئۇنىڭغا تەۋە بولۇپ قالدى.

ئىلياس خوجائوغلانخان بىلەن ئىسيانچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش خېلى ئۇزۇن بىرمۇددەت داۋام قىلىپ ئاخىرى قەمەرىددىن بەگ غالىپ كېلىپ، ئىلياس خوجا ئوغلانخان ۋە خانداندىن 18 شاھزادە ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ قەمەرىددىن بەگ قەشقەر، ئۈچ، يەركەن،خوتەن، ئىسىسقكۆل ئەتراپى، ئىلى ۋادىسى ۋە يەتتەسۇقاتارلىق ئۆلكىلەرنىڭ مۇستەقىل ھۆكۈمدارى بولدى ۋە قەشقەرنى پايتەخت قىلدى. ئىسىسقكۆل ئەتراپىغا ئاكسى شەمسىدىن بەگنى ۋە يەتتەسۇغا ئىنىسى شەيخدۆلەت بەگنى ۋالىي قىلدى. ئىلىدا يەرلىك بەگلەر قەمەرىددىن بەگكە ۋاكالىتەن ھۆكۈمەتنى باشقۇردى. بەگلەربېگى خۇدادادىخان باشلىق ئىلياس خوجا ئوغلان تەرەپتارلىرىنىڭ ھەممىسى ئېغىرھالدا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى ۋە ئىلياس خوجائوغلانخانىنىڭ ئىنىسى خىزىرخوجائوغلانخانىنى بىرگە ئېلىپ كۇچاغا قېچىپ كەتتى. خۇدادادىخان كۇچاغا كېلىپ، چالىشنىمۇ ئىشغال قىلدى ۋە ئىستىقلال ئېلان قىلدى. (مۇغۇلچە قاراشەھەرنى«چالىش» ۋەكۇچا نى«كۆسەن» دەپ ئاتايتتى). بۇئارادا ئۇيغۇرئىدىقۇتمۇ مۇستەقىل بولدى. بۇ پارچىلىنىشلار نەتىجىسىدە ھىجرى771- يىلىغا كەلگەندە قېينىئاتىسى ئەمىرھۇسەيىن بىلەن تىركىشۇاتقان تۆمۈربەگنىڭ ھۇجۇملىرىدىنمۇ قۇتۇلۇپ، ئىچكي

ئۇرۇش ئاياغلاشتى. تۆمۈربەگ ھىجرى 771 - يىلى ئەمىر ھۈسەيىننى يوقىتىپ، پۈتۈن غەربىي تۈركستاننى ۋە شىمالىي ئافغانىستاننى ئىگىلەپ، داغدۇغىلىق بىرمۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، ئۆزىنى ھۆكۈمدار ئېلان قىلدى. بۇيەردە شۇنى ئەسكەرتىشنى خالايمەنكى، تۆمۈربەگ ئۆزىگە ھېچقاچان بىرئۈنۋان قوبۇل قىلمىغان. «ئەمىر» تۆمۈربەگنىڭ ئۇنۋانى ئەمەس، بەلكى، تۈركچە«بەگ» دېگەن ئاتالغۇنىڭ ئەرەپچىسى بولۇپ، تولاراق ئىرانلىق تارىخچىلار قوللانغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەن بوكىتابىمدا تۆمۈر بەگ دەپ يازدىم. تۆمۈربەگنىڭ «كورگان» يەنى ھۆكۈمدارنىڭ كۈيئوغلى دېگەن ئۇنۋانى بارلىقى رىۋايەت قىلىنىدۇ.

بۇتارىخلاردا شەرق دۇنياسىدا، غەربىي ۋە شەرقىي تۈركستاندىكى يۇقىرىقى تارىخىي ھادىسىلەردىن باشقا يەنە ناھايىتى مۇھىم ۋەقەلەر يۈزبەرگەن. ھىجرى 772 -(مىلادى1370-) يىلى چىنىە موغۇل قاغانلىقى يىقىلىپ، چىن «مىڭ» سۇلالىسى ئىمپېراتورلۇقى قۇرۇلدى ۋە بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن چىن ئىمپېراتورلۇقى ئۇزۇندىن بېرى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر ۋىلايىتى بولۇپ كەلگەن ئوچ ئىل (بۇگۈنكى سۇجۇ ۋە دۇكخۇاڭ)، قۇمۇل ۋە باركۆلنى ئىدىقۇتتىن تارتىۋالدى. ھىجرى 800 - يىلىغىچە قۇمۇل ۋە باركۆل چىن ئىشغالىيىتىدە قالدى.

شەرقىي تۈركستان ھۆكۈمدارلىرى ۋە تۆمۈربەگ ئۇتتۇرىسىدا 10 يىل داۋام قىلغان ئۇرۇش

تۆمۈربەگ ھۆكۈمداربولغاندىن كېيىن شەرقىي تۈركستان ھۆكۈمدارلىرىنىڭ كۈچىنى ئۆز دۆلىتى ئۈچۈن ئەڭ چوڭ خەۋپ دەپ تونۇماقتا ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇكۈچلەرنى ئاجىزلاشتۇرۇش ۋە ياكى ھېچ بولمىغاندا بۇلارنى غەربىي تۈركستان چېگرالىرىدىن ئۇزاقلاشتۇرۇش ئۇنىڭ بىردىن - بىرمەقسىدى ئىدى. بۇمەقسەدنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئۇ تۆۋەندىكى ئىككى خىل يولنى تۇتتى:
1 - غەربىي ۋە شەرقىي تۈركستان خەلقىنىڭ مىللى بىرلىكىنى، دىنىي ۋە مەزھەپ ئىتتىپاقى ۋە باغلىنىشلىرىنى بۇزۇش ئۈچۈن، شەرقىي تۈركستان خەلقىگە «چەتەموغۇل» يەنى، ئىسيانكار ياكى يولدىن ئازغان موغۇل دېگەن نامنى ئىجاد قىلىپ چىقىپ، ئۇلارنى دىنسىز ياكى ئىسلامنىڭ يولدىن ئۇزاقلىشىپ كەتتى دەپ يالغان تەشۋىق تارقىتىپ، ئۇلارنىڭ ئۇستىگە غازات قىلىشنى پەرزەپ ئېلان قىلدى. 2 - سىردەريا بويىغىچە سوزۇلغان قەمەرىددىن بەگنىڭ مەملىكىتىگە ھەردائىم ھۇجۇم قىلىپ پاراكەندىچىلىك سالماقتا ئىدى. قەمەرىددىن بەگنىڭ قاتتىق تۇرۇپ، مۇداپىئە قىلىشى نەتىجىسىدە بەزىدە تۆمۈربەگ بەزىدە قەمەرىددىن بەگ غالىپ كېلىپ ئۇرۇش تەخمىنەن 10 يىل داۋام قىلغانىدى. مەسىلەن: ھىجرى 771 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا تۆمۈربەگنىڭ ئەسكەرلىرى سىردەريانىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى قەمەرىددىن بەگنىڭ چېگرا ئاسغا ھۇجۇم قىلغىلى باشلىدى. قەمەرىددىن بەگ ئىلى

ۋادىسىدىكى قەبىلەبەگلىرىدىن كېيىك تۆمۈربەگ، شىرئاۋۇەل بەگ ۋە ھاجىبەگلەر بىلەن بىرلىشىپ، خېلى كۈچلۈك بىرقوشۇن بىلەن سىردەريا بويىغا يۈرۈش قىلدى. تاشكەنتكە بارغاندا ھاجىبەگ بىلەن ئارىلىرىدا ئىختىلاپ پەيدا بولغانلىقتىن ئىتتىپاقلىرى بۇزۇلۇپ پارچىلىنىپ كېتىپ، قايتىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇلاركەتكەندىن كېيىن تۆمۈربەگ كېيىنكى تاشكەنت ۋە ئۆرەتۆپە قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ تېخىمۇ ئىلگىرىلىدى. ئىسىسقكۆلنىڭ غەربىي تەرىپىگە كەلگەندە قەمەرىددىن بەگ زورىبرقوشۇن بىلەن قەشقەردىن يۈرۈش قىلىپ يېتىپ كەلدى. شىددەتلىك ئۇرۇشتىن كېيىن تۆمۈربەگ مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى. قەمەرىددىن بەگ ئارقىسىدىن قوغلاپ مېڭىپ تاشكەنتكىچە بېرىپ، تۆمۈربەگ ئىشغال قىلىۋالغان جايلارنىڭ ھەممىسىنى قايتۇرۇۋالدى. ھىجرى 772-(مىلادى1370-) يىلى تۆمۈربەگ بىرئوغلىنى نۇرغۇن ئەسكەربىلەن ئۆزكەنت يولى ئارقىلىق نارىن ئۆلكىسىگە يوللىدى. نارىن خەلقى قاتتىق تۇرۇپ مۇداپىئە قىلىپ، تۆمۈربەگنىڭ ئوغلىنى ئېغىرمەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. بىرىيل ئۆتكەندىن كېيىن تۆمۈربەگ شەيخ ئەلى باھادۇر ۋە سەيفۇلمۇلۇك ئىسىملىك قوماندانلىرى باشچىلىقىدا نارىنغا ھۇجۇم قىلىپ ئىشغال قىلدى ۋە دەھشەتلىك قەتلىئام ئېلىپ بېرىپ خەلقنى ئۆلتۈرۈپ مال مۈلكلىرىنى ئولجا ئىلىپ، بالاچاقالىرىنى ئەسىر ئالدى. قەمەرىددىن بەگ بۇ ھادىسىنى ئاڭلاپ «كۆتۈپاتقاق» دېگەن يايلاقتىن قېچىپ، فەرغانىگە كەتتى. ھىجرى 773 - يىلى يەنە بىر رېۋايەتكە قارىغاندا 775- يىلى تۆمۈربەگ ساربۇغا، ئادىلشاھ جالايىر، خىتاي باھادۇر ۋە ئەلچى بوغا ئىسىملىك تۆت قوماندانلىرنى باشچىلىقىدا نۇرغۇن ئەسكەرنى ئۆزكەنت يولى بىلەن قەمەرىددىن بەگنىڭ ئۇستىگە يوللىدى. يولدا ساربوغا بىلەن ئادىلشاھ جالايىر تۆمۈربەگدىن يۈزئۆرۈدى ۋە خىتاي باھادۇر ۋە ئەلچى بوغانى ئەسىر ئېلىپ، ئەسكەرلىرى بىلەن قەمەرىددىن بەگ تەرەپىگە ئۆتۈۋالدى. تۆمۈربەگ بۇ ۋەقەلەردىن ساۋاق ئېلىپ قەمەرىددىن بەگنى يوقىتىش ئۈچۈن، بۇنداق كىچىك كۆلەملىك ھەربىي ھەرىكەتلەرنەتىجە بەرمەيدىغانلىقىنى بىلىپ، پۈتۈن قۇۋۋىتى بىلەن شەرقىي تۈركستانغا ھۇجۇم قىلىشقا قارارقىلدى ۋە ھىجرى 777-(مىلادى1375-) يىلى پۈتۈن قۇۋۋىتىنى ئېلىپ، شەرقىي تۈركستانغا يۈرۈش قىلدى. ئىسىسقكۆل بېقىنلىرىدا قەمەرىددىن بەگ بىلەن توقتۇنۇشتى. قاتتىق ئۇرۇشتىن كېيىن قەمەرىددىن بەگ مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى. تۆمۈربەگ ئارتباشىغىچە ئىلگىرلەپ باردى ۋە جاھانگىر مىرزانى ئالملىق تەرەپگە يوللىدى. جاھانگىرمىرزا ئالدىنى توسقان ۋەتەنپەرۋەرلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، ئالملىققا يېتىپ كەلدى. شەھەرنى كۆيدۈرۈپ ۋەيران قىلىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن جاھانگىرمىرزا دۈشمەنلىرىنى جەنۇبقا(ئالتى شەھەر گە) قاچۇردى. شىمال تەرەپتىكى پۈتۈن شەھەر ۋە ئاۋات جايلارنىڭ ھەممىسىگە ئۆت قويۇپ ۋەيران قىلدى، بايلىقىنى بۇلاپ سەمەرقەنتكە قايتىپ كەلدى. بۇ ئۇرۇشتا قەمەرىددىن بەگنىڭ ئاكىسى شەمسىددىن بەگ دۇغلاتنىڭ خوتۇنى ۋە قىزىنى تۆمۈربەگ ئەسىر ئالغان. «رەۋزۇتۇسسافا» ۋە «تەلفىقىل ئەخبار»نىڭ رىۋايىتىگە كۆرە بۇتۆمۈربەگنىڭ شەرقىي تۈركستانغا

قىلغان 5 ـ ھۇجۇمى ئىمىش. تۆمۈربەگ بۇ ھۇجۇمى بىلەن شەرقىي تۈركستان خەلقىنىڭ ئۆزىگە قارشى ھۇجۇم قىلىش كۆچىنى پۈتۈنلەي يوقاتتىم دەپ ھېساپلىغان. ئەمما، كېيىنچە ئۇنىڭ بۇھېسابى دېگەن يېرىدىن چىقمىدى.

ھىجرى 778 ـ(مىلادى1376ـ) يىلى قەمەرىددىن بەگ مۇنتىزىم بىر ئەسكىرىي قۇۋۋەت بىلەن نارىنغا كېلىپ ئۈيەردىن پەرغانىگە يۈردى. تۆمۈربەگنىڭ 2 ـ ئوغلى ئۆمەرشەيخ مىرزانى ئىغىرھالدا مەغلۇپ قىلىپ ئۆزكەنتتىن خوجەنتكىچە بولغان پۈتۈن پەرغانىنى ئىشغال قىلدى. پەرغانە خەلقى قەمرىددىن بەگنى قوللاپ كۆپ ياردەم قىلدى. تۆمۈر بەگ ئۇرۇشقا تەييارلىنىپ «قەمەرىددىن بەگكە قارشى ئۇرۇشقا قاتناشمىغانلارنى ئۆلتۈرىمەن» دەپ جاكالاپ خەلقنى قورقۇتۇپ، قولىغا ياراغ ئالالايدىغان ھەممەكىشىنى ئەسكەرلىككە ئالدى ۋە فەرغانىگە يۈرۈش قىلدى. بىرقانچە قېتىملىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن قەمەرىددىن بەگ مەغلۇپ بولۇپ فەرغانىنى بوشتىپ، قەشقەرگە قايتىپ كەلدى. تۆمۈربەگ قەمەرىددىن بەگكە ياردەم قىلغان فەرغانىلىقلەرنى ئۆلتۈردى ئەسىرئالدى.

ھىجرى 779ـ (مىلادى1377ـ) يىلى قەمەرىددىن بەگ فەرغانىگە يەنە ھۇجۇم قىلدى. لېكىن، بۇقېتىم تۆمۈربەگ فەرغانە چېگرا سىغا ئوغلى ئۆمەرشەيخ مىرزا، ئاق بوغا ۋە خىتاي باھادۇر قاتارلىقلارنىڭ قوماندانلىقىداكۆپ ساندا ئەسكەر يەرلەشتۈرگەنىدى. بۇ قۇۋۋەت قەمەرىددىن بەگنىڭ قۇۋۋىتىدىن ئارتۇق ئىدى. بۇسەۋەپ بىلەن قەمەرىددىن بەگ چېگرادىن ئۆتەلمەي قايتىپ كەلدى. بۇ يۈرۈشتىن كېيىن قەمەرىددىن بەگ تۆمۈربەگنىڭ چېگرا سىغا ھۇجۇم قىلماي مۇداپىئە ۋەزىيىتىدە تۇردى. ھىجرى 781 ـ يىللىرىغا قەدەر تۆمۈربەگ ئارىلاپ قەمەرىددىن بەگنىڭ چېگرا سىغا ھۇجۇم قىلىپ تۇرغان بولسىمۇ قەمەرىددىن بەگ مۇداپىئەدە قاتتىق تۇرۇپ، چۈدەريا، تالاس تاغلىرى ۋە فەرغانەنىڭ شەرق شىمالىدىكى قاپاق ئارت چېگرالىرىنى چىڭ قوغداپ، تۆمۈربەگنىڭ ئەسكەرلىرىنى قەتئىي ئۆتكەزمىدى. ھىجرى 781 ۋە 789 ـ يىللىرى ئارىسىدا تۆمۈربەگ ۋە قەمەرىددىن بەگ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولغانلىقىدىن رىۋايەت قىلىنمايدۇ. سۇلھى بولغان ياكى بولمىغانلىقىمۇ مەلۇم ئەمەس. قەمەرىددىن بەگ تۆمۈربەگنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇملىرىدىن دائىم ئەندىشە قىلاتتى ۋە بۇھۇجۇملارنى توسۇش ئۈچۈن غايەت كۆچلۈك بىرقۇۋۋەت لازىم ئىكەنلىكىنى بىلەتتى. بۇنىڭ بىردىن بىر چارىسى شەرقىي تۈركستاندىكى پۈتۈن ھۆكۈمدارلارنىڭ بىرباياراق ئاستىدا بىرلىشىپ، قۇۋۋەتلىرىنى بىرقوماندانلىقىنىڭ يېتەكچىلىگىدە توپلاشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى سەزگەنىدى. ئۇندىن باشقا چەتتىن بۇلارنى ھەمايەقىلىپ ياردەم بېرىدىغانلار قۇۋۋەتلىك دوستلار نىڭمۇبولۇشى كېرەك ئىدى. تۆمۈربەگ بۇچاغدا قەمەرىددىن بەگنىڭ ھۇجۇمىدىن خاتىرجەم بولۇپ، ئالدىدا ئاياقتىكى ئاشتەك تۇرغان ئىران ۋە ئىراقنى ئىشغال قىلىشنى غەنىمەت بىلىپ، شەرقىي تۈركستانغا ھۇجۇم قىلىشنى ئارقىغا سوزدى ۋە ئۇ تەرەپتىكى چېگرا مۇداپىئىسىنى كۆچلەندۈردى.

خىزىرخوجا ئوغلانىنڭ خان بولغانلىقى ۋە شەرقىي تۈركستاندا بىرلىك

ھىجرى776- (مىلادى 1374 -) يىلىدا خۇدادادىخان ئىلى ۋادىسىدىكى بەگلەربىلەن بىرلىشىپ، تۇغلۇقتۆمۈرخاننىڭ كىچىك ئوغلى خىزىرخوجا ئوغلانىنى خانلىق تەختىگە چىقاردى. خىزىرخوجا ئوغلانخان ئالمىلىق شەھىرىنى پايتەخت قىلدى ۋەخۇدادادىخاننى بەگلەر بېگى قىلدى. ئۇندىن كېيىن خىزىرخوجا ئوغلان ئاستا - ئاستا ۋەزىيەتكە قاراپ دۆلىتىنى كۆچلەندۈردى، تەرەپتارلىرىغا ياخشى مۇئامىلەقىلىپ ئۇلارغا مەركەزىيەتچىلىكنىڭ ئەۋزەللىكىنى تونۇتتى. شۇنداق قىلىپ ھىجرى789-(مىلادى1387-) يىللىرىغا كەلگەندە ئۇنىڭ كۈچى قەمەرىددىن بەگنىڭكىدىن ئېشىپ كەتتى. قەمەرىددىن بەگ دەسلەپتە خىزىرخوجا ئوغلانخاننى تونۇماي دۈشمەنلىكمۇ قىلماي ئۆزئالدىغا يالغۇز تۆمۈر بەگ بىلەن كۈرەش قىلىش بىلەن مەشغۇل بولدى. لېكىن، ھىجرى 782 - يىلى يۇقىرىدا ئېيىتىپ ئۆتۈلگىنىدەك شەرقىي تۈركستان كۈچلىرىنىڭ تۆمۈربەگكە قارشى بىرلىشىش زۇرۇرىيىتى ئوتتۇرىغا چىققاندىن كېيىن قەمەرىددىن بەگ خىزىرخوجا ئوغلانخانغا بويسۇندى. خىزىرخوجا ئوغلانخانمۇ قەمەرىددىن بەگنىڭ ھەربىي ماھارىتىنى ۋە ئەسكىرىي قىممىتىنى بىلەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن خىزىرخوجا ئوغلانخان قەمەرىددىن خانىنى پۈتۈن شەرقىي تۈركستان ئەسكىرىي قۇۋۋەتلىرىنىڭ باش قوماندانى قىلدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركستان چاغاتاي دۆلىتى كۈندىن كۈنگە كۈچلەندى.

قەمەرىددىن بەگ ۋە توختامىشخان ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاق

تۆمۈربەگ ئىران، ئىراق ۋە باشقا ئىسلام مەملىكەتلىرىنى پەتھى قىلىپ غايەت زور بىركۈچكە ئىگە بولۇپ، نەگە يۈرۈش قىلسا شۇيەردە غەلىبە قىلغىلى باشلىدى. ئاسىيادىكى ھەممە دۆلەتلەر تۆمۈربەگنى مۇستەقىللىقلىرى ئۈچۈن دەھشەتلىك بىرخەۋپ دەپ ھىس قىلاتتى. شەرقىي تۈركستان بۇ خەۋپكە ھەممىدىن يېقىنراق ئىدى. مانا بۇ ۋەزىيەت ئاستىدا شەرقىي تۈركستان دۆلەت رەھبەرلىرى بۇخەتەردىن ساقلىنىش ئۈچۈن قوللىرىدىن كەلگىنىچە ئۆز كۈچىنى ئاشۇرۇشقا تىرىشتى.

ھىجرى787 - يىلى تۆمۈربەگ بىلەن ئالتۇن ئوردىخانى توختامىش خانىنىڭ دوستلۇق مۇناسىۋىتى بۇزۇلدى. قەمەرىددىن بەگ بۇنى ئاڭلاپ، دەرھال توختامىش بەگكە ئەلچى ئەۋەتىپ تۆمۈربەگكە قارشى بىرئىتتىپاق ئەھدىنامىسى ئىمزالاشنى تەكلىپ قىلدى، توختامىش بەگ بۇنى قوبۇل قىلىپ، تۆمۈربەگنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى بىربىرلىرىگە ياردەم قىلىش ئەھدىنامىسىغا ئىمزا قويدى. شۇنىڭ بىلەن خىزىرخوجا ئوغلانخان ۋە توختامىشخانلار بۇ ئەھدىنامە بىلەن چاغاتاي دۆلىتى ۋە ئالتۇن ئوردا دۆلىتى

قۇۋۇەتلىرىنى تۆمۈربەگكە قارشى بىرلەشتۈرۈپ، ئىنتايىن قۇدرەتلىك بىر فرونت تەشكىل قىلدى. ئەگەر بۇفرونت مۇداپىئە فرونتى بولوپ تۇرغاندا، تۆمۈربەگ بۇلارنىڭ چىقىشىپ تۇرۇپ، دوستلۇق مۇناسىۋىتى باغلاشقا مەجبۇر بولۇشىدا شۈبھىي يوقتى. لېكىن، توختامىشخان مەغرۇرلىنىپ، كېتىپ بۇ فرونتنى ھۇجۇم قىلىش بازىسىغا ئايلاندۇردى. نەتىجىدە، ئۇنىڭ تەلىيى چىقماي قالدى ۋە ئىتتىپاقنىڭ پايدىسى بولمىدى.

توختامىشخان شەرقىي تۈركستانغا ئەلچى ئەۋەتىپ، شىمالدىن توختامىشخاننىڭ قۇۋۇەتلىرى، شەرقتىن خىزىرخوجائوغلانخاننىڭ قۇۋۇەتلىرى بىرلا ۋاقىتتا غەربىي تۈركستانغا ھۇجۇم قىلىپ، تۆمۈربەگنى يوقىتىشنى تەكلىپ قىلدى. بۇ ئەمەلگە ئاشقان تەقدىردە ھەرئىككى دۆلەتنىڭ تۆمۈربەگدىن قۇتۇلۇشى كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇراتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن خىزىرخوجاخان بۇتەكلىپنى قوبۇل قىلىپ ھۇجۇم قىلىشنىڭ ۋاقتىنى بەلگىلىدى. ھىجرى789 ـ(مىلادى1387ـ) يىلى توختامىشخان غەربىي تۈركستانغا ئىككى يولدىن ئەسكەر يوللىدى. بىرى ئارال كۆلىدىن خارەزىمگە ئۆتۈپ ئۇيەردىن توغرا بۇخاراغا، ۋە يەنە بىرى ئارال كۆلىنىڭ شىمال ۋە شەرق تەرەپلىرىدىن ئۆتۈپ، شەرقىي تۈركستان قىسىملىرى بىلەن بىرلەشكەندىن كېيىن، تاشكەنت ۋە ئەتراپىنى ئېلىپ سەمەرقەنتكە بارماقچى ئىدى. شەرقىي تۈركستانمۇ ئىككى قولدىن ئەسكەر ماڭغۇزدى. بۇلاردىن بىرى قەمەرىددىنىڭ باشچىلىقىدا تالاس يولى بىلەن مېڭىپ، توختامىشخاننىڭ 2 ـ قول ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلەشمەكچى ئىدى. يەنە بىرى مەرھۇم ھاجىبەگنىڭ جىيەنى ئاڭاتۇربەگنىڭ باشچىلىقىدا قەشقەرىيولى بىلەن فەرغانىگە ھۇجۇم قىلماقچى ئىدى. بۇجەرياندا تۆمۈربەگ ئىراندىكى مۇزەپپەرشاھ جالايىر بىلەن ئۇرۇشۇۋاتاتتى. ئوغلى ئۆمەرشەيخ مىرزا بولسا نۇرغۇن كۈچ بىلەن ئەندىجاندا تۇراتتى. سەمەرقەنتتە ئەمىرسۇلەيمانشاھ، ئەمىرلەئل، ئەمىر ئابباس ۋەشەيخ تۆمۈر ۋە ئەمىرتاغاي بوغا بىلەن ئەمىر ئېلتەمىش قوچىن نۇرغۇن كۈچ بىلەن بۇخارا دا ئىدى.

ئالدى بىلەن قەمەرىددىن بەگ تالاسنى ئىشغال قىلدى ۋە ئۇيەردىن ئىلگىرلەپ ساغناق شەھرىنىڭ يېقىنلىرىدا توختامىشخاننىڭ 2 ـ قول ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ساغناقنى ئىشغال قىلدى ۋە ئۇيەردىن يۇرۇپ ئۇچاغلاردا چوڭ بىرشەھەربولغان ساۋران (ئىسپىجاب) نى قورشاۋغا ئالدى. ئىسپىجاپتا تۆمۈرخوجا دېگەن بىرقوماندانلىقنىڭ باشچىلىقىدا تۆمۈربەگنىڭ نۇرغۇن ئەسكەرلىرى بار ئىدى. بۇ تاجاۋۇز خەۋىرىنى ئاڭلاپ، ئۆمەرشەيخ مىرزا ۋە سەمەرقەنتتىكى باشقا قوماندانلار پۈتۈن كۈچلىرى بىلەن يۇرۇش قىلدى ۋە تاشكەنتتە بىرلىشىپ شىمالغا ماڭدى. بۇنى ئاڭلىغان قەمەرىددىن بەگ ۋە توختامىشخاننىڭ ئەسكەرلىرى ئىسپىجاپتىكى قورشاۋنى قويۇپ جەنۇبقا ماڭدى. بۇ ئىككى دۈشمەن قوشۇنلىرى ئوتتۇرا شەھرىنىڭ شەرق شىمالىدىكى «چەۋلەك» دېگەن جايدا ئۇچرىشىپ ئۇرۇش باشلىنىپ كەتتى. ئەتتىگەندىن كەچكىچە ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇش بولدى. كەچتە ئۆمەرشەيخ مىرزانىڭ

ئەسكەرلىرى يامان مەغلۇپ بولۇپ پاراكەندە ھالدا سەمەرقەنتكە قاچتى. بۇئاردا ئاكاتۇربەگ فەرغانىگە ھۇجۇم قىلىپ ئېلىپ فەرغاننىڭ مەركىزى بولغان ئەندىجان شەھىرىنى مۇھاسىرە قىلغان ئىدى. يولدا ئۆمەرشەيخ بۇخەۋەرنى ئاڭلاپ، باشقا قوماندانلارنى سەمەرقەنتكە ئەۋەتىۋېتىپ ئۆزى يالغۇز ئەندىجانغا يۈرۈدى. ئەمما، ئاكاتۇربەگ بىلەن ئۇرۇشۇپ ئېغىرھالدا مەغلۇپ بولدى. ساق قالغان ئازغىنە ئەسكەرلىرى بىلەن قېچىپ، ئەندىجان تاغلىرىغا چىقىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ئاكاتۇربەگ پۈتۈن فەرغانىنى ئىشغال قىلدى.

قەمەرىددىن بەگ ۋە توختامىش بەگلەر چەۋلەك ئۇرۇشىدىن كېيىن ئىسپىجاپ، ئوترار ۋە تاشكەنت ئۆلكىلىرىنى ئالدى ۋە بۇخاراغا يۈرۈش قىلدى. ئۇيەردە توختامىشخانىڭ 1 ـ قول ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ، بۇخارانى مۇھاسىرە قىلدى. بۇخارا قەلئەسى بەك مۇستەھكەم بولۇپ كۆپ مىقتاردا ئەسكىرىي كۈچ بولغانلىقتىن مۇھاسىرە ئۇزۇنغا سوزۇلدى. بۇئاردا ئالتۇن ئوردا ۋە چاغاتاي دۆلىتى قىسىملىرىنىڭ ئوزۇق ـ تۆلۈكى توگەپ قالدى.

تۆمۈربەگ ئىراندا بۇ ھادىسىلەرنى ئاڭلاپ دەرھال مۇزەپپەرشاھ بىلەن سۇلھى قىلىپ قويۇپ تېزلىك بىلەن غەربىي تۈركىستانغا يېقىنلاشتى. بۇخەۋەرنى ئاڭلاپ، ئالتۇن ئوردا ۋە چاغاتاي قوشۇنلىرى مۇستەھكەم بىرمەركەز ۋە يېتەرلىك ئوزۇققا ئىگەبولۇشقا ئالدىراپ سەمەرقەنتكە ھۇجۇم قىلدى. لېكىن سەمەرقەنتنىڭ ئىستېھكامى ۋە ئەسكىرىي كۈچى ئۇلارنىڭ خىيال قىلغىنىدىن كۆپ ئىدى. بىرتەرەپتىن ئاچلىق يەنە بىرتەرەپتىن تۆمۈربەگنىڭ غايەت زور بىر كۈچ بىلەن دەھشەتلىك ئىلگىرلەپ ئامۇدەريا بويىغا يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، توختامىش خانىنىڭ ئەسكەرلىرى غەربىي تۈركىستانىنى بوشتىپ خارەزمگە قايتتى. قەمەرىددىن بەگ بىلەن ئاكاتۇربەگ يالغۇز ئۆزئالدىلىرىغا تۆمۈربەگكە تەڭ كېلەلمەسلىكلىرىنى چاغلاپ، ئۆلارمۇ ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ مۇنتىزىم ھالدا شەرقىي تۈركىستانغا چېكىندى.

شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمدارلىرى ئوتتۇرىسىدا پىكىر ئىختىلاپى ۋە قەمەرىددىن بەگنىڭ ۋاپاتى

بۇكېنىكى ئۇرۇشتىن كېيىن شەرقىي تۈركىستان خەلقىگە تۆمۈربەگنىڭ غايەت زور دەرىجىدە دەھشەتلىك بىركۆچكە ئىگە ئىكەنلىكى ئۇچۇق مەلۇم بولدى ۋە دۆلەت كاتتىلىرى تۆمۈربەگ بىلەن دۇشمەنلىشىش شەرقىي تۈركىستاننى بەربات قىلىشقا ئېلىپ بارىدۇ، ئۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتنى ياخشىلاپ، دوستلۇقنى قولغاكەلتۈرۈش بىلەن يۈرتنى خەۋپلىك ئەھۋالدىن ساقلىشىمىز كېرەك دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا باشلىدى. لېكىن، تەجرىبىلىك ۋە دانىشمەن قەمەرىددىن بەگ بۇ پىكىرلەرگە قەتئىي قارشى ئىدى. ئۇ« تۆمۈر بەگنىڭ مەقسىدى ئىستىلادۇر، ئىستىلاچىلىق ۋە

ئاچكۆزلۈكنى دوستلۇق ۋە خوشامەتچىلىك توسوپ قالالمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنىڭغا دائىم قۇۋۋەت بىلەن تاقابىل تۇرۇش بىلەن ئاداققىچە كۆرەش قىلىش يۈرت ۋە خەلقنىڭ تىنچ - ئامانلىقىنى ساقلاشنىڭ بىردىن بىرچارىسىدۇر» دەيتتى. ئەمما، ئۇنىڭ پىكرىگە قارشى تۇرغۇچىلارمۇ كۆپتى ۋە خەلق ئوزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلاردىن زىرىكىپ تىنچلىق ۋە سۈلھى قىلىش تەرەپتارى ئىدى. شۇنىڭ بىلەن قەمەرىددىن بەگنىڭ نەسىھەتىنى تىڭشايدىغانلار بارغانسىرى ئاز قالغانىدى.

قەمەرىددىن بەگ ھىجرى 790- (مىلادى1388-) يىلى ئىستىسقا كىيىلگەگىرىپتاربولۇپ ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ يۇرتىنى خىزىرخوجا ئوغلانخان تەقسىم قىلىپ خوتەن، يەركەن، قەشقەر ۋە ئۇچ ۋىلايەتلىرىنى بەگلەر بېگى خۇدادادىخانغا بەردى. ئىسسىقكۆل ئەتراپىنى قەمەرىددىن خانىنىڭ ئوغلى جاھانشاھ مىرزاغا بەردى. ستانلىنپول خىزىرخوجا ئوغلانخانىنى ھىجرى 791 - يىلى خان بولغان دەپ يازىدۇ. مىنىڭچە بۇ توغرا ئەمەس.

تۆمۈربەگنىڭ شەرقىي تۈركستانغا تاجاۋۇزى

يۇقىرىقى ھادىسىلەردىن كېيىن تۆمۈربەگ توختامىشخان بىلەن ئىككى يىل داۋام قىلغان ئۇرۇشلاردىن كېيىن ئۇنى مەغلۇپ قىلىپ، خارەزمدىن ھەيدەپ چىقاردى ۋە ئۇنىڭ قايتارما ھۇجۇم قىلىشىدىن خاتىرجەم بولدى. ئۇندىن كېيىن شەرقىي تۈركستان خەلقىدىن ئىنتىقام ئېلىش ئۈچۈن، ھىجرى 791-(مىلادى 1388-) يىلى تۆمۈربەگ پۈتۈن كۈچى بىلەن شەرقىي تۈركستانغا يۈرۈش قىلدى. خىزىرخوجائوغلانخانمۇ كۈچىنى توپلاپ ئالمىلىقتىن يولغاچىقتى. بۇ ئىككى قوشۇن ئىسسىقكۆل بېقىنلىرىدا ئۇچرىشىپ قاتتىق ئۇرۇش بولدى ۋە نەتىجىدە خىزىرخوجاخان مەغلۇپ بولۇپ ئالمىلىقتا چېكىندى. تۆمۈربەگ ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىپ، ئالمىلىق ئەتراپىدا ئۇرۇشتى.خىزىرخوجاخان يەنە مەغلۇپ بولۇپ، ئالمىلىقنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى يۇلدۇز يايلاقلىرىغا قاراپ قاچتى. تۆمۈربەگ ئالمىلىق شەھەرىگە ئوت قويۇپ ۋەيران قىلغاندىن كېيىن يۇلدۇزغا ماڭدى. خىزىرخوجاخان ئۇيەردىمۇ مەغلۇپ بولدى ۋە تەڭرىتاغلىرىنى ئېشىپ، كۇچاغا كەلدى. تۆمۈربەگ يولدۇزدا بىرقانچە كۈن تۇرۇپ ئارقىسىغا قايتتى ۋە ئىلدىن تارتىپ تاكى سىردەريا سىغىچە بولغان جايلاردا بىرمۇ شەھەر ياكى ئاۋات يەرنى ساق قويماي كۆيدۈرۈپ، يېقىپ ۋەيران قىلىپ تاشلىدى. خەلق پەرىشان ھالدا ھەرتەرەپكە قاچتى. سەمەرقەنتكەكېلىپ، ئوغلى ئۆمەرشەيخ مىرزانى بىرقىسىم ئەسكەرلىرى بىلەن قاراقول (ھازىرقى تورۇغ ئارت[72]) يولى بىلەن قەشقەرگە يوللىدى. قەشقەر ۋالىيسى كويلۈك بەگ قاتتىق تۇرۇپ، مۇداپىئە قىلغان بولسىمۇ ئاخىرى مەغلۇپ بولدى. ئۆمەرشەيخ مىرزا قەشقەرنى ئىشغال

[72] تورغ ئارت، يەنى، تورغات (ن . ش. ھ.).

قىلغاندىن كېيىن شەھەرگە ئوت قويۇپ تامامەن كۆيدۈرۈپ ۋەيران قىلىۋېتىپ ئەنجانغا قايتىپ كەتتى. بۇ ھۇجۇملاردىن كېيىن تۆمۈربەگ يەنە بىرقانچە ھۇجۇم بىلەن شەرقىي تۈركستاننى ئاساناڭ قولغا چۈشۈرەلمىشى مۇمكىن بولۇپ قالغانىدى. تۆمۈربەگمۇ يۇلدۇز ئۇرۇشىدىن كېيىنلا ئالتى شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشنى پىلانلىغان. لېكىن، يولدۇزدا توختامىشخانىنىڭ ئەسكەر يىغىۋاتقان خەۋىرى كېلىپ قالدى . بۇنداق ۋەزىيەتتە مەركەزدە تۇرۇشنى لازىم دەپ ئويلاپ تۆمۈر بەگ ناھايىتى تېزلىك بىلەن قايتىپ، سەمەرقەنتكە بېرىپلا دەرھال توختامىشخان بىلەن ئۇرۇشقا كىرىشىپ كەتتى. بۇ ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە شەرقىي تۈركستان چاغاتاي دۆلىتىنىڭ ئۇزۇنغىچە تۆمۈربەگنىڭ چېگرالىرىغا ھۇجۇم قىلالمۇدەك كۈچى قالمىدى.

خىزىرخوجاخانىنىڭ ئىجرا قىلغان ئىشلىرى

يۇقىرىقى مەغلۇبىيەتلەردىن كېيىن خىزىرخوجا ئۇغلان خان ھازىرچە ئالمالىقنى ياكى شىمالىدىكى باشقا بىرجايىنى پايتەخت قىلىش شەرقىي تۈركستانىنىڭ خەۋپسىزلىكى ئۈچۈن خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەنگەنىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەربىي جەھەتتە يەرلىشىشى ئۈيغۇن ۋە مۇستەھكەم «شەرقىي تۈركستانىنىڭ تۆت تام ئارىسىدىكى» شەھىرى چالىش، يەنى، قاراشەھرنى پايتەخت قىلىپ يەرلەشتى، پۈتۈن يۇرتنىڭ ئىدارى تەشكىلاتىنى باشقىدىن تەشكىللەپ چىقتى. مەسىلەن:

ئالتى شەھەرنى بەگلەربېگى خۇدادادىخانىنىڭ باشقۇرىشىغا بەردى، قەشقەردە يېتەرلىك مىقتاردا ئەسكىرىي قۇۋۋەت تۇرغۇزۇپ، دۇغلات خانىدانىدىن بىرىنى قوماندان قىلىپ تەيىنلىدى، ئىسسىقكۆلنىڭ جەنۇبىدا فەرغانە چېگرا‌سىدا ئەمىرجاھانشاھ دۇغلاتنى يېتەرلىك ئەسكەرىي كۈچ بىلەن تەيىنلىدى ۋە ئىسسىقكۆلنىڭ شىمالى، يەنى، كۆكچە دېڭىزى (بالقاش كۆلى) ۋە چۇدەريا بىلەن ئىلى دەريا‌سى ئارىسىدىكى ساھەگە ئاڭاتۇربەگنى ئەڭ قۇۋۋەتلىك ئەسكەرلىرى بىلەن يەرلەشتۇردى.

قەشقەردىن تارتىپ بالقاش كۆلىغىچە سوزۇلغان شەرقىي تۈركستان چېگرىسىدىكى يۇقىرىقى ئەسكىرىي پائالىيەتلەر تۆمۈربەگنىڭ دىققەت ئېتىۋارىنى قوزغىمايى قالمىدى. بولۇپمۇ ئاڭاتۇر بەگنىڭ قۇۋۋەتلىرىدىن بەك ئەندىشە قىلماقتا ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تۆمۈربەگ توختامىش بەگ بىلەن بولغان ئۇرۇشتىن قايتىپ كېلىپلا ھىجرى 792-(مىلادى1390 -) يىلى ئەمىرسۇلەيمانشاھ ۋە خۇدادادھۇسەين قوماندانلىقىدا 20000 كىشىلىك بىرقوشۇننى ئاڭاتۇربەگ تۇرغان سەپكە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. ئاڭاتۇربەگ سوقاشماقتىن ئېھتىيات قىلىپ، چېگرىدىن ئارقىغا چېكىنىپ، بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى قاراتالغا بېرىپ توختىدى. تۆمۈربەگنىڭ ئەسكەرلىرىمۇ قاراتال چېگرىسىغىچە بېرىپ، قايتىپ كەلدى. تۆمۈربەگ بۇتاجاۋۇزنىڭ نەتىجىسىدىن شەرقىي تۈركستان چاغاتاي دۆلىتىنىڭ غەربىي تۈركستانغا تاجاۋۇز قىلالمۇدەك كۈچى يوقلىقىن دېگەن خۇلاسىغا كەلدى.

ئۇندىن كېيىن تۆمۈربەگ ئالتۇن ئوردا، ئىراق، ھىندىستان، شام ۋە ئانادولۇ(تۈركىيە) قاتارلىق دۆلەتلەردىكى پەتھىلىرى بىلەن مەشغۇل بولدى ۋە شەرقىي تۈركستانغا ناجاۋۇز قىلمىدى. بۇ ئاردا 13 يىللىق زامان تىنچلىق بىردەۋر ئىچىدە ئۆتتى. بۇ مەزگىلدە سۈلھى ياكى ئەھدىنامە ئىمزالانغانمۇ؟ بۇنى بىلمەيمىز. لېكىن، بىرقانچە قېتىم ئەلچىلەرنىڭ بېرىپ - كېلىپ تۇرغانلىقى ۋە ئۆز ئارا ھۆرمەت بىلەن مۇئامىلە قىلىشقانلىقلىرى مەلۇم.

بۇ تىنچلىق دەۋرى ئىچىدە خىزىرخوجا ئوغلانخان ۋە باشقا دۆلەت كاتتىلىرى بىكار تۇرماي يۇرتنىڭ ئىسلاھات ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. تۆمۈر بەگنىڭ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۇرۇشلارجەريانىدا ۋەيران قىلىۋەتكەن شەھەرلەرنىڭ تۆلىسىنى يېڭىدىن ئاۋات قىلدى، ئەسكىرىي كۈچىنى يەنە ۋۇجۇدغا كەلتۈردى. ئۇيغۇرلارتېخىچە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلماي بۇددا دىنىدا چىڭ تۇرماقتا ئىدى. ئىلياس خوجا ئوغلان خان شېھىت بولغاندىن كېيىنكى پاراكەندىچىلىكتىن پايدىلانغان ئىدىقۇت تولۇق مۇستەقىل بولۇۋالغانىدى. ھىجرى 795- (مىلادى1393-) يىلى خىزىرخوجاخان ئالدى بىلەن ئۇيغۇرئىدىقۇتلۇقى ئۇستىگەبىرقانچە غازات يۈرۈشلىرى ئېلىپ بارىدى ۋە ئاخىرى ئىدىقۇتنى ئۆلتۈردى. ھىجرى 800 - يىلى ئەتراپىدا پۈتۈن ئۇيغۇرلارخالار- خانىماس مۇسۇلمان بولدى. قەدىمدىن تارتىپ، بىرئۇيغۇرئۆلكىسى بولۇپ كەلگەن، ھىجرى 773 -(مىلادى 1371-) يىلدىن باشلاپ چىن ئىستىلاسى ئاستىدا قالغان قۇمۇل ۋە باركۆلگە ھىجرى 800 - (مىلادى 1398 -) يىلى ئەسكەر ئەۋەتىپ ئۇ جايلاردىكى چىن ئەسكەرلىرىنى قوغلاپ چىقاردى. خىزىرخوجاخان بۇجايلارنى ئالغاندىن كېيىن بۇ ئۆلكىلەرنى «تۇرپان» يەنى، موغۇلچە «مۇھەللىك باغ» دەپ نام بەردى. ھازىرقى تۇرپان شەھىرىنى بىنا قىلىپ، ئۆلكىنىڭ مەركىزى قىلدى. خىزىرخوجاخان تۇرپاننى ئالاھىدە ئىمتىيازلىق ۋىلايەت قىلىپ خانلىق خانىدانىدىن بىرشاھزادىنى ئۇيەرگە ۋالي تەيىن قىلىش ئەنئەنىسى قالماق ئىستىلاسغىچە داۋام قىلدى.

ھىجرى 799 - (مىلادى 1397-) يىلى تۆمۈربەگ، غىياسىددىن تەرخان باشچىلىقىدا بىر ئەلچى ھەيئىتىنى شاھانە سوغاساالملار بىلەن خىزىرخوجاخانىنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتىپ، نەۋرىسى ئىسكەندەرمىرزا(ئۆمەرشەيخ مىرزانىڭ ئوغلى) غا خانىنىڭ قىزى تەكىل خانىم ئۇچۇن سۆز ئاچتى، خان بۇنى قوبۇل قىلىپ، ھەشەمەتلىك بىرتوي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ تەكىل خانىمنى سەمەرقەنتكە ئۇزاتتى. بۇ تويدىكى دەبدەبىلىك مۇراسىم ۋە زىياپەت «تارىخ رەشىدى» ۋە «رەۋزۇتۇسسەفا» دا ئۇزۇن بايانلار بىلەن زىكىر قىلىنىدۇ. تۆمۈربەگ تەكىل خانىمنى ئۆزى ئالدىغا چىقىپ، چوڭ بىرقارشى ئېلىش مۇراسىمى بىلەن كۆتۈۋالغان ۋە تەنتەنىلىك توي مۇراسىمى بىلەن نىكاھ تويىنى قىلغان. ھىجرى 800 - يىلى خىزىرخوجاخان، تۆمۈربەگكە ئەلچى ئەۋەتىپ، دوستلۇق ۋە ئۆز ئارا ناجاۋۇزقىلىشماسلىق ئەھدىنامىسى ئىمزالاشقا دەۋەت قىلغاندا تۆمۈربەگ بۇنىڭغا ئوچۇق جاۋاب بەرمىگەن. شۇنىڭدىن

باشلاپ، ھەر ئىككى دۆلەت ئۆزچېگرالىرىنى چىڭ ساقلايدىغان بولدى. شەرقىي تۈركىستان چېگراسىنى ئاڭاتۈربەگ قۇۋۋەتلىك ئەسكىرىي كۈچ بىلەن مۇھاپىزەت قىلاتتى، غەربىي تۈركىستان چېگراسىنى تۆمۈربەگنىڭ نەۋرىسى مەھەممەد مىرزا(جاھانگىرمىرزانىڭ ئوغلى) ساقلايتتى.

تۆمۈربەگنىڭ ئۆلۈمى

تۆمۈربەگ ھىجرى 807 ـ (مىلادى 1404ـ) يىلى ئانادولۇنى پەتھى قىلىپ، سەمەرقەنتكە قايتىپ كەلدى. پەقەت 3 ئايلا دەم ئېلىپ، ئەندى شەرق دۇنياسىنى پەتھى قىلىمەن دەپ 200,000 ئەسكىرى بىلەن يولغا چىقتى. يول ئۈستىدە سوغاقتىن ناھايىتى نۇرغۇن ئادەم ۋە ئات ـ ئۇلاغ زايا بولدى. بۇلارغا قارىماستىن يۇرۇپ، سىردەريادىن مۇز ئۈستىدىن ئۆتۈپ ئوترارشەھىرىگەكەلدى. ئوترارنىڭ شەرق تەرەپىدە قاتتىق قاردا قىلىپ، يول مېڭىش مۇمكىن بولماي ئوترارداا ئەرتە يازغىچە تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. تۆمۈربەگنىڭ بۇ يۈرۈشتىكى پىلانى مۇنداق ئىدى: تۆمۈربەگ ئۆزى200,000 ئەسكىرى بىلەن چىڭگىزخاننىڭ يۈرۈش يولى بولغان يەتتەسۇ ۋە ئالتاي يولى بىلەن موغۇلىستانغا ئۆتۈپ، ئۇ يەردىن چىنگە يۈرۈش، نەۋرىسى ئۇلۇغبەگ مىرزا شەرقىي تۈركىستاننىڭ شەرقىي شىمال يەنى ئىسسىقكۆل ئەتراپى، ئىلى، بەشبالىق ۋە تۇرپان ئۆلكىلىرىنى چىن چېگراسىغىچە ئىشغال قىلىش ۋە يەنەبىر نەۋرىسى ئىبراھىم مىرزا ئالتى شەھەر ۋە چالىش ئۆلكىلىرىنى ئىشغال قىلىش.

خىزىرخوجاخاننىڭ بۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن قانداق چارە ـ تەدبىر كۆرگەنلىكى توغرىسىدا، ئەپسۈسكى مەلۇماتىمىز يوق. لېكىن، خۇدانىڭ قاھىر ئىرادىسى بۇچوڭ پىلاننى پۈتۈنلەي بەربات قىلدى. تۆمۈربەگ ئوترار شەھىرىدە ھىجرى 807 ـ يىلى شابان ئايىنىڭ 17 ـ كۈنى (مىلادى 1408 ـ يىلى 2 ـ ئايىنىڭ 20 ـ كۈنى) ۋاپات بولدى. ئەۋلادلىرى ئوتتۇرىسىدا سەلتەنەت تالىشىپ، قانلىق ئۇرۇشلار باشلىنىپ كەتتى ۋە يۇقىرىدىكى سانسىز ئەسكىرىي كۈچنىڭ ھەممىسى پاراكەندە بولۇپ توزۇپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن 35 يىلدىن بېرى ھەردائىم تۆمۈر بەگنىڭ تەھدىتى ئاستىدا ياشىغان شەرقىي تۈركىستان خەلقى راھەت بىرنەپەس ئالدى.

خىزىرخوجائوغلانخاننىڭ ۋاپاتى

خىزىرخوجا ئوغلانخان ھىجرى810ـ (مىلادى1408ـ) يىلى ۋاپات بولۇپ ئورنىغا چوڭ ئوغلى مەھەممەدخان تەختكە چىقتى. مەھەممەدخان ئەسكىرىي قۇۋۋەتىنى كۈچەيتىپ شەرقىي تۈركىستاننى ھەرقانداق دۈشمەنگە قارشى ئۆزىنى مۇداپىئە قىلالىغۇدەك دەرىجىگە يەتكۈزدى. خان يازكۈنلىرى تەڭرىتاغلىرىدىن ئۆتۈپ ئارتباشتا يازلايتتى. ئارتباشىنى ياخشى ئاۋات قىلىپ يېتەرلىك ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، ئۇيەرنى ئىككىنچى پايتەخت قىلدى. مەھەممەدخاننىڭ زامانىسىدا تۆمۈربەگنىڭ ئوغلى

شاھرۇخ مىرزا غەربىي تۈركىستان، ئافغانىستان ۋە ئىراننىڭ بىرقىسمىنىڭ پادىشاسى ئىدى. چېگرىدا مەھەممەدخانغا قارشى ئوغلى ئۇلۇغبەگ مىرزانىڭ قوماندانلىقىدا كۈچلۈك بىرئەسكىرىي قىسمى بارئىدى. مەھەممەدخان بىلەن شاھرۇخنىڭ ئارىسى ياخشى ئەمەستى. مەھەممەدخان ھەردائىم مەملىكىتىنى كېڭەيتىپ سىردەريانىڭ شەرقىدىكى تاشكەنت، ئوترار ۋە تالاس ۋىلايەتلىرىنى تۆمۈربەگنىڭ ئەۋلادلىرىدىن تارتىۋېلىشنىڭ كويىدا ئىدى. ھەتتا بۇمەقسىدىگە يېتىش ئۈچۈن، سىياسى كۈشكۈرتمىچىلىك قىلىشتىنمۇ يانمايتتى. بۇخىل پائالىيەتلىرىى نەتىجىسىدە ھىجرى 811ـ يىلى ئوترار ۋالىيسى ئەمىرشەېخ نۇرىددىن شىددەتلىك بىرئىسيان چىقاردى، مەھەممەدخان ئۇنىڭغا ياردەم قىلىش ئۈچۈن ئىنىسى شەمئى جاھاننى نۇرغۇن ئەسكەربىلەن ئوترارغا يوللىدى. لېكىن شەمئى جاھان ئوترارغا يېتىپ كەلگۈچە شاھرۇخ مىرزا بۇئىسياننى تولۇق باستۇرۇپ بولغانىدى. شەمئى جاھان تالاس يېقىنلىرىدىنلا قايتىپ كەلدى. مەھەممەدخان بۇ پائالىيەتلىرى بىلەن تالاس ئۆلكىسىنى ئۇرۇشماستىنلا شەرقىي تۈركىستانغا قوشوۋالدى. خان شەرقىي تۈركىستاننى ھەرساھەدە تەرەققى قىلدۇردى، ئالتى شەھەردە نۇرغۇن مەدرەسە ۋە جامە بىنا قىلدى. قاغىلىق شەھرىدىكى يېشىل مەدرەسە بۇگۈنمۇ مەھەممەدخاننىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ، ساقلىنىپ كەلمەكتە. مەھەممەد خان ھىجرى 818 ـ(مىلادى 1415ـ) يىلى ۋاپات بولدى.

شەمئى جاھانخاننىڭ خان بولغانلىقى

مەھەممەدخاننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئىنىسى شەمئى جاھانخان خانلىق تەختىگە چىقتى. بۇكىشى ئىچكى سىياسەت جەھەتتە ئىسلاھات ۋە مەركەزىيەتچىلىكنى كۈچلەندۈرۈشنى ئاساس قىلىپ، يۇرتتىكى شاھزادىلارنىڭ، يەرلىك بەگ ۋە ۋالىلارنىڭ ھەددىدىن ئارىوق نۇپۇزلىرىنى يوقىتىش ئۈچۈن تىرىشتى. نەتىجىدە، پەۋقۇلئاددە نۇپۇز ۋە قۇۋۋەتكە ئىگە بولغان بەگلەر بېگى خۇدادادىخان، چەكلىك ھوقۇققا ئىگە بىرۋالىي دەرىجىسىگە چۈشۈپ قالدى. مەرھۇم مەھەممەدخاننىڭ شاھزادىلىرىمو پۈتۈىلەي شەمئى جاھانخاننىڭ ئەمرى ئاستىدا بولۇپ قالدى. بۇ سىياسەت ئۇزۇندىن بېرى يۇرتتا مۇستەبىدلىك ۋە ئالاھىدە نۇپۇزغا ئىگە بولۇپ كەلگەن شاھزادە ۋە بەگلەرگە ئېغىر كەلدى. ئاخىرى ھىجرى 821 ـ (مىلادى 1418ـ) يىلى مەھەممەدخاننىڭ نەۋرىسى ئۇۋەيس ئوغلان(شىرئەلى ئوغلاننىڭ ئوغلى) ۋە خۇدادادىخانلار بىرلىشىپ، مەھەممەدخانغا قارشى ئىسيان چىقاردى. نەتىجىدە شەمئى جاھانخان ئۆلتۈرۈلدى.

شەمئى جاھان خان ھايات چېغىدا چوڭ ئوغلى نەقشى جاھانخاننى تۇرپانغا ۋالىي قىلىپ چالىش (قاراشەھەر) نىمۇ تۇرپانغا قوشۇپ بەرگەنىدى. بۇنىڭ ۋالىي بولغان ۋە ۋاپات بولغان يىللىرى ئېنىق ئەمەس. پروفېسۇر بارتولد نەقشى جاھانخاننىمۇ چوڭ خانلارقاتارىدا كۆرسەتكەن. لېكىن، ھەقىقەتتە

شەمئى جاھانخان شېھىت بولغاندىن كېيىن، تۇرپان ۋە قاراشەھەر ۋىلايەتلىرىنى نەقشى جاھان قولىدىن بەرمەي چىڭ تۇتۇپ، ئۇ مەنتىقىدە مۇستەقىللىق ئېلان قىلغان، ئۆز ئىسمىدا پۇل باستۇرۇپ «خان» ئۇنۋانى بىلەن يارلىق تارقاتقان. بارتولىد بۇ پۇل ۋە ۋەسىقىلەرگە قاراپ نەقشىجاھانخاننى خان دەپ گۇمان قىلغان بولۇشى مۇمكىن.

شەرمەھەممەد خاننىڭ خان بولغانلىقى

شەمئى جاھان خان شېھىت بولغاندىن كېيىن ئوغلى شەرمەھەممەدخان ئۇۋەيس ئوغلان بىلەن قاتتىق ئۇرۇشقا كىرىشتى. ئۇچ يىل داۋام قىلغان بۇ ئۇرۇش نەتىجىسىدە ئۇۋەيس ئوغلان قەتئىي مەغلۇپ بولۇپ، ھىجرى 823 - يىلى مەھەممەد خان تەختكە چىقتى. شەرقىي تۈركىستاندىكى بۇ قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلانغان ئۇلۇغبەگ مىرزا چېگرانى يېقىن بولغان تالاس ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىن بىرقىسىم جايلارنى ئىشغال قىلغانىدى. شەرمەھەممەدخان تەختكە چىققان ھامان بەگلەر بېگى خۇدادادىخان دۇغلات ۋە سەدرىئىسلاملارنىڭ باشچىلىغىدا چېگرىغا ئەسكەر ئەۋەتىپ، ئۇلۇغبەگنىڭ ئەسكەرلىرىنى چېكىنىدۇرۇپ بىرقىسىم جايلارنى قايتۇرۇۋالدى.

ھىجرى 824 - (مىلادى 1421-) يىلى ئۇلۇغبەگ مىرزا نۇرغۇن ئەسكەربىلەن شەرقى تۈركىستانغا يۈرۈش قىلىپ، سىردەريادىن ئۆتتى. شەرمەھەممەدخانمۇ پۈتۈن كۈچىنى سەپەرۋەر قىلىپ، چېگرانىڭ كەلدى ۋە ئۇلۇغبەگنىڭ ئەسكەرگاھىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كېلىپ، توختاپ ئۇلوغبەگكە سۈلھى قىلىش ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتتى. ئۇلۇغبەگ بۇنى قوبۇل قىلىپ سۈلھى شەرتلىرىنى بۇاستە شەرمەھەممەد خان بىلەن كۆرۈشۈپ مۇزاكىرە قىلىشنى تەلەپ قىلدى. شەرمەھەممەدخان سەدرىئىسلامنى بىرگە ئېلىپ ئۇلۇغبەگنىڭ ئەسكەرگاھىغا كەلدى. ئۇلۇغبەگ بۇلارنى ناھايىتى ئېھتىرام ۋە دەبدەبە بىلەن قارشى ئېلىپ مۇزاكىرە باشلاندى. مۇزاكىرە تۈگۈمگەنلىكتىن شەرمەھەممەدخاننىڭ ئۇيغۇرده قونۇپ قىلىشقا توغرا كەلدى. لېكىن، كېچىسى بىرسۇيقەست قىلىنىشىدىن ئەندىشەقىلغان شەرمەھەممەدخان بىرباھانا بىلەن ئۆز ئەسكەرگاھىغا قايتىپ كەلدى ۋە ئۇرۇشقا تەييارلاندى. ئەرتىسى ئۇلۇغبەگ مىرزا ئۆزرە ئېيتىپ شەرمەھەممەد خانغا ئەلچى ئەۋەتتى، سۈلھى قىلىشقا دەۋەت قىلدى. ئاخىرى ھەرئىككى تەرەپ بىر- بىرىنىڭ چېگرا سىغا تاجاۋۇز قىلماسلىق ئەھدىنامىسىنى ئىمزالىدى ۋە ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ ئۆز مەملىكەتلىرىگە قايتتى.

شرمەھەممەدخان ۋە ئۇلۇغبەگ مىرزا ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش

شرمەھەممەدخانۇ بىلەن ئۇلۇغبەگ مىرزا كېلىشىمگە تەخمىنەن ئۈچ يىل ئەمەل قىلىشقان بولسىمۇ تۆۋەندىكى ۋەقەلىك يۈز بېرىشى بىلەن بۇ كېلىشىم بۇزۇلدى

ئۇلۇغبەگنىڭ چوڭ قوماندانلىرىدىن ئەلى تەكرىتىنىڭ ئوغلى ئۇلۇغبەگدىن يۈزئۆرۈپ، شرمەھەممەدخاننىڭ قېشىغا قېچىپ پاناھ تىلىدى. ئۇلۇغبەگ مىرزا بۇئادەمنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ ئارسلان بەگ ئىسىملىك بىرسىنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى، شرمەھەممەدخان بۇتەلەپنى قوبۇل قىلمىدى ۋە ئەلچىنى قامىدى. ئۇلۇغبەگ ئىككىنچى قېتىم يەنەبىر كىشىنى ئەلچى قىلىپ، قاچقان قوماندان ۋە قامالغان ئەلچىسى قايتۇرۇلمىغان تەقدىردە ئۇرۇش باشلايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. خان، ئەرتىيازدا جاۋاپ بېرەي دەپ، ئەلچىنى قايتۇردى. ئۇلۇغبەگ بۇجاۋاپنى ئالغان ھامان تەھدىت قىلىپ سەمەرقەنتتىن سىردەريابويىغا ۋە ئەنجانغا نۇرغۇن ئەسكەر يىغدى. شرمەھەممەدخان بۇنىڭغا قارشى ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىگە ئىنسى خىزىرخوجا ئوغلان، ئەمىرشاھجاھانشاھ، بەگلەربېگى خۇدادادىخان، سەدرئىسلام ۋە مەلىكىل ئىسلام قاتارلىق قوماندانلىرى باشچىلىقىدا ئارقا ـ ئارقىدىن ئەسكەر ئەۋەتتى. ئۇلۇغبەگ مىرزا بۇنىڭغا قارىتا پۈتۈن كۈچى بىلەن تاشكەنتكە يۈرۈش قىلدى. دادىسى شاھرۇخ مىرزا ئۇلۇغبەگنى ئۇرۇشتىن توسوپ تەكرار ـ تەكرار يارلىق نامە ئەۋەتسىمۇ قۇلاق سالماستىن يۈرۈشنى داۋام قىلىپ، ھىجرى 828 ـ يىلى رەبىئۇئەۋۋەلنىڭ 27 ـ كۈنى تاشكەنتكە كەلدى. شرمەھەممەدخانمۇ ئالمىلىقتىن يۈرۈش قىلىپ ئىسسىقكۆلنىڭ غەرب جەنۇبىدىكى ئارتېبشى دېگەن يەرنىڭ شىمالىدىكى «تېكەسەكرر» دەرياسى (سىردەريا نىڭ بېشى) بويىدا كېش يايلاقنى ھەربىي بازا قىلىپ يەرلەشتى. ئەمىرجاھانشاھنى تالاس ۋە ئىسسىقكۆل ئوتتۇرىسىغا، سەدرئىسلام ۋە مەلىكۇل ئىسلامنى تالاسنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئورتاكۆل بويىغا يەرلەشتۈرۈپ، ئۇلۇغبەگ مىرزانىڭ ھۇجۇمىغا قارشى مەستەھكەم فرونتلەر تەشكىل قىلدى. ئۇلۇغبەگ تاشكەنتتىن يۈرۈپ، تالاس چېگرىسىغا كەلگەندە ئەمىرجاھانشاھ يېتىپ كەلدى ۋە شىددەتلىك ئۇرۇش باشلاندى. ھەرئىككى تەرەپتىن مىڭلارچە كىشى چىقىم بولغاندىن كېيىن ئەمىرجاھانشاھ ئەسكەرلىرىنى جەنۇبقا چېكىندۈرۈپ، تالاس تاغلىرىغا ئورۇنلاشتى. ئۇلۇغبەگ جاھانشاھنى قېچىپ خىزىرخوجائوغلان ۋە خۇدادادىخانلار بىلەن بىرلەشتى دەپ خىيال قىلىپ، بىرقىسىم ئەسكەرلىرىنى ئالدىدا ماڭغۇزۇپ ئۆزى ئاساسىي قىسىم بىلەن ئارقىدىن ماڭدى. ئالدىدا ماڭغان ئەسكەرلەرخەۋەرسىز يانقان خىزىرخوجا ئوغلانىنىڭ ئەسكەرگاھىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. شىددەتلىك ئۇرۇشتىن كېيىن خىزىرخوجائوغلان ئەسىرئىلىندى ۋە دەرھال سەمەرقەنتكە ئەۋەتىلدى. ئۇندىن كېيىن ئۇلۇغبەگ پۈتۈن قىسىملىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئىبرىقسۇ(ھازىرقى ئاقسۇ) يولى

بىلەن شەرققە ئىلگىرلەپ خۇدادادىخان بىلەن ئۇرۇشماقچى بولدى. چۇ دەريا بويىدا خۇدادادىخاننىڭ بۆكتۈرمىدا ياتقان ئەسكەرلىرىنىڭ تۇيۇقسىز زەربىسىگە ئۇچراپ ئېغىر چىقىم تارتتى. ئولۇغبەگ ئۇيەردىن مېڭىپ قوش بولاققاكەلدى. بۇيەر خۇدادادىخاننىڭ ئەسكەرگاھىغا يېقىن ئىدى. ئۇلۇغبەگ بۇيەردە خودادادخاننى ئارىغا ئېلىۋېلىشقا مۇۋەپپەق بولدى، قاتتىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن تەسلىم بولدى ۋە سەمەرقەنتكە ئەۋەتىلدى. لېكىن، شىرمەھەممەدخان ئۆزىنىڭ مانېۋىرلىرىنى ئولۇغبەگنىڭ چارلاش قىسىملىرىدىن مۇۋەپپەقىيەتلىك بىلەن ساقلاپ قالالغانىدى. چۈنكى، چارلاش قىسىم كېلىپ ئەھۋالنى ئولۇغبەگكە مەلوم قىلىپ تېخى سۆزى تۇگىمەي تۇرۇپلا شىرمەھەمەدخاننىڭ ئەسكەرلىرى بېسىپ كېلىپ، ئۇلۇغبەگنىڭ ئەسكەرلىرىگە پۇرسەت بەرمەي يېرىم ھالقا شەكلىدە ئارىغا ئېلىۋالدى. ئۇلۇغبەگ بىركېچە ـ كۈندۈز قۇرشاۋدا قېلىپ كۆپلىگەن ئەسكەرلىرى قىرىلىپ كەتتى. ئاخىرى ئۇلۇغبەگ ئۇمىتسىز بىر قىلىچۋازلىق ئۇرۇشى بىلەن قورشاۋنى يېرىپ چىقىپ قېچىشقا مۇۋەپپەق بولدى. ئەمما، ئەمىرجاھانشاھنىڭ ئۇنىڭ قېچىش يوللىرىنىڭ ھەممىسىنى توسقانلىقى مەلۇم بولدى. ئۇلۇغبەگ ناھايىتى ھۇدۇقۇپ كەتتى ۋە ھېچ نەرسىگە قاريماي ئارقىسىغا قېچىشتىن باشقا چارە تاپالمىدى، دەرھال ئارقىسىغا يېنىپ ئەسكەرلىرىنى ئۈچكەبۆلۈپ ئۈچ يول بىلەن تاشكەنت تەرەپگە قاراپ ئېھتىيات ۋە تېزلىك بىلەن چېكىندى. يولدا ئەمىر جاھانشاھ ئۇلۇغبەگنىڭ شىمال يولدىكى ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ بۇلارنىڭ ھەممىسىنى قىلىچتىن ئۆتكەزدى. بۇلاردىن يالغۇز مەھەممەد بارلاس ۋە ئىسكەندەربەگ دېگەن ئىككى قوماندانى ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ ئۇلوغبەگنىڭ قېشىغا قېچىپ بارالىدى. قىسقىسى، ئۇلۇغبەگنىڭ ئاساسى قىسىملىرىنىڭ ھەممىسى تۈگەپ، دەھشەتلىك مەغلۇبىيەتكە ئۈچراپ، ھىجرى 868 ـ يىلى شابان ئېيىنىڭ 10 ـ كۈنى (مىلادى 1463ـ يىلى7ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى) ئاران سەمەرقەنتكە بېرىۋالدى.

ئۇلۇغبەگنىڭ بۇپائالىيەتلىرىدىن دادىسى شاھرۇخ مىرزانىڭ مەنئى قىلغانلىقىنى يۇقىرىدا بايان قىلغان ئىدىم. ئەمدى ئۇنىڭ بۇ ھەرىكەتلىرى ئېغىرمەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلاشقانلىقىدىن دادىسى ناھايىتى غەزەپلىنىپ، ئۇنى جازالاپ پايتەخت (ھىرات) تىن سەمەرقەنتكە سۈرگۈن قىلدى. كېيىنچە پۈتۈن كورگان جەمەتىنىڭ ئۇلۇغبەگنىڭ گۇناھىدىن ئۆتۈشى بىلەن دادىسى ئۇنى ئەپۇ قىلدى. ئۇلۇغبەگ ئەسىرقىلىپ ئەۋەتكەن خىزىرخوجا ئوغلان ۋە خۇدادادىخاننى كۆپ ئېھتىرام بىلەن ئازات قىلىپ قايتۇردى. خىزىرخوجائوغلان شەرقىي تۈركىستانغا قايتىپ كەلدى، خۇدادادىخان قېرىغان ۋاقتىمدا ھەج قىلىپ ئاندىن ۋەتەنىمگە قايتىمەن دەپ، مەككىگە بېرىپ ھەجنى ئادا قىلىپ بولۇپ، 70 يېشىدا مەككە مۇكەررىمىدە ۋاپات بولدى.

شىرمەھەممەد خانىڭ ۋاپاتى ۋە ئۇۋەيس ئوغلانىڭ خان بولغانلىقى

شىرمەھەممەدخان يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۇرۇشتا ئۇلۇغبەگ مىرزانى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن تا ۋاپاتىغىچە بولغان ئارىلىقتا يۇزبەرگەن ۋەقەلەر ھەققىدە ئىشەنچلىك مەلۇمات يوق. شىرمەھەممەدخان ھىجرى 828 ـ (مىلادى 1425ـ) يىلى ۋاپات بولۇپ ئورنىغا دۇشمىنى ئۇۋەيس ئوغلان خان بولدى. ئۇۋەيس ئوغلانخانىڭ 10 يىللىق سەلتەت دەۋرى توغرىسىدىمۇ تولۇق مەلۇماتىمىز يوق. ئۇۋەيس خانىنىڭ كورگان خانىدانى(تۆمۈربەگنىڭ جەمەتى) بىلەن مۇناسىۋىتى ياخشى ئىدى. بىرقىزىنى ئولۇغبەگ مىرزانىڭ ئوغلى ئابدۇلئەزىزمىرزا غا بېرىپ، توغقانلىق مۇناسىۋىتىنى موستەھكەملىگەنىدى.

ھىجرى 831 ـ يىلى بىرئىسيان چىقىپ (كىمنىڭ چىقارغىنى مەلۇم ئەمەس) شىددەتلىك ئۇزۇشلار بىلەن 8 يىل داۋام قىلىپ ئاخىرى ئۇۋەيسخان ئۆلتۈرۈلدى. كىم تەرەپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكى تازا ئېنىق بولمىسىمۇ تارىخى رەشىدى ۋە بابۇر تۇزۇكىنىڭ بەزى ئىشارەتلىرىگە قارىغاندا ئۆز ئوغلى يۇنۇس خانىنىڭ قولىدا شېھىت بولغانلىقى مەلۇم[73].

III ـ ئىسەن بوغاخانىنىڭ خان بولغانلىقى

ئۇۋەيسخانىنىڭ ئىككى ئوغلى ئىسەن بوغاخان ۋە يۇنۇس خان تەخت تالىشىپ ئۇرۇشقىلى باشلىدى. تولا ئۇرۇشلاردىن كېيىن دۆلەت كاتتالىرى ۋە كۆپچىلىك خەلق ئىسەن بوغاخان تەرەپتارى بولغانلىقىدىن يۇنۇس خان مەغلۇپ بولدى، تەرەپتارى بولغان نارىن تۇمەنبېگى ئەبەرزەنبەگ ۋە تالاس تۇمەنبېگى مىرەك تۇركمەن باشلىق تەخمىنەن 3000 ئۆيلۈك ئادەمنى بىلەن قېچىپ، فەرغانىغا ئۆتتى ۋە ئۇلۇغبەگ مىرزانىڭ قىشدا پاناھ تېپىپ ئۇنىڭدىن ئاكسىغا قارشى يارىدەم قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ئۇلۇغبەگ مىرزا يۇنۇس خانىنى ئادەملىرىدىن ئايرىپ، يالغۇزخوتۇن بالاچاقالىرى بىلەن ئىراق تەرەپكە سۈرگۈن قىلدى. ئادەملىرىنى ھەرقايسى ۋىلايەتلەرگە تارقىتىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئىسەن بوغاخان دۈشمەندىن قۇتۇلۇپ، ئۆزىنى خان ئېلان قىلدى. بۇكىشى چاغاتاي خانىدانىدىن تەختتە ئولتۇرغانلاردىن ئىسەن بوغاخان ئاتلىق 3 ـ خاندۇر. ئىسەن بوغاخان توپلاڭ نەتىجىسىدە ۋەيران بولغان يۇرتنى ئاۋات قىلىش ئۈچۈن نۇرغۇن پائالىيەتلەرنى ئېلىپ باردى،كورگان خانىدانى ھۆكۈمرانلىرى بىلەن مۇناسىۋەتنى ياخشىلىدى ۋە ئەسكىرىي كۈچىنى تەرەققى قىلدۇردى. ئۇ چاغدا ئالتاي، ئىمىل، زارغالانتۇ(قۇبدۇ)، زىغالانتۇ(ئۇلۇستاي) ئۆلكىلىرى كۈچلىنىپ، مۇستەقىللىغىنى قولغا كەلتۈرۈۋالغانىدى. ئىلى، يەتتەسۇ، باركۆل تەرەپلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، پاراكەندىچىلىك سېلىۋاتقان قالماق قەبىلىسى بىلەن ئۇرۇشۇپ،

[73] بابۇر تۇزۇكى ـ پادىشا بابۇر مىرزا نىڭ تارىخىي ئەسىرى «بابۇرنامە» نى كۆرسىتىدۇ(ن . ش. ھ.).

ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى ۋە باج - خىراج تۆلەش شەرتى بىلەن بۇيسۇندۇردى. يەنە شۇچاغلاردا ئارالكۆلى، تۇبۇل، ئىرتىش دەريالىرى ئارىسىدا يېڭى بىر دۆلەت قۇرۇپ چىققان ئۆزبەكلەرنى مەغلۇپ قىلىپ تۈركستانغا ھۇجۇم قىلىشلىرىنى توستى. ئۆزبەك خانى ئۇبۇلخەير بىلەن ئۇرۇشۇپ، مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كەلگەن قازاق خانلىرى جانىبەگ ۋە ئەھمەد خانلار ۋە ئۇلارنىڭ تەۋەسىدىكىلەرنى ئېسەن بوغاخان سىردەر يانىڭ ئىياغ تەرەپىدىن جاي بېرىپ ئۆز پاناھىغا ئالدى. ئېسەن بوغاخان ئۆزىتەرەپتارلىرى بولغان موغۇل بەگ ۋە ئەسكەرلەرگەكۆپ ئەركىنلىك ۋە ھوقۇق بېرىۋەتكەنلىكىدىن ئۇلارخەلقگە ئېغىر زۇلۇم ۋەكۈلپەت سېلىپ خەلقنىڭ نارازىلىقلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى .

III - ئېسەن بوغاخاننىڭ فەرغانىنى ئالغانلىقى

كورگانلاردىن شاھرۇخ مىرزانىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن كورگان خانىدانى ئارىسىدا ئىچكى كۈرەش باشلىنىپ كەتتى. بۇ پۇرسەتتىن ئېسەن بوغاخان پايدىلىنىپ چېگرىغا يېقىن بولغان بىرقىسىم يەرلەرنى ئۇرۇش قىلمايلا قولغا چۈشۈرۈۋالدى. ھىجرى 853 - يىلى ئۇلۇغبەگ مىرزا بىلەن ئوغلى ئابدۇللىتىپ مىرزا ئوتتۇرىسىدا يۈزبەرگەن مەشھۇرفاجىئەلىك ۋەقەدىن كېيىن ئېسەن بوغاخان يۈرۈش قىلىپ ئۆزكەنتتىن خوجەنتكىچە بولغان پۈتۈن فەرغانىنى ئىشغال قىلدى. لېكىن، ئۇلۇغبەگ مىرزا زامانىسىدىكى ئادىل - ئىنساپلىق ھۆكۈمەتكە ئادەتلىنىپ قالغان فەرغانەخەلقى، ئېسەن بوغاخانىنىڭ قوماندانلىرىنىڭ زۇلۇملىرىغا چىدىيالماي دائىم ئىسيان چىقىرىپ تۇراتتى. نەتىجىدە، ئېسەن بوغاخان ئەنجان خەلقىدىن تولا ئەسىرئېلىپ ئۇلارنى شەرقىي تۈركستانغا سۈرگۈن قىلاتتى. ئەگەر ئەنجان خەلقى بۇنداق ئىسيانلار بىلەن ئېسەن بوغاخانىنى مەشغۇل قىلىپ تۇرمىسا ئىدى، ئۇنىڭ ئاللاقاچان پۈتۈن غەربىي تۈركستانىنى ئىشغال قىلىشىغا قولاي شارائىت مەۋجۇد ئىدى. ئېسەن بوغاخان بۇ ئىسيانلارنى بېسىقتۇرۇش بىلەن بولۇۋاتقاندا كورگان خانىدانىدىن ئەبۇسە ئىدمىرزا باشقا رەقىبلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئىچكى كۈرەشنى تۈگىتىپ، ھاكىمىيەتنى قولغائېلىشقا مۇۋەپپەق بولدى ۋەكورگان خانىدانى ئەنئەنىسىنى تاشلاپ، ئۆزىگە «سۇلتان» ئۇنۋانىنى ئالدى . سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ھىجرى 855 - (مىلادى 1451-) يىللىرا ئېسەن بوغاخاندىن فەرغانىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن ئۇرۇش باشلاپ ھىجرى 856 - يىلى ئەشفەرە(مەرغىنانىنىڭ غەرب تەرەپىدىكى بىرشەھەر) يېقىنلىرىدىكى بىر ئۇرۇشتا فەرغانە خەلقىنىڭ ياردىمى بىلەن ئېسەن بوغاخانىنى مەغلۇپ قىلدى. ھىجرى857 - يىلى ئەنجان يېقىنلىرىدىكى بىرئۇرۇشتا ئېسەن بوغاخان يەنە مەغلۇپ بولۇپ فەرغانىنى بوشتىپ چېقىپ كەتتى.

ئېسەن بوغاخان ھىجرى 866 - (مىلادى 1461-) يىلى ئوغلى دوست مەھەممەد نى تۇرپانغا ۋالى قىلدى. ئاقسۇ ۋە كۇچا ۋىلايەتلىرىنى دۇغلات ھۆكۈمدارى ھەيدەرمىرزادىن تارتىۋېلىپ، ئۇنىمۇ دوست مەھەممەدكە بەردى، ھەيدەرمىرزا دوست مەھەممەدنىڭ قول ئاستىدا بولۇپ دوست مەھەممەد ئومۇمىي ۋاللىق سۈپىتىگە ئىگە بولدى.

يۇنۇس خانىنىڭ خان بولغانلىقى

سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئىسەن بوغاخانىنىڭ غەربىي تۈركستانغا ھۇجۇم قىلىشىدىن دائىم قورقۇپ تۇراتتى ۋە بۇخەۋپىنىڭ ئالدىنى ئېلىشنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى شەرقىي تۈركستاندا ئىچكى جەھەتتە بىرئىسيانىنىڭ چىقىشى دەپ چۈشۈنەتتى. بۇنداق بىر ئىسيانىنىڭ چىقىشى ئۈچۈن سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا قولىدىن كېلىشچە تىرىشىپ، ھاجىبەگ باشلىق بىرقانچە تۇمەنبەگلىرىنى كۈشكۈرتىپ ئىسەن بوغاخانغا قارشى ئىسيان چىقاردى. ئەمما، بۇنداق كىچىك كۈلەمدىكى توپىلاڭلار ئىسەن بوغاخانىنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرالمىدى. ھىجرى 866 - يىلى ئەتراپىدا سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا بۇ مەقسىتى ئۈچۈن، ئىشقا يارايدىغان بىرسىنى تاپتى. بۇكىشى شەرقىي تۈركستاندىن ھەيدىلىپ، 20 يىلدىن بېرى ئىراندا سەرگەندا بولۇپ يۈرگەن ئىسەن بوغاخانىنىڭ ئىنىسى يۇنۇس خان ئىدى. سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا يۇنۇس خاننى ئىراندىن تېپىپ كېلىپ، سەمەرقەنتتە ناھايىتى ھۆرمەت بىلەن قارشى ئالدى ۋە مۇنداق دەپ تەكلىپ بەردى: «چاغاتاي ۋەكورگان خانىدانى ئوتتۇرىسىدا ئۆتمۈشتىن قالغان دۇشمەنلىك داۋام قىلىپ، نۇرغۇن قان تۆكۈلدى. بىز ئەمدى بۇدۇشمەنلىكنى ئىياغلاشتۇرۇشنى خالايمىز، ئۆزلىرىنى چاغاتاي دۆلىتىنىڭ خانى دەپ تونۇپ، ئارىمىزدا سەمىمىي دوستلۇق ئورنۇتۇشنى تىلەيمىز، خانلىق تەختىنى قوللىرىغا ئېلىشقا يارىدىم قىلىشقا تەييارمىز». يۇنۇس خان بۇ تەكلىپنى خوشاللىق بىلەن قوبۇل قىلدى ۋە قەسەمياد قىلىپ دوستلۇق كېلىشىمىنى ئىمزالىدى. ئۇندىن كېيىن، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا بىرنەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن يۇنۇس خانىنى ئۆزكەنت يولى بىلەن شەرقىي تۈركستانغا ئەۋەتتى. بۇئارىدا يۇنۇس خانىنىڭ قېيىن ئاتىسى ھاجىبەگ باشلىق ئىسيانچى تۇمەنبەگلىرى ئىسەن بوغاخاندىن مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن قېچىپ، فەرغانە چېگرىسىدا ئەسكەرلىرى بىلەن يۇنۇس خانىنى كۈتۈپ تۇراتتى. يۇنۇس خان يېتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۇلار تۈرك ئەنئەنىسىگە مۇۋاپىق بىرقۇرۇلتاي ئاچتى، يۇنۇس خانىنى ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ ئۇنىڭغا بەيئەت قىلىش مۇراسىمى ئۆتكەزدى ۋە ئۇنى پۈتۈن شەرقىي تۈركستانىنىڭ خانى دەپ ئېلان قىلدى.

شۇنىڭ بىلەن يۇنۇس خان ۋە ئىسەن بوغاخان ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش باشلىنىپ، قان تۆكۈلۈشكە باشلىدى. ھىجرى 768 - يىلى يونۇس خان مەغلۇپ بولۇپ سەمەرقەنتكە قېچىپ كەلدى. سۇلتان بۇ قېتىم تېخىمۇكۆپ ئەسكەر بىلەن يارىدەم قىلىپ، قايتىدىن شەرقىي تۈركستانغا يوللىدى. نەتىجىدە، ئاكا- ئۇكا ئوتتۇرىسىدا يەنە ناھايىتى شىددەتلىك ئۇرۇشلار بولدى. ئاخىرى ھىجرى 870 ۋە 871 -(مىلادى 1465 ۋە 1466-) يىللىرى يۇنۇس خان قەتئىي غالىپ بولۇپ تەكرى تاغنىڭ شىمالىنى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلدى ۋە دۆلەتنىڭ مەركىزى ئالمالىق شەھرىنىمۇ قولغا چۈشۈردى. ئىسەن بوغا خانىنىڭ ئاقىبىتى ھەققىدە مەلۇماتىمىز يوق. تۇرپان، كۇچا ۋە ئۇچنىڭ ئومۇمىي ۋالىسى دوست مەھەممەد ۋە

دۇغلات ھۆكۈمدارى مەھەممەد ھەيدەر مىرزا لار يۇنۇس خانغا بويسۇندى. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن شەرقي تۈركستان يۇنۇس خانىنىڭ ھاكىمىيتى ئاستىغا كىردى. يۇنۇس خان شۇچاغلاردىكى كورگان ھۆكۈمدارلىرىنى دوراپ ئۆزبىگە «سۇلتان» ئۇنۋانىنى بەردى. ھىجرى 872 - يىلى ئابابەكرى مىرزا دۇغلات يەركەن ۋە خوتەننى ئىشغال قىلىپ، مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى.

سۇلتان ئەبۇسەئىدخان ۋە سۇلتان يۇنۇس خان ئارىسىدىكى دوستلۇق كېلىشىمى بۇرۇنقىدەكلا كۈچلىنىپ، داۋام قىلدى. كېيىنچە بۇ مۇناسىۋەتنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەش ئۈچۈن سۇلتان يۇنۇسنىڭ ئۈچ ئوغلىغا سۇلتان ئەبۇسەئىدنىڭ ئۈچ قىزى تۆي نىكاھلاندۇرۇلدى. (مېھرىنىگارخانىم ئەھمەدمىرزاغا، قۇتلۇق نىگارخانىم ئۆمەرشەيخ مىرزاغا ۋە سۇلتان نىگارخانىم مەھمۇد مىرزا غا نىكاھ قىلىندى). بۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككى ھۆكۈمدار ئارىسىدىكى دوستلۇق توغقانلىق رىشتىسى بىلەن تېخىمۇ كۈچلەندى. ھىجرى 883 يىلى تۇرپان ۋە ئۈچنىڭ ئۇمۇمي ۋالىيسى دوست موھەممەد خان ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا ئىنىسى كېپەك سۇلتان ئۇمۇمي ۋالى بولدى.

سۇلتان ئەبۇسەئىدنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن مەملىكىتى پارچىلاندى، چوڭ ئوغلى ئەھمەد مىرزا سەمەرقەنت ۋە بۇخارادا، ئوتتۇرانچى ئوغلى ئۆمەرشېيخ مىرزا فەرغانىدا ۋە كىچىك ئوغلى مەھمۇد مىرزا بەلخ ۋە تاخارىستاندا مۇستەقىللىق ئېلان قىلىشتى. بۇلارنىڭ بىر- بىرلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىرى ياخشى بولمىغىنىدەك، قېيىن ئاتىسى سۇلتان يۇنۇس خانغىمۇ دادىلىرى بار چاغدىكىدەك ياخشى مۇئامىلە قىلمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن سۇلتان يۇنۇس خان بۇلارنى دىققەت بىلەن كۆزىتىش ئۈچۈن يېتەرلىك ئەسكىرىي قۇۋۋەت بىلەن ئىسسىقكۆل ئەتراپىدا تۇردى. كېپەك سۇلتانمۇ ئۆز قۇۋۋەتلىرى بىلەن قالماقلارنىڭ ھۇجۇملىرىدىن مۇداپىئە قىلماقتا ئىدى. قەشقەر مەھەممەد ھەيدەر مىرزا دۇغلاتنىڭ ھاكىمىيتى ئاستىدا بولۇپ، خوتەن ۋە يەركەننى ئابابەكرى مىرزا دۇغلات مۇستەقىل ئىدارە قىلاتتى.

فەرغانە، يەركەن ۋە قالماق سوقۇشلىرى

ھىجرى 878- (مىلادى 1473-) يىلى فەرغانە ھۆكۈمدارى ئۆمەرشېيخ مىرزا شەرقي تۈركستانىنىڭ يېرى بولغان نارىنغا ھۇجۇم قىلدى. بۇنى ئاڭلىغان سۇلتان يۇنۇس خان نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن نارىنغا يۈرۈش قىلدى. نارىننىڭ غەربىدە فەرغانە چېگرىسىدىكى تېكەسەكرەر دەريا بويىدا قانتىق ئۇرۇش بولۇپ، ئاخىرى ئۆمەر شەيخ مىرزا مەغلۇپ بولۇپ ئەسىرگە ئېلىندى. سۇلتان يۇنۇس خان كۆيئوغلىغا ھۆرمەت قىلىپ، ياخشى مۇئامىلە بىلەن نەسىھەت قىلدى، ئوتتۇرىدا تاجاۋۇز قىلىشماسلىق ئەھدىنامىسىغا قول قويۇشۇپ، ئۆمەرشەيخ مىرزانى فەرغانىغا ئۇزۇتۇپ ئۆزى ئالمىلىققا قايىتتى. ئۇندىن كېيىن سۇلتان يۇنۇس خان بىلەن ئۆمەرشەيخ مىرزانىڭ مۇناسىۋەتلىرى كۈندىن كۈنگە تېخىمۇ ياخشىلاندى ۋە سۇلتان يۇنۇس خان غەربىي چېگرانىڭ خاتىرجەم بولۇپ، يۇرتىنىڭ باشقا تەرەپلىرىدىكى ئەسكىرىي

پائالىيەتلەرگە كىرىشىپ كەتتى.

ھىجرى 879 ـ يىلى سۇلتان يۇنۇس خان30,000 ئەسكىرى بىلەن ئۇچ (ئاقسۇ) غا كەلدى. قەشقەر ھۆكۈمدارى مەھەممەد ھەيدەر مىرزا ئۇچقا بېرىپ خاننى زىيارەت قىلدى ۋە ئاتابەككە مىرزاغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ياردەم تەلەپ قىلدى. خان ئۇنى قەشقەرگە قايتىپ ئەسكەر توپلاشقا بۇيرۇپ ئۆزى ئارقىسىدىن كەلدى ۋە قەشقەردە يىغىلغان 20,000 ئەسكەرنى ئېلىپ، جەمئى 50,000 كىشىلىك زور بىرقۇزۇغەت بىلەن يەركەنگە قاراپ يۈرۈش قىلدى. بۇنىڭغا قارشى ئاتابەككە مىرزانىڭ 2,000 ئەسكەرلىك ئازغىنە بىرقۇزۇغەت ئىدى. لېكىن، ھەربىي سالاھىيەت جەھەتتىن ئاتابەككە مىرزانىڭ قىسىملىرى ئۈستۈن تۇراتتى. چۈنكى، سۇلتان يۇنۇس خانىنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ تولىسى جەڭگىۋارلىق قابىلىيىتى بولمىغان قەدىمدىن تارتىپ بولاڭ ـ تالاڭغا ئادەتلىنىپ كەتكەن موغۇل ۋە قىرغىزلاردىن ئىبارەت ئىدى. ئاتابەككە مىرزانىڭ ئەسكەرلىرى بولسا، ھەربىي جەھەتتە ياخشى تەربىيەلەنگەن تەرتىپ ـ ئىنتىزاملىق يەرلىك (يەركەنلىك ۋە خوتەنلىك) ياشلاردىن تەشكىللەنگەن، تولۇق قوراللانغان جەڭچىلەر ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاتابەككە مىرزا ئاللاقاچان يەركەن شەھىرىدىن 18 مىل غەربىدىكى «كۆك رۇبات» دېگەن جايدا ناھايىتى قۇرۇقتلىك بىر ئىستېھكام بىيارلاپ قويغانىدى. خان كۆك رۇباتقا كېلەر ـ كەلمەس شىددەتلىك ئۇرۇش باشلىنىپ، خانىنىڭ ئەسكەرلىرى ئېغىرھالدا مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ پاراكەندە بولۇپ قاچتى. نەتىجىدە، خان قەشقەرگە چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى، ئۇ يەردىمۇ ئەسكەرلىرىنى توپلىيالماي ئۇچقا بېرىپ توختىدى. مەھەممەد ھەيدەر مىرزامۇ قەشقەرنى ۋەيران قىلىپ، قېچىپ خانىنىڭ ئارقىسىدىن يەتتى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر ئاتابەككە مىرزاغا قالدى. ئاتابەككە مىرزا توغرىسىدىكى باشقا ۋەقەلەرنى«دوغلات تارىخچىسى» دېگەن بۆلۈمدە تەپسىلى بايان قىلىمەن. تا سۇلتان يۇنۇس خانىنىڭ ۋاپاتىغىچە ئاتابەككە مىرزا بىلەن ئۇرۇشۇشقا ۋاقتى بولمىدى. چۈنكى، ئۇئارىدا ئۆزبەك ۋە قازاق خانلىرى كۈندىن ـ كۈنگە كۈچلىنىپ قالغانىدى. ئۆزبەكلەر سىردەريا ۋە چۇ دەريانىڭ ئىياقلىرىدىكى جايلارنى، قازاقلار بولسا بالقاش كۆلىنىڭ شىمالىدىكى جايلار(بۈگۈنكى سىمىپلاتىنسكى) نى ئىشغال قىلىپ شەرقىي تۈركستانىنىڭ شىمالىي قىسىملىرىغا تەھدىت سېلىۋاتقانلىقتىن خان ئەسكىرىي كۈچىنىڭ بۈيۈك برقسمىنى شىمالدا تۇرغۇزۇشقا مەجبۇر ئىدى.

ئالتايۇ ۋە ئىمىل ئۆلكىلىرىنى قالماقلار ئىستىلا قىلىپ ئىلى، يەتتەسۇ ۋە باركۆل چېگرالىرىغا پات ـ پات ھۇجۇم قىلىپ، پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇپ تۇراتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن خان كۈچلىرىدىن مۇھىم برقسمىنى تۇرپان ئومۇمىي ۋالىسى كېپەك سۇلتانىنىڭ رەھبەرلىكىدە قالماقلارنىڭ ئۈستىگە يوللىدى. ھىجرى 885 ـ(مىلادى 1480ـ) يىلى ئەتراپىدا كېپەك سۇلتان قالماقلارنى مەغلۇپ قىلىپ ھەيدەۋەتتى.

سۇلتان يۇنۇس خانىنىڭ تاشكەنتنى پايتەخت قىلغانلىقى

سۇلتان يۇنۇس خان ۋەكۈيئوغلى ئۆمەرشەيخ مىرزا ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ياخشىلاشقاندىن كېيىن بۇلارنىڭ ئارىسىدا بېرىش - كېلىش كۆپەيدى. بۇ ئاردىدا ئۆمەرشەيخ مىرزا ۋە ئاكىسى سۇلتان ئەھمەد مىرزا سىر دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى تاشكەنت ۋە شاھرىخىيە(شاھرۇخىيە) دېگەن ئىككى شەھەرنى تالىشىپ قالغان. (شاھرۇخىيە ئەسلىدە «فىناكىت» دەپ ئاتالغان سىردەريانىڭ شىمال يېقىن خوجەنت شەھرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان چوڭ بىرشەھەر ئىدى. ھازىر بۇ شەھەر يوق) بۇئىككى شەھەر ئۆمەرشەيخ مىرزانىڭ قولىدائىدى. ھىجرى 888 -(مىلادى 1483 -) يىلى سۇلتان يۇنۇس خانىنىڭ ئۆمەرشەيخ مىرزا ئىكاھىدىكى قىزى قۇتلۇق نىگارخانىم بىرئوغۇل تۇغدى. ئۆمەرشەيخ مىرزا بۇ ئوغلىنىڭ ئات تۆيىغا سۇلتان يۇنۇس خانىنى دەۋەت قىلىپ، دەبدەبىلىك بىر مۇراسىم بىلەن بالىغا «بابۇر» دەپ ئات قويدى. شۇ دەۋرنىڭ تەرىقەت مۇرشىدلىرىدىن خوجا ئەبەيدۇللائەھرارى بۇنىڭغا «زۇھۇرىددىن مۇھەممەد» دەپ ئىسىم قويدى[74]. (مانا بۇ پۈتۈن ھىندىستانىنى پەتھى قىلغان مەشھۇر بابۇر پادىشا دۇر) بۇ مۇراسىمدىن كېيىن ئۆمەرشەيخ مىرزا ئاكا - ئۇكا ئوتتۇرىسىدا تالاشقا چۈشۈپ قالغان 2 شەھەر(تاشكەنت ۋە شاھرۇخىيە) نى سۇلتان يۇنۇس خانىغا ھەدىيە قىلدى. سۇلتان بۇ ئىككى شەھەرنى قولىغا ئالدى ۋە تاشكەنتنى پايتەخت قىلىپ ئولتۇردى. ھىجرى 890 - (مىلادى1485 -) يىلى تۇرپان، بەشبالىق، چالىش، كۇچا ۋە ئۈچ ۋىلايەتلىرىنىڭ ئومۇمىي ۋالىسى كېپەك سۇلتان ۋاپات بولۇپ ئورنىغا خانىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئەھمەدخاننى ۋالى قىلدى. ئەھمەدخان قالماقلار بىلەن ئۇزۇن ئۇرۇشۇپ، ئۇلارنى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى ۋە ھەر يىل بەلگىلەنگەن مىقداردا باج - سىلىق تۆلەش شەرتى بىلەن ئۆزىگە تەۋە قىلدى. ئەھمەدخاننى قالماقلار ئۆزىنىڭ جان دۈشمىنى دەپ تونۇغانلىقلىرى ئۈچۈن، ئۇنى «ئالاچىي» (قالماقچىدا ئۇزۇن بويلۇق ئادەم دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتايتتى. ئەھمەدخان بو لەقەمنى ياخشى كۆرەتتى، كېيىنچە ئۇ بۇ لەقەم بىلەن ئەھمەد ئالاچىخان دەپ مەشھۇر بولدى. زامان ئۆتكەنسىرى تۈركستان خەلقى ئىچىدە بۇنام تەلەپپۇزى بۇزۇلوپ «ئالىچەخان» بولۇپ قالدى.

سۇلتان يۇنۇس خانىنىڭ مەدەنىيەت ئۇچۇن قىلغان ئىككى مۇھىم خىزمىتى

ئۇچاغلاردا شەرقىي ۋە غەربىي تۈركستاندا دۆلەتلەر ۋە قەبىلىلەر بىر - بىرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ ئەسىرگە ئالغان ئادەملەرنى قۇل قىلىپ، دۇنيانىڭ ھەرقايىسى جايلىرىغا ئاپىرىپ ساتىدىغان ئادەتلىرى بار ئىدى. سۇلتان يۇنۇس خان شەرقىي تۈركستاندا بۇئىشنى قەتئىي مەنئى قىلىپ، ئىنسانىنى سېتىش ياكى سېتىۋېلىشنى يوقاتتى. غەربىي تۈركستان، ئافغانىستان ۋە ئىران قاتارلىق مەملىكەتلەردىكى كورگان

[74] تەرىقەت مۇرشىدى ـ تەرىقەت مەزھىبىنىڭ يولباشچىسى، داھىسى.(ن . ش. ھ..).

ھۆكۈمدارلىرىغا شۇ دەۋرنىڭ تەرىقەت مۇرشىدى بولغان خوجا ئەبەيدۇللائەھرارنىڭ تەشۇيقى ۋە تەسىرىگە(پەتۋاسى) نى قوشۇپ ئۇختۇرۇش قىلىپ، مۇسۇلمانلاردىن قۇل بولۇپ قالغانلارنى ئازات قىلىشنى بىلدۈرگەن. نەتىجىدە، مىڭلارچە قۇل ئازات قىلىنغان.

ئىلى جىلغىسى، يەتتە سۇ، چۇ دەريا بويى، تالاس ۋە ئىسسىقكۆل ئەتراپىدىكى قەدىمدىن تارتىپ يەۋقۇلئادده ئاۋات ۋە كۆركەم 100گە يېقىن شەھىرى بولغان بۇ يەرلەر چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرىدە بېسىپ ئۆتكەن يول ئۈستىدە بولغانلىقتىن ۋە چاغاتاي خانىدانى بىلەن تۆمۈربەگ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى زامانىسىدىكى ئىچكىي ۋە تاشقى ئۇرۇشلىرىدا جەڭ مەيدانى بولغانلىقتىن پۈتۈنلەي دېگۈدەك خارابلىققا ئايلىنىپ بىرمۇ شەھەرساق قالمىغاندى. خەلق يۇرتلىرىنى تاشلاپ كۆچمەنلىك ۋە بۇلاڭ ـ تالاڭچىلققا ئادەتلىنىپ كەتكەنلىكتىن بۇ مەملىكەتلەرنى ئاۋات قىلىش، شەھەر ـ كەنتلەر قۇرۇپ چىقىش ئىمكانسىز بىرھالغا كېلىپ قالغاندى.

سۇلتان يۇنۇس خان بۇ ئۆلكىلەرنى ئاۋات قىلىش ۋە ئاھالىسىنى مەدەنىيەتكە باشلاش ئۈچۈن كۆپ تىرىشقان بولسىمۇ مۇۋەپپەق بولالمىدى. ئاخىرى سۇلتان يۇنۇس خان ئالدى بىلەن بۇلاردىن بىرقىسمىنى زورلاپ شەھەر ھاياتىغا ۋە مەدەنىيەتكە ئادەتلەندۈرۈپ، ئوندىن كېيىن بۇلارنىڭ كۆچى بىلەن ئاستا ـ ئاستا شەھەر ۋە كەنتلەر ۋۈجۇدقا چىقىرىش لازىم دېگەن پىكىرگە كېلىپ، ئۇ مەملىكەتلەردە ياشاۋاتقان خەلقلەردىن بىرقانچە مىڭ كىشىنى زورلاپ كۆچۈرۈپ كېلىپ، تاشكەنت شەھرىگە يەرلەشتۈردى. بۇلاردىن بىرقىسمى يولدا بىرقىسمى تاشكەنتكە كەلگەندىن كېيىن قېچىپ كەتكەن بولسىمۇ كۆپچىلىگى تاشكەنتتە بىرقانچە يىل تۇرۇپ قالدى ۋە شەھەر ھاياتىغا كۆندى. سۇلتان يۇنۇس خان بىرمەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن بۇلارنى ئۆز يۇرتلىرىغا قايتۇرغىنىدا بۇلار يۇرتلىرىدا ئۆزقوللىرى بىلەن يىزا- كەنتلەرنى، شەھىرلەرنى ۋۈجۇدقا چىقاردى. ئالماتاتا، توخماق ۋە قاراقول شەھەرلىرى بۇلاردىن بىرقانچىسى.

مەھمۇد خانىنىڭ خان بولغانلىقى

سۇلتان يۇنۇس خان ھىجرى 892ـ (مىلادى 1487ـ) يىلى ۋاپات قىلىپ، ئورنىغا ۋەلىئەھدى، يەنى تەخت ۋارىسى بولغان چوڭ ئوغلى مەھمۇدخان خانلىق تەختىگە چىقتى. سۇلتان مەھمۇد خانلىق تەختىگە چىققان چاغدا سىياسەت ۋە ھەربىي ئىشلاردا قابىلىيىتى بار بىر پادىشا ئۈچۈن، سەلتەنىتنى تېخىمۇمۇستەھكەملەشكە، تېرىتورىيەسىنى كېڭەيتىپ شەرقىي تۈركستان ۋە غەربىي تۈركستان بىرلەشتۈرۈلگەن بۇيۇك بىرتۈرك ئىمپېراتورلۇقى قۇرۇپ چىقىشقا تامامەن ئىمكانىيەت بار ئىدى. چۈنكى، ئۇچاغدا شەرقىي تۈركستانىنىڭ ئازغىنە بىرقىسمى(خوتەن ۋە يەركەن) دىكى ئاباباكرى مىرزانىڭ كىچىك بىرئەسكىرىي قىسىملىرىدىن باشقا سۇلتانغا قارشى چىقالىغۇدەك بىركۈچمۇ يوق ۋە

پۈتۈن خەلق دۆلەتكە ئىتائەت قىلىپ، تىنچ ـ ئامانلىق ئىچىدە ياشىماقتا ئىدى. مەملىكەت مىقياسىدىن كۆپ ساندا ئەسكەر يىغىپ زۇر ۋەكۆچلۈك بىرھەربىي قۇۋۋەتكە ئىگە بولۇش ئاسان مەسىلە ئىدى. غەربىي تۈركستانداكورگان خانىدانىغا مەنسۇپ شاھزادىلار ۋىلايەت ـ ۋىلايەتتە، ھەتتا، بىر شەھەردە موستەقىل بولۇۋېلىپ بىر بىرىگە دۈشمەن ئىدى. بۆلۈنمىچىلىك ۋە فىئۇداللىق شەكلى بىلەن مۇنقەرىز بولۇش دەۋرىنى ياشاماقتا ئىدى. ئەمما، سۇلتان مەھمودخان بۇنداق بىر پۈرسەتتىن پايدىلىنالايدىغان قابىلىيەتكە ئىگەكىشى ئەمەستى. بۇ ئەھۋالنى پادىشاھ بابۇر«بابۇر تۈزۈكى» دېگەن ئەسىردە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «خان دادام (سۇلتان مەھمۇدنى دېمەكچى) جەڭگى ئادەم ئەمەس ئىدى. ئەسكەرلىكتىن تامامەن خەۋەرسىز ئىدى» تارىخى رەشىدى نىڭ مۇئەللىپى ھەيدەر مىرزا «سۇلتان مەھمۇدخان قابىلىيەتسىز بىرشاھزادە، تەييار پادىشالىققا ئىگە بولۇپ ئۇنىڭ قەدىرگە يەتمىگەن بىر زات ئىدى. دادىسىنىڭ ئىشەنچىلىك ئەمرلىرىنى ئىشتىن بوشتىپ، ئورنىغا ئۆزىنىڭ ياش ۋە تەجرىبىسىز ئاغىنىلىرىنى قويىدى. بۇخاتا تەدبىرلەر ۋە ناچار ئىدارىلىرى تۈپەيلىدىن ئىش بىلىدىغانلارنىڭ ھەممىسى سۇلتاندىن يۈزئۆرۈپ، ھەرتەرەپكە تارقىلىپ كەتتى. سۇلتان مەھمۇدخانىنىڭ راھەتپەرەستلىكى ۋە تەدبىرسىزلىكى نەتىجىسىدە يۈزبەرگەن پاجىئەلىك ۋەقەلەر ناھايىتى تولا. سۇلتان مەھمۇدخانىنىڭ سەلتەنىتىنىڭ يىقىلىشى ۋە ئۆزبەكنىڭ دۈشمەنلەرتەرىپىدىن شېھىت قىلىنىشى مانا شۇ پاجىئەلەردىن بىرى» دەپ يازىدۇ.

ئۆزبېك ھۆكۈمدارى ئۇبۇلخەيرىنىڭ نەۋرىسى مەھەممەد شىبانى خان (شاھىبەگ ۋە شاھىبەخت دەپمۇ ئاتىلىدۇ[75]) يۇرتىدا مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ قېچىپ، چىقىپ سۇلتان ئەھمەد مىرزا تەرىپىدىن بۇخارا ۋالىيلىقىغا تەينىلەنگەن ئابدۇلئەلى تارخانىنىڭ خىزمىتىگە گىرگەنىدى. كېيىنچە يېنىغا بىرقانچە ئۆزبېكلەرنى يېغىۋېلىپ، ئابدۇلئەلى تەرخانغا تۈزكورلۇق قىلىپ قېچىپ سۇلتان مەھمۇدنىڭ قېشىغا كېلىۋالدى. چىڭگىزخان ئەۋلادى دەپ سۇلتان مەھمۇدخان ئۇنى ھۆرمەتلەپ يېنىغا ئالدى ۋە يېقىنلىق كۆرسىتىپ سۆھبەتلىرىگە قاتناشتۇردى. مەھەممەد شىبانى خان گەپكە ئۇستا، ھەربىي ۋە سىياسەت ئىشلىرىدا خېلى ماھارەتلىك ئادەم ئىدى. سۇلتان بىلەن بولغان سۆھبەتلىرىنىڭ بىرىدە، كورگان خانىدانىنىڭ بەك ئاجىزلىشىپ قالغانلىقىدىن سۆز ئېچىپ، «ئەگەر سۇلتان ماڭا بۇيرۇق بەرسە ۋە بىرئاز ئەسكەر بەرسە كورگانلارنىڭ شەھىرلىرىدىن مۇمكىن بولغانلىرىنى ئالسام ۋە شونىڭ بىلەن كورگانلارنىڭ كەڭرى مەملىكەتلىرى سۇلتانغا تەۋە بولسا» دېگەن. سۇلتان مەھمۇدخان بۇ پىكىرنى قوبۇل قىلىپ، ھىجرى 893ـ(مىلادى1488ـ) يىلى ئەتراپىدا شىبانى خانغا بىرقىسىم ئەسكەر، پۇل ۋە لاۋازىمەت بېرىپ تاشكەنتنىڭ شىمالىدىكى ئوترار، ساۋران ۋە تۈركستان قاتارلىق شەھەرلەرنى ئىلىشقا ئەۋەتتى. بۇ شەھەرلەر ئوچاغدا سۇلتان ئەھمەد مىرزانىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا بولۇپ

75 ھازىرقى ئۇيغۇرچە ئەسەرلەردە، شىبانى خاننى «شايبان خان» دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇ. بايتۇر 1119ـ يىلى (ن. ش. ھ.).

مەھەممەد فەرىد تارخان ۋالىي ئىدى. مەھەممەد شىبانى خان مەھەممەد فەرىد تارخان بىلەن ئۇرۇشۇپ ئۇنى مەغلۇپ قىلىپ يۇرتىنى ئىشغال قىلدى. سۇلتان مەھمۇد خان تۇركستان شەھرىنى مەھەممەد شىبانى خانغا ۋە ساۋران شەھرىنى ئۇنىڭ ئىنىسى مەھمۇد شىبانغا بەردى.

ھىجرى 895 ـ (مىلادى 1490ـ) يىلى قازاق خانى باراندۇقخان تۇركستان شەھرىگە ھۇجۇم قىلىپ، تارتىۋالدى. سۇلتان مەھمۇدخان دەرھال ئەسكەرئەۋەتىپ باراندۇقخاننى قوغلاپ چىقىرىپ، شەھەرنى يەنە مەھەممەد شىبانى خانغا بەردى. ئۇندىن كېيىن شىبانى خان ئۆز يۇرتلىرىدىن قېچىپ كەلگەن ئۆزبېكلەرنى يېنىغا توپلاپ، كۈندىن ـ كۈنگە كۈچىنى ئاشۇرۇپ، ئەتراپىتىكى يۇرتلارغا كىچىك كۆلەملىك يۇرۇشلەر باشلىدى ۋە بۇشەكىلدە سۇلتان مەھمۇدخان تەرەپىدىن تۇركستان شەھرىنىڭ ھاكىمى ۋە ئەسكىرىي قوماندانى سۈپىتى بىلەن 10 يىلدىن ئۇشۇقراق تۇردى. بۇندىن كېيىنكى ۋەقەلەرنى تۆۋەندە نۆۋىتى كەلگەندە تەپسىلى بايان قىلىمەن.

سۇلتان مەھمۇد خانىنىڭ كورگانلار بىلەن قىلغان ئۇرۇشلىرى

ھىجرى 896ـ(مىلادى 1490ـ) يىلى سۇلتان ئەھمەد مىرزا سىردەريادىن ئۆتۈپ، تاشكەنتنىڭ غەربىي جەنۇبدىكى جايلارغا ھۇجۇم قىلدى. سۇلتان مەھمۇد بۇنى ئاڭلاپ دەرھال ئاتلىنىپ كېلىپ چەرچىق دەريا بويىدا سۇلتان ئەھمەد مىرزا بىلەن ئېلىشىپ، ئۇنى مەغلۇپ قىلدى. سۇلتان ئەھمەد ـ مىرزانىڭ دەرۋىيش بەگ دېگەن قۇماندانى ئەسكەرلىرى بىلەن دەريادا غەرق بولۇپ ئۆلدى. شۇنىڭ بىلەن ئېغىرمەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان سۇلتان ئەھمەد مىرزا قايتىپ كەتتى.

فەرغانەھۆكۈمدارى ئۆمەرشەيخ مىرزا، بەزىدە ئاكىسى سۇلتان ئەھمەد مىرزاغا تەۋە جايلارغا بەزىدە قېيىن ئاغىسى سۇلتان مەھمۇدخانغا تەۋە يەرلەرگە تاجاۋۇز قىلىپ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇپ تۇراتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھىجرى 899 ـ يىلى سۇلتان مەھمودخان ۋە سۇلتان ئەھمەد مىرزا لار بىرلىشىپ ئۆمەرشەيخ مىرزانى ئوتتۇرىدىن يوقىتىپ، فەرغانە ئۆلكىسىنى سىر دەريانى چېگرا قىلىپ ئىككىسى، تەقسىم قىلىۋېلىشقا قارار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن سۇلتان مەھمۇدخان شىمالدىن سۇلتان ئەھمەد مىرزا غەربتىن فەرغانىگە يۇرۇش قىلدى. بۇ ئىككىسى فەرغانىگە كىرگەن چاغدا ئۆمەر شەيخ مىرزا ئۆگزىدىن يىقىلىپ چۈشۈپ ئۆلدى. ئۇرنىغا 12 ياشقا كىرگەن ئوغلى بابۇر(تۆۋەندە بابۇرمىرزا دەپ يېزىلىدۇ) ئەنجان شەھرىدە فەرغانە ھۆكۈمدارى ئېلان قىلىندى. تاجاۋۇزچىلارنىڭ بىرسى بۇكىچىك ھۆكۈمدار دادىسىنىڭ يەنە بىرى ئانىسىنىڭ قېرىندىشى بولغانلىقتىن بابۇر ئۇلارغا يالۇۇرۇپ ئەلچى ئەۋەتىسىمۇ، ئۇلار قوبۇل قىلمىدى. سۇلتان ئەھمەد مىرزا ئۆرەتىپە، خوجەنت ۋە مەرغىنان شەھەرلىرىنى ئېلىپ، ئەنجانغا قاراپ ئىلگىرلىدى. سۇلتان مەھمۇد كاسان شەھرىنى ئىشغال قىلىپ،

شەھەرلىرىنى ئېلىپ، ئەنجانغا قاراپ ئىلگىرلىدى. سۇلتان مەھمۇد كاسان شەھىرىنى ئىشغال قىلىپ، ئۆمەرشەيخ مىرزانىڭ پايىتەختى ئەخسى(نەمەنگان) شەھىرىنى مۇھاسىرە قىلدى.

ئەسلىدە تۇغما ئەسكىرىي ماھارەتكە ۋە فاتىھلىك قابىلىيەتكە ئىگە بابۇر مىرزا ئۆزىنىڭ ياشتا كىچىكلىكىگە ۋەكۈچىنىڭ ئازلىقىغا قاريماي بۇئىككى چوڭ دۈشمەنگە جاسارەت بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىشنى قارار قىلدى، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى بەگلەر ۋە ئەسكەرلىرى پەۋقۇلئاددە ۋاپادارلىق كۆرسەتتى. بابۇرمىرزا ئەنجانغا قاراپ ئىلگىرلەپ كېلىۋاتقان سۇلتان ئەھمەد مىرزانى شەھەر تېشىدىكى قارا دەريا بۇيىدا توساپ قاتىتىق مۇداپىئە قىلىپ، ئۇنى ئارقىغا چېكىنىشكە مەجبۇرقىلدى. نۇرغۇن ئەسكىرى، ئات ۋە تۆگىلىرى دەريادا غەرق بولۇپ كېتىپ سۇلتان ئېغىر زىيان تارتتى. نەتىجىدە، سۇلتان ئەھمەد مىرزا، بابۇر مىرزاغا ئەلچى ئەۋەتىپ سۈلھى قىلىپ قايتىپ كەتتى.

بابۇر مىرزانىڭ ئاخسىدىكى ئەسكەرلىرى سۇلتان مەھمۇدخاننىڭ ھۇجۇمىغا قارشى قاتتىق تۇرۇپ مۇداپىئە قىلماقتا ئىدى. قارادەريا ئۇرۇشىدىن كېيىن بابۇر مىرزا ياردەمگە ئەسكەر يوللىدى نەتىجىدە سۇلتان مەھمۇدخان چېكىنىپ كاسانغا قايتىپ كەتتى. كاساندا ئېغىر كېسەل بولۇپ، ئۇيەردىن دەرھال تاشكەنتكە كەتتى.سۇلتان ئەھمەد مىرزا ئەنجان ئۇرۇشىدىن قايتىپ سەمەرقەنتكە كېلەر- كەلمەس ۋاپات بولدى، ئورنىغا ئوغلى باي سەنقىر مىرزا ھۆكۈمداربولدى. ھىجرى 900 - يىلى سۇلتان مەھمۇدخان باي سەنقىرمىرزا دىن سەمەرقەنت ۋە بۇخارانى تارتىۋېلىش ئۈچۈن يۈرۈش قىلدى. باي سەنقىر مىرزا مۇ پۈتۈن قۇۋۋىتى بىلەن چىقىپ، سەمەرقەنت يېقىنلىرىدا شىددەتلىك ئۇرۇش قىلدى. نەتىجىدە، سۇلتان مەھمۇدخاننىڭ ئالدىنقى سەپ قىسىملىرىنىڭ قوماندانى ھەيدەركۆكىلداش مىڭغا يېقىن ئەسكىرى بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. بۇئېغىر مەغلۇبىيەت بىلەن جاسارىتىنى يوقاتقان سۇلتان مەھمۇد جەڭ مەيدانىدىن ئەسكەرلىرىنى تەرتىپ بىلەن چېكىندۇرۇپ شاھرۇخىيە شەھىرىگە كەلدى. ئۇچاغدا باي سەنقىر مىرزىغا تەۋە بولغان ئۆرەتېپە شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنى ئىشغال قىلىپ ئۇيەرگە قەشقەرنىڭ بۇرۇنقى ھۆكۈمدارى ھەيدەر مىرزا نىڭ ئوغلى مەھەممەد ھۇسەيىن مىرزادوغلاتنى ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى. سۇلتان مەھمۇد شاھرۇخىيىدە يەنە ئەسكەر توپلاپ، ھەرىكەت قىلغىلى باشلىدى. بابۇر مىرزانىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، سۇلتان مەھمۇدنىڭ فەرغاننى ئىشغال قىلىش نىيىتى بار ئىكەن. بابۇر مىرزا سۇلتاننىڭ بۇ نىيىتىنى ئۇقمغان بولۇپ «خان دادامنى زىيارەت قىلىمەن» دەپ ئازغىنە ئادەملىرى بىلەن شاھرۇخىيىگەكېلىپ، سۇلتان مەھمۇدخاننىڭ يېنىدا ئىككى كۈن مېھمان بولغان. بۇ ئىككى كۈن ئىچىدە بابۇرمىرزا سۇلتان مەھمۇدخاننى سۆز بىلەن قايىل قىلىپ، ئۇنى دۈشمەندىن دوستقا ئۆزگەرتكەن. شۇنىڭ بىلەن بابۇرمىرزا فەرغاننىڭ ھۆكۈمدارلىقىدا قېلىپ، سۇلتان مەھمۇدخان تاشكەنتكە قايتىپ كەتتى.

ھىجرى 902- (مىلادى 1496 -) يىلى بابۇرمىرزا سەمەرقەنتنى ئالغاندا ئۇنىڭ بەگلىرىدىن ئەھمەد

تەنبەل ۋە ھەسەن قاراقويلۇق دېگەنلەر يۈزئۆرۈپ سەمەرقەنتتىن فەرغانىغا قېچىپ كېلىپ، ئىسيان چىقاردى ۋە بابۇر مىرزانىڭ ئىنىسى جاھانگىر مىرزانى ھۆكۈمدار دەپ ئىلان قىلدى. بابۇر مىرزا بۇ ئاسىيلارنىڭ ئەدىۋىنى بېرىش ئۈچۈن سەمەرقەنتتىن يولغا چىقىپ خوجەنتكە كېلەر - كەلمەس سەمەرقەنتنى بۇرۇنقى ھۆكۈمدارى ئىشغال قىلىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن بابۇر مىرزا ئىككى دۈشمەننىڭ ئوتتۇرىسىدا قېلىپ ھېچبىر تەرەپكە ماڭالماي قالغان.

بابۇر مىرزاخوجەنتتە تۇرۇپ سۇلتان مەھمۇدخاندىن تەنبەل بەگكە قارشى يارىدەم تەلەپ قىلدى. سۇلتان مەھمۇدخان 6 - 7 مىڭ ئەسكەر بىلەن خوجەنتكە كېلىپ بابۇرمىرزا بىلەن بىرلىكتە ئەخسى شەھرىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن ئىسيانچىلار سۇلتان مەھمۇددىن سۇلھى تەلەپ قىلدى. سۇلتان مەھمۇد بابۇر مىرزا بىلەن مەسلىھەتلەشمەستىن بۇسۇلھىنى قوبۇل قىلدى ۋە ئۇنىڭغا «مەن ساڭا سەمەرقەنت بىلەن بۇخارانى ئېلىپ بېرەي، فەرغانە ئىنىڭ جاھانگىرمىرزا نىڭ بولسۇن» دەپ تەسەللى بېرىپ تاشكەنتكە قايتىپ كەتتى. بابۇر مىرزانىڭ ئۆز ئەسەرىدە يازغانلىرىغا قارىغاندا، ئەسلىدە سۇلتان مەھمودخانىڭ نىيتى فەرغانىنى ئۆزى ئېلىش ئىكەن. شۇنىڭ بىلەن بابۇر مىرزا يەنە خوجەنتتە قالدى. شۇ يىلى رامازان ئېيىنىڭ ئاخىرىدا بابۇر مىرزا سەمەرقەنتنى ئالىمەن دەپ سۇلتان مەھمۇدخاندىن يارىدەم تەلەپ قىلىپ ئادەم ئەۋەتتى. سۇلتان مەھمۇد 5 -6 مىڭ كىشىلىك بىر قوشۇن بىلەن ئوغلى مەھەممەد سۇلتان («سۇلتانىم» دېگەن لەقەم بىلەن مەشھۇر) نى ئۇدۇل خوجەنتكە ئەۋەتىپ ئۆزى، بىرقىسىم ئەسكەرلىرى بىلەن ئۆرەتېپىگە كەلدى.

بابۇر مىرزىنى سەمەرقەنتكە ماڭغۇزۇپ ئۆزى ئۇنىڭ ئارقىسىدىن مېڭىشقا تەييارلىنىپ تۇرغىنىدا مەھەممەد شىبانى خانىنىڭ سۇلتانىدىن يۈز ئۆرۈپ ئىسيان چىقارغانلىق خەۋىرى كېلىپ، دەرھال تاشكەنتكە قايتىشقا مەجبۇر بولدى. سۇلتانىمنىمۇ قايتۇردى، بابۇر مىرزامۇ خوجەنتكە قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

مەھەممەد شىبانى خانىنىڭ سۇلتان مەھمۇدخانغا خىيانەت قىلغانلىقى

مەھەممەد شىبانى خان خېلى كۈچلىنىپ بىر يىلدىن بېرى بۇخارا ۋە سەمەرقەنت ئەتراپلىرىغا ئۇنچە- مۇنچە تىگىپ قويغىلى باشلىغانىدى، سۇلتان مەھمۇد بۇرۇنقىدەك ساداقەتلىك كۆرسىتىپ تۇرغانلىقىدىن شىبانى خاندىن ھېچ ئەندىشە قىلمايتتى.

سۇلتان مەھمۇدخان ۋە ئوغلى سۇلتانىم سەمەرقەنت يۈرۈشىگە كېتىپ تاشكەنتتە ئانچە كۆپ ئەسكەر قالمىغانلىقىنى ئاڭلاپ، مەھەممەد شىبانى ئۆزى تاشكەنتكە ۋە ئىنىسى مەھمۇد شىبانى سايرامغا يۈرۈش قىلدى. سۇلتان مەھمۇدخان ئۆرەتۆپىدىن سەمەرقەنتكە يۈرۈش ئالدىدا بۇخەۋەرنى ئاڭلاپ

دەرھال يولىنى ئالماشتۇرۇپ، تاشكەنتكە يۈزدى ۋە شىبانى خاندىن بۇرۇن شاھەرگە كىرىپ ئۇنىڭ جاجىسىنى بېرىش ئۈچۈن تەدبىر ئالدى. سۇلتانىممۇ سەمەرقەنتكە يېقىن قالغاندا كەينىگە قايتىپ دادىسىنىڭ ئارقىسىدىن كەلدى. بۇخەۋەرنى ئاڭلىغان مەھەممەد شىبانى خان دەرھال ئارقىغا چېكىنىپ سۇلتانغا گۇناھىدىن يامانراق بىر ئۇزرەنامە يېزىپ ئەۋەتتى. «تارىخى رەشىدى» نىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا بۇ ئۇزرەنامىنىڭ مەزمۇنى مۇنداق: «خان ھەزرەتلىرىنىڭ ئاسىي قۇللار بېشىغا ئىنىاي دۆلەتلىرىنى مەئتۇف قىلغانلىرىنى ئاڭلاپ تاشكەند شاھىرى ۋەخەلقىنىڭ ئەمۋال ۋە ئەھلى ئىيالىلىرىنى مۇھاپىزە قىلماق خىزمىتىنى ئادا ئەيلىمەك ئۈچۈن يۇرۇپ ئىدىم، ھەزرەتلىرىنىڭ مۇقەررىرى سەلتەنەتدە نۇزۇل بۇيرۇغانلىرىنى ئاڭلاپ مائمۇرلۇق يېرىم بولغان تۈركستانغا ياندىم[76]». بۇنىڭ بىلەن تەڭ ئىنىسى مەھمۇدشىبانىغا بىرخەت يېزىپ، « خان يولدىن قايتىپ كەپتۇ. سەن ھېچبىر يەرگە چېقىلماستىن دەرھال قايت» دەپ بىلدۈرگەن بولسىمۇ ئۇنىڭ بۇخېتى يېتىپ كەلگۈچە مەھمۇد شىباني سايرامغا بېسىپ كىرىپ، ئۇ يەرنىڭ ھاكىمى ئەھمەد بەگنى تۇتۇپ ئۆلتۈرگەنىدى. سۇلتان مەھمۇدخانىنىڭ سايرامغا ئەۋەتكەن ئەسكەرلىرى يېتىپ كېلىپ، مەھمۇد شىبانىنى تۇتۇپ سۇلتان مەھمۇدنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كەلدى. سۇلتان بۇلارنىڭ خىيانىتى ۋە نىيىتىنى بىلىپ بۇخەتەرلىك ئۇنسۇرلارنى دەرھال يوقىتىشنى قارار قىلدى. لېكىن، خان ئوردىسىدا شىبانى خانىنىڭ مەخپى دوستلىرى بار ئىدى، ئۇلارنىڭ تېرىشىشلىرى ۋە شىپائەت قىلىشلىرى نەتىجىسىدە سۇلتان ئۇنىڭ گۇناھىنى ئەپۇ قىلدى ۋە ئىنىسىنمۇ ئەپۇ قىلىپ ئاكسىنىڭ قېشىغا ئەۋەتتى.

سۇلتان مەھمۇد بىلەن بابۇرمىرزا نىڭ مۇناسىۋىتى

ھىجرى 903ـ (مىلادى 1498ـ) يىلى بابۇر تاشكەنتكە كېلىپ، فەرغانىنى ئېلىشتا سۇلتان مەھمۇد خاندىن ياردەم تەلەپ قىلدى. سۇلتان مەھمۇدخان سىيد مەھەممەد مىرزا دۇغلات ۋە ئەيىيۇب بەگ باشچىلىقىدا 800 كىشىلىك برقۇشۇن بىلەن بابۇر مىرزانى يولغا سالدى. بابۇر مىرزا بۇ ئازغىنە ئەسكەر بىلەن خوجەنتكە كېلىپ، مەرغىنانىنىڭ ئۇ يېرى ـ بۇيېرىگە ھۇجۇم قىلىپ باققان بولسىمۇ بىر ئىش قىلالماي سۇلتان ياردەم قىلغان ئەسكەرلىرىگە رۇخسەت قىلىپ قايتۇرۇۋەتتى. ئۇندىن كېيىن بابۇر مىرزا

76 ھازىرقى زامان ئۇيغۇرچە يەشمىسى مۇنداق: «خان ھەزرەتلىرىنىڭ ئۇلۇغ دۆلەت تىزگىنىنى ئىسسىيانچى قۇللار باشلىقىنىڭ قولىغا ئۇتۇپ كەتتى دەپ ئاڭلاپ، تاشكەنت شاھىرىنى ۋە خەلقىنىڭ مال ـ مۈلكىنى ۋە بالاچاقىلىرىنى قوغداش ۋەزىپەمنى ئادا قىلىش ئۈچۈن ماڭغانىدىم، ھەزرەتلىرىنىڭ سەلتەنەت پاستەختىگە شان ـ شەۋكەتلىرى بىلەن كېلىپ ئولتۇرغانلىقلىرىنى ئاڭلاپ خىزمەت ئورنۇم بولغان تۈركستانغا ياندىم» . (ن. ش. ھ.).

سۇلتان مەھمۇد نىڭ ياردىمى بىلەن مەقسەتكە يېتەلمەيدىغانلىقىنى چۈشەندى ۋە بىرتەرەپتىن فەرغانە خەلقىنى ئۆزىگە تارتىش ئۈچۈن ئىشەنچلىك ئادەملىرىنى يۇشۇرۇنچە فەرغانىغا ئەۋەتىپ، بىر تەرەپتىن سۇلتاندىنمۇ ياردەم تەلەپ قىلدى. بابۇر مىرزىنىڭ تەشۋىقاتلىرى ئەھمەدبەگ تەنبەلنىڭ زۇلمىدىن زېرىكىپ كەتكەن فەرغانە خەلقىگە ھەتتا ئۇنىڭ ئۆزئادەملىرىگە ياخشى تەسىر قىلدى. نەتىجىدە، بابۇرمىرزا، تەنبەلنىڭ مەرغىنانىدىكى ھاكىمىنى ئۆز تەرىپىگە تارتتى. ھىجرى 903 - يىلى بۇ ھاكىمنىڭ ياردەم قىلىشى بىلەن ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ مەرغىنانىنى ئىشغال قىلدى. بۇھالەتتە سۇلتان مەھمۇدخان ياردەمگە يوللىغان بەندەئەلى، ھەيدەركۆكۈلداش ۋە ھاجى بەگلەر قوماندانلىقىدىكى ئەسكەرلەر يېتىپ كېلىپ، بابۇرمىرزانىڭ قۇۋۇەتلىرى بىلەن بىرلىشىپ، دەرھال ئەنجانغا يۈرۈدى. ئوش ۋە ئۆزكەنتنىن باشقا پۈتۈن فەرغانە شەھەرلىرى بابۇرنىڭ قولىغا ئۆتتى. بۇ غەلىبىلىك جەڭ ئەسناسىدا يۇقىرىدىكى سۇلتانىنىڭ ياردەم ئۇچۇن كەلگەن ئەسكەرلىرى ئولجىنىڭ تولاراقىنى ئېلىۋالغاندى. بۇ ئىشتىن نارازى بولغان بەگلىرىنىڭ تەشۋىقى بىلەن بابۇر بۇلارنىڭ قولىدىن ئۇ ئولجىلارنى تارتىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن ياردەمگە كەلگەن ئەسكەرلەر نارازى بولۇپ، تاشكەنتكە قايتىپ كەتتى. بۇنى ئاڭلىغان سۇلتان مەھمۇد بابۇر مىرزىدىن خېلى ئاغرىندى.

سۇلتان مەھمۇدخانىنىڭ ياردەمگە كەلگەن ئەسكەرلىرى قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، بابۇر مىرزا تەنبەل بەگنى تولۇق مەغلۇپ قىلالمىدى، ئوش ۋە ئۆزكەنت شەھەرلىرى تەنبەلنىڭ قولىدا قالدى. ئاخىرى تەنبەل بەگ سولتان مەھمۇدخانىنىڭ يېنىدا «ئىشىك ئاغاسى» مەنسىپىدە تۇرۇۋاتقان ئاكىسى بەگ تەلىبەنىڭ ۋاستىسى بىلەن سۇلتان مەھمۇتقا بويسۇندى ۋە بابۇرمىرزا غا قارشى سۇلتاندىن ياردەم تىلىدى. ھىجرى 905 - يىلى سۇلتان مەھمۇد خان ئوغلى سۇلتانىم (مەھەممەد سۇلتان) نى 6000 ئەسكەر بىلەن تەنبەلگە ياردەم قىلىشقا يوللىدى. سۇلتانىم كېلىپ بابۇرمىرزانىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ كاسان شەھرىنى تارتىۋالدى، كېيىن بابۇرمىرزانىڭ جىددى سۇرەتتە مۇداپىئەگە ھازىرلانغانلىقىنى ئاڭلاپ سۇلتانىم كاسان شەھرىنى بوشتىپ قايتىپ كەتتى.

قەشقەرنىڭ ئۆزۇشى ۋە ئابابەكرى مىرزانىڭ ئۆچىنى ئىشغال قىلغانلىقى

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگىنىدەك، سۇلتان مەھمۇدخان غەربىي تۈركستانىدىكى ئىشلارغا بەزىدە قولىنىڭ ئۇچىدا ئازراقلا ئارىلىشىپ قويۇپ، باشقا چاغلاردا سارايىدا ئەيش - ئىشرەت بىلەن ئۆتەمكتە ئىدى. ئىنىسى ئەھمەد ئالاچەخان داۋاملىق قالماقلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇلارنى بويسۇندۇرۇش بىلەن مەشغۇل ئىدى. ئۇ ئاخىرى قالماقلارنى تامامەن ئېزىپ خاتىرجەم بولدى. ئەندى ئۇزۇندىن بېرى دۆلەتكە بويسۇنماي ئۆزئالدىغا مۇستەقىل ياشاۋاتقان ئابابەكرى مىرزا دۇغلاتنىڭ ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ

قەشقەر، يەركەن ۋە خوتەننى خانلىق مەركىزىگە تەۋە قىلىنىڭ نۆۋىتى كەلگەندى. مانا بۇ مەقسەت بىلەن ھىجرى 905 - يىلى ئەھمەد ئالاچەخان قەشقەرگە يۈرۈش قىلدى، بىرقانچە قېتىملىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن، ئالاچەخان مەغلۇپ بولۇپ تۇرپانغا قايتىپ كەتتى. بۇ ئۇرۇشلاردا تېخى يېڭى ئاۋات بولغان قەشقەرشەھرى بىر ۋەيرانلىككە ئايلاندى. ئابابەكرى مىرزا ئالاچەخانىڭ ئارقىسىدىن يۈرۈپ كېلىپ، ئۇجنى ئىشغال قىلدى.

سۇلتان مەھمۇدخانىڭ شىبانى خانغا قارشى ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرى

مەھەممەد شىبانى خان بارغانسرى كۆچلىنىپ سۇلتان مەھمۇدخانغا قارشى ئاشكارە دۈشمەنلىك ھەركەتلىرىنى باشلاپ، ئەتراپتىكى يۇرتلارنى ئىشغال قىلىشقا باشلىغاندى. ھىجرى 905- يىلى شىبانى خان تۈيۇقسىز بۇخاراغا ھۇجۇم قىلىپ، ئىشغال قىلدى. بۇ ئەھۋال ئاستىدا شىبانى خانىڭ تېخىمۇ كۆچلىنىپ پۈتۈن تۈركستانىڭ بېشىغا دەھشەتلىك بىر بالا بولىدىغانلىقىغا ھېچ شەك قالمىغاندى. سۇلتان مەھمۇدخان بۇ خەتەرنى بىلىسمۇ ئۇنى يوقىتىش ئۈچۈن جىددى ۋە ئاساسلىق چارە كۆرمىدى، پەقەت تۆۋەندىكىچە بەزى كىچىك كۆلەملىك ھەربىكەتلەر بىلەن چەكلەندى:

شىبانى خان سەمەرقەنتنى بېسۇلىشقا كېرىشىشتىن ئىلگىرى، سۇلتان مەھمۇدخان ئۇيغۇرنى ئۆزى قولغا چۈشۈرۈش نىيىتى بىلەن مەھەممەد ھۇسەيىن مىرزا دۇغلات ۋە خان مىرزا دېگەن قوماندانلىرى باشچىلىقىدا بىرقانچە مىڭ ئەسكەرنى سەمەرقەنتكە يوللىغاندى. بابۇر مىرزىنى« سەمەرقەنتنى ئېلىپ بولۇپ بۇخارانى ئېلىپ ئۇنى ساڭا بېرىمەن» دېگەن ۋەدە بىلەن ئۇنى بۇ يۈرۈشكە شېرىك قىلدى. بابۇرمىرزا دەرھال 1- 2 مىڭ كىشىلىك ئەسكەر بىلەن سەمەرقەنتكە يۈردى. بۇ قوشۇنلار سەمەرقەنتكە يېقىنلاشقاندا سەمەرقەنت ھۆكۈمدارى ئەلى مىرزا، شىبانى خاندىن ياردەم تىلىدى، شىبانى خان دەرھال بۇخارادىن سەمەرقەنتكە كېلىپ، ئەلى مىرزانى تۇتۇپ قاماققا ئالدى ۋە سەمەرقەنتنى ھېچ جاپا تارتماستىن ئىشغال قىلدى. نەتىجىدە، بابۇر مىرزا ۋە مەھەممەد ھۇسەيىن مىرزالار سەمەرقەنتكە ھۇجۇم قىلالماي كەش(يېشىل) شەھرىگە يېنىپ كېلىشتى. سۇلتان مەھمۇدخاندىن ياردەم كېلىدۇ دەپ ئۇمىد قىلىپ 5 - 6 ئاي ساقلىغان بولسىمۇ ئۇمىدلىرى بىكارغا كەتتى. ئوزۇق - تۆلۈك جەھەتتىن قىسىلىپ قېلىپ، مەھەممەد ھۇسەيىن مىرزا ۋە خان مىرزالار ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ قايتىپ كەتتى. بابۇرنىڭ ئەسكەر لىرىدىنمۇ تولىسى قېچىپ كېتىپ، يېنىدا ئاران 240 ئەسكىرى قالدى. بۇنى ئاڭلىغان شىبانى خان خاتىرجەم بولۇپ، سەمەرقەنتتە 5 -6 يۈزكىشىلىك بىر قىسىم قالدۇرۇپ ئۆزى بۇخاراغا يېنىپ كەتتى. بۇئاردا بابۇر مىرزا بۇخارا خەلقى بىلەن مەخپى ئالاقە باغلاپ، بۇ ئازغىنە كۈچى ۋە بۇخارا خەلقىنىڭ ياردىمى بىلەن بىر كېچە تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ سەمەرقەنتنى قولغا چۈشۈرگەن بولسىمۇ

شەھەرئىچىدە مۇھاسىرىدە قالغاندەك بىرۇەزىيەتتە قالدى ۋە سۇلتان مەھمۇد خاندىن ياردەم تەلەپ قىلدى. سۇلتان سىيد مۇھەممەد مىرزا دۇغلاتنىڭ قوماندانلىقىدا 500 كىشىلىك بىر قوشۇنىنى ئەۋەتتى. بابۇر مىرزا بۇلار بىلەن بىرلىشىپ، شەھەرنىڭ تېشىغا چىقىپ، شىبانى خانىنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشتى. ئەمما، قاتتىق زەربە يەپ مەغلۇپ بولدى، سۇلتان ئەۋەتكەن ياردەم قوشۇنىمۇ پاراكەندە بولۇپ قاچتى. بابۇر مىرزا چېكىنىپ شەھەرئىچىگە كىرىۋالدى ۋە بۇقېتىم ھەقىقىي سۈرەتتە مۇھاسىرە ئىچىدە قالدى. ئىككى ئاي مۇداپىئە قىلىپ تۇرغاندىن كېيىن، بىركىچىدە شەھەردىن قېچىپ، مىڭ مۇشەققەت بىلەن ئۆرەتۆپىگە كەلدى. بۇئارادا ئەھمەد تەنبەل بەگ پۇتۇن فەرغانىنى ئىگىلەلەپ شىبانى خان بىلەن بىرلەشكەنىدى.

بابۇر مىرزا تاشكەنتكە كەلدى ۋە سۇلتان مەھمۇدخان ئۇنى ئۆرە تۆپىگە ۋالىي قىلىپ تەيىن قىلغان بولسىمۇ ئۆرەتۆپىنىڭ سابىق ۋالىيسى مەھەممەد مىرزا دۇغلات ئۆرەتۆپىنى بابۇرمىرزا غا بوشتىپ بېرىشنى رەت قىلدى، بابۇر مىرزا يەنە تاشكەنتكە قايتتى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئەھمەد تەنبەل بەگ ئۆرەتۆپىنى ئىشغال قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئەھمەد تەنبەل بەگ ۋە شىبانى خانلار مەھمۇدخانىنىڭ ئىككى دۈشمىنى بولۇپ مەيدانغا چىقتى ۋە ئىككىسى بىرلەشتى.

شىبانى خانىنىڭ تاشكەنتنى بېسۋېلىشى

شىبانى خان بىلەن ئەھمەد تەنبەل بەگ ئىككىسى بىرلىشىپ، سۇلتان مەھمۇدخانغا قارشى ئاشكارە دۈشمەنلىك پائالىيەتلىرىنى باشلىغان خەۋىرىنى ئاڭلاپ ئەھمەد ئالاچەخان تۇرپاندا چوڭ ئوغلى مەنسۇرخانىنى ئۆز ئورنىدا قويۇپ، ھىجرى 908 ـ (مىلادى 1502ـ) يىلى ئەتراپىدا تاشكەنتكە باردى ۋە قانداق قىلىپ، بۇئىككى دۈشمەننى يوقتىش ھەققىدە پىكىرلەشتى. ئالدى بىلەن فەرغانىغا يۈرۈش قىلىپ تەنبەلنى يوقاتقاندىن كېيىن سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلىپ، شىبانى خانىنى يوقتىپ تۇركستانىنى ئۆزبەك تەھلىكىسىدىن قۇتقۇزۇش پىلانى بويىچە، 30 مىڭ كىشىلىك بىرقۇۋۇەت بىلەن سۇلتان مەھمۇدخان ئالاچەخان ۋە بابۇرمىرزالار فەرغانىغا قاراپ ماڭدى. تەنبەلنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئۇچرىغان ھەرىيەردە مەغلۇپ قىلىپ، ئەنجان ۋە باشقا پۇتۇن شەھەرلەرنى ئىگىلەپ، تەنبەلنى يېقىنلىرى بىلەن ئەنجان شەھىرىدە مۇھاسىرىگە ئالدى. سۇلتان فەرغانىغا يۈرۈش باشلىغاندا تەنبەل شىبانى خاندىن ياردەم سورىغانىدى. سۇلتان، ئالاچەخان ۋە بابۇر مىرزالار ئەنجانىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ، شەھەرنى ئالمىزدەپ تۇرغانلىرىدا شىبانى خانىنىڭ ئۆرەتۆپىگە كەلگەن خەۋىرى كەلدى ۋە ئۇلار ئەنجانىنى ئېلىشنى قويۇپ شىبانى، خان بىلەن ئۇرۇشقىلى مەرغىنانغا ۋە ئۇيەردىن خوجەنتكە كەلدى. بىركۈنى ئۇشتۇمتۇت غەربىدىن شىبانى خان ۋە شەرقتىن تەنبەلنىڭ خوجەنتكە يۈرۈش قىلىپ يېقىنلىشىپ قالغانلىق خەۋىرى كەلدى. خانلار بۇ ئىككى دۈشمەن ئوتتۇرىسىدا قامالغا چۈشۈپ قېلىشتىن قورقۇپ

خوجەنتنى بوشتىپ، سىردەريادىن ئۆتتى ۋە شاھرۇخىيە ۋە ئاخسى شەھەرلىرىنى مەركەز قىلىشنى پىلانلاپ شاھرۇخىيىگە كەلدى. بىرقىسىم ئەسكەر بىلەن بابۇر مىرزانى ئاخسى شەھىرىگە ئەۋەتتى. شىبانى خان ئەسكىرىي تاكتىكا ۋە ھەربىي مانېۋىرجەھەتتە خانلاردىن ماھىرراق ئىدى. ئۇ تەنبەل بىلەن بىركېچىدە شاھرۇخىيە ۋە ئاخسى شەھەرلىرىگە تۇيۇقسىز باسقۇن قىلىپ، شەھەر تېشىدىكى بىر باغدا غەپلەتتە ئوخلاۋاتقان سۇلتان مەھمۇدخان ۋە ئالاچەخانىنى ئوغۇللىرى بىلەن ئەسىرئالدى. بابۇرمىرزا تەنبەلنىڭ ئاخسىغا قىلغان ھۇجۇمىغا بىركېچە- كۈندۈز قاتتىق تۇرۇپ قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ خانلارنىڭ ئەسىر ئېلىنغانلىقىنى ئاڭلىغان ئەسكەرلىرى پاراكەندە بولۇپ قاچتى. بابۇر مىرزا مۇ قېچىپ قۇتۇلدى. سۇلتان مەھمودخان ۋە ئالاچەخانىنىڭ ئەسكەر لىرىمۇ ناھايىتى پاراكەندە ھالدا ھەرتەرەپكە قېچىپ توزۇپ كەتتى. شىبانى خان ئەسىرئالغان خانلارنى ئېلىپ، دەرھال تاشكەنتكە ماڭدى. سۇلتان مەھمۇدخان تاشكەنتتەئۆز ئورنىدا قويۇپ كەلگەن ئوغلى مەھەممەد سۇلتان بۇ دەھشەتلىك خەۋەرنى ئاڭلىغان ھامان پۈتۈن خانىدانىنى ۋە خەزىنىلىرىنى ئېلىپ، شەرقىي تۈركستانغا قاچتى ۋە ئىسسىقكۆل ئەتراپىغا كېلىپ توختىدى. بابۇر مىرزا ئاخسىدىن قاچقاندىن كېيىن چېچىلىپ كەتكەن 2 ـ 3 يۈزدەك ئەسكىرىنى يېنىغا توپلاپ، فەرغانىنىڭ جەنۇبىدىكى ئەسىرە تاغلىرىدا بىرىيلغىچە جاپا مۇشەققەتلىك كۈنلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئاخىرى قارا تېگىن يولى بىلەن كابۇلغا كەتتى.

خانلارنىڭ ئەسىرلىكتىن قۇتۇلغانلىقى، ئالاچە خانىنىڭ ۋاپاتى ۋە شەرقىي تۈركستاندا ئىنقىلاپ

شىبانى خان تاشكەنت ۋە فەرغانىنى ئىشغال قىلىپ بولغاندىن كېيىن سۇلتان مەھمۇدخان ۋە ئالاچەخانلارغا: «مەن سىلەرنى ئەسىرئالدىم، ئەمما، سىلەرنىڭ يارىدەملىرىڭلار نەتىجىسىدە كەڭرى بىرمەملىكەتكە ئىگە بولدۇم. بەرگەن تۇزۇڭلارنى ئۇنۇتماي سىلەنى ئۆلتۈرمىدىم. ئەمدى خالىغان يەرگە كېتىڭلا» دەپ ئۇلارنى قويۇپ بەردى. خانلار ئەسىرلىقتىن قۇتۇلوپ، شەرقىي تۈركستانغا كېلىپ، دەسلەپتە ئىسسىقكۆل بويىدا يەرلەشكەن بولسىمۇ تەكرىتاغنىڭ شىمالىدا تۇرۇشنى ئۆزلىرى ئۈچۈن خەتەرلىك ھىس قىلىپ، ئالتى شەھەرتەرەپگە ئۆتۈپ كېتىشكە قارارقىلدى. ئۇچ (ئاقسۇ) ئاھالىسىنى ئاتابەكرى مىرزا غا قارشى قوزغاپ، ئىسيان چىقاردى ۋەخەلقىنىڭ يارىدىمى بىلەن ئاقسۇغا كېلىپ يەرلىشىپ ئۇيەرنى پايتەخت قىلدى. ئالاچەخان كېسەل بولۇپ قېلىپ، ھىجرى 909 ـ يىلى ئاقسۇدا ۋاپات بولدى. ئالاچەخانىنىڭ، قول ئاستىدىكى چاكىرىنىڭ قولىدا ئەسىر بولۇپ دۆلىتىدىن، پايتەختىدىن ئايرىلىپ خار- زارلىققا قالغانلىقىنىڭ ئەلىمگە چىدىماي كېسەل بولۇپ ئۆلۈپ كەتكەنلىكى رىۋايەت قىلىنىدۇ. ئالاچەخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، سۇلتان مەھمۇدخان ئۇنىڭ

ئومۇمىي ۋالىيلىق مەنسىپىنى ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى مەنسۇرخانغا، بېرىپ، ئۆزى ئىسسىقكۆل ئەتراپى، ئىلى ۋە يەتتەسۇنىڭ شىبانى خاننىڭ نۇپۇزى ئاستىغا كىرىپ قىلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئەسكەرلىرىنى ۋە خانىدانىنى ئېلىپ شىمالغا كەتتى. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئابابەكرى مىرزا دەرھال يۈرۈش قىلىپ ئۈچنى ئىشغال قىلدى. سۇلتان مەھمۇدخان شىمالغا بارغاندىن كېيىن، يەتتەسۇ ئۆلكىسىگە ئالاچەخاننىڭ كىچىك ئوغلى خەلىل سۇلتاننى ۋالىي قىلدى. ئۆزى بۇرۇنقىدەك ئەيش ـ ئەشرەت بىلەن راھەتكە بېرىلىپ، يايلاقمۇ ـ يايلاق يۈرۈپ، ئوۋ ئوۋلاش بىلەن ئويۇن تاماشاغا بىرىلىپ كەتتى. يۇرتنى ئىدارە قىلىش ئىشىنى قېشىدىكى لاياقەتسىز، رەزىل يېقىنلىرىغا تاشلاپ قويدى. بۇ كىشىلەرنىڭ ناچار ئىدارە قىلىشلىرى سەۋەبىدىن نارازى بولغان مەنسۇرخان سۇلتان مەھمۇتتىن يۈزئۆرۈپ مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. بۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئاۋات شەھەرلىرى ۋە مۇنبەت توپراقلىق زىمىنلىرى بولغان ئالتى شەھەر، تۇرپان ۋە بەشبالىق ئۆلكىلىرى سۇلتان مەھمۇدنىڭ ھاكىمىيىتىدىن چىقىپ كېتىپ، يالغۇز تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى نۇپۇسى يوق دېگۇدەك ئاز، ئۈنۈمسىزئازغىنە بىر يايلاق رايۇنىلا قولىدا قالدى.

ھىجرى 913 ـ(مىلادى1507ـ) يىلى يەتتەسۇ ۋالىيسى خەلىل سۇلتان ۋە ئاكىسى سەئىدخانلار يەتتەسۇدا مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى جايلاردىكى قەبىلە بەگلىرى ۋە تۈمەنبەگلىرى يۈز ئۆرۈپ ئىسيان چىقارغىلى باشلىدى. سۇلتان مەھمۇدخان بۇ ئىسيانلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن بىر يىل تېرىشقان بولسىمۇ ئۆزىنىڭ غەيرەتسىزلىكى سەۋەبىدىن ۋە يېنىدا ئىشقا يارىغۇدەك ئادەملىرىنىڭ يوق ھېساۋىدا بولغانلىقىدىن ئاخىرى سەئىدخان تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلندى.

سۇلتان مەھمۇدخان شېھىت بولغاندىن كېيىنكى ۋەقەلەر

ئەگەر، سۇلتان مەھمۇد خاندا يۇرتنى جىددى ئىدارە قىلىش قابىلىيىتى بولغان بولسا، بۇئىچكى ئىسيانلارنى بېسىقتۇرۇپ، دۆلەتنى خەتەردىن قوتقۇزۇپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى. لېكىن، ئۇ بۇئىسيانلار نەتىجىسىدە ئۆزىنىڭ راھەت ۋە ئەيش ـ ئەشرەتلىرىنىڭ كۈندىن كۈنگە ئازىيىپ كېتىشىدىن غەم قىلىپ يۇرتنى تاشلاپ چىقىپ كېتىش خىيالىغا چۈشتى. يەنە بىرتەرەپتىن، سۇلتاننىڭ يېنىدىكى رەزىل ۋە يامان نىيەتلىك ئادەملىرى بۇ بۇزۇقچىلىق، تۈگۈمەس ـ پۈتمەس جېدەل ـ ماجرا ۋە ئىسيانلاردىن زېرىكىپ، ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈنمۇ سۇلتان مەھمۇد نى، «شىبانى خاننىڭ قېشىغا بېرىپ باشپاناھلىق تىلەپ، ئۇنىڭ يېنىدا ھۆرمەتكە سازاۋار بولۇپ راھەت ۋە ئەيش ـ ئەشرەت بىلەن ھايات كەچۈرۈش» كە كۈشكۈرتكىلى تۇردى. ھىجرى 914 ـ يىلى سۇلتان مەھمۇدخان شەرقىي تۈركىستاننى ئۆزھالىغا تاشلاپ، شىبانى خاننىڭ يېنىغا كېتىشكە قارار قىلدى. چوڭ ئوغلى سۇلتانىم دادىسىنى بۇ پىكرىدىن ياندۇرۇشقا تېرىشىپ، شىبانى خاننىڭ قانخۇر بىر زالىم ئىكەنلىكنى ئاڭلاتقان بۇلسىمۇ كار قىلمىدى،

سۇلتان مەھمۇد بەش ئوغلى ۋە مىرزا مەھەممەت ھۈسەيىن باشلىق يېقىنلىرىنى ئېلىپ فەرغانىغا كەتتى. بىر باشپاناھلىق تىلەپ ئىلتىجا قىلغۇچى سۈپىتى بىلەن خوجەنتكە كىردى. شىبانى خان بۇنى ئاڭلاپ سۇلتان مەھمۇدخان ۋە ئوغۇللىرىنى تۇتقان يەردىلا دەرھال ئۆلتۈرۈشنى ئەمرقىلىپ ئادەم ئەۋەتتى. ئۆلار سۇلتان مەھمۇدخان ۋە بەش ئوغلىنى خوجەنتتە سىردەريا بويىغا ئېلىپ چىقىپ شېھىت قىلدى.

سۇلتان مەھمۇدخان شەرقىي تۈركستاندىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن ئورنىدا قالغان ئوغلى سۇلتانىم، سەئىدخان ۋە خەلىل سۇلتانلار بىلەن بىرقانچەكۈن ئۇرۇشۇپ، ئاخىرى مەغلۇپ بولۇپ قېچىشقا مەجبۇر بولدى. دادىسىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ھەققىدە خەۋىرى يوقتى. ھەتتا «شىبانى خان سۇلتان مەھمۇدخان ۋە ئوغۇللىرىنى كاتتا ئېھتىرام بىلەن كۈتۈۋاپتۇ» دېگەن سۆزلەرمۇ تارقالدى. شۇنىڭ بىلەن سۇلتانىممۇ دادامنىڭ يېنىغا بارىمەن دەپ، يۇرتىنى تاشلاپ تاشكەنتكە يۈردى، بارا - بارماس شىبانى خان ئۇنىمۇ ئۆلتۈرۈۋەتتى.

سۇلتان مەھمۇدخان ۋە ئوغۇللىرىنىڭ مۇنداق خار - زارلىقتا ئۆلتۈرۈلۈشىنىڭ ئاساسى سەۋەبى سەئىدخان ۋەخەلىل سۇلتانلارنىڭ ئىسيان چىقىرىپ، سۇلتان مەھمۇد خاننى بېسىم ئاستىغا ئالغانلىقلىرى ئىدى. مەنسۇرخان بۇ پاجىئەنى تۇرپاندا ئاڭلاپ، ناھايىتى غەزەپلىنىپ مەرھۇم سۇلتاننىڭ ئىنتىقامىنى ئۆز ئىنلىرى بولغان سەئىدخان ۋە خەلىل سۇلتانلاردىن ئېلىش ئۈچۈن، بەشبالىق يولى بىلەن يەتتە سۇغا يۈرۈش قىلدى. قاتتىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن ئۇلارنى يەتتەسۇدىن سۈرۈپ ئالمائاتا غىچە قوغلاپ دەھشەتلىك ئۇرۇشلاردىن كېيىن سەئىدخان ۋە خەلىل سۇلتانلارنى ئۈزۈل - كېسىل مەغلۇپ قىلدى. سەئىدخان ئازغىنە ئەسكەرلىرى بىلەن جەنۇبقا قېچىپ بىرجاڭگاللىققا يۇشۇرنۇۋالدى (بۇلارنى «سولتان سەئىدخان» دېگەن بۆلۈمدە تەپسىلى بايان قىلىمىز).

خەلىل سۇلتان قېچىپ كېتىۋېتىپ شىبانى خاننىڭ ئادەملىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى، ئۇلارخەلىل سۇلتاننى سىردەريا‌غا تىرىك تاشلاپ سۇدا بوغۇپ ئۆلتۈردى. بۇ ۋەقەلەردىن كېيىن، مەنسۇر سۇلتان ئىسسىقكۆل ۋە يەتتە سۇ ئەتراپىنى ئۆز ھالىغا تاشلاپ قويۇپ تۇرپانغا كەتتى. نەتىجىدە، بۇ ئۆلكىلەر ھۆكۈمدارسىز قېلىپ قەبىلىلەر ئارىسىدا باشباشتاقلىق ۋە ئەنسىزلىك باشلىدى. بۇئاردىدا قىرغىزلاردىن قاچقان قازاق خانلىرى بۇيەردىكى قەبىلىلەرنى مەغلۇپ قىلىپ يەرلىرىنى ئىشغال قىلدى. بولۇپمۇ ئېسسىقكۆل ئەتراپىغا كۆپرەك كېلىپ يەرلىشىپ، يەرلىك خەلقنى بولاڭ - تالاڭ قىلىپ ئېغىر زىيان كەلتۈرگەن قىلدى.

شەرقىي تۈركستاندىكى چاغاتاي دۆلىتىنىڭ يېقىلىشى

سۇلتان مەھمۇدخانغىچە ئۆتكەن چاغاتاي ھۆكۈمدارلىرىنىڭ 300 يىل داۋام قىلغان دۆلىتى موغۇل دۆلىتى دەپ ئاتىلىدۇ. چۈنكى، بۇ ھۆكۈمدارلار چاغاتاي جەمەتىدىن بولغانلىقلىرىدىن باشقا، ئۇلارنىڭ

ئىدارىي تەشكىلاتى ۋە رەسمىي مۇراسىملىرى پۇتۇنلەي موغۇل ئەنئەنىسى بويىچە بېجىرىلەتتى. دۆلەتنىڭ يۇقىرى مەنسەپتارلىرى ۋە ئەسكەرلەرنىڭ كۆپچىلىكىنى موغۇللار تەشكىل تاپقان بولۇپ بۇھۆكۈمدارلار مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىنمۇ بۇ ۋەزىيەت داۋام قىلغان. ئەمما، سۇلتان مەھمۇدخان شېھىت بولۇپ سەككىز يىل ئۆتكەندىن كېيىنكى سۇلتان سەئىدخان قۇرغان دۆلەتتە يالغۇز ھۆكۈمدارلار چاغاتاي خانىدانىدىن بولۇپ، دۆلەت ئادەملىرى ۋە ئەسكەرلەرخاس شەرقىي تۈركستانلىقلاردىن تەركىپ تاپقان. ئىدارى تەشكىلاتى، رەسمىي مۇراسىملار، ئومۇمىي تۈرمۇش شەكلى، ماۋارىپ ۋە باشقا ئىجتىمائىي ئىشلارجەھەتتىن شەرقىي تۈركستانىنىڭ مەدەنىي ئاھالىسىنىڭ روھىي ھالىتى ۋە ئىسلام مەدەنىيىتىگە ئۈيغۇن ، بۇرۇنقى چاغاتاي دۆلىتى دەۋرىدىكىدىن پۈتۈنلەي باشقا شەكىلدە ئىدى ۋە موغۇل ئەنئەنىلىرىدىن ئۈزاق ئىدى.

مانا بۇ سەۋەپتىن، سۇلتان مەھمۇد خانىنىڭ شېھىت بولۇشىنى چاغاتاي موغۇل دۆلىتىنىڭ يەقىلىشى دېمەك لازىم. سۇلتان سەئىدخاندىن باشلاپ، ئاپپاق خوجا يېغىسى ۋە قالماق ئىستىلاسغىچە داۋام قىلغان دۆلەتنى شەرقىي تۈركستانىنىڭ مىللى دۆلىتى ۋە ياكى بىرلىك دۆلىتى دەپ ئاتاش ئۈيغۇن بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن چاغاتاي دۆلىتى دەۋرىدىكى شەرقىي تۈركستانىنىڭ ئېلىمي، ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي ئەھۋالى توغرىسىدىكى مەلۇمات ۋە كۆز قاراشلارنى تۆۋەندە سۆزلەپ ئۆتىمەن.

چاغاتاي دۆلىتى دەۋرىدە شەرقىي تۈركستانىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئىدارى تەشكىلاتى

چىڭگىزخان ئىستىلاسى دەسلەپكى كۆرۈنۈشتە شەرقىي تۈركستاننى كۆچلۈكىنىڭ زۇلمى ۋە بۇزۇپ چېقىشلىرىدىن قۇتقازغانلىقى ئۈچۈن بۇ يۇرتنى دەھشەتلىك بىر بالا- قازا ساقلاپ قالغاندەك كۆرۈنىدۇ. ھەقىقەتتە بولسا شەرقىي تۈركستانىنىڭ بۇ دەۋردە داۋامسىز بىر بۇھىراندىن مۇزمىن(داۋاملىق) بىر ئاللەتكە گىرىپتار بولغانلىقنى ئۇچۇق كۆرىمىز. چۈنكى، كۆچلۈك ئۆزى بىر ئەشەددى زالىم، ئىشغال قىلغان يەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۇرۇپ - چېقىپ، ئوت قويۇپ، ۋەيرانىگە ئايلاندۇرۇۋېتىدىغان بىر ۋەھشى بولسىمۇ ئۇنىڭ ئارقىسىدا قۇۋۇەتلىك بىر ئەسكىرى كۆچى يوقتى. مىللەتنىڭ ھەقىقىي بىر ئىنقىلابى ھەرىكىتى ئۇنى پۈتۈنلەي يوقىتالىشى مۇمكىن ئىدى. ئەمما، چىڭگىز ئىستىلاسىدىن چاغاتاي دۆلىتى يەقىلغىچە بولغان 300 يىل ئىچىدە شەرقىي تۈركستان خەلقى قارشىلىق كۆرسىتىشى مۇمكىن بولمايدىغان دەھشەتلىك بىرقۇۋۇەتنىڭ ئېزىشى ئاستىدا قالدى. شەرقىي تۈركستان خەلقىنىڭ تارتقان زۇلۇم، جاپا- مۇشەققەتلىرى ۋە بۇ مىللەتنىڭ مەدەنىيىتى ئۇچرىغان زىيانىنىڭ ئالدىدا، چاغاتاي دۆلىتىنىڭ بۇ مىللەتكە قىلغان پايدىلىق ۋە پاراۋانلىق ئىشلىرىنىڭ قىممىتى يوق ھېسابتا قالدۇ. تەكرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى ئىسسىقكۆل ئەتراپى، تالاس، ئىلى، يەتتەسۇ، ئىمىل، ئالتاي

بۆلگىنلىرى داۋاملىق ھەربىي يۈرۈش يولى ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ جايلار چاغاتاي خانىدانىنىڭ ئىچكى كۈرەشلىرىنىڭ قانلىق جەڭ مەيدانىغا ئايلانغان. تۆمۈربەگ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادى دەۋرىدىكى ئۇرۇشلاردا بۇجايلارھۇجۇمنىڭ ئالدىنقى سېپى بولغان. مانا، بۇ سەۋەپتىن بۇئۆلكىلەرنىڭ 100 دىن ئارتۇق شەھەرلىرىدىن بىرسىمۇ ساق قالماي ۋەيرانىلىققا، كۆچمەن موغۇللارنىڭ ياكى باشقا قەبىلىلەرنىڭ مال باقىدىغان يايلىقىغا ئايلىنىپ قالدى. بايلىقنى ۋە مەدەنىيىتى يوقالدى. مۇغۇل دۆلىتى دەۋرىدە ئەڭ ئېغىر پالاكەتكە ئۇچرىغان يەرلەر مانا يۇقىرىقى جايلار دۇر. جەنۇب ئۆلكىلىرى، يەنى ئالتى شەھەر، تۇرپان ۋە بەشبالىق ئۆلكىلىرى بولسا نىسبەتەن تىنچ ئۆتكەن جايلار بولۇپ، شەھەرلىرى ئانچە ۋەيران بولمىغان ۋە خەلقىمۇ قەتلىئامغا ئۇچرىمىغاندى. لېكىن، ئېغىر باج ـ سېلىق دەستىدىن قاتتىق ئېزىلگەن، بۇ سەۋەپتىن قاراخانىلار ۋە قاراختايلار دەۋرىدە قولغاكەلتۈرگەن مەدەنىيەت ۋە ئىقتىسادىي نېمەتلىرى ۋە پاراۋانلىقلىرى يۇقالغاندى.

بۇ ئەھۋال موغۇل ھۆكۈمدارلىرىنىڭ دۈشمەنلىكىدىن ۋە ياكى قابىلىيەتسىزلىكىدىن كېلىپ چىققان ئەمەس. چۈنكى، موغۇل ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ياساغ (قانۇن) لىرى ۋە ئىدارىي تەشكىلاتلىرى مەدەنىيەت ئۇسۇللىرىغا ئۇيغۇن، خەلقنىڭ خەۋپسىزلىكىنى ۋە پاراۋانلىقنى كۆزدە تۇتىدىغان ئادالەتپەرۋەر بىرتەرتىپ ئىنتىزام ئىدى. دەۋلەتنىڭ تىنچ دەۋرلىرىدە خەلق مەنپەئىتى ۋە مەدەنىيەت ئۈچۈن قىلغان ياخشى ئىشلىرىمۇ بار[77]. ئەمما، شەرقىي تۈركستانىنىڭ بېشىغاكەلگەن مۇسىبەت ۋە پالاكەتلەرنىڭ سەۋەبى: موغۇل خانىدانى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئۆزئىچىدىكى ئىچكى ئىختىلاپلاردىن تۇغۇلغان تۆگۈمەس ـ پۈتمەس جېدەل ـ ماجىرالار ۋە قانلىق ئۇرۇشلار ئىدى. تۆۋەندە مانا شۇ دەۋردە جەنۇبىي شەرقىي تۈركستان خەلقىنىڭ مەدەنىي، ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى ۋە چاغاتاي دۆلىتىنىڭ ئىدارىي تەشكىلاتىنى بايان قىلىمىز.

ئىجتىمائىي ئەھۋالى

چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى يۈرگۈزگەن سىياسەتتە، مەغلۇپ بولغان مىللەتلارنىڭ ئىلمىي، دىنىي ۋە ئىجتىمائىي ئىشلىرىدا ئۇلارغا ئەركىنلىك بېرىلگەن بولسىمۇ بۇ ئىشلارنىڭ تەرەققى قىلىشى ئۈچۈن يارىدەم قىلىش ھەققىدە بەلگىلىمە يوقتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، شەرقىي تۈركستانداكۆچلۈكخان زامانىسىدا ۋەيران بولغان ئىلمىي ۋە ئەدەبىي ئىشلار موغۇللاردەۋرىدە، پەقەت، شەرقىي تۈركىستان مىللىتى تەرىپىدىن يېڭىباشتىن گۈللەندۈرۈلدى. ئەگەر دۆلەت كۆڭۈل بۆلمىسە، ھۆقۇقسىز ۋە پولسىز قالغان بىرمىللەتنىڭ تېرىشچانلىقى بىلەن ئىلگىرىلىشىنىڭ بەك ئاستا بولىدىغانلىقى تەبىئىي. شەرقىي تۈركستان خەلقى ئەزەلدىن ئىلىم ۋە مەدەنىي ھاياتىغا ئادەتلەنگەن بىر خەلق بولغانلىقىدىن، ئانا ـ

77 چىڭگىزخاننىڭ ياساغ (قانۇن) لىرى موغۇل تارىخلىرىدا ۋە ئومۇمىي تارىخلاردا تەپسىلى بايان قىلىنىدۇ (مۇئەللىپتىن).

بوۋىلرىنىڭ ئىلمىي ئەدەبىي ئەسەرلىرىنى ۋە مۇئەسسىسلىرىدىن قەپقالغانلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن قولىدىن كېلىشىچە تىرىشقان، مەۋجۇت مەدرىسە ۋە مەكتەپلەردە تەلىم - تەربىيەئىشلىرىنى داۋام قىلدۇرغان. كېيىنچە بەزى هەممەتلىك ئالىملار ۋە ۋەتەنپەرۋەر بايلار تەرىپىدىن يېڭى مەكتەپ ۋە مەدرىسىلەر بىنا قىلىندى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، ھۆكۈمەت كاتتىلىرىنىڭ هەممىسىنى ئىسلامغا كىرگۈزۈش بىلەن شەرقي تۈركستاننىڭ ئىلمىي هاياتىغا زور كۈچ قوشۇلدى. ھۆكۈمران خانلار ۋەيەرلىك كىچىك ھۆكۈمدارلار كۆپلىگەن مەدرىسىلەرنى ئېچىپ، پۈتۈن كەنتلەردە بۇ مەدرىسىلەر ئۈچۈن يەر ۋەخپى قىلدى. دۇنيا نىڭ هەرتەرىپىدىن چوڭ - چوڭ ئالىملارنى ئېلىپ كېلىپ، بۇمەدرىسىلەردە ئۇقوتۇش ۋەزىپىلىرىگە تەينىلدى. ئۇزۇنغا قالماي، شەرقي تۈركستاندىنمۇ كاتتا ئالىملار يېتىشىپ چىقتى ۋە دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىغا ئۇستاز بولۇپ تارالدى. مەشھۇرمولا ئابدۇراھمان جامى ۋە ئەلى شىربەگ ناۋايى قاتارلىقلارنىڭ شۇچاغلاردا قەشقەر مەدرىسىلىرىدىن چىققان مەۋلانا سەئىددىدىن قەشقەرىنىڭ شاگىرتلىرى ئىكەنلىكلىرى ئۆلارنىڭ يازغان ئەسەرلىرىدىن بىلىنمەكتە. قەشقەر، خوتەن ۋەكۈچا شەھەرلىرى شۇ زامانىنىڭ مۇھىم ئىلمىي مەركەزلىرىدىن ھېسابلىناتتى. غەربىي تۈركستاننىڭ تۆمۈربەگ ۋە ئۇغۇللىرى دەۋرىدە ئىلىم ۋە مەرىپەتتە بەك تەرەققى قىلغانلىقى هەممىگە مەلۇم. ئۇچاغلاردا، بۇ ئىككى يۇرتنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئارىسىدا تولاراق سىياسي دۇشمەنلىك كېلىپ چىققان بولسىمۇ خەلقنىڭ ئىلمي ۋە ئىجتىمائي ئىشلاردا بىر - بىرلىرىدىن پايدىلىنىشلىرىدا ھېچ تۇسقۇنلۇق يوقتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىلمىي ۋە مەدەنىيەت سەۋىيە جەھەتتە شەرقي تۈركستان بىلەن غەربىي تۈركستان پەرقلىنىپ كەتمەيتتى.

ئۇچاغدا، پۈتۈن ئىسلام مەملىكەتلىرىدە ئەدەبىي تىل ئەرەبچە بولغىنىدەك شەرقي تۈركستاندىمۇ ئەرەبچە ئىدى. ئەدەبىياتتا تۈركچە ۋە پارسچە تەخمىنەن تەڭ دەرىجىدە بولۇپ، شائىرلار شېئىرلىرىنى بۇ ئىككى تىلدا يازغان. شۇچاغدا يېزىلغان كىتابلار ۋە شائىرلارنىڭ دىۋانلىرىدىن زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەنلىرى بەك ئاز. پارسچە «سۇراھۇللوغات»، تۈركچە «سىرەتۈننەبى»، ئەرەبچە «شەمشۇلبازغانىڭ ھاشىيىسى» (هەزرىتى مۇللام قەشقەرىنىڭ ئەسىرى) ۋە پارسچە «تارىخى - رەشىدى» قاتارلىق كىتابلار شەرقي تۈركستان ئالىملىرىنىڭ چاغاتاي دەۋرىدە يېزىپ چىققان ئەسەرلىرىنىڭ نەمۇنىلىرىدىن ئىبارەتتۇر.

ئەپسۇسكى، ئۇچاغدا ئۆتكەن شائىرلارنىڭ دىۋانلىرىنى كۆرۈش ماڭا نېسىپ بولمىدى. شەرقي تۈركستانلىق ئەھمەد بەگ ئىسمىلىك بىر شائىرنى بابۇر مىرزا بەك ماختاپ «بۇكىشى ئەلىشىر ناۋايى بىلەن تەڭ دەرىجىدە شائىر ئىدى» دەپ يازغان. چاغاتاي خانلىرىنىڭ ئاخىرقىسى بولغان سۇلتان مەھمۇدخانىنىڭمۇ شائىرئىكەنلىكى ئېنىق.

شەرقىي تۈركستاننىڭ قەدىمدىن تارتىپ مەدەنىيەت ۋە تەرەققىيات جەھەتتە تۈرك دۇنياسىنىڭ ئەڭ ئالدىنقى قاتاردىكى سەركەردىلەردىن بىرى بولۇپ كەلگەنلىكىنى تارختىن ئۇچۇق كۆرۈۋالالايمىز. موغۇل ھۆكۈمدارلىرى دىن ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىدا ھامىيلىقىدىكى خەلقلەرگە يول قويۇش بىلەن بىللە شەرقىي تۈركستاندىكى موغۇل ھۆكۈمدارلىرى قىسقا بىر زامان ئىچىدە يەرلىك خەلقنىڭ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغانىدى. ئۇلار تىنچ دەۋردە شەرقىي تۈركستان خەلقىنىڭ تېرىلغۇ، سانائەت ۋە تىجارەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ياردەم قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئۆز تەجرىبە ۋە سېلىقلىرىغا ئۇيغۇن ھالدا تەرەققى قىلىشىغا ياردەم قىلغانىدى. لېكىن، بۇ تىنچ دەۋرلەر ئۇزۇنغا بارمىدى ۋە بۇ ئىلگىرىلەشلەر ماختىغۇدەك بىر پەللىگە يەتمەي تۇرۇپ، توختاپ قالغان ھەتتا ئارقىغا چېكىنىپ كەتكەن.

تىنچ دەۋرلەر نىسبەتەن ئۇزۇن مۇددەت داۋام قىلالمىغان جەنۇب (ئالتى شەھەر ۋە تۇرپان) ئۆلكىلىرىدە قول سانائەت تازا تەرەققى قىلغانىدى. چۈنكى، شىمالدىكى ئۆلكىلەردە تولاراق ھۆكۈمەتنىڭ ئەسكىرىي قىسىملىرى تۇرغان ۋە ئۇجايلار غا يەرلەشكەن موغۇل، قىرغىز ۋە باشقا كۆچمەن قەبىلە خەلقلىرىدە سانائەت يوقتى. ئۇلار جەنۇبدىكى خەلقلەرنىڭ ھەرخىل قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئەڭ ياخشى خېرىدارلىرى ئىدى. مانا بۇ سەۋەپتىن ھۇنەرۋەنلەر كېچىنى كۈندۈزگە ئۇلاپ ئىشلەپ، ھەرخىل يىپەك، بۆز ۋە يۇڭ رەخ، گىلەم، ھەرخىل زىننەت بۇيۇملىرى، قورال ـ ياراغ، قەغەز ۋە باشقا كۈندىلىك بۇيۇملارنى ئىشلەپ چىقىرىپ، سودىگەرلەر ۋاستىسى بىلەن شىمالغا ئاپىرىپ ساتاتتى. تاشقى تىجارەت بولسا، ئىچكى جەھەتتە تىنچلىق بولغان ۋە خوشنا مەملىكەتلەردىمۇ تىنچلىق بولغان زاماندا راۋاج تاپقان. چىن ۋە غەربىي تۈركستانغا تىجارەت كارۋانلىرى بېرىپ ـ كېلىپ تۇرغان بولسىمۇ تىنچسىزلىق تۈپەيلىدىن تاشقى تىجارەت تۈرۈپ ـ تۇرۇپ ئۈزۈلۈپ قالاتتى. شۇنداقتىمۇ ئاسىيانىڭ شەرقىي ۋە غەربىي ئوتتۇرىسىدىكى تىجارەتنىڭ قاتناش مەركىزىدە بولغان شەرقىي تۈركستان تىجارەتچىلىرى بۇ خىل تىجارەتتىن كۆپ پايدا ئالاتتى. غەربىي تىبەت ۋە پامىر ھېچبىر ھۆكۈمەتنىڭ تەۋەلىكىدە بولمىغاچقا، يول ئامانلىقى يوقتى ۋە بۇ يۇرتلارغا قاتناش ۋە تىجارەت قىلىش ئىمكانسىز ئىدى. ئەمما، ئىچكى جەھەتتە بەزى بىر تىنچسىزلىق دەۋرلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، يۇرتنىڭ جەنۇپ ۋە شىمال قىسىملىرى ئوتتۇرىسىدا تىجارەت ھەر زامان ياخشى ئېقىپ تۇراتتى.

ئىدارىي تەشكىلاتى

چاغاتاي ھۆكۈمدارلىرى قول ئاستىدىكى خەلقلەرنى تۆۋەندىكىدەك تۆت سىنىپقا ئايرىپ ھەرسىنىپقا باشقا ـ باشقا ۋەزىپە يۈكلەپ ئىدارە قىلغان: (1) تۆمەن . بۇ باج سېلىق تۆلەيدىغان پۇقرالاردىن 10 مىڭ نۇپۇستىن تەركىپ تاپقان بىرجەمئىيەت دېمەكتۇر. ھەر- بىر تۆمەنگە خان تەرىپىدىن بىر«تۆمەنبېگى» تەينىلەنگەن بولۇپ ، بۇلار تەۋەلىكىدە ئولتۇرۇشلۇق ھەربىر ئادەم بېشىغا

بىرمىقتار ئالۋاڭ يېغىپ، ھەر يىلى خانىنىڭ خەزىنىسىگە تاپشۇرۇشقا مەسئۇل ئىدى. (2) قوچىن (شەرقىي تۈركستان شۇنسىدە قوشۇن) ـ ئەسكەرلىككە تىزىملانغان كۆپىنچە موغۇللار ۋە دۆلەت ئادەملىرىگە تەۋە بولغان قەبىلىدىكى كىشىلەر. بۇلاردىن ئادەم بېشىغا ئالۋاڭ ـ سېلىق ئېلىنمايتتى. ھۆكۈمەت خالىغان چاغدا ئۇلارنى چاقىرىپ مەجبۇرەن ئەسكەرلىككە ئالاتتى. بۇلارنى ئەسكەرلىككە چاقىرىش ياكى ئائىلىسىگە تارقىتىش خىزمىتىگە جەنۇبىتا تۇمەن بېگى شىمالدا قەبىلە بەگلىرى مەسئۇل ئىدى. (3) ئويماق (شەرقىي تۈركستان شۇنسىدە ئايماق) ـ دەۋلەت ئالدىدا ئابرويلۇق، ئېسىلزادە ۋە ئىمتىيازلىق كىشىلەردىن تەركىپ تاپقان بىر قەبىلە، كەنت ياكى مەھەللە ئادەملىرىدىن ئىبارەت بىر توپلۇم. بۇلار ھۆكۈمەتنىڭ ئادەم بېشىغا ئالىدىغان ئالۋاڭ ـ سېلىقىدىن ۋە ئەسكەرلىكتىن كەچۈرۈم قىلىنغان، پەقەت بىرمىقتار ئاشلىق ۋە كىيىم ـ كېچەك ئالۋاڭنى تۆلەيتتى، «ئايماق باشلىقى» بۇ ئالۋاڭنى يىغىپ، خەزىنىگە تاپشۇرۇشقا مەسئۇل ئىدى.

(4) شەرئەت مەنسەپتارلىرى، ۋەخپى مۇتەۋەللىلىرى، مۇدەررىسلەر ۋە خاتىپلەر ـ بۇلارنىڭ تولاراقى سالاھىيىتى تۆۋەن بولسىمۇ، دۆلەت ئادەملىرىنىڭ توغقانلىرى ياكى دوستلىرى، يۇرتنىڭ ئېسىلزادىلىرىدىن تەيىن قىلىنغان كىشىلەردىن ئىبارەت ئىدى. ئالاھىدە شۆھرەت تاپقان باشقا كىشىلەرمۇ بۇ ئۇرۇنلارغا تەيىنلىنەتتى.

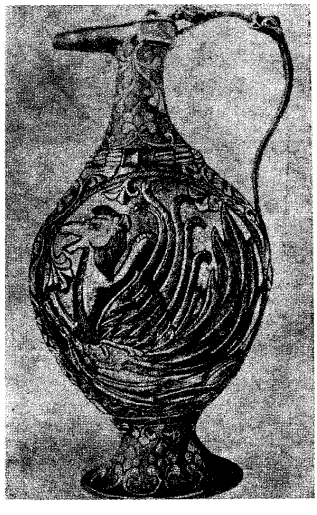

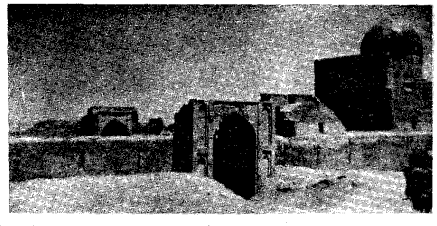

قاراخانىلارنىڭ ئالامتى بولغان بۇغرا(ئەركەك تۆگە) نىڭ شەكلى چۇشۇرۇلگەن ئاپتۇۋا(7 ـ ياكى 8 ـ ئەسىرگە ئائىت). ۋە قاراخانىلاردىن مەھەممەد ئارسلان خان بۇخارادا ياساتقان خانىقا نىڭ ھازىرقى كۆرۈنۈشى(1124 ـ 1137).

يوقىرىقى ئىدارە شەكىلى بىۋاستە چاغاتاي ھۆكۈمدارلىرىغا تەۋە بولغان جايلارغا خاس ئىدى. ئىچكى مۇستەقىللىققا ئىگە يەرلىك خانلىقلاردا يالغۇز تۇمەن سىنپىنىڭ ئالۋاڭ ـ سېلىقى يەرلىك ھۆكۈمدارلار ۋاستىسى بىلەن خانىنىڭ خەزىنىسىگە تاپشۇرۇلۇپ، قالغان سىنىپلار يەرلىك ھۆكۈمدارنىڭ ئىختىياردا بولاتتى. ئىچكى مۇستەقىللىققا ئىگە ھەر قايسى ئۆلكىلەردە بۇسىنىپلارنىڭ تەشكىلى باشقىچە ئىدى.

3 ـ پەسىل

ئالتى شەھەر دۇغلات ھۆكۈمدارلىرىنىڭ تارىخچىسى

«چىڭگىزخانىنىڭ شەرقىي تۈركستانىنى ئىستلا قىلىشى» دېگەن بۆلۈمدە سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، دوغلات خانىدانىنىڭ تۇنجى ھۆكۈمدارى چىڭگىزخانىنىڭ ئەڭ يېقىن ئادەملىرىدىن بولغان ئۇيغۇر ماڭلايسۇيە دوغلات ئىدى. دوغلات خانىدانىنى «موغۇل قەبىلىسىگە مەنسۇپ قەبىلىدىن» دەيدىغان كۆز قاراش ئېتىبار بېرىشكە ئەرزىمەيدىغان بىر گۇماندىن ئىبارەت. ماڭلاي سۇيە، ھىجرى 615 ـ (مىلادى 1218ـ) يىلى ئالتى شەھەرگە ھۆكۈمدار بولدى. بۇھۆكۈمرانلىق ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىدا ئۇزۇلمەي، ھىجرى 921 ـ يىلىغىچە داۋام قىلدى (17 ـ خەرىتىگە قارالسۇن). ئەپسۇسكى، ماڭلاي سۇيە دىن كېيىن، ھىجرى 700ـ (مىلادى1300) ـ يىللىرى ئەتراپىدا دوغلات ھۆكۈمدارى بولغان بايدارخانغىچە ئۆتكەن دوغلات ھۆكۈمدارلىرى ھەققىدە مەلۇماتىمىز يوق. دوغلات ھۆكۈمدارلىرى دەسلەپتە كۆچا نى،كېيىنچە قەشقەرنى پايتەخت قىلغان. تارىختا نام قازانغان ئالدىنقى قاتاردىكى دوغلات ھۆكۈمدارى بايدارخان ئىدى. ئەسلىدە ئۆكتاي خانىدانىدىن شەرقىي تۈركستان ھۆكۈمدارى «قايدۇخان» غا تەۋە بولغان بايدارخان، ھىجرى ـ 607 (مىلادى 1210) ـ يىلى قايدۇخانىنىڭ ئوغلى چاپارخانغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى. ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتى چاغاتاي خانىدانىدىن بولغان دۇۋاي چىچەنخانىنىڭ شەرقىي تۈركستانىدا ئىككىنچى قېتىم چاغاتاي ھاكىمىيىتىنى تىكلىشىگە يارىدەم قىلدى. دۇۋاي چىچەنخان بۇ يارىدىمى ئۈچۈن ئىسسىقكۆل ئەتراپى ۋە يەتتەسۇ ئۆلكىلىرىنى بايدارخانغا مۇكاپات سۈپىتىدە بەردى. بۇنىڭ بىلەن دوغلات ھۆكۈمىتىنىڭ دائىرىسى ئىككى ھەسسە كېڭەيدى. بايدارخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، چوڭ ئوغلى تۇلەكبەگ ھۆكۈمدار بولدى (بايدارخانىنىڭ ۋاپات تارىخى ۋە تۇلەكبەگ توغرىسىدا مەلۇماتىمىز يوق).

تۇلەك بەگدىن كېيىن ئىنىسى پولاچى بەگ ھۆكۈمدار بولدى. بۇنىڭ زامانىسىدىن باشلاپ دوغلات ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئىقتىدارى ۋە نوپۇزى ئەڭ يۇقىرى دەرىجىگە چىقتى. چاغاتاي خانلىرىنى تەختكە چىقىرىش، دىتلىرىگە ياقمىغان خانىنى ئۆلتۈرۈش، يوقىتىش، ئۇرۇش ئېلان قىلىش، سۇلـــهى

قىلىش قاتارلىق شەرقىي تۈركستانلىك تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغان چوڭ ئىشلار بۇلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. پولاچى بەگ شەرقىي تۈركستاندا مۇستەقىل چاغاتاي دۆلىتى قۇرۇپ چىقىش ۋە غەربىي تۈركستاندىكى جېدەل - ماجىرا ۋە قان ئېقىشلاردىن ئۇزاق تۇرۇش تەرەپتارى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھىجرى 730- (مىلادى 1329)- يىلى II - ئېسەن بوغا خاننى ئالمىلىق شەھرىدە تەختىگە چىقىرىشتا ئەڭ كۆچلۈك تايانچ كۈچ پولاچى بەگ بولدى. ھىجرى 748- (مىلادى 1347) - يىلى تۇغلۇق تۆمۈرخاننى تەختكە چىقىرىشتا بىردىن بىر ھەل قىلغۇچى ئامىل يەنە پولاچى بەگ بولغانلىقى، ئۇنىڭ بەگلەربېگى بولغانلىقى، ھىجرى 752- (مىلادى 1351) - يىلى مۇسۇلمان بولغانلىقى ۋە ۋاپاتى قاتارلىق ۋەقەلەر تۇغلۇق تۆمۈرخان بايىاندا سۆزلەپ ئۆتۈلدى.

پولاچىبەگ ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئوغلى خۇدا دادىخاننىڭ بەگلەربېگى بولغانلىقى ۋە قەمەرىددىن بەگ ۋەقەلىرىمۇ يۇقىرىدا بايان قىلىندى. قەمەرىددىن، شەيخ دۆلەت دېگەن ئىسىملار بۇلارنىڭ ئەسلى ئىسملىرى ئەمەس، مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن قويغان ئىسلامچە ئىسملىرىدۇر.

قەمەرىددىن بەگ «شەرقىي تۈركستان يەنىلا چىڭگىز ئەۋلاتلىرىنىڭ ھاكىمىيتى ئاستىدا قېلىشى كېرەك» دەيدىغان كونا كۆز قاراشتىكى كىشىلەرگە قارشى ئىدى. ئۇنىڭچە بۇلارنىڭ ھېچ ھاجىتى يوق، بەلكى، مۇستەقىل بىرمىللىي ھۆكۈمەت قۇرۇشنىڭ ۋاقتى كەلگەنىدى.

قەمەرىددىن بەگ ھىجرى 768- (مىلادى 1366) - يىلى ئىلياس خوجاخانغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلىپ، ئۇنى يوقاتتى. شەرقىي تۈركستانلىك كۆپ قىسمىنى قولغا كىرگۈزۈشكە مۇۋەپپەق بولدى. لېكىن، ئىچكى جەھەتتە خۇدا دادىخانلىك قارشى چىقىشى ۋە تۆمۈربەگنىڭ ئارقا- ئارقىدىن قىلغان ھۇجۇملىرى نەتىجىسىدە مەقسىدىگە تولۇق يېتەلمىدى. شۇنداق بولسىمۇ تۆمۈربەگدەك دۇنيا نى باش ئەگدۈرىمەن دەپ ئوتتۇرىغا چىققان بىرسىگە ئۆلگىچە قارشى تۇرۇپ مۇداپىئە قىلدى ۋە شەرقىي تۈركستان تارىخىدا بۆيۈك بىر قەھرىمان بولۇپ نام قازاندى. بۇلارنى يۇقىرىدا تەپسىلى بايان قىلدۇق.

قەمەرىددىن بەگنىڭ پايتەختى قەشقەردە بولۇپ، يەركەن، خوتەن، ئۇچ، ئىسسىقكۆل ئەتراپى ۋە يەتتە سۇ ئۆلكىلىرى پۈتۈنلەي قەمەرىددىن بەگنىڭ ھاكىمىيتى ئاستىدا ئىدى. ئىسسىقكۆل ئەتراپىغا ئاكسى شەمسىددىن بەگنى ۋە يەتتە سۇغا ئىنىسى شەيخ دۆلەت بەگنى ۋالىي قىلىپ تەينىلىگەن. خۇدادادىخان بولسا يالغۇز كوچا ۋە ئەتراپىغا ھۆكۈمدارلىق قىلاتتى. ئۇنىڭ دوغلات خاندانى ئۈستىدە قەمەرىددىن بەگ ھايات ۋاقتىدا ھېچبىر نوپۇزى يوقتى. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، قەمەرىددىن بەگنىڭ ھىجرى 791- يىلى ۋاپات بولىشى بىلەن خىزىرخوجاخان پۈتۈن ئالتى شەھەرنى خۇدا دادىخانغا بەردى ۋە ئۇ دوغلات خاندانلىنىڭ ئەڭ چوڭ ھۆكۈمدارى بولۇپ قالدى. خۇدا دادىخان ھىجرى 828 - (مىلادى 1424 -) يىلىغىچە بەگلەر بېگى ئۇنۋانى بىلەن پۈتۈن ئالتى شەھەردىكى ھاكىمىيتىنى ساقلاپ كەلگەن بولسىمۇ، شۇ يىلى ئۇلۇغبەگ مىرزىنىڭ قولىغا ئەسىر چۈشتى، غەربىي

تۈركستاندىن ھەجگە كېتىپ ھىجرى 830- (مىلادى 1426) - يىلى مەككە مۇكەررەمدە ۋاپات بولدى.

خۇدا دادىخانىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن دوغلات ھۆكۈمىتى ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. بىرى ئۇچ، كۇچا ۋە قاراشەھەر دەرياسى بويىغچە بولۇپ، خۇدا دادىخانىنىڭ چوڭ ئوغلى مۇھەممەدشاھقا قاراشلىق ئىدى. ئىككىنچىسى قەشقەر، يەركەن ۋە خوتەن ۋىلايەتلىرى بولۇپ، يەنە بىرئوغلى سىيد ئەھمەد خانغا تەۋە ئىدى. سىيد ئەھمەد خانىنىڭ ئانىسى «سىيد» لەردىن بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ زات ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى «سىيد» ئۇنۋانى بىلەن ئاتالغان[81]. سىيد ئەھمەد خانىنىڭ ۋاپات تارىخى مەلۇم ئەمەس لېكىن، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ 2 -3 يىل داۋام قىلغانلىقى مەلۇم. سىيد ئەھمەد خانىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئورنىغا ئوغلى سىيدئەلى مىرزا قەشقەر، يەركەن ۋە خوتەنگە ھۆكۈمدار بولدى. دەل شۇچاغدا ئۇۋەيسخانغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان «9 يىللىق ئىچكى قوزغۇلاڭ» باشلانغان ئىدى. سىيد ئەلى مىرزا بۇ قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ ئەسكەر يىغدى، ئۇچ ۋە كۇچاغا يۈرۈش قىلىپ بۇجايلارنى تاغسى مۇھەممەدشاھتىن تارتىۋالدى. پۈتۈن ئالتى شەھەرنى ئۆزھاكىمىيىتى ئاستىغا ئېلىپ مۇستەقىل بىرھۆكۈمەت قۇردى، ئۆزىگە «ئەمىرى كەبىر» يەنى، بۈيۈك ئەمىر دېگەن ئۇنۋاننى ئالدى.

ئەمىرى كەبىر(بۈيۈك ئەمىر) سىيد ئەلى، بۇمۇستەقىللىق دەۋرىدە ئالتى شەھەر ئاھالىسىنىڭ تىنچلىقى ۋە تۇرمۇش - پاراۋانلىقىنى تولۇق ئەمەلگە ئاشۇردى. نەتىجىدە، ئالتى شەھەرخەلقى ئىلمىي ۋە ئىجتىمائىي ساھەدە پەۋقۇلئادده تەرەققى قىلغاندى. قەشقەر، خوتەن ۋە ئۇچ شەھەرلىرىدە چوڭ - چوڭ مەدرىسلەر بىنا قىلىندى، نۇرغۇن چوڭ - چوڭ ئالى ئىمارەتلەر ۋە باغلار ۋۇجۇدقا كەلدى. يۇرتىنىڭ تولا يەرلىرىدە ئېرىق - ئۆستەڭلار قېزىلدى، تېرىلغۇ يەركۆلىمى كۆپ كېڭەيتىلدى. ئەلھاسىل، ئالتى شەھەر بېكلى بىرگۈللىنىش دەۋرىگە ئۇلاشتى.

ئەمىرى كەبىر سىيد ئەلى قەشقەر شەھىرىنى يېكىباشتىن تەرتىپكە سېلىپ، تۇمەن دەرياسىنىڭ ئىككى ياقىسىغا كېڭەيتتى. تۇمەننىڭ سۇيى شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئاقىدىغان بولدى. نەتىجىدە، قەشقەرشەھىرى زامانىنىڭ ئەڭ چوڭ ۋە ئەڭ چىرايلىق شەھىرى بولۇپ قالدى. ئەمىرى كەبىر سىيدئەلى ھىجرى 848- (مىلادى 1444) - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. «دۆلىل ئىسلامىيە» دېگەن ئەسەردەكۆرسۈتۈلگەن بۇ تارىخ ھىجرى 862 دەپ يېزىلغان. بۇنىڭدا بىرخاتالىق بولسا كېرەك. ئەمىرى كەبىرسىيد ئەلىنىڭ سانسىز مىرزا ۋە مۇھەممەدھەيدەر مىرزا ئىسمىلىك ئىككى ئوغۇلىدىن سانسىزمىرزا دادىسىنىڭ ئورنىغا ھۆكۈمدار بولدى، ئۇمۇ ئەمىرى كەبىر ئۇنۋانى بىلەن ئاتالدى. سانسىز مىرزا ھاياتىنىڭ ئاخىرىغىچە پۈتۈن ئالتى شەھەرنىڭ ھۆكۈمدارى بولۇپ تۇرغان. بۇنىڭ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ھالدا ياكى ئېسەن بوغاخانىنىڭ ھامىيلىقىدا بولغانلىقى ئېنىق ئەمەس. سانسىز مىرزا يەتتە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ھىجرى

[81] سىيد - پەيغەمبەر نەسلىدىن بولغانلار نىڭ ئۇنۋانى (ن. ش. ھ.)

855 ـ يىلى ۋاپات بولدى. «دۆلىل ئىسلامىيە» دە بۇ تارىخنى ھىجرى 869 دەپ كۆرسەتكەنلىكىمۇ توغرا ئەمەس.

سانسىز مىرزىنىڭ قوشكىزەك تۈغۇلغان ئۆمەر ۋە ئابابەكرى ئىسمىلىك ئوغۇللىرى تېخى ئون ياشتا بولغانلىقلىرى ئۈچۈن سانسىزمىرزىنىڭ ئىنىسى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ھۆكۈمدار بولدى، تۈرك ئەنئەنىسىگە كۆرە سانسىز مىرزىنىڭ خاتۇنىنى (ئابابەكرى مىرزىنىڭ ئانىسىنى) نىكاھىغا ئالدى. مۇھەممەدھەيدەر مىرزا ھۆكۈمدارلىق قابىلىيىتى يوق، يۇمشاق كۆڭۈل سوپى بىركىشى بولۇپ سىياسەت ۋە ئەسكىرىي ئىشلەردىن خەۋىرى يوقتى.

ئۇنىڭ بوغا خان بۇ ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ، ئالتى شەھەردە تەسىرداشىرىسىنى كېڭەيتتى ۋە مۇستەھكەملىدى، پۈتۈن يورتقا موغۇللاردىن تۇمەن بېگى ۋە باشقا مەنسەپتارلار تەينىلىدى. ھىجرى 866 ـ (مىلادى 1461) ـ يىلى كۈچا ۋە ئۇچ ۋىلايەتلىرىنى مۇھەممەدھەيدەرمىرزادىن ئىلىپ تۇرپان ۋالىسى بولغان ئوغلى دوست مۇھەممەدخانغا بەردى. بۇنىڭ بىلەن مۇھەممەدھەيدەرمىرزا مەھەممەدخانىنىڭ قول ئاستىغا چۈشۈپ قالدى. دوست مۇھەممەدكۆرۈنۈشتە ساياھەت قىلغان بولۇپ، قەشقەرگە كېلىپ، بىرمەزگىل تۇردى ۋە قەشقەردىكى ھۆكۈمەتنى ئۆزى خالىغىنىچە ئۆزگەرتتى، قەشقەر، يەركەن ۋە خوتەندىكى ھۆكۈمەتنىڭ مەسئول ئورۇنلىرىغا موغۇللاردىن كىشى تەينىلەپ قويۇپ قايتتى. نەتىجىدە، دوغلات ھۆكۈمىتى ئەمەلىيەتتە دوست مۇھەممەدخانىنىڭ نوپۇزى ئاستىدىكى بىر ۋىلايەت ھالىغا كېلىپ قالدى. ئەمىرى كەبىرسىيد ئەلىنىڭ زامانىسىدىن تارتىپ ھېچقانداق زۇلۇم كۆرمەي تىنچ ۋە پاراۋانلىق ئىچىدە ياشاپ كەلگەن ئالتى شەھەرخەلقى دوست مەھەممەدخان قويۇپ كەتكەن موغۇل تۇمەن بەگلىرى ۋە باشقا مەنسەپتارلارنىڭ ئېغىر زۇلمى ئاستىدا قالدى. ھىجرى 866 ـ 871 ـ يىللىرى ئارىسىدا ئىسەن بوغاخان ۋە يۇنۇس خانلار ئوتتۇرىسىدىكى جېدەل ـ ماجىرا كۈنلىرىدە بۇ موغۇل مەنسەپتارلىرىنىڭ زۇلمى ئۇچىغا چىقىپ ۋەھشىلەرچە بوزۇپ ـ چېپىش، يوقىتىش ۋە ۋەيران قىلىش شەكلىنى ئالدى، ئالتى شەھەرخەلقى ئېغىر زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى. مۇھەممەدھەيدەر مىرزا بۇ زۇلۇمغا ھېچبىر چارە قىلالمىدى. ئەمما، ئۇنىڭ جىيەنى ھەم ئوگەي ئوغلى ئابابەكرى مىرزا بۇزۇلۇم ۋە ھەقسىزلىقلاردىن خەلقىنى قۇتقۇزۇشنىڭ چارىسىنى ئىزدەشكەكىرىشتى، چارە پەقەت جاسارەت ۋە پىداكارلىقتىن ئىبارەت ئىدى.

سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ ئالتى شەھەردە مۇستەقىل دۆلەت قۇرغانلىقى

ئەمىرى كەبىر سانسىزمىرزىنىڭ كىچىك ياشتىكى ئوغلى ئابابەكرى مىرزا، تاغىسى مۇھەممەدھەيدەرمىرزىنىڭ تەربىيىسىدە چوڭ بولدى. ئابابەكرى مىرزا كىچىكلىكىدىن تارتىپ ناھايىتى

ئەقىللىق ۋە ھىممەتلىك بىرئېسىلزادە ئىدى، چوڭ بولغانسىرى ئەخلاقلىق ۋە ناھايىتى ساخاۋەتلىك بىر يىگىت بولۇپ يېتىشتى. ياخشى ئەخلاقى ۋە ساخاۋەتلىكلىكى بىلەن ئەتراپىدىكى ياش ئېسىلزادىلارنى ئۆزىگە قاراتتى. ئاتابەكرى مىرزىنىڭ ياشلىق دەۋرىدىكى ئەخلاق ۋە پەزىلەتلىرىنى ئۇنىڭ دۈشمىنى بولغان جىيەنى ھەيدەر مىرزا كورگان «تارىخى رەشىدى» دە تەپسىلى بايان قىلىدۇ.

دوست مەھەممەدخان قەشقەرگە كەلگەن چېغىدا ئاتابەكرى مىرزىنىڭ ياخشى ئەخلاقى ۋە ئۈستۈن جاسارىتىدىن ئۇنى ياخشى كۆرۈپ قالدى، قايتىشتا تۇرپانغا بىرگە ئېلىپ كەتتى. 2 ـ 3 يىل يېنىدا تۇرغۇزدى ۋە سىڭلىسىنى نىكاھلاپ بىرىپ، قەشقەرگە قايتىشىغا ئىجازەت قىلدى.

ئاتابەكرى مىرزا خەلقىنى موغۇل زۇلمىدىن قۇتقۇزۇش ۋە يۇرتىنى ۋەيران بولۇپ كېتىشتىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن خەلق بىلەن بىرلىشىپ، بىرئەسكىرىي كۈچ تەشكىللەش مەقسىدى بىلەن تۇرپاندىن قەشقەرگە كەلگەنىدى. ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ دوست ۋە ئىشەنچلىك ئادەملىرى ئارىسىدا بۇيرۇقىنى تارقىتىپ، ئۆزىگە بىرئاز تەرەپتار توپلىدى. لېكىن، ئاتابەكرى مىرزىنىڭ بۇ پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشى ئۈچۈن ئۆگەي دادىسى مۇھەممەدھەيدەرمىرزا ئەكە چوڭ توسالغۇلاردىن بىرى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە قەشقەردىكى موغۇللارنىڭ سانىمۇخېلى كۆپ بولغانلىقتىن ئاتابەكرى مىرزىنىڭ قەشقەردە بۇنداق بىرھەرىكەت باشلىشى ئىمكانسىز ئىدى.

ھىجرى 872ـ (مىلادى 1467) ـ يىلى ئاتابەكرى مىرزا ئۆز تەرەپتارلىرى بىلەن قەشقەردىن قېچىپ يەركەنگە كەلدى. ئۇ چاغدا يەركەن تېخى كىچىك ۋە پاراكەندە بىر شەھەر بولۇپ، بۇ يەردە ھۆكۈمەتنىڭ ھېچقانداق قۇۋۇتى يوقتى. ئاتابەكرى مىرزا دەرھال يەركەننى ئىشغال قىلىپ، بىرقىسىم قوراللىق ئادەملەرنى يېنىغا يىغىپ، مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى.

مۇھەممەدھەيدەرمىرزا ئاتابەكرى مىرزانى يوقىتىش ئۈچۈن 300000 ئەسكىرى بىلەن يەركەنگە يۈرۈش قىلدى. ئاتابەكرى مىرزا يول ئۈستىدە يۇشۇرۇنۇپ تۇرۇپ تۇيۇقسىز باستۇرۇش ئۇرۇپ قېچىش قاتارلىق تاكتىكىلىرى بىلەن مۇھەممەدھەيدەرمىرزانى بىرقانچە قېتىملىق ئۇرۇشلاردا قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. مۇھەممەدھەيدەرمىرزا چېكىنىپ قەشقەرگە قايتتى.

ئاتابەكرى مىرزا بۇ غەلىبىدىن كېيىن خوتەننىمۇ ئېلىپ كۈچىنى تېخىمۇ زۇرايتتى، يەركەن شەھرىنى يېڭىدىن ياساپ چىقىپ، ئەتراپىنى مۇستەھكەم سىپىل بىلەن چۆرىدەپ ناھايىتى مۇستەھكەم چوڭ بىرشەھەر ھالىغا كەلتۈردى. بۇگونكى يەركەن كونا شەھەرنىڭ سىپىلى شۇچاغدا سېلىنغان ئىدى. تارىخ رەشىدى دە ئاتابەكرى مىرزىنىڭ يېڭىدىن بىنا قىلغان يەركەن شەھرىنىڭ گۈزەللىكى، ياساتقان «ئەرك» يەنى، ئوردا، ھەشەمەتلىك چوڭ ئىمارەتلىرى ۋە باغلىرىنىڭ كۆپلىكى تەپسىلى بايان قىلىنىدۇ. ئاتابەكرى مىرزا يەركەن ۋە خوتەندە خەلقنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن مۇنتىزىم قانۇن چىقىرىپ بارلىق ھۆكۈمەت خادىملىرىنى بۇ قانۇنلارغا قەتئىي رىئايە قىلىشقا مەجبۇرقىلغان. يەنە بىرتەرەپتىن سۇلتان

يۇنۇس خان ۋە مۇھەممەدھەيدەر مىرزا لارنىڭ ھۇجۇملىرىغا ناقابىل تۇرۇش ئۈچۈن خوتەن ۋە يەركەن ياشلىرىدىن ئەسكەر يىغدى. بۇلارنى تولۇق قوراللانغان بىرمۇنتىزىم ئەسكىرىي قۇۋۋەت ھالىغا كەلتۈرۈپ داۋاملىق مۇداپىئە قىلشقا تەييار تۇردى. بۇ ۋەزىيەت يەركەن ۋە خوتەن خەلقىنىڭ باشقا جايلارغا بېرىش - كېلىشىنى قىينىلاشتۇرىۋەتتى . نەتىجىدە، تىجارەت ئىشلىرى پۈتۈنلەي توختاپ ئىقتىسادىي قىينىچىلىق مەيدانغا چىقتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئابابەكرى مىرزا يۇرتقا بىر تىجارەت يولى ئېچىشقا كىرىشتى ۋە غەربىي تىبەت (لاداخ ۋە بالتىستان) نى قولغا چۈشۈرۈشكە قارارقىلدى. ھىجرى 877 - (مىلادى 1472) - يىلى غەربىي تىبەتكە نۇرغۇن ئەسكەر يوللىدى. بۇ ئەسكەرلەر مەشھۇر«لاداخ يولى» بىلەن يۇرۇپ نۇبرا، ماريول (ھازىرقى لاداخ) ۋە بالتىستان قاتارلىق جايلارنى ئېلىپ، كەشمىر چېگرىسىغا بېرىپ توختىدى. كەشمىرنىڭ شۇجاغدىكى پادىشاسى سۇلتان زەين - ئابدىن بالتىستانىنى ئۆزىنىڭ تەۋەلىكىدىكى جاي دەپ دەۋا قىلىپ، ئابابەكرى مىرزانى بالتىستاندىن چىقىرىش ئۈچۈن ئەسكەر يوللىغان بولسىمۇ كەشمىر ئەسكەرلىرى مەغلۇپ بولدى. ئابابەكرى مىرزا ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ سىرى نەگەر شەھىرىنىڭ يىقىنلىرىغىچە يېتىپ باردى. سۇلتان زەين ئابدىن پۈتۈن كۈچى بىلەن شەھەردىن چىقىپ مۇداپىئە قىلدى. بىر قانچە كۈن داۋام قىلغان ئۇرۇشتىن كېيىن تۈرك ئەسكەرلىرى چېكىنىپ بالتىستانغا قايتىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بالتىستان، نوبرا ۋە ماريول (لاداخ) ئۆلكىلىرى ئابابەكرى مىرزانىڭ ۋاپاتىغا قەدەر ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا قالدى. نەتىجىدە، خوتەن ۋە يەركەنلىك تىجارەتچىلەرنىڭ بۇ يول بىلەن ھىندىستانغا بېرىش - كېلىشلىرى باشلاندى، سودا- تىجارەت ئىشلىرى تازا راۋاجلىنىپ بۇ تىجارەتتىن قولغاكەلگەن پايدا بىلەن يۇرتنىڭ ئىقتىسادىي ۋەزىيىتى ئۇزۇندىن بېرى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە تەرەققى قىلدى. ھىجرى 879 - (مىلادى 1474-) يىلى سۇلتان يۇنۇس خان بىلەن مۇھەممەدھەيدەر مىرزا 50 مىڭ كىشىلىك بىرقوشۇن بىلەن ئابابەكرى مىرزاغا ھۇجۇم قىلدى. لېكىن، قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ چېكىندى. بۇمەغلۇبىيەتتىن كېيىن مۇھەممەدھەيدەر مىرزا ھۆكۈمدارلىقىنى تاشلاپ قەشقەر شەھرىنى ۋەيران قىلىپ قاچتى. ئابابەكرى مىرزا ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىپ قەشقەرنى ئۇرۇش قىلماستىن ئىشغال قىلدى. خارابلىققا ئايلانغان قەشقەر شەھرىنى يېڭىدىن تۈمەن دەريانىڭ غەرب تەرەپىگە بىنا قىلىپ ئەتراپىغا مۇستەھكەم سېپىل سالدى. بۇگۈنكى قەشقەر كونا شەھەر ۋە سېپىلى مانا شۇجاغدا بىنا قىلىنغانىدى.

ئابابەكرى مىرزا قەشقەرنى ئالغاندىن كېيىن شۇ زامانىدىكى ئىسلام ھۆكۈمدارلىرىنى دوراپ «سۇلتان» دېگەن ئۇنۋاننى قوللاندى. سۇلتان ئابابەكرى مىرزا ئەمدى سۇلتان يۇنۇس خاننىڭ تاجاۋۇزىدىنمۇخاتىرجەم ئىدى. چۈنكى، سۇلتان يۇنۇس خان كۈچىنى زايا قىلماي شىمالدا تۇرۇشقا مەجبۇرئىدى. سۇلتان ئابابەكرى مىرزا ھىجرى 881 -(مىلادى 1476) - يىللىرى ئەتراپىدا تاغدۇباش (سېرىق قول) يولى بىلەن بەدەخشان تەرەپكە ئەسكەر يوللىدى، سېرىق چوپان (ھازىرقى ۋاخان) نى

ئىشغال قىلدى. ئۇ يەردىن بەدەخشانغا يۈرۈش قىلىپ، بەدەخشاننىڭ يەرلىك ھۆكۈمدارىنى بويسۇندۇردى ۋە ئۇنى ھەرىيلى بەلگىلەنگەن مىقدارداً باج تۆلەشكە مەجبۇرقىلدى. بەدەخشان ھۆكۈمدارى ھىجرى 910 ـ (مىلادى 1504) ـ يىلىغىچە سۇلتان ئابابەكرى مىرزاغا تەۋە بولغان بولسىمۇ شۇ يىلى بابۇر پادىشاھنىڭ ھاميلىقىغا كىردى.

ھىجرى 899ـ (مىلادى 1494) ـ يىلى سۇلتان ئابابەكرى مىرزا پەرغانە تەختىگە 12 ياشتىكى بابۇر مىرزانىڭ چىققانلىقىنى ئاڭلاپ، فەرغانىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن يۈرۈش قىلدى ۋە ئۆزكەنت شەھىرىنى مۇھاسىرە قىلدى. ئۇكۇنلەردە بابۇر مىرزا خېلى كۈچلىنىپ قالغانلىقتىن قاتتىق تۇرۇپ شەھەرنى مۇداپىئە قىلدى، سۇلتان ئابابەكرى مىرزا مەقسىدىگە يېتەلمەي سۈلھى قىلىپ قايتىپ كەتتى. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ھىجرى 905 ـ يىلى ئەھمەد ئالاچەخان قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى ۋە مەغلۇپ بولۇپ تۇرپانغا چېكىندى. سۇلتان ئابابەكرى مىرزا ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىپ ئۈچ (ئاقسۇ) ۋىلايىتىنى ئىشغال قىلدى. ئاقسۇنىڭ شەرقىدىكى باي شەھىرىنى ئېلىپ، باينىڭ جەنۇب ۋە شىمال تەرەپلىرىدىكى يول ئۈستىلىرىگە مۇستەھكەم سېپىل ۋە ئىستېھكاملارنى سالدى. تەكرىتاغلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىنىڭ شىمالى تەرەپ يوللىرى ئۈستىگىمۇ ناھايىتى مۇستەھكەم ئىستىھكاملارنى قۇردى ۋە بۇ يەردە يېتەرلىك ساندا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ ئالاچەخان ۋە سۇلتان مەھمۇدخانلارنىڭ تاجاۋۇزىدىن خاتىرجەم بولدى.

ھىجرى 909 ـ (مىلادى 1503ـ) يىلى سۇلتان مەھمۇدخان ۋە ئالاچەخانلار ئاقسۇدا سۇلتان ئابابەكرى مىرزاغا قارشى ئىسيان چىقاردى ۋە ئاقسۇ ۋالىيسىنى ئۆلتۈرۈپ، پاجىئەلىك ۋەقەلەر مەيدانغا كەلتۈردى. ئالاچەخان ۋاپات بولۇپ، سۇلتان مەھمۇدخان شىمالغا قايتىپ كەتكەندىن كېيىن سۇلتان ئابابەكرى مىرزا ئاقسۇنى قايتا ئىشغال قىلدى. ئىيانچىلارنى جازالاپ ئاقسۇ ئاھالىسىنىڭ كۆپ قىسمىنى كۆچۈرۈپ قەشقەر، يەركەن ۋە خوتەنگە تارقىتىۋەتتى.

سۇلتان مەھمۇدخانىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى ۋە سەئىدخانىنىڭ قېچىپ كېتىشى بىلەن شىمالدىكى ئۆلكىلەر ھۆكۈمەتسىز ۋە ئەسكەرسىز قالغان ئۇكۇنلەردە سىبرىيە ئەتراپىدا ئولتۇرۇشلۇق قىرغىزلار ئۆزبېك ۋە قازاقلاردىن قېچىپ شەرقىي تۈركستانىنىڭ شىمالى قىسمى بولغان ئىسسىقكۆل ئەتراپىغا يەرلەشتى. بولۇپمۇ ئىسسىقكۆلنىڭ جەنۇبغا يەرلەشكەن قىرغىزلار قەشقەر ۋە ئۇچنىڭ شىمالدىكى ياياقلارغا بېسىپ كىرىپ پاراكەندىچىلىك سالغىلى تۇردى. بۇنىڭدىن يەرلىك خەلق كۆپ زىيانغا ئۇچرىدى. سۇلتان ئابابەكرى مىرزا بۇ قىرغىزلارنى يوقىتىش ئۈچۈن ئارقا ـ ئارقىدىن ئەسكەر ئەۋەتىپ، ئۇلارنى بۇ يەرلەردىن قوغلىدى. قىرغىزلار شەرققە قېچىپ بېرىپ، مەنسۇرخاندىن يەر تىلىدى. مەنسۇرخان ئۇلارغا ئىلى ۋە كۇچانىڭ تاغلىرىدا يەركۆرسىتىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركستانىنىڭ مۇھىم قىسىملىرىدىن بولغان ئىسسىقكۆلنىڭ غەرب ۋە جەنۇب تەرەپلىرىدىكى يەرلەر غەربىدە پەرغانە

چېگرىسىغچە سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ تېرىتوريىسىگە قوشۇلدى.

ھىجرى 916- (مىلادى 1510-) يىلى مۇھەممەدشىبانى خان ئىران پادىشاسى تەرىپىدىن مەرو ئۇرۇشدا ئۆلتۈرۈلدى. نەتىجىدە، ئۆزبېكلەر ئارىسىدا پاراكەندىچىلىك تۇغۇلدى. سۇلتان ئابابەكرى مىرزا بۇ پاراكەندىچىلىكتىن پايدىلىنىپ، فەرغانىنى ئىشغال قىلىش ئۈچۈن ئارتىبشى يولى بىلەن يۇرۇش قىلدى ۋە ئۆزكەنتتە جانىبەگنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۆزكەنت ۋە ئوشنى ئىشغال قىلدى. بۇ ئارىدا فەرغانىدىكى چاغاتاي ۋەكورگان تەرەپتارلىرى، جانىبەگنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ فەرغانىدىن ھەيدەپ چىقاردى. يەنە بىرتەرەپتىن بابۇرشاھ بۇخاراغا ھۇجۇم قىلىپ ئالاچەخانىنىڭ ئوغلى سەئىدخاننى بىرقىسىم ئەسكەر بىلەن پەرغانەلىكلەرنىڭ ياردىمىگە ئەۋەتكەنىدى. سەئىدخان پۈتۈنپەرغانە ئىنقلابچىلىرىنى توپلاپ مۇھىم بىرقۇۋۇەت بىلەن ئەنجانغاكېلىپ تۇردى. شۇنىڭ بىلەن سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ فەرغانىنى ئىشغال قىلىشىغا مانا ئەمدى ئۆزبېكلەردىن باشقا سەئىدخانىنىڭ قۇۋۇەتلىرىدىن ئىبارەت باشقا بىرتوسالغۇ پەيدا بولغانىدى.

سۇلتان ئابابەكرى مىرزا فەرغانىغا قاراپ يۇرۇش قىلدى ۋە ئەنجانىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى «تۇتلۇك» دېگەن جايدا سەئىدخان بىلەن ئۇچرىشىپ قاتتىق ئۇرۇش قىلدى. ئاخىرى سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ بەزى قوماندانلىرىنىڭ خىيانەت قىلىشى نەتىجىسىدە ئېغىر زىيانكەشلىككەئۇچرىدى. 4 -5 مىڭغا يېقىن ئەسكەرلىرى ئۆلتۈرۈلدى ۋە ئەسىر ئېلىنىدى. سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ ئەسكەرلىرى مەغلۇب بولۇپ پاراكەندە ھالدا قاچتى. سۇلتان ئابابەكرى مىرزا، ھىجرى 917- (مىلادى 1513-) يىلى يەركەنگە قايتىپ كەلدى.

سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ ئەقلىي نۇرمالسىزلىقى

تۇتلۇك ئۇرۇشىدىكى پاجىئەلىك مەغلۇبىيەت سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ مېڭىسىگە قاتتىق تەسىرقىلىپ ئەقلىدىن ئېزىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئەسەبىيلىشىپ، تەبىئىتى ئۆزگىرىپ، زالىملىق بىلەن ناھەق قان تۆككىلى باشلىدى. ئۆزىنىڭ ئەڭ ئىشەنچىلىك ئادەملىرىدىن تولىسىنى «ماڭا سۇيقەست قىلدى» دېگەن بوھتان بىلەن قاتتىق قىيىن - قىستاقا ئېلىپ ئۆلتۈردى. ھەتتا، ئۇلارنىڭ يېقىنلىرىنىمۇ ئۆلتۈردى ياكى پۈتۈن مال مۈلكىنى مۇسادىرە قىلدى. ئۆز سىڭلىسى خانسۇلتان خانىمنى ئاچ قويۇپ ئۆلتۈردى. بىر ئىنىسى مەھەممەت شاھنى كۆكسىدىن تامغا مېخلاپ قويۇپ ئۆلتۈردى. تۇتلۇك ئۇرۇشىدىن قايتىشىدا ئۆزكەنت خەلقىنى سۇيقەست ھازىرلىدى دېگەن گۇمان بىلەن قىرغىن قىلدى. بۇ قىرغىندا 300 مىڭدىن ئۈشۈقراق مۇسۇلمانىنىڭ شېھىت بولغانلىقى رىۋايەت قىلىندۇ. ئۇندىن باشقا

ئۆزىنىڭ ئىككى ئوغلىنى سۇيقەست قىلماقچى بولدى دەپ قارا چاپلاپ ئۆلتۈرىۋەتتى. قەشقەر ۋە پەرغانە چېگراسىدىكى يايلاقلاردا ئولتۇرۇشلۇق قەبىلە خەلقلىرىنى سەئىدخان تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتتى دەپ ھەممىسىنى قىرىپ تاشلىدى. ئەڭ چوڭ قوماندانلىرىدىن مىرۋەلىبەگ ۋە خەزىنىچىسى شاھدانەكۈلداشنى «تۈتلۈك ئۇرۇشى ئەسناسىدا دۈشمەن بىلەن ئالاقە قىلغان» ، دېگەن بوھتان بىلەن ئەمىلىدىن ئېلىپ تاشلاپ، پۈتۈن مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلدى. قىسقىسى، بۇخىل ساراڭدەك قىلىقلىرى ۋە ۋەھشىلەرچە زۇلۇملىرى تۈپەيلىدىن ئەتراپىدا ياخشى ۋە سادىق ئادەملىرى قالمىغان، خەلقنىمۇ تويغۇزىۋەتكەنىدى. نەتىجىدە، سولتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ كۈچى ئىنتايىن زەئىپلىشىپ، ھەرقانداق دۈشمەن ئالدىدا ئاسانلا مەغلۇپ بولىدىغان ھالەتكە كېلىپ قالغانىدى.

شەرقىي تۈركىستان دوغلات دۆلىتىنىڭ يىقىلىشى

سەئىدخان فەرغانىنى ئىشغال قىلدى ۋە ئۆزىنى «سۇلتان» دەپ ئېلان قىلىپ، تۆت يىلغىچە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى. ھىجرى 920 ـ (مىلادى 1514) ـ يىلى ئۆزبېكلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، فەرغانىدىن چېكىنىپ، ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىي ـ جەنۇبىغا كەلدى. شىمالدىكى جايلارنىمۇ ئىگەللەپ بۇيەردە ئورۇنلىشىپ ياشاش كۆيىغا چۈشتى. بۇرۇن سۇلتان ئابابەكرى مىرزادىن قېچىپ چىقىپ كەتكەن سابىق قەشقەر ھۆكۈمدارى مەھەمەد ھەيدەر مىرزىنىڭ نەۋرىسى ھەيدەرمىرزا(تارىخى رەشىدىنىڭ يازغۇچىسى) سەئىدخاننىڭ قىممەتلىك ئادەملىرىدىن بىرى ئىدى. بۇلار داۋاملىق سۇلتان ئابابەكرى مىرزادىن ئىنتقام ئېلىشنى كۈتۈپ تۇرغان كىشىلەر بولۇپ، سولتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ يۇقىرىقىدەك ئاجىز ۋەزىيىتىنى كۆرۈپ، ھەدەپ سەئىدخاننى ئالتى شەھەرگە يۈرۈش قىلىشقا كۈشكۈرتكىلى تۇردى. سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ يېشى يەتمىشتىن ئاشقان، ئەقلى جايىدا ئەمەس، ئەسكىرىي كۈچى ئاجىز، ئەتراپىدا ئىشقا يارايدىغان سادىق ئادەملىرىنىڭ قالمىغانلىقى ۋە دۆلەتنىڭ ئاساسىنىڭ ئىنتايىن زەئىپلىشىپ كەتكەنلىكى ھەممىگە مەلۇم ئىدى. بۇ ئەھۋال ئاستىدا غەلىبە قىلىشقا ئۈمىدلەنگەن سەئىدخان ھىجرى921 ـ (مىلادى 1515ـ) يىلى ئارتباشى (ئاتباشى) يولى بىلەن قەشقەرگە يۈرۈش قىلدى.

بۇخەۋەرنى ئاڭلىغان سۇلتان ئابابەكرى مىرزا دەرھال يەركەندىن قەشقەرگە كېلىپ، سېپىلنى مۇستەھكەملەپ، يۇسۇپ بەگ، مىرۋەلىبەگ ۋە شاھدانەكۆكۈلداشنى 100 مىڭ ئاتلىق، 14 مىڭ پىيادە ئەسكەر، يېتەرلىك ئوزۇق ـ تۈلۈك ۋە باشقا ئەسكىرىي تەمىناتلار بىلەن يەرلەشتۇردى. يېڭىسارغا بېرىپ ئىستېھكاملارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئىمىن داروغا ۋە ئوغلى لەئلەبەگنى بىرقىسىم ئەسكەرلەر بىلەن مۇداپىئەگە تەيىنلەپ، ئۆزى يەركەنگە قايتىپ ئۇ يەردىمۇ ھازىرلىققا كېرىشتى. بىر تەرەپتىن

سەئىدخان، ئارتۇچ (ئاتۇش) نى ئىشغال قىلدى. ئارتۇچتىن 4000 دىن ئۈشۈقراق ئەسكەر ئېلىپ قەشقەرگە قاراپ يۈردى. «ئۇچ پۇرخان تۆپىسى» دېگەن جايدا سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ ئەسكەرلىرى سەئىدخانىنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئالدىنى توسقان بولسىمۇ شىددەتلىك ھۇجۇمغا بەرداشلىق بېرەلمەي مەغلۇپ بولۇپ قاچتى[82]. سەئىدخان ئۇچ پۇرخاندىن ئۆتۈپ شەھەرگە يېقىن تۇمەن دەريانىڭ سەمەن كېچىكىدىن ئۆتۈپ، ساغانتوق دېگەن يەردە سۇلتان ئابابەكرى مىرزا سالدۇرغان باقما چۇشتى. بۇنى ئاڭلىغان يۇسۇپ بەگ ئەسكەرلىرى بىلەن شەھەردىن چىقىپ ئۇرۇش باشلاتتى. ئاخىرى سەئىدخان مەغلۇپ، بولۇپ توققۇزاق تەرەپكە قاچتى. ئۇ يەردە بىرقانچە كۈن تۇرۇپ يېڭىسارغا ھۇجۇم قىلدى. ئىمىن داروغا ۋە لەشكەر بەگلەر سېپىل ئىچىگە كىرىۋېلىپ قاتتىق مۇداپىئە قىلىپ تۇردى. سەئىدخان يېڭىسارنى ئىككى ئايدىن ئۈزۈنراق مۇھاسىرە قىلدى، يەركەن ۋە قەشقەر دىن ياردەم كەلمەي سېپىل ئىچىدىكىلەر ئاجىز ۋەزىيەتتە قالدى. سەئىدخان سېپىل ئەتراپىغا سۇ قويۇپ بېرىپ، سېپىلنى بىرقانچە يەردىن يىقىشقا مۇۋەپپەق بولدى. نەتىجىدە، ئىمىن داروغا تەسلىم بولدى. رەجەپ ئېيىنىڭ بىرىنجى كۈنى يېڭىسار سەئىدخانىنىڭ قولىغا ئۆتتى.

بۇ ئاردا سۇلتان ئابابەكرى مىرزا يەركەن ۋە خوتەندە ئەسكەر توپلاپ، ئۇرۇشقا ھازىرلىق قىلىۋاتاتتى. ئەمما، بۇ ئەسكەرلەر ھېچ ئۇرۇش كۆرمىگەن دېھقانلار ۋە ھۈنەرۋەنلەردىن ئىبارەت ئىدى. سۇلتان ئابابەكرى مىرزا بۇ ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، يەركەندىن يولغا چىققان كۈنى يېڭىسارنىڭ قولدىن كەتكەن خەۋىرى كەلدى. بۇخەۋەر ئەسلىدە ئىنتىزامسىز ھالەتتىكى بۇ ئەسكەرلەرنىڭ رۇھىي ھالىتىگە يامان تەسىر قىلىپ، قاتتىق قورقۇ ۋە ئالاقزادىلىك پەيدا قىلدى. سۇلتان ئابابەكرى مىرزا بۇ ۋەزىيەتتىكى ئەسكەرلەر بىلەن ئۇرۇش قىلىشنى مۇناسىپ كۆرمەي يەركەنگە قايتتى. يېڭىسارنىڭ قولدىن كەتكەنلىكى ۋە سۇلتانىنىڭ يولدىن يەكەنگە قايتىپ كەتكەنلىك خەۋىرى قەشقەرگەكېلىشى بىلەن قەشقەردىكى ئەسكەرلەرنىڭ روھى چۈشۈپ ، كۈچىئاجىزلاشتى.

ئۇنىڭ ئۈستىگە 3 ـ 4 ئايدىن بېرى مۇھاسىرە ئىچىدە قالغان شەھەرخەلقى ئىچىدە ئاچارچىلىق باشلىدى. سەئىدخان بۇ ۋەزىيەتتىن خەۋەر تېپىپ، رەجەب ئېيىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قەشقەرگە يۈرۈش قىلدى. قەشقەردە كۈچسىز ۋە مەجبۇر لاش ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان قوماندانلار يۇسۇپبەگ، مىرزەلىبەگ ۋە شاھدانەكۆكۈلداشلار ئۇرۇشماستىن قەشقەر نى سەئىدخانغا تاپشۇرۇپ قىلىپ بەردى.

سەئىدخان قەشقەرنى ئالغاندىن كېيىن دەرھال يەركەنگە يۈرۈش قىلدى. بۇنى ئاڭلىغان سۇلتان ـ ئابابەكرى مىرزا ھۆكۈمدارلىقىنى تاشلاپ خەزىنىنى ئېلىپ ئۇرنىغا ئوغلى جاھانگىر مىرزىنى قويۇپ، خوتەنگە كەتتى. جاھانگىر مىرزا مۇداپىئەگە ھازىرلىنىپ تۇرغان بولسىمۇ سەئىدخانىنىڭ يېقىنلاپ

[82] ئۇچ پۇرخان ـ (ئۇچ بۇرھان) قەدىمكى بىر بۇتخانىنىڭ خارابىسى. ھازىرقى ئىسمى ئۇچ مەرۋان (مۇئەللىپتىن).

كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغان خەلق ۋە ئەسكەرلەر ئىچىدە ئەندىشە ۋە پاراكەندىچىلىك باشلاندى. بۇھالەتتە جاھانگىر مىرزا پۈت تىرەپ تۇرالمايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، خەزىنە ۋە ئاشلىق ئامبارلىرىدىن ئۆزى كۆتۈرەلىگىنىچە ئالدى قالغىنىنى خەلقنىڭ تالان قىلىشىغا تاشلاپ بېرىپ، يەركەندىن سانجۇنىڭ تاغلىق جايلىرىغا قېچىپ كەتتى ۋە سانجۇدا ئىستىھكام قۇرۇپ يەرلەشتى. نەتىجىدە، سەئىدخان يەركەننىمۇ ئۇرۇشماستىن قولغا چۈشۈردى ۋە سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ هاجى مىرزا، دايىم ئەلى بەگ، بەگ مەھەممەد، سۇلتان ئەلى مىرزا، قاراقولاق مىرزا، نەزەرمىرزا، قەمبەر مىرزا ۋە ئەلى تاغاي قاتارلىق سەككىز قوماندانىنى نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن خوتەنگە يوللىدى. بۇلار خوتەنگە يېقىنلاشقاندا سۇلتان ئابابەكرى مىرزا خوتەننى تاشلاپ، قاراڭغۇ تاغقا قاچتى. خوتەن خەلقى سەئىدخانىنىڭ قوماندانلىرىنى قىزغىن قارشى ئالدى. دايىم ئەلى بەگ ۋە بەگ مۇھەممەد ئەسكەرلىرى بىلەن خوتەنده قالدى. قالغان ئالتە قوماندان ئابابەكرى مىرزىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ قاراڭغۇتاغقا يۇرۇش قىلدى. ئابابەكرى مىرزا بۇنى ئاڭلاپ پۈتۈن ئېغىر يۈك - تاقالىرىنى كۆيدۈرۈپ، يۈزلەرچە خورجۇن ئالتۇن - كۈمۈش ۋە قىممەتلىك گوھەر تاشلارنى قاراڭغۇتاغدىكى مەشھۇر «كۇلا كۆرۈك» تىن دەريا‌غا تۆكۈۋېتىپ، ئۇرنىغا ئاشلىق يۈكلەپ تىبەت تەرەپكە قاچتى. «ئارپا - بوغداي ئاش ئىكەن، ئۇنجى - ماجان تاش ئىكەن» دېگەن مەشھۇرخەلق قوشقى سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ شۇچاغدا ئېيتقان سۆزى دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ تىبەتكە قېچىپ كېلىشى بىلەن تەڭ تىبەتلىكلەر ھەرتەرەپتىن ئىسيان چىقىرىپ، ھېچ ئارام بەرمىدى. نەتىجىدە، ئۇنىڭ تىبەتتە تۇرۇشمۇ ياكى ھىندىستانغا ئۆتۈپ كېتىشمۇ مۇمكىن بولماي ئاخىرى «نېمە بولسام ئۆز يۇرتومدا بولاي» دەپ، يەركەنگە قايتىپ سەئىدخانغا تەسلىم بولۇشقا قارار قىلدى. بۇنى ئاڭلىغان سەئىدخان سولتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ قايتىپ كېلىشىنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن ئۇنىڭ ھۆرمىتىنى قىلىپ، ئالاھىدە قارشى ئېلىش ھەيئىتى يوللىدى. سولتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ باشقا ئاندىن بولغان ئىنىسى سىيد مۇھەممەدمىرزا «مەنمۇ ئاكامنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن ئۆز نامىمدىن بىرقانچە كىشىلىك ھەيئەت ئەۋەتسەم» دەپ، سەئىد خاندىن ئىجازەت ئالدى ۋە بىرقانچە ئادەمنى قوشتى. سىيد مۇھەممەد مىرزا بۇ ئادەملىرىگە پۈرسەت تېپىپ، سولتان ئابابەكرى مىرزانى مەخپى ئۆلتۈرۈۋېتىشنى تاپشۇرغانلىقى مەلۇم.قارشى ئېلىش ھەيئىتى ئوتتۇرا يولدا سۇلتان ئابابەكرى مىرزا بىلەن ئۇچرىشىپ، قارشى ئېلىش مۇراسىمىنى بىجا كەلتۈرۈپ سەئىدخانىنىڭ ئىشەنچ مەكتۇبىنى تاپشۇردى. سۇلتان ئابابەكرى مىرزا بونىڭدىن ئىنتايىن خۇرسەن بولدى ۋە يولىنى داۋام قىلدى. بىر قانچەكۈن يول يۈرۈپ، قونالغۇغا كېلىپ دەم ئالدى. بىركېچىسى پۈتۈن قاپلەدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئوخلاۋاتقان پەيتىدىن پايدىلىنىپ، سىيد مۇھەممەد مىرزىنىڭ ئادەملىرى ئابابەكرى مىرزىنىڭ چىدىرىغا كىرىپ، ئۇنى ياتقان يېرىدە بوغۇزلاپ شېھىد قىلدى. بۇ ھادىسە ھىجرى

921- (ملادى 1515) - يىلى يۈزبەرگەن. شۇنىڭ بىلەن، بەزىدە پۈتۈنلەي مۇستەقىل هالدا، بەزىدە بىر بېقىندى دۆلەت شەكىلدە، جەمئى 306 يىل هۆكۈم سۈرگەن ئالتى شەهەر دوغلات دۆلىتى يەقىلدى.

سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ ئوغلى جاهانگىر مىرزا بىرقىسىم ئەسكەرلىرى بىلەن سانجۇدا چىڭ تۇرۇپ قارشىلىق كۆرسەتكەنىدى. دادىسى ئۆلتۈرۈلگەنىدىن كېيىن سەئىدخان ئۇنىڭغا تەسلىم بول، دەپ ئەلچى ئەۋەتتى. جاهانگىر مىرزا ئانا تەرەپىدىن سەئىدخان بىلەن تۇغقان ئىدى، تۇغقانلىققا ئىشىنىپ تەسلىم بولدى. سەئىدخان ئۇنىڭغا ياخشى مۇئامىلە قىلدى ۋە ئىززەت بىلەن ئورۇن بەردى. كېيىنچە جاهانگىر مىرزا سەئىدخانىنىڭ ئەڭ يېقىن كىشىلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى. ئەمما، بىر زامان ئۆتكەندىن كېيىن مەجھۇل كىشىلەر تەرىپىدىن سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. بۇسۇيىقەست سەئىدخانىنىڭ ئەمرى بىلەن بولغان دەپ گۇمان قىلىنىدۇ. سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ تۇرانگىز مىرزا ۋە باستانگىر مىرزا ئىسمىلىك ئىككى ئوغلى قالغان، بۇلاردىن تۇرانگىرمىرزا نى دەرياغا چۆشۈپ كېتىپ ئۆلدى دېگەن سۆز تارالغان بولسىمۇ بۇنى ئەمەلىيەتتە سەئىدخان ئۆلتۈرۈەتكەن. باستانگىرمىرزا بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ يەركەندىن قاچتى ۋە تاشكەنتكە بېرىپ سۇنجىك خان ئۆزبېكتىن باشپاناهلىق تىلىدى.[83]

سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ ئىدارە تەشكىلاتى

سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ دۆلەت تۈزۈمى ۋە ئىدارە تەشكىلاتى چاغاتاي دۆلىتىنىڭكىدىن باشقىچەرەك بولۇپ ناهايىتى مۇنتىزىم ئىدى. ئەدلىيەئىشلىرى دىنىي ئۆلۈمالارنىڭ پەتىۋالىرى بويىچە ئىجرا قىلىناتتى. پۈتۈن ئىچكى سىياسەت ۋە ئىدارە باشقۇرۇش ئىشلىرىدا سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ بېكىتكەن قانۇنى قەتئىي ئىجرا قىلىناتتى. بۇقانۇنغا رىئايە قىلمىغانلارغا تېگىشلىك جازا بېرىلەتتى. دۆلەت ئىشلىرىنىڭ هەرقايىسى بۆلۈملىرىگە ئايرىم ئايرىم - ئايرىم ئىدارە ۋە مەئمۇرلار(مەسئۇل كىشىلەر) تەيىن قىلىنغانىدى. يەنى، بۇگۈنكىدەك مىنىستىرلىكلەرگە ئۇخشاش بولۇپ بۇلارسۇلتان ئالدىدا جاۋاپكار ئىدى. هەرقايىسى شەهەر، ناهىيە ياكى كەنتنىڭ هاكىمىنى سۇلتان ئۆزى تەيىن قىلاتتى. ئەسكەرلەر مەمۇرىي ئىشلارغا ئارىلاشمايتتى. بۇنىڭ بىلەن چاغاتاي زامانىسىدىكى هەربىي هۆكۈمەت دەۋرى يوقىلىپ، خەلق ئەركىن ۋە پاراۋانلىق ئىچىدە ياشىدى. جىنايەتچىلار ۋە ئەسىرلارنى مۇناسىپ ئىشلارغا سالدى. ئۇلارنىڭ بىمەك - ئىچمەك ۋە كىيىم - كېچەكلىرى دۆلەت خەزىنىسىدىن تەمىنلىنەتتى. ئەرلەرنى ئومۇمەن قەدىمكى شەهەرخارابىلىرىنى قېزىش،كان كولاش، ئىمارەت ۋە بىناكارلىق ئىشلىرىدا

83 سۇنجىك خان، هازىرقى ئۇيغۇرچە ئەسەرلەردە سۇيۇنچ دەپ، ئىلىنغان. ئە. بايتۇر &938 - بەت (ن. ش. ھ.) .

ئىشلەتكەن بولسا، ئايال جنايەتچىلەرنى يېپ ئىگىرىش ۋە كىيم تىكىش ئىشلىرىغا سالدى.

سۇلتان ئابابەكرى مىرزا قەشقەردە «قارىق» دېگەن بىرقەدىمكى شەھەرنىڭ خارابىسىنى قېزىپ نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش ۋە جاۋاھىرات تاپقان. يەنە خوتەندە بىر قەدىمكى شەھەرخارابىسىدىن ھېساپسىزبايلىققا تولغان بىرخەزىنە تاپقان. بۇخەزىنىلەردىن تارىخ سەھىپىسىنى زىنەتلىگەن بىرقىسمىنى زىكىرقىلىمىز.

«تارىخى رەشىدى» نىڭ يازغۇچىسى ھەيدەر مىرزا بۇلارنى ئۆزكۆزى بىلەن كۆرگەنلىكىنى ئېيتىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «مەزكۇرشەھەردىن جەمئى 27 دانە كوزا چىقتى، ھەربىركوزا، ئىچىگە بىرئادەم كىرسەكۆرۈنمىگىدەك دەرىجىدە چوڭ. ھەربىركوزىنىڭ ئىچىدە، ئۇزۇنلىقى بىر يېرىم گەز كېلىدىغان بىردانە دىن مىس ئاپىتۇۋا بار. بۇ ئاپىتۇۋا لار ئاغزىغىچە خام ئالتۇن بىلەن تولدۇرۇلغان بولۇپ، ئاپىتۇۋالارنىڭ ئەترابى ھەربىرى 500 مىسقال كېلىدىغان كۈمۈش بامبۇلار بىلەن كۇزىنىڭ ئاغزىغىچە تولدۇرۇلغان. ھەربىرئاپىتۇۋاغا، قۇمارخاتۇننىڭ ئوغلىنىڭ تويى ئۈچۈن، دېگەن ئىبارىلەر يېزىلغانىدى.» قۇمار خاتۇننىڭ كىم ئىكەنلىكى قايسى تارىختا ئۆتكەنلىكى مەلۇم ئەمەس.

سۇلتان ئابابەكرى مىرزا بۇ خەزىنىلەرنى ھېچ بۇزماي ساقلىغانىدى. ئەمما، سەئىدخاننىڭ ھۇجۇمى نەتىجىسىدە بۇلار پۈتۈنلەي يوق بولۇپ كەتتى. سۇلتان ئابابەكرى مىرزا يۇرتىنىڭ ئىمارەت ـ بىناكارلىق ۋە زىرائەت ئىشلىرىنى ياخشىلاش ئۈچۈن كۆپ كۈچ چىقارغانىدى. ھەيدەر مىرزا بۇھەقتە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «سۇلتان ئابابەكرى مىرزا ئۆز مەملىكىتىدە 12.000 دىن ئارتۇق ئىمارەت ۋە باغ بىنا قىلدۇردى، بۇلارنىڭ تولاراقى يەركەندە ئىدى. مەملىكەتنىڭ ھەر تەرىپىدە نۇرغۇن ئېرىق ـ ئۆستەڭ قازدۇرۇپ يەرسۇغۇرۇش ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇردى.» ئۇندىن باشقا يەركەن ۋە قەشقەرنىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن كونا شەھىرى ۋە بۇلارنىڭ سېپىللىرى سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ ئەسەرلىرىدۇر. ھەيدەر مىرزا بۇشەھەرنى ۋە سېپىل ئىمارەتلىرىنى تەپسىلى ھالدا تونۇشتۇرۇپ، شەھەرسېپىلىنىڭ ناھايىتى قېلىن، مۇستەھكەم ۋە ئېگىز سېلىنغانلىقىنى، يەركەننىڭ «ئەرگى» يەنى، ئوردىسىنىڭ 100 تاناپلىق بىرساھە ئىچىگە بىنا قىلىنغان، ناھايىتى چوڭ ھەشەمەتلىك بىر بىنا ئىكەنلىكىنى ئۇزۇن تەپسىلاتى بىلەن بايان قىلدۇ.

سۇلتان ئابابەكرى مىرزا يۇرتىنىڭ بىخەتەرلىكى ئۈچۈن ئالاھىدە دىققەت قىلاتتى. بولۇپمۇ ئو چاغلاردىكى ئۆزبىنى ھېچكىمگە تەڭ قىلمايدىغان شۆھرەتپەرەست چاغاتاي ۋە كورگان خانىدانىغا مەنسۇپ كىشىلەر سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ مەملىكىتىگە كىرسە، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن دائىم كۆزىتىپ تۇرۇشقا ئادەم قويىاتتى. يۇرتتىن چىققىلى قويماي ئەگەر، ئۇلاردىن گۇمانلانسا، دەرھال تۇرمىگە ئالاتتى ياكى ئۆلتۈرۈۋېتەتتى. مانا بۇخىل ئېھتىيات چارە ـ تەدبىرلىرى نەتىجىسىدە سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ 45 يىللىق ھۆكۈمرانلىقى جەريانىدا بىرقېتىممۇ ئىچكى ئىسيان چىقمىغانىدى.

4 - پەسىل

ئۆزبېك ۋە قازاق ئاتالغۇلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى

ھازىر ئۆزبېك (ئۆزبەك) ۋە قازاق دېگەن نام بىلەن ئاتىلىۋاتقان تۈرك قوۋملىرى،گەرچە بۈگۈنكى شەرقىي تۈركستانىنىڭ چېگرا سى ئىچىدىكى ئاھالىدىن بولماي غەربىي تۈركستان ۋە تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدا ئولتۇراقلاشقانلىقتىن ئۇلارنىڭ مەسىللىرى بىزنىڭ مۇزاكىرە ۋە بايانلىرىمىزدا ئانچە مۇھىم بولمىسىمۇ شەرقىي تۈركستانىنىڭ غەربى ۋە شىمالىدىكى قوشنالىرىمىز ۋە تۇغقانلىرىمىز بولغانلىقلىرى مۇناسىۋىتى بىلەن تارىخىمىز ئورتاق دەرىجىدە ئارىلىشىپ كەتكەن. بۇ كىتابىمىزدىمۇ بولار ھەققىدە كۆپ بايانلار ئۇچرايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، مۇھىم بىر تارىخىي ھەقىقەت مۇھتەرەم كىتابخانلارنىڭ مەلۇماتى تېشىدا قالمىسۇن دېگەن مەقسەت بىلەن، بۇ ئىككى نامنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە بۇ ئىسىم بىلەن تونىلىۋاتقان تۈركلەرنىڭ تارىخچىسىنى بايان قىلىپ ئۆتۈشنى لازىم كۆردۇم.

ئۆزبېك

بەزى ياۋروپالىق يازغۇچىلار ۋە ئۆزبەكلەرنىڭ تارىخى ھەققىدە سۆز ئاچقان بىرقىسىم شەرق تارىخچىلىرى «ئۆزبېك» سۆزىنى ئىتنوگرافىك بىرسۆز دەپ گۇمان قىلىپ، غەربىي تۈركستان تۈركلىرىنى قەدىمدىن تارتىپ، ئۆزبېك دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن قەبىلە دەپ كۆرسىتىدۇ[84]. شۇنىڭدەك بېقىنقى زامانغىچە پەرغانە، بۇخارا ۋە خىۋە قاتارلىق ئۆلكىلەردە ھۆكۈمرانلىق سۈرگەن ئۆزبېك خانىدانىنى بۇ ئۆلكىلەرنىڭ ئەسلى ئاھالىسىدىن دەپ گۇمان قىلىشىدۇ. بۈيۈرتنىڭ ئاھالىسى ئارىسىدىمۇ بۇ ئىسىم تۇغرىسىدا ھەرخىل ئاساسسىز تەھلىللەر مەۋجۇد بولۇپ كەلمەكتە. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولمىغان تەخمىن ۋەگۇمانلاردىن ئىبارەتتۇر.

ئۆزبېك دېگەن سۆز ئېتنوگرافىك بىركەلىمە ئەمەس، يەنى، بىرتۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى ئەمەس. شۇنداقلا غەربىي تۈركستان ئاھالىسىنىڭ قەدىمكى ئىسمى ياكى لەقىمىمۇ ئەمەس. چۈنكى ، تارىخ دەۋرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى چاغلىرىدىن تارتىپ موغۇل ئىستىلاسىغىچە شەرقىي ۋە غەربىي تۈركستان خەلقى پەقەت «تۈرك» دېگەن ئىسىم بىلەن تونۇلۇپ كەلگەنلىكى، «ئۆزبېك» ياكى«قازاق» دېگەن قەبىلە ياكى بىر قوۋم ئىسمىنىڭ يوقلىقى قەدىمكى تارىخىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەردىن شۇبھىسىز سۈرەتتە مەلۇم بولماقتا. بۇخارا ۋە سەمەرقەنت ئاھالىسى بولغان تۈركلەر ئىسلامدىن ئىلگىرى ۋە كېيىنكى تارىخىي دەۋرلەردە سوغداق ياكى سوغوت (ئەرەبلەر صغد دەپ ئاللىدۇ) دېگەن ئىسىم بىلەن مەشھۇر

[84] ئېتنو گرافىيە - نەسەپ شۇناسلىق ئىلمى. ئېتنوگرافىك - نەسەبكە ئائىت (مۇئەللىپنىڭ ئىزاھاتى).

ئىدى. بۇ ئىسىمنۇ بىرەر قەبىلىنىڭ ئىسمى بولماستىن، بۇخارا ۋە سەمەرقەنتنى سۇغۇرىدىغان زەرەپشان دەريانسىنىڭ قەدىمكى ئىسمى سوغوت (سوغد) بولغانلىقىدىن، بۇ ئۆلكىلەر مۇ شۇئىسىم بىلەن ئاتالغان. قەدىمكى زامانلاردا شەرقىي ۋە غەربىي تۆركستان خەلقلىرىنىڭ ئۆزلىرى ياشاۋاتقان جايىنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتىلىپ كەلگەنلىكى بىزگە ئايان ۋە ھازىرمۇ شۇنداق.

ئۆزبېك ئىسمى يېقىنقى تارىختا ۋاقىتلىق بىرۋاستە بىلەن غەربىي تۆركستان ئاھالىسىغا ئۆزلىشىپ قالغان بىرلەقەمدىن ئىبارەت. چىڭگىزخانىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق تەۋەسىدىكى شەرقىي ۋە غەربىي تۆركستان خەلقلىرى «چاغاتاي ئۇلۇسى» دەپ ئاتالغىنىدەك، چىڭگىزخانىنىڭ چوڭ ئوغلى جۇجىخانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى قىپچاق دەشتى ۋە روس يۇرتلىرىدا ئولتۇراقلاشقان ھەرخىل تۈرك قوۋملىرى بىردەك «جۇجى ئۇلۇسى» دەپ ئاتالدى. كېيىنچە جۇجى خانىدانىغا مەنسۇپ، ئالتۇن ئوردا خانلىقىدا مۇھىم ئۇرۇنغا چىققان خانلارنىڭ نامى بىلەن ئاتالدى. مەسىلەن، باتۇخان زامانىدا (مىلادى 1224 ـ 1255) ئۇلار «باتۇ ئۇلۇسى»، بەرىكەخان زامانىدا(مىلادى 1255 ـ 1266) «بەرىكە ئۇلۇسى» ۋە ئۆزبېك خان دەۋرىدە(مىلادى 1312 ـ 1340) «ئۆزبېك ئۇلۇسى» دەپ شۆھرەت تاپتى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ لەقەم ئۆزگەرمىدى ۋە بۇ تۈركلەرنى ئۆزبېك ئۇلۇسى دەپ ئاتاش داۋام قىلىپ كەلدى. تۆمۈربەگ دەۋرىدىن تارتىپ غەربىي ۋە شەرقىي تۈركستان دۆلەتلىرى ۋە ئالتۇن ئوردا دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدا سىياسى ۋە ھەربىي توقۇنۇشلار داۋاملىق يۈزبېرىپ تۇردى. ئاخىرى روس دۆلىتى كۈچلىنىپ، ئالتۇن ئوردا دۆلىتىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، ئۇجايلاردىن چېكىنىپ چىققان ئالتۇن ئوردا مەنسۇپلىرى تۈركستانغا يېقىن ئۆلكىلەرگە كېلىپ يەرلىشىپ دۆلەت قۇردى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن شەرقىي ۋە غەربىي تۈركستان دۆلەتلىرى ئارىسىدا ئۇرۇش ۋە سۈلھى تېخىمۇ كۆپ بولدى. «ئۆزبېكلەر بىلەن ئۇرۇش باشلاندى»، «ئۆزبېك ئەلچىسى كەلدى» ۋە «ئۆزبېكلەرگە ئەلچى كەتتى» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر تولا سۆزلىنىدىغان بولدى. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ھىجرى 906 (مىلادى 1500) ـ يىلى مۇھەممەدشىبانى خان غەربىي تۈركستاننى ئىشغال قىلىشقا باشلاپ، ئاخىرى بۇجايلارنى پۈتۈنلەي ئىگىلەپ، مەشھۇر ئۆزبېك دۆلىتىنى قۇردى. كېيىنچە، بۇ دۆلەت پارچىلىنىپ كەتتى. بۇخارا، خۇۋە ۋە پەرغانەدىكى قالدۇقلىرى زامانىمىزدىكى روس ئىستىلاسىغىچە داۋام قىلدى. قىسقىسى، ھۆكۈمدارلىرىنىڭ لەقەمى بولغان «ئۆزبېك» كەلىمىسى، موغۇل ئەنئەنىسى بويىچە، ئۆلارنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدىكى غەربىي تۈركستان خەلقىگە نام بولۇپ، ئۇلار شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ قەدىمكى تۈرك ئۇنۇرانلىرى ۋە موغۇل ھاكىمىيىتىدىن، كورگان خانىدانى يېقىلغۇچە داۋام قىلغان، «چاغاتاي» تۈركلىرى دېگەن نامىلرى ئۇنتۇلۇپ، تاشقىرىدىن كەلگەن ئۆزبېك لەقەمى بىلەن زامانىمىزغىچە كەلدى.

قازاق

بۇمۇ ئېتنوگرافىك بىركەلىمە ئەمەس. ھازىر«قازاق» دەپ ئاتالغان كۆچمەن مۇسۇلمان تۈركلەرمۇ ئەسلىدە بۇ نام بىلەن ئاتالغان بىرقەبىلە ئەمەس. بۇ ئاتالغۇ ھازىر قازاق دەپ ئاتىلىۋاتقان كۆچمەن تۈرك قەبىلىگە يەنى، قەدىمكى زاماندىن ئېتىبارەن قىپچاق دەشتى (دەشتى قىپچاق) دەپ ئاتالغان شەرقي ياۋروپادا، سىبىرىيىدە، خەزەر(ھازەر) ۆە ئارال دېڭىزلىرى بويلىرىدا، توبۇل ۆە ئېرتىش دەريالىرى ئوتتۇرىسىدىكى يايلاقلاردا ۆە شەرقي تۈركستاننىڭ شىمالىي قىسمىدا ياشىغان يۈزلەرچە تۈرك بوي(قەبىلە) لىرىغا، بۇ لاردىن بولمىغان ھۆكۈمدارلىرى تەرىپىدىن يېقىنقى زامانلاردا تېڭىلغان بىرلەقەمدىن ئىبارەت. دېمەككى، بۇ قەبىللەرگە ئومۇملاشتۇرۇلغان، «قازاق» ئىسمى غەربىي تۈركستان خەلقىگە قوللانغان، ئۆزبېك ئىسمىدەك تېڭىلغان بىرلەقەمدىن ئىبارەت.

ئاسىم نەجىب ئەفەندىنىڭ «تۈرك تارىخى»، ھاجى ئابدۇلغاپپار قىرىملىقنىڭ «عمدة التواريخ» ، شاھابىددىن مەرجانىنىڭ «مستفاد الاخبار» ۆە مۇراد رەمزى ئەفەندىنىڭ «تلفيق الاخبار» قاتارلىق تاتار-تۈرك تارىخ يازغۇچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە بىردەك بايان قىلىنغان قىمەتلىك مەلۇماتلىرىنىڭ كۆرسىتىشىگە قارىغاندا، يۇقىرىدىكى يۇرتلاردا ئولتۇرۇشلۇق نايمان، گىرايىت، قوڭغرات ، ئۇيرات، پىچېنىك (پەچەنەك)، ئالاچ (ئالان)، ئارغۇن، چاپا، قاپا، باشقىر(باشقرت) چۇۋاش، چىگىل، چىرىش، باسمىل، قارلۇق ۆە بۇلاردىن باشقا يۈزلەرچە تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ «قازاق» لەقمى بىلەن ئاتىلىپ قىلىشىنىڭ سەۋەبى مۇنداق:

ئالتۇن ئوردا دۆلىتى ئاجىزلىشىپ، جۇجى خانىدانى ئىچىدە ئىختىلاپ پەيدا بولغان چاغلاردا نۇرغۇن شاھزادىلار خاندىن يۈز ئۆرۈپ قېچىپ كەتكەن ۆە مەركەزدىن ئۇزاق بولغان دەشتى قىپچاق ۆە سىبىرىيە قاتارلىق جايلارغا بېرىۋېلىپ، مۇستەقىللىق ئېلان قىلغىلى باشلىغان. بۇئىسيانچىلارنى دۆلەت مەركىزىدىكىلەر«قازاق» دەپ ئاتايتتى. مۇراد رەمزى ئەفەندى، «تلفيق الاخبار» دېگەن ئەسىردە، «قازاق» دېگەن سۆز «قاچاق، قاچقان» سۆزىنىڭ بۇزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىشىدىن كېلىپ چىققان ، دەپ يازىدۇ. بۇ ئىسيانچىلار بارغانسېرى كۆپەيگەن ۆە «قازاق» دەپ ئاتىلىدىغانلارمۇ كۆپەيىپ كەتكەن.كېيىنچە، بۇئىسيانچى شاھزادىلار قۇرۇپ چىققان ھۆكۈمەتكە تەۆە خەلقلەرنىمۇ، قازاق، دەپ ئاتاش ئادەت بولۇپ قالدى. بۇ ئادەت داۋام قىلىپ، ئىسيانچى شاھزادىلارغا تەۆە بولسۇن - بولمىسۇن شەرقي ياۋروپادىن ياما(يەنسەي) دەرياسىغىچە سوزۇلغان يايلاقلاردا ياشايدىغان پۈتۈن كۆچمەن مۇسۇلمان تۈرك قەبىلىلىرىنى «قازاق» دەپ ئاتاش ئادەت بولۇپ قالدى. ھىجرى 900-(مىلادى 1504-) يىلى ئەتراپىدا، جۇجىخانىنىڭ ئوغلى توقاي تۆمۈرنىڭ ئەۋلادىدىن ئەھمەد كىدايخان، بارۇندۇقخان ۆە قاسىم خان دېگەن شاھزادىلار دەشتى قىپچاق ۆە سىبىرىيىدىكى تۈرك قەبىلىلىرىنى

بىرلەشتۈرۈپ، بىركۆچمەن دۆلىتى قۇرۇپ چىققان. بۇخانىداننىڭ دۆلىتى ھىجرى 1142- (مىلادى 1729-) يىلى رۇس ئىشغالى نەتىجىسىدە يىقىلدى. بۇدۆلەت تۈركىستان تارىخىدا «قازاق دۆلىتى»، ياۋروپا تارىخلىرىدا «تىيۇمەن چارلىقى» ئىسمى بىلەن مەشھۇردۇر.

شەرقىي تۈركىستاندا سەئىدىيە دۆلىتى

سۇلتان مەھمۇدخان شىھىت بولغاندىن كېيىن، چاغاتاي خانىدانىدىن شەرقىي تۈركىستاندا ئالى ھۆكۈمدار سۈپىتى بىلەن دۆلەت باشقۇرىدىغان كىشى قالمىدى. ئالتى شەھەرنىڭ غەرب ۋە جەنۇب قىسىملىرىغا سۇلتان ئابابەكرى دوغلات ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. كۇچا، قۇمۇل، بەشبالىق، يۇقىرىقى ئىلى (ھازىرقى غولجا) شەھەرلىرىدا ئالاچەخانىنىڭ چوڭ ئوغلى مەنسۇرخان ئومۇمىي ۋالىي سۈپىتى بىلەن مۇستەقىل ھۆكۈمدار ئىدى. ئىسسىقكۆل ئەتراپى ۋە يەتتەسۇدا كۆچمەن قەبىلىلەر ھۆكۈمەتسىز ھالدا باشباشتاق ياشىماقتا ئىدى. بۇ ۋەزىيەت سەككىز يىل داۋام قىلدى.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگىنىدەك، ھىجرى 921 (مىلادى 1515) - يىلى سەئىدخان سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنى قاچۇرۇپ، يەركەنىنى ئىشغال قىلدى ۋە قەدىمكى تۈرك ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، قول ئاستىدىكى بەگلەر، ئەسكەرلەر ۋە خەلقلەردىن تەركىپ تاپقان بىرسورۇن (قۇرۇلتاي) چاقىردى. قۇرۇلتايدا ئاق كىگىزدە ئولتۇرۇپ، ئۆزىنى پۈتۈن شەرقىي تۈركىستاننىڭ چوڭ خانى ئېلان قىلدى. سەئىدخاننىڭ يېڭى قۇرغان بۇ دۆلىتى يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن سەۋەپتىن ھەقىقىي مەنادا شەرقىي تۈركىستاننىڭ مىللىي ۋە بىرلىككەكەلگەن دۆلىتى ماھىيىتىدە ئىدى. تارىختا بۇ «چاغاتاي دۆلىتى» ئەمەس بەلكى، «سەئىدىيە دۆلىتى» دەپ ئاتالدى. سەئىدخان بۇ مۇراسىمدىن كېيىن يەركەنىنى پايتەخت قىلىپ، تەختكە چىقتى ۋە «سۇلتان» ئۇنۋانىنى ئالدى.

سۇلتان سەئىدخاننىڭ تەرجىمەھالى

سۇلتان سەئىدخان شەرقىي تۈركىستاندا 170 يىل داۋام قىلغان بىرمىللىي دۆلەتنىڭ قۇرغۇچىسى بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ زاتنىڭ تەرجىمەھالى ۋە باشقا ئەھۋاللىرى توغرىسىدا مۇھتەرەم كىتابخانلارغا مەلۇمات بېرىشنى لازىم كۆردۇم. بۇھەقتە سەئىدخاننىڭ زامانىدىشى ۋە يېقىن ئادىمى بولغان ھەيدەرمىرزا كورگاننىڭ ئەسىرى «تارىخى رەشىدى» دە يازغان تەپسىلى مەلۇماتنى قىسقارتىپ تەقدىم قىلىمەن.

سەئىدخان، ئەھمەد ئالاچەخاننىڭ 3 - ئوغلى يۇنۇسخاننىڭ نەۋرىسى بولۇپ، ھىجرى 892- (مىلادى1487-) يىلى تۇغۇلغان. 16 يېشىغچە دادىسىنىڭ تەربىسىدە بولدى. ھىجرى 908- (مىلادى

1502) - يىلى ئالاچەخان تاشكەنتكە بارغاندا سەئىدخاننى بىرگە ئېلىپ بارغانىدى. شۇ يىلى شىبانى خان بىلەن بولغان ئۇرۇشتا بابۇرمىرزا بىلەن بىرسەپتە تۇرۇپ، ئەخسى ئۇرۇشىغا قاتناشتى، ئۇرۇشتا قاتتىق يارىلىنىپ، ئەھمەد تەنبەلبەگ تەرىپىدىن ئەسىرئېلىنىدى ۋە بىر يىل ئەخسى تۇرمىسىدا ئېغىر جاپالىق كۈنلەرنى بېشىدىن كەچۈردى. ئىككىنچى يىلى فەرغانىغا جانىبەگ خان ئۆزبېك ۋالىي بولۇپ كەلگەندە ئۇنى زىندانىدىن چىقىرىپ، نەزەبەند قىلىپ ساقلىدى. سەئىدخان بۇ نەزەربەنتلىك كۈنلىرىدە شەرقىي تۈركستانغا قېچىپ كېتىش ئۈچۈن پىلان تۈزۈپ، مەخپىي سۈرەتتە 18 قوراللىق ۋە ئاتلىق ئادەم يىغىدى ۋە بىر پۇرسەت تېپىپ فەرغانىدىن قېچىپ نارىنغا كەلدى. نارىنىدىن يولغا چىقىپ ئىسسىقكۆل بويىغا ــ سۇلتان مەھمۇد خانىنىڭ قېشىغا كەلدى. بۇ يەردە بىرمەزگىل تۇرۇپ، سۇلتانغا ساداقەتلىك بىلەن خىزمەت قىلدى. ئەمما، سۇلتاننىڭ ئەيىش - ئىشرەتلىك تۇرمۇشى ۋە يۇرتىنىڭ خاراپ ئەھۋالىنى كۆرۈپ، قايغۇرۇپ بۇنىڭدىن قۇتۇلۇشنىڭ غېمىغا چۈشتى. ئاخىرى، سۇلتان مەھمۇدخاننى تەختتىن يىقىتماي، دۆلەتنى يېڭىدىن ئىسلاھ قىلىشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى چۈشەندى ۋە سۇلتان مەھمۇدخاندىن ئايرىلىپ ئۇزاق بىرجايغا بېرىپ، ئۇ يەردە بىرتەشكىلات قۇرۇشقا قارار قىلدى. خاندىن يەتتەسۇغا بېرىپ كەلسەم دەپ ئىجازەت سورىغان بولسىمۇ، خان رۇخسەت قىلمىدى. سەئىدخان مەخپى ھالدا بىرتەشكىلات قۇرۇپ، 200 دىن كۆپرەك قوراللىق ئادەم توپلىدى ۋە بىر پۇرسەت تېپىپ ئادەملىرى بىلەن قاچتى. سۇلتان مەھمۇدخان ئۇنى تۇتۇش ئۈچۈن ئارقىسىدىن ئەسكەر يوللىدى. سەئىدخان بۇئسكەرلەر بىلەن بولغان ئۇرۇش جەريانىدا يارىلىنىپ، ئەسىر ئېلىنىدى ۋە خان ئۇنى نەزەربەند قىلىپ قويدى. ئىككى يىللىق نەزەربەندلىك مەزگىلىدە سەئىدخان سۇلتان مەھمۇدخانىنىڭ غاپىل ۋە بىپەرۋالىقىدىن پايدىلىنىپ، مەخپى پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇردى ۋە ئەتراپىغا خېلى كۈچلۈك تەرەپتارلار توپلىدى. ھىجرى 913- (مىلادى 1507-) يىلى تەرەپتارلىرى بىلەن قېچىپ، يەتتەسۇدىكى ئىنسى (يەتەسۇنىڭ ۋالىيسى) خەلىل سۇلتانىنىڭ قېشىغا كېلىۋالدى. شۇ يىلى سەئىدخان ئۆزبىنى خان ئېلان قىلدى ۋە سۇلتان مەھمۇدخانىنى يىقىتىش ئۈچۈن ھەربىي ھەرىكەتلەر ئېلىپ بېرىشقا باشلىدى.

يۇقىردا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، سۇلتان مەھمۇدخان مەغلۇپ بولدى ۋە فەرغانىغا بېرىشىدا ھىجرى 914 - (مىلادى 1508-) يىلى شىبھىد بولدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى يەتتەسۇ ۋە ئىسسىقكۆل ئەتراپى سەئىدخانىنىڭ خانلىقىغا تەۋە بولدى. لېكىن، بۇ ۋەزىيەت ئۇزۇن داۋام قىلمىدى، ئاكىسى مەنسۇرخانىنىڭ ھۇجۇم قىلىشى بىلەن، يەتتەسۇ، ئالمائاتا ئۇرۇشلىرىدا ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ ئادەملىرىدىنمۇ ئايرىلدى ۋە نارىنىڭ جاڭگاللىرىغا يۇشۇرنۇۋالدى. ئۇيەردىمۇ تۇرالماي ئازغىنە ئادەملىرى بىلەن ئالتەشەھەر تەرىپىگە ئۆتۈپ، تارىم دەرياسى بويىدىكى دولان (سېرىق ئۇيغۇر) لارنىڭ ئارىسىغا كەلدى. ئۇنىڭ مەقسىدى بۇ يەردىكى سېرىق ئۇيغۇرلاردىن ئەسكەر ئېلىپ

ئىشىنى داۋاملاشتۇرۇش ئىدى. ئەمما، دولانلار ئۇنىڭغا ياردەم قىلىش ئۈياقتا تۇرسۇن ئۇنىڭغا سۈيقەست قىلىپ ئادەملىرىدىن بەزىلىرىنى ئۆلتۈردى ۋە بەزىلىرىنى ئەسىرگە ئالدى. سەئىدخان يالغۇز بىر ئات ـ قامچا قېچىپ، جېنىنى قۇتقۇزۇپ، يەنە نارىنغا كەلدى. نارىندا ئاۋارە هالدا قېچىپ يۈرگەن 40 ـ 50 ئادەمنى ۋە ئايالى بىلەن ئۈچرىشىپ، بىر يايلاققا يەرلەشتى. بۇ يەردە سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ ئەسكەرلىرىگە ئۇچراپ قېلىپ، ئۇرۇشۇپ، ئاران قۇتۇلدى. يېنىدا 5 ـ 6 دىن ئۇشۇق ئادەمى قالمىدى. شەرقتىن مەنسۇرخان، جەنۇبدىن سۇلتان ئابابەكرى مىرزا ۋە غەربدىن ئۆزبېكلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىشتەك ئېچىنىشلىق ئۆلۈم ئاقىۋىتى قورقۇنچىسىنى ئىچىدە، بۇ كەڭرى دۇنيا تارلىق قىلماقتا ئىدى. ئاخىرى مەخپى هالدا فەرغانىدىن ئۆتۈپ، ئافغانىستانغا بېرىۋېلىپ بابۇرشاهدىن باشپاناهلىق تىلەش قارارىغا كەلدى ۋە فەرغانىغا قاراپ ماڭدى. لېكىن، ئەنجانغاكەلگەندە تۇنۇلۇپ قېلىپ، ھەمراىرى بىلەن قامالدى. ئۆزبېكلەرتەرىپىدىن ئەنجانغا تەينىلەنگەن هاكىم ئەسلىدە سەئىدخاننى ياخشى كۆرىدىغان بىركىشى ئىدى. بىرقانچەكۈندىن كېيىن بىرهىيلە ئىشلىتىپ، سەئىدخاننى ۋە ھەمراىرىنى تۇرمىدىن قاچۇرۇۋەتتى. سەئىدخان شۇ قاچقانچە هېچ يەردە توختىماي بەدەخشانغا كېلىپ، بەدەخشان ھۆكۈمدارى مىرزاخاننىڭ پاناهىغا سىغىندى. بەدەخشاندا بىرقانچەكۈن تۇرغاندىن كېيىن مىرزاخاندىن ئىجازەت ئېلىپ، ھىجرى 915 ـ (مىلادى 1509ـ) يىلى شابان ئېيىدا كابۇلغا بابۇرشاهنىڭ قېشىغا كەتتى. بابۇرشاه ئۇنى ئىزەت ـ ئىكرام بىلەن كۈتۈۋالدى ۋە ياخشى مېهمان قىلدى.

سەئىدخان كابۇلدائىككى يىل تۇردى. بۇ مەزگىل ئىچىدە فەرغانىدىكى يېقىن تۇنۇش ـ بىلىشلىرىدىن بولغان چاغاتاي ۋە كورگان خانىدانىغا مەنسۇپ كىشىلەر بىلەن داۋاملىق خەت ئالاقىلىشىپ ئۆزىگە تەرەپتار توپلاپ پۈرسەت كۈتتى. ھىجرى 916 ـ (مىلادى 1510ـ) يىلى شىبانى خان مەرۋە شەھرىدىكى ئۇرۇشتا ئىران شاهى ئىسمائىل سەفەۋى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئۆزبېكلەر ئىچىدە چوڭ قالايمىقانچىلىق كېلىپ چىقتى. بابۇرشاه بۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، غەربىي تۈركستانغا يۈرۈش قىلدى. سەئىدخان بابۇرشاه بىلەن قۇندۇز شەھرىگەكەلگەندە فەرغانىدىكى سەئىدخان تەرەپتارلىرىنىڭ ئۆزبېكلەرنى مەغلۇپ قىلغان خەۋىرى بىلەن بىللە ئۇلارنىڭ بابۇر شاهدىن ياردەم تەلەپ قىلىپ، ئەۋەتكەن ئەلچىسىمۇ كەلدى. بۇ ۋەزىيەتتە بابۇرشاه بىرقىسىم ئەسكەر بىلەن سەئىدخاننى فەرغانىغا يوللىدى. سەئىدخان مەشھۇر«تۈتلۈك» ئۇرۇشىدا سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنى ئېغىرمەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىپ، فەرغانىنى ئالدى. ئۇنىدىن كېيىن، سەئىدخان فەرغانىدىن بابۇرشاه سەمەرقەنتتىن ئىلگىرىلەپ، غەربىي تۈركستاندىن ئۆزبېكلەرنى ھەيدەپ چىقىرىش ئۈچۈن ئۆزبېكلەرگە هۇجۇم باشلىدى. ھىجرى 918 ـ (مىلادى 1512ـ) يىلىغىچە داۋام قىلغان بۇ ئۇرۇشتا ئۇلارخېلى زور غەلىبىلەر قولغا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، ئۆزبېكلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، غەربىي تۈركستاندىن چىقىرىشقا مۇۋەپپەق بولالمىدى. سەئىدخان تاشكەنتتىكى ئۇرۇشتا ئۆزبېك سۈيۇنچ خاندىن ئېغىر زەربە يەپ، فەرغانىغا

يېنىپ كەلدى. بۇ ئاردا بابۇرشاھمۇ ئۆزبېك خانى ئەبەيدخاندىن مەغلۇپ بولۇپ، غەربىي تۈركستاندىن چېكىنىپ، ئافغانستانغا قايتتى. نەتىجىدە، ئۆزبېكلەرگە قارشى سەئىدخان يالغۇز قالدى. بۇ ۋەزىيەت ئاستىدا سۇيۇنچ خان فەرغانىغا ھۇجۇم قىلدى. سەئىدخان ئۇنىڭغا قارشى جىددى مۇداپىئە ئۇرۇشى قىلىپ، سۇيۇنچ خاننىڭ ئارقا چېكىنىش يوللىرىنى كېسىپ تاشلاپ، ئۇنى مەغلۇپ قىلىپ قاچۇردى. ئۇندىن كېيىن، ئۆزبېكلەر ئۆز ئىچىدىكى ئىختىلاپلارنى تاشلاپ، ئەبەيدخاننىڭ رەھبەرلىكىدە بىرلىشىپ كۈچلەندى ۋە ھەر قانداق دۈشمەنگە تاقابىل تۇرالغۇدەك ھالغا كەلدى.

سەئىدخاننىڭ ئۆزبېكلەرگە تاقابىل تۇرالمايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، ئۇلارنىڭ شىمالدىكى دۈشمنى قازاق خانى قاسىمخان بىلەن بىرلىشىپ ئۆزبېكلەرگە قارشى ھەربىي كېلىشىم تۈزۈشنى قارار قىلدى. سەئىدخان ھىجرى 919 ـ (مىلادى 1513ـ) يىلى كۈزدە دەشتى قىپچاققا بېرىپ، قاسىمخان بىلەن كۆرۈشۈپ بىرئىتتىپاق كېلىشىمى ئىمزالىدى ۋە ئەتىيازدا ئىككى تەرەپ بىردىن ئۆزبېكلەر ئۈستىگە ھۇجۇم قىلىشقا قارار قىلىشىپ، سەئىدخان قايتىپ كەلدى. لېكىن، ئەتىيازدا دەشتى قىپچاقنىڭ غەربىدە ئىسيان چىقىپ قاسىمخان ئۇتەرەپكە يۈرۈش قىلىشقا مەجبۇر بولۇپ قېلىپ، غەربىي تۈركستانغا كېلەلمىدى.سۇيۇنچ خان بۇنى ئاڭلاپ، ھىجرى 920ـ (مىلادى 1514 ـ) يىلى كۈچلۈك بىر ئەسكىرى قۇۋۋەت بىلەن فەرغانىغا ھۇجۇم قىلدى. سەئىدخان ۋە بەگلىرى سۇيۇنچ خان بىلەن بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ قالدىغانلىقلىرىنى ۋە پۈتۈن ھەربىي كۈچىدىن ئايرىلىپ قالدىغانلىقلىرىنى سېزىپ قالدى ۋە فەرغانىنى بوشتىپ ، ئۆزكەنت يولى بىلەن شەرقىي تۈركستانغا قاراپ مېڭىپ، فەرغانىدىكى چاغاتاي ۋە كورگان جەمەتىگە مەنسۇپ پۈتۈن كىشىلەر(تەخمىنەن 10000كىشى) نى ئۆزلىرى بىلەن بىرگە ئېلىپ، ھىجرى 920ـ يىلى رەبىئۇلئەۋۋەل ئاي(مىلادى 1514ـ يىلى 4ـ ئاي) دا نارىنغا كەلدى. يۇقىرىدا سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ بايانىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگىنىدەك جامادىئەلئەۋۋەل (7ـ ئاي) دا قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئالدى بىلەن پېكسار بىلەن قەشقەرنى كېيىنچە يەركەننى ئىشغال قىلدى.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، سەئىدخاننىڭ ھىجرى 908 ۋە 920 ـ (مىلادى 1502 ۋە 1514) يىللىرى ئارىسىدا بېشىغاكەلگەن بۇ ھادىسىلەر ھەر زامان بۇيۇك بىرئىنقىلاپچى ياكى بىر دۆلەت قۇرغۇچىسىنىڭ بېشىغا كېلىدىغان ۋەقەلەر ۋە ھادىسىلەرنىڭ ئەينىسىدۇر. شۇنداقلا بۇ ھادىسىلەرگە قارشى تۇرۇشتا ھارماي ـ تالماي كۆرسەتكەن سەۋىرچانلىقى ۋە مۇستەھكەم ئىرادىسى، جەڭگىۋار روھى، دۇنيا تارىخىدىكى مەشھۇر قەھرىمانلار ۋە داھىلارنىڭ كۆرسەتكەن سەۋىرچانلىق ۋە جەڭگىۋار روھىدۇر. سەئىدخان يەركەننى ئىشغال قىلىپ، 7ـ كۈنى، يەنى، ھىجرى 920 ـ يىلى رەجەپنىڭ 30 ـ كۈنى (مىلادى 1514ـ يىلى 8ـ ئاي) دا ئېچىلغان چوڭ قۇرۇلتايدا شەرقىي تۈركستان خانى دەپ جاكالاندى. يەركەننى پايتەخت قىلدى ۋە ئەڭ يېقىن يارىدەمچىسى سىيد مۇھەممەد مىرزا دوغلاتنى «ئەمىركەبىر» ئۇنۋانى بىلەن ۋەزىر ۋە قەشقەر ۋالىيسى قىلىپ تەينىلىدى. شۇنىڭ بىلەن يەكەن،

قەشقەر، خوتەن، ئۈچ، ئىسىسقكۆل ئەتراپى ۋە يەتتەسۇ ۋىلايەتلىرى رەسمىي سۇلتان سەئىدخاننىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىردى، ھەرقايسى ۋىلايەتلەرگە ۋالىي، ھەربىي قوماندان ۋە باشقا مەنسەپتارلار تەيىنلەندى. كۇچادىن قۇمۇل، بەشبالىق ۋە غولجىغىچە بولغان جايلار سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئاكىسى مەنسۇرخاننىڭ قولىدا ئىدى. مەنسۇرخان سۇلتان سەئىدخاننىڭ ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلماي قارشى چىقتى. ئەمما، سولتان سەئىدخان مەنسۇرخاننى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن قورال كۈچى ئىشلەتمەي سىياسى ۋە سۇلھى - تىنچلىق بىلەن قوشۇۋېلىش يولىنى تاللىدى. سۇلتان سەئىدخان يۇرتنىڭ تىنچ - ئامانلىقى ۋە خەلقنىڭ پاراۋانلىقىنى كۆزئالدىدىكى ئەڭ مۇھىم مەسىلە دەپ تونۇپ، سىياسەتلىرىنىمۇ بۇنىڭغا قاراپ بەلگىلىگەن. سۈلھى ۋە تىنچلىقنى ئۇرۇشتىن ئەلا كۆرگەن. دۆلەت قۇرۇشتا ھەسەت بىلەن كېڭەيمىچىلىك قىلىشنى مەقسەت قىلماي، ئەسىرلەردىن بېرى راھەت كۆرمىگەن خەلقىنى ئامان ۋە پاراۋان ياشاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىشنى نىشان قىلغان. سەئىدخاننىڭ بۇ مەقسەت ۋە سىياسەتلىرىنى دائىم خەلققە بىلدۈرۈپ خەۋەردار قىلىپ تۇرغانلىقى رىۋايەت قىلىنىدۇ.

مەنسۇرخاننىڭ سۇلتان سەئىدخانغا بويسۇنغانلىقى

سۇلتان سەئىدخان سۇلتانلىق تەختىگە چىققاندىن كېيىن، مەنسۇرخان ئىنىسى ئىمىن غوجا سۇلتاننى كۆپرەك ئەسكەرلىرى بىلەن كۇچادا قويۇپ، سۇلتان سەئىدخاننىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇشقا بۇيرۇدى. سۇلتان سەئىدخان ھىجرى 921- (مىلادى 1515-) يىلنىڭ ئاخىرلىرىغىچە مەنسۇرخان ۋە ئىمىن غوجا سۇلتانلار بىلەن قارشىلاشمىدى ۋە سۈلھىمۇ قىلمىدى. لېكىن، ئىنىسى ئىمىن غوجا سۇلتاننى مەخپىي سۈرەتتە ئۇرىگە يارتىشقا تېرىشتى. ئىمىن غوجا سۇلتان ھەرئىككىلا ئاكىسىغا يېقىنلىق كۆرسىتىپ تۇرۇپ، بىر ئارا بىرقانچە بەگلىرى بىلەن يەركەىگە سۇلتان سەئىدخاننى زىيارەت قىلىشقا كەلدى. ئۇنى ئالىي ھۆكۈمداردەپ تونۇپ، رەسمىي بويسۇندى. سۇلتان سەئىدخان ئۇنى ئۆزىگە ۋاكالىتەن ئۈچ ۋەكوچاغا ۋالىي قىلىپ تەيىنلەپ، نۇرغۇن ئىنئام ۋە سوغاتلار بىلەن يولغا سالدى. ئۇنىڭ يېنىدىكى بەگلەرگە يۇقىرى مەنسەپ ۋە ئىنئاملار بېرىپ، ئۇلارنىمۇ تامامەن ئۆزىگە قارىتىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن مەنسۇرخاننىڭ مۇھىم كۈچى سەئىدخان تەرەپگە ئۆتۈپ كەتتى.

سۇلتان سەئىدخان بۇ مۇۋەپپەقىيىتىدىن كېيىن مەنسۇرخانغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنى سۈلھى تۈزۈش ۋە ئىتتىپاقلىشىشقا دەۋەت قىلدى. ئوتتۇرىدا بىرقانچە قېتىم ئەلچىلەر بېرىپ كېلىشكەندىن كېيىن سۇلتان سەئىدخان بىلەن مەنسۇرخان ئۆزلىرى بىريەرگەكېلىپ، كۆرۈشۈشنى قارارقىلىشتى ۋە ئۈچ بىلەن باي ئارىسىدا بىر يەردە ئۇچرىشىشقا پۈتۈشتى. بۇ قارارغا ئاساسەن سۇلتان سەئىدخان دۆلەت كاتتىلىرى ۋە

نۇرغۇن ئەسكەرلىرى بىلەن يۇرۇپ، ھىجرى 922 ـ (مىلادى 1516) ـ يىلى مۇھەررەم ئېيىدا ئۇچقا كەلدى. لېكىن، مەنسۇرخان ئاكسىنى يەتتەسۇ ۋە ئالمائاتا ئۇرۇشلىرىدىكى مەغلۇبىيىتىنىڭ ئىنتىقامىنى ئالارمىكىن دەپ تازا ئىشەنچ قىلالماي ئالدى بىلەن ھەرئىككى تەرەپتىن بىر ـ بىرلىرىگە بىرقىسىم كىشىلەرنى گۈرۈ سۈپىتىدە يوللاشنى شەرت قىلىپ، ئەلچى ئەۋەتتى. سۇلتان سەئىدخان بۇشەرتنى قوبۇل قىلىپ، كۆيۈنغلى ھەيدەرمىرزا كورگان باشلىق سۇلتان جەمەتىدىن بولغان بىر قانچە ئەر ۋە خاتۇن[85] كىشىلەرنى مەنسۇرخانلىقىغا ئالدىغا ئەۋەتتى. مەنسۇرخانمۇ ۋەزىرى جاپپار بەگ باشلىق ئۆزخانىدانىغا مەنسۇپ بىرقانچە ئەر ۋە خاتۇن كىشىلەردىن تەركىپ تاپقان ھەيئىتنى سەئىدخانلىقىغا ئالدىغا ئەۋەتتى. ئۇلار جام ۋە ئاۋاتلىقى ئوتتۇرىسىدىكى سايدا چېدىر تىكىپ، بۇ چېدىردىن تەڭ ئارىلىقلاردىكى كۆزگە كۆرۈنگىدەك يەردە، ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئەسكەرلىرى سەپ تارتىپ، ھەرئىھتىمالغا قارشى ھازىر تۇرۇش، ھەرئىككى خان ئۆز ئادەملىرىدىن 30 كىشى بىلەن مۇزاكىرە يېرىگە كېلىشنى قارارقىلىشتى. سۇلتان سەئىدخان مۇزاكىرە يېرىگە ناھايىتى ھەشەمەتلىك بىرچېدىر تىكلەپ ئىككى تەختنى جابدۇپ تەييارلىغاندى. بەلگىلەنگەن كۈنى مەنسۇرخان بايدىن مېڭىپ قارا باغ يولى بىلەن ئاۋاتقا ۋە ئۈيەردىن چېدىرغا كەلدى. بىر سائەتتىن كېيىن سۇلتان سەئىدخان كەلدى. شۇڭاغنىڭ ئادىتى بويىچە تازىم مۇراسىمى بىلەن ئاكا ـ ئۇكا سۇلتانلار كۆرۈشتى ۋە تەختلىرىگە چىقىپ ئولتۇرۇشتى. سۇلتان سەئىدخان سۆز باشلاپ مۇنداق دېدى: «ئىسيانلار ۋە ئىختىلاپلار تۈپەيلىدىن تارتقان ئاچچىق دەرت ـ ئەلەملىرىمىزنى بۇ ئىتتىپاق ۋە مۇھەببىتىمىز يوقىتىدۇ» مەنسۇرخان بۇنىڭغا جاۋاب بېرىپ، «گەرچە، ياشتا مەن سىزدىن چوڭ بولسامۇ ـ مەرتىۋىدە سىز مېنىڭ ئاتا-مىنىڭ ئۇرنىدا» دېدى. مانا بۇ قىسقا، ئامما مەنىسى چوڭقۇر ئىككى جۈملە سۆز بىلەن باشلانغان مەجلىستە ناھايىتى سەمىمىي ۋە بىر ـ بىرلىرىگە ھۆرمەت قىلغان ھالدا مۇزاكىرە ئېلىپ بېرىلدى. مەجلىسدە مەنسۇرخان، سۇلتان سەئىدخانىنى پۈتۈن شەرقىي تۈركستانىنىڭ بۈيۈك ـ خانىنى دەپ تونىدى. سىياسەت جەھەتتە ئۆزىنىڭ ۋە ئەۋلادلىرىنىڭ سەلتەنەت مەركىزىگە بويسۇنۇپ دائىم ۋاپادار بولىدىغانلىقىغا قەسەم قىلدى. سۇلتان سەئىدخان مەنسورخانىنى پەۋقۇلئاددە ئىمتىيازلىق بىرئومۇمىي ۋالىيلىق سۈپىتى بىلەن كۆچا، قۇمۇل، بەشبالىق ۋە غولجىدىن ئىبارەت شەرق ـ ئۆلكىلىرىنىڭ ھۆكۈمدارى دەپ ئېتىراپ قىلدى. شۇنداقلا، بۇ ھۆكۈمدارلىق مەنسۇرخانىنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ھەققى ئىكەنلىكى، بۇلارنى ئەزلى قىلىش ياكى تەيىن قىلىش ئىشلىرىغا سۇلتان سەئىدخان ياكى ئەۋلادلىرىنىڭ قەتئىي ئارىلاشمايدىغانلىقى، ئۆلكىلەرنىڭ پۈتۈن ئەسكىرىي، مالىي ۋە ئىدارىي ئىشلىرىدا مەنسۇرخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ تولۇق مۇستەقىل بولىدىغانلىقىغا ئوخشاش شەرتلەرنى سۇلتان سەئىدخان قوبۇل قىلىپ كېلىشىم ئىمزالىدى. كەچتە ھەر ئىككى تەرەپ خوشلىشىپ، ئۆز قارارگاھلىرىغا ياندى، ئەرتىسى

[85]خاتۇن ـ سارايدا ئۇنۇقانى بار، ئېسىلزادە خانىملارنى كۆرسىتىدۇ(ئ. ش. ھ.).

سۈلتان سەئىدخان ئاقسۇغا مەنسۇرخان تۇرپانغا قاراپ ماڭدى. شۇنىڭ بىلەن مەنسۇرخان ھەقىقەتتە مۇستەقىل ئەمما، سۆزدە سۇلتان سەئىدخانغا تەۋە سۈپىتى بىلەن غەربدە پامىر، پەرغانە چېگراسى، ۋە چۇ دەرياسى، شىمالدا كۆكچە دېڭىزى (بالقاش كۆلى) ۋە تاردۇتاي تاغلىرى شەرقتە موغۇلىستان ۋە چىن چېگرىسى ئارىسىدىكى ئۆلكىلەر سۇلتان سەئىدخان ھاكىمىيىتى ئاستىدىكى بىرمەملىكەت ھالىغا كەلدى. (18 ـ خەرىتىگە قاراڭ)

ھىجرى 923 ـ يىلىدىن 926 ـ يىلىغىچە(1517 ـ1520) بولغان ۋەقەلەر

ھىجرىنىڭ 923 ـ يىلى ئەتىيازدا سۇلتان سەئىدخان تەڭرىتاغلىرىنى ئېشىپ ئىسسىقكۆل بويىدا يازلىدى. ئەگەر، ئۆزبېكلەرنىڭ كۈچى ئاجىز بولسا پەرغانىغا يۈرۈش قىلىشنى نىيەت قىلىپ، نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن شىمالغا كەلدى. ئىسسىقكۆل ئەتراپىدا ئوۋ ئوۋلاپ ساياھەت قىلىپ يۈرۈپ، پەرغانە چېگرىسىگە باردى ۋە ئۆزبېكلەرنىڭ ۋەزىيىتىدىن خەۋەردار بولدى. ئۆزبېكلەرنىڭ ھەر ئېھتىمالغا قارشى پەرغانىدا كۆپ مىقداردا ئەسكەر توپلىغانلىقى مەلۇم بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، پەرغانىغا ھۇجۇم قىلمىدى، بەزى ئىسلاھات خىزمەتلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ كۈزدە يەركەنگە قايتتى.

ھىجرى 924 ـ (مىلادى 1518ـ) يىلى ئەتىيازدا سۇلتان سەئىدخان خوتەنگە كەلدى. ئۇچاغدا چەرچەن، چارقىلىق ۋە تېرىم (تارىم) ئاھالىسى بولغان سېرىق ئۇيغۇرلار بۈگۈنكى ئەۋلادلىرىغا ئوخشاش، يېرىم كۆچمەن ۋە مالدار بىرخەلق بولۇپ، تېخىچە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلماي بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلاتتى. ئۇلارخانلىق مەكىزىگىمۇ بوسۇنمىدى. سۇلتان سەئىدخان خوتەنگە كېلىپ، بىرقىسىم ئەسكەر لىرىنى، بۇ سېرىق ئۇيغۇرلارنى ئىسلامغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن، غازات قىلىشقا چەرچەنگە يوللىدى. بۇئەسكەرلەر يېتىپ بارغىچە سېرىق ئۇيغۇرلار ماللىرىنى ئېلىپ، ئۇزاق تاغ ـ جاڭگاللارغا قېچىپ كەتتى، ئەسكەرلەر سېرىق ئۇيغۇرلارنى تاپالماي بىرئاز ئولجا ئېلىپ قايتىپ كەلدى. سۇلتان سەئىدخان، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى نارىن ۋە بارسغان (ھازىرقى ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقىدىكى قاراقول) يايلاقلىرىغا يەرلەشكەن قىرغىزلارغا، ئۇلارنىڭ قەبىلە بېگى بولغان مۇھەممەدقىرغىزنى ۋالىي قىلىپ تەيىنلىگەنىدى. سۇلتان سەئىدخان خوتەنگە كەلگەن كۈنلىرىدە ئۇنىڭ ئۆزبېكلەر بىلەن دوستلۇق ئورناتقانلىقىنى ئاڭلاپ قالدى. بۇ ئەھۋالغا جىددى ئەھمىيەت بېرىپ، كۈز پەسلى بولۇشىغا قارىماي ئۈچقا كەلدى ۋە ئۇ يەردىن بىدەل ـ ئارت يولى بىلەن تەڭرى تاغلىرىدىن ئۆتۈپ بارسغانغا كەلدى. مۇھەممەدقىرغىزنى ۋە بىرقانچە باشلىقلىرىنى تۇتتى، ماللىرىنى مۇسادىرە قىلدى. شۇنىڭ بىلەن يەنە بىر قېتىم ئىتائەتسىزلىك قىلالمىغىدەك دەرىجىدە قىرغىزلارنى ئەدەپلەپ، مۇھەممەدقىرغىزنى ئەسىر

سۈرتىدە بىرگە ئىلىپ، يەركەنگە يېنىپ كەلدى. سۇلتان ئابابەكرى مىرزا زامانىسىدا پامىر، سىرىق چوپان (ۋاخان) ۋە شىغنان ئۆلكىلىرى شەرقىي - تۈركستانغا قارايتتى. سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ دۆلىتى يىقىلغاندا، بەدەخشان ھۆكۈمدارى مىرزاخان بۇ جايلارنى ئىشغال قىلىۋالغاندى.كېيىنچە سۇلتان سەئىدخان، بۇجايلارنى شەرقىي - تۈركستانغا قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ مىرزاخان رەد قىلغان. سۇلتان سەئىدخان ھىجرى 925 - (مىلادى 1519-) يىلى نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن بەدەخشانغا يۈرۈش قىلدى، سىرىق چوپانغا يېقىنلاشقاندا مىرزاخان ئەلچى ئەۋەتىپ، بۇ ئۆلكىلەرنى سۇلتان سەئىدخانغا تەسلىم قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. سۇلتان سەئىدخان بۇ جايلارغا ئۆز ئادەملىرىدىن ئەمەلدارلار تەينىلەپ قايتىپ كەلدى. ھىجرى 926 - يىلى سۇلتان سەئىدخان ئۇچ (ئاقسۇ) غا كېلىپ، مەنسۇرخاننى كۆرۈشۈپ كېتىشكە تەكلىپ قىلدى. مەنسۇرخان ئۇچقا كېلىپ كۆرۈشۈپ، ئەتراپىلىق مۇزاكىرلىشىپ يەنە تۇرپانغا قايتىپ كەتتى. سولتان سەئىدخان ھەرقايسى ۋىلايەتلەرنىڭ خىزمەتلىرىنى كۆزدىن كەچۈرپ ئاندىن قايتتى.

ھىجرىنىڭ 927- يىلىدىن 931 - يىلغىچە يۈز بەرگەن ۋەقەلەر

سولتان سەئىدخان تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئىسسىقكۆل ئەتراپى، يەتتەسۇ ۋە ئىلى ئۆلكىلىرىدە كۆچمەن قەبىللىرىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن، بىر قىسىم جايلارغا مەركەزدىن ھاكىم تەيىن قىلغان بولسىمۇ كۆپرەك جايلارغا ئۆزبېكلەردىن ھاكىم تەيىن قىلغاندى.كۆچمەن قەبىللىرىنىڭ بەگلىرى تولا باشباشتاق بولۇۋېلىپ، بەزىدە ئۆزبېك ۋە قازاق بەگلىرىنىڭ قۇتراتۇلۇق قىلىشلىرىغا ۋاستە بولغان، دۆلەتكە زىيانكەشلىك قىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ بەگلەرنى ئىدارە قىلىش ۋە ئۇلارنى تولۇق ئىتائەتكە كىرگۈزۈش ئۈچۈن، پېتەرلىك ساندا ئەسكىرى كۈچ بىلەن بىر ئومۇمىي ۋالىي تەيىن قىلىش لازىم ئىدى. سۇلتان سەئىدخان چوڭ ئوغلى ئابدۇرىشىت سۇلتاننى ئۇمۇمىي ۋالىي، ئەمىرئەلى تاغايىنى «ئۇلۇس بېگى» يەنى، خەلق ئىشلىرىغا مەسئۇل يارىدەمچى قىلىپ نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن يوللىدى. مۇھەممەدقىرغىزنى ئەپۇ قىلدى ۋە ئۇنى قىرغىزلارغا 2 - بەگ تەيىن قىلىپ ئەۋەتتى. سۇلتان ئابدىرىشت خان ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىدىكى قوچقار بېشى دېگەن كەنتنى مەركەز قىلىپ يەرلەشتى.

سۇلتان مەھمۇدخان دەۋرىدە، ئىمىل ۋە ئالتايدىكى قالماقلار چاغاتاي دۆلىتىگە تەۋە بولۇپ باج تۆلەپ تۇرغان. سۇلتان مەھمۇدخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن مۇستەقىل بولۇۋالدى. سۇلتان سەئىدخان ھىجرى 929- (مىلادى 1523-) يىلى ئابدۇرىشىت سۇلتاننى قالماقلارنىڭ ئۇستىگە يۈرۈش قىلىپ «غازات» قىلىشقا بۇيرۇق قىلدى. ئابدۇرىشىت سۇلتان قالماقلارنى مەغلۇپ قىلىپ، دەۋلەتكە باج تۆلەپ بويسۇنۇشقا مەجبۇر قىلدى.

سۇلتان سەئىدخان ھەربىلى دېگۈدەك يازدا تورغاتقا بېرىپ، چادىركۆل بويىدا دەم ئالاتتى. بۇئادەتتى بويىچە ھىجرى 931 - (مىلادى 1524) - يىلى تورغاتقا كېلىپ، ئۆۋ ئۆۋلاپ ئىسقىكۆل بويىغا كەلگەندە ئىملدىكى قالماقلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈپ ئىسسقىكۆلنىڭ شىمالغا ھۇجۇم باشلىغان خەۋىرى كەلدى. سۇلتان ئۆزى باش بولۇپ ئەسكەرلىرى بىلەن يەتتەسۇغا يۇرۇش قىلدى. يەتتە سۇنىڭ شىمالىدىكى قالماقلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ ئېرتىش دەريا بويىغىچە باردى. بۇ ۋاقىتتا سۇيۇنىچ خان ئۆزبېكنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، ئۇنىڭ تەختىنى تالىشىپ، ئۆزبېكلەر ئارىسىدا ئىچكى ئۇرۇش باشلانغان خەۋىرى كەلدى. سۇلتان دەرھال ئارقىسىغا يېنىپ، قارا قولغا كەلدى ۋە يەركەندىكى ئۇرۇنباسارى ئەمىركەبىر سىيد مۇھەممەد مىرزاغا پۇتۇن كۈچىنى ئېلىپ، ئوشقا ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇق قىلدى. ئۆزى قوچقار بېشىغا كېلىپ، ئۇ يەردىكى ئەسكەر لىرىنى توپلاپ ئۆزكەنتكە ھۇجۇم قىلدى. ئۆزكەنتنى ئىشغال قىلىپ، ئوشقا كەلدى ۋە سىيد مۇھەممەد مىرزا بىلەن بىرلەشتى. ئوش ۋە ئەنجان ئوتتۇرىسىدىكى مادۇ قەلئەسىگىچە ئىلگىرىلەپ باردى ۋە قەلئەنى ئالدى. سۇلتان سەئىدخاننىڭ بۇئىلگىرلىشى، ئۆزبېكلەر ئۈچۈن ئورتاق بىرخەۋپ ئىدى. بۇنى سەزگەن ئۆزبېكلەر دەرھال ئىچكى ئىختىلاپلىرىنى تاشلاپ، ھەممىسى سۇلتان سەئىدخاندىن مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن بىرلەشتى ۋە 100000 كىشىلىك قۇۋۋەت بىلەن ئەنجانغا يېغىلىپ، سولتانغا قارشى سەپ تارتتى. بۇھەيۋەتلىك كۈچقا قارشى سۇلتان سەئىدخان 25000 ئەسكىرى بىلەن تاقابىل تۇرالماسلىقىنى چاغلاپ، ئىشغال قىلغان يەرلىرىنى تاشلاپ بېرىپ، شەرقىي تۈركستانغا يېنىپ كەلدى.

شەرقىي تۈركستانىڭ شىمالىي قىسىملىرىنىڭ قولدىن كېتىشى

قازاق خانى تاھىرخان ئۆز قارمىغىدىكى مەنغىت[86] قەبىلىسىنىڭ ئىسيانى نەتىجىسىدە مەغلۇپ بولۇپ، بىرقانچە مىڭ ئۆيلۈك قازاقلار بىلەن قېچىپ، قىشتا قوچقار بېشىغا كەلدى ۋە سۇلتاندىن باشپاناھلىق تىلەپ مەنغىتلەرگە قارشى يارىدەم قىلىشنى تەلەپ قىلدى . سۇلتان ئابدۇرىشىت ئۇلارنى ناھايىتى ئېھتىرام بىلەن قارشى ئېلىپ يەر ۋە يايلاق بەردى، ئامما، ئەسكىرىي يارىدەم تەلىبىنى قوبۇل قىلمىدى. بۇچاغدا تاھىرخان، دۆلەتتىن بىرقانچە قېتىم ئەدىپىنى يىگەن قىرغىزلار بىلەن مەخپى دوستلۇق ئۇرنىتىپ ئۇلار بىلەن بىرلەشتى. سۇلتان ئابدۇرىشىت بۇ ئىشلاردىن پۇتۇنلەي خەۋەرسىز ئىدى. ھىجرى 933 - (مىلادى 1526-) يىلى تاھىرخان ۋە قىرغىزلار بىرلىشىپ قوچقار بېشىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ ئابدۇرىشىت سۇلتاننى ئېغىر ھالدا مەغلۇپ قىلدى. سۇلتان ئابدۇرىشىت جەنىنى ئاران قۇتقۇزۇپ ئارتىبېشىغا قېچىپ كېلىۋالدى. بۇنى ئاڭلاپ، سۇلتان سەئىدخان دەرھال يەركەندىن يۇرۇش

[86] ھازىرقى ئۇيغۇرچە ئەسەرلەردە تاھىرخان، تاشرخان دەپ ۋە مەنغىت، مانغىت دەپ يېزىلىدۇ. ئە. بايتۇر- بەت1117-(ن. ش. ھ.)

قىلىپ ئارتىپىشغا كەلدى. سۇلتاننىڭ بۇھەربكىتىدىن خەۋەر تاپقان تاھىرخان ۋە قىرغىزلار بىرلىكتە قوچقار بېشىنى تاشلاپ قېچىپ، ئىلىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى كۈنگەس يايلاقلىرىغا كەلدى. سۇلتان بۇلارنىڭ ئارقىسىدىن كۈنگەسكە ئەسكەر يوللاپ، تاھىرخاننى ۋە قىرغىزلارنى ئېغىر ھالدا مەغلۇپ قىلىپ قوغلىدى. 100000 دىن ئۈشۈقراق چارۋا مالنى ئولجا ئېلىپ قايتتى. كېيىنچە سۇلتان سەئىدخان ئىلى ۋە ئىسسىقكۆل ئەتراپىدىكى پۈتۈن قىرغىزلارنى ئارتىپىشىدا بىرىيەرگە يىغىپ يەرلەشتۈردى. سەئىدخان دۆلەت قۇرغاندىن تارتىپ شىمالدىكى بۇ ئۆلكىلەردە خېلى كۆپ مىقدارداا ئەسكەر تۇرغۇزۇشقا مەجبۇر ئىدى. چۈنكى، بۇجايلاردىكى كۆچمەن قەبىلىلەرنى قۇدرەتلىك بىرئەسكىرىي كۈچ بولمىسا باشقۇرۇش مۇمكىن ئەمەستى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ يەرلەر، شىمالدا قازاق ۋە غەربدە ئۆزبېك خانلىقلىرىدىن ئىبارەت رەقىبلىرى بىلەن چېگرىداش بولۇپ، ئەسكىرىي قۇۋۋەتنىڭ ئەڭ مۇھىم قىسمىنى بۇجايلاردا تۇرغۇزۇش لازىم ئىدى. بۇجايلارنىڭ كۆپ قىسمىدا قەدىمكى شەھەرلەر، ئاۋات يېزا - كەنتلەر، تېرىلغۇ ئېتىزلىرى پۈتۈنلەي خاراپ، بولۇپ نۇرغۇن يەرلىرى قۇملۇق چۆلگە ئايلىنىپ كەتكەنىدى. قالغان بىرقىسىم جايلار، كۆچمەن ۋە ئۇرۇشقاق قەبىلىلەرنىڭ يايلاقلىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇجايلاردىن دۆلەت خەزىنىسگە ھېچقانداق كىرىم ياكى باشقا پايدا كىرمەيتتى. بۇجايلاردا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنىڭ پۈتۈن تەمىناتى ئالتە شەھەردىن كەلتۈرۈلەتتى. مانا، ئەمدى بۇ يەرلەر دىكى خەلقنىڭ كۆپچىلىكىنى تەشكىل قىلغان قازاق ۋە قىرغىزلار بىرلىشىپ، دۆلەتنىڭ ئەڭ خەتەرلىك دۈشمەنلىرى بولوپ قالغانىدى. سۇلتان سەئىدخان 11 يىللىق تەجرىبىسگە ئاساسەن، دۆلەتكە پايدىسى يوق، بەلكى، ئىقتىسادىي جەھەتتە زىيىنى كۆپ بولغان بۇجايلارنى تاشلىۋېتىش قارارىغا كەلدى ۋە پۈتۈن ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئادەملىرىنى ئېلىپ، يەركەنگە يېنىپ كەلدى. شۇ كۈندىن باشلاپ، شەرقىي تۈركستاننىڭ مۇھىم بىرپارچىسى بولغان ئىسسىقكۆل ئەتراپى ۋە يەتتەسۇ رايۇنى شەرقىي تۈركستان دۆلىتىدىن ئاجراپ كەتتى. ئۇندىن كېيىن، تاھىرخان ئارتىپىشغا كېلىپ، ئۇ يەردە قالغان قىرغىزلارنى باشلاپ،كۈنگەسكە كەتتى. مانا بۇ، شىمال ئۆلكىلىرىنىڭ شەرقىي تۈركستاندىن ئايرىلىپ كېتىش ۋەقەسىدۇر. شۇنداقلا، بۇ ۋاقىتىن باشلاپ، قازاق ۋە قىرغىزلەر مۇقىم ھالدا شىمالغا يەرلەشتى. قىرغىزلار نىڭ تۈركستان يايلاقلىرىغا ئاستا - ئاستا يېيىلىپ پامىر ۋە سېرىق قولغىچەكېلىشلىرى بولسا كېيىنكى ۋاقتلاردا باشلانغان.

بىللۇرستان ۋە بەدەخشانغا يۈرۈش

ھازىرقى كانجۇت،گىلگىت ۋە چەترال دالاسى ئۇچاغدا بىللۇرستان دەپ ئاتىلاتتى. بۇ جايلاردىكى خەلقلەرنىڭ ھەممىسى بۇتپەرەست ئىدى. سۇلتان سەئىدخان بىللۇرستانغا ھىجرى 934 -

(مىلادى 1527) يىلى ئوغلى ئابدۇرىشىت سۇلتان ۋە كۆيئوغولى ھەيدەرمىرزا كورگان باشچىلىغىدا نۇرغۇن ئەسكەر يوللاپ «غازات» يۈرۈشى باشلىدى. بۇلار 5 ـ 6 ئاي بىللۇرىستان دالالىرىدا غازات ئېلىپ باردى ۋە 50000كىشىنى ئەسىر ئېلىپ، سىرىق چۇپان (ۋاخان) يولى بىلەن يەركەنگە قايىتتى. بۇ ئەسىرلەر نىكى ھەممىسى قۇل قىلىنىپ خەلقە سېتىلدى. بەدەخشان ھۆكۈمدارى ئۇزۇندىن بېرى ئۆزبېكلەرنىڭ تاجاۋۇزىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن بابۇرشاھنىڭ ھامىيلىقىدا ياشىماقتا ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بابۇرشاھ بەدەخشاندا، ئىنسى ناسىر مىرزىنىڭ قوماندانلىقىدا،كېيىنچە،كورگان خانىدانىدىن بىرسىنىڭ قوماندانلىقىدا نۇرغۇن ئەسكەر تۇرغۇزغانىدى. ھىجرى 934 ـ يىلى بابۇرشاھ بۇ ئەسكەرلىرىنى ھىندىستانغا قايتۇرۇپ ئېلىپ كېتىپ، بەدەخشاندا ھېچقانداق ئەسكىرىي كۈچ قالمىدى. بابۇرشاھنىڭ ھىمايىسىدىن قۇرۇق قالغان مىرزاخان، سۇلتان سەئىدخاندىن ھامىي بولۇشنى تىلىدى. بۇ پۇرسەتنى كۆتۈپ تۇرغان سۇلتان سەئىدخان، يەركەندە ئوغلى ئابدۇرىشىت سۇلتاننى ئۇرنىدا قويۇپ ئۆزى كۆچلۈك بىر ئەسكىرىي قۇۋۋەت بىلەن بەدەخشانغا يۈرۈش قىلدى. سۇلتان سەئىدخانىنىڭ سىرىق چوپانغا يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلىغان بابۇرشاھ ئۇغلى ھىندال مىرزانى بەدەخشانىنى قوغداشقا ئەۋەتتى. بۇخەۋەرنى ئاڭلاپ سۇلتان سەئىدخان كەلگەنلىكىگە پۇشايمان قىلىپ قالدى. لېكىن، قىش كىرىپ قالغانلىقتىن ئارقىسىغا قايتىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. سىرىق چوپان ناھايىتى قۇرۇق ۋە كىچىك بىر يەر بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇيەردە قىشلاپ قېلىشمۇ تەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن سۇلتان سەئىدخان، قىشنى بەدەخشاندا چىقىرىپ ئەتىياز بولۇشى بىلەن شەرقىي تۈركستانغا قايىتىپ كېتىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ ھىندال مىرزىغا ئەلچى ئەۋەتتى. لېكىن، ھىندال مىرزا بۇتەلەپنى بىرھىيلە دەپ گۇمان قىلىپ قوبۇل قىلمىدى. بۇنىڭغا قارىماي سۇلتان سەئىدخان بەدەخشانغا باردى. ھىندال مىرزا قەلئەزەپەر(بۇگۈنكى رەستاق) دە ئەسكەرلىرىنى توپلاپ تۇرغانلىقتىن سۇلتان سەئىدخان قەلئەنىڭ تېشىغا كېلىپ يەرلەشتى، قىش چىققۇچە سۇلتان سەئىدخان قەلئەنىڭ تېشىدا، ھىندال مىرزا قەلئەنىڭ ئىچىدە تۇردى.

ئەرتىسازدا، سۇلتان سەئىدخان بابۇرشاھنىڭ ھۇزۇرىغا بىرئەلچى ئەۋەتىپ بۇ ھەرىكىتىنىڭ بىردۇشمەنلىك ئەمەسلىكىنى بىلدۈرۈپ ئۆزرە بايان قىلدى ۋە ئۆزى يەركەنگە قايىتتى. بابۇرشاھ ئوغلىنى بەدەخشاندىن چاقىرتىپ ئوردىغا چاغاتاي خانىدانىدىن سۇلەيمانشاھ مىرزىنى تەيىن قىلدى. ئۆز ئارا ھۆرمەتلىشىپ قىلىنغان بۇ مۇئامىلىلەر نەتىجىسىدە بەدەخشان ئۇرتاق ھامىيلىق ئاستىدىكى بىر رايون بولۇپ قالدى.

ئابدۇرىشىت سۇلتاننىڭ ۋەلىئەھد بولغانلىقى ۋە كەشمىرنىڭ پەتھى

ھىجرى 936 ـ (مىلادى 1529ـ) يىلى سۇلتان سەئىدخان چوڭ ئوغلى ئابدۇرىشىت سۇلتاننى ئۆزىنىڭ ۋەلىئەھدى (تەخت ۋارىسى) قىلدى ۋە شۇيىلى ئىنسى ئىمىن غوجاسۇلتاننى ئۇچ ۋالىيلىقىدىن

ئېلىپ، ئورنىغا ئابدۇرىشت سۇلتاننى ۋالىي تەيىن قىلىپ ئەۋەتتى.

غەربىي تىبەت (ھازىرقى لاداخ ۋە بالتىستان) سۇلتان ئابابەكرى مىرزا زامانىسىدا شەرقىي - تۈركستانغا تەۋە ئىدى. ئابابەكرى مىرزىدىن كېيىن، بەگلەر ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇۋالغانىدى. كەشمىردە نامى بار، ئۆزى يوق بىر پادىشالىق بارئىدى. «ۋەچەك» دېگەن خانىدانغا مەنسۇپ بەگلەر ھەر يەردە ئۆز ئالدىغا بىر مۇستەقىل ھۆكۈمدار بولۇۋالغانىدى. ھەتتا، سىرىنەگەر شەھىرىدە بىرقانچە ھۆكۈمدار ھۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى. ئەمىرى كەبىر سىيد مۇھەممەدمىرزا ۋە ھەيدەر مىرزا - كورگانلار سۇلتانغا غەربىي تىبەت ۋە كەشمىرنى ئېلىپ، شەرقىي تۈركستانغا قۇشۇېلىشقا دەۋەت قىلدى. ئەمما، ئابدۇرىشت سۇلتان ۋە ئەمىر تاغاي، يول خەتەرلىك ۋە بۇجايلاردىن بىزگە تېگىدىغان پايدا بەك ئاز دەپ قارشى چىقىپ، سۇلتاننى بۇ يۇرۇشتىن قاتتىق توسماقتا ئىدى. لېكىن، داۋاملىق سۇلتان بىلەن بىرگە تۇرىدىغان سىيد مۇھەممەدمىرزا ۋە ھەيدەرمىرزا لار ئاخىرى سۇلتاننى ئۆز پىكىرلىرىگەكۆندۈردى. ھىجرى 938 - (مىلادى 1532-) يىلى زۇلھەججى ئېيىدا ھەيدەرمىرزا ۋە سۇلتاننىڭ كىچىك ئوغلى ئىسكەندەر سۇلتان 2000 كىشىلىك بىر قۇۋۋەت بىلەن سانجۇ يولى ئارقىلىق نوبرا ۋە ماريول (ھازىرقى لاداخ) غا يۇرۇش قىلدى. سۇلتان ئۆزى 3000 كىشىلىك قوشۇنى بىلەن خوتەنگە كېلىپ، ئۇ يەردىن پۇلۇ تېغىغا كەلدى. ئۇنىڭ مەقسىدى پۇلۇ يولى بىلەن دۇلبە(ھازىر شىمالىي تىبەتنىڭ چاڭتاڭ دېگەن شەھىرى) گە يۇرۇش قىلىش ئىدى. ئىسكەندەر سۇلتان ۋە ھەيدەرمىرزا لار توغرا نوبرا جىلغىسىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئىشغال قىلدى، ماريۇل خەلقى ئۇرۇشمايلا تەسلىم بولدى. ئۇ تەرەپتىن سۇلتان سەئىدخان پۇلۇنىڭ خەتەرلىك يوللىرى بىلەن چاڭتاڭغا ئەسكەر ئېلىپ بېرىشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى كۆرۈپ خوتەنگە يېنىپ سانجۇ يولى بىلەن ئالدىدا يۇرۇپ كەتكەن ئەسكەرلىرىگە يېتىشۈېلىشنى كۆزلەپ ماڭدى. يولدا ئىسلاپ (تۇتەكتە[87]) قېلىپ سالامەتلىكى قاتتىق بۇزۇلدى. نوبراغا باشلىق بەگلىرىنى چاقىرتىپ مەجلىس ئاچتى. مۇزاكىرىلەر نەتىجىسىدە، بىرقىسىم ئەسكەر لەرنى ئىس ۋە ئېگىز داۋانلىرى بولمىغان نوبرا يولى بىلەن بالتىستانغا يوللاپ بۇ يەرلەرنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن،كەشمىرگە يۇرۇش قىلىش قارار قىلىندى. بۇنىڭ بىلەن تەڭ، ئىسكەندەرسۇلتان ۋە ھەيدەرمىرزا لار ھازىرقى مەشھۇر لاداخ - كەشمىر يولى بىلەن يۇرۇپ توپتوغرا كەشمىرگە ھۇجۇم قىلىدىغان بولدى. ئىسكەندەر سۇلتان ۋە ھەيدەرمىرزا نى 4000 كىشىلىك قوشۇن بىلەن كەشمىرگە يوللاپ سۇلتان سەئىدخان ئۆزى بالتىستانغا يۇردى، كۈز مەۋسىمىدە بالتىستانغا يېتىپ بېرىپ ئىككى ئاي ئىچىدە پۈتۈن ئۆلكىنى ئىشغال قىلدى.

ئىسكەندەرسۇلتان ۋە ھەيدەرمىرزالار يول ئۈستىدىكى تىبەت ۋە بالتى(بالتۇ) شەھەرلىرىنى پەتھى

[87] بۇ ئىس ئادەتتىكى تۈمان ئەمەس، ئېگىزلىكتىكى ئوكسىگېن ئاز، شالاڭ ھاۋا بوشلۇقىدىن ئىبارەت (ن. ش. ھ.)

قىلىپ، ھېچبىرتوسالغۇسىزكەشمىرداۋانىدىن ئاشتى. كەشمىرھۆكۈمدارلىرى ئاتلىق بوغاز دېگەن جايدا ئەسكەر توپلاپ مۇداپىئىگە ھازىرلانغان ئىدى. تۈرك ئەسكەرلىرى بۇيەر دە تۆختىدى ۋە بىركىچىسى ئىككى قىسمغا ئايرىلىپ «تۈمەن باھادۇر» دېگەن كەشمىرلىك قوماندان باشچىلىقىدىكى دۈشمەن ئەسكەرلىرى ئۈستىگە تۈيۇقسىزھۇجۇم بىلەن ئېغىرھالدا مەغلۇپ قىلدى ۋە بوغاز دىن چېكىندۈردى. يەنە بىرتەرەپتىن ھەيدەرمىرزا بىرقىسىم ئەسكەرلىرى بىلەن دۈشمەن ئارقا تەرىپىگە ئۆتۈپ قېچىش يوللىرىنى كەستى. قاچقان كەشمىرئەسكەرلىرى بۇ ئىككى قۇۋەت ئوتتۇرىسىدا قېلىپ پۈتۈنلەي قىرىلىپ كەتتى. تۈرك ئەسكەرلىرى تېزلىك بىلەن يۈرۈپ بىركۈن ئىچىدىلا كەشمىرنىڭ مەركىزى بولغان سرىنەگەر شەھرىگە يېتىپ كەلدى. كەشمىر ھۆكۈمدارلىرى ۋە بىرقىسىم خەلق قېچىپ تاغ - جاڭگاللارغا، دەريا ئوتتۇرىسىدىكى كىچىك ئاراللاغا بېرىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ئىسكەندەرسۇلتان ئەسكەرلىرى بىلەن ھىجرى 939 - يىلى جامادىئىل ئاخىرىدا(ميلادى 1532- يىلى 12 - ئايدا) كەشمىر شەھرىگە ئۇرۇشماستىن كىردى ۋە راجادان (راجا ئوردىسى) غا چۈشتى.

كەشمىرنىڭ پايتەختتى پەتھى قىلىنغان بولسىمۇ، ھۆكۈمدارلىرى ۋە بىرقىسىم خەلق بويسۇنماي تاغلاردا مۇستەھكەم يەرلەرنى ئىگىلەپ قارشىلىق كۆرسەتمەكتەئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ پەتھى تولۇق پەتھى دەپ ھېسابلانمايتتى. كەشمىرلىكلەرنى مۇستەھكەم يەرلىردىن مەيدانغا چىقىرىپ ئۇرۇشماق ئۈچۈن بىرھىيلە ئىشلىتىش كېرەك ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىسكەندەر سۇلتان، ئەسكەرلىرى بىلەن كەشمىردىن چىقىپ كامراج دېگەن جايدا تۇردى ۋە ئەسكەرلىرىنى ئاز- ئازدىن بۆلەپ كەشمىرلىكلەرگە ئۇيەردىن - بۇيەردىن تىگىپ قويۇپ، قارشىلىق كۆرسە چېكىنىپ يەنە ئۆزجايلىرغا قايتىپ كېلىپ تۇردى. بۇ ۋەزىيەت بىرئاي داۋام قىلغاندىن كېيىن، كەشمىرلىكلەر «تۈركلەر بىزدىن قورقىدىكەن» دېگەن تونۇشقا كەلدى ۋە يەرلىردىن چىقىپ تۈرك ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلغىلى باشلىدى. تۈركلەر بۇھۇجۇملارغا قارشى زەئىپلىك كۆرسىتىپ تۇردى. بۇنىڭغا ئالدانغان كەشمىرلىكلەر يۈرەكلىنىپ ھەممىسى مۇستەھكەم يەرلىردىن تاشقىرىغا چىقىپ باغى بون دېگەن جايدا توپلاندى ۋە تۈركلەرنىڭ ئۈستىگە باسقۇن قىلىش پىلانلىرىنى تۈزگىلى باشلىدى. بۇچاغدا، تۈركلەر تۈيۇقسىز باستۇرۇپ كېلىپ كەشمىرلىكلەرنى 4 ئەترايتىن قورشاپ ئۆلتۈرگىلى باشلىدى. كەشمىرلىكلەرنىڭ مەلىك ئەلى باشلىق ھۆكۈمدارلىرى ۋە بىرنەچچە مىڭ ئەسكەرى ئۆلتۈرۈلدى. «تاۋارىخى كەشمىر» دېگەن ئەسەردە، بۇئۇرۇشتا مىڭدىن كۆپرەك كىشىنىڭ ئولتۇرۇلگەنلىكىنى يازغان. كەشمىرلىكلەر ئېغىرمەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان بولسىمۇ، تۈركلەر كۆزلىگەن مەقسەدگە يېتەلمىدى. چۈنكى، ئۆلۈمدىن ئېشىپ قالغان كەشمىرلىكلەر قېچىپ يەنە ئىستىھكاملىرىغا كىرىۋالدى.

بۇ ۋەزىيەتتە ئەرتىيازغىچە، شەھەر - كەنتلەر تۈركلەرنىڭ قولىدا، تاغ ۋەجاڭگالىق

كەشمىرلىكلەرنىڭ قولىدا تۇردى. ئەتىياز بولۇشى بىلەن ئۇرۇش يەنە باشلاندى. ھەرقېتىمقى ئۇرۇشتا كەشمىرلىكلەر مەغلۇپ بولسىمۇ، مەۋقەلىرى مۇستەھكەم بولغانلىقىدىن پاراكەندە بولۇپ كەتمىدى. ئاخىرى، تۈركلەر كەشمىرلىكلەرنىڭ ئىستېھكام مەۋقەلىرىگە ھۇجۇم باشلىدى. بۇنىڭدا تۈركلەر ئېغىر زىيانغا ئۇچراپ، قوماندانلارئىچىدە ھۇجۇمنى داۋاملاشتۇرۇش ياكى سۇلھى يوللىرىنى ئىزدەش دېگەن مەسىلىدە ئىختلاپ تۇغۇلدى.كۆپچىلىك سۇلھى قىلىش تەرەپتارى ئىدى. شۇنداق بىرپەيتتە، كەشمىر ھۆكۈمدارلىرى سۇلھى تەلەپ قىلىپ ئەلچى ئەۋەتتى ۋە تۆۋەندىكى شەرتلەرگە ئاساسەن تىنچلىق كېلىشىمى ئىمزالاندى:

1 ـ كەشمىرنىڭ ھۆكمرانلىقى بۇرۇنقىدەك كەشمىرلىكلەرنىڭ قولىدا بولىدۇ. 2 ـ خۇتبىدا سۇلتاننىڭ ئىسمى ئوقۇلىدۇ ۋە پۇل سۇلتاننىڭ ئىسمىداچىقىرىلىدۇ. 3 ـ كەشمىرنىڭ يىللىق كىرىمىنىڭ يېرىمى ھەربىلى يەركەن خەزىنىسىگە يوللاپ بېرىلىدۇ. 4 ـ كەشمىر پادىشاھى مۇھەممەدشاھ قىزىنى ئىسكەندەر سۇلتانغا نىكاھلاپ بېرىدۇ. كېلىشىم ئىمزالىنىپ بولغاندىن كېيىن، مۇھەممەدشاھ باشلىق كەشمىر ھۆكۈمدارلىرى كېلىپ ئىسكەندەر سۇلتانىنى زىيارەت قىلدى، ئىسكەندەر سۇلتانمۇ بەگلىرى بىلەن مۇھەممەدشاھنى زىيارەت قىلدى. بۇ زىيارەت جەريانىدا ھۆكۈمدارلار بىر ـ بىرلىرىگە شاھانە ھەدىيەلەر تەقدىم قىلىشتى. سۇلتان سەئىدخان بالتىستاننى پەتھى قىلىپ بولغىچە، قاتتىق قار يېغىپ بالتىستان بىلەن كەشمىر ئوتتۇرىسىدىكى يولدا ئەسكەرلەرنىڭ يۈرۈشى قىيىنلاشقانلىقتىن سۇلتان بالتىستاندا قىشلاپ قالدى. ئەرتىيازدا، يۇقىرىدىكى كەشمىر تىنچلىق كېلىشىمىنى تەستىقلىدى ۋە ئىسكەندەر سۇلتاننى پۈتۈن ئەسكەر ۋە بەگلىرىنى ئېلىپ تىبەتكە قايتىشىنى ئەمر قىلىپ، ئۆزىمۇ كەشمىرگە بارماستىن لاداخقا قايتتى. ئىسكەندەر سۇلتان ئەسكەرلىرى بىلەن كەشمىردىن قايتتى. ئۆتتۇرىدا تېخى پەتھى قىلىنماي قالغان جايلارنى پەتھى قىلغاچ شۇجاغلاردا لاداخنىڭ مەركىزى بولغان باشكا(بازگۇ) قەلئەسىدە سۇلتاننىڭ ئارقىسىدىن يېتىشتى.

سۇلتان سەئىدخاننىڭ ۋاپاتى

سۇلتان سەئىدخان، تىبەت ۋە بالتىستاننىڭ پۈتۈن يەرلىرىگە ھاكىملارنى تەيىن قىلدى ۋە يېتەرلىك ساندا ئەسكەر تۇرغۇزدى. پۈتۈن بۇددا دىنىدىكىلەرنىڭ قىبلىگاھى بولغان ئۇرسەڭ (ھازىرقى لاسا)، دۇلبە(چاڭتاڭ) ۋە كۆكنۇر(ھازىرقى چىڭخەي)، ئۆلكىلىرىنى پەتھى قىلىش ئۈچۈن ئىسكەندەرسۇلتان ۋە ھەيدەرمىرزىنى 2000 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن شەرقىي تىبەتكە يوللىدى. ئۆزى باسكا قەلئەسىدىن مېڭىپ نۇبرانىڭ مەركىزى بولغان ھۇندراس قەلئەسىدە قۇربان ھېيىت نامازىنى ئۇقۇپ يەركەنگە قاراپ

ماڭدى. قاراقورام داۋانىنىڭ دەپسەڭ چوقىسىغا كەلگەندە قاتتىق ئىسلاپ كەتتى[88] ۋە ساقىيالماي ھىجرى 939 - (ميلادى1532-) يىلى زۇلھەججىنىڭ 16- كۈنى يولدا، ۋاپات بولدى. جەسىدىنى بەگلىرى يەركەنگە ئېلىپ كېلىپ ئەرك (خانلىق ئوردا) بېغىدا يەرلىككە قويدى. ھازىرقى ئالتۇن مازار، سۇلتان سەئىدخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ مازىرى. شەرقىي تۈركستاندا قەدىمدىن تارتىپ پادىشالارنىڭ مازىرىدۇر «ئالتۇن مازار» دەپ ئاتىلىدۇ.

«تارىخى رەشىدى» دە، سۇلتان سەئىدخاننىڭ سۈپىتى ۋە تەرىپى تەپسىلى بايان قىلىنىدۇ. قىسقىسى، سۇلتان سەئىدخان، رەھىمدىل، داھى، سىياسەتچى، دىندار، ئالىملارنى دوست تۇتىدىغان، ئادىل بىر زات ئىدى. راھەتپەرەستلىك ۋە ئەيىش - ئەشرەتنى ياخشى كۆرمەيتتى. ئوۋ ئوۋلاشنى، سايا‌ھەت قىلىشنى ۋە غازات يۈرۈشلىرىگە قاتنىشىشنى ياخشى كۆرەتتى. چېقىمچىنىڭ سۆزىگە ئىشەنمەيتتى، قان تۆكۈشتىن نەپرەتلىنەتتى.

ئىسكەندەر سۇلتان ۋە ھەيدەرمىرزا‌سۇلتاننى باسقادىن ئۈزۈتۈپ قويۇپ ئىككى قولغا ئايرىلىپ، لاساغا قاراپ يۈرۈش قىلدى. ئالدىغا ئۇچرىغان تىبەتلىكلەرنى مەغلۇپ قىلىپ ئىلگىرىلىدى. ھىندىستاندىن بۇددا دىنىنىڭ مۇقەددەسىس مۇداپىئە قىلىشقا كەلگەن بىرقانچە مىڭ ھىندۇ بىلەن ئۇرۇشۇپ ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى. سەتلەچ دەريا‌سىنىڭ بېشىغا كەلگەندە ئىسكەندەر سۇلتان ئەسكەرلىرىنىڭ يېرىمى بىلەن شۇ يەردە قېلىپ، ھەيدەر مىرزا 900 ئەسكىرى بىلەن لاساغا يۈردى. لېكىن، يولدا ئاتلار ۋە ئەسكەرلەر ئىسلاپ، ماڭالماي قالدى. لاساغا سەككىز كۈنلۈك يول قالغاندا ئاتلارنىڭ يېرىمى ئۆلدى، ئەسكەرلەر پىيادە مېڭىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە لاسادا دۇشمەننىڭ ناھايىتى كۆپ ئەسكىرى بارلىقى مەلۇم بولدى. ھەيدەر مىرزا بۇنى ئاڭلاپ، لاسا غا بارماي، ئەتراپىتىكى تىبەت كەنتلىرىگە باسقۇن قىلىپ، 100000 تۈياق قوي، 20000 قوتاز، بىرقانچە يۈز توتى(تىبەتنىڭ داڭلىق كىچىك ئاتلىرى) ۋە يۈزلەرچە خەلقنى ئەسىر ئېلىپ، ھىجرى 940 - (ميلادى 1533-) يىلى يازدا، لاداختا ئىسكەندەر سۇلتاننىڭ ئارقىسىدىن يېتىشتى.

ئابدۇرىشىت خانىنىڭ سۇلتان بولغانلىقى

سۇلتان سەئىدخان دەپنى قىلىنغان كۈنلەردە، ۋەلىئەھدى ئابدۇرىشىت سۇلتان ئۇچ (ئاقسۇ) دا ئىدى. سۇلتان دەپنى قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن، ئەمىرى كەبىر سىيد مۇھەممەدمىرزا، قەشقەردىن كېلىپ تەزىيەت مۇراسىمىنى بەجا كەلتۇردى ۋە پۈتۈن خان جەمەتى ۋە بەگلەرنى يىغىپ، ئۆزىنى «ئەڭ ئالىي ئەمىر» دەپ تەستىقلاتتى. شۇنىڭ بىلەن ئابدۇرىشىت سۇلتاننى قورچاق سۇلتان قىلىپ، پۈتۈن ھەربىي

[88] ئىسلاپ كېتىش - ئىگىزلىكتىكى شالاڭ ھاۋا بوشلۇقىدا ئوكسىگېن يېتىشمەسلىك كېسىلى (ن . ش. ھ.).

ۋە مەمۇرىي ھوقۇقنى ئۆزى ئىگىلەشنىڭ كويىغا چۈشتى. سىيد مۇھەممەدمىرزىنىڭ بۇ ئىشلىرىنى بەزى بەگلەر ۋە خان جەمەتىدىكىلەرمەخپى سۆزەتتە ئابدۇرىشت سۇلتانغا مەلۇم قىلدى. بۇئاردا ئابدۇرىشت سۇلتان يەركەنگەكەلدى، سىيد مۇھەممەدمىرزا باشلىق شەھەرخەلقى چوڭ - كىچىك ھەممەكىشى ئۇنى قارشى ئېلىشقا شەھەر سىرتىغا چىقتى. ئابدۇرىشت سۇلتان، سىيد مۇھەممەدمىرزانى قارشى ئېلىشقا چىققان يەردە بىر پۇرسەت تېپىپ ئۆلتۈرۈۋېتىشكە ئادەم تەيىنلىگەنىدى. سىيد مۇھەممەدمىرزا ئابدۇرىشت سۇلتاننى كۆرۈپ دەرھال ئاتتىن چۈشتى ۋە تازىم قىلىپ سالام بەرگەن پەيتتە، ئابدۇرىشت سۇلتانىنىڭ ئادەملىرى ئۇنى ۋە ياردەمچىسى سىيد ئەلىنى قىلىچ بىلەن قىما - چىما قىلىۋەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئابدۇرىشت سولتان ئۇ يەردىن ئۇدۇل سۇلتان سەئىدخانىنىڭ مازىرىغا بېرىپ زىيارەت قىلدى ۋە قايتىپ ئوردىغا كەلدى. تەزىيە ۋە ماتەم مۇراسىملىرىنى ئادا قىلدى. ھىجرى 940- يىلى مۇھەررەم ئاينىڭ 1- كۈنى (مىلادى 1533- يىلى 7- ئاينىڭ 23 - كۈنى) ئەنئەنىۋى مۇراسىم بىلەن ئاق كىگىزدە ئولتۇرۇپ، پۈتۈن بەگ ۋە خەلقلەرنىڭ بەيئىتىنى ئېلىپ ئۆزىنى شەرقىي تۈركستان ۋە تىبەتنىڭ بۈيۈك خانى ئېلان قىلدى.

سىيد مۇھەممەدمىرزىنىڭ پۈتۈن مال - مۈلكى مۇسادىرە قىلىنىپ، ئوغۇللىرى تۇرمىگە ئېلىندى. ئەمرئالى تاغايغا ئەمركەبىر ئۇنۇڭانى بېرىلدى ۋە قەشقەرگە ۋالىي بولۇپ تەيىنلەندى. مەنسۇرخان بۇرۇنقىدەك، خانغا تەۋە بولۇپ تۇرۇپانىنىڭ ئومۇمىي ۋالىيلىقىدا تۇردى. تىبەتكە، ئىسكەندەر سۇلتان ۋالىي بولدى، ئۇيەردىكى ئەسكەرلەرنىڭ ئۇرنىغا يېڭى ئەسكەرلەر ئەۋەتىلدى. تىبەتلىكلەر، بۇرۇنقى ئەسكەرلەرنىڭ قايتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ھەممە يەردە ئىسيان باشلاتتى. ئىسكەندەر سۇلتانىنىڭ بۇ ئىسيانلارغا كۇچى يەتمەي تىبەتتىن چېكىنىشكە مەجبۇرىبولدى ۋە ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ يەركەنگە قايتىپ كەلدى. ھەيدەر مىرزا، سۇلتان ئابدۇرىشتتىن قورقۇپ يەركەنگە كەلمىدى، راسكام تاغ ئېغىزى ئارقىلىق بەدەخشانغا ئۆتتى. بەدەخشاندىن بابۇرشاھنىڭ ئوغلى ھۇمايۇننىڭ يېنىغا كەتتى. شۇنداق قىلىپ، سۇلتان سەئىدخانىنىڭ بېشىنى يىگەن تىبەت ۋە كەشمىر ھاكىمىيتى بىر يىلدىن ئارتۇق داۋام قىلالمىدى.

مۆھتەرەم كىتابخانىلارغا ئۆزرىمىز:

شەرقىي تۈركستان تارىخىنىڭ ئەڭ مۇھىم پارچىسى بولغان سەئىدىيە دۆلىتىگە مۆناسىۋەتلىك مەلۇماتىمىزنىڭ يىگانە مەنبەسى «تارىخى رەشىدى» دىن ئىبارەتتۇر. سۇلتان ئابدۇرىشت خانىنىڭ تەختكە چىققان ۋاقتىدىن تارتىپ، تاكى چىن ئىستىلاسىغىچە ئۆتكەن ۋەقەلەر توغرىسىدا، «تارىخى رەشىدىنىڭ» ئايىغىدا بىرقانچە جايدا قوشۇمچە قىلىنغان «زەيلى» لىرىدىن باشقا مەنبە تېپىلمىدى. بۇسەۋەپتىن، سۇلتان ئابدۇرىشت خاندىن ئابدۇللاخانىنىڭ تەختكە چىققان ۋاقتىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ۋەقەلەرنى ناھايىتى قىسقا سۆزلەپ ئۆتۈشكە مەجبۇر بولدۇم. ئىنشائاللاھ، ئىشەنچلىك

مەنبەلەر تېپىلىپ، بۇ بوشلۇق تولوقلانغۇسىدۇر.

ئابدۇللاخانىڭ تەختكە چىققان ۋاقتىدىن باشلاپ، ھازىرغىچە يەنى، ھىجرى 1048- 1359- (مىلادى 1638 دىن 1940-) يىللىرىغا قەدەر يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى كۆڭلۈمدىكىدەك تەپسىلى يېزىشىم ئۈچۈن قولۇمدىكى مەلۇماتلار يېتەرلىك ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ ۋەقەلەردىن، توغرا ئىكەنلىكىگە قانائەت ھاسىل قىلغانلىرىمنى بەزىدە تەپسىلى ۋە بەزىدە قىسقا ھالدا بايان قىلىشقا مەجبۇر بولدۇم. بۇ چارىسىز يېتەرسىزلىكلىرىم ئۈچۈن مۆھتەرەم كىتابخانلاردىن كەچۈرۈم سورايمەن.

ھىجرى 940 ــــ 1048 - (مىلادى 1533 ــ 1638-) يىللىرى ئارىسىدا يۈزبەرگەن ۋەقەلەر

سۇلتان ئابدۇرىشىت خان تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئالتاي ۋە ئىمىلدىن باشقا ھازىرقى شەرقىي - تۈركستان ئۆلكىلىرى سەئىدىيە دۆلىتىگە تەۋە يۇرتلار بولۇپ، خەلق ناھايىتى تىنچ ۋە بايلىقات تۇرمۇش كەچۈرمەكتە ئىدى.

ھىجرى 950 - (مىلادى 1543-) يىلى تۈرپان ئۇمۇمىي ۋالىيسى مەنسۇرخان ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا ئوغلى شاھخان ئۇمۇمىي ۋالىي بولدى.

ھىجرى 978 - مىلادى (1570 -) يىلى سۇلتان ئابدۇرىشىتخان ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا ئوغلى شوجائىددىن - ئەھمەدخان تەختكە چىقتى. شۇيىلى تۈرپان ئۇمۇمىي ۋالىيسى شاھخان ۋاپات بولدى

شۇجائىددىن ئەھمەدخاندىن كېيىن، ئابدۇلكېرىمخان ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن، مەھمەدخان ۋە ئابدۇللىتىپ خانلارخانلىق تەختىگە چىقتى. بۇ تۆت كىشىنىڭ 59 يىللىق ھۆكۈمرانلىق دەۋرى ھەققىدە كۆپ مەلۇماتىمىز يوق. بۇلارنىڭ تەختكە چىقىش ۋە ۋاپات بولۇش يىللىرىمۇ ئېنىق ئەمەس. سۇلتان ئابدۇللىتىپ خان ھىجرى 1037- مىلادى (1627-) يىلى ۋاپات بولدى. بۇئارىدا، سۇلتان ئابدۇرىشىتخانىڭ ئەۋلادىدىن ئابدېرىھىم خان تۈرپانىنىڭ ئۇمۇمىي ۋالىيسى ئىدى، ئۇ مۇستەقىللىق ئىلان قىلىپ سەئىدىيە دۆلىتىنى ئىككىگە بۆلۈۋەتتى.

سۇلتان ئابدۇللىتىپ خان ئۆلگەندىن كېيىن، شاھزادىلار ئوتتۇرىسىدا تەخت تالىشىش ئۇرۇشى باشلاندى. بۇ قانىلىق ئۇرۇشلارئون يىل داۋام قىلىپ ئاخىرى تۈرپان ئۇمۇمىي ۋالىيسى ئابدېرىھىم خانىنىڭ ئوغلى ئابدوللاخان، ھەممىگە غالىپ كېلىپ جەدەلنى بېسىقتۇردى ۋە يەركەن تەختىنى ئىگەللىدى.

ئابدۇللاخاننىڭ خانلىق دەۋرى

ئابدۇللاخان ھىجرى 1048-(مىلادى 1638-) يىلى يەركەن تەختىگە چىقىپ، ئۆزىنى خان ئېلان قىلدى. شۇچاغدىكى سەئىدىيە دۆلىتىگە قاراشلىق ئۆلكىلەردىن ئالتى شەھەر، تۇرپان، بەشبالىق ۋە غولجىنى ئابدۇللاخان بىۋاستە ئۆز ئىدارىسىگە ئالدى. نەتىجىدە، بۇ يەرلەردە ئىچكىي جەھەتتە مۇستەقىللىققا ئىگە ھېچبىر ھۆكۈمەت قالمىدى. بۇ سۇرەتتە شەرقىي تۈركستاننىڭ پۈتۈن ھەربىي، مەمۇرىي ۋە مالىيە ئىشلىرى بىر يەرگە باغلانغانلىقى ئۈچۈن دۆلەت كۈچلەندى، يۇرتنىڭ تىنچلىقى ساقلاندى، ئەسكىرىي كۈچ كۆپ تەرەققى قىلدى. غەربدىكى كىچىك خانلىقلارنى ئۆزىگە تەۋە قىلىش ئۈچۈن، قەشقەر ۋە ئۇچ ۋىلايەتلىرىگە ئەسكەر يىغىپ، پەرغانىغا ئەسكەر يوللاش تەييارلىقىنى باشلىدى. بۇنى ئاڭلىغان تاشكەنت ۋە قوقەنت خانلىرى ئابدۇللاخانغا بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئابدۇللاخان بۇلارنى، ھەربىلى كىرىمىنىڭ بەلگىلەنگەن بىرمىقدارىنى يەركەن خەزىنىسىگە يوللاش ۋە خوتەنىنى ئابدۇللاخاننىڭ نامىدا ئوقۇش شەرتلىرى بىلەن ئۆز ھامىيلىقىغا قوبۇل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي تۈركستاننىڭ بۈيۈك بىر قىسمى شەرقىي تۈركستان دۆلىتىگە تەۋە بولدى. ئابدۇللاخان، ئۇرۇشلاردا ۋەيران بولغان شەھەرلەرنى، جامە - مەدرىسەلەرنى، كارۋان يوللىرىنى، يول ئۈستىدىكى لەڭگەر(دەڭ) لەرنى ۋە قۇدۇقلارنى يېڭىدىن ياساپ چىقتى. قەشقەر، يەركەن ۋە خوتەندە بىردىن بۈيۈك مەدرىسە سالدى. بۇ مەدرىسىلەرگە نۇرغۇن يەرلەرنى ھەمتا كەنتلەرنى ۋەخپى قىلدى. «خانلىق مەدرىسە» دەپ ئاتالغان بۇمەشھۇر مەدرىسىلەر ۋە ۋەخپىلەر ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. ئابدۇللاخان، يۇرتنى ئاۋات قىلىش ۋە زىرائەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن كۆپ تىرىشتى. نۇرغۇن ئېرىق - ئۆستەڭ قازدۇرۇپ، توغان ياساپ سۇغۇرۇش ئىشلىرىنى ياخشىلىدى. ھازىرمۇ مەۋجۇد بولۇپ تۇرغان، خوتەن ۋە كىرىيە ئوتتۇرىسىدىكى چېرىيە شەھرىنىڭ تۆت چوڭ ئۆستكى ۋە «تورما» (ئېتىزلارغا نۆۋەت بىلەن سۇ ئېلىش تۈزۈمى) ئابدۇللاخاننىڭ تارىخى تۆھپىلىرىدىن بىرىدۇر.

ھىجرى 1075- (مىلادى 1664-) يىللىرى ئەتراپىدا كىرىيە ۋە چەرچەننىڭ تاغلىق قىسىملىرىدا ئولتۇرۇشلۇق مۇسۇلمان بولمىغان سېرىق ئۇيغۇرلار ئىسيان چىقاردى ۋە كىرىيە شەھرىگە ھۇجۇم قىلىپ خەلقنى قەتلىئام قىلدى. ئابدۇللاخان بۇنى ئاڭلاپ، يەركەندىن كېرىيگە يۈرۈش قىلىپ سېرىق ئۇيغۇرلارنى مەغلۇپ قىلدى. سېرىق ئۇيغۇرلار تاغلارغا قاچتى. ئابدۇللاخان ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ئەسكەر يوللاپ، قوغلاپ يەتكەن يەردە ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنى تامامەن يوقىتىشقا بۇيرۇق قىلدى. نەتىجىدە، كېرىيە ۋە چەرچەن تاغلىرىدىكى سېرىق ئۇيغۇرلاردىن بىرسىنمۇ ساق قويماي يوق قىلدى.

ئابدۇللاخاننىڭ زامانىسىدا قالماقلار ناھايىتى كۈچلىنىپ، قازاقلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، ھىجرى 1070-(مىلادى 1659 -) يىلى ئەتراپىدا غولجا ۋە بەشبالىقنى ھۇجۇم قىلىپ، ئابدۇللاخاننىڭ

ئەسكەرلىرىنى ئېغىر هالدا مەغلۇپ قىلدى ۋە بۇ جايلارنى ئىشغال قىلۋالدى. ئىككى تەرەپ ئارىسىدا دەھشەتلىك ئۇرۇشلار بولدى، قۇمۇل ۋە شەھەرلىرىمۇ قالماقلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. (بۇئۇرۇشلارھەققىدە باشقا تەپسىلى مەلۇماتىمىز يوق) نەتىجىدە، شەرقىي تۈركستانىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم قىسمى سەئىدىيە دۆلىتىدىن ئايرىلىپ كېتىپ، يالغۇز ئالتى شەھەر قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئابدۇللاخانىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئەسكىرىي كۈچى بەك ئاجىزلىشىپ كەتتى.

ئابدۇللاخان دەۋرىدە، غەربىي تۈركستانىدىكى پارچە ـ پارچە بولۇپ كەتكەن ئۆزبېك خانلىرى دائىم بىر ـ بىرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ يۈرتنى ۋەيران قىلماقتا ئىدى. بۇ ئەنسىز ۋەزىيەتتىن قاچقان خەلق شەرقىي تۈركستانغا ئېقىن ئېتىپ كۆچۈپ كەلگىلى باشلىدى. ئابدۇللاخان بۇ كۆچمەنلەرگە كۆپ رەھىم ـ شەپقەت قىلىپ ياخشى كۈتۈۋالدى، يەركۆرسىتىپ بەردى، تۇرمۇشىدىنمۇ ياخشى خەۋەر ئېلىپ ئورۇنلاشتۇردى. بۇ كۆچمەنلەر ئارىسىدا «سىيىد» لىق داۋاسى قىلىدىغان بەزى «خوجا» لار بارئىدى. ئۇ زامانلاردا، «مەن تەرىقەت مۇرشىدى» ياكى «مەن سىيىد» دېگەن كىشىنىڭ ئىسلام دۇنياسىدا بازىرى ئىتتىك ئىكەنلىكى تارىخ ئوقۇغان ھەممەكىشىگە ئايان.

ئابدۇللاخان بۇخوجالارغا هەددىدىن زىيادە هۆرمەت قىلىپ، هەر ئىشنى ئۇلارنىڭ ئىستىخارىلىرى ۋە مەسلىھەتلىرى بويىچە قىلىدىغان، هەر نەرسىنى ئۇلارنىڭ ئارزۇلىرىغا پىدا قىلىدىغان بولدى. ئۆزى باشچىلىق قىلىپ، پۈتۈن خانلىق خانىدانىدىكى كىشىلەرنى ۋە دۆلەت كاتتىلىرىنى بۇخوجىلارغا مۇرىت قىلدى. بارا ـ بارا خەلق ئاممىسى، بۇخوجىلارنى تەسەۋۋۇرنىڭ ئۈستىدە يۈكسەك بىر مەرتىۋىگە ئىگە كىشىلەردەپ ئېتىقاد قىلىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇخوجىلارنىڭ نوپۇزى، باشقا هەرقانداق بىر نوپۇزلۇق كىشىدىن ئۈستۈن هالغا كەلدى [89].

ئابدۇللاخاندىن كېيىن، شەرقىي تۈركستان خەلقىنىڭ تارىختا كۆرۈلمىگەن پالاكەتلەرگە گىرىپتار بولۇشىغا مانا، بۇخوجىلارنىڭ هەسەتخورلۇقى ۋە تۆزكورلۇقى سەۋەپ بولدى. بۇلارنى نۆۋەتتى كەلگەندە تەپسىلى بايان قىلىمەن.

ئابدۇللاخاننىڭ خانلىقتىن يىقىلىشى

ئابدۇللاخان، ئوغۇللىرىدىن يولبارسخاننى قەشقەرگە ۋالىي قىلغانىدى. يولبارسخان بەك زالىم ۋە مۇستەبىت بىر ئادەم بولغانلىقى ئۈچۈن ئابدۇللاخان ئۇنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاشقا هەتتا يوقىتىشقا قارار قىلدى. يولبارسخان دادىسىنىڭ بۇ نىيىتىدىن خەۋەردار بولۇپ، دەرهال ئىسيان كۆتۈردى. ئابدۇللاخان ئۇنىڭ ئەدىۋىنى بېرىش ئۈچۈن ئەسكەر يوللىدى، بۇئەسكەرلەر مەغلۇپ بولدى.

[89] نۆپۈز ـ يۈز ئابروي، هوقوق ۋە ياكى تەسىر دائىرىسى دېگەن مەنىدە(ن. ش. ھ.).

ئىككىنچى قېتىم دادا - بالا ئوتتۇرىسىدا شىددەتلىك ئۇرۇشلار بولدى ۋە ھىجرى 1078 - (مىلادى1667-) يىلى ئابدۇللاخاننىڭ ئەسكەرلىرى ئۈزۈل - كېسىل مەغلۇپ بولدى.

ئابدۇللاخان، ئۆز ئوغلى تەرىپىدىن كۆرگەن بۇ يامانلىققا چىدىيالماي، تەختنى تاشلاپ يۇرتتىن چىقىپ كېتىشكە قارار قىلدى. ئورنىغا كىچىك ئوغلى ئابدۇلمۇمىن خاننى تەختكە چىقىرىپ، ئۆزى بىرقىسىم يېقىن ئادەملىرىنى، ئېلىپ ھىندىستانغا چىقىپ كەتتى. ئەۋرەڭزىپ ئالەمگىر(ھىندىستان پادىشاھى) بۇخەۋەرنى ئاڭلاپ كەشمىر ۋالىيسى مۇبارىزخانغا، ئابدۇللاخاننى پادىشاھقا لايىق ئىززەت ۋە ئىكرام بىلەن قارشى ئېلىپ، دېھلىگە يولغا سېلىشنى بۇيرۇدى. مۇبارىزخان، ئابدۇللاخاننى زور ئېھتىرام بىلەن كۆتۈۋالدى ۋە بىرقانچە كۈن دەم ئالدۇرۇپ دېھلىگە يولغا سالدى. ئەۋرەڭزىپ ئالەمگىر ئابدۇللاخاننى ھەشەمەتلىك مۇراسىم بىلەن قارشى ئېلىپ ناھايىتى ھۆرمەت قىلدى. ئابدۇللاخان دېھلىدىن مەككىگە بېرىپ، ھەج قىلىپ يەنە ھىندىستانغا قايتىپ كەلدى. ئەۋرەڭزىپ ئالەمگىر ئابدۇللاخانغا، «ئوغوللىرىڭ سىلىگە قىلغان ئەدەپسىزلىكىدىن قاتتىق بىئارام بولدۇم، ئەمدى ۋەتەنلىرىگە قايتمىسۇنلار. مېنى ئۆز ئوغوللىرى ئورنىدا كۆرۈپ ھىندىستاندا تۇرۇپ قالسۇنلار. ۋاپادار بىر ئوغۇللىرىدەك خىزمەتلىرىنى قىلمەن» دېگەن. ئابدۇللاخان بۇ ئىلتىپاتلىق مۇئامىلىدىن ناھايىتى خۇرسەن بولۇپ، ھىندىستاندا قالدى. يازنى ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن، ھىجرى 1080-(مىلادى 1669-) يىلى كەشمىرگە كەلگەندە شۇ يەردە ۋاپات بولدى. ئابدۇللاخان يۇرتتىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، يولبارسخان ئابدۇلمۇمىن خاننى مەغلۇپ قىلىپ ئۆزى خان بولدى. ئىككى يىل ناھايىتى زۇلۇم ۋە ئىستىبدادلىق بىلەن ھۆكۈم سۈرۈپ ھىجرى 1081 - يىلى ئۆلتۈرۈلدى. «تارىخى رەشىدى» دە يولبارسخاننىڭ زالىملىقىنى تەسۋىرلەپ، « شۇنداق بىر زالىم ئىدىكى، ئۇنىڭ ئالدىدا ھۆججاج زالىم خىجىل بولاتتى، زۇھاك ماران يامانلاپ كېتەتتى» دەپ يېزىلغان.

ئىسمائىل خانىڭ خان بولغانلىقى ۋە ئاپاق خوجىنىڭ تۈزكورلۇقى

يولبارسخاننىڭ زۇلمىغا تاقەت قىلالمىغان خەلق ئۇنىڭغا قارشى بىرئومۇمىي ئىنقىلاب قوزغىدى، يولبارسخان ئۆلتۈرۈلدى. خانلىق تەختىگە ئابدۇللاخاننىڭ ئىنىسى ئىسمائىل خان چىقىپ، يۇرتنى تىنچىتتى. ئىسمائىل خانىنىڭ زامانىسىدا، يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگەن كۆچمەن «خوجا» لاردىن ھىدايىتۇللا خوجا دېگەن بىرسى، بەك نۇپۇز تېپىپ كەتكەنىدى. ئۇ بۇ نۇپۇزىغا قانائەت قىلماي، خانلىق تەختىگە كۆز تىكىشكە باشلىدى. ھىجرى1087 -(مىلاى 1676-) يىلى جاھىل مۇرىتلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ئاشكارا ئاسىلىق قىلىپ، ئۇنىڭغا ئاش - نان بەرگەن، ئىززەت ئابروي بەرگەن دۆلەتنىڭ خانى ئىسمائىل

خانغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى. يەركەننى مۇھاسىرىگە ئالدى. شەھەر ئىچىدىكى مۇرتىلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن شەھەرنى قولغا چۈشۈردى. ئىسمائىل خاننى ئەسىر ئېلىپ، ئۆزىنى پادىشاھ ئېلان قىلدى.

ھىدايەتۇللاخوجىنىڭ بۇ ئىستىلاسى ئۇزۇنغا بارمىدى. 3 ـ 4 ئاي ئۆتمەي خانلىق جەمەتىدىن مۇھەممەدئىمىن خان نۇرغۇن قۇۋۋەت توپلاپ، ھىدايەتۇللا خوجىنى ئاغدۇرۇۋەتتى. ھىدايەتۇللاخوجا ئەسىر ئالغان ئىسمائىل خان ۋە بالاچاقلىرىنى بىرگە ئېلىپ، ئىلغا قېچىپ بېرىپ قالماق خانى «گالدان قونتاجى» دىن باشپاناھلىق ۋە مۇھەممەدئىمىن خانغا قارشى ياردەم تىلىدى[90].

سەئىدىيە مىللىي دۆلىتىنىڭ يېقىلىشى

ھىدايىتوللا غۇجىنىڭ ياردەم تىلەپ كېلىشى گالدان (غالدان) نىڭ ئارزۇسىغا تازا ئۇيغۇن كەلدى. چۈنكى، غالداننىڭ ئۇزۇندىن بېرى ئارزۇسى ئالتى شەھەرنى قولغاكەلتۈرۈش ئىدى. ئەمما، ئالتى شەھەر مۇسۇلمانلىرىنىڭ قاتتىق مۇداپىئەسى، ۋە ئەگەر ئىشغال قىلغانىدىمۇ ئۇيەردە پۈت ـ تىرەپ تۇرالىشىنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى بىلەتتى. ھىدايىتۇللاخوجا بولسا ئالتى شەھەر مۇسۇلمانلىرىنىڭ پىرى ۋە پىشۋاسى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەمدى ئۇ يەردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ تولاراقى ئۇنىڭغا ياردەم قىلىپ، ئىتائەت قىلىشى چوقۇم ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، غالدان ھىدايىتۇللاخوجىنى ناھايىتى ئېھتىرام بىلەن كۈتۈۋالدى ۋە ئۇنىڭغا قالماقلارنىڭ شەرەپ ئۇنۋانى «ئاباق» دېگەن ئۇنۋاننى بەردى. كېيىنچە، بۇنى مۇرتىلىرى ئۆزىچە بۇزۇپ «ئاپاق»، «ئاپئاق» ۋە يا «ئاپپاق» دەپ ئاتىۋالغان.

ھىجرى 1090ـ (مىلادى 1679ـ) يىلى غالدان، ھىدايىتۇللاغوجىنى ئالدىغا سېلىپ، 60000 ئەسكىرى بىلەن ئالتى شەھەرگە يۈرۈش قىلدى. مۇھەممەدئىمىن خان قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىپ مۇداپىئە قىلىپ، غالداننى ئاقسۇدىن ئۆتكۈزمەي توستى. لېكىن، ئاپاق (ئاباق) غوجىنىڭ تەشۋىقى بىلەن ئۇنىڭ قەشقەر ۋە يەركەندىكى مۆرتىلىرى توپلاڭ چىقارغانلىقتىن، مۇھەممەد ئىمىن خان يەركەنگە قايتىشقا مەجبۇر بولدى.غالدان قەشقەر ۋە ئاقسۇنى توسالغۇسىز ئىشغال قىلدى. بۇ يەردىكى ھۆكۈمەت تەرەپتارلىرىنى ئۆلتۈردى. ئۇندىن كېيىن، يەركەنگە يۈرۈش قىلدى. مۇھەممەد ئىمىن خان شەھەرگەكىرىۋېلىپ، قاتتىق مۇداپىئە قىلدى. غالدان يەركەندىن ئۇمىدىنى ئۈزۈپ تۇرغان بىرپەيتتە، ئاپاق خوجىنىڭ شەھەر ئىچىدىكى مۇرتىلىرى ئىسيان كۆتۈرۈپ چىقتى ۋە بۇخائىن مۇرتىلەر «غوجامغا دەرۋازىنى ئاچتۇق» دەپ قالماقلارغا سېپىلنىڭ دەرۋازىسىنى ئېچىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن شەھەرگە كىرگەن قالماق ئەسكەر لىرى، ئىنتايىن دەھشەتلىك قەتلىئام ۋە بولاڭ ـ تالاڭ يۈرگۈزدى. مۇھەممەد ئىمىن خان. ئۇرۇشتا شېھىت بولدى. نەتىجىدە 170 يىللىق بىر مىللىي ۋە ئىسلام دۆلىتى يېقىلدى.

90 گالدان قونتاجىنى ھازىرقى ئۇيغۇرچە ئەسەرلەردە «غالدان قۇنتەيجى» دەپ ئالماقتا ئە. بايتۇر «1214 ـ بەت (ن. ش. ھ.).

سەئدىيە دۆلىتىنىڭ ئىدارىي تەشكىلاتى

ۋە ئەسكىرىي ئىشلىرى

سەئدىيە دۆلىتى، ئۆز زامانىسىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەڭ چوڭ دۆلەت ھېسابلىناتتى. چۈنكى، بۇ دەۋردە، غەربىي تۈركستان ۋە شىمالىي ئۆلكىلەر پارچىلىنىپ، كىچىك - كىچىك خانلىقلارغا يەنى، ئۆزبېك خانلىقى، قازاق خانلىقى ۋە قالماق خانلىقى دېگەندەك خانلىق ۋە بەگلىكلەرگە بۆلۈنۈپ كەتكەنىدى. ۋاھالەنكى، بۇ چاغدىكى شەرقىي تۈركستاننىڭ ئالتاي ۋە ئىمىل ئۆلكىلىرىدىن باشقا پۈتۈن قىسمى سەئدىيە دۆلىتىنىڭ باشقۇرۇشى ئاستىدا ئىدى.

سەئدىيە دۆلىتى چوڭ بىرخانلىق دۆلىتى بولۇپ، رەسمىي پايتەختى يەركەن ئىدى. لېكىن، ئىچكىي جەھەتتىكى باشقۇرۇش ئىككى مۇستەقىل ئىدارىي تەشكىل بىلەن ئېلىپ بېرىلغان. بۇ ئىدارىي تەشكىللەرنىڭ، بىرسى يەركەندىكى خانلىق ئوردىسىدا بولۇپ، كۆچادىن باشقا پۈتۈن ئالتى شەھەر ۋىلايەتلىرى بىۋاستە بۇ ئۇرۇنغا قاراشلىق ئىدى. بۇ ئۆلكىلەرگە ۋالىي، ھاكىم تەيىنلەش ياكى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاش بۇمەركەز تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلاتتى. پۈتۈن مالىي كىرىم خانىنىڭ خەزىنىسىگە كىرەتتى. يەنە بىر ئىدارە تۇرپان ئومۇمىي ۋالىي ئىدارىسى بولۇپ، كۆچا دىن تارتىپ قۇمۇل، بەشبالىق ۋە غولجىغىچە سوزۇلغان ئۆلكىلەرنىڭ پۈتۈن ئىچكى ئىشلىرى ۋە مالىيەسى بۇ ئىدارىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى. بۇ ھەر ئىككى ئىدارىي تۈزۈمدە ئوخشاش بىرخىل قانۇن يۈرگۈزۈلەتتى. ئەدلىيە ۋە جازا ئىشلىرى شەرئىەت قازىسىرىنىڭ ئىلگىدە بولۇپ. ھەر بىرشەھەر ۋە كەنتتە مۇنتىزىم مەھكىمە شەرئى ۋە تۈرمە بار ئىدى. ساقچىلىق ۋەزىپىسى ئۇچۇن ئايرىم ئىدارە تەشكىل قىلىنغان بولۇپ، بولارغا غەربىي تۈركستاندىكىگە ئوخشاش«كوتۋال» ياكى «شەھەنلىك» دەپ نام بېرىلگەنىدى. ساقچى ئىدارىسى ئەڭ ئىنتىزاملىق ئۇرۇن بولۇپ ساقچى باشلىقىنى «مىرشەب» دەپ ئاتايتتى[91].

مالىيەكىرىم جەھەتتە، ھەربىر تاناپ تېرىلغۇ زېمىن ئۈچۇن مەلۇم مىقداردا ئالۋاڭ، چارۋا مالىلار ئۈچۇن ئوت ئۇچى ئېلىناتتى. تىجارەتچىلەرماللىرىدىن زاكات، دېھقانلار يەردىن ئېلىنغان مەھسۇلاتقا ئۆشرە تۆلەيتتى. بۇلارنى خەلقتىن يىغىۋېلىش ۋە خەزىنىگە تاپشۇرۇشقا ھاكىملار مەسئۇل ئىدى. چاغاتاي دۆلىتى دەۋرىدىكى خەلقنى سىنچىلارغا ئايرىپ ئىدارە قىلىش تۈزۈمى سەئدىيە دۆلىتىدە ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانىدى.

دۆلەت بېشىدىكى خانلارنىڭ كۆپىنچىسى، ھەر يىلى يۇرتىنىڭ بىرقىسمىغا سايا‌ھەت قىلىپ، خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈشنى، خەلقنىڭ دەردىنى ئاڭلاپ، ئومۇمنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن

91 كۆتوال - پارسچىدە، ساقچى ئىدارىسى، مىرشەب - كۆزەتچى (ساقچى) باشلىقى دېگەنلىكتۇر (ن. ش. ھ).

كېرەكلىك خىزمەتلەرنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن تىگىشلىك ئورۇنلارغا بۇيرۇق بېرىشنى، ئۆزلىرىنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى دەپ قارايتتى.

سەئىدىيە دۆلىتى ئەسكىرىي ئىشلارغا، بۇرۇنقى تۈرك دۆلەتلىرىدەك كۆپ ئەھمىيەت بېرىپ كەتمىگەن. چۈنكى، بۇ دۆلەتنىڭ سىياسىتى كېڭەيمىچىلىك قىلىش بولماي، بەلكى، ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتە تىنچلىقنى ئاساس قىلىش ئىدى. خۇشنا دۆلەتلەر شەرقىي تۈركستانغا تاجاۋۇز قىلالمىغۇدەك كۈچلۈك دۆلەتلەر ئەمەستى، ھەممىسى بۆلۈنگەن ئۇششاق بەگلىكلەردىن ئىبارەت ئىدى.

شەرقتە، ئۇچاغدىكى چىندە ھۆكۈم سۈرىۋاتقان مىڭ ئىمپېراتورلۇقى ئاجىز بىر ۋەزىيەتتە بولۇپ، ئۇنىڭ شەرقى تۈركستانغا تاجاۋۇز قىلىش ئېھتىمالى يوقتى. مانا بۇ سەۋەپتىن سەئىدىيە دۆلىتى ئىچكى جەھەتتىكى تىنچلىقنى قوغداشقا يەتكۈدەكلا ئەسكىرى كۈچ ساقلىغان. بۇ ئەسكەرلەرمۇ ئىككى ئىدارى مەركەزگە تارقىتىلغانىدى. يەركەندە خانىنىڭ باشچىلىقىدا بىر قانچە مىڭ ئەسكەر تۇراتتى. ۋالىيلىق مەركەزلىرىدىمۇ ۋالىي باشچىلىقىدا بىرمىقدار ئەسكەر تۇرغۇزۇلغانىدى. توپۇلاڭ چىقىپ قالغاندا، ئۇ يەرلەرگە يەركەندىن ئەسكەر يوللاپ بېسىقتۇرۇلغان. تۇرپان ئۇمۇمىي ۋالىيلىقىنىڭ قول ئاستىدا بىر قانچە ئەسكەر بولۇپ، شىمالدىن قالماقلارنىڭ، جەنۇبدىن كۇكۇ ئۆلكىسىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن قوغداش ۋەزىپىسى بۇلارغا بېرىلگەن. پەقەت ئابدۇللاخان زامانىسىدا قالماقلار بەك كۈچلىنىپ كېتىپ، شەرقىي تۈركستانغا خەۋپ سالغىلى باشلىغاندىلا، ئەسكىرىي ئىشلارغا ئەھمىيەت بېرىلىپ خېلى كۆپ، ۋە كۈچلۈك بىرقوشۇن تەييارلانغان ۋە بۇنىڭغا تايىنىپ، تاشكەنت ۋە قوقەنتلەرنى ھامىيلىقىغا ئالغان. كېيىنچە، قالماقلار زەربىسى بىلەن بۇ قوشۇن ئاجىزلىشىپ كەتكەن. نەتىجىدە، ئابدۇللاخان ئۆز ئوغلى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. شۇنداقلا بۇ دۆلەتنىڭ يېقىلىشىغا ئەسكىرىي كۈچىنىڭ ئاجىزلىقى سەۋەپ بولدى.

ئىقتىسادىي ئەھۋالى

قاراخانىلار دەۋرىگە سېلىشتۇرغاندا، سەئىدىيە دۆلىتى دەۋرىدە يۇرتنىڭ ئومۇمىي تىنچلىق ۋەزىيىتى سايىسىدا، ئىقتىسادىي ئەھۋالى يۇقىرى دەرىجىگە يەتكەن. بۇنىڭ بىلەن، شەرقىي تۈركستاننىڭ بايلىقى زوردەرىجىدە ئاشقان. ئىچ تىجارەتنىڭ راۋاجلىنىشى تېز ۋە نەتىجىلىك بولۇشى بىلەن شەھەرلەر ۋە بازارلار رونىق تېپىپ، ئاۋاتلىشىپ كەتكەن. تاشقى سودا ـ سېتىق ۋە تىجارەت ئىشلىرىدا، ئەڭ مۇھىم تىجارەت شەرقىي تۈركستانلىق سودىگەرلەرنىڭ قولىدا ئىدى. چۈنكى، ئۇ دەۋردە سەنئەت ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە دۇنيادا ئەڭ ئۈستۈن سەۋىيەدە تۇرۇۋاتقان چىن ۋە ھىندىستانغا، شەرقىي تۈركستاننىڭ تىجارەت كارۋانلىرى ئۈزۈلمەي بېرىپ ـ كېلىپ تۇراتتى. شەرقىي تۈركستانلىق تىجارەتچىلەر چىنگە ئالتۇن، قاشتېشى، جاۋاھىرات، خام (ماتا)، چەكمەن، يۇڭ، تېرە ۋە

زىلچە(گىلەم) قاتارلىق ماللارنى ئاپىرىپ سېتىپ، چىندىن فار ـ فۇر بۇيۇملىرى، يىپەك رەخ ۋە چىنە-قاچا ئېلىپ كېلەتتى. ھىندىستانغا كىگىز، خام، چەكمەن، ئالتۇن ۋە چىن ماللىرىنى ئاپىرىپ سېتىپ ئۇ يەردىن دورا، ئەتىر، قارامۇچ، دارچىن قاتارلىق دورا ـ دەرمەكلەر ۋەكەشمىر شالى قاتارلىقلارنى ئېلىپ كېلەتتى. غەربىي تۈركستان ۋە ئافغانستانغا بولسا خام، چەكمەن، گىلەم، تۆمۈر، باقىر(مىس) ئات ۋە چىن ماللىرىنى ئاپىرىپ سېتىپ، ئۇيەردىن بۇ تەرەپكە توغرا كېلىدىغان ماللارنى ئېلىپ كېلەتتى.

تېرىلغۇ ئىشلىرىنىڭ كۆپ تەرەققى قىلغانلىقىنى، بۇدەۋردە يېڭىدىن ئاۋاتلاشقان يۇرتلارنىڭ كۆپلىكى ۋە يېڭىدىن ياسالغان ئېرىق ـ ئۆستەڭ ۋە كارىزلارنىڭ كۆپلىكى ئېنىق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئالتى شەھەردە، قۇملۇق چۆللەرگە ئېقىپ سىڭىپ كېتىدىغان كەلكۈن سۇيىنى، قوللۇنۇشقا ئەپسىز دەريا ۋە جىلغا سۇلىرىنى پۈتۈنلەي تىزگىنلەپ، ئۆستەڭ چېپىپ، سۇنى ئېتىزغا باشلاپ تېرىلغۇ يەرلەرنى سوغۇرۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلىنغان. مەسىلەن: خوتەن بىلەن كىرىيە ئوتتۇرىسىدا، ھاكىگى، چىرا،گۈلاخما، قاراقر ۋە بۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى يۇز لەرچەكەتلەر؛ گوما ۋە قارغىلىق ئوتتۇرسىدىكى قۇملوق چۆل بوىلىرىدىكى يېزا ـ كەنتلەر؛ مەكىت، مارالبېشى، كەلپىن، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇدىكى باي، كۇچادىكى يېڭىسار، شايار، قەشقەردىكى پەيزىئاۋات قاتارلىقلار ۋە ئۆندىن باشقا چەكسىز تېرىلغۇ يەرلىرىنىڭ ھەممىسى سەئىدىيە دۆلىتى دەۋردە ۋۇجۇدقا كەلگەن ياكى بۇرۇن خاراپ بولغانلىرى بۇ دۆلەتنىڭ يوقىرىقىدەك پائالىيەتلىرى نەتىجىسىدە يېڭىدىن ئاۋات قىلىنغان.

شەرقىي تۈركستان خەلقى قەدىمدىن تارتىپ سانائەت (قول سانائىتى) ساھەسىدە تەرەققى قىلغان خەلق بولغانلىقىدىن، سەئىدىيە دۆلىتى دەۋرىدىكى تىنچ ۋەزىيەتتە بۇ سانائەت تەرەققىياتى تېخىمۇ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغان. ئۇ دەۋرنىڭ مىمارلىق ئەسەرلىرىدىن قالماقلار، خوجالار، كانجۇتلار ۋە چىنلىقلارنىڭ بوزۇپ ـ چېقىشلىرىدىن ساق قېلىپ، بۈگۈنگىچە ساقلانغان قالغانلىرى بەك ئاز. بۇ ئەسەرلەرگەكۆز ئاتقىنىمىزدا ئۇنىڭدىكى بىناكارلىق سەنئىتى، نەققاشلىق،گېئومېتىرىك ۋە باشقا جەھەتلەردىكى يۇكسەك ماھارەتنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى باشقا ھەر قانداق بىناكارلىق سەنئىتىدىن كېيىن قالمىغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. پەقەت، بىر كەمچىلىكى، بۇ ئىمارەتلەردە تاش ئىشلەتمەي پىشىق كېسەك قوللىنىلغانلىقىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ، يوقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تاجاۋۇزچىلار ئۇ دەۋردىكى ئىمارەتلەرنى ئوڭايلا ۋەيران قىلىۋېتەلىگەن. بۇلاردىن زامانىمىزغىچە، بىر قانچە مەسجىد، جامە ۋە مازارگۇمبەزلىرى ساق قالغان.

سەئىدىيە دۆلىتى دەۋردە تۆمۈر، مىس ۋە كۆمۈشتىن ياسالغان ئۆي سەرەمجانلىرى ۋە باشقا سەنئەت ئەسەرلىرىدىن، بۈگۈنمۇ خەلقىمىزنىڭ قولىدا كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇلارنىڭ ياسىلىشىدىكى گۈزەل سەنئەت ھۈنىرى ۋە ئۇستىلىقى، ھازىرقىسىدىن ھېچ قېلىشمايدۇ.

ھۆكۈمەت، كانچىلىق ۋە مېتالچىلىق ئىشلىرىغا ئالاھىدە ئېتىبار بېرىپ، دۆلەت نازارىتى ئاستىدا

ناھايىتى تەرەققىي قىلدۇرغان. يېڭسارداىكى تۆمۈركانىدىن، كوچا ئەتراپىداىكى مىس كانىدىن، ۋە خوتەن، كىرىيە ۋە چەرچەن كانلىرىدىن چىقىرىلغان تۆمۈر ۋە ئالتۇن، يۇرتنىڭ ئۆز ئېھتىياجىدىن ئېشىپ، تاشقى دۆلەتلەرگىمۇ خېلى زور مىقداردا سېتىلغان.

بۇلاردىن باشقا قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى، بولۇپمۇ زەرگەرچىلىك، مىسكەرچىلىك، توقۇمىچىلىق، خالۇاپلىق(گىلەم توقۇش)، يىپەكچىلىك ۋەكىگىزچىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ناھايىتى تەرەققى قىلغانىدى. بۇلار ئىچكى بازار ئېھتىياجىدىن ئېشىپ، تاشقىرىغىمۇ چىقىرىلاتتى. چەتتىن بولۇپمۇ كەشمىر ۋە ھىندىستاندىن نۇرغۇن ئۇستىلار كېلىپ، شەرقىي تۈركستاندا ئۆز يۇرتلىرىنىڭ قول سانائىتىنى يايغان ۋە راۋاجلاندۇرغانىدى.

مائارىپ ۋە ئەدەبىيات

مائارىپ ۋە تەلىم ـ تەربىيە ئىشلىرىنىڭ شۇ زامانىنىڭ ئۆلچەملىرىگە ئۇيغۇن ھالدا مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە راۋاجلانغانلىقى مەلۇم. مەكتەپلەردە تۈركچە، دىنىي ۋە ئەدەبىي كىتابلار ۋە بىر ئاز پارسچە كىتابلار ئوقۇتۇلاتتى. مەدرىسلەردە، ئەرەبچىگە بىرىنچى دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىلىپ، پەقەت سەرف ۋە نەھۋى، فىقھە ۋە ئۇسۇلى فىقھە، ئىلمى كالام ، ھەدىس، تەفسىر ۋە پەلسەپە بىلىملىرىدە تامامەن ئەرەپچە كىتابلاردىن دەرس بېرىلەتتى[92]. ئەخلاق ۋە ئەدەبىياتتا بولسا پارسچە كىتابلاردىن دەرس بېرىلەتتى. دېمەك، شەرقىي تۈركىستاندا ئۆز ئانا تىلى بولغان تۈركچىنى ئىلىم ساھەسىدىن يىراقلاشتۇرۇش، سەئىدىيە دۆلىتى ئۆتكۈزگەن چوڭ بىرخاتالىق ئىدى.

خانلار، بەگلەر ۋە يۇرت كاتتىلىرى شەھەرلەردە، ناھىيىلەردە، يېزا ـ كەنتلەردە ھەتتا مەھەللىلەردە، سالدۇرغان مەكتەپ ۋە مەدرىسلەر، ھەيران قالغىدەك كۆپ ئىدى. مانا، بۇلار شۇ زامانداىكى مائارىپنىڭ ئەھمىيىتى ۋە تەرەققىياتىنىڭ پەۋقۇلئاددە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. سەئىدىيە دۆلىتى دەۋرىدە، شەرقىي تۈركستان مەدرىسلىرىدە نۇرغۇن ئالىملار يېتىشىپ چىققانىدى. بۇلار«تارىخى رەشىدى» نىڭ زەيلىدە تەپسىلى بايان قىلىنىدۇ.

ئەدەبىياتقا كەلسەك، گەرچە، مەدرىسلەردە ئەرەبچە ۋە پارسچە تىللىرىغا باشقىچە ئەھمىيەت بېرىلىپ، بۇتىللاردا شېئىر يازىدىغان شائىرلارخېلى كۆپ سانىنى ئىگەللىگەن بولسىمۇ تۈركچە ئەدەبىياتنىڭمۇ راۋاجلىنىشىنىڭ قوغداپ قېلىنغانلىقى مەلۇم. شۇ دەۋرنىڭ مەشھۇر شائىرلىرىدىن بولغان خوتەنلىك «نوبىتى» نىڭ دىۋانىنىڭ قوليازمىسى ھازىرمۇ خەلقىمىزنىڭ قولىدا ساقلانماقتا. «تارىخى رەشىدى» يەنە نۇرغۇن شائىرلارنىڭ ئىسمىنى تىلغا ئالغان. ئەپسۇسكى، ماڭا نوبىتىدىن باشقا

92 **سەرف** ـ سىنتاكسىس. **نەھۋى** ـ مورفولوگىيە. **فىقھى** ـ ئىسلام ھوقۇقى. **ئۇسۇلى فىقھى** ـ ھوقوق مېتودولوگىيىسى **ئىلمى كالام** ـ ئىسلام ئەقىدىسىنى تەتقىق قىلىش ئىلمى(ن. ش. ھ.).

شائىرلىرىمىزنىڭ دىۋانلىرىنى كۆرۈش نېسىپ بولمىدى. نۇبىتىنىڭ دىۋانىنى ئوقۇساق، ئۇنىڭ فۇزۇلى ۋە ناۋايى دەك ئۇچۇق پىكىرلىك ۋە ھەقىقىي بىر مۇتەسەۋۋۇف ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. سەئىدىيە دۆلىتى دەۋرىدىن زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن قولىيازما كىتابلار بەك تولا. قۇرئان ، ھەدىس كىتابلىرى، كالام ئىلمىي، ئەرەبچە ۋە پارسچە دىۋانلار بولۇپ، شەرقىي تۈركستان كاتىپلىرىنىڭ قەلىمى بىلەن يېزىلغانلىرى ناھايىتى كۆپ. بۇئەسەرلەرنىڭ ھۇسنى ـ كىتابىتى(چېرايلىق يېزىلىشى) ۋە باش سەھىپىلىرىنىڭ كىمىس (ئالتۇن ھەل) ۋە رەڭگا ـ رەڭ نەقىشلىرىدىكى ئۇستىلىق، شۇ دەۋردە شەرقىي تۈركستانىنىڭ كاتىپلىق سەنئىتىدە دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىن ھېچ ئارقىدا ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىجتىمائىي ئەھۋالى ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ روھىي ھالىتى

ئوتتۇرا ئەسىردە پۈتۈن ئىسلام دۇنياسىدا، تەسەۋۋۇپچىلىك (ئىشانلىق ـ سوپىلىق) كەسپىنىڭ راۋاج تاپقانلىقى ۋە تەسەۋۋۇپ شەيخلىرىنىڭ ئومۇمىي خەلق ئۈستىدىكى تەسىرى، تارىختىن خەۋىرى بار ھەرقانداق كىشىگە مەلۇم بولغاچقا بىرمەسلىدۇر. شەرقىي تۈركىستاندا، بۇ تەسىر تەسەۋۋۇر قىلغۇسىز دەرىجىدە كۈچلۈك ئىدى. چۈنكى، ھۆكۈمدار خانلار باشلىق پۈتۈن دۆلەت كاتتىلىرى ۋە خەلق بۇ تەسەۋۋۇپ مۇرشىد(شەيخ) لىرىغا مۇرىت ئىدى. بۇ مۇرشىد لارنىڭ، خالىس ۋە خەلقچىل ئىسلامىيەتنىڭ ئاساسى پرىنسىپىنى ئۆگىتىدىغانلىرى بەك ئاز ئىدى. بۇلارنىڭ تولىسى، خەلق ئاممىسىنى ئۆزىگە رام قىلىش ئۈچۈن، دىنسىزلىك، مەسىلەكسىزلىك، يالغان كارامەتچىلىك ۋە خانقا ساختىپەزلىكىنى ئۆزىگە كەسپ قىلۋالغان دەججاللاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇ يۇل بىلەن خەلقنى ئەۋھام پەرەستلىككە مۇپتىلا قىلىپ، ئۆز غەرەز لىرىگە ۋە دىنى مەقسەتلىرىگە يېتىش ئۈچۈن دەستەك قىلۋالغان ئىدى. نەتىجىدە، خەلقنىڭ كۆپچىلىكىنى تەشكىل قىلغان ساۋاتسىز ۋە جاھىل كىشىلەر، بىرتەرەپتىن ئىسلام يولىنى ئۇنۇتۇپ ئىلھاد دىنسىزلىك يولىغا چۈشتى[93]. يەنى، دۇنيا ۋە ئاخىرەتنىڭ سائادىتىنى، بۇشەيخلەرنىڭ ئىختىيارىدا دەپ ئېتىقاد قىلىپ، خۇدا ۋە رۇسۇللىلاھنى ئۇنۇتۇپ، خۇدا ۋە رۇسۇلنىڭ ئەمرىنى تەرك ئېتىپ، شەيخلىرىنىڭ ئارزۇسى ئۈچۈن ھەرنەرسىنى پىدا قىلىشتەك دەرىجىدە ئېزىپ كەتتى. يەنە بىرتەرەپتىن، تۈركلىك خاسىيەتلىرى بولغان ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە مىللىي پىداكارلىق روھىنى يوقىتىپ، روھسىز ـ ئۆلۈك ئىنسانلار قاتارىغا كىرىپ قالدى. بۇ دەججال مۇرشىد(شەيخ) لەر بىر ـ بىرلىرى بىلەن مەنپەئەت تالىشىشتىن كېلىپ چىققان ئىتتىپاقسىزلىق، ھەسەتخورلۇق، ۋە

[93] **رام قىلىش** ـ ئۆزىگە باغلاش. **ئەۋھام** ـ ئەندىشە، قورقۇ. **الحاد**ـ دىن يولىدىن ئېزىقتۇرۇش(ن. ش. ھ.)

ئۆچمەنلىكتىن ئىبارەت يامان ئىللەتلىرىنى، مۇرىتلىرى بولغان نادان خەلققە يۇقتۇرۇپ، مىللىي ۋە دىنىي بىرلىكنى يوقاتتى. بۇنىڭ بىلەن خەلق ئىچىدە ئىتتىپاقسىزلىق ۋە ئىداۋەت كەلكۈ كۆلەمدە تارقىلىشقا باشلىدى. بۇنىڭ ئاقىۋىتى، شەرقىي تۈركستان خەلقىنىڭ ئۆزىنى ئۇزۇن مۇددەت مۇستەملىكىچىلەرنىڭ قولىغا تۇتۇپ بېرىشتەك پاجىئەنى ھازىرلىماقتا ئىدى!

شەرقىي تۈركستانغا قالماق تاجاۋۇزى

مۇھەممەدئىمىن خان شېھىت بولغاندىن كېيىن، پۈتۈن شەرقىي تۈركستان قالماقلارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىدى. غالدان قۇنتەيجى، پۈتۈن خەلقى مۇسۇلمان بولغان ئالتى شەھەرنى، قالماق ھاكىملىرى بىلەن باشقۇرۇشنىڭ قىيىن ئىكەنلىكىنى چۈشۈنۈپ، ئاپاق (ئاباق) خوجىنى ئالتى شەھەرگە ئومۇمىي ۋالىي قىلىپ تەينىلەپ، قەشقەردە ئولتۇرغۇزۇپ قويدى. باشقا شەھەر لەرگىمۇ ئاپاق خوجىنىڭ توغقانلىرىنى ھاكىم قىلدى. ئاپاق خوجىنىڭ قېشىدا بىرقانچە قالماق مەنسەپتارلىرى ۋە مىڭدەك قالماق ئەسكىرى تۇراتتى. باشقا ھاكىملار يېنىدىمۇ بىرقانچە قالماق ئەمەلدارلار ۋە بىر ئاز ئەسكەر تۇرغۇزۇلغان. غالدان بۇ ئىشلىرىنى پۈتتۈرۈپ ئىلغا قايتىپ كەتتى. مانا، بۇ شارائىتتا ئالتى شەھەر خەلقى قالماقلار ۋە خوجىلارنىڭ ئورتاق باشقۇرۇشدا، تارىختا كۆرۈلمىگەن بىر زۇلۇم ۋە ئىستىبدات ئاستىدا ئېزىلىپ، پالاكەتلىك بىرتەقدىرگە گىرىپتارىبولدى.

ئاپاق خوجا باشچىلىقىدىكى خوجىلار، نامدا ۋالىي ۋە ھاكىملار بولۇپ، ھوقۇق قالماقلارنىڭ قولىدا ئىدى. پۈتۈن ئىشلار قالماقلارنىڭ خاھىشى بويىچە ئىجرا قىلىناتتى. بۇ قارا يۈز خوجىلارنىڭ سەئىدىيە دۆلىتى زامانىسىدىكى ئىززەت - ئابرويى ۋە نوپۇزى قالمىدى. ئۇلار قالماقلار قولىدىكى بىرئىستىلا ۋاستىسى ئۇيۇنچاق بولۇپ قالدى. ئۇلار ئۆز ئورنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، قالماقلارغا كۆچۈكلىنىشتىن باشقا ئىشنى بىلمەيتتى. بۇ ۋەزىيەت، ئاپاق خوجىنىڭ ئۆلۈمىگىچە يەنى، ھىجرى 1102 - يىلىغىچە داۋام قىلدى.

قالماقلارنىڭ قىسقىچە تارىخى

شەرقىي تۈركستاندا «قالماق» دەپ ئاتىلىدىغان تۈرك قەبىلىسى[94]، ئالتاي تاغلىرىدا ئولتۇرۇشلۇق «ئويىرات» دېگەن چوڭ بىر قەبىلىگە مەنسۇپ. بۇلارنى چىن مەنبەلىرىدە «ئەيلۇت» دەپ يازىدۇ. ياۋروپا تارىخچىلىرى بولسا «قالمۇق» دەپ ئاتايدۇ. شەرقىي تۈركستاندا بۇلارنىڭ «قالماق» دەپ

94 بەزى مەنبەلەردە قالماقلارنى «جوڭغار» دېگەن نام بىلەن، غەيرى تۈرك دەپ، كۆرسىتىدۇ. ئە. بايتۇر، 1198ـ بەت (ن.ش.ھ.).

ئاتلىشىنىڭ سەۋەبى مەلۇم ئەمەس. مانا مۇشۇنداق تۆت خىل ئىسىمى بولغان بو قەبىلىنىڭ قەدىمكى تارىخى ھەققىدە مەلۇماتىمىز يوق. پەقەت، چىڭگىزخاننىڭ زامانىسىدىن باشلاپ، تارىخ سەھنىسىدە بۇلارنىڭ ئىسمى كۆرۈنۈشكە باشلىغان. دەسلەپتە، بۇلارچىڭگىزخانغا تەۋە بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، ئۆكتاي خانىدانىغا، ئۇندىن كېيىن، قۇبىلاي خانغا ۋە ئاخىردا چىندىن ھەيدىلىپ چىقىپ، موغۇلستاندا بىرقاغانلىق (خاقانلىق) بولۇپ ئوتتۇرىغا چىققان خاقانلىققا تەۋە بولدى. تەخمىنەن ھىجرى 860 ـ (مىلادى 1397ـ) يىلى قالماقلار موغۇل خاقانلىقىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئەتراپىدىكى جايلارغا تاجاۋۇز قىلىپ، بۇگۈنكى «موغۇلستان» دەپ ئاتالغان يەرلەرنى ئىشغال قىلدى. كېيىنچە، شەرقىي تۈركستان چېگرالىرىغا، بەزىدە چىن چېگرالىرىغىمۇ تاجاۋۇز قىلغىلى باشلىدى. شەرقىي تۈركستانىنىڭ ئىككى ئوگۈز(ھازىرقى ئالتاي) ۋە ئىمىل (ھازىرقى چۆچەك) قاتارلىق جايلىرىنى ئىشغال قىلدى.

ھىجرى 854ـ (مىلادى 1450 ـ) يىلى قالماقلار، چىن ئىمپېراتورى بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇنى ئەسىر ئالدى ۋە بېيجىڭنى مۇھاسىرىگە ئالدى. كېيىن، كۆپ باج تۆلەش شەرتى بىلەن ئىمپېراتورنى قويۇپ بېرىپ چىندىن قايتىپ چىقىپ كەتتى.

ھىجرى 860 ـ (مىلادى1455 ـ) يىلى قالماق خانى ئېسەن خان، موغۇلستاننى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلىپ ئۆزىنى «خاقان» ئىلان قىلدى. لېكىن، بىرىلدىن كېيىن، موغۇللەر ئۇنى ئېغىر ھالدا مەغلۇپ قىلىپ ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن قالماقلارنىڭ قۇۋۇتى قالمىدى، ئىشغال قىلغان پۈتۈن جايلىرى قولدىن كەتتى. پەقەت، ئۆز يەرلىرىلا قولىدا قالدى.

ھىجرى 885 ـ (مىلادى 1480 ـ) يىلىغا كەلگەندە، تۇرپان ئومۇمىي ۋالىيسى، كېپەك سۇلتان قالماقلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى ۋە ئىككى ئوگۈز ۋە ئىمىلدىن ھەيدەپ چىقىرىۋەتتى.

ھىجرى 888 ـ (مىلادى 1483ـ) يىلى قالماقلار مۇستەقىللىقىنى تاشلاپ، موغۇلستان خاقانى دايانخانغا ئىتائەت قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگىنىدەك قالماقلار، شەرقىي تۈركستان چېگرالىرىغا پات ـ پات پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇراتتى. ھىجرى 900ـ (مىلادى 1494 ـ) يىللىرى، ئەھمەد ئالاچىخان قالماقلارنى ئۈزۈل ـ كېسىل مەغلۇپ قىلىپ، شەرقىي تۈركستانغا خىراج بېرىپ، بويسۇنۇشقا مەجبۇر قىلغان. موغۇلستان خاقانلىقى مۇنقەرىز بولۇپ، بۆلۈنمە خانلىقلار شەكىللىدىكى ھۆكۈمرانلىققا ئايلىنىپ كەتكەندىن كېيىن، قالماقلارمۇ ئۇلاردىن ئايرىلىپ مۇستەقىل بىرخانلىق قۇرۇۋالدى. ھىجرى 1000ـ يىلىغا كەلگەندە، ئىنتايىن كۈچلىنىپ كەتتى.

ھىجرى 1069ـ (مىلادى 1658 ـ) يىلى غەربكە ئىلگىرىلەپ كەلگەن قازاقلار بىلەن ئۇرۇشۇپ،

ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى ۋە ئېرتىش بىلەن تۇبۇل دەريالىرى ئارىسىدىكى قازاق يۇرتلىرىنى تارتىۋالدى. لېكىن، ئۇزاق ئۆتمەي قازاقلار ئىلگىرىلەپ كېلىپ، قالماقلارنى بۇجايلاردىن ھەيدەپ چىقاردى.

ھىجرى 1070- (مىلادى 1659-) يىلىغا كەلگەندە، قالماقلار شەرقىي تۈركستانغا ھۇجۇم قىلغىلى باشلىدى. يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئابدۇللا خانىنىڭ ئېغىر ھالدا مەغلۇپ قىلىپ، ئىلى، بەشبالىق ۋە تۇرپانىنى ئىشغال قىلدى. بۇجاغدا تىبەت بۇددىستلىرىنىڭ تەبلىغچىلىرى (دىنىي تەشۋىق قىلىپ تاراتقۇچىلار) قالماق ۋە موغۇللارنىڭ يۇرتلىرىغا كېلىپ، كەڭ كۆلەمدە دىنىي تەشۋىقلىرىنى ئىلىپ بارغان. نەتىجىدە، قالماقلار كونا دىنى بولغان شامان دىنىنى تاشلاپ بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلغانىدى. قالماق خانلىق جەمەتىدىن «غالدان» ئىسىملىك ئۆسمۇر ياشتىكى بىرسى، لاساغا بېرىپ، ئۇ يەردىكى بىر - بىرلىرى بىلەن تىركىشىۋاتقان، «قىزىل كۆلاھلىق» ۋە «سېرىق كۆلاھلىق» دېگەن ئىككى تەرەپ لامالاردىن، سېرىق كۆلاھلىقلارنىڭ قىشىدا تەربىيە ئالدى. ئاخىرى سېرىق كۆلاھلىق لاما لارنىڭ مەزھىپىگە كىردى.

غالدان، لاسادىن ئوقۇشنى تۈگىتىپ يۇرتىغا كېلىپ، پۈتۈن قالماقلارنى «سېرىق كۆلاھلىق لاما» لار مەزھىپىگە كىرگۈزگەن. دېمەك، غالدان ئەسلىدە قالماق خانىدانىغا مەنسۇپ بىرشاھزادە بولۇش بىلەن بىللە، قالماقلارنىڭ دىنىي ۋە مەزھەبىي پېشۋاسىمۇ بولغانىدى.

غالدان ھىجرى 1087- (مىلادى 1675 -) يىلى خان بولدى ۋە ئۆزىگە قۇنتاجى (قۇنتەيجى) دېگەن ئۇنۋاننى ئالدى. دۆلىتىنى كۈچلەندۈردى ۋە تېرىتورىيەسىنى كېڭەيتىپ، ئىككى ئۆگوز، ئىمىل، ئىلى ۋە ئالتايغىچە بولغان پۈتۈن جايلارنى ئىشغال قىلدى. غولجىدا ئالمالىققا يېقىن جايدا بىر شەھەر ياساپ ئۇنىڭغا «كۈرە» يەنى، ئىبادەتخانە دەپ، نام بېرىپ، پايتەخت قىلدى. ئۇندىن كېيىن، غالدان، تىبەتنى ئۆز تەسىر دائىرىسى ئىچىگە كىرگۈزدى ۋە سېرىق كۆلاھلىق لامالارنىڭ باشلىقىنى ئۆز ھامىيىلىقىغا ئېلىپ ئۇنىڭغا « دالاي لاما» دېگەن ئۇنۋاننى بەردى. ھازىرغىچە تىبەت دالاي لامانىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا تۇرماقتا.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، غالدان قۇنتەيجى ھىجرى 1090- (مىلادى 1679 -) يىلى ئالتى شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرىنىڭ يارىدىمى بىلەن ئالتى شەھەرنى ئىشغال قىلغان ۋە ئاپاق خوجىنى ئالتى شەھەرگە ئومۇمىي ۋالىي قىلىپ تەينىلىگەنىدى. غالدان ھىجرى 1100 - (مىلادى 1688-) يىلىغا كەلگەندە پۈتۈن موغۇلىستانىنى بېسىۋالدى.(19 - خەرىتىگە قارالسۇن) ئۇندىن كېيىن، غالدان چىن ئىمپېراتورى كاڭشى بىلەن ئۇرۇشتى، نەتىجىدە، غالدان ئېغىرھالدا مەغلۇپ بولۇپ ھىجرى 1109 - (مىلادى 1687-) يىلى پۈتۈن موغۇلستان، قۇمۇل ۋە بارىكۆلگىچە بولغان جايلارنى چىنلىقلار بېسىۋالدى . شۇيىلى غالدان ئۆلدى ۋە ئورنىغا نەۋرىسى «رابدان» خان بولدى[95]. رابدان خان

[95] بەزى مەنبەلەردە «رابدان» نى «ئاراپتان» دەپ ئالىدۇ . ئە . بايتۇر ، 1228- بەت (ن. ش. ھ).

چىن ئىمپېراتورلۇقىغا سېلىق تۆلەش شەرتى بىلەن تەۋە بولۇپ، تۇرپان، ئىلى، ئىمىل ۋە ئالتاي قاتارلىق جايلاردىكى ھاكىمىيەتنى ساقلاپ قالدى. ئالتى شەھەرمۇ قالماقلارنىڭ قول ئاستىدىن چىقىپ، كانجۇتلارنىڭ ھامىيلىقىغا كىرىۋالغان «قاراتاغلىق» خوجىلارنىڭ ھاكىمىيتى ئاستىغا كىردى. بۇلارنى تۆۋەندىكى بۆلۈمله‌رده تەپسىلى بايان قىلىمىز. ھىجرى 1120ـ (مىلادى 1708 ـ) يىلى رابدان قۇنتەيجى، قۇدرەت تېپىپ چىنگە ھۇجۇم قىلدى ۋە چىن تارتىۋالغان جايلىرىنىڭ ھەممىسىنى قايتۇرۇۋالدى. ئۇنىدىن كېيىن، ھىجرى 1130ـ (مىلادى 1718ـ) يىلى تىبەتكە يۈرۈش قىلىپ، ئۇيەردىكى چىن ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، تىبەتنى قولىغا ئالدى. چىنلىقلارنىڭ يارىمى بىلەن تىبەت ئىبادەتخانىسىنىڭ لامالىق ئورنىنى قولىغا ئېلىۋالغان، قىزىل كۆلاھلىق لاما (تاشى لاما) نى ئەسىرگە ئېلىپ، دالاي لامانى ئىككىنچى قېتىم تىبەت ئىبادەتخانىسىغا لاما قىلىپ ئولتۇرغۇزۇپ قويدى. لېكىن، چىندىن زۇر بىرئەسكىرىي قوشۇن كېلىپ رابداننى مەغلۇپ قىلىپ، تىبەتنى تارتىۋالدى. رابدان دۆلىتىنى ۋە ئەسكەرلىرىنى چىنلىقلاردىن قوغداش ئۈچۈن، ئۇرۇشۇپ ئۆلدى. رابداندىن كېيىن، ئوغلى تەختكە چىقتى. ئۇ چىنغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلىپ، ئىمپېراتور يوڭچىڭنى مەغلۇپ قىلدى ۋە ئۇنى باج تۆلەشكە مەجبۇر قىلدى.

رابداننىڭ ئوغلى ئۆلگەندىن كېيىن، خانلىق جەمەتى ئارىسىدا تەخت تالىشىش جېدەللىرى باشلاندى. شاھزادىلاردىن داۋانسى بەگ بىلەن ئامۇرسانا بەگلەر بىر- بىرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ ئاخىرى داۋانسى بەگ غالىپ كېلىپ، تەختكە چىقتى. ئامۇرسانا قېچىپ چىن ئىمپېراتورى چىيەنلۇڭدىن ياردەم تىلىدى. چىيەنلۇڭنىڭ نۇرغۇن ئەسكەرىي يارىمى بىلەن ئامۇرسانا داۋانسىنى يوقىتىپ، ئۆزى خانلىق تەختىگە چىقتى.

چىننىڭ ياردەمگە كەلگەن ئەسكەرلىرى ياردەم ئىشى تۈگىگەن بولسىمۇ، ئۇلار قايتىپ كەتمەستىن يۇرتىنى بېسىۋېلىش ھەرىكەتلىرىنى باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئامۇرسانا بەگ چىن ئەسكەرلىرىنى مەملىكىتىدىن چىقىرىش ئۈچۈن ھىجرى 1171ـ (مىلادى 1757) ـ يىلى چىنگە قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى. چىنلىقلارنى ئۈزۈل ـ كېسىل مەغلۇپ قىلدى، پۈتۈن چىن ئەسكەرلىرى ئۆلتۈرۈلدى. يالغۇزجاۋخۇ(جاۋخۇي) ئىسىملىك قوماندانى قېچىپ قۇتۇلدى ۋە ئىمپېراتورغا بولغان ۋەقەنى ئاڭلاتتى. ئىمپېراتۇر، جاۋخۇينى نۇرغۇن ئەسكەرىلەن يەنە ئىلغا يوللىدى ۋە ئۇنىڭغا، قالماق يۇرتى(ئىلى، ئىمىل ئالتاي ۋە غەربىي موغۇلستان) دىكى پۈتۈن خەلقنى يوق قىلىشنى بۇيرۇدى. ئامۇر سانابەگ مەغلۇپ بولۇپ، سىبىرىيەگە قاچتى.

جاۋخۇي بۇيەرلەردە قىرغىنچىلىق ئېلىپ بېرىپ، بىگۇناھلەرنى ئۆلتۈردى، ساق قالغانلارنى ئەسىرگە ئېلىپ، چىنگە سۇرگۈن قىلدى. پۈتۈن شەھەر لەرنى ۋەيران قىلدى. نەتىجىدە، بۇجايلار تامامەن ئىنسانسىز بىرچۆل ھالىغا كېلىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن، ھىجرى 1172ـ (مىلادى 1758ـ) يىلى قالماق

دۆلىتى يىقىلدى. شۇتارىختىن تارتىپ قالماقلارچىن ھاكىمىيىتى ئاستىدا ياشىماقتا. غالدان قۇنتەيجىنىڭ زامانىسىدىن باشلاپ، قالماقلار شەرقىي تۈركستانىنىڭ تاغلىق رايونلىرىغا ئېقىن ھالىداكۆچۈپ كېلىشكە باشلىغانىدى. بۇلار ئەتراپىقا يېيىلىپ قارا شەھەر، بەشبالىق، تۇرپان، قۇمۇل، بارىكۆل ۋە ئىلى تاغلىرىدىكى خەلقنىڭ يايلاقلىرىنى تارتىۋېلىپ يەرلەشتى. ھازىرمۇ بۇ جايلاردىكى خەلقلەرنىڭ كۆپچىلىكى قالماقلاردىن ئىبارەت.

ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلاتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشلەر

ئاپاق خوجا ئۆلگەندىن كېيىن، غالدان قۇنتەيجى ئۇنىڭ ئوغوللىرىدىن بىرىنى ئومۇمىي ۋالىيلىققا تەينىلىدى. قالماقلارنىڭ باشقۇرۇشى بۇرۇنقىغا ئوخشاش داۋام قىلدى. يەنى، خوجىلار ئۆز كەسپىلىرى بولغان دۇئاگۈيلۇق ۋە يالغان كارامەت سېتىش بىلەن خەلقنى زۇلمەت قاراڭغۇلۇقىغا باشلىماقتا ئىدى. يۇرتنى ئىدارە قىلىش ئىشى تامامەن مەدەنىيەتسىز قالماق ئەمەلدارلىرى ۋە ئەسكىرىي ئىدارىنىڭ قولىدا بولۇپ، ئالتى شەھەرخەلقى ئېغىر زىيانكەشلىك ۋە زۇلۇم ئاستىدا ئىزىلدى. بۇ چىدىغۇسىز زۇلۇملارغا قارشى خەلق پات - پات ئىسيان چىقىرىپ تۇرسىمۇ خوجىلارنىڭ خائىنلىقى ۋە قالماقلارنىڭ مۇستەبىت كۈچى ئالدىدا بۇ ئىسيانلار مۇۋەپپەقىيەتسىزلىككە ئۇچرىغان. نەتىجىدە، بۇ ئىسيانلارنىڭ يولباشچىلىرى بولغان ئۆلىمالار ۋە يۇرت چوڭلىرى ۋەھشىلەرچە ئۆلتۈرۈلگەن. بۇئوتتۇرىدا ئىسمائىل خانىنىڭ ئوغلى ئارسلانخان ھىندىستانغا قېچىپ بېرىپ ھىندىستان پادىشاھى ئەۋرەڭزىپ، ئالەمگىردىن خوجىلارغا قارشى ياردەم تەلەپ قىلغان. لېكىن، ئەۋرەڭزىپ بۇ تەلەپنى قوبۇل قىلمىدى.

غالدانىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، قالماق دۆلىتى ئاجىزلاشتى. بۇنى كۆرگەن خوجىلاردىن بەزىلىرى قالماقلاردىن يۈز ئۆرۈپ ئۆزلىرىنى «خان» دەپ ئېلان قىلدى، يەنە بەزىلىرى قالماقلار بىلەن بىرلىشىپ، ئۇ«خان» نى ئۆرۈشكە تىرىشتى. مۇشۇنداق خوجىلاردىن بىرسى قېچىپ، پامىرتاغلىرىدا ئولتۇرۇشلۇق ئەسلى تىبەتلىك بولغان كانجۇت قەبىلىسىدىن ياردەم تەلەپ قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن قەشقەرنى ئالدى.

شۇنىڭ بىلەن كانجۇتتىن ياردەم ئالغان خوجىلار ۋە ئۇلارنىڭ تەرەپتارلىرى قارا تاغلىقلار بىلەن ئۇلارغا قارشى، قالماقلار تەرىپىدە قالغان خوجىلار ۋە ئۇنىڭ تەرەپتارلىرى ئاق تاغلىقلار دېگەن ئىككى گۇرۇھ خوجىلار مەيدانغا كەلدى. بۇ ئىككى گۇرۇھ خوجىلارنىڭ بىر- بىرلىرگە قارشى ئېلىپ بارىدىغان تەشۋىقاتلىرى شۇنچىلىك كۈچلۈك ئىدىكى، بۇلارنىڭ جاھىل مۇرىتلىرى ئۇچۇن ئەڭ ساۋاپلىق ۋە ئۇلۇغ ۋەزىپە، قارشى تەرەپتكى خوجىنىڭ بىرمۇرىتىنى ئۆلتۈرۈشتىن ئىبارەت ئىدى. قارا تاغلىق بىر مۇرىت ئۇزىنىڭ توغقىنى بولغان بىرئاق تاغلىقنى ئاللاھ ئۇچۇن جىھاد قىلدىم دەپ،

ئۆلتۈرۈپتىشته قىلچىمۇ ئىككىلەنمەيتتى. ئاق تاغلىقلاردىمۇ ئەھۋال شۇنداق ئىدى. شۇنىڭ بىلەن، ئالتى شەھەردە ئاق تاغلىقلار غالىپ كەلسە، خەلق قالماقلارنىڭ دەھشەتلىك زۇلمىغا دۇچار بولاتتى. قاراتاغلىقلار غالىپ كەلسە، ئۇچاغدا خەلق كانجۇتلارنىڭ بولاڭ ـ تالىڭىغا قېلىپ، ۋەيرانچىلىققا ئۇچرايتتى. بەزى مۇستەقىل خوجىلارمۇ ئاق ياكى قارا تاغلىقلارنىڭ بىرىنىڭ ئىشغالىيىتى ئاستىدا قالاتتى. بۇلار يەنە ئۆز ئارىسىدىمۇ داۋاملىق ئۇرۇشۇپ قان تۆكۈپ تۇراتتى. ھەتتا، خوتەندە، ياقۇپ خان دېگەن قاراتاغلىق خوجا بىلەن يۇنۇس خوجا دېگەن ئاق تاغلىق خوجا بىرلا ۋاقىتتا ھۆكۈمدارلىق قىلغانىكەن. بۇ ئىككىسىنىڭ ئارىسىدىكى ئۇرۇشلاردا خوتەن خەلقىنىڭ بىرقانچە قېتىم قىرغىن قىلىنغانلىقى مەشھۇر دۇر.

ھىجرى 1114 ـ (مىلادى 1702 ـ) يىللىرىدىن باشلاپ، قارا تاغلىقلار كۆچلىنىپ، ئالتى شەھەرنىڭ ھەممىسىنى ئىشغال قىلدى. قىلىچتىن ئېشىپ قالغان ئاق تاغلىقلار دانىيال خوجىنىڭ باشچىلىقىدا ئىلغا قېچىپ بېرىپ رابدان قۇنتەيجىنىڭ قېشىدا پاناھ تاپتى. قاراتاغلىقلار كانجۇتلارنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا ھۆكۈمرانلىقلىرىنى داۋام قىلدى. بۇ ئارىدا، كانجۇتلار سېرىق قول ۋە راكسات تاغ ئېغىزلىرىدىن ھەدەپ يەركەن ۋە قاغىلىق ۋە ھەتتا سانجۇغىچە بولغان تاغ ـ يايلاقلارنى خەلقتىن تارتىۋېلىپ يەرلەشكىلى باشلىدى. بۇ يەرلەردە كانجۇتلارنىڭ شۇچاغلاردا ياسىغان قەلئەلىرىنىڭ خارابىلىرى ھازىرمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. كانجۇتلار بۇ قەلئەلەرنى بازا قىلىپ، پات ـ پات يەركەن، قاغىلىق،گۇما ۋە خوتەنگە بېسىپ كىرىپ، خەلقنى بولاپ ـ تالاپ چىقىپ كېتەتتى.

رابدان قۇنتەيچى كۆچلىنىپ، دانىيال خوجىنىڭ ئوغلى بۇرھان خوجىنى نۇرغۇن قالماق ئەسكەرلىرى بىلەن يۇللاپ، كۆچانى ئىشغال قىلدى. شۇنىڭ بىلەن تەخمىنەن ھىجرى 1135ـ (مىلادى 1722ـ) يىلى بىرئاق تاغلىقلار ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى. قەشقەر، يەركەن ۋە خوتەن قاراتاغلىقلارنىڭ قولىدا ئىدى، بۇ ئىككى گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدا داۋاملىق ئۇرۇش بولۇپ تۇراتتى. ئاخىرى، ھىجرى 1164 ـ (مىلادى 1750 ـ) يىلىغا كەلگەندە ئاق تاغلىقلار غالىپ بولۇپ، قاراتاغلىقلارنى يوقىتىپ، پۈتۈن ئالتى شەھەرنى ئىگىلىدى. لېكىن، رابداننىڭ ئوغلى كېلىپ،كوچانى قالماقلارغا ساداقەتلىك بىلەن خىزمەت قىلغان كوچالىق خوجىسى بەگكە بېرىپ، بۇرھان خوجىنى خوتەنگە ۋە ئىنىسىنى قەشقەرگە ۋالىي قىلىپ قويدى. بۇرھان خوجا ھېچ ئىلام تەربىيسى كۆرمىگەن، پەقەت قالماق تەربىيىسىدە چوڭ بولغان بىلىمسىز بىر ئادەم ئىدى. چىن ئىمپېراتورىنى دوراپ، خەلقنى ئۆزىگە سەجدە قىلىشقا زورلىغىلى باشلىدى. بۇنىڭغا قارشى چىققان خەلق ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. بۇرھان خوجىنىڭ بۇنىڭدىن باشقا ئىنسانىنىڭ ئەقىلگە سىغمايدىغان بۇيرۇقلىرى بار بولۇپ خوتەن خەلقى بۇرھان خوجىغا «سارىڭ خوجا» دەپ نام بەرگەنىدى.

ئاپاق خوجا ئەۋلادلىرى دەۋرىدە
شەرقىي تۈركستان

ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى دەۋرىدە شەرقىي تۈركستان (ئالتى شەھەر) خەلقىنىڭ بېشىغا كەلگەن پالاكەتلىك كۈنلەرنىڭ تەپسىلاتىنى بېزىپ چىقىش ئۈچۈن، ئالاھىدە بىر كىتاپ يېزىش كېرەك. بۇ قىسقە كىتابىمدا، پەقەت بۇ ۋەقەلىكنىڭ خۇلاسىسىنى يازىمەن.

ئاپاق خوجىنىڭ زامانىسىدا، ئالتى شەھەرنىڭ باشقۇرۇش ئىشلىرى تامامەن قالماقلارنىڭ قولىدا ئىدى. ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ تەرىپىدىن شەھەرلەرگە تەيىن قىلىنغان ھاكىملارنىڭ ھېچبىر ھوقۇقى يوقتى. قالماقلار، ئۇرۇشقاق ۋە كۆچمەن بىرقوۋۇم بولۇپ، مەدەنىيەت سەۋىيەسى نۆلگە تەڭ ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، شۇ زامانىنىڭ ئۇستۇن مەدەنىيەتسىگە ئىگە بولغان ۋە تىنچ شارائىتقا كۆنۈپ ئۇرۇشقاقلىقىنى ئونۇتقان ۋە ئىچكى ئىتتىپاقلىقى بوزۇلغان شەرقىي تۈركستان خەلقىنى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن، ھۆكۈمدارلار قانتىق زۇلۇم ۋە ئىزىش تەدبىرلىرىنى قوللانغانىدى.

ئۇنىڭ ئۈستىگە، قالماقلار بۇددا دىنىنىڭ ئەڭ مۇتەئەسسىپ بىرمەزھىپىگە مەنسۇپ بولۇپ، مۇسۇلمانلارغا ناھايىتى كۈچلۈك دۈشمەنلىكى بار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، قالماقلار شەرقىي تۈركستان مۇسۇلمانلىرىغا قولىدىن كېلىدىغان ھەرقانداق زۇلۇمنى ئايامى قويمىدى. مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي ۋە ئىلمىي تەشكىلاتلىرىنى يوقىتىش، ۋەيران قىلىش، ئۇلارنىڭ بىر دىنىي ۋەزىپىسى ئىدى. خالىغان كىشىنى ئۆلتۈرۈش، خالىغان كىشىنىڭ ئىپپەت - نامۇسىغا تاجاۋۇزقىلىش ۋە خالىغان كىشىنىڭ مال مۈلكىنى تارتىۋېلىش قالماقلارنىڭ تەبىئىي ئادەتلىرى ئىدى.

ئاپاق خوجىنىڭ بۇ زۇلۇملار بىلەن ھېچ كارى بولمىدى. ئۇنىڭ پۈتۈن قىلىدىغان ئىشى، خەلقىنىڭ قالماقلارنىڭ بولاڭ - تالىڭىدىن ئېشىپ قالغان مال - مۈلكىنى يالغان كارامەت ۋە كۆز بۇيامىا تەسەۋۇپ ھىيىلىرى بىلەن «دۇئا قىلىپ» ئېلىۋېلىشتىن ئىبارەت ئىدى. يەنە بىرتەرەپتىن، خەلقىنى مەنسىز- مەنتىقسىز قورقۇنچ ۋە شۇبھىچىلىك ۋەزلىرى بىلەن ئۆزىگە قەتئىي بويسۇندۇرۇشقا تىرىشسا، يەنە بىرتەرەپتىن ئۆزىنىڭ تەختى - بەختىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن قالماقلارغا يالۇرۇپ كۆچۈكلىنەتتى. قىسقىسى، بۇ ئادەم، مىليونلارچە مۇسۇلمانىنىڭ مۇقەددىراتىنى (تەقدىرىنى) ئۆز شەخسى مەنپەئىتىگە قۇربان قىلىدىغان چوڭ بىرخائىن ئىدى. ئاپاق خوجىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى دەۋرىدە ھۆكۈمەت بېشىغا چىققان خوجىلارمۇ ئاپاق خوجىنىڭ يۇقىرىدا سۆزلەنگەن مەسلىكىنى داۋام قىلدۇرۇشتىن باشقا، بىر - بىرلىرىگە ئەشەددى دۈشمەن ئىككى گۇرۇھقا ئايرىلىپ، خەلقىنى ئۆزمەنپەئەتلىرى يولىدا بىر- بىرىگە دۈشمەن ئىككى تەبىقىگە ئايرىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ تارىخىي بىرمىللەت ئىككىگە بۆلۈنۈپ، ئۇرۇشۇشقا باشلىغان. دۇنيادا بۇنىڭدىنمۇ چوڭ بىر خىيانەت

بولمىساكبرەك.

بۇنىڭدىن تاشقىرى، بۇ ئىككى گۇرۇھ خوجىلىرىغا تاشقىرىدىن ياردەم قىلىدىغان قالماق ۋە كانجۇتلار مەدەنىيەتسىز ۋە پۈتۈن مۇسۇلمانلارغا چىش - تىرنىقىغىچە دۇشمەن ۋە مۇسۇلمانلارنى ئۆلتۈرۈش، مېلىنى بۇلاپ - تالاشقا ناھايىتى ھېرسمەن بىر قوۋم ئىدى. خوجىلار، بۇ ياردەمچىلىرىنى پەقەت ئۆزىنىڭ شەخسى مەنپەئەتلىرىنى دەپ، شەرقىي تۈركستان خەلقىنىڭ بوينىغا مىنگۈزدى.

ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى، ئۆلىما ۋە مۇنەۋۋەر ۋەتەنپەرۋەرلەرنى ئۆزىنىڭ ئەشەددى دۇشمىنى دەپ ھېسابلىغان. ئۆزلىرى بىۋاسىتە ياكى ياردەمچىلىرى قالماق ياكى كانجۇتلار ۋاسىتىسى بىلەن ئۇلارنى يوقاتقان. چۈنكى، خوجىلارنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ ئارقا تېرىكى بولغان قالماق ۋە كانجۇت باسقۇنچىلىرىغا قارشى خەلقنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ ئىسيان چىقىرىش، ساۋاتسىز ۋە نادانلىقتا قالغان خەلقىگە ھەقىقەتنى ئاڭلىتىش، ياخشى يامانىنى بىلدۈرۈپ خوجىلارنىڭ مىللەتكە خائىن ۋە دەججال ئۇنسۇرلەر ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈشكە تېرىشىش ئۆلىما ۋە مۇنەۋۋەر سىنىپىنىڭ قولىدىن كېلىدىغان ئىش ئىدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن، خوجىلارنىڭ تەسىرىنى يوقىتىدىغان ئەڭ چوڭ دۇشمەنلىرى، ئۇلار ئىدى. مانا، بۇخوجىلارنىڭ خيانىتى ۋە ئۇلارنىڭ ئارقا تېرەكلىرىنىڭ ۋەھشىلىكى ۋە زۇلمى سەۋەبىدىن سەئىدىيە دۆلىتى دەۋرىدىكى مىسلىسىز ئاۋاتچىلىق، تىنچ - باياشاتلىق ۋە يۇكسەك مەدەنىيەت بىلەن مائارىپ، ئوتقا چۈشكەن پاختىدەك يوق بولۇپ كەتتى ! مىللەت ناھايىتى ئېغىر يوقسۇزلوققا، ۋەتەن دەھشەتلىك پالاكەتكە مۇپتىلا بولدى. جاھالەت ۋە بىلىمسىزلىك شۇدەرىجىگە يەتتىكى، خوجىلار دەۋرىدە، «مۇبەييەن » دېگەن كىتاپتىن دەرس بەرگەن كىشى ئەڭ چوڭ ئالىم ھېسابلىناتتى .

ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈم سۈرگەن دەھشەتلىك 82 يىل، يەنىپ - كۆيدۈرۈپ، ۋەيران قىلىشتەك زۇلۇم ۋە ئىزىش بىلەن داۋام قىلدى. بۇ دەۋر ئىچىدە، شەرقىي تۈركستان خەلقىنىڭ بېشىغاكەلگەن پالاكەتلەر، تارىختا باشقا بىرمىسالى بولمىغان بەخسىزلىك ئىدى. بۇ پالاكەتلەرنى يوقىتىپ، مىللەتنى بۇ بالادىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن، خەلق خوجىلارغا ۋە ئۇلارنىڭ خوجايىنلىرىغا قارشى ھەردائىم ئىسيان كۆتۈرۈپ چىقاتتى. لېكىن، خەلق ئىچىدە كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلىدىغان جاھىل مۇرتلەر، خوجىلىرىنىڭ تەسىرى بىلەن، بۇ خىل ھەرىكەتلەرگە قارشى چىقاتتى. قالماقلار ۋە كانجۇتلارمۇ بۇخىل ھەرىكەتلەرنى دەرھال ۋە ناھايىتى قاتتىق تەدبىر لەر بىلەن ئومۇمىي قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ بېسىقتۇراتتى. نەتىجىدە، ۋەتەنپەرۋەرلەر ئېغىر زىيانغا ئۇچرىغان.

ئۇچىنچى باب

چىننىڭ شەرقىي تۈركىستانغا تاجاۋۇز قىلىشى ۋە مىللىي ئىنقىلاب دەۋرى

بىرىنچى بۆلۈم

بىرىنچى قېتىملىق چىن تاجاۋۇزى

ھىجرى 134ـ (مىلادى 752ـ) يىلى چىن ئىشغالىيىتىدىن قۇتۇلۇپ، بىرمىڭ ئوتتۇز سەككىز يىل چىن تاجاۋۇزىدىن خاتىرجەم ياشىغان شەرقي تۈركستان خەلقى، ھىجرى 1172ـ (مىلادى 1758 ـ) يىللىدىن باشلاپ، يەنەچىن تاجاۋۇزىغا ئۇچرىغىلى باشلىدى. تۆۋەندە، چىنلىقلارنىڭ قىلغان تاجاۋۇزىنى ۋە 174 يىل ئىچىدە، شەرقي تۈركستان خەلقىنىڭ چىن تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى ئېلىپ بارغان تۆت قېتىملىق ئومۇمي ئىنقىلابىنى بايان قىلىمەن.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، شەرقي تۈركستان خەلقىنىڭ، كانجۇت، قالماق ۋە خوجىلارنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان مىللىي قوغدىنىشلىرى ۋە قوزغۇلاڭلىرى نەتىجىسىز قالغان بولۇپ، خەلق بۇ بالايي ـ ئاپەتتىن قۇتۇلۇشنىڭ يولىنى ئىزدىمەكتە ئىدى. بۇ زۇلۇم ۋە بالايى ـ ئاپەتتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، باشقا بىر دۆلەتنىڭ ياردىمىنى ئالماقتىن باشقا چارە يوق دەپ قارايدىغانلارمۇ ئاز ئەمەستى. بۇرھان خوجىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە، قالماقلار ۋە خوجىلار يۇرتىنىڭ بايلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ مال ـ مۈلكىنى بۇلىغىلى باشلىدى. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، بۇ ۋاقىتتا چىن ئىمپېراتورى چىيەنلۇڭ، قالماقلارنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشقىلى باشلىغانىدى. ھەر يۇرتتىن بىر ئىككى يۇرت كاتتىلىرى ۋە بايلىرى، بۇرھان خوجىنىڭ چاڭگىللىدىن قۇتۇلۇپ، چىن چېگرىسىغا قېچىپ باردى. بۇلاردىن ئونغا يېقىن كىشى بىرلىشىپ، چىننىڭ چېگرا ئەمەلدارلىرىغا، قالماقلار ۋە خوجىلارغا قارشى ياردەم تەلەپ قىلىپ، چىنگە باردىغانلىقلىرىنى بىلدۈردى. شۇنداق قىلىپ بۇكىشىلەر، بېيجىڭغا يېتىپ بارغان ۋە ئۇلارنى ئىمپېراتور چىيەنلۇڭ قوبۇل قىلغان. ئىمپېراتور، قالماقلار، خوجىلار ۋە شەرقي تۈركستان خەلقى توغرىسىدا بۇكىشىلەردىن مەلۇمات ئېلىپ، شەرقي تۈركستان خەلقىنى قالماقلار ۋە خوجىلارنىڭ زۇلمىدىن قۇتقۇزىدىغانلىقىغا ۋەدە قىلغان. ئۇلارنى ياخشى كۈتۈپ، ئىنئاملار بېرىپ مېھمان قىلغان. بۇكىشىلەر 3 ـ 4 يىل بېيجىڭدە تۇرۇپ قالغان.

ھىجرى 1171ـ (مىلادى 1757ـ) يىلى ئىمپېراتور چىيەنلۇڭ، قالماق خانى ئامۇر سانا بەگكە قارشى قوماندانى جاۋخۇيىنى يوللىغاندا، شەرقي تۈركستانلىق ھېلىقى كىشىلەرنىمۇ جاۋخۇيغا قوشۇپ يوللىغان. جاۋخۇي ئىلىنى بېسىۋېلىپ، قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈۋاتقاندا، بۇكىشىلەر ئالتى شەھەر ۋە تۇرپانغا مەخپىي ھالدا ئادەم ئەۋەتىپ، چىن ھۆكۈمىتىنىڭ «ئادالىتى ـ ئىنسافى» نى ھەدەپ ماختاپ كۆككە كۆتۈرۈپ «چىن ئەسكەرلىرى شەرقي تۈركستان خەلقىگە خالىسانە ياردەم قىلىش ئۈچۈن كەلدى دەپ، تەشۋىق تارقاتتى. بۇ تەشۋىق خەلق ئىچىدە زور تەسىر قوزغىدى. نەتىجىدە، بۇرۇن خوجىلارغا ۋە قالماقلارغا چوڭ خىزمەت كۆرسىتىپ، كوچانىڭ ھاكىملىقىنى قولغا كەلتۈرگەن

«خوجىسى بەگ» بىر كېچىدىلا تۈيۇقسىز باسقۇن قىلىپ،كوچادىكى خوجىلارنى ۋە قالماقلارنى تۈتۈپ، جاۋخۇيىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. شۇنداق قىلىپ، كوچا ۋە تۇرپان خەلقلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن، چىن ئەسكەرلىرى بۇ جايلارنى ئۇرۇشماستىن قولغا چۈشۈردى.

ھىجرى 1172ـ (مىلادى 1758) ـ يىلى جاۋخۇي، قەشقەرگە يېقىنلاپ كېلىپ، قەشقەر ۋە يەركەندىكى خوجىلارنى ۋە ئۇلارنىڭ «ئاق تاغلىق» مۇرىتلىرىنى ئېغىر ھالدا مەغلۇپ قىلدى. بۇلارنىڭ تولىسى ئۆلتۈرۈلدى. ئاز بىرقىسىم خوجىلار ۋە ئاق تاغلىقلار پەرغانىغا قاچتى. بۇرھان خوجا باشلىق توققۇز خوجا سىرىق قول يولى بىلەن بەدەخشانغا قاچتى. شۇنىڭ بىلەن، جاۋخۇي يەركەن ۋە خوتەننىمۇ ئۇرۇشمايلا ئالدى.

جاۋخۇي، كۇچالىق خوجىسى بەگ ۋە چىنگە بارغان كىشىلەردىن خوتەنلىك خوش كېپەك بەگ باشلىق بىرقانچە يۇرت كاتتىلىرىنى بەدەخشان ھۆكۈمدارىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىپ، قېچىپ بېرىۋالغان خوجىلارنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى ۋە بەدەخشان چېگرىسىغا (سىرىق قولغا) نۇرغۇن ئەسكەر يۆتكىدى. بۇنى ئاڭلىغان بەدەخشان ھۆكۈمدارى، خوجىلارنى خوجىسى بەگ ۋە خوش كېپەك بەگكە تاپشۇرۇپ بەردى. ئۇلارخوجىلارنى ئۆلتۈرۈپ، باشلىرىنى كېسىپ، جاۋخۇيغا تەقدىم قىلدى. جاۋخۇي بۇ ئىشلارنى تۈگىتىپ، ئىلغا قايتىپ، ئۇ يەرنى مەركەز قىلدى. ئىمپېراتۇر ئۇنى شەرقىي تۈركستانغا ئومۇمىي ۋالىي قىلىپ تەينىلىدى. بۇ قېتىمقى تاجاۋۇزدا ئىلىنى پايتەخت قىلغان چىنلىقلار ئىلىنى، «ئىلى ۋادىسى» ياكى «ئىلى دەريا‌سى» دېگەن مەنىدە «ئىلى خو» دەپ ئاتىدى.

1 ـ پەسىل

چىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ بېسۇبلىشىدىن باشلاپ، ھىجرى 1232ـ (مىلادى 1816) ـ يىلىغىچە بولغان دەۋىر ئىچىدە، شەرقىي تۈركستان خەلقىگەقىلىنغان زۇلۇملار

شەرقىي تۈركستانىنىڭ چىن ئاسارىتىگە گىرىپتار بولۇشى خۇددى، « ئۇرغۇچىدىن قېچىپ، ئۆلتۈرگۈچىگە يولۇققۇپتۇ» دېگەن خەلق ماقالىغا ئوخشاش، بالادىن قۇتۇلۇپ، داۋاسىز ئىللەتكە گىرىپتار بولغاندەك بىر ھادىسە بولغانىدى.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، چىنلىقلار شەرقىي تۈركستانىنى ئىشغال قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئىمپېراتۇر چىيەنلۇڭ، جاۋخۇينى شەرقىي تۈركستانغا تولۇق ۋە چەكسىز ھوقۇقلۇق ئومۇمىي

ۋالي قىلىپ، ئۇنىڭغا «جاڭجوك» دېگەن ئۇنۋاننى بەردى.جاۋخۇي شەرقىي تۈركستاننى 36 قىسىمغا بۆلۈپ، ھەر بىر قىسمغا بىر ئامبان[96] (ھاكىم) تەيىن قىلدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركستاننىڭ چوڭ - كىچىك پۈتۈن ئىشلىرى توپ - توغرا چىنلىقلارنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى. ھەر قايسى شەھەرلەردە يېتەرلىك ساندا چىن ئەسكەرلىرى تۇرغۇزۇلدى.جاۋخۇي، بۇرۇن قالماقلار پايتەخت قىلغان كۈرە شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا بىر شەھەر قۇرۇپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ جاڭجۇڭلۇق مەركىزى قىلىپ جايلاشتى. بۇ شەھەرنى چىنلىقلارنىڭ نېمە دەپ ئاتىغانلىقىنى بىلمەيمىز. ئەمما، تۈركلەر بۇ شەھەرنى «چىنغىن» دەپ ئاتايتتى. ھازىر، كۆرە ۋە غولجا ئوتتۇرىسىدا بۇ شەھەرنىڭ خارابىلىرى مەۋجۇد. ئۇچاغدا، شەرقىي تۈركستاننىڭ يەركۆلىمى ھازىرقىدىن چوڭ بولۇپ، ئىلى رايۇنى، تا بالقاش كۆلىغىچە، ۋە ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقىغىچە بولغان يەتتەسۇ رايۇنىمۇ شەرقىي تۈركستانغا تەۋە ئىدى (20 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى).

چىنلىقلار، ھۆكۈمەت بىنالىرىنى چىن ئۇسۇلىدا سېلىش، بۇتخانە ۋە باجخانىلارنى سېلىش ئۈچۈن، يۇرتنىڭ تارىخىي بىنالىرىنى، بۇرۇنقى ھۆكۈمەت ئىمارەتلىرىنى، مازار ۋە گۈمبەزلىرىنى، مەسجىد، مەدرىسە ۋە ھاممام قاتارلىق دىنى ۋە مىللىي ئۇسلۇپدىكى پۈتۈن بىنالارنى چېقىپ، ئۇلارنىڭ ياغاچ - تاش ۋە كېسەكلىرىنى ئىشلەتتى. كۆپلىگەن جامە ۋە مەسجىدلەرنى بۇزۇپ، ئورنىغا بۇتخانە سالدى. خەلقنىڭ ئازادە ۋە پۇختا سېلىنغان ئۆيلىرىنى تارتىۋېلىپ، ئەسكەر قارارگاھى قىلدى ۋە چىن كۆچمەنلىرىگە تەقسىم قىلىپ بەردى. يۇرتنىڭ باي ۋە نۇپۇزلۇق ئادەملىرىنى ھەرخىل بۆھتان چاپلاپ ئۆلتۈرۈش ۋە مال - مۈلكلىرىنى تارتىۋېلىش، جاۋخۇينىڭ داۋاملىق ئېلىپ بارىدىغان ئەڭ قەبىھ زالىملىقلىرى ئىدى. بۇ سەۋەپتىن كىشىلەر پەرغانە، بەدەخشان ۋە ھىندىستانغا قېچىپ كەتتى.

خەلقتىن ئېلىنىدىغان ئالۋاڭ - سېلىق ۋە باج ناھايىتى ئېغىر ئىدى. ئادەم بېشىغا يىلدا بىرقېتىم باج ئېلىناتتى، بۇنىڭغا خەلق «چوقا پۇلى» دەپ ئات قويغان. يەر ئېگىلىرىدىن، يەرلىرىنى تېرىغان - تېرىمىغانلىقىغا قارىماستىن بەلگىلەنگەن مىقداردا پۇل، ئاشلىق، سامان ۋە ئوتۇن باج دەپ، ئېلىناتتى. چارۋا مالىلار ئۈچۈن، تۈياق بېشىغا يىلدا بىرقېتىم پۇل ئېلىناتتى. يايلاق ئۈچۈن ئايرىم ئالۋاڭ بار ئىدى. ھەرخىل ئېلىم - سېتىم ئىشلىرىدا ساتقان نەرسىدىن 50% دىن 30%گە قەدەر باج ئېلىناتتى. تىجارەت پۇتۇنلەي چىنلىقلارنىڭ قولىدا بولۇپ، خەلق تىجارەتتىن مەھرۇم قىلىنغانىدى. بىركۈنلۈك بولسىمۇ سەپەرگە چىقىدىغان كىشى، ھۆكۈمەتكە پۇل تۆلەپ «يول خېتى» ئېلىشقا مەجبۇرئىدى. بۇلارمۇستەملىكىنىڭ باشلانغۇچى بولۇپ، بارغانسېرى ئېغىرلىشىدىغان زۇلۇمنىڭ خەۋەرچىسى ئىدى. ئىشغال قىلىش تاماملىنىپ بولغاندىن كېيىن، ئىمپېراتۇر، بۇرۇن چىنگە بارغان ۋە بۇ جەريانداچىنگە خىزمەت كۆرسەتكەن بىرقانچە كىشىنى بېيجىڭغا چاقىرتىپ، قوبۇل قىلىدى. ئۇلارنىڭ

96 ئەسلىدە «ئامبان» بولغان بۇ ئاتالغۇ كېيىنچە ئۆزگىرىپ، خەلق ئىچىدە «ئامبال» بولۇپ قالغان(ن. ش. ھ.).

كۆرسەتكەن خىزمىتى ۋە يۇرتتىكى نوپۇزىغا قاراپ، مەرتىۋە ۋە ئۇنۋان بەردى. مەسىلەن، بىرىنچى مەرتىۋىدىكىگە، « ئەر ۋاڭ »، ئىككىنچى مەرتىۋىدىكىگە، «چىڭ ۋاڭ »، ئۈچىنچى مەرتىۋىدىكىگە، «گوڭ» ئۇنۋانى بىلەن تامغا بەردى. بۇ ئۇنۋانلار، مانچۇخانىدانى دەۋرىدىكى ئەڭ ئۈستۈن شەرەپ ئۇنۋانلىرى بولۇپ، «شاھزادە» دېگەن مەنانى ئىپادىلەيدۇ. بۇلار، ياۋروپا دىكى «گراند دۇك» ، «ئارش دۇك» دېگەن ئۇنۋانلارغا تەڭ. بۇخىل شەرەپ ئۇنۋانىغا ئىگە بولغان (بەگ) لار، بىۋاستە ئىمپېراتۇرنىڭ قول ئاستىدا ھېسابلىنىپ، بۇلارغا ۋالىي ۋە ھاكىملارنىڭ ھۆكۈمى ئۆتمەيتتى. 2 ـ 3 يىلدا بىرقېتىم ئىمپېراتۇرنىڭ زىيارىتىغا بېرىپ كېلەتتى. ئۇلارغا ۋە ئائىلە تەۋەلىرىگە داۋاملىق مائاش بېرىلەتتى، مەرتىۋە ۋە ئۇنۋانلىرى بالىلىرىغا مىراس قالاتتى. ئۆزلىرىگە ۋەلىئەھدى تەيىنلەش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇپ، بۇ ۋەلىئەھدىلەر« تەيجى» دەپ ئاتالغانىدى. بۇلارنىڭ ھەربىرىگە، بىر يۇرت يا بىر كەنت مۇلۇك قىلىپ بېرىلگەنىدى. بۇ يۇرتنىڭ ۋە كەنتنىڭ خەلقىمۇ، بۇ بەگلەرنىڭ قۇلى ھېسابلىناتتى. بۇخەلق ئىچىدە «جەلدۇلۇق مەنسەپ» يەنى، «ئىمتىيازلىق مەرتىۋە» دەپ ئاتالغان.

ئىمپېراتۇرنىڭ بۇيرۇقى بىلەن، شەرقىي تۈركستانىنىڭ شەرق دەرۋازىسى بولغان ئۇششاق تالغا بىربۇتخانە سېلىنغان ۋە بۇنىڭغا بۇ بەگلەرنىڭ ھەيكەللىرى قويىلغانىدى. يولدىن ئۆتكەن ـ كەچكەنلەر بۇ بۇتخانىغا كىرىپ، ھەيكەللەر ئالدىدا باش ئىگىشكە مەجبۇرلانغان. بۇ بەگلەرنىڭ يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىمتىيازلىرىدىن باشقا، ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىش ھەققى يوقتى. ئۇلارغا بېرىلگەن بۇ ئىمتىيازلار، بىرتەرەپتىن ئۇلارنىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ئۈچۈن مۇكاپاتتەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمىلىيەتتە، شەرقىي تۈركستان خەلقىنى، « ئولۇغلار» (ئارىستوكىرات ـ ئاقسۆڭەكلەر) سىنىپى ۋە ئۇششاقلار(تۆۋەن قاتلامدىكىلار) سىنىپى دەپ ئىككىگە ئايرىشتا مۇھىم رول ئوينىغان، بۇنىڭ بىلەن چىن ئىشغالىيىتىنى مۇستەھكەملەشنى مەقسەت قىلغان. چىنلىقلاربۇ مەقسەتنى ئەملىگە ئاشۇرۇشتا مۇۋەپپەق بولغان.

بېيجىڭدىن يۇقىرىقىدەك مەرتىۋە ۋە ئىمتىيازلىرىنى ئېلىپ قايتقان بۇ بەگلەرنى كۆرگەن بىر قىسىم ئۇيغۇرلار، چىنلىقلارغا ئىخلاس بىلەن خىزمەت قىلغىلى باشلىدى. بۇنىڭغا قاراپ چىن ھۆكۈمىتى ئۇلارغىمۇ بىرقىسىم ئىمتىياز ۋە مەنسەپ بېرىپ، پۈتۈن بىر كەنتنى بىر بەگكە دېھقانلىرى بىلەن قوشۇپ بەرگىلى باشلىدى. بۇ سۇرەتتە، جەلدۇلۇق مەنسىپىدىكىلەر بارغانسېرى كۆپەيىپ كەتتى. پۈتۈن تېرىلغۇ يەرلەر، چارۋاماللارنىڭ تولىسى چىنگە سادىق بەگلەرنىڭ مۈلكىگە ئايلىنىپ، دېھقان ۋە چارۋىچىلار ئۇلارنىڭ قۇللىرىغا ئايلىنىپ قالدى. نەتىجىدە، بۇ بەگلەرگە تەۋە بولمىغانلار نەڭ ئالۋاڭ ـ سېلىقلىرى قاتمۇ ـ قات ئېشىپ كېتىپ، مەھسۇلات ئالۋاڭ ـ سېلىقلارنى تۆلەشكە يەتمىدى. چىن زۇلمى ۋە ئاچارچىلىققا دۇچار بولغان ئاۋام خەلق، يەرلىرىنى، چارۋاللىرىنى ۋە ئۆي ـ ۋاقىلىرىنى ئاشلاپ كېتىشكە ياكى ھەممە نەرسىسىنى بەگلەرگە ھەقسىز ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، ئۆزلىرى ئۇلارنىڭ خىزمەتكارى بولۇپ جان بېقىشقا مەجبۇر بولدى. شۇنداق قىلىپ ، شەرقىي تۈركستاندا پۈتۈن

تېرىلغۇ يەر، يايلاق ۋە چارۋا ماللارنىڭ ھەممىسى، چىنگە خىزمەت قىلىپ، ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىرىشكەنلەرنىڭ ياكى ئۇلارنىڭ تۇغقانلىرىنىڭ، دوستلىرىنىڭ مۈلكىگە ئايلىنىپ كەتتى. دېھقان چارۋىچىلار بولسا، ئۇلارنىڭ خىزمەتكارلىرى بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن، شەرقىي تۈركىستان خەلقى، «جەلدۇلۇق» مەرتىۋە، يەنى، ئالاھىدە ئىمتىياز ۋە مەرتىۋىگە ئىگە بولغانلار ۋە ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى «ئۇششاق» لاردەپ نام بېرىلگەن خەلقلەردىن ئىبارەت ئىككى سىنىپقا بۆلۈندى. ئۇششاقلارسىنىپى ھەرقانداق ھەقتىن مەھرۇم ئىدى. جەلدۇلۇق مەرتىۋىدىكىلەردۆلەتكە ھېچقانداق ئالۋاڭ سېلىق تاپشۇرمىغاننىڭ ئۈستىگە دۆلەتتىن داۋاملىق مائاش ئالاتتى. يەنە بىرقىسىملىرى، جەلدۇلۇق مەرتىۋىسى يوق، ئامما، يۇرتىنىڭ پۈتۈن باج ۋە ئالۋاڭ ـ سېلىقنى دۆلەتتىن كۆتۈرە ئېلىپ، ئۆزى خالىغىنىچە ئۇششاقلار سىنىپىدىكى خەلقلەردىن يىغىپ، دۆلەتكە تاپشۇرۇشقا مەسئۇل ئىدى. ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىگە بولغانلار، ئۆزتەۋەسىدىكى خەلقنى ئۆزى خالىغىنىچە ئىشلىتىپ، يەر، يايلاق ۋە چارۋا ماللىرىنى خالىغانچە سېتىپ، ئۇ يەرنىڭ دېھقان ۋە چارۋىچىلىرىنىمۇ بىرگە قوشۇپ ساتاتتى. ئۇلار، چىن باسقۇنچىلىرىنىڭ ئۆزلىرىگە بەرگەن بۇخىل ئىمتىياز ۋە ئالاھىدە ھوقۇقىنى بىر ئىلتىپات دەپ تونۇپ، چىنلىقلارغا ناھايىتى ئىخلاس ۋە ۋاپادارلىق بىلەن خىزمەت قىلاتتى. كۆرۈنۈشتە ئۇششاقلار ئۇلارنىڭ قۇلى بولسا، ھەقىقەتتە بەگلەر، چىنلىقلارنىڭ قۇلى ئىدى. بۇ سۈرەت بىلەن، چىنلىقلار، مىللەتنى قاتمۇ ـ قات قۇللۇق زەنجىرىگە باغلىدى.

چىن ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ئىشغالىيىتىنى داۋاملىق ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن قىلغان يەنە بىر ئىشى، شەرقىي تۈركىستانغا كۆچمەن كۆچۈرۈپ، يەرلەشتۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى. شەرق ئۇيغۇرلىرىنىڭ، ھىجرى 126، 225 ـ (مىلادى 744 ـ 839ـ) يىللىرى موغۇلىستاندا قۇرغان دۆلىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ بىرقىسمىى، شىمالىي گەنسۇدا سەددىچىنىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى جايلارغا كېلىپ يەرلەشكەنىدى. بۇلار زامان ئۆتكەنسىرى ئۆزىنىڭ مەدەنىيىتىنى ۋە تۈركلىكىنى يوقىتىپ، چىنلىشىپ كەتكەن. چىن مەنبەلىرىدە بۇلارنى، « ۋەھشى ئۆيغۇرلار[97]» دەپ يازغان. شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ بۇلارنى «چىنفىن» دەپ ئاتىغانلىقى مەلۇم . چىن ھوكۈمىتى بۇلاردىن يۈزمىڭ ئۆيلۈك كىشىنى كۆچۈرۈپ شەرقىي تۈركىستاننىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا بولۇپمۇ، ئىلى ۋە يەتتەسۇنىڭ ئاھالىدىن بوشاپ، نوپۇسى ئاز قالغان جايلىرىغا يەرلەشتۇردى. چىن ھۆكۈمىتى بۇلارغا ناھايىتى كەڭ ھوقۇق ۋە ئىمتىياز بېرىپ، ھەرجەھەتتىن كۆپ ياردەم قىلاتتى. مۇسۇلمانلارغا قىلغان ھەرقانداق يولسىزلىقى ئۈچۈن، ھۆكۈمەت ئۇلارنى جازاغا تارتمايتتى. چىنىنىڭ ئەڭ قۇرغاق جايلىرىدا، ئاچلىق ۋە ئېغىر يوقسۇللۇق ئىچىدە ياشاپ كەلگەن چىنفىنلەر، شەرقىي تۈركىستاندىكى باي ـ باياشات ۋە راھەت تۇرمۇشنى ئاڭلاپ، ماكانلىرىنى تاشلاپ، ئېقىن ئاققاندەك شەرقىي

97 بەزى مەنبەلەردە «چۆل تۈركلىرى»، «چۇمۇللەر» ياكى«چىي ـ فىي» دەپ ئالغان، ت . ئالماس، ئە. بايتۇر، 286 ـ بەت (ن. ش. ھ.)

تۈركستانغا كۆچۈپ كەلگىلى باشلىدى. بۇنى كۆرگەن چىنلىقلارمۇ ھەدەپ كۆچۈپ كەلگىلى تۇردى. بۇنىڭ بىلەن، چىندىن شەرقىي تۈركستانغا ناھايىتى زور بىرئاققۇنلار توپى سەلدەك ئېقىپ كەلدى. بۇنىڭغا ئەگىشىپ، چىننىڭ شەرقىي تۈركستاندىكى كۈچىمۇ زورايدى.

ئىلى، يەتتەسۇ ۋە بەشبالىق ئۆلكىلىرىنى ئاۋاتلاشتۇرۇش ئۈچۈن كۆچۈرۈپ كېلىنگەن چىنلىقلار ۋە چىنفىنلەر يېتىشمەي، جاۋخۇي جاڭجۇڭ، ئالتى شەھەر ۋە تۇرپاندىن يۇزمىڭ ئۆيلۈك كىشىنى كۆچۈرۈپ، ئىلى ۋە يەتتە سۇغا يەرلەشتۈردى. بۇلارنى يۇز ئۆيلۈكتىن - يۇز ئۆيلۈكتىن قىلىپ ئايرىپ، ھەر يۇز ئۆيلۈك گۇرۇپپىنى ئايرىم بىر رايۇن شەكىلىدە ئورۇنلاشتۇردى ۋە ئاھالىلار ئولتۇراقلاشقان يەرلەرنى كۆپەيتتى. بۇ مۇھاجىرلار تارانچىلار دەپ ئاتىلاتتى. «دىۋانىي لوغات تتۈركتە»، تارانچى قەدىمكى تۈرك شۇبسىدە، «دېھقان» دېگەن مەنىدە دەپ، كۆرستىلگەن. تۈركشۇناس رادلوف، تارانچىلارنى ئايرىم بىرتۈرك قەبىلىسى دەپ قارايدۇ. بۇ توغرا ئەمەس. بەلكى، بۇ كۆز قاراش روسلارنىڭ، تۈرك مىللىتىنى پارچىلاش سىياسىتىدىن تۇغۇلغان ئويدۇرما نەزەرىيە بولسا كېرەك. ھازىرمۇ غۇلجىدا، تارانچىلار يەرلەشكەن جايلار ئۆز نامىلىرى بىلەن ئاتالماقتا. مەسىلەن: تۇرپان يۇزى، جىلىل يۇزى، كېپەك يۇزى دېگەنلەرگە ئوخشاش.

چىن ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركستاندىكى ئىشغالىيىتىنى داۋاملىق ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن قىلغان يەنە بىرئىشى، شەرقىي تۈركستان خەلقىنى چىنلەشتۈرۈشقا تېرىشىشتىن ئىبارەت بولدى. لېكىن، بۈگۈنگە مۇۋەپپەق بولالمىدى. چىن ھۆكۈمىتى ئالدى بىلەن، ۋاقىت ۋە گۈك بەگلەر باشلىق ئالاھىدە ئىمتىيازلىق مەرتىۋىدىكىلەرنى چىنچە كىينىپ، ئۇزۇن چاچ قويۇپ، چىن قىياپىتىگە كىرىشكە زورلىدى. بەگلەر، ئىمتىياز مەرتىۋىلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىشتىن قورقۇپ چىنچە كىينىپ، ئۇزۇن چاچ قويدى ۋە داۋاملىق بۇ قىياپەتتە يۈردى. ئۇندىن كېيىن، چىن ھۆكۈمىتى بۇ بەگلەرنى ھېيت نامىزى، جۈمە نامىزى ۋە بەش ۋاقىت نامازنى جامائەت بىلەن ئوقۇشنى ۋە ئىسلامنىڭ باشقا ئىبادەتلىرىگە ئەمەل قىلىشنى مەنئى قىلدى [98]. مەكتەپ ۋە مەدرىسلەردە دىنى ئىلىملەرنى ئوقۇتۇشنى چەكلىدى ۋە مۇسۇلمانلارنى بۇتقا سەجدە قىلىشقا زورلىدى. باللىرىنى چىنچە مەكتەپلەردە ئوقۇتۇش ۋە چىنچە تەربىيىلەشكە مەجبۇر قىلىپ، ھاراق - شاراپ ئىچىشكە، ئەپيۇن چېكىشكە ۋە توڭغۇزگۆشى يېيىشكە ئادەتلەندۈرۈشنى تەشەببۇس قىلىشقا باشلىدى. لېكىن، مەيلى يۇقىرى تەبىقىدىكى ئىمتىيازلىق سىنىپ مەنسۇپلىرى بولسۇن، مەيلى تۆۋەن قاتلامدىكى ئۇششاقلار بولسۇن ھەر قانداق زۇلۇم ۋە ئېزىشكە چىداپ، بۇ تەشەببۇسلارغا قارشى چىقتى، تۈركلىك ۋە مۇسۇلمانلىقلىرىنى ساقلاپ قالدى. چىن ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركستانلىقلارنى زورلۇق بىلەن چىنلاشتۇرۇش تەشەببۇسلىرى ۋە مىللەتنىڭ بۈگۈنگە قارشى كۈرەشلىرى، خەلقنىڭ بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ ھەرقايسى يەرلەردە ئومۇميۈزلۈك

[98] بۇ بۆلۈمدە سۆزلىنىۋاتقان چىن ھۆكۈمىتى مانجۇلار قۇرغان «چىڭ» خانىدانىنى كۆرسىتىدۇ(ن. ش. ھ.).

قوزغىلىشى نەتىجىسىدە، چىن ھۆكۈمىتىنىڭ بېشى ھېچ ساقايمىدى. بۇ تاكى ئىمپېراتورچىيەنلۈكنىڭ تەختتىن چۈشۈشىگە قەدەر داۋام قىلدى. چىيەنلۇكنىڭ 60 يىل داۋام قىلغان ئىمپېراتورلۇق دەۋرى، چىنىنىڭ كۈچلەنگەن دەۋرلىرىدىن بىرى بولۇپ، شەرقي تۈركستانغىمۇ ئوبدان يىلتىز تارتقۇزالدى.

ھىجرى 1212- (مىلادى 1797-) يىلى ئىمپېراتۇرچىيەنلۈك تەختىنى ئۇغلى جىياچىڭغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئۆلدى. بۇجەرياندا چىنىنىڭ چىلى ۋىلايىتىدە مانجۇ خانىدانىغا قارشى «تەيپىڭ» قوزغىلىڭى پارتلىدى ۋە قىسقا بىر ۋاقىت ئىچىدە بۇ قوزغىلاڭ، شەندۇڭ، خۇنەن ۋە جىياڭسۇ قاتارلىق ۋىلايەتلەرگە يېيىلدى. بۇ قۇزغىلاڭلار سەۋەبىدىن، شەرقي تۈركستاندىكى چىن ئەسكەرلىرى ئازالدى. شۇنداقلا، يۇقىرىقىدەك، شەرقي تۈركستان خەلقىنى چىنلەشتۈرۈش ئۇرۇنۇشلىرى تامامەن توختاپ قالدى. لېكىن، شەرقي تۈركستان خەلقى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ بۇخىل ئاجىز ۋەزىيىتىدىن پايدىلىنالمىدى. چۈنكى، يۇرتنىڭ ھوقۇقىنى قولىدا تۇتۇپ تۇرۇۋاتقان يۇقىرى قاتلامدىكى ئىمتىيازلىق كىشىلەر، چىنگە بولغان سادىقلىقىدىن، خەلقنىڭ ھەر قانداق ئىنقىلابىنى توساشقا تەييار تۇراتتى.

ئىمپېراتۇر جىياچىڭ، چىندىكى ئىنقىلابنى بىر ئاز بولسىمۇ بېسىقتۇرۇشقا مۇۋەپپەق بولغانىدى. ئەمما، چىن ھۆكۈمىتىنىڭ خەزىنىسى بوشاپ قېلىپ، ئىقتىسادىي بۆھران يۈز بەردى. بۇنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئىمپېراتۇر ھۆكۈمەتكە تەۋە پۇتۇن مۇلۇكلەرنى، يەر ۋە ئۆي - ئىمارەتلەرنى سېتىشقا بۇيرۇق قىلدى. بۇ بۇيرۇققا بىنائەن، شەرقي تۈركستاندا، چىن ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن مۇسادىرە قىلىنغان، مەسجىد، مەدرىسلەر ۋە ھامماملار قاتارلىق ۋەخپىلەرنى ساتماقچى بولدى. بۇلاردىن بىر قىسمىنى بەزى يۇقىرى قاتلامدىكى كىشىلەر سېتىۋېلىپ، ئەسلىدىكى مەسجىد، مەدرىسە ۋە ھاممام ھالىغا كەلتۈردى ۋە بۇلارنىڭ ۋەخپىلىرىگىمۇ ئۆز نامىلىرىدا تۆلىسى (يەرخېتى) ئالدى. يەنە بىرقىسمىنى چىنلىقلار ۋە چىنفىنلەر سېتىۋالدى. قەدىمكى مىللىي دۆلەتلىرىمىز زامانىسىدىن قالغان، جامە، مەدرىسە، مەسجىد قاتارلىق باشقا خەير ئىشلار مۇئەسسەسىلىرىنىڭ، ھازىرمۇ شۇ دەۋردىكى يۇرتنىڭ بەزى ئىمتىيازلىق كىشىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ نامىدا بولۇشىنىڭ سەۋەبى، مانا شۇ ۋەقە بىلەن مۇناسىۋەتلىك. چىن ئىمپېراتۇرى، چىندىكى ئىسيانىنىڭ تامامەن بېسىقتۇرۇلمىغانلىقى ۋە دۆلەتنىڭ ئاجىزلىشىۋاتقانلىقىنى، شەرقي تۈركستانلىقلاردىن قاتتىق يۇشۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، خەلق، چىندىكى ۋەزىيەتنى سېزىپ قالغانىدى. بولۇپمۇ، ئۇششاقلار يەنى، تۆۋەن قاتلام خەلقلىرىنىڭ ئۆزلىرىنى ئازاتلىققا چىقىرىش ئۈمىدلىرى كۈندىن - كۈنگە ئارتماقتا ۋە تەبىئىي ھالدا بىرئۇمۇمىي ئىنقىلاب شارائىتى ھازىرلانماقتا ئىدى.

2 - پەسىل

شەرقىي تۈركستاندا چىنگە قارشى تۇنجى قېتىملىق ئومۇمىي ئىنقىلاب

ھىجرى 1230- (مىلادى 1815-) يىلى شەرقىي تۈركستانىنىڭ ھەرتەرىپىدە چىنگە قارشى ئىنقىلاب قوزغالدى. قوزغالغان «ئۇششاق» لار ئۆز يۇرتلىرىدىكى چىنلىقلارنى، چىنفىنلەرنى ۋە بەزى جايلاردا چىن ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئالاھىدە ئىمتىياز بېرىلگەن، «ئۇلۇغ» لارنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزئالدىلىرىغا مۇستەقىللىق ئېلان قىلىشتى. ئەپسۇسكى، بۇ ئىنقىلابچىلار، تەشكىلات ئاستىدا بىرلىشەلمىدى. قالايمىقانچىلىق چىقىپ، بەزىلىرى ھەتتا ئۆز ئىچىدە بىر- بىرلىرى بىلەن ئۇرۇشماقتا ئىدى. بۇ ۋەزىيەتتىن، پەرغانە خانى ئۆمەرخان پايدىلىنىپ، شەرقىي تۈركستانىنىڭ بىرقىسمىنى قولغا كەلتۈرىۋېلىشنىڭ كۆيىغا چۈشتى. ھىجرى 1232- (مىلادى 1816-) يىلى ئۆمەرخان، ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلادىدىن فەرغانىدا ياشاۋاتقان جاھانگىرخوجىنى بىر قىسىم ئەسكەر بىلەن قەشقەرگە يوللىدى. جاھانگىرخوجا قەشقەرگە كېلىپ، قەشقەر ۋە يەركەن ئىنقىلابچىلىرى بىلەن بىرلىشىپ، كۆچىنى ئاشۇردى. كېيىن، ئاستا - ئاستا ئىنقىلاپ رەھبەرلىرىنى يوقىتىپ، ئۆزىنى پادىشا ئېلان قىلدى. ھىجرى 1233 - يىلى ئاقسۇنى ئالدى. قالغان جايلار بولسا شۇجاينىڭ خەلقلىرىنىڭ قولىدا ئىدى. پەقەت، ئىلى ۋە بەشبالىقتا چىنلىقلار ۋە چىنفىنلەر كۆپ ساندا بولغانلىقتىن ھاكىمىيەت ئۇلارنىڭ قولىدا ئىدى. قارا شەھەردە قالماقلار كۆپ بولۇپ، چىن تەرەپتارى ئىدى. مانا بۇ سەۋەپتىن، بۇجايلاردىكى ئىنقىلابنى چىنلىقلار ئوڭايلا بېسىقتۇرۇپ، نۇرغۇن مۇسۇلمانلارنى قىرىپ تاشلىدى.

ھىجرى 1236- (مىلادى 1820-) يىلى ئىمپېراتور جىياچىڭ ئۆلۈپ، ئورنىغا ئوغلى داۋگۇاڭ چىقتى. ئۇ شەرقىي تۈركستانغا نۇرغۇن ئەسكەر يوللىدى ۋە كۆچاغىچە بولغان جايلارنى ئىشغال قىلدى. جاھانگىر خوجا بىلەن كۆپ قېتىم ئۇرۇشتى. ئاخىرى، ھىجرى 1240- (مىلادى 1824 -) يىلى چىن ئەسكەرلىرى جاھانگىر خوجىنى ئەسىر ئېلىپ، بېيجىڭغا ئەۋەتىپ بەردى. بىر يىلدىن كېيىن، جاھانگىرخوجا چىنلىقلار تەرىپىدىن شېھىت قىلىندى. جاھانگىرخوجىنىڭ ئورنىغا ئوغلى پادىشا بولدى. بۇ قېتىم چىن ئەسكەرلىرى ئىلگىرىلىيەلمىدى. چۈنكى، خەلق قەتئىي قارشى تۇرۇپ مۇداپىئە قىلىپ، مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قالدى.

ئىمپېراتۇر، چىندىكى توپىلاڭنى بېسىقتۇرالمىغانلىقتىن، شەرقىي تۈركستانغا تېخىمۇ كۆپ ئەسكىرىي ياردەم ئەۋەتەلمىدى. قەشقەر، يەركەن ۋە ئاقسۇ جاھانگىرخوجىنىڭ ئوغلىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ئىدى. خوتەننى ئابدۇراھمان ئىسىملىك بىر زات ئىدارە قىلاتتى. چىندىكى

توپلاڭلار داۋام قىلىۋاتقان بىرچاغدا، ھىجرى 1255-(مىلادى 1839-) يىلى ئەنگلىيە ۋە چىن ئۈتتۈرىسىدا« ئەپيۇن ئۇرۇشى» پارتلىدى. بۇنىڭ بىلەن، شەرقىي تۈركستاندىكى چىن ئەسكەرلىرى تېخىمۇ ئاز قالدى. بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت دەپ بىلگەن شەرقىي تۈركستان خەلقى يۇرت - يۇرتتا قوزغىلىپ چىقىپ، ئىلى ۋە ئۇرۇمچىدىن باشقا پۈتۈن جايلارنى چىن ئىشغالىدىن تازىلىدى. ئەپسۇسكى، شەرقىي تۈركستان يەنە پۈتۈنلەي بىرلىشىپ كېتەلمىدى.

چىنە ئەپيۇن ئۇرۇشى ئاياقلىشىپ، ئەنگلىيە ۋە چىن ئوتتۇرىسىدا كېلىشىم ئىمزالانغاندىن كېيىن، ھىجرى 1264-(مىلادى 1846-) يىلى چىن ئىمپېراتورى شەرقىي تۈركستانغا يەنە يۈزمىڭغا يېقىن ئەسكەردىن تەركىپ تاپقان زور قوشۇن يوللىدى. بۇلار تۇرپان ۋە قارا شەھەرنى ئېلىپ، ئىلى ۋە ئۇرۇمچىدىكى چىنفىنلەرنى ۋە قاراشەھەر تاغلىرىدىكى قالماقلارنى ئەسكەرلىككە ئېلىپ، ئالتى شەھەرگە يۈرۈش قىلدى.

3 - پەسىل

شەرقىي تۈركستانغا ئىككىنچى قېتىملىق چىن تاجاۋۇزى

قەشقەر ھۆكۈمدارى بولغان خوجا، چىن ئەسكەرلىرىنىڭ ئاقسۇغا يېقىنلاشقانلىقىنى ئاڭلاپ، بىركېچىدە پۈتۈن خەزىنە ۋە ياراقلىرىنى ئېلىپ، بىرقانچە مىڭ ئادىمى بىلەن پەرغانىغا قېچىپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن يۇرت ئىچىدە پاتپاراقچىلىق پەيدا بولۇپ، قېچىشقاكۆچى يەتكەن كىشىلەرنىڭ ھەممىسى پەرغانە، ھىندىستان ياكى ئافغانىستانغا قېچىپ كەتتى. نەتىجىدە، قەشقەر، يەركەن ۋە ئاقسۇدا چىن ئەسكەرلىرىگە قارشى تۇرالىغۇدەك ھېچ قانداق كۈچ قالمىدى. چىن ئەسكەرلىرى بۇجايلارنى ئۇرۇشماستىنلا ئالدى. ئۇندىن كېيىن، چىن ئەسكەرلىرى خوتەنگە قاراپ ماڭدى. خوتەن خەلقى ئابدراھمان پاشا رەھبەرلىكىدە قاتتىق تۇرۇپ مۇداپىئە قىلغان بولسىمۇ، ئابدراھمان پاشا ئۇرۇشتا شېھىت بولدى ۋە خوتەننى چىنلىقلار ئىشغال قىلدى. دېمەك، ئاقسۇدىن خوتەنگىچە بولغان شەرقىي تۈركستان زېمىنى 36 يىلدىن كېيىن، ئىككىنچى قېتىم چىن تاجاۋۇزىغا ئۇچرىدى.

چىنلىقلار، ئىككىنچى قېتىملىق تاجاۋۇز ھەرىكىتىنى تاماملاپ بولغاندىن كېيىن، يەنە بۇرۇنقى سىياسەتلىرىنى يۈرگۈزۈپ، ۋالىڭ ۋە گۇڭلارنىڭ ئەۋلاتلىرىنى تېپىپ، ئۇلارغا ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ جەلدۇلۇق مەنسەپ (ئالاھىدە ئىمتىيازلىق مەرتىۋە) لىرىنى بەردى. شۇنداقلا، بۇقېتىمقى ئىستىلا جەريانىدا خىزمەت كۆرسەتكەن باشقا كىشىلەرگىمۇ مەنسەپ ۋە ئۇنۇۋان بېرىلدى. خەلق ئىچىدە، يەنە بۇرۇنقىدەك ئىككى سىنىپ شەكىللەندۇرۇش ئىشى باشلاندى. لېكىن، بۇ قېتىم چىن ئىستىلاچىلىرى شەرقىي تۈركستان خەلقىنىڭ كۆڭلىنى ئېلىش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، دىنگە تاجاۋۇز قىلمىدى، «چوقا

پۇلى» ئېلىنمىدى ۋە 5 ـ 6 شەھەرگە بىردىن خان ئامبان، يەنى، ۋالىي تەيىن قىلىپ، بۇلارغا قاراشلىق شەھەر ۋە ناھىيىلەرگە يۇقىرى قاتلامدىكى ئىمتىيازلىق كىشىلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ دوست ۋە تۇغقانلىرىدىن ھاكىم تەيىن قىلدى. يۇقىرى قاتلامدىكى كىشىلەر ئىچىدىن قازى ۋە مۇپتى بەلگىلەپ، ئەدلىيە ساھەسىدىكى بىرقىسىم ھوقۇقنى ئۆلارغا بەردى. ئامما، چىن ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، شەرقىي تۈركىستاندا زور بىر ئەسكىرىي قوشۇن تۇرغۇزدى.

يۇقىرىدا سۆزلەنگەن يەرلىك مەنسەپتارلار، چىنلىقلاردىن كۆپ خۇرسەن ئىدى ۋە چىنلىقلارنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن جان ـ دىلى بىلەن خىزمەت قىلىپ، خەلقنىڭ چىنلىقلارغا قارشى ھەرىكەتلىرىگە قارىتا ماراغچىلىق قىلاتتى. بۇ قېتىمقى تاجاۋۇزچىلىقنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش جەريانىدا قالماقلار چىنلىقلارغا ئەسكىرىي جەھەتتە ياردەم قىلغانىدى . شۇنىڭ ئۈچۈن ئىمپېراتور، قالماقلارنىڭ ھەربىر قەبىلە باشلىقىغا «ۋاڭ» دېگەن ئۇنۋان بەردى. بۇلارنىڭ سانى شەرقىي تۈركىستان بويىچە 20 گە يېقىن ئىدى.

ھىجرى 1268ـ (مىلادى 1851ـ) يىلى ئىمپېراتور داۋگۇاڭ ئۆلۈپ، ئورنىغا ئوغلى يېچۇ(شىڭفۇڭ) تەختكە چىقتى. ھىجرى 1269ـ (مىلادى 1852ـ) يىلى چىننىڭ خۇنەن ۋە ئەنخۇي ئۆلكىلىرىدە مەشھۇر تەيپىڭ ئىنقىلابى قوزغالدى. نەتىجىدە، شەرقىي تۈركىستاندىكى چىن ئەسكىرىي كۈچى يەنە ئاجىزلاشتى. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان شەرقىي تۈركىستان خەلقى، پۈتۈن يۇرتتا چىنغا قارشى قوزغالدى. بۇ قېتىمقى چىن ھۆكۈمرانلىقى، ئاران ئالتە يىل داۋام قىلالىدى.

4 ـ پەسىل

شەرقىي تۈركىستاندا ئىككىنچى ئومۇمىي ئىنقىلاب

ھىجرى 1270ـ (مىلادى 1853ـ) يىلى پۈتۈن شەرقىي تۈركىستان مىقياسىدا ئىنقىلاب قوزغالدى. تۆت يىل داۋام قىلغان ئۇرۇشتىن كېيىن، ئاخىرى شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابچىلىرى غەلىبە قىلىپ، خوتەندىن تۇرپانغىچە بولغان جايلارنى چىنلىقلاردىن تازىلىدى. ئەمما، بۇ قېتىممۇ ئىنقىلابچىلار بىرتەشكىلات ئاستىدا بىرلىشەلمىدى. بۇچاغدا پەرغانە خانى شىرئەلى خان بۇ ئىنقىلابتىن پايدىلىنىش نىيىتىدە، ئالدى بىلەن جاھانگىرخوجا ئەۋلادىدىن ۋەلىخان تۆرىنى بىرقىسىم ئەسكەر بىلەن قەشقەرگە يوللاپ، ئارقىسىدىن ئۆزى 6000 كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ قەشقەرگەكەلدى. بۇچاغدا چىنلىقلار تېخى قەشقەر يېڭى شەھەر سېپىلىدە مۇھاسىرە ئىچىدە ئىدى. شىرئەلى خان ئىنقىلابچىلارغا ياردەم قىلىش ئۇياقتا تۇرسۇن، «چىنلىقلارغا ياردەم قىلدىڭ» دەپ بۆھتان چاپلاپ، قەشقەرنىڭ بايلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ پۇل ـ ماللىرىنى مۇسادىرە قىلىش ۋە ئىنقىلابچىلار قولىدىكى ئولجىلارنى تارتىۋېلىشقا

باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن قەشقەرخەلقىنىڭ نارازىلىقىغا ئۇچراپ، ئالتە ئايدىن كېيىن فەرغانىغا قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ۋەلىخان تۆرە قەشقەردە قالدى ۋە ئۆزىنى «پادىشا» دەپ ئېلان قىلدى. يېڭى شەھەردىكى مۇھاسىرىدە قالغان چىنلىقلار، جانلىرى ساق قېلىش شەرتى بىلەن ئىنقىلابچىلارغا تەسلىم بولدى. لېكىن، ۋەلىخان تۆرە سۆزىدە تۇرماي، تەسلىم بولغان چىنلىقلارنى بالا - چاقىلىرىنى قوشۇپ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى.

بۇ قېتىمقى ئىنقىلابمۇ، بىرلىك - ئىتتىپاقلىق بولمىغان، تەشكىلاتسىز ۋە تېخىمۇ ئىنتىزامسىز بىرئىنقىلاب بولدى. دۈشمەن تەھدىدى ئۈزۈل - كېسىل بىرتەرەپ قىلىنمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، دۈشمەن بەش يىلغا قالمايلا يەنە ھۇجۇم قىلدى.

ھىجرى 1275- (مىلادى 1858-) يىلى چىڭ سۇلالىسى ئىمپېراتورى، شەرقىي تۈركستانغا نۇرغۇن ئەسكەر يوللىدى. بۇ ئەسكەرلەر شەرقىي تۈركستان شەھەرلىرىنى بىر - بىرلەپ ئىشغال قىلىپ، قەشقەرگە يېقىنلاشقاندا ۋەلى خان تۆرە، خەلقتىن يېغىۋالغان ئالتۇن - كۈمۈشنى ئېلىپ، ئادەملىرى بىلەن پەرغانىغا قاچتى. چىن ئەسكەرلىرى قەشقەرگە كىرىپ، ئىككى كۈن قەتلىئام يۈرگۈزدى ۋە بىر قانچە مىڭ ئەر- ئايالنى ئەسىرگە ئېلىپ، چىنگە سۈرگون قىلدى. ئۇندىن كېيىن، يەركەننىمۇ ئىشغال قىلدى.

خوتەننى ئالغان چىن ئەسكەرلىرى، خوتەن خەلقى چىنلىقلارنى ۋە چىن تەرەپتارى بولغان مەنسەپتارلارنى ئۆلتۈرمەي ياخشى مۇئاملىدە بولدى دەپ، بۇ قېتىم خەلقنى قىرغىن ۋە بولاڭ - تالاڭ قىلمىدى. چىنلىقلار بۇقېتىممۇ دىنگە تاجاۋۇز قىلمىدى، ئالۋاڭ - سېلىقنى بىرئاز ئازايتتى. خىزمەت قىلغان بەگلەرنى يەنە ھاكىملىققا تەيىن قىلدى.

قەشقەر خەلقىدىن بىرقانچە مىڭ ئۆيلۈك مۇسۇلمان چىن ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ئەسىر ئېلىنىپ، چىنگە سۈرگۈن قىلىنغانىدى. ئۇلارنىڭ چىنلىقلارغا قۇل بولۇپ، ئىسلام دىنىدىن چىقىرىلىپ كەتكەنلىكىگە، پەرغانە خانى شىرئەلىخان ۋە ۋەلىخان تۆرىلەرنىڭ ئۇرۇنسىز قان تۆكۈپ، تەسلىم بولغان چىنلىقلارنىمۇ ئۆلتۈرگەنلىكى سەۋەپ بولغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، شىرئەلىخان ۋەزىدان ئازابى چېكىپ، ھىجرى 1278- (مىلادى 1861-) يىلى مانجۇ ئىمپېراتورىنىڭ ئالدىغا نۇرغۇن سوغا - سالاملار بىلەن بىر ھەيئەت ئەۋەتىپ، بۇ ئەسرلەرنى ئازات قىلىپ، يۇرتلىرىغا قايتۇرۇۋېتىشنى ئىلتىماس قىلدى. ئىمپېراتۇر شىڭفۇڭ بۇ ئىلتىماسنى قوبۇل قىلىپ، پۈتۈن ئەسرلەرنى قەشقەرگە قايتۇرۇۋەتكەن.

ھىجرى 1277- (مىلادى 1860-) يىلى چىن، ئەنگلىيە ۋە فرانسىيە ئوتتۇرىسىدا ئىككىنچى قېتىملىق «ئەپيۇن ئۇرۇشى» پارتلىدى. بۇنىڭ تەسىرى شەرقىي تۈركستانىدىكى مانجۇ كۈچىگىمۇ تەسىرقىلىپ، ھەربىي جەھەتتىن ئاجىزلاشتى. ئەپيۇن ئۇرۇشى توختىشى بىلەنلا، تەيپىڭ ئىنقىلابى يەنە باشلىنىپ، بېجىڭ شەھىرىنىڭ يېقىنىدىكى تىيەنجىن شەھىرى ئىنقىلابچىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. يەنە بىرتەرەپتىن،

يۈننەن ئۆلكىسىدە تاۋۇنسۇ ئىسمىلىك بىر توڭگان چوڭ بىرقوزغىلاڭ قوزغاپ مەزكۇر ئۆلكىنى قولغا ئالدى. تاۋۇنسۇ ئۆزىنى «سۇلتان سۇلەيمان» دەپ ئاتاپ، مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى.

بۇ قوزغىلاڭلارنۇ پەيلىدىن شەرقىي تۈركىستاندىكى چىن ئەسكىرىي كۈچى، يوق دېگۈدەك ھېسابتا ئاز قالدى. يۇرتنى چىڤىنلەر، چىن كۆچمەنلىرى ۋە چىنگە سادىق ئەمەلدارلار، ئۆز كۈچلىرىگە تايىنىپ باشقۇرۇلقان بولسىمۇ، ئۇلارغا چىندىن ئەسكىرىي ياردەمنىڭ كېلىشى مۇمكىن ئەمەسلىكى شەرقىي تۈركىستانلىقلارغا ئايان ئىدى. مانا، بۇلار تۆۋەندە بايان قىلىنىدىغان ئومۇمىي ئىنقىلابنىڭ مۇھىم سەۋەپلىرىدىن بىرىنى تەشكىل قىلاتتى.

5 - پەسىل

مىلادى نىڭ 1815 - 1863 - يىللىرى ئارىسىداشەرقىي تۈركىستانىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

گەرچە، ئەللىك يىلغا يېقىن بىر مەزگىل ئىچىدە يۈز بەرگەن يۇقىرىدىكى ئىنقىلابلار ئارقىلىق شەرقىي تۈركىستان خەلقى چىن ئاسارىتىدىن مەڭگۈ قۇتۇلۇپ، دۇنيادىكى باشقا مىللەتلەردەك، ئەركىنلىك ئىچىدە، غۇرۇرىلەن ياشاشنى مەقسەت قىلغان بولسىمۇ، ئەپسۇسكى، ئىنقىلابچىلاردا توغرا بىرتەشكىلات ۋە كۈچلۈك ئىتتىپاقلىق بولمىغانلىقتىن مەقسەدلىرىگە يېتەلمەي ئەسىرلىك پالاكەتكە دۇچار بولدى. شۇنداقتىمۇ، بىرىنچى ۋە ئىككىنچى قېتىملىق ئىنقىلابلارنى تامامەن پايدىسىز دېگىلىمۇ بولمايدۇ، چۈنكى، ماددىي ۋە مەنىۋىي جەھەتتە خېلى كۆپ پايدىسى بولدى.

ماددىي جەھەتتىن: چىن ھۆكۈمرانلىرى، خەلقىنى ئىككى سىنىپقا بۆلۈۋەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇششاقلار، دەپ ئاتالغان يوقىسۇل خەلق، دەھشەتلىك ئېزىلىش ۋە قۇل قىلىنىش نەتىجىسىدە، دايىم باشقىلار ئۈچۈن ئىشلىگەنلىكىلىرىدىن يۈرتنىڭ ئاۋات يەرلىرىنىڭ تولىسى ۋەيران بولۇپ كەتكەنىدى. سودا - تىجارەتنىڭ ھەممىسى دېگىدەك چىنلىقلارنىڭ قولىدا بولۇپ، چىننىڭ يىپەك مالىلىرى، فار- فۇر ۋە چاي قاتارلىق تاۋارلىرى شەرقىي تۈركىستانغا ئېلىپ كېلىنىپ، ئالتۇن - كۈمۈش ۋە قىممەتبا ھالىق تاشلارغا ئايلاندۇرۇلۇپ ئېلىپ كېتىلگەنلىكتىن، شەرقىي تۈركىستانىنىڭ ئىقتىسادىي ئېغىر زىيانغا ئۇچراپ، خەلق ناھايىتى نامراتلىشىپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، چىنلىق كۆچمەنلەر پۇتۇن شەھەر لەردە، ھەتتا، كىچىك كەنتلەر دىمۇ جازانەخورلۇق دۇكان ئېچىپ، جازانىگە(ئۆسۈمگە) قەرز پۇل تارقاتتى. چىن ھۆكۈمىتى قويغان ئالۋاڭ - سېلىق ئۈچۈن دېھقانچىلىق ياكى باشقا كەسىپى مەھسۇلاتلىرىمۇ يېتىشمىگەن بىچارە خەلق، بۇ جازانىخورلاردىن پۇل قەرز ئېلىپ، ئالۋاڭنى ئۆتەيتتى. قەرز ئالغان پۇلنى ۋاقتىدا بېرەلمىسە ،چىنلىق جازانىخورلار، قەرزدارنىڭ يەر- زېمىنى ۋە مال

مۇلكلىرىنى ھېساپلاپ ئېلىۋالاتتى. شۇنىڭ بىلەن خەلق بار يوقىدىن ئايرىلىپ، بەك سەرسان بولۇپ كېتەتتى. دەسلەپكى ئىشغالىيەت دەۋرىدە، شەرقىي تۈركستان خەلقىنى چىنلاشتۇرۇش سىياسىتى، كۆپلەپ چىنلىق كۆچۈرۈپ كېلىش شەكلىدە ناھايىتى قاتتىق ئىجرا قىلىندى. ئالدى بىلەن چىنگە چېگرىداش قۇمۇل، بارىكۆل، تۇرپان ۋە ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلارغا چىنلىقلارنى يەرلەشتۈرۈپ، بۇلارغا يەرلىك خەلقنىڭ ئوي - جايلىرىنى، تېرىلغۇ يەر ۋە ھايۋانلىرىنى زورلۇق بىلەن ئېلىپ بەردى. شەرقىي تۈركستانلىقلارنى قورال كۈچى بىلەن ئاسىملاتسىيە قىلىش ۋە يۈرتلىرىدىن چىقىرىۋېتىشقا ئۇرۇندى. ئۇزۇنغا قالماي، قۇمۇل، تۇرپان ۋە بارىكۆلدىن باشقا ئاھالىسى ئاز بولغان جايلارنىڭ ھەممىسى چىنلىقلار ۋە مۇسۇلمان چىنلىقلار(تۇڭگانلار) نىڭ يۇرتىغا ئايلىنىپ قالدى. ئاھالىسى كۆپرەك بولغان قۇمۇل ۋە تۇرپانغا ئوخشاش شەھەرلەردە، تۇركلەر ئاھالىنىڭ 40% نى تەشكىل قىلدى. چىنلىقلار كۆپ سانىنى ئىگەللەپ كەتتى. باشقا شەھەرلەردىمۇ چىن ۋە چىنغىن نۇپۇسى كۈندىن - كۈنگە ئاشماقتا ئىدى. شۇنداق قىلىپ، شەرقىي تۈركستان خەلقىنى زورلۇق بىلەن ۋە ھىيلە - مىكىر بىلەن چىنلاشتۇرۇش پىلانى ئەمەلگە ئاشۇرۇلماقتا ئىدى.

بىرىنچى ئومۇمىي ئىنقىلابتا، خەلق ئىچىدىكى«ئۇلۇغ» لار ۋە«ئۇششاق» لاردىكەن پەرق يوقىتىلدى. ئۇلۇغلار، يەنى، ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىگە يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر نىڭ تولىسى ئۆلتۈرۈلدى ياكى قېچىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ يەر زېمىنلىرى، ھايۋان ۋە چارۋاماللىرىنىڭ ھەممىسى، ئۇششاقلار، يەنى، يۇقىسۇللارغا تەقسىم قىلىپ بېرىلدى. نەتىجىدە، ھەركىشى، يەرگە ۋە مال مولۇككە ئىگە بولدى. كىشىلەر بىر - بىرىنى قۇل قىلىدىغان، ھەقسىز ئىشلىتىپ، زۇلۇم سالىدىغان ئىشلار يوقالدى ۋە ئۇششاقلار پۈتۈنلەي ئازات بولدى. تىجارەت، چىنلىقلارنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىن چىقتى، پۇلى بار ھەرقانداق كىشى ئەركىن ھالدا تىجارەت قىلالايدىغان بولدى. جازانىخور چىنلىقلار يوقىتىلىپ، خەلق ئىگىلىكى ۋەيران بولۇشتىن قۇتۇلدى. پۈتۈن شەرقىي تۈركستان مىقياسىدا كۆپ سانغا قاراپ تەرەققىي قىلىپ، شەرقىي تۈركستان خەلقىنىڭ مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇشىغا تەھدىت سېلىپ تۇرۇۋاتقان چىن كۆچمەنلىرى ۋە چىنغىنلەر ئىنقىلاب جەريانىدا ئۆلتۈرۈلدى ياكى قېچىپ كېتىپ ناھايىتى ئاز قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئاسىملاتسىيە بولۇپ كېتىش خەۋپى تامامەن يوقالدى. ھەركىشى ئۆز مەنپەئەتى ئۈچۈنمۇ دۆلەت مەنپەئەتى ئۈچۈنمۇ تېرىشىپ ئىشلىدى. شۇنداقلا مەملىكەت باي ۋە يۇرت ئاۋات بولدى. شەرقىي تۈركستان چىننىڭ بىر ئۆلكىسى بولۇپ قېلىش خەۋپىدىن قۇتۇلدى ۋە تۈرك بولغان مىللىتى چىنلىشىپ كېتىشتىن ۋە ئىسلام دىنىدىن ئايرىلىپ، ھالاك بولۇپ كېتىشتىن قۇتۇلۇپ، ئۆز مەۋجۇدىيىتىنى مۇستەھكەملىدى.

مەنىۋي جەھەتتىكى پايدىسى: چىن ئىشغالىيىتى دەۋرىدە مەيلى دىنىي ئىلىملەر بولسۇن، مەيلى ئەدەبىي ياكى پەلسەپە ئىلىملىرى بولسۇن يوق دېگۈدەك ھالەتكە چۈشۈپ قالغانىدى. ئىنقىلاب غەلىبە

قىلغاندىن كېيىن، ئىنقىلابچىلارنىڭ بىرىنچى ئەھمىيەت بەرگەن ئىشى، باشقا ئىسلام مەملىكەتلىرىدىن ئالىملارنى تەكلىپ قىلىپ، مەكتەپ ۋە مەدرىسە ئېچىپ، ئىلىم تارقىتىشتىن ئىبارەت بولدى. بۇنىڭ ئۈچۈن، بۇخارا، پەرغانە، ئافغانىستان ۋە ھىندىستاندىن كۆپلىگەن ئالىملار ئىلىپ كېلىندى. بۇلارنىڭ ئىچىدە مەشھۇر ئالىملاردىن «كۇللابلىق» موللا ئابدۇللاھ (كولابى ئاخۇنۇم) مەكتەپ ۋە مەدرىسىلەر دىكى دەرس پروگراممالىرىنى تەرتىپكە سالغان ۋە قارى ئابدۇللا قۇرئان تەلىمىدە تەجۋىد ئۇسۇلىنى يولغا قويۇپ، بۇ ھەقدە تۈركچە بىر ئەسەر يېزىپ چىققان . شۇنىڭ بىلەن قىسقا بىر مۇددەت ئىچىدە دىن ۋە پەلسەپە ئالىملىرى، تۈركچە، پارسچە ۋە ئەرەبچە ئەدەبىياتى ساھەسىدە نۇرغۇن ماھارەتلىك تالانت ئىگىلىرى يېتىشىپ چىقتى. يەركەن، قەشقەر ۋە خوتەن شەھەرلىرى ئىلىم مەركىزىگە ئايلاندى. بۇرۇن ئۇقۇش - يېزىشنى بىلىدىغان ساۋاتلىق كىشىلەر مىڭدە بىر نىسبەتتىنمۇ تۆۋەن دەرىجىدە بولغان، جاھالەتنىڭ قاراڭغۇلىقىدا قالغان شەرقىي تۈركىستاندا ئۇلۇغ ئالىملار، ئۆتكۈر شائىرلار يېتىشىپ چىقتى ۋە ئەڭ بۈلۈڭ - پۈچقاقتىكى يەرلەردىمۇ ساۋاتلىق كىشىلەر كۆپەيدى. خەلق ئىچىدىن يېتىشىپ چىققان مەشھۇر يازغۇچىلاردىن تۇرسۇن بەگنىڭ ئەسەرلىرى تا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. مەرىيەم ئاخۇن ئاغىچا دەك بىر قانچە ئايال مۇددەررىس ۋە شائىرلىرىمىز، خوتەندىن قاراڭغۇتاغلىق ۋە قارقاشلىق «ئۇيغۇر موللانىياز ئاخۇنلار» دەك مەشھۇر مىللىي شائىرلىرىمىز يېتىشىپ چىققان. بۇلارنىڭ ئەسەرلىرى خەلقىمىزنىڭ قولىدا بۈگۈنگىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. دېمەك، بۇ ئىنقىلابلار نەتىجىسىدە، ئەسلى مەقسەت قىلىنغان مۇستەقىللىق قولغاكەلمىگەن بولسىمۇ، مۇستەقىللىق سائادىتى ئىلىپ كېلەلەيدىغان يۇقىرىقدەك بىرقانچە قىممەتلىك كۆرەش مۇنىلرىنىڭ ھاسىل بولغانلىقىنى كۆرىمىز.

6 - پەسىل

شەرقىي تۈركستاندا ئۈچىنچى ئومۇمىي ئىنقىلاب

ھىجرى 1278- (مىلادى 1861-) يىلى چىندىكى تەيپىڭ ئىنقىلابى ۋە يۈننەن ئىنقىلابى كەڭ كۆلەمدە كۆچىيىپ، ئىمپېراتورنىڭ شەرقىي تۈركستانغا قارىغىدەك ھالى قالمىدى. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، شەرقىي تۈركستانلىقلار يەنە ئارقا - ئارقىدىن مەملىكەتنىڭ بەش يېرىدە چىنگە قارشى كەڭ كۆلەمدە قوزغالدى.

ھىجرى 1279- (مىلادى 1863-) يىلى ئىلى ۋە يەتتە سۇ رايۇنلىرىدا، تارانچىلار ۋە تۈڭگانلار بىرلىشىپ، زور بىرئىنقىلاب قوزغىدى. ئىلىدىكى جاڭجۇڭ باشلىق چىنلىقلار ۋە پۈتۈن چىنفىنلەرنى يوقىتىپ، مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى.

ھىجرى 1280- (مىلادى1863-) يىلى كۇچادىكى تۇركلەر ۋە تۆرەگانلار، ئۇلۇغ دىنىي پېشۋاسى راشىددىن خانىنىڭ رەھبەرلىكىدە قۇزغالدى. بىرقانچە قېتىملىق ئۇرۇشتىن كېيىن، كۇچا، ئاقسۇ ۋە كورلا شەھەرلىرىنى ئالدى ۋە تېخىمۇ ئىلگىرلەپ، قاراشەھەر، تۇرپان، ئۈرۈمچى، قۇمۇل ۋە باركۆلنىمۇ ئىگەللەپ، چىن چېگرىسىغىچە بولغان پۈتۈن جايلارنى قولغا چۈشۈردى.

شۇ يىلى، خوتەننىڭ مەشھۇر دىنىي پېشۋاسى مۇپتى ھەبىبۇللا ھاجىمنىڭ ئوغۇللىرىدىن ئابدۇراھمان ئاخۇن ۋە ئىبراھىم خانلارنىڭ رەھبەرلىكىدە، خوتەن خەلقى قوزغالدى ۋە قوزغالغان كۈنى چىنلىقلارنى سېپىل ئىچىدە مۇھاسىرىگە ئالدى. بىرقانچەكۈن ئۆتكەندىن كېيىن، مۇھاسىرىدىكى چىنلىقلار خەزىنە ۋە قوراللىرىنى تاپشۇرۇپ بېرىپ، شەھەردىن چىقىپ كېتىپ، جانلىرىنى قۇتقۇزۇپ قالدى. خوتەن خەلقى، مۇپتى ھەبىبۇللا ھاجىمنى ئاق كىگىزدە ئولتۇرغۇزۇپ، پادىشا دەپ ئېلان قىلىپ بەيئەت قىلدى. ئۇندىن كېيىن، غەربىدە گۇما، شەرقتە كېرىيە ۋە چەرچەنگىچە بولغان جايلارنى ئېلىپ، خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ تېرىتورىيەسىنى كېڭەيتتى. يەنە شۇ يىلى قەشقەرخەلقى سىدىق بەگنىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغۇلۇپ، چىنلىقلارنى مەغلۇپ قىلدى. قەشقەر كونا شەھەر، يېڭىسار ۋە پەيزى ئاۋات شەھەرلىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ چىنلىقلارنى يېڭى شەھەر سىپىلىدە قورشاۋغا ئالدى. يەركەندىكى قوراللىق تۆرەگانلار، بۇ ئۇمۇمىي ئىنقىلاب دولقۇنى ئىچىدە جانلىرىنى ساقلاپ قېلىش مەقسىتى بىلەن چىنلىقلاردىن ئايرىلىپ، چىنلىقلارغا قارشى جىھاد قىلدۇق دەپ، ئىسيان قۇزغىدى. بۇ جىھاتقا پۈتۈن يەركەن خەلقى قېتىلدى. يەركەن ئالتى شەھەرنىڭ جەنۇپ قىسمىنىڭ مەركىزى ۋالىسى (خان ئامبان) تۇرىدىغان جاي بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يەردە چىنىڭ كۇچى خېلى كۆپ ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن. شەھەر ئىككى يېرىم ئاي مۇھاسىرىدىن كېيىن، قاتتىق بىرھۇجۇم ئارقىلىق پەتھى بولدى. خان ئامبان باشلىق چىنلىقلار ئۆلتۈرۈلدى. پوسكام ۋە قارغىلىقلارنىمۇ ئېلىپ، يەركەن خەلقىنىڭ تەرىقەت پېشۋاسى ئابدراھمان ھەزرەتنى پاشا قىلىپ تىكلىدى. مانا، بۇ ئىنقىلابلار بەش مەركەزدە قوزغالدى ۋە بەش مۇستەقىل ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئالاقە مۇناسىۋىتى يوقتى، بىربىرى بىلەن ھەمكارلىق ۋە ئىتتىپاقلىق تېخىمۇ يوقتى(21 - خەرىتىگە قارالسۇن). بۇ ئىنقىلابلار تامامەن ئايرىم ھالدا مەيدانغا كېلىپ، ئازات قىلىنغان يەرلەردە ئۆزئالدىغا مۇستەقىللىق ئېلان قىلىندى. نەتىجىدە، شەرقىي تۈركستاننىڭ بەش يېرىدە، بەش مۇستەقىل مىللىي ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. لېكىن، بۇ ھۆكۈمەتلەرئۆزئارا سەمىمىي بىرلىك ۋۈجۇتقا كەلتۈرەلمىدى. بۇنىڭ سەۋەبى: بۇ ئىنقىلابلارنىڭ قانداق باشلانغانلىقى، ئەسكىرىي كۈچى، ئىنقىلابنىڭ نىشانىسى، ئىنقىلابقا قاتناشقانلار ۋە ئىدارىي تەشكىلاتلىرىنىڭ بىر-بىرلىرىدىن خەۋەرسىز ۋە ماسلىشالمىغانلىقىدا ئىدى. تۆۋەندە، ھەرقايىسى ئىنقىلابنىڭ باشلىنىشىدىكى ئاملى، ئىنقىلابنىڭ مەقسىدى، ئىنقىلابقا ئارىلاشقان چەت ئەللىكلەر، ئىنقىلابنىڭ تەشكىلى ئەھۋالى ۋە ئىنقىلاب رەھبەرلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ مەسلەكلىرى ھەققىدە ئالاھىدە توختىلىمىز. ئاخىردا، ئىنقىلاب

ۋە ئىنقىلاپچىلارنىڭ ئاقۇتىنى بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

ئىلى ۋە يەتتەسۇ ئىنقىلابى

ئىلى ۋە يەتتەسۇدا، شەرقىي تۈركستانىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كۆچۈپ كېلىپ يەرلەشكەن تۈرك (تارانچى) لەر، چىن ھۆكۈمىتى چىندىن كۆچۈرۈپ ئېلىپ كېلىپ يەرلەشتۈرگەن چىنفىنلەر ۋە چىندىن سۈرگۈن قىلىپ ھەيدەلگەن تۇڭگانلارىبولۇپ ئۇچ خىل خەلق مەۋجۇد ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە % 70 تارانچى، % 10 تۇڭگان ۋە قالغىنى چىنلىقلار ۋە چىنفىنلەر ئىدى. چەنفەنلەر كۆپ ئىمتىيازغا ئىگە بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى بۇلارغا ناھايىتى ئىشەنچ قىلاتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى قوراللىق بولۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ يەرلىك ئەسكەرلىرى ئىدى. تارانچىلار تۈرك ۋە مۇسۇلمان بولغانلىقلىرى ئۈچۈن چىنلىقلار بۇلارنى خىزمەتكار قاتاردا كۆرەتتى، ھەرخىل زۇلۇم ۋە جاپا بۇلارنىڭ بېشىغا كېلەتتى.

تۇڭگانلارچىنلىق بولسىمۇ، مۇسۇلمان بولغانلىقلىرى ۋە ئىسيان چىقارغانلىقلىرى ئۈچۈن سۈرگۈن قىلىنىپ. چىنفىنلەرنىڭ نازارىتى ئاستىدا، دايىم ئۇلارنىڭ زۇلۇمى ۋەكەمسىتىشلىرى ئاستىدا ياشاپ كەلگەنىدى. بۇ سەۋەپتىن تۇڭگانلار، چىنلىقلارنى ۋە چىنفىنلەرنى ئۆزىگە دۈشمەن دەپ قارايتتى. تۈرك خەلقى بىلەن ياخشى مۇناسىۋەتتە ئىدى. ئىلى ۋە يەتتەسۇدىكى ئومۇمى نوپۇسنىڭ %80 نى تەشكىل قىلغان تارانچىلار ۋە تۇڭگانلار بىرلىشىپ، ھىجرى 1279- (مىلادى 1872-) يىلى ئىنقىلاب قوزغىدى. باشتا، تاغ ئارىسىدىكى مۇستەھكەم جايلارغا يەرلىشىۋېلىپ، پارتىزانلىق ئۇرۇش تاكتىكىسى بىلەن چىن ئەسكەرلىرىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ ئېغىر زەربە بەردى. ئۇلارنىڭ قورال - ياراقلىرىنى ئولجا ئېلىپ، ياخشى قوراللاندى ۋە شەھەرگە ھۇجۇم قىلغىلى باشلىدى. تەخمىنەن، بىر يىلغا قەدەر داۋام قىلغان ئۇرۇشلاردىن كېيىن، ئىنقىلاپچىلار قەتئىي غەلىبە قىلىپ. جاڭجوڭلۇق مەركىزى بولغان چىنفىن شەھرىنى[99] ئىشغال قىلدى ۋە شەھەرنى پۈتۈنلەي ۋەيران قىلۋەتتى. جاڭجۇڭ باشلىق پۈتۈن چىنلىقلار ۋە چىنفىنلەرنى قىرغىن قىلدى. يالغۇز بىرچىنفىن شەھرىدە، 80000 چىنلىق ۋە چىنفىنلىك ئۆلتۈرۈلگەنلىكى رىۋايەت قىلىنىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن ئىلى ۋە يەتتەسۇ ئازات بولۇپ، ئىنقىلاپچىلار غەلىبىگە ئېرىشتى. ئىلى ۋە يەتتەسۇ ئىنقىلابچىلىرى، چىنىنىڭ كۈچى ئەڭ كۆپ بولغان، ھەمدە ئومۇمىي ۋالىيلىق مەركىزى بولغان بۇجايدا، ناھايىتى زور مۇۋەپپەقىيەت قازانغانلىقى ئۈچۈن، باشقا ئىنقىلاپچىلارغا قارىغاندا كۆپرەك ئەھمىيەتكە ئىگە. لېكىن، بۇ ئىنقىلاب تارىختا بىر- بىرلىرى بىلەن كېلىشەلمىگەن، تۇڭگان ۋە تۈركلەرنىڭ ئورتاقلىششى بىلەن ئېلىپ بېرىلغانلىقى ئۈچۈن بۇ ئەھمىيىتى، ئۇرۇش ئاياغلاشقاندىن

[99] بۇ شەھەرنىڭ خارابىسى بۈگۈنمۇ غولجا ۋە كۈرەنىڭ ئارىسىدا مەۋجۇد (مۇئەللىپنىڭ ئىزاھاتى).

كېينىلا يۈزبەرگەن ئىچكى ئىختىلاپلار نەتىجىسىدە يوقالدى.

غەلبە قازانغاندىن كېيىن، تۈركگانلار ئىنساپسىزلىق قىلىپ، چىنلىقلاردىن ئېلىنغان ھېساپسىز ئولجىنى يالغۇز ئۆزلىرىلا ئېلىشنىڭ كۆيىغا چۈشتى. تارانچىلارنىڭ رازىلىقىنى ئالماستىن، بىرتۈركگانىنى ھۆكۈمدارلىققا تەيىن قىلدى ۋە ھۆكۈمەتنىڭ تەشكىلى ئورگانىنى پۈتۈنلەي چىن ئۇسۇلى بويىچە تۈزۈپ چىقتى. دېمەك، تۈركگانلار، يۇرتنىڭ ئەسلى ئىگىلىرى بولغان، سان جەھەتتىنمۇ مۇتلەق كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلىدىغان ۋە ئىنقلابنىڭ ئاساسى تايانچ كۈچى بولغان تارانچىلارنى، ھەر جەھەتتەبىر يانغا قايرىپ قويۇپ، مەملىكەتنى بىرتۈرك يۇرتى قىلىشنىڭ ئۈرنىغا يەنە چىن مۇستەملىكىسى قىلىشنى مەقسەت قىلغان. تارانچىلار بۇ ئىنساپسىزلىققا رازى بولمىدى ۋە «يۇرت بىزنىڭ، ئىنقلابنى بىز قوزغاپ چىقتوق ۋە بىز سان جەھەتتىمۇ كۆپچىلىك ئۈرۈندا تۇرىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھۆكۈمدار بىزدىن بولىدۇ، ئولجا ۋە غەنىمەتلەر بىزنىڭ ھەققىمىز. ھۆكۈمەتنىڭ تەشكىل تۈزۈملىرىنى چىنچە ئەمەس، ئىسلام ئۇسۇلىغا ئۇيغۇن قۇرۇپ چىقىمىز. تۈركگانلارغا قىلغان خىزمەتلىرىگە ياريشا مۇكاپات ۋە ئىمتىياز بېرىمىز» دەپ، تۈركگانلاردىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئۆزئىچىدىن بىرىنى خان دەپ ئېلان قىلدى. ھۆكۈمەتنى ئىسلام ۋە تۈرك ئەنئەنىلىرىگە ئۇيغۇن بىرشەكىلدە قۇرۇپ چىقتى. نەتىجىدە، بۇ ئىككى مىللەت ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇنغا سوزۇلغان قانلىق ئۇرۇشلار باشلىنىپ، ھەر ئىككى تەرەپ تازا ئاجىزلاشتى. ئاخىرىدا، غولجا ۋىلايىتى تۈركگانلارنىڭ قولىدا، ئىلى ۋە يەتتەسۇ ۋىلايەتلىرى تارانچىلارنىڭ بولىدىغانلىقى قارارلاشتۇرۇلدى. بۇ ئىختىلاپلار نەتىجىسىدە، ئىنقلاب ھېچ ئالغا باسالمىدى.

ھىجرى 1286ـ (مىلادى 1869ـ) يىلىغا كەلگەندە، ياقۇپ بەگ غولجىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇ يەردە تۈركگانلارنىڭ قول ئاستىدا قالغان تارانچىلارنىڭ ياردىمى بىلەن تۈركگانلارنى مەغلۇپ قىلىپ غولجىنى ئالدى. ئاياق ئىلى ۋە يەتتەسۇدىكى تارانچى ھۆكۈمىتى، ياقۇپ بەگكە رەسمىي ئىتائەت قىلىپ، مەلۇم مىقدارخىراج تۆلەشنى ئۇستىگە ئېلىپ پۈتۈشتى. ھىجرى 1288ـ (مىلادى 1871ـ) يىلى تۈركگانلار غولجىنى يەنە بېسۋالدى. تارانچى ھۆكۈمىتى ياقۇپ بەگدىن قۇتۇلوپ مۇستەقىل بولدى. كېيىنچە غولجا تارانچىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى، ۋە ھىجرى 1294ـ (مىلادى 1877ـ) يىلى چىنلىقلارغا قارشى ئۆزلىرىنى غەلىبىلىك بىلەن قوغداپ، مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالدى. ھىجرى 1297 ـ (مىلادى 1880ـ) يىلى روسلارنىڭ يەتتە سۇنى ئىشغال قىلىشى بىلەن بۇمىللىي ئىستىقلال يىقىلدى.

كۇچا ئىنقلابى

ھىجرى 1280ـ (مىلادى 1863ـ) يىلى كۇچادا، بىر قانچە ئېسىلزادىلار بىرلىشىپ، بىر يۇشۇرۇن تەشكىلات قۇردى. بۇ كىشىلەر، تۇغلۇق تۆمۈرخان توغرىسىدىكى بايانىمىزدا تىلغا ئېلىنغان، مەۋلانا

ئەرشددىننىڭ ئەۋلاتلىرىدىن بولۇپ، كوچانىڭ تەربىقەت مۇرشد(ئىشان) لىرى خاندانىغا مەنسۇپ كىشىلەر ئىدى. كوچادا، بىرقانچە مىڭ ئۆيلۈك كۆچمەن تۈركگان بارئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى قوراللىق بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ سادىق ئادەملىرى ئىدى. بۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇلار بىرتەرەپتىن يۇقىرىدىكى تەربىقەت مۇرشدلىرىگە مۇرىت بولغانلار ئىدى. تەشكىلاتىنىڭ قوراللى بولمىغانلىقتىن تۈركگانلاربىلەن بولغان بۇ مۇناسىۋەت ئارقىلىق قۇراللىق تۈركگانلارنى ئىشانلار، ئاستا - ئاستا ئۆز تەرىپىگە تارتتى. كۇچادىكى تۈركلەر ۋە تۈركگانلار بىرلىشىپ، بىركېچىدە قوزغۇلۇپ چىقىپ، چىنلىقلارنىڭ شەھەرئىچىدىكى پۇتۇن ئىستېھكاملىرىنى ئىشغال قىلدى. ئۇلار سېپىل ئىچىگە كىرىۋالدى، ئىنقىلاپچىلار سېپىلنى قۇرشاۋغا ئالدى. ئەتىسى، پۇتۇن ئىنقىلاپچىلار بىر پىكىرگەكېلىپ، كۇچانىڭ ئەڭ چوڭ مۇرشدى بولغان ئەرشددىن خان خوجىنى ئاق كىگىزدە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۇنىڭغا بەيئەت قىلدى ۋە خان خوجا دەپ ئېلان قىلدى. بۇكىشى ئەسلىدە، پۇتۇن ئۆمرىنى ئېتىكاپتا تەربىقەتنىڭ پىرى بولۇپ ئۆتكۈزگەن، سىياسەت ۋە ئەسكىرىي ئىشلەردىن خەۋەرسىز، سادەكۆڭۈل ۋە تەجرىبىسىز بىرسى ئىدى. ئاممانى، ئىنقىلاپچىلار ئۇنىڭ خەلق ئىچىدىكى يوقىرى ئىناۋىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇنى خان قىلىپ سايلاپ چىقتى.

بۇ مۇراسىمدىن كېيىن، كوچا ئىنقىلاپچىلىرى سېپىلدىكى چىنلىقلارغا ھۇجۇم باشلىدى. بىرقانچە كۈنلۈك ئۇرۇشلاردىن كېيىن، سېپىلنى قولغا چۈشۈرۈپ چىنلىقلارنى يوقاتتى. كۇچا ۋە ئەتراپىنى تامامەن ئېلىپ بولغاندىن كېيىن خان خوجا، ئىنسى جامالىددىن خوجىنى بىرنەچچە مىڭ ئەسكەر بىلەن ئاقسۇغا يوللىدى. جامالىددىن خوجا، ئاقسۇ، باي ۋە ئۈچ تۇرپاننى پەتھى قىلدى. جىيەنى ئىسھاق خوجىنى 2500 كىشىلىك قوشۇن بىلەن شەرق تەرەپكە يولىلاپ، كورلا ۋە قارا شەھەرگە يۈرۈش قىلدى. ئىسھاق خوجا يېتىپ كەلگىچە، قارا شەھەر ۋە تېرىم (لوپنۇر) دىن نۇرغۇن چىنلىقلار كورلىغا يىغىلغان بولۇپ، بۇجايدا بەش مىڭدىن ئارتۇق ئادەم توپلىنىپ قالغانىدى. ئىسھاق خوجا ئۆزىنىڭ كۈچىگە قارىغاندا، دۈشمەن كۈچىنىڭ كۆپلىكى ۋە قورال - ياراقلىرىنىڭ تولۇقلىقىغا قارىماي كورلىغا ھۇجۇم قىلىپ. چىنلىقلارنى مۇھاسىرىگە ئالدى. بۇ ئەسنادا بۇگۈر يېڭسار ۋە كورلا ئەتراپىدىن ئۈچ مىڭغا يېقىن ئىنقىلاپچى ئىسھاق خوجىنىڭ ياردىمىگە كەلدى. تېرىمدىن، ئىسلام خەلپە باشچىلىقىدا يەتتە يۈز ئوۋچى قوراللىرى بىلەن كېلىپ قېتىلدى. نەتىجىدە، ئىسھاق خوجا ئالتە مىڭغا يېقىن ئەسكەرگە ئىگە بولۇپ، قاتتىق بىر مۇھاسىرەدىن كېيىن ھۇجۇم قىلىپ،كورلىنى ئالدى. ئىسھاق خوجا بۇغەلىبىدىن كېيىن، ھەرتەرەپتىن يارەمگە كېلىپ قوشۇلغان مۇجاھىدلار بىلەن قوشۇلۇپ، ئون مىڭدىن ئۇشۇقراق ئەسكەر بىلەن قارا شەھەرگە يۈرۈش قىلدى. قارا شەھەردىكى چىن ئەسكەرلىرى 5 - 6 مىڭغا يېقىن بولۇپ، ئۇلاردا خېلى كۆپ توپ بار ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە قارا شەھەر دەريا سى چوڭ بىر توسالغۇ ئىدى. ئىسھاق خوجا دەريا بويىدا تۇرۇپ ئوق ئېتىپ، بىر قانچە كۈن تېرىشىپ باققان

بولسمۇ ، بىرنەتىجە چىقمىدى. چىنلىقلارنىڭ دەريا بويىدىكى مۇداپىئەسى كۈچلۈك بولغانلىقى ئۈچۈن دەريا دىن ئەسكەر ئۆتكۈزۈش مۇمكىن بولمىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە قارا شەھەر ، ئۇرۇمچى ۋە تۇرپاندىن دۇشمەنگە ئارقا - ئارقىدىن ياردەمچى قوشۇن كېلىۋاتقانلىق خەۋىرى تارقالدى. ئىسھاق خوجا ، بۇ ۋەزىيەتتە بىردىن - بىر چارىنىڭ قارا شەھەرنىڭ شەرق تەرىپىگە ئۆتۈپ، ئۇرۇمچىدىن كېلىۋاتقان ياردەمنى ئۈزۈپ تاشلاشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ، بىرقىسىم ئەسكەرلىرىنى قاراشەھەر دەريالىسى بۇيىدا قويۇپ، ئۆزى ئاساسى قوشۇننى ئېلىپ ئارقىغا قايتىپ، باغراش كۆلىنىڭ غەربى - جەنۇب ۋە شەرق قىرغىقىنى بويلاپ ئالتەكۈن يول مېڭىپ، قارا شەھەرنىڭ 40 مىل شەرقىدىكى ئۇششاق تالغا يېقىنلاشتى. ئىسھاق خوجا ، ئوششاق تالدا ، ئۇرۇمچىدىن ياردەمگە كەلگەن، چىنلىقلار ۋە قالماقلاردىن تەركىپ تاپقان ئۇنمىڭ كىشىلىك برقوشۇننىڭ ھېچ نەرسىدىن خەۋەرسىز ھالدا تۇرۇۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپتى ۋە بۇ دۇشمەن ئۇستىگە ئۇشتۇمتوت ھۇجۇم قىلىپ، ئېغىرھالدا مەغلۇپ قىلدى. چىنلىق باش قوماندان ئۆلتۈرۈلدى ۋە ئۇنىڭ پۈتۈن خەت - چەك وە ئالاقە ھۆججەتلىرى ئىسھاق خوجىنىڭ قولىغا چۈشتى. دۇشمەن ئەسكەرلىرىنىڭ تولىسى ئۆلتۈرۈلدى. ساق قالغان ئازغىنە ئەسكەر پاراكەندە ھالدا قارا شەھەرگە قاراپ قاچتى. دۇشمەننىڭ نۇرغۇن قورال - ياراق ۋە ئوق - دورا قاتارلىق ئەسكىرىي لاۋازىمەتلىرى مۇجاھىتلارغانىمەت چۈشتى. ئۆلتۈرۈلگەن باشقۇمادانىنىڭ يېنىدىن چىققان بىرخەتتە ، ئۇرۇمچىدىن ياردەمگە كېلىۋاتقان، ئۇچ بۆلۈك قوشۇننىڭ، ئۇششاق تالغا كېلىش ۋاقتى - سائەتلىرى يېزىلغانىدى. ئىسھاق خوجا بۇنىڭغا ئاساسەن، ئۇششاق تالدا ئازساندا ئەسكەر قويۇپ، ئۆزى قوشۇننى ئېلىپ، دەرھال قارا قىزىل جىلغىسىنىڭ ئىككى ياقىسىغا جايلىشىپ، يۇشۇرۇنۇپ تۇردى. دۇشمەن ئەسكەرلىرى بۇلىدىغانلاردىن خەۋەرسىز ھالدا جىلغىغا كىرگەن ھامان ئىككى ياقىدىن ئۇشتۇمتوت ئوققا تۇتۇلدى ۋە 4 - 5 كۈن ئىچىدە ، ئارقا - ئارقىدىن كەلگەن دۇشمەن ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسى يوقىتىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئىسھاق خوجا ، ئۇرۇمچىدىن كېلىدىغان دۇشمەنلەرنى تامامەن يوقىتىپلا قالماي، ناھايىتى كۆپ ئەسكىرىي لاۋازىمەت ۋە باشقا غەنىمەتلەرنى قولغا چۈشۈرۈپ خاتىرجەم ھالدا قارا شەھەرگە يۇرۇش قىلدى. قارا شەھەردىكى چىنلىقلار شەھەردىن چىقىپ، ئۇششاق تالنىڭ 10 مىل غەربىدىكى چوقۇر دېگەن جايدا نۇرغۇن ئەسكەر توپلاپ، ئىستىھكام ياساپ تۇرغانىكەن. ئىسھاق خوجىنىڭ چوقۇرغا يېتىپ كېلىشى بىلەن ئۇرۇش باشلىنىپ كەتتى. دۇشمەن كۆچلۈك توپلىرىنى ئىشقا سېلىپ، ئىنقىلاپچىلارغا ئېغىر زىيان يەتكۈزدى. بىرەر مىڭدەك مۇجاھىد شېھىت بولدى ۋە ئەسكەرلەر چېكىنىشكە باشلىغان بىر پەيتتە ، ئىسھاق خوجىنىڭ ئەمرى بىلەن يۈز ئاتلىق مۇجاھىت بىردىن ئات سېلىپ، دۇشمەننىڭ توپچى قىسمىنىڭ ئۇستىگە بېسىپ كەلدى. ئۆلگەنلىرى ئۆلۈپ، ساق قالغانلىرى دۇشمەن توپچىلىرىنىڭ ئارىسىغا كىرىپ، ھەممىسىنى، قېلىچتىن ئۆتكۈزدى. توپ ئوقى ۋە مىلتىق دورىسى يۈكلەنگەن

ھارۋىلارغا ئۆت قويۇپ، دۇشمەننىڭ توپچىلىرى بىلەن قوشۇپ پارتلىتىپ ھاۋاغا ئۇچىرىۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن، دۇشمەن ئەسكەرلىرى ئىچىدە قاتتىق ئالاقزادىلىك پەيدا بولدى. ئارقىغا چېكىنىۋاتقان مۇسۇلمان ئەسكەرلەر بۇنى كۆرۈپ، جاسارەتلەندى، پۈتۈن قوشۇن بىردەك ھۇجۇمغا ئۆتتى. دۇشمەن بۇ شىددەتلىك ھۇجۇمغا بەرداشلىق بېرەلمەي، قارا شەھەرگە قاراپ قاچتى. دۇشمەننىڭ پۈتۈن توپ ئوقلىرى، ئات، تۆگە ۋە ھارۋىلىرى مۇجاھىدلار تەرىپىدىن ئولجا ئېلىندى.

ئىسھاق خوجا دۇشمەننىڭ ئارقىسىدىن قوغلىغان پېتى قاراشەھەرگە كىرىپ، مۇھاسىرىگە ئالدى. بۇچاغدا، كوچادىن ئىسھاق خوجىنىڭ ياردىمىگە كەلگەن مىڭلارچە مۇجاھىد قارا شەھەر دەريا‌سى بويىغا توپلانغانىدى. ئىسھاق خوجا، بۇلارنىمۇ شەھەرگە كىرىشكە بۇيرۇدى. ئۇن ئىككى كۈن مۇھاسىرىدىن كېيىن، مۇجاھىدلار سېپىل دەرۋازىسىغا ئوت قويۇپ، سېپىلنىڭ تېمىنى بىرقانچە يەردىن دورا كومۇپ پارتلىتىپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى. چىنلىقلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۆلتۈرۈلدى، ساق قالغانلىرى ئەسىر ئېلىندى. قارا شەھەردە، مۇجاھىدلارنىڭ قولىغا چۈشكەن ئولجىنىڭ كۆپلىكىنى، قىممىتىنى، موساتاخۇن « تارىخىي ئەمنىيە» دېگەن ئەسەردە تەپسىلى بايان قىلىپ ئۆتكەن[100].

قاراشەھەرنىڭ ئىستراتىگىلىك ئورنى، شەرقىي تۈركستان بويىچە ئەڭ مۇھىم ئۇرۇندا ئىدى. ئىسھاق خوجىنىڭ بۇ غالىبىيىتى، تۇرپان ۋە ئۇرۇمچىنىڭ ئېلىنىشىنى ئاسانلاشتۇرۇشى مۇمكىن ئىدى. نەتىجىدىمۇ شۇنداق بولدى، تۇرپان ۋە ئۇرۇمچىنىڭ ئېلىنىشى قارا شەھەرگە قارىغاندا، % 50 ئاسانغا چۈشتى.

ھىجرى 1281- (مىلادى 1864-) يىلى ئىسھاق خوجا، زور بىرقوشۇن بىلەن شەرققە يۈرۈش قىلىپ، تۇرپان خەلقىنىڭ ياردىمى بىلەن تۇرپان شەھىرىنى ئۇ ئايلا قولغا چۈشۈردى. ئەمدى، نۆۋەت چىنلىقلار ئەڭ كۆپ ۋە مۇستەھكەم ئورۇنلاشقان يېرى ئۇرۇمچىگە كەلگەنىدى. ئىسھاق خوجا ئۇرۇمچىنى ئىككى تاي مۇھاسىرە قىلغاندىن كېيىن، پۈتۈنلەي ئىگىلىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، گۇچىڭ، جىمىسار، قۇتۇبى، ماناس ۋە شىخو قاتارلىق شەھەرلەرنى ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن قولغا چۈشۈردى. بۇ ئۇرۇشلاردا تۆ ئىگانلارئىسھاق خوجىغا كۆپ ياردەم قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىسھاق خوجا ئۇرۇمچى ۋىلايىتىگە تۆ ئىگانلارنىڭ چوڭ موللىسى «يۈسۈپ لاۋ رىنجا» نى ۋالى قىلدى ۋە باشقا شەھەرلەرگىمۇ تۆ ئىگانلاردىن ھاكىم ۋە ئەسكىرىي مەنسەپتار تەيىن قىلدى.

ئىسھاق خوجا، بۇ جايلارنى ئىگەللەپ بولغاندىن كېيىن، چىنگە چېگرىداش بولغان ئىككى مۇھىم جاينى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئەسكەرلىرىنى ئىككىگە ئايىرىپ، بىرقىسمىنى بارىكۆلگە يوللىدى. بىر قىسمىنى ئۆزى باشلاپ، قۇمۇلغا يۈرۈش قىلدى. بارىكۆل بىرقانچە كۈنلۈك مۇھاسىرىدىن كېيىن

[100] مۇئەللىپ بۇ يەردە موللامۇسا سايرامنىڭ خەلق ئىچىدە مەشھۇر بولغان ئىسمى بىلەن ئاتىغان(ن. ش. ھ.).

ئېلىندى. ئەمما، قۇمۇلنىڭ پۈتۈن شەھەر ۋە كەنتلىرى گەنسۇ چېگرىسىغچە قولغا كەلتۈرولگەن بولسىمۇ، يېڭى شەھەر(چىنلىقلارنىڭ قەلئەسى) دۇشمەن تەرىپىدىن ناھايىتى قاتتىق مۇداپىئە قىلىنغانلىقتىن ئالالمىدى. چۈنكى، سېپىل ئىچىدىكى دۇشمەنلەرنىڭ سانى كۆپ ۋە قورال - ياراقلىرى تولۇق ئىدى. سېپىل ئەتراپىدىكى ئىستېھكاملارمۇ بەك مۇستەھكەم ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن شەھەرنىڭ مۇھاسىرىسى ئۇزۇنغا سۈردى. يەنە بىرتەرەپتىن، كۆرۈنۈشتە، ئىسھاق خوجىغا سادىقتەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە چىنلىقلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋالغان قۇمۇل چىگۈاڭى سېپىل ئىچىدىكى دۇشمەنگە مەخپىي سۇرەتتە يارەدەم قىلماقتا ئىدى. مۇشۇنداق بىر پەيتتە ئىسھاق خوجا كۇچاغا چاقىرىپ كېتىلدى. قۇمۇلدا قالغان ئەسكەرلىرى يېڭى شەھەرنى ئالالمىدى ۋە كېيىنچە، چىگۈاڭنىڭ يارەدىمى بىلەن چىنلىقلار پۈتۈن قۇمۇلنى بېسۋالدى.

كۆرنۈۋۈپ تۇرۇپتۇكى، كۇچا ئىنقىلابچىلىرىنىڭ شەرقىي تۈركستانىنىڭ غەربىي چېگرىسىدىن تارتىپ، شەرقىي چېگرىسىغچە بولغان جايلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئىگەللىشى بىلەن ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى جايلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەسكىرىي كۈچى باشقا ئىنقىلاپچىلارنىڭكىدىن خېلى كۆپەيدى. بۇنىڭ بىلەن كوچا ئىنقىلابىنىڭ ئەھمىيىتىمۇخېلى زور بولدى. بۇلارغا قاراپ، كىشىلەرنىڭ، پۈتۈن شەرقىي تۈركستان ئىنقىلابچىلىرىنىڭ كوچا ھۆكۈمىتىنىڭ بايرىقى ئاستىدا بىرلىشىدىغانلىقىغا ھېچ شۈبھىلىرى يوقتى. لېكىن، كوچا ھۆكۈمىتىنىڭ مەغرۇرانە خاتا سىياستى، بۇ ئارزۇنى يوققا چىقىرىپ، ناھايىتى پاجىئەلىك ئاقىۋەتنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

ھىجرى 1281- (مىلادى 1864 -) يىلى خان خوجا، قەشقەر، يەركەن ۋە خوتەن ئىنقىلاپچىلىرىغا خەت يېزىپ، ئۇلارنىڭ دەرھال، شەرتسىز كوچا ھۆكۈمىتىگە بويسۇنۇشلىرىنى، پۈتۈن قورال - ياراق ۋە خەزىنىلىرىنى تاپشۇرۇشلىرىنى ئۇختۇرۇپ بۇيرۇق قىلدى. ئەگەر، بۇ بۇيرۇققا ئەمەل قىلمىسا، بۇلارنىڭ ئۇستىگە ئەسكەر يوللاپ، جازالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. خان خوجىنىڭ يازغان بوخېتى، ۋەتەن ۋە مىللەتنىڭ ئازاتلىقى ئۈچۈن، جېنىنى ۋە مېلىنى پىدا قىلغان مىللىي ئىنقىلابچىلارغا ھۆرمەت قىلىپ، قوللاشنىڭ ئورنىغا، ئۇلارنىڭ ھوقۇق ۋە ئابرويىنى ئايىاق - ئاستى قىلىپ، ئۇلارنى ئسىيانكارلار قاتارىدا كۆرۈپ بۇيرۇق قىلىپ، تەھدىت سېلىشتىن باشقا نەرسە ئەمەستى. بوخىل مۇئامىلە، قارشى تەرەپنىڭ غۇرۇرىغا قاتتىق تېگىشى ھەتتا، نەپرەت ھېسسىنى قوزغاپ قويۇشى تەبىئىي بىر ئەھۋال. ئىنقىلاب غەلبە قىلغان دەسلەپكى كۈنلەردە بىر باشلانغۇچ سىياسى مۇناسىۋەت ئورنىتىشنىڭ ئورنىغا ئەكسىچە قىلىنغان بۇقوپال مۇئامىلە، خان خوجىنىڭ ئېغىر بىرسىياسى خاتالىقى ئىدى. بۇخەتكە، خوتەن ھۆكۈمدارى ھاجى پاشا ۋە قەشقەر ئىنقىلابچىلىرىنىڭ رەھبىرى سىدىق بەگلەرنىڭ بەرگەن جاۋابىدا: خان خوجىنىڭ تۇڭگانلارنى ۋە بۇرۇن چىنگە سادىق بولۇپ خىزمەت قىلغان بەگلەرنى ھۆكۈمەت ئىشلىرىدىن ۋە ئەسكىرىي ئورۇنلاردىن قەتئىي تازىلاپ چىقىشنى ۋە ئۆزلىرى كۈرەش قىلىپ قۇرۇپ

چىققان دۆلەتلىرىنىڭ ئىچكى مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلىشنى تەلەپ قىلىدىغانلىقلىرى، ئەگەر بۇ تەلەپلىرى قوبۇل قىلىنسا، خان خوجىغا ئىتائەت قىلىشقا تەييار ئىكەنلىكلىرنى بىلدۈرۈلگەنىدى. يەركەن ھۆكۈمدارى ئابدۇراھمان ھەزرەتنىڭ نېمە دەپ جاۋاپ بەرگەنلىكى مەلۇم ئەمەس، ئەمما، دەرھال بويسۇنمىغانلىقى مەلۇم. شۇنداق قىلىپ، يۇقىرىقى وەقەلەر تۈپەيلىدىن مىللىي ئىنقىلابچىلار ئوتتۇرىسىدا ئىخىلاپ مەيدانغا چىقتى.

راشىددىن خوجىنىڭ، قەشقەر، يەركەن ۋە خوتەن ئىنقىلابچىلىرى بىلەن ئۇرۇشقانلىقى

خان خوجا راشىددىن خان، قەشقەر، يەركەن ۋە خوتەن مۇجاھىدلىرىدىن يۇقىرىقىدەك مەنپى ئۇچۇرنى ئالغاندىن كېيىن، مەسلىھەتچىسى بولغان تۆكگان ۋە بەگلەرنىڭ يول كۆرسىتىشى بىلەن يەنە بىرخاتالىق ئۆتكۈزدى. ئىنسى جامالىددىن خوجىنى نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن قەشقەرگە يوللىدى. سىدىق بەگ بۇخەۋەرنى ئاڭلاپ، پەرغانە ھۆكۈمدارى سەئىدخاندىن ياردەم تىلىدى. يەنە بىرخىل ئېتىشقا قارىغاندا، خۇدايارخاندىن ياردەم تەلەپ قىلغانىكەن. فەرغانىدىن ياردەم كەلگۈچە، جامالىددىن خوجا يېتىپ كەلدى. سىدىق بەگ ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرالماي، قەشقەرنى بوشتىپ، تاشمىلىققا چىقىپ تۇردى. شۇنىڭ بىلەن جامالىددىن خوجا قەشقەرنى ئۇرۇشماستىن ئالدى. لېكىن، ئۇزۇنغا قالماي، فەرغانىلىكلەرنىڭ نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن يۇرۇش قىلىپ، قەشقەرگە يېقىنلاشقانلىقى ھەققىدە خەۋەركەلدى. ئەسلىدە، بۇ ئەسكەرلەر سان جەھەتتىن ئانچە كۆپ ئەمەستى. جامالىددىن خوجا بۇلارنىڭ ئەھۋالىنى سۈرۈشتۈرمەيلا قورقۇپ كېتىپ، كوچاغا قېچىپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن سىدىق بەگ كىرىپ قەشقەرنى ئىگەللىدى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن فەرغانىلىكلەر كېلىپ قەشقەرنى ئىشغال قىلدى.

خان خوجا يەنە دەرھال، جامالىددىن ۋە ھامىددىن خوجىلارنى ئۇن مىڭدىن كۆپرەك ئەسكەر بىلەن ئۇدۇل يەركەنگە يوللىدى ۋە يەركەننى ئېلىپ بولۇپ، خوتەنگە يۈرۈش قىلىشقا بۇيرۇدى. جامالىددىن خوجا يەركەنگە كەلگۈچە، قەشقەردىكى فەرغانىلىكلەرنىڭ ئەسكىرىي قوماندانى ياقۇپ بەگ، 400 كىشىلىك قوشۇن بىلەن كېلىپ، يەركەننىڭ تېشىدا تۇرۇپ ھىيلە - مىكىر بىلەن شەھەرنى قولغا چۈشۈرۈشنىڭ پىلانىنى تۈزمەكتە ئىدى. جامالىددىن خوجا ئاز بىرقىسىم ئەسكەرنى قەشقەر چېگرىسىغا يوللاپ، ئۆزى نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن يەركەنگە يېقىنلاشتى. بۇنى ئاڭلىغان ياقۇپ بەگ، يەركەن ھۆكۈمىتى بىلەن پۈتۈشۈپ قەشقەرگە قايتتى. بىر رىۋايەتكە قارىغاندا، يەركەن ھۆكۈمىتى فەرغانىلىكلەردىن ياردەم سوراپ ئادەم يوللىغانلىقتىن جامالىددىن خوجا قەشقەرگە ئەسكەر ئەۋەتكەنمىش. بۇخەۋەرنى ئاڭلىغان ياقۇپ بەگ،گەرچە يەركەنگە كەلگەن بولسىمۇ، يۇقىرىقى ۋەزىيەتنى كۆرۈپ، قەشقەرگە قايتىپ كەتكەنمىش. جامالىدىن خوجا بۇ ۋەقەنى باھانە قىلىپ، يەركەن

ھۆكۈمدارى ئابدىراھمان ھەزرەتنى تۇتۇپ قاماققا ئالغان. لېكىن، شۇ زامانىنىڭ ۋەقەلىرىنى يازغۇچى موسا ئاخۇن، «ئىستىلا قىلىش مەقسىتى بىلەن ياقۇپ بەگ يەركەنگە ئۆزى كەلگەنىدى» دەپ يازىدۇ.

جامالىددىن خوجا، تۈركگانلار ۋە نىياز بەگدەك بەزى مۇناپىقلارنىڭ يارىدىمى بىلەن يەركەن شەھرىنى ئالدى. يەركەن ھۆكۈمدارى، ئابدۇراھمان ھەزرەت ۋە ئوغوللىرىنى ئەسىرگە ئېلىپ كۇچاغا يوللىدى. لېكىن، يەركەندىكى تۈركگانلارنىڭ شىپائىتى بىلەن، يولدىن قايتۇرۇپ كېلىپ، يەركەندە ئىپتىرام بىلەن نەزەربەنت قىلدى. يەركەن،كۇچا ھۆكۈمىتىگە تەۋە بولغاندىن كېيىن، جامالىددىن خوجا، بۇرۇن چىنلىقلارنىڭ خىزمىتىدە بولغان بىر بەگنىڭ باشچىلىقىدا، تولىسى كوچا ۋە يەركەندىكى تۈركگانلاردىن تەركىپ تاپقان 4000 ئەسكەرنى خوتەنگە يوللىدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان خوتەن ھۆكۈمدارى ھاجى پاشا، ئوغلى ۋە باش ۋەزىرى بولغان ئابدۇراھمان پاشانى نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن خوتەن شەھىرىدىن 44 مىل غەربتىكى پىيالما يېزىسىغا ئەۋەتتى. بىركېچە - كۈندۈز داۋام قىلغان قاتتىق ئۇرۇشتا ئابدۇراھمان پاشا شېھىت بولدى. خوتەن مۇجاھىدلىرى قۇماندانلىرىنىڭ شېھىت بولىشى بىلەن پاراكەندە بولۇپ كەتمىدى بەلكى، ئىنتىقام ھېسسىياتى ئۇرغۇپ، تۈركگانلار ئۇستىگە شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلدى. نەتىجىدە، تۈركگانلارنىڭ كۆپ قىسمى يوقىتىلدى ۋە كۇچا ئەسكەرلىرى ئېغىر ھالدا مەغلۇپ بولۇپ، ئالاقزادىلىك ئىچىدە قاچتى. خوتەن مۇجاھىدلىرى ئۇلار نىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ، گۇمىدىنمۇ ئۆتكۈزۈپ ھەيدىۋەتتى. خوتەنگە يۇرۇش قىلغان كوچا ئەسكەرلىرى ئېغىر زەربىگە ئۇچراپ، قېچىپ قۇتۇلغانلىرى پاراكەندە ھالدا يەركەنگە يېتىپ كەلدى. بۇ ئېغىر مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، جامالىددىن خوجىنىڭ قەشقەرگە يۇرۇش قىلىش جاسارىتى تامامەن يوقالدى.

خان خوجا، بۇ مەغلۇبىيەتتىن ناھايىتى خاپا بولدى ۋە ئىنىلىرى جامالىددىن ۋە ھامىددىن خوجالارنى لاياقەتسىز ۋە غەيرەتسىز دەپ ئەيىپلەپ كايىدى. يەنە بىرتەرەپتىن قەشقەردىكى فەرغانىلىكلەرنىڭ كۈندىن كۈنگە كۈچلىنىپ كېتىۋاتقانلىقىدىن قورقۇشقا باشلىغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، كۇچا ھۆكۈمىتى ئەڭ قەھرىمان قوماندانى ئىسھاق خوجىنى قۇمۇلدىن چاقىرتتى. ئىسھاق خوجا، « قۇمۇل يېڭى شەھەرنى پۈتۈنلەي قولغا ئالماي تۇرۇپ، كوچا غا قايتىش، قۇمۇلنى چىنلىقلارغا تەسلىم قىلىش دېمەكتۇر! شۇنىڭ بىلەن، پۈتۈن يۇرت چىن ئىستىلاسى خەۋپىدە قالىدۇ. فەرغانىلىكلەر ياكى خوتەنلىكلەر كۇچاغا تاجاۋۇز قىلالمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، قۇمۇل يېڭى شەھەرنى ئالماي تۇرۇپ قايتمايمەن » دەپ ھەقىقىي ئەھۋالنى مەلۇم قىلسىمۇ خان خوجا ئۇنىڭ سۆزىنى قوبۇل قىلمىدى ۋە «دەرھال قايتىپ كەل ! » دەپ بۇيرۇق قىلدى. ئىسھاق خوجا، بىرقىسىم ئەسكەر بىلەن ئىنىسىنى قۇمۇلدا قويۇپ، ئۆزى كۇچاغا كەلدى.

ئىسھاق خوجا تەخمىنەن ئونمىڭ كىشىلىك بىر قۇشۇن بىلەن قەشقەرگە يۇرۇش قىلدى. قەشقەر ھۆكۈمدارى، بۇزرۇك خان بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، قەشقەرنى بوشتىپ فەرغانىغا قېچىشقا تەييارلاندى.

لېكىن، قوماندانى ياقۇپ بەگ، ئىسھاق خوجا بىلەن ئۇرۇشۇش، مەغلۇب بولغان تەقدىردە ئاندىن فەرغانىغا قېچىشنى قارار قىلىپ، توّرت يۈزكىشىدىن ئىبارەت ئەسكىرىنى ئېلىپ، قەشقەردىن 37 مىل شەرقتىكى خانئېرىق دېگەن جايغا بېرىپ، ئۇرۇشقا تەييارلاندى. بىر كۈن داۋام قىلغان ئۇرۇشتا كەچتە پەرغانىلىكلەر مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. ياقۇپ بەگ، بىرقىسىم ئەسكەرلىرىنى توپلاپ، ئارقىسىغا قايتىپ كېلىپ،كېچىسى خەۋەرسىز ئوخلاۋاتقان كۇچا ئەسكەرلىرىنىڭ ئۈستىگە ئۈشتۈمتوت باسقۇن قىلدى. تۈيۇقسىز زەربىدىن ئالاقزادە بولۇپ كەتكەن كوچا ئەسكەرلىردىن مىڭدەك كىشى ئۆلدى ۋە ئەسىرئېلىندى. قالغانلىرى پاراكەندە ھالدا قاچتى. ئىسھاق خوجا، ئەسكەرلىرىنى يېغىۋالالماي مارالبېشىغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇ يەردىمۇ تۇرالماي، كۇچاغا كەتتى.

خانئېرىق ئۇرۇشىدىكى مەغلۇبىيەت، كۇچا ھۆكۈمىتىنىڭ ھەيۋىتىنى پۈتۈنلەي يوقاتتى. يەركەن ئىنقىلابچىلىرى، كۇچا ھۆكۈمىتىنىڭ ئەمەلدارلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ، ئابدۇراھمان ھەزرەتنى يەنە پاشا قىلىپ مۇستەقىل بولىۋالدى. خانئېرىق ئۇرۇشىنىڭ مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلىشىشى، كۇچا ھۆكۈمىتىنىڭ پالاكەتكە يۈزلىنىشىنىڭ باشلىنىشى بولدى. ئىسھاق خوجا، بۇرۇنقى مىسلىز غالىبىيەتلىرى بىلەن شەرقىي تۈركىستاندا بۈيۈك بىر قەھرىمان بولۇپ شۆھرەت قازىنىپ مىللەتنىڭ ئىززەت، ھۆرمەت ۋە سۆيگۈسىنى قازانغانىدى. بۇنىڭغا، خان خوجىنىڭ ئوغوللىرى ۋە ئىنىلىرى چىدىيالماي ھەسەت قىلاتتى. ئۇنى بىر ئامال قىلىپ، مەرتىۋىسىدىن يېقىتىشنىڭ كۆيىدا ئىدى. خانئېرىق مەغلۇبىيىتىنى بۇ ھەسەتخۇرلار پۈرسەت دەپ بىلىپ، ئىسھاق خوجاغا ھەرخىل يالغان بۇھتانلارنى چاپلاپ خان خوجىغا چاقىلى باشلىدى. ساددا كۆڭۈل بۇ ئادەم ئۇلارنىڭ يالغان سۆزلىرىگە ئىشىنىپ، ئىسھاق خوجىنى پۈتۈن مەنسەپلىرىدىن ئېلىپ تاشلىدى ۋە ئۇنى كوچادىن ئۇزاقلاشتۇرۇپ، ئاقسۇدا تۇرۇشقا بۇيرۇدى. بىچارە ئىسھاق خوجا شۇنچە ئولۇغ خىزمەت قىلىپ، ئاخىرىدا ئاقسۇ يېقىنلىرىدىكى بىر يېزىدا پەقىرانە ھايات كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھەستخورلارنىڭ سۇيىقەست قىلىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىشىدىن ھەر زامان قورقۇپ ياشىدى.

قەشقەردىكى فەرغانىلىكلەرنىڭ قوماندانى ياقۇپ بەگ، ئىسھاق خوجىنىڭ بۇنداق ھالەتكە چۈشۈپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ، كۇچا ھۆكۈمىتىنىڭ بىردىن بىر قەھرىمان قوماندانى ۋە قابىلىيەتلىك دۆلەت ئادەمىدىن قەتئىي ئايرىۋېتىشنىڭ پۈرسىتى كەلدى دەپ بىلىپ، دەرھال مەخپى ھالدا ئىسھاق خوجاغا خەت يېزىپ، ئادەم ئەۋەتتى ۋە ئۇنى قەشقەرگە كېلىشكە تەكلىپ قىلدى. ناھايىتى قىين شارائىتتا، قانتىق قۇرقۇ ۋە ئەندىشە ئىچىدە تۇرۇۋاتقان ئىسھاق خوجا، جېنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈمىدى بىلەن بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلىپ، ئاقسۇدىن قەشقەرگە قېچىپ كەلدى. ياقۇپ بەگ ئۇنى كۆپ ئېھتىرام بىلەن قوبۇل قىلىپ، قەشقەردە باغ - ھويلىلىق ئوي بەردى ۋە مائاش تۇختۇتۇپ بەردى. ئىسھاق خوجىنىڭ ۋەتەن ۋە مىللەتكە خىزمەت قىلالمايدىغان دەرىجىگە چۈشۈپ قېلىشىغا سەۋەپ بولغان

ھەسەتخورلار، جامالىددىن خوجا، ھامىددىن خوجا ۋە باشقىلىرى، ئىسھاق خوجا قىلغان ئىشنىڭ يۈزدىن بىرىمۇ قوللىرىدىن كەلمەيدىغان لاياقەتسىز، ئەيش پەرەست، غاپىل ۋە قۇرقۇنچاق كىشىلەر ئىدى. داۋاملىق راھەتپەرەستلىككە بېرىلىپ كەتكەن بولۇپ، كېلگۈسى ھەققىدە ئويلاپمۇ قويمايتتى. مانا، بۇ سەۋەپتىن، قەشقەر، يەركەن ۋە خوتەننى بويسۇندۇرۇش ئۈيغۇتا تۇرسۇن، ئۇ تەرەپلەر قاچان كۇچارغا ھۇجۇم قىلارىكىن دېگەن ئەندىشىدىن قۇتۇلالمايتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ھېچبىر مۇداپىئە تەدبىرلىرىمۇ يوقتى. شۇنىڭ بىلەن كۇچا ھۆكۈمىتىنىڭ بۇرۇنقى ئەسكىرىي ۋە مەنسۇبي كۈچى ۋە ھەيۋىتى قالمىدى. تۇرپان ۋە ئۇرۇمچىدە تۈڭگانلار مۇستەقىل بولدى. قۇمۇلنى چىنلىقلار ئىشغال قىلىپ، ئۇ يەردە بىر ھەربىي بازا قۇرۇۋالدى. بۇئارىدا ئىسھاق خوجىنىڭ ئىنىسىمۇ قۇمۇلدىن قايتىپ كەلدى.

كۇچا ئىنقىلابچىلىرىنىڭ ئاقىۋىتى

كۇچا ھۆكۈمىتى ئاجىزلىشىپ، بارغانسىرى مۇنقەرىزلىككە قاراپ يۈز تۇتماقتا ئىدى. بۇ ۋەزىيەت ياقۇپ بەگ ئىستىلاسغىچە داۋام قىلدى.

ھىجرى 1284- (مىلادى1867-) يىلى ياقۇپ بەگ كۇچا غا يۈرۈش قىلدى («ياقۇپ بەگ» دېگەن بابتا تەپسىلى بايان قىلىنىدۇ). كۇچانى ئىشغال قىلىپ، راشىددىن خان خوجىنى ئوغوللىرى بىلەن قوشۇپ شىپھەت قىلدى. باشقا ئىنىلىرى ۋە ھۆكۈمەت ئادەملىرىنى تۇتۇپ، قەشقەرگە ئەۋەتتى ۋە ئۇ يەردە دەھشەتلىك قېيىن - قىستاق ئاستىدا ئۆلتۈرۈۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن كۇچا ھۆكۈمىتى يىقىلدى ۋە كورلىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى جايلار ياقۇپ بەگنىڭ قولىغا ئۆتتى. تۇرپان ۋە قاراشەھەرنى تۈڭگانلار ئىشغال قىلدى.

كۇچا ھۆكۈمىتىنىڭ ماھىيىتى

كۇچا ھۆكۈمدارى راشىددىن خان خوجا، ئىنقىلابتىن ئىلگىرى كۇچانىڭ چوڭ بىرتەرىقەت مۇرشىدى ئىدى. كۇچا ۋە ئەتراپىدىكى تۈڭگانلار بىلەن تۇركلەر بۇنىڭ مۇرىتلىرى ۋە ئىخلاسمەنلىرىدىن ئىدى. راشىددىن خان خوجا، تۈڭگانلارنىڭ ئەسلىدە چىنلىقلاردىن بولۇپ، مىللىي ئىنقىلابىمىزغا يات ئۇنسۇرلار ئىكەنلىكىنى چۈشۈنۈپ يەتمەي، پەقەت ئۇلارنىڭ مۇسۇلمان بولغانلىقىنلا كۆزدە تۇتقاندى. ئۇلارنىڭ قوللىرىدىكى قوراللاردىن پايدىلىنىش مەقسىتىدە ئۇلار بىلەن بىرلەشتى. ئىنقىلاب يېڭى باشلانغاندا، قوراللىق كۈچلەر يالغۇز تۈڭگانلاردىنلا ئىبارەت بولىسمۇ، كېيىنچە، ئىنقىلاپ تەرەققى قىلىپ، مۇجاھىدلار قوراللاندى. ئەسكىرىي قۇۋۋەتنىڭ كۆپچىلىكىنى تۇركلەر تەشكىل قىلغاندىمو، خان خوجا يەنە، مەيلى ئەسكىرىي مەيلى مەمۇرىدا بولسۇن، يۈكسەك ئۇرۇنلارغا تۈڭگانلارنى ئارىلاشتۇردى. ھەر ئىشنى ئۇلارنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئېلىپ باردى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۆتمۈشتە چىنلىقلارغا خىزمەت قىلىپ پۈتۈن خەلقنىڭ نەپرىتىگە ئۇچرىغان بەگلەرنىڭ

مۇناپىقلارچە قىلغان ئىتائىتىنى قوبۇل قىلىپ، چوڭ مەنسەپلەرگە قويدى. نەتىجىدە، ئەسكىرىي ۋە مەمۇرىي ئىدارە ئورگانلىرىدىكى پۈتۈن ھوقۇق تۈركگانلار ۋە كونا بەگلەرنىڭ قولىدا بولغانلىقى ئۈچۈن، باشقۇرۇش ۋە بېجىرىش ئىشلىرىنىڭ ھەممىسى، ئىسلام ۋە تۈرك روھىغا خىلاپ ھالدا، مۇستەبىتلىك ئاساستىكى چىن ئۇسۇلى بويىچە ئېلىپ بېرىلدى.

ھۆكۈمەتتە رەسمىي بىرقانۇن - ئىنتىزام يوقتى. راشىددىن خان خوجا، سىياسەتتىن خەۋىرى يوق، ساددا‌كۆڭۈل بىركىشى بولۇپ، باشقىلارنىڭ سۆزىگە دەرھال ئىشىنىپ كېتەتتى. ئۇنىڭ سۆزىدىن يېنۇېلىشمۇ ئوڭاي ئىدى. ئوردىسىنىڭ تېشىدىكى ئىشلاردىن خەۋەرسىز ئىدى. ھەممە ئىشنى ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ۋە مەسلىھەتچىلىرى بولغان تۈركگانلار ۋە بەگلەر ئۆزئىختىيارىچە بېجىرەتتى.

ئىنقىلابنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، پۈتۈن شەرقىي تۈركستان ئىنقىلابچىلىرى، كۈچا ھۆكۈمىتى ھەممىسىدىن كۈچلۈك بولغانلىقى ئۈچۈن، پۈتۈن مەملىكەتنى بىر بايراق ۋە بىر ھاكىمىيەت ئاستىدا بىرلەشتۈرسە، تۇغرا قىلغان بولىدۇ دەپ ھېسابلىغاندى. لېكىن، ئۇزۇنغا قالماي كۈچا ھۆكۈمدارى ۋە ھۆكۈمىتىنىڭ يۇقىرىقىدەك ئەھۋالىنى كۆرگەن باشقا ئىنقىلابچىلار، كوچا ھۆكۈمىتىگە ئىتائەت قىلىشتا ئىككىلىنىپ قالدى. بۇنى سەزگەن راشىددىن خان خوجا، بۇ ئىنقىلابچىلارنىڭ كۆزقاراشلىرىنى ۋە تەلەپلىرىنى زىرەكلىك ۋە ئىنساپ بىلەن تەتقىق قىلىپ، ئۇلار بىلەن دوستلۇق ئاساسىدا ئۆلتۈرۈپ مۇزاكىرىلەشمىدى. ۋەتەن ۋە مىللەتنىڭ تەقدىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىشلاردا، باشقىلارنىڭمۇ ئىنقىلابچى روھىغا ھۆرمەت قىلىپ، ئۇلار بىلەن بىرلىكتە ئىش ئېلىپ بارغان بولسا ئىدى، بۇ ئەڭ ئاقىلانە ۋە توغرا سىياسەت بولغان بولاتتى. بۇ يول بىلەن باشقا ئىنقىلابچىلارنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، پۈتۈن شەرقىي تۈركستاننى بىر بايراق ئاستىدا ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ياقۇپ بەگنىڭ قانلىق بالا-ئاپىتىدىن ۋە چىنىنىڭ ئىستىلا پالاكىتىدىن ۋەتەننى ساقلاپ قېلىشى، تامامەن مومكىن بولاتتى. چۈنكى، باشقا ئىنقىلابچىلارنىڭ بىر دىن بىر ئارزۇسىمۇ شۇ ئىدى. لېكىن، بۇ ساددا كۆڭۈل ئادەم، بۇنداق قىلمىشنىڭ ئۇرنىغا، ئەتراپىدىكى تۈركگانلار ۋە بەگلەرنىڭ كۈشكۈرتىشى بىلەن ئىنقىلابچىلارغا تەھدىت قىلىپ خەت يازدى. ئۇندىن كېيىن، ئۇرۇش ئېلان قىلىپ، ئىككىلىنىپ تۇرۇۋاتقان ئىنقىلابچىلارنىڭ ئاشكارا نەپرىتىگە ئۇچرىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىچكى ئۇرۇشلار باشلىنىپ، كۈچلىرى ئاجىزلاشتى، مىللىي ھۆكۈمەتلەر بىر - بىرلەپ يىقىلدى. شۇچاغدىن قالغان تۆۋەندىكى شېئىر، بۇ ئېچىنىشلىك ھادىسىنىڭ پاجىئەلىك ئاقىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرمەكتە:

مەن سەن ئولسام، سەن مەن ئولساڭ[101] ھەم مەن ئولسام، ھەم سەن ئولساڭ
مەن مەن ئولدۇم، سەن سەن ئولدۇڭ نى مەن ئولدۇم، نى سەن ئولدۇڭ

[101] بۇ شېئىر دىكى «ئولماق» دېگەن پېئىل، ھازىر ئۇيغۇرچىدا «بولماق» دەپ ئېلىنىدۇ(ن . ش. ھ.).

خوتەن ئىنقىلابى

مۇپتى ھەببۇللا ھاجىم، خوتەننىڭ ئېسىلزادە خانىدانىغا مەنسۇپ، كاتتا ئالىم ۋە خوتەننىڭ مۇپتىسى بولۇپ، خوتەننىڭ دىنىي ۋە ئەدلىيە ئىشلىرىدا يۇقىرى مەرتىۋىگە ئىگە ئىدى. ئۇ70 ياشتىن ئاشقان چاغدا، ئوغۇللىرى ئابدۇراھمان ئاخۇن ۋە ئىبراھىم خانلار چىنلىقلارغا قارشى ئىنقىلاب قۇزغاش پىكرىنى دادىلىرىغا بىلدۈردى. مۇپتى ھەببۇللاھاجىم ناھايىتى خوشال بولۇپ، ئوغۇللىرىنى قوللاپ قۇۋۋەتلىدى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇلار قاراقاشنىڭ 27 كىلومېتر شىمالىدىكى بۇلاق دېگەن يېزىدا بىرمەخپى تەشكىلات قۇرۇپ چىقتى. قىسقا ۋاقىت ئىچىدە، ئاز بىرمىقدار قورال بىلەن ئىككى يۈز كىشىلىك بىرقوشۇنغا ئېرىشكەندىن كېيىن، ھىجرى 1280ـ (مىلادى 1863ـ) يىلى زاۋا يېزىسىدىكى چىن ئەسكەرلىرىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى تامامەن يوقاتتى. دۇشمەندىن غەنىمەت ئالغان قورالالار بىلەن قوراللىنىپ خوتەن ئىلچىگە يۈرۈش قىلدى. بۇنى ئاڭلىغان خەلق تەرەپ تەرەپتىن قولىغا پالتا، كەتمەن ۋە چۇماق ئالغان ھالدا كېلىپ، ئىنقىلاب سېپىگە قاتنىشىپ، 30 ـ 40 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن بىلەن شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى. مۇداپىئە ئۈچۈن شەھەر سىرتىغا چىققان چىن ئەسكەرلىرىنى يوقىتىپ شەھەرنى پەتھى قىلدى. چىنلىقلار سېپىل ئىچىدە مۇھاسىرىگە ئېلىندى. بىر كۈنلۈك مۇھاسىرىدىن كېيىن، چىنلىقلار مۇداپىئەگە ئاجىز كېلىپ، تەسلىم بولدى. تۆرت مىڭدىن ئۇشۇقراق چىنلىق مۇسۇلمان بولدى. خوتەن خەلقى يېغىلىپ، ھەببۇللاھاجىمنى تۈرك ئەنئەنىسى بويىچە ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزدى، ئىسلام ئۇسۇلىغا مۇۋاپىق بەيئەت قىلىپ، پادىشا قىلدى ۋە ئۇنىڭغا «ھاجى پاشا» دېگەن ئۇنۋان بېرىلدى. غەربىدەگۈما ۋە شەرقتە چارقىلىققىچە بولغان جايلارچىنلىقلاردىن تازىلاندى. ھاجى پاشا، ئوغلى ئابدۇراھمان ئاخۇننى ۋەزىر قىلىپ، ئۇنىڭغا «سەدرىسسۇدۇر[102]» دېگەن ئۇنۋاننى بەردى. كېيىنچە ھاجى پاشانىڭ بۇ ئوغلىئابدۇراھمان پاشا دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولدى.

ئىنقىلاپقا قېتىلماي ئۆزىدە يانتۇن بەزى ئېسىلزادىلار، ئىنقىلاب غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، ھاجى پاشاغا ھەسەت قىلىپ، توپىلاڭ چىقاردى. لېكىن، ھاجى پاشا بۇلارنى دەرھال بېسىقتۇرۇپ، بەزىلىرىنى ئۆلتۈردى، بەزىلىرى قېچىپ يەركەنگە بېرىۋالدى. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ھىجرى 1281ـ (مىلادى 1864ـ) يىلى كۇچا ھۆكۈمدارى خان خوجا، خوتەن ھۆكۈمىتىگە تەھدىت خېتى يېزىپ ئەلچى ئەۋەتتى. ھاجى پاشا بۇنىڭغا، تۈگىگانلارنى ۋە بۇرۇن خىتايغا خىزمەت قىلىپ، مۇسۇلمانلارنى

102 سەدرىسسۇدۇر، شۇچاغدىكى باش مىنىستىر دەرىجىلىك ئۇنۋان. بۇ تارىخىي ھادىسىلەر، ھازىرمۇ خوتەنده، خەلق قوشاقچىلىرى تەرىپىدىن ناھايىتى تەسىرلىك مىسرالار بىلەن ئاڭلىتىلىدۇ. قوشاقلاردا، سەدرىسسۇدۇر «سۇدۇر خان غۇجام» دەپ ئېيتىلىدۇ(ن. ش. ھ.).

ئەزگەن بەگلەرنى ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلاشتۇرماسلىق ۋە خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ ئىچكى مۇستەقىللىقنى ئېتىراپ قىلىش شەرتى بىلەن كۇچارھۆكۈمىتىگە بويسۇندىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ جاۋاپ يازدى. خان خوجا بۇ ئۇچۇرنى ئالغاندىن كېيىن، شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا(مىلادى 1865) خوتەنگە ئەسكەر يوللىدى ۋە يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتىلگىنىدەك، پىيالما ئۇرۇشىدا ئابدۇراھمان پاشا شېھىت بولدى. لېكىن، كۇچا ئەسكەرلىرى قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. ئۇندىن كېيىن، ھاجى پاشا گۇمىغا ئەسكەر ئەۋەتىپ يەركەندىن كېلىدىغان يول ئۇستىدىكى ئىستىھكاملارنى چىڭىتتى ۋە ئابدۇراھمان پاشا نىڭ ئورنىغا يەنە بىرئوغلى ئىبراھىم خاننى ۋەزىر(سەدرىسسۇدۇر) لىقىغا تەيىن قىلدى.

ھىجرى 1281- (مىلادى 1864-) يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا ھاجى پاشا، پەرغانىغا ئىبراھىم خان باشچىلىقىدا ئەلچىلىك ھەيئىتى ئەۋەتىپ، پەرغانە خانى خۇدايارخان بىلەن بىر دوستلۇق كېلىشىمى ئىمزالىدى. شۇنىڭ بىلەن خۇدايارخان، ئۇچاغدا ئۆزىگە تەۋە بولغان قەشقەر نىڭ ھۆكۈمدارى بۇزرۇگخان تۆرە ۋە قوماندانى ياقۇپ بەگلەرگە خوتەن ھۆكۈمىتى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەتتە بولۇشنى تەۋسىيە قىلىپ بۇيرۇق چۈشۈرگەندى.

ھاجى پاشا شۇ ۋاقىتتا كۇچا ھۆكۈمىتىگىمۇ ئەلچى ئەۋەتىپ، خان خوجىغا بىرخەت يازدى. خەتتىنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: « جىھاد قىلىشىمىزدىن مەقسىتىمىز، پۈتۈن يۇرتنى كاپىرلارنىڭ ئاسارىتىدىن مەڭگۈ قوتۇلدۇرماقتۇر. بۇنىڭ يىگانە شەرتى، ھەممىمىزنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ، ئىختىلاپ ۋە ئۆچمەنلىكنى يوقىتىشتىن ئىبارەت. لېكىن، سىز ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى ۋە ئىسلام ئەسكەرلىرىنى تۈگىگانلارغا ۋە بۇرۇن چىنگە خىزمەت قىلغان بەگلەرگە تۇتقۇزدىڭىز. تۈگىگانلار بولسا، چىنلىق ۋە بىزگە تەبئىي ھالدا قارشى بولغان بىرخەلقتۇر ۋە بەگلەر بولسا ئۆزمىللىتىگە خىيانەت قىلغان مۇناپىقلاردۇر. بېشىمىزغا بىر ئىش كەلگەندە، بۇلار بىزگە ئىچىمىزدىكى دۈشمەن بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. مەن بۇندىن ئىلگىرى سىزگە سەممىي كۆڭلۈم بىلەن ھەقىقەتنى بىلدۈرۈپ خەت يازسام سىز بۇنىڭ جاۋابى سۈپىتىدە ئۇستۇمگە مەزكۇر مۇناپىقلارنىڭ پىتنە- ئىغۋاسى بىلەن بىر خىتاي يېتمىئوغلىقى[103] باشچىلىقىدا بەش مىڭ تۈگىگانىنى يوللىدىڭىز. نەتىجىدە، بىرنەچچە مىڭ مۇسۇلمان زايا بولدى. بۇنىڭ ۋابالى پەقەت سىزنىڭ بوينىڭىزغا.... خەير، ئۆتكەن ئىشلار ئۆتۈپ كەتتى. مەن يەنە ئىتتىپاقلىشىشقا ۋە ئىسلامنىڭ قۇدرەت تېپىشى ئۈچۈن تىرىشىمەن. ئەگەر، سىز پۈتۈن يۇرتقا پادىشا بولۇشنى مەقسەت قىلىدىغان بولسىڭىز، بۇ ئىككى زىيانلىق تائىپىنى تامامەن ئىشتىن چىقىرىڭ، ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى شەرىئەتكە مۇۋاپىق ھالدا ئادالەت بىلەن ئىجرا قىلىڭ. مانا، بۇ شەرتلەر بىلەن مەن سىزگە بەيئەت قىلىشقا ھازىر. ئەگەر سىز مىنىڭ بۇ شەرتلىرىمنى قوبۇل قىلمىسىڭىزمۇ، مەن يەنىلا سىز بىلەن دوست بولۇشنى ۋە ئۇرتاق دۈشمەنگە قارشى كۈچ بىرلىكى ئىچىدەبولۇشنى ئارزۇ قىلىمەن،

[103] خىتاي يېتمىئوغلىقى ـ خوتەن خەلقى چىنپەرەست بەگلەرگەبەرگەن نام(مۇئەللىپنىڭ ئىزاھاتى).

ۋەسسلام.» خان خوجا بۇخەتتىكى، يىراقنى كۆزلەپ يازغان چۇڭقۇرمەنىلىك سۆزلەرنى تەنقىد قىلىپ كۆرمەستىن، خەتنى ئېلىپ كەلگەن ئەلچىلەرنى قاتتىق ھاقارەتلەپ، قولغا ئالدى ۋە سايرام بېزىسىدا ئۆمۈر بويى قاماققا ھۆكۈم قىلدى. پەقەت راشىددىن خان خوجا ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىنلا بۇكىشىلەر قۇتۇلۇپ خوتەنگە قايتىپ كەلدى.

ھىجرى 1282- (مىلادى 1865-) يىلى يەركەن ئىككىنجى قېتىم مۇستەقىل بولغان كۈنلەردە، خوتەندە ئابدۇراھمان ھەزرەتنىڭ توققانلىرىدىن ئابدۇللا ھەزرەت دېگەن كىشى ھاجى پاشاغا قارشى ئىسيان چىقىرىپ، خوتەننى يەركەنگە قوشاقچى بولغىنىدا، بۇ ھەربىكەت پاش بولۇپ قېلىپ، ئابدۇللا ھەزرەت قولغا ئېلىندى ۋە مال - مۈلكلىرى مۇسادىرە قىلىندى.

خوتەن ئىنقىلابچىلىرىنىڭ ئاقىبىتى

ھىجرى 1282- (مىلادى 1866-) يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ياقۇپ بەگ يەركەننى ئېلىپ، قەشقەر ھۆكۈمدارى بۇزرۇگخاننى تەختتىن چۈشۈرۈپ، ئۆزى ھۆكۈمدار بولدى ۋە «ئاتلىق غازى» دېگەن ئۇنۋانىنى ئالدى. ئۇندىن كېيىن، خوتەنگە بىر ھەيئەت يوللاپ دوستلۇق كېلىشىمى ئىمزالاشنى ۋە بىر - بىرىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلىشنى تەكلىپ قىلدى. ھاجى پاشا بۇنى ئىسلامىي بىرلىك دەپ ئىشەنچ قىلىپ، ناھايىتى خوش بولدى ۋە بۇ دوستلۇق كېلىشىمىگە ئىمزا قويدى. شۇنىڭ بىلەن ئىككى ئوتتۇرىدا كۆرۈنۈشتە ياخشى بىر دوستلۇق مەيدانغا كەلگەندەك بولدى. لېكىن، بۇ دوستلۇق كېلىشىمى ياقۇپ بەگنىڭ خوتەننى ئىشغال قىلىش ئۈچۈن پىلانلىغان ھىيلە - نەيرەڭلىرىنىڭ باشلانغۇچى ئىدى. چۈنكى، ھاجى پاشانىڭ ئادالىتى نەتىجىسىدە، پۈتۈن خوتەن خەلقى ئۇنى ناھايىتى ئىخلاس ۋە مۇھەببەت بىلەن ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى بىلەتتى ۋە خوتەننى ئۇرۇشۇپ قولغا كەلتۈرگىلى بولمايدىغانلىقىنىمۇ ياخشى بىلەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، خوتەننى ھىيلە ۋە خىيانەت يولى بىلەن ئېلىشنى قارار قىلغانىدى. دۇستلۇق كېلىشىمىدىن كېيىن، ئوتتوردا خەت ئالاقە ۋە يۇرت كاتتىلىرىنىڭ بېرىش - كېلىشلىرى كۆپەيدى. ھىجرى 1283- (مىلادى 1867-) يىلى ياقۇپ بەگ، «خوتەندىكى ئۇلۇغلارنىڭ مازارلىرىنى ۋە ھاجى پاشا ئاتامنى زىيارەت قىلىپ، ئۆزۈم شەخسەن كۆرۈشۈپ دوستلىقىمىزنى نېخمۇ كۈچلەندۈرىمەن» دېگەن سۆزنى تارقىتىپ، مىڭ ئەسكەرنى ئۆزى بىلەن ئېلىپ ماڭدى. ئارقىسىدىن ئون ئىككى مىڭدىن كۆپرەك ئەسكەرنى بىرقانچە قىسىمغا بۆلۈپ، ئەگەشتۈرگەن ھالدا خوتەنگە قاراپ يولغا چىقتى. ياقۇپ بەگنىڭ زىيارەت ئۈچۈن خوتەنگە بارىمەن دەپ، يازغان خېتىنى ئالغاندىن كېيىن، ھاجى پاشا شۇبھىلىنىپ ئوغلى سەدرىسسۇدۇر ئىبراھىم خاننى، كۆرۈنۈشتە ياقۇپ بەگنى قارشى ئېلىشقا بارغانەك قىلىپ، ئەمەلىيەتتە، ئەگەر ياقۇپ بەگنىڭ بىر يامان نىيتى بولسا ئالدىنى ئېلىش

ئۇچۇن، بىرقانچە مىڭ ئەسكىرى بىلەن پىيالمىغا ئەۋەتتى. ياقۇپ بەگ پىيالمىدا ئىبراھىم خان بىلەن كۆرۈشۈپ، باشقا ھېچبىر يامان نىيتىنىڭ يوقلىقى، ھاجى پاشادەك ئۇلۇغ بىر زاتنى زىيارەت قىلىپ، ئارىلىرىدىكى دوستلۇقنى مۇستەھكەملەش ئارزۇسى بىلەن كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ، قۇرئان تۇتۇپ پەسكەشلىك بىلەن يالغان قەسەم ئىچتى ۋە ھېيلىگەرلىك بىلەن، « ئەگەر ھاجى پاشا مىنىڭ خوتەنگە كىرىشىمنى توغرا كۆرمىسە، زاۋادا تۇرۇپ، بىركۆرۈشۈۋېلىپ يانسامۇ بۇنى ئۆزۈم ئۇچۇن بىر غەنىمەت دەپ بىلىمەن» دېدى ۋە ئىبراھىم خانغا ھېسابسىز سوغا ـ سالام ھەدىيە قىلىپ، قاتمۇ ـ قات كىمخاپ تون ياپتى.

ئىبراھىم خان ياقۇپ بەگنىڭ بۇ سۆزلىرىگە تامامەن ئىشەنىدى ۋە ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، خوتەنگە قايتىپ، دادىسىغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى. ھاجى پاشا بۇلارغىمۇ ئىشەنگۈسى كەلمەي ئىككىلىنىپ تۇرغىنىدا، ئوغلى ۋە يېنىدىكى ئادەملىرىنىڭ زورلىشى بىلەن، زاۋاغا ياقۇپ بەگنىڭ ئالدىغا باردىغان بولدى. ئەتىسى، ھاجى پاشا، ئىبراھىم خاننى ئاز بىرقىسىم ئەسكەر بىلەن شەھەردە قويۇپ، ئۆزى كۆپرەك ئەسكەر بىلەن زاۋاغا ماڭدى. ھاجى پاشانىڭ پىلانى، ياقۇپ بەگنىڭ مەقسىدى مەيلى ياخشى مەيلى يامان بولسۇن، ئۇنى زاۋادىنلا قايتۇرۇۋېتىش ئىدى. ياقۇپ بەگ زاۋاغا ھاجى پاشا دىن بۇرۇنراق كېلىپ، چېدىرلىرىنى تىكىپ ئۇرۇنلىشىپ بولغانىدى. ھاجى پاشانىڭ يېقىنلىشىپ كېلىۋاتقانلىقىنىئاڭلاپ، بىرقانچە مۇھىم كىشىلىرى بىلەن دەرھال ئاتلىنىپ ھاجى پاشا نىڭ ئالدىغا ماڭدى. ياقۇپ بەگ، ھاجى پاشانى كۆرگەن ھامان دەرھال ئېتىدىن چۈشۈپ ، يۈگرەپ بېرىپ ھاجى پاشا نىڭ ئۈزەڭگۈسىدىن سۆيگىلى تۇردى. ھاجى پاشا، ياقۇپ بەگنىڭ بۇ ھەرىكىتىگە قاراپ، ئۇنىڭ بىر يامان نىيىتى يوقىكەن دەپ ئىشەنىدى ۋە ئاتتىن چۈشۈپ قائىدە بويىچە ياقۇپ بەگ بىلەن كۆرۈشتى ۋە ياقۇپ بەگنىڭ چېدىرىغا كەلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ياقۇپ بەگ، ھاجى پاشانى ئەسكەرگاھىغا بېرىپ، ھادۇق سۇراش مۇراسىمغا قاتنىشىپ بېرىش ئۈچۇن، ئىككى يۈزدەك ئادەمى بىلەن ئېلىپ ماڭدى. ياقۇپ بەگ ئەسكەرلىرىنى ئالدىنئالا ھەرئېھتىمالغا قارشى تەييار تۇرۇشقا بۇيرۇغانىدى. ياقۇپ بەگنىڭ ئەسكەرلىرى چۈشكەن يەرگە كەلگەندە، ھاجى پاشانى ئۆزىنىڭ چېدىرىغا ئەكىردى ۋە بىرگە كەلگەن كىشىلەرنى، يېرىمىز تار دېگەننى بانا قىلىپ، 8 ـ 10 دىن ئايرىپ، باشقا ـ باشقا چېدىرلارغا باشلىدى. يېمەك يېيىشكە باشلىغان ۋاقتىتا، ھاجى پاشا ۋە ئادەملىرىنى تۈيۇقسىز تۇتۇپ باغلاپ ئەسىر ئالدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ياقۇپ بەگ، ھاجى پاشانىڭ ئەسكەرلىرىگە، «سىلە دەرھال شەھەرگە قايتىڭلار، مەن بۇرادىرىم ئاتلىق غازىنى باشلاپ، ئەرتە شەھەرگە كىرىمەن. ئىبراھىم خان ۋە يۇرت كاتتىلىرى قارشى ئېلىشقا چىقسۇن ۋە شەھەر جابدۇلسۇن» دېگەن مەزمۇندا ھاجى پاشانىڭ تىلىدىن بىر يارلىقنامە يازدۇرۇپ، ھاجى پاشانىڭ خاس تامغىسىنى بېسىپ چىقاردى. بۇ بۇيرۇقنى كۆرگەن ئەسكەرلەر شەھەرگە قايتتى.كېچىسى ياقۇپ بەگ، ھاجى پاشانى قاتتىق ھاقارەت

قىلىپ، قول پۇتلىرىغا كېشەن سېلىپ، بىساتسىز بىر ياغاچ ھارۇغا ئولتۇرغۇزۇپ قەشقەرگە ماڭغۇزدى. ياقۇپ بەگنىڭ ئارقىسىدىن كېلىۋاتقان ئاساسى قىسىم ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسى بىر كېچە ئىچىدە زاۋاغا يېغىلدى ۋە ئەتىسى ئەتتىگەن ياقۇپ بەگ ئىلچى شەھىرىگە يۈرۈش قىلدى. ئىبراھىم خان باشلىق يۇرت كاتتىلىرى ھېچ نەرسىدىن خەۋەرسىز، ياقۇپ بەگنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن مۇراسىم ھازىرلاپ ئالدىغا چىقتى. ياقۇپ بەگ بىلەن ئۈچراشتى ئەمما، ھاجى پاشانى كۆرەلمىگەنلىكىلىرى ئۈچۈن ھەيران بولۇشتى. بۇنى سەزگەن ياقۇپ بەگ، ئىبراھىم خانغا، « ھاجى ئاتام ئارقىمىزدا كېلىۋاتىدۇ. ئۆزلىرى خاتىرجەم بولۇش ئۈچۈن، بېرىپ كۆرۈشۈپ قانداق بۇيرۇقلىرى بار ئاڭلاپ كەلسىلە» دېدى. ئىبراھىم خان دادىسىغا سالام بېرىش ئۈچۈن ئارقىغا ئۆتتى. ئىبراھىم خان ۋە ھەمراللىرى خەلقنىڭ كۆزىدىن ئوزاقلاشقاندىن كېيىن، ياقۇپ بەگنىڭ ئەسكەرلىرى ئۇلارنى دەرھال قورالسىزلاندۇرۇپ، باغلاپ ئەسىرگە ئالدى. شۇنىڭ بىلەن ياقۇپ بەگ ئون ئىككى مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن بىر قوماندانىنى ئالدىدا ماڭغۇزۇپ، ئۆزى ئارقىسىدىن خوتەنگە قاراپ ئىلگىرىلىدى. شەھەرگە يېقىن بىرجايدا توپ - توپ بولۇپ، بۇلارنى قارشى ئېلىشقا چىققان خەلق، ھاجى پاشا ۋە ئىبراھىم خانلارنىڭ ئالدىدا كەلمەي، ياقۇپ بەگ ۋە ئەسكەرلىرىنىڭ ئالدىدا كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ھەيرانلىقتا بىر - بىرلىرىدىن ھاجى پاشا نەدە قالغاندۇ؟ دەپ سورغىلى باشلىدى. ھاجى پاشا ۋە ئىبراھىم خانلارنىڭ ئەسىرگە ئېلىنغانلىقىدىن ھېچكىمنىڭ خەۋىرى يوقتى، ھەم بۇنداق بىرھادىسىنىڭ بولۇشى ھېچكىمنىڭ خىيالىغىمۇ كەلمەيتتى. چۈنكى، خوتەن خەلقى، مۇقەددەس قۇرئاننى تۇتۇپ، ئۇلۇغ خۇدانىڭ نامى بىلەن قەسەم قىلغان بىر مۇسۇلماننىڭ، بۇنداق بىرخىيانەت قىلىشى مۇمكىن ئەمەس دەپ چۈشۈنەتتى. ياقۇپ بەگنىڭ ئەسكەرلىرى شەھەرگە كىردى ۋە ئارقىدىنلا بولاڭ - تالاڭنى باشلىۋەتتى. خوتەن ئەسكەرلىرىنى قورالسىزلاندۇردى. مانا شۇنىڭدىن كېيىنلا خوتەن خەلقى ياقۇپ بەگنىڭ خائىنلىق قىلغانلىقىنى چۈشەندى. خەلق ۋە ئەسكەرلەر بىرلىشىپ، ياقۇپ بەگنىڭ ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم باشلىدى. ئالدىغا ئۇچرىغان فەرغانلىقنى ئۇرۇپ، ئۇلتۇرۇپ « ھاجى پاشانى نېمە قىلدىڭ ئوغرىلار» دەپ توۋلاپ شەھەر ئىچىدە نامايىش قىلدى. خەلقنىڭ بىر قانچە كۈن داۋام قىلغان بۇ كۈرىشى ياقۇپ بەگنىڭ يۈرگۈزگەن قىرغىنچىلىقى نەتىجىسىدە بېسىقتۇرۇلدى ۋە ناھايىتى كۆپ قان تۆكۈلدى. (بۇلارنى ياقۇپ بەگ توغرىسىدىكى بايانىمىزدا تەپسىلى سۆزلەپ ئۆتىمىز) خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، ياقۇپ بەگ خوتەننى، ھېيلە- مىكر ئىشلىتىپ، ئىنسانلىقىنى ۋە مۇسۇلمانلىقىنى سېتىۋېتىش بەدىلىگە ئالدى. ھاجى پاشانى قەشقەرگە بارا - بارماس شېھىت قىلدى. خوتەندە، ھاجى پاشانىڭ ئوغوللىرى ۋە يۇتۇن جەمەتى بىلەن 40.000 دىن كۆپرەك ۋەتەنپەرۋەر ياقۇپ بەگنىڭ خائىنلىغى نەتىجىسىدە قۇربان بولدى. خوتەننىڭ مۇستەقىل ھاكىمىيتى يىقىلىپ، ياقۇپ بەگنىڭ زۇلۇم ۋە خىيانەتكارلىقى ئۇستىگە قۇرۇۋالغان بىر ۋىلايەتگە ئايلىنىپ قالدى.

هاجى پاشانىڭ ئىداري تەشكىلاتى ۋە ئىجرا قىلغان بەزى ئىشلىرى

هاجى پاشانىڭ هۆكۈمىتى، ئىسلام شەرئىتى ئۇستىگە قۇرۇلغان بولۇپ، سىياسەتتە « شەرقي تۈركستان شەرقي تۈركستانلىقلارنىڭ» دېگەن كۆزقاراشتا چىڭ تۇرغانىدى. تاشقىرىدىن كەلگەن، تۆكۈگان ۋە فەرغانلىقلارنى مۇسۇلمان دەپ قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، هۆكۈمەت ئىشلىرىغا ھەرگىز ئارىلاشتۇرمىغان. هاجى پاشا، بۇلارنى هۆكۈمەت ئىشلىرىگە ئارىلاشتۇرۇش، يۇرتنىڭ ئىستىقبالى ئۈچۈن خەتەرلىك دەپ قارىغان. بۇ ھەقتىكى مەسىلەردە راشىددىن خان خوجا بىلەن بولغان ۋەقەلەر يوقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلدى. قەشقەر ئىنقىلابچىلىرىنىڭ، پەرغانە هۆكۈمىتىدىن يارەدەم تەلەپ قىلىپ، ئەسكەر چاقىرغانلىقىنى، هاجى پاشا شەرقي تۈركىستان ئۈچۈن بەك خەتەرلىك دەپ تونۇپ، بۇ ھەقتىكى ئەندىشىلىرىنى ھەردايىم ئوتتۇرىغا قويغانىدى. هاجى پاشانىڭ بۇ كۆز قارىشىنىڭ توغرىلىقى، شەرقي تۈركستان خەلقىنىڭ بېشىغا كەلگەنلىرى بىلەن تولۇق ئىسپاتلاندى.

ئىچكى سىياسەت جەھەتتە، ئىدارە ئىشلىرىدا بىرقاتار قانۇنلار بېكىتىلگەن بولۇپ، شۇ زامانىدا شەرق دۇنياسىدا ئەۋج ئالغان، زۇلۇم، بۇلاڭ ـ تالاڭ ۋە رۇشۋەت (پارا) دىن ئىبارەت پاساتنى ئۆز يۇرتىدىن يوقىتىشنى بىرنىچى مەقسەت قىلغانىدى . يۇرتتىكى هاكىم، ئەسكىرىي ياكى مەمۇرىي خادىملار قانۇنغا خىلاپلىق قىلسا، هاجى پاشا ئالدىدا جاۋاپكارلىققا تارتىلىپ جازالاندۇرۇلاتتى. مەملىكەت ئىچىدىكى چوڭ ـ كىچىك ئىشلاردىن هاجى پاشانىڭ دائىم خەۋىرى بولۇپ تۇراتتى. هېچبىر مەنسەپتار ئۆز ئىختىيارى بويىچە ئىش قىلالمايتتى. هۆكۈمەتنىڭ كىرىمى بەك ئاز بولغانلىقتىن چىقىمنى ئالتۇن كانلىرىدىن كەلگەن كىرىم بىلەن قامدىغانىدى. يۇرتتىكى پۇتۇن ئالتۇن كانلىرى هۆكۈمەتنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا ئىدى. تېرىلغۇ يەرلىرىدىن ئوشرە، تىجارەت مالىلىرىدىن زاكات ئېلىناتتى. ئېلىنغان زاكات ۋە ئوشرىنىڭ ھەممىسى يوقسۇللارغا تارقىتىلاتتى. ھەر شەھەردە «قەلەندەرخانە» دەپ ئاتالغان بىرمەھەللە قورۇلغان بولۇپ، پۇتۇن تىلەمچىلەر شۇ مەھەللىگە يەرلەشتۇرۇلگەنىدى. «هۇرۇن خانە» دەپ ئاتالغان «دارىلئاجىز» لارنى سېلىپ، ياشانغان، باقىۋچىسى يوق، يېتىم ۋە مېيىپ كىشىلەرنى يىغىپ، شو يەرلەردە باققانىدى. بۇلارنىڭ پۇتۇن راسخوتلىرى زاكات ۋە ئوشرەدىن ھەل قىلىنىپ، ئايلىق ماڭاش، يىلدا ئىككى قۇردىن كىيىم ـ كېچەك ۋە قىش كۇنلىرى چوقۇم بىر ۋاق ئىسسىق يېمەك بېرىش كاپالەتلەندۇرۇلگەنىدى. غەزىنىنىڭ كىرىمى ئاز بولغانلىقى ئۈچۈن، هۆكۈمەت خادىملىرىنىڭ سانى ئاز ئىدى. ئۇلارغا بېرىلىدىغان ماڭاشمۇ ئانچە كۆپ ئەمەستى. ئەسكەرلەرگە پەقەت يېمەك ـ ئىچمەك ۋە كىيىم ـ كېچەكلا بېرىلەتتى. دايىمي ئەسكەرلەرنىڭ سانىمۇ ئاز ئىدى. ئەدلىيە ۋە دىنىي ئىشلارنىڭ شەرئىەت بويىچە بېجىرىلىشىگە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىلەتتى.كۆرۈنۈشتە بىدئەت بولغان

تەرىقەت مەزھەپلىرىگە قەتئىي يول قويۇلمىغان ۋە ئۇلارنىڭ خانىقالىرى قالدۇرۇلغانىدى. [104]

جىنايەت ئىشلىرى ئالاھىدە قانۇن بىلەن بىتەرەپ قىلىنىپ، ئومۇمىي خەۋپسىزلىككە بوزغۇنچىلىق قىلغانلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلەتتى. چىن ھۆكۈمىتى دەۋردە بەك ئەۋجىگە چىققان، بولاكچىلىق ۋە ئوغرىلىق ئاپەتلىرى پۈتۈنلەي يوقىتىلغان. بۇلاكچى ۋە ئوغرىلارنى توپنىڭ ئاغزىغا باغلاپ ياكى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈش جازاسى بېرىلەتتى. بۇ چارە- تەدبىرلەر سايىسىدا، خوتەن تەۋەسىدىكى ئامانلىق ۋە تىنچلىق، تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە ياخشىلاندى. ھاجى پاشا ھۆكۈمەت كىرىمىدىن ئىقتىسات قىلىپ، مەلۇم مىقدار مەبلەغ بىلەن ھەربىي قورال - ياراق تەييارلىغان. خوتەنلىك ھۇنەرۋەنلەرنى يىغىپ، قۇرۇپ چىققان بىر ئشخاندا، 8 - 10 دانە چوڭ توپ، 30 - 40 دانە كىچىك توپ (تەيپو) ۋە بىرقانچە مىڭ مىلتىق ياساتقان. لېكىن، بۇلار يۇرت مۇداپىئەسى ئۈچۈن يېتەرلىك ئەمەستى. ھاجى پاشا، خەلق ئىقتىسادىغا ئېغىر زىيان يەتكۈزىدىغان جازانىخۇرلۇققا قارشى بولۇپ، ئۇلارغا ئېغىر ماددى جازا بېرىپ جازالايتتى. لېكىن، ھاجى پاشانىڭ ئىككى ئېغىر كەمچىلىكى بار ئىدى. بىرىنچى كەمچىلىكى، ھەربىي ئىشلارغا ئەھمىيەت بەرمەيتتى. ئۇنىڭچە، « ھۆكۈمەت قۇرۇشتىكى مەقسەت، خەلقنىڭ تىنچ - ئامانلىقىنى ۋە پاراۋان تۇرمۇشنى قوغداشتىن ئىبارەت. ئەگەر، بۇلارغا كاپالەتلىك قىلىنىپ، خەلق راھەت ئىچىدە ياشاپ، ھۆكۈمەتتىن رازى بولىدىغان بولسا، ئۇرۇش چىققاندا ھۆكۈمەت ھە دىسلا، خەلقنىڭ ھەممىسى پىدائي ئەسكەر بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. ئەسكەر توپلاپ ئۇلارنى تەربىيەلەشكە پۇل كېتىدۇ. ئۇ پۇلنى خەلقتىن ئالمايلا چارە يوق. نەتىجىدە، بۇنىڭ ئۈچۈن، خەلقتە مۇۋاپىق بولمىغان ئېغىر ئالۋاڭ - ياساق قويوش ۋە بۇنى زورلۇق ۋە زۇلۇم بىلەن ئىشلەشقا توغرى كېلىدۇ» دەپ قارايتتى. بۇ كۆزقارىشى بويىچە، پۈتۈن ياشلارنى ئەسكەرلىككە تىزىملاپ قويۇپ، ئۇلارنىڭ ئۈيىدە بىردىن نەيزە، بىردىن چۇماق ياكى قىلىچ ساقلاشنى بۇيرۇدى ۋە ئۆز شەخسى ئىشلىرىدا ئەركىن قويۇپ بەردى. ئىچكى جەھەتتىكى ئامانلىقنى ساقلاش ئۈچۈن 3 - 4 مىڭ كىشىلىك مۇنتىزىم ئەسكىرى بار ئىدى. ھاجى پاشانىڭ بۇكەمچىلىكى ئۇنىڭ تەجرىبىسىزلىكىدىن كېلىپ چىققانىدى. ئۇنىڭ ئىككىنچى كەمچىلىكى، ناھايىتى ئىتتىك مىجەز بولغانلىقى ئىدى. يەنى، تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشى يېتەرسىز ئىدى. جىنايەتچىلەرنى جازالاشتا بەك سۈرۈشتە قىلىپ ئولتۇرمايتتى. ئۆلۈم جازاسى كۆپ بېرىلەتتى. ھۆكۈمەت ئادەملىرىنى ھەددىدىن ئارتۇق قورقۇتۇپ، ئازراقلا بىرخاتالىق ئۆتكۈزگەنىنىڭ جازاسى، بەزىدە ئۆلۈم بولاتتى. بۇ سەۋەپتىن، يېنىدا ئىشقا يارايدىغان كىشىلىرى ئاز ئىدى.

[104] بىدئەت - ئەسلىدە ئىسلام دىنىدا بولمىغان ئىبادەت شەكلىدۇر. تەرىقەت - ئىشانلىق، سوپىچىلىقتۇر(ن. ش. ھ.).

قەشقەر ئىنقىلابى ۋە ئاقىۋىتى

سىدىق بەگ، قەشقەرنىڭ يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ ئاقتۇ دېگەن يېرىدىن بولۇپ، خەلق ئىچىدە چوڭ ئابرويلۇق كىشى ئىدى. ئەسلىدە قىپچاق قەبىلىسىدىن ئىكەنلىكىمۇ رىۋايەت قىلىنىدۇ. ھىجرى 1280-(مىلادى 1863-) يىلى سىدىق بەگ، ئاقتۇ، يېڭىسار ۋە ئاتمىلىق قاتارلىق جايلاردىكى ئوۋچىلارنى تەشكىللەپ، ئىنقىلاپ قوزغاپ، قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى. بۇنى ئاڭلىغان خەلق تەرەپ - تەرەپتىن كېلىپ، ئۇنىڭغا قېتىلدى ۋە قىسقا بىر ۋاقىت ئىچىدە خېلى زور كۈچكە ئىگە بولۇپ قالدى. قەشقەرگونا شەھەرنى، يېڭىسار ۋە پەيزىئاۋاتنى، بىرقانچە قېتىملىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن، ئىگەللىدى. لېكىن، چىنلىقلار يېڭى شەھەر سىپىلى ئىچىگە كىرىۋېلىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. چىنلىقلارنىڭ سانى خېلى كۆپ، قورال - ياراق ۋە ئوزۇق - تۈلۈكلىرى تولۇق بولغانلىقتىن موجاھىدلار يېڭى شەھەرنى ئالالمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، قەشەر يېڭى شەھەر مۇھاسىرىسى بىر يىلدەك داۋام قىلدى. بۇ ئارىدا، يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگىنىدەك، كۇچا ھۆكۈمىتى قەشقەرگە يۇرۇش قىلدى. سىدىق بەگ بۇلارغا قارشى تۇرالماي، شەھەرنى بوشتىپ، پۈتۈن ئادەملىرىنى ئېلىپ تاشمىلىققا چىقىپ كەتتى. كۇچا ئەسكەرلىرى قەشقەرنى ئۇرۇش قىلمايلا ئالدى. سىدىق بەگ، پەرغانە خانى سەئىد سۇلتاندىن ۋە بىر رىۋايەتكە قارىغاندا، خۇدايارخاندىن ياردەم تەلەپ قىلىپ، ھەيئەت ئەۋەتكەن ئىكەن. بەزىلەر سىدىق بەگنىڭ خۇدا يارخانغا بەيئەت قىلىپ خەت يازغانلىقىنى بايان قىلىدۇ. پەرغانە خانى، قەشقەرنى ئېلىپ مەملىكىتىنى تېخىمۇ كېڭەيتىشنىڭ خىيالىغا چۈشۈپ، مەرھۇم جاھانگىرخوجىنىڭ ئوغۇللىرىدىن بۇزرۇگخان تۆرە نى 400 ئەسكەر بىلەن قەشقەرگە يوللىدى. خۇدايارخانىنىڭ ياقۇپ بەگ ئىسىملىك قۇماندانى، خاتالىق ئۆتكۈزگەنلىكىدىن قاماقتا ئىدى ۋە ئۆلۈم جازاسى بېرىلىش خەۋپىمۇ بارئىدى. ياقۇپ بەگ بىلەن بۇزرۇگخانىنىڭ بۇرۇندىن دوستلۇقى بار بولۇپ، ياقۇپ بەگ ئۇنىڭ قەشقەرگە ئەۋەتىلمەكچى بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭ خۇدايار خاندىن گۇناھىنى تىلەپ، قەشقەرگە بىللە ئېلىپ كېتىپ خىزمىتىگە سىلىشى ئۈچۈن يالۋۇرغان. بۇزرۇگخانىنىڭ ئىلتىماسى بىلەن ياقۇپ بەگ تۇرمىدىن چىقىرىلىپ، بۇزرۇگخانىنىڭ خىزمىتىدە ئۇنىڭ بىلەن قەشقەرگە كەتكەنىدى.

سىدىق بەگ، پەرغانىدىن ئۇنىڭغا ناھايىتى زور بىر قوشۇن ياردەمگە كېلىۋاتىدۇ دەپ، ھەر تەرەپكە تەشۋىق قىلغان. نەتىجىدە، كۇچا ئەسكەرلىرى بىرتەرەپتىن پەرغانىلىكلەر ۋە يەنە بىرتەرەپتىن سىدىق بەگنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قالىدىغان بولدۇق دەپ، قەشقەرنى بوشتىپ، كۇچاغا قايتىپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن سىدىق بەگ دەرھال قەشقەرگە كىرىپ شەھەرنى قولغا ئالدى ۋە پەرغانىدىن كېلىدىغانلارنى كۆتۈۋېلىش ئۈچۈن، ھازىرلىقىنا كىرىشىپ كەتتى.

بۇزرۇگخان بىلەن ياقۇپ بەگ، قەشقەرگە كېلەر. كەلمەس سىدىق بەگنىڭ ئەسكەرلىرىنى قوراللاندۇردى. ئۇندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ قولىدىكى ئولجا ۋە غەنىمەتلەرنى ۋە مال ـ مۈلكلىرىنى تارتىۋالغىلى تۇردى. سىدىق بەگ، پەرغانىلىكلەرنىڭ ياردەم ئۇچۇن ئەمەس، ئىستىلا ئۇچۇن كەلگەنلىكلىرىنى ئۇقتى ۋە بىر كېچىدە ئەسكەرلىرى بىلەن ئاقتۇغا چېقىۋېلىپ، پەرغانىلىكلەرنى قوغلاپ چىقىرىش ئۇچۇن ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلغىلى باشلىدى. ياقۇپ بەگ، سىدىق بەگنىڭ بىرقىسىم ئادەملىرىنى پۇلغا سېتىۋالدى ۋە سۇيقەست پىلانلاپ ئۇنى ئۆلتۈرتۈۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن سىدىق بەگنىڭ ئەسكەرلىرى تارقىلىپ كېتىپ، قەشقەر، يېڭىسار ۋە پەيزئاۋات بۇزرۇگخان تۆرىنىڭ قولىغا ئۆتتى. بۇزرۇگخان تۆرە ئۆزىنى، خۇدايارخان نامىدا قەشقەر ھۆكۈمدارى دەپ ئېلان قىلدى.

يەركەن ئىنقىلابى ۋە ئاقىۋىتى

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى، بىرقانچە مىڭ ئۆيلۈك تۈڭگانىنى چىندىن كۆچۈرۈپ، يەركەنگە يەرلەشتۈرگەنىدى. بۇلار ئەسلىدە چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ خىزمىتىدە بولغانلىقى ئۈچۇن تولىسى قوراللىق كىشىلەر ئىدى. شەرقىي تۈركىستانىنىڭ باشقا جايلىرىدا مىللىي ئىنقىلاب قوزغۇلۇپ، ئىنقىلاب ئۇچقۇنىنىڭ يەركەنگىمۇ كېلىشى جەزمەن بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرگەن بۇ تۈڭگانلار، جان ساقلاش ئۈچۈن، ئىنقىلابقا شېرىك بولۇشتىن باشقا يول يوقلىقىنى چۈشەنگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن تۈڭگانلار يەركەن خەلقى ئىچىدىكى يېقىن كىشىلىرى بىلەن بىرلىشىپ، «خان ئامبان»[105] غا قارشى قوزغالدى. بۇ ئىنقىلاب، «خاس ئاللاھ ئۈچۈن جىھاد» دەپ باشلانغانلىقتىن، پۈتۈن يەركەن خەلقى تەرەپ ـ تەرەپتىن كېلىپ قېتىلدى ۋە يەركەن شەھىرى پەتھى قىلىندى. خان ئامبان ۋە بىرقانچە مىڭ چىنلىق يېڭى شەھەر ئىچىدە قېلىپ، قارشىلىق كۆرسىتىشكە باشلىدى. ئىككى ئاي داۋام قىلغان قورشاۋدىن كېيىن، ئىنقىلابچىلار شەھەردىن سىپىل تېگىگىچە ۋە ھۆكۈمەت بىنالىرىنىڭ ئاستىغىچە يەر ئاستى لەخمە كولاپ كىرىپ، مىلتىق دورىسى كومۇپ پارتلىتىپ، ھاۋاغا ئۇچۇرۇۋەتتى. سىپىل بىر قانچە يەردىن يېقىلدى، خان ئامبان بالا ـ چاقىلىرى ۋە نۇرغۇن چىنلىقلار يېقىلغان بىنالارنىڭ تىگىدە قېلىپ ئۆلدى. مۇجاھىدلار شەھەرنى ئالدى. بۇنىڭدىن بۇرۇن مۇجاھىدلار، پوسكام ۋە قارغىلىق شەھەرلىرىنى ئېلىپ بولغانىدى. يېڭى شەھەر پەتھى بولغاندىن كېيىن، تۈڭگانلارنىڭ قولىدا قورال كۆپ بولسىمۇ، ئۇلار سان جەھەتتىن ئاز سانلىق ئۇرۇندا ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھۆكۈمەتنىڭ تۈركلەر قولىدا بولۇشىنى ماقۇل كۆرۈپ، يەركەندىكى پۈتۈن تەرىقەت مەزھىپىگە مەنسۇپ تۈڭگانلار ۋە كۆپ ساندىكى يەركەنلىكلەرنىڭ پىرى ـ مۇرشىدى بولغان ئابدۇراھمان ھەزرەتنى ھۆكۈمدار قىلىپ سايلىدى. چوڭ بىر

105 خان ئامبان (ئامبال) ـ قەشقەردىن خوتەنگىچە بولغان يەرلەردىكى چىنلىق ئۇمۇمىي باش ۋالىيسى (ن. ش. ھ.).

بەيئەت قىلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ، ئابدۇراھمان ھەزرەتنى پادىشا دەپ ئېلان قىلدى. ھەربىي ئىشلارغا تۈگگانلار كۆپرەك ئارىلاشتۇرۇلغان بولسىمۇ، مەمۇرىي ئىشلارنىڭ ھەممىسى ئابدۇراھمان ھەزرەتنىڭ قولىدا بولدى.

يەركەننىڭ مۇستەقىللىقى بىر يىلدىن ئازراق مۇددەت داۋام قىلىپ، يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، كۇچا ھۆكۈمىتىنىڭ ھۇجۇم قىلىشى بىلەن يېقىلدى. چۈنكى، يەركەندە، قورال ئاساسەن تۈگگانلارنىڭ قولىدا بولۇپ،كۇچا ھۆكۈمىتىنىڭ ئەسكىرىي كۈچىنىڭ كۆپ قىسمىنى تۈگگانلار تەشكىل قىلاتتى. تۈگگانلار، نۇقول مىللەتچى ۋە ھەددىدىن ئارتۇق مۇتەئەسسىپ بىر قاتلام بولغانلىقىدىن، يەركەندىكى تۈگگانلار، كۇچادىن كەلگەن تۈگگانلار بىلەن دەرھال بىرلىشىپ كەتتى. ئابدۇراھمان ھەزرەت قاتتىق تۇرۇپ مۇداپىئە قىلغان بولسىمۇ، تۈگگانلارنىڭ خىيانەت قىلىشى بىلەن شەھەرنى كۆچالىقلارغا تەسلىم قىلىشقا مەجبۇر بولدى. كۇچا ئەسكەرلىرىنىڭ قوماندانى جامالىددىن خوجا، ئابدۇراھمان ھەزرەت ۋە ئوغۇللىرىنى ئەسىر ئېلىپ كۇچاغا ئەۋەتتى. لېكىن تۈگگانلارنىڭ ئىلتىماس قىلىشى بىلەن يولدىن قايتۇرۇپ كېلىپ يەركەندە نەزەربەند قىلدى. بۇ ۋەقەلەردىن كېيىن، كۇچا ئەسكەرلىرى پىيالما ۋە خانئېرىق ئۇرۇشلىرىدا ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، يەركەندىكى كۆچمۇ ئاجىزلاشتى. ئابدۇراھمان ھەزرەت ۋە ئۇنىڭ تەرەپتارلىرى بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، كوچا ئەسكەرلىرىنى يەركەندىن قوغلاپ چىقىرىپ، يەنە مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. بۇ مۇستەقىللىق سەككىز ئاي داۋام قىلدى.

ھىجرى 1282- (مىلادى 1866-) يىلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قەشقەردىكى يەرغانىلىك ھۆكۈمدار بۇزرۇگخان تۆرە ۋە باش قوماندانى ياقۇپبەگ، پۈتۈن قۇشۇنى بىلەن يەركەنگە يۈرۈش قىلدى. ئابدۇراھمان ھەزرەت ۋە تۈگگان ئەسكەرلىرى قاتتىق تۇرۇپ قارشىلىق كۆرسەتتى. ئۇلار كونا شەھەر ۋە يېڭى شەھەردىكى ئىستىھكاملاردا چىڭ تۇرۇپ، كۈندۈزى مۇداپىئە قىلسا، كېچىلىرى تۈيۇقسىز چىقىپ، يەرغانىلىكلەرگە ئېغىر زەربە بېرەتتى. ئاخىرى، ياقۇپبەگنىڭ يەركەننى ئېلىشقا كۆزى يەتمىدى ۋە قەشقەرگە قايتىپ كېتىشكە تەييارلاندى.دەل مۇشۇنداق بىر پەيتتە، ياقۇپبەگ يەركەن ھۆكۈمىتى ئىچىدىكى بەزى خائىنلارنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىپ قالدى. بۇ يارەدەم بىلەن ياقۇپ بەگ غەلىبە قىلىپ يەركەننى ئالدى. ۋەقەنىڭ جەريانى مۇنداق:

يەركەندە ئىنقىلابتىن بۇرۇن خان ئامبانىڭ «ئىشىك ئاغا» سى بولغان، نىيازبەگ ۋە يەنە مۇھىم مەنسەپتە بولغان ھۇشۇر بەگ دېگەنلەر ئىنقىلابتىن كېيىن، تۈگگانلارغا تىلماچ بولۇپ خىزمەت قىلماقتا ئىدى. بۇ بەگلەر، ھەددىدىن ئۇشۇق خوشامەتچىلىكى ۋە تىلماچلىقتىكى قابىلىيىتى سايىسىدا، ئابدۇراھمان ھەزرەت ۋە تۈگگانلارنىڭ ئالدىدا خېلى چوڭ ئابرۇيغا ئىگە بولۇپ قالغانىدى. ھۆكۈمەتنىڭ مەخپى ئىشلىرىدىنمۇ خەۋەرلىرى بار ئىدى. مانا بۇ بەگلەر، كۆرۈنۈشتە ئابدۇراھمان

ھەزرەتنىڭ خىزمىتىدە شەھەر ئىچىدە بولسىمۇ، تېخىمۇ كاتتاراق مەنسەپ تاما قىلىپ، شەھەر ئىچىدىكى پۇتۇن ئەھۋال ۋە مەخپىيەتلىكنى ياقۇپبەگكە مەلۇم قىلىپ تۇرغانىدى. يەركەن مۇجاھىدلىرى پۇتۇن كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، بىر كېچىدىلا، پەرغانىلىكلەرنىڭ ئۇستىگە ئۇشتۇمتوت ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنى تامامەن يوقىتىشنى قارار قىلغانىدى. بۇقارارنى يۇقىرىدىكى بەگلەر دەرھال ياقۇپبەگكە مەلۇم قىلغانىدى. ياقۇپبەگ، ھۇجۇم باشلىنىدىغان كېچىسى، پۇتۇن ئەسكەرلىرىنى تۇيغۇزماستىن چېدىرلاردىن چىقىپ، بىرئاز يىراق يەردە يۇشۇرۇنۇپ تۇرۇشقا بۇيرۇق قىلدى. شۇنداقلا، چېدىر ئىچىدىكى سەرەمجانلارنىڭ ئۇزجايىدا قېلىشىنى، چىراقلار ۋە چېدىر ئالدىدا يىغىلغان گۈلخانلارنى ئۆچۈرۈۋەتمەسلىكنى ئالاھىدە ئۇختۇردى. بىلان بويىچە، يەركەن قىسىملىرى پۇتۇن ئەسكىرىي كۈچىنى توپلاپ پەرغانىلىك ئەسكەرلەر تۇرغان چېدىرلارغا باستۇرۇپ كىردى. چېدىر ئىچىدە ۋە ئەتراپىتا دۈشمەندىن ھېچ ئەسەرىيوقلىقىنى كۆرگەن يەركەن ئەسكەرلىرى ھاڭ - تاڭ بولۇپ، گاڭگىراپ قالغان بىر پەيتتە، ھەر تەرەپتىن پەرغانىلىكلەر بېسىپ كىرىپ، يەركەن ئەسكەرلىرىنى ئارىغا ئېلىپ ئۇق ئاتقىلى تۇردى. يەركەن ئەسكەرلىرىنىڭ شەھەرگە كىرىش يولىنى كېسىپ قويدى ۋە بىر قىسىم پەرغانىلىكلەرئۇدۇل شەھەرگە بېسىپ كىردى. نەتىجىدە، يەركەننى مۇداپىئە قىلىۋاتقان مۇجاھىدلارنىڭ ھەممىسى شېھىت بولدى. ياقۇپ بەگ شەھەرنى ئېلىپ، ساق قالغان تۈركانلارنى ۋە قالغان ئەسكەرلەرنى قىرغىن قىلدى. ئابدۇراھمان ھەزرەت ۋە ئائىلىسىنى ئۆلتۈرمەي ئۆز ئۆيىدە نەزەربەند قىلىپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن يەركەننىڭ مۇستەقىللىقى يەقىلدى ۋە پەرغانىلىكلەرنىڭ ئىستىلاسى ئاستىدا قالدى.

روسلارنىڭ شەرقىي تۈركستان چېگرىسىدىكى تۈرك يۇرتلىرىنى بېسىۋالغانلىقى

روسلار، ھىجرى 1056- (مىلادى 1646-) يىللىرى باشلاپ، غەربىدە ئورال تاغلىرىدىن يەنىسەي دەرياسىغىچە، جەنۇبدا ئارال، بالقاش كۆللىرى ۋە تارۇتاي تاغلىرىغىچە سوزۇلغان جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى قازاق خانلىق دۆلىتىگە تاجاۋۇز قىلىشقا باشلىغانىدى. قازاق خانلىرى، مۇستەقىللىقلىرىنى قەھرىمانلارچە مۇداپىئە قىلىپ قوغدىغان بولسىمۇ، بۇلار بۆلۈنمە خاراكتېرلىق خانلىقلار بولغانلىقلىرى ئۈچۈن، ئاخىرىغىچە مۇۋەپپەق بولالمىدى. دەسلەپتە، ئورال ۋە توبۇل تەرەپلىرىنىڭ ھۆكۈمدارى بولغان ئوبۇلخەيرىخان، روسلارنىڭ ھامىيلىقىنى قوبۇل قىلدى. شەرق ۋە جەنۇبدىكى خانلار ئۆزلىرىنى مۇداپىئە قىلىپ روسلار بىلەن قاتتىق تۇرۇپ ئۇرۇشۇپ مۇستەقىللىقلىرىنى، ھىجرى 1212- (مىلادى 1797-) يىلىغىچە ساقلاپ قالالىغان بولسىمۇ، روسلارنىڭ داۋاملىق ھۇجۇمى ۋە ھىيلە - نەيرەڭلىرى

نەتىجىسىدە، بىرلىككە كېلەلمەي ئاخىرى ، روسلارنىڭ ھامىيلىقىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى. مانا، بۇ بىلەن روسلارنىڭ سىياسى تەسىر دائىرىسى، شەرقىي تۈركستانىنىڭ شۇ چاغدىكى شىمال چېگرىسى بولغان تارۇتاي تاغلىرى، بالقاش ۋە ئارال كۆللىرى ساھىللىرىغىچە يېيىلدى. لېكىن، روسلارنىڭ بۇ سىياسىي نۇپۇزى بىرمەزگىل ئۇ قەدەر كۈچلۈك بولالمىدى. چۈنكى، قازاق خانلىرى، ھە دىسلا روسلارغا قارشى ئىسيان قىلىپ، سوقۇشۇپ تۇراتتى. بۇ ۋەزىيەت، ھىجرى 1281 ـ (مىلادى 1864ـ) يىلىغىچە داۋام قىلغانىدى. روس تارىخچىلىرىنىڭ ياۋروپا ئۇمۇمىي تارىخلىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن، « مىلادى 1796 ـ يىلى، روسلار جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى «تىئومىن چارلىق» نى ھاكىمىيەت ئاستىغا ئالغان» دېگەن سۆزلىرىنىڭ ئەسلى ماھىيىتى يۇقىرىقىلاردىن ئىبارەت.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، روسلار، جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى قازاق خانلىرىنى ئېغىزدا ھامىيلىقى ئاستىغا ئالغان بولسىمۇ قازاقلار روسلارنىڭ خوجايىنلىقىنى قوبۇل قىلماي، دائىم «ئۇر- قاچ» تاكتىكىسى بىلەن ئۇرۇشۇپ، روس ئەسكەرلىرىنى كۆپ زىيانغا ئۇچراتقانىدى. نەتىجىدە، روسلار بۇ ئۆلكىلەردىن پايدا ئالالمىدى. لېكىن، روسلار، ھەر زامان ئاچكۆزلۈك بىلەن ماراپ، پۇرسەت كۈتۈپ غەربىي ـ تۈركستانىنى بېسۇۋلىشنىڭ كۆيىدا ئىدى. ئاخىرى، رۇسلار، سىبىرىيەدىكى جەڭگىۋار قازاق قەبىللىرى بىلەن غەربىي تۈركستاندىكى قېرىنداش تۈركلەر نىڭ ئارىسىنى ئۈزۈپ تاشلاپ، بۇلارنىڭ بىرلىشىشنى ۋە بىر- بىرلىرىگە يارەدەم قىلىش ئىمكانىيىتىنى يوقىتىش قارارىغا كەلدى. ئۇندىن كېيىن، غەربىي تۈركستاندىكى بىر- بىرلىرى بىلەن چېقىشالمايدىغان ئۇچ تۈرك دۆلىتى (خۇە خانلىقى، بۇخارا ئەمىرلىكى ۋە پەرغانەخانلىقى) نى بىر- بىرلەپ يوقىتىشنى پىلانلىدى. روس ھۆكۈمىتى بۇ پىلاننى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ھىجرى 1273ـ (مىلادى 1856) ـ يىلى سىر دەريا ۋە بالقاش كۆلى ئارىسىدىكى ئاق موللا ۋە تۈركستاننىڭ ھۆكۈمدارى كىنەسارى خانغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى. بۇ ئۇرۇش توققۇز يىل داۋام قىلدى. بۇ مەزگىلدە، كىنەسارى خان ۋاپات بولدى ۋە ئوغۇللىرى تايچاق تۆرە، سىدىق تۆرە ۋە جەپەر(چەپرەك) تۆرەلەر روسلارغا قارشى مۇداپىئە ئۇرۇشىنى داۋام قىلدى. ھىجرى 1281ـ (مىلادى 1864) ـ يىلى تايچاق تۆرە شېھىت بولدى، جەپەر تۆرە ئەسىرچۈشتى ۋە سىدىق تۆرە مەغلۇب بولۇپ، چىمكەنتكە چېكىندى. نەتىجىدە، روسلار ئاق مۇللا ۋە تۈركستانىنى ئىشغال قىلدى. سىدىق تۆرە چىمكەنتتە بىر يىلغىچە روسلار بىلەن ئېلىشتى، ئاخىرى ھىجرى 1282ـ (مىلادى 1865) ـ يىلى مەغلۇب بولۇپ، غەربىي تۈركستانغا قاچتى. ئۇ يەردىن پامىر يولى بىلەن شەرقىي تۈركستانغا كېلىپ، ياقۇپ بەگكە قېتىلدى. شۇنىڭ بىلەن روسلار، سىر دەريا ۋە چۇ دەريا ئارىسىدىكى مەملىكەتلەردىن تاشكەنت ۋە تالاستىن باشقا پۈتۈن شەھەرلىرىنى ئىشغال قىلدى. تېخىمۇ ئىلگىرلەپ، ئىسسىقكۆلنىڭ جەنۇبى ۋە شەرقىي شىمالىنى تەڭرىتاغلىرىغىچە كېلىپ، شەرقىي تۈركستانىنىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىغىچە بولغان كەڭرى زېمىننى ئىشغال قىلدى. ئۇندىن كېيىن،

روسلار پەرغانە خانى بىلەن ئۇرۇشۇپ، ھىجرى 1283ـ (مىلادى1866) ـ يىلى تالاس ۋە تاشكەنتنى، ھىجرى 1284ـ (مىلادى 1867) ـ يىلى بوخارا ھۆكۈمىتىنى مەغلۇپ قىلىپ، سەمەرقەنتنى ئالدى. ھىجرى 1286ـ (مىلادى 1868) ـ يىلى پەرغانە ھۆكۈمىتىنى يوقىتىپ، پەرغانىنى ئىشغال قىلدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقي تۈركستان چېگرىسىدىكى پۈتۈن تۈرك يۇرتلىرى روس ئىستىلاسى ئاستىدا قالدى

8 ـ پەسىل

ياقۇپ بەگ

شەرقي تۈركستاندا «بەدەۋلەت» لەقەمى بىلەن تونۇلغان ۋە«ئاتىلىق غازى» دەپمۇ ئاتالغان ياقۇپ بەگ دەۋرىدىكى ۋەقەلەرنى ئۇزاقتىن كۆزىتىپ تەتقىق قىلغان چەت ئەل تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە، ياقۇپ بەگنى، خاتا تەخمىن قىلىپ، ئۇنى شەرقي تۈركستان ئىنقىلابچىسى ۋە مىللىي ھۆكۈمدارى دەپ كۆرسىتىدۇ. ياقۇپ بەگ ئەسلىدە پەرغانىلىك بولۇپ، قوقەنت خانى خۇدايارخانىنىڭ قۇش بېگى (ۋەزىرى ۋە ياكى قوماندانى) ئىدى. خانغا خىيانەت قىلغانلىقى ئۈچۈن جازالىنىپ، تۈرمىگە تاشلانغانىدى. بۇزرۇگخان تۆرە بىلەن كونا بىر دوستلۇق مۇناسىۋىتى يۈزىسىدىن، بۇزرۇگخان تۆرە خانغا ئىلتىماس قىلىپ، ئۇنى تۈرمىدىن چىقىرىپ، خىزمەتكە تەينىلەپ، بىللە قەشقەرگە ئېلىپ كەلگەن.

ياقۇپ بەگ سىياسەت ۋە تاكتىكا جەھەتتە تەجرىبىلىك ئادەم ئىدى. بۇزرۇگخان تۆرە بولسا، بۇنداق سۈپەتلەردىن پۈتۈنلەي مەھرۇم ۋە نادان بىرسى ئىدى. ياقۇپ بەگ، يولدا كېلىۋېتىپ، بۇزرۇگخانغا بەزى سىياسى تەدبىرلەر ھەققىدە مەسلىھەت بېرىپ، ئۇنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇزرۇگخان تۆرە دائىم ئۇنىڭ سۆزلىرىگە ئەمەل قىلاتتى ۋە قەشقەرگە كېلىپلا ئۇنى ئەسكەرلىرىگە باش قىلدى. ياقۇپبەگنىڭ كۆرسەتكەن تەدبىرلىرى بىلەن سىدىق خاننى يوقىتىپ، ئۆزى قەشقەر ھۆكۈمدارى بولدى. بۇزرۇگخان لىياقەتسىز، ئەيشىپەرەس ۋە ئەخمەق ئادەم ئىدى. خۇدايارخان، قەشقەرخەلقى ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرىنى يەنە بۇرۇنقىدەكلا ياخشى كۆرىدۇ دەپ ئىشىنىپ، بۇزرۇگخان ئارقىلىق قەشقەرخەلقىنى يەرغانە خانلىقىغا تەۋە قىلىمەن دېگەن خىيال بىلەن ئۇنى قورچاق ۋاستە سۈپىتىدە قەشقەرگە ئەۋەتكەنىدى. ئەگەر، ياقۇپ بەگ بىرلىكتە كەلمىگەن بولسا، بۇزرۇگخان ھېچ ئىشنى بېجىرەلمەي، بىرئايغا قالماستىن، قېچىپ كەتكەن بولاتتى. بۇزرۇگخان قەشقەرگە ھۆكۈمدار بولغاندىن كېيىن، پۈتۈن ئىشلارنى ياقۇپبەگكە تاشلاپ بېرىپ، ئۆزى ئوردىدىن چىقماي، ھاراق ـ شاراپ ئىچىپ، ئەيش ـ ئەشرەتكە بېرىلىپ كەتتى. ياقۇپ بەگ قەشقەرگە كەلگەن كۈنىدىن تارتىپ، پۈتۈن ئەسكەر ۋە ھۆكۈمەت خادىملىرىنى ئۆزىگە تارتىش ئۈچۈن ئۇلارغا ياخشىلىق قىلىشقا باشلىدى. بۇلاردىن بۇزرۇگخانىنىڭ ھېچ خەۋىرى بولمىدى. بارا ـ بارا بۇزرۇگخانىنىڭ ھۆكۈمدارلىقى قۇرۇق بىر رەسمىيەتتىن ئىبارەتلابولۇپ قېلىپ، ئەمەلىيەتتە ياقۇپ

بەگ ھۆكۈمدار بولدى. ھىجرى 1281ـ (مىلادى 1864ـ) يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ئىسھاق بەگنى مەغلۇب قىلىپ بولۇپ، مارالبېشىغا ئەسكەر ئەۋەتتى ۋە ئۇيەردىكى ئىستېھكاملارنى قولغا چۈشۈردى. بۇنىڭ بىلەن ئاقسۇ، قەشقەر ۋە يەركەنگە باردىغان چوڭ يول ئېغىزىنى قولغا كەلتۈرۈپ،كۇچا ھۆكۈمىتىنىڭ ھەربىي ئىستراتېگىيىلىك يولىنى تىزگىنلىدى. ئىككىنچى يىلى، يەنى، ھىجرى 1282ـ (مىلادى 1865ـ) يىلى يەركەننى ئالدى.

ياقۇپ بەگنىڭ ھۆكۈمدار بولغانلىقى

ياقۇپبەگ يەركەننى ئېلىپ، قەشقەرگە كېلەر ـ كەلمەس بۇزرۇگخاننى تەختتىن چۈشۈردى ۋە قولىغا مىلىڭ تىللابىرىپ، ھىندىستانغا ھەيدىۋەتتى. ئۆزىنى قەشقەر ۋە يەركەنىنىڭ خانى دەپ ئېلان قىلىپ، «ئاتىلىق غازى» دېگەن ئۇنۋاننى ئالدى. خۇدايارخانغا نۇرغۇن سوغا ـ سالام بىلەن ئۇنىڭغا بەيئەت قىلدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، خەت ئەۋەتتى. قەشقەرلىكلەر نامىدىن بۇزرۇگخانغا نۇرغۇن جىنايەتنى يۈكلەپ، مەلۇمات يوللىدى. خۇدايارخان، ياقۇپبەگنىڭ بەيئىتىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى قوقەنت خانلىقى نامىدىن قەشقەر ۋە يەركەننى باشقۇرۇشقا رەسمىي تەينىلىدى ۋە «ئاتىلىق غازى» ئۇنۋانىنى تەستىقلاپ تامغا ئەۋەتتى، ئۇنىڭغا ئالاھىدە ئىلتىپات كۆرسەتتى. ياقۇپ بەگ ھۆكۈمدارلىقىنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، خوتەن ۋە كوچانى ئېلىشنىڭ خىيالىغا چۈشتى. شەرقىي تۈركستاننىڭ ئەڭ باي بېرى بولغان خوتەننى ئىشغال قىلىش، ياقۇپبەگنىڭ بىرىنچى دەرىجىدىكى پىلانى ئىدى. لېكىن، خوتەن خەلقىنىڭ جەسۇرلىقىدىن ۋە ھۆكۈمدارى ھاجى پاشاغا بولغان پەۋقۇلئاددە مۇھەببىتى ۋە ۋاپادارلىقىدىن خەۋىرى بار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ھاجى پاشانى بىر ھىيلە-مىكىر بىلەن تۇزاقتا چۈشۈرۈپ، ئاندىن كېيىن، خوتەن خەلقىنى بىر ئامال بىلەن بېخۇتلاشتۇرۇش، ئۇلارنى خەۋەرسىز ھالدا ئۇۋلاشنىڭ پىلانىنى تۈزۈپ چىقتى. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ياقۇپ بەگنىڭ، ھاجى پاشا بىلەن ئىمزالاشقان دوستلۇق كېلىشىمىدىن، ھاجى پاشا، ياقۇپبەگدىن بىردۈشمەنلىك كەلمەيدىغانلىقىغا ئىشەنگەنىدى. مانا، بۇ ئەھۋال ياقۇپبەگنىڭ ھاجى پاشانى تۇزاقتا چۈشۈرۈشتە مۇۋەپپەقىيەت قازىنىسىنى ئوڭايلاشتۇردى.

ياقۇپ بەگنىڭ خوتەنگەقىلغان يۈرۈشى

ھىجرى 1283ـ (مىلادى 1886ـ) يىلى ياقۇپ بەگ ساياھەت قىلىشنى باھانە قىلىپ، يەركەنگە كەلدى. ھەرخىل سەۋەپ كۆرسىتىپ، ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى يەركەنگە يۆتكەپ كەلدى. ئۇندىن كېيىن، « خوتەنگە بېرىپ ھاجى پاشا ئاتامنى زىيارەت قىلىپ كېلىمەن» دېگەن ئۈيدۈرما سۆزنى

تارقاتتى. يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگىنىدەك، ياقۇبېگ، ھېيلە - نەيرەڭ ئىشلىتىش، قۇرئان تۇتۇپ يالغان قەسەم بېرىشتەك خائىنلارچە ۋە ئەڭ پەسكەش يول بىلەن ھاجى پاشا ۋە ئوغلىنى تۇزاققا چۈشۈرۈپ ئەسىرئالدى. خەلقى بۇ ھادىسىلەردىن خەۋەرسىز قالغان ئىلچى شەھرىنى ئىشغال قىلدى. گەرچە پۈتۈن خوتەن خەلق ۋە ئەسكەر قوزغۇلۇپ، پەرغانىلىكلەرنى ئۇچرىغان يەردە ئۆلتۈرۈپ، ياقۇپ بەگنىڭ ئوردىسىغا بېسىپ كىرگەن ۋە ياقۇبېگنى قورقىتىدىن نېمە قىلىشنى بىلەلمەيقالغىنىدەك ئالاقزادە قىلۇەتكەن بولسىمۇ بىركېچە - كۈندۈز داۋام قىلغان تەرتىپسىز ئۇرۇشتىن كېيىن، رەھبەرسىز قالغان خەلق مەغلۇپ بولدى. ياقۇپ بەگنىڭ بۇيرۇقى بىلەن شەھەردە قىرغىنچىلىق باشلاندى. پەرغانىلىكلەر، خوتەن خەلقىنى ئۆيىدىن سۆرەپ ئېلىپ، چىقىپ ئۆلتۈرگىلى باشلىدى. ياش - قېرى، ئەر- ئايال، چوڭ كىچىك، بوۋاق دېمەستىن ھەممىسىنى ئۆلتۈردى. بۇ قىرغىندا، خوتەندە ئون مىڭدىن ئۇشۇقراق مۇسۇلمان شېھىت بولدى. ياقۇپ بەگ، جەسەتلەرنى قودۇققا تاشلاپ كومدۇرىۋەتتى. ھەتتا ياردار بولغانلارنىمۇ تىرىك قۇدۇققا تاشلاپ كومدۇرىۋەتتى.

ياقۇپ بەگ، خوتەننى ئېلىپ، ئىككىنچى كۈنى، يوقىرىدا ئىسمى سۆزلەپ ئۆتۈلگەن يەركەنلىك مەشھۇر خائىن نىياز بەگنى بەش، ئالتە يۈز ئەسكەر بىلەن قاراقاشقا ھاكىم قىلىپ، ئەۋەتتى. نىياز بەگ قاراقاشقا كىرىشتە ھېچقانداق توسالغۇغا ئۇچرىمايى، ھۆكۈمەت بىناسىغا چۈشتى. كېچىسى قاراقاش خەلقى بېسىپ كىرىپ، پەرغانىلىكلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈپ، نىيازبەگنى تۇتۇۋالدى. ئامما، نىياز بەگ، بىرھېيلە ئىشلىتىپ، قېچىپ كەتتى. قاراقاشنى قولغا ئالغان خەلق، ئەرتىسى خوتەندىكى قېرىنداشلىرىنىڭ ۋەھشىلەرچە قىرغىن قىلىنىشىغا قاتتىق غەزەپلىنىپ، خوتەنگە يۈرۈش قىلدى. خوتەنگە يېقىن «بالاماس» قۇملىقىدا ياقۇبېگنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇچراشتى ۋە قاتتىق جەڭ بولدى. قارا قاشلىقلار قورال ۋە كۈچ جەھەتتىن دۈشمەنگە قارىغاندا ئاجىز بولسىمۇ، پەرغانىلىكلەرنى ئېغىر زىيانغا ئۇچراتتى. بۇپەتتە، ئىلچىدىن پەغانىلىكلەرگە چوڭ بىر ياردەم قوشۇنى كېلىپ، قاراقاشلىقلارنى مەغلۇب قىلدى. ياقۇپ بەگ قاراقاش خەلقىنى بىر كېچە - كۈندۈز قىرغىن قىلىشقا بۇيرۇدى. قاراقاشتا پەرغانىلىكلەرگە بىر - ئىككى مىقدارى پۇل بەرگەن كىشى، ئۆلۈمدىن قوتۇلۇپ قالدى. پۇل بېرەلمىگەن، بىگۇنا خەلق ۋەھشىلەرچە قىناپ ئۆلتۈرۈلدى. خەلق شەھەرنى تاشلاپ قېچىشقا مەجبۇر بولدى. باسقۇنچىلار شەھەرنى بولاپ - تالاپ ئۆت قويۇپ تامامەن ۋەيران قىلۇەتتى.

قاراقاش قەتلىئامىدىن كېيىن، خوتەننىڭ يۇرۇكقاش، سامپۇلا، لوپ ۋە چىرىيە قاتارلىق جايلىرىدىن 20.000 دىن كۆپرەك پىدائى خەلق، قولىدا چۇماق ۋە نەيزە بىلەن ئىلچىگە بېسىپ، كىرىپ ياقۇبېگنى شەھەردىن قوغلاپ چىقاردى. ئەمما، ياقۇپ بەگ شەھەر تېشىدا ئەسكەرلىرىنى توپلاشقا مۇۋەپپەق بولدى ۋە شەھەرنى مۇھاسىرىگە ئالدى. قولىدا، يالغۇز چۇماق ۋە نەيزىدىن باشقا قورال بولمىغان خەلق، ياقۇبېگنىڭ توپ - زەمبىرەك بىلەن قىلغان ھۇجۇمى نەتىجىسىدە مەغلۇپ بولدى.

پىدائىلارنىڭ بىرقىسمى قېچىپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، 10000 كىشى ئەسىرگە ئىلىنىدى. ياقۇپ بەگ بولارنى ھەرخىل قېيىن - قىستاققائىلىپ ئازاپلاپ ئۆلتۈرۈپ خەندەكلەرگە كۆمدۈرۈۋەتتى. بۇ پاجىئەلىك كۈنلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، بۇ كۈنگىچە ياشاپ كەلگەن، ياشانغان كىشىلىرىمىزنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلىشىمىزچە، ياقۇپبەگنىڭ خوتەن تەۋەسىدىكى قىرغىنچىلىقى جەريانىدا 40.000 دىن كۆپرەك ۋەتەنپەرۋەرشېھىت بولغانمىش. بۇلاردىن كېيىنمۇ، خوتەننىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا كىچىك كۆلەملىك قۇزغىلاڭلارچىقىپ تۇردى. ياقۇپ بەگ، ئىنقىلاپ چىققان جايدىكى خەلقلەرنى، ئىنقىلابقا قاتناشقان ياكى قاتناشمىغالىقىنى سۈرۈشتۈرمەيلا ھەممىسىنى رەھىمسىز ھالدا ئۆلتۈرەتتى. شۇنداق قىلىپ، ياقۇپبەگ خوتەننى تولۇق تىنچىتىش مەقسىتىدە، خوتەندە بەش ئاي تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. بۇ بەش ئاي ئىچىدە، خوتەن خەلقىدىن ئازراق ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسى بارەدەپ گۇمان قىلغان كىشىلەردىن بىرىنمۇ تىرىك قويماي يوقاتتى. نەتىجىدە، ھەر تەرەپتە قان ۋە ئۆلۈم دەھشىتىدىن باشقا نەرسە كۆرۈنمىگەن خوتەن خەلقى، قارشىلىق كۆرسىتىش جاسارىتىدىن ۋە ھېسسىدىن مەھرۇم بىرھالەتكە چۈشۈپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن ياقۇپ بەگ خاتىرجەم بولۇپ، ئادەملىرىدىن ئەڭ زالىمى ۋە مىللەتكە خائىنلىق قىلىشتا ئۇچىغا چىققان مۇناپىق نىياز بەگنى خوتەنگە ۋالىي قىلىپ، بىرنەچچە مىڭ پەرغانىلىك ئەسكەرنى قالدۇرۇپ، ئۆزى خوتەن خەزىنىسىدىكى ئالتۇن - كۈمۈشنىڭ ھەممىسىنى ئېلىپ، قەشقەرگە قايتتى.

ياقۇپ بەگنىڭ كۈچاغا قىلغان يۈرۈشى

ياقۇپ بەگ خوتەننى ئېلىپ بولۇپ، قەشقەرگەكەلدى ۋە كۈچانى ئېلىش ئۈچۈن، تۆۋەندىكىدەك ھىيلە- نەيرەڭدىن يەنە بىرىنى تۇزۇپ چىقتى:

چىن ئەسكەرلىرى قۇمۇلنى ئىشغال قىلغانىدى. چىنلىقلارنىڭ قۇمۇلنى چوڭ بىر ئەسكىرىي بازا قىلىپ تۇرۇپ، ئەسكەر يۆتكەپ كېلىپ، خالىغان چاغدا شەرقىي تۈركىستانغا ھۇجۇم قىلىش ئىھتىمالىنىڭ بارلىقىنى ھەركىم ھېس قىلماقتا ئىدى. ياقۇپبەگ بۇ ۋەزىيەتنى باھانە قىلىپ كۈچانى ئېلىش مەقسىدىگە يەتمەكچى بولدى ۋە كۈچا ھۆكۈمدارى، راشىددىن خان خوجىنىڭ ئالدىغا بىرئەلچى ھەيئىتى ئەۋەتىپ، «قۇمۇلنى چىن ئىستىلاسىدىن قۇتقۇزۇپ، مەملىكەتكە بۇنداق كېيىن كېلىدىغان خەتەرنىڭ ئالدىنى ئېلىشىمىز لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن ئىككىمىز بىرلىكتە كۈرەش قىلىشىمىز كېرەك: ئەگەر جانابلىرى ئەسكەرچىقارمىسىلمۇ، بىزگە يول بېرىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن» دېگەن مەزمۇندا خەت يازدى. ئەلچىلارنىڭ كەينىدىنلا ئۆزى نۇرغۇن ئەسكەرى بىلەن يولغا چىقتى.

راشىددىن خان خوجا، ياقۇپ بەگنىڭ ئەلچىلىرى كېلەر - كەلمەي ئۇنىڭ يامان نىيىتىنى بىلىپ

قالدى ۋە دەرھال پۇتۇن كۈچىنى ئاقسۇ دەرياسى بويىغا يەرلەشتۈرۈپ، ياقۇپبەگ كەلسە، دەريادىن ئۆتكۈزمەسلىكنى بۇيرۇدى. ياقۇپ بەگنىڭ دەريا بويىغا كېلىشى بىلەن تەڭ، كوچا ئەسكەرلىرى توپ ئېتىپ، دەريادىن ئۆتكۈزمىدى.

ياقۇپ پەگ، كۇچا ئەسكەرلىرىنى ئالداپ «مەن خان خوجامنىڭ رۇخسىتى بىلەن كەلدىم. قومۇلغا غازات ئۇچۇن كېتىپ بارىمەن. كۇچا ھۆكومىتىگە قارىتا ھېچقانداق يامان نىيىتىم يوق» دەپ مىڭ يەردىن قەسەم قىلىپ، ئادەم ئەۋەتتى. ئەمما، كۇچالىكلار بۇنىڭغا ئالدانماي چىڭ تۇرۇپ مۇداپىئە قىلىشنى داۋام قىلدى. ئاخىرى، ياقۇپ بەگ بىر كېچە بىر قانچە مىڭ ئەسكەرلىرىنى دەريانىڭ ئاياق تەرىپىدىكى كېچىكىدىن ئۆتكۈزۈپ، كۇچا ئەسكەرلىرىنى تۇيۇقسىز قورشاۋغا ئالدى. كۇچا ئەسكەرلىرى قاتتىق ئۇرۇشۇپ، قورشاۋنى يېرىپ، ئاقسۇ شەھەر ئىچىگە چېكىندى. ياقۇپ بەگ ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىپ، كۇچا ئەسكەرلىرىنى شەھەر تېشىغا چېكىندۈردى. خان خوجا بۇ ھادىسىنى ئاڭلاپ ئاقسۇغا ياردەم ئۇچۇن، نۇرغۇن ئەسكەر يوللىدى ۋە پۇتۇن قوۇشتىنى بايغا توپلىدى. ياقۇپ بەگ ئاقسۇغا كىرىپ بولۇپ، خان خوجىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، «مىنىڭ،كۇچا ھۆكۈمىتىنىڭ بىرغېرىش يېرىنىمۇ تارتىۋېلىش نىيىتىم يوق. پەقەت، ئورتاق دۈشمىنىمىز بولغان چىنلىقلارنى قۇمۇلدىن ھەيدەپ چىقىرىشقا ياردەم بەرسە، يېتەر. بۇندىن باشقا ھېچ قانداق مەقسىدىم يوق» دېگەن مەزمۇندا خەت يېزىپ، قاتتىق قەسەم قىلىپ، ۋەدىنامە ئەۋەتتى. ئەگەر، ياقۇپ بەگنىڭ بۇ تەكلىۋى قوبۇل قىلىنمىغاندا، قاتتىق ئۇرۇش بولىدىغانلىقى چوقۇم ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، خان ـ خوجىنىڭ، بۇ ئۇرۇشتا غەلبە قىلىشى ئۇچۇن يېتەرلىك ئەسكىرى كۇچى يوقتى.

شۇنىڭ ئۇچۇن، ياقۇپ بەگنىڭ، كۇچا شەھەر ئىچىگە كىرمەي ئۆتۇپ كېتىشىگە ماقۇل بولدى ۋە بايدىكى ئەسكەرلىرىنى كۇچاغا قايتۇرۇپ، شەھەر ئەتراپىدىكى مۇداپىئە ئىستىھكاملىرىنى كۇچەيتتى. ياقۇپبەگ كۇچادىن بىرمەل ئۇزاقلىقتىكى دۆلەتباغ مەھەللىسى دېگەن جايغا كېلىپ چۇشتى. خان خوجا، ياقۇپبەگكە كاتتا زىياپەت قىلىپ، ئەسكەرلىرىكە ئۇچ كۇن يەتكۇدەك يېمەك ـ ئىچمەك چىقاردى. ياقۇپ بەگ، ئۇچ ـ تۆت يۇز قوراللىق ئادەملىرىغا كۇچالىقلارنىڭ كىيىمىنى كېيدۇرۇپ، بۇ نەرسىلەرنى ئېلىپ چىققان ۋە تاماشا ئۇچۇن دۆلەتباغقا يېغىلغان مىڭلارچە كۇچالىقلارنىڭ ئارىسىغا ئارىلاشتۇرۇۋەتتى. ئاخشىمى بۇ ئادەملار ھېچ كىم تونۇماستىن، تاماشاغا چىققان شەھەرخەلقى ئارىسىغا قوشولۇپ، شەھەرگەكىرىپ كەتتى. كېچىسى ياقۇپ بەگ پۇتۇن كۇچى بىلەن شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى.

ياقۇپ بەگنىڭ، بىرىكۇن بۇرۇنقى ئاخشىمى شەھەرگە كىرىۋالغان ئادەملىرى شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ، ياقۇپ بەگ ھېچ قىينالمايلا شەھەرگەكىردى. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن كۇچا ئەسكەرلىرى قورقۇپ ئالاقزادىلىك ئىچىدە ھەرتەرەپكە قېچىپ، پاراكەندە بولۇپ كەتتى. خان خوجا بۇلارنى

كۆرۈپ، نۇمۇسسىزلىق بىلەن تەسلىم بولۇشنىڭ ئورنىغا، دۇشمەن بىلەن ئۇرۇشۇپ، شەرەپ بىلەن ئۆلۈشكە قارارقىلدى. يۈزدەك پىداكار ئادەملىرىنى ئېلىپ، سەلدەك كېلىۋاتقان پەرغانەلىكلەرنىڭ ئۇستىگە ئېتىلدى. خان خوجا، يۈز لەرچە دۇشمەننى ئۆلتۈرۈپ، ئوغوللىرى ۋە يۈزدەك يېقىنلىرى بىلەن بىللە شېھىت بولدى.

ياقۇپ بەگنىڭ كۈچلىنىشى

ياقۇپ بەگ، شەرقىي تۈركستانلىق مۇسۇلمانلارنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزىنى «غازى» دەپ ئاتاش بىلەن مەشغۇل بولىۋاتقان بۇچاغدا، يەنى، ھىجرى 1283ـ (مىلادى1866ـ) يىلى، روس قوماندانى گېنرال چېرنېف، خۇدايارخاننى مەغلۇب قىلىپ، تاشكەنتنى ئىشغال قىلدى. نەتىجىدە، تاشكەنت ۋە پەرغاندىن، خەلق بالا- چاقىلىرىنى ئېلىپ، شەرقىي تۈركستانغا سەلدەك ئېقىپ، قېچىپ كەلگىلى باشلىدى. ھىجرى 1284 - (مىلادى1867ـ) يىلى بۇخارا ئەمىرى، سىيد مۇزەپپەرىددىن گېنرال چېرنىف تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى ۋە سەمەرقەنتمۇ روسلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. بۇ سەۋەپلەردىن، بۇخارا ۋە سەمەرقەنتتىن، شەرقىي تۈركستانغا قېچىپ كېلىۋاتقان مۇھاجىرلارنىڭ سانى تېخىمۇ كۆپەيدى. بۇ مۇھاجىرلارنىڭ تۆلىسى قوراللىق ئىدى. شۇڭا ياقۇپ بەگ، بۇلارنى يېنىغا تارتتى ۋە بۇلارنىڭ يولباشچىلىرىغا خىزمەت بېرىپ، ۋالي، ھاكىم ۋە ئەسكىرىي قوماندانلىق ۋەزىپىلىرىگە تەيىن قىلدى. دىنىي ئالىملارنى يۇرتىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا، قازى ۋە مۆپتى قىلدى. مۇھاجىر ياشلارنىڭ ھەممىسىنى ئەسكەرلىككە ئالدى. خوتەن ۋالىيسى نىياز بەگدىن باشقا پۈتۈن ۋىلايەتنىڭ ۋالىيلىقىغا مۇھاجىرلاردىن تەيىن قىلىندى. بۇنىڭ بىلەن ياقۇپ بەگنىڭ بىرىكۈچى ئون بولدى. بۇنىڭ ئۈستىگە، ياقۇپبەگ شەرقىي تۈركستانلىق ياشلاردىنمۇ مەجبۇرى ئەسكەرلىككە ئېلىپ، 80,000 كىشىلىك بىر قوشۇن تەييارلىدى ۋە تۈرپان، ئۈرۈمچى، ئىلىنى ئېلىش ھازىرلىقىغا كىرىشتى. ياقۇپ بەگ، ئۈكۈنلەردە تېخى ئۆزىنى ئېغىزدا، قوقەنت خانىغا تەۋە دەپ يۈرەتتى.

ياقۇپ بەگنىڭ، ئۈرومچى ۋە تۈرپاننى ئالغانلىقى

ھىجرى 1285ـ (مىلادى 1868ـ) يىلى تۈرپاندىكى تۈڭگانلار،كورلىنى ئىشغال قىلدى ۋە كۇچاغا ھۇجۇم قىلىپ، خەلقنى بۇلاپ - تالاپ يۈزدەك ئەر ئايالنى ئەسىر ئېلىپ، كورلىغا قايتىپ كەتتى. بۇ ھادىسە ياقۇپ بەگ، بىلەن تۈڭگانلارئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن كېلىشىمنىڭ تۈڭگانلارلار تەرىپىدىن بوزۇلغانلىقى بولۇپ، بۇ ياقۇپ بەگ ئۈچۈن، تۈرپان ۋە ئۈرۈمچىگە يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن تازا ئوبدان بىر باھانە بولۇپ بەردى. كۇچاغا يۈرۈش قىلىپ، ئۇيەردە توختىماستىن كورلىنى ئېلىپ بەش -

تۆت ئاي تۈرۈپ پۈتۈن كۈچىنى بۇ يەرگە يىغىدى. ھىجرى 1286ـ (مىلادى 1869ـ) يىلى قاراشەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇ يەردىكى تۈركگانلارنى ئۆلتۈرۈپ تۈگىتىپ، تۈرپانغا ماكىدى.

تۈرپاندىن كەلگەن تۈركگانلارنىڭ زور بىر قوشۇنى بىلەن ئۈششاق تالدا ئۇچرىشىپ، قاتتىق ئۇرۇش قىلدى. ئاخىرى ياقۇپ بەگنىڭ ئەسكەرلىرى سەھەر ۋاقتىدا شىددەتلىك بىرھۇجۇم بىلەن تۈركگانلارنى ئۇچ تەرەپتىن ئوتتۇرىغا ئېلىۋالدى. نەتىجىدە، تۈركگان ئەسكەرلىرىنىڭ تولىسى قىرىلىپ تۈگەشتى. بىرقىسمى قېچىپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، ئوتتۇرىدىكى ئۈچ كۈنلۈك سۈسىز چۆلدە ئۆلۈپ، ئازراق بىرقىسمى تۈرپانغا قېچىپ بارالدى.

تۈرپاندىكى تۈركگانلار بۇدەھشەتلىك مەغلۇبىيەتتىن ناھايىتى قورقۇپ كېتىپ، تۈرپاننى تاشلاپ ئۈرۈمچىگە قاچتى. ياقۇپبەگ، تۈرپاننى ئۇرۇش قىلمايلا ئالدى. قالغان تۈركگانلارنىڭ بىرىنمۇ قۇيماي ئۆلتۈردى. تۈرپاندىن ئۈرۈمچىگە يۈرۈش قىلىپ، بىرقانچە قېتىملىق ئۇرۇشتىن كېيىن، تۈركگانلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۈرۈمچىنىمۇ ئالدى. تۈركگانلار مەركىزىنى ماناسقا يۆتكىگەندى. ياقۇپبەگ، ماناس ۋە شىخۇ قاتارلىق جايلارنىمۇ ئېلىپ، بارغان يەرلەردە تۈركگانلارنى قويماي قىرغىن قىلدى. قىلىچتىن ئېشىپ قالغان تۈركگانلار، گۈچىك ۋە جىمسار تەرەپكە قاچتى. شۇنىڭ بىلەن ئۈرۈمچى ۋىلايىتى تەۋەسىدە تۈركگانلارنىڭ كۆچى تامامەن يوقىتىلدى.

ياقۇپ بەگ، قۇمۇل ۋە ئىلى چېگرىسىغىچە بولغان جايلارنى ئىشغال قىلدى. ئۇندىن كېيىن، ئىلىغا يۈرۈش قىلدى. باش ئىلى(ھازىرقى غولجا شەھىرى) دىكى تارانچىلار، تۈركگانلارنىڭ زۇلمىغا تاقەت قىلالماي ئىسيان قۇزغاپ چىققاندى. ياقۇپ بەگ، بۇلارنىڭ يارىدىمى بىلەن ئىلىنى ئوڭايلا ئالدى.

يەتتەسۇ ۋە ئاياق ئىلىدىكى تارانچى ھۆكۈمىتى، ياقۇپ بەگكە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا، تەۋە بولىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈردى ۋە ئىقتىسادىدىن ھەر يىلى بەلگىلەنگەن مىقدارداردا ياقۇپ بەگكە يوللاپ تۇرىدىغانلىقلىرىنى مەلۇم قىلىپ، ئىچكى مۇستەقىللىقنىڭ قوللىرىدا قېلىشىنى تەلەپ قىلدى. ياقۇپ بەگ، بۇنى غەنىمەت دەپ بىلىپ، بۇجەڭگىۋار خەلق بىلەن ئۇرۇشۇشتىن، ئۇلار بىلەن سۈلھى تۈزۈشنىڭ ئەۋزەلرەك بولىدىغانلىقىنى چۈشىنىپ، كېلىشىم ئىمزالاپ، قەشقەرگە قايتتى. ياقۇبەگ، چىن ھۆكۈمىتى بىلەن سۈلھى تۈزۈش نىيىتىدە بولغانلىقى ئۈچۈن قۇمۇلغا چېقىلمىدى.

شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۈرۈمچىنىڭ شەرقىدىكى تۈركگانلارنى يوقاتمىغاندى. لېكىن، ياقۇپ بەگنىڭ بۇ خاتا چۈشەنچىسى، كېيىنچە چىنلىقلارنىڭ، شەرقىي تۈركىستاننى بېسىۋېلىشىغا ياردەم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن غەربىدە پامىر ۋە ئالاي يايلاقلىرى، ئىلى تەرىپىدە ئىسسىقكۆل ۋە ئالمائاتا، شىمالدا بالقاش كۆلى، تارۇتاي، ئالتاينىڭ جەنۇبىدىكى يايلاقلار، شەرقتە باربكۆل تاغلىرى، ئۈرۈمچى قۇمۇل ئارىسىدىكى چۆل ۋە جەنۇبدا قاراڭغۇتاغ (كۈئىنلۈن) ۋە قاراقۇرۇم تىزمىلىرىدىن ئىبارەت جايلارنىڭ ھەممىسى

ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنىڭ تېرىتورىيەسى ئىچىگە كىردى. بۇگۈنكى شەرقىي تۈركستان مەملىكىتىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى ئالتاي ۋە چوڭچەك ۋىلايەتلىرى ئۇچاغدا موغۇلستان تېرىتورىيىسى ئىچىدە ئىدى. قۇمۇل ۋە بارىكۆلمۇ چىنلىقلارنىڭ قولىدا ئىدى. ھازىر روس ئىشغالىيىتى ئاستىدا بولغان ئايماق ئىلى ۋە يەتتەسۇ بولسا، ياقۇپبەگكە تەۋە بولدى (21 ـ خەرىتىگە قارالسۇن).

ياقۇپبەگنىڭ مۇستەقىللىق ئېلان قىلىپ، «بەدەۋلەت» ئۇنۋانىنى ئالغانلىقى

ئەمەلىيەتتە، ياقۇپبەگ ھۆكۈمدار بولغان كۈنىدىن باشلاپ مۇستەقىل ئىدى. ئۇ پۈتۈن ئىشلارنى پەرغانە خانىدىن سورىماي ئۆز ئالدىغا ئېلىپ بارالىتى ۋە خان ئالدىدا ھېچ قانداق مەسئۇلىيىتىمۇ يوقتى. شۇنداق بولسىمۇ، ئېغىزدا ئۆزىنى پەرغانە خانلىقىغا تەۋە دەپ خانغا ھۆرمەت كۆرسىتەتتى. ياقۇپ بەگ، ئىلىنى ئېلىشقا تېرىشۋاتقان كۈنلەردە پەرغانە خانلىقى بەك ئاجىزلىشىپ، روسلارنىڭ ھامىيلىقىنى قوبۇل قىلغانىدى. ياقۇپبەگ ئىلىدىن قايتىپ كېلىپلا، پەرغانە خانلىقىنىڭ تەۋەلىكىدىن ئايرىلغانلىقىنى جاكالاپ، شەرقىي تۈركىستانىنى ئۆزئالدىغا مۇستەقىل بىردۆلەت دەپ ئېلان قىلدى. ۋە تەۋە بولغانلىقىنىڭ ئالامىتى بولغان «ئاتلىق غازى» دېگەن ئۇنۋانىنى تاشلاپ، «بەدەۋلەت» دېگەن ئۇنۋانىنى ئالدى. قەشقەرگە، ئەسلى ھىندىستانلىق بولغان مرئەھمەد جامادار دېگەن ئادەمنى ۋالىي قىلىپ، ئۆزى ئاقسۇنى پايتەختخت قىلدى. ياقۇپ بەگ، ئۇندىن كېيىن، پۈتۈن دىققىتىنى ھەربىي كۈچىنى كۈچەيتىشكە قارىتىپ، قورال ـ ياراق ۋە مىلتىق دورىسى ئىشلەپچىقىرىدىغان ئىشخانىلارنى قۇرۇپ چىقىپ، كۆپ مىقدارداتوپ، مىلتىق ۋە مىلتىق دورىسى تەييارلىغىلى باشلىدى. يۇرت ئىچىدىن خەلقنى مەجبۇرى ئەسكەرلىككە ئېلىپ، ئەسكەر سانىنى ئاشۇردى. چېگرا موھاپىزەت قىسمىلىرى، يۇرت ئىچى ئامانلىقىنى ساقلاش قىسمىلىرىدىن باشقا پەقەت ئۇرۇش ئۇچۇن، «سەكسەن مىڭ كىشىلىك» قۇشۇننى تەشكىل قىلىپ، شۇ زامانىنىڭ يېڭى ئوسۇلىغا مۇۋاپىق (خەلق ئىچىدە بۇ ئۇسۇلغا «پەرەڭچە» دەپ نام بېرىلگەنىدى) ھەربىي تەلىم ـ تەربىيە بىلەن تەربىيىلەپ چىقتى. ئىچكى جەھەتتە ئۆزىنىڭ نۇپۇزىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۇن پۈتۈن مەمۇرىي خادىملارنى، لىياقەتلى بولسۇن، بولمىسۇن، غەربىي تۈركستانلىق مۇھاجىرلاردىن تەيىن قىلدى. ئەسكىرىي قىسمىلىرىنىڭ ۋە مۇھاجىرلارنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش ئۈچۇن، ھەرخىل باج ۋە ئالۋاڭ سېلىق ئېلىشنى يولغا قويدى. مەسىلەن: يەر بېجى، تىجارەت بېجى، چارۋا مال بېجى ۋە باشقا ھەرخىل ئىسىملار بىلەن خەلقتىن ئالىدىغان باج ۋە ئالۋاڭ ـ سېلىقلار، خەلق كۆتىرەلمەيدىغان دەرىجىدە ئېغىرلاشتى. دېھقانلار يەرلىرىنى تاشلاپ، تەرەپ ـ تەرەپكە قېچىپ كەتتى. بازار كاساتلىشىپ تىجارەت ئازالدى. خەلق قىممەتچىلىك ۋە ئاچارچىلىق ئاپەتلىرىگە دۇچار بولدى.

ياقۇپ بەگنىڭ چەت دۆلەتلەر بىلەن مۇناسىۋىتى

ئورناتقانلىقى

ھىجرى1287 ـ (مىلادى 1870ـ) يىلى ياقۇپ بەگ تۈركىيە سۇلتانى ۋە شۇ چاغدىكى ئىسلام خەلىپىسى سۇلتان ئابدۈلئەزىزخاننىڭ ئالدىغا ھەيئەت ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ ئىسلام خەلىپىلىكىگە تەۋە بولىدىغانلىقىنى مەلۇم قىلىپ، شەرقىي تۈركستاننى مۇستەقىل ئىسلام دۆلىتى دەپ ئېتىراپ قىلىشنى ئىلتىماس قىلدى. سۇلتان ئابدۈلئەزىز، بۇ ھەيئەت بىلەن كۆرۈشتى ۋە ياقۇپ بەگنىڭ ئىلتىماسىنى خوشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا «ئەمرئىلمۇسلىمىن» يەنى، مۇسۇلمانلار ئەمىرى دېگەن ئۇنۋاننى بەردى. خۇتبىنى مۇسۇلمانلارنىڭ خەلىپىسى نامىدا ئوقولىشى ۋە پۇلغا خەلىپىنىڭ ئىسمىنى چۈشۈرۈشنى بۇيرۇدى. ياقۇپبەگ، بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىپ، خۇتبىنى سۇلتان ئابدۈلئەزىز نامىدا ئوقۇتتى ۋە قۇيدۇرغان كۈمۈش تەڭگىگە خەلىپىنىڭ ئىسمىنى چۈشۈردى. ئۇستىدە «سۇلتان ئابدۈلئەزىز» ئىبارىسى چۈشۈرۈلگەن كۈمۈش تەڭگىلەر ھازىرمۇ خەلقنىڭ قولىدا مەۋجۇد.

ئۇندىن كېيىن ياقۇپ بەگ، ھىندىستان ۋە روسىيەگە بىردىن ئەلچى ئەۋەتتى. ئەنگلىيە ۋە روسىيە شەرقىي تۈركستانىنىڭ مۇستەقىللىقىنى تۇنۇدى. ھىندىستان ھۆكۈمىتى بىلەن تىجارەت كېلىشىمى ئىمزالاندى. ئىككىنچى يىلى، روسىيە ۋە ھىندىستاندىن ياقۇپ بەگكە رەسمىي ئەلچى كەلدى. ھىندىستاندىن، توپ مىلتىدىن كۆپرەك كارتوشلۇق ۋە يېگىرمە مىڭ پىستانلىق مىلتىق ۋە باشقا نۇرغۇن مىقداردا ھەربىي لاۋازىمات سېتىۋېلىندى. چىن ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ تەبىئىي سىياستىدە تۈرۈپ، شەرقىي تۈركستانىنىڭ مۇستەقىللىقىنى تۇنۇمدى.

لېكىن، گۇدەك ياشتىكى ئىمپېراتور تۇڭشىغا ۋاكالىتەن ئىش بېجىرىۋاتقان كۈڭ، ئوسمانلى ئىمپېراتورلۇقى، ئەنگلىيە ۋە روسىيە نىڭ ئېتىراپ قىلغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، شەرقىي تۈركستانغا ئەسكەر يوللىمايدىغانلىقىنى رەسمىي ئېلان قىلدى. ئۇچاغدا، چىندىكى ئىچكىي ئىنقىلاب ۋە ئەنسىزلىك سەۋەبىدىن ۋە چەت ئەللەرنىڭ بېسىمى سەۋەبىدىنمۇ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى، بۇنىڭغا مەجبۇر ئىدى. چىن ھۆكۈمەتلىرىنىڭ بۇنداق قېيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان چاغلىرىدا، ئىككى يۈزلۈمىچە سىياسەت قوللىنىدىغانلىقىدىن ياقۇپ بەگ خەۋەرسىز ئىدى. دۇنيانىڭ ئۇچ چوڭ دۆلىتى مۇستەقىللىقىمىزنى ئېتىراپ قىلدى، چىن دۆلىتىنىڭمۇ تۇنۇماقتىن باشقا چارىسى يوق دېگەن چۈشەنچە بىلەن بىپەرۋالىق قىلماقتا ئىدى.

ئۇرۇمچى ۋە غولجىنىڭ، تۈڭگانلار تەرىپىدىن ئىككىنچى قېتىم ئىشغال قىلىنغانلىقى

بۇرۇن ياقۇپ بەگدىن مەغلۇپ بولۇپ، ئۇرۇمچىنىڭ شەرقىغە ۋە دۇڭخۇاڭغا قېچىپ كەتكەن تۈڭگانلار، مىلادى 1871 ـ يىلى بىرلىشىپ ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئىشغال قىلدى. نەتىجىدە، ئالتى شەھەر بىلەن غولجا ئارىسىدىكى ھەربىي ھەرىكەت يولى كېسىلدى ۋە غولجىدىكى تۈڭگانلار، ئۇرۇمچى تۈڭگانلىرى بىلەن بىرلىشىپ، غولجىنى يەنە بېسۋالدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇرۇمچى، ئىلى ۋە يەتتەسۇ ۋىلايەتلىرى ياقۇپ بەگنىڭ ھاكىمىيىتىدىن چىقىپ كەتتى. ياقۇپ بەگ دەرھال چوڭ ئوغلى بەگقۇلى بەگنى نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن ئۇرۇمچىگە يوللىدى. بەگقۇلى بەگ دەسلەپتە ئۇرۇمچىنى ئالغان بولسىمۇ، كېيىندىنلا تۈڭگانلار يەنە تارتىۋالدى. بۇنى ئاڭلىغان ياقۇپبەگ مەشھۇر«سەكسەنمىڭ كىشىلىك قوشۇن» دەپ ئاتالغان مەركىزى قوشۇنىنى ئېلىپ، ھىجرى 1290 ـ (مىلادى 1873 ـ) يىلى تۇرپانغا كەلدى. ياقۇپ بەگ تۇرپانغا كېلەر ـ كەلمەيلا، تۈڭگانلار سۇلھى قىلىشنى تەلەپ قىلدى ۋە تۈڭگانلارنىڭ باشلىقى «يۈسۈپ لاۋرىنجا» ئۆزى تۇرپانغا كېلىپ، ياقۇپبەگكە ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۇرۇمچىدە، تۈڭگانلارغا ياقۇپ بەگنىڭ قول ئاستىدا بىرئىچكى مۇستەقىللىق بېرىش ۋە تۈڭگانلار ھەر يىلى ياقۇپبەگكە بەلگىلەنگەن مىقداردا باج تۆلەش شەرتى بىلەن كېلىشىم ئىمزالاندى. ياقۇپ بەگ بۇ كېلىشىمنى ئىمزالاپ بولۇپ قايتتى. ئۇندىن كېيىن، ياقۇپ بەگ تۇرپانغا ئۆزبېك مۇھاجىرلاردىن ھېكىمخان تۆرەنى ۋالىي قىلىپ، ئوغلى بەگقۇلى بەگنى نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن تۇرپانغا ئۇرۇنلاشتۇردى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ شەرقىي تۈركستانغا تاجاۋۇز قىلغانلىقى

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يۇنناندىن ئىنقىلابچىلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ باشلىقى سۇلتان سۇلايمان (تاۋۇنىسۇ) ئۆلتۈرۈلدى. بۇ مەغلۇبىيەت نەتىجىسىدە، تۈڭگانلار پاراكەندە ھالدا لەقمى، « داخۇڭ» (چوڭ يولۋاس) بولغان قوماندانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە 4 ـ 5 مىڭ تۈڭگان قېچىپ گەنسۇغاكەلدى. ئۇ يەردىكى تۈڭگانلار بىلەن بىرلىشىپ، زۇرۇكچ تۈپلاپ گەنسۇدا يەنە چوڭ بىرئىقىلاپ قوزغىدى. ئىككى يىل داۋام قىلغان شىددەتلىك ئۇرۇش نەتىجىسىدە، نۇرغۇن شەھەر ۋەيران بولدى.

ھىجرى 1290ـ (مىلادى 1873ـ) يىلى چىڭ سۇلالىسى ئىمپېراتورى توڭشى، بالاغەتكە يېتىپ، ھۆكۈمەت ئىشىنى قولىغا ئالدى ۋە شۇ يىلى گەنسۇغا 400000 كىشىلىك بىرقۇشۇن يوللىدى. داخۇڭ مەغلۇپ بولۇپ، شەرقىي تۈركستانغا قاچتى. چىن ئەسكەرلىرى ئارقىسىدىن قوغلاپ قۇمۇلغا كەلدى.

بۇنى ئاڭلىغان ياقۇپ بەگ، ھېكىمخان تۆرىنى تۇرپاندىن چاقىرىپ كېلىپ، ئۆز ئوغلىدا ئاقسۇدا قويۇپ ئۆزى پۈتۈن قۇرۇلتىنى ئېلىپ كورلىغا كەلدى. ئۇغلى بەگلىرى تۇرپاندىن ئەسكەرلىرى بىلەن داۋانچىڭ ئېغىزىغا كېلىپ، ئىستېھكام قۇرۇپ، تۇرۇشقا بۇيرۇدى. بۇ ھالەتتە داخۇڭ، ئۇرۇمچىگە كېلىپ، ياقۇبېگدىن باشپاناھلىق تەلەپ قىلدى. ياقۇبېگ ئۇنىڭ تەلىبىنى قوبۇل قىلدى. داخۇڭ يېنىدا قالغان 5 ـ 4 يۈز ئادىمى بىلەن ئاقسۇغا كېلىپ، ياقۇبېگ بىلەن كۆرۈشتى، ياقۇپ بەگ ئۇنى ئاقسۇدا تۇرۇشقا بۇيرۇدى.

ئاز ۋاقىت ئۆتمەيلا، تۆڭگانلار ئۆزىنىڭ ئەسلى چىن نەسلىدىن بولغانلىقلىرىنى ئونتۇرىغا چىقىرىپ، ياقۇپ بەگدىن يۈز ئۆرۈپ، چىڭ سۇلالىسى قوماندانى زوزۇڭتاڭغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن زۇزۇڭتاڭ ئۇرۇمچىگە ھېچ قانداق توسالغۇسىز كىردى ۋە ياقۇبېگكە ئەلچى ئەۋەتىپ، داخۇڭنى تەلەپ قىلىپ، « ئەگەر داخۇڭ نى قايتۇرۇپ بەرسەڭلار، شەرقىي تۈركىستانغا دەخلى قىلمايمىز، بۇ ھەقتە ئىمپېراتورنىڭ يولىيۇرۇقى بار» دەپ خەت يازدى. ياقۇپ بەگ داخۇڭنى قايتۇرۇپ بەرمەي، چىن بىلەن ئەتراپلىق دوستلۇق كېلىشىم تۈزۈشنى ئونتۇرىغا قويدى. زوزۇڭتاڭ بۇنى قوبۇل قىلمىدى ۋە ئۇرۇش ئېلان قىلىپ، داۋانچىڭغا كەلدى. ياقۇپ بەگ ئوغلىغا ئۇرۇشماستىن چېكىنىپ، تۇرپانغا قايتىشنى بۇيرۇدى.

بەگقۇلى بەگ، داۋانچىڭدىكى ئىستېھكاملىرىنى تاشلاپ، تۇرپانغا قايتتى. چىن ئەسكەرلىرى تۇرپانغا يۇرۇش قىلدى. ياقۇبېگ، ئوغلىنى يەنە ئۇرۇشماستىن تۇرپاننى بوشتىپ، كورلىغا قايتۇرۇپ كەلدى. ياقۇپ بەگنىڭ چىن سۇلالىسى ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشماسلىقىدىكى سەۋەپ، ئۇ كۈنلەردە پەرغانىنى ئېلىپ بولۇپ، شەرقىي تۈركىستانغا كۆزىتكىپ تۇرۇۋاتقان روسىيەنىڭ بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، شەرقىي تۈركىستانغا ھۇجۇم قىلىشىدىن قورقماقتا ئىدى. ئەگەر، بۇ ئەندىشە بولمىسا ياقۇپ بەگ، چىن ئەسكەر لىرىگە ھېچ پەرۋا قىلمىغان بولاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ چىنلىقلار بىلەن كېلىشىم تۈزۈشنى لازىم كۆرۈپ، زۇزۇڭتاڭغا يەنە بىرئەلچى ئەۋەتتى ۋە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن دوستلۇق كېلىشىمى تۈزۈپ، روسلارغا قارشى ئېتتىپاقلىشىشنى تەكلىپ قىلدى. ئەگەر بۇ تەكلىپى قوبۇل قىلىنمىسا، جىددىي سۈرەتتە ئۇرۇش باشلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. زۇزۇڭتاڭ بۇ پىكرىنى قوبول قىلدى ۋە ياقۇپ بەگ تەرىپىدىن چىڭ ئىمپېراتورىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەلچىلەر كېلىشىمنى ئىمزالاپ قايتىپ كەلگىچە، ئۇرۇشماي تۇرۇشقا قارارقىلدى.

ياقۇپ بەگنىڭ ئۆلۈمى ۋە شەرقىي تۈركىستاندا ئىچكى قالايمقانچىلىقلار

بۇ ئارىدا، ياقۇبېگ ئېنىدىكى ئادەملىرىدىن، خوتەن ۋالىيسى نىياز بەگ ۋە خەزىنىچىسى ئۇشۇر بەگلەر، بۇ ۋەزىيەت ئاستىدا چىڭ سۇلالىسى چوقۇم غالىپ كېلىدۇ دەپ ئىشىنىپ، مەخپى

سۈرەتتە زۇزۇڭتاڭ بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن ۋە ھەر قانداق خىزمەت بولسا، تەييار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەندى. ئۇلارنىڭ ھەربىرىدىن ياقۇپ بەگمۇ گۇمانلىنىپ قالغاندى. ياقۇپ بەگ بىلەن زۇزۇڭتاڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىشىم تۈزۈلگەندىن كېيىن، بۇخائىنلارئۆزىنىڭ ئەپت - بەشىرىسىنىڭ ئاشكارا بولۇپ، جېنىدىن ئايرىلىپ قالىدىغانلىقىنى سېزىپ قالدى. ھىجرى 1293- (مىلادى 1876-) يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا خائىن نىياز بەگ، ياقۇپبەگنىڭ ئاشپىزىغا نۇرغۇن پۇل بېرىپ، ئۇنىڭ ۋاستىسى بىلەن ياقۇپبەگنىڭ يېمىكىگە زەھەر سېلىپ بەردى. ياقۇپبەگ زەھەرلىنىڭ تەسىرى بىلەن بىر سائەت ئىچىدە ئۆلدى.

ياقۇپبەگنىڭ ۋەلىئەھدى(تەخت ۋارىسى) يوقتى. يېنىدا بولغان چوڭ ئوغلى ئۆزىنى دادىسىنىڭ ئورنىغا ھۆكۈمدار ئېلان قىلدى. بۇنداق بىر ھالقىلىق ۋاقتىتا ھېكىمخان تۆرىمۇ ئۇيىلىماستىن تۇرۇپ، مەن ياقۇپبەگنىڭ ئۇرۇنباساري دەپ ئۆزىنى پادىشا ئېلان قىلدى ۋە بەگقۇلى بەگ بىلەن تىركىشىشكە باشلادى. قەشقەرلىك ۋالىيسى بولغان ياقۇپ بەگنىڭ كىچىك ئوغلى ھەققۇلى بەگ، قەشقەردە مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. نىياز بەگ[104]، ھىيلە - نەيرەڭ ئىشلىتىپ خوتەنگە قېچىپ كېتىپ، ئۇمۇ مۇستەقىل بولۇۋالدى. مانا، شۇنداق جەددي ۋاقىتتا، ياقۇپ بەگنىڭ ئۆلۈپ، مەملىكەتنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشىدەك بۇ پۇرسەتتىن تۇرپاندىكى چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ پايدىلىنىپ، شەرقىي تۈركستاننى بېسۋېلىشى كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرغان بىر ئىش ئىدى. بەگقۇلى بەگ بۇ ۋەزىيەتنى توغرا مۆلچەرلىيەلمەي، چىن خەۋپىنى نەزەرگە ئالمىدى. دادىسىنىڭ تەختىگە ئوڭچە ئۆزى ئىگە بولۇش ھەۋىسى بىلەن، كورلىنى تاشلاپ، دادىسىنىڭ جەسىدىنى ئېلىپ، باشقا رەقىپلىرى بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۈن ئاقسۇغا كەتتى. ھۇشۇر بەگ، بەگقۇلى بەگ كورلىدىن ماڭغاندا، خەزىنىنىڭ بىرقىسىم ئالتون كۈمۈشلىرىنى ئېلىپ، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى تەرىپىگە قاچتى. بەگقۇلى بەگ كۈچاغا كېلىپ، كۈچا ۋالىيسى ئامىل تۆرە خانىنى چىنلىقلار كەلسە، كۈچانى مۇداپىئە قىلىشقا تەيىنلەپ، بىرقىسىم ئەسكەرلىرىنى قالدۇرۇپ ئۆزى ئاقسۇغا ماڭدى. بۇنى ئاڭلىغان ھېكىم خان تۆرە، پەرغانىغا قېچىپ روسلارغا سىغىندى. بەگقۇلى بەگ ئاقسۇدىن قەشقەرگە كەلدى. قەشقەر يېقىنلىرىدا ئاكا - ئۇكا ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇشتا ھەققۇلى بەگ ئۆلتۈرۈلدى، ئەسكەرلىرى پاراكەندە بولۇپ قاچتى. بەگقۇلى بەگ، قەشقەرگە كىرىپ دادىسىنىڭ جەسىدىنى مۇراسىم بىلەن قەشقەر قەبرىستانلىقىدا دەپنە قىلدى. ئۇندىن كېيىن، بەگقۇلى بەگ خوتەنگە يۈرۈش قىلدى. نىيازبەگ، كورلىدىن قېچىپ خوتەنگە كېلىۋالغاندىن كېيىن، خوتەندىكى پەرغانىلىقلارنىڭ كاتتىلىرىنى ھەممىسىنى، ئۆلتۈرىۋەتتى. خوتەن خەلقىدىن نۇرغۇن ئەسكەر ئېلىپ، بەگقۇلى بەگ بىلەن ئۇرۇشۇشقا ھازىرلاندى. بەگقۇلى بەگ خوتەنگە يۈرۈش قىلىپ، زاۋاغا كەلگەندە، نىيازبەگ ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ زاۋادا مۇداپىئە ئۇچۇن

104 نىياز بەگنى، ئابدۇراھمان پاشاھ توغرىسىدىكى خوتەن خەلق قوشاقلىرىدا «نىزىكىم بەگ» دەپ ئاللىدۇ(ن. ش. ھ.).

سەپ تارتىپ جايلاشتى. بەگقۇلى بەگ، پىيالمىغا كەلگەندە نىياز بەگ، بىركېچىسى ھېچكىمگە تۇيغۇزماستىن ئىككى يۈزدەك قوراللىق ئادىمنى ئېلىپ ئىلچى شاھەر ئىچىگە كېلىپ، ئوردا ۋە شاھەر ئەتراپىدىكى باغلارغا ئوغرىلىقچە كۆمۈپ ساقلىغان مىلتىقلارچە زىخ ئالتۇن ۋە مىلتىقلارچەكۆمۈش يامبۇنى ئىچىپ ئېلىپ، ئاتلارغا يۈكلەپ كېرىيە تەرىپىگە قاراپ قاچتى. ئەرتىسى بەگقۇلى بەگ زاۋاغا كەلدى. نىياز بەگنىڭ ئەسكەرلىرى ئۆنۈڭ قېچىپ كەتكەنلىكىدىن خەۋەرسىز بولغانلىقلىرى ئۈچۈن، قاتتىق تۇرۇپ ئۇرۇشتى. كېيىن، نىياز بەگنىڭ قاچقانلىقى مەلۇم بولۇپ، ئۇنىڭ ئەسكەر لىرىنىڭ بىرقىسمى بەگقۇلى بەگكە تەسلىم بولدى، بىرقىسمى قېچىپ ئۆيلىرىگە كەتتى. شۇنىڭ بىلەن بەگقۇلى بەگ، خوتەننى ئۇرۇش قىلمايلا ئالدى. نىياز بەگ شۇ قاچقانچە كېرىيىدىن ئۆتۈپ، چەرچەن ۋە چاقىلىق شەھەرلىرىگىمۇ كىرمەي، چۆل يولى بىلەن مېڭىپ كورلىغا كەلدى. چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ ئىككىنچى قوماندانى لىيۇجىنتاڭ تېخى يېڭىلا كەلگەنىدى. نىياز بەگ لىيۇجىڭتاڭنى زىيارەت قىلىپ خوتەندىن ئەقىچىپ كەلگەن ئالتۇن ـ كۈمۈشنىڭ ھەممىسىنى لىيۇجىڭتاڭنىڭ ئالدىغا قويدى ۋە ئۆزىنىڭ بۇرۇندىن تارتىپ، چىنگە يېقىن بىرسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، بۇ ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى چىن ھۆكۈمىتىگە ساقلىغانلىقىنى ئېيتتى.

شەرقىي تۈركستان ئىستقلالىنىڭ يەقلىشى

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ياقۇپ بەگنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شەرقىي تۈركستانىنى مۇستەملىكە قىلىش نىيىتى بىلەن، بۇ يۇرتتا يۈز بېرىۋاتقان ئىچكى كۈرەشلەرنى دېققەت بىلەن كۆزەتمەكتە ئىدى. بۇ ئىچكى ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە، ھېكىمخان تۆرە ۋە ھەققۇلى بەگ تەرەپتارى بولغان پەرغانىلىقلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك، قوراللىرى بىلەن پەرغانىغا قاچتى. يەرلىك ئەسكەرلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئۆلدى ياكى تەرەپ ـ تەرەپكە قېچىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن بەگقۇلى بەگنىڭ كۈچى ناھايىتى ئاجىزلىشىپ كەتتى.

زۇزۇڭتاڭ، بۇ ۋەزىيەتتىن خەۋەر تېپىپ، پۈتۈن شەرقىي تۈركستانىنى ئىستىلا قىلىشنىڭ كۆيىغا چۈشتى. ھىجرى 1293ـ (مىلادى 1876ـ) يىلىنىڭ ئاخىرىدا، چىڭ سۇلالىسى ئىمپېراتورى تۇڭشى ئۆلدى ۋە ئورنىغا گۇدەك ياشتىكى ئوغلى گۇاڭشى ئىمپېراتور بولدى. ئانىسى ئىمپېراتورنىڭ ۋەكىلى سۈپىتى بىلەن ھۆكۈمەت ئىشىنى قولىغا ئالدى. بۇ سەۋەپتىن، زوزۇڭتاڭنىڭ ئالتى شاھەرگە ھۆجۇم قىلىشى بىر ئاز كېيىنگە قالدى. ھىجرى 1294ـ (مىلادى 1877ـ) يىلى زوزۇڭتاڭ بىرقىسىم ئەسكەرلىرىنى تۇرپاندا ئېلىپ قېلىپ، يەنە بىرقىسىم ئەسكەرلىرىنى لىيۇجىنتاڭ ئىسمىلىك قوماندان باشچىلىقىدا ئالتى شاھەرگە يوللىدى. بەگقۇلى بەگ بۇلاردىن خەۋەرسىز خوتەنگە يۇرۇش قىلغانىدى. خوتەننى ئېلىپ ئۇ يەردىكى

تەرتىپ - ئىنتىزامنى يولغا قۇيۇۋاتقان بىر ۋاقىتتا، لىيۇجىنتاڭنىڭ قارا شەھەرگە يېتىپ كەلگەن خەۋىرى كەلدى. بۇخەۋەرنى ئاڭلاپ، بەگقۇلى بەگ دەرھال قەشقەرگە قايتتى. ئۇ قەشقەرگە كەلگەندە، لىيۇجىنتاڭ، كورلىنى ئىشغال قىلغانىدى. بۇ ئاردىدا نىيازبەگ، ھۇشۇربەگ، خوتەنلىك ئەھمەد بەگ، قەشقەرلىك ماھمۇت بەگ، كوچا ۋالىسىنىڭ ئوغلى، چىنگە خىزمەت قىلىپ كەلگەن باشقا بىرقانچە مىللەت خائىنلىرى ۋە شەخسى مەنپەئەت پىدايىلىرى بىر - بىرلەپ قېچىپ، لىيۇجىنتاڭنىڭ قېشىغا يىغىلدى. ئۇلار لىيۇجىڭتاڭنى ئالتى شەھەرنى پاتراق ئىشغال قىلىشقا ئالدىراتقىلى تۇردى. لىيۇجىنتاڭ، كورلىدىن كۇچاغا كەلدى. كۇچا ۋالىيسى ئامىل خان تۆرە، بىر پايمۇ ئوق ئاتماي كۇچانى تاشلاپ، قوراللىرىنى ۋە ئادەملىرىنى ئېلىپ، ئۇدۇل پەرغانىغا قاچتى. لىيۇجىنتاڭ، كۇچا ۋە ئاقسۇنى ھېچ توسالغۇسىز ئېلىپ قەشقەرگە قاراپ ماڭدى.

بەگقۇلى بەگ، قەشقەرگە يېقىن بىرجايغا كېلىپ، ئىستېھكام ياساپ مۇداپىئەدە تۇردى. لىيۇجىنتاڭ يېتىپ كېلىشى بىلەنلا ئۇرۇش باشلاندى. ئۇرۇش داۋام قىلىۋاتقان بىركېچىدە بەگقۇلى بەگ، يېقىن ئادەملىرىدىن بىرقانچە قوراللىق كىشىلەر بىلەن، قولغا چىققان خەزىنىنى ۋە قوراللارنى ئېلىپ پەرغانىغا قاچتى. فرونتتكى ئەسكەرلەر ھېچ نەرسىدىن خەۋىرى يوق ئۇرۇشماقتا ئىدى. بۇرۇن قەشقەرنى ئالغان چاغدا مۇسۇلمان بولغان 5 - 4 مىڭ چىنلىقنى ياقۇپبەگ، ئايرىم بىرمەھەللىگە يەرلەشتۇرگەنىدى. بۇ چىنلىقلار بەگقۇلى بەگنىڭ قاچقانلىقىنى ئاڭلاپ، يۇشۇرۇپ قويغان قوراللىرىنى ئېلىپ، قوزغۇلۇپ چىقتى ۋە شەھەردە بولاڭ - تالاڭ قىلىشقا باشلىدى. شەھەر دەرۋازىسىنى ساقلاۋاتقان ئەسكەرلەرگە ھۇجۇم قىلدى. بۇ ھادىسىنى ئاڭلىغان فرونتتىكى ئەسكەرلەر قاتتىق ئالاقزادىلىك ئىچىدە ھەرتەرەپكە قاچقىلى تۇردى. نۇرغۇنلىرى دۈشمەن تەرىپىدىن تۆلتۇرۇلدى ۋەيا ئەسىر ئېلىندى. لىيۇجىنتاڭ قەشقەرنى ئىشغال قىلدى . ئۇندىن كېيىن، يەركەن ۋە خوتەن ۋىلايەتلىرىنى ھېچ قىينچىلىق تارتمايلا ئىشغال قىلدى. شۇنىڭ بىلەن،كىشىنىڭ ئەقلى يەتمەيدىغان، ئاجايىپ غارايىپ ۋەقەلەرنىڭ ئارقا - ئارقىدىن مەيدانغا چىقىشى بىلەن ھىجرى 1294- (مىلادى 1877-) يىلى، شەرقىي تۈركىستان، مۇستەقىللىقى يېقىلىپ، چىن ئىشغالىيىتى ئاستىدا قالدى.

ياقۇپ بەگنىڭ مۇستەبتىلىكى

ياقۇپ بەگ ھۆكۈمران بولغان كۈندىن تارتىپ، دۆلەتنىڭ پۈتۈن ھوقۇقىنى ئۆز قولىغا ئالغانىدى. ھېچبىر مەسلىھەتچىسى ياكى ۋەزىرى يوقتى. ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا تېگىشلىك پۈتۈن سىياسەت، پىكىر ۋە تەلەپلەرنىڭ ھەممىسىنى ياقۇپ بەگ ئۆزى بەلگىلەپ چىقاتتى. مۇھىم ئىشلاردا كېڭەش ياكى مۇزاكىرە قىلىش ئۈچۈن مەجلىس ئېچىش ئۈياقتا تۇرسۇن، ئۇ ،باشقىلارنىڭ مەسلىھىتى بىلەن ئىش قىلىش ھۆكۈمدار بولغان كىشىنىڭ لاياقەتسىزلىكى ۋە قابىلىيەتسىزلىكىنىڭ دەللىلى دەپ ھېسابلايتتى. ياقۇپ

بەگ بىرمەجلىسته مۇنداق دېگەن: «خۇدا بىر كىشىنى بەندىلىرىنىڭ ئۈستىگە ھۆكۈمدار قىلسا، ھۆكۈمەتنىڭ پۈتۈن ئىشلىرىدىكى ھوقۇق، شۇ كىشىنىڭ ئىختىياردا بولۇشى كېرەك، بۇخۇدانىڭ خاس ئۇكىشىگە بەرگەن ھەققىدۇر». ياقۇپ بەگنىڭ، بۇسۆزنى يەنە بىر قانچە يەردە تەكرارلىغانلىقى رىۋايەت قىلىنىدۇ. دېمەككى، ياقۇپبەگ تارىخ ۋە ھەقىقىي سىياسەتتىن خەۋىرى يوق، ئىسلامنىڭ ئاساسى پىرىنسىپلىرىنى ھېچ بىلمەيدىغان، بەكمۇ جاھىل ۋە ئۇچىغا چىققان شەخسىيەتچى كىشى ئىدى.

ياقۇپ بەگنىڭ يېقىن ئادەملىرى، ھۆكۈمەتنىڭ ئەڭ مۇھىم ئىشلىرىدىن، پەقەت ياقۇپ بەگ بۇيرۇق چىقارغاندىلا ئاندىن ۋاقىپ بولاتتى. ياقۇپ بەگنىڭ نەزىرىدە، ئەڭ ياخشى ۋالىي ياكى ئەڭ ياخشى دۆلەت خادىمى ئۇنىڭ بۇيرۇقىنى ئىككىلەنمەستىن قەتئى ئىجرا قىلىدىغان كىشى ئىدى. ئۇنىڭ بۇيرۇقلىرىنى ۋە قىلغان ئىشلىرىنى ياخشى نىيەت بىلەن تەنقىت قىلغان ياكى تۈزۈتۈش پىكرى بەرگەن، قوقەنتلىك زىيائىددىن قازى كالان، ئەكمەلخان تۆرە ۋە خوتەنلىك ئىبراھىم قازىدەك ئەقىللىق ۋە دۆلەتكە كۆيۈنىدىغان كىشىلەرنى ياقۇپبەگ بەك يامان كۆرەتتى. ئۇنداق كىشىلەرنى ھەرخىل يول بىلەن يوقاتقانىدى. ئەمما، يوقىرىدا ئىسىملىرى ئېيتىپ ئۆتۈلگەن ئۇچ كىشى، خەلق ئىچىدە ناھايىتى مۆتىۋەركىشىلەر بولغانلىقلىرى ئۈچۈن، تىرىك قالغان. لېكىن، ياقۇپ بەگ بۇلارنى يامان كۆرۈپ «بۇزۇق ئۇنسۇر» دەپ قارايتتى. قىسقىسى، ياقۇپ بەگ، ئۆزىنىڭ ئۆيلىغىنىنى دەل ھەقىقەت دەپ تۇنۇيدىغان، باشقىلارنىڭ ئۇنىڭ دىتىگە ياقمايدىغان پىكىرده بولۇشغا رازى بولمايدىغان، ئۇچىغا چىققان بىر مۇستەبىت ئىدى.

ئىدارىي تەشكىلاتى

ياقۇپبەگ، دۆلەت قۇرۇلۇشىنىڭ ئاساسىدا، شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستان خەلقىنى بىرمىللەت دەپ تۇنۇمايتتى. ھۆكۈمىتىنى، شەرقىي تۈركىستانىنىڭ مىللىي ھۆكۈمىتى دەپ ھېسابلىمايتتى. شەرقىي تۈركىستانىنى ئۆزىنىڭ بىرمۇستەملىكىسى دەپ قاراش ۋە شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى ھەر ھوقۇقتىن مەھرۇم ۋە ئەسىر مىللەت دەپ قاراش، ئۇنىڭ ئىدارىي تەشكىلاتىنىڭ ئاساسى پىرىنسىپى ئىدى. ۋالىيلىق، ھاكىملىق ۋە ھۆكۈمەت خىزمىتىگە ئاساسەن غەربىي تۈركىستانلىقلارنى قويدى. پەقەت، نىياز بەگ، ھۇشۇر بەگلەرگە ئوخشاش ئۆز مىللىتىگە خائىنلىق قىلىپ، ياقۇپ بەگكە پەۋقۇلئاددە خىزمەت كۆرسەتكەن يەرلىكلەرنى، مۇكاپاتلاش ئۈچۈن ئىشقا سالاتتى. ياقۇپ بەگنىڭ ۋالىي ۋە ھاكىملىرى چەكسىز ھوقۇققا ئىگە زالىملار بولۇپ، خەلقنى ئىزىشتا ئەركىن ئىدى. غەربىي تۈركىستانلىق مۇھاجىرلار ئالاھىدە چۈڭ ھوقۇققا ئىگە ئىدى. ئۇلاردىن تىجارەت بېجى، يەر بېجى ئېلىنمايتتى. ئەدلىيىدە ئۇلارنىڭ سۆزى ھۆججەت ئۇرنىدا قوبۇل قىلىناتتى. ئەمما، يەرلىك خەلق پۈتۈن ھەقتىن مەھرۇم بولۇپ، زالىملارچە ئېزىلمەكته ئىدى. بۇلارنى يېرى كەلگەندە تەپسىلى بايان قىلىمەن.

ھۆكۈمەتنىڭ ئىدارىي تەشكىلىدە، شۇ چاغدىكى غەربىي تۈركىستانىنىڭ ئۆزبېك دۆلەتلىرىنىڭ

شەكلى تەقلىد قىلىنغان بولۇپ، مۇنتىزىم، خاس بىرقانۇن يوقتى. قەشقەر، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچا، تۇرپان ۋە كورلا ۋىلايەتلىرى بىۋاستە ياقۇپ بەگكە قاراشلىق بولۇپ، بۇ جايلارغا مۇھاجىر غەربىي تۈركستانلىقتىن ياكى نىياز بەگدەك يالاقچىلارغا ئۇخشاش كىشىلەردىن بىرەر ۋالىي تەيىن قىلىنغانىدى. ۋالىي «دادىخاھ» دەپ ئاتىلاتتى[105]. بۇ دادىخاھلار خېلى زور ھوقۇققا ئىگە بولۇپ، بۇلار ئۆز تەۋەسىدە بەزى ئىشلاردا مۇستەقىل ئىدى. ئۆزىگە قاراشلىق مەمۇرىي خادىملارنى تەيىن قىلىش ياكى ئىشتىن ئېلىپ تاشلاش ھەقلىرى بار ئىدى. لېكىن، ياقۇپ بەگ ئەگەر بىرسىنى ھاكىم، ئەسكىرىي ئەمەلدار ۋە يا قازى قىلىپ ئەۋەتسە، ئۇنىڭغا ياق دېيىشكە ھەققى يوقتى. ئۆلۈم جازاسى بېرىش ۋە باشقا جازالاش ئىشلىرى ۋالىينىڭ ئىختىياردا ئىدى. ئەدلىيە ئىشلىرىدا، كۆرۈنۈشتە قازىلار مەسئۇل بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، قازىلار ياقۇپ بەگ ۋە ۋالىيلارنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنۇشقا مەجبۇر ئىدى. دېمەك، قازىلار، ئۇلارنىڭ مەنپەئىتىگە تۇقۇنمايىدىغان ئادەتتىكى كىچىك ئىشلارنىلا، شەرىئەت بويىچە بېجىرەتتى.

ياقۇپ بەگنىڭ ئاساسى ئىشى بايلىق توپلاش ئىدى. يەر بېجى ئېلىش ئۇسۇلى، غەربىي تۈركستانغا ئوخشاش، ھەر تاناپ تېرىلغۇ يەرگە تېرىلغان زىرائەتنىڭ تۇرىگە قاراپ ھېسابلىنىدىغان بولسىمۇ، بۇنىڭ ئۆلچىمى ياقۇپ بەگ تەرىپىدىن بەلگىلەپ بېرىلمەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن يەر بېجىنى ئاز ئېلىش ياكى كۆپ ئېلىش، ۋالىينىڭ ئىختىياردا ئىدى. ھەر قايسى ۋىلايەتنىڭ مالىيە ئەھۋالىدىن ياقۇپبەگنىڭ ھېچ خەۋىرى يوقتى ۋە ئۇلارنىڭ خەزىنىسىدە نېمە بار، نېمە يوق ئۇنىڭدىنمۇ خەۋىرى يوقتى. ياقۇپ بەگ، ۋالىيغا «شۇ قەدەر ئالتۇن كۆمۈش، ئاشلىق ياكى باشقا بىرنەرسىدىن شۇنچىلىك مىقداردا پالان كۇنى خەزىنىگە ئەۋەت!» دەپ بۇيرۇق چۈشۈرەتتى. ۋالىي، ئۇ نەرسىلەرنى ئۆزى خالىغان يول بىلەن يىغىپ، بەلگىلەنگەن ۋاقىت ئىچىدە يوللاشقا مەجبۇر ئىدى. بۇلاردىن باشقا يەنە، ۋالىيلار بەزىدە يىلدا بىرقېتىم، بەزىدە ئالتى ئايدا ياكى ئۈچ ئايدا بىر قېتىم «تارتىق» دېگەن نام بىلەن ياقۇپ بەگكە بىر مىقدار ئالتۇن كۆمۈش ۋە قىممەت باھالىق نەرسىلەرنى ئۆزى ئاپىرىپ تەقدىم قىلاتتى. بەزىدە ياردەمچىسىدىن ئەۋەتىپ بېرەتتى. بۇ خىل تارتقىلارنى كۆپ يوللىغان ۋالىيلار، ياقۇپبەگ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان كىشىلەر ئىدى. ياقۇپبەگ ئالدىدا ئۇنداقلارنىڭ ئابرۇيى ئۇستۈن ۋە ھوقۇقمۇ كۆپ بولاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ۋالىيلار مەنسەپ تاما قىلىپ، ياقۇپ بەگنى خوش قىلىش ئۈچۈن، تارتىق يوللاشتا بىر-بىرلىرى بىلەن مۇسابىقىلىشاتتى. بۇ تارتقىلارنىڭ ئېغىر يۈكى، بىچارە خەلقنىڭ بوينىغا ئارتىلىپ، يەردىن چىققان مەھسۇلات يەرنىڭ بېجىغىمۇ يەتمەيدىغان بولۇپ قالغانىدى. خەلق يەرلىرىنى تاشلاپ قېچىپ كېتىشكە باشلىغانىدى. نەتىجىدە، ۋالىيلار يەردىن ئۆزلىرىگە يېتەرلىك مىقدارداا باج توپلىيالماي قالدى. بۇنىڭغا چارە تېپىش ئۈچۈن، ۋالىيلار تاغدىكى كىشىلەرنىڭ ئورتاق

105 دادىخاھ، فارسچا سۆز، كىشىنىڭ دەردىگە يېتىدىغان، دەردىگە دەرمان بولىدىغان، دېگەن مەنىدە(ن. ش. ھ.).

يايلاقلىرىنى زورلۇق بىلەن ساتتى. خوتەن ۋالىيسى بۇ يايلاقلارنى ئۈچ قات ئارتۇق باھادا ساتقان. تىجارەت بېجىنىمۇ قات ـ قات ئاشۇرۇۋەتكەن. نەتىجىدە، تىجارەتچىلەر تىجارەتنى تاشلىغان. بازارلاردا، باج تۆلىمەيدىغان غەربىي تۈركىستانلىقلار ئانچە مۇنچە تىجارەت قىلىپ تۇراتتى. بىرسى ئۆلسە ئۇنىڭ پۈتۈن مال ـ مۈلكى ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تىزىملىنىپ، بۇنىڭ يېرىمىنى ياكى ئۈچتىن بىرىنى «تەركانە» دېگەن نام بىلەن ھۆكۈمەت ئالاتتى. ۋالىيلار، ياقۇپ بەگكە ئىتائەت قىلىشتا سۇسلۇق قىلسا، ياقۇپ بەگ تەلەپ قىلغان تارتىق، ئەسكەر ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئۆز ۋاقتىدا يەتكۈزۈپ بەرمىسە، ياقۇپ بەگ تەرىپىدىن جازاغا تارتىلاتتى. خەلققە ھەرقانچە زۇلۇم قىلسىمۇ ئۇنى ھېچكىم جاۋاپكارلىققا تارتمايتتى. خەلقنىڭ شىكايىتىنى ئاڭلىغان، خالىس نىيەت بىلەن بېرىلگەن پىكىرلەرگە قولاق سالغان ئىشلار، ياقۇپبەگنىڭ زامانىدا يۈز بىرىپ باقمىغانىدى.

بۇلاردىن باشقا ياقۇپ بەگ ۋە ئۇنىڭ ۋالىيلىرى، ئۆزلىرى ئۈچۈن بىرەر خاتىرە تىكلەش مەقسىتى بىلەن، بىرقىسىم يالغان ۋە ئۇيدۇرما مازارلارغا ناھايىتى ھەشەمەتلىك بىنالار، مەدرىسىلەر ۋەمەسجىدلەر ياسىغان. بۇلارنىڭ چىقىمىي ئۈچۈن ھۆكۈمەت خەزىنىسىدىن ياكى ئۆز يېنىدىن بىرتىينمۇچىقارماي، بۇنى زۇرلۇق بىلەن خەلقنىڭ بوينىغا ئارتقان. بۇ ئىمارەتلەرنىڭ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن، خەلقتىن ئۆي بېشىغا، نەخ پول، ياغاچ ـ تاش، كېسەك، گەج، ئاھاك ۋە باشقا ماتېرىياللارنى ئالۋاڭ قويۇپ ئالغان. بۇلاردىن باشقا بۇ ماتېرىياللارنى تۇشۇش ۋە قۇرۇلۇشتا ئىشلەش ئۈچۈن، ھەر ئۆيگە ئادەم كۈچى ئالۋېڭى قۇيۇپ، ئۇلارنى زۇرلۇق بىلەن تاياق ئاستىدا ئىشلەتكەن.

ئەگەر، بۇنداق زۇلۇم بىلەن سېلىنغان قۇرۇلۇشلار، يول، مەكتەپ ـ مەدرىسە، ھاممام،كۆۋرۈك قاتارلىق ئومۇمغا پايدىلىق بولغان نەرسىلەر بولسا ئىدى، خەلقنىڭ تارتقان مېھنەت ۋە مۇشەققىتى بىكارغا كەتمىگەن بولاتتى. لېكىن، بۇ قۇرۇلۇشلارنىڭ تولىسى مازارلار ۋە ۋالىي ھاكىملارنىڭ شەخسى ئۆي ـ ئىمارەت ۋە باغلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلارنىڭ بەزىلىرىنى چىنلىقلار ۋەيران قىلدى، بەزىلىرى ھازىرغا قەدەركېرەكسىز ھالەتتە تۇرماقتا.

ياقۇپ بەگ، ئىلىمگە، پەن ـ سانائەتكە ھېچ كۆڭۈل بۆلمىگەنىدى. بۇرۇندىن قالغان مەكتەپ ۋە مەدرىسىلەردە ئۇقوش يوقتىن ياخشى كېتىپ باراتتى. ئەمما، ياقۇپ بەگنىڭ ياكى ئۇنىڭ ۋالىيلىرىنىڭ يۇرت تەرەققىياتى ئۈچۈن، تىلغا ئالغۇدەك بىرەرخىزمىتى يوق.

ياقۇپبەگنىڭ تارىخ سەھىپىسىدىكى ئورنى

ياقۇپبەگ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ ھېچبىر دۈشمىنى بىلەن ئۇرۇشمىدى. ئۇنىڭ ئېلىپ بارغان پۈتۈن ئۇرۇشلىرى، شەرقىي تۈركىستاننىڭ مىللىي مۇجاھىدلىرىگە قارشى ئۇرۇش ئىدى. بۇ ئۇرۇشلارمۇ ۋەتەنپەرۋەرلىك مەيدانىدا تۇرۇپ قىلغان ئۇرۇش بولماستىن، پەقەت، ئۆزىنىڭ ھىرس ۋە

ھۆكۈمدارلىق ئارزۇسى بۇيىچە ئۆز مىللەتداشلىرىنى ۋە دىنداشلىرىنى ھەددىدىن زىيادە ئۆچمەنلىك ۋە ئەڭ دەھشەتلىك زۇلۇم بىلەن ئۆلتۈرۈشتىن ئىبارەت بولغانلىقى، يۇقىرىقى بۆلۈملەردە سۆزلەپ ئۆتكەنلىرىمىزدىن مەلۇم بولىدۇ.

ئەمما، شۇنىسى ئېنىقكى، ياقۇپبەگنىڭ بۇ پائالىيەتلىرى نەتىجىسىدە، شەرقي تۈركستاندىكى بۆلۈنمە ھالىتىدىكى بەش مۇستەقىل ئىنقىلابچىلارنىڭ ئىچكى ئىختىلاپلىرى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان ئاجىزلىق خەۋپى ئوتتۇرىدىن كۆتۈرۈلۈپ، شەرقي تۈركستانىنىڭ مۇھىم قىسىملىرى ياقۇپ بەگنىڭ ئىدارىسى ئاستىدا بىرلىشىپ، بىردۆلەت شەكلىگە كىردى. كۆچلۈك بىر ئەسكىرىي قۇۋۋەتكە ئىگە بولدى. ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتە شەرقي تۈركستان دۆلىتىنىڭ ھەيۋىتى ۋە ئېتىبارى كۆتۈرۈلدى. نەتىجىدە، تاشقى سىياسەتتە چوڭ بىر مۇۋەپپەقىيەت قولغا كېلىپ، دۇنيا بۈيۈك دۆلەتلىرى شەرقي تۈركستان دۆلىتىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلدى.

سىياسەت نۇقتىسىنەزىرىدىن قارىغاندا بۇ نەتىجىلەر، ياقۇپ بەگنىڭ تارىخ سەھىپىسىدىكى قانلىق پائالىيەتلىرى سەۋەبىدىن ئۇنىڭغا قارىتا سۆزلەنگەن ئەيىپلاشلارنى بىراز بولسىمۇ ئازايتىدۇ. ئەگەر ياقۇپبەگنىڭ ئىچكى سىياسىتى ياخشى بولۇپ، ئىدارىي ئىشلىرى توغرا يۈرۈتۈلگەن بولسا ئىدى، ئۆزى مۇستەبىت بولسىمۇ، قول ئاستىدىكى كىشىلەرنى مۇنتىزىم بىر قانۇن بىلەن ئىدارە قىلسىپ، ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى ئۆز ۋاقتىدا تەكشۈرۈپ تۈرۈش تۈزۈملىرىنى بىكىتكەن بولسا، يەرلىك خەلقنى يات ۋە ئەسىر قاتارىدا كۆرمەي، ئۆز مىللىتىم دەپ تۇنۇغان بولسا، ئۇلارمۇ ياقۇپ بەگدىن رازى بولغان بولاتتى. نەتىجىدە، خەلقنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتى ئۇرغۇپ، دۆلىتىنىڭ ئاساسى مۇستەھكەملىنىپ، مىللەتنى ۋە مۇستەقىللىقنى قوغداشتا پىداكارلىق كۆرسىتىشى تەبىئي ئىدى. شۇنىڭ بىلەن، ياقۇپبەگ بىرمىللەتنىڭ مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرگەن بىر قەھرىمان بولۇپ، ئۇنىڭ ياخشى ئىسمى تارىخ سەھىپىسىدە مەڭگۈ قالغان بولاتتى. لېكىن، ياقۇپ بەگ، مۇستەبىتلىكتە چىڭ تۇرۇپ، ئىچكى جەھەتتە قانۇنسىزلىققا يول قويۇپ، يەرلىك خەلقنى مەھكۇم مىللەت دەپ قارىغانلىقىدىن، ئۆنىڭ قۇرۇپ چىققان دۆلىتى «چۆرۈك ئاساس» ئۇستىگە قۇرۇلغان دۆلەت بولۇپ چىقتى. ئەزەلدىن مىللەت ۋە ۋەتەنگە دۈشمەن بولغان، ئەمما، ئۆز شەخسى مەنپەئەتىنى دەپ، غالىپ كەلگەن ھەر قانداق بىر تەرەپكە دەرھال كۆچۈكلىنىپ، ئۆتۈپ كېتىدىغان يامان ئادەملەرنى بىلىپ تۇرۇپ، پەقەت ئۇلارنىڭ ياقۇپبەگكە كۆرسەتكەن خىزمىتىنىڭ مۇكاپاتى ئۈچۈن ياكى ئۇنىڭ غەربىي تۈركستانلىق بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئەتىۋارلاپ ئىشلەتتى. ئۇلارغا چەكسىز ھوقۇق بېرىپ، مىللەتنىڭ بېشىغا چىقىرىپ قويۇپ، ئۇلارنى ھەر ئىشتا ئەركىن قويۇۋەتتى. خەلقگە سالغان جەۋر - زۇلۇملىرىنى سۈرۈشتۈرمىدى. ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ خەلقنى رەھىمسىزلەرچە ئېزىشىگە ھەيدەكچىلىك قىلدى، يول قويدى. نەتىجىدە، شەرقي تۈركستان خەلقىنى دۆلەتتىن زېرىكتۈرۈپ قويدى. بۇ ھەقسىزلىق، قانخۇرلۇق، رەھىمسىزلىق

ۋە باشباشتاقلىق، خەلقنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتىغا زەربە بەردى ۋە تەبىئىي ھالدا ئۇنى ھمايە قىلماسلىق دەرىجىسىگە يېتىپ باردى. شۇنىڭ بىلەن دۆلەت ئۇستقۇرۇلمىسى ئاجىزلىشىپ، داۋام قىلالمايدىغان ھالەتكە كېلىپ قالدى.

ئىشىنىڭ تېخىمۇ يامان تەرىپى، شەرقىي تۈركستانغا رەسمىي سۈرەتتە ھۆجۇم قىلىشقا قادىر بولمىسمۇ، پەقەت پوپوزا قىلىپ، سىناپ بېقىش مەقسىتى بىلەن چېگرىغا يېغىلغان چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ ئاجىز بىرھۆجۇمىغا قارشى تۇرۇش كۈچى بار تۇرۇپ، چېكىنگەنىدى. ئەگەر ياقۇبېگ چىڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ ھۆجۇمىغا قارشى ئۇرۇش قىلسا ئىدى، شەرقىي تۈركستانىنىڭ چىن تاجاۋۇزىدىن ئەبەدىي قۇتۇلۇشدا ھېچ شۈبھە يوقتى.

ئەمما، ياقۇبېگ، ئۆزىنىڭ خىيالىي بىر ۋەسۋەسىدىن ئىبارەت قۇرۇق نەزەريىسىدە چىڭ تۈرۈپ، چىن ئەسكەرلىرىنى ۋەنەن توپىرىقىدىن قوغلاپ چىقىرىش «قاچىدىكى ئاشتەك» پىشىپ تەييار بولۇپ قالغان بىرئىمكانىيەت بولسىمۇ، چىڭ تۈرۈپ ئۇرۇشۇشنى ئىلتىماس قىلغان ئوغلى بەگقۇلى بەگ ۋە قوماندانى مىرئەھمەد جامادارنىڭ پىكرىگە قولاق سالمايى، «مەن چىن بىلەن سۇلھى قىلىمەن» دەپ، ئۇلارنى فرونتتىن قايتۇرپ كەلدى ۋە چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنى شەرقىي تۈركستاندا بىر يىل تۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. ئۇلار بۇپۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، شەرقىي تۈركستاندىكى مۇناپىقلار بىلەن تىل بىرىكتۈردى.

ياقۇبېگ، بۇخائىنچە ئىتپاق نەتىجىسىدە زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلدى. باش ئۇچىدا ماراپ تۇرغان دۇشمەن، شەرقىي تۈركستاندىكى ئىچكى ئۇرۇشتىن پايدىلىنىپ، ھېچ ئۇمىد قىلمىغان يەردىن بۇيۇك بىر مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىپ، شەرقىي تۈركستانىنى ئىشغال قىلدى. شۇنىڭ بىلەن، دۇنيانىڭ چوڭ - چوڭ دۆلەتلىرى تەرىپىدىن تۇنۇلغان مۇستەقىل بىر دۆلەتنى ياقۇبېگنىڭ كاج مۇستەبىتلىكى بەربات قىلدى.

يۇقىرىقى ئەھۋاللارکۆزدىن كەچۈرۈلسە، ياقۇپ بەگكە تارىخ سەھىپىسىدىن ھېچ ياخشى ئۇرۇن تەگمەيدۇ. چۈنكى، ئۇ ئىچكى جەھەتتە چىقىشالمىغان ۋە ئىتتىپاقلىشالمىغان بولسىمۇ، چەتتىن كەلگەن دۇشمەنگە قارشى بىرلىشەلەيدىغان، مۇستەقىللىقىرىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن كۈچ چىقىرىدىغان جاسارەتلىك باشقا پۈتۈن مىللىي ئىنقىلابچىلارنى قانلىق باستۇرۇپ، يوقاتتى. مىللەتنى زۇلۇم ۋە مۇستەبىتلىك بىلەن ئېزىپ كۈچسىز، نامرات، قورالسىز ۋە ئىتتىپاقسىز ھالىغا كەلتۈرۈپ، مۇستەقىللىقىنى قوغداپ قالالايدىغان كۈچ ۋە جاسارەتتىن مەھرۇم قىلغانلىقى ئۈچۈن، تارىخ سەھىپىسىدىكى ئورنىنى ھېچ ياخشى دېگىلى بولمايدۇ.

ئىككىنچى بۆلۈم

شەرقىي تۈركستانغا تۆتىنچى قېتىملىق چىن ئىستىلاسى

يۇقىردا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، چىندىكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوماندانى زوزۇڭتاڭ، ھىجرى 1294ـ (مىلادى1877ـ) يىلى، ئالتى شەھەر، تۇرپان ۋە ئۈرۈمچىنى ئىشغال قىلدى. بۇ ئىشغالىيەت تامامىلانغاندىن كېيىن، چىنلىقلار شەرقىي تۈركستانغا چىنچە «يېڭى ئاباد»[106] يەنى، «يېڭى مۇستەملىكە» دېگەن مەنىدىكى «شىنجاڭ» ئىسمىنى قويدى. ياۋروپالىقلار تەلەپپۇزنى، بوزۇپ «سىڭكىياڭ» دەيدۇ.

چىنىنىڭ شەرقىي تۈركستانىدىكى تۆتىنچى قېتىملىق ئىشغالىيىتى، مىلادى 1877 ـ يىلىدىكى زوزۇڭتاڭنىڭ تاجاۋۇزىدىن باشلاپ، مىلادى 1932ـ يىلى پارتىلغان ئۇمۇمىي خەلق ئىنقىلابىغىچە داۋام قىلدۇ. بۇ دەۋر، مانجۇ ئىمپېراتورلۇقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى، ۋە جۇمھۇرىيەت دەۋرىنىڭ باشلىنىش يىللىرىدىن ئىبارەت ئىككى دەۋرگە بۆلىنىدۇ. بۇ دەۋرلەردە شەرقىي تۈركستاندا يۈرگۈزۈلگەن چىن سىياسىتى ئارىسىدا بەزى جەھەتلەردە پەرق بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ دەۋردىكى ۋەقەلەرنى ئىككى ئايرىم بۆلۈمدە سۆزلەپ ئۆتىمەن.

چىن(چىڭ سۇلالىسى) ئىمپېراتورلۇقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە شەرقىي تۈركستان

چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى شەرقىي تۈركستانىنى تامامەن ئىشغال قىلىپ بولغاندىن كېيىن، مىللىي ئىنقىلاب رەھبەرلىرىدىن تىرىك قالغانلىرىنى ۋە شېھىت بولغان مۇجاھىدلارنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ھەممىسىنى تۈتۈپ قامىغان، پۈتۈن مال ـ مۈلكلىرى مۇسادىرە قىلىنغانىدى. ئۇلارنى 2 ـ 3 يىلغىچە قاتتىق قىيىن ـ قىستاق ئاستىدا قىينىغان، بۇلاردىن تولىسى شېھىت بولغان. ساق قالغانلىرى،كېيىنچە قويۇپ بېرىلگەن. ئىنقىلابقا قاتناشمىغان، لېكىن، مۇجاھىدلارغا ياكى ياقۇپبەگكە يېقىن بولغان كىشىلەرمۇ قاماققا ئېلىنىپ مال ـ مۈلكى مۇسادىرە قىلىنغان. قەدىمكى جامە ۋە مەدرىسىلەرنى ھۆكۈمەت ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكۈزۈۋالغان. چىن ھۆكۈمىتىنىڭ ئىقتىسادى ئاھايىتى ناچارلىشىپ كەتكەنلىكتىن، مۇسادىرە قىلغان مال ـ مۈلكنى جامە ۋە مەدرىسەلەرنى بىر يىلدىن كېيىن، خەلقگە زورلاپ سېتىپ، كىرگەن كىرىمنى ئەسكەرلەر ۋە ھۆكۈمەت خادىملىرىغا چىقىم قىلغان. بىر رىۋايەتكە قارىغاندا بۇ مال ـ دۇنيانى چىنگە ئېلىپ كەتكەن. چىنلىقلار بۇرۇنقى مىللىي ئىنقىلاب ھۆكۈمىتى سالدۇرغان ئىمارەتلەرنى ۋە سېپىللەرنىڭ تولىسىنى چېقىپ ۋەيران قىلىۋەتكەن. ساق قالغانلىرىنى خەلقىقە زورلاپ سېتىپ، خەلقنىڭ ياخشى ئۆيـ جايلىرىنى مەجبۇرەن تارتىۋېلىپ، بۇنى چىنلىق ئەسكەر ۋە مەمۇرىي

106 ئاباد ـ پارسچەسۆز بولۇپ، ھازىر تىلىمىزدا «ئاۋات» دەپ تەلەپپۇز قىلىنماقتا (ن. ش. ھ.).

خادىملارغا بەرگەن. ئىشغالىيەتنىڭ ئۇچىنچى يىلىدىن باشلاپ، چىن ھاكىملىرى، ئەتراپىنى سېپىل بىلەن ئوراپ، ئىچىگە لەشكەرگاھ ۋە چىنچە ئوي - ئىمارەتلەرسېلىنغان شەھەر بىنا قىلغىلى باشلىغان. بۇ سېپىل ۋە ئىمارەتلەرنى سېلىشتا ھۆكۈمەت بىرتىين چىقىم قىلماستىن كېرەكلىك ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسىنى خەلقتىن زورلۇق بىلەن ئالغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھاكىملار، بۇ ماتېرىياللارنى خەلقتىن كېرەكلىك مىقداردىن بىرقانچە ھەسسە ئارتۇق يىغۋېلىپ، ئېشىپ قالغانىنى ئۆزى سېتىپ، پۇلىنى يانچۇقىغا سېلىپ ناھايىتى باي بولۇپ كەتكەن. بۇ قۇرۇلۇشلارغا لازىملىق پۇتۇن نەرسە - كېرەكلەرنى خەلقتىن ئېلىشتىن باشقا، ياغاچچى، سۇۋاغچى قاتارلىق ئۇستىلارنى ئالۋاڭ بىلەن تۇتۇپ كېلىپ، تاياق ئاستىدا ئىشلەتكەن. بۇ قۇرۇلۇشلاردا ئادەتتىكى ئىشلاردا ئىشلىتىش ئۈچۈن، تېرىلغۇ يەرمىقدارىغا قاراپ ياكى ئۆي بېشىدىن ئادەم يىغىپ ھاشا ئىشلەتكەن. ئەسكەرلەرنىڭ تەمىناتى ئۈچۈنمۇخەلقتىن «چۇشكۇن» دېگەن نام بىلەن ئۇن، گۈرۈچ، قوناق، ئارپا، سامان، پىچان وە ئوتۇن قاتارلىقلارنى يىغىۋالغان. بۇنى چىنچە «سەيسە» دەپ ئاتايىتتى. سەيسىنى ۋاقتىدا تاپشۇرمىغانلارغا تاياق، جەرىمانە(چىنچە فالىي) ۋە قاماق جازالىرى بېرىلەتتى. بۇ ئالۋاڭ - سەيسە يىلدا 5- 6 قېتىم ئېلىناتتى. خەلق، بۇلاردىن باشقا يەنە ھەر يىلى، «يىللىق باج» تۆلەيتتى. بۇ يىللىق باج بەك ئېغىرئىدى.

بۇ ۋەزىيەت تۆت يىل داۋام قىلدى. ئالتى شەھەر، تۇرپان ۋە ئۇرۇمچى خەلقى، بۇخىل ھەربىي ئىدارە قىلىش تۈزۈمى ئاستىدا ئېزىلىپ، ياقۇپبەگ دەۋرىدىكىدىنمۇ يامان ئازاپ ئىچىدە قالدى. جاڭجۇڭ، ئىلى ۋە يەتتە سۇنى ئالالمىغانلىقتىن، ئۇرۇمچى شەھىرىنى پايتەخت قىلغانىدى. تارانچىلار ۋە تۇڭگانلار بىرلىشىپ، ئىلى ۋە يەتتە سۇنى چىن تاجاۋۇزىدىن قەھرىمانلارچە مۇداپىئە قىلىپ، مۇستەقىللىقلىرىنى ساقلاپ قالدى. ھىجرى 1297- (مىلادى 1879-) يىلى، روسىيە، ئىلى ۋە يەتتە سۇغا ئەسكەر كىرگۈزۈپ، مۇجاھىدلارنى مەغلۇپ قىلدى. نەتىجىدە، ئاجىز بىر ھالەتتە قالغان مۇجاھىدلار روسلارغا بوي سۇنۇشقا مەجبۇر بولدى. بۇلارنى تۆۋەندە تەپسىلى بايان قىلىمىز.

2 - پەسىل

روسلارنىڭ، ئىلى ۋە يەتتەسۇنى بېسۋالغانلىقى

ھىجرى 1297- (مىلادى 1879-) يىلى ئىنگلىيە ھۆكۈمىتى، چىننىڭ سىچۇەن ۋە گەنسۇ ئۆلكىسىدىن ئۆتۈپ، تىبەتكە ئەسكەر يوللاش ئۈچۈن رۇخسەت ئالدى. روس ھۆكۈمىتى بۇنى باھانە قىلىپ ئىلى ۋە يەتتەسۇغا ئەسكەر كىرگۈزدى.

تارانچىلار دەسلەپتە، قاتتىق تۇرۇپ مۇداپىئە قىلغان بولسىمۇ، روسلارنىڭ ئۈستۈن ھەربىي قۇۋۋىتى ئالدىدا مەغلۇپ بولدى. روس ھۆكۈمىتى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ سان پېتىربۇرگدىكى ئەلچىسىگە بىرسۆزلەشمە ئىمزالاتتى. بۇسۆزلەشمىنىڭ مەزمۇنىچە، ئىلى ۋە يەتتەسۇ روسىيەگە

بېرىلگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن روسىيە، ھىجرى 1298ـ (مىلادى 1880ـ) يىلى، ئىلى ۋە يەتتەسۇنى دىپلوماتىيە يولى بىلەن ئىشغال قىلغانلىقىنى ئېلان قىلدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇنىڭغا نارازلىق بىلدۈرۈپ، سان پېتىربۇرگدىكى ئەلچىسىنى چاقىرتىپ ئېلىپ كېلىپ، ھۆكۈمىتىدىن رۇخسەتسىز، روسىيە بىلەن يۇقىرىقى سۆزلەشمىگە ئىمزا قويغانلىق جىنايىتى ئۈچۈن ئۆلۈم جازاسى بەردى. ئىككى يىلغا يېقىن چىن ۋە روس ھۆكۈمەتلىرى ئارىسىدا دىپلوماتىك كۈرەش داۋام قىلدى. لېكىن، روسىيە ھۆكۈمىتى بۇلارغا پەرۋا قىلماستىن بۇ جايلاردا زامانىۋىي ئىمارەتلەر ۋە يوللار ياسىغىلى باشلىدى. تېلېگراف سىملىرى تارتىلدى. ھازىرمۇ غولجىدا بۇتېلېگراف، يول ۋە ئىمارەتلەرنىڭ ئىزلىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بىرمۇددەت داۋام قىلغان دىپلوماتىك كۈرەش نەتىجىسىدە، ھىجرى 1300ـ (مىلادى 1882ـ) يىلى روسلار ئىشغال قىلىۋالغان تۇپراقنىڭ 1/4گە تەڭ بولغان باش ئىلى(غولجا) نىلا چىڭ سۇلالىسىگە قايتۇرۇپ بەردى. ئايىاق ئىلى ۋە يەتتەسۇ روسلارنىڭ قولىدا قېلىپ، بىر روس مۇستەملىكىسى بولۇپ قالدى. روسلار ھازىر ئۇجايلارنى «سىمىرچىنسكى» دەپ ئاتايىدۇ. غولجا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە قايتۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ يەردىكى تارانچىلار قاتتىق ئالاقزادە بولۇپ كېتىشتى. چۈنكى، ئۇلارچىن ھۆكۈمىتى بىزدىن مىللىي ئىنقىلاب مەزگىلىدە ئۆلتۇرۇلگەن چىنلىقلار ۋە چىيەنفەنلەرنىڭ ئىنتىقامىنى ئالىدۇ دەپ قورقاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بىرقىسىم تارانچىلار يەتتەسۇ تەرىپىگە كۆچۈپ كەتتى. بىرقىسمى قوراللىنىپ، چىنغا قارشى ئۇرۇشقا ئاتلاندى. كېيىنچە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى، تارانچىلار بىلەن تىنچ بىرگە ئۆتۈش يولىنى تۇتۇپ، ئۇلارغا بەزى ھوقۇقلارنى بېرىشكە مەجبۇر بولدى. مەسىلەن: تارانچىلار ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن، ئۆز ئىچىدىن بىرھاكىم تەيىن قىلىش، ئىچكى ئىشلىرىدا مۇستەقىل بولۇش، دىنى ۋە ئەدلىيە ئىشلىرىنى بېجىرىدىغانلار يەرلىك خەلقتىن بولۇش، چىنلىقلارنىڭ، تارانچى ياكى باشقا يەرلىك مۇسۇلمانلار بىلەن تۇرمۇش قۇرۇشىغا رۇخسەت قىلماسلىق، غولجىغا چىندىن كۆچمەن كەلتۈرمەسلىك ۋە چىڭ ـ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى غولجىدىن يەر بېجى ۋە تىجارەت بېجىدىن باشقا باج ـ سېلىق ئالماسلىق قاتارلىق ھەقلەرنى چىن ھۆكۈمىتى رەسمىي ئېتىراپ قىلغانىدى. بىرمەزگىلدىن كېيىن، چىنلىقلار بۇ ھەقلەرنى يوقىتىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، تارانچىلارنىڭ بىرلىكتە جاسارەت بىلەن كۈرەش قىلىشى نەتىجىسىدە بۇنىڭغا مۇۋەپپەق بولالمىدى. ئاخىرقى ئىنقىلابغىچە مىللىي ھاكىملار ئۆزئۇرۇنلىرىدا قالغانىدى. غولجا چىنلىقلارنىڭ قولىغا ئۆتكەندىن كېيىن، بۇرۇنقى ئەنئەنە بويىچە، غولجا پايتەخت بولدى. قەدىمكى قالماقلارنىڭ پايتەختى بولغان كۈرە شەھىرىنىڭ ئۇرنىغا يېڭى بىر شەھەر بىنا قىلىندى. قالماقلارنىڭ قەدىمكى بىر ئىبادەتخانىسى بولغان «دا كۈرە»گە تۇتاش ئەتراپىي ئىگىز ۋە مۇستەھكەم سېپىل بىلەن ئورالغان كاتتا بىرھۆكۈمەت بىناسى سېلىندى. شەھەر پۈتۈپ بولغاندىن كېيىن، ئۇمۇمىي ۋالىي بولغان «جاڭجۈڭ» بۇ شەھەرنى پايتەخت قىلدى.

3 ـ پەسىل

چىنده ئىمپېراتورلۇق تۈزۈمىنىڭ مۇنقەرىزبولۇش ئالدىدىكى شەرقي تۈركستاننىڭ ئومۇمي ئەھۋالى

ھىجرى 1300ـ (مىلادى 1882ـ 1883ـ) يىلىدىن باشلاپ چىندىكى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شەرقي تۈركستانىدىكى ھەربىي ئىدارە تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئاستا ـ ئاستا مەمۇرىي ئىدارە تۈزۈمىنى يولغا قويغىلى باشلىدى. يەر(دېھقانچىلىق) بېجى، تىجارەت بېجى قاتارلىق بىرقىسىم ئادەتتىكى باجدىن باشقا پەۋقۇلئاددە ئېغىر ئالۋاڭ ـ سېلىقلار كۈندىن كۈنگە ئازالدى. دىن ۋە تىجارەت ئىشلىرىدا خەلققە ئەركىنلىك بېرىلدى. ئەمما، باجلار باشقا يۈرتلارغا قارىغاندا بەك ئېغىرئىدى. ياقۇپ بەگ دەۋرى ۋە چىن ئىشغالىيىتى ئالدىكى تۆت يىللىق ئېغىر قالايمىقانچىلىق مەزگىلىدىكى ئىنتىزامسىز ۋە قانۇنسىز ھالدا ئۇشتۇمتۇت كېلىدىغان ئالۋاڭ ـ سەيسىدىن قوتۇلغانلىقى ئۈچۈن، خەلقگە بۇ قېتىمقى باجلار ئانچە ئېغىر كەلمىدى. ئۇزۇن يىللاردىن بېرى قاتمۇ ـ قات زۇلۇم ئاستىدا قالغان خەلق بىرئاز بولسىمۇ ئۆزىنى راھەتتە ھېس قىلدى.

ھۆكۈمەتنىڭ دىن ئىشلىرىدا ئەركىنلىك بەرگەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، خەلق ياردەمى بىلەن مىللىي مەكتەپ ۋە مەدرىسىلەر كۆپ ئېچىلدى ۋە مائارىپ بورۇنقىغا قارىغاندا خېلى راۋاج تاپتى. چىنلىقلار، قەدىمكى ئۇسۇلدا ۋە دىنىي ئىلىمنى ئاساس قىلغان بۇخىل مائارىپنىڭ راۋاجلىنىشىدا ئۆزىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك تۈزۈمى ئۈچۈن بىرخەۋپ ھېس قىلمىغانلىقلىرى ئۈچۈن، بۇنىڭغا تۇسقۇنلۇق قىلمىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ پوزىتسىيەسىدىن خەلقمۇ رازى بولدى. ئەدلىيە ئىشلىرىدا ئىلگىرىكى ئىسلام ھۆكۈمەتلىرى دەۋرىدىكى قازى ۋە مۇپتىنى ئۆز ئورۇنلىرىدا قويۇپ، بەزى داۋالارنى شەرىئەت ھۆكمى بويىچە سوراشقا رۇخسەت قىلدى. لېكىن، ئەدلىيە ئىشلىرىدا قانۇنى ھوقۇق يەنىلا چىنلىق سوتچىلىرىنىڭ قولىدا بولۇپ، قازىلارنىڭ رولى پەقەت ئادۇوكاتلىققا ئوخشاش بىرئىشتىن ئىبارەت ئىدى. يەنى، قازىنىڭ بەرگەن ھۆكۈمىنى، چىنلىق سوتچى خالىسا ئەمەلدىن قالدۇرالايتتى. دېمەك، «شەرىئەت ھۆكمى» دېگەن يالغۇز بىرمىللىي ئاتالغۇ شەكىلدە بولۇپ، ئەسلى ھۆكۈم سۈرۈۋاتقىنى چىن قانۇنى يەنى، «لى» ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، قازى ۋە مۇپتىلارنى ئۆز ئورۇنلىرىدا قويۇپ بەزى داۋالارنى «شەرىئەت ھۆكمى» بىلەن بىرتەرەپ قىلىشتىمۇ، چىنلىقلار ئۆز سىياستىگە زىيىنى يوق دەپ تۇنۇغان. بەلكى، بۇنىڭدا خەلقنى «بىكارغا» رازى قىلىشنى كۆزلىگەنىدى. يەنى، قازى ـ مۇپتى ھۆكۈمەتنىن بىرتىين مائاش ئالماي ھەتتا، چىنلىق سوتچىغا پارە بېرىپ، بىكارغا خىزمەت قىلىپ بېرەتتى. بۇلارنى چىن ھۆكۈمەت رەسمىي ھالدا خەلقنىڭ دىنى ۋە مىللىي كاتتا كىشىلىرى دەپ تۇنۇيتتى.

تىجارەتچىلەردىن تىجارەت بېجىدىن باشقا بىرنەرسە ئالماي ئۇلارنى ئەركىن قۇيۇۋەتكەنلىكتىن، ئىچكى ۋە تاشقى تىجارەت تەرەققىي قىلىپ، سودىگەرلەر غەربىي تۈركستان، ھىندىستان ۋە چىن تەرەپلىرىگە بېرىپ تىجارەت قىلغىلى باشلىغانىدى. يۇرت ئىچىدىمۇ سودا سانائەت راۋاجلىنىپ، خەلق ئىقتىسادى يېڭىدىن جانلاندى. چىڭ ئىمپېراتورى كىچىك ياشتا بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ۋەكىللىك قىلىۋاتقان ئانىسى،كۇنا ئەنئەنىلەرگە رىئايە قىلىپ، بۇرۇنقى «گۈك» ۋە «ۋاك» لارنىڭ ئەۋلاتلىرىنى تېپىپ، ئۇلارغا ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ ئۇنۋان ۋە مائاشىنى بېرىشكە بۇيرۇق قىلغان. ئۇلار بېيجىڭغا بېرىپ ئىمپېراتور بىلەن كۆرۈشكەن ۋە ئۇنۋانلىرى بىلەن مائاشلىرىنى ئېلىپ كەلگەن. نەتىجىدە بۇ بەگلەر چىڭ خانىدانلىقىنىڭ سەمىمىي دوستلىرى بولۇپ قالدى. چىنلىق ھاكىم (ئامبان) لارنىڭ قول ئاستىدىكى كىچىك ئەمەلدارلار، يەنى، «بەگ»، «دوغىبەگ» (چىنچە شاڭيۇي)، مىراپ (سۇ بېشى)، يۇزباشى قاتارلىقلار بۇلاردىن تەيىن قىلىندى. قازى ۋە مۇپتى بولغان كىشىلەرمۇ يۇرتنىڭ ھەقىقىي دىندار ۋە ئالىم كىشىلىرىدىن بولماستىن بېشىغا يوغان سەللە يۆگۈۋالىدىغان تولاراق مەنسەپپەرەست ۋە ئابرۇيپەرەست كىشىلەر ئىدى.

يۇقىرىقى بەگلەر، ئەمەلدار، قازى مۇپتىلار ۋە سودىگەرلەر سىنىپى، چىنلىقلارنى ھەقىقەتەن دوست دەپ تونۇمىسمۇ، شەخسى مەنپەئەت، تىجارەت ۋە مەنسەپلىرىنى دەپ، تىنچلىقنى ياقلايدىغان كىشىلەر ئىدى. چىنگە قارشى بىر قۇزغىلاڭنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، پۈتۈن كۈچى بىلەن تىرىشاتتى. خەلق ئاممىسى ئارىسىدا، يۇقىرىقى كىشىلەرنىڭ دىنىي ۋە ئىقتىسادىي نۇپۇزى ۋە تەسىرى كۈچلۈك بولغانلىقتىن ھېچبىر ئىنقىلابى تەشكىلات ۋۇجۇدقا كەلمەي ئىنقىلاب قوزغالمىدى. بۇنىڭدا ياقۇپبەگ زامانىسىدىكى زۇلۇم ۋە دەھشەتلىك قىرغىنچىلىقنىڭمۇ مۇھىم تەسىرى بار ئىدى. شۇنداق قىلىپ، چىندە جۇمھۇرىيەت ئېلان قىلىنغىچە شەرقىي تۈركستاندا تىنچلىق داۋام قىلدى. لېكىن، يۇقىرىدىكى ئۇنسۇرلاردىن باشقا ئاۋام خەلق، چىن ئاساريتى ئاستىدا ياشاشقا رازى ئەمەستى. چىنلىقلاردىن بەك نەپرەتلىنەتتى. ئەمما، چارىسىزلىك ۋە ئىتتىپاقسىزلىقلىرى تۈپەيلىدىن «قازاغا رىزا ـ بالاغا سەۋرى» دېمەكتىن باشقا چارىلىرى يوقتى. گەرچە، قۇمۇل، تۇرپان ئىلى ۋەكۈچادا ئوخشاش بولمىغان ۋاقىتتا بىرقانچە قېتىم قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەن، ئىنقىلاب بولغان بولسىمۇ، بۇلار تېزلا باستۇرۇلدى. ئەپسۇسكى، بۇلار ھەققىدە تەپسىلى مەلۇماتىم يۇق.

چىڭ سۇلالىسى ئىمپېراتورلۇقىنىڭ شەرقىي تۈركستاندا يۈرگۈزگەن ئىستىبداتلىق پىلانى

چىننىڭ، بۇ قېتىم شەرقىي تۈركستاندا يۈرگۈزگەن مۇستەملىكىچىلىك سىياستى، بۇرۇنقىلارغا قارىغاندا نىسبەتەن يۇمشاق ئىدى. بۇچىن ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركستان خەلقىگە

قانداقتۇر«شەپقەت» ۋە «مېھرىبانلىق» قىلىش نىيىتىنىڭ بارلىقىدىن دەپ خىيال قىلىنمىسۇن. چۈنكى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ قېتىمقى ئىستىلادىكى نىيىتى، بۇرۇنقى ئىستىلالارىدىكىدىن يامانراق ئىدى. بۇ يامان نىيىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىغانلىقىنىڭ سەۋەبى، چىن مەنبەلىرىدىكى ھۈججەتلەردىن مەلۇم بولغىنىدەك، شەرقىي تۈركىستاندا يەنە بىر كەڭ كۆلەملىك ئومۇمىي خەلق ئىنقىلابى پارتلىمسۇن دەپ، ۋاقتىلىق يۇمشاق سىياسەت يۈرگۈزگەنلىكىدىن بولغانىدى. مۆھتەرەم كىتابخانىلارغا تۆۋەندە چىڭ سۇلالىسىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولغان ئىستىبداتلىق سىياستىنى ۋە بۇ سىياسەتنى ئۈ دەۋرده ئەمەلگە ئاشۇرالمىغانلىقىنىڭ سەۋەپلىرىنى بايان قىلىمەن:

شەرقىي تۈركىستاندا چىنلىقلارنى كۆپ سانلىق دەرىجىسىگە يەتكۈزۈش ئۈچۈن، مۇمكىن بولىدىغان پۈتۈن چارىلارنى قوللىنىپ، چىندىن كۆچمەن كۆچۈرۈپ، شەرقىي تۈركىستاندا يەرلەشتۈرۈش ۋە شەرقىي تۈركىستان تۈركىلىرىنى مۇمكىن قەدەر چىنگە كۆچۈرۈپ، ئۇلارنى چىنللەشتۈرۈش؛ تۈركىلەرنىڭ باللىرىنى چىنچە ئوقۇتۇپ، چىنچە تەربىيەلەش؛ پۈتۈن رەسمىي تىل - يېزىق چىنچە بولۇش ۋە تۈركچە تىل - يېزىقنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش؛ مەكتەپ ۋە مەدرىسىلەردىكى مىللىي ۋە ئىسلامىي مائارىپنى يوقىتىپ، بۇ ئۇرۇنلارنى چىنچە ئوقۇتىدىغان مەكتەپلەرگە ئايلاندۇرۇش؛ خەلقنى چىنچە تەربىيەلەش؛ شەرقىي تۈركىستان ئاھالىسىنىڭ چىندىن باشقا مەملىكەتلەرگە سايا‌ھەت قىلىشىنى مەنئى قىلىپ، ئۇلارنىڭ چىن ئاھالىسىدىن باشقا دۇنيا مىللەتلىرى بىلەن قىلىدىغان مىللىي، دىنىي ۋە ئىقتىسادىي ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلاش؛ تېرىلغۇ يەر، كان ۋە سانائەت چىنلىقلارنىڭ ياكى چىنللەشكەنلارنىڭ ئىلگىدە بولۇش.

ھەممىگە ئايانكى، قۇدرەتلىك ۋە زالىم بىر دۆلەتنىڭ، كۈچسىز ۋە ئارقىدا قالغان بىردۆلەتنى يۇقىرىقىدەك ئىستىبداتلىق پىلان بىلەن يوقاتقانلىقى، تارىختا ناھايىتى ئازكۆرۈلگەن ئىشتۇر. ئەمما، چىنلىقلار يۇقىرىقى پىلانىنى تۈزۈپ چىقىپ، شەرقىي تۈركىستان مىللىتىنى دۇنيا يۈزىدىن تامامەن يوقىتىپ، پۈتۈن يۇرتنى چىنىڭ بىر ئۆلكىسى قىلۇېلىش نىيىتىدە بولغان. بۇنىڭدىن چىنىڭ شەرقىي تۈركىستان خەلقىگە قانچىلىك يامانلىق قىلىشنى پىلانلىغانلىقى ئاشكارا كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئالدىدا تۆۋەندىكى بىرقىسىم توسقۇنلۇقلار بولمىغان تەقدىردىمۇ، بۇ پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمايىتتى، ئەمما، چىن ۋەسقىلىرىدە تىلغا ئېلىنغان بۇ ئامىللار مۇھىم تارىخى ۋەقە بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇلارنى تۆۋەندە بايان قىلىمەن:

ئەپسۇس ئۇرۇشدىن كېيىن، چىنده ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ نۇپۇزى كۈندىن كۈنگە كۈچلەنمەكته ئىدى. ئىنگلىزلەر شاڭگاڭ پورتىنى، پورتىگالىيەلىكلەر ئاۋمىن پورتىنى زورلۇق بىلەن چىندىن تارتىۋالدى. ئىنگلىيە، فرانسىيە، گىرمانىيە، ئىتالىيە، ئامېرىكا ۋە ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەرچىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن شاڭخەي، تىيەنجىن، فۇجۇ، خاڭجۇ ۋە نەنجىڭ قاتارلىق چوڭ دېڭىز

تىجارەت پورتلىرىدىن ئۆزلىرىگە مەخسۇس «ئىمتىيازلىق رايون» ئاجرىتىپ بېرىشكە زورلىدى. ھىجرى 1304ـ (مىلادى 1885ـ) يىلى فرانسىيە ھىندىچىنىنى تارتىۋالدى ۋە يەنە بىرتەرەپتىن، ياپونىيە كورىيىنى تالاشقىلى باشلىدى. بۇ تالاش ـ تارتىشلارسەۋەبى بىلەن ھىجرى 1311ـ (مىلادى 1893 ـ) يىلى چىن ـ ياپون ئۇرۇشى باشلىنىپ، چىكى سۇلالىسى قاتتىق مەغلۇپ بولدى. كورىيە، ياپونىيىنىڭ نۇپۇزى ئاستىدىكى رايون بولۇپ قالدى. شۇ يىلى روسلار لۇشۇن پورتىنى (پورت ئارتۇرنى) ۋە لىياۋدۇڭ ئارىلىنى ئىشغال قىلىۋالدى. يەنە، شۇ يىلى، گېرمانىيە سىڭتاۋ پورتىنى، ئىنگلىيە ۋەيىيۇي پورتىنى تارتىۋالدى. ھىجرى 1316ـ (مىلادى 1898ـ) يىلى روسلار يەنە، مانجۇرىيەگە تۆمۈر يول سېلىپ، تۆمۈر يولنى مۇھاپىزەت قىلىمىز دەپ، مانجۇرىيەگە نۇرغۇن ئەسكەر كىرگۈزدى ۋە بۇ باھانە بىلەن ئۇ يەرنىمۇ ئۆز تېرىتورىيىسى ئاستىغا كىرگۈزۈۋالدى. شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ باشقۇرۇلۇشى مەزكۇر چەت دۆلەتلەرنىڭ ئورتاق نۇپوزى ئاستىغا كىرىپ قالدى. بۇ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى ئىمپېراتور گۇاڭشىنىڭ بويۇنسۇنماقتىن باشقا چارىسى يوقتى. بۇنىڭ ئۈستىگە ھىجرى، 1319ـ (مىلادى 1900ـ) يىلى چىندە، مانجۇ خانىدانىغا مەنسۇپ «تۆھن» ئىسىملىك شاھزادىنىڭ رەھبەرلىكىدە زور بىرئىنقىلاب قوزغالدى. بۇ ئىنقىلابنى ياۋروپا تارىخچىلىرى «بوكسور قوزغىلىڭى» دەپ ئاتايدۇ. ئىمپېراتور بۇ ئىنقىلابنى بېسىقتۇرۇشتا ئاجىزلىق قىلدى. نەتىجىدە ئىنقىلابچىلار بېيجىڭ شەھرىنى ۋە ئۇ يەردىكى چەتئەل ئەلچىخانىلىرىنى قورشاۋغا ئالدى. ھىجرى 1320ـ (مىلادى 1901ـ) يىلى، ياۋروپا دۆلەتلىرى ئۆز مەنپەئەتلىرىنى قوتقۇزۇش ئۈچۈن گېرمانىيەلىك قوماندان فون ۋالدەرسى قوماندانلىقىدا چىنگە نۇرغۇن ئەسكەر يوتكەپ، ئىنقىلابنى بېسىقتۇردى. بۇنىڭ بىلەن بۇچەت دۆلەتلەر چىنگە تېخىمۇ چىشىنى پاتۇرۇۋالدى. شۇ يىلى روسلار مانجۇرىيەنى ئىشغال قىلدى. ھىجرى 1324ـ (مىلادى 1904ـ) يىلى ياپونىيە بىلەن روسىيە، كورىيەنى تالىشىپ ئۇرۇشتى. نەتىجىدە ياپونىيە غەلبە قىلىپ، روسلارنى بۇيەردىن ھەيدىۋەتتى. ياۋروپا دۆلەتلىرى ۋە ئامېرىكانىڭ بېسىمى بىلەن روسلار مانجۇرىيەنى چىنگە قايتۇرۇپ بەرگەن بولسىمۇ بۇ يەر يەنىلا ياپون نۇپۇزى ئاستىدا قالدى. ئىمپېراتور گۇاڭشى ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتە ناھايىتى قىيىن ۋەزىيەتتە تۇرۇۋاتقان بىر پەيتتە، ھىجرى 1309ـ (مىلادى 1891 ـ) يىلى جەنۇبىي چىندە دوكتۇر سوك جۇڭسەن باشچىلىقىدا «ياش چىن» دېگەن سىياسىي پارتىيە قۇرۇلدى. بۇ پارتىيە ئىمپېراتورلۇق تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، جۇمھۇرىيەت قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن پائالىيەتلىرىنى كۇندىن ـ كۈنگە كۈچەيتتى. شۇنىڭ بىلەن چىن ئىمپېراتورلۇق تۈزۈمى تېخىمۇ ئاجىزلاشتى. چىن ھۆكۈمىتىنىڭ بېشىغا يۇقىرىقىدەك پالاكەتلەر ۋە كۈتۈرەلمىگۈسىز بالا ـ قازالار ئارقا ـ ئارقىدىن كەلمەكتە ئىدى. شەرقىي تۈركىستان خەلقىگە زورلۇق ۋە زۇلۇم بىلەن يۈرگۈزمەكچى بولغان قورقۇنچلۇق ئاسىملاتسىيە پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقىمۇ كۈچ ـ قۇدرىتى قالمىغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، شەرقىي تۈركىستان خەلقى بىر ئاز بولسىمۇ تىنچ ۋە خاتىرجەم ياشىدى.

مانا، بۇلارچىن تارىخچىلىرىنىڭ يازغانلىرىدۇر. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ بېشىغا كەلگەن يۇقىرىقىدەك پالاكەتلەردىن شەرقىي تۈركستان خەلقى خەۋەر سىز ئىدى. شەرقىي تۈركستاندىكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئومۇمىي ۋالىيسى(جاڭجۈڭ)، قۇمۇل ۋە ئۈرۈمچىگە چىندىن كۆچۈپ كېلىپ يەرلەشكەن ۋە بۇ جايدىكى ئاھالىنىڭ كۆپچىلىك سانىنى تەشكىل قىلغان چىنلىقلاردىن كۆپ ساندا ئەسكەرلىككە ئېلىپ، بۇ يەرلەردە زور بىر ئەسكىرىي قوشۇن تۇرغۇزۇپ،كۈچ كۆرسەتمەكتە ئىدى. ئاندا بىر يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگەن ئىستىبدات پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرىمەن دەپ، خەلققە زۇلۇم سېلىپ تۇراتتى. ئەمما، شەرقىي تۈركستان خەلقى، ئۆزىنىڭ دىنى ۋە مىللىي ھەقلىرىنى قوغداش يولىدا قاتتىق تۇرۇپ كۈرەش قىلىشى نەتىجىسىدە، بەزىدە بىرئاز يومشاق سىياسەت قوللۇنۇشقا مەجبۇر بولاتتى. بۇ دۆشمەننىڭ يۇمشاق سىياسەت يۈرگۈزۈشىدىكى بىرسەۋەپ بولسا، ئەسلى سەۋەپ، بۇرۇنقى مىللىي ئىنقىلاب جەريانىدا مۇستەملىكىچىلەرنىڭ ئىنقىلابچىلارتەرىپىدىن قاتتىق جازالانغانلىقى ئىدى.

مانجۇ ئىمپېراتورلۇقىنىڭ شەرقىي تۈركستاندىكى ئىقتىسادىي سىياسىتى

ھىجرى 1326ـ (مىلادى 1908ـ) يىلى ئىمپېراتور گۇاڭشى ئۆلۈپ، ئورنىغا ئۈچ ياشتىكى نەۋرىسى خەنتۇڭ پۇيى ئىمپېراتور بولدى (بۇكىشى ھازىر[107] ياپونىيە ھامىيلىقىدىكى مانجۇرىيەنىڭ ئىمپېراتورى). ئىمپېراتورنىڭ يېشى كىچىك بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ۋاكالىتەن باش مىنىستىر يۇۋەنشىكەي ھۆكۈمەتنى ئىداره قىلماقتا ئىدى. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگەن ۋەقەلەر تۈپەيلىدىن دۆلەت ئىقتىسادىي جەھەتتە ناھايىتى قىيىن ھالەتكە چۈشۈپ قالغانىدى. يۇۋەنشىكەي، بۇ ۋەزىيەتتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، كۆپ مىقتاردا قەغەز پۇل چىقاردى. بۇ قەغەز پۇلنى شەرقىي تۈركستاندا ئاققۇزۇش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان زورلۇق - زومبۇلۇقنىڭ دۇنيادا يەنە باشقا بىرمىسالى يوقتۇر. چۈنكى، بۇ پۇل پۈتۈن دۇنيادىكى قەغەز پۇللارغا ئوخشاش خەزىنە ياكى بانكىنىڭ كاپالىتى ئاساسىدىكى ھۆججەت ماھىيىتىدە ئەمەستى. بۇ قەغەز پۇلنىڭ قوللىنىلىشى پەقەت، ھۆكۈمەتنىڭ زورلۇق بىلەن بۇيرۇق چۈشۈرىشى بىلەن بولغانىدى. بۇنى قوبۇل قىلمىغان كىشىگە ئۆلۈم جازاسى، ئېغىر قاماق جازاسى بېرىلەتتى ياكى ئېغىرجەرىمانە قويۇلاتتى. ھۆكۈمەت خەزىنىلىرىدە بۇ قەغەز پۇلنى، تىللا، كۈمۈش تەڭگە ياكى مىس پۇلغا تېگىشىپ بېرىدىغان ئىش يوقتى. بۇ پۇل پەقەت يېڭى بولۇش شەرتى بىلەن باج تۆلەشكىلا ئۆتەتتى. ھۆكۈمەت بۇ قەغەز پۇلنى، شەرقىي تۈركستاندا ئىشلىتىلۇاتقان بىرسەر(ئون مىسقال) كۈمۈش تەڭگە پۇل بىلەن تەڭ قىممەتكە ئىگە دەپ ئېلان قىلغانىدى. چىڭ -

[107] مۇئەللىپنىڭ «ھازىر» دېگىنى، 1939 - 1940 - يىللىرىنى كۆرسىتىدۇ(ن. ش. ھ.).

سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركستانغا كىرگۈزگەن قەغەز پۇلىنىڭ ھەقىقىي سانى ئېنىق مەلۇم بولمىسىمۇ، شەرقىي تۈركستان ئاھالىسىنىڭ قولىدىكى ئالتۇن كۈمۈشنىڭ ھەممىسىنى سېتىۋالغىدەك مىقداردا كۆپ ئىدى.

بۇ قەغەزلەر شەرقىي تۈركستانغا كېلىشى بىلەن، ھۆكۈمەت بۇ قەغەزنى ئىشلىتىش - ئالماشتۇرۇش بۇيرۇقى چىقاردى ۋە بۇنىڭ بەدىلىگە يېغىۋېلىنغان ئالتۇن كۈمۈشنى چىنگە توشۇغىلى باشلىدى. يەنە باشقا تەرەپتىن شەرقىي تۈركستانىدىكى پۇتۇن ئالتۇن كانلىرى ھۆكۈمەت نازارىتى ئاستىغا ئېلىنىدى ۋە كانچىلارنى ھەرئايدا مەجبۇرى مەلۇم مىقداردا ئالتۇن چىقىرىپ، بۇنى ھۆكۈمەت بەلگىلىگەن باھادا قەغەز پۇلغا دۆلەتكە سېتىپ بېرىشكە بۇيرۇق قىلدى. كانچىلار، بۇيىنىغا ۋەزىپە قىلىپ مەجبۇرىي تېگىلغان ئالتۇننى كاندىن چىقىرالمىسۇن ياكى چىقىرالمىسۇن، نېمە قىلسا قىلىپ، ھۆكۈمەتكە ئالتۇن تاپشۇرۇشى شەرت ئىدى. ھۆكۈمەت، خەلقنىڭ ئالتۇن سېتىۋېلىشىنى قەتئىي مەنئى قىلدى. ئەگەر بىرسىنىڭ ئالتۇن سېتىۋالغانلىقى سېزىلسە، ئۇنىڭ ئالتۇنى مۇسادىرە قىلىنىپ، ئۆزى جازاغا تارتىلاتتى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركستان خەلقىنىڭ قولىدىكى بايلىق، بىرتۇتام كونا قەغەز پارچىسىغا ئايلىنىپ قالدى. مەملىكەتنىڭ ئەڭ ھەربىكەتچان ئىقتىسادى جان - تومۇرى بولغان ئالتۇن كانلىرى ۋە كانچىلىق بەربات بولدى. كانچىلار ئىشسىز يوقسۇللارغا ئايلاندى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مەزكۇر قەغەز پۇل چىقىپ، ئۇچ يىل ئۆتكەندىن كېيىن، چىندە جۇمھۇرىيەت ئېلان قىلىندى ۋە ئۇ قەغەز پۇللار ئۆتمەس بولۇپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركستان ئىقتىسادى ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدى. تىجارەتچىلەرنىڭ كۆپىنچىسى دەسمايىسىدىن ئايرىلدى. زىيان تارتمىغان ھېچكىم قالمىدى.

شەرقىي تۈركستاندا تۇنجى قېتىملىق نوپۇس ئېنىقلاش

ھىجرى 1326-يىلى (مىلادى 1908-يىلى) يىلى يۈەنشىكەي، چىڭ ئىمپېراتورلۇقى تەۋەسىدە ئومۇمىي نوپۇس تىزىملاپ ئېنىقلاش خىزمىتى ئېلىپ بېرىش ھەققىدە پۇتۇن ۋالىيلارغا بۇيرۇق چۈشۈردى. چىنىڭ ئۆزىدە نوپۇس ئېنىقلاش قانداق ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى بىلمەيمىز. ئەمما، شەرقىي تۈركستاندا بۇ مۇھىم ئىش ئاجايىپ بىر تەرىقىدە ئېلىپ بېرىلدى. يەنى، شەرقىي تۈركستان نوپۇسىنىڭ ئاران ئوندىن بىرى تىزىملىنىپ سانغا ئېلىنغانىدى. بۇ نوپۇس ئېنىقلاش ئوسۇلى خەلقئارادىكى نوپۇس ئېنىقلاش ئۇسۇلىغا توغرا كەلمەيتتى، ئەلۋەتتە. نوپۇس تىزىملاش ئىشى باشلىنىشتىن 5 - 6 ئاي بۇرۇن بۇنىڭ خەۋىرى ھەرىيەرگە تارقىلىپ كەتتى. خەلق ئىچىدە بۇتوغرۇلۇق ھەرخىل گەپ - سۆزلەر تارقالدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى، چىن ھۆكۈمىتىنىڭ ھەربىر ئىشى خەلقنىڭ زىينىغا بولغانلىقى ئۈچۈن كۆنۈپ كەتكەن خەلق، نوپۇس ئېنىقلاشنىڭ پايدا - زىيىنىنى تېخى بىلمىگەنلىكتىن، بۇ ئىشنى ئاڭلاپ، قورقۇپ كەتتى.

بۇ ئىشتا چىنلىقلارنىڭ چوقوم بىر يامان نىيىتى بار دەپ گۇمان قىلىپ، ئەندىشىگە چۈشتى. بۇرۇندىن تارتىپ چىن ھۆكۈمەتلىرىنىڭ شەرقىي تۈركستاندا ئېلىپ بارغان ھەر بىر ھەرىكىتىدە، پەقەت چىن مەنپەتىنىلا كۆزدە تۇتۇپ، بۇنى زورلۇق - زومبولۇق بىلەن ئىجرا قىلىپ، خەلقنىڭ پايدا - زىيىنىغا ھېچ ئەھمىيەت بەرمىگەنلىكتىن نوپۇس ئېنىقلاش ئىشىدىنمۇ خەلقنىڭ قورقۇپ،گۇمانلىنىشى تەبىئي ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە شەرقىي تۈركستانىدىكى ھۆكۈمەت خادىملىرى، مەيلى چىنلىق ياكى يەرلىك بولسۇن، ھەممىسى پۈرسەت تاپسىلا خەلقنى قورقۇتۇپ پارە ئېلىشقا ئادەتلىنىپ كەتكەن بولغاچقا، نوپۇس ئېنىقلاش ۋەزىپىسى كەلگەندىن كېيىن، ھۆكۈمەت خادىملىرى خەلقنىڭ قۇرقۇپ قالغانلىقىنى ئۆز شەخسى مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن ياخشى بىر پۇرسەت دەپ بىلىپ، «نوپۇسنى تىزىملاپ ئېنىقلاش ئىشىدا ھۆكۈمەتنىڭ يامان بىر پىلانى بار» دەپ پىتنە- ئىغۋا تارقاتقىلى باشلىغان. « پۇتۇن خەلقنى دەپتەرگە تىزىملاپ بولغاندىن كېيىن، ياشلارنىڭ ھەممىسىنى ئەسكەرلىككە ئېلىپ، ئىچكىرىگە (چىنگە) ئېلىپ كېتىدۇ. تىزىملانغان كىچىك بالىلارنى چىنچە مەكتەپكە ئېلىپ، پۇتۇن مىللىي ۋە دىنى مەكتەپلەرنى ئاقايدۇ. تىزىمغا قاراپ ئادەم بېشىغا باج قويۇپ چوقا پۇلى ئالىدۇ» دەپ، خەلق ئىچىدە ئەندىشە ۋە ئەنسىزلىك تارقاتقان. بۇ سۆزلەر ئېغىزدىن ئېغىزغا تارقىلىپ، ھەرخىل يامان سۆزلەر قوشۇلۇپ، خەلق بۇ ئىشنى ئۆزى ئۇچۇن، ناھايىتى خەتەر دەپ چۈشىنىپ، ئۇنىڭغا نەپرەت كۆزى بىلەن قاراشقا باشلىغانىدى.

شۇنداق قىلىپ، ھەقىقىي بىر نوپۇس ساناش ئىشى ئېلىپ بېرىشقا مۇمكىن بولمايدىغان ۋەزىيەت ئىچىدە بۇ ئىش باشلانىدى. ھەركىشى ساناقتىن قېچىپ ئۆزىنى ۋە ئائىلىسىنى دەپتەرگە يازدۇرماسلىق يەنى، تىزىمگە ئالدۇرماسلىقنىڭ چارىسىنى ئىزدەشكە باشلىدى. بۇنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى، نوپۇسنى ساناشقا كەلگەن ھۆكۈمەت خادىمىغا پارە بېرىپ، كەتكۈزۈۋېتىش ئىدى. شۇنىڭ بىلەن خەلق، بۇلارغا پارە بېرىپ، بەزىلەر پۇتۇن ئائىلىسىنى، بەزىلەر ئائىلىدىكى بىرنەچچەكىشىنى دەپتەرگە تىزىملىنىش «خەتىرىدىن» دىن ئۇكايلا قۇتقۇزۇپ قالدى. بۇنىڭ بىرمىسالى: مەن شۇچاغدا توققۇز ياشتا بولۇپ، باشلانغۇچ مەكتەپنى تۈگەتكەنىدىم. ئوقۇش - يېزىش ساۋادىم بارئىدى. رەھمەتلىك دادام پۇتۇن ئائىلىمىزنى دەپتەرگە يازدۇرماسلىققا تىرىشتى. ئەمما، يۇرت ئىچىدە تونۇلغان بىركىشى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەڭ ئاز 3 - 4 كىشىنى يازدۇرماي بولمىدى. شۇنىڭ بىلەن بىزنىڭ ئۆيىمىزگە نوپۇس تىزىملاش ئۈچۈن كەلگەن قادىر بەگ، ئائىلىمىزدىكى جەمئى ئۇن ئىككى جاندىن، دادام ۋە يەنە ئىككى كىشىنىڭلا ئىسمىنى ۋە يېشىنى دەپتەرگە يېزىپ كەتتى. يەنى، ئائىلىمىزدىكى ئون ئىككى كىشىدىن (مەن ۋە باشقا تۆت قېرىندىشىمىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) تۇققۇزى سانالمىدى. يەنە، توغقانلىرىمىزدىن بىرھۆيلا ئىچىدىكى ئەللىك كىشى ئازغىنە پارا بېرىپلا ھەممىسى تىزىملانماي قۇتۇلدى. بۇنىڭغا ئوخشاش مسياللار ناھايىتى كۆپ بولغانلىقى ئېسىمدە تۇرۇپتۇ. ئۇندىن باشقا، شەرقىي تۈركستانىدىكى نوپۇس

ساناش ئىشى ئالته ئاي داۋام قىلغان. هالبۇكى دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى نوپۇس ئىنقىلاش قانۇنىغا ئاساسلانغاندا، شەرقي تۈركستاندەك بىر يۇرتنىڭ نوپۇس ئېنقىلاش ئىشى 2 ـ 3 كۈندىن ئۇشۇق داۋام قىلماسلىقى كېرەك.

يۇقىرىقىدەك، ئۆزەمنىڭ كۆرگەن بىلگەنلىرىمگە ئاساسەن مەن، بۇ نوپۇس ئىنقىلاشتا شەرقي تۈركستان نوپوسىنىڭ 90% ى سانالمىغان دەپ ئېيتالايمەن. ئەمما، بەزى جايلاردا پەرقلىق بولۇشى مۇمكىن. قىسقىسى، شەرقي تۈركستان ئومۇمي نوپۇسىنىڭ 80% نىڭ تىزىم دەپتىرىگە يېزىلمىغانلىقىدا شەك يوق. ھىجرى 1327ـ (مىلادى 1909ـ) يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى نوپۇس ئىنقىلاش نەتىجىسىدە، شەرقي تۈركستان نوپۇسىنى بىر يېرىم مىليون دەپ ئېلان قىلدى.

لېكىن 30 يىلدىن بېرى شەرقي تۈركستانغا ساياھەت قىلغان ياۋروپالىق ئالىم ۋە مۇتەخەسسىسلەر تەخمىن قىلغان سانى بۇ ئېلاندىكىدىن كۆپ پەرقلىنىدۇ. بۇلارنىڭ بەزىلىرى شەرقي تۈركستانىنىڭ نوپۇسىنى 13 مىليون، بەزىلىرى 15 مىليون دەپ تەخمىن قىلسا، يەنە بەزىلىرى 20 مىليۇن دەپ تەخمىن قىلىشماقتا.

چىن مانجۇ ئىمپېراتورلۇقى دەۋرىدە، شەرقي تۈركستاندا ھۆكۈمەت تەشكىلاتى

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شەرقي تۈركستانغا ئومۇمي ۋالىي بولغان كىشى، ئىمپېراتورنىڭ ۋەكىلى ۋە ئۇرۇنباسارى ھېسابلىناتتى. يەنى، جاڭجۈڭ (باش قوماندان) ئۇنۋانى بىلەن چەكسىز ھوقۇققا ئىگە ھاكىمىيەتلەق بولۇپ، ھېچكىمنىڭ ئالدىدا جاۋاپكار ئەمەستى. جاڭجۈڭ، شەرقي تۈركستاننى يەتتە ۋىلايەتكە بۆلۈپ ئىدارە قىلاتتى. ۋىلايەت «تاۋ» دەپ ئاتىلىپ، قەشقەر بىلەن خوتەن بىر ۋىلايەت بولغانىدى. ۋىلايەت ۋالىيسى «دوتەي» ۋە ئۇلارنىڭ قول ئاستىدا ھاكىملاربار بولۇپ، بۇلارنىڭ بىرىنچى دەرىجىدىكىلىرى «شەن خۇۋ»، ئىككىنچى دەرىجىدىكىلىرى «شەن» ۋە ئۈچىنچى دەرىجىدىكىلىرى «جىسا» دەپ ئاتىلاتتى. ھەر بىر ۋىلايەت ۋە ناھىيە مەركىزىدە«لىيمۇڭ» ئۇنۋانلىق ساقچى ئىدارە باشلىقى بار ئىدى. يۇرتنىڭ پۈتۈن مەمۇرىي ۋە ئەدلىيە ئىشلىرىدا ھوقۇق تامامەن دوتەي ۋە ھاكىملارنىڭ قولىدا ئىدى.

ئەسكىرىي جەھەتتە، جاڭجۈڭنىڭ قول ئاستىدىكى يارەمچىسىنى فۇتەي، ئارمىيە قوماندانىنى تىتەي، پولك قوماندانىنى جىڭتەي، مىڭبېشىنى شېتەي دەپ، ئاتايىتتى. بۇنىڭدىن تۆۋەن دەرىجىدىكى ھەربىي ئەمەلدارلار« تۇڭلۇڭ» دەپ ئاتىلاتتى. بۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى ئۇششاق ئەسكىرىي خادىملار«فوگەن»، «سۇڭگەن» دەپ، ئاتىلاتتى.

يوقىرىدا كۆرسۈتۈلگەن مەمۇرىي ۋە ئەسكىرىي مەنسەپتارلارنىڭ ھەممىسى بۇتپەرەست

چىنىلىقلاردىن تەيىن قىلىناتتى. يەرلىك مۇسۇلمان تۈركلەر ۋە چىنلىق مۇسۇلمان «تۇڭگان» لار بۇ مەنسەپلەرگە قەتئىي تەيىنلەنمەيتتى. شەھەرنىڭ تېشىدىكى يېزا - كەنتلەرنىڭ بېگى ۋە مىراپلىرىغچە يەرلىك تۈركلەردىن ئىدى. بۇلاردىن باشقا يەنە، خەلق ئىچىدە مۆتىۋەر دىنىي پېشىۋا سۈپىتىدىكى مۈپتى ۋە قازىلار بار ئىدى. قانۇنىي جەھەتتە بۇلارنىڭ بىر ھوقۇقى يوقتى. مەيلى مەمۇرىي ياكى ھەربىي مەنسەپتارلار بولسۇن، ھەممىسى بېسىم ئىشلىتىپ خەلقنى ئېزىش ۋە ئالۋاڭ - سېلىق توپلاشنىلا بىلەتتى. بۇلارنىڭ خەلققە قىلغان زۇلۇم ۋە ھەقسىزلىقلىرىنى ھېچكىم سورىمايتتى. بۇلارنىڭ ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ، جاڭجۇڭغا ئەرز بەرگەن كىشىگە، ئۇلگىچە تاياق ياكى تۈرمە جازاسى بېرىلەتتى.

4 - پەسىل

چىن جۇمھۇرىيتى دەۋرىدە شەرقىي تۈركستان

ھىجرى 1330- (مىلادى 1911-) يىلى«ياش چىن» پارتىيىسى غەلىبە قىلىپ، چىنده ئىمپېراتورلۇق تۈزۈمى يىقىلدى ۋە جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى. جۇمھۇرىيەتنىڭ چىنگە پايدىسى بولغانلىقىدا شۈبھە يوق. ئەمما، بۇنىڭ شەرقىي تۈركستانغا زىياندىن باشقا بىرنەرسە ئېلىپ كەلمىگەنلىكى ھەممىگە ئايانۇر. جۇمھۇرىيەتنىڭ داھىسى سۇڭ جۇڭشەننىڭ شەرقىي تۈركستان توغرىسىدا قوللانغان سىياستى، ئىمپېراتورلۇق دەۋرىدىكىدىن پەرقسىز بىر يامان نىيەت ئۈستىگە قۇرۇلغاندى. يەنە بىرتەرەپتىن، جۇمھۇرىيەت ئېلان قىلىنىپ، ئىككى يىل ئۆتمەستىن، چىن جۇمھۇرىيىتىنىڭ شەرقىي تۈركستاندا تۇرۇشلۇق ئومۇمىي ۋالىيسى(جاڭجۇڭى) مەركىزى ھۆكۈمەتتىن يۈز ئۆرىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ مۇستەبىدلىكى شەرقىي تۈركستاندا ھۆكۈم سۈرگەن بۇرۇنقى ھەرقانداق زالىم ھۆكۈمرانلارنىڭ مۇستەبىدلىكىدىن يامانراق بولدى. شەرقىي تۈركستان خەلقى ئۇچۇن، بېشىدىكى ھۆكۈمەت تۈزۈمىنىڭ يەڭگۈشلەنگەنلىكىدە، ھېس قىلغۇدەك بىر پەرق بولمىدى. پەقەت، بىرقانچە ئاتالغۇلار، ئىسىملار ۋە رەسىملەر يەڭگۈشلەندى، خالاس. بۇلارنى نۆۋىتى كەلگەندە تەپسىلى سۆزلەپ ئۆتىمەن. چىن جۇمھۇرىيتىنىڭ ئاتىسى سۇڭ جۇڭشەننىڭ شەرقىي تۈركستاندا ئىجرا قىلماقچى بولغان سىياسى پىلانى ۋە بۇنى ئىجرا قىلالماسلىقىدىكى سەۋەبلەر ھەققىدە، چىندىن خۇسۇسى يول بىلەن ئالغان مەلۇماتىمىزغا قارىغاندا تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ.

(1) - چىندىن قايسى يول بىلەن بولمىسۇن كۆپ ساندا كۆچمەن كۆچۈرۈپ كېلىپ، شەرقىي تۈركستاننىڭ پۈتۈن ۋىلايەتلىرىگە يەرلەشتۈرۈش.

(2) ئومۇمەن، شەرقىي تۈركستاندا مەكتەپ يېشىدىكى بالىلارنىڭ ھەممىسىنى مەجبۇرەن چىنچە مەكتەپلەرگە ئېلىپ، ئۇلارنى چىنچە تەربىيەلەش. پۈتۈن مىللىي مەكتەپ ۋە مەدرىسىلەرنى ھۆكۈمەت

قولىغا ئېلىپ، چىنچە مەكتەپكە ئۆزگەرتىش. شەرقي تۈركستاندىكى پۈتۈن ۋەخپىلەرنى ھۆكۈمەت مۇسادىرە قىلىپ، بۇ ۋەخپىلەرنىڭ كىرىمىنى، چىنچە مەكتەپلەرگە خىراجەت قىلىش.

(3) بۇرۇنقى، «تىل - يېزىق رەسمي چىنچە بولىدۇ» دېگەن قانۇنغا، مائارىپ تىل - يېزىقىمۇ پۈتۈنلەي چىنچە بولىدۇ، دېگەن ماددىنى قوشۇش.

(4) جۇمھۇرىيەت قانۇنىغا ئۇيغۇن ئۇسۇل بىلەن شەرقي تۈركستانىنىڭ ھەربىر ۋىلايىتى بىردىن ۋەكىلنى چىن پارلامېنتىغا ئەۋەتىش. ئۇرۇمچىدە بىر ۋىلايەت مەجلىسى تەشكىلى قۇرۇپ چىقىپ، بۇنىڭغا ھەر بىر ناھىيىدىن بىردىن ۋەكىل سايلاپ ئەۋەتىش. ھەر ئىككى ئورۇن ئۇچۇن سايلىنىدىغان ۋەكىللەرنىڭ چىنچە ئوقۇش ۋە يېزىشنى بىلىشنى شەرت قىلىش.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، بۇ پىلاندا شەرقي تۈركستان خەلقىنىڭ ھوقۇقى ۋە مەنپەئەتىنىڭ پۈرىغىمۇ يوق. بۇ پىلاندىن مەقسەد، شەرقي تۈركستان خەلقىنى چىنلىلەشتۈرۈش، بۇمەملىكەتنى چىننىڭ بىرمۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكى ئايان ئىدى. بۇ پىلاننىڭ ئىجرا قىلىنىشى ئۇچۇن، چىن جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ ئىمتىيازى كۆچلىنىپ، يەرلىك خەلق بۇنىڭغا قارشى چىقمىغان تەقدىردىلا مۇمكىن بولاتتى. لېكىن، ئىككى يىل ئىچىدە جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتى شەرقي تۈركستاندا ئانچە ئىمتىيازغا ئىگە بولالمىدى ۋە خەلقمۇخبلى قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، جاڭجۇڭ مەركەزنى ئېتىراپ قىلماي شەرقي تۈركستانىنى مۇستەقىل ئىدارە قىلىشقا باشلىغانىدى. شۇنىڭ ئۇچۇن، بۇ پىلاننىڭ بىرقىسمى ئىجرا قىلىنىشقا باشلار - باشلىمايلا سۇغا چىلاشتى. بىرقىسمى كۆرنۈشته ئىجرا قىلىنغاندەك تۇرسىمۇ، ئەمەلىيەتته يوق ھېسابتا ئىدى.

چىن ھۆكۈمىتى بۇ پىلاننىڭ بىرىنچى ماددىسىنى ئىجرا قىلىش ئۇچۇن، مىڭگو(جۇمھۇرىيەت) نىڭ 1- يىلى،گەنسۇنىڭ شەرقي جەنۇبىدا ئىسيان چىقارغان بىرنەچچە يۈز ئۆيلۈك تۇڭگانلارنى مەجبۇرىي كۆچۈرۈپ كېلىپ، قاراشەھەر ئەتراپىغا ۋە شەرققە يەرلەشتۈرۈپ، ئۇ جايلاردىكى قالماقلارنىڭ كەڭ يەر - زېمىن ۋە ئۆي ۋاقلىرىنى مۇسادىرە قىلىپ، بۇ كۆچمەنلەرگە تەقسىم قىلىپ بەرگەن. لېكىن،كېيىنچە ھۆكۈمەتنىڭ كۈچى يېتىشمىگەنلىكتىن بۇخىل كەڭ كۆلەمدىكى كۆچمەن كۆچۈرۈپ چىقىش ئىشلىرى توختىغان.

جۆمھۇرىيەتنىڭ 2 - يىلى مەزكۇر پىلاننىڭ 2 - ماددىسىنى ئىجرا قىلىپ، شەھەر ۋە يېزا - كەنتلەردە چىن ئۇسۇلى بويىچە مەكتەپ سېلىش ئۇچۇن، ھەرقايسى جايلارغا مەخسۇس ئەمەلدارلار ئەۋەتىلگەن. بۇلار ھاكىم، ئامبانلارنىڭ ياردىمى بىلەن يەرلىك خەلققە ئالۋاڭ سېلىپ، ياغاچ - تاش يىغىپ مەكتەپ سالدى ۋە خەلققە، باللىرىنى بۇمەكتەپلەرگە ئەۋەتىشنى تەشەببۇس قىلغىلى باشلىدى. بۇنى ئاڭلىغان خەلق ئىچىدە ناھايىتى قاتتىق قارشىلىق ۋە نەپرەت قوزغالدى. ھۆكۈمەت خەلقنىڭ باللىرىنى ئۇچرىغان يەردە زورلۇق بىلەن مەكتەپكە تۇتقىلى باشلىدى. بەگ، قازى - مۇپتى ۋە يۈز بېشىلارنىڭ

ھەربىرسىگە ئۇندىن يۈزگىچە بالىنى مەكتەبكە تۇتۇپ بېرىش ۋەزىپە قىلىنغان. بۇ ۋەزىپىنى ئورۇندىمىغانلار ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلانغان. بەزىلىرى تورمۇغا تاشلانغان ۋە يا ئېغىر جەرىمانە قويۇلغان. دەسلەپتە، بۇكىشىلەر مەنسەپلىرىدىن ئاجراپ كېتىش ياكى جازاغا ئۇچراشتىن قورقۇپ، بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىشقا بىرئاز كىرىشكەن بولسىمۇ، خەلقنىڭ جىددى قارشىلىق كۆرسىتىشى بىلەن ئامالسىز قالغان. ئاخىرى خەلق بۇنىڭغا ياخشى بىرچارە تاپقان. ئەمەلدارلارغا پارە بېرىپ، بالىلىرىنى مەكتەپتىن قۇتقۇزۇشقا باشلىغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىش بىر سودا ئىشىغا ئايلىنىپ، ئەمەلدارلارغا پۇل بەرگەنلەرنىڭ بالىلىرىنى قويۇۋەتكەن. پۇل بەرمىگەنلەرنىڭ بالىلىرىنى مەكتەپكە تۇتۇپ بېرىپ، شەھەرلەردە 5 ـ4 تىن، يېزىلاردا بىردىن مەكتەپنى بالا بىلەن تۇشقۇزالمىغان. ئەمما، ئازساندىكى بۇ مەكتەپلەرنى باشقۇرۇشتا ھۆكۈمەت ئىككى زور قىينىچىلىققا ئۇچرىدى. بىرىنچىسى، مەكتەپلەرنىڭ چىقىملىرى دەسلەپتە، ۋەخپىلەردىن تەمىن قىلىنغان بولسىمۇ، كېيىنچە خەلقنىڭ قارشى چىقىشى بىلەن بۇ ئىش قىيىنلاشتى. ئىككىنچىسى، يېتەرلىك ساندا ئوقۇتقۇچى يوقتى. يۇقىرىقى سەۋەپلەر بىلەن ھۆكۈمەتنىڭ بۇ پىلانىنىڭ ئەملگە ئېشىشىغا مۇمكىن بولمىغان. شۇنداق قىلىپ، بۇ مەكتەپلەرنىڭ كۆپ قىسمى تاقىلىپ، ئازراق بىرقىسمىلا قالغان. بۇ مەكتەپلەردە بىر ھەرپ چاغلىق ئىلىم ئۆگىتىلمىگەن. چۈنكى، بۇمەكتەپلەرنىڭ دەرس پروگراممىسى، پەقەت، ئوقۇغۇچىلارغا چىنچە تىل ـ يېزىقنى ئۆگىتىش ۋە ئۇلارنى چىن تەبئەتلىك قىلىپ يېتىشتۇرۇپ چىقىشتىن ئىبارەت ئىدى. كېيىنچە، بۇ مەكتەپلەر تاقىلىپ، شەھەرلەردە 1 ـ 2 دىن چىنچە مەكتەپ قالدى. بۇلارغا سەككىز يىللىق مۇددەت بىلەن 20 ـ 30 ئوقۇغۇچى ئېلىپ، چىنچە تىل ۋە يېزىق ئۆگىتىپ، تىلماچ ۋەكاتىپ يېتىشتۇرىدىغان بولدى.

ھۆكۈمەتنىڭ، چىن پارلامېنتىغا ۋەكىل سايلاپ ئەۋەتىش تۇغرىسىدىكى بۇيرۇقى ۋاقتىدا ئىجرا قىلىنماي، جۇمھۇرىيەتنىڭ 5 ـ يىلىغا كەلگەندە ۋەكىل ئەۋەتىلدى. ئۇرۇمچىدىمۇ شۇ يىلى، بىر مەجلىس تەشكىلى قۇرۇلدى. بۇنى، «شەرقىي تۈركستاندا ۋەكىل سايلىمى» دېگەن بۆلۈمدە بايان قىلىمەن.

شەرقىي تۈركستاندا «ئىككى يېرىم» ھۆكۈمەت

چىنىڭ ئىمپېراتورلۇق دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا ۋە جۇمھۇرىيەت دەۋرىدىكى، ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ چىندىكى ئىمتىياز ۋە ھوقۇقلىرى دۇنياغا ئايان بولغان بىرھەقىقەتتۇر. لېكىن، شەرقىي تۈركستاندا، جۇمھۇرىيەت ئېلان قىلىنىشتىن بىر قانچە يىل ئىلگىرىدىن باشلاپ، روس ۋە ئىنگلىزكونسۇللىرى ۋە ئۇلارنىڭ شەرقىي تۈركستاندىكى پۇقرالىرى ئىگە بولغان ئىمتىياز كىشىنى ھەيران قالدۇرغىدەك

دەرىجىدە ئالاھىدە ئىدى[108]. ھەتتا بۇ دۆلەتلەرنىڭ ھامىيلىقىدىكى مەملىكەتلەردىمۇ بۇلار مىسلى كۆرۈلمىگەن ئىمتىيازلارغا ئىگە ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ ئىمتىياز دەۋرنى شەرقىي تۈركستانىڭ بەزى زىيالىلىرى «ئىككى يېرىم ھۆكۈمەت دەۋرى» دەپ ئاتىغان. يەنى، بىرھۆكۈمەت روس كونسۇلوسلۇقىنى كۆرسەتسە، ئىككىنچى ھۆكۈمەت، ئوخشاش دەرىجىدە ھوقۇق ۋە ئىمتىيازغا ئىگە بولغان ئىنگلىز مۇئاۋىن كونسۇلۇسلۇقىنى ۋە يېرىم ھۆكۈمەت - چىنىڭ شەرقىي تۈركستانىدىكى ئومۇمىي ۋالىيسىنىڭ چارىسىز ھۆكۈمىتىنى كۆرسىتىدۇ. گەرچە، بۇ بىرئاز مۇبالىغە قىلىنغاندەك كۆرۈنسىمۇ، شەرقىي تۈركستاندا بۇ ئىككى چەت دۆلەت ئەلچىسىگە بېرىلگەن ئىمتىياز ھەقىقەتەن تەسەۋۋۇردىن تاشقىرى بولغانلىقتىن ئەمەلىيەتكە يېقىن دەپ ئېتىشقا بولىدۇ.

بۇ كونسۇللەر، چىن قانۇنلىرىغا رىئايە قىلىش ئۈياقتا تۇرسۇن، خەلقئارا قانۇنىنىمۇ دەپسەندە قىلىپ، ئۆز ئىختىيارى بىلەن ھەرىكەت قىلاتتى. روس كونسۇلخانىسى يېنىدا، روسلارنىڭ قوراللىق پىيادە ئەسكەرلىرى ۋە توپچى قىسمى با ر ئىدى. ئىنگلىز كونسۇلخانىسىدا ئەسكەر بولمىسىمۇ، ئادەملىرى كۆپ ۋە ھوقۇقى روس كونسۇلى بىلەن تەڭ دەرىجىدە ئىدى. بۇ كونسۇللارنىڭ سۆزىنى، جاڭجۈڭ ۋە دوتەي (ۋالىي) لەر رەت قىلالمايتتى. لېكىن، بۇنىڭ ئەكسىچە، كونسۇللار ئۇلارنىڭ سۆزىنى خالىغان ۋاقتتا رەت قىلاتتى. ھەرقايسى شەھەرلەردە بۇ كونسۇللەرنىڭ ۋاكالىتەن ئىش بېجىرىدىغان، «ئاقساقال» ئۇنۋانىدىكى تولۇق ھوقۇقلۇق كىشىلىرى بارئىدى. بۇ ئاقساقاللار ئۆز تەۋەسىدىكى شەھەر ئامبانلىرىدىنمۇ ئۈستۈن نۇپۇزغا ئىگە ئىدى. كونسۇللەر ۋە ئاقساقاللەر، شەرقىي تۈركستانلىق كىشىلەردىن خالىغىنىنى ئۆز پۇقرالىقىغا ئېلىپ، پۇقرالىق گۇۋاناممىسى بېرىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. روس ۋە ئىنگلىز پوقرالىرىنىڭ داۋالىرىنى ئۆز كونسۇل ۋە ئاقساقاللىرى سوراپ، ھەل قىلاتتى. چىن ئەدلىيە ئورۇنلىرى بۇلارنىڭ داۋاسىغا ئارىلىشالمايتتى. ئەگەر، بىرشەرقىي تۈركستانلىق بىلەن روس ياكى ئىنگلىز پۇقراسى داۋالىشىپ قالسا، بۇنى كونسۇل ياكى ئاقساقال سوراپ، ئۆز پۇقراسىنىڭ تەرىپىنى تۇتۇپ ھۆكۈم قىلاتتى. ئەگەر، بۇنداق بىر داۋا، ئامبان ياكى قازىنىڭ ئالدىغا كېلىپ قالسا، چەت ئەللىكنىڭ تەرەپىنى تۇتۇپ، بۇلارنى بىرتەرەپ قىلىش ئۈچۈن،كونسۇل ياكى ئاقساقالنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىپ بېرىشكە مەجبۇر ئىدى.

روس ۋە ئىنگلىز پۇقرالىرى تىجارەت بېجى تۆلىمەيتتى ياكى يېرىم باج تۆلەيتتى. دوتەي ۋە ئامبانلار،كونسۇل ۋە ئاقساقاللارنىڭ تەلىپىنى دەرھال قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر ئىدى. ئەگەر، قارشىلىق كۆرسەتسە، ئۇلارنىڭ ئاھانىتىگە ئۇچرايتتى ۋە يۇقىرىغا شىكايەت قىلىپ، مەنسىپىدىن ئېلىپ تاشلايتتى. روس ۋە ئىنگلىز پۇقرالىرى زېمىن ۋە ئىمارەت سېتىۋېلىشتا ئەركىن ئىدى. يەرلىك خەلقنە زىيان يەتكۈزسىمۇ، بۇنى ھېچكىم سورىمايتتى. يېزىدا بولسا روس ۋە ئىنگلىز پۇقرالىرى دېھقانچىلىق

108 خەلق، روس پۇقراسىنى «گاراژدان»، ئىنگلىز پۇقراسىنى «پەرەڭ پۇقراسى» دەپ ئاتايتتى(ن. ش. ھ.).

بېجىدىن باشقا ئالۋاڭ ـ سېلىق تۆلىمەيتتى. خەلقنىڭ زىرائەتلىرى سۇسىزلىقتىن قۇرۇپ كەتسىمۇ، ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ زىرائەتلىرىگە ۋە باغلىرىغا سۇ بېرىلەتتى. روس ۋە ئىنگلىز پۇقرالىرى يەرلىك خەلقنى ئېزىش، ھاقارەت قىلىش ۋە ئۇرۇپ ـ تىللاشتىمۇ ئەركىن ئىدى. خەلقنىڭ داد ـ پەريادىنى ئاڭلايدىغان كىشى يوقتى. ھۆكۈمەتكە باج تۆلەشنى ئېغىر كۆرگەن، قانۇنغا خىلاپلىق قىلىپ، جازادىن قۇتۇلۇشنى ئىزدىگەن، زىرائىتى سۇسىز قىلىپ، چارىسىز قالغان ياكى بىر يۇرتدىشىدىن ئىنتىقام ئېلىشنى قەست قىلغان كىشى، دەرھال روس ۋە ئىنگلىز ئاقساقلىرىغا بىرئاز پۇل بەرسە، پوقرالىق گۇۋاناممىسى ئالاتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇكىشى خالىغان ئىمتىيازغا ئىگە بولاتتى.

روس ۋە ئىنگلىز كونسۇللىرىنىڭ بۇنداق چەكسىز ھوقۇق ۋە ھەقسىز ئىمتىيازلىرى بىرىنجى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرىغىچە داۋام قىلدى. ئۇرۇشتىن كېيىن، روس ئىمپېراتورلۇقى يەقىلدى ۋە شەرقي تۈركستاندىكى روس كونسۇلخانىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. روسىيەدە بولشېۋىك ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شەرقي تۈركستاندىكى روس گاراژدانلىقىغا ئۆتكەنلەر، دوتەي ۋە ئامبانلارغا پاره بېرىپ، قايتا چىن پوقرالىقىغا ئۆتتى. ئۇندىن كېيىن، ھۆكۈمەت، شەرقي تۈركستاندىكى ئىنگلىز كونسۇلخانىسىنىڭ خەلقئارا قانۇنىدىن تاشقىرى باشقا ئىمتىيازلىرىنى ئاستا ـ ئاستا قالدۇرۇپ، ئۆز پوقرالىرىنىڭ داۋالىرىنلا برتەرەپ قىلىشىغا يول قويدى. ئاقساقاللارنىڭ ھوقۇق دائىرىسى كىچىكلەپ، ئۇلار كونسۇلخانىنىڭ ئادەتتىكى خەۋەرچى خادىملىرى دەرىجىسىگە چۈشۈپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن «ئىككى بېرىم ھۆكۈمەت» نىڭ «ئىككىسى» يەقىلىپ، «بېرىمى» پۈتۈنلەندى.

قاراسپەچلىكلەر جەمئىيىتى(گېلاۋحۇي)

چىندە جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھۆكۈمەت شەرقي تۈركستاندىكى ئەسكەرلىرىنى زامانىۋى ئۇسۇل بىلەن تەربىيلەپ، ئىنتىزامغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن، بۇخۇسۇستا تەلىم ئالغان «ياڭ» فامىلىلىك بىر ئوفىتسېرنى مىڭبېشىلىق ئۇنۋان بىلەن شەرقي تۈركستانغا ئەۋەتتى. ياڭ، ئىلغا كېلىپ بىر يىل ئىچىدە كۆرەدىكى مەركەزدە ئەسكەرلەرنى تەربىيلەپ، يېڭى نىزامغا كىرگۈزدى ۋە يېڭى قورال ئەكەلدۇرۇپ، ئۇلارنى تولۇق قورالاندۇردى.كېيىنچە ئۆز ۋەزىپىسىدىن باشقا مەمۇرىي ئىشلارغا ئارىلاشقىلى تۇردى ۋەجاڭجۇڭنى ئىشقا باشلاپ، خېلى تەسىر پەيدا قىلدى. ھەممە يەردە «ياڭ تۇكلوڭ» نىڭ گەپ ـ سۆزى قىلىندىغان بولدى. مۇشۇنداق بىر پەيتتە، شەرقي تۈركستانغا يۈەن داخۇ ئىسملىك يېڭى بىرجاڭجۇڭ كەلدى.گەرچە يۈەن داخۇ جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن كەلگەن كىشى بولسىمۇ، شەرقي تۈركستانغا كېلىپلا جۇمھۇرىيەت قانۇنلىرىنى بىر تەرەپكە قايرىپ قويۇپ، چىڭ ئىمپېراتورلۇقى دەۋرىدىكى شەكىلدە ھۆكۈمرانلىق قىلغىلى باشلىدى.كونسلىق تەرەپتارلىرىنى يېنىغا توپلاپ، ئۇلارنى ئەسكىرىي ۋە مەمۇرىي ئۇرۇنلاردا ئىشقا قويدى. ئاغزىدا مەركەزگە تەۋە دىسىمۇ،

ئەمەلىيەتتە مۇستەقىل بولۇۋېلىپ، ھەرقانداق يېڭىلىققا قارشى چىققىلى تۇردى. شۇنىڭ بىلەن ياڭ تۈڭلۇڭ ۋە يۈەن داخۇ ئارىسىدا دۇشمەنلىك پەيدا بولدى. ياڭ تۈڭلۇڭ بىرىكىپچىدە جاڭجۇڭ يامۇن (ئوردا) غا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، ئۇ يەردىكى ئەسكەرلەرنى مەغلۇپ قىلدى.جاڭجۇڭ يۈەن داخۇ بىرقىسىم ئەسكەرلىرى بىلەن قۇمۇل ئارقىلىق قاچقانچە چىنگەكەتتى. شەرقىي تۈركستانىدىكى چىن ھۆكۈمىتى ئىچىدىكىلەرنىڭ كۆپچىلىكى كونىلىق تەرەپتارلىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، ياڭ تۈڭلۇڭغا قارشى چىقتى. غولجا ۋىلايىتىدىن باشقا ۋىلايەتتىكىلەر ئۈرۈمچىدىكى فۈتەي (شەرقىي تۈركستانىدىكى ئىشغالىيەتچى چىن ئەسكەرلىرىنىڭ باش قوماندانى) بىلەن بىرلىشىپ، ياڭ تۈڭلۇڭغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. ئۈرۈمچى بىلەن ئىلى ئۇتتۇرىسىدىكى جىڭ دېگەن يەردە ئالتى ئاي ئۇرۇش بولدى. نەتىجىدە، ياڭ تۈڭلۇڭ مەغلۇپ بولۇپ بىرقىسىم ئەسكەر بىلەن مۇزات ئارقىلىق قەشقەرگە قاچتى. بۇئاردا ياڭ تۈڭلۇڭ، كونىلىق تەرەپتارلىرىغا قارشى تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، شەرقىي تۈركستانىدىكى چىنلىقلاردىن ئۆزىگە خېلى كۆپ تەرەپتار پەيدا قىلغاندى. بۇلار بىلەن بەزى شەھەرلەردە مەخپىي ۋە بەزى شەھەرلەردە ئاشكارە ھالدا تەشكىلات قۇرۇپ چىققاندى. بۇ جەمئىيەتكە گېلاۋخۇي (ئىلغار قېرىنداشلار جەمئىيىتى) دەپ نام بېرىلگەن. بۇجەمئىيەتنىڭ ئالامىتى، ئەزا بولغانلار بېشىغا قارا بۆز يۆگۈۋالاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، شەرقىي تۈركستان خەلقى بۇلارنى « قاراسپەچلىكلەر» يەنى، قارا سەللىلىكلەر دەپ ئاتايتتى. قاراسپەچلىكلەر بارغانسېرى كۆچلىنىپ، ئالتى شەھەردىكى بەزى شەھەرلەرنى ئىشغال قىلدى ۋە بەزى شەھەرلەردىكى دوتەي ۋە ئامبانلار بىلەن تېركىشىكە باشلىدى. ئەسلىدە بۇ تەشكىلاتنىڭ مەقسىدى شەرقىي تۈركستاندا جۇمھۇرىيەت قانۇنلىرىنى ھەقىقىي رەۋىشتە يولغا قويۇش ۋە كونىلىق تەرەپتارلىرىنى ھۆكۈمەت بېشىدىن يىراقلاشتۇرۇش ئىدى. لېكىن، ئالتى شەھەردىكى قاراسپەچلىكلەر بۇ تەشكىلاتنى يامان غەرەزلىرى ئۈچۈن قوللاندى. جەمئىيەتتىكى ئوغرى - قىمارۋاز لارنى يېنىغا يېغىۋېلىپ، ھۆكۈمەت بىلەن ئالاقىسى يوق، بىتەرەپ بايلارنىڭمۇ مال - مۈلكىنى بولاپ - تالاپ، يۇرتنىڭ ئامانلىقىنى بۇزدى. دائىم قورال كۆتۈرۈپ يۈرۈپ خەلقنى قورقۇتتى. شۇنىڭ بىلەن خەلق بۇ تەشكىلاتقا يېقىن كەلمەي بۇنىڭغا بۇلاڭچىلار تەشكىلاتى دەپ، نەپرەت كۆزى بىلەن قارىغانىدى. ھىجرى 1333- (مىلادى 1914-) يىلى، يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، گېلاۋخۇينىڭ باشلىقى ياڭ تۈڭلۇڭ مەغلۇپ بولدى ۋە ئىلىدىن قېچىپ قەشقەرگە كەلدى. ئۇ قەشقەرنى مەركەز قىلىپ، تەرەپتار توپلاپ، ھەربىكەت ئېلىپ بېرىشقا تېرىشقان بولسىمۇ، ئۈرۈمچىدىن ئۇنى قوغلاپ كەلگەن ئەسكەرلەرگە تاقابىل تۇرالماي، پەرغانىغا قېچىپ كەتتى. ئۈرۈمچىدىن كەلگەن ئەسكەرلەر شەھەردىكى قاراسپەچلىكلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈپ تۈگەتتى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركستان يەنە، كونىلىق تەرەپتارى بولغان چىنلىق مۇستەبىدلەرنىڭ قولىدا قالدى.

شەرقىي تۈركىستاندا مىللىي ئويغۇنۇش

ئوتتۇرا ئەسىردە ئىسلام دۇنياسىغا يېيىلغان غەپلەت، شەرقىي تۈركىستاندىمۇ ھىجرىنىڭ 1321- (مىلادى 1903-) يىللىرىغىچە خېلى ئېغىر ھالدا داۋام قىلماقتا ئىدى. مەكتەپ ۋە مەدرىسىلەردە تەلىم - تەربىيە كونا ئەنئەنە بويىچە ئېلىپ بېرىلاتتى. زامانىنىڭ تەقەززاسى بىلەن ۋۇجۇدقا كېلىشى لازىم بولغان ئىسلاھاتلاردىن ئەسەرمۇ يوقتى. ئۆلىمالار ۋە باشقا سىنىپتىكىلەر كونا ئەنئەننى، مۇقەددەس ۋە ئۆزگەرتكىلى بولمايدىغان بىرمەزھەپ دەپ قاراپ كەلگەنىدى. ئىسلامنىڭ باشلانغۇچىدىن تارتىپ زامانىمىزغىچە، تەلىم - تەربىيە ئۇسۇلىدا مىڭلارچە ئىسلاھات ۋە ئۆزگۈرۈشىلەر يۈز بەرگەن تارىخ ۋە سەۋەپلەرنى ئەسلەيدىغانلار بەك ئاز ئىدى. دۇنيادا باشقا مۇسۇلمان ۋە غەيرى مۇسۇلمان مىللەتلەرنىڭ ئىلىمدە، سەنئەتتە ۋە باشقا ساھەلەردە ئىنتايىن زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەنلىكىنى شەرقىي تۈركىستان خەلقى ھەيرانلىق بىلەن ئاڭلىماقتا ئىدى. بەزى كاج ئادەملەر، شەرقىي تۈركىستاندا بۇخىل تەرەققىياتنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس دەپ قارايتتى. ئەمەلىيەتتىمۇ، ھەر قانداق بىركونىلىقنى مۇقەددەس دەپ بىلىپ، ئۇنىڭدىن ئايرىلىشنى ئىماندىن ئايرىلىش دەپ قارايدىغان، ھەرقانداق بىر يېڭىلىقتىن نەپرەتلىنىپ، ئۇنى ئىسلامغا خىلاپ ۋە ئىنسانىيەتكە زىيانلىق دەپ قارايدىغان، ئىلىمسىزلىكنى، چارىسىزلىكنى، ھۇرۇنلۇق ۋە زىللەتنى كامال دەپ تونۇيدىغان بىرمىللەتنىڭ تەرەققى قىلىشى ۋە سائادەتكە ئېرىشىشى مۇمكىن ئەمەس. ئەمما، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ھەممىسىنى مۇنداق دەپ قاراشقا بولمايدۇ. ئۆلىمالار ۋە باشقا تەبىقىدىكىلەر ئىچىدە ئالىجاناپ، ئۈستۈن قابىلىيەتلىك مۇنەۋۋەركىشىلەرمۇ ئاز - تولا بار ئىدى. بۇلار شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ دۇنيا مىللەتلىرىدىن ھەر ئىشتا ئارقىدا قېلىۋاتقانلىقىنى ۋە بۇمىللەتنىڭ كۈندىن كۈنگە بەختسىزلىككە قاراپ كېتىپ بېرىۋاتقانلىقىدىن ئېچىنماقتا ۋە دەرتلىرىنى يۇشۇرماي، بۇ خەتەرلىك ۋەزىيەتتىن قۇرتۇلۇشنىڭ يولىنى ئېزدىمەكتە ئىدى.

ئاخىرى بۇ مۇنەۋۋەرلىرىمىزدىن قەشقەرلىك شېھىد ئابدۇلقادىر دامۇللام، ھىجرى 1325- (مىلادى 1907-) يىلى ئەتراپىدا تۈركىيە، مىسىر ۋە شام قاتارلىق مەملىكەتلەردە بىرتەتقىقات ساياھىتى ئېلىپ بېرىپ، زامانىۋىي مائارىپ ئىسلاھاتىنى ئۆزكۆزى بىلەن كۆرگەن. ئىسلاھاتنىڭ ئوسۇللىرىنى ياخشى ئۆگىنىپ كېلىپ، قەشقەردە باشلانغۇچ مەكتەپلەر ئۈچۈن، تۈرك (ئۇيغۇر) تىلىدا كىتاپ ھازىرلىغان. ئۆنىڭدىن كېيىن، يۇرتتىكى چەت ئەلنى كۆرۈپ كەلگەن ۋە يېڭىچە مائارىپقا كۆڭۈل بەرگەن سودىگەرلەرگە تەشۋىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن كىتاپ باستۇرۇپ، قەشقەر شەھەر ئىچىدە «مەتلەئىل ھىدايەت» دېگەن ئىسىم بىلەن بىر مەكتەپ ئاچقان. بۇ مەكتەپنىڭ باشقۇرۇشنى ئابدۇلقادىر دامۇللام ئۆز ئۈستىگە ئالغان. شۇنىڭدىن كېيىن، ئاتۇش، خوتەن، كۇچا ۋە تۇرپاندا ئارقا - ئارقىدىن

بىردىن زامانىۋي دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى ئېچىلدى. بۇ مەكتەپلەرنىڭ بەزىسىدە تۈركىيەدىن تەكلىپ قىلىنغان ئەھمەد كامال(ئىلقۇل) بەگ ۋە ئىسمائىل ھەققى بەگ قاتارلىق مۇئەللىملەر دەرس بەرگەن. بۇ مەكتەپلەرنىڭ ئېچىلىشىنى خەلق قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەپ، بالىلىرىنى ئىنتايىن قىزغىنلىق بىلەن بۇ مەكتەپلەرگە بەردى. خەلق ئىچىدىن بۇخىل زامانىۋي مەكتەپلەرنىڭ ئېچىلىشىغا ھېچبىر قارشىلىق چىقمىدى. ئەڭ مۇتەئەسسىپ ئەنئەنىچىلەرمۇ دەسلەپتە، بۇنىڭغا رازى بولۇشتى. مانا شۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركىستان بالىلىرى توغرا يولدا تەربىلىنىشكە باشلىدى. بۇ يېڭى تەربىيە ئۇسۇلىدىن مەكتەب بالىلىرى پايدىلىنىپلا قالماستىن، بەزى ئىلغار ئىدىيەدىكى چوڭلارمۇ پايدىلانغان. ئۇلار، تۈركىيەدىن كەلگەن مۇئەللىملەر بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت باغلاپ، ۋەتەن ۋە مىللەتكە پايدىلىق ئىشلاردىن مەلۇمات ئېلىپ بىلىم دائىرىسىنى كېڭەيتكەن. بۇ مەكتەپلەرنىڭ تۈرتكىسى بىلەن كەمتۈك بولمىسمۇ، كىشىلەرنىڭ مېڭىسىدە بىر ئۈيغۇنۇش ۋە يېڭىچە پىكىرقىلىش ھەرىكىتى تۇغۇلدى. ھەر يەردە ئىلمىي ۋە ئىجتىمائىي ئۇسۇللار توغرىسىدا بەس ـ مۇنازىرە قىلىنىدىغان بولدى. چىن ھۆكۈمىتىنىڭ، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى سائادەتتىن مەھرۇم قىلىۋاتقانلىقىغا قارشى سادالار يۇكسەلگىلى باشلىدى. يۇرتتىكى نۇپۇزلۇق كىشىلەرنىڭ ۋە ھوقۇقدارلارنىڭ، خەلقنى ئىسلاھاتتىن بىراقلاشتۇرۇشقا تىرىشىۋاتقانلىقىغا نارازىلىقلار پەيدا بولۇشقا باشلىدى. ئىسلاھات تەرەپتارلىرى مەكتەپلەرنى كۆپەيتتى ۋە نەشرىيات ئىشلىرىنى يولغا قويۇش ئۈچۈن غەيرەت بىلەن ئىشلەپ، قەشقەر ۋە غولجا شەھىرىدە بىردىن مەتبە قۇرۇپ چىقتى. بۇنىڭ بىلەن مىللىي جەمئىيەتلەر قۇرۇش ئۈچۈن تەشۋىقات ھەرىكىتىنىمۇ باشلىدى. بۇ ئىسلاھات ھەرىكىتىنىڭ بەزى ۋەقەلىرىنى ئەھمەد كامال ئىلقۇل «چىن ۋە تۈركىستان يوللىرىدىكى ئۇنۇتۇلماس خاتىرە» دېگەن ئەسىرىدە تەپسىلى يازىدۇ[109]. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركىستانىدىكى بۇ يېڭىلىق ھەرىكەتلىرى جۇمھۇرىيەتنىڭ ئۈچىنچى يىلىغا قەدەر چىن ھۆكۈمىتىنىڭ ھېچقانداق توسالغۇسىغا ئۇچرىمايلا داۋام قىلدى. چۈنكى، ئۇ چاغلاردا ھۆكۈمەت گېلىۋخۇيغا (قاراسىپەچلىكلەرگە) قارشى كۈرەش بىلەن مەشغۇل ئىدى. لېكىن، چىنلىقلار بۇ مىللىي ھەرىكەتكە يامان كۆزى بىلەن قاراپ، بۇنى ئۆزلىرى ئۈچۈن خەۋىپلىك دەپ گۇمان قىلاتتى. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگىنىدەك قاراسىپەچلىكلەر قوزغىلىڭى بېسىقتۇرۇلۇپ، كونىلىق تەرەپتارى چىنلىقلار ھوقۇقىنى قولغا ئالغانىدى. بۇ چىنلىقلار شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ مىللىي ھەرىكىتىنى باشلانغۇچ ھالىتىدە يوقىتىشنى پىلانلىدى. يۇرت ئىچىدىكى بەزى ئۆلىما ۋە سودىگەرلەر، يېڭى پىكىر ۋە ئويغۇنۇشنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىن قورقۇپ، كونا ئەنئەنىنى ياقلاپ، ھۆكۈمەتنىڭ بۇ پىلانىدىن بەك خۇش بولۇپ

109 ئەھمەد كامال ئىلقۇلنىڭ بۇ ئەسەرىنى، دوكتۇر يۈسۈپ گىدىكلى ئوسمانلى تۈركچىسىدىكى قولىيازمىسىغا ئاساسەن رەتلەپ، 1997 ـ يىلى ئىستانبۇلدا نەشرقىلدى (ن. ش. ھ.)
("Türkistan ve Çin Yollarında Unutulmayan Hatıralar"1997İstanbul. Ötüken Neşriyat A.Ş)

كېتىشتى ۋە ھۆكۈمەتنىڭ بۇ ھەرىكىتىنى ھىمايە قىلىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشتى. ئىككىلىنىپ تۇرۇۋاتقان چىن ھۆكۈمىتى بۇنىڭدىن جاسارەتلىنىپ، ھىجرى 1333- (مىلادى 1914-) يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا، يېڭى مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسىنى يوقاتتى، تۈركىيىدىن كەلگەن مۇئەللىملەرنى ھەيدەپ چىقاردى. ئۇ مەكتەبلەردە تەربىيلىنىۋاتقان پاكىزە روھلۇق بالىلارنىڭ تولىسىنى زورلۇق بىلەن چىنچە مەكتەبلەرگە كىرگۈزۈپ، ئۇلارنى روھىي جەھەتتىن ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتتى. يېڭى ئىسلاھات ھەرىكىتىگە قاتناشقان ياكى ھىمايە قىلغان كىشىلەرنى قاماققا ئالدى ۋە ھەرخىل جازاغا تارتتى. مەتبەلەرنىڭ بەزىلىرىنى چېقىپ، بۇزۇۋەتتى بەزىلىرىنى مۇسادىرە قىلدى. شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ بۇ يېڭى قەدەم تاشلىغان ئويغۇنۇش ۋە ئىسلاھات ھەرىكىتى چىن ھۆكۈمىتىنىڭ ياۋۇزلارچە زىيانكەشلىك قىلىشى بىلەن توختىتىلدى ۋەكۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرغان بىرسائادەت يولىدىن مەھرۇم قىلىندى. لېكىن، « ئويغانغانىنى زورلاپ ئۇخلاتقىلى بولماس» دېگەن سۆز بار. گەرچە، چىنلىقلار زامانىۋي مەكتەبلىرىمىزنى ۋە مەتبەلىرىمىزنى يوقاتسىمۇ، ئاغزىمىزنى ئېتىپ قويۇش ئۈچۈن قوللىرىدىن كەلگەن پۈتۈن زورلۇقلارنى ئىشلەتكەن بولسىمۇ، ئويغۇنۇش ھىسسىياتىمىزنى ۋە تەپەككۇرىمىزنى ھېچ يوقىتالمىدى. مانا، شۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركىستانىنىڭ چىن ئاسارىتىدىن قۇتۇلماي تۇرۇپ، سائادەتكە ئېرىشەلمەيدىغانلىقىغا ئىمان كەلتۈردۇق! نەتىجىدە، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ يۈرىكىدە چىنگە يۇشۇرۇن، ئەمما، كۈچلۈك بىردۈشمەنلىك ھىسسى ۋە نەپرەت ئۇرۇنلاشتى. ئەپسۇسكى، چىن ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ مۇستەبتىلىكى ۋە زالىملىقى تۈپەيلىدىن شەرقىي تۈركىستان خەلقى داۋاملىق ئارقىدا قالماقتا.

ئىنساپ ۋە ئادالەت بىلەن ئويلاپ قارايدىغان بولساق، شەرقىي تۈركىستانىنىڭ ئارقىدا قېلىشىنىڭ سەۋەبىنى يالغۇز چىنىنىڭ ئىستىبداتى ۋە زۇلمىدىن دەپ باھا بەرگىلىمۇ بولمايدۇ. چۈنكى، چىن شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ 3000 يىللىق دۈشمىنى. شەرقىي تۈركىستانىنىڭ ھالاكىتىگە ئۇنىڭ ھېچ پەرۋاقىلماسلىقى تەبىئىي، ئەلۋەتتە. شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى يوقىتىش ئۈچۈن، چىن ھۆكۈمىتىنىڭ ئېلىپ بارغان قىلمىشلىرىنى يۇقىرىدا تەكرارلاپ ئۆتتۇق. چىن، بۇ قىلمىشلىرىنى ھازىرمۇ بۇرۇنقىدەكلا داۋاملاشتۇرۇۋاتىدۇ ،كەلگۈسىدىمۇ داۋاملاشتۇرىدۇ. بۇنىڭغا بىرئاز ئەقلى بار كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئىشىنىدۇ. مۇمكىن بولمايدىغان بىرئىشنى «مۇمكىن» دەپ پەرەز قىلىپ، «چىن ھۆكۈمىتى بىزنىڭ دوستىمىز» دېسەكمۇ بۇ ئېغىزدىكى گەپ، خالاس. چۈنكى، چىن ئۆزى دۇنيادا ئارقىدا قالغان بىرمىللەت. ئۇنىڭ تەرەققىيات ۋە ئىسلاھاتقا ئېھتىياجى بار. لېكىن، بۇنىڭغا كۈچ ـ قۇدرىتى يەتمەيدۇ. مۇشۇ ھالەتتىكى چىن، شەرقىي تۈركىستانغا قانداق ياخشىلىق قىلالىسۇن؟ بەلكى، شەرقىي تۈركىستانىنىڭ بۇ كۈنلەرگە قېلىشىدىكى ئاساسلىق مەسئۇلىيەت شەرقىي تۈركىستان خەلقىگە ئائىتتۇر. چۈنكى، بىر مىللەتنىڭ تەرەققى قىلىشى ۋە بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشىشى، ئۇ مىللەتنىڭ تەبىئىي

ئېھتىياجى بولۇپ، بۇنىڭغا ئېرىشىش ئۈچۈن، مىللەتنىڭ ئۆزى زور تېرىشچانلىق ۋە پىداكارلىق كۆرسىتىشى لازىم. بۇ تەبىئىي ئېھتىياج ۋە ھاياتنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى بارلىق قىينچىلىقلارنى يېڭىش ئۈچۈن، ھەردائىم تەييار تۇرۇش كېرەك. ھەرقانداق بالا - مۇسىبەت ئالدىدا بىرلىك - بەراۋەرلىك ۋە ھەمكارلىق كۆرسىتىپ، قىينچىلىقلارنى يېڭىش، مىللەتنىڭ بوينىدىكى مۇقەددەس بىر پەرزدۇر.

مۇھاكىمە

شەرقىي تۈركستان خەلقى، بۇ مۇقەددەس ۋەزىپىنى ئادا قىلىش ئۈچۈن غەيرەت قىلدىمۇ؟ ئەپسۇسكى، ياق! گەرچە، ئاز ساندىكى كىشىلەر ئۆزىنىڭ تۇرمۇشنى ۋە پاراۋانلىقنى دەپ بولسىمۇ بىرقىسىم باشلانغۇچ خاراكتېردىكى بەزى كۆرەشلەرنى قىلىپ باققان بولسىمۇ، ئازراق بىر توسقۇنلۇققا دۇچ كەلگەندە كۆرەشنى تاشلاپ قويۇپ، كۆڭۈلدە ئېچىنىپ ئازاپلانسىمۇ باشقا ئەمەلىي ھەرىكەتتە بولمىدى!

شەرقىي تۈركستان خەلقىنىڭ بۇ يېتەرسىزلىكىنىڭ سەۋەبى: شەرقىي تۈركستان خەلقى ئۆزۈندىن بېرى چىن ئىشغالىيەتچىلىرى قولىدا سىياسى جەھەتتىن ئەسىرلىكتە قالدى. ئۇندىن باشقا ئۆز ئىچىدىمۇ پىكىر ۋە ۋىجدان ئەسىرلىكىدە ياشىدى. مۇشۇنداق بىرقاتار تارىخى سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە مىللەتپەرۋەرلىك ھەتتا، ھەقىقىي مۇسۇلمانلىق خۇسۇسىيەتلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان بىر مىللەت ھالىغا كېلىپ قالغانىدى. قەدىمكى ئاتا- بوۋىلىرىدىن قالغان تۈركلۈك ئەنئەنىسى يوقىلىپ، ئولۇغ ئىسلام دىنىنىڭ تەلىماتى بولغان ۋەتەن، مىللەت ۋە ئىسلام ئۈچۈن، جېنىنى مېلىنى پىدا قىلىش ئۈياقتا تۇرسۇن، مىللەتنىڭ قۇرقۇنچاق ۋە ئاجىز نۇپۇزلۇق رەھبەرلىرى خەلقنى كۆرەش قىلىشتىن مەنئى قىلماقتا ئىدى. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر ھېچبىر پىداكارلىق كۆرسەتمەي، مېھنەتسىز، جاپاسىز، مۇت قولغا كېلىدىغان دۇنيا ۋە ئاخىرەت سائادەتىنى كۆتۈپ يېتىشقا ئادەتلىنىپ كەتتى. دېمەك، شەرقىي تۈركستان خەلقى بۇ قاراڭغۇ زۇلمەت ئىچىدە بېشىغا كەلگەن ھەر پالاكەتكە«قازاغا رىزا، بالاغا سەبرى» دەپ، بۇيۇن ئىگىشتەك ئاجىزچۇشەنچە بىلەن ياشىدى. ئەجەبا، بۇنداق بىرمىللەت ئىچىدىن چىققان تەجرىبىسىز ۋە يارداەمچىسىز ئاز ساندىكى ۋەتەنپەرۋەر مۇنەۋۋەرلەرنىڭ، مىللەتنىڭ بەخت - سائادىتىنى قولغا كەلتۈرەلىگىدەك بىر پائالىيەت كۆرسىتەلىشى مۇمكىن مىدى؟ تېخى بىر تەرتىپ - ئىنتىزامغا كىرمىگەن، باشلانغۇچ ھالەتتىكى ئويغۇنۇش ھەرىكىتى مىللەتنى قۇتقۇزۇشتا يېتەرلىك مىدى؟ ئازغىنە بېسىم ۋە زۇلۇمنى كۆرۈپ، پۈتۈن ئەمەلىي پائالىيەتلىرىنى تاشلاپ، دۇشمەنگە بوي ئەگكەنلەرنىڭ ئاجىز ئوزرىخالىقلىرى ئەقىل ئالدىدا ماقۇل كۆرۈلەتتىمۇ؟!

مىنىڭ بىلىشىمچە، شەرقىي تۈركستاندا ئۆزىنى ۋەتەنپەرۋەر ۋە مىللەتپەرۋەر دەپ ئاتىۋالغان

بىرقىسىم ئىلغار زاتلارنىڭ، ھەمدە تولاراقنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىكى يالغۇز ئاغزىنىڭ ئۇچىدىلا دەپ قويغان قۇرۇق شۇئار، خالاس. دېمەك، شەرقىي تۈركستاندا ھەقىقىي ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىغا ئىگە زاتلار بارماق بىلەن سانىغۇدەك ئاز ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇلارنىڭ خەلق ئىچىدە مىللىي ياكى دىنىي جەھەتتە ئانچە تەسىرى ۋە پۇلىمۇ يوقتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار مەقسەتلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا ئاجىز قالدى. ئەكسىچە، بۇلارغا قارشى بولغان سەپتە، ھۆكۈمەت قوللايدىغان ۋە دىنىي نۇپۇزى كۈچلۈك، ئىقتىسادىي كۈچى خېلى كۈچلۈك قالاق ئۆنسۇرلار بار ئىدى. 16000000 كۋادىرات كېلومېتىرلىق كەڭرى زېمىنغا ۋە 15000000 دىن ئۇشۇق نوپۇسقا ئىگە بىرمەملىكەت خەلقىنىڭ ھايات - ماماتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىرھەرىكەتنى ئازساندىكى زاتلارنىڭ ئۈستىگە ئېلىپ خەلقنى يېتەكلەپ، ھۆكۈمەت ۋە مىللەت ئىچىدىكى نۇپۇزلۇقلاردىن ئىبارەت دۈشمەن كۈچلىرى بىلەن كۈرەش قىلىپ، غەلىبە قىلىشى مۇمكىن ئەمەستى. ئەمما، شەرقىي تۈركستانداكى «مەن ۋەتەنپەرۋەر» دېگەن زاتلار ھەقىقىي ۋەتەنپەرۋەرلىك مەيدانىدا تۇرۇپ، پىكىر ۋە كۈچ جەھەتتە ئىتتىپاقلىشىپ، خالىس نىيەت ۋە پىداكارلىق رۇھى بىلەن بۇ يولدا ئاخىرغىچە كۈرەش قىلىدىغانلا بولسا، قارشىدىكى دۈشمەنلەرنى يېڭىشى مۇمكىن ئىدى. ئەگەر، مىسىر، سۇرىيە ۋە پەلەستىن ۋەتەنپەرۋەرلىرىدىكى مىللىي كۈرەش رۇھى، تېرىشچانلىق ۋە بىرلىكنىڭ ئوندىن بىرى شەرقىي تۈركستان خەلقىدە بولسا ئىدى، يوقىرىدا ئېيتقان مىللىي ئۈيغۇنۇش كۈنلىرىدە شەرقىي تۈركستان بەختـ سائادەتكە ئېرىشكەن بولاتتى! چۈنكى، ئۇچاغدا ئۆزىنى ئىداره قىلالماي ئاجىزلىشىپ قالغان چىن، شەرقىي تۈركستاندىكى بىرھەقىقىي بىر مىللىي كۈرەش ۋە بىرلىككە تەڭ كېلەلمەيتتى. لېكىن، يۇقىرىدا سۆزلەپ ئوتكىنىمىزدەك، شەرقىي تۈركستان خەلقى بۇ ھالقىلىق پەيتتە ناھايىتى ئېغىر ئىتتىپاقسىزلىق ئىچىدە قالغانىدى. يۈرت كاتتىلىرى ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىرىمىز دۈشمەننىڭ زورلۇق ۋە تەھدىدى ئالدىدا، غەپلەت ئۇيقۇسىغا چۆمۈپ بىخۇتلىشىپ كەتكەنىدى. ۋاھالەنكى، بۇ زورلۇق ۋە تەھدىتلەر، ئەنگلىيە ۋە فرانسىيەنىڭ پەلەستىن خەلقىگە قىلغان زورلۇق ۋە تەھدىتلىرىنىڭ مىليوندىن بىرىگىمۇ تەڭ كەلمەيدۇ. شەرقىي تۈركستان خەلقىنىڭ بېشىغا كەلگەن ھازىرقى پالاكەت ۋە مۇسىبەتنىڭ يېگانە سەۋەبى مىللەتنىڭ ئىتتىپاقسىزلىقى، غەيرەتسىزلىگى ۋە غاپىللىقىدۇر.

ئەي ئەزىز مىللەت! ئۆتمۈشىڭلاردىن ئىبرەت ئېلىڭلار ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ غەيرەت ۋە پىداكارلىقىغا قاراڭلار. ئۇ ئاجىزلىق، ئۈمىدسىزلىق، غاپىللىق، ئىتتىپاقسىزلىق ۋە غەيرەتسىزلىق ئەيىپلىرىڭلارنى تاشلاڭلار! سىلەرمۇ باشقىلارغا ئوخشاشلا ئىنسان ئەمەسمۇ؟ ئىنساندەك ياشاشقا تېرىشىڭلار!

شەرقىي تۈركستاندا چىن جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ نۇپۇزىنىڭ يوقىلىشى

قارا سىپەچىلىكلەر قوزغىلىڭى بىسقتۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇرۇمچى ۋە ئىلىدىكى چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى «جاڭجۇڭلۇق» تالىشىپ، بىر- بىرلىرى بىلەن ئۇرۇشقىلى باشلىدى. بىرقانچە داۋام ئاي قىلغان تىركىشىشلەردىن كېيىن، ياڭزىڭشىن ئىسمىلىك بىر ئەسكىرىي ئەمەلدار تۆڭگانلارنىڭ ياردىمى بىلەن غەلىبە قىلدى ۋە ئۆزىنى جاڭجۇڭ ئىلان قىلدى. ياڭزىڭشىننىڭ تەرەپتارلىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئۇرۇمچىدە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ ئۇرۇمچىنى پايتەخت قىلدى.

ئۇ كۈنلەردە چىندە كۆپ ئىسيان چىقىپ، چىن ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركستانغا قارىغىدەك ھالى قالمىغاندى. ياڭزىڭشىن بۇ ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ، چىن مەركىزى ھۆكۈمىتىدىن جاڭجۇڭلۇقىنى تەستىقلاشنى تەلەپ قىلدى ۋە بۇ شەرت بىلەن شەرقىي تۈركستانىنى چىن جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى نامىدا ئىدارە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. چىن ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ ئابرويىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ياڭزىڭشىننىڭ جاڭجۇڭلۇقىنى شەرتسىز تەستىقلىدى. ئىلىدىكى چىنلىقلار ياڭزىڭشىنغا قارشى بىرقانچە قېتىم توپىلاڭ چىقاردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ياڭزىڭشىن ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن ئادەملىرىدىن بىر چىنلىقنى ھەربىي باشلىق تەينلەپ، ئەسكەرلەرنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىلىنىڭ مەركىزى بولغان كۈرەدە تۇرغۇزدى.

بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە، (مىلادى 1914- 1918- يىللىرى) چىننىڭ ئۇرۇشقا قاتنىشىشى ۋە گۇمىنداڭ پارتىيەسى بىلەن جۇمھۇرىيەتچى پارتىيەسى ئوتتۇرىسىدا قانىلىق كۈرەش باشلىنىشى نەتىجىسىدە چىن ھۆكۈمىتى تېخىمۇ ئاجىزلاشتى. ياڭزىڭشىن بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، چىن ھۆكۈمىتىنىڭ ھېچبىر بۇيرۇقىغا بويسۇنماي شەرقىي تۈركستانىنى پۈتۈنلەي ئىمپېراتورلۇق دەۋرىدىكى مۇستەبتلىك تۈزۈمى بىلەن ئىدارە قىلغىلى باشلىدى. كېيىنچە، ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى بىلەن ئىدارىي باشقۇرۇش شەكلىدە بەزى ئۆزگىرىشلەرنى قىلغان بولسىمۇ بۇلارمۇ بۇياشتىن باشقا بىر نەرسە ئەمەستى. بۇ ۋەزىيەت ياڭزىڭشىن ئۆلتۈرۈلگىچە داۋام قىلدى. ياڭزىڭشىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇرىنىغا ئۇنىڭدىن يامانراق مۇستەبت ۋە ئۇچىچىغا چىققان خائىن، جىن شۇرىن ھۆكۈمدار بولدى. بۇ ۋەزىيەت 1931 - يىلىدىكى ئومۇمىي ئىنقىلابقىچە داۋام قىلدى.

ياڭزىڭشىنىڭ سىياسىتى

ياڭزىڭشىن، ئىمپېراتورلۇق دەۋرىدە چىن ۋە شەرقىي تۈركستاندا ھاكىم ۋە ۋالىيلىق مەنسەپلەردە بولغان ناھايىتى مۇستەبت ۋە ئاچكۆز بىرئادەم ئىدى. ئۇ شەرقىي تۈركستاندا زالىملىق بىلەن ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپ، يۇرتنىڭ ئىقتىسادىنى بولاپ - تالاپ، مىلادى 1911- يىلدىن 1928 - يىلىغىچە

ھاكىمىيەت بېشىدا تۇردى. تۆۋەندە ئۇنىڭ شەرقىي تۈركستان خەلقىنى ئىدارە قىلىش شەكلى ۋە مەركەز بىلەن بولغان سىياسى مۇناسىۋەتلىرىنى بايان قىلىپ ئۆتىمەن.

ياڭزىڭشىن، شەرقىي تۈركستان خەلقىنىڭ دۇنيادىكى باشقا مۇسۇلمان ۋە غەيرى مۇسۇلمان مەدەنىي مىللەتلەر بىلەن سىياسىي ياكى ئىجتىمائىي ئالاقىسىنىڭ يوقلىقىنى ۋە يېڭى پىكىردىكى كىشىلەرنىڭمۇ بەك ئازلىقىنى بىلىپ، بۇ مىللەتكە يالغۇز دىنىي ۋە تىجارەت ئىشلىرىدا ئەركىنلىك بېرىپ، بەزى جەھەتلەردە بىرئاز يول قويىسلارازى بولىدىغانلىقىنى، بۇنىڭ بىلەن پەردە ئارقىسىدا خەلقنى ئۆزى خالىغىنىچە ئىدارە قىلىپ كېتەلىشىنىڭ مۇمكىن ئىكەنلىكىنى ھىس قىلغانىدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن، ياڭزىڭشىن دەسلەپتە، خەلقنى پۈتۈن دىنىي ئىشلىرىدا ئەركىن قويۇۋەتكەن. يەنى، پۈتۈن دىنىي مەكتەپلەر، مەدرىسلەر، مەسجىد خانىقالار ۋە ۋەخپىلەرنىڭ ئىشلىرىغا ھېچ ئارىلاشماسلىق، كونا ئوسۇلدىكى ئوقۇتۇش تۈزۈمىنى ئۆزگەرتىش بىلەنمۇ كارى بولماسلىق ۋە بۇلارنىڭ ھەممىسىنى خەلقنىڭ ئۆز ئىختىيارىغا قويۇۋېتىش سىياسىتىنى يۈرگۈزدى. قازى ۋە مۇپتىلارنى يۇرتنىڭ مۆتىۋەرلىرى دەپ، رەسمەن ئېتىراپ قىلىپ، ئۇلارنى خەلقنىڭ ئەرز ـ داتلىرىنى شەرئىەت ھۆكمى بويىچە سوراپ بىرتەرەپ قىلىدۇ دەپ، بۇيرۇق چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن ئامبان ۋە دوتەي قازىنىڭ چىقارغان ھۆكمىنى بۇزالمايدىغان بولدى. يەنە بىرتەرەپتىن تىجارەتنى ئەركىن قويۇۋەتتى. ھەركىم بەلگىلەنگەن باجنى تۆلىسىلا، نەگە بېرىپ، قانداق تىجارەت بىلەن شۇغۇللانسا رۇخسەت قىلىناتتى. ئۇندىن باشقا ياڭزىڭشىن، بەزىدە «يۇرت بولسا مۇسۇلمان تۈركلەرنىڭ يۇرتى. ئازسانلىق چىنلىقلارنىڭ ئىمتىيازلىق ھوقۇقى يوق» دېگەن قۇرۇق شۇئارنىمۇ چىقىرىپ قويىاتتى. ئەمما، ھۆكۈمەتنىڭ مۇھىم ئورگانلىرىغا تۈركلەرنى ھەرگىز يېقىن يولاتمىغانىدى. پەقەت، مەدەنىي ۋە ئىجتىمائىي ھوقۇقتا يەرلىك ۋە چىنلىقلار بەراۋەر بولۇش سىياستىنى قوللانغانىدى. ياڭزىڭشىن، جۇمھۇرىيەت ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن ئەمەلدىن قالغان «ۋاڭ» ۋە «گۈڭ» لۇق مەنسەپلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئۇنۇۋان ۋە دەرىجىلىرىنى رەسمەن ئېلان قىلدى. ئۇلارنى بەزى مەمۇرىي ۋە ھەربىي خىزمەتكە تەينىلەش بىلەن قالغان مۇئاشلىرىنمۇ بېرىپ، ئۇلارنى ئۆزىگە يېقىنلاشتۇردى. چىنچە مەكتەپتە ئۇقۇپ، تىل ۋە يېزىق ئۇگەنگەنلەرنى تۆۋەن دەرىجىدىكى مەمۇرىي كادىر ھېساۋىدا ئازراق مۇئاش بېرىپ ئىشلەتتى.

يۇرتنىڭ نوپۇزلۇق ئاخۇنلىرى، باي ۋە بەگلىرى ياڭزىڭشىنىڭ بۇ سىياستىدىن بەك رازى بولۇشتى. چىن ھۆكۈمرانلىرىدىن، بوچاققىچە بۇنداق «كەڭچىلىك» نى كۆرمىگەن بۇكىشلەر، ئۇنى سەممىي بىر ئىسلام ھىمايىچىسى ۋە ئىناپلىق ھۆكۈمدار دەپ قاردى. ئەمما، بىرقىسىم زىيالىلار ياڭزىڭشىنىڭ بۇ سىياستىنىڭ، پەقەت ئۆزىنىڭ كەلگۈسىدىكى مەنپەئىتىنى كۆزلىگەنلىكى، مىللەت ئۇچۇن، ئاقىبەتتە چوڭ بىرخەۋپ ئىكەنلىكىنى سەزگەن ۋە بۇنىڭدىن قۇتۇلۇشنىڭ يولىنى ئىزدەشكە

كىرىشكەنىدى. لېكىن، بۇ زىيالىلار سان جەھەتتە ئاز، ماددىي ۋە مەنىۋىي كۈچى يېتەرسىز بولغانلىقدىن ئۆز پىكىرلىرىنى خەلققە ئاڭلىتىشتا ئاجىزلىق قىلاتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ھۆكۈمەت ۋە يۇرتنىڭ نۇپۇزلۇق مەنپەئەتپەرەسلىرى داۋاملىق ئۇلارنى كۆزىتىپ تۇرغانلىقتىن، ئۇنداق پىكىرنى ئېغىزدىن چىقىرىش ئۆلۈم بىلەن تەڭ ئىدى. ئاۋام خەلق ئېغىرئالۋاڭ - سېلىقتىن ۋە ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرى ۋە بەگلەرنىڭ كۆتۈرەلىگۈسىز زۇلۇم ۋە ئېزىشلىرىدىن قاتتىق ئازاپ - ئوقۇبەت ئىچىدە قالغان بولسىمۇ، شىكايەت قىلىش ھەقلىرى يوقتى. دېمەك، ياڭزىكشىن، شەرقىي تۈركىستاندا خەلقنى ئۇزىگە ئىتائەت قىلدۇرۇش ئۈچۈن، «چىقىشپ تۇرۇش» تاكتىكىسىنى قوللانغاندى.

ياڭزىكشىن، چىن جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ مەنىۋىي ياردىمىنى قولغاكەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئېغىزدا بويسۇندى. مەركەزنىڭ بۇيرۇقلىرىدىن ئۆز ھەۋەس ۋە ئارزۇلىرىغا زىت كەلمەيدىغانلىرىنى قوبۇل قىلدى ۋە بەزىدە جۇمھۇرىيەت مۇراسىملىرىنىمۇ ئىجرا قىلىپ تۇردى. چۈنكى، چىن جۇمھۇرىيىتىگە تەۋە بولغانلىقىنى قوبۇل قىلمىسا، ئۇچاغدا رەسمەن مۇستەقىللىق ئېلان قىلىشقا توغرى كېلەتتى ۋە مۇستەقىللىقنى قوغداش ئۈچۈن، ئەسكىرىي كۈچ كېرەك ئىدى. شەرقىي تۈركىستاندىكى چىنلىق ياشلارنىڭ سانى يېتەرلىك بىر ئەسكىرىي كۈچ توپلاشقا يەتمەيتتى. تۈركلەردىن كۆپ ساندا ئەسكەرلىكگە ئېلىش خەۋپلىك ئىدى. چۈنكى، تۈركلەرنىڭ قولىغا قورال چىققان ھامان، ئۇلارنىڭ قورالىنى ياڭزىكشىنغا قارشى ئىشلىتىپ، چىن بويۇنتۇرۇقىنى پاچاقلاپ تاشلىشىدا شۈبھىسى يوقتى. ياڭزىكشىننىڭ مەقسىدى، شەرقىي تۈركستاننىڭ بايلىقى بىلەن يانچۇقىنى توشقۇزۇشتىن ئىبارەت ئىدى. شۇڭا كۆپ ئەسكەر ئېلىپ، چىقىمنى كۆپەيتىش ئۇنىڭ پىلانلىرىغا ئۇيغۇن كەلمەيتتى.

شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ، ياڭزىكشىن مەركەزدىن كەلگەن مىكلارچە بۇيرۇقتىن ئاران شۇ ئۇچ بۇيرۇقنى ئىجرا قىلدى. (1) چىن پارلامېنتگە ۋەكىل ئەۋەتىش. (2) شەرقىي تۈركستاندا بىركېڭەش مەجلىسى ئېچىش.(3) سىمسىز تېلېگراف ئاپاراتى ۋە فابرىكا قۇرۇش. ئەمما، بۇ ئۇچ ئىشنىڭ ھەممىسى يەنە ياڭزىكشىننىڭ پايدىسىغا خىزمەت قىلىش ماھىيىتىدە بولغانلىقىنى تۆۋەندە كۆرسىتىپ ئۆتىمەن. چىن جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىمۇ ياڭزىكشىننىڭ كۆرۈنۈشتە بولسىمۇ شۇنچىلىك ئىتائەت قىلىپ تۇرغانلىقىغا رازى ئىدى. ئەمىلىيەتتە ياڭزىكشىننىڭ مۇستەقىل ۋە جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىدىن تامامەن ئۇزاقلاشقان دېكتاتۇر بولۇپ، جۇمھۇرىيەتكە قارشى ئىكەنلىكى ئاشكارا بىلىنىپ تۇرسىمۇ، چىن دۆلىتىنىڭ ئېتىبارىنى ساقلاپ قېلىش يەنى، قانداق بولسا بولسۇن، شەرقىي تۈركىستاننى بىر چىن مۇستەملىكىسى ماھىيىتىدە تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن، ياڭزىكشىننىڭ دىكتاتورلۇقىنى ۋە مەركەزگە بويۇن ئەگمىگەنلىكىنى كۆرمەسلىككە سالماقتا ئىدى. قىسقىسى، ياڭزىكشىننىڭ ئاچكۆزلۈكىگە ۋە چىن ھۆكۈمىتىنىڭ قورۇق ئابرويىپەرەست سىياسىتىگە پۈتۈن شەرقىي تۈركستان خەلقىنىڭ نەقەدىرى قۇربان قىلىنماقتا ئىدى.

شەرقىي تۈركستاندا سايلام

چىن جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى، جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويۇش ئۈچۈن، ياڭزىڭشىنغا ھەر ۋىلايەتتىن بىردىن ۋەكىل سايلاپ، چىن پارلامېنتىغا ئەۋەتىش ۋە ھەربىر ناھىيەدىن بىردىن ۋەكىل سايلاپ، ئۇرۇمچىگە ئۆلكىلىك كېڭەش مەجلىسىگە ئەۋەتىشنى ئۇقتۇرۇپ، بۇيرۇق چۈشۈردى. تۆۋەندە، پارلامېنت ۋەكىلىگەش مەجلىسىنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدا مۆھتەرەم كىتابخانىلارغا بىرئاز مەلۇمات بېرىپ ئۆتىمەن:

شەرقىي تۈركستاندەك مۇستەملىكە بولغان بىر مەملىكەتتىن چىققان مەركىزىدىكى پارلامېنتىغا (گومىنداڭۇيغا) ئەۋەتىلىدىغان يەتتە ۋىلايەت ۋەكىللىرى، پۈتۈن ئۆلكىدىكى سايلاش ۋە سايلىنىش ھوقۇقىغا ئىگە خەلقلەر تەرىپىدىن ئەركىن ھالدا سايلاپ چىقىلىدۇ. بۇنىڭغا جاڭجۇڭ ياكى باشقا ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ ئارىلىشىش ھەققى يوق. سايلىنىپ چىققان كىشىنى جاڭجۇڭ، مەركەزگە تونۇشتۇرۇپ، ئەۋەتىدۇ. شەرقىي تۈركستانىنىڭ چىن پارلامېنتىدىكى ۋەكىللىرى پۈتۈن شەرقىي تۈركستان خەلقىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ئىشلەپ، مىللەتنىڭ تىلەكلىرىنى پارلامېنتقا سۇنۇدۇ. شەرقىي تۈركستان خەلقىنىڭ مەنپەئەتىگە زىيان كەلتۈرىدىغان ھەرقانداق سىياسەت ۋە پائالىيەتكە قارشى تۇرۇپ، ئۇنى ئەمەلگە ئاشۇرماسلىقنى ياكى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى ھۆكۈمەتتىن تەلەپ قىلىدۇ. ئۆلكىلىك كېڭەش مەجلىسىنىڭ ئەزالىرىنى سايلاشمۇ يوقىرىقىدەك. بۇ مەجلىسنىڭ ۋەزىپىسى: شەرقىي تۈركىستانىنىڭ سىياسىي، ئىدارىي، مالىيە ۋە ئىجتىمائىي ئىشلىرى ئۈچۈن قانۇن تۈزۈپ چىقىش ۋەجاڭجۇڭنىڭ بۇ قانۇن بويىچە ئىش قىلغانلىقىنى ياكى خىلاپلىق قىلغانلىقىنى كۆزىتىپ تۇرۇشتىن ئىبارەت.جاڭجۇڭ بۇ قانۇنلارغا خىلاپ ئىش ئېلىپ بارغان بولسا، ئۇنى كېڭەش مەجلىسى تۈزۈپ چىققان قانۇنلارغا ريئايە قىلىشقا مەجبۇرلاش ياكى مەركەزگە شىكايەت قىلىپ، ئۇنى مەنسۇبدىن ئېلىپ تاشلاش. بۇلارجۇمھۇرىيەت قۇرۇلۇشنىڭ مەقسىدى بولغان دېموكراتىسىيە(خەلق ئىرادىسى) يولغا قويۇلغان مەملىكەتلەردە مۇستەملىكە قىلىنغان مەملىكەت خەلقىنىڭ ھەق ۋە ھوقۇقلىرىغا ھۆرمەت قىلىش ئۈچۈن تۈزۈپ چىقىلغان قانۇن بولۇپ، پارلامېنت ۋەكىلىگەش مەجلىسلىرىنىڭ پايدىسى يۇقىرىقىلاردىن ئىبارەتتۇر.

ئەمما، شەرقىي تۈركستاندىن چىن پارلامېنتىغا ۋەكىل سايلاپ ئەۋەتىش ۋە ئۇرۇمچىدە كېڭەش مەجلىسىنى چاقىرىشتا، مەيلى چىن مەركىزى ھۆكۈمىتى بولسۇن ياكى ياڭزىڭشىن بولسۇن، مەقسەتلىرى، شەرقىي تۈركستاندا يوقىرىقىدەك خەلقئارادىكى دېموكراتىك پارلامېنت تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، شەرقىي تۈركستان خەلقىنى ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقىغا ئىگە قىلىش بولماي، بەلكى، خەلقئارادىكى دۆلەتلەرنىڭ ئالدىدا كۆرنۈشتە بولسىمۇ، شەرقىي تۈركستاندىكى ھۆكۈمەتنى

جۇمھۇرىيەت تۈزۈمى ئىچىدە چىن جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتىگە تەۋە دەپ كۆرسىتىشتىن ئىبارەت ئىدى. ياڭزىڭشىن بۇنىڭدا ئۆزىگە زىيانلىق بىرتەرىپىنى كۆرمىدى ۋە مەركەزنىڭ بۇ يولىيۇرۇقىنى ئۆزىگە پايدىلىق شەكىلدە ئىجرا قىلدى.

مانا بۇ، مەسلىنىڭ ئىچكى يۈزى. مەركىزى ھۆكۈمەت، ياڭزىڭشىننىڭ بۇ يولىيورۇقىنى ماقوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئىجرا قىلىشتىكى پۈتۈن ئىشلارنى ياڭزىڭشىننىڭ ئىختىيارىغا قويدى. سايلامنى كۆزىتىش ئۈچۈن مەركەزدىن ھەيئەتمۇ ئەۋەتمىدى.

بۇمەسلىنىڭ ئەھمىيىتىدىن خەۋىرى بولمىغان مىللىتىمىزگە، سايلام قانۇنى، ۋەكىللىكنىڭ شەرتلىرى ۋە ۋەزىپىلىرى بىلدۈرۈلمىدى. خەلقنىڭ بۇ ھەقتىكى ھوقۇقىغا ھۆرمەت قىلىنمىدى. شۇنىڭ بىلەن ياڭزىڭشىن، چىننى ياخشى كۆرۈش بىلەن نامى چىققان، مەنسەپ ۋە مەنپەئەت ئۈچۈن ۋەتەننىڭ ۋە پۈتۈن مىللەتنىڭ تەقدىرىنى ساتىدىغان كىشىلەرنى ئۆزى تاللاپ چىقىپ، يۈرتنىڭ بىرقىسم بايلىرى ۋە بەگلىرگە ئىمزا قويدۇرۇپ، ئۆزى قۇراشتۇرۇپ چىققان بىر تىزىملىكنى ئوتتۇرىغا چىقاردى. بۇتىزىملىكتە ئىسمىي بار« ۋەكىل» لەرگە پۈتۈن خىزمەتلىرىدە ئونىڭ ئارزۇسى بويىچە ئىش قىلىشنى جاكىلىدى. «مەركەزدە مېنىڭ كۆرسەتمەم بويىچە ئىش قىلساڭلا، قايتىپ كەلگەندە چوڭ مەنسەپ بېرىمەن» دەپ، ئۇلارنى چىنگە يوللىدى. خەلق ئۇلارنى ھېچ تونۇمايتتى، چۈنكى، ئۇلار ئەمەلىيەتتە خەلقنىڭ ئەمەس ياڭزىڭشىننىڭ ۋەكىللىرى ئىدى ۋە مەركەز دىمۇ ياڭزىڭشىن ئۈچۈن ئىشلىدى. چىن پارلامېنتىغا بارغان بۇ ۋەكىللەردىن ئاقسۇ ۋەكىلى كۇچالىق ئابدۇللابەگ بىلەن 1930- يىلى كۇچادا كۆرۈشۈپ، ۋەكىللەرنىڭ چىن پارلا مېنتىدا قىلغان خىزمەتلىرى توغرىسىدا سۆھبەتلەشكەنىدىم. تۆۋەندە بۇ سۆھبەتنى ئۇنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلىتىمەن.

ئابدۇللابەگنىڭ ئۇكۈنلەردە، ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتىدىن كۆڭلى سوۋۇپ قالغانىكەن، شۇڭا ماڭا توغرىسىنى سۆزلەپ بەردى. ئۇ مۇنداق دېگەنىدى: شەرقىي تۈركىستاندىن چىنگە بارغان ۋەكىللەر ئۆز ۋەتىنى ۋە خەلقىغە قىلچىمۇ پايدا يەتكۈزەلمەيدۇ. چۈنكى، ياڭزىڭشىننىڭ بىزگە بەرگەن تەلىماتى، پارلامېنتتا ياڭزىڭشىننىڭ يۇرتنى ئىدارە قىلىش تۈزۈمىنى ماختاپ، « ياڭزىڭشىندىن خەلقىمىز بەكمۇرازى» دەپ، ئۇنىڭ پايدىسى ئۈچۈن تەشۋىق ئېلىپ بېرىش ۋە مەركەز نىڭ شەرقىي تۈركىستان توغرىسىدىكى ھەر قانداق تەشەببۇس ۋە پىلاننى ۋاختىدا ياڭزىڭشىنغا مەلۇم قىلىپ تۇرۇش ۋە ياڭزىڭشىننىڭ ئارزۇسىغا ئۇيغۇن بولمىغان پىلان ۋە لايىھىنى رەت قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. بىرقېتىم چىن ھۆكۈمىتى پارلامېنتتا شەرقىي تۈركىستانغا تۆمۈر يولى سېلىش لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. بۇ پىلاننى ياڭزىڭشىن ئۆز ھاكىمىيىتىگە خەۋپلىك دەپ ھېساپلىغانلىقتىن، بىزئۇنى خېلى تەسلىكتە رەت قىلدۇق. يەنە بىرقېتىمدا، شەرقىي تۈركىستاننىڭ مەمۇرىي، ئىقتىسادىي ۋە بەزى ھەربىي ئورۇنلىرىدا تۈركلەرگە ۋەزىپە بېرىش توغرىسىدا بىر قانۇن تەكلىپى بېرىلگەنىدى. بۇنىڭدىن چىن ھۆكۈمىتىنىڭ

مەقسىدى، ياكۈزىكشىن بىلەن شەرقي تۈركستان خەلقى ئارىسىدا ماجىرا پەيدا قىلىپ، ئۇنىڭ ئىناۋىتىنى چۈشۈرۈپ، شەرقي تۈركستاننى مەركىزى ھۆكۈمەتنىڭ كونترولى ئاستىغا ئېلىشتىن ئىبارەت ئىدى. پارلامېنتتىكى، بىز شەرقي تۈركستان ۋەكىللىرى بۇ تەكلىپكە قارشى چىقىپ، «شەرقي تۈركستانلىق خەلق ئىچىدە يۈرتنىڭ مەمۇرىي، ئىقتىسادىي ۋە ئەسكىرىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇش قابىلىيىتى بار كىشىلەر يوق، ھەمدە، خەلق مۇختارىيەتنى خالىمايدۇ. ياكۈزىكشىن ۋە ئۇنىڭ خادىملىرىنىڭ يۈرتنى ئادىللىق بىلەن ئىدارە قىلىشىدىن، تىنچ ۋە بايلىقات تۇرمۇشقا ئېرىشكەن خەلقىمىز بەكمۇ رازى» دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇق. بۇنى ئاڭلىغان باشقا پارلامېنت ئەزالىرى ۋە مەجلىسكە قاتنىشىۋاتقان ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى، قاقاخلىشىپ كۈلۈشتى ۋە مەسخىرە قىلىپ چاۋاك چالدى.

مانا بۇلار، چىن پارلامېنتىدىكى شەرقي تۈركستانىنىڭ سېتىلما «ۋەكىل» لىرىنىڭ ۋەزىپىلىرى ۋە ئىشلىگەن خىزمەتلىرى ئىدى. ئۇرۇمچىدىكى ئۆلكىلىك كېڭەش مەجلىسىدىكى ۋەكىللەرنىمۇ ھېچبىر زامان مىللەت سايلاپ چىقماستىن، ياكۈزىكشىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن دوتەي ۋە ئامبانلار ئۆز تەۋەلىكىدىن بىردىن كىشىنى بەلگىلەپ، يۈرتنىڭ بەزى سودىگەرلىرىنى، بەگلەرنى ۋە كىشىلەرنى يامۇن (ھۆكۈمەت ئىدارىسى) غا چاقىرىپ، تىزىملىكنى تەڭلەپ، « بۇلار ۋەكىل سايلاندى، ئىمزا قويۇڭلار» دەپ ئىمزا قۇيغۇزغان. بۇكىشىلەر تولاراق تىجارەت ياكى باشقا ئىشلار بىلەن ئۇرۇمچىدە تۇرىدىغان كىشىلەردىن تاللىناتتى. بۇ ئادەملەرنىڭ، ھۆكۈمەت بېشىدىكى جاڭجۇڭنىڭ خىزمىتىنى نازارەت قىلىش ۋەزىپىلىرىدىن خەۋىرى يوقتى. خەلقئارا پارلامېنت تۈزۈمىنى ۋە دېموكراتىك يول بىلەن قانۇن چىقىرىشنى بىلىش ئۈياقتا تۇرسۇن، بۇخىل ئاتالغۇلارنى ئاڭلاپمۇ باقمىغان كىشىلەرئىدى. گەرچە، بۇنى ئۇلارغا بىلدۈرۈش ھۆكۈمەتنىڭ ۋەزىپىسى بولسىمۇ ھۆكۈمەت ئۇلارغا بۇلاردىن سۆز ئېچىپمۇ قويمىغانىدى. قىسقىسى، بۇ ۋەكىللەرنىڭ ھېچقانداق ۋەزىپىسى يوقتى، پەقەت ياكۈزىكشىن بۇلارنى ئىككى ئايدا بىرقېتىم چاقىرتىپ مەنىسىز ۋە مەنتىقسىز نۇتۇقلىرىنى ئاڭلىتىپ، ئۆزىنى ئالقىشلىغىلى سالاتتى ۋە ئۆزى ئويدۇرۇپ چىققان « مەركەزگە يوللىنىدىغان دوكلات» لارغا ئىمزا قويدۇراتتى. بۇ خەلقئارادا ئېتىراپ قىلىنغان «دېموكراتسىيەلىك كېڭەش» تىن ئەسەر بولمىغان بىر مۇراسىمدىن ئىبارەت بولۇپ، ياكۈزىكشىنىڭ ئۇيۇنچىقىغا ئايلىنىپ قالغانىدى.

شەرقي تۈركستاندا فابرىكا ۋە سىمسىز تېلېگراف

چىن جۇمھۇرىيەتى ھۆكۈمىتى، دۆلەت ئىقتىسادىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، مىللىي تىجارىي شىركەتلىرى ۋە زامانىۋىي سانائەت قۇرۇلۇشلىرى ئېلىپ بېرىشقا باشلىغاندا، ياكۈزىكشىنغا، شەرقي تۈركستاندىمۇ مىللىي تىجارىي شىركەتلىرى ۋە زامانىۋىي سانائەت فابرىكىلىرى قۇرۇش ھەققىدە بىر

قانچە قېتىم يولىۇرۇق بەرگەن بولسىمۇ، ياكۈزكۈشىن بۇلارنى ئەمەلگە ئاشۇرمىغانىدى. شەرقي تۈركستان خەلقى زامانىۋي خەۋەرلىشىش ۋە سانائەتنىڭ يوقلىقىدىن نارازى ئىدى. ياكۈزىكۈشىن مەركەزنىڭ تەكرارسۈيلىشى ۋە جامائەت پىكرى ئالدىدا ئامالسىز قېلىپ، 1925- يىلى بىر تىجارەت شركىتى قۇردى ۋە يۇرتشكى پۇتۈن تىجارەتچىلەرنىڭ بۇ شركەتكە دەسمايە سېلىشنى تەلەپ قىلدى. بۇ شركەت بىر مىللىي شركەت بولماستىن ياكۈزكۈشىنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشى ئاستىدىكى بىرخۇسۇسى شركەت بولۇپ قۇرۇلدى. شۇڭا، بەزى كاپىتال ئىگىلىرى دەسمايىلىرىنىڭ ئوندىن بىرىنى ئالۇاڭغا بەرگەندەك بېرىپ، شېرىك بولدى. تىجارەتچىلارنىڭ كۆپ قىسمى دەسمايىلىرىنىڭ كېيىنچە ياكۈزكۈشىن ۋە باشقا چىنلىقلارنىڭ يانچۇقىغا كىرىپ كېتىشىدىن قورقۇپ، دەسمايە قوشۇشتىن قاچتى. بۇنى سەزگەن ياكۈزكۈشىن، ھاكىملارغا بۇيرۇق قىلىپ، پۇتۈن تىجارەتچىلەرنىڭ دەسمايىسىنىڭ ھەممىسىنى، بەزىلەردىن بېرىمىنى زورلۇق بىلەن ئېلىپ، شركەتكە قاتتى. بۇ مەبلەغ بىلەن ئۇرۇمچىدە 80 ئۇرچۇقلۇق بىر توقۇمىچىلىق فابرىكىسى قۇردى. بۇ فابرىكا چىنلىق ئەسكەرلەرنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى ئۈچۈن ئەستەرلىك خام خەسە ئىشلەپ چىقاردى. بۇ فابرىكا بىۋاستە ھۆكۈمەتنىڭ قارمىقىدا بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىشلەپ چىققان مەھسۇلاتنىمۇ ھۆكۈمەت ئىشلەتكەنلىكتىن، شركەتكە پاي قوشقان تىجارەتچىلەرنىڭ دەسمايىسى، ئۇلارنىڭ ئەندىشە قىلغىنىدەك يوق بولۇپ كەتتى.

مەركىزي ھۆكۈمەت، شەرقي تۈركستانىنىڭ ھەممە ۋىلايەتلىرىدە بىردىن سىمسىز تېلېگراف ئىستانسىسى قۇرۇپ چىقىشنى بۇيرۇغانىدى. بۇنىڭ بىلەن شەرقي تۈركستانىنىڭ چىن ۋە پۇتۈن دۇنيا بىلەن زامانىۋي خەۋەرلىشىش ۋاستىسى ۋۇجۇتقا كېلەتتى. لېكىن، ياكۈزكۈشىن بۇنىڭغا ھەرخىل باھانە - سەۋەپ كۆرسىتىپ، قوبۇل قىلمىدى. چۈنكى، شەرقي تۈركستان خەزىنىسىدىن بۇئىشقا كۆپ مىقداردا ئىقتىسادي چىقىمنىڭ چىقىپ كېتىشى ئۇنىڭ دېتىگە ياقمايتتى. ئاخىرى، مەركىزي ھۆكۈمەت، 1926 - يىلى بۇ ئىش ئۈچۈن يېتەرلىك پۇل، ئەسۋاپ ئۈسكۈنە ۋە تېخنىك خادىملىرىنى بېرىپ، ئۇرۇمچى ۋە قەشقەر دىن ئىبارەت ئىككى يەردە سىمسىز تېلېگراف ئىستانسىسى قۇردى.

ياكۈزكۈشىنىڭ شەرقي تۈركستانىنىڭ بايلىقىغا ۋە مەدەنىيىتىگە قىلغان خيانەتلىرى

ياكۈزكۈشىن، شەرقي تۈركستان خەلقىنىڭ يېڭىچە مەدەنىيەتكە ئىنتىلىشىنى، شەرقي تۈركستانىنىڭ چىن قولىدىن چىقىپ كېتىشىنىڭ مۇھىم بىر ئامىلى دەپ قارايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆزى ئۈچىغا چىققان مۇتەئەسسىپ ۋەكونالىقنى ياقلايدىغان بىرسى بولغانلىقى ئۈچۈنمۇ، ھەرقانداق مەدەنىيەت ھەرىكىتى، ئۇسۇلى ۋە يېڭى تېخنىكا مەھسۇلاتلىرىغا قارشى چىقىپ، ئۇنى قولىدىن كەلگىنىچە قارىلاپ، يامان كۆرسىتىپ، كۈچىنىڭ بېرىچە توسقۇنلۇق قىلغانىدى. ئۇ ھۆكۈمدار

بولۇشىدىن بۇرۇن شەرقي تۈركستاندا يېڭىدىن ئېچىلغان مەكتەپلەرنى تاقىۋەتكەنلىكى ۋە مەتبەلەرنى چېقىۋەتكەنلىكى يوقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلدى. ياڭزىڭشىننىڭ بۇ قىلمىشلىرى، شەرقي تۈركستان خەلقىنىڭ ئارقىدا قېلىشىغا سەۋەپ بولغان دەپ، پىكىر بەرگەنلەرنى «كوممۇنىست» دەپ بوّهتان چاپلاپ، ئۆلتۈرگەن ياكى مۇددەتسىز قاماقتا ئالغان. شەرقي تۈركستاندا گېزىت چىقىرىشنى مەنئى قىلىپلا قالماستىن جەت ئەلدىن ھەرقانداق گېزىت ـ ژۇرنالىنىڭ كىرىشىنى چەكلىگەن. يۇرت ئىچىدىكى ياكى چەت ئەلدىن پوچتا ئارقىلىق كەلگەن خەت ـ چەكلەرنى داۋاملىق سانسۇر قىلغان. ياشلارنى ئوقۇش ئۇچۇن، چەتكە ئەۋەتىشنى « دۆلەتكە خيانەت قىلىش» دەپ قارىغان. يوشۇرۇنچە بېرىپ كەلگەنلەرنى قاتتىق جازالىغان. چەت ئەلدە زامانىۋي پەن ۋە مەدەنىيەت ئۆگىنىپ كەلگەن مىللي زىيالىلىرىمىزنىڭ ياڭزىڭشىن تەرىپىدىن زىيانكەشلىككە ئۇچراپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى، قامالغانلىقى ياكى تەقىپ ئاستىغا ئېلىنغانلىقى ھەممگە ئايان. شەرقي تۈركستانىنىڭ ئۆزىخەلقى تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان، مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائي تەرەققىيات تەشەببۇسلىرىنى ياڭزىڭشىن مانا مۇشۇنداق يوللار بىلەن بوغۇپ تاشلىغان.

چىن جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن، شەرقي تۈركستاندا، جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىگە ئۇيغۇن ئىدارە شەكلىنى يولغا قويۇش، مائارىپنى مىللىيلەشتۈرۈش، ئىجتىمائي جەمئىيەتلەر قۇرۇش، تاش يول ياساش، كۆۋرۈك ياساش ۋە تۆمۈرىيول سېلىش قاتارلىق يۇرت ۋە خەلقنىڭ ئالغا بېسىشىغا پايدىلىق بۇيرۇقلىرىنى ھېچ ئورۇندىمىدى. بۇ ئىشلار يولغا قويۇلسا، ياڭزىڭشىننىڭ ھاكىمىيىتى ئۇچۇن خەتەرلىك ۋە يانچۇقىنى توشقۇزۇش ئۇچۇن زىيانلىق بولغانلىقى ئۇچۇن، مەركەزگە مۇنداق دەپ يازغان: «خەلق بىلمىسىز بولغانلىقتىن يېڭىلىققا قارشى چىقتى. بۇ ئىشلارنى زورلۇق بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرىمىز دېسەك، خەلقنىڭ قوزغىلاڭ چىقىرىشىغا سەۋەپ بولىدۇ» ۋە « بۇ بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىش ئۇچۇن يۇرتنىڭ ئىقتىسادى يېتىشمەيدۇ». قىسقىسى، ياڭ زىڭشىن، پەقەت، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمدارلىق ھېرسمەنلىكى، مۇتەئەسسىپ ۋەكونىلقنى ياقلايدىغان مەپكۇرىسى بىلەن، شەرقي تۈركستان خەلقىنى، زامانىۋي مەدەنىيەت گۈللەپ ياشنىغان بۇ ئەسىرنىڭ ئەڭ تۆۋەن ۋە ئەش ئەقەللى مەدەنىيەت بەلگىسى بولغان مەكتەپ ۋە مەتبەدىن مەھرۇم قىلىپ، ھېچقانداق بىر مەدەنىي ھەقتىن بەھرىمەن بولۇشقا يول قويماي، شەرقي تۈركستان خەلقىنى دۇنيا مىللەتلىرىنىڭ ئەڭ ئارقا قاتارىغا ئىتتىرىپ قويدى. شەرقي تۈركستانىنىڭ پۈتۈن بايلىقىنى ھېيلە ـ مىكر بىلەن ۋە زورلۇق ـ زومبۇلۇق بىلەن يېغۇلغان ياڭزىڭشىن (بۇلارنى تۆۋەندە تەپسىلى بايان قىلىمەن)، خەلق ئۇچۇن مەدەنىيەت ئەسىرىدە ئەڭ مۇھىم بولغان قاتناش يولى، كۆۋرۈك، تېلىفون، مەكتەپ، دوختۇرخانە قاتارلىقلارنىڭ بىرەرسىنىمۇ ۋۇجۇتقا چىقىرىش ئۇچۇن بولسىمۇ بىر يارماق پۇل سەرپ قىلمىدى. يەر يۈزىنىڭ ئەڭ بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىدىمۇ ۋە ئەھمىيەتسىز نوقتىلىرىدىكى جايلاردىمۇ مەۋجۇد بولغان بۇ مەدەنىيەت نېمەتلىرىدىن شەرقي تۈركستان

بىر زالىم دېكتاتۇر تەرىپىدىن پۈتۈنلەي مەھرۇم قىلىنغانىدى. بىرمىللەتنى قۇللۇق ئاستىدا تۇتقانىنى ئاز دەپ ئۇنى، بۇنداق بەختسىزلىك قاراڭغۇلۇقىغا تاشلاشتىنمۇ يامانراق خىيانەت بۇلامدۇ؟

ياڭزىڭشىن، شەرقىي تۈركستاندا «كاپالىتى» بولمىغان بىرخىل قەغەز پۇل چىقاردى. بۇ قەغەز پۇل دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكىدەك، دۆلەت خەزىنىسىنىڭ ياكى دۆلەت بانكىسىنىڭ «كاپالەت - ھۆججىتى» ماھىيىتىدە ئەمەستى. بۇ پەقەت، خەلقنىڭ قولىدىكى ئالتۇن - كۈمۈش ۋە قىممەتلىك ناشلاردىن ئىبارەت ئىقتىسادىي بايلىقنى ياڭزىڭشىنىڭ يانچۇقىغا توپلاش ۋاستىسى ماھىيىتىدە ئىدى. بۇ قەغەز پۇلنى مەجبۇرى بۇيرۇق بىلەن ئېلىم - سېتىمدا خەجلەتتى. بۇقەغەزنى ئالمايمەن، كۈمۈش تەڭگە ئالىمەن دېگەنلەرگە ئۆلۈم جازاسى بىرىلدۇ دەپ قورقۇتتى. ھۆكۈمەت بۇ قەغەز پۇلنى يېڭى بولۇش شەرتى بىلەن باج - سېلىق ئۇچۇنلا ئالاتتى. ئەمما، قەغەز پۇلنى ھۆكۈمەت بانكىسىدىن تىللا ياكى كۈمۈش تەڭگە ئالماشتۇرۇپ بەرمەيتتى. ھەتتا، كونىسنى يېڭىسىغا يەڭگۈشلەپ بېرىشمۇ يوقتى. بۇ قەغەز پۇلنىڭ ئۈستىگە بېسىلغان ھۆكۈمەت ئۇقتۇرۇشىغا قاراپ، بۇنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ئۇچۇق بىلگىلى بولىدۇ. بۇئۇقتۇرۇشتا مۇنداق دەپ يېزىلغان. «شىنجاڭ (شەرقىي تۈركستان) سىڭجاڭ (ئۇمۇمىي ۋالىيسى) سەيجىڭ تىڭ (مالىيە نازارىتى) لارنىڭ ھۆكمى، ئۇشبۇ خىتە(ھۆكۈمەت) چىقارغان تىزە(قەغەز پۇل) نىڭ ھەر بىرىنى تۆت يۈز داچەن (يارماق)، بىرسەر شاڭفىن(قۇيۇلغان) كۈمۈشكە پۈقرالار ئىچىدە خەجلەيدۇ ۋە باج سېلىققا تەخىر قىلماستىن ئالىدۇ. مۇبادا يالغان تىزە چىقارسا ئۆلۈم جازاسى بېرىمەن، دەپ، چىقارغان ھۆكۈم. مىڭگۈي (جۇمھۇرىيەت) نىڭ .... نجى يىلى ... نجى ئاينىڭ ..... كۈنى».

مانا، بۇ يول بىلەن ياڭزىڭشىن، يوقسۇل خەلقنىڭ ئىقتىسادىي مەنبەسىنى كەستى. قەغەز پۇل چىققاندىن باشلاپ، ياڭزىڭشىن خەلقنىڭ قولىدىكى ئالتۇن، كۈمۈش ۋە قىممەتلىك ناشلارنى قەغەز پۇلغا سېتىۋالغىلى باشلىدى. خەلق ئېھتىيات قىلىپ، ساتمىغان ئالتۇنلىرىنى بازارغا چىقىرىش ئۈچۈن ھەرخىل ھىيلە ئىشلەتتى. مەسىلەن، ياڭزىڭشىن ئۆز خەزىنىسىدىن بىر مىقدار ئالتۇن چىقىرىپ ساتقان. بۇنى كۆرگەن خەلق ئالتۇن باھاسى چۈشۈپ كېتىدىغان ئوخشايدۇ دەپ، ئالتۇن ساتقىلى باشلىغان. بازاردا ئالتۇن كۆپەيگەن زامان ياڭزىڭشىن، شەھەر- شەھەرده ئادەم قويۇپ ئالتۇن سېتىۋالغان. نەتىجىده، ئۆزى چىقىرىپ ساتقان ئالتۇندىن نەچچە يۈز ھەسسە كۆپ ئالتۇن يېغىۋالغان. بۇ ئەھۋال بىرقانچە قېتىم تەكرارلانغاندىن كېيىن، خەلق بۇھىلىگە ئالدانمايدىغان بولغان ۋە ئالتۇن سېتىپ بېرىش ئازالغان. ياڭزىڭشىن ئالتۇن - كۈمۈشنىڭ نەرقىنى ئاشۇرۇپ، نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈش سېتىۋالغانلىقىدىن قەغەز پۇل پاخاللاشتى. دەسلەپتە، بىردانسى بىرسەر كۈمۈش قىممىتىده چىقىرىلغان مەزكۇر قەغەز پۇل بارغانسېرى پاخاللىشىپ، تۆت دانسى بىرسەركۈمۈشكە چۈشۈپ قالدى. شۇنداق قىلىپ، خەلقنىڭ بايلىق دەسمايىسى بولغان ئالتۇن - كۈمۈشنىڭ 90% ى ياڭزىڭشىنىڭ قولىغا ئۆتتى ۋە خەلقنىڭ قولىدا بىر دۆۋە يىرتىق قەغەز قالدى.

بۇلاردىن باشقا ياكۈنكۈشىن خەلقنىڭ تىجارەتتىن تاپقان پايدىلىرىدىنمۇ يانچۇقىنى توشقۇزۇش ئۈچۈن يەنە بىر خىيانەت يولىنى كەشپ قىلدى. بۇنىڭدىن بۇرۇن چىقارغان قەغەز پۇل شەرقىي تۈركىستانىڭ پۈتۈن ۋىلايەتلىرىدە ئوخشاش ئۆتەتتى. خوتەن ۋە قەشقەرنىڭ قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى ۋە ھىندىستان مالىلرىنى سودىگەرلەر ئاقسۇ، كۇچا، تۇرپان، ئىلى، ئۈرۈمچى، چۆچەك ۋە ئالتاي ۋىلايەتلىرىگە ئاپىرىپ ساتقانىدى. بۇ شەرقىي تۈركىستانىڭ ئەڭ مۇھىم تىجارىتى ھېسابلىناتتى. ئۇ تەرەپلەردىن خوتەن ۋە قەشقەرنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان مال تۇرلىرى بەك ئاز بولغانلىقتىن سودىگەرلەر مال ساتقان تىزە پۇللىرىنى ئېلىپ كېلىپ، بۇنىڭغا مال ئېلىپ، يەنە باشقا جايلارغا قاتنايتتى. ياكۈنكۈشىن، قەشقەر ۋە خوتەندە ئۇتىدىغان باشقا قەغەز پۇل چىقىرىپ، بۇرۇن چىقىرىلغان پۇلنى بۇ ئىككى ۋىلايەتتە ئۆتەمەس قىلىپ قويىدى. بۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركىستان خەلقنىڭ تىجارىتىگە قاتتىق زەربە بەردى. بۇ ئىككى ۋىلايەت ئۈچۈن مەخسۇس چىقىرىلغان قەغەز پۇلمۇ بىرسەر كۆمۈش تەڭگىگە تەڭ ئىدى. ئەمما، سودىگەرلەر شەرق ۋىلايەتلىرىدە مالىلرىنى شۇ ۋىلايەتلەرنىڭ پۇلىغا سېتىشقا مەجبۇر ئىدى. لېكىن، بۇ پۇل قەشقەر ۋە خوتەندە ئۆتمىگەنلىكتىن ئۇ پۇل بىلەن بۇ يەردىن مال سېتىۋېلىش مۇمكىن ئەمەستى. سودىگەرلەر قەغەز پۇلنىڭ ھەممە ۋىلايەتلەردە ئوخشاش ئۆتۈشىنى تەلەپ قىلدى. ياكۈنكۈشىن بۇ تەلەپنى قوبۇل قىلمىدى ۋە سودىگەرلەرگە، قوللىرىدىكى شەرق ۋىلايەتلىرىدە ئۆتىدىغان پۇللىرىنى ئۈرۈمچى خەزىنىسىگە ئۆتكۈزۈپ، بۇنىڭغا قەشقەر ۋە خوتەن خەزىنىسىدىن شۇ يەردە ئۆتىدىغان پۇل ئېلىشنى بۇيرۇدى. سودىگەرلەر بۇ ھىلىنىڭ تېگىگە يېتەلمەي، ئۇزۇن يولدا تاغالاپ تىزە پۇلنى كۆتۈرۈپ مېڭىشتىن قۇرتۇلىدىغان بولدۇق دەپ خوش بولۇپ كېتىشتى. كېيىنچە بۇ «خۇيىچەن» يەنى، پۇل ھاۋالە(پېرېۋوت) قىلىش بىر تىجارەت شەكلىنى ئېلىپ، ئۈرۈمچىدە پۇلنى خەزىنىگە ئۆتكۈزۈپ، قەشقەر ۋە خوتەندىن ئالىدىغانلاردىن، ياكۈنكۈشىن 20% ھاۋالە ھەققى ئېلىشنى يولغا قويىدى ۋە بۇنى ھەر يىلى ئاشۇرۇپ، 80% گە چىقاردى. يەنى، ئۈرۈمچىدە ئوخشاش قىممەتگە ئىگە يۈز قەغەز پۇل خەزىنىگە ئۆتكۈزۈپ، قەشقەر ياكى خوتەن خەزىنىسىدىن ئالغان كىشىنىڭ قولىغا ئاران يېگىرمە قەغەز پۇل تېگەتتى. ئوتتۇرىدىكى ھەددى - ھېسابسىز تاپاۋەتنىڭ ھەممىسى ياكۈنكۈشىنىڭ خۇسۇسى بايلىقى ھېساۋىغا قوشۇلاتتى. سودىگەرلەر بۇسەۋەپ بىلەن تارتقان زىيانلىرىنى مالىنىڭ نەرقىغا قوندۇرۇپ ساتسىمۇ يەنە 50% - 60% زىيان تارتقان. نەتىجىدە، ئەسلى زىيان تارتقۇچى خېرىدارلار، ئاۋام خەلق بولدى. خوتەن، چەرچەن ۋە ئالتايدىكى ئالتۇن كانلىرىنى ئۆزى دەسمايە سېلىپ ئىشلىتىۋاتقان يەرلىك كانچىلارنىڭ ھەممىسىگە ياكۈنكۈشىن، ۋەزىيە تاپشۇرۇپ، ھەر ئايدا مەلۇم مىقداردا ئالتۇننى بازار نەرقىدىن كۆپ تۆۋەن باھادا قەغەز پۇلغا ھۆكۈمەتكە سېتىپ بېرىشنى بەلگىلىگەن. كاندىن ھەر ئايدا دېگەن مىقدار ئالتۇن چىقسۇن ياكى چىقمىسۇن، بەگلەر زورلۇق بىلەن (تاياق ۋە قاماققا ئېلىش يولى

بىلەن) كانچىدىن ئېلىپ، ياڭزىڭشىنغا تاپشۇراتتى. كۆپلىگەن كانچىلار بۇ سەۋەپتىن پۈتۈن دەسمايىسىدىن ھەتتا ئوي - ۋاقىلىرىدىن ئايرىلىپ كەتكەن. كانچىلار زىيان تارتىپ، كانچىلىقنى تاشلۇۋەتمەكچى بولغان بولسىمۇ رۇخسەت قىلماي، كاندا مەجبۇرى ئىشلەتكەن. نەتىجىدە، ئالتۇن كانچىلىق كەسپى تامامەن بىر ئىزدا توختاپ قالغان. چىن ھۆكۈمىتىنىڭ دېھقانچىلىق بېجى، تىجارەت بېجى، قولسانائەت مەھسۇلاتى بېجى ۋە ئىچكى - تاشقى تىجارەت باجلىرى دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىغا قارىغاندا ناھايىتى كۆپ ۋە ئېغىر بولسىمۇ، ياڭزىڭشىن بۇلارنى شەرقىي تۈركستاندا ھەر يىلى ئۆستۈرۈپ تۇراتتى. بۇ ئۇنتۇرىدىكى ئۈستۈرۈلگەن مىقدار مەركەزگە مەلۇم قىلىنماي ھەممىسى ياڭزىڭشىنىڭ خۇسۇسى بايلىقىغا قوشۇلاتتى.

ئۇنىڭ ئۈستىگە، شەرقىي تۈركستانىنىڭ دېھقانچىلىق، سانائەت ۋە تىجارىتى پۈتۈنلەي كونا ئۇسۇل بىلەن ئېلىپ بېرىلغانلىقتىن، مىللەتنىڭ دېھقىنى، قولسنائەتچىسى، تىجارەتچىسى مىسلىسىز مېھنەت - مۇشەققەت ۋە چىقىم بىلەن قولغا كەلتۈرگەن ئازراق پايدىسى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، مىكىبر ھېيلە - مىكر ۋە زۇلۇم بىلەن تارتىۋېلىندى. ياڭزىڭشىن شەرقىي تۈركستاندىن توپلىغان ئالتۇن - كۈمۈشنى ئوغۇرلۇقچە چىندىكى چەت ئەل بانكىلىرىغا يۆتكىگەن. چىندە ئىمارەت ۋە زېمىن ئېلىپ، دۇنيانىڭ ئەڭ باي «مىليونېر» لىرى قاتارىغا ئۆتكەن.

ياڭزىڭشىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى

ياڭزىڭشىن، ھىجرى 1348- (مىلادى 1928-) يىلى تاشقى ئىشلار نازىرى پەن ياۋنەن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. چەتئەللىك مۇخبىرلار ياڭزىڭشىن، يېڭى مەدەنىيەت ۋە تەرەققىيات تەرەپتارلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى دەپ يازغان. بۇ توغرا ئەمەس. پەن ياۋنەن ناھايىتى موتەئەسسىپ ۋە كونىلىقنى ياقلايدىغان ياڭزىڭشىنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ئادىمى بولغانلىقتىن ئۇنى تاشقى ئىشلار نازىرى ۋە ئۆزىگە خۇسۇسى مەسلىھەتچى قىلغانىدى. شۇنداقلا، پەن ياۋنەن، ئەشەددى تۈرك ۋە مۇسۇلمان دۈشمىنى ئىدى. ئۇ ياڭزىڭشىنىڭ مۇسۇلمانلارغا قىلغان زۇلمىنى ئاز كۆرەتتى ۋە يەرلىك خەلق بىلەن چىنلىقلارنى بىرقىسىم مەدەنىي قانۇن ھوقۇقتا بەراۋەر كۆرگەنلىكىگە قاتتىق نارازى ئىدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن، پەن ياۋنەن ئۆزى بىلەن ئوخشاش پىكىردىكى بىرقىسىم چىنلىقلار بىلەن بىرلىشىپ، بىر مەخپى تەشكىلات قۇردى ۋە ياڭزىڭشىننى ئۆلتۈرۈشكە قارار قىلدى. پەن ياۋنەن، ياڭزىڭشىننى پۈتۈن ۋەزىرلىرى بىلەن تاشقى ئىشلار نازارىتىگە زىياپەتكە چاقىردى. ئۇلار تازا يېمەك يەۋاتقاندا ھەممىسنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. پەن ياۋنەن، ئۆز ئادەملىرىنى ئېلىپ، جاڭجۇڭ يامۇننى قولغا ئېلىشقا بارغان يەردە، جاڭجۇڭ يامۇننىڭ باش كاتىبى بولغان جىن شۇرىن، يامۇندىكى ئەسكەرلەرنى قۇزغاپ، پەن ياۋنەننى تۈتۈپ ئۆلتۈردى ۋە ئۆزى جاڭجۇڭ بولدى.

7 ـ پەسىل

جىن شۇرىنىڭ ھۆكۈمەت دەۋرى

«جىن دالۇيى» ئىسىملىك بۇ ئادەم، بۇرۇن بەزى جايلارغا ھاكىم بولغانىدى. ياڭزىڭشىن تېخى يېقىندىلا ئۇنى جاڭجۇڭ يامۇنغا كاتىپ قىلىپ ئېلىپ كەلگەن. ياڭزىڭشىن ئۆلتۈرۈلگەن زىياپەتتە ئۇمۇ بار ئىدى. ھادىسىدىن بىر سائەت بۇرۇن بىر باھانە بىلەن زىياپەتتىن چىقىپ كېتىپ، جاڭجۇڭ يامۇنغا كېلىپ تۇرغان. جىن دالويىنىڭ، پەن ياۋنەن تەشكىلاتى ئىچىدە بولۇپ، سۇيىقەستتىن خەۋىرى بارئىكەنلىكىنى مەن، بۇ ھادىسە يۈز بېرىپ ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇرۇمچىگە قىلغان سایاھىتىم ئەسنىسىدا ئۇرۇمچىدىكى ئىشەنچلىك كىشىلەردىن كۆپ ئاڭلىدىم.

پەن ياۋنەن، ياڭزىڭشىننى ئۆلتۈرۈپ، يېنىدىكى قوراللىق ئادەملىرى بىلەن جاڭجۇڭ يامۇنغا بېسىپ كىردى. يامۇنىڭ مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلىرى پەن ياۋنەنىڭ ئادەملىرىنى چېكىندۈردى. جىن شۇرىن بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، دەرھال باشسىز قالغان مۇھاپىزەتچى قىسىم ئەسكىرىنىڭ رەھبەرلىكىنى قولىغا ئالدى ۋە پەن ياۋنەننى تۈتۈشقا بۇيرۇدى. بىرسائەت داۋام قىلغان توقۇنۇشتىن كېيىن، پەن ياۋنەنىڭ پۈتۈن ئادەملىرى ئۆلتۈرۈلدى. پەن ياۋنەن تىرىك قولغا چۈشتى. ئۇرۇمچىدىكى كاتتىلارنىڭ تولىسى زىياپەتتە ياڭزىڭشىن بىلەن بىرگە ئۆلتۈرۈلگەن. باشقىلىرى يامۇنىڭ سىرتىدا قالغانلىقتىن، جاڭجۇڭ يامۇندىكى ئەسكەرلەرنىڭ قۇماندانلىقى تۆۋەن دەرىجىلىك مەنسەپتار بولغان جىن دالويغا قالدى. شۇنىڭ بىلەن جىن دالويى ھەم قۇماندان ھەم ھۆكۈمدار بولۇۋېلىپ، يامۇندىكى پۈتۈن قورال ۋە خەزىنىنى قولغا ئالدى. يامۇندىكى پۈتۈن ئەسكەرلەرگەكەك ـ كەڭرى ئىنئاملار تارقىتىپ، ئۆزىگە تەرەپتار قىلىۋالدى. ئۇرۇمچىدىكى ئەڭ كۈچلۈك ئەسكىرىي قىسىم جاڭجۇڭ يامۇندىكى ئەسكەرلەر ئىدى. پۈتۈن قورال يارىق ۋە خەزىنىمۇ بۇ يەردە ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، جىن دالويى، بىركېچە كۈندۈز ئىچىدە ئاساسى ھوقۇقنى ئىگەللىدى. ئۇرۇمچىنىڭ چىنلىقلار ئولتۇراقلاشقان قىسمى(ئىچكى شەھەر) نىڭ ھەممە دەرۋازىلىرىنى ئەتتى ۋە ئەرتىسى شەھەر سىرتىدا قالغان ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلارنى چاقىرىپ، جاڭجۇڭ سايلاپ چىقىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇستۈن دەرىجىلىك ئەسكىرىي مەنسەپتارلار جىن دالويىدەك تۆۋەن دەرىجىلىك بىرسىنى جاڭجۇڭ سايلاشنى خىياللىرىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى. لېكىن، جىن دالويىنىڭ تەرەپتارلىرى باشقىلارغا قورال تەڭلەپ، تەھدىت بىلەن ئۇنى جاڭجۇڭ سايلاتتى. بۇ ئەھۋال جىن جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتىنىڭ مەركىزى يەنى، نەنجىڭغا مەلۇم قىلىندى ۋە جىن نىڭ جاڭجۇڭلۇقىنى تەستىقلاش تەلەپ قىلىندى. نەنجىڭ ھۆكۈمىتى شەرقىي تۈركىستانىنىڭ ئومۇمىي ۋالىيسى تەيىن قىلغانلىقىنى ئېلان قىلىپ، ئۇنىڭغا جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتى«جۇشى» يەنى، «رەئىس» دېگەن ئۇنۋاننى بەردى. شۇنىڭدىن باشلاپ «جاڭجۇڭ» ئۇنۋانى

قالدۇرۇلدى. جەن جۇشنى ئۇنىڭ شەرقىي تۈركستاندىكى دۈشمەنلىرى پەس كۆرۈپ «جەنشورىن» دەپ ئاتايتتى. يېقىنلىرى ئۇنىڭغا دۇبەن (دېكتاتۇر) دەپ نام بەرگەن. بىز تۆۋەندە ئۇنى «جەن شۇرىن» دەپ ئاتايمىز.

جەن شۇرىن، ياڭزىڭشىننىڭ يولى بىلەن ماڭىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. لېكىن، بۇئادەم زالىملىق ۋە مۇستەبىتلىكتە ياڭزىڭشىننىڭ ئىزىدىن ماڭغان بولسىمۇ، سىياسى ۋە ئىدارىي جەھەتتە ئۇنىڭچىلىك «ئۇستىتلىق» كۆرسىتەلمىدى. دوستلىرىمۇ جەن شۇرىننىڭ لاياقەتسىزلىكىنى ئېتىراپ قىلدۇ.

جەن شۇرىننىڭ مەمۇرىي باشقۇرۇش تۈزۈمى ياڭزىڭشەن بىلەن ئوخشاش بولدى. ئەسكىرىي ۋە مەمۇرىي مەنسەپتارلارنىڭ ئىمپېراتورلۇق دەۋرىدىكى ئۇنۋانلىرىنى قالدۇرۇپ، جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتى ئۇنۋانلىرىنى قوبۇل قىلدى. مەسىلەن: ئىمپېراتورلۇق دەۋرىدىكى «جاڭجۈڭ» (ئۇمۇمىي ۋالىي) «جۇشى» دەپ ئۆزگەرتىلدى. شۇنىڭغا ئوخشاش دوتەي، «شەن جىنجاڭ»، ھەربىي قۇماندانلارنىڭ «تىتەي» دېگەن ئۇنۋانى «سجاڭ»، «شتەي» دېگىنى«لۇجاڭ» قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

جەن شۇرىن ھاكىمىيەتنى بېيشىغا چىققان كۈندىن باشلاپ، بىرىنچى قىلغان ئىشى، ئۆزىگە بايلىق توپلاش بولدى. بۇ ئىشتا ياڭزىڭشىننىڭ يولىدىن ماڭماندىن باشقا تاشقى تىجارەتكە «تۆكشۈي» دەپ يەنە بىر باج قويدى. ئادەتتىكى 18% ـ20% بولغان باجنى 28% ـ 30% غا چىقاردى. بۇلاردىن باشقا يەنە ھەرخىل ئىسىملار بىلەن باج ۋە ئالۋاڭ ـ سېلىق ئالدى. خەلقنىڭ قولىدىكى ئالتۇن، كۈمۈشنى يىغىۋالدى. دەسلەپتە پۇلغا سېتىۋالغان بولسىمۇ كېيىنچە مۇسادىرە قىلىش يولى بىلەن بولىۋالدى. ھەتتا، ئايالالارنىڭ زىننەت بۇيۇملىرىنمۇ زورلاپ تارتىۋالغانلىقى مەلۇم.

جەن شۇرىن زامانىسىدا چەن جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتى گومىنداڭ پارتىيەسىنىڭ قولىغا ئۆتكەنىدى. دېكتاتور جاڭجېشى، مەركىزى ھۆكۈمەتنىڭ شەرقىي تۈركستاندىكى نۇپۇزىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن. زامانىۋى ئىلىملەردە تەربىيە كۆرگەن بىرقىسىم ياش چىنلىقلارنى ھەرخىل ئۇنۋانلار بىلەن شەرقىي تۈركستانغا ئەۋەتكىلى باشلىدى. ئۇنىڭ مەقسىدى بۇ ياشلارنى شەرقىي تۈركستاندا ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلاشتۇرۇپ، شەرقىي تۈركستانىنى مەركەزگە باغلاش ئىدى. جەن شۇرىن، گومىنداڭنىڭ كۈچىدىن قورقۇپ، بۇلارنىڭ ھەرقايسى ۋىلايەتلەرگە بېرىپ، خەلققە جۇمھۇرىيەتنىڭ ئەۋزەللىكى ھەققىدە تەشۋىقات ئېلىپ بېرىشقا رۇخسەت قىلدى. لېكىن، ئۇزۇنغا قالماي جەن شۇرىن بۇ ياشلارنى ۋىلايەتلەردىن ئۇرۇمچىگە قايتۇرۇپ كەلدى ۋە ھېچقانداق ئىشقا ئارىلاشتۇرمىدى. چۈنكى، خەلق بۇ ياشلارنى ياقتۇرمىغانىدى. بۇ جەن شۇرىن ئۈچۈن، ياخشى بىر باھانە بولۇپ بەردى. جاڭ جېشىنىڭ بۇ پىلانى ئەمەلگە ئاشماي قالدى. بۇندىن كېيىن نېمە بۇلار؟ دەپ ھەركىم ئەندىشە قىلىپ تۇرغان بىر پەيتتە، قۇمۇل ئىنقىلابى قوزغۇلۇپ، ئۇرۇمچى بىلەن جەن ئوتتۇرىسىدىكى يول ئېتىلىپ، بېرىش ـ كېلىش توختىدى. بۇسەۋەپ بىلەن جاڭجېشىنىڭ شەرقىي تۈركستانىدىكى پائالىيىتى توختاپ قالدى.

تۆتىنچى باب

شەرقىي تۈركستاندا
تۆتىنچى قېتىملىق
ئومۇمىي ئىنقىلاب

بىرىنچى بۆلۈم

شەرقي تۈركستاندا (تۆتىنچى) ئومۇمي ئىنقىلاب

شەرقي تۈركستاننىڭ، مىلادى 1931 ـ يىلىدىن باشلاپ، ھازىرغىچە داۋام قىلىۋاتقان مىللىي ئىنقىلابى شەرقي تۈركستان تارىخىدىكى ناھايىتى مۇھىم بىر ۋەقە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئىنقىلاب، شەرقي تۈركستان خەلقىنىڭ يېڭىدىن ئويغۇنۇش ۋە سائادەت دەۋرىنىڭ باشلىنىشى بولدى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ كىتابنى مەزكۇر ئىنقىلاب ۋەقەلىرىنى بايان قىلىش. بۇ كىتابنىڭ ئەھمىيىتىنىڭ تېخىمۇ ئېشىشىغا ھەسسە قوشۇدۇ. لېكىن، بۇ كىتابنى مەن يازغانلىقىم ئۈچۈن. بۇ ئىنقىلاب ۋەقەلىرىنى يېزىشىمدا تۆۋەندىكى سەۋەبلەر مېنى تۆسىدى: [110]

(1) مەن بۇ ئىنقىلابنىڭ مۇھىم ئەزالىرىدىن بىرى بولۇش شەرىپىگە ئىگە بولغانلىقىم ئۈچۈن. باشقا بىر تەرەپسىز كىشى تەرىپىدىن يېزىلسا تېخىمۇ ئۈيغۇن بولاتتى. ئىنقىلاب جەريانىدا ئۆزۈمدىن ئۆتكەن خاتالىق ۋەكەمچىلىكلىرىمنى ئىقرار قىلىش، مەسىلەكداشلىرىم بولغان باشقا زاتلارنىڭ خاتالىق ۋە كەمچىلىكلىرىنى يۇشۇرماي يېزىش تارىخچىلىق ۋەزىپىسىنىڭ ئەڭ مۇھىم شەرتى. بۇ ئىشنىڭ ماڭا قولاي بولمايدىغانلىقى تەبىئىي. چۈنكى، ئۆز خاتالىقلىرىمنى تەكرار سۆزلەش. ئۇنداق ئازابىمنى ئاشۇرىدۇ، مەسىلەكداشلىرىمنىڭ خاتالىقلىرىنى يازسام، ئۇلار مەندىن ئاغرىنىپ قالىدۇ.

(2) مەن ئۆزىگۈزۈم بىلەن كۆرگەن ۋەقەلەرنى شەك ـ شۇبھىسىز بىلىمەن. ئەمما، كۆرمىگەن ۋەقەلەرنى بىرقانچە قېتىم ئاڭلىغان خەۋەر ۋە ماتېرىياللارغا قاراپ يېزىشىم كېرەك. بۇنىڭدا كاملىك ياكى زىيادىلىك ھەتتا خاتالىق بولۇشىمۇ مۇمكىن.

(3) ئىنقىلاب جەريانىدىكى كۆرەشلىرىمىزدە خەلقىمىزنىڭ بۇ يولدا تۆكۈلگەن قانلىرىنىڭ. كۆتكەن ياخشى ئاقىبەت ۋە سائادەت بىلەن نەتىجىلەنمەي. ئەكسىنچە. بۈگۈنكىدەك پالاكەتكە مۇپتىلا بولۇپ قالغانلىقى كۆزئالدىمدا تۇرغانلىقتىن، قولۇم تىترەيدۇ.

(4) شەرقي تۈركستان ئىنقىلابى تۈگىدى دېگىلى بولمايدۇ. ئۇ ھازىر بىرقاراڭغۇلۇق دەۋردە تۇرماقتا. ئاقىۋەتتە يورۇقلۇققا چىقىدۇ؛ دەپ ئۈمىد قىلىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىنقىلابىمىز نەتىجىلىك ئىياغلاشقاندىن كېيىن. پۈتۈن بۇ ۋەقەلەرنى باشتىن ـ ئاياق ئالاھىدە بىر كىتاب قىلىپ، يېزىپ چىقىشنى خالايتتىم.

مانا مۇشۇنداق سەۋەپلەرتۈپەيلىدىن كىتابىمنى جىن شۇرىنىنىڭ ھۆكۈمەت دەۋرىدىكى ۋەقەلەر بىلەن

110 مۇھەللىپ بۇ ئەسىرنى، قولياز مىسىدا 614ـ بەتتە(1987 ـ يىل ئەشرى 526 ـ بەتتە) ئاخىرلاشتۇرغان. كېيىنچە، بۇ بۆلۈمنى كىرىش سۆز شەكلىدە يېزىپ، بۇ بابقا ئىلاۋە قىلغان (ن. ش. ھ.).

ئاياغلاشتۇرغاندىم. لېكىن، بۇ كىتابىم تامامىلانغاندىن كېيىن، ھىندىستاندىكى «شەرقىي تۈركىستان مىللىي بىرلىك جەمئىيىتى» نىڭ ئەزالىرى، خەت يېزىپ، مەزكۇر ئىنقىلاب ۋەقەلىرىنىمۇ بۇ كىتابقا يېزىشىمنى تەلەپ قىلدى. مېنىڭ يوقىرىدا كۆرسەتكەن يازمىلىق ھەققىدىكى سەۋەپلىرىمگە قارىتا تۆۋەندىكىچە ماقۇل كېلىدىغان پىكىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى:

(ئا) سەككىز يىلدىن بېرى بۇ ئىنقىلاب ۋەقەلىرىنى ھېچكىم يازمىدى ۋە بۇندىن كېيىنمۇ بولارنى بىتەرەپ مەيداندا تۇرۇپ يازمىدىغان كىشى يوق. سىزدەك بىلىپ، يازمىدىغان كىشىمۇ يوق. ئەگەر، سىز يازمىسىڭىز بۇ مۇھىم تارىخىي ۋەقەلەر ئۇنتۇلۇپ كېتىدۇ.

(ب) بىر تارىخچىنىڭ ئۆز ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىشقا ھېچقانداق بىرسەۋەپ توسقۇنلۇق قىلالمايدۇ.

(پ) ئىنقىلاب تۈگىمىدى. لېكىن، بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلىرىمىز ناھايىتى ئىبرەتلىك ۋەقەلەر بولۇپ، كېلەچەكىمىز ئۈچۈن مۇھىم پايدىلىق تەجرىبە دەسمايىمىز ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەزكۇر ۋەقەلەرنى شەرقىي تۈركىستانىنىڭ يېگانە تارىخى بولغان بۇ كىتابىڭىزغا يېزىش سىزنىڭ بۇرچىڭىزدۇر.

ئەزىز ۋەتەنداشلىرىمنىڭ يازغان خېتى ۋە ئوتتۇرىغا قويغان دەللىلىرى توغرا ۋە مەن بۇنىڭغا ياق دېيەلمەيمەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۆزۈم مۇمكىن قەدەر بىتەرەپ مەيداندا تۇرۇپ، كۆرگەن ۋەقەلەرنى، ئاڭلىغان ياكى ۋەسىقىلەردە كۆرگەن خەۋەر ۋە مەلۇماتلارنىڭ ئۆز نەزىرىمدە توغرا ۋە راستلىقى ئىسپاتلانغانلىرىنى خولاسە قىلىپ، يېزىپ چىقىشنى ماقۇل كۆردۈم. ئىنقىلاب مەزگىلىدە مەسىلەكداشلىرىمنىڭ ۋەتەن ۋە مىللەت ئۈچۈن قىلغان خىزمەت ۋە پىداكارلىقلىرىنى تولۇق ۋە سەمىمىيەت بىلەن يېزىشقا تىرىشىمەن. ئۆزەمدىن ۋە مەسىلەكداشلىرىمدىن ئۆتكەن خاتالىق ۋە كەمچىلىكلەرنى ھەقىقىي رەۋىشتە ئوتتۇرىغا قويۇمەن. چۈنكى، بوندىق قىلمىسام تارىخنىڭ ئەسلى مەقسىدى بولغان ئىبرەت غايىسى يوقىلىدۇ ۋە تارىخچىلىق پەرزىنى ئادا قىلمىغان بولىمەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، مۆھتەرەم مەسىلەكداشلىرىمنىڭ مەندىن رەنجىمەسلىكلىرىنى ۋە مېنى ئەپۇ قىلىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن. يەنە، مەندىن باشقا مۇجاھىدلارنىڭ ۋەقەلىرىنى كۆزۈم بىلەن كۆرمەي، ئاڭلىغان خەۋەر ۋە ۋەسىقىلەرگە ئاساسلىنىپ، يازغانلىقىم ئۈچۈن، بەزى يەرلەردە ئاز - كۆپ خاتالىقلار بولۇشى ۋە ۋەقەلىك تەپسىلى يېزىلماي قالغان بولۇشى مۇمكىن. بەزى مۇجاھىدلاردىن، دوستلىرىمنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئۆز ۋەقەلىرىنى تولۇق يېزىپ بېرىشلىرىنى ئىلتىماس قىلغانىدىم. ئەپسۇسكى، بۇنىڭغا ۋاقىتلىرى يەتمىدى. بۇ سەۋەپلەر بىلەن مەجبۇرەن ئالدىمغا كېلىپ قالغان بۇ يېتەرسىزلىكلىرىم ئۈچۈن، مۆھتەرەم مەسىلەكداشلىرىمدىن ئەپۇ سورايمەن. خاتا جايلىرى بولسا ماڭا مەلۇم قىلىپ، توغرىسىنى بىلدۈرۈشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن. ئىنشائاللاھ ئىككىنچى نەشرىدە بۇ كەمچىلىكلەر تولۇقلىنىپ كېتەر.

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا (ئىمزا)

مىلادى 1940 - يىلى 4 - ئاينىڭ 17 - كۈنى.

ئىنقىلابنىڭ سەۋەبلىرى

ئىنقىلاب سەۋەبىنىڭ ھەقسىز ئىستىلائىكەنلىكىنى ھەركىم بىلىدۇ ۋە قوبۇل قىلىدۇ. شەرقي تۈركستاننىڭ كېيىنكى ئۇمۇمي ئىنقىلابىدا بۇلاردىن باشقا، يەنە، بىرقىسىم يان سەۋەپلەرمۇ بار ئىدى. ئاساسەن ھەقسىزتاجاۋۇزچىلىقتىن كېلىپ چىققان بۇ سەۋەبلەرنى تەپسىلىرەك سۆزلەپ ئۆتۈشنىڭ پايدىسى بارىدەپ قارايمەن. بۇ سەۋەپلەرنى شۇ ئىككى قىسمغا ئايرىپ، تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ: بىرىنچىسى، بىرقاراش بىلەن كۆزگە چېلىقىدىغان سەۋەپ. ئىككىنچىسى، چۈكقۇررىاق تەھلىل قىلىپ كۆرگىنىمىزدە مەلۇم بولىدىغان سەۋەپ.

بىرىنچى سەۋەپ؛ جىن شۇرىنىڭ زالىملىقى ئىدى. جىن شورىن، مۇتەئەسسىپ تۈرك دۇشمىنى، لاياقەتسىز ۋە باشقۇرۇش قابلىيىتى يوق بىرئادەم ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇرۇن بەلگىلەنگەن تۈركلەر ۋە چىنلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى بەزى ئىجتىمائي قانۇنلاردىكى بەراۋەرلىك ئاستا - ئاستا يوقالدى. دوتەي، ئامبان ۋە ھەتتا تىجارەتچى ۋە جازانىخور چىنلىقلار تۈركلەرگە قولىدىن كېلىشچە زۇلۇم سالغىلى تۇردى. خەلقنىڭ شىكايەت ۋە ئەرز - داتلىرىغا جىن شۇرىن ھېچ قولاق سالمىدى. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، چىن مەركىزي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن شەرقي تۈركستانغا ئەۋەتىلگەن چىنلىق ياشلار شەرقي تۈركستاننىڭ مەۋجۇدىيىتىنى يوقىتىدىغان پىلاننى، يەنى، بىز يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن سۈنجۇكشەننىڭ پىلاننى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن كەلگەنلەر ئىدى. بۇلار دىن بەزىلىرى كوممۇنىستلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ شەرقي تۈركستاننىڭ تەقدىرىنى روسلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ بېرىش پائالىيەتلىرىدە بولغانلىقلىرى مەلۇم بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن خەلق بۇلارنىڭ ھەرئىككىسىنىڭ شەرقي تۈركستان ئۈچۈن، خەتەرلىك ئۇنسۇرلار ئىكەنلىكىنى بىلىپ قالدى.

شەرقي تۈركستان خەلقىنىڭ تۇرمۇش ۋە رۇھي ھالىتىنى تەتقىق قىلمىغان كىشىلەر، ئىنقىلابنىڭ سەۋەبىنى يالغۇز بۇ ھەقسىزلىق ۋە زۇلۇملار دەپ قارايدۇ.

ئىككىنچى سەۋەپ: ئەتراپلىق ۋە چۈكقۇررىاق تەتقىق قىلغاندا، 56 يىللىق ئاسارەت دەۋرىدە خەلق چىن تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇپ كەلدى، چىنلىقلارغا ۋە چىن ئەمەلدارلىرىغا نەپرەت كۆزى بىلەن قارىدى. ئۇلارنىڭ خورلاشلىرىدىن قۇتۇلۇشنى تىلىدى. لېكىن، تۆۋەندىكى سەۋەبلەردىن بۇ ئارزۇلىرىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىن بولمىغاندى:

1 - ئالدىنقى ئىنقىلابلاردا تۆكۈلگەن قانلار ۋە ياقۇپ بەگنىڭ دەھشەتلىك زۇلۇمىدەك پالاكەتنىڭ تەكرار يۈز بېرىپ قېلىشىدىن قورقۇش خەلق ئىچىدە ئۇمۇمي يۈزلۈك مەۋجۇد ئىدى.

2 - چىن تەرەپتارى بەگلەر ۋە شەخسى مەنپەئەتلىرىنى دەپ، تىنچلىقنى تەسەببۇش قىلىدىغان قالاقلارنىڭ جەمئىيەتتىكى نۇپۇزى خېلى كۈچلۈك ئىدى.

3 ـ پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدىكى خەلق ئارىسىدا مۇستەھكەم بىرسىياسى ئالاقە ئورنىتىشنىڭ ئىمكانى يوقتى.

4 ـ چىن ھۆكۈمىتى داۋاملىق قوراللىق پوپۇزا قىلىپ، خەلقنىڭ يۇرىكىنى مۇجۇپ قورقوتۇپ تۇراتتى. خەلق قورالسىز ئىدى. مانا، بۇ سەۋەپلەر شەرقىي تۈركستان خەلقىنى چىن ھاكىمىيىتى ئاستىدا ياشاشقا مەجبۇر قىلاتتى.

لېكىن، كېيىنچە، بولۇپمۇ چىندە جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، شەرقىي تۈركستانىدىكى جاكىجۇڭ ۋە چىنلىق ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى بۇيەرنى ئېغىزدا مەركەزگە تەۋە دېسىمۇ، ئەمىلىيەتتە چىن ھۆكۈمىتىنىڭ نۇپۇزىدىن تاشقىرى مۇستەقىل بىر ئىدارىي تەشكىلگە ئايلىنىپ قالغانلىقى ئاستا ـ ئاستا خەلققە مەلۇم بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن خەلق، يۇرتنىڭ پەقەت بۇ كىشىلەرنىڭ قولىغا قالغانلىقىنى چۈشەندى. خەلق ئۆزلىرىنىڭ ئۇ «ھەيۋەتلىك» چىن دۆلىتى ھاكىمىيىتىنىڭ ئەمەس، بەلكى ئازسانلىق بىرئۇچۇم چىنلىق كۆچمەنگە مەھكۇم بولۇپ قالغانلىقىنى بىلگەنسېرى قاتتىق ۋىجدان ئازابى ۋە خىجالەتچىلىك ئىچىدە قالدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئاچكۆز مۇستەبىتلەرنى باشلىرىدىن چۆرۈپ تاشلاشنىڭ مۇۋاپىق يولىنى ئويلاشقا باشلىدى.

ئەپسۇسكى، يەنە ئىتتىپاقسىزلىق، يۇرتتىكى نۇپۇزلۇق «كاتتا» لەرنىڭ غەپلەتتە قېلىشى، كونىلىققا ئېسىلۋېلىشى ۋە ئۇنى ساقلاپ قېلىش ۋە ئاۋام خەلقنىڭ تەجرىبىسىزلىكى بۇ ئىشنى كېچىكتۈرمەكتە ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە شەرقىي تۈركستانىدىكى جاكىجۇڭ ۋە چىنلىق ئەمەلدارلار بۇ ۋەزىيەتتىن خەۋەردار بولۇپ، بىرقىسىم مەنپەئەتپەرەست « يۇرت كاتتىلىرى» نى يوقىلاڭ بەزى ئىشلار بىلەن خوش قىلىپ، ئۆزىگە تارتىپ تۇرغان. شۇڭا، تاجاۋۇزچى ھۆكۈمرانلار بۇ ئىنساپسىز ئىشغالىيىتىنى قىيامەتكىچە داۋام قىلدۇرۇش خام خىيالىنى قىلماقتا ئىدى. لېكىن، ۋەزىيەتنىڭ كۈندىن ـ كۈنگە خەتەرلىك بولۇپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئويلاۋاتقانلارنىڭ سانى يۇشۇرۇنچە كۆپەيۋاتاتتى. بۇلارنىڭ تولاراقى، بىرئۇچۇم چىنلىق ئەمەلدارلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، شەرقىي تۈركستاننىڭ سىياسى مەسلىسىنى، توغرىدىن ـ توغرا شەرقىي تۈركستان خەلقى ۋە چىن جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى ئارىسىدا ھەل قىلىش لازىم دېگەن كۆز قارىشتا بىرگەكەلگەنىدى. ئەمما، بۇكۆز قاراشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن بۇ زىيالىلارنىڭ بىر تەشكىلات ئىچىدە بىرلىشىشى كېرەك ئىدى. بۇنداق بىر تەشكىلاتنى قۇرۇش ئۈچۈن، خەلق ئىچىدىن تەجرىبىلىك سىياسەتچىلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى لازىم ئىدى. ئەپسۇسكى، ئۇ ۋاقىتلاردا رەھبەرلىك قابىلىيىتىگە ئىگە كىشىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقمىغانلىقى ھەممىگە مەلۇم. شۇنداق بولسىمۇ، خەلق بۇنىڭدىن ئۈمىتسىزلەنمىدى ۋە مەزكۇر كۆزقاراشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، يۇشۇرۇنچە تۆۋەندىكى پائالىيەتلەر ئېلىپ بېرىلدى.

ـ شەرقىي تۈركستانىدىكى چىنلىقلارنىڭ قانچىلىك بىر كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىنقلاش.

ـ خوشنا دۆلەتلەرنىڭ ئىنقىلابىمىزنى پۈرسەت دەپ بىلىپ، شەرقىي تۈركستانغا ئەسكىرىي مۇداخىلە قىلىش ۋەقىلماسلىقنى ئېنىقلاش.

ـ خەلقنىڭ روھىي ھالىتىنى تەدقىق قىلىپ، ئىقىلابقا نىسبەتەن ھازىرلىقىنى كۆزىتىش ۋە ئىنقىلابىي كۈرەشتە ۋەزىپە ئالىدىغان قابىلىيەتلىك ۋە جەسۇر كىشىلەرنى تېپىپ چىقىش.

ـ ھەرقايسى جايلاردا ئىنقىلابى تەشكىلات قۇرۇپ چىقىش ئىمكانىيەتلىرىنى تەكشۈرۈپ چىقىپ، ئىنقىلاب مەركىزىنىڭ قايسى جايدا بولۇشى مۇناسىپ ئىكەنلىكىنى بەلگىلەش.

يوقىرىقى پائالىيەتلەرنىڭ بەزىلىرىگە ھەتتا ھەممىسىگە ئەھمىيەت بېرىپ، ئەمىلىي سۈرەتتە پائالىيەتكە كىرىشكەن كىشىلەردىن بىرقانچىسىنى بىلىمەن. ئەمما، بۇ كىتابتا ئۇلارنىڭ ئىسىملىرىنى زىكىر قىلىشنى ئۈيغۇن كۆرمىدىم. خەلق، بۇ پائالىيەتلەر نەتىجىسىدە بىر تەشكىلات قۇرۇپ چىقىش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان چاغدا ئىنقلاپ قوزغالدى. يەنى، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان شەكىلدە بىر تەشكىلات مەيدانغا چىقماستىن بۇرۇن ئىنقلاب باشلاندى ۋە ئىنتىزام بېكىتىلمەي تۇرۇپ كېڭەيدى. قىسقا بىر زامان ئىچىدە ئومۇملىشىپ، ئەھلى بولمىغان كىشىلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. ئۇزۇندىن بېرى كۆڭلىگە يەرلەشكەن بۇ ئىقىلابقا ئومۇمىي خەلق دەرھال قېتىلدى. ئۇكۇنگىچە، تاجاۋۇزچىلارنىڭ داۋاملىق ئېلىپ بېرىۋاتقان ۋەھشىلەرچە قىرغىنچىلىقى ۋە زۇلۇملىرىغا قارىماستىن شەرقىي تۈركستان خەلقى ئۈمىد بىلەن ئازاتلىق ئۈچۈن پىداكارلىق كۆرسەتتى. بۇلار توغرا كۆزقاراش، مۇستەھكەم ئىرادە ۋە ۋەتەن مىللەت سۆيگۈسىنىڭ نەتىجىسى ئىدى.

1 ـ پەسىل

قۇمۇل ئىنقىلابى

شەرقىي تۈركستاندا مىسلى كۆرۈلمىگەن زۇلۇم ۋە ئىستىبدات بىلەن 17 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ياڭزىڭشىن، 1928 ـ يىلى پەن ياۋنەن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، جىن شۇرىن ئىش بېشىغا چىقتى. جىن شۇرىنمۇ ياڭغا ئوخشاش جاھىللىق بىلەن مۇستەبىتلىك سىياسىتىنى يۈرگۈزدى. قۇمۇل ئىنقىلابى زۇلۇم ۋە ھەقسىزلىققا قارشى كۆتۈرۈلگەن ئىنقىلاب بولۇپ، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن بىرىنچى خىل سەۋەبلەرگە ئۇيغۇن مىللىي ئىنقىلاپ شەكلىنى ئالغان.

قۇمۇل يۇرتىمىزنىڭ شەرقىي شىمالىدا، تەكرى تاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىگە جايلاشقان بىر ۋىلايەت. ئاراتۈرك، ئازغان بۇلاق، باربكۆل، تاراتۇ، تاشبالىق، تۈزكۆل، خوتۇنتام، قوراي، شوپۇل، نوم، نېرىن كىر ۋە قۇمۇل شەھەرلىرى بولۇپ ئون ئىككى جىلغىدىن ئىبارەت. مانجۇ دەۋرىنىڭ باشلانغۇچىدىن تارتىپ، جىن شۇرىن زامانىسىغىچە «ۋاڭ» لار ۋاستىسى بىلەن ئىدارە قىلىنىپ كەلگەن قۇمۇل خەلقى زۇلۇم ۋە ئېغىر ئالۋاڭ ـ سېلىققا ۋە خورلىنىشقا قارشى مىلادى 1911ـ يىلى تۇمۇر خەلىپەت

رەھبەرلىكىدە ئىسيان كۆتۈرۈپ چىققان. تاجاۋۇزچىلار بۇئىسيانىنى ھىيلە- مىكىر ئىشلىتىپ، قانلىق باستۇرغان. 1928- يىلى ۋاكالىق ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ۋە قۇمۇل ئوچ ناھىيىگە بۆلۈنۈپ چىنلىقلاردىن ھاكىم تەينىلەپ، بىۋاستە ئىدارە قىلىندى. جىن شۇرىن شۇ يىلى گەنسۇدىكى يەر تەۋرەش ئاپىتىدە ئۆيسىز قالغان نۇرغۇن چىنلىقنى قۇمۇلغا كۆچۈرۈپ كەلدى. ئۇلارنى يەرلىك خەلقتىن تارتىۋالغان ئۆي - جايلارغا يەرلەشتۈردى. قۇمۇل خەلقىگە ئۈستىلەپ ئالۋاڭ قويۇپ، چىنلىقلارنى باقتى. چىنلىق ھاكىملارنىڭ خەلقىگە سالغان زۇلمى ھەددىدىن ئاشتى. ھەتتا، ئىپپەت - نومۇسىغا تاجاۋۇز قىلىشتىن تارتىنمىدى. بۇنىڭغا ئوخشاش زۇلۇم ۋە ئاستىملاتسىيە ۋەقەلىرى ئىنقىلاب قۇزغازشىنىڭ شارائىتىنى ھازىرلىدى. ھىجرى 1350- يىلى (مىلادى 1931 - يىلى 5 - ئاينىڭ 19 - كۈنى شوپۇل جىلغىسىنىڭ بېگى سالى دورغا، يېنىغا 40 - 50 قوراللىق ئادەم توپلاپ، بىركېچىدە تۇيۇقسىز باسقۇن قىلىپ، يامۇنغا ھۆجۇم قىلدى. ھاكىم ۋە بىرقانچە چىنلىق ئەسكىرىنى ئۆلتۈرۈپ بەزىلىرىنى ئەسىر ئالدى. ئۇلارنىڭ ملىتىق ۋە ئوق - دورىلىرىنى ئولجا ئالدى. بۇنى ئاڭلىغان خەلق تەرەپ - تەرەپتىن كېلىپ سالى دۇرغىغا قېتىلدى. نەتىجىدە، سالى دورغا خېلى كۆپ كۈچ توپلىدى. بۇ ئىسيان بىر مىللىي ئىنقىلابقا ئايلاندى. (23 - خەرىتىگە قارالسۇن) جىن شۇرىن بۇ ئىنقىلابنى باستۇرۇش ئۈچۈن قۇمۇل تاغلىرىغا ئەسكەر يوللىدى. قۇمۇل تاغلىرىنىڭ تەبئىي شارائىتى ئىنقىلابچىلار ئۈچۈن تەبئىي بىر ئىستىھكام ئىدى. ئىنقىلابچىلار ئىچىدىكى مەرگەن ئوۋچىلار ئۇزاقتىن نىشانلاپ ئېتىپ، جىن شۇرىنىڭ ئەسكەرلىرىگە ئېغىر زەربە بەردى. جىن ئەسكەرلىرىنىڭ تولىسى ئۆلۈپ، قالغانلىرى پاراكەندە بولۇپ قۇمۇلغا قاچتى. ئىنقىلابچىلار، بۇ غالىبىيەتلىرى بىلەن جاسارەتلىنىپ، قۇمۇلنىڭ پۈتۈن جىلغىلىرىنى ۋە قۇمۇل شەھەر ئەترابىنى قولغا ئالدى. جىن شۇرىن، بۇخەۋەر تۈركستانىنىڭ باشقا جايلىرىغا يېتىپ بارماستىن بۇرۇن بۇ ئىنقىلابنى باستۇرۇش ئۈچۈن زور قۇشۇن يوللىدى. بۇ قوشۇن، ھەم قۇمۇل ئىنقىلابچىلىرىغا ھەم باركۆل تەرەپتىكى ئىنقىلابچىلارنىڭ ئۇستىگە بىرلا ۋاقىتتا ھۇجۇم باشلىدى. بۇ ھۇجۇم نەتىجىسىدە، سالى دورغا بىرقىسىم ئادەملىرى بىلەن چېكىندى. سالى دورغىغا كېيىنچە كېلىپ قوشۇلغان يەنە بىرجىلغىنىڭ بېگى خوجىنىياز ھاجى، دۇشمەن ئۈستۈنلۈك قازانسا، خەلقىنىڭ قىرغىنچىلىقىغا ئۇچرايمىدىغانلىقىنى سەزدى ۋە غەيرەت قىلىپ، دەرھال پۈتۈن ئۇچۇچىلارنى توپلاپ، قايتارما ھۇجۇم بىلەن دۇشمەننى چېكىندۈردى. ئۇنىڭدىن كېيىن، دۇشمەنگە يۇشۇرۇنۇپ تۇرۇپ زەربە بېرىش، ئۇشتۇمتوت ھۇجۇم قىلىشتەك پارتىزانلىق تاكتىكا بىلەن جىن ئەسكەرلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىپ قاچۇردى. شۇنىڭ بىلەن خوجىنىياز ھاجى، قۇمۇل تاغلىرىنىڭ پۈتۈن جىلغا ئېغىزلىرىنى توساپ مەرگەن ئوۋچىلارنى يەرلەشتۈرۈپ مۇستەھكەم مۇداپىئە بازىسىنى قۇرۇپ چىقتى. ئۇزى بۇ تاغلىق رايونىنىڭ سىرتىغا چىقمىدى. ئىنقىلاب رەھبەرلىكى خوجىنىياز ھاجىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ، ئىنقىلابنى ياخشى بىر شەكىلدە ئىدارە قىلدى. جىن شۇرىن كۈچىنىڭ يېتىشىچە ئەسكەر چىقىرىپ، داۋاملىق تاغدىكى

ئىنقىلابچىلار بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇردى. لېكىن، ھەرقېتىمدا چىن ئەسكەرلىرى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. قۇمۇلنىڭ تۆزلەڭ جايلىرى چىن شۇرىنىڭ قولىدا بولۇپ، بۇيەرلەردە تەخمىنەن 20000 ئەسكىرى بار ئىدى . قۇمۇلنىڭ ئەڭ مۇنبەت قىسمى بولغان تاغلىق رايۇننىڭ ھەممىسى خوجىنىياز ھاجىغا تەۋە بولدى. بۇ ۋەزىيەت ئون ئاي داۋام قىلدى.

بۇ ئارىدا، سۇجۇ ۋە دۇڭخۇا ئىنىڭ ھۆكۈمدارى ماجۇڭيىڭ (گاسلىڭ) نىڭ قول ئاستىدىكى بەزى تۈڭگانلار، خوجىنىياز ھاجىنىڭ قېشىغا كېلىپ خىزمەت قىلغىلى باشلىغان. خوجىنىيازھاجى بىلەن ماجۇڭيىڭ ئۆز ئارا خەت ـ ئالاقە قىلىشىپ، دوستلۇق مۇناسىۋىتىمۇ ئورناتقان. ماجۇڭيىڭ، بۇ ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ، شەرقىي تۈركىستاندىن بىرمىقدار ئولجا ۋە قورال ـ ياراق قولغا كەلتۈرۈش نىيىتى بىلەن تۆت مىڭغا يېقىن ئەسكىرىنى ئېلىپ، قۇمۇلغا كەلدى. خوجىنىياز ھاجى بىرقىسىم ئەسكەرلىرىنى ماجۇڭيىڭنىڭ ياردىمىگە ئەۋەتكەن بولسىمۇ ، ئۆزى ئۇنىڭغا قوشۇلماي ئىستېھكاملىرىدىن چىقماي تۇردى. خوجىنيازھاجىنىڭ تۇتقان بۇ يولى ناھايىتى پايدىلىق بىر يول ئىدى. چۈنكى، تۈڭگانلارنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا چىقىشتىكى مەقسىدى خوجىنىياز ھاجىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن بولماستىن، ئۇنىڭ ياردىمى بىلەن جىن شۇرىن بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇرۇپ، بىرقىسىم قورال ـ ياراق ئولجا ئېلىۋېلىش ۋە يۇرتنىڭ بەزى جايلىرىدا بولاڭ ـ تالاڭ قىلىپ، باي بولۇۋېلىپ قايتىپ كېتىشتىن ئىبارەت ئىدى. ماجۇڭيىڭ شەرقىي تۈركىستانغا كېلىۋېتىپ، يولدا مەشھۇر سایاھەتچى شۋېتسارىيەلىك سۋېن ھىدىن ۋە ھەمراللرىنى شۇ چاغدا بۇلىغاندى.

ماجۇڭيىڭ، خوجىنىيازھاجى ۋە قۇمۇلدىكى تۈڭگانلارنىڭ ياردىمى بىلەن جىن شۇرىنىڭ قۇمۇلدىكى ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، سېپىل ئىچىگە مۇھاسىرىگە ئالدى. قۇمۇلنىڭ 114 مىل غەربىگىچە ئىلگىرلەپ كىرىپ، بۇجايلاردىكى خەلقنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى. جىن شۇرىنىڭ ئەسكەرلىرىدىن ئولجىغا ئالغان قورالارنى ۋە خەلقتىن بۇلىغان مالالارنى 4 ـ 5 يۈز تۆگىگە يۈكلەپ، سۇجۇغا قايتتى. ماجۇڭيىڭ بۇ غەنىمەتلەردىن خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئەسكەرلىرىگە ھېچ نەرسە بەرمىدى. ماجۇڭيىڭنىڭ بولاڭچىلىقى، بىگۈنا خەلقىنى بولاپ ـ تالاپ ئۆلتۈرگەنلىكىگە ئوخشاش قىلمىشلىرىدىن غەزەبلەنگەن خوجىنىيازھاجى ئۇنىڭ بىلەن بولغان دوستلىقىنى ئۈزدى ۋە ئىككىنچى ئۇنىڭ بىلەن ئالاقە قىلماسلىققا قارار قىلىپ، تاغلىق رايۇننى ئوبدان مۇداپىئە قىلىپ،كۈچىنى ئاشۇروشقا تېرىشتى.جىن شۇرىن، ماجۇڭيىڭنىڭ قايتىپ كېتىشىنى خوجىنىيازھاجىنى مەغلۇپ قىلىش ئۈچۈن پۇرسەت دەپ بىلىپ، شېئ ئىسىملىك بىر ئەمەلدارنىڭ رەھبەرلىكىدە قۇمۇلغا نۇرغۇن ئەسكەر يوللىدى. شېئ بىرقانچە قېتىملىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن، خوجىنىيازھاجىنىڭ مەركىزى بولغان جىلغىغا بارىكۆل تەرىپىدىن كىرىشكە مۇۋەپپەق بولدى.

نەتىجىدە، خوجىنىيازھاجى مەغلۇپ بولۇپ، مەركىزى بازىسىنى تاشلاپ، پۈتۈن كۈچىنى ئېلىپ،

شەرقتكى قارلىق تاغلارغا چىكندى. شېك، قۇمۇلنىڭ كۆپ قىسمنى ئشغال قىلدى. قىشتا خوجنىياز ھاجىنىڭ ئەسكەرلىرى ئۇشتۇمتۇت باسقۇن قىلىپ، شىكنى كۆپ چىقمغا ئۇچراتتى، ئوزۇق - تۇلۇك ۋە باشقا لازىماتلىكلرىنى ئولجا ئېلىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن شېك قۇمۇلنىڭ تاغلىق رايونلىرىدىن چېكىنىپ چىقتى ۋە خوجنىيازھاجى ئۆز جايىغا قايتىپ كەلدى. ھىجرى 1350- يىلى رامىزان ئايىدا(مىلادى 1931 - يىلى 12 - ئايدا)، بارىكۆل تاغلىرىدىكى قازاقلار بارىمۇللا ئىسملىك بېگنىڭ رەھبەرلىكىدە ئىنقىلاب قوزغاپ، پۈتۈن بارىكۆلنى قولغا چۈشۈردى. ئەترايتىكى چىنلىقلارنى يوقتىپ، ئۆزي ۋاقىلىرىنى كۆيدۈرۈپ، مالىلرىنى ئولجا ئالدى. جىن شۇرىن بارىكۆلگە زور بىر قوشۇن يوللاپ، بارىمۇللىنى مەغلۇپ قىلدى. بارىكۆلدىكى چىنلىقلارنىڭ زىيىنىنى جىن شۇرىن پۈتۈن شەرقىي تۈركستان خەلقىدىن زورلۇق بىلەن پۇل يىغىپ تۆلەتتى.كېيىنچە، جىن شۇرىن بىر ھىيلە ئىشلىتىپ بارىمۇللىنى تۇتۇۋالغان بولسىمۇ، قازاقلار تاغدا ئۆز مۇستەقىللىقلرىنى ساقلاپ قالدى.

شېك قۇمۇل تاغلىرىدىن مەغلۇب بولۇپ، قېچىپ كەلگەندىن كېيىن، جىن شۇرىن خوجنىيازھاجىنىڭ ئۇستىگە ھۇجۇم قىلىشقا جۇرئەت قىلالمىدى. ئەمما، قۇمۇل شەھىرى ئىچىدە ۋە بارىكۆلدە نۇرغۇن ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، مۇداپىئەسىنى كۈچەيتتى. خوجنىياز ھاجىنىڭ ئەسكەرلىرى پات - پات چىقىپ، جىن شۇرىنىنىڭ ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، قورال - ياراق ۋە ئوزۇق - تۇلۇك ئولجا ئېلىپ تۇردى. 1932 - يىلىدىن باشلاپ، خوجنىياز ھاجىنىڭ ھەربىي ۋەزىيىتى كۈچلىنىپ، پۈتۈن قۇمۇل ۋىلايىتى ئۇنىڭ نۇپۇزى ئاستىغا كىردى. شۇنىڭ بىلەن جىن شۇرىننى قاتتىق قورقۇ باستى. يەنە بىرتەرەپتىن، خوجنىيازھاجىنىڭ مۇۋەپپەقىيەت خەۋىرى مۇبالىغىلىرى بىلەن پۈتۈن شەرقىي تۈركستانغا يېيىلدى ۋە پۈتۈن خەلقنىڭ كۆزى ئومىد بىلەن قۇمۇل تەرەپكە تىكىلدى.

جىن شۇرىن، بۇ ۋەزىيەتكە چارە ئىزدەپ، ئاخىرى روسلار بىلەن بىر مەخپى كېلىشىم ئىمزالىدى. بۇ كېلىشىمنىڭ مەزمۇنىدىن تولۇق ۋاقىپ بولمىساقمۇ، جىن شۇرىن سوۋېتلەرنىڭ ياردىمى بىلەن ئىنقىلابنى بېسىقتۇرۇپ بولۇپ، بۇنىڭ بەدىلىگە سوۋېتلەرگە شەرقىي تۈركستاندا كەڭرى بىر ئىقتىسادىي ئىمتىياز بېرىشكە ۋەدە قىلغان، دەپ ئېيتالايمىز. چۈنكى، بۇ كېلىشىمگە ئاساسەن سوۋېتلەر جىن شۇرىنغا كېرەكلىك قورال - ياراق ۋە باشقا ئەسكىرىي لاۋازىماتتىن باشقا، ئايرۇپلانمۇ بەرمەكچى ھەتتا، لازىم بولسا ئەسكەر بېرىشكىمۇ ۋەدە قىلغان. شۇنىڭ بىلەن سوۋېتلەر جىن شۇرىنغا يەتتە ئايرۇپلان (ئۇچقۇچلىرى بىلەن)، قورال - ياراق ۋە ئوق - دورىلەۋەتتى.

جىن شۇرىن بۇ ئايروپلانلارنى خوجنىيازھاجىنىڭ ئۇستىگە ئەۋەتكەن بولسىمۇ تاغلىق رايۇنلاردا

ئايروپىلاننىڭ رولى بولمىدى. بۇ ۋەزىيەت، خوجنىياز ھاجىنىڭ تۈرپانغا يۈرۈش قىلىشىغىچە داۋام قىلدى.

ئىمىن ۋاھىدى[111] ئۆزىنىڭ «ئىنقىلاب خاتىرىلىرى» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: « شۇ ئارىدا، موغۇلستاندىن جاڭ سىڭ دورغا دېگەن بىر كىشى بىرقىسىم ئاتلىق ئادەملىرى بىلەن كېلىپ، ھاجىم بىلەن كۆرۈشۈپ، شەرقىي تۈركىستاندا، موغۇلستانغا ئوخشاش سوۋېت ھىمايىسىدە بىردۆلەت قۇرۇپ، ھاجىمنىڭ رەئىس جۇمھۇر بولۇشىنى تەكلىپ قىلغان ۋە ئۆزىنىڭ بۇئىشقا ياردەم قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەنىدى. ھاجىم بۇلار ئىشەنگىدەك بىرەر ھەرىكەتتە بولمىغان .....»

2 ـ پەسىل

تۈرپان ئىنقىلابى

خوجنىيازھاجى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، قولغا كەلتۈرگەن ئۇستۈنلۈكىدىن ۋە غالىبىيىتىدىن مەغرۇرلىنىپ كەتمىدى. چۈنكى، مۇداپىئە مەركەزلىرىدىن چىقىپ، ئۇرۇش باشلاش ئۈچۈن تېخى يېتەرلىك كۈچكە ئىگە ئەمەسلىكىنى ياخشى بىلەتتى. ھازىرقى تۈرۈڤاتقان يېرى ناھايىتى مۇستەھكەم ئىدى. بۇ يەردە تۇرۇپ كۈچ توپلاپ، يېڭىلمەس بىر كۈچ بىلەن يۈرۈش قىلىشنى ئۇيغۇن دەپ ھېسابلايتتى. ھەقىقەتەنمۇ خوجنىياز ھاجىنىڭ بۇ پىكرى بەك توغرا بىر پىكىر بولغانىدى.

بۇرۇن ماجۇ ئىمپېرىيىسى، ياكى كېيىنچە گەنسۇدىن چىقىپ، خوجنىيازھاجىنىڭ خىزمىتىگە كىرگەن ماشىمىن، ماپۇيەن ۋە ماجىسا باشچىلىقىدا ئىككى يۈزدەك تۈڭگان بار ئىدى. بۇلار بىر ئاز ھەربىي تەلىم ـ تەربىيە كۆرگەن ئادەملەر بولغانلىقى ئۈچۈن، خوجنىياز ھاجى بۇلارنى ئەسكەرلىرىگە ھەربىي تەلىم ـ تەربىيە بېرىشكە تەيىنلەپ، خىزمەتكە سالغان. بۇ تۈڭگانلارخۇجنىيازھاجىنى ھەدەپ تۈرپانغا يۈرۈش قىلىشقا ئۈندىگەن بولسىمۇخۇجنىيازھاجى بۇلارغا قولاق سالماي ئۆزىنىڭ يۇقىرىدىكى پىكرىدە چىڭ تۇردى. ئەسلىدە، ئىنقىلابچى بولمىغان ۋە داۋاملىق بۇلاڭ ـ تالاڭ بىلەن ئادەتلىنىپ كەلگەن بۇ تۈڭگانلار سەۋىرسىزلىنىپ، ھىجرى 1351 ـ يىلى شابان ئېيىدا(مىلادى 1932 ـ يىلى 12 ـ ئايدا، ئىسيان چىقاردى. خوجنىياز ھاجى بۇلارنىڭ ئىسيانىنى باستۇردى ۋە ئۇلارنى تاغ جىلغىلىرىدىن ھەيدەپ چىقىرىۋەتتى. بۇ تۈڭگانلار قېچىپ، ئارقا يوللار بىلەن تۈرپاننىڭ ئەڭ شەرقىدىكى «چىقتىم» دېگەن يەرگە كېلىپ، «خوجنىيازھاجى پۈتۈن ئەسكىرىنى ئېلىپ، يېتىپ كەلدى» دەپ سۆز تارقاتتى. ماشىمىن، خوجنىياز ھاجى نامىدىن تۈرپانغا شۇ مەزمۇندا بىرخەت يېزىپ

111 ئىمىن ۋاھىدى ـ (ئىمىن بەگ ۋاھىدى) مىسىر دېكى جامە ئەزھەردە ئوقۇغان. مەھمۇد سىجاڭنىڭ يېقىن سەپدىشى بولۇپ، ھەم ئۇنىڭغا كاتىپ بولغان. ئىمىن ۋاھىدىنىڭ لاھۇر(ھىندىستان) دا، 1938 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى، يېزىپ تاماملىغان «ئىنقىلاب خاتىرىسى» نىڭ ئۆزقولىيازمىسى ھازىر م. ئى. بۇغرا ئارخىپىدا ساقلانماقتا. (ن. ش. ھ.).

ئەۋەتتى: «ئىمىن باي، مەھمۇد باي (مۇھىتى) ۋە ئىبراھىم دۇرغالارغا مەلۇم بولسۇنكى، بىز نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن چېقتىم دېگەن جايغا كەلدۇق. سىزلارمۇ ھازىرلىق كۆرۈڭلار.....»

بۇخەۋەرنى ئاڭلىغان تۇرپان خەلقى ھاياجانلىنىپ، ھەر تەرەپتە قوزغىلىش ھازىرلىقى باشلىنىپ كەتتى. تۇرپاننىڭ شەرقىگە جايلاشقان پىچان شەھىرىنىڭ خەلقى، ئىنقىلاپ قوزغىدى. ماشىمىنلارمۇ قۇشۇلۇپ، شەھەرنى ئالدى. بۇ ئەھۋالدا، قۇمۇل بىلەن پىچان ئوتتۇرىسىدىكى كۆچمەن ئاق ئوروسلاردىن تەركىپ تاپقان ئەسكەرلەر ئىنقىلابچىلارنىڭ ئۈستىگە ھۇجۇم قىلدى. شەھەردىكى ئىنقىلابچىلار مەغلۇب بولۇپ چېكىندى. جىن شۇرىننىڭ ئاق ئوروس ئەسكەرلىرى شەھەرخەلقىنى قورقۇنچ سۇرەتتە قىرغىن قىلدى ۋە بولاڭ ـ تالاڭ قىلىپ، شەھەرنى ۋەيران قىلىۋەتتى. ماشىمىنلار لۇكچۇننىڭ دىغاي دېگەن يېرىگە چېكىندى.

قۇمۇلدا ئىنقىلاب قوزغالغان كۈندىن باشلاپ، تۇرپاننىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىرىدىن ھەمدۇللا ئەلەم، مەقسۇد مۇھىتى، مۇسىل مۇھىتى، مەھمۇد مۇھىتى ۋە ئابدۇللا دامۇللام قاتارلىق مۇنەۋۋەركىشىلەر قۇمۇل ئىنقىلابىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن مەسلىھەت قىلىشىپ، پۈرسەت كۈتۈپ توراتتى. بۇ ئارىدا، تۇرپان ئاستانە خەلقىمۇ ھەرىكەتكە كېلىپ، ئاستانىنى قولغا چۈشۈرگەن ئىدى. مەقسۇد باي (مەھمۇد مۇھىتىنىڭ ئاكىسى) باشچىلىقىدا تۇرپان مۇنەۋۋەرلىرى «خوجىنىياز ھاجىمنى باشلاپ كېلىمىز» دەپ، ئاستانىدىن لۈكچۈنگە كېلىدۇ. كەلگەنلەرنىڭ ئازساندىكى تۈڭگانلار بولۇپ، خوجىنىياز ھاجىنىڭ تېخى ئۆز مەركىزىدىن تاشقىرىغا چىقمىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. ۋاقىتسىز ھەرىكەت باشلىغانلىقلىرىنى ئۇقۇپ، قاتتىق پۇشايمان قىلىدۇ ۋە ماشىمىن قاتارلىق تۈڭگانلارنى خوجىنىياز ھاجىمنىڭ قېشىدىن كەلگەن «ئۇلۇغ مۇجاھىد» لار دەپ، ئۇلارنى ئاستانىغا باشلاپ كېلىدۇ. شۇكۈنى تۇرپاندىن ئاستانىغا ئەۋەتىلگەن ئۈچ يۈزدەك چىن ئەسكىرى ئاستانە ۋە قاراخوجا خەلقى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، ئۈچ يۈز دانە مىلتىق ۋە ئوق ـ دورا ئولجا ئېلىنىدۇ. ئەرتىسى، ئاستانە ئەتراپىدىكى لۇكچۇن، قاراخۇجا، لىمۇجىن، مورتۇق ۋە ياڭخى قاتارلىق كەنتلەردىن ئۈچ مىڭدەك كىشى كېلىپ قوشۇلىدى.

شۇنىڭ بىلەن تۇرپان خەلقى تۈڭگانلار بىلەن بىرلىشىپ، تەرەپ ـ تەرەپتىن چىنلىقلارنىڭ ئۈستىگە ھۇجۇم قىلغىلى باشلايدۇ. قاتتىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن، 1933ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا تۇرپان ۋىلايىتىگە تەۋە پۈتۈن جايلار ئازات قىلىندۇ. تۇرپاندىكى تۈڭگانلارنىڭ ھەممىسى قوراللىنىپ ماشىمىن ۋە ئۇنىڭ ھەمرالىرىغا قېتىلدى. بىر تۈڭگاننى باشلىق قىلىپ، ئۇنىڭغا «ساۋفىي سىلىڭ» دەپ نام بەردى. تۇرپان خەلقى بۇ ئىشقا نارازى بولسىمۇ ئىختىلاپ چىقمىسۇن دەپ مەجبۇرەن ساۋفىي سىلىڭغا ئىتائەت قىلدى.

ئۈرۈمچىدىن بەي زىخۇي (قوماندانلىق شتابىنىڭ رەئىسى) باشچىلىقدا زۇر بىر قوشۇن ئۇن ئىككى ماشىنىدا توپ ـ زەمبىرەكلەر بىلەن تۇرپانغا ھۇجۇم قىلدى. تۇرپان ئىنقىلابچىلىرى ۋە تۈڭگانلار،

شەھەرنىڭ تېشىدا دۇشمەننى توساپ، قاتتىق زەربە بېرىپ مەغلۇپ قىلدى. بەي زىخۇي قاچتى.

ئىنقىلابچىلار ئارقىسىدىن قوغلاپ، خوگولۇ جىلغىسىدا ئارقىسىدىن يېتىشىپ، قاتتىق بىرھۇجۇم بىلەن دۇشمەننى پاراكەندە قىلىۋەتتى. ئون ئىككى ماشىنا بىلەن توپ ـ زەمبىرەك ۋە ئوق ـ دورا نىڭ ھەممىسى ئىنقىلابچىلارنىڭ قولىغا چۈشتى. بۇ ئۇرۇشتا ساۋغى سىلكىنى تۇرپان مۇجاھىدلىرىدىن بىرى دۇشمەن دەپ قېلىپ، ئۆلتۈرۈۋەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ماشىمىن ساۋغى سىلىڭ بولدى. بۇ ئۇرۇش نەتىجىسىدە، خوگولۇ جىلغىسى ۋە داۋانچىڭ ئېغىزى ئىنقىلابچىلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ، چوڭ يول بىلەن ئۇرۇمچىگە ئەسكەركېلىش ئىمكانىيىتى يوق قىلىندى. قۇمۇلدا ئىنقىلاب داۋام قىلىۋاتقان كۈنلەردە توقسۇن خەلقىمۇ ئىقىلاب ھازىرلىقىغا كىرىشكەنىدى. توقسۇندىن توختى ئاخۇن (بەگ) باشلىق ئون كىشى تۇرپانغا بېرىپ، ئىنقىلاب رەھبەرلىرىدىن يولىيۇرۇق سۇرايدۇ. رەھبەرلەر توختى بەگكە ماشىمىنىڭ ئادىمىدىن بىرنى قوشۇپ بېرىپ، توقسۇندا ئىنقىلاب قۇزغاشقا ئەۋەتىدۇ. توختى بەگ ئىككى يۈزدەك مۇجاھىدى بىلەن شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئازات قىلىدۇ. تۇقسۇن ۋە كۈمۇشتىن قېتىلغان 5 ـ 6 يۈزدەك مۇجاھىدنى ئېلىپ توختى بەگ قاراشەھەرگە ھۇجۇم قىلىدۇ. شەھەرخەلقى ۋە شەھەردىكى تۆگىگانلارنىڭ ياردىمى بىلەن قاتتىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن، قاراشەھەرنى قولغا چۈشۈرىدۇ(23 ـ خەرىتىگە قارا ڭ).

شۇنداق قىلىپ، جىن شۇرىنىڭ، چىنلىق ئەسكەرلىرى بىلەن ئىنقىلابنى بېشىقتۇرۇشقا كۈچى يەتمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇرۇمچى، غولجا ۋە ئالتايدىكى كۆچمەن ئاق ئوروسلاردىن بىر قانچە مىڭ كىشىنى ئەسكەرلىككە ئالدى ۋە شېڭ (يۇقىرىدا ئىسمى تىلغا ئېلىنىدى) نى زىخۇيلىق ئۇنۇانى بىلەن بۇلارغا قوماندان قىلدى. شۇ كۈنلەردە، تۇرپان، توقسۇن، كورلا ۋە قارا شەھەرنىڭ ئىقىلابچىلارنىڭ قولىغا ئۆتكەنلىك خەۋىرى كەلدى. بۇنى ئاڭلىغان جىن شۇرىن قورقۇپ كېتىپ، ئۇرۇمچىنى مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن، قۇمۇلدا تۇرۇۋاتقان شېڭ زىخۇينى چاقىرىتتى. ئۇرۇمچىگە قايتىش ئۈچۈن يولغا چىققان شېڭ زىخۇينىڭ ئەسكەرلىرى پىچاندا تۇيۇقسىز ئىنقىلابچىلارنىڭ ئۇستىگە كېلىپ قالدۇ. توپ ۋە بىرونىڭ ماشىنلار بىلەن قوراللانغان تۆت مىڭ كىشىلىك بۇ دۇشمەن قوشۇنى پىچانغا ھۇجۇم قىلىپ، دەھشەتلىك قىرغىن ئېلىپ بارىدى. ئۇندىن كېيىن، لەمجىن ۋە لۇكچۇننى دەسسەپ تۇرپانغا يېقىنلاشتى. چېكىنگەن ئىنقىلابچىلار تۇرپانغا يېغىلىپ، قاتتىق مۇداپىئە قىلغان بولسىمۇ، مەغلۇپ بولدى. بۇ ئۇرۇشتا ئون مىڭدەك مۇجاھىد شېھىت ۋە يارىدار بولدى. 1933 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ماشىمىن تۇرپاندىكى قوراللارنى ئېلىپ، قارا شەھەر ئارقىلىق توقسۇنغا قايتىپ كەلدى. مەھمۇد مۇھىتى (مامۇت سىجاڭ) مۇ مۇسۇل ھاجىم، تاھىربەگ، باي ئەزىزى ۋە ئىمىن ھاجى دامۇللاملارنى ئېلىپ، ساق قالغان مۇجاھىدلار بىلەن قاراشەھەرگە كەلدى. ئۇ يەردىن ھەمدۇللا ئەلەم ئاخۇنۇم، مۇسۇل باي باشلىق بىرقىسىم مۇجاھىدلار تاغ يولى بىلەن خوجنىيازھاجىنىڭ قېشىغا كەتتى. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن

تۈرپان دۇشمەن قولىغا چۈشۈپ كەتتى. تۈرپان خەلقى، شېڭ زىخۇيىنىڭ چىنلىق ۋە ۋەھشى ئاق ئوروس ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن قىرغىن قىلىندى. بولۇپمۇ پىچاندا ياش ـ قېرى، ئەر ـ ئايال ۋە كىچىك بالا دېمەستىن ئۆلتۈرۈپ، نۇرغۇن خەلقنى شېھىت قىلدى.

كورلا ئازات قىلىنغاندىن كېيىن، تۈرپان ئىنقىلابچىلىرىنىڭ مەغلۇپ بولغان ۋە ماشىمىنىڭ قېچىپ كەتكەن خەۋىرى كورلىغا كەلدى. توختى بەگ باشلىق مۇجاھىدلار پىچانغا قايتىپ، دۇشمەن بىلەن ئۇرۇشۇپ، ھەممىسى شېھىت بولدۇ. چەرچەن، چاقىلىق ۋە لوپنۇردىنمۇ بىرەر مىڭغا يېقىن مۇجاھىد تۈرپانغا كېلىپ، ئۇۋ ملتقىلىرى بىلەن دۇشمەن بىلەن ئېلىشىپ قۇربان بولدۇ.

خۇجنىياز ھاجىنىڭ تۈرپاننى ئالغانلىقى ـ

خوجنىياز ھاجى، قۇمۇل تاغ ئىچىدىن پات چىقماي تۈرۈشنىڭ سەۋەبىنى ئۆزى، مۇستەھكەم بازىسى بولغان بۇ تاغ ئىچىدە تۈرۈپ، دۇشمەننى يەڭگىدەك يېتەرلىك كۈچ توپلىغاندىن كېيىن، چىقىپ، مۇنتىزىم ھۇجۇملار بىلەن دۇشمەننى يوقىتىپ، مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش كېرەك دەپ، ئېيتقان ئىكەن. بۇ ھەقتىكى تەپسىلى پىلانىدىن خەۋىرىم يوق.

1933ـ يىلى تۈرپان ۋىلايىتى جىن شۇرىنىڭ، شېڭشىسەي قوماندانلىقىدىكى قوشۇنى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، ماشىمىن ۋە ئارقىسىدىن مەھمۇد مۇھىتى باشچىلىقىدىكى مۇجاھىدلار قاراشەھەرگە چېكىنگەن ۋە مەقسۇد مۇھىتى بىلەن ئىككى يۈزدەك كىشى خوجنىياز ھاجىنىڭ قېشىغا بېرىپ، تۈرپان پاجىئەسىنى ئاڭلىتىپ، ياردەم تەلەپ قىلغان. خوجنىياز ھاجى، مىللەتنىڭ بېشىغا كەلگەن پالاكەتتىن ناھايىتى قايغۇرۇپ، بۇلارغا ياردەم قىلماي ئولتۇرۇشقا ۋىجدانى چىدىمىغان. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆز قۇۋۋەتىنىڭ يېتەرسىزلىكى ۋە خەلقنىڭ قورالسىز ئىكەنلىكىدەك قىينچىلىقلار مەۋجۇد ئىدى. خوجنىياز ھاجىنىڭ، خوتەن ۋە باشقا جايلاردا قوزغالغان مىللىي ئىنقىلابلاردىن تېخى خەۋىرى يوقتى.

خوجنىياز ھاجى، 1933ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا قۇمۇل تېغىدىكى مەركىزدە ئازراق بىرقىسىم ئەسكىرىنى قويۇپ، قالغان پۈتۈن كۈچى بىلەن قۇربان دورغا، سالى دۇرغا، سوپاخۇنۇم ۋە پازىل ئاخۇنۇملار بىلەن مەھمۇد مۇھىتى ۋە ھەمراىرىنىمۇ بىرگە ئېلىپ، يۈرۈش قىلىپ قۇمۇلنى قولغا چۈشۈرۈپ لۈكچۈنگە كەلدى. تۈرپان خەلقى ئومۇمىيۈزلۈك پىدائىي بولۇپ، خوجنىياز ھاجىغا قوشۇلدى. ھەمدۇللا ئەلەمئاخۇنۇممۇ كېلىپ، خوجنىياز ھاجى بىلەن كۆرۈشۈپ، كەلگۈسىدىكى ھەرىكەت قىلىش پىلانلىرىنى مۇزاكىرە قىلىشقان.

بۇنى ئاڭلىغان شېڭشىسەي (شېڭ زىخۇي)، ئاق ئوروس ئەسكەرلىرىنى لۈكچۈنگە يوللايدۇ. ئۇچ كېچە ـ كۈندۈز داۋام قىلغان قانلىق ئۇرۇشتىن كېيىن، خوجنىياز ھاجى مەغلۇپ بولۇپ، چالقان تاغ

دېگەن جايغا چېكىندۇ. ھەمدۇللا ئەلەمئاخۇنۇم، مەقسۇد مۇھتى ۋە رەقىپ قازىم قاتارلىق تۈرپان ئىنقىلابىنىڭ ئەڭ قىممەتلىك رەھبەرلىرى، بۇ ئۇرۇشتا شېھىت بولغان ئۇن مىڭغا يېقىن قەھرىمانلىرىمىزنىڭ ئارىسىدا ئىدى. شېڭشىسەي، مەقسۇد مۇھتىنىڭ كېسىلگەن بېشىنى تۇغۇلغان يېرى بولغان ئاستانە ۋە لۇكچۇنده ئېسىپ قويىدى. لۇكچۇن خەلقىنى ئۆلتۈرۈپ، شەھەرگە ئوت قويۇۋەتتى.

ئۇكۇنلەردە ئۇرۇمچىدە سىياسى ئەنسىزلىك باشلىغاندى. ئەڭ مۇھىمى، جىن شۇرىن ھېچ دەم ئالغۇزماي ئالتە ئايدىن بېرى داۋاملىق سوقۇشقا سېلىپ كېلىۋاتقان كۆچمەن ئاق ئوروس ئەسكەرلىرى ئىچىدە نارازىلىق كەيپىياتى يۈز بەردى. جىن شۇرىن بۇلارنىڭ ئىنقىلابچىلار تەرىپىگە ئۆتۈۋېلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئۇرۇمچىگە چاقىرتىۋالدى. ئۇ يەردە قالغان چىنلىق ئەسكەرلەر ئىنقىلابچىلارغا قارشى تۇرالمىغان. شۇنىڭ بىلەن تۇرپان، پىچان ۋە لۇكچۇندىن ئۇرۇمچىگە قاراپ ماڭغان دۇشمەن ئەسكەرلىرىنى مەھمۇد موھتى باشچىلىقىدىكى مۇجاھىدلار بەيماڭگودا توساپ زەربە بەرگەن. بۇئاردا تۇرپانغاكەلگەن خوجنىياز ھاجى، مەھمۇد مۇھتى بىلەن ئۇچرىشىپ، مۇزاكىرەلەشكەندىن كېيىن،گۇچىڭ ۋە مۇرىغا قاراپ يۇرۇش قىلىپ، مۇردا توختايدۇ.

1933- يىلى 1 - ئايدا، ماشمىن قاراشەھەرگە كېلىپ، ئۇ يەردىكى تۇڭگانلاردىن بىرەرمىڭدەك كىشىنى ئەسكەرلىككە ئېلىپ، كۇچ توپلاپ تۇرغاندى. ماشمىن، شەرقي تۈركستاندا بىر تۇڭگان دۆلىتى قۇرۇش مۇمكىن ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ، ماجۇڭيىڭنى قىچقىرىپ چىقماقچى بولدى.

بۇنىڭ ئۈچۈن، مۇسۇل ھاجى (مەھمۇد مۇھتىنىڭ ئاكىسى) باشلىق بىر ھەيئەتنى دۇڭخۇاڭ يولى بىلەن گەنسۇغا ماجۇڭيىڭنى تەكلىپ قىلىپ كېلىشكە ئەۋەتىدۇ. بۇ دەۋەتتىن مەھمۇد مۇھتىنىڭ خەۋىرىنىڭ بار يوقلىقى ھەققىدە بىر - بىرىگە ئۇخشىمايدىغان رىۋايەتلەر بار. ئەنشىگە بارغاندا بۇ ھەيئەتكە يولۋاس بەگمۇ قېتىلغاندى. ئۇكۇنلەردە، مابۇفاڭ بىلەن ئۇرۇشۇۋاتقان ماجۇڭيىڭ، قاچقىلى يەر ئىزدەۋاتاتتى. مەزكۇر ھەيئەتنىڭ تەكلىپىدىن خوشال بولۇپ، ئىككى مىڭ ئاتلىق ۋە ئۈچ مىڭ پىيادە ئەسكەردىن تەركىپ تاپقان پۈتۈن قوشۇننى ئېلىپ، 1933- يىلى 3- ئاينىڭ ئاخىرىدا گەنسۇدىن يەنە بىرقېتىم شەرقي تۈركستانغا چىقىدۇ. قۇمۇلدا چىن ئەسكەرلىرى ئازقالغاندى. شۇنىڭ ئۈچۈن ماجۇڭيىڭ قۇمۇلنى ئۇڭايلا ئېلىپ، گۇچىڭغا قاراپ ماڭدى. بۇ ۋەزىيەتتە خوجنىياز ھاجى، ئارقىسىغا يېنىپ، ماجۇڭيىڭنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن، قۇمۇلغا كەلدى. خوجنىياز ھاجى بىلەن ماجۇڭيىڭ قۇمۇل بىلەن تۇرپان ئوتتۇرىسىدا بىرجايدا ئۇچرىشىپ، مۇزاكىرىلىشىپ كېلىشىم تۈزدى. كېلىشىمنىڭ ھەقىقي مەزمۇنىدىن خەۋىرىمىز يوق. خوجنىياز ھاجىنىڭ تەرەپتارلىرىدىن ئالغان مەلۇماتىمىزغا قارىغاندا بۇ كېلىشىم بويىچە، ماجۇڭيىڭ خوجنىياز ھاجىغا، جىن شۇرىندىن شەرقي تۈركستاننى تارتىۋېلىشقا ياردەم قىلىدۇ. ئۇرۇشتا قولغا چۈشكەن قورال - ياراق ۋە باشقا ئولجىلارنى

ھەر ئىككى تەرەپ تەڭ تەقسىم قىلىۋالىدۇ. خوجىنىياز ھاجى، ماجۇڭگىنىڭ كۆرسەتكەن پىلانى بويىچە ئىش قىلىدۇ. ئەمما، ھېچبىرى يەنە بىرسىگە تەۋە بولمايدۇ. لېكىن تۇڭگانلار، «خوجىنىياز ھاجى تۇڭگانلارغا شەرتسىز بويسۇنغانىدى» دەپ داۋا قىلىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككى كۈچ بىرلەشتى ۋە جەن شۇرىنىڭ كۈچى كۆپەيدى جايلاشقان گۇچلۇك ۋە جەمسارغا ھۇجۇم قىلىش قارار قىلىندى. ۋەقەنى كۆزى بىلەن كۆرگەن كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، گۇچىڭنى تۇڭگانلار ۋە جەمسارنى تۈركلەر ئالماقچى بولغانىكەن. ماجۇڭگىيڭ، گۇچىڭنى ئون ئىككى كۈن ئۇرۇشۇپ قولغا چۈشۈردى. بۇ شەھەردە تەخمىنەن يىگىرمە مىڭغا يېقىن چىن ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ ئۇرۇشتا غەنىمەت ئېلىنغان قورال - ياراق ۋە ئوق دورىنىڭ ھەممىسىنى ماجۇڭگىيڭ ئېلىۋالدى. خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئەسكىرىنىڭ تولىسىدا مىلتىق يوقتى. خوجىنىياز ھاجى، قورال تەلەپ قىلغان بولسىمۇ ماجۇڭگىيڭ بەرمىدى. خۇجىنىياز ھاجى، جەمسارغا ھۇجۇم قىلىپ، بىرقانچە كۈن سېپىلىنى مۇھاسىرە قىلدى. ئاخىرى، چىنلىقلار قورالىرىنى تاپشۇرۇپ تەسلىم بولىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈردى ۋە ئۇرۇش توختىدى. خوجىنىياز ھاجى ئەرتىسى قوراللارنى تاپشۇرۇپ ئالىدىغان بولۇپ. ماجۇڭگىيڭغا خەۋەر قىلىپ. ئۆزى كىچىنى ئوبكۆرۈش ئۈچۈن، سېپىلدىن ئۇزاقراق يەرگە كېلىپ ياتقان. كېچىسى، ماجۇڭگىيڭ، سېپىل ئىچىدىكىلەر بىلەن خەۋەرلىشىپ، بىرقانچە ماشىنا ئەسكەرنى جەمسارغا ئېلىپ كەلدى. كېچىسى سېپىلدىكى بىرمىڭ سەككىزيۈز مىلتىق ۋە نۇرغۇن ئوق - دورىنى تاپشۇرۇۋېلىپ. خوجىنىياز ھاجىغا تۇيغۇزماستىن گۇچىڭغا ئېلىپ كەتتى. بۇنى ئاڭلىغان خوجىنىياز ھاجى ۋە ھەمراھلىرى قاتتىق خاپا بولۇپ كەتتى. ئەمما، سەۋەبىنى ئىگىلىگەن ھالدا چارىسىز يوقتى.

ماجۇڭگىيڭ، شەرقىي تۈركستانغا چىققان [illegible] ئاغدۇرۇلۇپ، ئورنىغا 1933 - يىلى 4 - ئاينىڭ 16 - كۈنى شېڭشىسەي دوبەن [illegible] بولغان. بۇ ۋەقەلەرنى «ئۇرۇمچى ھادىسىلىرى» دېگەن بوينىدە يېزىلغان ئىلمىي ئەسەرلەر ئۇرۇمچى مۇداپىئەسىدە مۇھىم ئۇرۇندىكى گۇچىڭ ۋە جەمسار ئېلىنغاندىن كېيىن، ئەندى. دەرھال ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم قىلىشنىڭ ۋاقتى كەلگەنىدى.

ماجۇڭگىيڭنىڭ پىلانى بويىچە. خوجىنىياز ھاجىنى ئالدىدا ئۇرۇمچىگە ماڭغۇزۇپ. ئۆزى ئۇرۇمچىنىڭ غەربىدىكى ماناس. قۇتۇبى. سانجى ۋە شىخو شەھەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ. ئۇيەردىكى قورال ۋە ناھايىتى كۆپ مىقداردىكى ئوزۇقنى ئۆزى ئېلىۋالماقچى ئىدى. بۇ پىلانغا ئاساسەن خوجىنىياز ھاجىنى، ئۇرۇمچىدىن يىگىرمە مىل شەرقىي شىمالدىكى فۇكاڭ ناھىيىسىنى ئېلىپ. ئۇيەردىن ئۇرۇمچىگە يۇرۇشكە تەكلىپ قىلدى. خوجىنىياز ھاجى، بۇنىڭغا ماقۇل. ئەمما. مەندە قورال يوق دەپ، يېتەرلىك مىقداردا قورال بېرىشنى تەلەپ قىلدى. لېكىن. ماجۇڭگىيڭ مىلتىق بەرمەي ئازراق ئوق - دورا بەردى. يەنە بىرتەرەپتىن ماجۇڭگىيڭنىڭ ئارتۇق قورال - ياراق ۋە ئوق دورىنى ئوغۇرلۇقچە

گەنسۇگە ئەۋەتىۋەتمەكچى بولغانلىقى مەلۇم بولۇپ قالدى. بۇخيانەتكارلىق سەۋەبىدىن خوجنىياز هاجىنىڭ سەۋرى تاقىتى قالمىغان بولسىمۇ، ئومۇمىي ۋەزىيەتنى كۆزدە تۇتۇپ ئامال يوق، ئىلاجسىز فۇكاڭغا يۈرۈش قىلىپ ئۈيەرنى قولغا چۈشۈردى. ماجۇڭيىڭ، ماناس، شىخۇ، قۇتۇبى ۋە سانجى شەھەرلىرىنى ئۇ يەردىكى تۈرك ۋە تۇڭگانلارنىڭ ياردىمى بىلەن قولغا چۈشۈردى.

شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇمچى غەرب ۋە شەرق تەرەپتىن مۇھاسىرە ئىچىدە قالدى. بۇئاردا شېڭشىسەي، يۇقىرىقىدەك كېلىشىمەسلىكتىن پايدىلىنىپ، ھېچ بولمىسا خوجنىيازھاجى بىلەن ماجۇڭيىڭنى بىر-بىرىدىن ئايرىۋېتىشنىڭ يوللىرىنى ئىزدىمەكتە ئىدى. ھەر بىرىگە ئايرىم - ئايرىم ئەلچى ئەۋەتىپ، كېلىشىم تۈزۈش ئۈچۈن، ھەرخىل تەكلىپلەرنى ئوتتۇرىغا قويماقتا ئىدى. ماجۇڭيىڭنىڭ كېيىنكى خىيانەتكارلىقىدىن خوجنىياز ھاجىنىڭ بەك ئاغرىنغانلىقىنى ئاڭلىغان شېڭشىسەي، دەرھال خوجنىيازھاجىغا ئەلچى يوللاپ، ئۇنىڭغا تازا ماقۇل كېلىدىغان شەرتلەر ئاساسىدا كېلىشىم تۈزۈشنى تەكلىپ قىلدى.

مانا، بۇ نوقتا، شەرقىي تۈركستانىنىڭ كېلەچەكتىكى ھايات - ماماتلىق تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغان ئىنتايىن ئىنچىكە بىرئىمتىھان نوقتىسى ئىدى! چۈنكى، شېڭشىسەينىڭ مەقسىدى، ھەرقانداق قىلىپ بولسىمۇ بۇ ئىككى دۈشمىنىنى بىر- بىرىدىن ئايرىۋېتىش ئىدى. بۇ ئايرىلىشنىڭ شەرقىي تۈركستان ئۈچۈن قورقۇنچ بىر تەھلىكىنىڭ باشلىنىشى بولىدىغانلىقىنى ئەقلى بار ھەر قانداق ئادەم بىلەتتى. خوجنىياز ھاجى ئۇچۈن، بۇ ۋەزىيەتتە، ماجۇڭيىڭنىڭ ئىنساپسىزلىقى ۋە خىيانەتكارلىقىغا يەنە بىرمۇددەت چىداپ، قاچىدىكى ئاشتەك تەييار كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرغان ئۇرۇمچىنىڭ ئازات بولۇشىنى قولغا كەلتۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، ماجۇڭيىڭ بىلەن ئاندىن ئوچۇق مەيدانغا چۈشۈپ ھېساپلىشىش ، ئەڭ توغرا يول ئىدى. شېڭشىسەينىڭ ھەرقانداق ئىشىنىڭ بىر ئالدامچىلىق ئىكەنلىكى ھەرگىمگە مەلۇم ئىدى. لېكىن، خوجنىياز ھاجى بۇنى ئىنچىكىلىك بىلەن تولۇق چۈشۈنۈپ كېتەلمەي، شېڭشىسەي ئوتتۇرىغا قويغان شەرتلەرگە ماقول بولدى ۋەكېلىشىم ئىمزالىدى. كېلىشىمنىڭ مۇھىم ماددىلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

(1) شېڭشىسەي، خوجنىياز ھاجىغا يىگىرمە مىڭ دانە مىلتىق، بىرقانچە مىليون ئوق ۋە بىرمىليون سەر پۇل بېرىدۇ. قورال - ياراق ۋە پۇلنىڭ ئۇچتىن بىرى نەق، قالغان قىسمى ماجۇڭيىڭنى شەرقىي تۈركستاندىن ھەيدەپ چىقارغاندىن كېيىن بېرىلىدۇ.

(2) تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى قۇمۇل، تۇرپان ۋە ئالتى شەھەردىن ئىبارەت بولغان جايلارنى نەن جاڭ (جەنۇبىي ئۆلكە) ئىسمى بىلەن خوجنىيازھاجى، چىن ھۆكۈمىتى نامىدا ئىدارە قىلىدۇ.

(2) بۇلارغا قارشىلىق، خوجنىياز ھاجى، شېڭشىسەي بىلەن دوست ماجۇڭيىڭ بىلەن دۈشمەن بولۇپ، لازىم كەلگەندە ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشىدۇ. شېڭشىسەي بىلەن ماجۇڭيىڭ ئۇرۇشقاندا، خوجنىيازھاجى

شېڭشىسەيگە ياردەم قىلدۇ ياكى بىتەرەپ تۇرىدۇ.

خوجىنىياز ھاجى، شېڭشىسەيدىن يوقىرىقى قورال - ياراق ۋە پۇلنى ئېلىپ، شەرقىي تۈركستاننىڭ يېرىمىگە ھۆكۈمدار بولۇشنى ئۈزىگە چوڭ بىر پايدا دەپ ھېسابلاپ، كېلىشىمنى قوبۇل قىلدى ۋە 1933 - يىلى 6 - ئاينىڭ 8 - كۈنى شېڭشىسەينىڭ ئەلچىلىرى بىلەن شىمگۈدا كۆرۈشۈپ، كېلىشىمگە ئىمزا قويدى. ئاللىدىن بېرىدىغان پۇل ۋە قورالنى تاپشۇرۇپ ئالدى ۋە ئۇرۇش مەيدانىدىن چېكىنىپ، تۇرپانغا قايتتى. خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئەڭ سەمىمىي سەپداشلىرىدىن يولۋاس بەگ باشلىق بىرقانچە كىشى ئۇنى تەنقىد قىلىپ، بۇ كېلىشىمگە قارشى چىققان بولسىمۇ خوجىنىياز ھاجى ئۆز پىكرىدىن يانماي كېلىشىمگە قول قويدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، يولۋاس بەگ بىرقانچە يۈز قۇمۇللۇق ئەسكەر بىلەن خوجىنىياز ھاجىدىن ئايرىلىپ، ماجۇ كۈيىڭ بىلەن بىرلەشتى.

خوجىنىياز ھاجى تۇرپانغا كەتكەندىن كېيىن، ماجۇ كۈيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى شېڭشىسەينىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن 3 - 4 يەردە ئۇرۇشۇپ، بەزىدە يېڭىلىپ، بەزىدە غەلىبە قىلدى. شۇنداقلا ئۇرۇمچىدىن كەلگەن ئەلچىلار بىلەنمۇ مۇزاكىرىلىشىپ تۇردى. شۇنداق بىر پەيتتە ئىلىدىكى چىن قوشۇنىنىڭ قوماندانى جاڭ بەييۇەن (بۇرۇنقى بەي زىخۇي ۋە شېڭشىسەينىڭ رەقىبى) شېڭشىسەينى ئاغدۇرۇش ئۈچۈن ئىتتىپاق تۈزدى. بۇ ئىككى ئىتتىپاقداشنىڭ ئەسكەرلىرى بىرلىكتە يۇرۇپ ئۇرۇمچىنى مۇھاسىرىگە ئالدى. ھەتتا، شەھەرنىڭ بەزى مەھەللىلىرىنمۇ بېسىۋالدى. بۇ مۇھاسىرە بىرئايدەك داۋام قىلدى. بۇ ئاردىدا شېڭشىسەي، سوۋېت ھۆكۈمىتى بىلەن مەخپىي كېلىشىم تۈزدى ۋە بۇ كېلىشىمگە ئاساسەن شېڭشىسەيگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن، سوۋېتنىڭ زامانىۋى قىسىملىرى شەرقىي تۈركستانغا كىرىپ، ماجۇ كۈيىڭنى قورقۇنچ ھالدا مەغلۇپ قىلدى.

ماجۇ كۈيىڭ قېچىپ كېتىۋېتىپ يول ئۈستىدىكى سانجى، قۇتۇبى، ماناس ۋە شىخۇ شەھەرلىرىدە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، ئۆت قويۇپ گۈچىگىنا كەلدى. ماجۇ كۈيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى گۈچىڭدىكى تۈركلەرنى دەھشەتلىك ھالدا قىرغىن قىلدى. پۈتۈن شەھەرگە ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋەتتى. ئەمدى، ماجۇ كۈيىڭنىڭ يۇرتىغا قايتىش ئىمكانىيىتى قالمىغاندى. چۈنكى، مابۇفاڭ ئۇنىڭ يۇرتىنى تامامەن ئىشغال قىلىپ بولغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ماجۇ كۈيىڭ ئالتى شەھەرگە ئۆتۈش ئۈچۈن، 1933 - يىلى 8 - ئايلارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا گۈچىڭدىن تۇرپانغا قاراپ يۈرۈش قىلدى ۋە خوجىنىياز ھاجى بىلەن ئۇرۇشقىلى باشلىدى. بۇلارنى نۆۋىتى كەلگەندە تەپسىلى بايان قىلىمەن.

3 - پەسىل

خوتەن ئىنقىلابى

ئىنقىلابنىڭ كېلىپ چىقىشى -

يىگىرمىنچى ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، شەرقىي تۈركىستان ھېچبىر زامانىۋىي قاتناش ۋە خەۋرلىشىش ۋاستىلىرىغا ئىگە بولالماي تاشلىۋېتىلگەن بىر ھالەتتە مانجۇ ئىمپېراتورلۇقىنىڭ مۇستەملىكىسى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مەركەزگە ئېغىزدىلا تەۋە بولغان چىنلىق ئەمەلدارلار شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى زامانىۋىي مائارىپ ۋە تەربىيەدىن مەھرۇم ھالدا ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ قاراڭغۇلۇقىدا ياشاتماقتا ئىدى.

ئوڭ ۋە سولنى پەرق ئېتەلىگىدەك بولغان چېغىمدىن تارتىپ، چىنلىق ئەمەلدارلارنىڭ شەرقىي تۈركىستان خەلقىگە قىلىۋاتقان زۇلۇم ۋە ھەقسىزلىقلارنى ۋە خەلقىمىنىڭ خورلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ،كۆپ ئېچىنماقتا ئىدىم. بۇلارنىڭ تەسىرىدىن نۇرغۇن كېچىلەردە ئۇيقۇسىز ۋە ۋەسۋەسىلەر بىلەن تاڭ ئاتقۇزاتتىم. يېشىم كىچىك، ئەقلىم يېتىشمىگەن. تەجرىبىسىز ۋە ماددى جەھەتتىن يوقسۇل ئىدىم. دەردىمنى ئاڭلىتىدىغان كىشىم يوقتى. قىسقىسى، ئون بەش يېشىمدىن تارتىپ، چىن زۇلمىغا قارشى نەپرەت ھىسسى، مىللىتىم ۋە ۋەتىنىمنىڭ ھالىغا قايغۇرۇش كۆڭلۈمدە چوڭقۇر ئۇرۇن ئالغانىدى. بۇ ھىسسىياتنىڭ ھەيدەكچىلىكى ئاستىدا، مىللىتىمنىڭ تارىخىنى ئۆگىنىش، دۇنيا مىللەتلىرىنىڭ قەدىمىي ۋە زامانىۋىي تارىخلىرىنى تەتقىق قىلىش زوقى كۆڭلۈمدە كۈندىن كۈنگە قۇۋۋەتلەنمەكتە ئىدى. ئەپسۇسكى، مۇھىتىمدا ماڭا بۇ ساھادا تەربىيە بېرىدىغان كىشىلەر يوقتى.[112]

مانا بۇ ھالەتتە، مەدرىسىدىكى ئوقۇشۇمنى داۋام قىلدىم. 22 يېشىمدا ئوقۇشنى تۈگىتىپ، مۇدەررىس بولدۇم. بۇ ۋەزىپەمدە ئاستا - ئاستا تەرەققى قىلدىم، ئوقۇغۇچىلىرىممۇ خېلى كۆپەيدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇقۇغۇچىلىرىمنىڭ، دوستلىرىمنىڭ ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ مۇھەببىتىنى ۋە ئىخلاسىنى ئۆزەمگە جەلپ قىلىدىغان دىنىي ۋە ئىجتىمائىي ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىپ، بۇ جەھەتتە خېلى ياخشى نەتىجە قازاندىم. مەدرىسىدىكى تالىپلىرىمدىن خېلى كۆپ كىشىنى تەربىيەلەپ، بۇلارنىڭ ۋەتەن ۋە مىللەت ئۈچۈن بىر ھەرىكەت قىلىش پىكرىمگە قوشۇلىدىغانلىقلىرىنى ئۈمىد قىلالايدىغان ھالغا كەلدىم.

لېكىن، يۇرتنىڭ ۋەزىيىتى، مىللەتنىڭ روھىي ھالىتى ۋە دۈشمەننىڭ كۈچى ھەققىدە يېتەرلىك مەلۇماتىم يوقتى. بۇ مەلۇماتلارغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، پۈتۈن يۇرتۇمنى ئايلىنىپ چىقىش مەقسىدى بىلەن، 1930 - يىلى، مەشھۇرتاتار ئالىملىرىدىن چۆچەكتە ئولتۇرۇشلۇق شېخ مەھەممەد مۇراد (رەمزى) ئەفەندىنىڭ قېشىغا ھەدىس ۋە تەفسىر بىلىملىرىدىن دەرس ئېلىش ئۈچۈن بارىمەن دەپ خوتەندىن يولغا

112 مۇئەللىپ «كۆرەش خاتىرىلىرىم» دېگەن ئەسىرىدە، بۇ بەرگە «ئۆزەمنى ئۆزەم تەربىيەلىشىم كېرەك ئىدى» دېگەن بىر جۇملىنى ئىلاۋە قىلغان (ن. ش. ھ.).

چىقتىم. كۇچا، كورلا، تۇرپان، ئۈرۈمچى، چۆچەك، ئىلى، ئاقسۇ ۋە ئارىدىكى شەھەرلەرنى ئالتى ئاي ساياھەت قىلىپ، خوتەنگە قايتىپ كەلدىم. بۇساياھىتىم ئەسناسىدا، يۇرتنىڭ ۋەزىيىتى، مىللەتنىڭ روھىي ھالىتى ۋە دۈشمەننىڭ كۈچى توغرىسىدا قانائەتلەنگىدەك مەلۇماتلارنى قولغاكەلتۈردىم. ئىرادەممۇ كۈچلەندى. كۆپ جايلاردا بىلىملىك، ساداقەتلىك، ئاستايىدىل ۋەتەنپەرۋەر ۋە مىللەتپەرۋەركىشىلەر بىلەن ئۇچراشتىم. ئۇلارنىڭ يۈرەكلىرى دەرت بىلەن تولغان ئىكەن. ئەپسۇسكى، ئەمەلىي بىر ھەرىكەتكە ھازىر بولغان بولمىغانلىقى ياكى بىرمىللىي ئىنقىلابقا رەھبەرلىك قىلالايدىغان بىركىشىنىڭ بار يوقلوقىنى ئېنىقلىيالمىغانلىقىم ئۈچۈن بىرەسى بىلەن ئۇچۇق بىر شەكىلدە پىكر ئالماشتۇرۇشۇم مۇمكىن بولمىدى. پەقەت غولجىدا سابىت داموللا ھاجىمنىڭ بىر مىللىي ئىنقىلاب ئۈچۈن پائالىيەتكە كىرىشىش پىكرىدە ئىكەنلىكىنى بىلدىم. مەنمۇ مەقسىدىمنى سابىت داموللاھاجىمغا ئاچتىم. بىرقانچە كېچە سۆھبەتلەشتۇق. ھازىرقى ئەھۋالدا، يۇرت ۋە خەلقىمىزنىڭ ئازاتلىقى ئۈچۈن، قوراللىق بىرمىللىي ئىنقىلاب قوزغاشتىن باشقا چارە قالمىغانلىقى ھەققىدە بىر پىكىرگەكەلدۇق. ئىنقىلاب خوتەندىن باشلانسا، ئۇيغۇن بولىدۇ دەپ قارار قىلىشتۇق. ئىككىمىزنىڭ پىكرىچە، جىنشۇرىن ياكى چىن مەركىزى ھۆكۈمەتتىن قورقۇشنىڭ كېرىكى يوقتى. پەقەت، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىنقىلابقا ئارىلىشىپ قېلىشىدىن ئەندىشە قىلىش كېرەك ئىدى. سابىت داموللا ھاجىم، ھەج پەرزىنى ئادا قىلىش، بەزى ئىسلام مەملىكەتلىرىنى ساياھەت قىلىش ۋە بۇ ئارىدا مىللىي ئازاتلىق كۈرىشىمىزگە مۇناسىۋەتلىك خەلقئارالىق سىياسەتنى تەتقىق قىلىش نىيىتى بىلەن 1931 - يىلى روسىيە ئارقىلىق يولغا چىقتى. مەن بۇ ساياھىتىم نەتىجىسىدە تۆۋەندىكى ئىككى مەسىلىنى ئېنىقلىۋالدىم:

(1) ھەممىدىن بۇرۇن، مەخسۇس ئەسكىرىي ماھىيەتتە بىرمەخپى تەشكىلات قۇرۇپ چىقىپ، دۈشمەن خەۋەردار بولۇپ قېلىشتىن ئىلگىرى كۈچ توپلىۋېلىپ. بۇ يول بىلەن پۈتۈن شەرقىي تۈركىستاندا خەلقىمىزنى ئىنقىلابقا ھازىرلاش ئۈچۈن تەشۋىقات ئېلىپ بېرىش.

(2) ئىنقىلابنىڭ مەركىزى خوتەندە بولۇش. چۈنكى، جوغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكى ۋە خەلقنىڭ روھىي ھالىتى جەھەتتەبۇ ۋىلايەتنى ھەممىدىن ئۇيغۇنراق كۆردۈم.

لېكىن. ئالدىمدىكى ئەڭ قىيىن مەسىلە، خەلقنىڭ قورالسىز بولۇشى ۋە يۇرتۇمنىڭ جۇغراپىيىلىك ۋەزىيىتىنىڭ قوراللىنىش ئۈچۈن قولاي ئەمەسلىكى ئىدى. بۇ قىيىنچىلىقنى ھەل قىلىشنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى. يۇرتنىڭ ھەر يېرىدە ئىنقىلابنىڭ قۇزغۇلۇپ، دۈشمەن كۈچلىرىنىڭ پارچىلىنىشى دەپ ئويلىغانىدىم. بۇنىڭ ئۈچۈن يەنە بىرقېتىم ساياھەتكە چىقىشىم كېرەك ئىدى. بەلكى، يەنە بىر قانچە قېتىملىق ساياھەتنى كۆزئالدىمغا كەلتۈرۈپ خىيال قىلىش بىلەن بىريېرىم يىل ئۆتۈپ كەتتى. سىرىم يەنە بۇرۇنقىدەك ئىچىمدە قالدى.

شۇنداق بىرۋەزىيەتتە، قۇمۇل ئىنقىلابى قوزغالدى. ئالتى شەھەر تەرەپلىرىگە ئىنقىلاب خەۋەرلىرى

ئانچە ـ مۇنچە كەلگىلى باشلىدى. 1932 ـ يىلى پۈتۈن دۇشمەن قوشۇنىنىڭ قۇمۇلغا يېغىلغانلىقى ۋە باشقا جايلارغا يۆتكىگىدەك زاپاس دۇشمەن كۈچى يوقلىقى مەلۇم بولدى. بۇنىڭ بىلەن كۆز ئالدىمدىكى يۇقىرىقى قىينچىلىق بىرئاز يەڭگىللەشتى. بۇ ۋەزىيەتتە ئالتى شەھەرنىڭ مۇھىم يەرلىرىدە تەشكىلات قۇرۇپ چىقىش يېتەرلىك بولدۇ، دەپ، ئويلىدىم. بۇنىڭ ئۈچۈن، ئۆزەم ئويلاپ يۈرگەن ئەسكىرىي ماھىيەتتە بىرتەشكىلات قۇرۇپ چىقىشنى قارار قىلدىم ۋە ھىجرى 1351 ـ يىلى جامادىئىل ئەۋۋەل نىڭ 15ـ كۈنى(مىلادى 1932 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى) كېچىسى بۇ پىكرىمنى ئىنىم نۇر ئەھمەدكە ئېيتتىم. ئۇ پەۋقۇلئاددە ھايا‌جان بىلەن بۇ پىكرىمنى قوللىدى. تەشكىلاتىمىزنىڭ بىرىنجى ئەزاسى ئىنىم نۇرئەھمەد بولدى. شۇكۈندىن باشلاپ، بىردىن ئىككىدىن ئەزا توپلاشقا باشلىدۇق ۋە بىرئاي ئىچىدە ئەزالىرىمىز ئەللىكتىن ئاشقان بىر مەخپى تەشكىلات قۇرۇپ چىقتۇق. قىسقا بىر مۇددەت ئىچىدە يېتەرلىك ساندا ئەزاغا ئىگە بولۇشىمىزنىڭ مۇمكىن ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى.

قەشقەر ۋە يەركەندىمۇ تەشكىلات قۇرۇش پىكرى تۇغۇلدى. ھەممىدىن قەشقەردە تەشكىلات قۇرۇپ چىقىشىمىز ئوڭاي بولىدۇ دەپ خىيال قىلىپ، ئىنىم نۇر ئەھمەدنى قەشقەرگە ئەۋەتتۇق. كېيىنچە ئەزالىرىمىزدىن قۇربانىللانىمۇ ئەۋەتتۇق. بۇ ئىككىسى بۇرۇن قەشقەردە بىرمەزگىل ئۇقۇغاندى. بۇلارنىڭ قەشقەر مەدرىسىلەردىكى تالىپلار بىلەن ئالاقىسى بار، تالىپلاردىن ئەزا توپلاش ئوڭاي دېگەن خىيال بىلەن بۇلارنى تاللىغانىدۇق. بۇلارغا ئۇنىدىن باشقا يەنە قەشقەردىكى چىن ئەسكەرلىرىنىڭ سانى،كۆچىنى ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك ئەھۋاللەرنى تەكشۈرۈپ كېلىشنىمۇ تاپشۇرغانىدۇق. ئۇلار قەشقەردە تەشكىلات قۇرۇشقا مۇۋاپىق بولالمىدى. باشقا ۋەزىپىلىرىنى ياخشى ئورۇنداپ، ئىنقىلابقا ئۇلگۈرۈپ خوتەنگە قايتىپ كەلدى.

خوتەندىكى ئەزالارنىڭ ئەڭ مۇھىم پائالىيىتى مۇمكىنقەدەر كۆپرەك قورال ۋە پۇل توپلاش ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا مەخپى پائالىيەتلىرىمىز تەقدىرگە لايىق دەرىجىدە داۋام قىلماقتا ئىدى. ئالتى ئاي داۋام قىلغان مەخپى پائالىيەتلىرىمىز نەتىجىسىدە، قاراقاشنىڭ پۈتۈن يېزا‌ـ كەنتلىرىدە ھەر قاتلام خەلق ئىچىدىن ئەزا توپلاندى ۋە ھەرئەزا ئۆزىگە لايىق ۋەزىپىگە تەيىن قىلىندى. ئىلچى[113] ئەتراپىدىنمۇ خېلى كۆپ كىشىلەر تەشكىلاتىمىزغا قېتىلدى. دۇشمەننىڭ پۈتۈن ھەربىكەت ۋە مەخپى ئەھۋاللىرىدىنمۇ ھەركۈن خەۋەر ئېلىپ تۇرالايدىغان بولدۇق. بۇ مەزگىل ئىچىدە دۇشمەننىڭ پائالىيەتلىرىمىزدىن ھېچ خەۋىرى بولمىدى. شۇنداق قىلىپ، شەۋۋال ئېيى (10ـ ئاي) غىچە، ئەزالىرىمىزنىڭ سانى ۋە قوراللىرىمىز خوتەن ۋىلايىتىدىكى چىن قۇۋۋەتلىرىنىڭكىگە تەڭلەشتى.

شابان (11ـ ئاي) ئايدا، سابىت دامۇللا ھاجىم سەئۇدى ئەرەبىستان، تۈركىيە، مىسىر ۋە ھىندىستان

113 ئىلچى ـ خوتەن شەھىرىنىڭ نامى (ن. ش. ھ.).

سایاھەتىدىن قايتىپ، خوتەنگە كەلدى. سایاھەت خاتىرلىرىنى ۋە تەسىراتلىرىنى ئاڭلاتتى. مىسىر، سەئۇدى ئەرەبستان ۋە ھىندىستاندا بەزى سیاسى كىشىلەربىلەن كۆرۈشكەنلىكىنى سۆزلەپ بېرىپ، شەرقىي تۈركستاندا برمىللىي ئىنقىلاب قوزغالسا، خوشنا دۆلەتلەرنىڭ مۇداخىلە قىلىش ئېھتىماللىنىڭ ئاز ئىكەنلىكىنى ئېيتتى. شۇنداقلا، خەلقئارا جامائەتچىلىكى قانۇنلىرىغا قارىغاندا، بىر يۇرتنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىش توغرا ئەمەسلىكىنى سۆزلەپ، غولجىدا كۆرۈشكەن چېغىمىزدىكى مەسلىھەتىمىز بويىچە، خوتەنده بىر مىللىي ئىنقىلاب تەشكىلاتى قۇرۇش مەقسىدى بىلەن ئۇدۇل خوتەنگە كەلگەنلىكىنى ئېيتتى.

ئەرتىسى مەن، سابىت دامۇللا ھاجىمغا، تەشكىلاتىمىز ھەققىدە ۋە مەخپىيەتلىكىمىز ھەققىدە تەپسىلى مەلۇمات بەردىم. دامۇللا ھاجىم بۇلارنى ئاڭلاپ بەك خۇرسەند بولدى ۋە بۇ تەشكىلاتقا ئەزا بولۇشنى تەلەپ قىلدى. مەن تەشكىلاتىمىزنىڭ مەجلىسىنى چاقىردىم ۋە سابىت دامۇللا ھاجىمنىڭ تەلىبىنى ئوتتۇرىغا قويدۇم. پۈتۈن ئەزالار سابىت دامۇللا ھاجىمنىڭ خوتەن مىللىي ئىنقىلاب تەشكىلاتىغا ئەزا لىققا ئېلىنىشىنى ماقۇللىدى.

سابىت دامۇللا ھاجىم، رامازان ئېيى مۇناسىبىتى بىلەن قۇرئاندىن دەرس قىلىش ئەسنا سىدا، قۇرئاننىڭ جىھاد توغرىسىدىكى ئايەتلىرىنى كەڭ - تاشا تەپسىر قىلىپ، ئومۇمىي خەلق ئىچىدە ئىنتايىن چۈشەنچە بىر تەشۋىقات خىزمىتىنى ئۈستىگە ئالدى. بۇ تەشۋىقات خىزمىتىنىڭ خەلق ئىچىدىكى تەسىرى بەك ياخشى بولۇپ، ئەزا توپلاش ۋەزىپىمىزگە چوڭ ياردەمچى بولدى. رامازان ئايىنىڭ ئاخىرىدا تەشكىلاتىمىزغا يەنە بىر مۇھىم كىشى قېتىلدى. بۇ كىشى، خوتەنده ئەڭ چوڭ دىنىي ۋە مىللىي نوپۇزغا ئىگە بولغان مەھەممەد نىياز ئەلەم ئاخۇنۇم ئىدى. بۇنىڭ بىلەن بىرئاي ئىچىدە، ئىقلابى تەشكىلاتىمىزغا قاتناشقانلارنىڭ سانى ناھايىتى تېز كۆپەيدى. ئەزالىرىمىزنىڭ ھەممىسى قورالىق بولمىسىمۇ، 20% ى ملتىق قالدىسى قىلىچ ۋە نەيزە بىلەن قورالانىدى.

ھىجرى 1351 - يىلى شەۋۋال ئېيىنىڭ 5 - كۈنى پەيشەمبە(ميلادى 1933 - يىلى 2 - ئاينىڭ 1- كۈنى) تەشكىلات ئەزالىرىنىڭ ئون سەككىزكىشىلىك ۋەكىللەر مەجلىسى ئېچىلدى. مەجلىستە مۇھەممەد نىياز ئەلەم ئاخۇنۇمنى ھۆكۈمدار سايلاپ، ھەممىمىز ئۇنىڭغا بەيئەت قىلدۇق. سابىت دامۇللاھاجىم ھۆكۈمدارنىڭ مەسلىھەتچىسى، مائارىپ، ئەدلىيە ۋە دىنىي ئىشلارغا مەسئۇل قىلىندى. مەن ھەربىي ئىشلارغا مەسئۇل بولدۇم. پەيشەمبەكۈنى ئۇرۇش باشلاشقا قارار قىلىندى.

قاراقاش ۋە ئىلچى ھۆكۈمەت ئىدارىلىرى ئېچىدىكى مۇخبىرلىرىمىز دۇشەمبە كۈنى، ھۆكۈمەت بىزنىڭ ھەرىكىتىمىزنى سېزىپ قالغانلىقىنى ۋە بىزنى تۇتۇش ئۈچۈن خوتەندىكى ئەسكەرلەرنى يېتەرلىك ئەمەس دەپ، گۇمادىكى ئەسكەرلەرنى چاقىرغانلىقىنى خەۋەر قىلدى. گۇمىدىن كېلىدىغان ئەسكەرلەرنىڭ پەيشەمبە كۈنى يېتىپ كېلىش ئېھتىمالى بارئىدى. بۇ خەۋەرنى ئېلىپ، يېقىندىكى

ئەزالارغا دەرھال توپلىنىشنى ئۇختۇرۇپ، پەيشەمبە كۈنى قاراقاشقا ھۇجۇم قىلىش قارارىمىزنى ئۆزگەرتىپ، 17- شەۋۋال 1351- يىلى دۈشەمبە كۈنى (مىلادى 1933 - يىلى 2 - ئاينىڭ 13- كۈنى) شامى سائەت ئوندا (ئەتتىگەن سائەت بەشتە) ھۇجۇم باشلاشقا قارار قىلدۇق.

قاراقاش ۋە ئىلچىنىڭ ئازات بولۇشى -

يۇقىرىقى قارارىمىز بويىچە قاراقاشقا ھۇجۇم قىلىش ۋاقتى يېتىپ كەلدى. لېكىن، ھۇجۇم باشلاش سائىتىگە قەدەر ئاران 68 كىشى توپلاندى. قۇۋۋەتلىمىزنىڭ ئازلىقىغا قاراپ، قارارىمىزنى ئۆزگەرتمەستىن سەھەر سائەت بەشتە ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇق قىلدىم. دۈشمەن خەۋەرسىز ھالدا ياتقانلىقتىن ئۇرۇش يېرىم سائەت داۋام قىلدى. شەنجاڭ (چىنلىق ھاكىم) باشلىق 36 چىنلىق ئۆلتۈرۈلدى ۋە 12 سى ئىلچىگە قاچتى. قالغانلىرى ئەسىرئېلىندى. شام ۋاقتىغىچە شەھەر تامامەن تىنچىپ بولدى.

قاراقاشنىڭ پەتھى قىلىنغانلىقىنى ئاڭلىغان شەھەرئىچى ۋە ئەتراپتىن قولىغا پالتا، كەتمەن ۋە تاياق كۆتۈرۈشۈپ كەلگەن خەلقنىڭ سانى شۇ كۈنى ئاقشامغىچە ئۈنىمىڭغا يەتتى. كەچ سائەت ئوندا بىرەرمىڭدەك كىشىنى قاراقاش دەريا بويىغا يوللاپ، ئىلچىدىن كېلىدىغان يولنى كۆزىتىشكە باشلىدۇق. يەنە بىرەرمىڭدەك كىشىنى چوڭ ئىنىم ئابدۇللائاخۇن ۋە تەشكىلات ئەزالىرىمىزدىن ئىسمائىل دامۇللام باشچىلىقىدا زاۋاغا يوللاپ، گۇمىدىن كېلىدىغان دۈشمەننىڭ يولىنى توساشقا بۇيرۇدۇم. ئەرتىسى كۈن، قاراقاشنىڭ تەرتىپ ۋە ئىنتىزام ئىشلىرىنى ۋە باشقا ئىشلىرىنى رەتكە سېلىش بىلەن ئۆتتى. ئاقشىمى قاراقاش دەريا بۇيىدىكى قىسىملارغا ئىلچىگە قاراپ يۈرۈشگە بۇيرۇق قىلدۇق. زاۋادىكى مۇجاھىدلار گۇمىدىن كېلىۋاتقان چىن ئەسكەرلىرىگە خەۋەرسىز ياتقان پەيتتە ھۇجۇم قىلىمىز دەپ. ئىلگىرلىگەن بولسىمۇ دۈشمەن غاپىل ئەمەستى. كېچىلەپ يۈرۈپ پىيالىمىدا يۇشۇرنۇپ ياتقان دۈشمەن، خەۋەرسىز يېقىنلاشقان مۇجاھىدلارنى تۇيۇقسىز ئوققا تۇتۇپ، نۇرغۇن كىشىنى شېھىت قىلدى. قۇۋۋەتلىرىمىز پاراكەندە بولۇپ، ئارقىغا چېكىندى. دۈشمەن ئارقىدىن قوغلاپ كەلدى. ئوتتۇرىدىكى 23 كىلومېتىرلىك چۆلدە يەنە ئىككى يۈزگە يېقىن مۇجاھىد شېھىت بولدى. مۇجاھىدلار قوم رۇبات ۋە تاربۇغا دېگەن جايلارغا چېكىنىپ، مۇداپىئەدە تۇردى. چۈشتىن كېيىن، سائەت تۆت ئەتراپىدا دۈشمەن يېتىپ كېلىپ، قاتتىق ئۇرۇش باشلاندى. بەزى ئىستېھكاملاردۈشمەننىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. لېكىن، كەچتە مۇجاھىدلار قايتارما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، دۈشمەننى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ قاچۇردى. كېچە قاراڭغۇلىقىدا ۋە چۆلنىڭ يامان يوللىرىدا دۈشمەننىڭ ئارقىسىدىن قوغلىمىدى. چىن ئەسكەرلىرى شۇ قاچقىنىچە گۇمىغا كەتتى.

پەيشەمبە كۈنى ئىلچىگە يۈرگەن قىسىملىرىمىز شەھەرگە بىرمىل ئۇزاقلىقتىكى ئاقتاشقا بارغاندا شەھەردىن بىر بۆلۈك چىن ئەسكەرلىرى چىقتى ۋە ئۇرۇش بولدى. مۇجاھىدلار مەغلۇپ بولۇپ ئارقىغا چېكىنگەن بولسىمۇ، چىن ئەسكەرلىرى ئۇلارنى قوغلىماي شەھەرگە قايتىپ كىرىپ كەتتى.

شۇنىڭ بىلەن دۇشمەننىڭ كۆچىنى سىناپ خاتىرجەم بولدۇق. ئىلچىنى مۇھاسىرە قىلىش ۋە قەشقەردىن كېلىش ئېھتىمالى بولغان دۇشمەن قىسمىنىڭ ئالدىنى توساش ھازىرلىقىنى باشلۇەتتۇق. شەۋۇلنىڭ بەشىنچى (سەيشەمبە) كۈنى ئىلچىگە ئىككى قول بىلەن يۈرۈش باشلاندى.

بىز شەھەرگە ھۇجۇم قىلماي، قەشقەردىن كېلىدىغان دۇشمەن قوشۇنىنىڭ ئەھۋالى ئېنىقلىنىپ بولغىچە ئىلچىنى شۇ ۋەزىيەتتە ئۇزاقتىن مۇھاسىرىدە تۇتۇپ تۇرۇشنى قارارقىلدۇق. مەن زاۋاغا چىقىپ قەشقەر دىن كېلىدىغان خەۋەرنى كۈتۈپ، ئۈيەردە ئەسكەر توپلاشقا باشلىدىم. چارشەمبە كۈنى، قەشقەر دىن ئاساسلىق بىر قوشۇن كەلمىگەنلىكى ۋە يەركەنىڭ بۇ تەرىپىدە دۇشمەن ئەسكىرى يوقلىقى مەلۇم بولدى. شۇنىڭ بىلەن چوڭ ئىنىم ئابدۇللا ئاخۇننى ئىلچى ئالدىنقى سەپ قوماندانى قىلىپ، ئىلچى شەھرىنى مۇھاسىرە قىلىشقا ئەۋەتتۇق. جۇمەكۈنى قىسمىلىرىمىز شەھەرنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي تەرىپىگە كېلىپ سەپ تارتتى. چۈشتىن كېيىن سائەت بىردە چىن ئەسكەرلىرى سېپىلدىن چىقىپ، ئىككى توپ بىلەن شىمالدىكى سەپكە ھۇجۇم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش باشلاندى. ئۇچ سائەت داۋام قىلغان ئۇرۇشتىن كېيىن، مۇجاھىدلار چىنلىق ئەسكەرلارنى قورشاۋالدى. قوماندان باشلىق چىن ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئۆلدى. قالغان ئاز بىرقىسمى قېچىپ، يېڭى شەھەرگە كىرىۋالدى. توپلار ۋە دۇشمەننىڭ باشقا قوراللىرى مۇجاھىدلار تەرىپىدىن ئولجا ئېلىندى.

مۇجاھىدلار دۇشمەننىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ، كونا شەھەرنى تامامەن قۇلغا چۈشۈردى. بۇ غەلىبە خەۋىرىنى ئاڭلاپ، ئەرتىسى سەھەردە ئىلچىگە كەلدىم ۋە يېڭى شەھەرنىڭ مۇھاسىرە ئىشىنى قولۇمغا ئالدىم. زاۋا ئالدىنقى سەپكە ئارقا- ئارقىدىن ئىككى كىشىنى قوماندان قىلىپ ئەۋەتكەن بولساقمۇ يېتىشەلمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، كىچىك ئىنىم نۇرئەھمەد ئاخۇننى زاۋا ئالدىنقى سەپكە قوماندان قىلىپ ئەۋەتتىم. خوتەن يېڭى شەھەر تۆت تەرەپتىن قورشاپ قىلىنغان مۇھاسىرىلەر ئارقىلىق كۈچلەندۈرۈلدى. 13 - زۇلقەدىگىچە ئۇرۇش داۋام قىلىپ، ئاخىرى دۇشمەن بىلەن سۈلھى قىلىش توغرىسىدا ئالاقە باشلاندى. 17- زۇلقەدە پەرشەمبە كۈنى بىز تەرەپتىن بىر ھەيئەت سېپىل ئىچىگە ئەۋەتىلدى ۋە كېلىشىم ھاسىل قىلىندى.

ئەرتىسى دۇشمەن قوماندانى ئالدىمغا چىقىپ، پۈتۈن قورال - يارىاق، ئات ۋە ھۆكۈمەت خەزىنىسىنى تاپشۇرۇپ تەسلىم بولۇش شەرتى بىلەن ئۇلارنىڭ جېنى ۋە مېلىغا تەگمەسلىك ۋە خالىغان دۇشمەن مۇسۇلمان بولۇش دېگەن ماددىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كېلىشىمگە ئىمزا قويدى. ئەرتىسى، قورال ۋە خەزىنە تاپشۇرۇپ ئېلىندى. چىنلىقلار بىرتەرەپتىن ئۆلىمالارنىڭ ئالدىداكېلىپ، مۇسۇلمان بولۇشقا باشلىدى.

بۇۋاقىتتا، بۇرۇنقى خوتەن ۋالىيسى يەن دوتەينىڭ باشچىلىقىدا قەشقەر، يەركەن، قاغىلىق گۇمىدىن زور بىر چىن قوشۇنىنىڭ توپلانغانلىقى ۋە گۇمىدىن خوتەنگە قاراپ يولغا چىققانلىقى ھەققىدە خەۋەر

كەلدى. خوتەندە قولغا چۈشۈرۈلگەن مىلتىق ۋە ئوق ـ دورىنى مۇجاھىدلارغا تارقىتىپ، 650 كىشىلىك بىر قۇۋۋەتنى مۆلىۋى سۇبغۇتۇللا قوماندانلىقىدا دەرھال زاۋاغا يوللىدۇق. زاۋا ئالدىنقى سەپ قوماندانى نۇرئەھمەد ئاخۇن، ئۇرۇش مەيدانىدا بولۇشۇمنى ئىلتىماس قىلدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن مەن ئەرتىسى زاۋاغا كەلدىم. بۇ چاغدا، دۈشمەن قۇم رۇباتتىكى قاراۋۇل قىسىملىرىمىز بىلەن ئۇرۇشقا كىرىشكەنىكەن. مەن دەرھال قۇم رۇباتقا كەلدىم.كەچ سائەت بەشكىچە شىددەتلىك ئۇرۇش داۋام قىلدى ۋە ئاخىرى دۈشمەن قاچقىلى باشلىدى[114]. ئاتلىق قىسىملىرىمىز دۈشمەننىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ ئاق لەڭگەرگىچە بېرىپ، كېچە قاراڭغۇلىقىدا ئىلگىرلىيەلمەي قايتىپ كەلدى. پۈتۈن قىسىملىرىمىزنى تاربۇغا بازىمىزغا توپلىدىم.

شۇنىڭ بىلەن قەشقەردىن كېلىدىغان دۈشمەن ھۇجۇمىدىن خاتىرجەم بولدۇق. ھۇجۇمغا ئۆتۈش نۆۋىتى بىزگە كەلگەنىدى. بۇ ئارىدا خوتەن ۋيلايىتىنىڭ شەرقىي ناھىيىلىرىدىكى خەلق ئۆزلىگىدىن قوزغۇلۇپ، چىرىيە ۋە كېرىيە شەھەرلىرىنى پەتھى قىلىپ، خوتەن ھۆكۈمىتىگە بەيئەت قىلدى. بىزنىڭ، ئۇ يەرلەرگە ئەسكەر ئەۋەتىشىمىزنىڭ ھاجىتى قالمىدى.

قۇم رۇبات ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولۇپ قاچقان يەن دوتەي بىلەن ئەسكەرلىرى گۇمىغا يېتىپ كېلىشتىن ئىلگىرى،گۇمىدا، «خوتەن ئىنىقلابچىلىرى چىن ئەسكەرلىرىنى پۈتۈنلەي ئۆلتۈرۈپ تۈگىتىپتىمىش» دېگەن سۆز تارقىلىدۇ. بۇخەۋەر بىلەن ھاياجانغا كەلگەن گۇما خەلقى قوزغۇلۇپ، بىركېچىدە شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ، شەھەرنى قولغا ئالىدۇ. ئۈچىنچى كۈنى يەن دوتەي ئەسكەرلىرى بىلەن قېچىپ گۇمىغا كەلگەن. بۇنى كۆرگەن خەلق ھېلىقى خەۋەرنىڭ توغرا ئەمەسلىكىنى ئۇقۇپ، شەھەرنى تاشلاپ قاچتى. دۈشمەن، شەھەردە قالغان خەلقنى قىرغىن قىلىپ، يۈز ئەللىك كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، بولاڭ ـ تالاڭ قىلدى ۋە شەھەرگە ئوت قويۇۋەتتى. شۇ چاغدا، قەشقەر دىن يەن دوتەينىڭ ياردىمىگە ئەۋەتىلگەن قىرغىز توپچى قىسىم ئەسكەرلىرى قاغىلىققا كېلىپ، ئۇ يەردىن گۇمىغا يۈرىدى. بۇقىسىم شەھەردىن كەتكەندىن كېيىن، قاغىلىق خەلقى قوزغۇلۇپ، شەھەرنى قولغا ئالدى. قىرغىز ئەسكەرلىرىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ، ئۇلارغا بەشئېرىقتا قاتتىق زەربە بېرىپ، مەغلۇپ قىلدى. ئەسكەرلەر ئەسىر ئېلىندى ۋە پۈتۈن توپ ۋە ئوق دورىلار مۇجاھىدلارنىڭ قولىغا چۈشتى. بۇنى ئاڭلىغان يەن دوتەي قاتتىق ئالاقزادە بولۇپ كەتتى. ئۇنىڭ قېچىشتىن باشقا چارىسى قالمىدى.گۇمىدىكى ئەسكەرلىرىنى ۋە چىنلىقلارنى ئېلىپ، تاغ يولى بىلەن يەركەنگە قاچتى. يول ئۈستىدە خەلق ئۇنىڭ ئالدىنى توساپ، ھۇجۇم قىلىپ، ئېغىر زىيانغا ئۈچراتتى. يەن دوتەيمۇ ئالدىغا

114 مۇئەللىپ بۇئۇرۇشتا ئالدىنقى سەپتە تۇرۇپ مۇجاھىدلارغا قوماندانلىق قىلىۋاتقان چېغىدا دۈشمەننىڭ بىر پاي ئوقى سەللىسىگە تېگىپ، سەللىنى تېشىپ ئۆتۈپ كەتكەن.كېيىن، بۇسەللىنى ئائىلىسىدىكىلەرگە كۆرسىتىپ: «قاراڭلا، بۇئوق بىرئىلىك تۆۋەنگەرەك تەككەن بولسا مەن ئۇكۇن شېھىت بولغان بۇلاتتىم» دېگەن (ن. ش. ھ.).

ئۇچرىغانىنى ئۆلتۈرۈپ، كەنتلەرگە ئوت قويۇپ، مىلك تەسلىكتە يەركەنگە يېتىپ بارالىدى.

گۇما پاجىئەسىنى ئاڭلاپ، 1933- يىلى3 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى، نۇرئەھمەد ئاخۇن ۋە سۇبغۇتۇللا مۆلۈننى، ئىككى مىلك كىشىلىك قوشۇن بىلەن گۇما ۋە قاغلىقتىكى مۇجاھىدلارنىڭ يارىدىمىگە ئەۋەتتۇق. بۇلار يېتىپ بارغىچە، يەن دوتەي يەركەنگە كەلگەنكەن. قەشقەردىن ئۇنىڭغا يارىدەم ئۈچۈن خېلى كۆپ ئەسكەر كېلىپ، يەركەندە زوربىر دۈشمەن قوشۇنى توپلانغان. قۇۋۇەتلىرىمىز قۇربان ھېيت كۈنى قاغلىققا باردى. بۇ ئەسنادا پۈسكام خەلقى قوزغۇلۇپ، شەھەرنى پەتھى قىلىپ، قاغلىق مۇجاھىدلار بىلەن بىرلىكتە يەركەن دەريا سى بويىغا توپلانغانىدى. نۇرئەھمەد ئاخۇن ئۆزى بىرقىسىم ئەسكەرلىرى بىلەن قاغلىقتا قېلىپ، مۆلۈنى سۇبغۇتۇللا قوماندانلىقىدا يەركەنگە ئەسكەر يوللىدى. بۇلار يەركەن شەھىرىنى ئوڭايلا ئالغان بولسىمۇ، يېڭى شەھەرنى ئېلىش ئۈچۈن قاتتىق ئۇرۇش بولدى. بۇ ئۇرۇشتا مۆلۈنى سۇبغۇتۇللا شېھىت بولدى. لېكىن، مۇجاھىدلار تېخىمۇ غەيرەتكە كېلىپ، دۈشمەننى چېكىندۈردى. مەغلۇپ بولغان دۈشمەن يېڭى شەھەر سېپىلىگە كىرىۋالدى. نۇر ئەھمەد ئاخۇن بۇنى ئاڭلاپ، دەرھال قاغلىقتىن يەركەنگە يۇرۇش قىلىپ، يېڭى شەھەرنى مۇھاسىرىگە ئالدى.

يەركەنگە يارىدەم قوشۇنى ئەۋەتىپ بولغاندىن كېيىن، ئىلچى شەھىرىنى پايتەخت قىلىشنى قارار قىلدۇق. ھىجرى 1350- يىلى زولھەججىنىڭ 5 ـ كۈنى، (مىلادى 1933 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 11- كۈنى) ئىنقىلابىي تەشكىلاتىنىڭ مەركىزى قارقاشتىن خوتەن ئىلچى شەھىرىگە يۆتكەپ كېلىندى. ئەرتىسى خوتەننىڭ كانتىلىرى يېڭىباشتىن مەھەممەد نىياز ئەلەم ئاخۇنۇمغا بەيئەت قىلدى ۋە ئۇنى «مىلك» ئۇنۋانى بىلەن ھۆكۈمدار ئېلان قىلدى. (خەلق ئىچىدە مىلك ھەزرىتىم دەپ ئاتالدى). شۇنىڭ بىلەن خوتەن ھۆكۈمىتى رەسمىي قۇرۇلدى.

يەركەندىكى چىن قۇۋۇەتلىرى كۆپ ۋە يەركەن يېڭى شەھەر سېپىلى بەك چوڭ ۋە مۇستەھكەم بولغانلىقى ئۈچۈن، يەركەنگە يەنە يارىدەمگە قوشۇن ئەۋەتىش لازىم بولدى. زولھەججىنىڭ 20 ـ (4 ـ ئاينىڭ 26 ـ)كۈنى، ئابدۇللا ئاخوننىڭ قوماندانلىقىدا يەركەنگە يەنە بىر مىقدار ئەسكەر ئەۋەتتۇق.

يەركەننىڭ پەتھى ـ

نۇرئەھمەد ئاخۇن يەركەنگە كەلگەندىن كېيىن، يەركەننىڭ يېڭى شەھەر سېپىلىدىن باشقا پۈتۈن شەھەر خوتەن ھۆكۈمىتىگە تەۋە بولغانىدى. ئابدۇللا ئاخۇننىڭ يەركەنگە كېلىشى بىلەن يېڭى شەھەر مۇھاسىرىسى تېخىمۇ كۈچەيتىلدى. مېنىڭ بۇ ئىككى ئىنىمغا خوتەن ھۆكۈمدارى تەرىپىدىن «ئەمىر»

ئۇنۋانى بېرىلدى. خەلق ئارىسىدا ئابدۇللا ئاخۇن «ئەمىرساھىپ» ۋە نۇرئەھمەد ئاخۇن «شاھ مەنسۇر» دېگەن ئۇنۋان بىلەن مەشھۇر بولدى[115]. مەن بۇ كىتابىمدا ئۇلارنى «ئەمىر» ئۇنۋانلىرى بىلەن ئاتايمەن.

ماجىسا مارالبېشىغا كەلگەندە، مارۇلۇڭ لەنجاڭ (يۈزبېشى) نى يۈزگە يېقىن تۇڭگان ئەسكىرى بىلەن كۆرۈنۈشتە ياردەم ئۈچۈن، ئەمەلىيەتتە بولسا جاسۇسلۇق قىلىش ۋە يەركەننىڭ ئولجا ـ غەنىمەتلىرىگە شىرىك بولۇش ئۈچۈن ئەۋەتكەنىدى. ئەمىر ئابدۇللا ۋە ئەمىر نۇرئەھمەد بۇ تۇڭگانلارنى ئۇرۇشقا قاتناشتۇرماي، «مېھمان» سۈپىتىدەكۆزىتىش ئاستىدا تۇتۇپ، بۇلارنى قەشقەرگىمۇ ماڭغۇزماي تۇتۇپ تۇردى.

بۇچاغدا ئەمىر ئابدۇللا، قەشقەرگە بىرھەيئەت ئەۋەتىپ، تۆمۈر سىجاڭنىڭ غەلىبىسىنى تەبرىكلىگەن. ۋە ئادىمىگەرچىلىك قىلىپ، ھەر ئىشتا ئۆز ئارا ياردەملىشىپ تۇرۇشنى ئېيتقانىكەن. تۆمۈرسىجاڭ بۇنى ياردەم تەلەپ قىلىش دەپ چۈشۈنۈپ، ھاپىز تەنجاڭنى ئۈچ يۈز ئەسكەر بىلەن ئەۋەتىپتۇ. بۇئىشتىن خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ ھېچ خەۋىرى يوقتى.

بىرتەرەپتىن يەركەن مۇھاسىرىسى ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كەتتى ۋە يەنە بىرتەرەپتىن قەشقەر دىكىلەر بىلەن ئارىمىزدا سىياسى بىر ئۇقۇشماسلىق پەيدا بولۇپ قېلىشتىن ئەندىشە قىلماقتا ئىدۇق. شۇنىڭ ئۈچۈن، مېنىڭ ياكى سابىت دامۇللاھاجىمنىڭ يەركەنگە بېرىشىنى ئۇيغۇن كۆردۈق. چۈنكى، بىز خوتەندە تۇرۇپ، ئەمىر ئابدۇللا(25 ياش) ۋە ئەمىر نۇرئەھمەد (22 ياش) لەرنىڭ ياشلىق سەۋەبىدىن بىركەمچىلىك ئۆتۈپ قالغانمىكىن دەپ گۇمان قىلغانىدۇق.

مېلىك (مەھەممەد نىياز ئەلەم ئاخۇنۇم) نىڭ تەسدىقى بىلەن، خوتەن ھۆكۈمىتى نامىدىن سابىت دامۇللاھاجىم بۇ ۋەزىپىگە تەيىن قىلىندى. دامۇللا ھاجىم، سەپەر ئېيىنىڭ 4 ـ كۈنى(مىلادى 1933 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى) يولغا چىقتى. دامۇللاھاجىم يەركەنگە بېرىشتىن بىركۈن بۇرۇن يەركەندىكى چىنلىقلار سۈلھى قىلىشنى تەلەپ قىلىپ، خوتەندىكى شەرتلەرگە ئوخشاش شەرتلەر ئاستىدا تەسلىم بولۇشنى قوبۇل قىلىپ، كېلىشىم تۈزۈلگەنىكەن.

سابىت دامۇللا ھاجىمنىڭ يەركەنگە يېقىنلاشقانلىق خەۋىرىنى ئېلىپ، يەركەننىڭ مۇھاسىرىسىگە مەسئۇل بولغان قوماندانلىرىمىزنىڭ كۆپى دامۇللا ھاجىمنى مۇراسىم بىلەن قارشى ئېلىش ئۈچۈن، شەھەرسىرتىغا چىقىپتۇ. يەركەندىكى قىسىملىرىمىز قوماندانسىز قاپتۇ. بىز يۇقىرىدا سۆزىنى قىلىپ ئۆتكەن تۈڭگانلار بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، دەرھال ياراغلىنىپ يېڭى شەھەر تەرىپىگە قېچىپتۇ.

115 شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئىنقىلابى جەريانىدا بەزى جايلاردا مىللىي رەھبەر ۋە ئەسكىرىي قوماندان ئۇنۋانلىرى چىنچە ئىدى. مەسىلەن: رەئىسنى «جۇشى» قوماندانىنى «سىلىڭ» دەپ ئاتاىغانىدى. خوتەن ئىنقىلابچىلىرى بۇنىڭ ئەكسىچە ئەرەبچە ياكى پارسچە ئاتالغۇلارنى قوللانغان. مەسىلەن: رەئىس ياكى ھۆكۈمدارنى ئەرەبچە« مېلىك» قوماندانلىرىنى «ئەمىر» دېگەن ئۇنۋان بىلەن ئاتىغان. «ئەمىر ساھىپ»، «شاھ مەنسۇر» دېگەن ھۆرمەتلىك قوماندان، غالىپ قوماندان دېگەن مەنىدە (ن.ش. ھ.).

ئۇلارئالدىنى توسقان ئەسكەرلىرىمىزدىن بىرقانچىسىنى شېھىت قىلىپ، يېڭى شەھەر سېپىل ئىچىدىكى چىنلىقلارنىڭ يېنىغا كىرىۋالىدۇ. سېپىل ئىچىدىكى تەسلىم بولماقچى بولغان چىنلىقلارنى ئازدۇرۇپ، «قەشقەردە ماجىسا نۇرغۇن ئەسكىرى بىلەن تۇرۇۋاتىدۇ، يېقىندا يەركەنگە يېتىپ كەلمەكچى» دەپ، ئۇلارنى سۇلھى قىلىشتىن ۋاز كەچتۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن يەنە ئۇرۇش باشلاندى. تۈڭگانلارنىڭ كۈشكۈرتۈشى بىلەن غەربىي دەرۋازىدىكى مۇجاھىدلارنىڭ ئۈستىگە ۋە بىرقېتىم كونا شەھەرگە ئۈشتۈمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، كۆپ چىقىمغا ئۇچراتتى. لېكىن، بۇ ئىككىلا ھۇجۇمدا دۈشمەن مەغلۇپ بولۇپ، يەنە سېپىلگە قامالدى.

مۇھاسىرە بۇ شەكىلدە ئون بەش كۈن داۋام قىلغاندىن كېيىن، تۈڭگانلارنىڭ سۆزى يالغان چىققانلىقىدىن چىنلىقلار يەنە سۇلھى قىلىشنى تەلەپ قىلدى. چىنلىقلار ۋە تۈڭگانلار پۈتۈن قوراللىرىنى ۋە خەزىنىنى تاپشۇرۇش، پەقەت ئات ـ قامچى قەشقەرگە كېتىۋېلىشقا رۇخسەت قىلىنىش شەرتى بىلەن كېلىشىم ئىمزالاندى.

شۇنداق قىلىپ، 1933ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 17ـ كۈنى، يەركەن بىزنىڭ قوليمىزغا ئۆتتى. ئەتىسى، چىنلىقلار ۋە تۈڭگانلارنىڭ بۇ كېلىشىمگە خىيانەت قىلىپ، قورال ۋە خەزىنىنىڭ كۆپرەك قىسمىنى يوشۇرۇۋېلىپ، ئۆزى بىلەن قەشقەرگە ئېلىپ كەتمەكچى بولغانلىقى مەلۇم بولۇپ قالدى. ئەمىر ئابدۇللا، بۇلارنى بىلمەسلىككە سېلىپ، تۈڭگان ۋە چىنلىقلارنىڭ سېپىلدىن چىقىپ قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىشغا رۇخسەت قىلدى. شۇنداقلا، تۆمۈر سجاڭغا ئەھۋالدىن خەۋەر بېرىپ، بۇلارنى يولدا يوقىتىدىغانلىقىنى مەلۇم قىلدى. 6 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ئىككى مىڭغا يېقىن چىنلىق ۋە تۈڭگان قەشقەرگە قاراپ ماڭدى.

ئارقىسىدىن ئەمىر نۇر ئەھمەت ملك كىشى بىلەن قوغلاپ، ئاق رۇبات بىلەن قىزىلىنىڭ سېپىدا ئارقىسىدىن يېتىشتى. ئۇرۇش باشلىنىپ، دۈشمەننىڭ كۆپ قىسمى ئۆلتۈرۈلدى ۋە ئەسىرگە ئېلىندى. قالغانلىرى قېچىپ، قىزىلغا بارغاندا تۆمۈر سجاڭ بۇلارنى توساشقا ئەۋەتكەن تۆت يۈزكىشىلىك قوۇۋەت يېتىپ كېلىپ، دۈشمەننى ئىككى تەرەپتىن قورشاپ يوقاتقىلى باشلىدى. تۈڭگانلارنىڭ قوماندانى مارۇلۇڭ ئەسىرگە ئېلىندى. بۇيەردىن قېچىپ قۇتۇلغانلارنى يېڭىسارىدا ئەھمەت خان تەنجاڭ تامامەن يوقاتتى. پەقەت بىر تۈڭگان قېچىپ قۇتۇلۇپ قەشقەردىكى ماجىساغا ۋەقەنى بىلدۈردى. شۇنىڭ بىلەن يەركەن ۋىلايىتى تولۇق پەتھى بولۇپ، رەسمىي خوتەن ھۆكۈمىتىگە تەۋە بولدى.

4- پەسىل

قارا شەھەر، كورلا، كۇچا، ئاقسۇ ۋە قەشقەر ۋەقەلىرى

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگىنىدەك، ماشمىن، قاراشەھەرگە كەلگەندىن كېيىن، كورلىدىكى چىن ئەسكەرلىرى ۋە چارقىلىق بىلەن لوپنۇردىن قېچىپ كەلگەن چىن ئەسكەرلىرى كورلىغا يىغىلىپ، خېلى كۆچلۈك بىر قوشۇن توپلىنىپ تورغانىدى. توختى بەگ، شەۋۇال ئېيىنىڭ ئاخىرىدا كورلىغا ھۇجۇم قىلدى. قاتتىق جەڭدىن كېيىن، شەھەرنى ئېلىپ، چىن ئەسكەرلىرىنى سېپىل ئىچىگە مۇھاسىرە قىلدى. مەغلۇپ بولغان چىن قوماندانى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. باشلىقسىز قالغان چىن ئەسكەرلىرى ئىنقىلابچىلارغا تەسلىم بولدى. ماشمىن، 3 - ئاينىڭ 5 - كۈنى مالۇجاڭ دېگەن تۈڭگان ۋە تۆمۈربەگ دېگەن كۆچالىق (ئەسلى تۈرپانلىق) تۈرك قوماندانلارنىڭ باشچىلىقىدا كۆچاغا ئەسكەر يوللىدى. بۇلارنىڭ كېلىشى بىلەن كۆچا خەلقى قوزغالدى. ئىككى تەرەپ بىرلىشىپ، چىن ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، سېپىل ئىچىدە مۇھاسىرىگە ئالدى. 3 - ئاينىڭ 18 - كۈنى سېپىلنىمۇ، ئالدى. ئۇندىن كېيىن، ماشمىن، ماجسانىڭ قوماندانلىقىدا بىرەرمىڭ تۈڭگان ئەسكەرنى كۆچاغا ئەۋەتىپ، ئۇ يەردىن ئاقسۇغا يۈرۈش قىلىشنى بۇيرۇدى. ماجسانى باش قۇماندان ۋە ئەسلىدىكى كۆچا ۋاڭىنى ھاكىم قىلدى. بۇ ئارىدا ماشمىن ۋە مالۇجاڭ خوتەنگە بەزى مەنسىز تەشۋىق بىلەن خەت ئەۋەتكەندى.

بىز ئۇلارنىڭ خەتلىرىگە مۇناسىپ جاۋاپ بەرگەندۇق. تۈڭگانلار بىزگە ھەسەت بىلەن مۇئامىلە قىلسىمۇ، ۋاڭ بەگ بىزگە يۇشۇرۇن ھالدا بەك ياخشى مۇئامىلىدە بولدى. 3 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ماجسا ئاقسۇغا يۈرۈش قىلدى. قارا يۇلغۇن دېگەن جايغا كەلگەندە ئاقسۇ دوتىيى ئەسكەر بىلەن كېلىپ، قاتتىق ئۇرۇش بولدى. تۈڭگانلار قېچىشقا ھازىرلىنىپ تۇرغان بىر پەيتتە تۈرك قىسىملىرىنىڭ قوماندانى تۆمۈربەگنىڭ غەيرەت بىلەن قىلغان ھۇجۇمى نەتىجىسىدە چىنلىقلار مەغلۇپ بولۇپ، قاچتى. دوتەي قېچىپ كېتىۋېتىپ، جام كەنتىدە بازارغا كەلگەن بىگۇنا خەلقتىن بىرەر يۈزدەك كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، ئاقسۇغا كەلدى. ئۇيەردىمۇ تۇرالماي ئاقسۇق شەھىرىگە كېلىپ، ئەسكەرلىرىنى توپلاپ تۇردى.

ماجسا ئاقسۇنى ئۇرۇش قىلمايلا ئالدى ۋە ئىككى كۈندىن كېيىن ئاقسۇقتا ھۇجۇم قىلدى. ئاقسۇ دوتىيى، تاقابىل تۇرالماي قەشقەرگە قاچتى. شەھەردە قالغان چىنلىقلار ئازراقلا قارشىلىق كۆرسىتىپ، تەسلىم بولدى. ئاقسۇخەلقى، يۇرت كاتتىلىرىدىن بىرى بولغان ئىسمائىل باي ئىسىملىك كىشىنىڭ رەھبەرلىكىدە قوراللىنىپ، ئاقسۇق ئۇرۇشقا قاتناشتى ۋە چۈڭ خىزمەت كۆرسەتتى.

ماجسا ئاقسۇغا كېلەر - كەلمەي يارداەمچىسى «جۇفۇگەن» دېگەننى بىرخەت بىلەن خوتەنگە ئەۋەتتى. جۇفۇگەن 4 - ئاينىڭ 9 - كۈنى خوتەنگە كەلدى. خەتتە، بىزدىن «خوتەندە قانچىلىك قورال -

ياراق بار، خەزىنىدە قانچىلىك بايلىقىڭلار بار؟» دېگەنگە ئوخشاش بىرقانچە خىل مەنىسىز سوئال سورالغانىدى. ماجسانىڭ ئەسلى مەقسىدى، جۇفۇگەن ئارقىلىق خەۋەر ئىگەللەش ئىكەنلىكى ئۈچۈق بىلىنىپ تۇراتتى. بىزمۇ ئونىڭغا ياريشا بىر ئاز ئادەمگەرچىلىك قىلىپ، جاۋاپ يېزىپ، ئادەتتىكى بىرھەيئەتتىن ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ ئەھۋالىنى تىڭ - تىكىلدۇق. مانا، خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ تۈڭگانلار بىلەن قىلىشقان ئالاقىسىمۇ شۇنچىلىكلا بولدى.

ماجسا، 4 - ئاينىڭ 11 - كۈنى، تۆمۈربەگنى ۋە بىرقىسىم تۈڭگان ئەسكەرلىرىنى قەشقەرگە يوللىدى. قەشقەر ۋالىيسى ما دوتەي ئەسكەرلىرىنى ئىككىگە ئايرىپ، بىرقىسمىنى يەركەنگە يوللىدى ۋە يەنە بىرقىسمىنى مارالبېشىنىڭ شىمالىدىكى ناھايىتى مۇستەھكەم تەبىئىي ئىستېھكام شارائىتىگە ئىگە «تومشۇق تاغ» ۋە «ئوقۇرمازار تاغ» دېگەن يەرلەرگە ئۈرۈنلاشتۇردى. ئۇنىدىن باشقا يەنە، قەشقەر تاغلىرىدىكى قىرغىزلاردىن بىرەر مىڭدەك ئەسكەر ئېلىپ، ئۇلارنىمۇ شۇيەردە تۇرغۇزۇپ، ماجسانىڭ ئالدىنى زور بىر قوشۇن بىلەن توساپ تۇردى. تۆمۈربەگ ۋە تۈڭگانلار تۇمشۇق تاغقا كەلدى. بىرقانچە قېتىم ئۇرۇش بولدى. يىگىرمە بەش كۈن داۋام قىلغان ئۇرۇشتىن بىر نەتىجە چىقماي، ئاخىرى، ماجسا، ئىسمائىل بەگنى ئاقسۇغا ۋالىي ۋە مالۇجاڭنى ئەسكەرلەرگە قوماندان قىلىپ تەينىلەپ قويۇپ، ئۆزى 5 - ئاينىڭ 5 - كۈنى پۈتۈن كۈچىنى ئېلىپ تۇمشۇقتا قاراپ يۈرۈش قىلدى. ماجسا تۇمشۇق تاققا كەلگىچە، مارالبېشى ۋە سېرىق بۇيا خەلقى قۇزغۇلۇپ، چىن ئەسكەرلىرىنىڭ ئارقا تەرىپىدىن ھۇجۇم قىلدى. ئالاقزادە بولۇپ كەتكەن چىن ئەسكەرلىرى قاچتى. چىن ئەسكەرلىرى ئىچىدىكى قىرغىز ئەسكەرلەر ئوسمان ئەلى بەگ ۋە خوش مەھەممەد بەگلەرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن چىنلىقلاردىن ئايرىلىپ چىقتى ۋە قەشقەرگە ماڭدى. بىرھەپتە داۋام قىلغان ئۇرۇشتىن كېيىن، مادوتەينى مەغلۇپ قىلىپ قەشقەر كونا شەھەرنى پەتھى قىلدى.

مارالبېشىدا، ماجساغا قارشى قانتتىق مۇداپىئە قىلىپ تۇرۇۋاتقان چىن ئەسكەرلىرى يۇقىرىقى خەۋەرنى ئاڭلاپ، پاراكەندە بولۇپ قاچتى. نۇرغۇن چىن ئەسكىرى قوماندانى بىلەن بىللە تۆمۈر بەگكە ئەسىر چۈشتى. شۇنىڭ بىلەن ماجسا ھېچبىر توسالغۇسىز قەشقەرگە كەلدى. ماجسا قۇۋۋەت جەھەتتە ئۈستۈن بولغانلىقتىن قىرغىزلار ئۇنىڭغا بويسۇندى. نەتىجىدە، قەشقەر تۈڭگانلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. قەشقەر يېڭى شەھەر مۇھاسىرىگە ئېلىندى. مەنئۇي جەھەتتە ئىنتايىن چۈشكۈنلىشىپ كەتكەن چىنلىقلار، قارشى چىقماستىنلا تەسلىم بولدى ۋە ئاخىرى قەشقەر يېڭى شەھەرمۇ ئېلىندى.

5 - ئاينىڭ 20 لىرى ئەتراپىدا قەشقەر تامامەن تىنچىدى. بۇ ئاردا، قەشقەرخەلقى، قىرغىز ۋە مۇھاجىر ئۆزبېكلەردىن بولۇپ، بىرنەچچە مىڭ كىشى ئۆز قىزغىنلىقى بىلەن مۇجاھىدلار سېپىگە قېتىلىپ، تۆمۈر بەگ ۋە ئوسمان ئەلى بەگلەرنىڭ رەھبەرلىكى ئاستىدا بىرلەشتى.

تۇرپان ئىنقىلابىدىن تارتىپ، تۈڭگانلار ئۇرۇشتا ئالدىنقى سەپكە تۇركلەرنى تۇرغۇزۇپ، ئۆزلىرى

سەپنىڭ ئارقىسىدا تۇرۇپ كەلگەنىدى. دۇشمەن تۈركلەر بىلەن ئېلىشىپ، مەغلۇپ بولۇپ قاچقاندىن كېيىن، تۈڭگانلار ئالدىغا ئۆتۈۋېلىپ، ئولجا ۋە دۇشمەننىڭ قورال - ياراقلىرىنى ئۆزلىرى ئالغىلى باشلايتتى. ھۆكۈمدارلىق ۋە ھوقۇقنىڭ ھەممىسى تۈڭگانلارنىڭ قولىدا ئىدى. پۈتۈن پىداكارلىقنى قىلىدىغان تۈركلەرگە ھېچ نېسىۋە بېرىلمەيتتى. بەش مىڭدىن كۆپرەك ئەسكىرى بولغان تۆمۈربەگنىڭ ئەسكىرىي ئۇنۋانى«تۆەنجاڭ» يەنى، تۈركچە «مىڭبېشى» ئىدى. تۆمۈربەگ ۋە قول ئاستىدىكىلىرى تۈڭگانلارنىڭ بۇ ئىنساپسىزلىقىغا ۋەزىيەتنىڭ ئىنچىكىلىگىدىن ئىلاجسىز سەۋرى قىلىپ كەلگەنىدى. قەشقەر ئېلىنغاندىن كېيىن، تۈڭگانلار تۆمۈربەگنى بىرئاز خوش قىلىشنى ھېس قىلىشتى ۋە تۆمۈربەگنى بىردەرىجە ئۈستۈرۈپ «لۇجاڭ» قىلىپ قويىدى. تۆمۈربەگنىڭ ئادەملىرىدىن ھاپىز، ئەھمەد بەگ، ھەمدەم بەگ، كىچىك ئاخۇن، ئوسمان ئەلى ۋە خوش مەھەممەد لەرنىمۇ بىرەر دەرىجىدىن ئۈستۈرۈپ « تۆەنجاڭ» قىلىپ قويىدى. ئەمما، بايلىقى ناھايىتى كۆپ بولغان قەشقەر خەزىنىسىدىن ۋە ئولجا ئېلىنغان قورال - ياراقتىن تۆمۈربەگكە قانائەتلەنگىدەك نېسىۋە بەرمىدى. تۈركلەر ھەرنەرسىدە ئوخشاش ھەققىمىز بار دەپ، داۋا قىلدى ۋە ئوتتۇرىدا توقۇنۇش چىقتى. نەتىجىدە، 5 - ئاينىڭ ئاخىرىدا، تۈڭگانلار مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ، يېڭى شەھەر سېپىل ئىچىگە كىرىۋالدى. تۆمۈربەگ سىجاڭ يەنى، «ئارمىيە قوماندانى» ئۇنۋانى بىلەن ئۆزىنى قەشقەر ھۆكۈمدارى ئېلان قىلدى. لېكىن، تۆمۈر سىجاڭ، تۈڭگانلارنى جىددى تۈرۈپ بىرتەرەپ قىلماي، شۇنچىلىكى بىلەن قانائەتلەندى. كېيىنچە تۈڭگانلاردىن ئېلىنغان بىر مەلۇماتقا قارىغاندا، ئەگەر، تۆمۈرسىجاڭ تۈڭگانلارنى قاتتىقراق بىرمۇھاسىرىگە ئالغان بولسا، تۈڭگانلار پۈتۈن قوراللىرىنى تاشلاپ تەسلىم بولۇشقا تەييار بولغانىكەن. تۆمۈر سىجاڭنىڭ بۇ ھەقتە نېمە دەپ ئويلىغانلىقىنى ئېنىق بىلمەيمەن. ئەمما، تۆمۈر سىجاڭغا يېقىن بىر كىشىنىڭ ماڭا ئېيتىپ بەرگىنىگە قارىغاندا، تۆمۈر سىجاڭ، «قارا- شەھەردە تۈڭگانلارنىڭ كۆچى كۆپ. بىز تۈڭگانلارنى بۇنىڭدىن بەكرەك ئەزسەك، قارا- شەھەردىكى تۈڭگانلار كېلىپ، بېشىمىزغا بالا بولىدۇ» دەپ ئېيتقان. يەنە بىرسىنىڭ سۆزلەپ بەرگىنىگە قارىغاندا، تۆمۈرسىجاڭ، « قىرغىزلار ۋە خوتەنلىكلەر بىلەن ئارىمىز بۇزۇلوپ قالسا، مەن تۈڭگانلاربىلەن ئەپلىشىپ، ئۇئىككىسىنى مەغلۇپ قىلىمەن» دېگەن. ئۇندىن باشقا، خوتەنلىك بىركىشىگە، «تۈڭگانلار بىلەن ئۇرۇشمەن دەپ، ئەسكەرلىرىمنى زايا قىلىشمىنىڭ ھاجىتى يوق. ئۇلار مۇھاسىرىگە ئېلىندى. ئاچلىق ۋە باشقا قىيىنچىلىققا چىدىيالماي، بىركۈنى تەسلىم بولماقتىن باشقا چارىلىرى يوق» دەپ، ئېيتىپ بەرگەنىكەن. تۆمۈر سىجاڭنىڭ تۈڭگانلارغا قارىتا تۇتقان سىياسىتىدىكى بۇخاتا ھېساپنىڭ، ئازاتلىق كۈرىشىمىز ئۈچۈن بەرگەن زەربىسىنى ئۆلچەشنى، شەرقىي تۈركىستان تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچىلارغا ھاۋالە قىلىمەن. تۆمۈرسىجاڭنىڭ بۇ ھەرىكىتى نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان ھادىسىلەرنى تۆۋەندە، يېرى كەلگەندە سۆزلەپ ئۆتىمەن.

5 - پەسىل

ئالتاي، چۆچەك ۋە غولجا ئىنقىلابلىرى

شىرىپ خان، ئالتاي قازاقلىرىنىڭ يەرلىك بەگلىرىدىن بولۇپ، كىچىك چېغىدا چىنچە مەكتەپتە ئوقۇغانىدى. ئالتاينىڭ بەزى جايلىرىدا شەنجاڭ (ھاكىم) بولغان ۋە قازاقلار ئىچىدە ئىناۋىتى يۇقىرى ئىدى. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، باربكۆل قازاقلىرى ئىنقىلاب قۇزغىغاندا، جىن شۇرىن قازاق بەگلىرىدىن گۇمانلىنىپ، بىرقانچە قازاق بەگلىرىنى ئالداپ ئۈرۈمچىگە چاقىرىپ قامىۋەتكەن. شىرىپ خانمۇ شۇ قامىۋەتكەن ئالغانلار ئىچىدە ئىدى.

3 - 4 ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، شىرىپ خان بىر ھىيلە ئىشلىتىپ، تۇرمىدىن قېچىپ، ئالتايغا بېرىپ يېقىنلىرىنى توپلاپ، ئالتاي دوتىيى بىلەن ئۇرۇشتى. ۋىلايەت مەركىزى سارسۇمبىدىن باشقا ئالتاينىڭ پۈتۈن جايلىرىنى ۋە يايلاقلىرىنى تارتىۋالدى. ماجۇ كۈيىنىڭ ئىككىنجى قېتىم قۇمۇلغا چىققاندا 2 - 3 يىل تۇ كۈگان ئەسكىرىنى باربكۆل يولى بىلەن ئالتايغا ئەۋەتكەن. بۇ ئىش شىرىپ خاننىڭ ماجۇ كۈيىگىدىن يىرىدەم تەلەپ قىلىشى بىلەن بولغان بولمىغانلىقى مەلۇم ئەمەس. شىرىپ خان ماجۇ كۈيىنىڭ ئەۋەتكەن ئەسكەرلەر بىلەن بىرلىشىپ، سارسۇمبىغا ھۇجۇم قىلىپ، دوتەينى مەغلۇپ قىلىپ، شەھەرنى ئالدى. دوتەي روسىيە تەرىپىگە قېچىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن ئالتاي شىرىپ خاننىڭ قولىغا ئۆتۈپ، 6 - ئاينىڭ ئاخىرىدا شىرىپ خان مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. ئۇندىن كېيىن، شىرىپ خان، بىرنەچچە يۈز قازاق ۋە ئىككى يۈز تۇ كۈگاندىن تەركىپ تاپقان بىرقوشۇننى چۆچەك چېگرىسىدا تۇرغۇزدى (23 - خەرىتىگە قارالسۇن).

شىرىپ خاننىڭ ئەسكەرلىرى چېگرىغا كەلگەندىن كېيىن، دۇربىلجىن شەھىرى خەلقى ئىچىدە، «شىرىپ خان نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن چۆچەك ۋىلايىتىنى پەتھى قىلىش ئۈچۈن كەپتۇ!» دېگەن سۆز تارىلىپ، دۇربىلجىن خەلقى بىردىن قوزغالدى ۋە شىرىپ خاننىڭ چېگرىدىكى ئەسكەرلىرىگە ئادەم ئەۋەتىپ، يىرىدەم تەلەپ قىلدى. ئۇ ئەسكەرلەرمۇ دەرھال كېلىپ، دۇربىلجىنغا ھۇجۇم قىلدى. چىن ئەسكەرلىرى مەغلۇپ بولۇپ، چۆچەككە قاچتى ۋە دۇربىلجىن ئىنقىلابچىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. بۇخەۋەر چۆچەكتە، «شىرىپ خان كېلىپ، دۇربىلجىننى پەتھى قىپتو» دەپ تارىلىپ، 1933- يىلى 7 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا چۆچەك خەلقى بىردىن ئىنقىلاب قوزغاپ چىقتى. شەھەردىكى چىن ئەسكەرلىرى مەغلۇپ بولۇپ، شەھەرنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى مۇستەھكەم سېپىلغا كىرىۋالدى. ئىنقىلابچىلار سېپىلنى مۇھاسىرىگە ئالدى. بۇ ھالەتتە تۇرغاندا دۇربىلجىندىكى ئەسكەرلەرمۇ يېتىپ كەلدى. چۆچەك خەلقى بۇلارنىڭ ئىچىدە شىرىپ خان ياكى باشقا، ئۇلار بىلىدىغان ئىنقىلاب رەھبەرلىرىنىڭ يوقلىقىنى،

بۇلارنىڭ باشباشتاق قازاق ۋە تۈركگان ئەسكەرلىرى ئىككىنلىكىنى كۆرۈپ، كۆپ ئۈمىدسىزلىنىپ پۇشمان قىلدى. ئەمما، پۇشمان قىلىپ ئولتۇرۇشنىڭ پايدىسى يوقتى. ئىنقىلابچىلار بۇئەسكەرلەربىلەن بىرلىشىپ، سېپىلگە ھۇجۇم باشلىدى. 8 - ئاينىڭ 12 - كۈنى دوتەي ۋە لۇجاڭ تەسلىم بولۇشقا ماقۇل بولۇپ، كېلىشىم تۈزۈشكە قارار قىلىنغان بىر پەيتتە، ئۈرۈمچىدىن ماشىنىلار بىلەن زور بىر قوشۇن يېتىپ كېلىپ، مۇجاھىد لارنى مەغلۇپ قىلىپ، شەھەرنى تارتىۋالدى.

يۇقىرىدىمۇ سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇ كۈنلەردە شېڭشىسەي، ماجۇڭيىڭنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۈرۈمچى ۋە چۆچەك ئوتتۇرسىدىكى توسۇلۇپ قالغان يولنى ئاچقانىدى. چۆچەككە كەلگەن يارەدەم قوشۇنى توپ ۋە پىلىمۇتلار بىلەن قورالانغان بولۇپ، چۆچەك ئىنقىلابچىلىرى قاتتىق تۇرۇپ مۇداپىئە قىلغان بولسىمۇ، تاقابىل تۇرالماي ئېغىر ھالدا مەغلۇپ بولدى. دۇشمەن چۆچەك خەلقىنى بىرقانچە كۈن ئۇدا قىرغىن قىلدى. نۇرغۇن خەلق شېھىت بولدى، ساق قالغانلار شەھەرنى تاشلاپ قېچىپ كېتىپ، گۈزەل چۆچەك شەھىرى تامامەن ۋەيران بولدى. شۇنىڭ بىلەن چۆچەك يەنە شېڭشىسەيىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ، ئىنقىلاب نەتىجىسز قالدى.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغىنىدەك، ماجۇڭيىڭ 6 - ئايدا ماناس ۋە شىخۇنى ئىگەللەپ، ئۈرۈمچى ۋە ئىلى ئوتتۇرسىدىكى يولنى ئۈزۈپ تاشلىغاندا ئىلدىكى چىن قۇۋۋەتلىرىنىڭ باش قۇماندانى جاڭ بەيۋەن (بەي زىخۇي) مۇستەقىللىق ئېلان قىلىپ، جىن شۇرىن تەرەپتارلىرىنى يوقاتقانىدى. ئۇ ئىلدىكى تارانچى ۋە تۈركگانلار بىلەن بىرلىشىپ، ئۆزىنى خۇاسىلىڭ ئۇنۋانى بىلەن ئاتاپ، شېڭشىسەي بىلەن ئاشكارا دۇشمەنلىشىشكە باشلىدى. غولجا ئىنقىلابىنىڭ قىسقىچە جەريانى بۇلاردىن ئىبارەت. دېمەك، غولجىدا يۈزبەرگەن بۇ ھەرىكەت بىرمىللىي ئىنقىلاب بولماستىن، غولجا ۋىلايىتىنىڭ بىرچىنلىقىنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا ئۇرۇمچىدىن ئايرىلىشتىن ئىبارەت بىر ھەربىي ئۆزگۈرۈش ئىدى.

6 - پەسىل

ئالتى شەھەردە تۈركگانلارنىڭ يوقىتىلىشى
ۋە تۆت مۇستەقىل ھۆكۈمەت

خوتەن ھۆكۈمىتى، خاس مىللىي خاراكتېرگە ئىنقىلاب نەتىجىسىدە قۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن، تۈركگانلاردىن پۈتۈنلەي پاك ۋە مۇستەقىل شەكىلدە قۇرۇلدى. بۇلار يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلدى. تۆمۇرسىجاڭنىڭمۇ قەشقەردە تۈركگانلارنىڭ تەسىرىنى يوقىتىپ،مىللىي مۇستەقىل ھۆكۈمەت قۇرغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق. ئاقسۇ، كۇچادا، ئىسمائىل بەگ ۋە ۋاڭ بەگلەر مىللىي ھۆكۈمدار لار بولسىمۇ، ئۇلار تۈركگانلارنىڭ قول ئاستىدىكى ھاكىم سۈپىتىدە ئىش بېجىرمەكتە ئىدى. قاراشەھەر ۋە كورلا تۈركگانلارنىڭ قولىدا بولۇپ، لۇپ ۋە چارقىلىقمۇ تۈركگانلار قولىدا ئىدى.

خوجىنىياز ھاجى، يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگەن سەۋەبلەرتۈپەيلىدىن، ماجۇ ئىيلىڭ بىلەن دۇشمەنلىشىپ قالغاندىن كېيىن، دەرھال باشقا جايلاردىكى مىللىي ئىنقىلاب رەھبەرلىرىگە خەت يېزىپ، ئۆزىنىڭ تۇ ئىگانلارنى يوقىتىشقا ئاتلانغانلىقىنى بىلدۈردى. بۇخەتلەردىن خوتەنگە كەلگەن خەتنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى مۇنداق: «بىز قۇمۇلدىن مىللەتنى زۇلۇمدىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن چىقىپ، تۇرپان مۇسۇلمانلىرىنى قەتلىئام بالاسىدىن قۇتقازدۇق. ھازىر ئەڭ يامان دۇشمىنىمىز بولغان تۇ ئىگانلارنى يوقىتىش بىلەن شۇغۇللىنىۋاتىمىز. ھازىرچە، ئۇرۇمچى بىلەن تۇ ئىگانلارنى يوقىتىپ بولغىچە بىر كىشىنىڭ تۇزدۇك. سىلەرگە شۇنى بۇيرۇق قىلىمەنكى، تەۋەلىكىڭلاردىكى جايلاردا قورالنىق تۇ ئىگانلار بولسا، ھەممىسىنى يوقىتىڭلار، چۈنكى، بۇلار غايەت ئىنسانپەرەس، بۇلاڭچى ۋە مىللىتىمىزگە دۇشمەن بىرخەلقتۇر. بىزنىڭ ئۇرۇمچى بىلەن كېلىشىم تۈزگەنلىكىمىزدىن بەدگۇمان بولماڭلار. چۈنكى، بۇ كېلىشىم ۋاقىتلىق بىر كېلىشىم. يۇرت ئۆزىمىزنىڭ. ئۇنى ھەرگىزمۇ خىتاينىڭ قولىدا قويمايمىز....»

بۇ يول بىلەن، خوجىنىياز ھاجى، تۇ ئىگانلارنى يوقىتىشنى تەشەببۇس قىلىپ، ئۆزىنىڭ مىللەتنىڭ تاپا - تەنىسىگە ئۇچرايدىغان ئىشتىن، يەنى، ماجۇ ئىيىڭدىن ياردەم تەلەپ قىلغانلىقىغا پۇشمان بولغانلىقىنى بىلدۈرگەنىدى. شېڭشىسەي بىلەن پۈتۈشكەنلىكىنى پەدەزلەپ كۆرسەتمەكچى بولغان. باشقىلارغا يازغان خەتنىڭ مەزمۇنىنى بىلمىسەكمۇ، تۇ ئىگانلارنى يوقىتىش تەلەپ قىلىنغانلىقى مەلۇم. نەتىجىدە، ئىسمايىل باي ۋە ۋاڭ بەگلەر ئۆز تەۋەلىرىدىكى تۇ ئىگانلاردىن بەزىلىرىنى ئۆلتۈردى، بەزىلىرىنى قاماققا ئېلىپ، يۇرتلىرىنى تۇ ئىگانلاردىن تازىلىدى. بولۇپمۇ، ئىسمايىل بەگ بەش مىڭدەك بىر مىللىي قوشۇن توپلاپ، كورلا ۋە قارا شەھەردەرياسى بويىغىچە ئىلگىرىلىدى. قاراشەھەر تاغلىرىدىكى قالماقلار ماشىمىن بىلەن قانتىق ئۇرۇشتى. نەتىجىدە ماشىمىن ئۆلتۈرۈلگەن بولسىمۇ قالماقلار شەھەرنى ئالالمىدى. قاراشەھەرنىڭ تاغلىق قىسىملىرى قالماقلارنىڭ قولىدا ۋە شەھەر بولسا يەنە تۇ ئىگانلارنىڭ قولىدا قالدى. شۇنىڭ بىلەن، ئالتى شەھەردە تۆۋەندىكى تۆت مۇستەقىل ھۆكۈمەت بارلىققا كەلدى:

(1) يەركەندىن چەرچەنگىچە بولغان جايلاردا، خوتەن ھۆكۈمىتى؛

(2) يېڭىساردىن تۇمشۇق تاققىچە بولغان جايلاردا، قەشقەر ھۆكۈمىتى؛

(3) تۇمشۇق تاغدىن بايغىچە بولغان جايلاردا، ئاقسۇ ھۆكۈمىتى؛

(4) بايدىن قارا شەھەر دەريا‌سى بويىغىچە بولغان جايلاردا، كۇچا ھۆكۈمىتى(23 - خەرىتىگە قارالسۇن).

بۇتۆت ھۆكۈمەتتىن، كۇچا ھۆكۈمدارى ۋاڭ بەگ ۋە ئاقسۇ ھۆكۈمدارى ئىسمايىل بايلار7- ئاينىڭ ئاخىرىدا خوجىنىياز ھاجىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈردى. تۆمۈرسىجاڭ كۆرۈنۈشتە خوجىنىياز ھاجىنى بىر مىللىي باشلىق دەپ قاراپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، ئۇ باشلىق بولسا مەنمۇ بىر باشلىق دەپ، مەغرۇرلانماقتا ئىدى. خوتەن ھۆكۈمىتى،

خوجنىياز ھاجنى ھەممىدىن بۇرۇن قوزغالغان ئىنقىلابنىڭ رەھبىرى ۋە ئەڭ كۈچلۈك دۈشمەنگە قارشى تۇرۇۋاتقان كىشى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا قارىتا بىر سەممىي ھۆرمەت ھىسسىياتى ئىچىدە ئىدى. لېكىن، ئۇنىڭ قىلغان ئىشلىرى، قابىلىيىتى ۋە سىياسى يولى ھەققىدىكى تەپسىلاتنى بىلمىگەنلىكتىن، خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ، خوجنىياز ھاجنى بىر ئومۇمىي ھۆكۈمدار دەپ، تونۇش تونۇماسلىق توغرىسىدا قەتئىي بىرقارارى يوقتى. ئالتاي ھۆكۈمدارى شىرىپ خانمۇ ئۆز تەۋەسىدىكى جايلاردا تۈزگىنلارنى يوقاتتى. خوجنىياز ھاجنا ئىتائەت قىلغان ياكى قىلمىغانلىقى توغرىسىدا مەلۇماتىمىز يوق.

7 - پەسىل

چىن ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركستانىنى ئۆچ قىسمغا بۆلگەنلىكى

شەرقىي تۈركستان ئىنقىلابىنىڭ، چىن مەركىزى ھۆكۈمىتىگە قاتتىق تەسىر قىلغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات ئالماقتا ئىدۇق. لېكىن، چىن مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركستانغا قوشۇن ئەۋەتىشكە قۇدرىتى يەتمەيتتى. شەرقىي تۈركستان خەلقى بىرلەشكەن تەقدىردە، ئۇنىڭ مۇستەقىل بولۇشىغا ھېچ نەرسە توسالغۇ بولالمايتتى. شەرقىي تۈركستان چىن خەرىتىسىدىن چىقىپ كېتىپ، ئۆزىگە مەخسۇس بىر رەڭگە كىرىدىغانلىقىدا ھېچ شۈبھە يوقتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، چىن بۇ ۋەزىيەتنى ئۈمىدسىزلىك ئىچىدە كۆزەتمەكتە ئىدى.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، خوجنىياز ھاجنىڭ شېڭشىسەي بىلەن كېلىشىم تۈزۈشى نەتىجىسىدە، شەرقىي تۈركستاندىكى ۋەزىيەت ئىنقىلابچىلارنىڭ زىيىنىغا قاراپ يۈز تۇتتى. بۇنى كۆرگەن چىن مەركىزى ھۆكۈمىتىدە بىر ئاز ئۈمىد پەيدا بولدى ۋە ئىنگلىزلارنىڭ « پارچىلا ۋە ئىستىلا قىل» دېگەن سۆزى بويىچە شەرقىي تۈركستانىنى پارچىلاپ، بۇ ئۇسۇل بىلەن بۇ يۇرتنى داۋاملىق تۈتۈپ تۇرۇشنى ئويلىدى. شۇنىڭ بىلەن مەركىزى ھۆكۈمەت كۆرۈنۈشتە، خوجنىياز ھاجنى، شېڭشىسەينى ۋە جاڭ بەيۈەننى بىر- بىرلىرى ئىتىپاقلاشتۇرۇپ، شەرقىي تۈركستانىنى تىنچىتىش ئۈچۈن خۇاڭ مۇسۇڭ (چىن ھەربىي شتاپىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى) باشچىلىقىدا شەرقىي تۈركستانغا بىر ھەيئەت ئەۋەتتى. بۇ ھەيئەت 1933 - يىلى 6 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا ئايروپىلان بىلەن ئۈرۈمچىگە كېلىپ، شەرقىي تۈركستانىنى ئۈچ قىسمغا بۆلدى. ئۈرۈمچى، چۆچەك ۋە ئالتاي ۋىلايەتلىرىنى بىر ۋىلايەت قىلىپ ئايرىپ، شېڭشىسەينىڭ ئىدارە باشقۇرۇشىغا بەردى. شېڭشىسەي بۇرۇنقىدەك «دوبەن» ئۇنۋانى بىلەن تۇرىدىغان بولدى. تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىنى «نەن جاڭ» يەنى جەنۇبى ۋىلايەتلەر دەپ ئاتاپ، خوجنىياز ھاجنا بەردى. خوجنىياز ھاجنىڭ ئۇنۋانى«نەنجاڭ باۋۇيې زۇڭسىلىڭ»، يەنى، جەنۇبىي ۋىلايەتلەرنىڭ خەۋپسىزلىكىنى ساقلاش باش قوماندانى بولدى. غولجا ۋىلايىتىنى ئالاھىدە بىر

ۋىلايەت قىلىپ ئايرىپ، جاڭ بەيۈەننىڭ ئىدارە قىلىشىغا بەردى. ئۇنىڭغا«خۇا سىلىڭ ياكى خوسىلىڭ» يەنى، ئىلى خونىڭ قوماندانى دېگەن ئۇنۋان بېرىلدى. چىنلىقلارنىڭ ئىلىنى «ئىلىخو» دەپ ئاتىغانلىقىنى يازغان ئىدۇق.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، چىن مەركىزى ھۆكۈمىتىنىڭ، شېڭشىسەي ۋە خوجىنىياز ھاجىلارنىڭ ھېچقايسىسىغا «جۇشى» ئۇنۋانىنى بەرمەي، قۇماندان ئۇنۋانى بېرىپ، يۇرتىنى ئۇچ قىسىمغا ئايرىپ، ئىدارە قىلىشتىكى مەقسىدى، ئۇزۇندىن بېرى مەركەزنىڭ كونترولىدىن چىقىپ كەتكەن شەرقىي - تۈركىستانىنى بىر - بىرلىرىگە رەقىپ ئۇچ كىشىنىڭ ئىدارە قىلىشىغا تاپشۇرۇپ، ئۇرۇمچىگە مەركەزلەشكەن تەسىرنى ئاجىزلاشتۇرۇش ئىدى. بۇيەردە مەركەزنىڭ نۇپۇزىنى كۆچلەندۈرۈشتىن ئىبارەت بىرسىياسى ئويۇننىڭ ئوينىلۋاتقانلىقىنى مۆھتەرەم كىتابخانلار ياخشى چۈشەنگەن بولسا كېرەك. بۇ تەقسىم قىلىش تاماملانغاندىن كېيىن، ماجۇكىيڭ «شەرقىي تۈركىستاندا ھېچقانداق ھەقىقى يوق بىر ئوغرى» دەپ ئېلان قىلىندى ۋە مەزكۇر «ئۇچ ھۆكۈمدار » غا ماجۇكىيىڭنى شەرقىي تۈركىستاندىن قوغلاپ چىقىرىشقا بۇيرۇق قىلىندى. ماجۇكىيڭ قوغلانسا، خوجىنىياز ھاجىنمۇ پەيتى كەلگەندە يوقىتىپ، مىللىي ئىنقىلابنى بېسىقتۇرۇشنى ئەملگە ئاشۇرۇشقا مۇمكىن بولاتتى. شونىڭ ئۈچۈن، خوجىنىياز ھاجىغا چىندىكى بىرقىسىم ئىنقىلاب كاتىۋاشلىرىغا ۋاقتىلىق بېرىلىدىغان «قوماندانلىق» ئۇنۋانى بېرىلگەنلىكى مەلۇم.

8 - پەسىل

خوتەن قوشۇنلىرى بىلەن تۆمۈرسىجاڭ ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ بوزۇلۇشى

قەشقەردە ئەسكىرىي سۆپىتى بىلەن تۆۋەندىكى تۆت خىل قوراللىق كىشىلەر بار ئىدى:

1 - تۈڭگانلار، بۇلار باشقا قۇۋۇەتلەر بىلەن ئاشكارە دۈشمەنلىشىش ھالىتىدە ئىدى.

2 - تۆمۈرسىجاڭنىڭ ئۆز ئەسكەرلىرى، يەنى، تۇرپان،كورلا،كۇچا ۋە قەشقەردىن توپلانغان ئەسكەرلەر.

3 - قىرغىزلاردىن تەركىپ تاپقان ئەسكەرلەر.

4 - مۇھاجىر ئۆزبېكلەردىن تەركىپ تاپقان ئەسكەرلەر.

يۇقىرىدىكىلەرنىڭ تۈڭگانلاردىن باشقىلىرى تۆمۈرسىجاڭنىڭ رەھبەرلىكى ئاستىدا بولسىمۇ، ھەربىرى ئۆز ئالدىغا بولۇپ، ئۆزلىرىدىن بولغان قوماندانلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى. بۇلار بىرەر قانۇن ياكى تەرتىپ ئىنتىزامغا باغلىق بولماستىن، بىرقوراللىق گورۇھ شەكلىدىكى ئىنتىزامسىز كىشىلەر ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، قەشقەرخەلقى، بىركۈن بۇ قوراللىق گورۇھ ئۆز ئىچىدە ئىختىلاپ تۇغدۇرۇپ

ئۇرۇشدۇ. نەتىجىدە، قەشقەرخەلقى بۇلارنىڭ بولاڭ - تالڭى ۋە قىرغىنچىلىقىغا دۇچار بولىدۇ دەپ، ئەندىشە قىلاتتى. شۇنداقلا تۆمۈرسىجاڭنىڭ قانۇن - تۈزۈمى بولمىغان تەرتىپ - ئىنتىزامسىز ھۆكۈمىتىدىن بەك نارازى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، يەركەن پەتھى قىلىنغاندىن كېيىن، قەشقەرخەلقىنىڭ تولىسى خوتەن ھۆكۈمىتى بىلەن بىرلىشىشنى خالىغان. قەشقەر ئالىملىرى ۋە باشقا يۇرت كاتتىلىرى، مەخپى ھالدا ئادەم ئەۋەتىپ، سابىت دامۇللا ھاجىمنى ئەسكەرلىرى بىلەن قەشقەرگە كېلىشكە دەۋەت قىلماقتا ئىدى. قەشقەردىكى قىرغىز ئەسكەرلىرىدىن بىرقىسمىنىڭ قوماندانلىرىمۇ بۇ تەكلىپكە قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، بىزگە ئاشكارە ئادەم ئەۋەتتى ۋە لازىم كەلگەندە خوتەن ئەسكەرلىرىگە ياردەم قىلىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرگەنىدى.

سابىت دامۇللاھاجىم، ئۆزى قەشقەرلىق بولغانلىقى ئۈچۈن، بالدۇرراق قەشقەرگە بېرىپ، يا سۆلھى بىلەن يا ئۇرۇش بىلەن بۇچوڭ ۋە مۇھىم شەھەرنى خەتەردىن قوتقۇزۇپ، خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ سىياسى ئورنىنى مۇستەھكەملەش پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. بىرقىسىم قەشقەر چوڭلىرىنىڭ ۋە قىرغىزلارنىڭ تەشۋىقلىرى دامۇللا ھاجىمنى بەك ئىشەندۈرۈەتكەنىدى. مېلىك ھەزرىتىم ۋە مەن، بۇئىشقا ئالدىرماسلىق، تۆمۈرسىجاڭ ۋە تۇڭگانلارغا تەڭ كېلەلىگىدەك كۈچىمىزنىڭ تېخى ھازىر بولمىغانلىقىدىن بىر ئاز پۇرسەت كۆتۈپ تۇرۇشنى ياقلاپ، دامۇللاھاجىمنى توساپ تۇرۇشتا چىڭ تۇردۇق. لېكىن، دامۇللاھاجىم ئۆز پىكرىدە مەھكەم تۇرۇپ، بىزنى ئىشەندۈرۈشكە تىرىشماقتا ئىدى. مەسىلەن: قەشقەردىكى تەرەپتارلىرى بولغان كىشىلەرنىڭ قەشقەردىكى نۇپۇزلۇق زاتلار ئىكەنلىكىنى، ئەسكىرىي تەرەپتىن قوللايدىغانلارنىڭمۇ خېلى كۆچلۈك ئىكەنلىكىنى، ھەتتا، ئۇلارنىڭ كۆچىنى ھەددىدىن زىيادە مۇبالىغلاشتۇرۇپ، بىز تەرەپتىن ئارتۇقچە بىر ئەسكىرىي قۇۋۋەت لازىم ئەمەس دەپ، كۆرسەتتى. شۇنداقلا، ھازىر قەشقەر ئىشى قاچىدىكى ئاشتەك تەييار بولۇپ قالغان،كېچىكىپ قالساق پۇرسەت قولدىن كېتىدۇ دېگەنگە ئوخشاش دەللىلەر بىلەن بىزنى قائىل قىلىشقا تىرىشتى. بۇلاردىن باشقا، دامۇللا ھاجىم بىلەن قەشقەر ئارىسىدا ئالاقە قىلىۋاتقان بىركىشىدىن بىزگە بەزى ماتېرىيالىلارنى ئەۋەتتى. بۇكىشى بىزنى قائىل قىلىدىغان بەزى سۆزلارنىمۇ قىلىپ بەردى. بۇ تەشەببۇسلەر بىلەن خوتەن ھۆكۈمىتىنى ئاخىرى ماقول قىلدى. نەتىجىدە، خوتەن ھۆكۈمىتى، قەشقەرگە ئۇزىنىپ، جايىدا بولغان بىر تاپا - تەنىگە قالدى ۋە تارىخ سەھىپىلىرىگە يېزىلغۇسى ناھايىتى ئېغىر بىرخاتالىق ئۆتكۈزدى. چۈنكى، بۇئىش مىللىي ئىنقىلاب تېخى بىر نەتىجىگە ئېرىشمىگەن، مىللىي ئىقىلابى كۆچلىرىنىڭ قۇۋۋەتلىنىشى ناھايىتى زۆرۈر بولغان بىر زاماندا، ئىككى مىللىي قۇۋۋەتنىڭ ئىختىلاپىغا سەۋەب بولدى. شۇنىڭ بىلەن ناھايىتى ياخشى تەشكىللەنگەن خوتەن كۆچلىرى قاتتىق ئاجىزلاشتى ۋە خېلى كۆچ كۆرسىتىپ تۇرغان تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى پاراكەندە بولۇپ، پۈتۈنلەي تۇگەشتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ ئىچكى كۈرەش بەش ئاي داۋام قىلىپ، دۇشمەنگە ھېچ

كۈتمىگەن يەردىن بىر پۈرسەت تۇغدۇرۇپ بەردى.

شۇنداق قىلىپ، 7- ئاينىڭ 15 - كۈنى سابىت دامۇللا ھاجىم ۋە ئەمىر ئابدۇللا 2500 كىشىلىك بىر قوشۇننى ئېلىپ، يەركەنگە ماڭدى. ئۇلار تۆمۈرسىجاڭغا، « بىز قەشقەرگە يېڭى شەھەردىكى تۈڭگانلارنى يۇقىتىش ئۈچۈن سىزگە ياردەم قىلىشقا بارىمىز. ئالتى شەھەردىن خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، ھازىرلىنىپ، قەشقەردىن دەرھال خوجىنىياز ھاجىمنىڭ ياردىمىگە ئۈرۈمچىگە يولغا چىقىمىز» دەپ خەت يازدى. 7- ئاينىڭ 18- كۈنى بېڭسارغا يېتىپ كەلدى. بۇ يەردە ئالاھىدە تىلغا ئېلىش لازىم بولغان بىر مەسىلە شۇكى، سابىت دامۇللاھاجىم، تۆمۈرسىجاڭنىڭ ئەڭ قۇۋۇەتلىك ئادىمى بولغان ھاپىزتەنجاڭنى بەش يۈزكىشىلىك ئاتلىق ئەسكىرى بىلەن ئارقىلىرىدا يەنى، يەركەندە قويۇپ ماڭدى. بۇئىشىنىڭ قانچىلىك چوڭ بىر خاتالىق بولغانلىقىنى تۆۋەندە كۆرىمىز. دامۇللا ھاجىم ۋە ئەمىر ئابدۇللالار بېڭسارغا كەلگەندىن كېيىن، قەشقەردىن شەھەر كاتتىلىرى ۋە ئۇلىمالار قارشى ئېلىشقا كەلدى. تۆمۈر سىجاڭمۇ يىنغا ئەسكەر ئالماي ماشىنا بىلەن يېڭسارغا كەلدى. تۆمۈرسىجاڭ بۇسەپەردىن كۆپ قورققان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ سابىت دامۇللامغا قەشقەرگە بارماسلىقنى ئېيتتى. تۈڭگانلارنى يوقىتىشقا ئۆزىنىڭ كۈچى يېتىدىغانلىقىنى سۆزلەپ، بۇ ۋەزىپىنى دەرھال ئورۇندايدىغانلىقنى بىلدۈرگەن. خوتەن ھۆكۈمىتى بىلەن قەشقەر ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا يېڭسار نىڭ شانىياز ئۆستىكىنى چېگرا قىلىپ بەلگىلەشنى تەكلىپ قىلدى ۋە«چېگرىمىزنى بەلگىلەۋېلىپ، تۈڭگانلارنى يوقىتىپ بولغاندىن كېيىن بىرلىشىش مەسىلىمىزدە ھېچبىر توسالغۇ قالمايدۇ. بۇ مەسىلىلەرنى ھەل قىلمەن دەپ، مەن ئۆزەم كەلدىم» دېگەن. ئەمما، سابىت دامۇللاھاجىم ئۆزىنىڭ قەشقەرگە بېرىش نىيىتىدە مەھكەم تۇرۇپ، بىرقىسىم دەلىللەرنى كۆرسەتكەن. تۆمۈرسىجاڭ دامۇللاھاجىمنىڭ بۇقەتئى نىيىتىنى كۆرۈپ، ئەمىر ئابدۇللا قوماندانلىقىدىكى خوتەن قۇۋۇەتلىرىنىڭ قەشقەرگە كىرىشىگە ۋە بىرلىشىپ، يېڭى شەھەرنى پەتھى قىلىشقا ماقۇل بولدى. سابىت دامۇللاھاجىم ۋە ئەمىرئابدۇللا ئەسكەرلىرى بىلەن 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى قەشقەرگە كىردى. قەشقەر خەلقى بۇلارنى ناھايىتى قىزغىنلىق بىلەن داغدۇغىلوق ھالدا قارش ئالدى. تۆمۈر سىجاڭمۇ كۆرۈنۈشتە ياخشى قارشى ئېلىپ، ھۆرمەت بىلدۈردى. ئەمما، يېڭى شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش ئىشنى بۇگۈن، ئەتە دەپ ئارقىغا سوزدى. بۇ ئارىدا يەركەندە قالغان ھاپىز تەنجاڭ ۋە قەشقەردىكى سابىت دامۇللاھاجىمغا ھەمسەت قىلىدىغان بىرقىسىم كىشىلەر بىرلىشىپ، تۆمۈرسىجاڭنى سابىت دامۇللاھاجىمغا قارشى كۈشكۈرتكىلى باشلىدى. يەنە بىر تەرەپتىن سابىت دامۇللام قەشقەردىكى بەزى ئىككى يۈزلۈك ئادەملەرگە سىرىنى سۆزلەپ قويدى ۋە بىرقىسىم ئۆزىگە ھېسداشلىق قىلغان ياخشى كىشىلەرنى رەنجىتىپ قويدى. تۆمۈرسىجاڭ بولسا قول ئاستىدىكىلەرگە كەڭ - تاشا پۇل ۋە مەنسەپ بېرىپ ئۆزىگە سادىق تەرەپتار قىلدى. 1933- يىلى 8- ئاينىڭ 2 - كۈنىدىن باشلاپ، تۆمۈرسىجاڭ سابىت دامۇللاھاجىم ۋە ئەمىر

ئابدۇللاغا ئاشكارە دۈشمەنلىك قىلغىلى باشلىدى. بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، ئىشىنىڭ يامان تەرەپكە كېتىۋاتقانلىقىنى سەزگەن دامۇللا ھاجىم بۇرۇن يارىدەم قىلمىز دەپ، ۋەدە قىلغانلار، يۇرت كاتتىلىرى ۋە قىرغىز قوماندانلارنى ئىزدىگىلى تۇردى. ئەمما، ئۇلار ئاللىقاچان تۆمۈرسىجاڭ تەرەپىگە ئۆتۈۋالغانىدى. ئاز بىرقىسىم قىرغىزنىڭلا ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىپ، دامۇللاھاجىم تەرىپىدە تۇرغانلىقى مەلۇم بولدى.

بۇ ۋەزىيەت ئاستىدا، سابىت دامۇللا ھاجىم ۋە ئەمىرئابدۇللانىڭ قەشقەردىن يېنىپ، يەركەنگە كېلىۋېلىشى كېرەك ئىدى. لېكىن، ئۇلار تەرەپتارلىرىمىزنى قوغدايمىز دەپ، ئىككى كۈن كېچىكىپ قالدى. 8 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى سەھەردە، تۆمۈرسىجاڭ بىزنى ھىمايە قىلىدىغان قىرغىزلارنى قورالسىزلاندۇرۇش ئۈچۈن، ئۇلارغا ھۇجۇم قىلدى. سابىت دامۇللا ھاجىم قىرغىزلارغا يارىدەم قىلىش ئۈچۈن ئەسكەرلەرگە بۇيرۇق قىلدى ۋە ئۆزىمۇ ئاتلىنىپ ماڭدى لېكىن، تۆمۈرسىجاڭنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. يېڭىسارلىق قەھرىمان قوماندانىمىز بەختىيارخان بىرقىسىم ئەسكەرلىرى بىلەن ئەسىر ئېلىندى. ئۇنىڭ ئۈستىگە كېرىيە قوماندانى يۈزدەك ئەسكىرى بىلەن ۋە خوتەننىڭ چوڭ بىرتەرىقەت مۇرشىدى ئىشاننىڭ ئوغلى ھەمدە، مىنىڭ ئوقۇغۇچىم بولغان غۇلام قادىر ئۆچ يۈز ئەسكىرى بىلەن تۆمۈر سىجاڭ تەرىپىگە ئۆتۈۋالدى. نەتىجىدە، خوتەن ئەسكەرلىرى يېڭىلىپ، لەشكەرگاھلىرىغا چېكىندى. ئەتىسى، تۆمۈرسىجاڭ دامۇللا ھاجىم ۋە ئەمىر ئابدۇللا نىڭ قوراللىرىنى تاپشۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. ئۇلار بۇ ھەقتە مۇزاكىرىلىشەيلى دەپ، بىر ئىككى كۈن كېچىكتۈرگەن بولسىمۇ دامۇللا ھاجىمغا ھەسەت قىلىدىغان بىرقىسىم قەشقەرلىق قوماندانلار، دەڭ ۋە سارايلاردا بۆلۈنۈپ تۇرۇۋاتقان خوتەن ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، قورالسىزلاندۇرۇشقا باشلىدى. ئەمىر ئابدۇللا بىرئامال قىلىپ يەركەنگە قېچىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. دامۇللاھاجىم ساق قۇتۇلۇپ چىقىپ كېتەلىشىگە كۆزى يەتمەي، تەسلىم بولۇشقا قارار قىلدى.

8 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى، ئەمىر ئابدۇللا قوراللىرىنى تۆمۈرسىجاڭغا تاپشۇردى. تۆمۈرسىجاڭ سابىت دامۇللا ھاجىم ۋە ئەمىرئابدۇللا باشلىق بىرقانچە كىشىلەرنى نەزەربەنت قىلدى. قورالسىزلاندۇرۇلغان خوتەن ئەسكەرلىرىنى بولاپ ـ تالاپ، ئات ۋە پۇل ـ مالىلىرىنى ھەتتا كىيىم ـ كېچەكلىرىنىمۇ تارتىۋېلىپ، قەشقەردىن قوغلاپ چىقاردى. بەزىلىرى ئۆلتۈرۈلدى ۋە بەزىلىرى پىيادە مېڭىپ، چۆلدە ئاچلىق ۋە سۇسىزلىقتىن ئۆلدى.

سابىت دامۇللاھاجىم ۋە ئەمىر ئابدۇللا قەشقەرگە كەتكەندىن كېيىن، يەركەندە بەزى يامان نىيەتلىك كىشىلەر پىتنە ـ ئىغۋا تارقىتىپ، ئەمىر نۇرئەھمەد بىلەن ھاپىز تەنجاڭ ئۇتتۇرىسىدا تىركىشىش پەيدا قىلغانىدى. ئەمىر نۇرئەھمەد نىڭ ئەسكەرلىرى بۇنىڭغا سەۋەپچى بولغان پىتنىچىلارنى تۇتۇپ، دارغا ئاستى. بۇ ھادىسە دەل قەشقەردە تۆمۈرسىجاڭنىڭ بىزگە دۈشمەنلىك قىلىشقا باشلىغان زامانى ئىدى.

تۆمۈر سىجاڭ بۇخەۋەرنى ئاڭلاپ، بۇرۇن سابىت دامولاھاجىمنى قەشقەرگە كېلىشكە دەۋەت قىلغانلاردىن ئەڭ مۇھىم زات بولغان ۋە كېيىن، تۆمۈرسىجاڭ تەرىپىگە ئۆتۈۋالغان «كىچىك ئاخۇن تەنجاڭ» نى 300 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن يەركەنگە يوللىدى. كىچىك ئاخۇن يەركەنگە كېلىپلا، ھاپىز-تەنجاڭغا قوشۇلۇپ، ئەمىر نۇرئەھمەد بىلەن ئاشكارە دۈشمەنلىشىشكە باشلىدى. قەشقەر دىن تۆمۈرسىجاڭ ھەدەپ، ئەمىرئابدۇللا نامىدىن تەسلىم بولۇش توغرىسىدا ئەمىر نۇرئەھمەدكە خەت يازغىلى تۇردى. لېكىن، ئەمىر نۇرئەھمەد بۇلارغا قۇلاق سالماي ئۇلارغا پۈتۈن كۈچى بىلەن قارشى تۇرۇشقا قارار قىلدى. ئەمما، ھەر ئىھتىمالغا قارشى يەركەندىكى ئارتۇق ئوق - دورا، توپ ۋە خەزىنىنى قاغىلىق تەرەپكە ئەۋەتىۋەتتى. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن ئەسكەرلىرىمز ئىچىدە، «يەركەننى تاشلاپ چىقىپ كېتىمىزكەن» دېگەن سۆز تارالدى. بۇنىڭغا ئىشەنگەن يەركەنلىك چەت جايلىرىدىكى قوماندانلىرىمز ئەمىرنۇرئەھمەددىن سورماستىنلا يەركەندىن 5 - 6 يۈز كىشىلىك بىرقۇۋۋەت بىلەن چىقىپ، قاغىلىققا قاراپ يۈرىدى. بۇ ئىش باشقا ئەسكەرلەر ئىچىدە قاتتىق ئالاقزادىلىك پەيدا قىلدى. ھاپىز بۇئەھۋالنى كۆرگەن ھامان ھەرقايسى جايلاردا تۇرۇۋاتقان ئەسكەرلىرىمزگە ھۇجۇم باشلىدى. بۇ ۋەزىيەت ئاستىدا ئەمىر نۇرئەھمەد ئۇچۇن تەسلىم بولۇشتىن باشقا چارە قالمىغاندى. شۇنىڭ بىلەن ھاپىز تەنجاڭ بىلەن مۇزاكىرىلىشىپ، قورال ۋە ئاتلارنى ناپىشۇرۇش، خوتەن ئەسكەرلىرىنىڭ جېنى ۋە مېلىغا تەگمەسلىك ۋە يەركەن دەرياسىدىن ئۆتمەسلىك قاتارلىق شەرتلەر بىلەن كېلىشىم ئىمزالاندى. كېلىشىمگە ئاساسەن 8 - ئاينىڭ 17 - كۈنى قورال تاپشۇرۇلدى. ئەمما، ھاپىز تەنجاڭ، قورالنى ئېلىپ بولۇپلا، كېلىشمىنى بۇزۇپ، ئەمىرنۇرئەھمەد نى ۋە بىر قانچە ئادىمىنى قامىدى. قورالسىزلاندۇرۇلغان ئەسكەرلىرىمزنى بۇلاپ - تالاپ ناھايىتى پاراكەندە قىلىۋەتتى. بولاردىن بىرقانچە يۈز ئادىمىمز قوماندانلىرىنى قاماقتا قويۇپ، خوتەنگە قايتىشقا رازى ئەمەستى. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى كىيىملىرىنى يەڭگۈشلەپ، شەھەرئىچىدە يۇشۇرنۇۋالدى ۋە بىرقىسمى ھاپىزغا ئەسكەر بولۇپ، يەركەندە قالدى.

ھاپىز تەنجاڭ، 1933- يىلى8 - ئاينىڭ 21 - كۈنى قارغىلىققا يۈرۈش قىلدى. قارغىلىقتا چېچىلاڭغۇ ھالەتتە تۇرۇۋاتقان ئەسكەرلىرىمز بۇخەۋەرنى ئاڭلاپ، قارغىلىقنى بوشتىپ خوتەنگە قاراپ ماڭدى. ئەتىسى ھاپىز كېلىپ، قارغىلىقنى ئىشغال قىلدى. مەن بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، قاراقاشقا ۋە ئۈيەردىن زاۋاغا كېلىپ، ئەسكەرلىرىمزنى توپلاشقا باشلىدىم. يەركەندىن كەلگەن ئەسكەرلەرنىڭ ئائىلىسىگە كېتىشىگە رۇخسەت قىلدىم. لېكىن، ھاپىز قاغىلىقتا توختىدى. گۇمىغا بىرقىسىم ئەسكەرلىرىنى ۋە بىرھاكىمنى يوللاپ، ئۈيەرنىمۇ ئىشغال قىلدى. يەركەندىن كېلىدىغان يارىدەم قۇۋۋەتلىرى كېلىشى بىلەن خوتەنگە يۈرۈش قىلماقچى بولۇپ تەييارلانماقتا ئىدى. مەن گۇمىغا 1500كىشىلىك بىر قىسىم يوللىدىم. بۇ قىسىم گۇمىدىكى ھاپىز تەنجاڭنىڭ ئەسكىرىنى مەغلۇپ قىلدى ۋە ئۇنىڭ قويغان ھاكىمى باشلىق 18 ئادىمىنى ئەسىرئالدى. قالغانلىرى قاغىلىققا قاچتى. گۇما قايتۇرۇۋېلىندى. بىز ھاپىز تەنجاڭغا

بىر ئەلچىلەر ھەيئىتى ئەۋەتىپ، كېلىشىمگە تەكلىپ قىلدۇق ۋە ئەگەر بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلمىسا ئاخىرغىچە ئۇرۇشدىغانلىقىمىزنى ئېيتتۇق. بۇ ھەيئەتنى قاغىلىققا بارماستىن «چولاق لەنگەر» دېگەن جايدا، ھاپىزنىڭ ئەسكەرلىرى ئەسىر ئالغان ۋە بۇلاپ - تالىغان. بۇلاردىن بەزىلىرى قېچىپ گۇمبغا كەلگەن. ئەسىر ئېلىنغانلار ئىچىدە بۇ ھەيئەتنىڭ رەئىسىمۇ بار ئىدى. ئۇ «گۇمبدىكى ئەسكەرلىرىمىزگە» ھاپىزنىڭ بۇيەردىكى ئەسكىرى 20000 كىشىدىن ئىبارەت. سىلەر دەرھال گۇمبنى بوشتىپ، خوتەنگە قايتىڭلا» دېگەن مەزمۇندا بۇيرۇق يېزىپ ئەۋەتكەن. گۇمبدىكى ئەسكەرلىرىمىز بۇنى راست دەپ ئىشىنىپ، 1500 كىشىنىڭ 20000 كىشىگە تەڭ كېلەلمەسلىكىنى چاغلاپ، خوتەنگە قايتىدۇ.

مەن دەرھال زاۋاغا كېلىپ، پۈتۈن ئەسكەرلەرنى توپلاپ، مۇداپىئەگە ھازىرلاندىم. بۇ ئارىدا ھاپىز، بىزگە تەھدىت سېلىپ، بىرقانچە پارچە خەت ئەۋەتتى. ھاپىزنىڭ كۆچى ھەققىدە مەخپىي ئاخبارات خادىملىرىمىزنىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرى ئوخشاش ئەمەستى. ھاپىزنىڭ قولىدا ئەسىرلىكتە قالغان ئەلچى ھەيئەت رەئىسى خەتلىرىدە دۈشمەن سانىنى داۋاملىق 20000 دەپ يازاتتى. بىزنىڭ كۆچىمىز ساندا بەش مىڭ كىشى بولسىمۇ، مىلتىقىمىز بەش يۈزدىن ئاشمايتتى. ئۇق دورىمىز يوق دېگىدەك ئاز ئىدى. چۈنكى، پۈتۈن مىلتىق ۋە ئوق - دورا زاپاسلىرىمىز يەركەن ۋە قەشقەردە يوقالغانىدى. مانا بۇ ھالەتتىكى ئاجىزقوشۇن بىلەن 20000 كىشىلىك قوشۇنغا تاقابىل تۇرالمايدىغانلىقىمىزنى چۈشىنىپ، سۈلھى قىلىش پىكرىگە كەلدۇق ۋە ھاپىز تەنجاڭغا يەنە بىر ھەيئەت يوللىغان بولساقمۇ، ئۇ بۇلارغا قۇلاق سالمايى، داۋاملىق ئىلگىرىلىدى. ھەتتا، بىزنىڭ ھەيئەت ئەزالىرىمىزدىن بولغان بىر تەرىقەت مۇرشىدى «كاتتا ئىشان»، ھاپىزنى دەرھال خوتەنگە ھۇجۇم قىلىشقا رىغبەتلەندۇرگەن. شۇنىڭ بىلەن ھاپىز، مەزكۇر ئىشانىڭ قەشقەردە خوتەن ھۆكۈمىتىگە تۇزكورلۇق قىلغان ئوغلى غۇلام قادىر ۋە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ھەيئەت رەئىسى خائىننى بىرگە قوشۇپ، خوتەنگە ئەسكەر يوللىدى. بۇ ۋەزىيەتتە ئەسكەرلىرىمىزنى زاۋادىن ئىلگىرى قايتۇرىدۇق. مەن قاراقاشتا قالغانىدىم. ئۇكېچىسى، بىزنىڭ بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى ئەلچى ھەيئىتىمىزدىكى كىشىلەردىن بىر قانچىسى ھاپىزنىڭ قولىدىن قوتۇلۇپ، قاراقاشقا كەلدى ۋە ماڭا ھەقىقىي ئەھۋالنى ئېيتىپ بەردى. ئەسلىدە ھاپىز تەنجاڭنىڭ پۈتۈن ئەسكىرى ئۇچ مىڭ كىشىدىن ئاشمايتتى. ھازىر زاۋادىكى كۆچمۇ مىڭ كىشىدىن ئىبارەت ئىدى. زاۋادىن كەلگەن خەۋەرچىلىرىمىزمۇ بۇنى توغرىلىماقتا ئىدى. مەن بۇ مەلۇماتلارنى ئالغاندىن كېيىن، كۆرنۇشتە قاراقاشتىن چېكىنگەن بولۇپ، ئىلگىرى قايتتىم ۋە ئاخشىمى ئەھۋالنى مىلىك ھەزرىتمگە مەلۇم قىلدىم. دەرھال مۇداپىئە ئۇرۇشىغا كىرىشىشنى قارارقىلدۇق.

كېچىسى پۈتۈن كۆچمىزنى سەپەرۋەر قىلىپ، زاۋاغا يوللاشقا باشلىدۇق. مەن سەھەرسائەت بەشتە ماڭدىم. كۈن چىقىشى بىلەن تەڭ زاۋادا ھاپىزنىڭ ئەسكەرلىرى ئۇستىگە تويۇقسىز ھۇجۇم قىلدۇق. ئۇرۇش ئۇچ سائەت داۋام قىلدى. ھاپىزنىڭ ئەسكەرلىرىدىن كۆپچىلىكى ئۆلتۈرۈلدى ۋە ئەسىر

ئېلىندى. ئاز بىرقىسمى تاربۇغا دېگەن جايدا توپلانغان بولسىمۇ قوغلاپ زەربە بېرىش نەتىجىسىدە پىيالما كەنتىگە قاراپ قاچتى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن، ھاپىز پىيالمىدىن ئىلگىرلىيەلمەي قەشقەردىن ياردەم كۈتۈپ تۇردى. ئەندى قورقۇتۇش نۆۋىتى بىزگە كەلگەنىدى. بىز ھاپىزنى ھەرخىل يول بىلەن قورقۇتۇپ، تەھدىت سېلىپ، ئۇنى مەنسۇبي جەھەتتىن يېڭىشكە باشلىدۇق. بۇ بىرھەپتە ئىچىدە قەشقەردىن بىرمىقدار ياردەم كەلگەن بولسىمۇ ھاپىز، ئىلگىرلەشكە جۈرئەت قىلالمىدى. 10- ئاينىڭ 3 - كۈنى، ھاپىز پۈتۈن ئەسكىرىنى ئېلىپ، قەشقەرگە قاچتى. شۇ ھالەتتە، قەشقەردىن تۆمۈرسىجاڭنىڭ تۇڭگانلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن خەۋىرى كەلدى.

بۇ خەۋەرنى ئالغاندىن كېيىن، بىز دەرھال يەركەنگە يۈرۈش قىلىش ھازىرلىقىنى باشلىدۇق. 10- ئاينىڭ 5 - كۈنىدىن باشلاپ، ئەسكەرلىرىمىز ئارقا - ئارقىدىن يولغا چىقتى. گۇما ۋە قاغىلىق شەھەرلىرىنى توسالغۇسىز ئالدى. قاغىلىقتا ھاپىزنىڭ تەرەپتارى بولغان يۈرت كاتتىلىرىدىن سابىرخان بىر ئاز قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئۆلتۈرۈلدى. مەن گۇمغا يېتىپ كەلگەندە قوشۇنىمىز پوسكامغا كىرگەنىدى. ئەمىر نۇرئەھمەد يەركەندە قاماقتا ئىدى. ئەمىر ئابدۇللا بولسا تۆمۈرسىجاڭ ئۆلتۈرۈلگەن كېچىسى قەشقەردىن قاچتى ۋە يەركەنگەكېلىپ، تەرەپتارلىرىمىزدىن بىرىنىڭ ئۆيىدە يۇشۇرۇنۇپ تۇردى. دۇشمەننىڭ بونىڭدىن خەۋىرى يوقتى. ھاپىز تەنجاڭنىڭ يەركەندىكى ئورۇنباسارى، خوتەن قىسىملىرىنىڭ پوسكامغا كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، قورقۇپ كېتىپ، ئەمىر نۇرئەھمەد نى دەرھال قاماقتىن چىقاردى ۋە سۆلھى قىلىشنى تەلەپ قىلىپ، بىر ھەيئەت بىلەن پوسكامغا يوللىدى. لېكىن، ئەمىر نۇرئەھمەد ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇچرىشىلادەرھال قوماندانلىقنى قولغا ئېلىپ يەركەنگە يۈردى.

ئالدىنقى قېتىمقى مەغلۇبىيەتتە تارقىلىپ، يەركەندە يۇشۇرۇنۇپ ياتقان بىرەر يۈزدەك خوتەن ئەسكەرى بۇخەۋەرنى ئاڭلاپ، دەرھال ئوتتۇرىغا چىقتى ۋە قوراللىنىپ ھۇجۇمغا ئۆتتى. بىرسائەت ئىچىدە يەركەن كونا شەھەر قولغا ئېلىندى. ھاپىزنىڭ ئەسكەرلىرى قېچىپ، يېڭى شەھەرگە كىرىپ، قامالدى. ئەمىر ئابدۇللامۇ يوشۇرۇنۇپ ياتقان يېرىدىن چىقىپ، خوتەندىن كەلگەن قىسمىنىڭ قوماندانلىقنى قولىغا ئالدى. 10 - ئاينىڭ 21 - كۈنى، يېڭى شەھەر مۇھاسىرىگە ئېلىندى. مەن بۇخەۋەرنى ئاڭلاپ، قارغىلىققا كەلدىم. ئۇيەردە بىرھەپتە تۇرۇپ، پوسكامغا كەلدىم. بۇ ئۇچ ئاي ئىچىدە ئۆلۈم ۋە قان بىلەن بىللە ياشاپ يەنە ساق - سالامەت غەلىبە قازانغان ئىككى ئىنىم بىلەن كۆرۈشتۇم. 10 - ئاينىڭ 29 - كونى مەن خوتەنگە قايتتىم. ئونبەش كۈنلۈك مۇھاسىرىدىن كېيىن، يەركەن يېڭى شەھەر پەتھى بولدى. ھاپىزنىڭ ئەسكەرلىرىگە قوراللىرىنى ئېلىپ، خالىغان تەرەپكە كېتىشگە رۇخسەت قىلىندى ئەمما، ھاپىزنىڭ مۇئاۋىنى مەھەممەد نىياز ۋە ئوغلى قولغا ئېلىنىد .

9 - پەسىل

خوجىنىيازھاجىنىڭ ماجۈڭيىڭدىن مەغلۇپ بولۇپ، ئالتى شەھەرگە كېلىشى ۋە خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇنى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەئىسى دەپ رەسمىي تونۇغانلىقى

7 - ئايدىن باشلاپ، تۇرپان تەۋەسىدە خوجىنىياز ھاجى بىلەن ماجۈڭيىڭ ئوتتۇرىسىدا قاتتىق ئۇرۇش باشلىنىپ كەتتى. بىرئاي داۋام قىلغان بۇ ئۇرۇشلاردا خوجىنىياز ھاجى دائىم مەغلۇپ بولدى. ئاخىرى 8- ئاينىڭ 8- كۈنى خوجىنىياز ھاجى تۇرپاندىكى پۈتۈن ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، قارا شەھەرگە قېچىشقا مەجبۇر بولدى. ئەپسۇسكى بۇ ۋەقەنىڭ تەپسىلاتى ھەققىدە مەلۇماتىم يوق.

خوجىنىياز ھاجى ئەسكەرلىرى بىلەن قاراشەھەرگە يېقىنلىشىپ، ئۇششاقتالغا كەلگەندە قاراشەھەردىكى تۇڭگانلار چىقىپ، قاتتىق ئۇرۇش بولدى. خوجىنىياز ھاجى چېكىنىشكە تەييارلىنىپ تۇرغان بىر پەيتتە، مەھمۇد سىجاڭنىڭ باتۇرلۇق بىلەن قىلغان بىر ھۇجۇمى بىلەن تۇڭگانلار مەغلۇپ بولۇپ قاچتى ۋە شەھەرگە كىرىۋالدى. مەھمۇد سىجاڭ ئارقىدىن قوغلاپ كېلىپ، شەھەردىكى تۇڭگانلارنى مەغلۇپ قىلىپ، قارا شەھەرنى ئالدى. خوجىنىيازھاجى قارا شەھەرنى ئېلىپ، دەرھال كۇچانىڭ ۋاڭ بېگى، ئىسمايىل باي ۋە خوتەن ھۆكۈمىتىگە خەت يېزىپ، ئۇلارنى پۈتۈن ئەسكەرلىرىنى قاراشەھەرگە يوللاشقا دەۋەت قىلدى. ئۇ پۈتۈن كۈچلەر قارا شەھەردە توپلىنىپ، ئۇيەردىن تۇرپانغا يۈرۈپ، ماجۈڭيىڭنى يوقىتىپ بولغاندىن كېيىن. كېچىكتۈرمەستىن شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسىنى ھەل قىلىدىغانلىقىنى مەلۇم قىلدى.

ۋاڭ بەگ بۇ دەۋەتنى دەرھال قوبۇل قىلىپ. قارا شەھەرگە بەش مىڭ ئەسكىرى بىلەن كەلدى. ئىسمائىل باينىڭ نېمە دەپ جاۋاپ بەرگەنلىكىنى بىلمەيمىز. لېكىن، ئەسكەر يوللىغانلىقى مەلۇم. تۆمۈرسىجاڭ «مەن خوتەننى ئېلىپ بولۇپ، ئاندىن پۈتۈن قۇۋۋىتىم بىلەن بارىمەن ھازىر ۋاقتىم يوق» دەپ، جاۋاپ بەرگەن. خوتەن ھۆكۈمىتى، يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، تۆمۈر سىجاڭنىڭ ھۆجۈملىرىدىن مۇداپىئەلىنىش بىلەن مەشغۇل ئىدى.

ھاپىز تەنجاڭ، پىيالما فرونتىدىن قېچىپ، ئەرتىسى يەنى، 10- ئاينىڭ 4 - كۈنى خوتەن ھۆكۈمىتى خوجىنىياز ھاجىغا بىر ھەيئەت ئەۋەتىپ، ئۇنى پۈتۈن شەرقىي تۈركىستاننىڭ رەئىسى - جۇمھۇر(جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەئىسى) دەپ تونۇغانلىقىنى رەسمىي بىلدۈردى. ئۇنىڭغا ئەسكىرىي ۋە ئىقتىسادىي ياردەم بېرىش نىيىتىدە ئىكەنلىكىمىزنى مەلۇم قىلىپ، بو ھەيئەت قولىدىن 200 سەر(2000 مىسقال) ئالتۇن يوللىدۇق.

بۇ ھەيئىتمىز بېرىشتىن ئىلگىرى خوجىنىيازھاجى، كۇچا ۋاڭىنى پۈتۈن ئەسكەرلىرى بىلەن بىرگە ئىلىپ، تۇرپانغا يۈرۈش قىلغانىدى. ئايغىر بۇلاق ۋە كۈموش ئوتتۇرىسىدا ماجۇڭيىڭنىڭ تۈيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، ئېغىر ھالدا مەغلۇپ بولدى. ئۇرۇشتا كۇچا ۋاڭى ئەسكەرلىرىنى تاشلاپ، قېچىپ كەتكەنلىكىدىن بۇمەغلۇبىيەتنىڭ جاۋابكارلىقى ۋاڭغا يۈكلەندى. كۇچا ئەسكەرلىرىنىڭ تولىسى ئۇرۇشتا شېھىت بولدى. قاچقانلىرى چۆلدە سۇسىزلىقتىن ۋە ئاچلىقتىن ئۆلۈپ، بەك ئاز بىرقىسمى كۇچاغا سالامەت كېلەلىدى. بۇ مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، خوجىنىيازھاجى قاراشەھەرگە قايتىپ كەلدى. مەھمۇد سىجاڭنى قاراشەھەردە قويۇپ، ئۆزى ئۈيەردىن كورلىغا كەلدى. كۇچانىڭ يۇرت كاتتىلىرى كېلىپ، ئۇنى كۇچاغا تەكلىپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن خوجىنىياز ھاجى 10- ئاينىڭ 19- كۈنى كۇچاغا كەلدى. ۋاڭ بەگنىڭ مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىپ، ئۆزىنى نەزەربەنت قىلدى. خوتەن ھۆكۈمىتى ئەۋەتكەن ھەيئەت بىلەن كۇچادا كۆرۈشتى. بىزگە يازغان خېتىدە كۇچانى پايتەخت قىلىشقا قارارقىلغانلىقىنى يازغانىدى. شۇنىڭ بىلەن خوجىنىياز ھاجى كۇچادا تۇرۇپ، ئاقسۇ، قەشقەر ۋە خوتەنگە ھەيئەت يوللاپ، بىر - بىرىگە زىت كېلىدىغان تەشەببۇسلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇيرۇق چۈشۈرۈشكە باشلىدى.

10 - پەسىل

تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، تۆمۈرسىجاڭ خوتەنگە يۈرۈش قىلغاندا قول ئاستىدىكى قىرغىز ئەسكەرلەرنى خوتەنگە يۈرۈش قىلىشقا بۇيرۇغانىدى. ئۇلار بۇنى قوبۇل قىلماي قارشى چىقتى. شۇنىڭ بىلەن تۆمۈرسىجاڭ، قىرغىز ئەسكەرلەرنىڭ باشلىقى بولغان ئوسمان ئەلى بەگكە سۇيىقەست قىلىشقا باشلىدى. بۇنى سەزگەن ئوسمان ئەلى بەگ، 1933 - يىلى 9 - ئاينىڭ 21 - كۈنى، پۈتۈن ئەسكەرلىرى بىلەن قېچىپ، تاققا چىقىۋالدى. تۆمۈرسىجاڭ ئۇلارنى قايتۇرۇپ كېلىشكەكۆپ تىرىشقان بولسىمۇ مۇۋەپپەق بولالمىدى.

9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، تۆمۈرسىجاڭ نۇرغۇن ئەسكەرلىرىنى ئوسمان ئەلى بەگنى تۈتۈپ كېلىشكە تاققا يوللىدى ۋە ئۆزى ماشىنىدا ئولتۇرۇپ، قاراۋۇلدىكى باغقا ھاۋا ئېلىش ئۈچۈن چىقىپ كەتتى. يېڭى شەھەردىكى تۈڭگانلار بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، 50 - 60 تۈگان پىدايى بولۇپ، يېڭى شەھەر سېپىلىدىن يۇشۇرۇنچە چىقتى ۋە تۆمۈرسىجاڭنىڭ ئاخشىمى قايتىشتا ماڭىدىغان يولدا يۇشۇرۇنۇپ ياتتى. بۇلاردىن خەۋەرسىز تۆمۈرسىجاڭ ئاخشىمى باغدىن قايتىپ، تۈڭگانلار يۇشۇرۇنۇپ ياتقان يەرگە كېلىشى بىلەن ئوققا تۇتۇلدى. مۇھاپىزەتچىسى ۋە شۇپۇرى بىلەن قوشۇلۇپ، شۇ يەردە ئۆلدى.

تۈگگانلار تۆمۈرسجاگنىڭ بېشىنى كېسىپ ئېلىپ، يېڭى شەھەرگە قاچتى. بۇ ھادىسىدىن ئۇچ سائەت ئۆتكەندىن كېيىن، ماجسا پۈتۈن كۈچى بىلەن كوناشەھەرگە ھۇجۇم قىلدى ۋە تۆمۈر سجاگنىڭ ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، شەھەرنى ئالدى.

تۈگگانلار بىركېچە- كۈندۈز شەھەر ئىچى ۋە تېشىدا دەھشەتلىك قىرغىنچىلىق ۋە بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەركونا شەھىرى بىرھەپتە ماجسانىڭ قولىدا قالدى. 1- ئاينىڭ 5 - كۈنى، ئوسمان ئەلى بەگ تاغدىن پۈتۈن قىرغىز قۇۋۇەتلىرى بىلەن كېلىپ، قەشقەر كونا شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى. تۈگگانلار ئېغىر ھالدا مەغلۇپ بولۇپ، يەنە يېڭى شەھەر سېپىل ئىچىگە كىرىۋالدى. ئوسمان ئەلى بەگ، قەشقەر كونا شەھەرنى ئېلىپ، ئۆزىنى تۆمۈرسجاگنىڭ ئورنىغا سجاڭ دەپ، ئېلان قىلدى ۋە قەشقەر ھۆكۈمدارى بولدى. تۆمۈر سجاگنىڭ پۈتۈن ئادەملىرىنى ئۆزىگە تەۋە قىلىپ، ئىككى ھەپتىدىن كېيىن، قەشقەر يېڭى شەھەرنى مۇھاسىرە قىلدى. لېكىن، تۈگگانلار سېپىلدىكى ئىستىھكاملىرىدا قاتتىق تۇرۇپ، مۇداپىئە قىلدى. بۇ ئارىدا تۆمۈر سجاگنىڭ قوماندانلىرىدىن ھاپىز، ئەھمەدخان ۋە ھەمدەم بەگ قاتارلىق كىشىلەرخوجنىياز ھاجىنىڭ قېشىغا بارىمز دەپ، ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، بىردىن - ئىككىدىن ئوسمان ئەلى بەگدىن ئايرىلىپ، كۇچاغا كەتكىلى باشلىدى. نەتىجىدە، ئوسمان ئەلىنىڭ كۈچى ئاز قالدى ۋە يېڭى شەھەرنىڭ مۇھاسىرىسى ئاجىزلاشتى.

ئوسمان ئەلى، سجاڭ بولغاندىن كېيىن، سابىت داموللاھاجىم يۇشۇرۇنۇپ ياتقان يېرىدىن چىقىپ، ئوسمان ئەلى بىلەن ياخشى مۇناسىۋەت ئورناتتى. بۇنىڭ سايىسىدا، خوتەنلىك ۋە غەربىي تۈركىستانلىق مۇھاجىرلارنى يېنىغا توپلاپ، خوتەن ھۆكۈمىتى بىلەن ئالاقە قىلىش ئورگىنى شەكىلدە «خوتەن ئىدارىسى جەمئىيىتى» نى قۇردى. بۇ جەمئىيەتنىڭ مەقسىدى، قەشقەردە ئاستا - ئاستا خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ تەسىرىنى كۈچەيتىپ، قەشقەر بىلەن خوتەننى بىرلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت ئىدى. خۇتەن ھۆكۈمىتىمۇ بۇنى قوللىدى ۋە پۈتۈن چىقىملىرىنى خوتەن غەزىنىسىدىن بەردى. قىسقا بىر ۋاقىتتا بۇ جەمئىيەت تەرەققى قىلدى، ھەتتا بىرمىقدار ئەسكىرىي كۈچمۇ توپلىدى. ئوسمان ئەلىنىڭ قول ئاستىدىكى بىرقىسىم قوماندانلىرىمۇ مەخپى ھالدا خوتەن ئىدارىسى جەمئىيىتىگە قېتىلدى. بۇ جەمئىيەتنىڭ مۇڭەپپەقىيەت قازىنىشىدىكى مۇھىم ئامىل، بىرىنجىسى، خوتەن ھۆكۈمىتى تەمىنلىگەن خېلى كۆپ ماددى ياردەم. ئىككىنچىسى، ئوسمان ئەلىنىڭ ئەيىش - ئىشرەتكە بېرىلىپ كېتىپ، ئەتراپىدىكى ئىشلاردىن خەۋەرسىز يۈرگەنلىكى ئىدى.

ئوسمان ئەلى غەيرەتلىك ۋە باتۇر يىگىت ئىدى. ئەپسۇسكى، ئۆزى ساۋاتسىز بولۇپ، ئەسكىرىي قوشۇننى يېتەكلەش قابىلىيىتى ۋە تەجرىبىسى يوقتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھاكىمىيىتى ئىككى ئايدىن ئۈشۈق داۋام قىلالمىدى. ئۇنىڭغا تەۋە بولغان چوڭ قوماندانلاردىن ئۆزبېك سېيتۇالدى جان، يۈسۈپ جان ۋە قىرغىزلاردىن ئوراز بەگ، چىپەك قازى، ئابدۇخالىق ۋە ئادى قاتارلىقلار ئوسمان ئەلىدىن نارازى

بولۇپ، ئۇنىڭغا ئاشكارە دۈشمەنلىك قىلىشقا باشلىدى. ئوسمان ئەلى بۇنى كۆرۈپلا ئۆزىگە سادىق بولغان بىرەر مىڭدەك قىرغىز ئەسكىرىنى توپلاپ، پۈتۈن توپ، ئوق - دورا قاتارلىق قوراللارنى ئېلىپ، بىر كېچىدە تاقا قاچتى. ئوسمان ئەلى قاچقاندىن كېيىن، قالغان پۈتۈن ئەسكەرلەر ئوراز بەگنىڭ قول ئاستىدا قالدى. ئوراز بەگ دەرھال بىرەر مىڭدەك ئەسكەر بىلەن يۇسۇپ جاننى ئوسمان ئەلىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ تۇتۇپ كېلىشكە ئەۋەتتى. يۇسۇپ جان، ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، ئوسمان ئەلىنى ۋە ئەڭ ئىشەنچلىك ئادىمى بولغان خوش مەھەممەدنى تۇتۇپ، بىر قىسىم توپ ۋە قوراللارنى ئولجا ئېلىپ قەشقەرگە يېنىپ كەلدى.

شۇ كۈندىن باشلاپ، قەشقەردە، مەمۇرىي ئىشلار سابىت دامولا ھاجىمنىڭ ۋە ئەسكىرىي ئىشلار ئوراز بەگنىڭ مەسئۇلىيىتىدە بىرھۆكۈمەت شەكىللىنىپ، «خوتەن ئىدارىسى جەمئىيىتى» ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. مۇشۇنداق بىر پەيتتە، ھىندىستاندىن ۋە تۈركىيەدىن كەلگەن بەزى «ماجىرا پەرەست» كىشىلەر ئوتتۇرىغا چىقىشتى. بۇلار ئۆزلىرىنى «چوڭ ئىشلار قىلغان»، «كاتتا بىلەرمەن» دەپ كۆرسىتىپ، ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا، ھەتتا، ئەسكىرىي ئىشلارغا ئارىلاشقىلى تۇردى. بۇلاردىن بەزىلىرى سابىت دامولا ھاجىمنىڭ ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىلىرى بولدى. سابىت دامولا ھاجىم، خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ ياكى خوجىنىياز ھاجىنىڭ پىكرىنى سورىماستىنلا مىنىستىرلار كابىنىتىنى قۇردى. 1933 - يىلى11- ئاينىڭ 12- كۈنى، ئۆزى باش مىنىستىر ۋە باشقا 16 ئەزا دىن تەركىپ تاپقان مىنىستىرلار كابىنىتىنى ۋاقىتلىق « شەرقىي تۈركستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى» دەپ مۇراسىم بىلەن ئېلان قىلدى. بۇ كابىنېتنىڭ ئەزالىرىدىن ئۇچ كىشىدىن باشقىسى مىللىي ئىنقىلاب كومىتىت ئەزالىرىدىن بولماستىن خەلق نەزىرىدە بۇ خىزمەتكە لايىق ئادەملاردىن ئەمەستى. شۇ ئا، مەيلى خوتەن ھۆكۈمىتى بولسۇن ياكى خوجىنىياز ھاجى بولسۇن بو ھۆكۈمەتنى ئېتىراپ قىلمىدى. سابىت دامولاھاجىم مەزكۇر كابىنىت نامىدىن پۈتۈن شەرقىي تۈركستاندابىرتۇتاش قوللىنىدۇ دېگەن ھۆكۈم بىلەن قەغەز پۇل چىقاردى. ئەمما، يۇقىرىقىدەك نارازىلىق سەۋەبىدىن بۇ پۇل قەشقەردىن باشقا يەردە ئاقمىدى. يېرى كەلگەندە بۇ ۋەقەلەرنى تەپسىلى سۆزلەپ ئۆتىمەن.

11- پەسىل

ئۈرۈمچىدىكى ھادىسىلەر

1933 - يىلى ئەرتىياز پەسلىدە، جىن شۇرىن ھاكىمىيىتى ئاستىدا پەقەت ئۈرۈمچىلا قالغانىدى. گۇچىڭ تۇڭگانلارنىڭ ۋە جىمسار خوجىنىياز ھاجىنىڭ قولىغا ئۆتكەندىن كېيىن، جىن - شۇرىن خەتەرلىك ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتى ئىچىدىكى مۇھىم كىشىلەر

ئارىسىدا جەن شۇرىنىڭ ئاغدۇرۇۋېتىش ئۈچۈن يۈشۈرۈن ھەرىكەت باشلىنىدۇ.

جەن شۇرىن ئۇزۇن زاماندىن بېرى كۆچمەن ئاق ئوروسلارنى ئەسكەرلىككە ئېلىشتىن ئېھتىيات قىلىپ كەلگەنىدى. لېكىن، چىنلىق ئەسكەرلەر بىلەن مىللىي ئىنقىلابنى بېسىقتۇرۇپ بولالمىغانلىقتىن، ئۇ مەجبۇرەن ئاق ئوروسلاردىن ئەسكەرلىككە ئېلىپ، ئۇلارنى ئىنگلىزلاردىن سېتىۋالغان قورالىلار بىلەن قوراللاندۇردى. 1933 - يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، كۆچمەن ئاق ئوروسلار بىلەن جەن شۇرىن ئارىسىدا بىر ئىشەنچسىزلىك پەيدا بولۇپ، بۇ ئىشەنچسىزلىك بارغانسېرى كۈچەيدى. ئاق ئورۇسلار بىر تەرەپتىن مىللىي ئىنقىلابنىڭ كېڭىيىپ،كەتكەنلىكىدىن ئەندىشىگە چۈشكەن بولسا، يەنە بىرتەرەپتىن، ئەڭ مۇھىمى جەن شۇرىننىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن مۇناسىۋىتىنى يېقىنلاشتۇرۇشى ئۈلارنىڭ ئاقىۋىتى ئۈچۈن ئەڭ خەۋپلىك بىر ئىش ئىدى. ئاق ئوروسلار بىلەن جەن شۇرىن ئوتتۇرىسىدىكى ئىشەنچسىزلىكنىڭ ئۈلغىيىپ كېتىشىدە، ئۇرۇمچىدىكى سوۋېت كونسولخانىسىنىڭمۇ رولى بار دېگۈچىلەرمۇ ئاز ئەمەس.

1931 - يىلى، چىن - ياپون ئۇرۇشىدا، ياپونلاردىن قېچىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن پانالىق تىلىگەن مانجۇرىيەلىك چىن ئەسكەرلىرىدىن بىرقىسمىنى، 1933 - يىلى سوۋېت ھۆكۈمىتى جەن شۇرىنگە ئۆتكۈزۈپ بەردى. بۇئەسكەرلەرگە 1933 - يىلى 1- ۋە 2 - ئايدا، ئەسلى مانجۇرىيەلىك بولغان شېڭشىسەينى «شېڭ زىخۇي» دېگەن ئۇنۇان بىلەن قوماندان قىلىپ، قومۇل ۋە تۇرپان ئۇرۇشىغا سالدى. كېيىنچە، ئاق ئوروسلار ۋە مانجۇرىيەدىن كەلگەن چىنلىق ئەسكەرلەر ئوتتۇرىسىدا جەن شۇرىنگە قارشى بىر ئىتتىپاق مەيدانغا كەلدى. بۇلار مەسلىھەتلىشىپ، 1933- يىلى 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئۇرۇمچى نەنگۇەندە تۇرۇشلۇق 400 ئەسكەر بىلەن بىرلىشىپ، جاڭجۇن يامۇنغا بېسىپ كىردى. جەن شۇرىننى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاشنى تەلەپ قىلدى. جەن شۇرىن بۇ ۋەقەدىن خەۋەردار بولغانلىقى ئۈچۈن، يامۇنغا خېلى كۆپ ئەسكەر توپلىغاندى. ئىككى قىسىم ئوتتۇرىسىدا قاتتىق ئۇرۇش بولدى. ئاخىرى جەن شۇرىن مەغلۇپ بولدى. ئۇ جېنىدىن ئايرىلىپ كېتىشتىن قورقۇپ قوزغىلاڭچىلارغا مەخپى ئادەم چىقىرىپ، ئۆزى يالغۇز بالا- چاقىلىرىنى ئېلىپلا ئۇرۇمچىدىن چىقىپ كېتىشنى ئىلتىماس قىلدى. قوزغىلاڭچىلار بۇ تەلەپنى قوبۇل قىلىپ، جەن شۇرىننى بالا- چاقىلىرى بىلەن بىرماشىنىغا سېلىپ، ئارقا دەرۋازىدىن چىقىرىۋەتتى. جەن شۇرىننىڭ ئەسكەرلىرى باشلىقلىرىنىڭ قاچقانلىقىنى ئاڭلاپ، ئاق ئوروسلارغا تەسلىم بولدى. جەن شۇرىن شۇ قاچقانچە 4 - ئاينىڭ 24 - كۈنى چۆچەك ئارقىلىق سوۋېتكە ئۆتۈپ، ئۇ يەردىن چىنگە كەتتى.

جەن شۇرىن قاچقاندىن كېيىن، «ئۆلكىدە خەۋپسىزلىكنى ساقلاش ئالى كومىتېتى» دېگەن بىرھەيئەت قۇرۇلدى. ئالى كومىتېت، 80 ياشقا كىرگەن مائارىپ نازىرى لىيۇەنلۇ كۈنى رەئىس ۋە مانجۇرىيەدىن كەلگەن ئەسكەرلەرنىڭ باشلىقى دېگۈچىكۈنى ھەربىي ئىشلارغا باشلىق قىلىپ

تەيىنلىگەنىدى. ئالى كومىتېت، 1ـ خەلقنىڭ ھاياتىنى، مال ـ مۈلكىنى مۇھاپىزەت قىلىش. 2 ـ جىن شۇرىنىڭ ھاياتىغا ۋە مال ـ مۈلكىگە دەخلى قىلماسلىق. 3 ـ سوۋېت كونسولخانىسىنى قوغداش، دېگەن ئۇچ ماددىلىق قارارنى ئېلان قىلدى.

شۇ كۈنلەردە، شېڭشىسەي ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، قۇمۇلدىن ئۈرۈمچىگە كېلىدۇ. بۇ ۋەزىيەتتە، ئالى كومىتېت شېڭشىسەينى 4 ـ ئاينىڭ 14ـ كۈنى، ھەربىي نازىر ۋە «دۇبەن»، يەنى، ھەربىي ۋالىي ياكى چېگرا مۇداپىئە قومانداننى قىلىپ تەيىنلەشكە مەجبۇر بولىدۇ ۋە 44 كىشىدىن تەركىپ تاپقان «ۋاقىتلىق ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت» قۇرۇلىدۇ. ھۆكۈمەت ئەزالىرى ئىچىدە لىيوۋەنلۇڭ (رەئىس)، گېمىركىن، پاپانگوت، شېڭشىسەي، نەزەر بەگ (قومۇل ۋاڭى)، ھۇسېين باي، ئابدىقادىر، ئاباۋ، تۆكباۋ ۋە جاڭۇەن قاتارلىق كىشىلەر بار ئىدى. ھۆكۈمەتنىڭ ئېلان قىلغان قارارلىرىدا، سىياسەت، ئىقتىساد ۋە مائارىپتا ھەر مىللەت ھوقۇقتا باراۋەر بولۇش، ھەرمىللەت كىشىلىرىدىن ئىمتىھان ئېلىش يولى بىلەن ۋە سايلام قانۇنى بويىچە ھۆكۈمەت خىزمىتىگە قاتنىشىش ۋە تاشقى ئىشلار چىن مەركىزى ھۆكۈمىتىنىڭ قولىدا بولۇش قاتارلىق ماددىلار بار ئىدى. بۇچاغدا شەخسى ياكى سىياسى كۆز قاراش جەھەتتىن شېڭ شىسەينىڭ دۇبەن بولۇشىغا قارشى چىققانلار بىرلىشىپ، ئۇنى ئاغدۇرۇشنى پىلانلىغان. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان شېڭ، بىرقانچە چىنلىق مەنسەپتارنى ۋە ئاق ئوروسلاردىن گېمىركىن ۋە پاپانگوتلارنى تۈتۈۋېلىپ ئۇلتۇرۇۋەتكەن.شېڭ شىسەي ھۇقۇقنى قولغا ئالغان ھامان خوجىنىياز ھاجىغا ئادەم ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ جىن شۇرىن ۋە خوجىنىياز ھاجى ئوتتۇرىسىدا ئىمزا لانغان «شىمگو كېلىشىمى»گە ئەمەل قىلدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. بۇ ئارىدا چىن مەركىزى ھۆكۈمىتى شېڭ شىسەينىڭ پائالىيەتلىرىنى كۆزىتىش ئۈچۈن ۋە بۇ يول بىلەن شەرقىي تۈركىستاندىكى چىن مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ نۇپۇزىنى كۈچەيتىش مەقسىدى بىلەن ئۈرۈمچىدە تۇرغۇزۇشقا بىر سىياسى ھەيئەت يوللىغان. لېكىن،شېڭ شىسەي بۇ ھەيئەتنى ھېچ بىرئىشقا ئارىلاشتۇرمىغان. ھەيئەت رەئىسىنى ھەرخىل يوللاربىلەن قورقۇتۇپ، چىنگە قايتىپ كېتىشكە مەجبۇرلىدى.

ماجۇڭىيڭ، شۇ كۈنلەردە (1933 ـ يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا) خوجىنىياز ھاجى ۋە مەھمۇد مۇھىتنى مەغلۇپ قىلىپ، تۇرپان، پىچان، قارا شەھەر ۋە بارىكۆل قاتارلىق جايلارنى ئىگەللىگەن. بۇ جايلاردىكى يەرلىك خەلق ۋە تۆڭگانلاردىن كۆپ ساندا ئەسكەرلىككە ئېلىپ، خېلى كۆچ توپلىغاندى. بىر بۆلۈم ئەسكەرلىرىنى ماخېيىڭ قوماندانلىقىدا ئالتايغا ئەۋەتىپ، ئۆزى 9 ـ ئاينىڭ 20 كۈنىدىن باشلاپ ئۈرۈمچىگە يۈرۈش قىلدى. بۇ جەريانىدىكى ئۈرۈشلاردا،شېڭ شىسەي مەغلۇپ بولۇپ، ئۈرۈمچىگە چېكىنگەنىدى.

ماجۇڭىيڭ، جاڭ بەييۇەن بىلەن بىرلىشىپ، ئۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە ئۈرۈمچىگە ھۇجۇم قىلىشقا كېلىشىدۇ. يۇقىردا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، غولجا ۋىلايىتى ئۈرۈمچىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، جاڭ

بەييۇەن ۋىلايەتنى ئۆز ئالدىغا ئىدارە قىلىپ، ئەسكەر توپلىماقتا ئىدى. ئۇ چىنلىق، تۈكگان، تارانچى، قازاق ۋە قالماقلاردىن 15000غا يېقىن ئەسكەر توپلىدى. سوۋېت تەسىرىنىڭ شەرقىي تۈركستانغا كىرىشىنى توساش ئۈچۈن ناھايىتى كۆپ كۈچ سەرپ قىلدى. روسىيە چېگرىسىنى تازا چىڭ تۇتتى. بۇنىڭغا نارازى بولغان سوۋېت ھۆكۈمىتى جاڭ بەييۇەنگە زەربە بېرىش پۇرسىتىنى كۈتۈپ تۇراتتى.

ماخەيسىڭ، ئالتايىنى ئالغاندىن كېيىن، چۆچەك ۋە ماناسنىمۇ قولغا چۈشۈرۈپ، داۋانچىڭدىن ئۇرۇمچىگە ھۇجۇمغا ئۆتكەن ماجۇ ئىيڭنىڭ قىسىملىرى بىلەن بىرلىشىكە تېرىشىدۇ. جاڭ بەييۇەن ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، ئۇرۇمچىگە قاراپ يۈرۈش قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇمچى تۆت تەرەپتىن قورشاۋغا ئېلىنىدۇ.

ماجۇ ئىيڭ 1934- يىلى 1- ئايىنىڭ 12- كۈنى، ئۇرۇمچىگە بېسىپ كىرىپ، نەنگۇەن بازىرى ، ئايرودۇرۇم ۋە رادىئو ئىستانسىسىنى قولغا چۈشۈرىدۇ .شېڭ شىسەي ئەڭ خەۋپلىك ھالدا تۇرۇۋاتقان بۇ پەيتته ، سوۋېت ئىتتىپاقى شەرقىي تۈركستانغا ئەسكەر كىرگۈزۈپ، ئۇرۇشقا تارىلاشتى. سانى نامەلۇم بىرسوۋېت قوشۇنى تانكا ، توپ ـ زەمبرەك ۋە ئايروپىلانلار بىلەن چېگرىدىن ئۆتۈپ، جاڭ بەييۇەننىڭ قىسىملىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى تار ـ مار قىلىۋەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ماجۇ ئىيڭغا ھۇجۇم قىلىدۇ . ئۇرۇمچىگە غەربىي شىمال تەرەپتىن ئۇچۇپ كەلگەن ئايروپىلانلار ماجۇ ئىيڭنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئۈستىگە يامغۇردەك بومبا ۋە ئوق ياغدۇرۇپ، تېرە- پىرەڭ قىلىۋېتىدۇ . تۈكگانلار نۇرغۇن ئەسكەرلىرىدىن ئايرىلىپ، پاراكەندە ھالدا تۇرپانغا قاچىدۇ . ھەتتا ، بۇ ئۇرۇشتا ماجۇ ئىيڭنىڭ ئۆلگەن خەۋىرى تارقالغانىدى. داۋانچىڭ مەغلۇبىيىتىدىن كېيىن، ماجۇ ئىيڭنىڭ ھۇجۇم قىلىش كۈچى ھېچ قالمايدۇ . ئالتى شەھەرگە بېرىشتىن قورقۇپ، كۈچادىكى قۇۋۇەتلىرىنىمۇ قايتۇرۇپ كېلىدۇ . قاتتىق ئالاقزادىلىك ئىچىده قالىدۇ .

جاڭ بەييۇەننى قېچىپ كېتىۋاتقان چېغىدا تاغدا ئۆز ئادەملىرى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ . (جاڭ بەييۇەن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان دېگەن سۆزلەرمۇ بار) . بۇچاغدا غولجىدىكى تارانچىلار ۋە تۈكگانلار بىرلىشىپ، مۇداپىئە گە ھازىرلىنىپ، قاتتىق تۇرۇپ ئۇرۇشقان. ئاخىرى تارانچىلار توردى ئاخۇنباي دېگەن بىرسىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن تەسلىم بولىدۇ . تۈكگانلار بولسا جەنۇبتىكى تاغلارغا قېچىپ كەتكەن. قازاق ۋە قالماقلارمۇ تارقىلىپ، تاغلاردىكى يايلاقلارغا قېچىپ كەتكەن. قاچقان تۈكگانلار تەكرى تاغلىرىدىن كۈنەس ۋە يۇلتۇز يولى بىلەن مېڭىپ، رامىزان ئېيىدا كوچاغا كەلدى.

مانا ، شۇنىڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئاشكارا ئەسكەر كىرگۈزۈپ ياردەم قىلىشى بىلەن شەرقىي تۈركستانىڭ شىسەينىڭ مۇتلەق ھاكىمىيىتى ئاستىدا قالدى. تۇردى ئاخۇنباي غولجا ۋىلايىتىگە دوتەي (ۋالىي) بولدى. سوۋېت ئەسكەرلىرى توپ تانكىلىرىنى ئېلىپ، ئۆزىچېگرىسىغا كىرىپ كەتتى. ئۇرۇمچى ھادىسىلىرىغا تېگىشلىك قولۇمىزغا كەلگەن مەلۇماتلار ، قىسقىچە يۇقىرىقىدىن ئىبارەت. جىن

شۇرىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى،شېڭ شىسەينىڭ دۇبەن بولۇشى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭشېڭ شىسەينى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ئەسكەركىرگۈزۈشى ۋە ھەتتا ماجۇڭيگىنىڭ شەرقىي تۈركستانغا ئىككىنچى قېتىم يەنە چىقىشى، بۇلارنىڭ ھەممىسى سىرلىق ھادىسلەردۇر. بۇلارنى قاراڭغۇ سىر پەردىسى ئارقىسىدىن يورۇقلۇققا چىقىرىپ، ھەقىقىي ماھىيىتىنى ئوتتۇرىغا قويۇش، كەلگۈسىدە تارىخىمىزنى ئەتىقىد قىلىدىغان زىيالىلىرىمىزغا ئامانەت قىلىنغان بىر ۋەزىپىدۇر.

12 - پەسىل

مىللىي ئىنقىلابچىلىرىمىزنىڭ چەتئەللەر بىلەن مۇناسىۋىتى

چەت دۆلەتلەر بىلەن مۇناسىۋەت ئورنۇتۇش مەسىلىسىنىڭ مۇھىملىقى، ھەممىدىن بۇرۇن خوتەن ئىنقىلابچىلىرىنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى قوزغىدى. شەرقىي تۈركستان ئىنقىلابچىلىرىنىڭ ئومۇمەن ئۇرۇمچى ھۆكۈمىتىگە قارشى چىققانلىقى، چىن مەركىزى ھۆكۈمىتىگە قارشى بىر ۋەزىيەتتە بولمىغانلىقى ئېنىق. لېكىن، چىن بىلەن ئارىمىزدىكى يول بەك يىراق ۋە ئوتتۇرىدا دۈشمەن بار ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە چىن ھۆكۈمىتى ئىنقىلابچىلارغا يامان كۆزى بىلەن قاراپ، پۈتۈن كۈچى بىلەن ئۇرۇمچى ھۆكۈمىتىگە ياردەمدە بولۇۋاتقانلىقىدىن، رەسمىي مۇناسىۋەت باغلاش مۇمكىن ئەمەستى. نۆۋەندە، مىللىي ئىنقىلابچىلارنىڭ قوشنا دۆلەتلەر بىلەن مۇناسىۋەت پەيدا قىلىش يولىدىكى تېرىشچانلىقى ۋە بۇنىڭ جەريانلىرىنى بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

خوتەن ھۆكۈمىتى قۇرۇلغان كۈندىن باشلاپ، قوشنا دۆلەتلەرنىڭ شەرقىي تۈركستان ھەققىدىكى سىياسىتى توغرىسىدا غەيرى رەسمىي يوللار بىلەن مەلۇمات ئېلىشقا تىرىشتى. بۇمەلۇماتلارغا قارىغاندا ھىندىستان ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركستان ئىنقىلابى مەسىلىسىدە، پۈتۈنلەي بىتەرەپ مەيدانىدا تۇرۇشقا قارار قىلغانلىقى مەلۇم بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھىندىستان بىلەن ئالاقە قىلىشنىڭ پايدىسى يوقتى. روس ھۆكۈمىتىنىڭ، مىللىي ئىنقىلابچىلارغا كۆرۈنۈشتە ھېسداشلىق قىلىپ، تەلەپ قىلغان ياردەمنى قىلىش بىلەن شەرقىي تۈركستاندىن كۆزلىگەن مەنپەئەتلىرىنى قولغا كەلتۈرۈش سىياسىتى يۈرگۈزۈدىغانلىقى مەلۇم بولدى. ئافغانىستان ھۆكۈمىتى، بىزگە كېرەكلىك دەرىجىدە ياردەمدە بولالمىسىمۇ، دىنداشلىق، قوشنىدارچىلىق ۋە بىرئوتتۇرا ئاسىيالىق بولۇش ئېتىبارى بىلەن بىلمىگەنلىرىمىزنى بىلدۈرۈش سۈرىتى بىلەن ھەرجەھەتتە ياردەمدە بولىدۇ، دېگەن ئۈمىدىمىز بار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، 10- ئايدا پوسكامغا بارغان چېغىمدا قۇربانىللا ۋە مىيان ھەسەن خانلارنى ئافغانىستانغا، خوتەن ھۆكۈمىتى نامىدىن بىرغەيرىي رەسمىي ھەيئەت سۈپىتىدە ئەۋەتىپ، ئۆزۈم خوتەنگە قايتتىم.

ئۇلار 11- ئايدا يولغا چىقتى. ئافغانىستان ھۆكۈمىتى بۇ ھەيئەتنىمىزنى كۆپ ئېھتىرام بىلەن كۈتۈۋالغانىدى. لېكىن، ئاردىدىكى يول ئۇزاق بولغانلىقى ئۈچۈن، مۇسبەت ياكى مەنپىي بىر نەتىجە قولغان كەلگۈچە بىز ۋەتەندىن ئايرىلدۇق، ھەيئەت ئەزالىرىمىز ئافغانىستاندا قالدى.

خوجىنىياز ھاجىغا كەلسەك، ئۇنىڭ يېنىدا بۇرۇن روسىيەدە قىزىل تەشكىلاتقا[116] ئەزا بولغان بەزى ۋەتەن ساتقۇچ شەرقىي تۈركستانلىقلار بارئىدى. خوجىنىياز ھاجى، بۇلارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن پۈتۈن ئۈمىدىنى روسلارغا باغلىغانىدى. خوجىنىياز ھاجى، روسلاربىلەن مۇزاكىرە قىلىپ، بىرمىقدار ملىتىق ۋە ئوق - دورا ئېلىش ئۈچۈن پۈتۈشكەندىن كېيىنلا، ئاندىن بىز ئۇنىڭ بۇ سىياسىتىدىن ۋاقىپ بولدۇق. بىز ئۇنىڭغا، بۇ سىياسىتىنىڭ ۋەتەن ئۈچۈن خەۋپلىك بىرئاقىبەت كەلتۈرۈدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ خەت يازدۇق.

خوجىنىيازھاجى بىزنىڭ بۇخبىتىمىزگە« بىزگە توپ، تانكا ۋە ئايروپىلان قاتارلىق ئۇرۇش قوراللىرى كېرەك. بۇنى بىزگە روسلار(سوۋېت ئىتتىپاقى) دىن باشقا قوشنا دۆلەتلەر بەرمەيدۇ. روسلار بىزگە بۇ قوراللارنى بېرىدىغان بولدى. بىزمۇ بۇقوراللارنى ئېلىشىمىز ئۈچۈن روسلارنىڭ قويغان شەرتلىرىنى قوبۇل قىلدۇق. يۇرتنى ئۆز قولىمىزغا ئالغاندىن كېيىن بۇشەرتلەرنى ئۆزگەرتىمىز. خاتىرجەم بولىڭىزلار» دەپ جاۋاپ بەردى. خوجىنىياز ھاجى روسلارغا شۇ ئىمتىيازلارنى بېرىشكە ماقۇل بولغانىدى: (1) شەرقىي تۈركستانىنىڭ پۈتۈن تاشقى سودا تىجارىتى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولىدۇ. ھىندىستان ۋە ئافغانىستان بىلەن بولغان تاشقى سودا تىجارەت توختىتىلىدۇ. (2) سوۋېت ئىتتىپاقىدىن باشقا دۆلەت بىلەن سىياسى مۇناسىۋەت ئورناتماسلىق. ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئۈچۈن كېرەكلىك ئادەملەرنى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن چاقىرتىش. باشقا ھەرقانداق بىر چەتئەللىكنى ئىشقا سالماسلىق.

خوجىنىياز ھاجىنىڭ، روسلارغا بەرگەن ئىمتىيازلىرىدىن بىزگە بىلدۈرگەنلىرى يوقىرىقىلاردىن ئىبارەت. بىزدىن مەخپىي تۇتقان، بۇلاردىنمۇ قورقۇنچلۇق بولغان ماددىلىرىنمۇ بىلمىز. لېكىن، ئۇلارنى تىلغا ئېلىپ ئولتۇرۇشنى مۇناسىپ كۆرمىدۇق. شۇنداق قىلىپ، خوجىنىيازھاجى، روسلارنىڭ ئازغىنە ۋەدىسىگە ئالدىنىپ، ئۆزىمۇ سەزمەيلا، شەرقىي تۈركستانىنىڭ پۈتۈن تەقدىرىنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇشقا ماقۇل بولدى. چۈنكى، ئۇ شەيتانىنىڭ ھىيلە - مىكىرلىرىگە گول بولۇپ، زور بىرسىياسى ئويۇندىن خەۋەرسىز قالغانىدى.

سابىت دامۇللا ھاجىم قەشقەردە ھۆكۈمەت قۇرۇپ چىققاندىن كېيىن، سىياسەت ئىشىدا ماھارىتىنى كۆرسىتىپ، ھىندىستان، ئافغانىستان ۋە تۈركىيە بىلەن سىياسى مۇناسىۋەت ئورنۇتۇشنى قارار قىلدى. ئەپسۇسكى، بۇ ئىش ئۈچۈن، « شەرقىي تۈركستانىنىڭ پەۋقۇلئاددە ئەلچىسى» ئۇنۋانى بىلەن تەينىلىنىپ

[116] مۇئەللىپ بۇ يەردە سوۋېت كومىۋنىست (بولشۇىكلار) پارتىسىنى كۆزدە تۇتسا كېرەك (ن. ش. ھ.).

ئەۋەتىلگەن كىشى، تېخى يېڭىلا تۈركىيەدىن كەلگەن بىر ماجىرا پەرەست ئادەم ئىدى. بۇ ئەلچى ھىندىستانغا بېرىپ، 3 ـ 4 كۈن ئۇياق ـ بۇياققا قاتراپ يۈرۈپ، ھېچ بىر ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقالماي، ئاخىرى پېشىنى قىستۈرۈپ، تۈركىيەگەكەتتى. داموللاھاجىم بەرگەن ئالتۇنلارنى دەسمايە قىلىپ، ئىزمىردە چوڭ بىر دۇكان ئېچىپ ئولتۇردى.

13 ـ پەسىل

خوجىنىياز ھاجى ۋە تۇڭگانلار

ماجۇڭيىڭ، ئۈرۈمچى سوقۇشىدا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، تۇرپانغا كېلىپ، دەرھال ئالتى شەھەرگە يۈرۈش قىلىش ياكى چارقىلىق يولى بىلەن چىنگە كېتىشنى ئويلىنىپ قالدى. ئاخىرى، قارا-شەھەر ۋە كورلىنى ئىشغال قىلىشنى قارار قىلىپ، ئىككى مىڭغا يېقىن ئەسكىرىنى قارا شەھەرگە ئەۋەتتى. تۇڭگانلار ئالدىن، «ماجۇڭيىڭ پۈتۈن كۈچى بىلەن قاراشەھەرگە كېلىۋاتىدۇ» دېگەن سۆزنى تارقاتقانلىقتىن، مەھمۇد سىجاڭ، ماجۇڭيىڭنىڭ پۈتۈن كۈچىگە تاقابىل تۇرالمايدىغانلىقىنى بىلىپ، قاراشەھەر ۋە كورلىنى بوشىتىپ، كۇچاغا كەلدى. بۇنىڭ بىلەن تۇڭگانلار غەيرەتكەكېلىپ، كۇچاغا ھۇجۇم قىلدى.

خوجىنىياز ھاجى كۇچا دىنمۇچېكىنىپ، بايغا كەلدى. بۇ يەردە، تۇڭگانلار ئاز بىرقىسىم ئەسكەر بىلەن كەلگەنلىكى، ماجۇڭيىڭنىڭ كەلمىگەنلىكى مەلۇم بولدى. شۇنىڭ بىلەن مەھمۇد سىجاڭ، بايدا توختىدى ۋە خوجىنىياز ھاجىمۇ ئاقسۇغا كەلدى.

مەھمۇد سىجاڭ، كۇچاغا ھۇجۇم قىلاي دەپ تۇرغىنىدا، ماجۇڭيىڭنىڭ داۋانچىڭ ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولۇپ قاچقانلىق خەۋىرى كەلدى. بۇنى ئاڭلىغان تۇڭگانلار، ئەندى مەھمۇد سىجاڭ كۇچاغا ھۇجۇم قىلىدۇ دەپ قورقۇپ، بىركېچىدەكوچانى تاشلاپ قاچتى ۋە شۇ قاچقىنىچە قاراشەھەرگە بېرىپ توختىدى. مەھمۇد سىجاڭ، بۇنى ئاڭلاپ دەرھال كۇچاغا يۈرۈش قىلدى ۋە كورلىنى ئېلىپ، باش ئەرگىم ئېغىزىنى ئىستېھكام قىلىپ ئورۇنلاشتى.

مەھمۇد سىجاڭ بايدىكى ۋاقتىدا، تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئادەملىرىدىن ھاپىز باشلىق بىرەر مىڭدەك كىشى قەشقەردىن بايغا كېلىپ، مەھمۇد سىجاڭغا قېتىلغانىدى. ئەينى زاماندا، خوجىنىياز ھاجى، قەشقەر ۋە خوتەندىن ئەسكىرىي ياردەم تەلەپ قىلدى. قەشقەر ھۆكۈمىتى تېخى يېڭى قۇرۇلغانلىقتىن ئەسكىرىي ياردەم ئەۋەتكىدەك ئەھۋالدا ئەمەستى. خوتەندىن ئىسمائىل داموللا قوماندانلىقىدا بەش يۈز ئاتلىق ئەسكەرنى خوتەن قېىي يولى بىلەن يوللىدۇق. يەركەندىن ياردەم ئۈچۈن ئاشلىق ئەۋەتىش

هازىرلىقىنمۇ باشلىدۇق.[117]

بۇئاردا، خوجىنىياز هاجىغا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن مىلك ئىككى يۈز مىلتىق، بىرمىليۇن كارتۇس، بىرەر مىڭدەك قول بومبىسى ۋە تاپانچاكەلدى. خوجىنىياز هاجى، باش ئەرگىمدىكى ئىستېهكامغا تولۇق ئىشەنگەنىدى.

14 - پەسىل

يەنە خوتەن ۋە قەشقەر ۋەقەلىرى

1933 - يىلى 10 - ئايدىن باشلاپ، خوتەن هۆكۈمىتىنىڭ ۋەزىپىسى تۆۋەندىكى مەزمۇنلارغا مەركەزلەشكەنىدى:

1- خوجىنىياز هاجىغا، ئەسكىرىي ۋە ماددى ياردەم ئەۋەتىش.

2 - قەشقەر يېڭى شەھەردىكى ماجىسا باشچىلىقىدىكى تۈركگانلارنى يوقىتىش ئۈچۈن قەشقەر هۆكۈمىتىگە ئەسكىرىي ياردەم ئەۋەتىش.

3 - شەرقتىكى چېگرىمىزنى، يەنى، چارلىق ۋە لوپ كۆلى ئەتراپىدىكى جايلارنى تۈركگانلارنىڭ هۇجۇمىدىن مۇداپىئە قىلىش.

خوجىنىياز هاجىغا ياردەم ئەۋەتىشكە باشلىغانلىقىمىزنى يوقىرىدا بايان قىلغانىدۇق. خوجىنىيازهاجى تۈركگانلارنىڭ هۇجۇمىغا قارشى مۇداپىئەدە بىرئاز غەيرەت كۆرسەتكەن بولسا، مەن ياكى ئىككى ئىنىمنىڭ بىرسى خوتەننىڭ ئاساسلىق ئەسكىرىي كۈچىنى ئېلىپ، ياردەمگە بارماقچى بولغانىدۇق.

قەشقەر هۆكۈمەت ئەزالىرى ۋە ئەسكەرلىرى هەرخىل مۇرەككەپ كىشىلەردىن تەركىپ تاپقانلىقى ئۈچۈن، (بۇلارنى تۆۋەندە نۆۋىتى كەلگەندە سۆزلەپ ئۆتىمەن) تەشكىلى قۇرۇلۇشى كۈچسىز ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، قەشقەر يېڭى شەھەردىكى تۈركگانلارغا قارشى ئاكتىپ بىر هەرىكەت ئېلىپ بارماستىن پەقەت، مۇداپىئە ۋەزىيىتىدە تۇرۇۋاتاتتى. بۇ ۋەزىيەتنى هەل قىلىش ئۈچۈن، سابىت دامولا هاجىم خوتەن هۆكۈمىتىدىن ياردەم تەلەپ قىلىپ، ئارقا - ئارقىدىن خەت ۋە ۋەكىل ئەۋەتكىلى تۇردى. بىز دەرهال ئەمىر ئابدۇللا باشچىلىقىدا بىرەرمىڭدەك ئەسكەرنى يېڭسارغا يوللىدۇق. لېكىن، قەشقەرگە كىرىشكە ئاللىدىرماسلىقىنى ۋە قەشقەردىكى بىر- بىرىگە زىت قوماندانلار بىلەن سەمىمىي بىر ئىتتىپاق شەكىللەندۈرگەندىن كېيىنلا كىرىشنى تاپشۇردۇق.

ئەمىر ئابدۇللا بېرىلگەن ۋەزىپە بويىچە يېڭسارىدا توختىدى. 1933 - يىلى 12 - ئاينىڭ 18- كۈنى، سابىت دامولا هاجىم يېڭسارغا كەلدى ۋە ئەمىر ئابدۇللا بىلەن تولۇق ئىتتىپاقلىشىشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مۇزاكىرە ئېلىپ باردى. نەتىجىدە، قەشقەر يېڭى شەھەرگە جەنۇب ۋە شەرق تەرەپتىن ئەمىر

117 خوتەن قېيى، خوتەن دەريالىرىنىڭ تەكلىماكان چۆلىدىن ئاقىدىغان قىسمىنى بويلاپ ئاقسۇغا بارىدىغان يول(ن. ش. ھ).

ئابدۇللا، غەرب ۋە شىمال تەرەپتىن قەشقەر ئەسكەرلىرى بىرلا ۋاقىتتا ھۇجۇم قىلىشنى قارارلاشتۇرۇپ، ھۇجۇم قىلىش ۋاقىت - سائەتنىمو بىكىتىشتى. بۇ مۇزاكىرىدىن كېيىن، دامۇللاھاجىم قەشقەرگە قايىتتى. 1934- يىلى 1- ئاينىڭ 6- كۈنى، بىكىتىلگەن ۋاقىتتا ئابدىغنى ئاخۇن قوماندانلىقىدا سەككىز يۈز كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن، يېڭى شەھەردىن 15 كىلومېتىرئۇزاقلىقتىكى تازغۇن كەنتىگە كەلدى. لېكىن، قەشقەردىكى ئۆزبېك قوماندان يوسۇپجان، بەلگىلەنگەن سائەتتە ھۇجۇم قىلىشنى قوبۇل قىلمىغانلىقتىن قەشقەر ھۆكۈمىتى ئىچىدە ئىچكى ئىختىلاپ تۇغۇلدى. ماجىسا بۇ ۋەقەنى ئاڭلاپ، پۈتۈن كۈچى بىلەن تازغۇنغا ئۇشتۇمتوت ھۇجۇم قىلىپ، ئابدىغنى ئاخۇن بىلەن بەش يۈز ئەسكىرىنى تۇرۇۋاتقان مەدرىسىدە مۇھاسىرىگە ئېلىۋالدى. باشقا يەردە، ئۇچ يۈزدەك ئەسكەر بىلەن تۇرۇۋاتقان خوتەن قوماندانلىرىدىن مەھەممەد ھاجى ۋە ئىلى قازانلار بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، يېڭىسارغا قاچتى. ئابدىغنى ئاخۇن ناھايىتى باتۇرلۇق بىلەن ئۇرۇشۇپ، بەش سائەت مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان بولسىمۇ، ئوق - دورىلىرى تۈگەپ كېتىپ، تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولدى ۋە ئۇچ يۈزگە يېقىن ئەسكىرى بىلەن ئەسىرگە ئېلىندى.

قەشقەر ھۆكۈمىتى، ماجسانىڭ ھۇجۇم خەۋىرىنى ئاڭلاپ تۇرۇپ، تازغۇنغا ياردەم يوللىمىدى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن، ئەمىر ئابدۇللانى يېڭىساردىن يەركەنگە قايىتۇرۇپ كېلىپ، ئورنىغا ئەمىر نۇر ئەھمەدنى مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئەۋەتتۇق. ئۇنىڭغا، قەشقەردە ئۆزبەك ۋە قىرغىز ئەسكەرلىرى بولىدىكەن، يارىدەم ئۈچۈن ئەسكەر يوللىماسلىقىنى ئۆختۇردۇق.

1933- يىلى 12- ئاينىڭ باشلىرىدا، شەرقتىكى چېگرىغا، كېرىيەدىكى ئەسكەرلىرىمىزنىڭ قوماندانى كامال دامۇللانى يوللىدۇق. كامال دامۇللا چارقىلىققا ېېرىپ، تۇرپان ۋەگەنسۇ چېگرالىرىنى كۆزىتىپ چىقتى. قارشى تەرەپكە مۇنتىزىم خەۋەرچىلەرنى يوللاپ، ئەھۋال ئىگەللەش خىزمىتىنى ئوبدان ئىشلىدى. لوپ ناھىيىسىنىڭ كۆنچى دېگەن يېرىدىكى خەلق خوتەن ھۆكۈمىتىگە بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، كامال دامۇللانىڭ قول ئاستىغا كىردى (23 - خەرىتىگە قارالسۇن).

بۇ ئەسنادا، قەشقەردە يۈز بەرگەن ۋەقەلەر ھەقىقەتەن يۈرەكنى پارە قىلىدىغان ھادىسىلەر ئىدى. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، قەشقەر ھۆكۈمەت ئەزالىرى ۋە ئەسكەرلىرى قەشقەرلىقلار، ئۆزبېك مۇھاجىرلار ۋە قىرغىزلاردىن ئىبارەت ناھايىتى مۇرەككەپ ئاممىلاردىن تەركىپ تاپقانىدى. بۇلار دائىم، شەخسى مەنپەئەت ياكى ئۆزلىرىنىڭ لاياقەتسىزلىكى تۈپەيلىدىن بىر- بىرلىرى بىلەن ئىختىلاپ تۇغدۇرۇپ، بۆلۈنۈپ كۈچسىز بىرھالەتكە چۈشۈپ قالغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئالتى مىڭ كىشىلىك قوراللىق قەشقەر ھۆكۈمىتى قوشۇنىنىڭ، يېڭى شەھەردە مۇھاسىرىگە ئېلىنغان 1500 تۈڭگانغا كۆچى يەتمىدى. ھەتتا تۈڭگانلار كۈندىن كۈنگە كۈچلىنىپ، پات - پات يېڭى شەھەرنىڭ تېشىغا چىقىپ، ئەتراپىتا بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، ئوزۇق توپلايتتى، كونا شەھەرگىمۇ ھۇجۇم قىلىپ،

پاراكەندىچىلىك سالاتتى. مانا، شۇنىڭ ئۈچۈن سابىت دامۇللا ھاجىم خوتەن ھۆكۈمىتىدىن ياردەم تەلەپ قىلىشقا مەجبۇر بولغانىدى.

بۇ ئىچىنىشلىك ئەھۋالنىڭ سەۋەبىنى ۋە ۋەقەلەر توغرىسىدا بىر ئاز ئۈچۈقراق مەلۇمات بېرىشنى پايدىلىق دەپ ھېسابلايمەن. قەشقەر ھۆكۈمىتى ئەزالىرىدىن ئاز بىرقىسمى كۆپ قابىلىيەتلىك، قىممەتلىك كىشىلەر بولسىمۇ، بەزىلىرى غەربىي تۈركستاندىن بېيجىڭ كەلگەن تېگى - تەكتى مەجھۇل ۋە گۇمانلىق ئادەملەر ئىدى. بەزىلىرى شەرقىي تۈركستانلىق بولسىمۇ، ئىنقىلابى تەشكىلات ئەزالىرىدىن ئەمەستى. ئاغزىدىلا ۋەتەنپەرۋەر، بىلىمسىز ۋە جىددى پوزىتسىيىدە بولمىغان كىشىلەر ئىدى. سابىت دامۇللا ھاجىمنىڭ مەسلىھەتچىلىرى ۋە كاتىپلىرىنىڭ تولىسى مەزكۇر مەجھۇل مۇھاجىر كىشىلەردىن ئىدى. قەشقەر ھۆكۈمىتى ئەسكىرىي قىسمىنىڭ تەركىبىدە قەشقەرخەلقىدىن ئەسكەرلىككە ئېلىنغانلار بەك ئاز بولۇپ، كۆپچىلىگى غەربىي تۈركستان مۇھاجىرلىرى ۋە قىرغىزلاردىن ئىبارەت ئىدى. گەرچە، بۇلار ھەممىسى تۈرك ۋە مۇسۇلمان بولسىمۇ، تەبىتى جەھەتتە بىر- بىرلىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىق ئىنسانلار بولۇپ، ئۆز- ئارا چىقىشالماسلىق ھادىسىلىرى ئېغىر ئىدى. بۇئىختىلاپنى توغرا باشقۇرۇش ۋە مۇنتىزىم بىر تەشكىل ئارقىلىق ھەل قىلىپ كېتىش مۇمكىن ئىدى. ئەپسۇسكى، ھۆكۈمەت ئەزالىرى بولغان ۋە دامۇللا ھاجىمنىڭ مەسلىھەتچىلىرى ۋە كاتىپلىرى بولغان مەزكۇر كىلىپ چىقىشى نامەلۇم سىرلىق مۇھاجىر زاتلار، ھۆكۈمەت ۋە ئەسكەرلەر ئىچىدىكى يوقىرىقىدەك ئىختىلاپلارنى تۈزۈتۇش ئۈياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە ئۇلارنىڭ ئارىسىغا پىتنە - پاسات ئۇرۇقىنى تېرىپ، ئىتتىپاقسىزلىق پەيدا قىلىشتا ئاكتىپ پائالىيەت كۆرسەتتى. ئۇلار ئالدى بىلەن، قىرغىز قوماندانلىرىدىن ئادى بەگ بىلەن باشقا قوماندانلار ئارىسىدا دۇشمەنلىك پەيدا قىلدى. ئادى بەگنىڭ ھاراق ئىچكەنلىكىنى باھانە قىلىپ، ئۇنىڭغا قارشى ئۆزبېك قوماندانلاردىن يۈسۈپ جان ۋە قىرغىزلاردىن ئابدۇخالىقنى كۈشكۈرتۈپ ئۆلتۈرتۈۋەتتى. ئادى بەگنىڭ بەش يۈز كىشىلىك ئەسكىرىنىڭ قوراللىرىنى تارتىۋالدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، يۈسۈپ جان بىلەن ئابدۇخالىقنىڭ ئارىسىنى بۇزۇپ، يۇقىرىقىدەك بىر پىتنە ھازىرلىدى. ئابدۇخالىق، ئادى بەگكە ئوخشاش ئاقىبەتكە دۇچار بولۇپ قېلىشتىن ئەنسىرەپ، قەشقەردىن قېچىپ، يەركەنگە ئەمىرئابدۇللانىڭ قېشىغا كېلىۋالدى. لېكىن، ھېلىقى پىتنىچىلەرنىڭ كۈشكۈرتىشى بىلەن دامۇللا ھاجىم، ئەمىر ئابدۇللاغا خەت يېزىپ، ئابدۇخالىقنىڭ بىر ۋەتەن خائىنى ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. ئۇنى ۋە ئەسكەرلىرىنى دەرھال قوراللاندۇرۇپ، قولغا ئېلىشنى تەۋسىيە قىلدى. ئەمىر ئابدۇللا، دامۇللا ھاجىمنىڭ بۇسۇزى بىلەن ئابدۇخالىقنىڭ ئۈچ يۈزدەك ئەسكىرىنى قوراللاندۇردى ۋە ئۆزىنى نەزەر بەند ئاستىداخوتەنگە يوللىدى.

ئۇنىڭدىن كېيىن، نۆۋەت يۈسۈپ جان بىلەن ئوراز بەگنىڭ ئارىسىنى بۇزۇشقا كەلگەنىدى. دەل شۇ چاغدا يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تازغۇن پاجىئەسى يۈز بەردى. لېكىن، ئوراز بەگ ئۆزى مۇلايىم

بىركىشى بولغانلىقى ئۈچۈن، يۇسۇپ بەگكە قارىتا يامان ھەرىكەتتە بولمىدى. ئەمما، بۇئىككىسى بىر - بىرىگە ئىشەنمەيدىغان ئۆز ئىچىدىن دۈشمەنلىشىدىغان ھالەتكەكەلدى.

مانا، بۇ يامان نىيەتلىك كىشىلەرنىڭ يۇقىرىقىدەك سىرلىك پائالىيەتلىرى نەتىجىسىدە، قەشقەردىكى قورال ئېسىپ يۈرگەنلەر ۋەتەنگە خىزمەت قىلىشنىڭ ئورنىغا، دائىم بىر بىرلىرى بىلەن تىركىشىپ تۇراتتى ۋە بىر بىرلىرىدىن قورقۇشۇپ خاتىرجەم يۈرەلمەيتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بىر - بىرلىرىگەقارشى قوراللىق گۇرۇھ ھالىغا كېلىپ قالدى. بۇزۇق نىيەتلىك بۇ ئادەملەر، سابىت - داموللاھاجىمنى ئالداپ، «بىز شەرقىي تۈركىستانغا زىيانلىق بو، تەرتىپ - ئىنتىزامسىز ئۆزبېك ۋە قىرغىز ئەسكەرلىرىنى قورالسىزلاندۇرۇپ، مىللەتنىڭ ھەقىقىي پەرزەنت ئەسكەرلىرى بولغان قەشقەرلىك ۋە خوتەنلىك ئەسكەرلەرنى قوراللاندۇرىمىز» دېيىشتى. لېكىن،كېيىنچە بۇلارنىڭ ئەسلى مەقسەتلىرىنىڭ، ئىچكى ئىختىلاپنى كۈچەيتىپ، شەرقىي تۈركىستان ئىقىلابىنى بوغۇپ تاشلاش ئىكەنلىكى ئاشكارىلاندى.

15- پەسىل

خوجىنىيازھاجىنىڭ شەخسىيىتى ھەققىدە

بەزى كۆز قاراشلار

خوجىنىيازھاجى تېخى قۇمۇلدىكى ۋاقتىدىلا، ئۇنىڭ ۋەقەلىرى مۇخبىرلار تەرىپىدىن ئالتى شەھەردە مۇبالىغە بىلەن تارقىتىلغانىدى. خەلقنىڭ نەزىرىدە، بۇكىشى بىرئۇلۇغ مۇجاھىد ۋە ئالىجاناپ سۈپىتى بىلەن سىمۋول ھالىغا كەلگەنىدى. نەتىجىدە، بۇخىيالى ئالىجاناپ كىشىگە، خەلق غايىبانە بىر ئىخلاس بىلەن سەمىمي مۇھەببەت باغلىغانىدى. خوجىنىياز ھاجى تۇرپاننى ئالغاندىن كېيىن، ھەممەكىشى ئۇنىڭغا ئۈمىد بىلەن كۆز تىكتى. لېكىن، خوجىنىياز ھاجىنىڭ ماجۇڭيىڭنى شەرقىي تۈركىستانغا ئېلىپ كەلگەنلىكى ۋە ئارقىدىنلا جىن شۇرىن بىلەن كېلىشىم ئىمزالاپ، ماجۇڭيىڭ بىلەن دۈشمەنلىشىپ، پاك مىللىي ئىنقىلابىمىزنى بۇلغىغانلىقى، خەلقنىڭ مۇھەببەت ۋە ئىخلاس ئۈمىدلىرىنى يوققا چىقاردى. ھەركىم ئۇنىڭ بۇخاتالىقىنىڭ ئارقىسىدىكى خەۋپنى سەزمەكتە ئىدى. لېكىن، خەلقنىڭ كۆپچىلىكى، بۇخاتالىقلار ھەقىقىي خاتالىق بولماستىن، ۋەزىيەتنىڭ مەجبۇرلىشى بىلەن ئۇنىڭ ۋاقىتلىق تۇتقان يولى بولسا كېرەك دەپ، ئۆزىگە تەسەللى بەرمەكتە ئىدى. بولۇپمۇ، بىزخوتەن ئىنقىلابچىلىرى بۇكۆزقاراشتا ئىدۇق خوجىنىياز ھاجىغا بولغان ئۈمىدىمىزنى ۋە مۇھەببىتىمىزنى يوقاتمىغانىدۇق. لېكىن، خوجىنىيازھاجى كورلا ۋە كۇچاغا كەلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىزگە ئارقا - ئارقىدىن يازغان خەتلىرىدىن، ئۇنىڭ خوتەنگە كەلگەن ئادەملىرىدىن ۋە بىزتەرەپتىن ئەۋەتىلگەن ھەيئەتلەر بىلەن مەخسۇس ئاخبارات توپلاش خادىملىرىمىزنىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرىدىن خوجىنىيازھاجىنى تېخىمۇ ئوبدان تونۇۋالدۇق.

خوجىنىياز ھاجىنىكۇ تۇغرا بىر پىكرى يوق بولۇپ، لايىق بىرچۇشەنچىگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن تەبئىي قابىلىيىتى بولمىغان، خوشامەتچىلەرنىڭ سۆزىنى دەرھال قوبۇل قىلىدىغان بىر كىشى ئىدى. ھەقىقەتنى سۆزلەپ، ئۇنى خاتا يولدىن ياندۇرۇشقا تىرىشقان كىشىنى دۇشمەن دەپ قارايتتى. شۇنداقلا، خوجىنىيازھاجىنىكۇ، پۈتۈن ئىنقىلابچىلارنى ۋە خەلقنى ئۆزىگە شەرتسىز بويسۇنۇشنى تەلەپ قىلىدىغان كاج تەبئەتلىك بىر كىشى ئىكەنلىكىمۇ ئوتتۇرىغا چىقتى.

ھەممىدىن قىزىغى، ئەسكەرنى زامانىۋى ئۇسۇلدا تەربىيەلەپ، تەرتىپ ئىنتىزامغا كىرگۈزۈشنى قوبۇل قىلمايتتى. ئۇنىڭ پىكرىچە، ئەسكەرلەرنى خەلقنىڭ مال ـ مۈلكىگە تاجاۋۇز قىلىشتىن توسقاندا، ئۇلارنىڭ قىزغىنلىقى ۋە شجائىتى سۇسلىشىپ قالىدۇ ۋە « بۆھران ئىچىدە تۇرۇۋاتقان چېغىمىزدا، ئەسكەرلەرنى ھەربىي ئىنتىزام ۋە قانۇن بويىچە ئىداره قىلىپ تەربىيەلەيمىزدەپ، مەجبۇرلىساق، ئۇلارنىڭ ئەركىنلىكىنى قىسقان بولىمىز. نەتىجىدە، ئەسكەر لەر بىزنىڭ بۇيرۇقىمىزغا بويسۇنمايدۇ» دەيدىغان خاتا نەزەريەسىنى ئاشكاره سۆزلەپ يۈرەتتى. خوجىنىياز ھاجىنىكۇ شەخسىيەتچىلىكى ۋە خوشامەتچىلىكنى ياخشى كۆرىدىغان ئادىتى سەۋەبىدىن، دۇشمەنگە سېتىلغان بىرقىسىم كىشىلەر ئۇنىڭ يېنىغا سۇقۇنۇپ كىرىۋېلىپ، شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابىنى بىر پالاكەتلىك ئاقىبەتكە سۆرەپ كېتىۋاتقانلىقى مەلۇم بولغاندى.

خوجىنىيازھاجىنىكۇ يوقىرىقىدەك زورخاتالىقلىرى مەلۇم بولغاندىن كېيىن، ئۇنى ئىش بېشىدىن چۇشۇرۇپ، ئۇرۇمچىغا لاياقەتلىك بىرسىنى تىكلەش پىكرى ئوتتۇرىغا چىقتى. خوتەن ۋە قەشقەر ھۆكۈمەتلىرى بۇ پىكىرگە ئەھمىيەت بېرىپ، مۇستەقىل پائالىيەت ئېلىپ بېرىشنى داۋام قىلدى. پەقەت ئىچكىي ئىختلاپدىن ئېھتىيات قىلىپ، خوجىنىيازھاجى بىلەن چىقىشىپ ئۆتۈش ۋە ياردەم قىلىشنى داۋاملاشتۇردۇق.

بۇ پىكىرىمىزنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، خوجىنىياز ھاجىنىكۇ مۇئاۋىنى بولغان ۋەخەلقىمىز ئىچىدە مۇنەۋۋەر بىرمىللەتپەرۋەر دەپ تونۇلغان مەھمۇد سىجاڭىنىكۇ بۇ پىكىرگە قوشۇلىشى كېرەك ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇۋاپىق يۇللار ئارقىلىق مەھمۇد سىجاڭىنىكۇ بۇھەقتىكى پىكرىنى ئېلىشقا تىرىشتۇق. مەھمۇد سىجاڭ بۇ پىكىرگە ئاساسەن قوشۇلغان بولسىمۇ، مۇنداق بىرقانچە كۆز قاراشنى تەكتلىدى: «خوجىنىيازھاجى، لاياقەتسىز بىر ئادەم. ئۇنى ئىش بېشىدىن چۇشۇرۇش لازىم. لېكىن، ئۇنىڭ نامى چەت ئەلدە شۆھرەتكە ۋە سىياسى ئورۇنغا ئىگە بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇنداق نازۇك بىر ۋەزىيەتتە ئۇنى ئاغدۇرساق، دۇنيا جامەئەتچىلىكى بىزنى يامان كۆرۈپ قالىدۇ. نەتىجىدە، بىزنىڭ چەت ئەللەر بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىشىمىز قىيىنلىشىدۇ شۇڭا ئۇنىڭ نامىنى ۋە شۆھرىتىنى قوللونۇپ، ھازىرچە سەۋىر قىلىپ تۇرايلى».

مەھمۇد سىجاڭىنىكۇ بۇ پىكرىدە چىڭ تۇرۇشنىڭ مەقسىتى نېمە ئىكەنلىكىنى بىلمىدۇق. ئەمما،

ئۇنىڭ بۇ كۆزقاراشلىرى خوتەن ۋە قەشقەر ھۆكۈمىتىنىڭ مىللىي مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا توسقۇنلۇق قىلدى. شۇنداق قىلىپ، خوجىنىيازھاجىغا يول قويۇلدى ۋە تۈزۈتۈش پۈرسىتى ئۆتۈپ كەتتى.

16 - پەسىل

تۈرپان ۋە ئىلىدىكى تۈركگانلارنىڭ ئالتى شەھەرگە يىغىلغانلىقى

قاراشەھەر تۈركگانلارنىڭ قولىدابولۇپ، مەھمۇد سىجاڭ باش ئەگمىنى ئىستېھكام قىلىپ تۇرغانىدى. بۇ ۋەزىيەت 15كۈن داۋام قىلدى. ئاخىرى ماجۇكېيىڭ، 12- ئاينىڭ 13- كۈنى قاراشەھەردىكى قوشۇنلىرىنى چىنگە ئالتى شەھەر ياكى چارقىلىق ئارقىلىق ئېلىپ كېتىش يولىنى ئېچىش ئۈچۈن باش ئەگمىگە ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇدى. مەھمۇد سىجاڭ، چىڭ تۇرۇپ تۈركگانلارنى باش ئەگمىدىن ئۆتكۈزمىدى. 12- ئاينىڭ 13- كۈنى كېچىسى، تۈركگانلار چوڭ يولنى تاشلاپ، دەريانىڭ جەنۇبىي قىرغىغىنى ساقلاپ ياتقان ھاپىز تەنجاڭنىڭ ئەسكەرلىرىگە ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، چېكىنىدۇردى ۋەمەھمۇد سىجاڭنى قورشىغىلى باشلىدى. مەھمۇد سىجاڭ مۇھاسىرىدە قېلىشتىن قورقۇپ، ئىستېھكاملىرىنى تاشلاپ، كورلىغا چېكىندى. تۈركگانلار ئارقىسىدىن قوغلاپ كەلگەنلىكتىن كورلىنىمۇ بوشتىپ،كۈچاغا كەلدى. تۈركگانلار توختىماستىن كۈچاغا ھۇجۇم قىلدى. مەھمۇد سىجاڭ مەغلۇپ بولۇپ، كۈچادىن بايىغا چېكىندى.

خوجىنىياز ھاجى بىرقىسىم ئەسكەرلىرىنى ۋە خوتەندىن بارغان يارەم قوشۇنىنى مەھمۇد سىجاڭنىڭ يارىدەمگە يوللىدى. 12 - ئاينىڭ 22 - كۈنى، تۈركگانلار بايىغا ھۇجۇم باشلىدى. تۈركگانلار ھۇجۇم باشلار - باشلىماس مەھمۇد سىجاڭنىڭ ئەسكىرى قاچتى. مەھمۇد سىجاڭ ئۆزى بىر قىسىم ئەسكەرى ۋە خوتەن قىسملىرى بىلەن قاتتىق تۇرۇپ، ئۇرۇشقان بولسىمۇ مەغلۇپ بولۇپ، چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. بۇ ۋەزىيەتتە خوجىنىياز ھاجى ئاقسۇدىن پۇتۇن كۈچىنى ۋە ئاقسۇ ۋالىيسى ئىسمائىل باينىڭمۇ پۇتۇن ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، ئاقسۇ ۋە باي ئوتتۇرىسىدىكى قارا يولغۇن دېگەن جايغا كېلىپ توختىدى. بايدىن چېكىنىپ كەلگەن مەھمۇد- سىجاڭمۇ كېلىپ، بۇلارغا قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدا 12000 كىشىلىك بىرقوشۇن تۈركگانلار بىلەن مۇداپىئە ئۇرۇشى قىلىشقا ھازىرلاندى.

12- ئاينىڭ 24 - كۈنى، تۈركگانلار قارايۇلغۇنغا كەلدى.خۇجىنىياز ھاجىنىڭ ئىنتىزامسىز ئەسكەرلىرى، يىراقتىن تۈركگانلارنىڭ قارىسىنى كۆرۈپ پلا 5 تىن 10 دىن قاچقىلى باشلىدى. خوجىنىياز ھاجى قالغان ئەسكەرلىرى بىلەن تۈركگانلارغا قارشى تۇردى. بۇ چاغدا ئىسمائىل بايىنى قول ئاستىدا خىزمەتچى بولغان تۈركگان ئېتىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. بۇنى كۆرگەن خوجىنىياز ھاجى ئاتلىنىپ قاچتى،

ئارقىسىدىن پۈتۈن ئەسكەرلەر پاراكەندە ھالدا قېچىشقا باشلىدى.

خوتەندىن ياردەمگە بارغان ئەسكەرلەر قارايولغۇندىن توغرا خوتەنگە قايتتى. خوجىنىيازھاجى قارايۇلغۇندىن ئاقسۇغا كەلدى ۋە پۈتۈن نەرسەكېرەكلىرىنى ئېلىپ، توختىماستىنلا ئۈچ تۇرپانغا كەتتى. شۇنىڭ بىلەن تۇڭگانلار ئاقسۇنى ئۇرۇشمايلا ئالدى. بۇ پاراكەندىچىلىك نەتىجىسىدە خوتەن ۋە ئاقسۇ ئەسكەرلىرىدىن بولۇپ، جەمى 5000كىشى خوجىنىياز ھاجىدىن ئايرىلدى. خوجىنىيازھاجىنىڭ ئۆز ئەسكەرلىرىدىنمۇ تەخمىنەن 250 كىشى ئايرىلىپ، خوتەنگە قېچىپ كەلدى.

نەتىجىدە، خوجىنىيازھاجىنىڭ يېنىدا قۇمۇل ۋە تۇرپان ئەسكەرلىرىدىن تەركىپ تاپقان، تەرتىپ - ئىنتىزامسىز، دۈشمەننىڭ ئالدىدا بۆرىدىن قاچقان قويدەك قاچىدىغان بىرقىسىم ئادەملەرلا قىلىپ، مۇداپىئە كۈچىنى يوقاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، خوجىنىيازھاجى ئۈچتۇرپاندىمۇ تۇرالماي تاغ يولى بىلەن قەشقەرگە قاراپ ماڭدى. ئۈچتۇرپاننىمۇ تۇڭگانلار ئىشغال قىلدى.

تەخمىنەن 1- ئاينىڭ 6 - كۈنى، ئىلىدىن قاچقان پۈتۈنلەي مىلتىق ۋە پىلىمۇتلار بىلەن قوراللانغان 3000 كىشىلىك، تۇڭگان قوشۇنى كۇچاغا كەلدى. لېكىن، كۇچادىكى تۇڭگانلار ئۇلارغا ئىشەنمەي شەھەرگە كىرگۈزمىدى. ئۇلارنى شەھەردىن 27 كىلۇمېتىر جەنۇبتا توقسۇننىڭ دۇشەنبە دېگەن يېرىدە توختىتىپ قويدى. مانا، بۇسۈرەتتە تۇرپان ۋە غولجىدىكى تۇڭگانلارشېڭ شىسەيدىن مەغلۇپ بولۇپ، شەرقتىن ۋە شىمالدىن ئالتى شەھەرگە ياغقىلى تۇردى. قاراشەھەر،كۇچا ۋە ئاقسۇنى ئىشغال قىلىۋالدى. خوجىنىياز ھاجىنىڭ قول ئاستىدا سان جەھەتتىن تۇڭگانلاردىن كۆپ ۋە ياخشى قوراللانغان قۇشۇن بار ئىدى. لېكىن، ئۇنىڭ لاياقەتسىز قوماندانلىرى، روھىي جەھەتتە چۈشكۈن ۋە تەرتىپ - ئىنتىزامسىز ئەسكەرلىرى سەۋەبىدىن يوقىرىدىكى جايلارنى مۇداپىئە قىلالماي تۇڭگانلارغا بوشىتىپ بېرىپ، قەشقەرگە چېكىندى.

1933- يىلى 12- ئاينىڭ 18 - كۈنىدىن باشلاپ، شىڭشىسەي تۇرپانغا ئەسكەر ئەۋەتكىلى باشلىدى. 12 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا ئايروپىلاندىن، «تۇرپان شەھىرىنى بومباردىمان قىلىمىز، ماجۇڭيىڭنى ھەيدەپ چىقىرىپ، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىنى تۈركلەرگە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، ئەسكەرلىرىمىزنى ئېلىپ چىقىپ، كېتىمىز» دەپ يېزىلغان تەشۋىق ۋەرەقىلىرىنى تاشلىدى. ئەسلىدەشېڭ شىسەينىڭ مەقسىتى، بىرتەرەپتىن شەرقىي تۈركىستان خەلقىگە ياخشى كۆرۈنۈش، يەنە بىرتەرەپتىن تۇڭگانلارنى قۇرقۇتۇپ قويۇشتىن ئىبارەت ئىدى. ئەمما، ماجۇڭيىڭ چىڭ تۇرۇۋالغانلىقتىن، شەھەر ئەتراپىغا بومبا تاشلاپ ئۇنى شەھەردىن قېچىشقا مەجبۇر قىلدى. ماجۇڭيىڭ، 1934- يىلى 1 - ئاينىڭ 15كۈنىگىچە تۇرپاننىڭ تاغلىق جايلىرىدا قارشىلىق كۆرسىتىپ يۇردى. ئاخىرى، 1- ئاينىڭ ئايىغىدا قاراشەھەرگە كەلدى. ماجۇڭيىڭ ناھايىتى قىيىن ئەھۋالدا قالغان بولۇپ، بەكمۇ ئالاقزادىچىلىك ئىچىدە ئىدى. چۈنكى، ئۇ قەشقەر تەرەپكە قاچسا، ئۇيەردە توپلانغان تۈرك ئەسكەرلىرىنىڭ قولىدا يوق بولۇشتىن قورقاتتى. ئەگەر،

چارقىلىق يولى بىلەن گەنسۇغا قاچسا، ئۇ يەردىكى دۈشمىنى مابۇفاڭنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىشتىن قورقاتتى. (بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلارنى نۆۋىتى كەلگەندە بايان قىلىمەن).

ماجۇڭيىڭ داۋانچىڭ ئۇرۇشىدا ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندىن كېيىن، قۇمۇل قىسمىنىڭ قۇماندانى يولۋاس بەگ ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ چىقتى ۋە ئۆزى قۇمۇلنىڭ تاغلىق جايلىرىكى مۇستەھكەم تەبىئى ئىستېھكاملارغا ئۇرنىلاشقاندىن كېيىن، مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى.

17- پەسىل

رامزانىنىڭ 20 سىدىن زۇلقەئىدىنىڭ 10غىچەبولغان ئارىلىقتىكى ۋەقەلەر

(1934- يىلى 1- ئاينىڭ 6 - كۈندىن، 1934- يىلى 2 - ئاينىڭ 24 - كۈنگىچە)

خوجىنىياز ھاجى ئۇچتۇرپاندىن چېكىنىپ، رامىزان ئايىدا ئاتۇشقا كەلدى. بۇ ۋاقىتقىچە خوجىنىياز ھاجى قەشقەرنى «بۇلاڭچىلار مەركىزى» دەپ ئاتاپ، قەشقەر ھۆكۈمىتى ئەزالىرىنى ۋە ئەسكىرىي قوماندانلىرىنى «توپىلاڭچىلار» دەپ ئېلان قىلىپ يۇرگەنلىكى ئۇچۇن، توپ - توغرا قەشقەرگە كېرىشتىن قورقتى. سابىت دامۇللا ھاجىمغا خەت يېزىپ كەچۈرۈم سورىدى. چېقىمچىلارنىڭ سۆزىگە ئىشىنىپ، ئۇقۇشماسلىق سەۋەبىدىن يوقىرىقىدەك مۇئامىلىدە بولۇپ قالغانلىقىنى ئىقرار قىلدى. ئەندى ئۆتمۈشتىكى ئىشلارنى ئۇنتۇپ، يېڭىدىن سەمىمىي ئىتتىپاقلىشىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. سابىت دامۇللاھاجىم دەرھال ئاتۇشقا چىقىپ، خوجىنىياز ھاجى بىلەن كۆرۈشتى. سەمىمىي بىر شەكىلدە مۇزاكىرىلىشىپ، ئۇنى قەشقەرگە كىرىشكە تەكلىپ قىلدى.

خوجىنىياز ھاجى قەشقەرگە كىرىپلا بىرئۇمۇمىي ھەربىي مەجلىس تەشكىللەپ چىقتى ۋە يېڭى شەھەرنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ، ئۇ يەرنى تېزلىك بىلەن قولىغا چۈشۈرۈپ، ماجۇڭيىڭغا قارشى مۇداپىئەگە ھازىرلىنىشنى قارار قىلدى. بۇ قارار بويىچە مەھمۇد سىجاڭ باش قۇماندان بولۇپ، پۈتۈن قەشقەر قىسمىلىرى ئۇنىڭغا قېتىلدى ۋە يېڭى شەھەر مۇھاسىرە قىلىندى. خوجىنىياز ھاجى، خوتەن ئەسكەرلىرىنىڭمۇ بۇ مۇھاسىرىگە قېتىلىشىنى تەلەپ قىلغانلىقى ئۇچۇن، بىز ئەمىرنۇر ئەھمەدنى 1200كىشىلىك بىر قوشۇن بىلەن يېڭسارغا دەشقەرگە يوللىدۇق.

يېڭى شەھەردىكى تۆڭگانلار دەسلەپتە سېپىلدىن چىقىپ ئۇرۇشتى. بىراق ئېغىر چىقىمغا ئۇچراپ، بىرقانچە قوماندانى بىلەن نۇرغۇن ئەسكەرى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، سېپىلدىن چىقماي مۇداپىئەقىلىشقا ئۆتتى. 2 - ئاينىڭ 5 - كۈنىگە كەلگەندە تۆڭگانلارنىڭ يا تەسلىم بولۇش يا قېچىشتىن باشقا يولى قالمىغان بىرھالەتتە تۇرغاندا، ئاقسۇ تەرەپتىن نۇرغۇن تۆڭگان ئەسكەرلىرىنىڭ قەشقەرگە يېقىنلىشىپ كېلىۋاتقانلىق خەۋىرى كەلدى. بۇلارنىڭ ئالدىنى توساش ئۈچۇن، خوجىنىياز ھاجى، ئەمىر نۇرئەھمەد

بىلەن بىرقىسىم ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، قەشقەردىن 27 كىلومېتىر ئۇزاقلىقتىكى «يامانيار» كۆۋرۈكىگە كېلىپ توختىدى. مەھمۇد سىجاڭ، يېڭى شەھەر مۇھاسىرىسى بىلەن مەشغۇل ئىدى.

خوجىنىياز ھاجى، تۈڭگان ئەسكەرلىرىنىڭ قارىسى كۆرۈنەر - كۆرۈنمەس بىر پايمۇ ئوق ئاتماستىن قاچقىلى قويتى. ئەمىر نۇرئەھمەد بۇنىڭغا قاتتىق نارازلىق بىلدۈرۈپ، ئالدىنى توسىتى. خوجىنىياز ھاجى، «سىز تۈڭگانلارنى بىلمەيسىز، مەن بىلىمەن. ئۇلارغا تاقابىل تۇرۇش مۇمكىن ئەمەس» دەپ، ئاتلىنىپ قېچىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسى قاچتى. ئەمىر نۇرئەھمەد بىرەر سائەت تۇرۇپ مۇداپىئە قىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭمۇ ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمى خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن قوشۇلۇپ قېچىپ كەتكەنلىكتىن، كۆچى يەتمەيدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، چېكىنىپ قەشقەرگە قايتىپ كېلىدۇ.

خوجىنىياز ھاجى قەشقەرگە كېلىپ، چېكىنىپ چىقىپ كېتىشنى بۇيرۇپ، ئۆزى ھەممىنىڭ ئالدىدا قەشقەرنى بوشتىپ، تاشمىلىققا چىقىپ كېتىدۇ. ئارقىسىدىن مەھمۇد سىجاڭ ۋە سابىت دامۇللا-ھاجىملار كېتىدۇ. قىرغىز ۋە ئۆزبېكلەرمۇ شەھەرنى تاشلاپ تاغ تەرەپكە قاچىدۇ. ھەممىنىڭ ئارقىسىدىن ئەمرنۇر ئەھمەد ئاقتۇ ئارقىلىق مېڭىپ، يېڭسارغا كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر شەھىرى پۈتۈنلەي بوشاپ قالىدۇ ۋە 2 - ئاينىڭ 7- كۈنى تۈڭگانلار شەھەرنى ئىشغال قىلىدۇ. تۈڭگانلار شەھەرنى ئىشغال قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ سانى ئاڭلانغىنىدەك كۆپ بولمايى، پەقەت، مافۇيەننىڭ قول ئاستىدىكى مىڭغا يەتمەيدىغان كىچىك بىر قىسىم تۈڭگان ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ.

قەشقەرگە يېقىن بىرتاغنىڭ ئېتىكىدە توختىغان ئۆزبېك ئەسكەرلىرى بۇنى ئاڭلاپ، 2 - ئاينىڭ 10 - كۈنى سەھەردە، قەشقەر شەھىرىگە ئۇشتۇمتوت ھۇجۇم قىلىپ، مافۇيەننىڭ ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلىدى ۋە شەھەرنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك تارتىۋالدى. ئەپسۇسكى، ئۆزبېكلەرغەلىبىلىرىدىن مەغرۇرلىنىپ كېتىپ، ھەممىسى بىخىرامان ئولجا توپلاشقا كىرىشىپ كەتتى. بۇ ھالەتتە، مافۇيەن يېڭىشەھەردىكى تۈڭگانلاردىن ياردەم ئېلىپ، شەھەرگە تۈيۇقسىز باسقۇن قىلدى ۋە غەپلەتتە تۇرغان ئۆزبېكلەرنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. ئۆزبېكلەردىن تولىسى پاراكەندە بولۇپ قاچتى. تار بىر يەردە موھاسىرىدە قالغان 120 كىشى تۆت سائەت دۇشمەن بىلەن ئېلىشقان بولسىمۇ ئاخىرى ئوقلىرى تۈگەپ تەسلىم بولدى. تۈڭگانلار تەسلىم بولغان بۇ 120 كىشىنى پاجىئەلىك شەكىلدە شېھىت قىلدى.

مافۇيەن، قەشقەر شەھەرخەلقى ئۆزبېكلەرنى قارشى ئالدى دېگەن باھانە بىلەن شەھەرئىچىدە قاتتىق قىرغىنچىلىق باشلىدى. يىگىرمە تۆت سائەت داۋام قىلغان بۇ قەتلىئامدا 4000 دىن كۆپرەك بىگۈنا خەلق شېھىت بولدى. تۈڭگانلارشەھەردىكى مەدرىسىلەر، سارايلار ۋە ئۆيلەرنى بولاپ تالىدى ۋە ئوت قويۇپ، ۋەيران قىلىۋەتتى. چەتئەللىكلەرمۇ بۇ قىرغىنچىلىقتىن ساقلىنىپ قالالمىدى. ئافغانىستان كونسۇلى مەھەممەد شېرىپ خان ئۆلتۈرۈلدى. ئىنگلىز كونسۇلخانا خىزمەتچىلىرىدىن ئىككى

ھىندىستانلىق ئۆلتۈرۈلدى ۋەكونسۇلنىڭ ئايالى يارىدار بولدى.

بۇ ھادىسىلەردىن كېيىن، خوجىنىياز ھاجى، سابىت داموللام، مەھمۇد سىجاڭ ۋە ئۆزبېك يۇسۇپ جان باشلىق كاتتىلار ۋە قوماندانلار ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، 2 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ھەممىسى يېڭىسارغا توپلاندى. ئۇلار يېڭىساردا تۇرۇپ، قوشۇنلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ، قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىشقا قارار قىلىشنى تەلەپ قىلدى. لېكىن، خوجىنىيازھاجى بۇنىڭغا قارشى چىقتى ۋە ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، يەركەنگە ماڭدى. ئەمىرنۇر ئەھمەد، سابىت داموللام ۋە يۇسۇپ جانلار يېڭىساردا قالدى. يېڭىساردا يۈسۈپ جاننىڭ يۈز ئۆرۈپ خائىنلىق قىلىشقا ھازىرلانغانلىقى سېزىلىپ قالدى. سابىت داموللام ئەمىر نۇرئەھمەتكە يۈسۈپ جاننى تۇتۇپ، ئەسكەرلىرىنى قورالسىزلاندۇرۇشقا بۇيرۇق قىلدى. لېكىن بۇ ئەمەلگە ئاشمىدى. يۈسۈپ جان قارشىلىق قىلىپ، ئىككى ئوتتۇرىدا بىرئاز توقۇنۇش كېلىپ چىقتى. ئاخىرى يۇسۇپ جان مەغلۇپ بولۇپ، تاققا قېچىپ كەتتى. ئۇندىن كېيىن، سابىت داموللاممۇ يەركەنكە كېتىپ، يېڭىساردا ئەمىرنۇرئەھمەد 2000 كىشىلىك ئەسكىرى بىلەن قالدى.

خوجىنىياز ھاجى 2 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى، يەركەنگەكەلدى. ئۇنىڭ مىللەتكەكەلتۈرگەن زىيانلىق ھەرىكەتلىرى ۋە ئەسكەرلىرىنىڭ لاياقەتسىزلىكىنى كۆرۈپ، خوجىنىياز ھاجىنى يىقىتماي تۇرۇپ، مىللىي ئىنقىلابىمىزنىڭ بېشى ئوڭلانمايدىغانلىقىنى تونۇپ يەتتۇق. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇقېتىم قانداق قىلىپ بولمىسۇن ئۇنى، يەركەندىن چىقارماي ئەسكەرلىرىنى قورالسىزلاندۇرۇشقا ۋە بۇ قوراللار بىلەن خوتەن قىسىملىرىنى قوراللاندۇرۇپ، دۇشمەنگە قارشى ھەقىقىي بىر تاقابىل تۇرۇش فرونتى ئېچىشنى قارار قىلدۇق.

بۇئىشنى قان تۆكمەستىن ھەل قىلىش ۋەزىپىسى ئەمىر ئابدۇللاغا بېرىلدى ۋە ئەمىر ئابدۇللا ھازىرلىققا كېرىشتى. لېكىن، سابىت داموللام باشلىق بىرقىسىم كىشىلەر، بۇ ئىشتىن كۈتكىنىمىزدەك ياخشى نەتىجە بەرمەي قالارمىكىن دېگەن ئەندىشىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئەمىر ئابدۇللانى بۇ ئىشتىن سوۋۇتۇپ تۇرغان بىر پەيتتە خوجىنىياز ھاجى بۇ ئىشتىن خەۋەردار بولۇپ قالغان. ئۇ دەرھال ئەمىر ئابدۇللانى ئۆزىدىن خۇرسەن قىلىش نىيىتى بىلەن، 1933ـ يىلى 8 ـ ئايدا، بىزنىڭ ئەسكەرلىرىمىزنىڭ قوراللىرىنى تارتىۋېلىپ، خوتەنگە ھۇجۇم قىلغان ھاپىز تەنجاڭنىڭ قوراللىرىنى ئېلىپ، ئەمىرئابدۇللاغا تاپشۇردى. روسلاردىن ئالماقچى بولغان قوراللارنىڭمۇ ھەممىسىنى تەرتىپ ۋە ئىنتىزاملىق بولغان خوتەن قىسىملىرىغا بېرىپ، ئۇلارنى تولۇق قوراللاندۇرۇدىغانلىقىقا ۋەدە قىلدى ۋە ئەمىر ئابدۇللانى يۇمشاتتى. بۇ ئەھۋالدا، خوجىنىياز ھاجىنى قورالسىزلاندۇرۇش بىرئىچكى ئۇرۇشنىڭ باشلىنىشىغا سەۋەپ بولىدىغانلىقى مەلۇم بولۇپ قالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنىڭ «ۋەدە» سىنى قوبۇل قىلىشقا توغرا كەلدى.

2 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى، خوجىنىياز ھاجى ئۆز ئەسكىرى ۋە بىرقىسىم خوتەن ئەسكىرىدىن تەركىپ

تاپقان بىرەرمىكى كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ، يەركەندىن يولغا چىقىپ، بەشكەرەم يولى بىلەن ئەركەشتامغا كەنتى. تۈركگانلار ئۇنى تۇتۇش ئۈچۈن، زور ھەربىي ھەربىكەتلەر ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، بەزىدە ئۇرۇشۇپ، بەزىدە قېچىپ دېگەندەك تۈركگانلاردىن قۇتۇلۇپ ئەركەشتامغا يېتىپ باردى. بىرگە ئېلىپ ماكىغان ئەسكەرلەرنى خەتەرلىك جايلاردىن سالامەت ئۆتۈپ بولغاندىن كېيىن قايتۇرۇۋەتتى. بۇ ئەھۋالدا يېكسار ۋە يەركەنگە يارداەم ئەۋەتىشكە توغرا كەلدى. بىز مەرھۇم دوختۇر ئابدىغنى ئاخۇنىڭ قوماندانلىقىدا پىيادە ۋە ئاتلىق قۇشۇنلىرىمىزدىن ئارقا - ئارقىدىن يوللىدۇق. بۇ ئەسكەرلىرىمىز ئۇدۇل يېكسارغا بېرىپ، ئەمىر نۇرئەھمەدنىڭ قوماندانلىقىغا كىردى.

خوجىنىياز ھاجى، يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئەمىرئابدۇللا بىلەن كېلىشىپ بولغاندىن كېيىن، «روسلاردىن قورالنى ئالتۇنغا سېتىپ ئالىمەن. قولۇمدا بۇنىڭغا يەتكۈدەك ئالتۇن يوق» دەپ، خوتەن ھۆكۈمىتىدىن ئىككى مىڭ سەر(20000 مىسقال[118]) ئالتۇن تەلەپ قىلدى. ئەمىر ئابدۇللا خوجىنىياز ھاجىغا، بۇ تەلىپىنى خوتەن ھۆكۈمىتىگە ئۆزى بىۋاستە بىرھەيئەت يوللاپ بىلدۈرۈشنى ئەيىبتتى. خوجىنىياز ھاجى خوتەنگە بىرھەيئەت ئەۋەتىپ بۇ تەلەپنى بىلدۈردى. بىزچە، روسلارنىڭ بۇ قورال سېتىپ بېرىشىدىن ھېچ ئۈمىد يوقتى. بىراق، خوجىنىياز ھاجىنىڭ بىر غەرەز بىلەن بۇتەلەپنى قويغانلىقىنى ھېس قىلغان بولساقمۇ قورال، سېتىۋېلىش مۇقىملاشقاندىن كېيىنلا بېرىش شەرتى بىلەن ئەمىر ئابدۇللا ئارقىلىق خوجىنىياز ھاجىغا مىڭ سەر ئالتۇن ئەۋەتىپ بېرىشىنى ماقوللىدۇق. قورال سېتىۋېلىنمىغان تەقدىردە ئالتۇننىڭ خوتەنگە قايتۇرۇلۇشىنى تاپىلىدۇق. بۇ ئارىدا خوجىنىياز ھاجى ئەركەشتامغا بارمىدى ۋە ئالتۇن ئەمىر ئابدۇللادا قالدى. 2 - ئاينىڭ 29 - كۈنى، ماجىسانىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغان ئابدىغنى ئاخۇن قېچىپ يەركەنگە كەلدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئەسىرگە ئېلىنغان ئەسكەرلىرىمىزمۇ قېچىپ قۇتۇلدى.

18 - پەسىل

ماجۇ ئىيكۈنىڭ قەشقەرگە كەلگەنلىكى

ماجۇ ئىيكۈ قاراشەھەرگە كېلىپ، قەشقەر تەرەپىگە يۈرۈش قىلىش، ياكى، چارقىلىق بىلەن گەنسۇغا قېچىش ھەققىدە ئىككىلىنىپ تۇرغان چاغدا،كۇچادىكى ئىلدىن قېچىپ كەلگەن تۈركگانلار ماجۇ ئىيكۈگا بويسۇنماي، چارقىلىق يولىدىن گەنسۇغا قايتىشقا تەييارلىنىۋاتقانىدى. بۇئىككىلىنىش ئەسناسىدا ماجۇ ئىيكۈ، يۇقىرىدا نامى تىلغا ئېلىنغان مافۇيەننى قەشقەردىكى مىللىي ئىنقىلابچىلارنىڭ كۈچىنى سىناپ بېقىش ئۈچۈن، 800 ئاتلىق تۈركگان ئەسكىرى بىلەن ئەۋەتكەنىدى. ماجۇ ئىيكۈنىڭ

[118] تەخمىنەن يەتتە كىلو (ن. ش. ھ.).

مەقسىتى، ئەگەر، قەشقەردىكى مىللىي ئىنقىلابچىلارنىڭ كۈچى كۆپ بولۇپ، مافۇيەن مەغلۇپ بولسا، قەشقەرگە بارماي ئۇدۇل چارقىلىق يولى بىلەن گەنسۇغا كېتىش. ئەگەر، خوجنىياز ھاجى ھەردائىمكى ئادىتى بويىچە مافۇيەننىڭ ئەسكەرلىرىنى كۆرۈر- كۆرمەس قېچىپ، يولنى بوشتىپ بېرىدىغان ئەھۋال بولسا دەرھال قەشقەرگە بېرىش ئىدى. مافۇيەن قەشقەرگە كەلگەندە، خوجنىياز ھاجى باشلىچىلىقىدا پۈتۈن مىللىي قىسىملارنىڭ شەھەرنى بوشتىپ چىقىپ كەتكەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلىغان ماجۇ كېيىڭ، دۇشمەن كەلگەن ھامان قەشقەرگە قېچىشنى پىلانلىدى ۋەكۇچادىكى ئىلىدىن قېچىپ كەلگەن تۇ كگانلار بىلەن ئالاقىلىشىپ، ئۇلارنىمۇ قەشقەرگە بېرىشقا ۋە بىرلىششكە قايىل قىلغانىدى.

شېڭ شىسەي، 2 - ئاينىڭ 15 - كۈنى، روس گېنېرالى بېكتىف قوماندانلىقىدا روس، تاتار، قازاق ۋە چىنلىقلاردىن تەركىپ تاپقان 3500 كىشىلىك بىرقوشۇننى چوڭ يول بىلەن قارا شەھەرگە يوللىدى. يەنە چېگرا بويلاپ، 800 روس ئەسكىرىنىمۇ قارا شەھەرگە ماڭغۇزدى. بۇ قوشۇن قارا شەھەرگە يېقىنلاشقاندا توّت ئايروپىلان ئۇچۇپ كېلىپ، قارا شەھەرنى بومبارداىمان قىلدى. بومبارداىماندا زەھەرلىك گاز بومبىلىرىمۇ قوللىنىلغانلىقتىن نۇرغۇن بىگۇنا خەلق ئۆلدى. ماجۇ كېيىڭ شۇ كۈنى قاراشەھەردىن قېچىپ،كۇچاغا كەلدى ۋە ئۇ يەردىكى تۇ كگانلارنى قەشقەرگە يولغا سالدى. روسلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ،كۇچادا 2000 تۇ كگاننى قويۇپ، ئۆزى ئاقسۇغا ماڭدى. ئەرتىسى شېڭنىڭ ئەسكەرلىرى يېتىپ كېلىپ، ئىككى سائەت ئىچىدە تۇ كگانلارنى مەغلۇپ قىلىپ،كۇچاغا قوغلىدى. ماجۇ كېيىڭ ئاقسۇدىن قېچىپ، 3 - ئاينىڭ11- كۈنى، قەشقەرگە كەلدى. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن تۇ كگانلار ئېلگىرى - ئاخىر بولۇپ، قەشقەرگە يىغىلدى.

3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، ئەمىر ئابدۇللا تۇ كگانلارنىڭ مارالبېشى ئارقىلىق يەركەنگە كېلىشنى توساش ئۈچۈن، قوماندانلىرىدىن ئەبەيدۇللا ئاخۇن، قوربانىياز ھاجى ۋە ئابدۇلھېكىم ئاخۇن باشچىلىقىدا مارالبېشىغا ئەسكەر يوللىدى. بۇلار مارالبېشى بىلەن مېڭىپ، يەركەنگە يۈرۈش قىلماقچى بولۇۋاتقان تۇ كگانلار بىلەن «توقارئۆستەڭ بېشى» دېگەن جايدا ئۇرۇشۇپ، ئۇلارنى چېكىندۈردى. تۇ كگانلار نىڭ يېنىپ قەستەن گە قارىپ ماڭغانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇلار يەنە يەركەنگە قايتىپ كەلدى.گېنېرال بېكتىف. ماجۇ كېيىڭنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ مېڭىپ،كۇچانى ئالدى. ئۇيەردىن ئاقسۇغا كەلدى ۋە 1934- يىلى 7 - ئايغىچە شۇ يەردە قالدى. بۇ كۈنلەردە ماجۇ كېيىڭمۇ قەشقەردە ئىدى.

19- پەسىل

ئىنقىلابنىڭ پاجىئەلىك سەھنىلىرى

1934- يىلى 7 - ئاينىڭ 17 - كۈنىدىن باشلاپ، ماجۇ كېيىڭ بىزدىن يېڭىسارنى تالاشقىلى تۇردى. بىز يېڭىسارنىڭ ھىندىستان ۋە ئافغانىستانغا بارىدىغان يول ئۈستىدىكى مۇھىم ستراتېگىيىلىك ئۇرۇنىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇنىڭغا رەددىيە بەردۇق ۋە خوتەندىن يېڭىسارغا يارەدەم ئۇچۇن ئەسكەر يوللىدۇق.

3 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى، ماجۇڭيىڭ يېڭىسارغا ھۇجۇم باشلىدى. قاتتىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن، ئەمىر نۇرئەھمەد شەھەردە مۇھاسىرىدە قالدى. مۇجاھىدلار، تۇڭگانلارنىڭ كېچە ـ كۈندۈز قىلغان قاتتىق ھۇجۇملىرىغا بەرداشلىق بېرىپ، شەھەرنى مۇداپىئە قىلدى ۋە دۈشمەننى ئېغىر چىقىمغا ئۈچراتتى. نەتىجىدە، دۈشمەن يېقىندىن ھۇجۇم قىلىشنى تاشلاپ، ئۇزاقتىن توپ ۋە پىلىمۇتلاردىن ئوق ياغدۇرغىلى باشلىدى. 4 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى، ئەمىر ئابدۇللا يەركەندىن يېڭىسارغا كەلدى. سان ۋە قورال جەھەتتىن خېلى ئۈستۈن بولغان تۈڭگانلارغا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ، ئارقىغا چېكىندۇردى. لېكىن، كەچتە تۇڭگانلار ئوڭ تەرەپتىكى قىسىملىرىمىزنى قورشاۋغا ئېلىۋالدى ۋە سەپ بۇزۇلدى. ئەمىر ئابدۇللا بۇلارنى تەرتىپكە سالىمەن دەپ، ئات سېلىپ كېتىپ بارغاندا ئېتىغا ئوق تېگىپ، يىقىلدى. ئۇنىڭ ئاتتىن يىقىلغان يېرى جەڭ مەيدانىنىڭ ئەڭ خەتەرلىك نۇقتىسى ئىدى. يېنىدىكى ھەمرالىرىدىن تولىسى شېھىت بولدى ۋە بەزىلىرى قاچتى. شۇنىڭ بىلەن ئەمىر ئابدۇللا كۆرۈنمەي قالدى. يەنى، ئۇنىڭ شېھىت بولغانلىقى ياكى ھايات قالغانلىقىنى بىلگىلى بولمىدى. شۇنداق قىلىپ يەركەندىن كەلگەن ئەسكەرلىرىمىز ئېغىر ھالدا مەغلۇبىيەتكە ئۈچراپ، پاراكەندە ھالدا يەركەنگە قاچتى.

قېچىپ كېتىۋاتقان ئەسكەرلىرىمىزنىڭ كۆپ قىسمىنى سابىت داموللام قىزىلدا توختاتتى. داموللام پۈتۈن خوتەن قىسىملىرى ۋە مەھمۇد سىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرىنى توپلاپ، يېڭىسارغا يەنە بىرقېتىم ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم قىلىپ، تۇڭگانلارنى چېكىندۇرۇش، ھېچ بولمىغاندا ئەمىر نۇر ئەھمەد نى مۇھاسىرىدىن قۇتقۇزۇشنى تەلەپ قىلدى. بۇ بىرلەشكەن قوشۇن مەھمۇد سىجاڭنىڭ قوماندانلىقىدا 4 ـ ئاينىڭ 7ـ كۈنى يېڭىسارغا ھۇجۇم قىلدى. تۇڭگانلارنى تۆت ئەتراپتىن قورشاپ ئېلىشقا مۇۋەپپەق بولدى. شۇ ھالەتتە،مەھمۇد سىجاڭنىڭ قوماندانلىرىدىن ھاپىز تەنجاڭ، ھېچ بىر سەۋەپسىز فرونتنىڭ بىرتەرىپىنى تاشلاپ، ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ قاچتى. تۇڭگانلار ئۇتەرەپكە قاراپ، شىددەتلىك بىرھۇجۇم بىلەن سەپنى بۆسۈپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن مەھمۇد سىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى ئالاقزادە بولۇپ قاچتى. شۇنىڭدىن كېيىن تۇڭگانلار توپ ۋە پىلىمۇتلىرىنى خوتەن قىسىملىرى بارتەرەپكە قارىتىپ، ئوق ياغدۇرۇشقا باشلىدى. نەتىجىدە، خوتەن ئەسكەرلىرىمۇ مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. پۈتۈن قوشۇن يەنە قىزىلغا توپلاندى. لېكىن، مەھمۇد سىجاڭ، قىزىلدا توختاشنى مۇناسىپ كۆرمەي كۆك راباتقا كەتتى ۋە خوتەن قىسىملىرىمۇ كۆك راباتقا كەلدى.

خوجىنىيازھاجى ئەركەشتامدىن قورۇق قول قايتىپ كەلدى. كۆك راباتتىكى ئەسكەرلەر گە مەھمۇد سىجاڭنى قوماندان قىلىپ تەيىنلەپ قويۇپ، ئۆزى سابىت داموللام بىلەن يەركەنگە كەلدى. 4 ـئاينىڭ 12 ـ كۈنى، بۇ پاجىئەنىڭ خەۋىرى خوتەنگە يېتىپ كەلدى. مەن شۇ كېچىسى يەركەنگە يۈرۈش قىلدىم . 16ـ كۈنى گۇمىغا كېلىپ، ئارقامدىن كېلىدىغان ئەسكەرلىرىمىزنى ساقلىدىم. ئۇلار

كەلگەندىن كېيىن، ئۇلارنى ئالدىن يولغا سېلىۋېتىپ، ئۆزەم بەش كۈن گۇمىدا تۇردۇم. 4 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى، يولغا چىقىپ، 23 ـ كۈنى قاغىلىققا كەلدىم. ئۇ يەردە بىر كۈن تۇرۇپ، 25 ـ كۈنى پوسكامغا كەلدىم ۋە كېلىپلا يېڭىسارداىن تۆۋەندىكى ئىككىنچى بىر پاجىئە خەۋىرىنى ئالدىم. ۋەقە مۇنداق بولغانىدى:

يۇقىرىدىكى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، ئەمىر نۇرئەھمەدكە ياردەم ئەۋەتىش مۇمكىن بولمىغانىدى. تۈگگانلار قەشقەردىكى پۇتۈن كۈچىنى توپلاپ، شەھەرنى تۆت ئەتراپىدىن مۇھاسىرىگە ئالدى. كېچە ـ كۈندۈز توختىماي توپ ئېتىپ، پىلىمۇت بىلەن ئوققا تۇتۇپ، ئارقا ـ ئارقىدىن ھۇجۇم قىلدى. لېكىن، ئەمىر نۇرئەھمەت ۋە ئەسكەرلىرى ھەرجەھەتتە ئۆزىدىن قاتمۇقات ئۈستۈن دۈشمەنگە مىسلىسىز قەھرىمانلىق بىلەن قارشى تۇرۇپ، تۈگگانلارنىڭ بۇ ھۇجۇملىرىنى چېكىندۈرىدۇ. بۇ ۋەزىيەت 3 ـ مۇھەررەمگىچە داۋام قىلغان.

ئاخىرى، تۈگگانلار سېپىلنىڭ بىر تەرىپىنى كولاپ پارتلاتقۇچى كۆمۈپ، پارتلىتىپ، بىرقىسمىنى يىقىتتى. يىقىلغان يەردىن بېسىپ كىرگەن تۈگگانلارنىڭ ھەممىسى مۇجاھىدلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن ۋە ئەسىرئىلىنغان. بۇ شەكىلدە ئۇرۇش يەنە تۆت ـ كېچە كۈندۈز داۋام قىلىپ، 8 ـ مۇھەررەمگە كەلگەندە تۈگگانلار ھۇجۇملىرىنى توختىتىپ، ئوتتۇرىدا بىر جەمجىتلىق ھۆكۈم سۈرگەن. مۇجاھىدلار ئۇرۇش توختىدى دەپ چۈشۈنۈپ، كېچە- كۈندۈز ئۇرۇشۇپ ھېچ دەم ئالمىغانلىقتىن ۋە ئۇيقۇسۇز قالغانلىقتىن بۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، بىرئاز ئىستىراھەتكە بېرىلگەن. بۇ ئۇلار ئۈچۈن بىر غەپلەت ئۇيقۇسى بولغانىدى. تۈگگانلار سەھەردە سېپىلنىڭ ھېلىقى يىقىلغان يېرىدىن ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، سېپىل ئۈستىدىكى ئاز ساندىكى مۇھاپىزەتچىلەرنى شېھىت قىلىپ، شەھەرگە بېسىپ كىردۇ. ئىستىراھەت ھالىتىدىكى ئەسكەرلەر يېتىشىپ كەلگىچە، بىرقانچە مىڭ تۈگگان ئەسكىرى سېپىلنىڭ ئىچىگە كىرىۋالدۇ. سېپىل ئۈستىدە ۋە شەھەر كوچىلىرىدا تۆت سائەت دۈشمەن بىلەن يۈزمۇ ـ يۈز ئېلىشىپ، ئەسكەرلىرىمىزدىن بىرەرمىڭ كىشى شېھىت بولدى 400 گە يېقىنى ئەسىرگە چۈشتى. بۇئاردا سېپىل ئۈستىدە تۇرۇپ ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلىۋاتقان ئەمىرنۇرئەھمەد بىردىن غايىپ بولدۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇھەررەمنىڭ 8 ـ كۈنى، 1934 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى، ئەسكەرلىرىمىز پاراكەندە بولۇپ قاچىدۇ. بۇلاردىن مىڭ بەش يۈزدەك كىشى يەركەنگە قېچىپ كېلىدۇ.

ئىمىن ۋاھىدى، ئۆزىنىڭ 1938 ـ يىلى 12ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى يازغان، «ئىنقىلاب خاتىرىسى» نىڭ «يېڭسار ئۇرۇشى» بۆلۈمىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: « ماجۇكىيىڭ پۇتۇن كۈچى بىلەن يېڭسارغا ھۇجۇم قىلدى. ئەمىر نۇرئەھمەد نىڭ قۇشۇنىدا ياخشى قوراللار يوقتى. شۇنداق بولسىمۇ ئۇلار يىگىرمە كۈندەك يېڭسارنى يىگىتلەرچە مۇداپىئە قىلىپ، تۈگگانلارنى ئېغىر زىيانغا ئۇچراتتى. بۇجەرياندا،

تۈكگانلار تەرىپىدىن ئەسكەرلىككە مەجبۇرىي تۇتۇۋېلىنغان تۈرك ياشلىرى، مىلتىقلىرىنى ۋە ئوق - دورىلىرىنى ئەمىر نۇرئەھمەدنىڭ ئەسكەرلىرىگە، سېپىلدىن سۇنۇپ بېرىپ، ئۆزلىرى تۈكگانلارنىڭ قولىدا شېھىت بولدى».

شۇنىڭ بىلەن تۈكگانلار يېڭىسارنى ئىشغال قىلدى. شەرقىي تۈركىستانىنىڭ ۋەتەنپەرۋەر، قەھرىمان ئەۋلادى بۇلغان ئىككى ئىنسان غايىپ بولدى.گەرچە، بۇلارنىڭ دۈشمەن قولىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكى ياكى شېھىت بولۇپ كەتكەنلىكى ھازىرغىچە مەلۇم ئەمەس. لېكىن، بۇئىككىسىنىڭ ھايات ئىكەنلىكىدىن ھېچقانداق ئۈچۈر ئالالمىغانلىقىمىز ئۈچۈن، ئۇلارنى ۋەتەن ۋە مىللەت يولىدا شېھىتلىك مەرتىۋىسىگە يەتتى، دەپ، ئىشىنىمىز.

تۈكگانلار ئۆزلىرىنىڭ ۋەھشىيانە ئادىتى بويىچە، ئىككى كېسىلگەن باشنى ئەمىر ئابدۇللا ۋە ئەمىر نۇرئەھمەد نىڭ بېشى دەپ، قەشقەردە ئېسىپ قويدى. لېكىن، بۇئىككى كېسىلگەن باش مۇجاھىدلار قوشۇنىدىكى ئافغانلاردىن يۈز بېشى ھاشىم شاھى مەردان ۋە بازمەھەممەد خانلارنىڭ بېشى ئىدى.[119]

پوسكامدا يۈقىرىقى قورقۇنچلۇق خەۋەرنى ئاڭلاپ، بىرسائەتتىن كېيىن يەنە بىر يامان خەۋەر كەلدى: خوجنىياز ھاجى، ئىككى ئىنىمنىڭ غايىپ بولغانلىقى مۇقىملاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، يەركەندىكى مەركىزىمىزنى ئىگەللەپ، ئەمىر ئابدۇللانىڭ ئۇرۇنباسارى شىرئەلىخاننى ھاقارەتلىگەن ۋە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ پۈتۈن ئۆي سەرامجانلىرىنى، قىممەتلىك نەرسەكېرەك ۋە خەزىنىنى ئېلىۋالغان. بۇرۇن خوتەن ھۆكۈمىتى ئەۋەتكەن 1000 سەر ئالتۇننى، ئامانەت قويغان كىشىنى قورقۇتۇپ، ئۇنىمۇ ئېلىۋالغان. كۆك رابائتا بولسا مەھمۇد سىجاڭ، قاتمۇقات مۇسىبەتكە ئۇچرىغان قوماندان ۋە ئەسكەرلىرىمىزنى چەتكە قېقىپ، ھاقارەتلىگەن . مانا، بۇ ئىككى دەھشەتلىك خەۋەردىن كېيىن، ئالدىمدا تۇرغان شۇ ئىككى يولدىن بىرىنى تاللىۋېلىشىم كېرەك ئىدى: (1) دەرھال يەركەنگە بېرىپ، خوجنىياز ھاجى ۋە مەھمۇد سىجاڭ بىلەن بىرلىشىپ، قوشۇننى تەرتىپكە سېلىپ، يېڭى بىركۆچ تەشكىل قىلىش ۋە قايتارما ھۇجۇمغا جىددى ھازىرلىق قىلىش. (2) بۇنداق بىرلىشىشكە مۇمكىن بولمىغان تەقدىردە، سابىت دامولللام ۋە خوتەن قوماندانلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، خوتەن

[119] بۇ ھادىسىدىن 13 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، مۇئەللىپنىڭ خانىمى ئامىنە بوغرا يېڭىسارغا كەلگەندە، يېڭىسار ئۇرۇشىغا قاتناشقان مۇجاھىد لاردىن پازىل ئىمام ئاخۇنۇم، ئەمىر ئابدۇللا ۋە ئەمىر نۇرئەھمەد نىڭ جەسىدىنى، ئۇلارنى تونىدىغان كىشىلەر كېچىسى ئۇرۇش مەيدانىدىن يۇشۇرۇنچە ئېلىپ چىقىپ، «ېيشىل گۈمبەز مازارلىقى» غا دەپنى قىلغانلىقىنى ئېيتىپ بەرگەن. ئامىنە بوغرا بۇلارنىڭ قەۋرىلىرىنى يول بويىغا يۆتكىتىپ قەۋرە قاتۇرۇپ قويغانىدى. 1980 - يىل مازارلىقىنى تۈزلەپ ئۇرۇنغا تاشيول ئىدارىسى سالماقچى بولغاندا يېڭىسارخەلقى، بۇئىككى قەۋرىنى باشقا بىرجايغا يوتكەپ قويغان. 1990 يىلى، مەن ۋەتەنگە توققان يوقلاش ئۈچۈن بارغىنىمدا، ئۇ ئىككى قەۋرىنى يېڭىسار - خوتەن تاشيولى بويىدىكى «شېھىتلىقىم» مازارلىقىغا يۆتكەپ، باشقىدىن قەۋرە قاتۇرۇپ قويدۇم (ئ. ش. ھ.).

ئەسكەرلىرىنى تەرتىپ ـ ئىنتىزام بىلەن خوتەنگە قايتۇرۇپ كېلىش. مەيلى قايسى يولنى تۇتمايلى مېنىڭ يەركەنگە بېرىشىم كېرەك ئىدى. خوجىنىياز ھاجىغا بىرپارچە خەت يېزىپ، ئەتە يەركەنگە كىرىدىغانلىقىمنى مەلۇم قىلدىم. خوجىنىياز ھاجى مېنىڭ يەركەنگە كىرىدىغانلىقىمنى ئاڭلاپ، بەك قورقۇپ كەتكەن. چۈنكى، ئۇ مېنى ئۆزىنىڭ يۇقىرىقىدەك ئىنسانىيەتسىزلىك قىلمىشلىرىنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش ئۈچۈن كىرىدۇ دەپ ئويلىغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ماڭا ھازىرچە يەركەنگە كىرمەي، ئۇدۇل كۆك رابانقا بېرىپ، ئۇ يەردىكى قۇشۇننىڭ قوماندانلىقىنى قولۇمغا ئېلىشىمنى تەكلىپ قىلىپ، خەت چىقاردى. مەن بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلماي، «ئالدى بىلەن يەركەنگە كىرىپ، سىلى بىلەن قىلىشىدىغان ئاساسلىق بىرمۇزاكىرە نەتىجىسىدە، بۇندىن كېيىن قىلىدىغان ئىشلىرىمنى تەيىن قىلىشىمىزلازىم» دېگەن مەزمۇندا خەت يېزىپ كېرگۈزىۋېتىپ، ئەرتىسى، مۆھەررەمنىڭ 11ـ كۈنى ئەتتىگەندە يەركەنگە ماڭدىم.

خوجىنىياز ھاجىنىڭ يەركەندىكى مەركىزىمىزدىن بۇلاپ ـ تالىغان نەرسىلەرنى يۈزدەك تۆگىگە يۈكلەپ، پوسكامغا ماڭدۇرغان كارۋىنى ئالدىمىزغا ئۆچرىدى. يېنىمدىكى قوماندان ۋە ئەسكەرلىرىم بۇنى كۆرۈپ جىددىلىشىپ قالدى. مەن ئۇلارغا چېقىلماستىن تىنچ ئۆتۈپ كېتىشنى ئوقتۇردۇم. يېرىم يولدا خوجىنىياز ھاجى ئىككى يۈزدەك ئەسكىرى بىلەن ئۇچرىدى. بىز بىر يەردە ئولتۇرۇپ يېرىم سائەتچە سۆزلەشتۇق. سۆزىنىڭ باش ـ ئايىغىنىڭ تايىنى يوق ئىدى. چۈنكى، كۆزى دائىم بىزنىڭ ئەسكەرلىرىمزدە بولۇپ، قۇرقۇپ دەھشەت ئىچىدە قالغانلىقىنى يۇشۇرالماي قالدى. پاتراق قوپۇپ مېڭىپ كېتىشنىڭ غېمىدە ئىدى. ئاخىرى «بالا ـ چاقالىرىم پوسكامغا كەلگەنكەن. ئىككى ئايدىن بېرى ئۇلارنى كۆرمىدىم . ئۆزلىرىنىڭ يەركەنگە بۇگۈن كېلىشلىرىدىن خەۋىرىم يوق ئاتلىنىپ چىقىپتىمەن. مەن ھازىر پوسكامغا بېرىپ، ئەتە يېنىپ كىرىمەن. ئۆزلىرى ئۇچاققىچە يەركەندە تۇرۇپ تۇرسىلا. مەن كىرگەندىن كېيىن مۇزاكىرىلەشسەك» دېدى.

مەن خوجىنىياز ھاجىنىڭ قېچىپ چىققانلىقىنى ۋە تا قىيامەتكىچە يەركەنگە قايتا كىرمەيدىغانلىقىنى سېزىپ قالدىم. ئۇنىڭ يەركەندە بولغىنىدىن بولمىغىنى ياخشىراق دەپ ئويلاپ، يەركەنگە ماڭدىم. كېچە سائەت 12 دە يەركەنگە كىرىپ، سابىت دامۇللا ھاجىم بىلەن كۆرۈشۇپ، قىلىدىغان ئىشلىرىمىز ھەققىدە مۇزاكىرىگە كىرىشتۇق. بىراق، دامۇللامۇ نېمە قىلىشىنى بىلەلمەي گاڭگىراپ قالغان بولۇپ، خىيالىدا جېنىنى قۇتقۇزۇپ چەت ئەلگە قېچىشتىن باشقا نەرسە قالمىغان بىرھالەتتە ئىكەن. مەن يەركەندە 24 سائەت تۇردۇم. مۇھەررەمنىڭ 12ـ كۈنى (4 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى)، ئىشەنچلىك كىشىلەرماڭا شۇ خەۋەرنى يەتكۈزدى: خوجىنىياز ھاجىنىڭ نىيىتى بۇزۇلغان بولۇپ، سابىت دامۇللامنى ۋە مېنى ئەسىرگە ئالماقچى ياكى ئۆلتۈرمەكچى ئىكەن.

ئۇندىن كېيىن، خوتەنگە بېرىپ، خوتەن ھۆكۈمدارى مېلىك ھەزرىتىمنى تۇتۇپ خوتەننىڭ

خەزىنىسىنى قولغا چۈشۈرمەكچى؛ ئۇ يەردىن خوتەن قېيىي يولى بىلەن ئاقسۇغا بېرىپ، ئۇ يەردىكىشىڭ ششەينىڭ روس ۋە چىنلىق قوماندانلىرىغا بۇخزمىتىنى دوكلات قىلىپ، ئۆزىنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ قالماقچى؛ شۇڭا قانداقلا قىلىپ بولمىسۇن بۇ پىلانىنى بۇگۈن يا ئەتە ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولغانلىقى مەلۇم بولدى.

يېڭى شەھەردىكى خوجىنىياز ھاجىنىڭ قوماندانلىرىنىڭ بەزى ھەربىكەتلىرى يۇقىرىقى خەۋەرنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلىماقتا ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەن دەرھال يېڭى شەھەردىكى ئەسكەرلىرىمنى ئېلىپ كونا شەھەرگە يۆتكىلىپ كىردىم. دېگەندەك؛ مېنىڭ يېڭى شەھەردىن ئايرىلغانلىقىمنى ئاڭلاپ، ئۆلارخۇددى چوڭ بىر غەنىمەتنى قوللىرىدىن چىقىرىپ قويغاندەك ئالاقزادىلىشىپ كەتتى. خوجىنىياز ھاجى بۇنى ئاڭلاپ، ماڭا خەت يېزىپ، بىر قانچە كاتتىۋاشلىرىنى يوللىدى. خەتتىڭ مەزمۇنى، ئۇنىڭ بىزگە قارىتا ھېچقانداق بىر يامان نىيىتى يوقلىقىنى بىلدۈرۈپ، قەسەم قىلىپ، مېنى ئالداشتىن ئىبارەت ئىدى. مەن ئۇنىڭغا ئەۋەتكەن ئادەملىرى ئارقىلىق ئېغىزدىن مۇناسىپ جاۋاپ بېرىپ، ئەگەر ۋەزىيەتنى ئوڭشاپ ئىشنى ياخشى تەرەپكە باشلاش نىيىتى بولسا، خوجىنىياز ھاجى ئۆزى يەركەنگە كىرسۇن، دەپ، ئېيتتىم. كېچىدە، خەۋەرچىلەرنىڭ بەرگەن مەلۇماتىدىن، خوجىنىياز ھاجىنىڭ ماڭا ۋە سابىت دامۇللا ھاجىمغا سۇيىقەست قىلماقچى بولغانلىقىدىن ھېچ شۈبھى قالمىدى.

ئەرتىسى مۇھەررەمنىڭ 3 - كۈنى، دامۇللامنى دەرھال كونا شەھەرگە كىرىپ، مېنىڭ قېشىمدا تۇرۇشنى ياكى مەخپى يول بىلەن خوتەنگە كېتىشنى بىلدۈرۈپ، ئادەم يوللىدىم. چۈنكى، دامۇللام شەھەرنىڭ تېشىدا بىر باغدا تۇرۇۋاتاتتى. يېنىدا ئەسكەر يوقتى ۋە سۇيىقەست قىلىنسا قوغدىنىشى مۇمكىن ئەمەستى. دامۇللام، كونا شەھەرگە كىرمەي ئەتە مەخپى ھالدا خوتەنگە مېڭىپ كېتىدىغانلىقىنى مەلۇم قىلدى. شۇكۈنى مەھمۇد سىجاڭ، پۈتۈن ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، تويۇقسىزلا كۆك رۇباتتىن يېڭى شەھەرگە يېنىپ كىردى. بىزنىڭ كۆك رۇباتتا قالغان ئەسكەرلىرىمىزمۇ ئۇنىڭ ئارقىسىدىن كونا شەھەرگە كىردى. قوماندانلىرىمىزمەھمۇد سىجاڭنىڭ يەركەنگەكىرىشىنىڭ سىرلىق ئەھۋال ئىكەنلىكىنى مەلۇم قىلدى. شۇڭا، مەن يېڭى شەھەرگە ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكىلى چىقمىدىم. كېسەللىكىمنى باھانە قىلىپ، بىرقانچە كىشىنى چىقارتىپ كۈتۈۋېلىش مۇراسىمىنى ئادا قىلىپ قويدۇم. ئاقشام سائەت تۆتكە يېقىن مەھمۇد سىجاڭ مەن بىلەن كۆرۈشكىلى ئۆزى كەلدى. يېرىم سائەتتەك ئولتۇرۇپ، ھېچنەرسىنى مۇزاكىرە قىلمايلا چىقىپ كەتتى.

بىرسائەتتىن كېيىن، مەھمۇد سىجاڭنىڭ، ھاپىز تەنجاڭنى بىرقىسىم ئەسكەر بىلەن چىقىرىپ، سابىت دامۇللاھاجىمنى تۈتۈپ، قوللىرىنى باغلاپ ۋەھشىيانە بىرھەربىكەت بىلەن يېڭى شەھەرگە ئېلىپ كەتكەنلىكى ۋە ئۇ يەردە دامۇللامنى خەلق ئالدىدا ھاقارەت قىلىپ باغلاپ قويغانلىق خەۋىرى كەلدى. مەن بۇنى ئاڭلاپ، دەرھال مەھمۇد سىجاڭغا نارازلىق بىلدۈرۈپ، ئېتىرازنامە بىلەن ئادەم

كىرگۈزدۇم ۋە دەرھال سابىت دامۇللا ھاجىمنى بوشتىپ، يېنىمغا چىقىرىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدىم. مەھمۇد سىجاڭ بۇنىڭغا، «مەندىن خەۋەرسىز ئادەملىرىم شۇنداق قىلىپتۇ. مەن ئەتە دامۇللامنى ھۇزۇرلىرىغا چىقىرىپ بېرىمەن» دەپ جاۋاپ بەردى (1934 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى).

شۇ كۈنى كەچتە خەۋەرچىلىرىمىز، مەھمۇد سىجاڭ ۋە قوماندانلىرىنىڭ خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئەمرىگە بىنائەن بۇ كېچە قانچىلىك بەدەل كېتىشىدىن قەتئىي نەزەر، مېنى چوقۇم تۈتۈشقا ياكى ئۆلتۈرۈۋېتىشكە قارار قىلغانلىقىنى خەۋەر قىلدى. مەن دەرھال قوماندانلىرىمنى يىغىپ، ئەھۋالنى مۇزاكىرىلەشتىم. ئۇلار مۇنداق دەپ پىكىر بەردى: «مامۇت سىجاڭنىڭ بۇ ھەرىكىتىگە قورال بىلەن جاۋاپ بېرىشتىن باشقا چارە يوق. ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىش ياكى مەغلۇپ بولۇش ئىھتىمالى تەڭ نىسبەتتىدۇر. چۈنكى، ئەسكەرلىرىمىز ناھايىتى چارچاپ كەتكەن ۋە رۇھىي سىنغان بىرھالەتتە. بىز ئۈچۈن، ئەڭ مۇھىمى سىلىنىڭ مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇشلىرى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇرۇنلىرىدا بىركىشىنى قويۇپ، بۇ كېچە يۇشۇرۇن ھالدا خوتەنگە مېڭىپ كەتسىلە. ئەگەر، مەھمۇد سىجاڭ بىزگە يامان نىيەتتە بولسا، ئۇنىڭغا لايىقىدا جاۋاپ بېرىمىز». بۇ پىكرىلەرگە ئاساسەن مەن، يېنىمغا ئاتمىش كىشىنى ئېلىپ كېچىسى، شەھەردىن چىقىپ كەتتىم. ئارقا يولدىن يۈرۈپ، 5 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى گۇمغا كېلىپ توختىدىم.

شۇنىڭ بىلەن خوجىنىياز ھاجىنىڭ مېنى تۇتۇش ۋە خوتەنگە يۈرۈش قىلىش پىلانى سۇغا چىلاشتى. مەھمۇد سىجاڭ ئەتىسى ئاقشامغىچە مىنىڭ كەتكەنلىكىمدىن خەۋەرسىز قالدى. 5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى بۇخەۋەرنى ئاڭلىغان مەھمۇد سىجاڭ، پىلانىنى ئۆزگەرتىپ، ئۇرنۇمدا قالغان قوماندانلىرىمىزدىن غاپپار ھاجى، تۇرسۇن باقى خان ۋە مەھەممەت ئەيسا خان قاتارلىقلارنى ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ بىرلىكتە تۇرۇپ، تۇڭگانلاردىن مۇداپىئە قىلايلى، دېگەن باھانە بىلەن يېڭى شەھەرگە ئېلىپ كىرىشنىڭ كۆيىغا چۈشتى. بۇنىڭدىكى مەقسىتى، كۆپۈنچىسى پىيادە قىسمىلاردىن تەركىپ تاپقان خوتەن قوشۇننى تۇڭگانلارغا قارشى ئالدىنقى سەپكە چىقىرىپ قويۇپ، ئۆزى تۇڭگانلارنىڭ ھۇجۇمىدىن خاتىرجەم بولۇپ، خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئارقىسىدىن ئاقسۇغا يۈرۈشتىن ئىبارەت ئىدى. قۇماندانلىرىمىزمەھمۇد سىجاڭنىڭ نىيىتىنى بىلىپ قالغانلىقتىن بۇنىڭغا قوشۇلمىدى. لېكىن، شەھەر ئەتراپىدىكى بىرقىسىم ئەسكەرلىرىمىزنى زورلۇق بىلەن يېڭى شەھەرگە كىرىشكە مەجبۇرقىلدى. قوماندانلىرىمىزدىن بەزىلىرى ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ خوتەنگە يۈرىدى. غاپپار ھاجى باشلىق بىرقانچە قوماندانلىرىمىزمەھمۇد سىجاڭنىڭ تەھدىتلىرىگە پىسەنت قىلماي كوناشەھەردە تۇرىۋەردى.

تۇڭگانلار يەركەنگە يېقىنلىشىپ، 5 ـ ئاينىڭ 11ـ كۈنى، كۆك رۇبانقا كەلدى. مەھمۇد سىجاڭ ئەتىسى يەركەندىكى پۈتۈن ئەسكەرلىرىنى ۋە يېڭى شەھەردىكى خوتەن ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ،

شەھەرنى بوشتىپ، پوسكامنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى بەش كەنت دېگەن جايغا ماڭدى. سەھەردە بىزنىڭ كوناشەھەردىكى ئەسكەرلىرىمىزمۇ شەھەردىن چىقىپ، خوتەنگە قاراپ ماڭدى. شۇنىڭ بىلەن يەركەن شەھرى تامامەن بوشالدى ۋە 5 - ئاينىڭ 12- كۈنى توڭگانلار يەركەننى ئىشغال قىلدى.

مەھمۇد سىجاڭنىڭ بۇ ھەرىكەتلىرى تارىختا بىرمىللىي ئىنقىلابچى ئۇچۇن يامان بىرئەيىپتۇر. لېكىن بۇ ئەيىپ مەھمۇد سىجاڭغا يۈكلەنمەيدۇ. چۈنكى، ئۇ زات خوجنىياز ھاجىنىڭ قول ئاستىدا بولۇپ خوجنىياز ھاجىنىڭ ھەر بۇيرۇقىنى ئىجرا قىلىشقا مەجبۇر ئىدى. يۇقىرىقى ئىشلارنىڭ ھەممىسنى مەھمۇد سىجاڭ ئۆزئىختىيارى بىلەن قىلغان ئىشلار بولماستىن خوجنىياز ھاجىنىڭ قەتئى بۇيرۇقى بىلەن قىلغانلىقى مەلۇمدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ تارىخىي ئەيىپ پۈتۈنلەي خوجنىياز ھاجىغا يۈكلىنىشى كېرەك.

خوجنىياز ھاجى ۋە مەھمۇد سىجاڭلار بەشكەنتتىن مەكتىكە قاراپ يولغا چىقتى. ئۇلار بىرگە ئىلىپ ماڭغان خوتەن ئەسكەرلىرى يولدا ئۇلاردىن ئايرىلىپ چىقىپ، خوتەنگە كەتكىلى باشلىدى. خوجنىياز ھاجىلار مەكتىكە بارغاندا تۈڭگانلار ئارقىسىدىن قوغلاپ كەلگەنلىكتىن، دەرھال ئاقسۇغا ماڭدى. ئاقسۇغا يېقىن «شاقۇر» دېگەن جايغا كەلگەندە تۈڭگانلار يېتىشىپ كېلىپ، كېچىسى تۈيۈقسىز باسقۇن قىلدى. ئۇلار ئېغىر زەربىگە ئۇچراپ، پاراكەندە ھالدا قېچىپ، ئاقسۇنىڭ ئاۋات دېگەن يېرىگە بېرىپ توختىدى. ئۇندىن كېيىن، ئاقسۇغا كىرىپ، روس قوماندانى بېكتىف بىلەن كۆرۈشۈپ، قولىدىكى سابىت دامۇللا ھاجىم ۋە زىرىپ قارى ھاجىم (قەشقەر ھۆكۈمىتىنىڭ ئەدلىيە نازىرى، يەركەندە ئەسىرگە ئالىنغان) نى ئۇنىڭغا سوغا قىلدى. بېكتىف، خوجنىياز ھاجىنى كۆرۈنۈشتە ياخشى قارشى ئالغان بولدى.

يەركەندىن يولغا چىققان ئەسكەرلىرىمىزنىڭ گۇمىغا يېتىپ كېلىشىنى كۈتۈپ، مەن گۇمىدا تۇرۇپ قالدىم. كەلگەن ئەسكەرلەرنى ئارقا - ئارقىدىن خوتەنگە يولغا سالدىم. ئاخىرىدا. بىرقىسىم ئەسكەرنى گۇمىدا قويۇپ، مۇھەررەمنىڭ 14- كۈنى خوتەنگە قايتتىم. گۇمىدىكى ۋاقتىمدا يەركەندىكى تۈڭگانلارغا كۆرۈنۈشتە كېلىشىم تەكلىپ قىلغان بولۇپ، ھەقىقىي نىيىتىنى سىلىپ يېقىش مەقسىتى بىلەن بىر ھەيئەت ئەۋەتتىم. نەتىجىدە. تۈڭگانلار نىڭ خوتەن ھۆكۈمىتى بىلەن ئىلىشىش نىيىتىنىڭ - سىمى مەلۇم بولدى. شۇنىڭ بىلەن مەن دەرھال خوتەنگە خەت يېزىپ. ھۆكۈمەتنىڭ رەسمىي بىرھەيئەت تەشكىللەپ، قەشقەرگە ئەۋەتىشنى ئىلتىماس قىلدىم. مەن زىڭگۇي كەتكەن كەچكىسى ئىشلار نازىرى دامۇللا ئايدوجىپ ھاجىم ۋە خوتەننىڭ قازىسى باشلىق ھەيئەتلەر بىلەن ئۈچراشتىم. ئۇلارنى قەشقەرگە ماجۇڭگىيىڭنىڭ ئالدىغا ماڭغۇزىۋېتىپ، 5 - ئاينىڭ 13- كۈنى خوتەنگە كەلدىم. خوتەن خەلقى، مۇجاھىدلارنىڭ بېشىغا كەلگەن بۇ ئېغىر مۇسىبەتلەرسەۋەبىدىن ماتامدە ئىكەن. مەن ھەرتىسى خەلق ۋە ئەسكەرلەرنى خوتەننىڭ راۋاق مەيدانىغا توپلاپ، ئۇلارغا سۆز قىلدىم. قەشقەر ۋە

يېڭسار دىكى پاجىئەلەردە ئىككى ئىنىم باشلىق ۋەتەن ئۈچۈن شېھىت بولغانلارنىڭ شاھادىتىنى ئېلان قىلدىم. خەلقىنى بۇ مۇسىبەتلەرگە ھازا تۇتماسلىقنى، ھېچ قانداق ماتەم مۇراسىمى ئۆتكۈزمەسلىكنى سۆزلىدىم. ئالدىمىزدىكى خەتەردىن ساقلىنىش ئۈچۈن، تەييارلىنىشىمىز كېرەكلىكىنى بىلدۈرۈپ، سەپەرۋەرلىككە چاقىردىم. شۇ كۈندىن باشلاپ، ئەسكەرلىرىمىزنى يېڭىدىن تەرتىپكە سېلىشقا، مۇمكىنقەدەر قورال ۋە ئوق - دورا تەييارلاشقا كىرىشىپ كەتتۇق ۋە تاربۇغازدا ئىستېھكام ياسىدۇق. بىز بۇئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ۋاقىتتا مەھمۇد سىجاڭ ۋە خوجىنىياز ھاجىلار بىزگە ئايرىم - ئايرىم خەت يېزىپ، يەركەندىكى قىلمىشلىرى سەۋەبىدىن تارىخ ئالدىدا زىممىسىگە يۈكلىنىدىغان ئەيىبنى يۇشۇرۇش ئۈچۈن، يەركەن مەغلۇبىيىتىنىڭ مەسئۇلىيىتىنى بىزگە ئارتىپ، يەنە، بىزنى ئۇلارنىڭ تەرىپىگە ئۆتۈشكە يەنى، دۈشمەنگە تەسلىم بولۇشقا دەۋەت قىلغانىدى. بىز بۇ مەنسىزخەتلەرگە جاۋاپ يېزىشنى لازىم كۆرمىدۇق.

20 - پەسىل

خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ يەقلغانلىقى

ماجۇ كېيكغا ئەۋەتكەن ھەيئىتىمىزنىڭ باشلىقى ئىچكى ئىشلار نازىرىمىز گۇمغا بېرىپلا ئىستېپا بېرىپ، شۇيەردە قالدى. ئەمما، قازى باشلىق باشقا ھەيئەت ئەزالىرى قەشقەرگە بارىدى. ھەيئەتنىڭ بىزگە ئەۋەتكەن خېتىدىن بىزنىڭ كېلىشىم تەكلىپىمىزنىڭ ماجۇ كېيىكنىڭ پىلانىغا ئۇيغۇن كەلمىگەنلىكى مەلۇم بولدى. ماجۇ كېيىكنىڭ پىلانى، دۈشمەن قەشقەرگە ھۇجۇم قىلغان ھامان خوتەنگە قېچىپ بېرىپ، ئۇ يەردىن چارقىلىق يولى بىلەن گەنسۇغا كېتىش ئىكەن. بۇنىڭ ئۈچۈن، مەيلى ئۇرۇشسۇن ياكى سۈلھى قىلسۇن خوتەننى ئىشغال قىلىپ، ئاندىن گەنسۇغا ئۆتۈپ كېتىشتىن باشقا يولىنى قوبۇل قىلمايدىغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بىز بۇ تۈكگانلارنىڭ يەر يۈزىدىكى ئەڭ زالىم ۋە ئىنتايىن ۋەھشى بىر قوراللىق بۇلاڭچىلار گورۇھى ئىكەنلىكىنى تۇنۇپ يەتكەنىدۇق. شۇنىڭ ئۈچۈن، تۈكگانلارنىڭ خوتەننى ئىشغال قىلىشىنى ئەڭ يامان دۈشمەننىڭ ئىشغالى بىلەن تەڭ دەپ قارىدۇق. بىز كۆچمىز يەتكەن ئاخىرقى مەنزىلگە تىركىشىپ، يۈرتىمىزنى ۋە خەلقىمىزنى قاراپ تۇرۇپ، تۈكگانلارنىڭ بولاڭ - تالىڭىغا تۇتۇپ بەرمەسلىككە قارار قىلدۇق. 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى، زاۋاغا ئەسكەر توپلاپ مۇداپىئەگە تەييارلاندۇق.

5 - ئاينىڭ 30 - كۈنى، ماجۇ كېيىڭ، مارۇلۇ كىنىڭ قوماندانلىقىدا ئەڭ يېڭى مىلتىق ۋە پىلىمۇتلار بىلەن قوراللانغان بىرئاتلىق قىسمىنى گۇمغا يوللىدى. گۇمدىكى مۇھاپىزەتچى قىسمىلىرىمىز زاۋاغا قايتىپ كەلدى. مارۇلۇڭ 6 - ئاينىڭ 4 - كۈنى پىيالمىغا كەلدى. دۈشمەن بىلەن تاربىمىزدا 35 كىلومېتىرلىك بىرچۆل قالغانىدى. مارۇلۇڭ، تاربۇغازدىكى قۇۋۇتىمىز ۋە ئىستېھاكاملىرىمىزدىن

قورقۇپ، ئىگىرلىيەلمەي پىيالمىدا توختاپ، قەشقەردىن ياردەم تەلەپ قىلدى. بىز ئەسكەرلىرىمىزنى قۇم رۇبات ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكىئالدىنقى سەپتىن ئىلگىرلىمەي تۇرۇپ، تۈگىنالار ھۇجۇم قىلىپ كەلگەندە، ئۇزۇن چوڭلىدىن چارچاپ كەلگەن دۇشمەننى ئارىغا ئېلىپ، يان ۋە ئارقا تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىشنى قارار قىلدۇق. ئامىل خان ھاجىمنى ئالدىنقى سەپ قىسمىلىرىمىزنىڭ باش قوماندانى قىلىپ تەيىنلىدۇق. مەن 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى، بەزى موھىم ئىشلارنى ھەل قىلىش ئۈچۈن شەھەرگە كەلدىم.

زاۋادىكى قوماندانلىرىمىز، تۈگىنالارغا قەشقەردىن ياردەم كېلىشتىن بۇرۇن، ئۇلارنىڭ ئۇستىگە تۈيۇقسىز بىر كېچە باسقۇنى قىلىشنى قارار قىلىپ، 9 - ئاينىڭ 9 - كۈنى، كېچىسى پىيالمىغا يۈرگەن. لېكىن، چوڭلىدىكى كېچە قاراڭغۇلۇقىدا ئەسكەرلەر يولدىن ئېزىپ كەتكەنلىكتىن ئايلىنىپ يۈرۈپ ئوتتۇرا يولغا كەلگەندە تاڭ يورۇپ قالغانلىقتىن ئەسكەرلەر ئارقىغا قايتىشقا مەجبۇر بولغان. ئەسكەرلەر قۇم رۇباتقا ناھايىتى ھارغىن ھالدا كەلگەنلىكتىن قوماندانلار ئالدىنقى سەپتە ئازراق ئەسكەر قويۇپ، قالغانلارنى تاماق يېيىش ۋە ئىستىراھەت قىلىشقا رۇخسەت قىلغانىكەن. ئەسكەرلىرىمىزنىڭ كېچىدە ئېزىقىپ يۈرۈپ ئوتتۇرا يولدىن قايتىپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلىغان مارۇلۇڭ، سەھەر ۋاقتى بىلەن كۆك رۇباتقا ھۇجۇم قىلدۇ. ئىستىراھەت قىلىۋاتقان ئەسكەرلىرىمىز يەرلىرىگە كىيىپ بولغىچە تۈگىنالار تار بۇغازغىچە بېسىپ كەلگەن. دەرھال ئەسكەرلىرىمىز يېتىشىپ كېلىپ، شىددەتلىك ئۇرۇش باشلانغان ۋە تۈگىنالارنى ئارقىغا چېكىنىدۇرگەن. تۆرت سائەت داۋام قىلغان جەڭدە تۈگىنالار ئىلگىرلىيەلمىگەن.كەچقۇرۇن تۈگىنالار ئالدىنقى سەپنىڭ شىمالىدىن ئوڭ تەرپىنى قورشاۋىلىپ، ئەسكەرلىرىمىزنى ئىككىگە بۆلۈۋېتىپ، پىلىمۈتلاردىن يامغۇردەك ئۇق ياغدۇرۇپ بېسىپ كىيىشكە باشلىغان. نەتىجىدە، ئەسكەرلىرىمىز چېكىنىشكە باشلىغان. ئەسكەرلىرىمىز زاۋاغا كېلىپ، سەپنى تۈزگەن بولسىمۇ پىيادە قىسمىدىكىلەر بەك پاراكەندە بولۇپ كەتكەنلىكتىن ئۇلارنى سەپكە يىغىش مۇمكىن بولمىغان. شۇنىڭ بىلەن خوتەنىڭ ئەڭ موستەھكەم ئەسكىرىي بازىسى دۇشمەننىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى.

كەچ سائەت بەشتە قاچقان ئەسكەر ۋە قوماندانلىرىمىز شەھەرگە كەلگىلى باشلىدى. تۆرت سائەتكىچە ئەسكەرلىرىمىزنىڭ توپلىنىشىنى كۈتتۇم. ئەمما، شەھەرگە ئاران 10%گە يېقىن ئەسكىرىمىز يىغىلغانىدى. قالغان 90% كىشىدىن خەۋەر يوقتى. شۇنىڭ بىلەن شەھەردە مۇھاسىرىدە قىلىپ تۇرۇپ، مۇداپىئە ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىش مۇمكىن بولمىدى.

ئاخىرى مەن، زاۋا ئالدىنقى سەپكە بېرىپ، چېچىلىپ كەتكەن ئەسكەرلىرىمىزدىن توپلىيالىغىنىمنى توپلاپ، شەھەرنى مۇداپىئە قىلىش، ئەگەر، بۇ بولمىغاندا تاغ تەرەپكە كېتىپ، ئۇيەردە كۆچ توپلاپ، دۇشمەنگە قايتارما ھۇجۇم قىلىش پىلانى بىلەن سەھەر ۋاقتىدا يۈزدەك كىشى بىلەن يولغا چىقتىم. لېكىن، چېچىلىپ كەتكەن قىسمىنى دەرھال يىغۇۋېلىشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى چاغلاپ، زاۋاغا

بارماي تاغ تەرەپكە ماڭدىم. تاغقا يېتىپ بارماستىن 300 دەك ئاتلىق ئەسكەر توپلاندى. ئەتىسى تاغدىكى لاگېرۇكەنتىگە بېرىپ توختىدۇق. بۇ يەردە ئەسكىرىمىز 500 ئاتلىق كىشىگە يەتتى. 6 ـ ئاينىڭ 15ـ كۈنى لاگېرۇنىڭ يۇقىرىسىدىكى پوپۇنا دېگەن كەنتكە يۆتكەلدۇق. ئۇ جايىنىڭ مۇستەھكەم تەبئىي شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، بۇجايىنى مەركەز قىلىپ كۆچ توپلاشقا قارار قىلدۇق. مەن 200 ئاتلىق بىلەن پوپوناغا يۈرۈدۇم. قالغان 300 ئاتلىق ئەسكەر كېچىسى شەھەرگە يېقىنراق جايدا مانۇېر ئېلىپ بېرىپ، دۇشمەننىڭ دىققىتىنى باشقا تەرەپكە تارتىپ، تاغدىكى مەركىزىمىزنى ساقلاپ قېلىشنى پىلانلاپ، لاگېرۇدا قالدى. ئۇلار كېچىسى شەھەر ئەتراپىدا ھەربىكەتلىنىپ لاگېرۇغا قايتىپ كەلگەن. بىر كېچە ئۇيغۇسۇز قالغانلىقى ئۈچۈن، كېلىپلا دەم ئېلىشقان. دۇشمەن جاسۇسلىرى ئارقىلىق بۇ پىلانىمىزنى بىلىپ قېلىپ، سەھەردە لاگېرۇغا ھۇجۇم قىلدى. ئەمما، قاراۋۇللىرىمىز ۋاقتىدا خەۋەر قىلغانلىقتىن، ئۇلار پوپۇنا ئىستېھكامىغا كېلىپ، دۇشمەننىڭ ئالدىنى توساپ قارشىلىق كۆرسەتكەن. لېكىن، تۆگىگانلار ئېگىزلىكلەرنى بۇرۇن ئىشغال قىلىۋالغانلىقتىن، ئەسكەرلىرىمىز يۇقىرىغا چىقالماي تۆۋەنگە قاراپ ماڭغاندا تۆگىگانلار بۇلارنى ئارقىسىدىن ئوققا تۇتۇشقا باشلىدى. ئۇچ سائەت داۋام قىلغان ئۇرۇش، ئاخىرى بىزنىڭ زىيىنىمىز بىلەن ئاخىرلاشتى. چۈنكى، دۇشمەن چېكىنىش يولىمىزنى كېسىپ تاشلايدۇ. ئەسكەرلىرىمىز قورشاۋدىن قوتۇلۇش ئۈچۈن دەريا‌غا ئات سالدۇ. بەزىلىرى تاغ يوللىرى بىلەن يۈرۈپ مۇھاسىرىدىن قۇتۇلۇپ چىقىدۇ(23 ـ خەرىتىگە قارا‌ڭ).

بۇ ئۇرۇشتا، قىممەتلىك قوماندانلىرىمىزدىن تۇرسۇن باقى خان ۋە ئىسمائىل دامواللام ۋە مېنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرىمدىن تۆرت كىشى بولۇپ، 200 دەك ئەسكىرىمىز شېھىت بولدى. نەتىجىدە، پوپۇنا دۇشمەننىڭ قولىغا چۈشتى ۋە بىزنىڭ مۇداپىئە كۈچىمىز پۈتۈنلەي ئاجىزلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىز پوپۇنا دەريا‌سىدىن كېچىپ، 42 كىلومېتر يول يۈرگەندىن كېيىن، كېچىسى دۆئا كەنتىگە كەلدۇق. ئۈيەردىمۇ دۇشمەننىڭ ھۇجۇمىدىن ئەنسىرەپ، ئۇزۇن تۇرالماي ماڭدۇق. كېچىسى يول مېڭىپ، 5 ـ كۈنى سانجۇ داۋانىنىڭ ئېتىكىدە ھىندىستانغا باردىغان يولنىڭ ئاغزىغا كېلىپ توختىدۇق.

بۇچاغدا يېنىمدا ئەللىك كىشى قالغانىدى. بۇلاردىن بىرقىسمى رۇخسەت سوراپ، يۇرتىغا كېتىپ ئۆتتۈزكىشى قالدى. بۇيەردە ئون كۈندەك تۇرغاندىن كېيىن، مەن يەنە ئۇمىدسىزلەنمەي، يۇرتقا يېقىن بېرىپ، ئۆزۈم بىركۈنلۈك ئۇزاقتا قېلىپ، قوماندان ۋە ئەسكەرلەرنى سانجۇغا ئەۋەتتىم. بۇنىڭدىن مەقسىدىم، سانجۇدا تەرەپتارلىرىمزنى توپلاشقا مۇمكىن بولسا توپلاش ۋە يېڭىدىن كۈرەشكە ئاتلىنىش ئىدى. لېكىن، سانجۇدا دۇشمەن ئەسكەرلىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار بۇنىڭغا مۇۋاپىق بولالماي تاغ يولى بىلەن خوتەن تەرەپىگە كەتكەنلىكى مەلۇم بولدى. ئەمدى يېنىمدا 12 كىشىلا قالغانىدى. بۇ ئارىدا تۆگىگانلارنىڭ مەن تۇرغان تەرەپكە يۈرۈش قىلغانلىقى لېكىن، دەريادا سۇ ئۇلوغ بولغانلىقتىن ئۆتەلمەي قالغانلىقى توغرىسىدا خەۋەر كەلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن 7 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى، سانجۇ داۋىنىدىن

ئۆتۈپ ئىككى كۈن يول يۈرگەندىن كېيىن سۆگەت قورۇلغا كەلدىم. بۇ يەردە ئالتى كۈن تۇردۇم. ھەرجەھەتتىن ئۇمىدسىز قالغانىنى ئاز دەپ، دۇشمەننىڭ تەھدىت خەتلىرى كەلگىلى باشلىدى ۋە دۇشمەننىڭ ھۇجۇم قىلىش ئېھتىمالىمۇ ئارتتى. ئۇزۇقمىز ۋە ئاتلىرىمىزنىڭ يېم ـ خەشكى تۈگەپ قالاي دېگەندى. مانا بۇ سۇرەتتە مەجبۇرى ھالدا، 7 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرالىرىدا ھىندىستانغا قاراپ كەتتۇق.

تۇڭگانلار زاۋانى ئالغاندىن كېيىن، سەھەردە قاراقاشنى ئىشغال قىلدى. خوتەن ھۆكۈمدارى مېلىك شەھەر كاتتىلىرىنى يىغىپ، ھېچ بىر مۇداپىئە كۈچى قالمىغانلىقتىن تۇڭگانلارغا تەسلىم بولۇشقا قارار قىلغانلىقىنى مارۇلۇڭغا مەلۇم قىلدى. 6 ـ ئاينىڭ 12ـ كۈنى، مارۇلۇڭ ئېلچىگە كېلىپ شەھەرنى ئىشغال قىلدى. تۇڭگانلار خەلقنى ئالداپ، مېلىكنى خوتەنگە دوتەي (ۋالىي) قىلدى. ئەمما، بۇ ھېچقانداق ھوقۇقى بولمىغان قۇرۇق بىر ئۇنۋاندىن ئىبارەت ئىدى. شۇنىڭ بىلەن خوتەن ئىنقىلابى يېقىلدى.

21 ـ پەسىل

ئىنقىلابنىڭ ئاخىرقى سەھىپىلىرى

خوجىنىيازھاجى ئۆزىنى بېكىتىپكە تەسلىم قىلغاندىن كېيىن،شېڭ شىسەي ئۇنى ئۈرۈمچىگە چاقىردى ۋە «ۋۇجۇشى» لىق مەنسىپىنى بېرىپ، قوراللىق مىللىي ئىنقىلابچىلارنى يوقىتىپ تۇڭگەتكەچە بولغان مۇددەت ئىچىدە ھۆكۈمەتكە ۋاقىتلىق شېرىك قىلدى. ھۆكۈمەت يارلىقلىرىغا ۋە قەغەز پۇلغا ئۇنىڭ ئىسمىنىمۇ يازدى. مەھمۇد سىجاڭ، 4000 غا يېقىن يەرلىك ئەسكەرلەرگە قوماندان بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتىگە تەۋە بولۇپ، ئاقسۇدا قالدى. 1934 ـ يىلى، 7ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا روس ۋە چىنلىقلاردىن تەركىپ تاپقانشېڭ شىسەينىڭ ئاقسۇدىكى ئەسكەرلىرى قەشقەرگە يۈرۈش قىلدى. تۇمشۇق تاغدا تۇڭگانلار بىلەن قاتتىق ئۇرۇش بولدى. دۇشمەن توپ ئېتىپ ۋە ئايرۇپىلاندىن بومبا تاشلاپ، تۇڭگانلارنى ئېغىرچىقىمغا ئۇچراتتى. نەتىجىدە، تۇڭگانلار مارالبېشىغا چېكىندى.شېڭ شىسەينىڭ ئايروپىلانلىرى بۇ يەرنىمۇ بومبارىدىمان قىلدى. تۇڭگانلار پاراكەندە بولۇپ قەشقەرگە قاچتى ۋە بىر قىسمى يەركەنگە كەلدى.

بۇمەغلۇبىيەتتىن قاتتىق قورقۇپ كەتكەن ماجۇڭيىڭ،گەنسۇغا كېتىشتىن ئۇمىدىنى ئۈزۈپ، بىرقىسىم ئادەملىرى بىلەن فەرغانىغا قېچىپ بېرىپ روسلاردىن پانالىق تىلىدى. باشقا تۇڭگانلار ئۇنىڭ توغقىنى بولغان ماخوسەننىڭ باشچىلىقىدا قەشقەردىكى بىگۇنا مۇسۇلمانلارنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ ئۆيلىرىگە ئوت قويۇۋەتتى ۋە قولىدىن كېلىدىغان پۈتۈن ۋەھشىلىكلەرنى قىلىپ، خوتەنگە قاچتى. بۇلارخوتەنگە كېلىپلاچارقىلىق يولى بىلەن گەنسۇغا كېتىشكە ھازىرلاندى ۋە بىرقىسمى ماڭدى.

بۇچاغدا، شېڭ شىسەي قەشقەردىكى ئەسكەرلىرىنى قىسقارتتى ۋە ئۇلارنى يەركەندە توختاتتى. بۇنىڭ سەۋەبى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭشېڭ شىسەيگە قىلغان بۇ ئاشكارە ئەسكىرىي ياردىمىگە قوشنا دۆلەتلەرنىڭ نارازىلىق بىلدۈرگەنلىكى سەۋەپ بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئەسكەرلىرىنى قەشقەرگە كىرگۈزمەستىن قايتۇرۇپ كەتكەن. گەرچە شېڭ شىسەي قەشقەردە بىرقىسىم چىنلىق ئەسكەرلىرىنى قالدۇرغان بولسىمۇ قەشقەرنى ساقلاش ئۈچۈن يېتەرلىك ئەمەستى. بۇ سەۋەپتىنشېڭ شىسەي، مەھمۇد سىجاڭغا يېقىنچىلىق قىلىپ، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى تۈرك ئەسكەرلىرىنى قەشقەر ۋە يەركەندە تۈرغۇزدى ۋە ئۇنىڭغا «سىجاڭ» لىق مەنسىپىنى بەردى.

يۇقىرىقى سەۋەپتىنشېڭ شىسەينىڭ كۈچى ئاجىزلىشىپ، خوتەنگە ھۇجۇم قىلالمىدى. شۇنىڭ بىلەن ماخوسەنمۇ گەنسۇغا كەتمەي خوتەندە قالدى ۋە ھەتتا يەركەندىن تارتىپ چەرچەنگىچە ۋە بەلكى چارقىلىققىچە بولغان يەرلەرنى ئىگەللەپ تۇردى.شېڭ شىسەينىڭ ئالتاي ھۆكۈمدارى شېرىپخان ۋە قۇمۇل ھۆكۈمدارى يولۋاس بەگلەرگە ھازىرچە قوراللىق كۈچ بىلەن بويسۇندۇرۇشقا كۈچى يەتمىگەنلىكتىن، ئۇلار بىلەن سىياسى جەھەتتە ئىتتىپاقلىشىپ، ئىچكى جەھەتتە مۇستەقىللىقنى ئېتىراپ قىلدى. ئۇلارمۇشېڭ شىسەيگە تاقابىل تۇرالىغۇدەك كۈچى بولمىغانلىقتىن ئېغىزدا ئۇرۇمچى ھۆكۈمىتىگە تەۋە بولغانلىقلىرىنى ئېلان قىلدى.

لېكىن،شېڭ شىسەي، ھەرخىل ھىيلە ـ مىكىر ئىشلىتىپ، يۇشۇرۇن سۈيقەست پىلانلاپ، مەھمۇدسىجاڭ، يولۋاس بەگ ۋە شېرىپخانلارنىڭ مىللىي قۇزغۇنلىرىنى ئاستا ـ ئاستا ئاجىزلاشتۇرۇش ۋە ئۆزىنىڭ تەسىرىنى كۈچەيتىش بىلەن ئۇلارنى يوقىتىش ئارقىلىق شەرقىي تۈركىستانىنىڭ پۈتۈن مىللىي كۈچلىرىنى ئۈجۈقتۇرۇۋېتىش پىلانىنى قۇرۇپ، پائالىيەتلىرىنى باشلىدى. شېڭ شىسەينىڭ مەھمۇد سىجاڭ ئۈچۈن قۇرغان ھىيلە ـ مىكىرلىرىدىن بىرئازسۆزلەپ ئۆتىمەن:

شېڭ شىسەي ئالدى بىلەن مەھمۇد سىجاڭنىڭ قول ئاستىدىكى ئەسكىرىي مەنسەپتارلارنى بىردىن ـ ئىككىدىن ئۇرۇمچىگە چاقىردى. ئۇلارغا كۆپ مىقداردا پۇل ۋە يۇقىرى مەنسەپ بېرىشنى ۋەدە قىلىپ، مەھمۇد سىجاڭغا دۇشمەن قىلىشقا باشلىدى. بۇ ۋىجدانسىزلاردىن بىرقىسمى ئۇرۇمچىدىن كېلىپلا مەھمۇد سىجاڭغا سۇيقەست پىلانلاپ، دۇشمەنلىك قىلىشقا باشلىدى. ئەمما، بەزى ۋەتەنپەرۋەر ھېسىياتى باركىشىلەرشېڭ شىسەيگە ئالدانماي مەھمۇد سىجاڭغا سادىق قالدى. بۇلاردىن باشقاشېڭ شىسەينىڭ يەنە مەھمۇد سىجاڭغا قارىتا ئېلىپ بارغان ئىككى يۈزلىمىلىك ۋە ھىيلىگەرلىك قىلمىشلىرى كۆپ.

مەھمۇد سىجاڭ ھىندىستانغا ھىجرەت قىلىش ئالدىدىكى ئۇچ يىلغا يېقىن بىر زامانىدا ئۆز ئۆرۈنىنى ساقلاپ قالدى ۋە مۇمكىن قەدەر نۇپۇزىنى ئىشلىتىپ، قەشقەردە مىللىي مائارىپنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە كوممۇنىستىك تەشۋىقاتنىڭ راۋاج تاپماسلىقى ئۈچۈن تەقدىرلەشكە لايىق تارىخىي ئىشلارنى قىلدى.

شېكى شىسەينىكى يولۇاس بەگ ۋە شىرىپخانلارئۈچۈن تۈزگەن ھىيلە - مىكىر ۋە يۇشۇرۇن سۇيقەستلىرىنىكى تەپسىلاتلىرىنى بىلمەيمىز. ئەمما، مەھمۇد سىجاڭغا قىلغاندىن نەچچە ھەسسە كۆپ بولغانلىقى مەلۇم. ئۇنىكى ئۇستىگە ئۇلارنىكى ئىگەللەپ تۇرغان جوغراپىيىلىك ئۇرنىمۇ بۇنى تەستىقلەشكە كۇپايە قىلىدۇ.

ماخوسەن، شېكشىسەي بىلەن ئاشكارا دۇشمەنلىشىپ تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، شېكى شىسەي ئۇنىكغىمۇ ئەلچى ئەۋەتىپ، بىرلىشىشكە تەكلىپ قىلغان. دەسلەپتا ماخوسەن بۇ تەكلىپنى رەت قىلغاندى. لېكىن، كېيىنچە، روسلارغا سغىنغان ماجۇ ئىيكى روسلارنىكى قىستىشى بىلەن ماخوسەنگە خەت يېزىپ ۋە ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلىشقا دەۋەت قىلدى. ماجۇ ئىيكى بۇ ۋاستە بىلەن روسلارنىكى قولىدىن قوتۇلۇپ چىقىشنى ئۈمىد قىلغان بولسا كېرەك. ئاخىرى، ماخوسەن 1936 - يىلى 5 - يا 6 - ئايلاردا ئۇرۇمچى ھۆكۈمىتىگە بويسۇندىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. شۇنىكى بىلەن شىكشىسەي، ماخوسەنىي 36 - دىۋىزىيەنىكى قوماندانى قىلىپ تەينىلەپ، «سجاڭ» ئۇنۋانى بىلەن خوتەننىكى ھۆكۈمدارى دەپ تونۇدى.

ئاردىدىن ئۇچ ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، شېكشىسەي خوتەنگە بىرچىنلىق كومۇنىستىنى دوتەي قىلىپ ئەۋەتتى. ماخوسەن، ماجۇ ئىيكىنىكى تەلىپى ئۇچۇن، بۇنىمۇ قوبۇل قىلىپ، مېلىك مەھەممەد نىياز ئەلەم ئاخۇنۇمنى دوتەيلىكتىن ئېلىۋېتىپ، مەزكۇر چىنلىقىنى دوتەي قىلدى. ئۇنىكدىن كېيىن، ئاستا- ئاستا روس بولشۇيىك ھۆكۈمىتىنى تەقلىد قىلىپ، باشقا ۋىلايەتلەردە ئىجرا قىلىنۇاتقان ئىشلارنى خوتەندىمۇ ئىجرا قىلىشقا باشلىدى. مەسىلەن، گ. پ. ئو(چىنچە بولەنجۇي) يەنى خەۋپسىزلىك ئىدارىسى ئىدارىسىنى قۇرۇپ، جاللاتلىق پائالىيەتلىرىنى باشلىدى. خەلقنىكى بېشىدىكى تۈكگان زۇلمىنىكى ئۇستىگە يەنە بۇخىل زۇلۇم ۋە قىيىنچىلىقلار ياغدى. تىجارەت پۇتۇنلەي سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولۇپ، ھىندىستان ۋە ئافغانستان بىلەن بولغان تىجارەت مەنئى قىلىندى.

ماخوسەن، ئون ئايغىچە تىرىشىپ باققان بولسىمۇ ماجۇ ئىيكىنى روسلارنىكى قولىدىن قوتقۇزالمىدى. شۇنىكى ئۇچۇن، ماخوسەن ئاستا - ئاستا شېكشىسەيگە قىلغان يوقىرىقىدەك خوشامەتچىلىكلىرىنى تاشلاپ، دۇشمەنلىك قىلىشقا باشلىدى.

بۇئاردا خوجىنىياز ھاجى ۋە شېكشىسەي، مەھمۇد سىجاڭنى ھەدەپ ئۇرۇمچىگە كەل دەپ قىستاشقا باشلىدى. مەھمۇد سجاڭ، بۇ چاقىرىشلارنىكى ئۇنىكى جېنىغا سۇيقەست ئىكەنلىكىنى سېزىپ قالدى ۋە ھەرقېتىمدا بىر باھانەكۆرسىتىپ، ئۇرۇمچىگە بېرىشنى كەينىگە تارتىپ تۇردى. 1937 - يىلى ئەرتىيازدىن باشلاپ، قەشقەردە مەھمۇد سجاڭ ھەرخىل بېسىمغا ئۇچرىغىلى باشلىدى. بۇ ۋەزىيەتتە مەھمۇد سجاڭنىكى ئالدىدا شۇ ئىككى يول قالغانىدى. بىرى، ماخوسەن بىلەن بىرلىشىش ئىككىنچىسى چەت ئەلگە ھىجرەت قىلىش.

مەھمۇد سجاڭنىكى ماخوسەن بىلەن بىرلىشىپ، شېكشىسەيگە قارشى ئۇرۇش قىلىشى ئۇكاي ئىدى.

ئىككىسى بىرلىشىپ، شېڭشىسەينى مەغلۇب قىلىشىمۇ مۇمكىن ئىدى. لېكىن،شېڭ شىسەينىڭ ئارقا تەرىكى بولغان كۈچلۈك دۆلەتنىڭ، شېڭشىسەيگە قولىدىن كېلىدىغان يارىدەمنى ئايىمايدىغانلىقىنى مەھمۇد سجاڭ ياخشى بىلەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ماخوسەن بىلەن بىرلىشىنىڭ، يۈرتقا دەھشەتلىك قىرغىنچىلىق ئېلىپ كېلىدىغانلىقى جەزمەن ئىدى. شۇنىڭ بىلەن، مەھمۇد سجاڭ ماخوسەن بىلەن بىرلىشىش يولىنى تاللىمىدى. 1937 - يىلى 4 - ئايدا، قەشقەر ۋە يەكەندىكى ئەسكەرلىرىگە ئەشەنچىلىك كىشىلىرىنى تەيىن قىلىپ قويۇپ، دۇشمەنگە تۇيغۇزماستىن، ئۆزى ئازغىنە ئادەملىرى بىلەن يەركەن - كۆكيار يولى بىلەن ھىندىستانغا قاراپ ماڭدى.

مەھمۇد سجاڭ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ قوماندانلىرىدىن ئابدۇنىياز بەگ، ماخۇسەن بىلەن بىرلىشىش كېلىشىمى ئىمزالاپ، 1937 - يىلى 4 - ئايدا، شېڭشىسەيگە قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلىپ، يەركەننى قولغا ئالدى. ئۇندىن كېيىن، قەشقەرگونا شەھەرنى ئېلىپ، دۇشمەننى يېڭى شەھەرگە مۇھاسىرە قىلدى. يېتىپ كېلىۋاتقان كوممۇنىست خەتىرىنى ۋە قانلىق قىرغىنچىلىقلارنى ئۆزكۆزى بىللەن كۆرگەن خەلق بۇ ئۇرۇشقا ناھايىتى قىزغىنلىق ۋە پىداكارلىق بىلەن قاتناشتى. ماخۇسەن ئابدۇنىياز بەگنى تۈرك ئەسكەرلىرى بىلەن مارالبېشىغا يوللاپ، ئۆزى تۇڭگان ئەسكەرلىرى بىلەن يېڭى شەھەرنى مۇھاسىرە قىلدى.

ماخوسەن قاتتىق تۇرۇپ، شىددەت بىلەن مۇھاسىرە قىلغان بولسا يېڭى شەھەرنى ئېلىشى مۇمكىن ئىدى. چۈنكى، قەشقەرگە ۋالىي ۋە قوماندان بولغان چىنلىق ئۇرۇمچىگە قېچىپ كەتكەنىدى. يېڭى شەھەردىكى كۈچمۇ ئاز ئىدى. لېكىن، ئاچكۆز تۇڭگان قوماندانلىرى دۇشمەندىن كۆپ مىقداردا پارا ئېلىپ، ماخوسەننىڭ يېڭى شەھەرنى ئېلىش ئۈچۈن ئېلىپ بارىدىغان پائالىيەتلىرىگە ھەرخىل باھانىلارنى ئۇيدۇرۇپ چىقىپ، توسقۇنلۇق قىلدى. ئەمما، ئابدۇنىياز بەگ بولسا، بارغانلا جايدا دۇشمەننى مەغلۇپ قىلىپ، ئاقسۇ ۋە كۇچانى قولغا ئالدى ۋە قارا شەھەرگە يېتىپ كەلدى.

قەشقەر يېڭى شەھەردە ئۇرۇش داۋام قىلىۋاتقانلىقى، شېڭشىسەينىڭ ئارقا تەرىكى بولغان دۇشمەنگە دەلىل بولۇپ بەردى. ئۇلار« بىزگە چىن ھۆكۇمىتىدىن رۇخسەت كەلدى. قەشقەرنىڭ تېچلىقىنى قوغداشقا ياردەم بېرىمىز» دەپ، 1937 - يىلى 8 - ئايدا، قاراقول تەرىپىدىن بىدىل داۋىنى ئارقىلىق روس، قازاق ۋە قىرغىزدىن تەركىپ تاپقان 5000 كىشىلىك قوشۇن شەرقىي تۈركىستانغا كىردى. ئۇلار ئۈچتۇرپان ۋە ئاقسۇغا كىرمەستىن يامانسۇغا كېلىپ، باشقا بىر يولدىن مارالبېشىغا كەلدى. ئۇندىن باشقا يەنە ئارتىبىشى يولىدىن 200 ماشىنا بىلەن روس ئەسكەرلىرى ئاتۇشقا كىردى. نەتىجىدە، ماخوسەن بىلەن ئابدۇنىياز بەگنىڭ ئارىسى ئۇزۇلۇپ قالدى. روس ئايروپىلانلىرى قەشقەر ئۇستىدە ئۈچۈپ يۈرۈپ، بەزى يەرلەرگە تەشۇنق ۋەرەقىسى بەزى يەرلەرگە بومبا تاشلىدى. بۇنى كۆرگەن ماخوسەن ئەسكەرلىرى بىلەن ئالاقزادە بولۇپ قېچىپ، يېڭىسارغا كەلدى. ئايروپىلان

يېڭسارنىمۇ بومباردىمان قىلىپ، خەلق ۋە تۈڭگانلاردىن بىرقانچىسىنى ئۆلتۈردى. ماخوسەن ئۇيەردىن قېچىپ، يەركەنگىمۇ بارالماي تاغ يولى بىلەن ھىندىستانغا قاچتى. ماخوسەن 1937 - يىلى 9 - ئايدا لاداخقا كەلدى ۋە 3 - 4 كۈن كېيىن، مېلىك مەھەممەد نىياز ئەلەم ئاخۇنمۇ لاداخقا كەلدى.

ئابدۇنىياز بەگ كۇچا ئەتراپىدا دۇشمەنگە قارشى شىددەتلىك ئۇرۇشتىن قىلدى. ئاخىردا مەغلۇپ بولدى ۋە ئەسكەرلىرى چېچىلىپ كەتتى. بۇمللىي قەھرىمانلىك ئاقۇتى ھەققىدە بۇ گۈنگىچە ھېچ بىر خەۋەرچىقمىدى. ماخوسەنگە ئەگىشىپ، ھىندىستانغا قاچقانلاردىن باشقا تۈڭگانلارخوتەنگە قاچتى. 1937 - يىلى، شېلك شىسەي ئەسكەرلىرى خوتەنگە يۈرۈش قىلىپ، تۈڭگانلارنى ئۈچرىغان يەردە ھاۋادىن بومبا تاشلاپ، يەردىن پىيادە قىسىملىرى قوغلاپ يۈرۈپ، پاچىئەلىك شەكىلدە قىرغىن قىلدى. ئېشىپ قالغان ئاز بىرقىسمى چارقىلىق يولى بىلەن گەنسۇغا قاچتى. ئۇلارمۇ پايانسىز چۆلدە سۇسىزلىقتىن ئۆلدى. بەلكى يۈزدىن بىرسى گەنسۇغا بارالغان بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭ بىلەن 1937 - يىلى 10 - ئايدا پۈتۈن ئالتى شەھەر شېلك شىسەينىڭ ئىستىلاسى ئاستىدا قالدى.

ئابدۇنىياز بەگ بىلەن ماخوسەن بىرلىشىپ، شېلك شىسەيگە قارشى قوزغالغان كۈنلەردە، شېلك - شىسەي ۋە ئۇنىڭ مۇئاۋىنى (فوجۇشى) خوجىنىيازھاجى ، شەرقىي تۈركستاندىكى پۈتۈن مىللىي كۈچلەرنى يوقىتىشنى قارار قىلىپ، ئالتايدىكى شېرىپ خان ۋە قۇمۇلدىكى يولۋاس بەگلەرنى ئەسكىرىي كۈچ بىلەن مەغلۇپ قىلىپ، ئالتاي ۋە قۇمۇلنى ئىشغال قىلدى. ئەپسۇسكى، بۇجەرياندىكى ۋەقەلەرنىڭ تەپسىلاتى ھەققىدە مەلۇماتىمىز يوق.

يولۋاس بەگ 5 - ئايدا بىرقىسىم ئادەملىرىنى ئېلىپ، قومۇلنىڭ شەرقىدىكى خوتونتام دېگەن جايغا كەلگەن. 6 - 7- ئايلاردا ئۇيەردىن قېچىپ، چىڭخەيگە بارغان. چىڭخەيدە ئىككى ئاي تۇرۇپ ئۇ يەردىن خانكۇغا بېرىپ، چىن باشقۇمانداىنى جىيانكەيشى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن. يولۋاس بەگ ھازىر چۇڭچىڭدا ئىتتىپاقلىق ھايات كەچۈرمەكتە. شېرىپ خاننىڭ ئاقۇتتىدىن خەۋىرىم يوق. ئالتايدىكى مىللىي ئىنقىلابچى قازاق رەھبەرلىرىدىن ئىلىسخان، ئادى بەگ ۋە زايسف بەگلەر 645 ئۆيلۈك ئادىمى بىلەن ئالتايدىن قېچىپ، غەربىي موغۇلىستان بىلەن يۈرۈپ،گەنسۇنىڭ يۇرخۇن تېغىدىكى يايلاقلارغا بېرىپ يەرلەشتى.

22 - پەسىل

شەرقىي تۈركستان مىللىي ئىنقىلابچىلىرىنىڭ ھەربىي ۋە سىياسى ئەھۋالى

شەرقىي تۈركستان مىللىي ئىنقىلاب رەھبەرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى قوماندانلىرى ئىچىدە زامانىۋى ھەربىي تەلىم - تەربىيە كۆرگەن ۋە ئۇرۇش تەجرىبىسى بار كىشىلەر يوقتى.

بۇسەۋەپتىن ئەسكەرلەرنىڭمۇ ئۇرۇش تەلىماتى ياكى تەجرىبىسىدىن خەۋەردار ئەمەسلىكى تەبئىي ئەھۋال. شۇنداق بولسىمۇ مىللىي ئىنقىلابچىلارنىڭ ھەربىي جەھەتتە بىر- بىرىدىن كۆپ پەرقلىرى بار ئىدى. تۆۋەندە بۇ پەرقلەرنى قىسقىچە سۆزلەپ ئۆتىمەن:

خوجىنىيازھاجى ئەسكەرلىرى ئىچىدە مەيلى بۇرۇن بولسۇن مەيلى كېيىنكى مەزگىلدە بولسۇن ھېچ قانداق قانۇن ۋە تەرتىپ - ئىنتىزام يولغا قويىمغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى ھەربىي تەلىم ئالغان مۇنتىزىم تۈزگەن ئەسكەرلىرى ئالدىدا كۆپىنچە مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى.

خوجىنىياز ھاجى، قۇمۇل تاغلىرىدىكى ۋاقىتدا چىن ئەسكەرلىرى بىلەن مۇۋەپپەقىيەتلىك مۇداپىئە ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىپ، شەرقىي تۈركستاندا شۆھرەت تاپتى. چۈنكى، ئۇ يەردىكى ئەسكەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى تاغلىق رايونىنىڭ ئويمان - چۇڭقۇرىنى ياخشى بىلىدىغان ئۇۋچىلاردىن تەركىپ تاپقانىدى. دۇشمەن ئۇجايلارنىڭ يەر شارائىتى ۋە باشقا ئەمەلى ئەھۋالىدىن تامامەن خەۋەرسىز ئىدى. خوجىنىيازھاجى تاغلىق رايوننىڭ تەبئىي ئىستېھكاملىق شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، كەلگەن دۇشمەننى تاغ ۋە ئورمان ئارىسىدىن ئۇشتۇمتۇت ئوققا تۇتۇپ، تاغ جىلغىلىرىدا ۋە جاڭگال باياۋانلاردا ئېزىقتۇرۇپ يۇرۇپ، غەيرى مۇنتىزىم باسقۇنلار بىلەن مەغلۇپ قىلغانىدى. بۇغەلبىلەر ئەسكەرلەرنىڭ مەنىۋي كەيپىياتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، دۇشمەنگە دەھشەت سالغانىدى. مانا بۇ روھ بىلەن تۇرپان ۋە جىمىسار ئۇرۇشلىرىدا دۇشمەننى مەغلۇپ قىلدى. كېيىنچە، ئەسكەرلەر ئىنتىزامسىزلىقى تۈپەيلىدىن، ھەربىي تەلىم - تەربىيە كۆرگەن مۇنتىزىم دۇشمەن قوشۇنلىرى ئالدىدا بۆرىنىڭ ئالدىدىكى قويدەك ئاجىز بولۇپ قالدى. ئەمما، خوجىنىيازھاجى بۇ تەجرىبىلەردىن ساۋاق ئالمىدى ۋە ئەسكەرلەرنى تەرتىپ ئىنتىزام ئاستىغا ئېلىش پىكىرىنى قوبۇل قىلمىدى. ئەگەر، بۇ پىكىرنى قوبۇل قىلىپ، ئەسكەرلىرىنى تەرتىپ - ئىنتىزامغا كىرگۈزگەن بولسا ئىدى ئۇلار ھەرقانداق دۇشمەننى مەغلۇپ قىلالىغىدەك ئىمكانىيەتكە ئىگە ئىدى. چۈنكى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئاتلىق بولۇپ، قوللىرىدا زامانىۋي مىلتىق ۋە بىرقانچە پىلىموت بارئىدى. ئوق - دورىلىرىمۇ ئاز ئەمەستى ۋە سان جەھەتتىمۇ دۇشمەنلىرىنىڭكىدىن ئاز ئەمەستى. قارا يۇلغۇن ئۇرۇشىدىن قېچىپ، خوتەنگە كەلگەن خوجىنىياز ھاجىنىڭ قوماندانلىرىدىن بىرسى بۇ ئەھۋالدىن شكايەت قىلىپ، ماڭا مۇنداق دېگەن: «بىز قارا يۇلغۇن ئۇرۇشىدا تۈزگەنلار بىلەن 18 قېتىم ئۇرۇشتۇق ۋە ھەممىسىدە مەغلۇپ بولۇپ قاچتۇق. پەقەت، قاراشەھەر ئۇششاقتال ئۇرۇشىدا غەلىبە قىلدۇق. بۇغالىبىيەتنىڭ سەۋەبى، ئىككى تەرەپتىن كەلگەن دۇشمەن قورشاۋىدا قېلىپ، بەكرەك غەيرەت قىلىشقا مەجبۇر بولغانلىقىمىز ئىدى».

خوجىنىيازھاجى، ئەسكەرگە، قوماندانلىرىغا ۋە ھۆكۈمەتنىڭ باشقا خادىملىرىغا مۇنتىزىم ئايلىق بەرمەيتتى. پەقەت بەزىدە ئۇلۇگۈجە بىرمىقدار پۇل بېرەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەسكەرلەر ئەلقەتتىن ئېلىپ، ياكى قورالىرىنى سېتىپ جان باقاتتى. بۇجىنايىتى ئۆچۈن، ئەسكەرلەرجازالانمايتتى. مانا، بۇ

ئەھۋاللار ئەسكەرلەر ئىچىدىكى ئىنتىزامسىزلىقتىن باشقا ئۇلارنىڭ مەنىۋي ۋە ئەخلاقي جەھەتتىن بوزۇلۇشغا ۋە خەلقنىڭ بۇ ئەسكەرلەردىن بېراقلىششىقا سەۋەپ بولدى.

خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ قوماندانلىرىمۇ خوجىنىياز ھاجىنىڭكىگە ئوخشاش ئەسكىرىي تەلىم - تەربىيە ئالمىغان كىشىلەردىن ئىدى. ئەمما، خوتەن ھۆكۈمىتى ئىنقىلابنىڭ باشلىنىشىدىن تارتىپ، ئەسكەرلىرىنى مۇمكىنقەدەر توغرا بىر ھەربىي تەرتىپ - ئىنتىزام ئاستىغا ئېلىش ۋە خەلقنىڭ ئاسايىشىغا دەخلى قىلماسلىق ئۈچۈن، ئەسكەر ۋە قوماندانلارنىڭ مۇنتىزىم بىرقانۇنغا رىئايە قىلىشىغا كۆپ ئەھمىيەت بەرگەنىدى. بۇلارنىڭ نەتىجىسىدە خوتەن ئەسكەرلىرى شەرقىي تۈركىستانىنىڭ ئەڭ ئىنتىزامچان، ئىتائەتكار ۋە قانۇن ئىنتىزامغا رىئايە قىلىدىغان ئەسكەرلىرى بولۇپ قالدى. كېيىنچە ھەربىي تەلىم - تەربىيە كۆرگەن بەزى كىشىلەرنى تېپىپ، خوتەن ئەسكەرلىرىنى تەربىيەلەشكە مەسئۇل قىلغانىدۇق. بۇنىڭ بىلەن خوتەن قىسىملىرى ئەسكىرىي تۈزۈم جەھەتتىن خېلى تەرەققىي قىلدى. نەتىجىدە، خوتەن ئەسكەرلىرى ئۇرۇش مەيدانلىرىدا ئەڭ كۆپ پائالىيەت كۆرسىتىدىغان قىسىم بولدى. لېكىن، خوتەن ئەسكەرلىرىنىڭ ئىنتىزام تەربىيىسى جەھەتتە ئارتۇقچىلىقى بولسىمۇ مۇنداق ئىككى ئېغىر يېتەرسىزلىكى بار ئىدى. 1 - قوماندانلىرىنىڭ ھەممىسى زامانغا لايىق ئۇرۇش تەجرىبىسى يوق بولۇپ، پەقەت ئۇرۇشلاردا غەيرەت كۆرسىتىدىغان كىشىلەردىن ئىبارەت ئىدى. 2 - خوتەن ئەسكەرلىرىنىڭ قولىدىكى قورال باشقا مىللىي ئىنقىلابچىلارنىڭكىدىن ناچار ئىدى. 12000 كىشىلىك خوتەن قوشۇنىنىڭ قولىدا ئاران 1000 دانە مىلتىق بار ئىدى. ئوق - دورا ۋە باشقا ئەسكىرىي لاۋازىماتلىرىمۇ يوق دېگۈدەك ئاز ئىدى. مۇتلەق كۆپچىلىك ئەسكەر قىلىچ، نەيزە ۋە چوماق بىلەن قوراللانغانىدى. مانا، مۇشۇنداق، زامانىنىڭ ئەڭ ناچار قورالى بىلەن قوراللانغان ئەسكەرلەرنىڭ زامانىمىزدىكى «ئىستېھكام ئۇرۇش» نىغا ناقابىل تۇرۇشقا ئاجىزلىق قىلىشى تەبىئىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، خوتەن ئەسكەرلىرىنىڭ ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى دائىم ھۇجۇم ۋە ياسقۇن شەكلىدە بولاتتى. قارشىسىدىكى دۈشمەن بولسا، ئەڭ يېڭى مىلتىق، پىلومۇت ۋە زامانىۋي توپلار بىلەن قوراللانغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەيلى غالىبىيەتتە بولسۇن ۋەيا مەغلۇبىيەتتە بولسۇن ئۇزۇشتا دۈشمەندىن زىيادە چىقىمغا ئۇچرايتتى. خوتەن ئەسكەرلىرى پىيادە، ئاتلىق ۋە توپچىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمدىن تەركىپ تاپقانىدى. بىزنىڭ 20 دانە توپىمىز بار ئىدى. بۇلاردىن ئاران ئىككىسى زامانىۋي توپ، قالغانلىرى ھارۋاچاقلىرىغا بېكىتىلگەن قەدىمكى زامانىنىڭ مىس ۋە چۈيۈن توپلىرىدىن ئىدى.

قىسقىسى، خوتەن ئەسكەرلىرىنىڭ لوپ كۆلى ۋە چىڭخەي چېگرىسىدىن باشلاپ، قەشقەر چېگرىسىغىچە بولغان جايلاردا قولغا كەلتۈرگەن پەتھىلىرى ئۇلارنىڭ ئىنتىزامچانلىقى، ئالغان تەربىيىسى ۋە غەيرىتىنىڭ نەتىجىسى بولغىنىدەك، ئۇلارنىڭ مەغلۇبىيىتى قورال يېتەرسىزلىكىدىن، قوماندانلىرىنىڭ تەجرىبىسىز ۋە زامانىۋي ھەربىي ئىلىمدىن خەۋەرسىز بولغانلىقلىرىدىن كېلىپ چىقتى.

تۆمۈرسجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى، تۈڭگانلاردىن بىر ئاز ئەسكىرىي تەلىم - تەربىيە ئالغان بولسىمۇ، ئىتتىزامسىزلىقتا خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئوخشاش ئىدى. قىرغىز ۋە ئۆزبېك ئەسكەرلىرى دۇنيا ئۇمۇمىي ئۇرۇشىدىن كېيىنكى پەرغانە «باسمىچىلىرى» نىڭ يولىدا بولۇپ، تەرتىپسىز تۈيۈقسىز ھۇجۇم ۋە «ئۇر - قاچ» تا بىر ئاز ئۇستا بولسىمۇ، مەيدان ئۇرۇشى ۋە مۇھاسىرە ئىشلىرىدا كارغا كەلمەيتتى. ئالتايدىكى قازاق ئىنقىلابچىلىرى، ئەسكەرلىرى ۋە قومۇل ئەسكەرلىرىنىڭ ئەھۋالىدىن مەلۇماتىمىز يوق. ئەمما، ئۇلارنىڭمۇ مەيلى قوماندانلىرى بولسۇن، مەيلى ئەسكەرلىرى بولسۇن، زامانىۋىي ھەربىي تەلىم - تەربىيە كۆرمىگەنلىكتىن ئۇلارنىڭ كۆچىمۇ، دۇشمەن كۆچىدىن تۆۋەن ئىكەنلىكىنى بىلمەيتتى.

شەرقىي تۈركستان ئىنقىلابچىلىرىنىڭ ئەسكىرىي جەھەتتىكى ئەھۋالى مانا، بۇ سۈرەتتە ئىدى. ئەمما، ئۇلارنىڭ دۇشمىنى بولغان چىنلىقلار ۋە تۈڭگانلارنىڭ قوماندانلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك چىنده ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئالغان ۋە ئۇرۇش تەجرىبىسى باركىشىلەر ئىدى. ئەسكەرلىرىنى قاتتىق ئىنتىزام بىلەن تەربىيەلەيتتى. قوراللىرىمۇ پۈتۈن مىللىي ئىنقىلابچىلارنىڭكىدىن مۇكەممەل ئىدى.

ئىچكى سىياسى ۋەزىيەت

خوجىنىياز ھاجى ۋە مەھمۇد سجاڭلارنىڭ ئىچكى سىياستى ئىنتايىن خاتا ئاساسقا قورۇلغانىدى. چۈنكى، ئۇلار ئىنقىلابنىڭ ئەسلى مەقسىتى بولغان خەلقنىڭ ئاساىيىشغا ئەھمىيەت بەرمەيتتى. مالىيە، ماۋارىپ ۋە ئەدلىيە ئىشلىرىنى ئۇرۇنلاشتۇرۇش ئۈسۇللىرىدىن پۈتۈنلەي خەۋەرسىز ئىدى. ئەسكەر لاۋازىماتى، ئوزۇق - تۈلۈك ۋە باشقا نەرسىلەر ئۇچۇن، دۆلەت خەزىنىسىدىن پۇل چىقىرىپ چىقىم قىلدىغان ئىش يوقتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى خەلقتىن ئېلىنغان ئالۋاڭ - سېلىق يولى بىلەن قامدىلاتتى.

خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئىچكى سىياستىدىكى ئەڭ يامان تەرىپى، شەرقىي تۈركستانىدىكى ھەر قانداق ئىمتىياز ۋە خىزمەتلەرنىڭ ھەممىسىنى، لايىق بولسۇن بولمىسۇن ھەممىسىنى قۇمولۇق ۋە تۈرپانلىقلارغا بېرىش بىلەن باشقا ئىنقىلابچىلارنى ئاستا - ئاستا سىقىپ چىقىرىش يولىنى تۇتقانلىقى ئىدى. خوجىنىيازھاجى بۇ سىياستىنى مۇمكىنقەدەر مەخپىي تۇتۇشقا تىرىشقان بولسىمۇ ئۇنىڭدا داھىلىك سۈپەت بولمىغانلىقتىن بۇسىرىنى دەرھاللا خەلقە بىلدۈرۈپ قويغانىدى. خوجىنىياز ھاجى تەرىپىدىن يۇرتقا تەيىن قىلىنغان ھاكىم ۋە ۋالىلارغا ھېچقانداق خىزمەت نىزامنامىسى ياكى رېئايە قىلىشقا تېگىشلىك قانۇن يوقتى. ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى پەقەت، خەلقتىن ئالۋاڭ - سېلىق ۋە ئوزۇق - تۈلۈك يىغىپ، خوجىنىياز ھاجىغا بېرىشتىن ئىبارەت ئىدى. ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا ياكى بۇرۇنقى چىنلىق مەنسەپتارلارنىڭ يولى بىلەن ئىش ئېلىپ بارااتتى.

خوتەن ھۆكۈمىتى ئىچكى سىياسەتتە خېلى ياخشى ۋە تەقدىرلەشكە ئەرزىيدىغان يول توتقانىدى.

ھەممىدىن بۇرۇن خەلقنىڭ ئاسايىشىغا ئەھمىيەت بېرەتتى. ئەسكەر ۋە مەمۇرىي خادىملىرىغا يېتەرلىك مىقداردا مۇنتىزىم ئايلىق بېرىلەتتى. ئەسكىرىي لاۋازىماتنى ۋە باشقا لازىملىق نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى بازار باھاسىدا سېتىپ ئالاتتى. پەقەت ھۆكۈمەت مەجبۇر بولۇپ قېلىپ، بىر ئىككى قېتىم ئات ـ ئۇلاغنىڭ يەم خەشەكنى خەلقتىن مۇۋاپىق قانۇن ئاساسىدا يىغىۋالغاندى. خەزىنە ئىقتىسادى يېتىشمەي قالغاندا يۇرتتىكى بايلاردىن قەرز ئېلىپ، بۇ قەرزنى ئۆز ۋاقتىدا تۆلىگەنىدى. يۇرتتىكى مالىيە ئىشلىرى ئادالەتلىك بىلەن يۈرگۈزۈلۈپ، مۇمكىن بولغان ھەر شەھەردە بىردىن مەكتەپ ئېچىپ، ماۋارىپ ئىشلىرىنىمۇ ئوبدان يولغا قويغانىدى. ئەدلىيە ئىشلىرىنى ئىسلامىي شەرىئەتكە ئۇيغۇن قىلىپ ئېلىپ باردى. ۋالىي ۋە ھاكىملارغا قانۇننامە(قوللانما) تارقىتىپ بېرىلىپ، خىزمەتلىرىدە بۇنىڭغا ئەمەل قىلىش تەلەپ قىلىنىدى. بۇلارنىڭ خىزمەتلىرىنى ھەردائىم ئاشكارە ۋە مەخپى ھالدا تەكشۈرۈپ تۇردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، باشقا ۋىلايەت خەلقلىرى خوتەنگە تەۋە بولۇش ئارزۇلىرىنى بىلدۈرمەكتە ئىدى. العيازبالله[120] بۇ سۆزلەر، خوتەن ھۆكۈمىتىنى دۇنياغا ياخشى كۆرسىتىش ئۈچۈن قىلىنغان سۆزلەر ئەمەس، بەلكى، ھەقىقەتنى سۆزلەشتىن ئىبارەت تارىخچىلىق ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاشتۇر. بۇ ۋەقەلەرنى ۋە شۇچاغدىكى ۋەزىيەتنى بىلىدىغان ۋەتەنداشلار بۈگۈن دۇنيانىڭ ھەر يېرىدە بار. ھەقىقەتنى سۆزلەش ھەر ۋىجدانلىق كىشىنىڭ ئىخىيارىدىكى بىر ئەركىنلىكتۇر.

تاشقى سىياسى ۋەزىيەت

تاشقى سىياسەت مەسىلىسىدە، مىللىي ئىنقىلابچىلار ئارىسىدا خېلى چوڭ ئىختىلاپ بارئىدى. چۈنكى، خوجىنىيازھاجى ۋە مەھمۇد سىجاڭلار، ئۆزلىرىنى ھەددىدىن ئۇشۇق دەرىجىدە چىن ھۆكۈمىتىگە تەۋە قىلىپ كۆرسەتمەكتە ئىدى. پۈتۈن ئەسكىرىي ۋە مەمۇرىي مەنسەپتارلىرىنىڭ ئىسمى چىنچە ئىدى. ئۇلارنىڭ بايرىقىمۇ چىن بايرىقى ئىدى. يەر بېجى ۋە تىجارەت بېجى قاتارلىق باجلارنىڭ ھەممىسى بۇرۇنقى چىن ئۇسۇلىدا ئېلىناتتى. ئىنقىلاب غەلبە قىلغان چاغدىمۇ، شەرقىي تۈركستاننى چىن ھۆكۈمىتىنىڭ مەمۇرلىرى سۈپىتىدە باشقۇرىدىغانلىقلىرىنى ئېلان قىلماقتا ئىدى. خوجىنىياز ھاجى چەت دۆلەتلەردىن پەقەت سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەنلا مۇناسىۋەت ئورنىتىش ۋە ئۇ دۆلەت تەلەپ قىلغان پۈتۈن ئىمتىيازلارنى بېرىپ، ئۆزىنىڭدىن قورال ۋە باشقا كېرەكلىك نەرسىلەرنى ئېلىش سىياستىنى قوللانغانىدى. باشقا ئىنقىلابچىلار ئۇنىڭ بۇ سىياستىگە قارشى چىققاندا، ئۇ: «بۇ سىياستىمىز ۋاقىتلىق بىرسىياسەت. ھازىرچە قورالغا ئېھتىياجىمىز بار. شوڭا روسلار نېمە دېسە ماقۇل دەپ قوبۇل قىلىمىز. ئىنقىلابىمىزغەلبە قىلغاندىن كېيىن، روسلارغا بەرگەن ئىمتىيازلارنى ئەمەلدىن قالدۇرىمىز» دېگەنگە ئوخشاش مەنتىقسىز دەللەرنى كۆرسىتەتتى.

120 العيازبالله ـ ئەرەبچە «ئاللاھتىن پانا تىلەيمەن» دېگەن سۆز. ئۇيغۇرچىدا «خۇدا ساقلىسۇن!» مەنىسىدە(ن. ش.ھ.).

خوتەن ھۆكۈمىتى، ئىنقىلاب غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، چىن ھۆكۈمىتى بىلەن سىياسى يول ئارقىلىق شەرقىي تۈركستانىنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەش تەرەپتارى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، پۈتۈن ئەسكىرىي ۋە مەمۇرىي ئىدارە تەشكىلاتىنى تولۇق مىللىيلەشتۈرۈپ، يېڭىدىن تەرتىپكە سېلىش پىكرىدە چىڭ تورغانىدى ۋە مۇمكىن قەدەر بۇ پىكرىنى ئەمەلىيلەشتۈردى. چەت دۆلەتلەردىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقىي تۈركستانغا كۆزىتكىچ تۈرغانلىقى پۈتۈن دۇنياغا مەلۇم بولغان بىرھەقىقەت ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، خوتەن ھۆكۈمىتى مەزكۇر دۆلەت بىلەن بۇرۇندىن مەۋجۇد بولۇپ كەلگەن تىجارىي مۇناسىۋەتنىلا بۇرۇنقى شەكلى بىلەن تۇتقاندىن باشقا يەنە ئىمتىياز بېرىلگەندە، ئۇ شەرقىي تۈركستانغا تىرنىقىنى تېخىمۇ چوڭقۇر پاتۇرۇۋالىدۇ، دېگەن كۆزقاراشتا ئىدى.

ئەنگلىيە ۋە ئافغانىستان دۆلەتلىرى شەرقىي تۈركستان مەسلىسىدە پۈتۈنلەي بىتتەرەپلىك سىياسىتىنى تۇتقان بولسىمۇ بۇ دۆلەتلەرنىڭ شەرقىي تۈركستاندىن ھېچبىر تاماسى يوقتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، خوتەن ھۆكۈمىتى بۇ ئىككى دۆلەت بىلەن ياخشى مۇناسىۋەت پەيدا قىلىش ۋە كېيىنچە بولسىمۇ بۇلاردىن پايدىلىنىشنىڭ ھېچبىر زىيىنى يوق دەپ قارايتتى.

خۇلاسە قىلىپ ئېتقاندا، بىرمەملىكەتتە قوزغالغان مىللىي ئىنقىلابنىڭ مۇڭەپپىقىيىتى ئۈچۈن زورۇر بولغان ئەڭ مۇھىم ئامىل، ئىنقىلاب يولباشچىلىرىنىڭ ئەسكىرىي ئىشلارنى، ئىچكى ۋە تاشقى سىياسەتلىرىنى توغرا بىرئاساس ئۈستىگە بەرپا قىلىشلىرىدىن ئىبارەت.

شەرقىي تۈركستان ئىنقىلابىنىڭ بۇجەھەتتىكى ئەمىلى ئەھۋالى يوقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلدى. ھەرقانداق بىر كىشى بىتەرەپ ۋە ھەققانى مەيداندا تۇرۇپ، شەرقىي تۈركستان مىللىي ئىنقىلابىنى، ئۇنىڭ يولباشچىلىرىنى ۋە ئىنقىلابنىڭ ئاخىرقى يامان ئاقىبىتىنىڭ سەۋەبلىرى ھەققىدىكى باھا، تەھلىل ۋە كۆزقاراشلىرىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگەنلەر ئۈستىگە ئورۇنلاشتۇرسا، ئۆزجايىنى تاپقان بولىدۇ.

23 - پەسىل

شېڭشىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ ماھىيىتى

شېڭ شىسەينىڭ ھازىر شەرقىي تۈركستاندا يۈرۈتۈۋاتقان ھۆكۈمىتىنىڭ ماھىيىتى پۈتۈن دۇنياغا مەلۇم. لېكىن، ئۇنىڭ رەسمى بىرچىن ئەمەلدارى ئىكەنلىگىگە قاراپ ياكى ئۇنىڭ تەشۋىقاتلىرىغا ئالدىنىپ، ئۇنىڭ ھاكىمىيەت ئۈسۈلى ۋە ماھىيىتىنى چۈشەنمىگەن كىشىلەرنىمۇ كۆرۈۋاتىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇھەقتە بىرئاز توختىلىپ ئۆتۈشنى لازىم كۆردۇم:

شېڭ شىسەي ھۆكۈمەتنى قولغا ئالغان كۈندىن باشلاپ، ئاستا - ئاستا پۈتۈن ئىدارىي ئىشلارنى سوۋېت ئۈسۈلى بويىچە يۈرگۈزگىلى باشلىدى. سوۋېتلار ئۇنىڭ بۇخىزمەتى بەدىلىگە ئۇنىڭغا قورال -

ياراغ، ئايروپىلان، ئەسكەر ۋە باشقا مۇھىم ئەسكىرىي لاۋازىماتلارنى بەردى. شېك شىسەي، بۇ يارداملەر بىلەن شەرقىي تۈركستان مىللىي ئىنقىلابچىلىرىنى بېسىقتۇردى ۋە يۇرتنى بېسىۋالدى. مەمۇرىي، ئەسكىرىي ۋە ئىقتىسادىي ئىشلارنى كوممۇنىستىك تۈزۈم بويىچە ئېلىپ بېرىش ۋە بۇنىڭ ۋاستىسى بىلەن شەرقىي تۈركستاننى بىر روس مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن نۇرغۇن «مەسلىھەتچى» لەرنى ئېلىپ كەلدى. مىكىلارچە روس ئەسكەرلىرىگە چىنچە ئەسكىرىي كىيىدۈرۈپ، شەھەرلەرگە ئورۇنلاشتۇردى. خەلقنى ھەرخىل تۆھمەت بىلەن قارىلاپ ئۆلتۈردى ۋە تۈرمىگە سالدى. بۇنىڭ بىلەن خەلقنى روھىي جەھەتتە ۋەيران قىلدى ئىنسانىنىڭ تەبئىي ھەققى بولغان دىن ئەركىنلىكى، پىكىر ئەركىنلىكى، تىجارەت ۋە سانائەتدىكى ئەركىنلىكى، سىياھەت ئەركىنلىكى ۋە ئولتۇراقلىشىش ئەركىنلىكى قاتارلىق ھەقلىرىنى يوقاتىپ، كوممۇنىزىمنىڭ ئاسارەت زەنجىرىگە باغلىدى.

پۈتۈن شەرقىي تۈركستان خەلقىنى روس بولشۇبىكلىرىنىڭ تۈركستان خەلقىنى بۆلۈپ تاشلىغان تۈرك دۈشمەنلىك سىياسىتى بويىچە «ئون تۆت مىللەت» كە ئايرىشقا كىرىشتى. بۇ ئۈيدۇرما « ئون تۆت مىللەت» دېگىنى، كۆچمەن بۇتپەرەست چىنلىقلار، كۆچمەن مۇسۇلمان چىن(تۇڭگان) لار ۋە روسىيە دىن كەلگەن روس كوچمەنلىرىدىن ئىبارەت ئەڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلەن پۈتۈن شەرقىي تۈركستاندىكى بىرتۈرك مىللىتى بولغان خەلقلەرگە ھېچ تۈنۈش بولمىغان باشقا 11 نام ئۈيدۇرۇپ، قۇراشتۇرۇپ ياساپ چىققان مىللەتلەردىن ئىبارەت. بۇ ئۈيدۇرما « ئون تۆت مىللەت» نىڭ ھەر بىرى ئۈچۈن زورلاپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىكىگە ئوخشاش تاتارچە «ئاقارتىش ئۈيۇشمىسى» دېگەن تەشكىلاتلارنى قۇرۇپ چىقتى. بۇنىڭدىن مەقسىتى، شەرقىي تۈركستاندا قەدىمدىن بىرتوغقان ۋە بىرمىللەت بولۇپ، ناھايىتى ئىناق ۋە بىرلىكتە ياشاپ كەلگەن تۈرك مىللىتىنى باشقا ـ باشقا يول ۋە مەپكۇرەگە باشلاش بىلەن بىر ـ بىرىگە دۈشمەن قىلىپ، بۇلارنى ئاسارەت زەنجىرىگە تېخىمۇ مەھكەم باغلاشتىن ئىبارەت. چۈنكى، روسلار غەربىي تۈركستاندىكى، پۈتۈن شىمالىي ئاسىيادىكى، كاپكازىيەدىكى ۋە شەرقىي ياۋروپادىكى تۈركلەرنى بۇ شەكىلدە پارچىلاپ، ئۇلارنىڭ قېنىنى شوراۋاتقانلىقى كۆز ئالدىمىزدادۇر.

شېكشىسەي، يەنە بىرتەرەپتىن ئۆز ۋەتەنداشلىرىنى ۋە توغقانلىرىنى روس جاللاتلىرىغا تۈتۈپ بېرىپ، جان باققان ۋىجدانسىزلاردىن مىكىلارچىسىنى شەرقىي تۈركستانغا ئېلىپ كېلىپ، ئۇلارنى كوممۇنىزىمنى تەشۋىق قىلىش، تارقىتىش ۋە جاسۇسلۇق خىزمىتىگە سالدى. چۈنكى، شەرقىي تۈركستاندىن ئۇنداق ۋەتەن ساتقۇچ خائىنلار چىقمىدى. ياش ئۆسمۈرلەرنىڭ سۆزۈك زېھنىنى كوممۇنىزىم بىلەن زەھەرلەش ئۈچۈن، مىكىلارچە مەكتەپ ئېچىپ، ئۇلارنى مۇئەللىم قىلدى. شېكشىسەي بۇ ئىشنى «شەرقىي تۈركستاننىڭ ماۋارپىنى تەرەققى قىلدۇردۇم» دەپ، يورت ئىچىدە ۋە

چىندەكەك تەشۋىق قىلدى. ئەمما، ۋەقەنىڭ ماھىيىتىنى بىلگەن كىشى مائارىپ نەردە، بۇ مەكتەبلەرنەردە، ئوپئۇچۇق كۆرەلەيدۇ. چۈنكى، ھازىر شەرقي تۈركستاندا زامانىۋى پەن - بىلىملەر ئۈچۈن مۇئەللىملەر يوق ۋەكتابمۇ يوق. پەقەت شېڭ شىسەي ئېلىپ كەلگەن بىرقانچە ۋىجدانسىز تەشۋىقاتچىلارنى مۇئەللىم دەپ مەسۇم بالىلارنىڭ بېشىغا مۇسەللەت قىلغانلىقى بىزگە مەلۇم. بۇنىڭدىن باشقا شېڭ شىسەي شەرقي تۈركستاننىڭ پۈتۈن تىجارىتىنى سوۋېتقا باغلىدى. نەتىجىدە يۈرتنىڭ ئىقتىسادى سوۋېتنىڭ قولىغا ئۆتتى.

شېڭشىسەي، ئەينى زاماندا سوۋېت مەمۇرىي خادىمى بولۇپ، ئۇنىڭ ھۆكۈمىتى، روس بولشېۋىكلىرىنىڭ غەربىي تۈركستانىدىكى جاللاتلىق، يالغانچىلىق ۋە شەيتانلىق ئۇستىگە قۇرۇلغان ھۆكۈمىتىنىڭ ئۆز ئەينىدۇر. شېڭ شىسەي پەقەت ئاغزىدىلا چىن جۇمھۇرىيەتى ھۆكۈمىتىگە تەۋە. دېمەك شەرقي تۈركستان خەلىتىدىكى سىزىقلاردىلا چىنگە تەۋە. چىن مەركىزى ھۆكۈمىتىمۇ قەدىمدىن تارتىپ ئادەتلەنگەن «قۇرۇق ئابرۇيىپەرەست» لىكىدىن شېڭ شىسەينى شەرقي تۈركستاننىڭ ھۆكۈمدارى دەپ ئېتىراپ قىلىپ، ئۇنى بەش مىليون خەلقىنىڭ ھۇقۇقى ۋە تەقدىرى قوربان قىلىنماقتادۇر.

ئۇنىڭ ئۇستىگە، چىن - ياپون ئۇرۇشى باشلانغاندىن كېيىن، چىن ھۆكۈمىتى سوۋېت - ئىتتىپاقىدىن ئالغان ئۇرۇش لاۋازىمالىرىنى شەرقي تۈركستان ئارقىلىق توشۇشقا مەجبۇر بولغانلىقتىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا ۋە شېڭ شىسەيگە تېخىمۇ كۆپ خوشامەت قىلىپ، روسلارنىڭ شەرقي تۈركستاندا تەسىردائىرىسىنى تېخىمۇ كېڭەيتىشگە يول قويماقتا. يەنى، « ئۆچكە جان قايغۇسىدا، قاسساپ ياغ قايغۇسىدا».

شېڭ شىسەي دېگەن كىم؟

شېڭ شىسەي مانجۇرىيەدە توغۇلۇپ ئۆسكەن بىرچىنلىق. مانجۇرىيەدىكى چىنچە مەكتەپلەردە ئوقۇغان.كېيىنچە، ياپونىيەدە ھەربىي ئالى مەكتەپنى پۈتتۈرگەن. 1 - دۇنيا ئۇرۇشى تۈگۈگەندىن كېيىن، مانجۇرىيە كوممۇنىست پارتىيىسىگە قېتىلغان ۋە مانجۇرىيە ۋەتەن خائىنلىرى بىلەن بىللە ئىشلىگەن. ياپۇنلار مانجۇرىيەنى ئالغاندا نەنجىڭغا قېچىپ كېلىپ، چىن ھۆكۈمىتىنىڭ خىزمىتىگە كىرگەن.

جىن شۇرىن شەرقي تۈركستانغا جۇشى بولغاندىن كېيىن، 1928- يىلى، جىن شۇرىننىڭ خۇسۇسى كاتىبى بىلەن تونۇشۇپ قىلىپ، بىرگە ئۇرۇمچىگە كەلگەن. ئۇرۇمچىدە ئادەتتىكى بىرئەسكىرىي دەرىجىلىك خىزمەتكە ئورۇنلاشقان. كېيىنچە، باش مەسلىھەتچى ۋە ھەربىي مەكتەپنىڭ مۇدىرى بولدى. شېڭ شىسەينىڭ شەرقي تۈركستاندا قىلغان ئىشلىرى يۇقىرىدا بايان قىلىندى. ئەمدى تۆۋەندە

ئۇنىڭ سىياسەت ۋە تارىختىكى ئۇرنى ھەققىدە بىرئاز توختىلىپ ئۆتىمەن.

شېڭ شىسەينىڭ خوجايىنى روسلار ۋە خوشامەتچىسى بولغان بىرقىسىم چىنلىقلار ئۇنى، «شەرقىي تۈركستاندىكى ئىنقىلابنى ئۆزىنىڭ داھىيانە قابىلىيىتى بىلەن بېسىقتۇرۇپ، بۇ يۇرتنى تىنجىتقان؛ ئارقىدا قالغان بۇ يۇرتتا ماۋارىپ، ئەسكىرىي ۋە ئىقتىسادىي ئىشلارنى تەرەققى قىلدۇرغان» ۋاھاكازا، دەپ، ماختاپ تەشۋىق قىلماقتا ۋە كۆرسەتكەن بۇخىزمەتلىرىگە ئۇنى«شېڭ شىسەي» يەنى چىنچەدە ئالىم، داھىي دېگەن مەنىدىكى ئۇنۋان بىلەن ئاتىماقتا. ئەمما، تارىخ يالغان گۆۋالىقنى قوبۇل قىلمايدىغان ئەڭ ئادالەتلىك سوراقچىدۇر. ئاخىرى بىر كۈن، غەرەزلىك كىشىلەرنىڭ قارىنى ئاق ۋە كېچىنى كۈندۈز دەيدىغان يالغان تەشەببۇسلىرىنى پاش قىلىپ، ئۇلارنى قارا يۈز قىلىدۇ. شېڭشىسەينىڭ ئۆز ۋەتىنى مانجۇرىيەنى روسلارغا سېتىش ئۈچۈن قىلغان ئىشلىرى ئىنكار قىلىشقا بولمايدىغان بىر تارىخى خائىنلىقتۇر. شەرقىي تۈركستانغاكەلگەندىن تارتىپ، پەقەت ئۆز شەخسى مەنپەئەتىنى دەپ شەرقىي تۈركستانىنى روسلارغا ساتقانلىقى ۋە ئۆزىنىڭ مىللىي دۆلىتى بولغان چىن ھۆكۈمىتىگە خىيانەت قىلغانلىق جىنايەتلىرى ئاشكارە كۆرۈنۈپ تۇرماقتا. زولۇم ۋە ئىستىبداددىن قۇتۇلۇش، ئىنسانىيەتنىڭ مۇقەددەس ھەققى بولغان ئازاتلىق نېمىتىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ھەققانى بىرئىنقىلاپ قۇزغاپ چىققان بىرمىللەتنىڭ ھۆقۇقىنى دەپسەندە قىلىپ، پەقەت ئۇمىللەت ئۈستىدە ھۆكۈمران بولۇش مەقسىتى بىلەن، دۇنيادىكى ئەڭ زالىم ۋە قانخور روس بولشېۋىكلىرىدىن يارىدەم ئېلىپ، بۇ مىللەتنى ۋە ۋەتىنىنى ناھايىتى ئەرزان باھاغا ساتقانلىقى، ئۆزىنىڭ بىرنەچچە يىللىق مەنسەپ ۋە تەختى - بەختىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئۇ مىللەتنى كوممۇنىست جاللاتلىرىنىڭ قولىغا تۇتۇپ بېرىپ، ئوتقا ۋە قانغا پۈچۈلاۋاتقانلىقىنى ھەممىمىز كۆرۈپ تۇرىپتىمىز. بۇنىڭغا ئوخشاش بىرخائىن تارىختا بەك ئاز كۆرۈلىدۇ. شۇڭا تارىخ بۇنىڭغا ئۆز لايىقىدا جاۋاپ بەرگۈسى. ھېچ بولمىغاندا، تارىخ ئادالىتى يوقىرىقى ناھەق ئۇنۋانىنىڭ بىر ھەرپىنى يەڭگۈشلەپ، «شېڭ شەزىبي» يەنى، «دۇنيائوغرىسى شېڭ» دېگەن ئۇنۋاننى بېرىدۇ. مانا، بۇ ئۇنىڭغا ئەڭ لايىق بىر تارىخي نامدۇر.

شەرقىي تۈركستان ئىنقىلابى تۈگىدىمۇ؟

بۇ سوئالغا، شەرقىي تۈركستان خەلقىنىڭ روھىي ھالىتىنى تەتقىق قىلمىغان ۋە بۇ ئىنقىلاب نەتىجىسىدە ئومۇمىي خەلقنىڭ يۈرىكىگە ئورۇنلاشقان ھېسسىياتتىن خەۋەرسىز ۋە دۇنيا مىللەتلىرىنىڭ تارىخىنى بىلمىگەن كىشى، «تۈگىدى» دەپ جاۋاب بېرىشى مۇمكىن. چۈنكى، بۇ كىشىلەر شەرقىي تۈركستان خەلقىنىڭ قولىدا قورال يوقلىقىنى ۋە دۈشمەننىڭ ناھايىتى كۈچلۈك ئىكەنلىكىنلا كۆرمەكتە. بۇ سەۋەپتىن شەرقىي تۈركستان خەلقىنىڭ ھەرقانداق ھەرىكەتكە چارىسىزھالدا تەقدىرىگە

بويسۇنۇپ تۇرغانلىقىنى، ئىنقىلاپنىڭ تۈگىگەنلىكى دەپ ھېسابلىماقتا.

ھازىرقى باسقۇچتا دۇشمەننىڭ، يالغان تەشۋىقات ۋە قانۇنسىز تەھدىت بىلەن خەلقنىڭ مەنسۇپ دۇنياسىنى زەھەرلىشى، خەلقنىڭ مىللىي قۇدرىتىنى يوقىتىش ئۈچۈن، مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي ۋە سىياسى ھەقلىرىنى تەلەپ قىلىشقا ھېچقانداق ئىمكانىيەت بەرمەيۋاتقانلىقىنى بۇنىڭغا دەلىل قىلىپ كۆرسىتىلمەكتە.

ئۇنىڭ ئۈستىگە، شەرقىي تۈركستاننىڭ تۆت ئەتراپىنىڭ دۇنيانىڭ ئەڭ ئېگىزتاغلىرى بىلەن ۋە ئەڭ يامان چۆللىرى بىلەن ئورالغانلىقى ۋە ھېچبىرتەرىپى دېڭىزغا يېقىن ئەمەسلىكى، قۇرۇغۇلۇقتىمۇ مەدەنىي مەملىكەتلەردىن بەك يىراقتا ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بۇجوغرافىيىلىك تەلەيسىزلىكى ۋە كۆچلۈك دۇشمەننىڭ ئاچكۆز ۋە تاماخور ئاغزىغا بەك يېقىن بولغانلىقى يۇقىرىقى كۆزقاراشنى قۇۋۋەتلەيدۇ.

لېكىن، شەرقىي تۈركستان خەلقىنىڭ رۇھىي ھالىتىنى تەنقىد قىلغان، خەلقنىڭ ئىنقىلاپ دەۋرىدىن بېرى كۆچلىنىپ كېلىۋاتقان مىللەتپەرۋەرلىك ھېسسىياتىنى، ھازىر دۇشمەننىڭ قانلىق زۇلۇمى ۋە قانلىق باستۇرۇشى نەتىجىسىدە تېخىمۇ كۈچەيگەن غەزەپ ۋە نەپرەت ھېسسىياتىنى تارىخ ۋە سىياسەت نۇقتىسىنەزەرىدىن ئويلىغان كىشىلەر، بۇسۇئالغا جىددىيلىك بىلەن، «ھەرگىز تۈگىمىدى ۋە ھەرگىز تۈگىمەيدۇ!» دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. ئۇلار بۇنداق دەپ جاۋاپ بېرىشتە ئىنتايىن ھەقلىق. چۈنكى، شەرقىي تۈركستان خەلقى، يىگىرمە يىلدىن بېرى دۇنيادىكى ئەركىن مىللەتلەرنىڭ ئەزىزلىكىنى، ھەرخىل ھەققە ئىگە ئىكەنلىكىنى، مائارىپ، تىجارەت، دېھقانچىلىق، سانائەت، ئەسكىرىي ۋە باشقا ئىجتىمائىي ئىشلارنىڭ ھەممىسى ئۇ مىللەتنىڭ پايدىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغانلىقىنى بىلىپ كەلمەكتە.

ئاسارەت ئاستىدىكى مىللەتلەرنىڭ، بولۇپمۇ، شەرقىي تۈركستان خەلقىنىڭ خارلانغان، ھەرقانداق ھەق - ھوقۇقتىن مەھرۇم، ھەرخىل زۇلۇم ۋە قىيىن - قىستاق ئاستىدا ئېزىلىۋاتقانلىقى، ھەر ئىشتا دۇنيا مىللەتلىرىنىڭ ئارقىسىدا قالغانلىقى، مائارىپ، ئىقتىسات ئىشلىرى ۋە تەبىئىي بايلىقنىڭ ھەممىسى دۇشمەننىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن ئىكەنلىكى ۋە خەلقنىڭ پۈتۈن ئىجتىمائىي مەنپەئەتلەردىن مەھرۇم قىلىنغانلىقىنى شەرقىي تۈركستان خەلقى ئاشكارا كۆرۈپ يەتمەكتە. شۇنداقلا دۇنيا مىللەتلىرى قاتاردا ئىززەت - ئابرۇيغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، ئەڭ ئەقەللى ھەقلىرىنى قولغا ئېلىش ئۈچۈن، بەخت - سائادەت ئىچىدە ياشاش ئۈچۈن، باشقا قانخور زالىملار ئالدىدا ھايۋان پادىلىرىغا ئوخشاش ياشاشتىن قۇتۇلۇپ، ئىنسانلىق ھەقلىرىگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن - يانىلارنىڭ ھاكىمىيىتىدىن قۇتۇلۇپ، يەرلىك ۋە مىللىي بىر ئىدارىي تەشكىل قۇرۇشتىن باشقا چارە يوقلىقىغا، شەرقىي تۈركستان خەلقى چىن كۆڭلىدىن ئىمان كەلتۈرمەكتە.

دۇشمەننىڭ قۇدرەتلىك كۈچى، قانلىق زۇلمى، ئالدامچى تەشۋىقاتلىرى، ئۈيدۈرما نامايىشلىرى بۇ

ئىمانىنى سۇسلاشتۇرالمايدۇ! بەلكى، بۇئىشلارخەلقىمىزنىڭ بۇ ئىمانىنى كۈچلەندۈرۈپ، دۈشمەنگە بولغان ئاداۋەت ۋە نەپرەت ھېسسىنى ئاشۇرۇشتا ئەڭ مۇھىم ئامىللاردۇر. بۇ سىياسەت ۋە تارىخ سەھنىلىرىدە ئىسپاتلانغان بىرھەقىقەتتۇر.

دۈشمەننىڭ زورلۇق - زۇمبۇلۇق ۋە جاللاتلىق بىلەن خەلقنى قورقۇتۇشى، بىرقىسىم ۋىجدانسىزلار ۋاستىسى بىلەن قۇرقۇتۇپ، بېسىم ئىشلىتىشلىرى كۆرۈنۈشتە خەلقنى بىرمەزگىل قۇۋۋەتگە بويۇن ئېگىشكە مەجبۇر قىلىدۇ. ئەمما، يۇقىرىقى مۇقەددەس كۈچلۈك ئىمان ۋە ھەقىقىي مەنىۋى قۇۋۋەت ئۆچكەن يانارتاغنىڭ بىرمەزگىللىك جىمجىتلىقىغا ئوخشاش كۆرۈنۈشتە غەپلەت ئۇيقۇسىغا يانقىنەك قىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، ئىچ - ئىچىدىن قاينىاپ، ھارارىتىنى دايىم ئاشۇرماقتا. بىر يەرتەۋرەش(سلكىنىش) ياكى باشقا بىركىچىككىنە ھەرىكەت نەتىجىسىدە بىردىن يالقۇنلىنىپ تېشىپ، ھەرقانداق توسالغونى ۋە ھەرقانداق دۈشمەننى كۆيدۈرۈپ كۈلگە ئايلاندۇرۇۋېتىش قۇدرىتىنى ھەر زامان ئۇلغايتىپ تۇرىدۇ. چۈنكى، مۇنداق بىر مىللەتنىڭ مەڭگۈ ئەسىرلىكتە قالمايدىغانلىقى ۋە دۈشمەننىڭ بېشىغا بىر بالا كەلگەن زامان پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، بىردىن ھەرىكەتلىنىپ، مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈپ، شەرەپلىك ھاياتقا ئېرىشكەنلىكى، تەجرىبىلەردىن ئۆتكەن بىر ھەقىقەتتۇر. زۇلۇم سىياستىنى ھۆكۈمرانلىقنىڭ ئاساسى قىلغان دۆلەتلەرنىڭ ئۇزۇنغا قالماي ھالاك بولۇشى ۋە تارىخ سەھىپىسىدە بىرئىبرەت مەنزىرىسى قىلىپ كۆرسىتىدىغانلىقى ئىللاھ تائاللانىڭ ئېنىق بىر ئادىتىدۇر.

دۈشمەننىڭ، زۇلۇم ۋە ئىستىبداد يولى بىلەن خەلقنى ئۆزىمىللىتىدىن تاندۇرۇش ئۈچۈن ۋە يالغان تەشۋىقاتلار بىلەن ئۇمىللەتنىڭ تەقدىرىنى ئۆز پايدىسىغا قۇربان قىلىش ئۈچۈن قىلغان تەشەببۇسلىرىنىڭ ئەكسى نەتىجە بېرىدىغانلىقى ئىنسانىيەت تارىخىدا كۆپ ئۇچرايدىغان ئەھۋالدۇر.

شەرقىي تۈركىستانىنىڭ جوغرافىيىلىك ۋەزىيىتىدىن كېلىپ چىققان قىينىچىلىق، بۇگۈنكى ۋە بۇرۇنقى پالاكەتلەرنىڭ مۇھىم سەۋەبىدۇر. ئەگەر، بۇ پايدىسىز ئامىل بولمىغان بولسا، شەرقىي تۈركىستانغا ھېچقانداق بىرچەت دۆلەتنىڭ تاجاۋۇز قىلىشى مۇمكىن ئەمەستى. غەربىي ئاسىيادىكى تۈرك قېرىنداشلىرىمىزدەك ھەرقانداق دۈشمەننى ئۆز ۋاقتىدا ئۇزاقلاشتۇرۇپ، يېتەرسىزلىكلىرىمىزنى ۋاقتىدا تولۇقلاپ، دائىم مۇستەقىل ياشىغان بولاتتۇق. لېكىن، بۇقىينىچىلىق يەڭگىلى بولمايدىغان قىينىچىلىق ئەمەس. ئىمكانىيەت دائىرىسى ئىچىدە بولغان ھەرقانچە قىين ئىشنىڭمۇ ئىنسان غەيرىتى ۋە پىداكارلىقى بىلەن يەڭگىلى بولىدىغانلىقى ھەرئەقىل ئىگىسىگە مەلۇمدۇر. ئەگەر، ئىنسان غەيرەت ۋە پىداكارلىقنى تاشلاپ، «قازاغا رىزا، بالاغا سەبرى» دەپ، ئاجىزلىق، ھۇرۇنلۇق ۋە قورقاقلىق يولىنى تۇتسا، ئۇنداق ئىنسانغا ئاسان ئېشمۇ قىين بولۇپ قالىدۇ، ئەلبەتتە.

ئالتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ، تۈركىستاندا دۇنيانى تىترەتكەن خانلىقلارنى قۇرغانلىقى، مۇستەقىللىقلىرىنى ۋە ئىززەتلىرىنى ئەسىرلەرچە ساقلاپ قالغانلىقلىرى تارىختا پۈتۈن دۇنياغا مەلۇم. ئۇلارنىڭ

زامانىسىدىمۇ ھازىرقى جوغراپىيىلىك قىيىنچىلىق بارئىدى. پەقەت، ئۇلارنىڭ غەيرەت ۋە پىداكارلىقى ئۇ قىيىنچىلىقنى يەڭگەن ئەمەسمۇ؟ دېمەك، بىرمىللەتتە ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە مىللەتپەرۋەرلىك ھېسسىياتى ئۇرغۇپلا تۇرىدىكەن ئۇ مىللەتنىڭ مۇقەددەس مەقسىتىگە توسالغۇ بولىدىغان سىياسىي، جوغراپىي ۋە باشقا ھەر قانداق قىيىنچىلىق ھەل بولىدۇ، ھەرقانداق دۈشمەننى يېڭىپ كېتەلەيدۇ.

بۇ قىيىنچىلىقلار، ئۇنىڭ مەقسەتلىرىنىڭ ئەملىگە ئېشىشىنى بىرئاز كېچىكتۈرسىمۇ، پۈتۈن خەلق ئۈمىدسىزلەنمەي، بىرلىك ۋە پىداكارلىق بىلەن تىرىشىپ، پۈرسەتلەردىن ياخشى پايدىلىنىپ، قىيىنچىلىقلارنى يېڭىدىغانلا بولسا، كۆزلىگەن مەقسەت ـ مۇرادىغا چوقۇم يېتەلەيدۇ. بۇلار تارىختا بىلىنگەن ھادىسىلەردۇر.

مانا، شەرقىي تۈركستان مەسىلىسىگە بۇ نۇقتىنەزەر بىلەن قارايدىغان شەرقىي تۈركستان پەرزەنتلىرى يۇرت ئىچىدە ۋە يۇرت تېشىدا خېلى كۆپ سانىنى ئىگەللەيدۇ. بۇلارنىڭ مەۋجۇدلىقى ۋەتەن ۋە مىللەتنىڭ غايەت پارلاق ۋە سائادەتلىك كېلەچەككە ئېرىشىدىغانلىقىنىڭ مۇھىم ئامىلى. بۇلارنىڭ مەيلى يۇرت ئىچىدە بولسۇن ياكى يۇرت تېشىدا بولسۇن مۇمكىنقەدەر توغرا ھەرىكەتتە بولغانلىرى ئومۇمىي خەلقنىڭ يۇقىرىقى مۇستەھكەم ئىمانى ۋە ھېسسىياتى بىلەن بىرلىشىپ، ناھايىتى كەڭ ۋە پايدىلىق بىر ئىنقىلاب ھەرىكىتىنى مەيدانغا كەلتۈرگۈسى!

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، شەرقىي تۈركستان ئىنقىلابى تۇغمىدى. موستەقىللىق نېمىتى قولغا كەلگۈچە بۇ ئىنقىلابنىڭ تۇغۇشى مۇمكىن ئەمەس!

ئولۇق ۋە قادىر تەڭرىمىزدىن پالاكەتكە

ئۇچرىغان بەندىلىرىگە رەھمەت

ۋە نۇسرەت، دۈشمەنلىرىگە

غەزەپ ۋە مەغلۇبىيەت

تىلەيمىز.

ئامىن!

ھىجرى 1359ـ يىلى، رەبىئۇل ئاۋۋالنىڭ 10 ـ كۈنى، پەيشەنبە(1940 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى)

كابۇل، ئافغانىستان.

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا

(ئىمزا)

رەسىملەر

تەكرىتاغ ئېتەكلىرىدىن تېپىلغان ھەرخىل ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار .(يۇقىرىدا) ھۇن دەۋرىگەئائىت (ئاستىدا) كۆكتۈرك دەۋرىگەئائىت ھەرخىل جابدۇق ۋە زىننەت ئەشيالىرى.

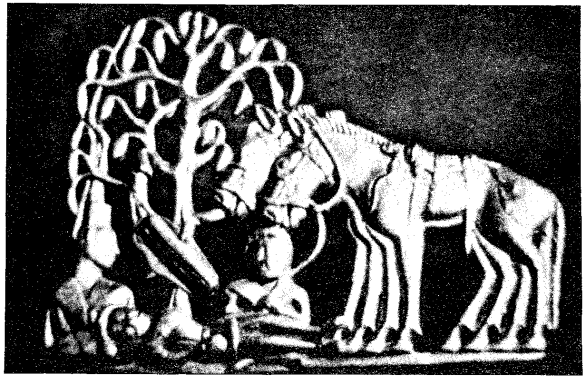

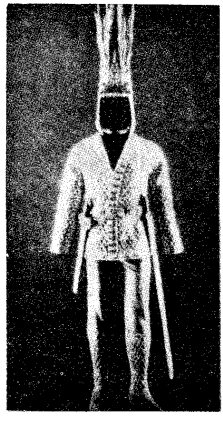

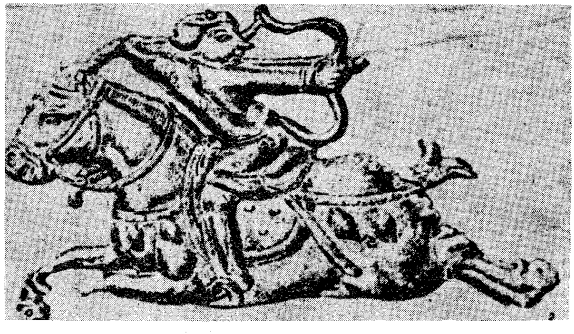

يۇقىرىدا ـ ئىسسىقكۆل ئەتراپىدىن قېزىۋېلىنغان ساقالار دەۋرىگە ئائىت ئالتۇن قاپتان (ساۋۇت) ۋە بىر قۇيما لەۋھە رەسىم (موسكۋا ۋە لېنىنىگىراد مۇزېيلىرىدە ساقلانماقتا). **تۆۋەندە** ـ ئالتاي قورغىنىدىن تېپىلغان، ئالتۇن ھەل بېرىلگەن، «لاچىن قاناتلىق قالپاق كەيگەن، ئات ئۈستىدەچېپ كېتىۋېتىپ، ئارقىسىغا قاراپ ئوق ئېتىۋاتقان چەۋانداز» نىڭ تۇچتىن قۇيما (لەۋھە) رەسىمى.

7 ـ ۋە 8 ـ ئەسرلەردە شەرقىي تۈركستاندا ئشلىتىلگەن ياغاچ تاختا ئويما مەتبەسىدە بېسىلغان ئۇيغۇرچە تېكست ۋە رەسىم (بېرلىن مۇزېيىدا ساقلانماقاقتا.

تۆۋەندە ـ ئۇيغۇر دۆلتى دەۋرىدە شەرقىي تۈركستاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم ـ كېچەك شەكلى

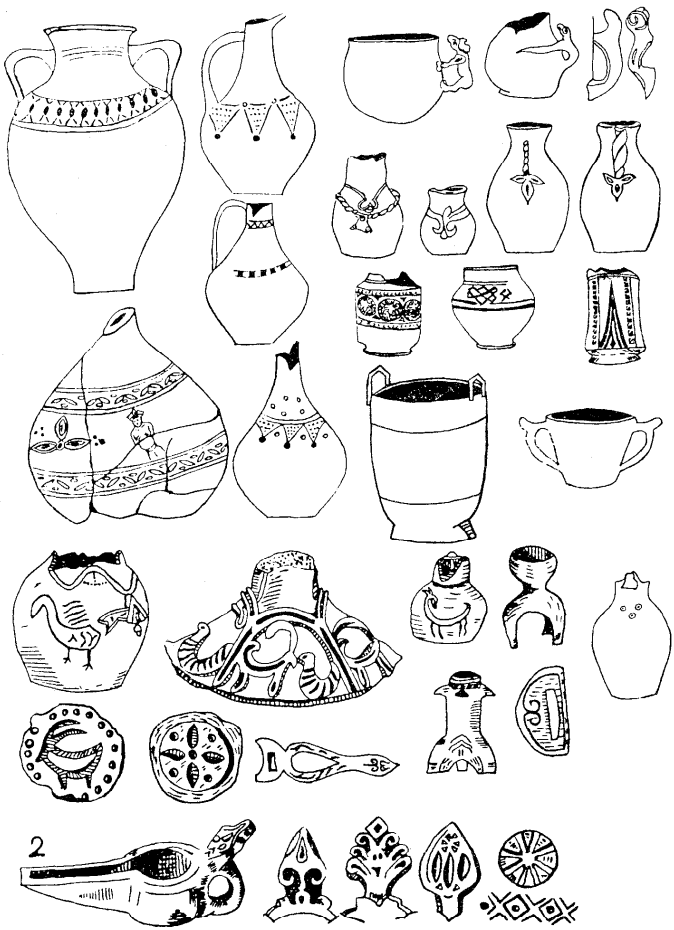

قارلۇقلار ۋە قاراخانىلار دەۋرىگە ئائىت تەكشۈرۈش ئىشلىرىدىن تېپىلغان ساپال قاچا - قۇمۇچ ۋە باشقا بۇيۇملەر

يۇقىرىدىكى رەسىم - چىيەنلۇڭ (1763 - 1795). ئاستىدىكى رەسىم زوزۇڭتاڭ (1776 - ؟)

ياقۇپ بەگ، ئاتلىق غازى (بەدۆلەت)

ئوڭدىكى رەسىمدىكى - جىن شۇرىن، سولدىكى - ياڭ زىڭشىن.

تۈركىيەدىن كەلگەن مۇئەللىم ئەھمەد كامال ئىلقۇل (ئوتتوربدا)،
شەرقىي تۈركىستانلىق ياشلار بىلەن بىللە (1913) ـ يىلى قەشقەر.

باشى وكيل لار بارىپ يېڭى ساده نورالله محمد سعيد يارىم ده بولوپ لار
سع اپسف شاه منصور شهيد بولوپ تاماميس مكمل بولوپ تا ارالوپ، يېڭى سا
ع تونگان قيتا استيلا ايتدى، نوراحمد بيگ اوغلى لاد ك شهيد
بولدى.

خواجه نياز حاجى ايمكدش تاسدن كيلدى. شوكون لار ده اورد
مجلس قوتى كوچار غه كليب تا كان ايدى. ماجونكيه تا شقار ده ايدى
خواجه نياز حاجى بلار يار كنده غه كليدى، خلق حكومت صدر اعظم محمد امين دامله
بر يار كنده غه كلگان ايدى. خواجه نياز محمود محيطى لار غه ايكى يول، بر ى
استقبال ايبراغلر تحسينه تورد ب جان برلرنى، يه نه بر ى جمعيت ده
آنغا ملا شقان شنلك نطق آلديغه بارلرنى، بولار ركمين كى نه اخبار
ايتدى، باشى وكيل نى تونقدى لار، اخير عمومى مجلس دامله مجلس غه طاپته،
خواجه نياز حاجى، محمود محيطى لار آتوغه كليب شنلك شه سنى قوتلى غه قوتلو
لدى لار، باشى وكيل نيابت عبدالباقى اوغلى نى سنددى شه سنى غه تاپشور
ديلار. يوسف جان لار تاشى تورغان طرفده تا لدى، انور زيگ

50

اتيب تونگان لار بولدى مجلس ده بر تلغراف مشورت سن يولى تكراز تا شقار غه كليب
تونگان بولدى سوفيتلر ايله سوفيتلر ايله قوراد تاز حاجى ايركش تام
غه جلب كيتيب، محمود محيطى شكايت غه كليب تورد ى. تاشقار مقام
استيلا ايتكن تونگان لار يېڭى ساغه كليب نوراحمد بيگ بولدى سوفيت
شن تاندى، نوراحمد بيگ اوزى ثبات ايتى برگيت يولغانى يېگى سافى
بوشاتمانى گرم كون مقداري مجلسه ايتدى، باشقه تورد لاردى هم
يوق ايدى، مع هذا ثبات بولدى مجلسه تليب تورد ى، تونگان لار كوب
تلغراف اوچراب تورد ى تونگان ايچيده كى بلشويك فكرلى تلغان تورك يگيت
لار تاطيق لار يېڭا نوراحمد بيگ مكمل بولوپ حضار دن خوب بريس اورى
تونگان لار تو ليده شهيد بولدى لار تركيبن كى كولدرده ماجونكيه اورد
مجيدن مغلوب بولوب تا اشقر غه كوچار غه كليب، كوچار ده ايكى ون تونكن
خطاى لار بولوپ بر لا شيب فيلو تو لا توقه غه بولوپ تا شقار غه ريب
كيلغه يكى ساعه ده مجلسه نصادف كيلگن ايدى. دېمك ماجونكيه تمام قوتى
بولوپ يكى ساغه هجوم ايتدى، بو لار ده محمود محيطى، شاه منصور يوسف

كيين كى كونلرده عسكرلرى، بلان انقلابچى لرنى قوشولغان بولباس بيگ
خواجه نياز حاجى بلان آراسى بوزولوب باشمه ماجونكيه قاشيقه كتدوردى،
تاغليق بيگلار اوزلرنى مدافعه سيده دوام ايته دوردى،
بولشويك تيناليق ده ايكن تاش منغولدن جانگ سيگ دوغه آتليق بر
كشى برنجه ملطوق كيم، نمل آليب چقيب خواجه نياز حاجى بلان كوروشوب
تورگستان نى مغلستان غه دوشمه دوسى لرحمايه سيده بر حكومت تورغ ب
خواجه نياز حاجى نى رئيس جمهور قيلماق وبو خصوصدا يارديم اتمك كبى وعده لر
بولوب بر آى خواجه نياز قاشيده تورادور خواجه نياز حاجى بوسوزلرنى
رد ايتمه هم اولرا اعتماد ايتكندك حركت ايتماي دور جانگ سيگ دن تمام تاب
كتيردور، قومول انقلابچى لرنى اميد سيز ليندار ليك حالده كلادور،

1931 ايل آخيرلرى ايدى تورغان انقلابى باشلانادور، تورغان خلقى هم
يونگ شوروين نيدن قومولده بولسون دياشقه بر لرد اكه ظلم استبداد لريدن

ئىمن ۋاھىدىنىڭ «ئىنقىلاب خاتىرىسى» دىن بىرقانچە بەت. (مەھەممەد ئىمن بۇغرا ئارخىپىدىن ئېلىندى، ن . ش. ھ.)

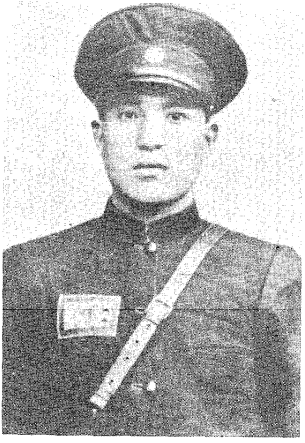

يۇقىرىدىكى رەسىمدىكى ـ خوجىنىيازھاجى. ئاستىدىكى ـ ماجۇڭيك.

خوتەن ھۆكۈمدارى مەھەممەد نىياز ئەلەئاخۇنۇم (مىلىك ھەزرىتىم)

خوتەن ئىنقىلابچىلىرىدىن بىر گۇرۇپ

(ئۇلتۇرغانلار، سولدىكى 1 ـ مەھممەد ئىمىن بۇغرا(قاراچاپان بىلەن)، 2 ـ بەدرىدىن خان ئاقساقال. ئۈرەتۇرغانلار سولدىن 1ـ ئابدۇلكېرىم ھاجىم، 2 ـ قۇربان دەللەڭ، 3 ـ شىر ئەلىخان ھاجىم؛ 4 ـ تۇرسۇن باقى خان،5 ـ خالىق ساقى،6 ـ قويچى مەنسۇرھاجىم، 7 ـ سېيد ئۆمەرخان ئىشان.

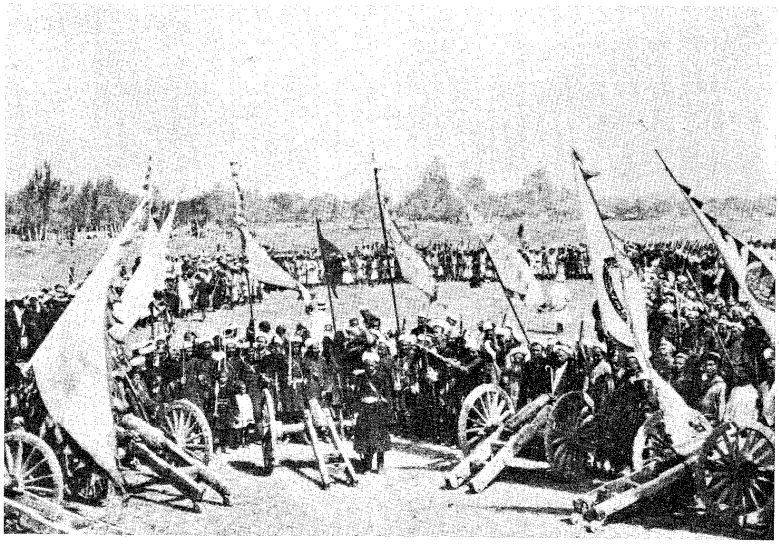

خوتەن مۇجاھىدلىرىنىڭ ئەسكىرىي يىغىلىشىدىن بىر كۆرۈنۈش. سەپنىڭ ئالدىدا تۇرغان كىشى خوتەن ھۆكۈمىتى باش قوماندانى مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا، 1932- يىلى خوتەن ئىلچى شەھەر راۋاق مەيدانى[121].

121 بۇ رەسىمنى ۋە 483 ـ 488- 489 ـ 490 ـ بەتلەردىكى رەسىملارنى ئا. فوربەس، «چىن ئوتتۇرا ئاسىياسىدىكى مۇسۇلمانلار ۋە مىللىتارىستلار ـ سىككىيانڭ جۇمھۇرىيىتىنىڭ 1911 ـ 1949 يىللىرى سىياسى تارىخى» دېگەن ئەسىرنى نەشرقىلىش ئالدىدا ئەنقەرەگە، م . ئى. بۇغرا ئائىلىسىنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن كەلگەندە تەقدىم قىلغان (ن .ش . ھ.).

سابىت دامولللا هاجم قەشقەر هۆكۈمىتىنىڭ بىرقىسىم ئەزالىرى بىلەن بىرگە

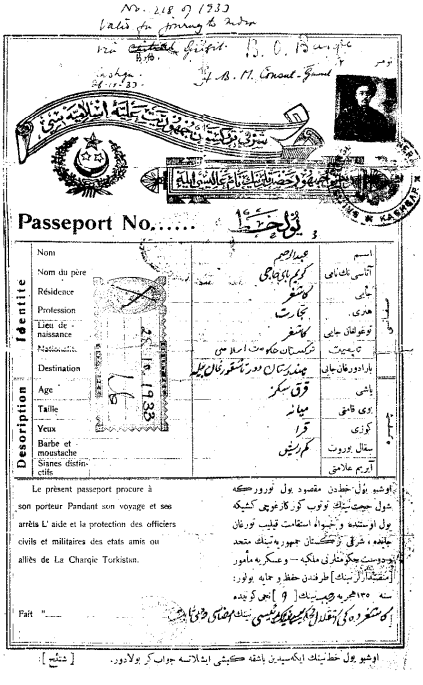

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ پاسپورتى

(1933 - يىلى 10- ئاينىڭ 28 - كۈنى سابىت دامۇللا ھاجىمنىڭ ئىمزاسى بىلەن بېرىلگەن بۇ پاسپورتنىڭ فوتو كوپىيىسى مەرھۇم ئابدۇرېھىم ئاخۇنباي نىڭ خانىمى نۇرنسا ئاخۇنباينىڭ قولىدىكى ئەسلىدىن ئېلىندى).

يۇقىرىدىكى رەسىم - مەھمۇد مۇھىتىي (مامۇت سىجاڭ - 1935 - يىلى قەشقەر).
تۆۋەندىكى - بىرگۇرۇپ مۇجاھىدلار.

يۇقىرىدىكى رەسىم - مەھمۇد مۇھىتىي (مامۇت سىجاڭ - 1935 - يىلى قەشقەر).
تۆۋەندىكى - بىرگۇرۇپ مۇجاھىدلار.

ئەمىر نۇرئەھمەد (ئەمىر ساھىپ) 1934 ـ يىلى يېڭسار)

ئەمىر ئابدۇللا(شاھ مەنسۇر) 1934 - يىلى قەشقەر

ئەمىر ئابدۇللا ۋە قوماندانلىرىدىن(ئارقىدا- ئوڭ تەرەپتە شىرئەلى خان ھاجىم، سول تەرەپتە ئەستۇللا ھاجىم 1934 - يىلى قەشقەر).

يۇقىرىدىكى رەسىم ـ تۆمۈر سىجاڭ قوماندانلىرى بىلەن بىللە.
تۆۋەندە ـ ئابدۇللا نىياز بەگ 1937 ـ يىلى شېھىد بولغان (بۇ گۈنگىچە رەسمى تېپىلمىدى. بۇ رەسىم پېرىنى ھۆرمەت بىلەن ساقلايمىز)

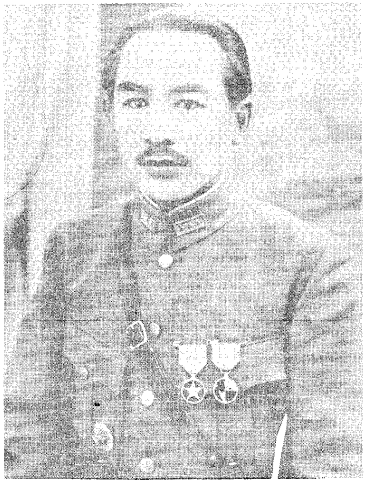

يۇقىرىدىكى رەسىم - شېڭشىسەي. تۆۋەندىكى رەسىم - ماخوسەن

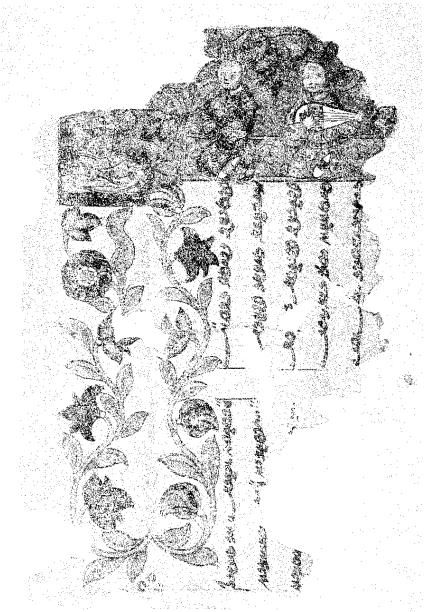

ئوڭدىكى رەسىم ـ مانى دىنىغا ئائىت (8 ـ ئەسىردە يېزىلغان) ئۇيغۇرچە قوليازمىنىڭ بىر ۋاراقى.
سولدىكى رەسىم ـ ساپالدىن ياسالغان ئايال تەڭرىنىڭ ھەيكىلى (قاراشەھەرنىڭ سۇچۇق دېگەن يېرىدىن تېپىلغان) ھازىر بېرلىن مۇزېيىدا.

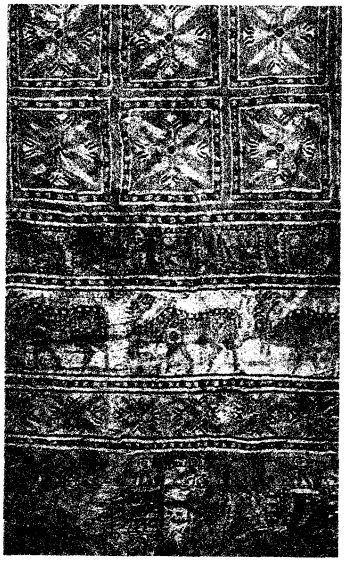

سولدىكى رەسىم - دۇنيادىكى ئەڭ قەدىمكى گىلەم. ئالتاي قورغىنىدىن تېپىلغان. ھازىر لېنىنگراد مۇزېيىدا. ئوڭدىكى رەسىم - ئۇيغۇر كاتتىلىرىدىن بىرىنىڭ رەسمىي چۈشۈرۈلگەن بايراق. تۇرپاندىن تېپىلغان، ھازىر بېرلىن مۇزېيىدا.

ئوڭدىكى رەسىم - ئۇدۇن (ھازىرقى خوتەن) خانى ياغلاقالقۇ. دۇڭخۇاڭ مىڭ ئۆي 98 - بۆلۈمدىكى رەڭلىك تام رەسىم. سولدىكى رەسىم - كۇچادىكى مىڭ ئۆينىڭ تاملىرىغا سىزىلغان رەڭلىك رەسىملەردىن بىر نەمۇنە.

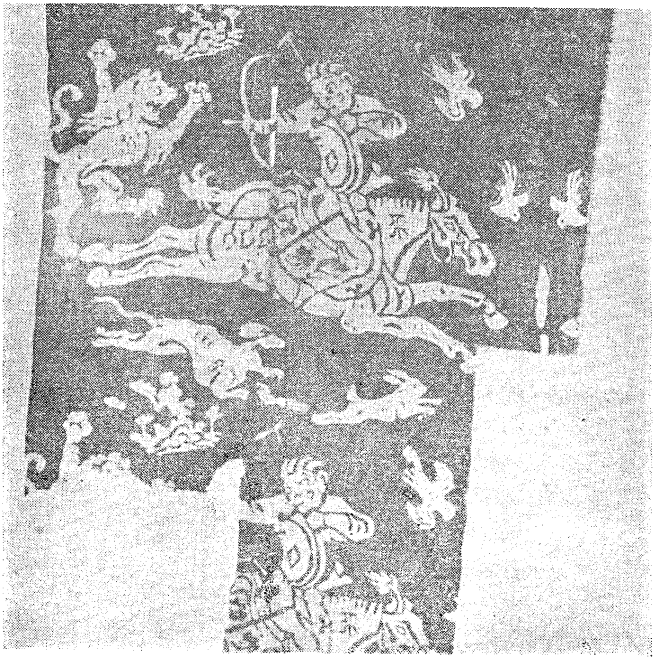

5 ـ يا 6 ـ ئەسىرگە ئائىت ئۇۋچىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرگەن باسما گۈللۈق شايى. تۈرپان ئاستانىدىن تېپىلغان (ھازىرئۈرۈمچى ئارخېئولوگىيە مۇزېيىسىدا ساقلانماقتا)

15 ـ ئەسىردە قۇتلۇق نىگار سىزغان ئۇيغۇر ئوردىسى مىنياتۈرى. ھازىر ئىستانبۇل توپ قاپى سارايى مۇزېيىنىڭ ئارخىپ بۇلۇمىدا ساقلانماقتا.

خەرىتىلەر

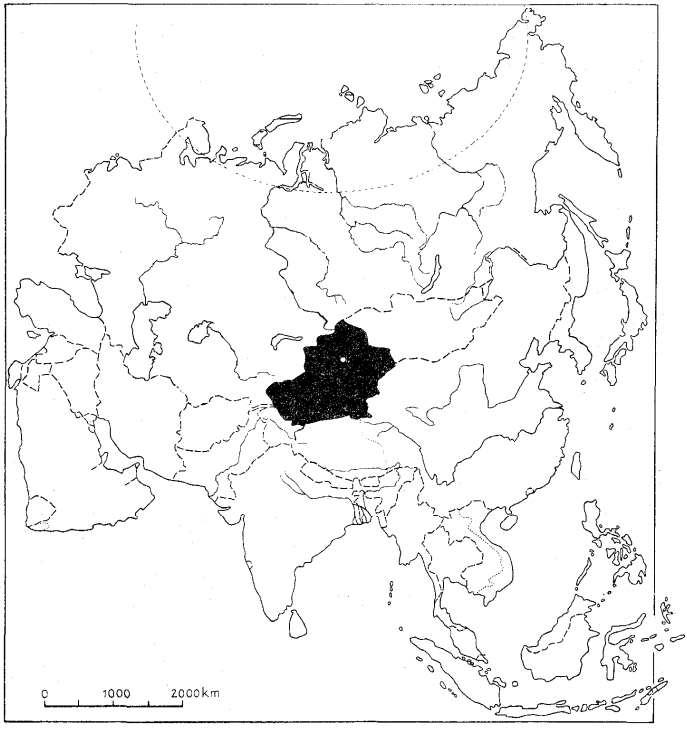

ئاۋرو ئاسىيادا شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئورنى

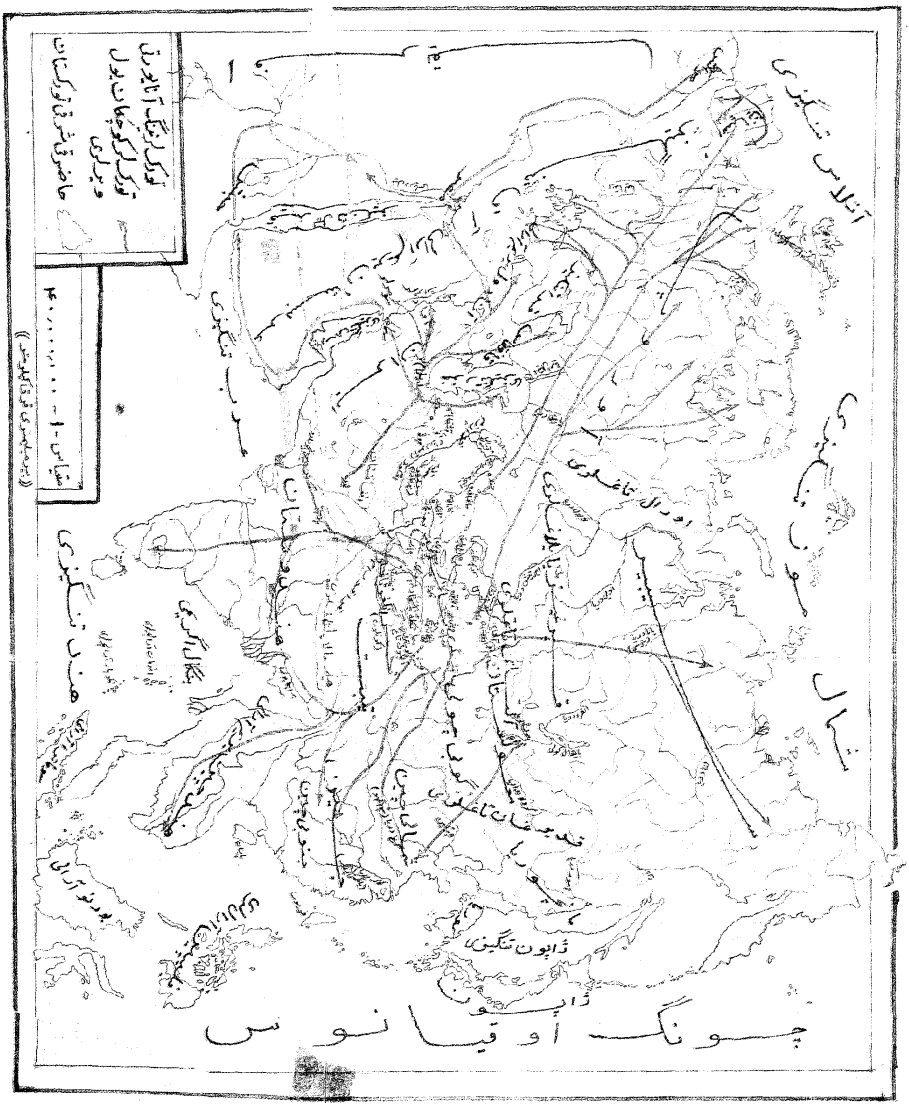

1 ـ خەرىتە، تۈركلەرنىڭ ئانايۇرتى، ئومۇمىي كۆچۈش دەۋرىدىكى كۆچ يوللىرى ۋە كۆچكەن يەرلىرى.

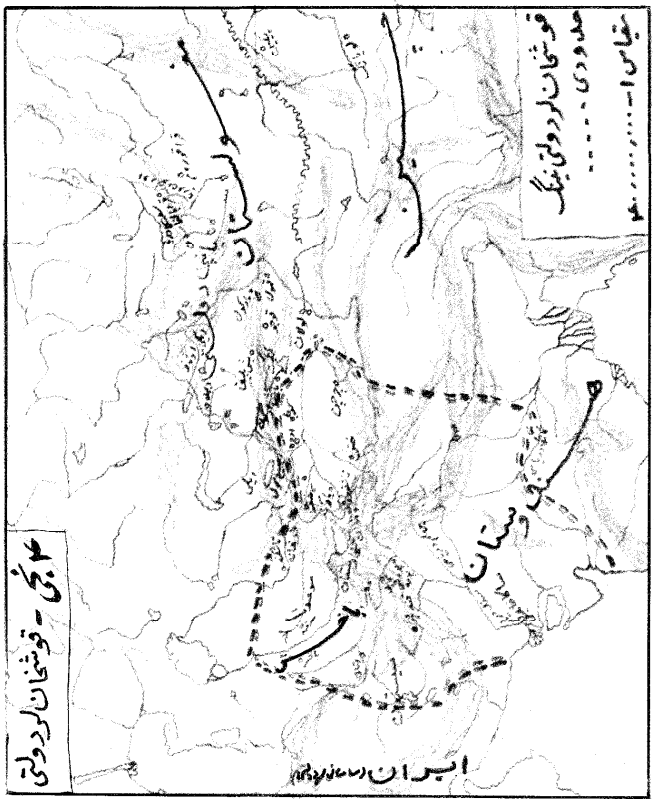

4 ـ خەرىتە، قوشخانلار دۆلىتى.

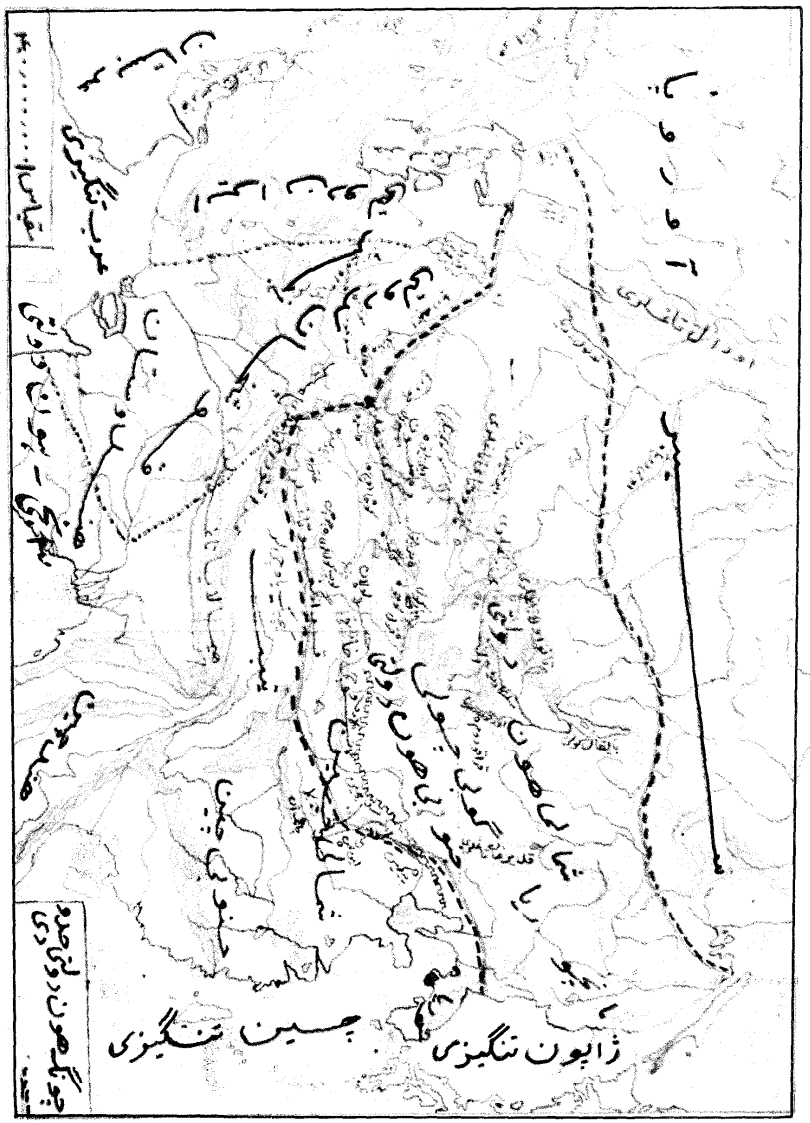
آمۇ دەريا
ئۇرال تېغى
چىن
ئاقسۇ
ئەرەبىستان
ھىندىستان
ئىران
ئەرەب
ئاقسۇ
ئۇرۇمچى
ئىلى
ئاقسۇ
ئاقسۇ
ئاقسۇ

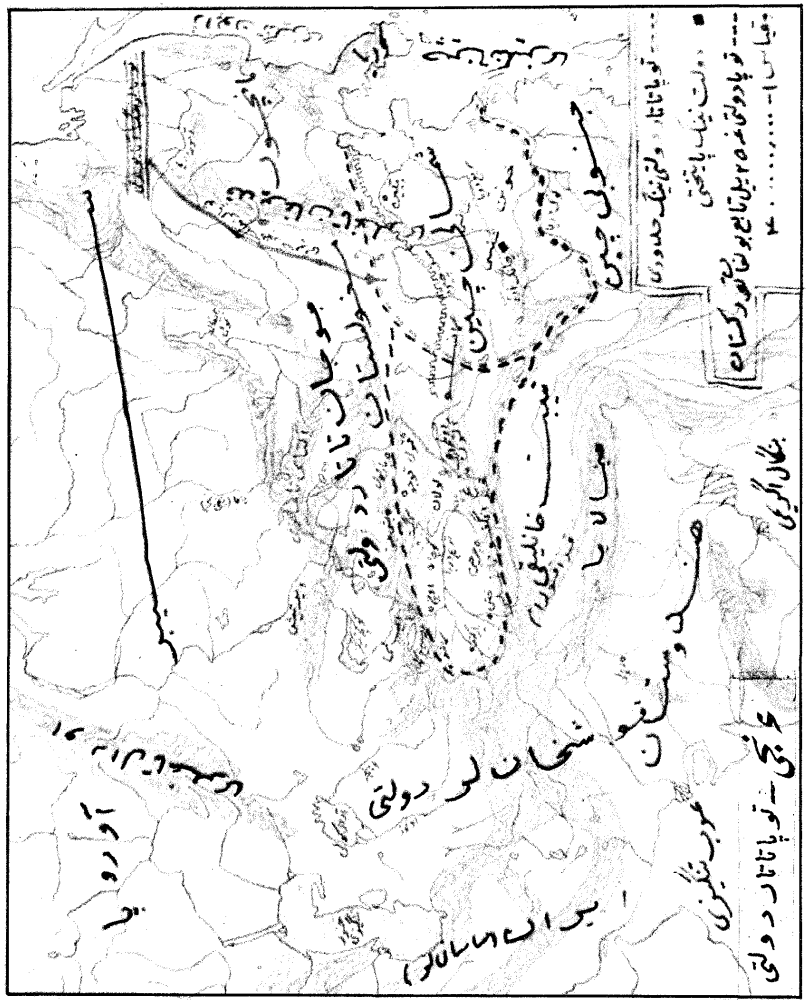

6 ـ خەرىتە، توپا ـ تاتار دۆلىتى

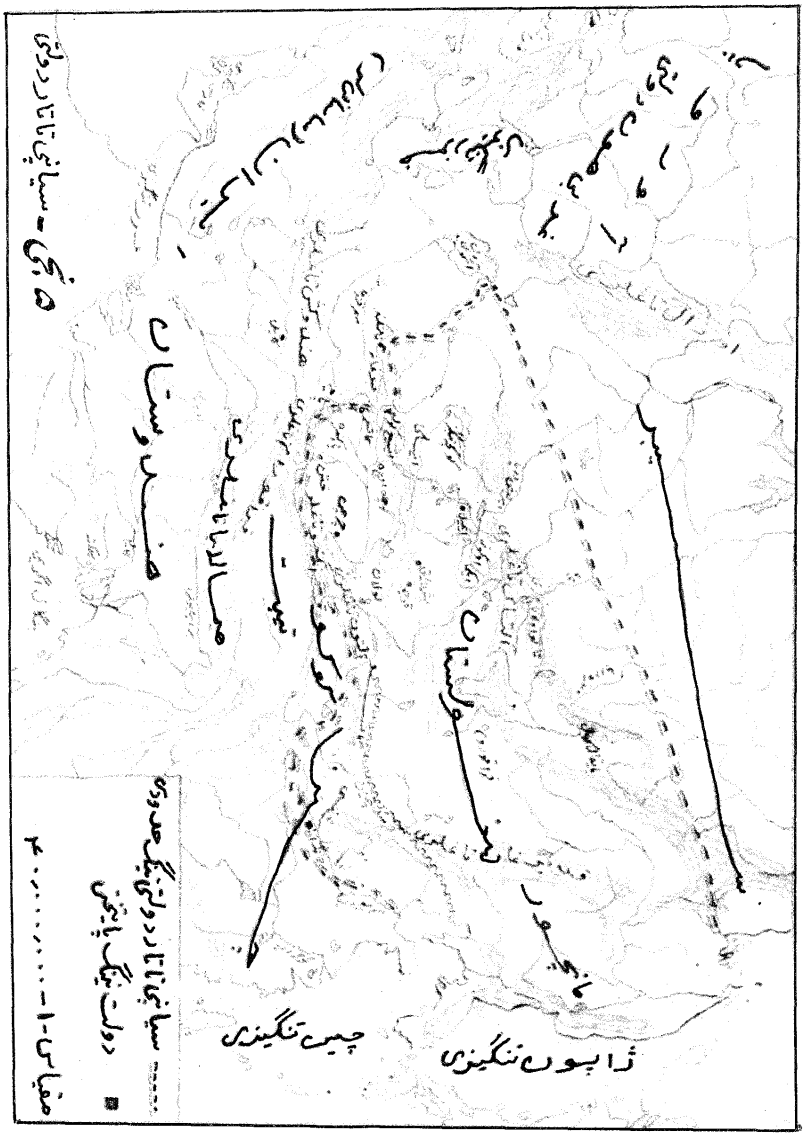

5 ـ خەرىتە، سيانپى تاتار دۆلتى.

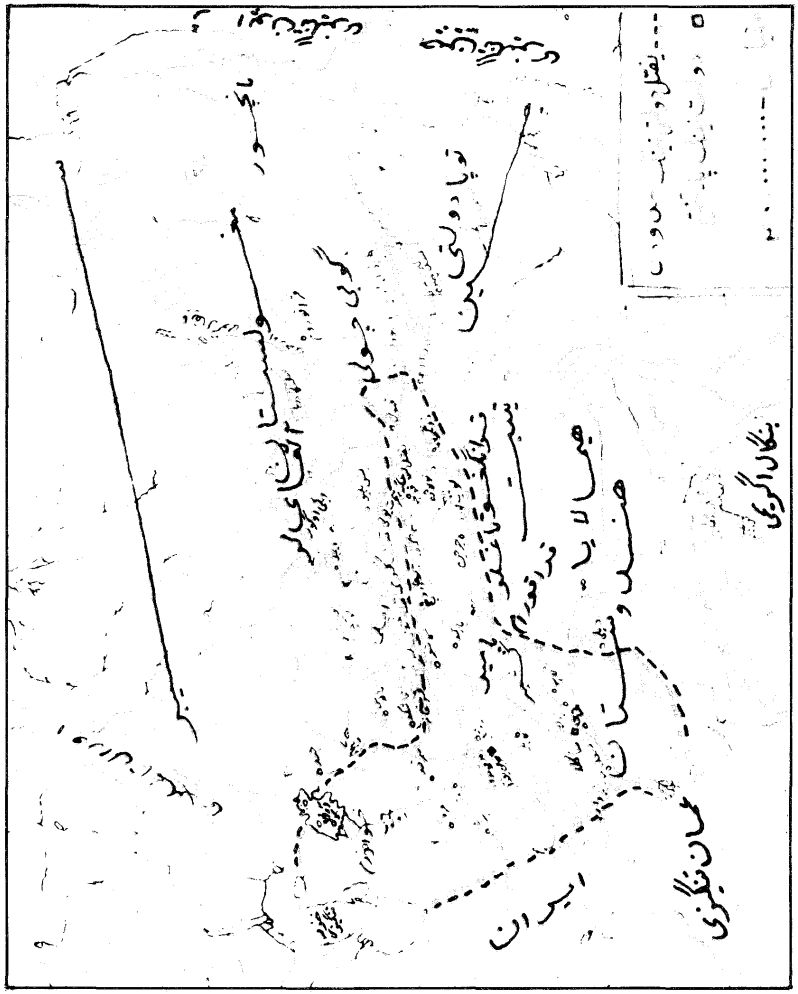

8 ـ خەرىتە، يەفتىل (ئاق ھۇنلار) دۆلىتى.

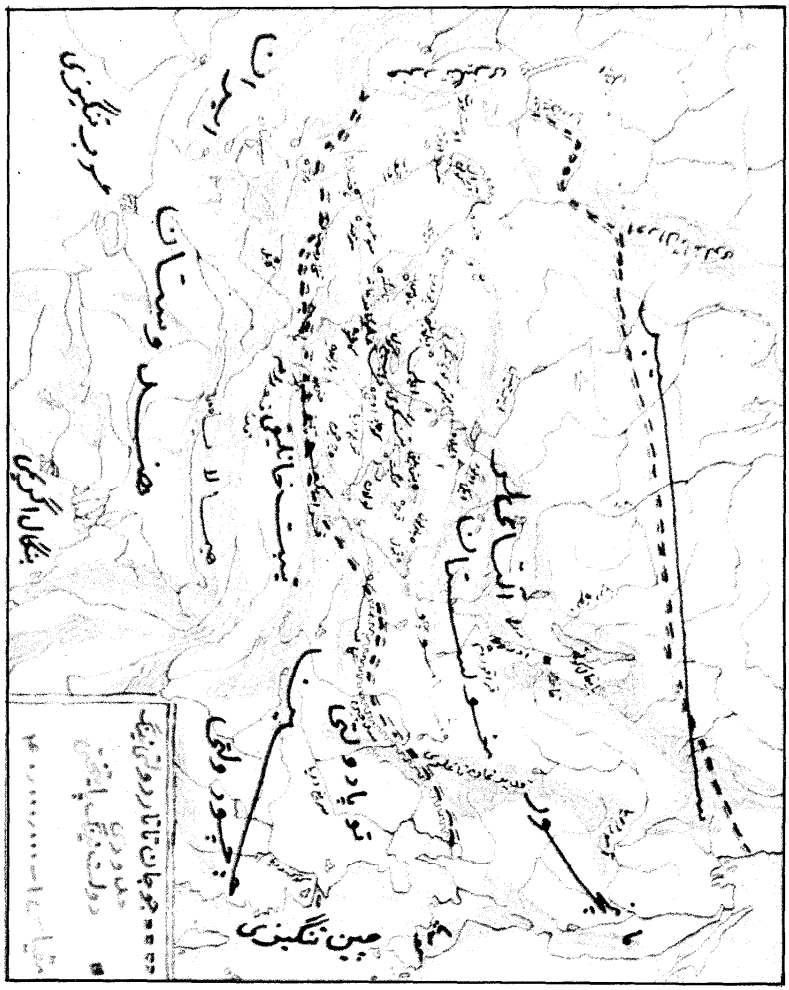

7 ـ خەرىتە. جۇجان ـ تاتار دۆلىتى.

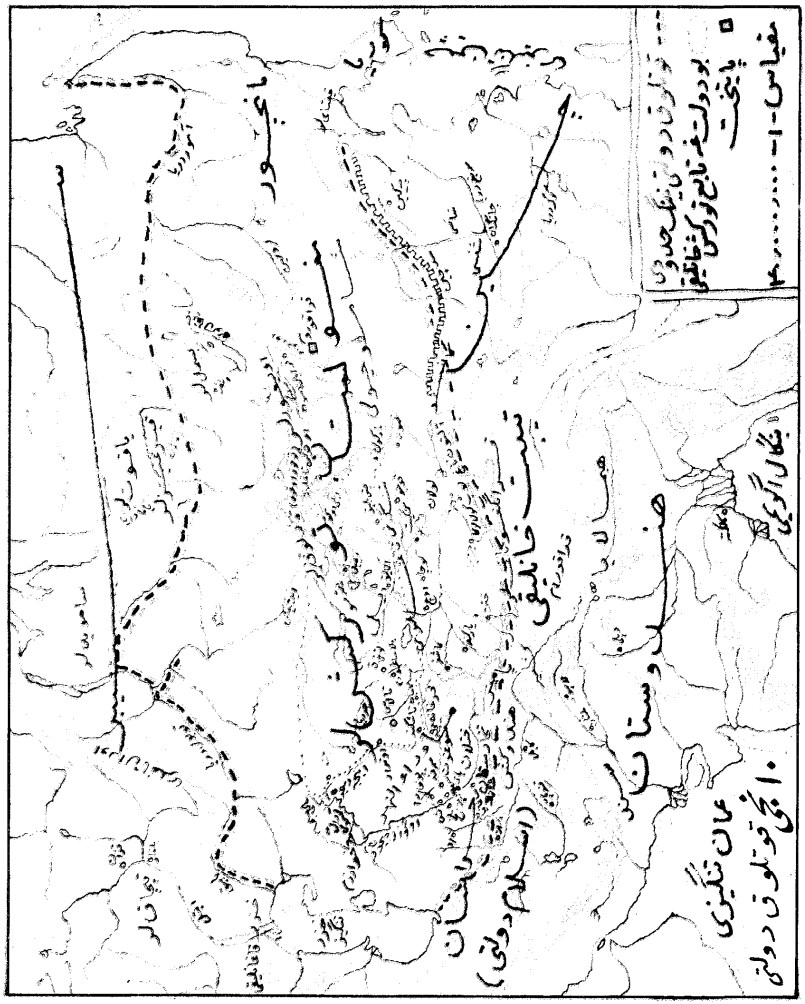

10 ـ خەرىتە. قوتلۇق دۆلىتى.

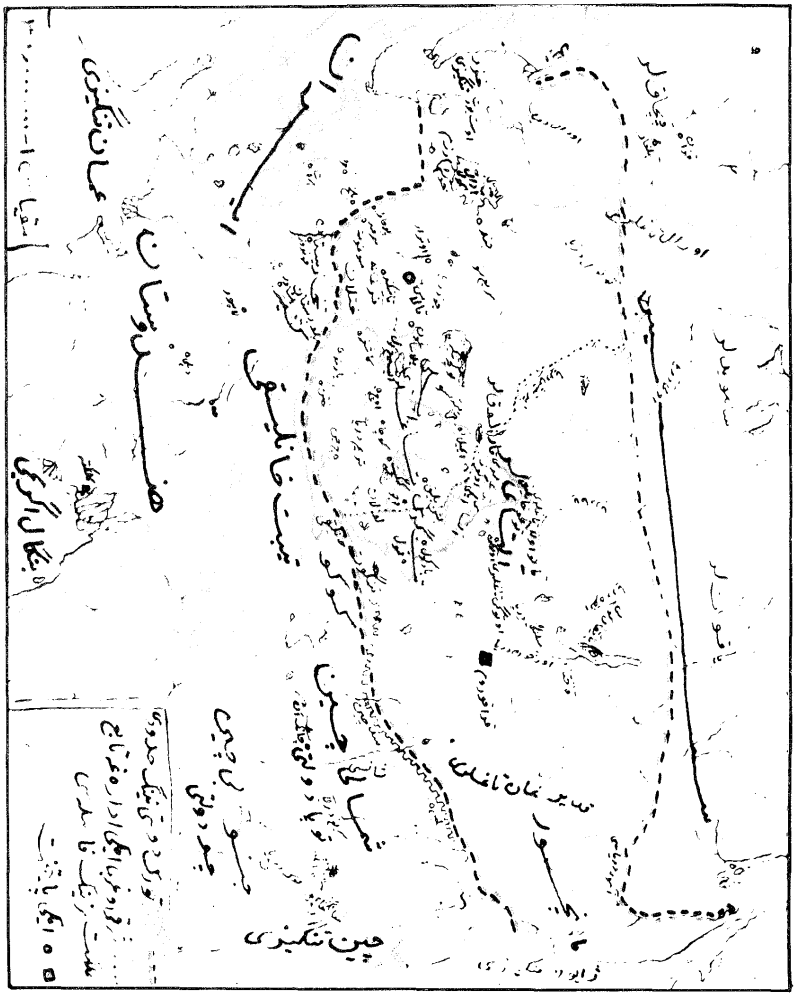

9 ـ خەرىتە، كۆكتۈرك دۆلىتى.

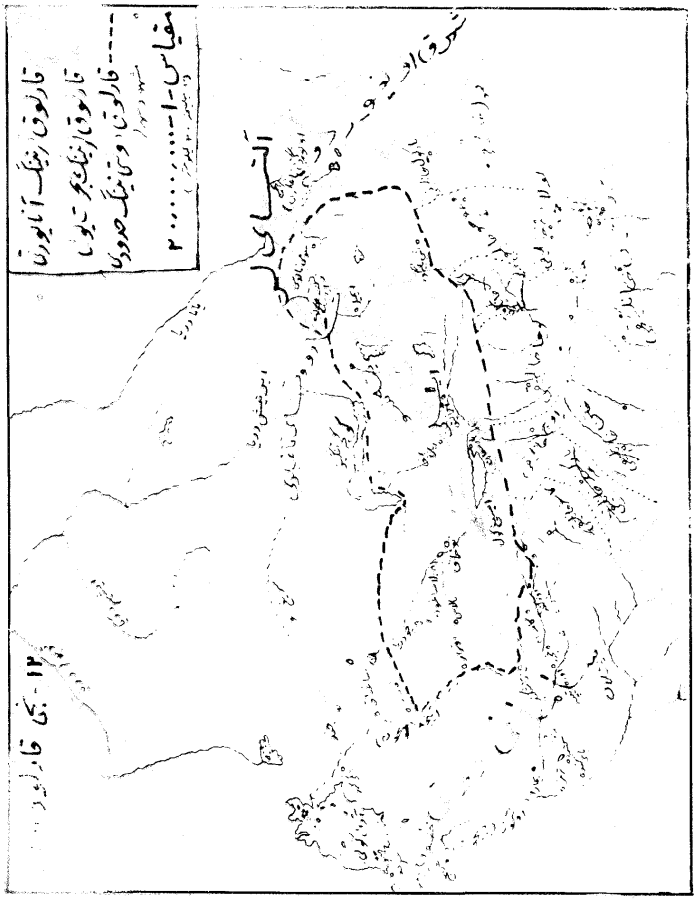

12 ـ خەرىتە، قارلۇق دۆلىتى.

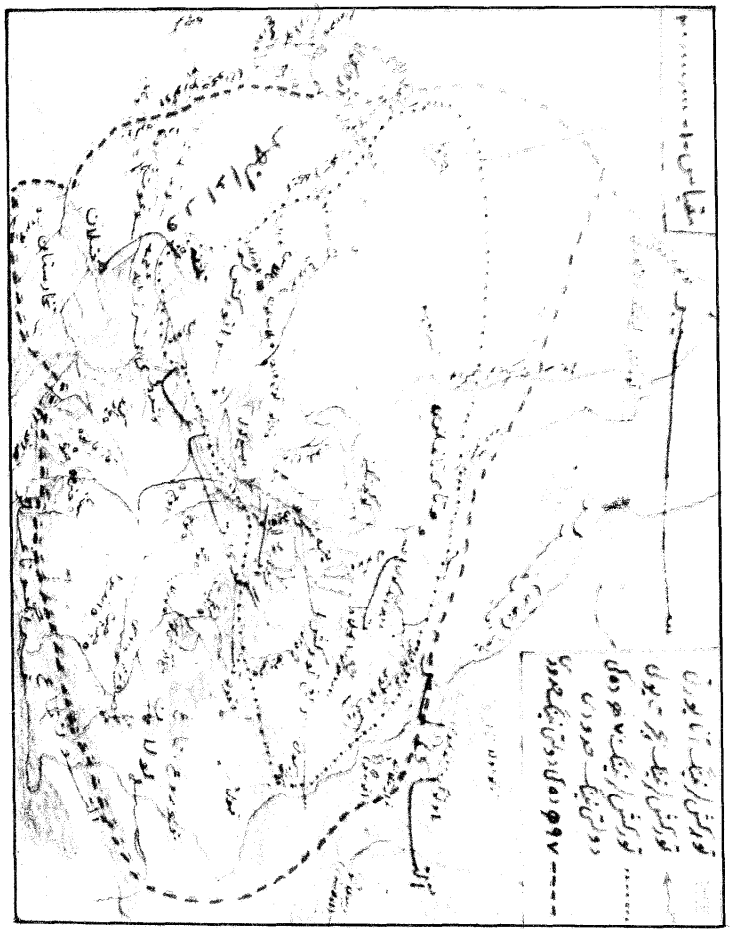

11- خەرىتە. تۈركمەن دولىتى.

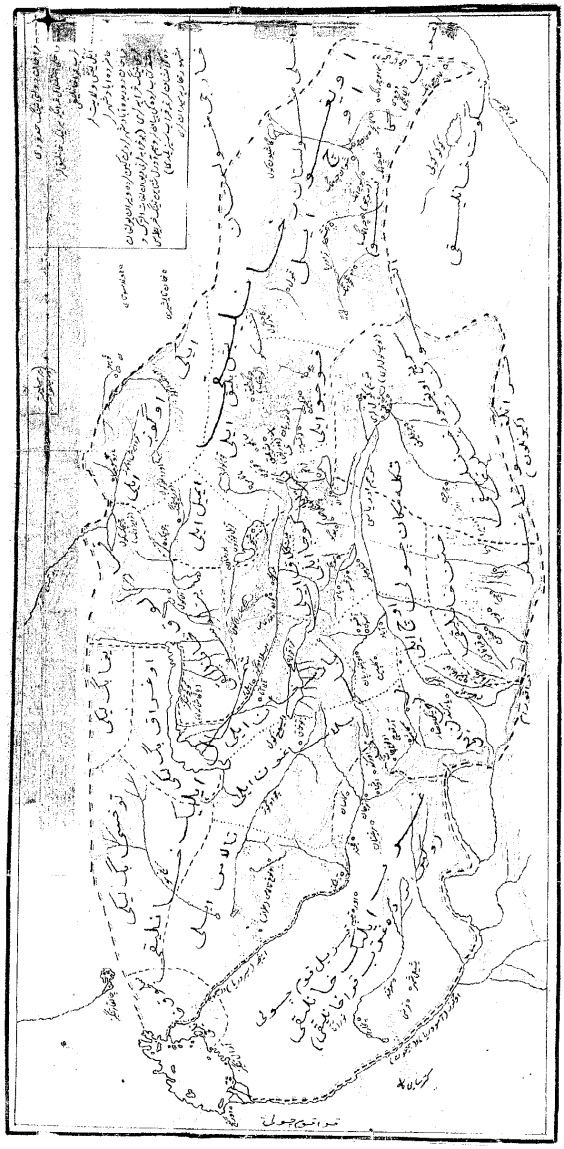

14 ـ خەرىتە، قاراخانىلار دۆلىتى.

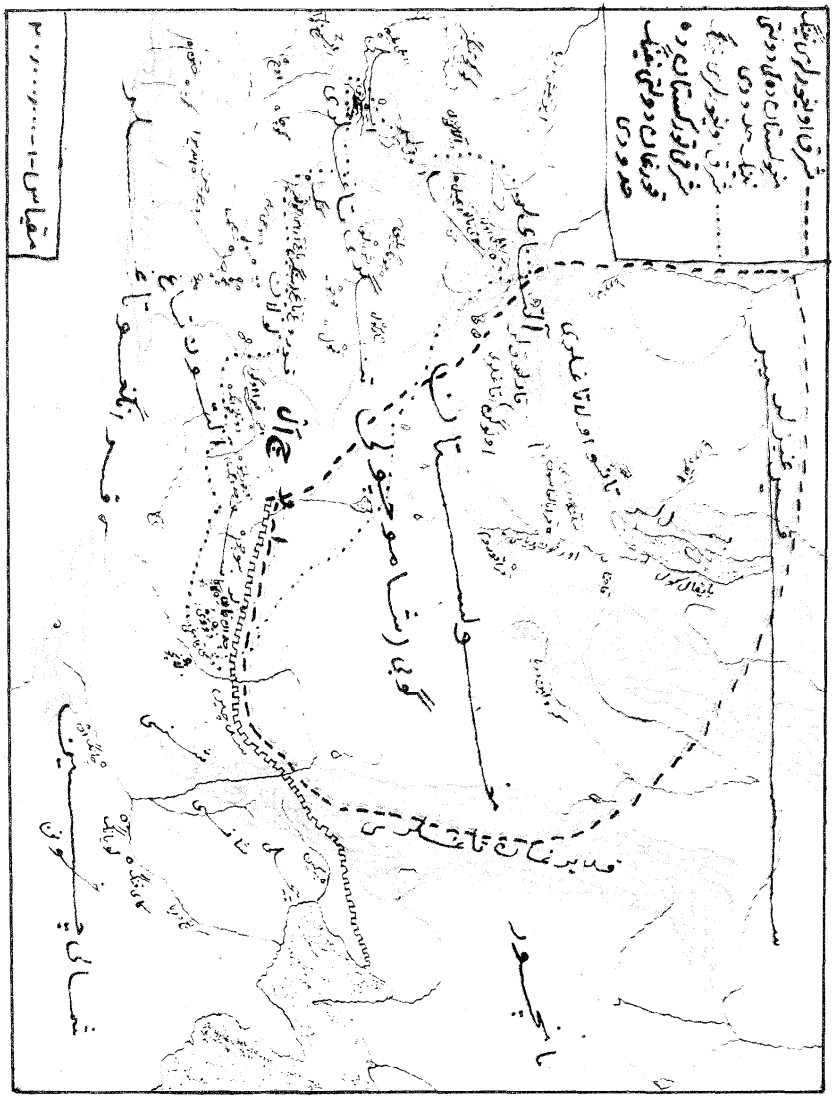

13 ـ خەرىتە، شەرقىي ئۇيغۇرلىرى دۆلىتى.

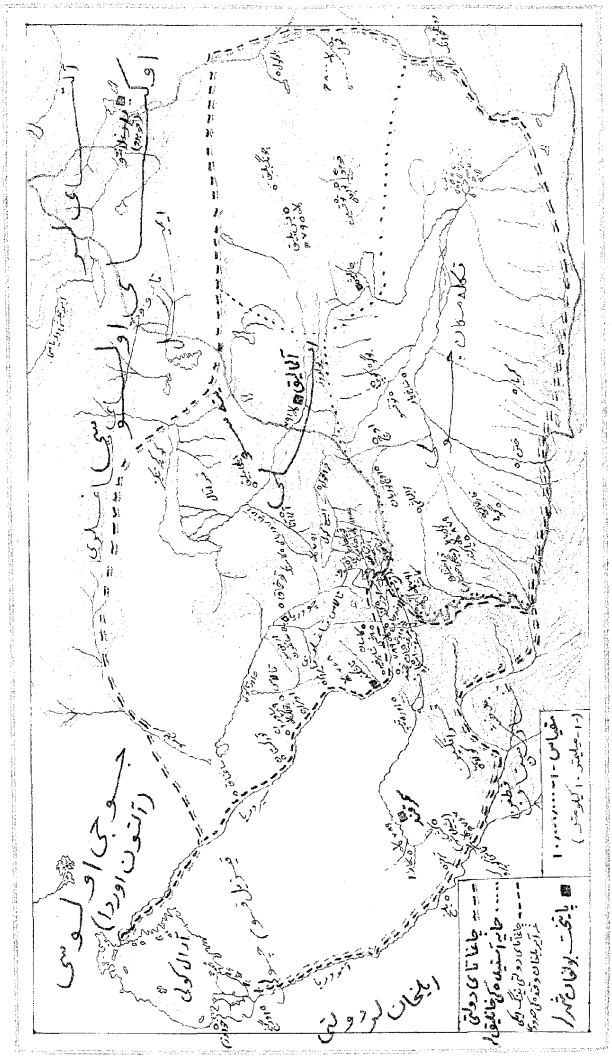

16 ـ خەرىتە، چاغاتاي دۆلىتى

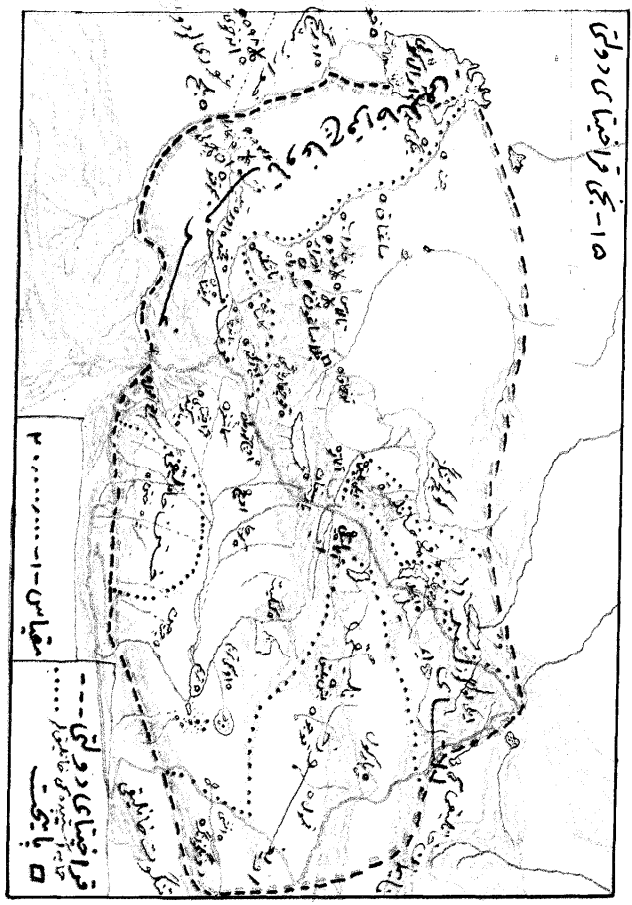

15 ـ خەرىتە، قاراخىتاي دۆلىتى.

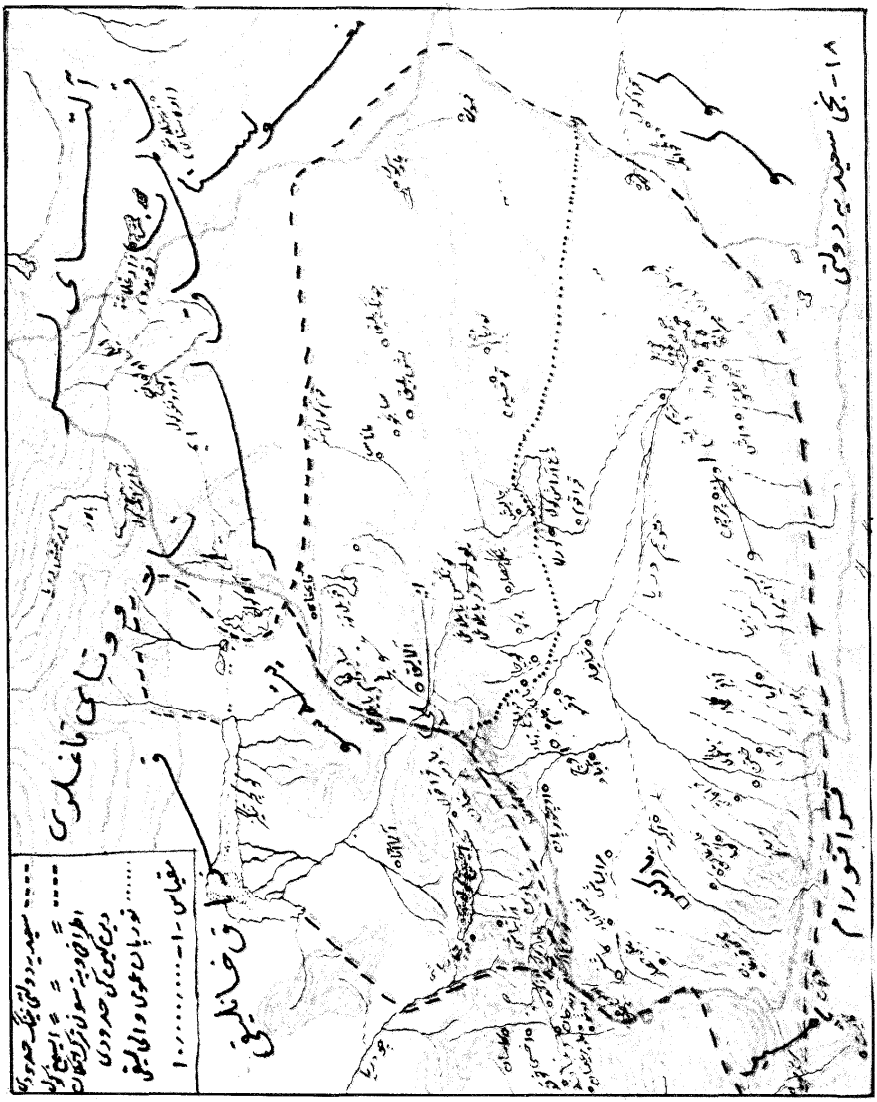

18 ـ خەرىتە: سەئىدىيەخانلىقى.

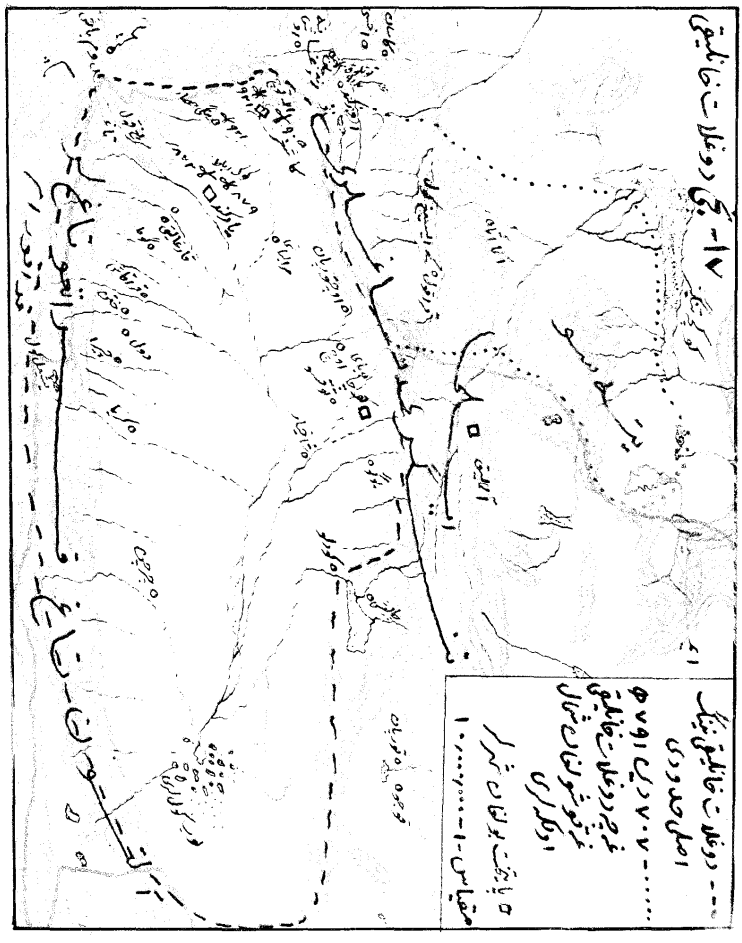
١٧- ئچى دوغلات خانلىقى
دوغلات خانلىقى نينگ
اصلى حدودى
٧٠٧ دىن ٧٩١ ھ
غەرچە دوغلات خانلىقى
غەرقوشولغان شمال
اولكەلرى
پايتخت بولغان شەرلر
مقياس ١-١٠٠٠٠٠٠٠

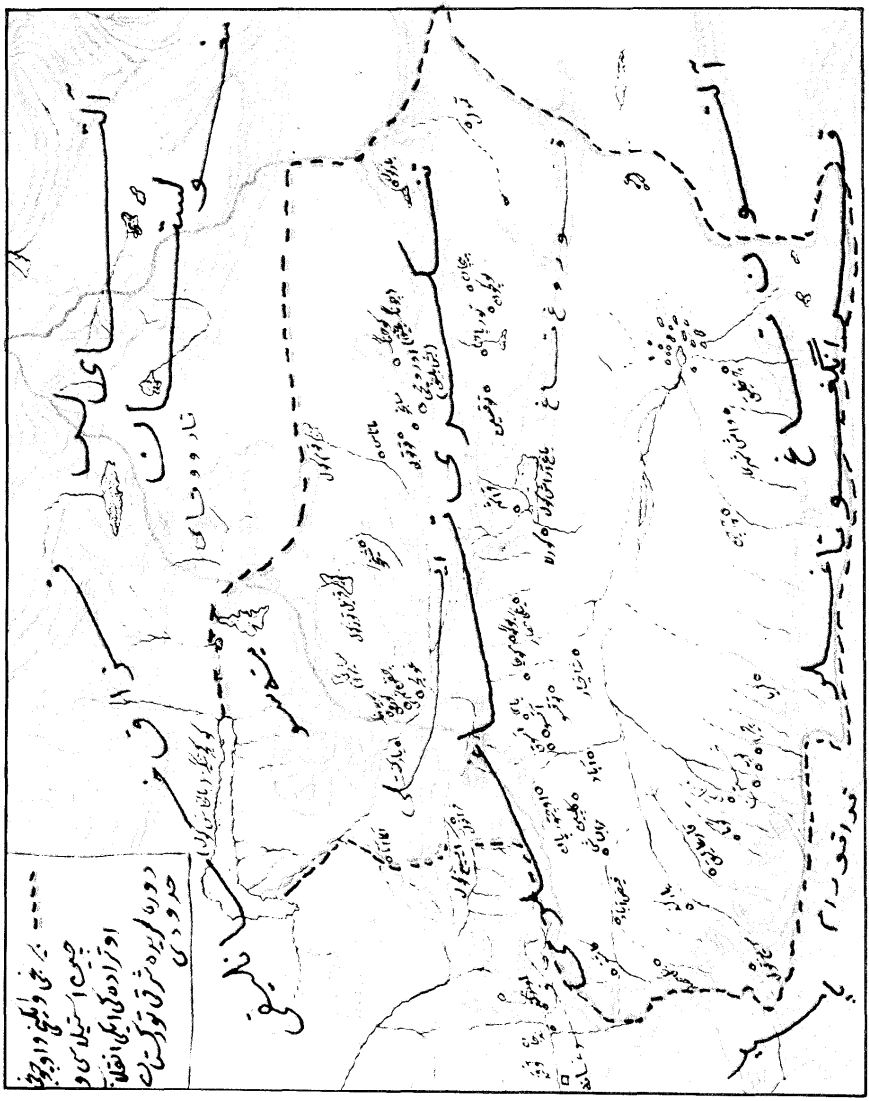

20 ـ جەدۋەل. 1 ـ 2 ـ ۋە 3 ـ چىن ئىشغالىيىتى ۋە بۇ جەريانىدىكى ئىككى قېتىملىق ئۇمۇمىي ئىنقىلاب دەۋرىدە شەرقىي تۈركىستان چېگرىسى.

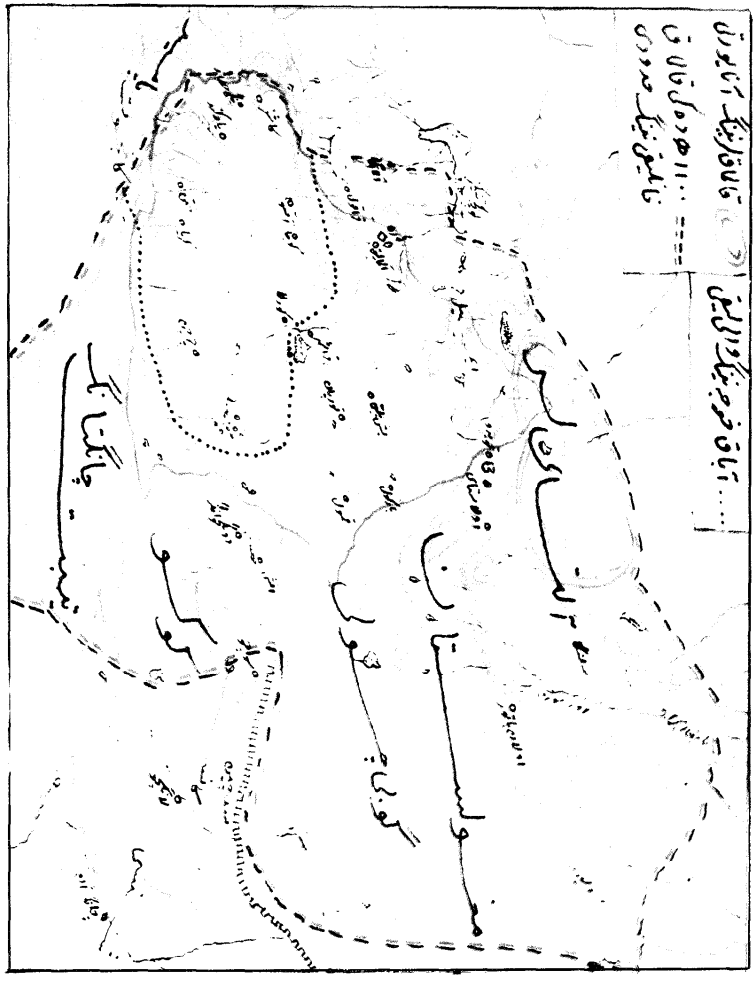

19 ـ خەرىتە، قالماق دۆلىتى.

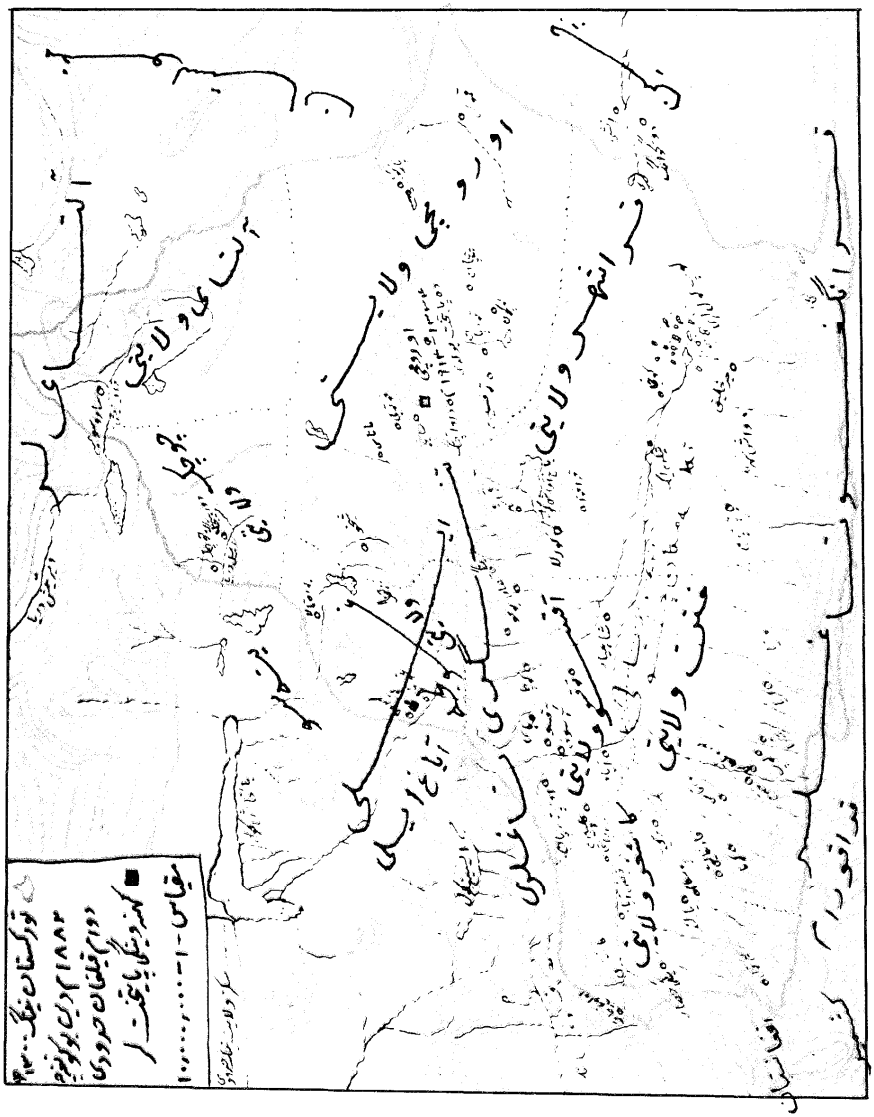

22 ـ خەرىتە، مىلادى 1822 ـ دىن بۇ گۈنگىچە شەرقىي شەرقىي تۈركىستاننىڭ كونا ۋە يېڭى پايتەختلىرى.

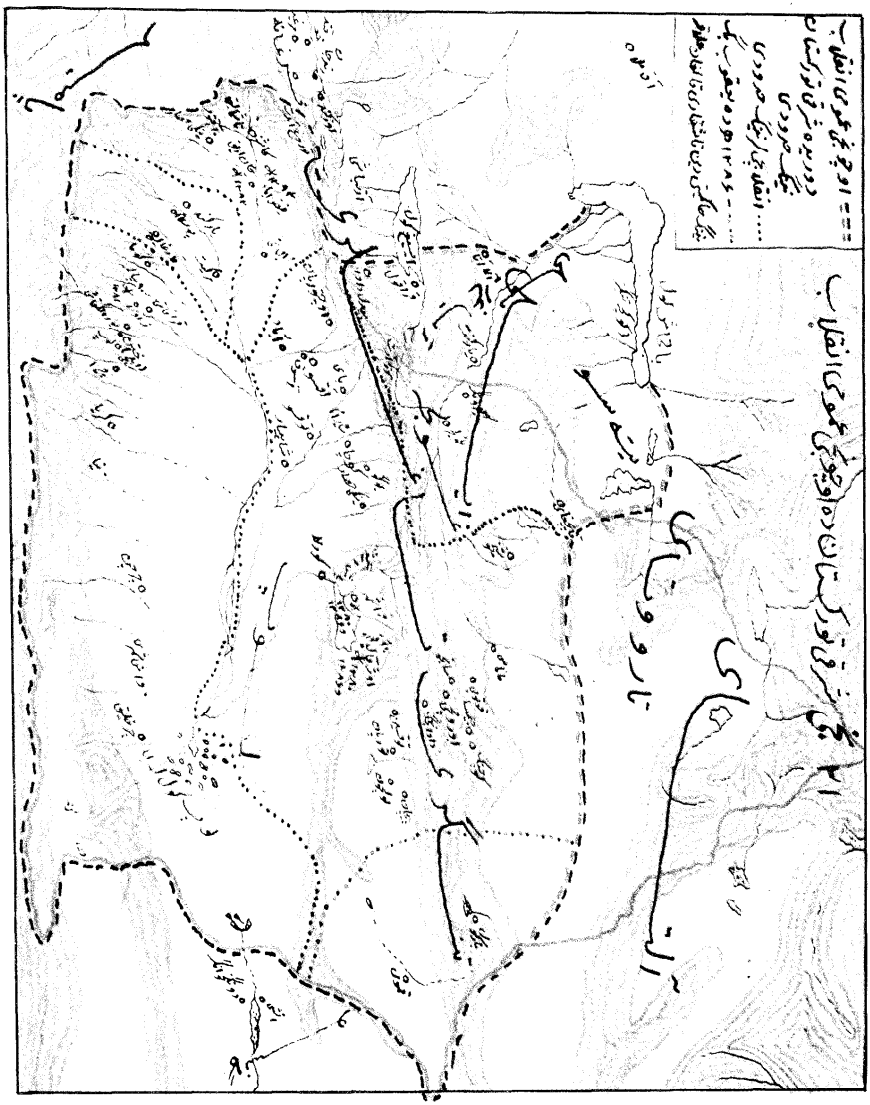

21 ـ خەرىتە. ئۇچىنچى ئومۇمىي ئىنقىلاب دەۋرىدە شەرقىي تۈركىستان چېگرىسى.

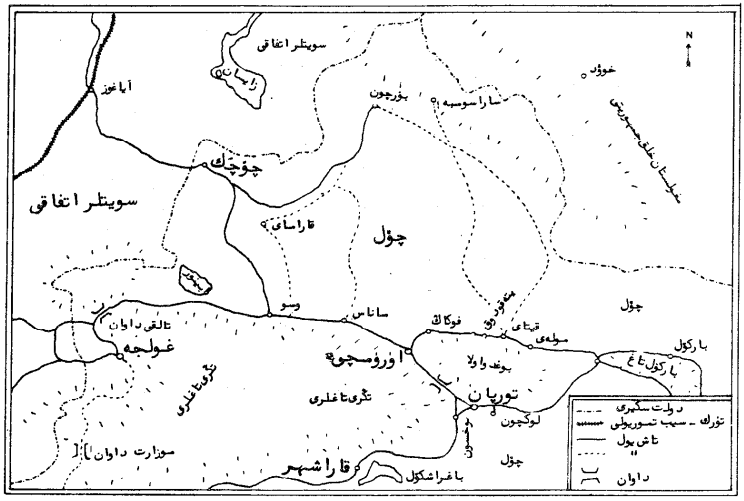

شەرقىي تۈركىستاننىڭ غەربىي - شىمال قىسمى، شەھەر ۋە يوللىرى

23 ـ خەرىتە، مىللىي ئىنقىلاب باشلىرىدا شەرقىي تۈركىستان.

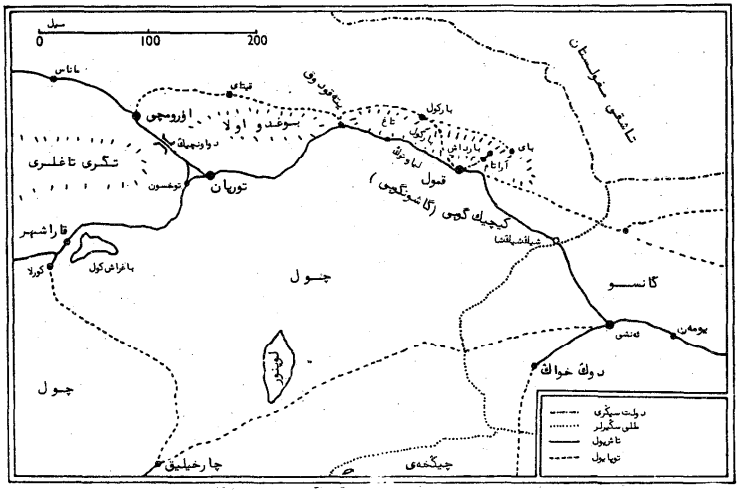

شەرقىي تۈركستاننىڭ شەرقىي ـ شىمال قىسمى، شەھەر ۋە يوللىرى

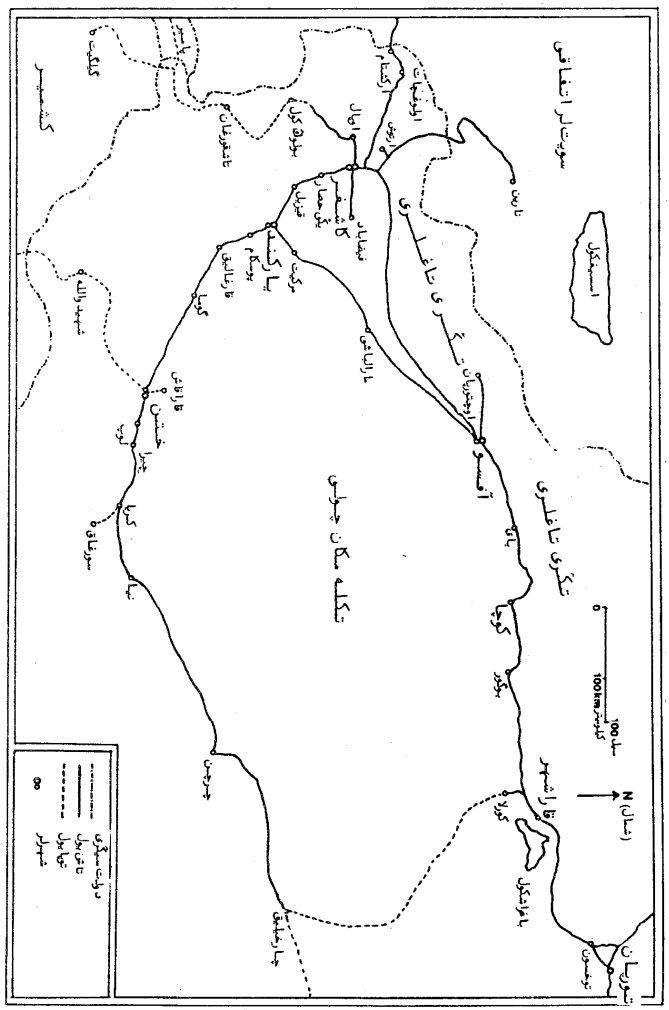

شەرقىي تۈركىستاننىڭ جەنۇب قىسمى. شەھەر ۋە يوللىرى

ئىنقىلاب جەريانىدا چىن ئەسكەرلىرى ئوت قويۇۋەتكەن قۇمۇل شەھىرىنىڭ كۆرۈنۈشى(1932)

بۇ كتابنى تەلەپ قىلىشنى ئارزۇ قىلغانلارنىڭ تۆۋەندىكى ئادرىسلار گە مۇراجىئەت قىلىشلىرىنى سورايمىز:

تۈركىيە دە :

(1) Dr. M.Yakub Buğra
Meşrűtiyet Cad. Konur Sok.27/5
06640 Kızılay/ Ankara
TŰRKİYE
Tel.. (312) 4188643 Fax.. (312)4251103

.....

(2) Abdul Celil TURAN
Yenıdoğan Mah. 41 Sok. 7/3
Zeytinburnu/ İstanbul
TŰRKİYE
Tel . 6790370

.....

(3) Doğu Tűrkistan Vakfı
Doğu Tűrkistan Araştırma Merkizi
Damat İbrahim Paşa Medresesi Dedeefendi cad,No.4
Şehzadebaşi / İstanbul
Tel. (212) 5263576 5260855 Fax. (212)55348067

.....

سەئۇدى ئەرەبستاندا:
سراج الدين عزيزى
المسفلة
مكة المكرمة . الملكة العربيه السعودية
Tel. 5364005, 5347774,4381675

.....

ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرى:

Казакстан
Алматаиская Областы
Микра Район Дом 6 Кв 21
Г. ЕСИК
Абдулахад Хафиз
Тэл. 275 8 23 487

III. BÖLÜM: DOĞU TÜRKİSTAN'DA DÖRDÜNCÜ GENEL AYAKLANMA

- Ayaklanmaların Nedeni Üzerine Müellifin Değerlendirmesi
1.Fasıl: Kumul Ayaklanması
2.Fasıl: Turfan Ayaklanması
3.Fasıl: Hoten Ayaklanması
4.Fasıl: Karaşehir, Korla Kuça, Aksu ve Kaşgar Olayları
5.Fasıl: Altay, Çöçek ve Gulca Ayaklanmaları
6.Fasıl: Altışehir'de Tunganların Sindirilmesi
7.Fasıl: Çin Merkezi Hükümeti'nin Doğu Türkistan'ı Üçe Bölme Planı
8.Fasıl: Hoten Mücahitleri ile Timur Ali Arasında İhtilaf
9.Fasıl: Hoten Hükümetinin Hoca Niyaz'a Bağlılık Bildirimi
10.Fasıl: Timur Ali'nin Tunganlarca Öldürülmesi
11.Fasıl: Ürünçi Olayları
12.Fasıl: Milli Devrimci Kuvvetlerin Dış İlişkileri
13.Fasıl: Hoca Niyaz Haci ve Tunganlar
12.Fasıl: Hoten ve Kaşgar'da Gelişmeler
15.Fasıl: hoca Niyaz Hacı'nın Kişiliği Üzerinde Bazı Düşünceler
16.Fasıl: Tunganların turfan ve İli'den Güney'e Akını
17.Fasıl: 27 Aralık 1934 -19 Şubat 1935 Arası Olaylar
18.Fasıl: Ma Chung Ying'ın Kaşgar'a Gelişi
19.Fasıl: Trajik Gelişmeler
20.Fasıl: Hoten Ayaklanmasının Sonu
21.Fasıl: Doğu Türkistan'da Milli Ayaklanmların Son Safhası
22.Fasıl: Milli Kuvvetlerin Askeri ve Siyasi Durumları
23.Fasıl: Şin Şi-Tsai Yönetiminin Mahiyeti

***SON SÖZ* : DOĞU TÜRKİSTAN HÜRRİYET SAVAŞI BİTTİ Mİ?**

Resimler
Haritalar

İsteme Adresi:

(1) *Dr,M.Yakup BUĞRA*
Meşrutiyet Cad. Konur sokak 27/5
Kızılay / ANKARA
Tel- 4188643

(2) *A.Celil TURAN*
Yenidoğan Mah.41.Sokak7/3
Zeytin Burunu / Istanbul
Tel: 679037

(3) *Doğu Türkistan Vakfı*
Millet Cad. 26/3
İSTARBUL
Tel- 5216002

BASIM YERİ:
EMEK OFSET LTD. ŞTİ. MEŞRUTİYET CAD. NO: 41/39 KIZILAY/ANKARA
TEL: 0.312. 431 25 87 - 431 34 76 FAX: 0.312. 431 20 66

Uç'u İşgali - Sultan Mahmud'un Şibani Han'a Karşı Tutumu - Şibani Han'ın Taşkent'i İşgali - Alaca Han'ın Ölümü ve Doğu Türkistan'da Ayaklanma - Sultan Mahmut'un Ölümünden Sonraki Olaylar - Doğu Türkistan Çağatay Devletinin Yıkılması - Çağatay Devrinde Doğu Türkistan'da İdari Teşkilat ve Sosyal Durum.

3.Fasıl: Doğlat Hükümdarlarının Tarihçesi - Sultan Ababekir Mirza'nın Altışehirde Bağımsız Devlet Kurması - Ababekir Mirza'nın Akli Dengesinin Bozulması - Doğu Türkistan Doğlat Devletinin Sonu - Ababekir Mirza'nın İdari Teşkilatı.

4.Fasıl: "Özbek" ve "Kazak" Adlandırmasının Menşei.

5.Fasıl: Saidiye Devleti - Sultan Said Hanın Hayatı- Mansur Han'ın Ölümü - 1517-1524 Olayları- Doğu Türkistan'ın Kuzey Kısmının Kaybedilmesi - Biluristan ve Badahşan Harekatı- Tibet ve Keşmir'in Fethi - Sultan Said Han'ın Ölümü - Sultan Abdurraşit Han'ın Tahta Çıkışı - 1533-1630 Olayları - Abdullah Han'ın Saltanat Devri - Abdullah Han'ın Tahttan İndirilişi - İsmail Han'ın Tahta Çıkışı- Saidiye Devletinin Çöküşü - Saidiye Devleti Döneminde Devlet Teşkilatı, Ekonomik ve Sosyal Durum.

6.Fasıl: Doğu Türkistan'a Kalmak İstilası - Kalmakların Tarihçesi - Abak Hoca Evladı Arasında İç Savaş - Abak Hoca'nın Evladı Döneminde Doğu Türkistan.

III. BAB: ÇİN İSTİLASI DEVRİ

I. BÖLÜM: İLK ÇİN SALDIRISI

1.Fasıl: Çin İşgali Altında 1816'ya Kadar Doğu Türkistan Halkının Uğradığı Mezalim

2.Fasıl: Çin İşgaline Karşı Doğu Türkistan'da İlk Genel Ayaklanma

3.Fasıl: İkinci Çin İşgali

4.Fasıl: Doğu Türkistan'da İkinci Umumi Ayaklanma

5.Fasıl: 1815-1863 Arası Doğu Türkistan'da Genel Durum

6.Fasıl: Doğu Türkistan'da Üçüncü Genel Ayaklanma - İli ve Yettesu Ayaklanması - Kuç Ayaklanması - Raşiddudin Han Hoca'nın Kaşgar, Yarkent Mücahitleri İle Çatışması - Kuça Mücahitlerinin Sonu - Kuça Hükümetini Mahiyeti- Hoten Mücahitlerinin Akibeti - Hoca Padişah'ın Yönetimi - Kaşgar Ayaklanması - Yarkent Ayaklanması

7.Fasıl: Doğu Türkistan'a Komşu Türk Yurtlarına Rus İstilası

8.Fasıl: Yabup Beğ - Yakub Beğ'in Hükümdar Oluşu - Hoten Seferi - Kuça Seferi - Yakub Beğ'in Kuvvet Kazanması - Turfan, Ürümçi ve İli'yi Elegeçirmesi - İstiklal İlan Etmesi - Dış Ülkelerle Münasebeti - Ürünçi ve Gulca'nın Tungan İşgali - Doğu Türkistan'a Çin Saldırısı - Yakub Beğ'in Ölümü ve İç Savaş - Doğu türkistan İstiklalinin Yıkılması - Yakub Beğ'in İstibdadı - İdari Teşkilatı - Tarihte Yakub Beğ'in Yeri.

II. BÖLÜM: DOĞU TÜRKİSTAN'A DÖRDÜNCÜ ÇİN İSTİLASI

1.Fasıl: Mançur İmparatorluğu Son Döneminde Doğu Türkistan

2.Fasıl: İli ve Yettesu'nun Rus İşgali

3.Fasıl: Çin'de İmparatorluk Rejimi Sonbulurken Doğu Türkistan'ın Genel Durumu - Çin İmparatorluğu'nun Doğu Türkistan Üzerinde Kötü Emelleri - Mançu İmparatorluğu'nun Doğu Türkistan'da Ekonomik Politikası - İlk Nüfus Sayımı - İdari Teşkilat.

4.Fasıl: Çin Cumhuriyeti Döneminde Doğu türkistan - Doğu Türkistan'da İkibuçuk Hükümet- Siyah Sarıklılar Cemiyeti (Gulahuy)

5.Fasıl: Doğu Türkistan'da Milli Uyanış - Durum değerlendirmesi

6.Fasıl: Doğu Türkistan Üzerinde Çin Cumhuriyet Rejimi Etkisinin Yokoluşu - Yang Zing Şin Yönetimi - Doğu Türkistan'da İlk Seçimler, Fabrika ve Telsiz Telgraf - Doğu Türkistan'ın Kültürüne Ve Ekonomisine Yang'ın Hiyaneti - Yang'ın Hiyaneti - Yang'ın Öldürülmesi

7. Fasıl: Cin Şu Rin Yönetimi

7.Fasıl: Haptal (Yeftel) İmparatorluğu - Doğu Türkistan'ın Yeftel İmparatorluğuna Katılması

8.Fasıl: Kök Türk Devleti - Doğu Türkistan'ın Kök Türk Birleşmesine Katılması - Mokan Kağan'ın Komşu Devletlerle Münasebeti - Kök Türk Devleti'inin ikiye Bölünüşü - Çin İhaneti Yüzünden Çıkan Olaylar - Doğu Kök Türk Devletinin Çin'le Münasebeti - Doğu Kök Türk Devletinin Yıkılışı - Batı Kök Türk Devletinde Kargaşa ve Çin Saldırısı - Batı Kök Türk devletinin İran Şahı Yezdgerd ile Birlikte İslam Arab Kuvvetleriyle Savaşı - Batı Kök Türk Devletinin Yeniden Güçlenmesi - Batı Kök Türk Devletinin Yıkılışı ve Doğu Türkistan'a Çin İstilası - Doğu Türkistan'ın Güneş İllerine Tibet İstilası.

9.Fasıl: Kutluk ve Türkeş Devletleri - Kök Türk Devleti'nin Yeniden dirilişi - Doğu'da Kutluk Devleti - Batı'da Türkeş Devleti - Kutluk ve Türkeş Devletlerinin Birleşmesi ve Türkistan'ın Çin esaretinden Kurtuluşu - Kutluk devleti İle İslam Emirleri Arasında Geçen Olaylar - Mehleb b. Ebi Sufre - Kuteybe b. Müslim - İki Tarihi Gerçek - Doğu Türkistan'da İç Hadiseler - Kök Türk Devletinde Siyasal, Sosyal ve Kültürel Ortam - Orhun Abideleri ve Eski Türk Yazısı.

IV. BÖLÜM: KARAHANLAR DEVRİ

1.Fasıl: Karahanlar Devleti - Kuruluşu - Devletin Genişlemesi - Doğu Türkistan'da İslamiyetin Yayılması - Saltuk Buğra Han'ın Savaşları - Musa Buğra Han - Harun Buğra Han - Batı Türkistan'ın Karahanlar Devletine Katılması - Karahan Yusuf Kadir - Samanilerin Çöküşü - İlik Han Ali Tekin ile Samani Muntasır Arasında Savaş - Ali Tekin ve Sultan Mahmut Arasında Savaş- Karahan Yusuf Kadir ile Sultan Mahmut Arasında Savaş ve Uzlaşma - Tağan Ali Han'ın Kitay Muharebesi - İlik Hanlık Ünvanı Konusunda Bir İnceleme - İlik Hanlarının Karahan'a Başkaldırması - Karahan Yusuf Kadir'in Sultan Mahmut İle Bulaşması - Doğu Türkistan'da Ayaklanmalar - Ali Tekin'in İkinci İsyanı - Selçukoğullarının Doğu Türkistandaki Tarihçesi - Karahan Yusuf Kadir'in ve Ali Tekin'in Vefatları - Karahan Devletinin İkiye Bölünmesi - İkinci Harun Buğra Han Dönemindeki Olaylar - Karahanlar Devrinde İdari ve Askeri Teşkilat ve Medeniyet - Türk Dili ve Edebiyatı - Karahanların Çağdaş Devletler Arasında Konumu - Büyük Türk Devletlerin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bir Yorum.

2.Fasıl: Karahıtay Devleti - Karahıtayların Doğu Türkistanı İstilası - Gobing, Goyan ve Tirge'lerin Gorhan Tahtına Çıkışları - İdikut ve Kiliç Han'ın Cengiz Han'a Tabi Olmaları - Karahıtay Devletinin - Küçlük'ün Kimliği ve Doğu Türkistan'a Geliş Nedeni - Küçlük'ün Doğu Türkistanı İstilası - Karahıtay Devlet Teşkilatı.

V. BÖLÜM : DOĞU TÜRKİSTAN'DA MOĞUL DEVRİ

1.Fasıl: Doğu Türkistan'a Cengiz Han İstilası - Cengiz Han döneminde Doğu Türkistan'da Durum - Cengiz Han'ın Ölümünden Sonra Doğu Türkistan'da Durum.

2.Fasıl: Çağatay Devleti - Doğu Türkistan'da Oktay Hanedanı - Doğu Türkistan'da Çağatay Hanedanı Eğemenliği - tuğluk Timur Han'ın Batı Türkistanı Elegeçirişi - Taşköprü Muharebesi - İlyas Hocaoğlan'ın Tahta Çıkışı - Doğu Türkistan'da Ayaklanma - Doğu Türkistan Hükümdarları ile Timur Arasında On Yıllık Savaş - Hızır Hocaoğlan'ın Han Oluşu ve Doğu Türkistan'da Birliğin Tesisi - Kameruddin Bey İle Tohtamiş Han Arasında İttifak - Kameruddin Bey'in Ölümü - Timur'un Doğu Türkistan'a Saldırısı - Hızır Hoca Han'ın İcraatı - Timur'un Ölümü - Muhammed Han'ın Tahta Çıkışı - Şem'i Cehanin Tahta Çıkışı - Şir Muhammed'in Tahta Çıkışı - Şir Muhammed Han İle Uluğ Bey Arasında Savaş - Uveys Han'ın Tahta Çıkışı- Üçüncü Esenboğa Han - Esenboğa Han'ın Fergana'yı Elegeçirmesi - Yunus Han'ın Tahta Çıkışı ve Savaşları - Payitahtın Taşkent'e Taşınması - Sultan Yunus Han'ın Medeniyeti İki Önemli Hizmeti - Mahmud Han'ın Tahta Çıkışı- Sultan Mahmud'un Korganlarla Savaşları - Muhammed Şibanı Han'ın Sultan Mahmud'a İhaneti - Sultan Mahmud'un Babur Mirza İle Münasebeti - Kaşgar Muharebesi ve Ababekir Mirza'nın

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ
TAKRİZ
ÖNSÖZ
KAYNAKÇA

I.BAB: GENEL TARİH

I. BÖLÜM: GENEL TARİHİN BİR ÖZETİ

1. Fasıl: Tarih Biliminin Tanımı.
2. Fasıl: İnsan Tarihinin İlk Evreleri

II. BÖLÜM: GENEL TÜRK TARİHİNİN BİR ÖZETİ

1. Fasıl: Türk Tarihinin Başlangıcı
2. Fasıl: Türklerin Modern Devrindeki Medeniyeti
3. Fasıl: Türklerin Umumi Göç Devri
4. Fasıl: Göç Devrinden Sonraki Türk Anayurdu - Eski Türklerde Yazı - Eski Türklerde Devlet Teşkilatı ve Hukuk - Eski Türklerde Din

II.BAB: DOĞU TÜRKİSTAN'IN ÖZEL TARİHİ

I. BÖLÜM: RİVAYETLER ve EDEBİ ESERLERE GÖRE DOĞU TÜRKİSTAN'IN ESKİ TARİHİ

- İran Rivayetleri - Asur Rivayetleri - Yunan Rivayetleri - Hindistan Rivayetleri- Bir Değerlendirme - Özet

II. BÖLÜM: İSKENDER DEVRİNDEN HUN DEVRİNE KADAR DOĞU TÜRKİSTAN

III. BÖLÜM: DOĞU TÜRKİSTAN'IN HUN DEVLETİNE KATILMASINDAN İSLAM DEVRİNE KADAR GEÇEN DÖNEM

1.Fasıl: Büyük Hun İmparatoluğu - Hun Devleti'nin Genişlemesi - Çin Savaşları - Yavçi Savaşları - Oğuz Mete Han'ın Ölümünden Sonraki Olaylar - Çin'in Hun Devletine Karşı Siyaseti - Hunlara Çin Saldırısı - Hun Devletinde İç Kargaşa - Hun Tanrıkuti'nin Zaferi - Hun Devleti'nin İkiye Bölünmesi - Hun Devletinin Niteliği - Hunların Dini ve Kültürü.

2.Fasıl: Hun Devleti Döneminde Doğu Türkistan - Doğu Türkistan'a İlk Çin Saldırısı ve Yenilgisi - Çin Devleti'nin Doğu Türkistan"a İlk İstilası - Doğu Türkistan'ın Çin İstilasından Kurtuluşu - Doğu Türkistan'ın Çin İstilasından Kurtuluşu - Altışehir Hanları Arasında Çatışmalar - Doğu Türkistan İle Çin Arasında Otuz Yıl Süren Savaşlar.

3.Fasıl: Kuşan (Kuşhan) İmparatorluğu - Altışehir'in Kuşhan İmparatorluğuna Katılması - Kuşhan'lar Döneminde Doğu Türkistan'da Din ve Medeniyet - Doğu Türkistan'ın Kuşhan Nüfuzundan Çıkışı ve Yerel Hanların Bağımsız Oluşu.

4.Fasıl: Siyanpi Federasyonu - Çin İstilası ile Siyanpi Federasyonuna Katılması Arasında Geçen Dönemde Doğu Türkistan'ın Doğu ve Kuzey Bölgelerinin Durumu- Siyanpi Türklerinin Bağımsızlığı ve Doğu Türkistan - Doğu Türkistan Yerel Hanlarının Bağımsızlığı.

5.Fasıl: Toba Türkleri- Kucu ve Altışehir Hanlıklarının Toba İmparatorluğuna Katılması - Toba Türklerinin Medeniyeti.

6.Fasıl: Cucan Tatar İmparatorluğu - Tolun Kağanın Doğu Türkistan'ı Zaptı.

DOĞU TÜRKİSTAN TARİHİ

MEHMET EMİN BUĞRA

KABİL - 1940

Günümüz Uygurcası'na Sadeleştirilmiş Baskısı

Hazırlayan : *Dr. M.Yakup BUĞRA*

(Bedelsizdir)